

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DAGLIGLIV I DANMARK

I DET SYTTENDE OG ATTENDE ÅRHUNDREDE

Redaktion

AXEL STEENSBERG

1620-1720

*Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck
København 1969*

Billedredaktion og billedtekster

AXEL STEENSBERG

Tilrettelægning

ERNST MENTZE

© Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck A/S 1969

692-69

Printed in Denmark

Krohns Bogtrykkeri, København 1969

INDHOLD

Indledning, Axel Steensberg, Københavns Universitet	7
Omgangsskikke, Axel Steensberg	13
Højtid og fest, Lissa Børthy, Medicinsk-historisk Museum	59
Børn og unge, Anders Bæksted, Nationalmuseet	85
Disciple og studenter, Georg Hansen, Høng Realskole og Studenterkursus	113
Offentlige forlystelser, Ib Varnild, Nationalmuseet	133
Trolddom og hemmelige kunster, Gustav Henningsen, Københavns Universitet	161
Gudsfrygt, Hanne Poulsen, Nationalmuseet	197
Krig og ufred, Finn Askgaard, Tøjhusmuseet	223
Pest, plage og lægedom, Alan Hjorth Rasmussen, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg	247
Fattig og udstødt, Alan Hjorth Rasmussen	271
Bylag og gadestævne, Alan Hjorth Rasmussen	287
Ting og rettersted, Jens Ulf Jørgensen, Københavns Universitet	307
Hekseforfølgelser, Gustav Henningsen	353
I fløj eller vadmæl, Hanne Frøsig, Nationalmuseet	377
Æde og drikke, Lilli Friis, Nationalmuseet	403
Skære, skildre og staffere, Hanne Poulsen	439
Borgerens by og gård, Poul Strømstad, Nationalmuseet	461
Natur og landskab, Axel Steensberg	489
Avl og besætning, Axel Steensberg	523
Bøndernes boliger, Grith Lerche, Nationalmuseet	551

Præstegårdsliv, Georg Hansen	585
På hovedgården, Niels Oxenvad, Odense Bys Museer	607
Torv, marked og købmændsgård, Ole Degn, Erhvervsarkivet, Århus	639
Rejsens besværligheder, Torben Witt, Køge Museum	665
Sømandsliv på langfart og i hjemlige farvande, Henning Henningsen, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg	687
Henvisninger	717
Register	752

FARVEBILLEDER

Peder Andersen: Skoleholder og prokurator i Helsingør Lars Bertelsen, 1687, Statens Museum for Kunst	over for side	112
Heinrich Dittmers: Dreng med hane, ca. 1670, Fredensborg slot	over for side	160
Wolfgang Heimbach: Gruppe af borgere, udsnit af maleri på Rosenborg slot af arve- hyldningen 1660	over for side	240
Ukendt maler: Chr. Ulrich Schultz til Brejninggård med hustru og tre døtre, epitafium 1708 i Brejning kirke ved Ringkøbing	over for side	376
Karel van Mander: Christian 4. til hest, ca. 1642, Frederiksborg slot	over for side	456
Ukendt maler: Adelige børn, ca. 1610–20, Nakkebølle på Fyn, Nationalmuseet	over for side	617
Wolfgang Heimbach: Slotsskriveren, 1653, Rosenborg slot	over for side	665

INDLEDNING

I dette bind af „Dagligliv i Danmark“ skildres tiden fra c. 1620 frem til c. 1720, da den sidste af fem ødelæggende krige var til ende, og en næsten hundredårig fredelig tilværelse begyndte. Kejserkrigen, Torstensson-krigen, Carl Gustav-krigene, Den skånske krig og Den store nordiske krig fulgte hinanden og bragte nød og elendighed over befolkningen, skønt de to sidste udkæmpedes uden for de nuværende landegrænser. Hårde prøvelser ramte ikke blot folk i fødestavnen, men oplevedes også af adskillige bønderkarle og hvervet mandskab på slagmarker ude i Europa. Ødelæggelserne i landet fulgtes af den mest gennemgribende fornyelse i vort samfund siden middelalderen. Ingen sinde i nyere tid er så mange huse blevet opbygget fra grunden. Ændringerne i bygningernes indre, i væggenes og de bærende deles konstruktion var mere omfattende end den, der fandt sted ved udflytningen sidst i 1700 årene. Der gik imidlertid henved tredive år fra Carl Gustav-krigene, før de sidste længer var blevet genrejst på de afbrændte tomter. Vidnesbyrd herom findes i arkivernes gulnede pakker. Men de gemmes også i jorden under vore fødder. Her kan man afdække brandlag og fremdrage skeletter af nedhuggede husdyr. Ved hjælp af mønter og potteskår lader det sig påvise, hvornår det næste lergulv blev anbragt, dér hvor ilden under fjenders og forbundsfællers hærgen havde lagt den foregående gårds længer i ruiner.

På hovedgårdene hørte det store byggeri op samtidig med, at tusinder af bøndergårde blev genopført i landsbyerne. Bøndernes våninger fik efterhånden skorstone, hvor man tidligere nøjedes med åben ild på gulvet med et røgloft over, en røgovn eller en opklynnet esse til at holde på varmen. Der kunne nu lægges loft over hele stuelængen, så man slap for røgen, der før hang under tag og bjælker og sved i øjnene. Lidt efter lidt afløste glat, malet og dekoreret indbo de udskårne kister og paneler. Mus og rotter, fluer, lopper og andet utøj trivedes dog som før på land og i by. Og lugten fra menneskers virksomhed blandedes med stank fra møddinger og affald, uden at det i mindste måde svækkede appetitten på bordets glæder.

De få herregårde, der blev opført i årene efter Carl Gustav-krigene, blev udstyret med baroktidens pragt og komfort. Folkets økonomiske reserver var større, end man skulle vente. Enevoldskongerne fik ikke blot råd til at udruste hære, der i det store og hele formåede at holde krigsbegivenhederne borte fra landets grænser; de evnede tillige at iværksætte befæstningsarbejder på strategisk vigtige punkter og i årene efter Den store nordiske krig at gennemføre kostbare forbedringer

og byggearbejder på kongelige slotte, der lagde beslag på materialer, arbejdskraft og pengemidler i et omfang som ingen sinde før. Midlerne til alt dette skaffedes til veje ved at udskrive skatter – ordinære og ekstraordinære. Skatten på jord blev mere retfærdigt pålignet, efter at Den store matrikel var udarbejdet i 1688. Fikseringen af jordskylden fristede i kommende årtier vindskibelige bønder til at dyrke nye agre op i skov og hede, hvor matrikelstaksten var lav. På lignende måde udvidede limfjordsfiskerne deres bundgarnslænker, efter at stadepladserne var blevet matrikuleret i 1698. Overalt søgte driftige folk at udnytte de muligheder for økonomisk vinding, der bød sig til.

Den gennemgribende fornyelse efter Svenskekrigene foregik inden for det økonomiske liv som helhed så vel som i administration og retsvæsen. Myndighederne så helst, at hver stand og samfundsklasse holdt sig til sit afgrænsede erhverv, skomageren „ved sin læst“, bonden ved sin bedrift, og at borgernes privilegier ikke blev krænket. Dette stemte ikke ganske med virkeligheden. Og af kommissions- og synsforretninger, besigtigelser og registreringer bør ikke drages den slutning, at skellet mellem samfundets fire stænder, adel, præsteskab, borgere og bønder, var skarpt markeret. Ofte tilsløres de virkelige forhold i disse dokumenter af myndighedernes bevidste hensigt med at fremskaffe oplysningerne. Fæstebønderne var undertiden bedre stillet, end skifterne efter dem viser. Herremanden og den nye fæstebonde var begge interesseret i, at boet efter den afdøde gav underskud, så at gården kunne holdes ved magt. Skønt myndighederne mente, at en bonde burde ofre alle sine kræfter på det jordbrug, han var født til, skete det, at han tjente lige så meget eller mere ved bierhverv som skudehandel og fiskeri. Bønderkarle tog ud med fiskeskuder for at tjene rede penge; det hændte, at de bragte varer hjem fra Lübeck eller Göteborg og solgte dem underhånden til skade for købstædernes privilegerede borgere.

Der kendes eksempler på, at en fæstebonde var sit eget herskab, idet han forpagtede den herregård, under hvilken hans fæstegård hørte. Nogle bondedrenge kom i latinskole eller blev på anden måde undervist i regning og skrivning, hvorved de kvalificerede sig til hverv som skrivere, handelsmænd, rådmænd, herrædsfogder og forvaltere. Ganske vist kunne hovedparten af bønderne ikke skrive. Nogle kunne dog læse en salmetekst eller stave sig frem i en postil. Efter retsreformen blev det sjældnere, at bønder udnævntes til herredsfogder. Men der fandtes overalt skrive- og regnekyndige folk.

Også i købstæderne kunne indbyggerne have flere indtægtskilder end det erhverv, de blev opført under. De sociale skel var hverken her eller ude på landet helt skarpe. Og man skal ikke af den ynkelige tone i tidens klagemål slutte, at tilstanden blandt borgere og bønder altid var så elendig, som den skildres – det hørte med til klagers og bønsskrifters stil at besvære sig i ydmyge og medynkvækkende

vendinger. I København og nogle af søkøbstæderne tjente købmænd og redere formuer på handel med oversøiske lande. I Det nordlige ishav blev der drevet storfiskeri og hvalfangst, og Christian 4. sendte flere gange orlogsskibe af sted for at hævde dansk-norske rettigheder i disse farvande. I 1605 drog en dansk ekspedition til Grønland, og i 1619 blev Jens Munk sendt ud for at finde Nordvestpassagen nord om Amerika. Også i Afrika, Asien og Vestindien oprettedes støttepunkter for handelen. Skibe blev bygget, som var egnede til at krydse de store have. Efter flere lejlighedsvisе besøg åbnedes en fast handel på Kina i 1730. Interessen for de fremmede verdensdele var stor, og den første danske geografibog, skrevet i 1633 af købmanden, senere borgmester Hans Nansen, måtte i løbet af fjorten år trykkes fire gange. Skønt udsigten til en heldig gevinst var en drivende kraft, udtrykte Johan Cortemünde sikkert mange søfareres inderste tanker, når han betonedede det stærke begær, han havde følt, efter at se de „fjerne og vidunderlige orientalske lande og deres sælsomme beboere“.

En ændring var på vej i folks brug af nydelsesmidler. Men langt op i det 17. århundrede drak man i alle samfundslag fra kongen til den fattigste bonde øl til overmål. Når det stærke øl gik ind, mistede folk besindelsen; de kom i skænderi og slagsmål – undertiden med døden til følge. Eller de søgte sammen med villige kvinder, der måske selv var berusede. Hvor kunne man afgøre med sikkerhed, hvem faderen var, hvis der kom børn ud af sådanne forhold? Bedre blev det ikke, når krigsfolk huserede i landet, og man daglig havde selvtægt, drab og lemlæstelse for øje. Trusselen om bøddeløkse og rettersværd, galge og gren, hjalp ikke meget, så lidt som kagstrygning eller landsforvisning kunne skræmme løsagtige kvinder fra gentagne gange at lade sig beligge. Trods alt dette må de fleste have levet som flittige og gode borgere; thi samfundet kom hurtigt i god gænge efter ulykkesårene, og lærdom og vindskibelighed trivedes som før. Drikfældigheden tog også af, da øllet i årene efter 1700 lidt efter lidt erstattedes af te, kaffe og chokolade, som virkede opkvikkende uden at beruse.

Folk, der til daglig lever i usikkerhed og angst, er tilbøjelige til at svinge mellem overgiven løssluppenhed og sønderknust anger. Således også i 1600 årene, da livet som oftest var kort og hektisk. Man gjorde, hvad man formåede for at afværge lidelse og ulykke. Først og fremmest gjaldt det om at holde sig selv og andre til den rette evangeliske tro og lære. Men folk vidste vel at smeden kunne mere end sit fadervor, og i tilgift var der kloge mænd og koner, man kunne søge hjælp hos. Alle troede, at der var mennesker, som stod i ledtog med fanden og derfor havde evne til at forgøre og bringe ond over folk og fæ. Sådanne folk måtte man befri sig for ved at opspore, anklage og dømme dem til bålet som troldfolk. Men i sidste del af 1600 årene nåede myndighederne til den erkendelse, at sådanne anklager og tilståelser skyldtes sladderagtige kællinger og forvirrede sind. Jævne folk

holdt imidlertid længe fast ved, at hekse måtte brændes, og så sent som i 1722 brændte man en kone inde, fordi man troede, hun var en heks.

Blandt de mangfoldige kilder fra 1600 årene, der er benyttet som grundlag for den følgende fremstilling, indtager tingbøgerne – trykte som utrykte – en fremtrædende plads, fordi de indeholder en rigdom af forskelligartede træk fra dagliglivet. Skifteprotokoller, synsforretninger og adskillige andre indberetninger er blevet anvendt for at give et billede af bygninger, besætning og indbo. Dertil kommer dagbogsoptegnelser, rejseberetninger, kirkebogsnotater og slægtshistorier. Forfatterne har ved fælles hjælp gennemgået ca. 70 tidsskriftrækker og udskrevet henvisningssedler. På denne måde og ved benyttelse af den trykte historiske litteratur har det været muligt at skaffe sig et overblik over, hvilke kilder der stod til rådighed. Hvad de skånske landsdele angår, findes der en del tingbøger bevaret fra Halland; men fra selve Skåne er der kun bevaret et par stykker fra tiden lige inden afståelsen. Lensregnskaberne er ikke blevet systematisk gennemgået; her findes utvivlsomt gode efterretninger om såvel bygninger som om økonomi, men der oplyses næsten intet om jævne folks levevis. Arent Berntsens skildring af Danmarks og Norges frugtbare herligheder har været til uvurderlig nytte.

Med hensyn til inddelingen må bemærkes, at sædeligheden behandles under ét sammen med forholdene i 1700 årene i næste bind; det indledende kapitel „omgangsskikke“ råder til en vis grad herpå. Også et afsnit om folkedigtning er udskudt til næste bind, fordi kilderne fra 1600 årene er sparsomme, og fordi man ikke har ment det forsvarligt at udfylde skildringen med yngre stof. Under afsnittet „Krig og ufred“ er omtalen af landmilitisen udskudt til det følgende bind, fordi den i særlig grad fik betydning for bøndernes dagligliv i det fredelige tidsrum, der fulgte. Desuden er afsnit om håndværk og fiskeri udskudt til samlet behandling i næste bind, idet der ikke skete afgørende forandringer i løbet af perioden. Til gengæld dækker kapitlet i dette bind om sømandens liv både 1600 og 1700 årene.

Redaktionen led et uerstatteligt tab ved dr. phil. Anders Bæksteds død i juni 1968. Han nåede at gennemgå mange kilder, der kunne bruges til illustrering af bindet, ligesom han gennemlæste de fleste afsnit, inden sygdommen lammede hans arbejdskraft. Redaktionen takker museumsinspektør, mag. art. Bente Skovgaard og museumsassistent Else Lofthus for saglig og teknisk bistand ved udvalg og tilrettelægning af farvebillederne, stud. mag. Dorte Haahr for gennemgang af Sdr. Djurs herreds tingbog og stud. oecon. Lars Steensberg for hjælp ved udarbejdelse af litteraturlisten. Dr. phil. F. Skrubbeltrang og museumsoverinspektør H. D. Schepelern takkes for kritisk gennemlæsning af et par kapitler, stud. mag. Annette Poulsen for bistand ved tilvejebringelse af en del af billedstoffet og bibliotekar Inger Banke for udarbejdelse af registeret.

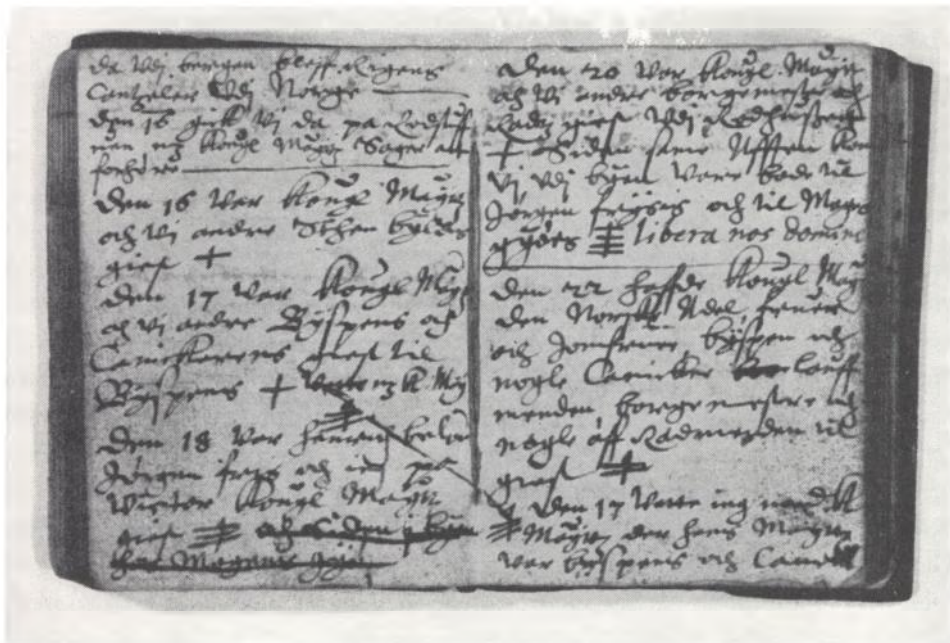
Livets usikre vilkår har maleren Magnus Jørgensen udtrykt med denne allegori på visdommen (Athena), tiden (oldingen med timeglasset), kunsten (malerierne) og forfængeligheden (sæbeboblerne). I den tyske indskrift på væggen lignes verdens lyst og pragt ved bobler. Den ene ler ad det, den anden græder over. Men når timeglasset rinder ud, segner alle til jorden. Jævnfør Davids 103. salme: „Et menneske er i sit levned som græs“. – Malet 1709, tilhører Kunstmuseet.

OMGANGSSKIKKE

Engang sidst i 1500 årene blev nogle Ribeborgere enige om, hvordan de ville omgås hinanden i julehøjtiden. De vedtagne regler blev hængt op på en tavle i gildestuen, der må have ligget ved en af kirkerne. Thi når man kom ind enten fra kirken eller fra gaden, var man pligtig at byde Guds fred under en hvids bøde. Brug af eder betaltes tre gange så dyrt – med en skilling, samme bøde som for at skænde på eller se surt til hinanden. At kalde hinanden ved øgenavne ansås for en ringere forseelse, der kunne klares med 2 hvid. Men blev man letfærdigt vred og gav sig i slagsmål, måtte man erlægge 2 skilling til den fælles kasse. Det samme gjaldt, hvis man uden at have adkomst til det slettede noget på jule-tavlen. Glemte man at gå i kirke, måtte man bøde med ikke mindre end 4 skilling. Lod man derimod utugtelig sin bag-ende gå i julestuen, kunne det klares med en hvid, mens det kostede to, hvis man kom til at nævne skadelige dyr, fugle eller orme i juletiden.

Formålet med disse vedtægter og bøder var ikke blot at neddæmpe folks naturlige trang til selvudfoldelse. Når anstændigheden havde fået sit, gjaldt det om at opildne den fælles gammen ved hjælp af godt øl. Jo flere overtrædelser, desto mere kom der i bøssen til indkøb af mere øl. Blev man længere sammen i julestuen, end skik og brug krævede, det vil sige til kl. 10 om aftenen, kostede det 4 skilling. Blev man til midnat og gjorde folk uro, måtte man betale 6 skilling. Og at blive til ud på natten uden forlov og gyldig årsag måtte bødes med ikke mindre end 12 skilling, der kunne omsættes i omtrent lige så mange kander øl.

En ærlig rus hørte til, hvor to eller tre mænd kom sammen. Det gjaldt lige fra kongen selv og hertugen på Gottorp til den simpleste indsidder i landsbyen. Adelsmanden Sivert Grubbe optegnede i sit levnedsløb med stolthed, hvorledes han og Eske Brock den 11. juni 1616 havde været til frokost hos Christian 4. i Rosenborg have, hvor de udmærkede sig ved drik. Eske Brock markerede størrelsen af den rus, han fik, ved et kors med fra én til fire arme i sin dagbog. Og kongen var i sine velmagtsdage jævnlig drukken. En engelsk gesandt udtrykte i 1632 sin ængstelse for at blive beværtet af ham. Thi var han drukken både lørdag og søndag, vedblev han dermed også om mandagen, „eftersom man siger, at det her er skik og brug at være fuld tre dage i rad.“ Og hver gang gesandten var på Gottorp hos kongens fætter, blev denne ligeledes drukken.

Den højt begavede og rige godsbesidder Eske Brock, lensmand på Dronningborg, lignede Christian 4. deri, at han både kunne være virksom om dagen og drikke om natten. Når han havde drukket med kongen, mærkede han det i sin dagbog med et kors udstyret med fra én til tre arme. Den 20. juli 1604 fik korset en fjerde arm, og han tilføjede: libera nos domine, Vorherre bevar os. – Rigsarkivet.

Hertugens hofråd, dr. Hestermann, var kendt for sin evne til at få sine fæller til at drikke. Engang var han sammen med amtmand W. von Buchwald fra Haderslev og hertugen. De blev alle tre overmåde drukne i „pryssing“, øl der var importeret over Danzig. Det var dagen efter hertugens kammersekretærs bryllup. Amtmanden var helt fra sans og samling. Og hertugen lod til sidst et horn sætte for dr. Hestermanns øre og trutte stærkt deri for at se, om han reagerede. Det gjorde han ikke, så fuld var han. Han måtte bæres hjem af seks karle. Når Hestermann havde drukket vin den ene dag, drak han morgenen derpå akvavit og forledte amtmanden til at gøre det samme. Det var forøvrigt ganske almindeligt, at man begyndte med brændevin om morgenen og for resten af dagen fyldte sig med øl.

Fra gammel tid havde danskerne sat pris på indført tysk øl: Rostocker mumme, sundisk øl fra Stralsund, Wismar øl, Kakebille (fra Ekerfnørde), Embst øl fra Emden og Borsts fra Barth i Forpommern. En tysker ved navn Michael Franck lastede det københavnske øl i 1590, men roste i høje toner Hamborger og Danziger øl, som han kaldte to ædle dronninger blandt de hvide og røde ølsorter. Og

i 1623 udspandt der sig en samtale mellem et par kendere, generalprovsten på Gottorp, Jacob Fabricius den Ældre og en godsbesidder ved navn Daniel Rantzau, hvori sidstnævnte beklagede sig over, at man ikke havde hamburgsk eller andet fremmed øl. Provsten var ikke så overbevist om Hamborg-øllets godhed. Thi det var i almindelighed ulagret. Når det havde stået en nat, kunne man finde bærme i massevis, som ellers ikke fandtes i andet velbrygget øl. En læge i Braunschweig havde sågar frarådet en mand, der var svagelig, at flytte til Hamborg, fordi øllet der var brygget dårligt og meget urent. Og drak man vin efter øl, tog vinen øllets urenheder med sig og spredte dem i alle blodkar; på den måde kunne det ikke blive godt med et menneske.

Der fandtes dog godt dansk øl både på Samsø og Fyn. Odense-øllet berømmes af den engelske ambassadesekretær Molesworth, thi det lignede i smag og godhed øllet fra Derby og Nottingham, sagde han, måske var det lidt blegere af farve. Ved samme tid, i 1671, skrev Jens Steen Sehested i Fyns Berømmelse:

„Godt humlet øl er dér at få, trods Rostocks tykke bærme.
Det og så snart en mand kan slå, og rusend' lade sværme.“

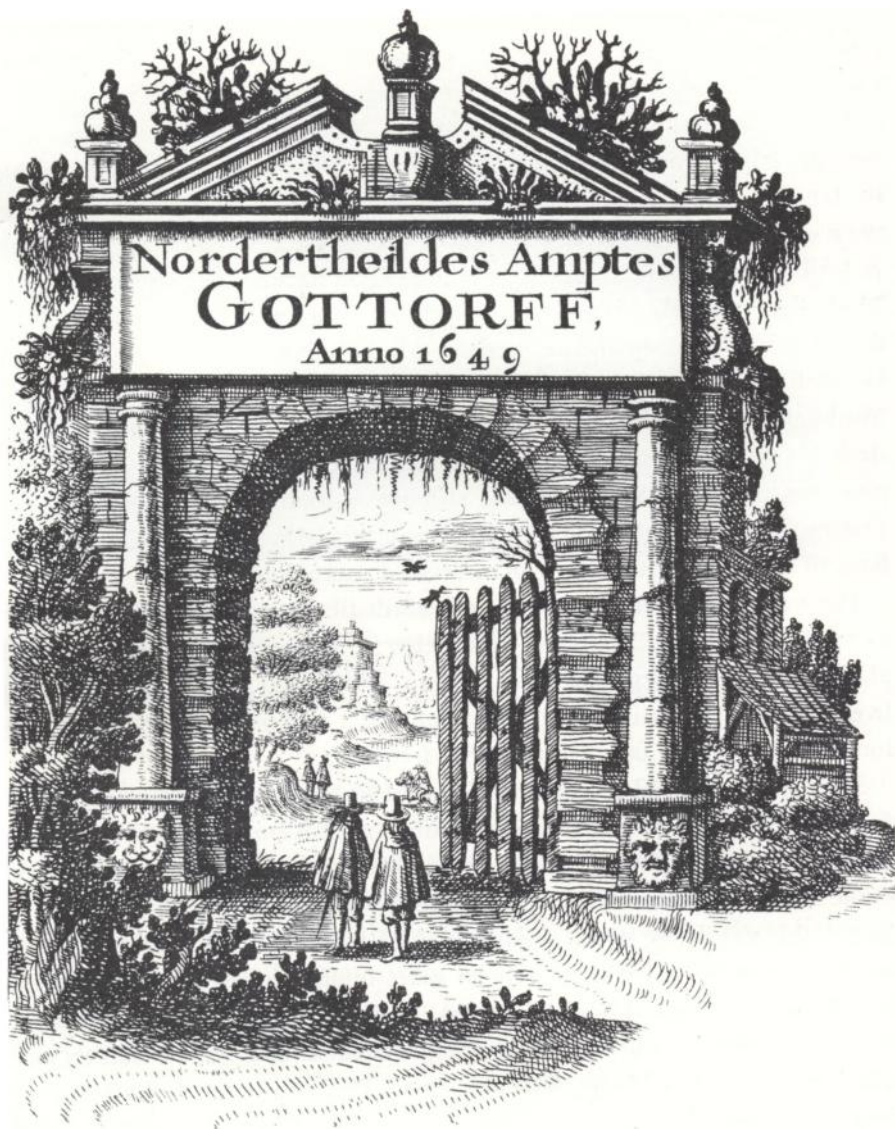
Tidens høje gejstlige havde god forstand på både øl og vin og deltog tit i fyrsternes drikkelag. Den gamle Peder Palladius havde i sin tid omtalt den skik at udbringe skåler ved festlige lejligheder – man skulle „tildrikke hinanden ved et stykke af en sang.“ Ved et gilde, som Otto Gjøe gjorde i 1634 i forbindelse med den udvalgte prins' bryllup, var den franske gesandts sekretær, Charles Ogier, tilstede. Gæsterne drak tappert på deres kongers, gesandts og kardinal Richelieus sundhed – snart af guldbægre, snart af sølv- eller krystalpokaler. Gulvet flød med vin, og efter at de fleste var gået, holdt værten endnu stand sammen med Charles Ogier og en anden franskmand. Stående i døren takkede de to gæster Otto Gjøe for hans opmærksomhed og lovede at fortælle gesandten, hvor oprigtigt de havde drukket på hans og hans faders sundhed. Da greb værten et gyldent bæger, der var forsynet med tre (kugle)fødder, tømte det så hurtigt, som om han endnu var tørstig, idet han sagde: „Jeg drikker Eder endnu en gang til på vor værdige gesandts faders velgående.“ „Om jeg så skal briste derved, tager jeg imod skålen“, svarede Ogier. Med disse ord tømte han bægeret og sprang i den ventende vogn sammen med sin landsmand. Et fyrigt forspand førte dem til slottet, hvor de nedenfor trappen stødte på den udvalgte prins, der sammen med Corfitz Ulfeldt blev lyst ned fra et besøg i kongens døtres gemakker. De holdt lyset hen foran de indtrædendes ansigter for ret at se, hvorledes de havde kunnet holde stand.

Der blev også drukket skåler på højfornemme personers vel ude i provinsens

byer. En bonde og et par borgermænd var i året 1688 en aften ved syvtiden kommet ind hos en anden borger i Ebeltoft, hvor de bestilte et par stobe øl. De drak flere skåler. En af dem var for hans kgl. majestæt; og da denne skål blev udbragt, fik udbringeren lov til at salutere ud af vinduet med sin pistol.

Var de skåler, der blev udbragt i højtidelig anledning mange, blev der også drukket, når et par gode mænd traf sammen for at drøfte alvorligere emner med hinanden. Biskop Jens Bircherod fra Aalborg havde den 6. september 1702 været på visitats i et sogn i Vendsyssel. I præstegården fik han besøg af selvejerbonden Peder Dyrskøt, som han længe havde brevvekslet med. De to snakkede sammen over et krus øl. Senere undskyldte Peder Dyrskøt i et brev til biskoppen, at han var blevet drukken – for han var gammel og svag og tålte ikke meget. Da han næste morgen havde villet stå op for at tage ordentlig afsked, var han faldet mod døren og havde slået panden til blods, hvorfor han var blevet nødt til atter at gå til sengs, og han vågnede først op på dagen, da biskoppen forlængst var kørt sin vej. – Men i Bircherods dagbog hed det blot, at han havde haft besøg af den navnkundige gamle og døve Peder Dyrskøt til hen sidst på aftenen. Biskoppen havde med synderligt behag hørt på hans „udførlige relationer om adskillige dogenter (emner), hvorom jeg ham skriftligt adspurgte.“ At han måtte skrive på et stykke papir, hvad han ville høre Dyrskøts mening om, bemærkes i dagbogen, men ikke, at gæsten blev drukken og måtte sove rusen ud til hen på den næste dag.

Det var ikke bare øl, der blev drukket blandt gejstlige ude på landet. Adskillige satte også pris på brændevin. En højesteretsassessor tilrådede i 1698 en del uheldige præster at tage vare på deres studeringer og føre et godt og skikkeligt levned „vogtende dem fra umådelig drik af brændevin eller anden stærk drik, som en del præster i Jylland er henbøjet til, som betager al sind og sans.“ Præsten i Verst og Bække i det sydlige Jylland, hr. Søren Nielsen Gamst, måtte i 1687 søge en kapellan på grund af svaghed. Han havde en kort tid haft én, som imidlertid tog livet af sig. Da indfandt sig om aftenen den 16. september tre teologiske studenter i præstegården. De to skulle hjælpe den tredje, Elias Biener, med at overtale præsten til at overlade ham embedet med successionsret. Det blev sidenhen ved tingsvidne bekræftet, at præsten ved forhandlingernes begyndelse skød sig ind under først at måtte drøfte sagen med bispem og provsten. Da tog Elias Biener en slump penge og satte på bordet, idet han sagde: „Her står bispem.“ Dernæst tog han en stor flaske brændevin og sagde: „Der står provsten,“ og lagde siden papiret (hvorpå aftalen skulle nedfældes) der imellem. Så tog han brændevin-flasken: „Nu vil vi først tale med provsten, dernæst vil vi komme til rette med bispem,“ sagde han. Og dermed begyndte de lystigt at drikke, indtil de fik hr. Søren overtalt til at underskrive. Landemodet underkendte imidlertid aftalen. Og hr. Søren måtte tilbagebetale Elias Biener de 20 sletdaler, han havde fået i forskud

To herrer i kappe og hat mødes i en port, der efter baroktidens smag åbner for et perspektiv. Folk af stand så gerne sig selv i et sådant sceneri som på et teater. – Titelstik i Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

på bestikkelsen. Men han måtte desuden erlægge et tilsvarende beløb til stiftets fattige præsteenker. Trods den ureglementerede fremgangsmåde beholdt Elias kaldet, men viste sig forøvrigt at være dårligt skikket til at være præst.

Undertiden døde folk simpelthen af drik. Den 18. februar 1616 kom tre mænd kørende på vej hjem fra Ribe. De havde en stenflaske (dunk), der kunne tage tre pindkrus brændevin, som de havde fået fyldt på i byen. Da de med stort besvær og vadende i vand til livet havde fået vognen bugseret igennem Sneum å ved Ålbæk mølle, styrkede de sig af dunken. Så hændte det, just som de passerede Mads Pedersens gård i Vong, at han og en anden mand kom ud til dem. En af de kørende stod af, og med armen om Mads' hals vaklede de hen ad landevejen. Derpå fik de andre dem op i vognen, idet Mads stadig blev omfavnet. Da Karen Madsdatter nu kom ud til dem, drak de hende til, hvorefter de gentagne gange drak hinanden til, inden de skiltes. Skønt ingen kunne begribe, hvordan de tre pindkrus brændevin kunne strække så langt og forvolde så stor skade, døde Mads Pedersen straks derefter. Og et sandemandstov (tov, d. v. s. kendelse) udlagde ham til af sin „egen ulykke og brændevin at være død bleven.“

Det var især ved markeder, det gik hårdt til. Jens Bircherod skrev under den 2. april 1660 i sine „dagbogs“-optegnelser: „Megen sværm, klammer og hujen af fulde bønder fik jeg mod aften at høre, såsom man havde i dag (såvel som og hver mandag fasten igennem) heste-marked i Odense, hvilket denne gang var formedelst vejrligets favrhed, af største frequentz.“

Når bønder kom til staden, var det altid fristende at gå til kros, og hjemturen faldt ofte mere dramatisk ud, end godt var. Den 20. april 1616 havde et par fæstebønder under Dronningborg været i Randers for at hente noget byg, som de skulle male til gryn for deres herskab. De havde hver bidraget til kørselen med en hest. Fulde var de, og stærkt skulle det gå på hjemvejen. Da den enes hest var noget trangbrystet, blev hans kørefælle snart utålmodig, hvorfor han spændte sin hest fra og red hjem til landsbyen Lem. Den anden bonde var fra Ginning. Men da han omsider kom til bys på sin trangbrystede krikke, havde han en økse i sin hånd, og hesten var blodig. Thi han havde fået en skade i højre knæled. Skønt han blev bragt til badskæren i Randers og behandlet med plastre og medikamenter, døde han af såret. Nu måtte manden fra Lem gøre rede for sig. Og han tog en stob for sin mund og svor, at der måtte fare så mange djævlø i ham, som han drak øldråber af stoben, hvis han havde forvoldt den døde nogen skade. Påkaldelsen hjalp ham ikke. Først da kisten var blevet åbnet, og han knælende havde lagt sin hånd på den dodes blotte og bare legeme og bedt om et jærtegn fra oven, hvis han var skyldig, friede han sig for mistanke. Var såret på den døde sprunget op og havde givet sig til at bløde, ville alle i datiden have anset ham for skyldig.

I en stambog, der har tilhørt Otto Thott på Gaunø, findes denne tegning af et adeligt drikkelag. Det foregår næppe her i landet, den latinske underskrift røber ikke hvor. Den unge junker holder et spejl op foran damen, der må ofre af sit overflod i en skål, mens musikanten tilhøjre med pegefingeren synes at fastholde det sted i noderne, hvortil han var kommet. – Kgl. Bibl., Thott 391.8°, p. 4.

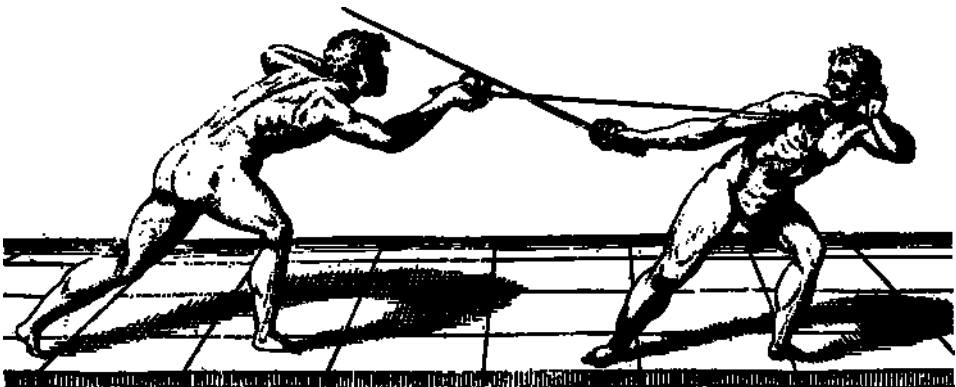
Det er en selvfølge, at også adelsmænd drak, når de havde ærinde i købstaden. Således også den jyske adel, der søgte sammen til terminsforretninger og giftermåls-aftaler ved snapstinget i Viborg. Mandag den 20. marts 1682, der var den sidste snapstingsdag, vandrede kl. 7 om morgenen friherre Iver Høg til Høgholm hen ad St. Mogensgade sammen med inspektøren fra Wedelsborg, Hans Knudsen. Natten igennem havde de fordrevet tiden med drik, spil og „stimen“ – kævl og skænderi. Bag dem kom forpagteren på Lindensborg ravende. Pludselig for han ind på Hans Knudsen og slog ham over hovedet mange slag med sin dragne kårde. „Der handlede I ret ukristeligt, her på kongens gade uadvaret at trænge mig fattige mand således på liv og ære og sætte mig til at bruge største nødværge“, advarede den overfaldne. Og skønt Iver Høg lagde sig imellem, lykkedes det Hans Knudsen bag over friherrens arm at bore sin kårde igennem angriberens venstre arm og såre ham dødeligt i brystet. Han udåndede i Iver Høgs arme, men Hans Knudsen blev på landstinget dømt til at rømme landet (Jylland og Fyn).

Ikke meget bedre gik det Marie Grubbes forhenværende husbond, adelsmanden Palle Dyre fra Sindinggård. Den 16. februar 1707 var han kommet til Holstebro, hvor han – efter at have indkvarteret sig på sit vante herberg – søgte til byens

Fulde mænds dueller

berygtede spille- og drikkebule, Mikkell Finds hus. Her sad han til langt ud på natten og dolede og drak med en tysktalende kaptajn J. E. Sluccow, der havde tjent i den danske hær i tyve år. Kaptajnen tabte i brætspil; og da Palle Dyre fordrede sine vundne penge, slog kaptajnen hans øl ud over gulvet, satte kruset hårdt i skiven og råbte: „Jeg vil give en hundsfoot, vil jeg“. Det var at nedværdige Palle Dyre usømmeligt; og han udfordrede straks kaptajnen til duel i beværtningens gård. De andre gæsters bønner og forestillinger fik dem dog tilsyneladende fra at gøre alvor af det. De drak forlig i Mikkell Finds stue, omfavnede hinanden og skulle fortsætte som gode venner. Imidlertid fik herremændens tjener ham snart til at bryde op og søge natlogi. Men idet herren gik, hviskede han Sluccow noget i øret, og denne slog sig for sit bryst og bedyrede, at han var en ærlig mand. Da Palle Dyre var nået til Hvide torv, sendte han en tjener hen til herberget efter en anden kårde. Kaptajnen lod sin regimentsmusik spille lidt for Mikkell Find, hvorefter han i spidsen for musikanterne begav sig på vej. På Hvide torv så han Palle Dyre stå i måneskinnet med dragen kårde omgivet af sit følge. Han bad kaptajnen komme an. Denne havde allerede draget sin kårde, og nu for han brat ind på Palle Dyre og stak ham ihjel på stedet. Det var et vigtigt spørgsmål, om oprinet kunne kaldes en duel. Thi efter Danske lov havde duellanter forbrudt deres bestilling, gods og liv. Det endte med, at kongen tillod Palle Dyres enke at lade ham begrave, dog i stilhed, i Sinding kirke. Hun fik også rådighed over hans gods, ligesom Sluccows børn fik lov at nyde hans.

Det var ikke blot adelige, der kunne finde på at duellere. Også håndværksvende kunne føle deres ære så krænket, at sagen måtte afgøres med blanke våben.

Fægtekonsten var en nødvendig idræt for adelige som for borgerlige i en tid, hvor en fornærmet person kun kunne redde æren ved at duellere. Tegningen forestiller en mand, der rammes efter et udfald mod venstre side af hans hoved – en såkaldt „kvart“, som han ikke har drejet hånden hurtigt nok til at afparere. – Fig. 153 i Salvator Fabris: *De lo Schermo overo Scienza d'arme*, trykt i København 1606 med billede af Christian 4.

Fulde mænds dueller

Den 15. september 1618 var en dansk guldsmedesvend, Kristofer Raps kommet i slagsmål på de bare næver med en tysk kollega fra Augsburg ved navn Tobias Harnach, mens de fulgtes over Bjerrum spang udenfor Ribe sønderport – de var åbenbart gået uden for byen for at ordne et mellemværende uforstyrret af bysvendene. Men flere vidner var tilstede, og én af dem – en anden tysker – havde sin kårde dragen. Thi da Kristofer Raps knappede sin trøje op og drog den af sig, gik denne tysker derude med sit blotte væрге i hånden, gjorde nogle gange fægtespring med den og slog Tobias Harnachs væрге en eller to gange til jorden. Vidnerne turde ikke udtale sig om, i hvilken mening han gjorde det. Men derefter sloges de to stridende tilsammen med deres værger først med nogle hug; og siden brugte de sting. Herunder smuttede Tobias' forreste fod, og i det samme stak Kristofer Raps ham ind på hans venstre kindben og ud gennem skulderen, hvoraf han fik sit bane- og dødssår. Han segnede i sin landsmands arme. Men de tilstedeværende vidnede på bytinget, at de ikke så andet end at Kristofer Raps stak ham „ærlig for hånden“, det vil sige i en ærlig duel. Alligevel blev han dømt til at bøde efter loven, recessen og stadsretten for manddrab.

Tilfældigvis kendes en anden duel, hvori også en guldsmedesvend var indblandet. Dette optrin fandt sted i Helsingør i 1640, og det bringer os århundredets skikkelser og deres tænke- og handlemåde tæt ind på livet, hvorfor det skal refereres udførligere.

Toldskriveren i Helsingør, Poul Sørensen, var ungarl og tilbragte gerne sin aften i et glad lag. Og så kom han let i „parlament“ (strid) med den ene eller den anden. Den 9. april 1640 traf han om aftenen hos Frederik Timmermanns sammen med en københavnsk guldsmedesvend ved navn Johan Steffensen. De blev uenige, og da toldskriverens tjener Jonas ved ni-tiden kom for at følge sin herre hjem, blev han sendt hjem efter en degen. Der blev sat lys i vinduerne – for at de to modstandere kunne se at fægte. Da der lå en syg kvinde i huset, blev de imidlertid enige om at udsætte det til næste morgen. Guldsmeden lod sig vise, hvor toldskriverens logi var – hos slotsskriver Hans Pedersen. Denne var blevet underrettet om klammeriet af Jonas; men hans hustru fik ham overtalt til ikke at gå ud i selskab til drukne folk. Og nogen tid efter hørte han Poul Sørensen komme ind og dumpe ned i sengekammeret. Han jublede og sang: „Linnedvæverens datter med hosekræmmerens søn“, og dansede længe omkring i kammeret med hånd over hovedet. Gik så hen til sengen, hvor han plejede at sove alene, og sagde: „Er din lille djævel hjemkommen nu?“ I det samme faldt han om på sengen, drukken som han var. Så kom Jonas og hjalp ham af tøjet.

Toldskriveren havde forinden haft bud hos kaptajn Christian Brandt for at bede ham komme til stede næste morgen. Han havde også forsøgt at få Laurids Truel-sen Skrædder til at møde op, men han undslog sig med, at han ikke kunne gå ud

med en kårde, „thi han var en borger.“ Poul havde desuden, forinden han gik til ro, været oppe på loftet med tjenestekvinden Elline for at tage rene strømper. Han ville også have haft en ren skjorte, men Elline sagde, at den han havde, var god nok. Klokken var mellem fire og fem om morgenen, da han stod op. Han sendte bud til sekundanterne. Det lykkedes nu foruden Brandt også at få Jørgen Skovrider til at møde ude ved Pebermøllen. Jonas havde i forvejen båret sin herres degen udenfor byporten, hvor han afleverede den til ejermanden. Johan Steffensen havde om aftenen sendt sin udfordring til Pouls logement med en karl. Men nu syntes han at udeblive. Han lå og sov, da Jonas kom og mindede ham om aftalen. Han svarede, at Poul ikke havde behov at skikke en dreng til ham, han var ingen hundsfoot! Der skulle komme bud til Pouls logement. Noget omstændeligt blev Jonas posteret hjemme for at sige til budet, når det kom, at Poul ventede Johan uden for Svingelen.

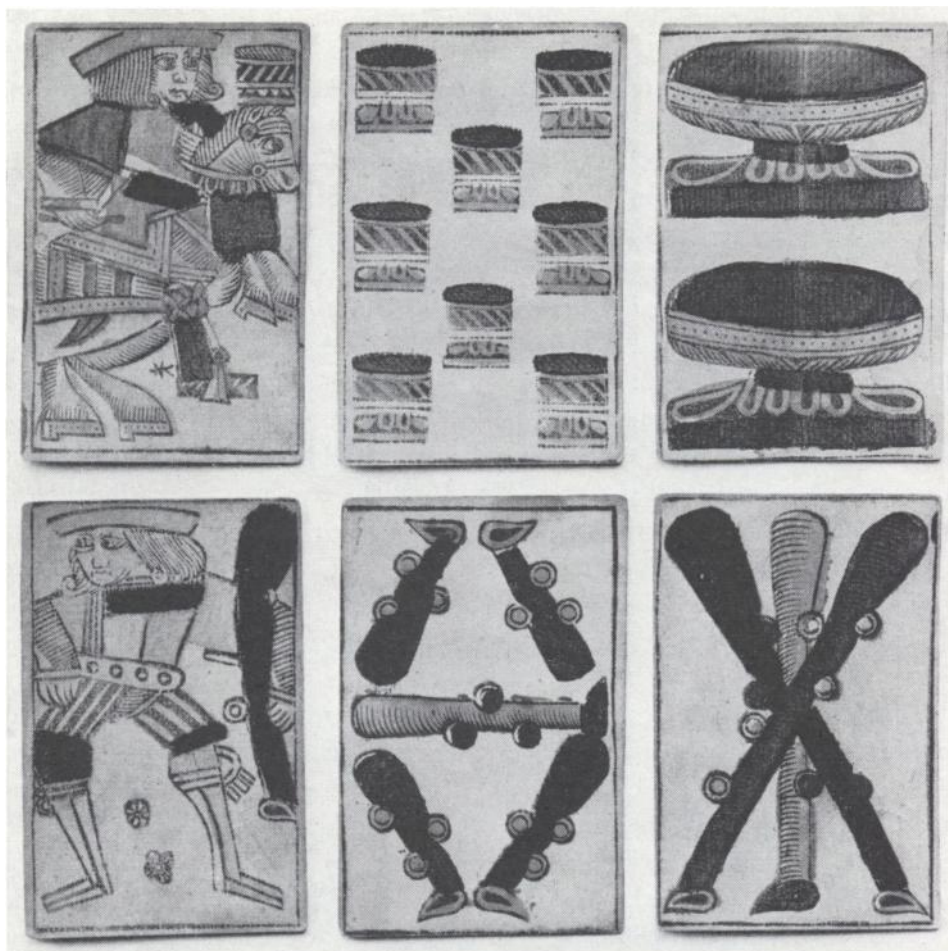
Laurids Skrædder ville ganske vist ikke være bisidder, men han var nysgerrig efter at se, hvordan det ville spænde af. Slotsskriveren mødte ham i byen og spurgte efter Poul. Ja, han var ude ved Svingelen. „Hvad gør han der?“ „Der er en, som har fordret ham.“ Men Hans Pedersen troede knapt, hvad han fik at høre: „I fixerer ikke godtfolk. Er han der ude?“ „Nej, Gud gør jeg ikke! Ja, mænd er han det!“ Så fulgtes han med Johan Steffensen ud til Svingelen.

Ventetiden i den årle aprilmorgen havde Poul Sørensen og kaptajn Brandt imidlertid forslået i Flæskhuset ved Svingelen, hvor Peder Jensen Styrmand holdt værtshus. Skønt klokken kun var seks eller syv om morgenen, sad der et par andre mænd. Men de to indtrædende slog sig ned på bænken, og Brandt tog et gammelt spil kort, der lå i vinduet. Med dette lagde de to eller tre gange, hvorefter de bad pigen hente dem brændevin. Det var ved kortets hjælp tilfaldet Poul at betale den pægl, hun kom med. Jørgen Skovrider kom til, og da brændevinen var drukket, begærede kaptajn Brandt spansk vin, som også blev hentet og noget drukket. Poul var utålmodig, men omsider dukkede Laurids Skrædder op og meldte, at Johan Steffensen nu var der.

De gik ud. Og Poul og Johan Steffensen gik sammen med deres degener. I første sammegang var Poul meget ivrig og stødte efter Johan, så han løb ham ind under den venstre arm. Johan klemte til og ville i det samme have givet Poul et stød, hvis ikke Jørgen Skovrider havde afværget det med sin hirschfænger. Idet Poul drog sin degen til sig, huggede han efter Johan og ville have snittet ham; men atter afværgede Jørgen Skovrider hugget med sin hirschfænger – og det så hårdt, at der sprang et kvarter af odden på Pouls degen.

Hans Pedersen, slotsskriveren, var kommet derud; og Poul ville låne hans degen, hvilket blev afslået. Han henvendte sig derefter til modstanderen: „Det er nu nok“, og bad ham give sig tilfreds. Men Johan rystede på hovedet. Poul

Fulde mænds dueller

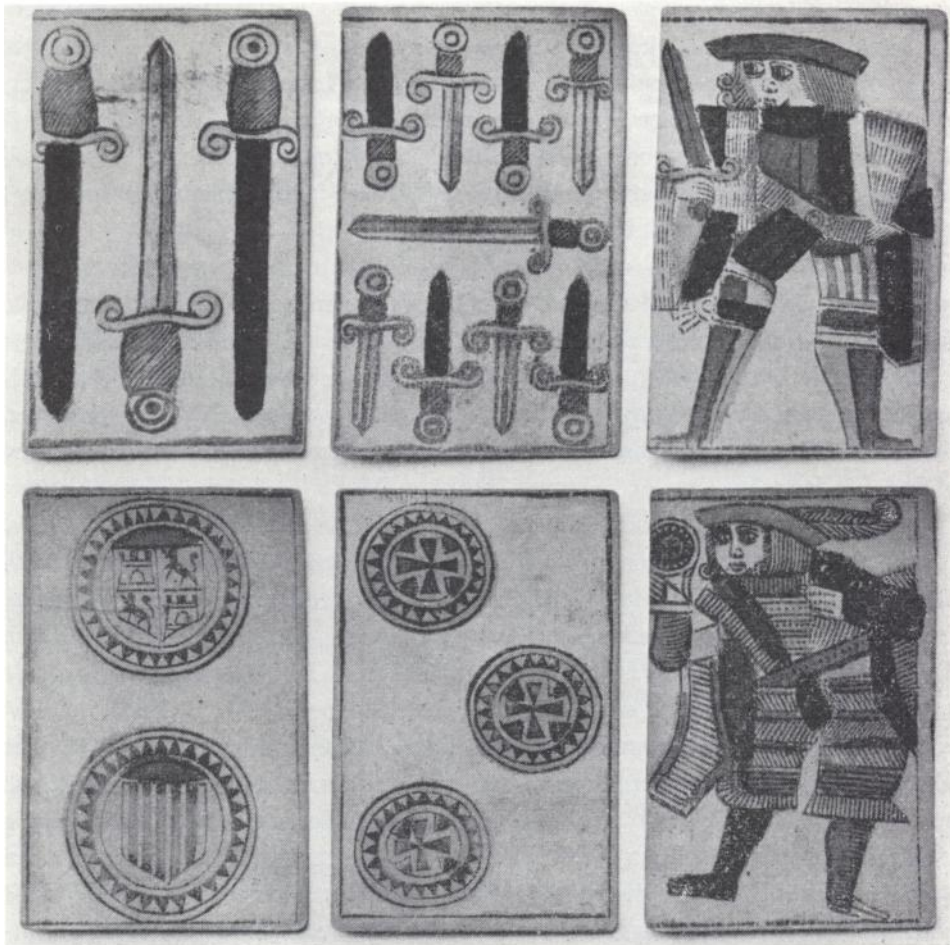

Kortspillene så ikke allesammen ud som i dag, selv om de nugældende tegn forekom på franske kort helt fra 1500 årene. Øverst ses kavaleren med bægeret, italiensk *cavallo di coppe* svarende til ruder-knægt; derefter ruder-otte og ruder-to. Nederst kavaleren med knippelen, ital. *cavallo di bastoni*, svarende til klør-knægt. Derefter klør-fem og klør-tre. – Kortene, der formentlig er tyske eller franske, findes i Nationalmuseet.

vendte sig til en soldat, der stod bagved og drak en pipe tobak, og sagde : „Kammerat! Lån mig din degen.“ Men han svarede, at han ikke havde med dem at bestille. De var kavalerer. De forligtes vel. Når ens gevær er i sønder, da bør man ikke slås videre. Nu sagde kaptajn Brandt: „Lehn ihm dein Degen, dat er kan sein Hut defendereren.“ Og Poul greb selv fat i degenen og trak den ud af dens balg. Han beskuede den, idet han lod den glide gennem hånden: „Ja, hun er noget stakket, men jeg skal vel gøre hende længere.“ Så satte han sin hat hårdt på hovedet og trådte frem mod Johan Steffensen.

Da stak Johan efter ham, så degenen gik gennem hans hår og gav ham en sting over hans ene arm. Laurids Skrædder bad Poul holde op, at han ikke skulle få skade, thi han var alt for ivrig. Poul var også vred på Hans Pedersen og bad ham straks trække fra læderet! Men han svarede, at han ikke havde noget med ham at bestille. Det var ikke derfor han var kommet derud. Så trådte Poul frem mod Johan Steffensen og udbrød: „Da kan du herfor.“ Og Johan svarede rapt: „Ja, skal jeg til igen, da skal det gælde om frokosten.“ Da Poul stødte efter Johan, slog denne Pouls degen af med venstre hånd og stødte til, så Poul bekom sin skade. Poul svingede sin degen over hovedet og sagde: „Einmal, einmal, der Poul spyttes du!“ Han gik så ind i Poul Styrmands hus, satte sig på en kiste, og der udgik blod af hans mund. Så dåned han. Johan Steffensen tog sin kappe og gik ad byen til. Poul levede nogle uger. Men da han mærkede, det bar mod døden, sagde han til en, der kom og så til ham: „O Johan Hansen, hvor helbredet er godt, og man agter det så ringe.“ Hvis Gud ville give ham hans helbred igen, ville han bedre have hans dont, end han hidtil havde gjort. Og da præsten berettede ham og spurgte, om han ikke selv havde givet årsag til den klammer, svarede han: „Ja, hvad skal jeg sige. Drukkenskab gør en hel hob. Nu, nu i Jesu navn, da er alting vist godt.“ Nogle få timer efter døde han.

Blandt bønder anvendtes i reglen simple våben, når de kom i „bårdag“ med hverandre. En søndag morgen i året 1630, da nogle folk høstede i Buddinge, kom der to tørvelæs og gjorde holdt foran Oluf Andersens port; og manden gav hestene at æde. Og da folkene kom fra kirke, så de at hestene var spændt fra. Nogle påstod, at tørvekørerne havde siddet inde hos Oluf og drukket under prædikenen – hvad der var helligbrøde. Thi da de kom ud af kirken, hujede og skreg de fulde folk i Olufs gård. Oluf ville ikke benægte, at de havde drukket, men han havde ikke solgt øl under prædikenen. Det var først efter kirketid, de havde fået noget mad, og da købte Anders Bunde fra Oureydre (Hvidovre) en pot øl af ham. Men hans fælle Jens Nielsen, der havde kørt hestene, påstod, at Oluf havde givet dem en bøtte mælk; og da Olufs kvinde kom fra kirken, havde de ikke ædt mælken endnu. De havde bestemt ikke drukket øl under prædikenen. Hvordan det nu end forholdt sig med øllet og mælken, så havde Olufs kvinde givet onde ord af sig, hvorfor Oluf tog et svøbeskaft ned fra hylden og satte sig på det. Hvortil konen bemærkede: „Sla’r du mig, da skal jeg sla’ på dig igen, så ded skal spørges!“ Hans Madsen fra Mørkhøj, som også sad der, sagde til Oluf: „Hvorfor vil du slå din kvinde?“ Oluf svarede igen: „Hvad kommer det Eder ved, hvad jeg vil gøre ved min kvinde? Gå hjem og tag I Eders vare – jeg vil intet sige derudi.“ Men Hans Madsen sagde til konen: „Sla’r han Eder, da sig mig ded, da skal han få den faldende syge oven i sig og nedden af sig for ded og andet

Kortspillets betegnelse spar kommer af det italienske navn for sværd, *spade*, som det ses af øverste række spillekort; først spar-es, derefter spar-ni og sidst *cavallo di spade*, kavaleren med sværdet, d. v. s. spar-knægt. Nederst afbildes mønten, italiensk *danari*, en guldmønt der svarer til vort kortspils hjerte. Først ses hjerter-to og hjerter-tre og sidst hjerter-knægt, på italiensk *cavallo di danari*. – Nationalmuseet.

mere.“ Nu slog Hans Madsen åbenbart til Oluf, for konen råbte: „Ou, Hans Madsen, hvi slog I min strippe sønder“. En af de mænd, der havde siddet sammen med dem, men var gået en vending ud i gården, kom nu ind og råbte: „Er I nu galne?“ Da blødte Hans Madsens næse. Det hed sig bagefter, at Oluf havde slået ham med en høtyv; men vidnet så ikke hverken nogen tyv eller strippe.

Nogen tid efter, i 1632 var det galt med søndagsdrikkeri i Vanløse. En af bymændene, Jens Pedersen, der et par år før havde følt sig gået for nær af naboerne, var blevet opbragt over, at hans tjenestekarl havde været borte i to dage

og siddet og drukket i en anden gård. Det var en søndag sidst i maj. Mange mennesker var på bygaden, dels fra Vanløse, dels fra nabobyen Husum. Det tog sin begyndelse udenfor porten til Lars Hansens gård. Her stod Karen Oluf Andersens med et barn på armen, da Jens Pedersen kom og sagde: „I holder ingen lovlig kro. I har holdt mit tyende inde i 2 dage mig til trads. Jeg skal slå bunden ud af tøndem, og I kan klage mig for Mikkel af Vartov (forstanderen for hospitalet), når I vil.“

Ved siden af stod Oluf Andersens karl, Jens Olsen med tommelfingrene i bukselinningen og sagde, at det kunne han ikke gøre „med god besked“. Det skulle han ikke have sagt, for først fik han et slag under det ene øre, så under det andet; og den vrede Jens Pedersen skubbede ham tilsidst om i dyndet. Da han også huggede efter ham med sin kniv, blev det tre karle, der sad i nærheden på en tromle, for meget. Men dem jog Jens Pedersen ind i Oluf Andersens gård, og porten blev slået i for dem. Nu var der en mand ved navn Mads Jacobsen, der sagde et par ord med det resultat, at den opbragte Jens Pedersen også „søgte ham“. Mads' kone bad ham ikke gøre hendes mand noget ondt, men da det ikke virkede, skubbede hun til ham, så han faldt omkuld. Op kom han igen, og nu gik han løs på Mads Jacobsen med sin kniv. Mads værgede for sit hoved med en tromme, som han just stod med – velsagtens bytrommen. Så slængte han trommen fra sig, og de to mænd kom i favn med hinanden.

Da de endelig var blevet skilt ad, gik Lukas Olsen dér fra byen først til Jens Pedersen og spurgte, hvordan det var fat? Jens svarede, at han ikke kunne nyde sin fred for en hob skvalders mennesker. Men han ville ingen navne angive. Derpå spurgte Lukas Mads Jacobsen, hvorfor de for sådan sammen? Han svarede, at Jens Pedersen gjorde ham uret. – Just som nu Lukas var optaget af at snakke med sin kone og en pige, som stod der, lå Jens Pedersen og sloges på jorden med en tjenestekarl, Mads Sørensen. Og den førstnævnte karl Jens Olsen kom løbende med en stavre og forsøgte at ramme Jens Pedersen. Da Lukas fik dem skilt ad, blødte de begge. De gik nu hver sin vej. Jens Pedersen blev fulgt hjem til sin gård af Willum Willumsen, mens Lukas blev stående og fortsatte sin passiar.

Imidlertid kom tjenestekarlen Mads Sørensen tilbage med en spade i hånden fulgt af to af Husum-karlene. Og Niels Sørensen, en enkes søn fra Husum, kom med en høtyv og gik op ad byen. Også Anders Hansen, en af de karle der havde siddet på tromlen og var blevet jaget ind ad porten ved kampens begyndelse, kom gående – med et væрге i hånden! Hvorhen de agtede sig, vidste Lukas ikke, og han spurgte dem heller ikke derom.

Datteren i den gård, hvor Mads Sørensen tjente, løb imidlertid i forvejen og advarede Jens Pedersen, der sad i sin stue for bordenden sammen med Willum. Da

han hørte, hvem der var på vej, tog han sit værge og ville ud til dem. Det lykkedes Willum at vriste det fra ham og kaste det hen på ga(v)lbænken. Men Jens løb omkring galbænken og tog værget, hvorpå han løb ud ad bagherbergsdøren i gården. Samtidig søgte Willum og Jens' tjenestekvinde ud af forstuedøren. Der stod den unge Peder Olsen fra Husum parat med en kniv i hånden, mens Mads Sørensen var posteret midt i gården. Jens Pedersen huggede efter Mads Sørensen og forfulgte de unge karle ud af porten. En af dem ramte han i skulderen, så der var blod to steder indenfor portdøren. Kommen udenfor, greb imidlertid Peder Olsen fat i Jens Pedersen: „Nu skal du få skam“, og så stak han Jens i låret og havde ham fat op mod lervæggen. Nu frygtede Niels Sørensen med høtyven det værste, Han stak tyven i jorden og greb fat i Peder Olsen. „Nej holdt, staldbroder“, sagde han, „nu skal du gå med mig.“ – Hermed endte bataljen. Jens Pedersen krævede senere betaling for badskærhjælp til sit sårede lår. Men det hele endte med, at han gik på forlig med Mads Jacobsen og Jens Olsen på herredstinget den 4. oktober. Ingen blev dømt. Alle havde fejlet. Men drikkeriet kunne fortsætte. Det var svært for en enkelt mand at gå i rette med sine bysbørn, selv om hans harme måtte være velbegrundet.

Ofte var konen i gården imod drikkeriet ligesom før nævnte Oluf Andersens kone i Buddinge. I 1633 forbød Maren Jensdatter i Ladby ved Næstved et par mænd at drikke øl der i huset. De skulle drikke deres øl, hvor de købte det. Grunden var dog først og fremmest, at den ene af dem efterstræbte hende og ville have hende til utugtige gerninger. Hun understøttedes af sin mand, men han måtte fortrække ud af huset „og vidste ingen fred for dem“.

I andre tilfælde deltog også kvinderne i drikkeriet og de påfølgende slagsmål. En søndag i høsten 1677 var der barnedåb hos Bo Olsen i Ørslev ved Vordingborg. Mange af hans bysbørn var bænkedede ved de lange gildesborde. Man spiste og drak og kom i slagsmål. Kvinderne drog hinanden i hår, så en af dem siden blev syg og sengeliggende. Man sloges med kårder, kæppe og stænger, som man bedst kunne. Og da degnen ankom for at synge og læse til og fra bordet, så han, at mænd og kvinder lå på gulvet hulter til bulter imellem hverandre og sloges og droges. Han bød Guds fred. „Ville I ikke give eder tilfreds; fanger dog ro og forliges, eller det skal blive givet an på andre steder,“ sagde han. Men da ingen hørte på ham, gik han straks bort fra gildeslavet uden at få hverken vådt eller tørt. Det endte med, at hver af de stridende på tinget måtte bøde tre rigsfort for helligbrøde. Det var ikke tilladt at holde barselsgilde på en søndag.

Ved et barselsgilde i Espinge nær Hørby i Skåne 1647 kaldte Ole Bendtsen og Troels Olsen hinanden for skælm. Ole slog Troels på kæften, hvorpå Troels straks tog en kande. Med den slog han Ole oven i hovedet. Nu løb Ole ud efter sin degen, kom ind og huggede Troels i hovedet, så „blodet udsprøede“. Siden

stak han ham også „et stik i røret“, inden de andre gæster fik den voldsomme fægter lempet ud af baghusdøren. Men han løb ind igen, ad stuedøren, og det lykkedes ham endnu at hugge Troels på øret, inden slagsmålet blev standset. Da sagen kom for Froste herredsting, ville et af vidnerne ikke med bestemthed afgøre, om det var ved denne lejlighed eller senere, Troels havde mistet sit øre. – Det skete ikke sjældent, at gæster kom op at slås ved slige lejligheder. Thi der gik ikke et år, før et par mænd fra samme herred måtte møde for tinget efter slagsmål ved et barselsgilde hos Lars Jensen i Olde.

Man må af disse optrin ikke forledes til at tro, at slagsmål altid kom af umådeholden drikkeri. En sammenligning mellem tre herreder i landets forskellige egne – Sokkelund ved København, Åsum ved Odense og Skast ved Varde – synes at vise, at slagsmål var hyppigst i det vestlige Jylland, men at drikkeri sjældent var grunden her. Noget forhold mellem landsbyernes størrelse og slagsmålenes hyppighed kan ikke uden videre påvises. Men det kunne se ud til, at de sjællandske landsbybønder i almindelighed var selskabelige mennesker, der fra bystævnet var vant til at drikke meget øl og undertiden kom op at slås i fuldskab. Når de var ædru, ytrede deres omgængelighed sig, trænet som de var i byfællesskabets ånd. I det vestjyske område var der færre og gennemgående mindre landsbyer, men til gengæld boede mange bønder i enligt liggende gårde (se kortet s. 654 i Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. årh., bind II). Det er en kendt sag, at folk, der bor ensomt, har vanskeligere ved at finde sig i andre folks nærgående handlinger end de, der aldrig har været vant til at være alene. De fleste slagsmål i Skast herred opstod da også som følge af, at naboer gik hinandens interesser for nær: Kreaturer, der blev sluppet løs, inden naboens eng var slået, optagelse af fremmede husdyr på ens mark, uenighed om hegning, hustugt mod tyende o.s.v. Det er måske ikke uden grund, når nogle af jyderne op til den nyeste tid har været anset for stridbare og proceslystne. I Åsum herreds tingbøger tales der sjældent direkte om fuldskab som årsag til slagsmålene. Men i mange tilfælde skimtes drikkeriet som den til grund liggende omstændighed.

Der blev især drukket godt med øl ved landsbyernes gadestævner. Således var der tirsdag den 16. maj 1641 gilde (grandestævne) i Tarup, Sønder Nærå sogn ved Odense. I gildet deltog Mads Poulsen fra Nærå. Han lod samme dags eftermiddag sin søn begrave på Nærå kirkegård, hvorefter otte af Nærå bymænd fik mad hos ham og var med til at drikke to tønder øl. Rimeligvis har begravelsesgildet trukket længe ud. For om torsdagen kom Mads Poulsens kone om til en af bymændene og sagde: „Nu er Mads hartad død.“ Da manden gik med hende hjem og spurgte Mads, om han klagede nogle af Tarup-mændene noget på, at de skulle have gjort ham skade ved deres bygilde, svarede han: „Nej, såmænd gør jeg ikke. Jeg takker dem ære, dyd og godt allesammen.“ Og med den beken-

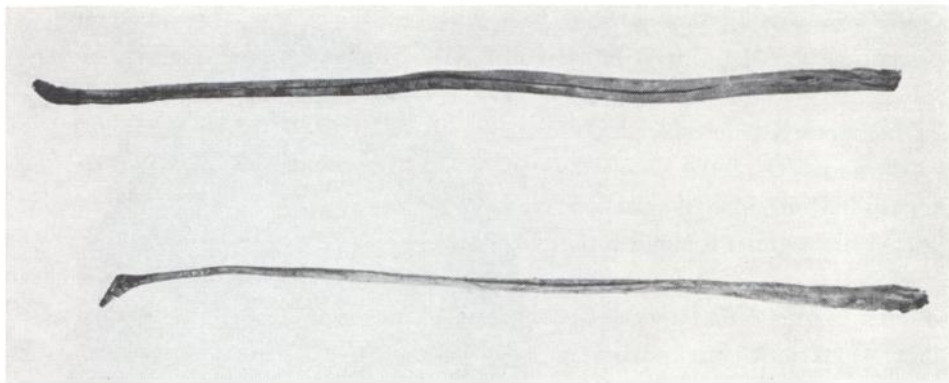
Ikke blot kvinderne rev hinanden i håret, når de kom i slagsmål. I Det kgl. kunstkammer omtales allerede i kataloget 1710 denne skalp, der var blevet afrevet under et slagsmål i Helsingør. „Dette stykke hud med hår og rigtigt udstyret med sine årer er, efter at det blev afrevet, først blevet præpareret af en garver og siden til bevis for sagen opbevaret her, henbragt hertil af Peter Jonassen Charisius.“ – Efter H. Jacobæus og J. Laurensen: Museum regium.

delse opgav han ånden. Alt tydede på, at de kun havde givet ham for godt gammelt øl at drikke, og det kan blive selv den stærkestes bane.

Man behøvede ikke at være fuld for at banke sine medmennesker. Og ofte gjorde folk det i retfærdig harme. I 1685 gennembankede en mand i Nr. Onsild ved Hobro sin tjenestepige, så hun løb bort ud i byen „ganske nøgen og blot på hendes legeme, undtagen en liden pjalt hængte for hendes hemmelighed, som hun holdt ved med hendes højre hånd“, som der står i tingbogen. Han hævdede, at hun havde stjålet fra ham, og han havde selv villet straffe hende, „thi nu var der ingen ret, at en tyv måtte hænges.“

St. Hans aften i 1618 havde gårdmand Hans Jyde i Kalby ved Næstved slået sin karl, hvorover karlen blev så opbragt, at han fattede et værge og sårede sin madmor i armen. En af bymændene tog en „fjeder“ med sig til at hæfte karlen i, og skønt han fik fjederen lukket omkring karlens ene ben og tog ham i armen, kunne han ikke hindre, at de to kamphaner faldt over hinanden. Thi da karlen kaldte manden „en gammel skælm“, hvilket var ærerørigt og strafbart, og da han

Hustugt og anden revselse

Tyrens lem, en såkaldt tyremige (af „mige“, lade vandet), egnede sig fortrinligt som pisk, på én gang smidig og stærk. Derfor brugtes den forhen som strafferedskab blandt landsbyens bønder. De to miger her findes nu i museet „Falsters Minder“ i Nykøbing, men stammer fra et jordløst hus i Bruserup på Sydfalster.

ydermere rev bonden i håret, greb denne i lommen efter sin kniv og ville have hugget den i karlen. Bymanden forhindrede det dog og sagde: „Slå ham ikke. I ser, jeg har ham fængslet.“ Året før var det galt med et kvindeligt tyende på den anden side af Næstved, i Ladby. Fastelavns mandag havde Søren Bødker fået besøg af Peder Smed på Herlufsholm, og han blev budt på en kande øl. Da det blev mørkt, fik gæsten tilbud om at overnatte. „Da blev Søren og hans hustru noget vrede på deres pige, så at først slog hans hustru hende, og siden slog Søren hende selv og forviste hende af sit hus, kaldte hende en hore og sagde, at han ikke ville have hende i sit hus og tjeneste mere.“ Men hvordan det gik gæsten, som hun lå i med, kom ikke til birketingets kundskab.

Ved nytårstid 1653 havde et par mænd fra Højby (15 km øst for Malmø) sammen med et par andre karle begivet sig til Erikstorp og lagt Peder Udderød, der tjente Ole Jensen, i lænker og fjeder, trods det at han forsvarede sig med en øksehammer. De fire mænd var nemlig bevæbnet med ladte og spændte bøsser. Peder blev ført til lensmandens gård i Vismerløv ikke langt derfra. Men forinden de afleverede fangen, fik de en kande øl og gav ham imens flere slag. Han klagede senere over, at hans foresatte, Ole Jensen, havde sultet ham, „thi han gav ham ej andet at æde end skoftebrød, som han købte til ham særdeles i Malmø.“ Han havde måttet gå til Ole Olsen i Markheddinge og tigge lidt mælk og brød. Så det var ikke sært, han havde forgrebet sig. Det var Ole Jensen, der havde hidkaldt forstærkning, og han havde krævet af Peder Udderød, at han uden videre skulle lade sig hæfte.

Heller ikke præsterne veg tilbage for at svinge tugtens ris i bogstavelig forstand. En dag i august 1690 var præstens tjenestefolk i Sunds ved Herning ude i

Gudum kær at rive „hå“ (anden høafgrøde), som karlen samme dag havde slået. Præsten kom selv kørende med deres middagsmad. Vognen og seletøjet havde imidlertid drillet ham over al måde. Han skældte og smældte sådan over det, at karlen – der lå mellem de andre og spiste – sprang op, fattede sin le og råbte: „Kom an, jeg skal vise Eder noget andet.“ Præsten havde nået at fornærme ham så højlgt, at det ikke var gjort med dette optrin. Om aftenen fik han fat i en økse og angreb præsten, huggede i hans kjortel, ramte hans venstre ben og forfulgte ham lige til plankeværket foran stuehusets vinduer, velsagtens hegnet om en bi-gård. Her slap præsten fra ham ind i sin stue. Men karlen blev ikke dømt for overfaldet, som retten må have anset for provokeret.

Tjenestefolk var ikke altid så ærbødige og lydige overfor deres foresatte, som man kunne vente af dem. I Gentoftte slog Niels Pedersen i 1629 Karen Saxes med en plovstav, da hun var tilsagt at rense korn på Ibstrup (Jægersborg). Først slog han hende på møddingen, siden ude på toften. Og hans tjenestepige hjalp ham, så Karen Saxe faldt på røven. Hun kom op igen og slog pigen med en kæp, hvilket blot førte til, at hun fik mere af mandens plovstav at smage. To år efter forefaldt et optrin i Lundtofte ved København, hvor en bonde slog sin kone fordærvet. Konen var med barn „og meget stor“, så hun ikke kunne tåle at binde noget i marken. Hun kunne heller ikke godt tåle at age for sin skrøbelighed, og da han alligevel kørte med hende, bad hun ham ikke køre så stærkt. „Fanden er i dig“, svarede han og stødte hende med sin albue, så hun siden den tid ikke mærkede sit foster. Bagefter hentede manden jordmoderen fra Stokkerup. Hun nægtede at bade den syge, før hun havde været ude i byen at forhøre sig hos de andre kvinder, hvad der var sket. Men de fleste undslog sig med, at de ikke kendte til, at hun skulle være blevet slået af sin mand, men at hun længe havde været syg. Hun døde kort efter.

Først i november 1645 lagde præsten hr. Christen Christensen i Ferslev syd for Aalborg sig i baghold i en digegrøft ved kirkegårdsdiget med sine to sønner og et par tjenestedrenge. Og da et af hans sognebørn, Anders Nielsen, hen på aftenen blev kørt hjem af bonden på Finstrup i nabosognet, sprang hr. Christen selv frem af sit skjul med en vognkæp i sin hånd. Sønnen var bevæbnede med spyd, tjenestedrengene med fork og stang. Da de overfaldt Anders med hug og slag, råbte han: „Hr. Christen, er I en ærlig mand, som skal ligge på min retfærdige vej, som jeg kommer kørende og vil hjem til mit hus, og vil røve livet af mig fattige mand.“ Hr. Christen selv slog sin vognkæp i sønder på hans venstre skulder, og medhjælperne slog ham mange gange omkuld, inden han slap fra dem ind i en gård. Måske var manden ikke så uskyldig, som han teede sig. For han havde en kårde med sig, som de brød itu mellem kirkegårdens stene.

Gadeløb med piber og trommer

Et yndet redskab til brug ved afstraffelse af tyende og naboer var en „tyre-mie“ (en tyrs avlelem), der på én gang var smidig og stærk. Men i reglen brugte man de bare næver eller kom i arm sammen. Det hændte, at man begyndte at gantes eller lege, og før nogen vidste af det, blev ordene taget for alvor og stødene eller slagene med. Så endte det i et regulært slagsmål, der kunne få et efterspil ved herredstinget.

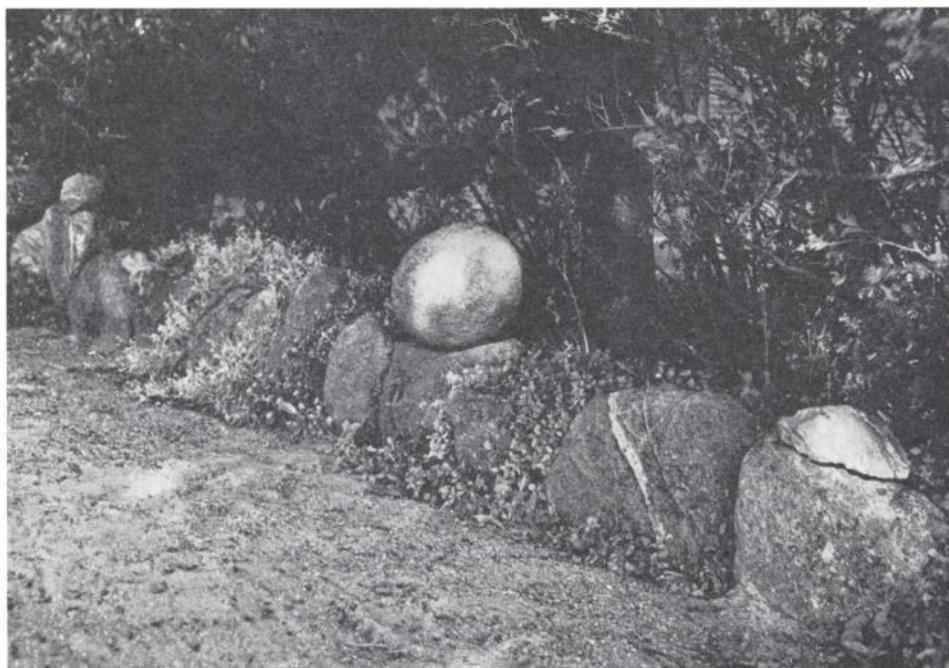
Bønderne kæmpede ofte med våben, der var gjort til andet brug – høtyve, leer, økser, knive og lignende. Smeden i Lomme nord for Malmø brugte 3. juledag 1653 sit virkjern til at overbevise modparten med under en hestehandel. Men det er forbavsende, så ofte man havde kårder hængende ved sengen, liggende ved bjælken eller på andet let tilgængeligt sted. En bonde i Lyne ved Varde havde i 1616 endog lånt en harnisk. Hos en mand i Agri på Mols omtales i 1689 en gammel fyr-bøsse. Men bøsser var ikke noget særsyn, hverken i Jylland eller på Sjælland. I Vordingborg rytterdistrikt blev det den 13. april 1681 påbudt, at alle bøsser skulle indsamles og gemmes i våbenhuset. Men selv om man derved ville have en vis kontrol med det krybskytteri, der livligt gik for sig, bestemtes det samtidig, at bønderne skulle hjælpe godsets ridefoged med at skyde krager og skader. De har altså både kunnet skyde og haft lejlighed til at øve sig.

Selv om drikkelagene gav sig støjende udslag, endte de dog sjældent med duel eller drab. I købstæder som Helsingør og Ribe påkom der undertiden de gode borgere eller adelige drikkebrødre en ubetvingelig trang til at drage gennem gaderne og vække byens sovende indbyggere med musik eller piber og trommer. Når tappentregnen var slået kl. 9 om aftenen, skulle tappent sættes i tøndene, og festen burde så høre op. I Helsingør hed det i 1620, at den, der efter at vagt er sat, findes på gaden med spillemænd, skal sættes med disse i (rådhus)kælderen. Men en aften i 1606 havde Peder Nielsen med sit selskab gået gadeløb med en tromme, så flere borgere stod op for at se, da det ikke ville tage en ende. Der var dem, der troede, at en hertug eller nogen anden fjende var for hånden.

Nogle år senere berettes om et gilde, adelsmanden Erik Lykke havde holdt i samme by. Mandagen den 8. juni 1635 gik han ud af sit logement kort efter midnat sammen med fire kumpaner for at lave gale streger. Til at begynde med for de løs på borgmesterens gård på hjørnet af Stjernegade, idet de huggede til en krans, der hang der som udhængsskilt, mens Erik Lykke personligt rendte købmandsbodens vindue itu. Videre fortsatte de hen mod Svingelen (den sydlige ende af Stengade foran byporten), mens lyden af glas, der raslede ud af vinduerne, brød stilheden i den sovende by. I 14 huse blev der ialt slået 20 vinduer ind. Da vagten ved gamle toldbod råbte to, kom det lille selskab gående op fra stranden trillende en sten på gaden foran sig. Vagten havde studeplads i byfogdens dør.

Gadeløb med piber og trommer

Men han turde ikke gå tilbage af frygt for, at de skulle overfalde ham, hvorfor han søgte ly i Hans Kierurts bislag. Erik Lykke spurgte, om det var ham, der slog med sten? Hvilket han benægtede ved sin sjæls ed. Så tog de en balje, der stod for Iver Pedersens dør, og den trillede de foran sig hen ad gaden. Folk begyndte nu at se ud af vinduerne. Byfogdens kone tittede ud af forstuevinduet og bad sin mand gå til vagtmesteren. Byfogden svarede: „Det er en herremand!“ „Derfor må han ikke gøre godtfolk overlast,“ påstod hun. Så bekvemmede byfogden sig endelig til at gå hen og underrette vagtmesteren, der blot svarede: „Jeg ved det vel – hvad skal jeg gøre derved?“ Først henved klokken tre bekvemmede Erik Lykke sig til at gå hjem. – Han blev derefter stævnet på rådstuen, men sendte en seddel med dette indhold: „Eftersom jeg bemærker, at velvise borgmester og råd her i staden har ladet mig citere på rådhuset, hvortil er mit korte svar, at jeg ej ved af hvad årsag, men dersom Eders Velvisheder har noget med mig at tale, kan det gerne ske i mit logement eller i et af Eders egne huse, når Eder synes. Thi jeg ej ved, nogen mig kan have at beskyldt.“ Og nederst på seddelen: „Her-

Landsbyens bønder forlystede sig undertiden ved at indgå væddemål om, hvem der var den stærkeste, men der var andre måder at vise sin styrke på end at tage livtag. Man kunne for eksempel prøve på at løfte denne runde sten, der vejer 89 kg. Den lå i sin tid ved Pælekroen i Brudager sogn lidt nord for Svendborg. Først når man kunne løfte den, var man voksen nok til at indtræde i karlenes lav. Stenen ligger nu ved Sortebro kro i „Den fynske Landsby“. – Efter Holger Rasmussen, „Fynske Minder“ 1958.

på er jeg gerne begærendes Eders Velvisheders skriftlige svar med budet tilbage, som samme seddel i sig selv indeholder.“ Andet kom der næppe ud af den sag, men det er muligt, at adelsmanden erstattede de udslagne vinduer under hånden? Borgerne var ikke videre opsat på at lægge sig ud med en så overlegen person, der tilmed kunne have gode forbindelser.

Der kunne nævnes adskillige eksempler på den slags natlig uorden. Men lad os nøjes med et vidnesbyrd fra Ribe året 1687. En toldskriver ved navn Jesper Wittroch var en aften i selskab med en anden person inde hos stadsmusikanten mester Jacob Witzig. De fik en pibe tobak og en tår øl, og efterhånden følte de trang til at gøre sig lystig ved at „gå grassat“ gennem staden med musik i spidsen. Stadsmusikanten stillede to af sine svende til rådighed, men pålagde dem kun at spille i husene, ikke i gaderne, idet „Grassatgang“ var forbudt. Men da optoget havde sat sig i bevægelse, glemtes hurtigt dette forbehold. Musikken spillede op i gaderne, og en borger, der iført natdragt med nathue på hovedet havde fulgt et par mennesker hjem til deres dør, blev truet til at følge med. Andre sluttede sig frivilligt eller nødtvungent til, og optoget drog ind hos en værtshusholder Jes Christensen, skønt det var over midnat. Her bænkedes man i al fornøjelighed og var lystige til musikkens toner, indtil toldskriveren kom i ordstrid med en foregiven regimentskvartermester Wulff. Folk lagde sig imellem. Men gemytterne var blevet så ophidsede, at de to modstandere gik ind på domkirkegården og anfaldt hinanden med deres kårder. Inden længe lå Wulff på jorden, dødelig såret, og han udåndede kort efter i sit logi. Toldskriveren skyndte sig at forsvinde og holdt sig skjult, mens sagen stod på. Det lykkedes at overbevise retten om, at han havde handlet i nødværge, så han slap med 40 mark sølv til den dræbtes efterladte samt procesomkostningerne.

Undertiden forlystede landsbyens bønder sig med at indgå væddemål. Det kunne dreje sig om at løfte de tunge sten, som man bandt heste ved, eller at bære rugsække med tænderne. En mand ved Odense skulle i 1641 betale sit tabte væddemål med en tønde øl, men han undslog sig for at levere den, skønt modparten havde drukket en tønde af sit eget oplagte øl sammen med en anden bymand. I landsbyen Bårse ved Præstø stredes to gode bymænd, fæstebonde og skovfoged Peder Klim og Niels Krog i årevis om mange forskellige små og større sager. Det var forresten begyndt med, at Peder Klims adeligt fødte hustru kom i håndgemæng med Niels Krogs kone om pladserne i kirkens stolestader. Denne langvarige strid fandt sin afslutning i 1703 ved et væddemål og en kapkørsel. De to uvenner mødtes tilfældigt i skoven, og talen faldt på deres heste. Niels Krog påstod, at der ikke fandtes den hest i laget, der kunne løbe skovløberens hest op. Peder Klim mente dog nok, han kunne rende skovløberens af med den, han selv

En bonde står og læner sig til sit arbejdsredskab, mens han tager sig en smøg af den uundværlige kridtpibe, og hunden forretter sin nødtørft i græsset. – Stik på kort over Gottorp amt i Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

sad på. „Vil I sætte to sletdaler, da jeg sætter hesten lige imod“, udfordrede Niels Krog. Det gav de hinanden håndslag på. Skovrideren, der også var tilstede, advarede Niels Krog: „I skulle hellere lade den renden fare.“ Men Peder Klim råbte: „Skulle vi rende efter vor aftale, så er det tid!“ „Ja nok!“ svarede Krog, og dermed steg han af sin egen hest og sprang i sadelen på skovløberens: „Jeg vil selv ride bæstet!“ De satte nu i fuld rend frem med hinanden. I førstningen kom Niels Krog et spring eller to omkring Peder Klim, men siden rendte denne igen omkring ham og kom først til byen i strakt, flyvende rend. Han var da et godt stykke foran Niels Krog, der ikke nær kunne hinne med, men sakkede immer mere agter ud. Skovrideren mindede om, at han havde advaret Krog. „Ja, det

Drikke tobak og spille kort

er alligevel en lang djævel i sit spring, som Peder Klim rider på, og min er ikkun stakket," indrømmede Niels Krog. Han ville nu slå væddemålet hen med, at det kun var en spøg. Peder Klim holdt imidlertid på, at det var ramme alvor. Han ville have de 8 rdl., som Krog selv havde vurderet skovløberens hest til eller også hesten. Det kom for herredstinget. Men de to modstandere blev forligte uden dom. Og i stedet for at blive dødsfjender, blev de efter den vædderenden så gode venner som to røde køer, og det blev de ved med så længe de var sammen i Bårse.

I folks daglige omgang var øl og brændevin med dertil hørende dobbel, kortspil og snak det vigtigste tidsfordriv. Men samtidig røg man på sin kridtpibe. Peder Rønnebæk i Knudsby havde en dag i foråret 1675 solgt to heste fra en fæstegård, som han skulle rømme. Bagefter var han søgt ind til Hans Orgelmester i Vordingborg, hvor der holdtes åbent værtskab. Han sad endnu med tømmen på armen med en stumpet tobakspibe i munden, drak, smøgede og snakkede stort – hvad han kunne have god grund til, eftersom hestene egentlig tilhørte hans herskab, og han nu var i færd med at formøble de penge, han havde fået for dem.

Man kunne læse om rygningens last i Laurembergs Skæmtedigt fra 1652:

„Der ere mange og, som med tobak sig smøger
Hvori de deres lyst og største glæde søger.
De ved ej søder' røg, ej ambra, ej zibet
ej virak, mastix og hvad man vil kalde det.
En anden komme kan udi den samme stue
Hvor alting er opfyldt med smøg, da må han grue
Og stoppe næsen sin, af angst svedes han
Og kan ej blive der, men rømmer strax på stand.
Han lugted heller til en rakkers skiden kiste
Af suppen tynd alt fuld, om han det ikke vidste –“

Med rakkerens skidne kiste fuld af suppen tynd hentydedes til renovationsvognen, der lugtede ilde af ådsel og møg.

At rygningen var en last på linje med brændevinen blev sognepræsten i Spandet i Sønderjylland mindet om af sin biskop ved visitatsen i kirken 1646. Bispens sagde, at han skulle føre et ædrueligt og skikkeligt levned. Ikke alene drak han for meget. Han hengav sig også til tobaksdrikken. Præsten måtte erkende, at han for sin svagheds skyld brugte for en skilling brændevin hver morgen. Men han lovede „herafter under sit kalds fortabelse . . . endelig og aldeles al brændevin og tobaksdrikken sig at entholde“.

Tobaksrygningen lod sig dog ikke standse. I ligbærerlavet i Ribe var man i 1670erne blevet særdeles velhavende ved en energisk oldermands indsats. Det førte til, at man hyppigere holdt møder. Pengene skulle bruges, og mens man tidligere brugte 3 daler til en tønde øl, begyndte man nu også at uddele tobak og kridtpiber samt udskænke brændevin til lavsbrødrene, så omkostningerne steg til 12–13 daler. Tobakken indførte man fra Holland og kridtpiberne med, hvis de ikke støbtes rundt om i danske købstæder. Kridtpiber hører til de genstande, der hyppigst findes i tomter efter bøndergårde fra slutningen af 1600 årene og frem gennem det følgende århundrede, når man undersøger dem arkæologisk.

Ledige stunder kunne folk forslå med at spille kort, hvad enten det var på værtshuset eller ved kongens hof. Kortene bar samme kendetegn som i vore dage for klør og spar, mens hjerter og ruder ofte erstattedes af en mønt og et bæger. Foruden et spil kort i Nationalmuseet (s. 23 og 25) er bl. a. et spil, der o. 1720 har tilhørt dronning Anne Sophie, bevaret. Vi har hørt, at toldskriveren fra Helsingør, mens han i værtshuset ventede på guldsmedesvenden, tog et gammelt spil kort, der lå i værtshusets vindue og med dette lagde to eller tre gange, hvorved det tilfaldt ham at betale skænken. De spil, der var mest yndet, når det ikke drejede sig om så enkel en sag, var lanter (femkort), l'hombre (af spansk hombre, menneske) og skervensel. Det sidste spil omtales tidligst her i landet i 1677, men det blev til gengæld dyrket med lidenskab i alle kredse. Navnet er egentlig en betegnelse for knægtene i spillet (den bekymrede Wenzel). Man brugte jetons og regnepenge. Man kunne også raffe med terninger eller kaste med tre terninger i passedix (det vil sige gå over ti) eller spille tric-trac, der kaldtes trok-tavl på dansk. Og den utrættelige Jens Bircherod noterede i sin dagbog den 3. januar 1677: „Hos min gode ven Christian Lavridsen Wellejus tilbragte jeg i hans moders hus den hele eftermiddag med bræt-spil og fortrolig samtale.“ Skakspillet var især yndet af fornemme personer, og prægtigt udskårne, indlagte eller forgyldte brætter og figurer blev bortgivet ved passende lejligheder.

Folks daglige samkvem blev desuden festliggjort derved, at adskillige musikinstrumenter jævnligt lod sig høre. Ikke blot ved „grassatgang“, som vi har erfaret. Eller når kongens trompeterkorps spillede foran slottet, skærmet af hellebardister. Eller når de lød i spidsen for festlige optog. Kongen havde sine instrumentister og sangere, og kirkerne deres kor. Men nok så betydningsfulde i købstadsborgernes dagligdag var stadsinstrumentisterne og deres medhjælpere. I Aalborg mente man i 1663 at kunne nøjes med én stadsmusikant i stedet for to, der nylig var afgået ved døden. Men denne ene skulle rigtignok foruden sig selv holde tre dygtige karle, der „deres kunst i alle måder vel kunne forstå“, og som tilsammen med ham i og udenfor kirken og til bryllupper og andet samkvem kunne opvarte med

Kunstpibere og instrumentister

deres musik. Taksten for at forlyste med violin og violon ved et bryllup eller andet stort samkvem var 6 rdl. Ønskede man tillige kornet og basun blev det 12 rdl., og for yderligere andre instrumenter, „nemlig trompeten, dulsionen og deslige“ 16 rdl. Til gengæld fik stadsmusikanten privilegium på al betalt musik i staden.

I Ribe blev kunstpiberen Johan Rissenbroch van Minden den 15. juli 1618 antaget som byens instrumentist, eller „som det nu kaldes: stadsmusikant“. Han skulle med sine svende selvferde tjene byen og borgerne med sit kunstpil på sinke, basun og andre instrumenter såvel i kirken og koret som ved bryllupper og værtskaber, hvor det forlangtes. Og desuden skulle han opvarte med felpiber og trommer ved borgernes mønstringer. Foruden løn og fri bolig fik han for et to dages bryllup 4 daler, for et ét dags bryllup 2 daler, og dertil hvad folk ville give i fadet, når han lod det gå rundt. Til gengæld måtte han ikke kræve særbetaling for at spille til dans. Men det var forbudt fremmede musikanter at spille i byen uden hans tilladelse, bortset fra de fri markedsdage.

Juleaften havde byens faste spillemænd lov til at gå omkring „og lege for godt folk“. Som belønning modtog de drikkepenge og lys. Juleaften i 1622 havde Rissenbroch lejet en dreng fra Haderslev som medhjælper uden at indhente sin faste karl Thomas' samtykke. De var alle efter endt arbejde gået ind til Bertel Bøsemager; og Rissenbroch opfordrede husets datter til at „slå et stykke på sin symfoni“ (en slags klavikord). Så ville han lege et stykke på sin fiol. Han gav sig til at danse og springe omkring, men bøsemageren mente ikke, det anstod sig at spille på symfoni en så højhellig aften. Da musikanterne nu skulle dele udbyttet af rundgangen i byen, opstod der en tvist mellem Rissenbroch og hans svend. Thomas beskyldte sin mester for at have tilbageholdt nogle af drikkepengene, og da mester havde gjort sig et ærinde udenfor og kom ind igen, påstod Thomas, at han så så ond ud, som „han ville hen og storme til Bøhmerland og tage det ind.“ Underkuelsen af Bøhmen i 1620 må altså have gjort indtryk blandt menige folk her i landet. Men Thomas mente desuden, at når de havde været to musikanter året igennem, kunne de vel også være det på en højtidsaften. Hvis Thomas skulle afskediges, burde mester ikke have umaget sig for at lokke ham fra København af kongens tjeneste. Heldigvis kunne han vende tilbage dertil når han ville. Det endte med, at Rissenbroch gik med til kun at lønne drengen fra Haderslev med et par sko og hans mester med 1 rdl. Men da Thomas senere om aftenen efter aftale ville hente sin halvdel af de indsamlede lys – som Rissenbroch i forvejen havde sendt drengen hjem med – overfaldt mester Thomas ham med sin pampert (dolk) og skamferede tre fingre på hans højre hånd, så han „aldrig ville kunne forvinde det“. Slet så slem må skaden dog ikke have været; for de forligedes senere ved en voldgift, således at de hver skulle holde en dreng som medhjælp.

Man sagde bestandig I til sine overordnede, som det fremgik af den førnævnte duelsag fra Helsingør. Her sagde såvel toldskriveren som kaptajn Brandt du til den menige soldat, som de ville have til at udlåne sin kårde. Han var imidlertid ikke til sinds at mænge sig med sådanne „kavallerer“, som han udtrykte sig. I 1680 var præstesønnen fra Lund, Matthias Skånlund blevet lakaj for Christian Gyldenløve, en søn af Christian 5. og Sophie Amalie Moth. Den unge herre var kun otte år, men når han kaldte på sit tjenerskab, gav de ikke anden titel og svar end „hr. greve“, altså tiltale i tredje person med angivelse af rang. Men otte år senere, da Skånlund var alene til afskedsmodtagelse i sin herres sengekammer, og han i underdanige vendinger bad om at måtte beholde sølvknapperne i sit liberi, sagde han: I og Eder. Hans herre sagde: „Det skal vel blive godt, du har kongens nåde (han sagde ej du til nogen anden), og det er aftalt, at den første bestilling, som bliver vacant i Danmark eller Norge, som du nogenlunde kan forestå, bliver du nærmest“. Og så kysede han Skånlund to gange. I dette tilfælde var det åbenbart en hæder at blive tiltalt med du. Såvel oversekretær Moth som kongens broder, statholderen i Norge, sagde I til ham.

Forældre sagde du til deres børn og til unge mennesker af deres nærmere bekendtskab. Men børnene sagde I til deres forældre. Yngre mennesker viste de ældre ærbødighed ved at sige I. Og når man undertiden støder på inkonsekvens i tiltaleformen mellem folk af samme rang og stand, kan grunden være, at den ene var ældre end den anden. Når en hustru sagde I til sin husbond, fulgte hun ritual og „var sin mand underdanig“. Men i Ribe sagde en ægtemand også I til sin kone i 1641. Forholdet mellem dem var imidlertid heller ikke det bedste. Konen irettesatte sin mand, idet hun sagde: „I skal ikke drikke tobak i aften.“ Og det var dråben, der fik bægeret til at flyde over. Han vendte sig straks om med ryggen til sin følgesvend, som han just havde siddet og drukket to kander øl med, og udbrød til sin kone: „Der ser I mit hjerteblod!“ Og i det samme stak han sig selv ihjel.

Lensmanden på Kalundborg slot, Hans Lindenow, hvis hustru var Christian 4.s datter med Kirstine Munk, sagde I til sin frue, og hun i lige måde til ham. Men de levede også sammen som hund og kat. Det almindelige var imidlertid, at ægtefæller tiltalte hinanden med du, som vi har set adskillige eksempler på i det foregående.

I Bårse tiltalte, som før nævnt, to bymænd hinanden med I. Det gjorde de to mænd i Kalby ved Næstved også. Og det samme gjaldt østensunds. På Fjære herreds ting i Halland sagde Bent Andersen i Heæ og Mats Matsen i Bueker I til hinanden i 1598. Samme år sagde imidlertid to hallændinge, der begge mente at være nærmest til en gård i Søgiere, du til hinanden, men I til gårdens tidligere ejer, Arvid Loch. Heller ikke i landets vestlige egne var det en selvfølge, at alle

Hvordan man hilser

bønder sagde du til hinanden. I 1638 havde Hans Ladefoged på Visselbjerg sagt du til præstens karl i Alslev, hvilket han blev opbragt over: „Hvilken tid har vi drukket dusøl med hverandre?“ Og da ladefogden måtte indrømme, at han ikke vidste det, udbrød karlen: „Jeg skal slide denne degen om dine ører derfor!“ Han duttede altså ladefogden igen, hvad der stred mod god tone. Men historien viser, at det krævede en ceremoni med tilhørende drikning at blive dus.

Selvejerbonden Niels Jensen i Askovgård, Malt sogn mellem Kolding og Ribe – en holden mand, der drev tre bøndergårde samt forpagtede to herregårde – gav engang o. 1680 amtsforvalteren i Ribe 50 tdr. havre for at måtte ride på hans højre side ind i Ribe by og siden drikke dus med ham.

Bønder, der boede i samme landsby, sagde vel i reglen du til hinanden. Således i Væ i det østlige Skåne 1649. Ligeledes i Toftnæs ved Varde i 1636: „Hvi ligger du her i sådan ond måde?“ Og samme år i Allerup i Sneum sogn lidt syd herfor: „Hvi har du så travlt med de øksne, jeg har taget (ind)?“ Den ene af de to, der her talte sammen, var endda fra Skast, 8 km længere nordpå. Men de har måske været gamle bekendte? Konerne kunne undertiden sige du til mænd fra byen (Rodenæs). Men en mand i Biltøft sagde i 1639 I til en kvindelig gårdbruger sammesteds. I 1639 sagde byhyrden i Uglvig til Margrethe Hanskon (Hans' kone): „Nu går Enevolds kretter i Eders kær. Ville I ikke have den slagen?“ hvorefter Margrethe siger til Enevolds datter, Bodil: „I haver Eders kær slagen, og I vil nu æde vores op med Eders kær.“ Bodil svarer: „Din stamme broder i Gredsted, han tygger frøer, det fanden fare i dig.“ Og straks efter: „I har jaget vore øg af sidst. Vil I nu jage vore kær af (tillige)?“ Hun havde muligvis glemt formerne i førstningen, men vendte tilbage til den høflige omgangstone til sidst. At tjenestepigen Anne, født i Billumtarp samme år, kom ind til sin tidligere husbond i Brøndumdam og sagde: „Morten Nielsen i Alslev . . . vil tale med Eder“, er rimeligt nok. Men en kone i Rousthøje sagde i 1638 til sin mand: „I skal gå ind fra dem“ (der truede ham med tærsk).

I Ebeltoft brugte digteren Jens Christensen Lodberg, der senere blev rektor i byen, i 1690erne at tage hatten af og hilse samtlige tilstedeværende, når han trådte ind i stuen. Og skolemesteren blev fulgt til dørs af en kone, han besøgte (1701). Tolderens kone kom en dag i 1688 ind til præstens madam og hilste „godmorgen“. Men da en skrædder ved navn Jens Ibsen en aften i 1627 ved titiden mødte to mænd på gaden i Nørre Sundby og den ene pænt hilste ham „God aften“, svarede han: „Er det dig din skabhals!“ Hvorpå han gennempryglede manden, der havde hilst ham så pænt.

Folk hilste ofte hinanden med et „Guds fred“, eller som i Jerup ved Skagen i 1681, da to naboer traf hinanden nytårsaften, mens den ene gik og fodrede sine

kreaturer: „Han bad ham vel være eller hilsede ham.“ Og da han kørte bort sagde han: „Farvel brorlil, og tak som en dannemand for dit hø.“ En tjenestekarl hos en gårdbrugerenske i Varde købstad bød i 1640: „Godnat, piger!“

Der var dengang næppe større forskel i hilsemåden hos høj og lav, lige så lidt som der var det i folks djærve måde at udtrykke sig på. Amtmandinde Wensin fra Gottorp, født Catharina v. Buchwaldt, blev ved et tilfælde inviteret op til Christian 4. og Kirstine Munk, da hun den 30. november 1623 var på slottet i andet ærinde. Kongen sad ovenpå i et værelse med breve på bordet til underskrift. „Da vi kommer derind, står kongen op, går os i møde, hilser på dansk maner hurtigt og med håndtryk på os, som danskerne plejer at gøre, og skubber os straks videre af sted til sin fru Kirsten. Hun er ydmyg og venlig, som jeg kan sige med sandhed; hun sagde straks, vi skulle sætte os ned. Da vi sidder sådan, kommer kongen og kalder på Kirsten. Derpå rejser vi os med det samme. Hun går til kongen og nejer meget dybt . . . Bagefter måtte vi med til det kongelige taffel. Kongen træder til bordet, derefter hans hustru på højre side, så råder og adelige og vi kvinder. Kongen er ikke meget i ro ved tafflet . . . Han har en mærkværdig måde at sidde til bords på; han ligger næsten ved bordet og skærer og spiser således. Han taler meget og spøger med sin fru Kirsten . . .“

Christian 4.s sprog var ikke rensat for eder og skældsord så lidt som hans undersåtters. Samme år, som amtmandinden havde gæstet ham på slottet, skrev han den 13. oktober i anledning af protestanternes krig med den tyske kejser: „Af hosliggende brev erfarer du, hvorledes det står til med Mansfelderer (en protestantisk friskaregeneral), Gud give pokker havde ham henne.“ Og mange år senere den 8. februar 1642: „En hob hundsbotter, skrattinger og skælmer.“

Kongens broder, hertug Ulrich af Bützow, gav ham ikke meget efter i frimodigt sprogbrug. Hofpræsten hos enkehertuginde på Gottorp noterede i 1617 i sin dagbog: „Hertug Ulrich skriver tit meget spøgefuldt til fruene og kalder hende vel 'din skælm'. Fruen tilføjede: Ja, han plejer at gøre det endnu grovere og skrive 'du hore'.“ Udtryk som skælm og hore kunne kun højststående personer tillade sig at bruge om deres nærmeste for sjov. Thi skælm betød bedrager, kæltring (at lyve som en skælm).

Det var også et kraftigt sprog, der førtes mellem Kirstine Munk, hendes børn med Christian 4. og deres ægtefæller. I et brev, vistnok skrevet lidt før 1652, skrev en af Kirstine Munks svigersønner, lensmanden Hans Lindenow i Kalundborg til sin hustru, der havde truet med at rejse væk fra ham, at det ville være til både hans og børnenes store gavn, for „I haver mere lyst til galskab og skarn end at tage vare på Eders hus. Enhver ærlig kone vil jeg lade dømmes, om det var oprigtigt gjort af Eder mod mig, at I holdt med den mær, som turde understå sig at

Omgangstonen kunne være bramfri selv i de højeste kredse. Leonora Christinas søster, Christiane, gift med Hannibal Sehested, kaldte engang sin husbond både „skælm“ og „hundsfoot“, fordi han havde sagt „skidtfoot“ til hende, mens Kalundborgs borgmester hørte på det. – Maleri af Abraham Wuchters på Frederiksborg.

sige til min tjener: 'lech mihr im Ars' (slik mig i røven).“ – Samme hustru, Elisabeth Augusta, kaldte i et brev til sin søster Leonora Christina, den 21. oktober 1652, sin svoger Hannibal Sehested „den skelm.“ Og i et brev til Leonora den 15.12.1655 kaldte hun ham sin søster Christianes „venne-dyr“. De havde en aften siddet til bords med Kalundborgs borgmester, og Christiane havde udbragt en skål for sin bror, den for sine udsvævelser berygtede Valdemar Christian, hvem Sehested var meget vred på. Det gav Sehested anledning til at kalde sin hustru „din skidtfoot“. Og om Kirstine Munks børn sagde han, at de i det hele taget var „noget pak, det djævelen fare i dem til hobe.“ Elisabeth Augusta fortsatte i sit brev til søsteren: „Men så vil jeg tro, at han fik besked, skelm og hundsfoot var den bedste titel.“

Ofte udskældte man på en gang folk for tyv og skælm, eller tyv, skælm og prakker. Udtrykkene tyv og horesøn faldt også let i munden, når man ret ville ærekrænke den, man var blevet vred på. Men heller ikke kæltrung var fremmed for den jævne mand. Bymændene i Stensby ved Vordingborg var i 1679 forsamlet ved majpilen Valborgdag for at tale om markfred. Bagefter gik de ind til Niels Vævers og drak nogle bøder op i en halv tønne øl. Det blev Laurs Kræmmer tosset

af, og han yppede klammeri med flere af de tilstedeværende. Tilsidst hentede han både pistol og degen og satte sig ved øverste bordhjørne. Skønt birkefogden var tilstede, gik han i sin fuldskab så vidt, at han råbte efter én der hed Jens Pil, da denne havde fået nok og ville gå hjem: „Jens Tyv gak, Jens Skælm gik.“ Det endte med, at han fik sit banesår af en af de andre drikkebrødre.

Hore, sæk, horeunge, skævmundet hore, taske, skantetæve og skantesæk var lige så ærerørige som hundsfoot (d. v. s. hunhundens kønsdele). Bonden Ove Høg i Kastrup ved Vordingborg var i 1691 blevet trolovet med en pige ved navn Kirsten. Men hun havde en anden karl i hu, og en aften, da hun havde været ude at føjte og vendte tilbage til sin fæstemands gård, bebrejdede han hende, at hun ikke så til huset og ikke agtede på, hvad han sagde. „Nej, jeg agter dig intet, din hundsfoot“, råbte hun og spyttede ham op i hans øjne, gik hen til bordet, hvor han sad, lettede på sit skørt, spyttede ad ham igen og kaldte ham en hund. Det var grumme uhøvisk gjort af hende. Det svarede til, at husmand Jep Hendriksens kvinde i Utterslev en septemberdag i 1626 på vej hjem fra København i sin mands vogn havde et større skænderi med en mand ved navn Peder Helleesen. Hun spyttede på ham „og tog sine klæder bagop imod ham.“ Hun var iøvrigt ikke nogen pryd for sit køn, men var året i forvejen blevet tugtet med en tyremige af en af bymændene i Utterslev uden for Nørreport, fordi man beskyldte hende for at have hjemført noget af træet i gadekærdæmningen (til brændsel?). Hendes mand var desuden under mistanke for ulovligt krophold. I 1636 havde Søren Hansens kone Wues Sørens i Novrup ved Esbjerg kaldt Peder Jensen sammested for en tyv. Men han klagede tillige over, at Wues havde taget til hendes klæder og bedt ham kysse sig i hendes ast (d. v. s. rumpe).

Der var andre måder at genere sine medmennesker på end at tage uhøviske ord i munden. Man kunne for eksempel hæfte tilnavne eller kendingsnavne på dem. De fleste kendingsnavne var ganske uskyldige. Erhvervsbetegnelser som Smed, Hugger, Snedker, Bager, Skildrer (maler), Contrafejer, Kandestøber, Remmesnider, Støvlesmed, Svarver, Huekvinde. Eller landsdelsbetegnelser som Jude, Skåning, Lollok, Morsing, Fønbo. Og nationalitetstilnavne som Svenske, Skotte, Hollænder og Tysk. Fra Helsingør kendes en Niels Udenby i modsætning til Indenbys Niels. Karakteristikker som Sorte Jep, Hvide Sisse, Træben, Stam, En-arm, Døve Ane og lignende var ikke fornærmende. Derimod var tilnavne som Tater, den Galne (om en, der var slem til at overfalde folk), Mette med Flækken, Skiden Bente, Smukke Grethe, Put i Lomme, Ane Kostalds, Pavinden og Erik Vandgrød ikke harmløse. I Helsingør var der ydermere offentlige fruentimmer med navne som Margrethe kaldet den røde ko, Hønseskød, Flækkesild, Den hvide høne, Den blå due, Stodderæsken og Rakkerbaljen.

Det var dog meget værre, at folk i Grimstrup syd for Varde omkring 1639 fandt på at kalde et af deres sognebørn Poul Kjøb-Kusse, fordi han havde giftet sig med møllerens steddatter i Roust, om hvem snakken gik, at hun havde ligget i med sin stedfar, hvorfor Poul skulle være betalt for at ægte hende og påtage sig faderskabet til det barn, hun ventede. Tilnavnet var så meget mere ærerørigt, som det under tingsforhandlingerne viste sig, at rygten havde talt usandhed.

Kvinderne var tit de skrappeste til at finde på øgenavne. Gundel Jensen kaldte i 1630 Søren Jyde i Ladby „bytyren“; og som det senere viste sig på birketinget, var det ikke ganske med urette. Men Mette Larsdatter i Birkum ved Odense havde i 1648 et betydeligt større og mere opfindsomt repertoire. En ung mand kaldte hun „skiden helle“, en anden „propenhov“, en tredje „røvsnider“. Dertil kom Morten Kutte, Lars Hompen-Gomp, Mikkel Dore-Jern (Dorn, fordi manden var smed), Mads Grønskolling. Desuden en række lige så slemme betegnelser hæftet på hendes kønsfæller: Sidsel Rødbroget, Gamle Skjolde, Ramle-Skrample, Gimpe, Grå Får eller Sirøv, Den bugede Tæve, Tomering og Klot-Ast. Så længe spøgen gik ud over andre, kunne man vel more sig over den. Men efterhånden må de fleste folk i byen have opdaget, at de selv var årsag. De frapantede hende hendes plov og vogn og drak øl for pantet. Da kom hun og bad om tilgivelse for, at hun havde givet „menige mænd og kvinder i deres bylav weigernavne“. Hendes mand havde godt nok hørt, at hun undertiden havde brugt sådanne navne om folk, når hun var vred på dem; men hun påstod nu ikke at mindes dem mere.

Nede i Sydsjælland var der i 1695 en ung pige, Eline Dideriksdatter, hvis fantasi næsten gav sig lige så malende udslag. Hun bekendte for sin sognepræst, at hun var kommet i med den slemme uvane at give byens folk „legn og vederlavne“. Hun havde kaldt Lars Øster for Røgtrold, hans kone Krusekydhul, gårdmandskonen Aber kaldte hun en opblæst and, Peder Larsen Fårepigen, hans kone Esstræet, en pige Skumme, en karl Mømmelt. Ingen gik ram forbi. Men overfor præsten slog hun det hen med, at det var sådan munter snak mellem de unge folk. Hun lovede bod og bedring, og dermed slap hun. St. Hansaften 1618 bebrejdede Kirsten Hanses i Kalby karlen Rasmus Hansen for hans „nattegang“. Det havde hun gjort før, og han havde svaret, at han ikke lå „på hendes klæder“ og derfor ikke sled på dem. Samt at hun var en sladdertaske. Nu gik hun og bredte dug. Men karlen rippede op i deres gamle ordskifte og talte hende ilde til, hvorfor hendes mand tyssede på ham. Men han tog en tinpote og ville have slået hende med. „Du brænder dig ikke så hedt, at du slår“, tirrede hun. Da svarede han med de malende ord: „Jeg passer intet på din sakramentiske tæve“. Hun gik så ud efter øl; og imens kom karlen og manden i slagsmål; da hun ville skille dem ad „fik hun sin skade.“

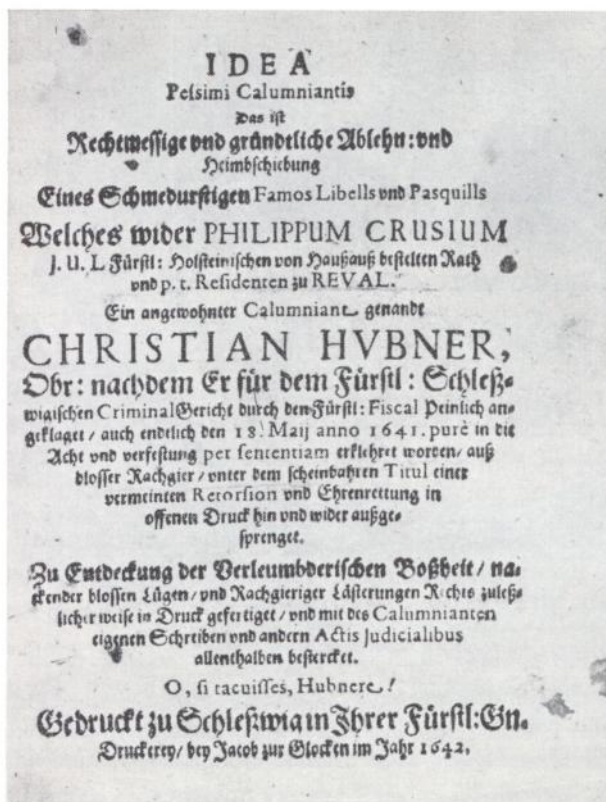
Det var værre endnu, da Jens Mogensen og andre bymænd i 1621 kom for at

Titelfelt, der symboliserer Angels og Svansens herlighed: Kone med æbler og rødder, mænd med ko, plejle, høle og kornneg. Kom bønder i „bårdag“ med hverandre, brugte de disse redskaber som våben, mens det røg med skældsord og øgenavne. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

pante Hans Jørgensen i Virum for græsgæld af 6 grise, hvorover de kom i skænderi, og Hans da i hidsighed kaldte Jens Mogensen en „horsefucker“ eller „horserider“. Denne beskyldning for sodomi kunne naturligvis ikke stå upåtalet. Thi kunne den bevises, var straffen døden.

„Mig tykkes, at de fanger ret heroppe, som enhver har venner ved gryden til“, sagde en skomager i Horsens i 1642 i anledning af en strid om, hvem der skulle være oldermænd i lavet. Han hentydede til stadens borgmestre og råd. Det var ikke klogt sagt; thi det kom rådet for øre, og året efter tildømte dette hans medarbejder embedet. Forbindelser på de rigtige steder betød ikke blot meget i toppen af samfundet, men også på det jævne plan. Og efter enevældens og det strenge rangvæsens indførelse, blev det ikke mindre vigtigt at have den side i orden, når man skulle ansøge om selv et nok så beskedent embede. En bagermester i Odense, Jørgen Friis, sendte i 1713 en ansøgning til kongen om at blive vice-borgmester i byen. Hans hustru havde det held at have tjent hos baron Rudolf Gersdorff, der døde som stiftamtmand på Sjælland, og det var gunstigt for hans fremgang.

Skandskrifter, pasquiller, var en plage i 1600 årene. Men kun når ophavsmanden – som her – blev afsløret, var den angrebne i stand til at imødegå beskyldningerne. – Titelblad på Philip Cruses tilbagevisning af Chr. Hubners pasquil, Slesvig 1642.

Ganske vist troede provst Vedel i Munkebo ikke på, at denne „hestepranger og bagersvend“ skulle kunne avancere så højt; thi så ville magistraten være for skælmer og hundsotter at regne. En hest kunne dømme lige så godt som denne Friis! „Gud bevares,“ udbrød en prokurator, som hørte på det, „tal ej sådanne ord. Om kongen ikkun sætter en pæl, skal man parere den, end mere siden han har kongens brev.“ – Så vidt var det kommet.

Jørgen Friis havde imidlertid været så uforsigtig året i forvejen at sende en anonym skandskrivelse (pasquil) til kongen, hvori den ældste borgmester hævdedes at søge alles undergang på en subtil måde, og den anden skulle være ham følgagtig, medens de tre rådmænd skildredes henholdsvis som et nul, en ganske skikkelig mand og en kujon. Desværre for Friis kom det op, hvem pasquillanten var, og han blev i 1718 suspenderet for endelig i 1724 at blive fradømt sit embede og miste sin boslod, fordi han havde forgrebet sig mod kongens lov.

Skandskriveriet skal have været særlig slemt i Odense i 1700 årene. Men noget nyt var det ikke. Således blev der i 1642 i Slesvig trykt en tilbagevisning af en pasquil mod den gottorpske hertugs råd og udsending Philipp Cruse (von Krusen-

stiern). Smædeskriftet var forfattet af en oberst Chr. Hubner. I 1629 indklagede befalingsmanden på Varberg slot, Mogens Gyldenstjerne, Corfitz Normand til Østerød i Dagsås sogn for at have forledt bønderne til opsætsighed gennem udspredelse af „pasquilliske breve“, hvori han blandt andet havde sagt, at bønderne var ilde forført af deres øvrighed angående kørsel af favne-ved til stranden. Det gik naturligvis ikke, og han måtte den 20. august tilbagekalde sine beskyldninger mod Mogens Gyldenstjerne.

Men lignende skrivelser blev fremstillet mere ligetil af jævne folk i byerne. På Sokkelund herreds ting behandledes således den 26. april 1632 en sag mellem Niels Christensen Islender, boende i Skidenstræde i København, og Jens Dam samme-steds. En pige ved navn Berritte Thomisdatter bekendte, at hun sidste sommer, da hun tjente hos Jens Dam, havde erfaret, at en student, som logerede i deres hus, havde slået Niels Islenders vinduer ud. Men da Niels Islender spurgte hende, om hun vidste, hvem der havde sat den løgnagtige skandskrift på hans dør, aftenen efter at vinduerne var udslaget, lo hun og sagde, at hun var en fattig fremmed pige, der ikke havde mange gode venner, og derfor ville hun ikke udtale sig derom. Gået nærmere på klingen fortalte hun imidlertid følgende: „Jeg så vor fader skrev et stort brev. Hvad det betyder, ved jeg ikke. Thi han viste mig ud til Birte Tømmermands efter en pot øl til ham, mens han skrev. Da jeg kom ind igen, stod vor moder og han ved bordet og læste samme brev over. Da lo moder deraf, som hun havde været kildret, og jeg hørte, de nævnte en glug, som de havde set ud ad. Derefter tog moder brevet under sit forklæde og gik ud med det.“ Hvorhen vidste pigen ikke, men det var om aftenen, efter at det havde ringet til vagt(skifte). Hvis hun så brevet igen, ville hun kunne kende det, thi det var svarlig stor skrift, og hun kendte vel hans skrift.

Da hun nu blev præsenteret for brevet, sagde hun: „Det er det samme brev, og fader har skrevet det. Og det salve, som sidder på, er blandet med menneskefedt, og det er skrabet af et stort plaster.“ Hun viste på bordet, at det omtalte plaster var større end et halvt ark papir. Hun skammede sig ved at sige, hvor han anvendte dette plaster, som hun hver aften måtte varme over et fyrbækken. „Ded var skam at sige fra, thi hun var så hån (led) derved, hver gang, hun skulle varme og give ham det.“ Tilslidst hviskede hun, at han lagde det på sin tingest . . . Men desværre fik hun kun utak og trusler ud af alt dette. For de to stridende parter blev forligt, trods skandskrift og ituslåede vinduer. Hun gik og græd, fordi Jens Dam – som hun sagde til Maren Niels Gravers udenfor Nørreport – ville have hende i kælderen og i tugthuset. Og hun havde hørt, at han kunne komme hende på kaget, fordi de to uvenner nu var blevet forligt. Hvordan sagen endte, er ikke oplyst; men den bringer os tidens tilstande og jævne folks indbyrdes forhold nær ind på livet.

Pasquiller og nidviser

Man kunne også digte nidviser om hinanden. I 1630 måtte Niels Markvorsen i Lyngby ved København love bod og bedring på herredstinget for at have sunget skæmteviser om folk. En af viserne lød:

Beritte Erichsdatter seer så højt i sky,
mon ikke Oluf Madsen vil komme til by?
Vær velkommen, min kære mand,
Jeg tager Eder gerne udi min favn.

Peder Ibsen med Hans Resens krave,
han kommer Margrete Hansdatter så vel i lave.
Mette med hinde lange flække,
hun er van at have huro for sække.

Oluf Jørgensen med hans blå hose,
han skal hænge i Benemose.

En anden vise:

Der kommer Per Smed med sit klare øje,
han skal hænge ved Jellinge høje.
Hr. Hans er en dannemand,
Jeg tænker, han sætter ikke denne vise i band.
Smeden med sin hammer og tang,
han kan sluge en lort så lang.

Oluf Jørgensen med sin blå hose,
han skal hænge ved Jellinge mose.
Lars Bryde med sine tykke ben,
han skal hænge i egegren.
Bryden med sin forede hue,
han skal i helvede både slikke og lue.
Mølleren med sin røde trøje,
han skal have et fandens øje.

Den havde han sunget en aften inde hos skolemesteren, da Per Smed kom ind, og Mikkell Spillemand legte for dem på sin gige, mens de drak tilsammen. Det endte med, at han som fange blev ført til København; „og der var nogle af Kiøbenhavns folk, der bad ham synge den vise. Da begyndte han at synge de første to vers, og så græd han og sagde, han ikke kunne huske mere deraf.“ Sagen vidner om, at

det selv blandt bønder ikke var god tone at bruge ord for menneskelige udtømningsår så lidt som for de lavere organer i det hele taget. Netop derfor var det en krænkelse at hæfte disse ord på ens medmennesker.

Smædeviser gav ikke sjældent anledning til retssager. Således i 1635, da Anders Lauridsen i Ågård, Bindslev sogn ved Nibe blev stævnet for Horns herreds ting, fordi han skulle have digtet og kvædet en vise om de godtfolk, der havde forpagtet „Baggesvogn“. Han svarede, at det burde bevises med hans håndskrift, at det var ham, der havde digtet den ærerørige vise. Men i reglen er selve visen – som her – ikke bevaret.

Det var ikke altid lige let at komme frem til de gode embeder. Forretningstalent og en god uddannelse spillede vel som oftest en afgørende rolle. Men når det drejede sig om ansættelse ved universitetet, kunne familieforbindinger få større betydning. Det var næppe alene på grund af sine fortjenester, når Holger Jacobæus fire og tyve år gammel blev professor i geografi, og hans to brødre blev professorer i medicin. Deres moder var en Bartholin, og denne slægt dominerede universitetslivet i sidste del af 1600 årene og begyndelsen af 1700 årene. Spæde professorbørn blev indskrevet som vordende stipendientydere, og ganske unge mennesker udpegedes til at overtage professorater, når de blev ledige. En af den omtalte slægt, Thomas Bartholin, der kun havde udgivet nogle antikvariske skrifter, blev atten år gammel professor i fædrelandshistorie.

Holger Jacobæus var meget optaget af de gunstbevisninger, der blev ham til del af konge og fyrster. Og den nye rangforordning, som Christian 5. havde indført, gjorde ikke snobberiet ringere. Da professor Thomas Bartholin ved et bryllup i 1673 måtte gå bagefter et par unge sekretærer, der for nylig havde gået til hans forelæsninger, men nu havde overfløjet ham, søgte han Griffenfeld om rang, men fik afslag. Dog, seks år senere fik professorerne adelig rang.

Også under Christian 4. var mange mennesker stærkt optaget af kongens og hoffets gøren og laden. Kongens hofastrolog Niels Heldvad fortalte i 1622: „Vor konge er dygtig, human og nådig. Han besøger borgernes huse og sætter sig på en af bænken uden for huset. Han taler meget med håndværkerne, af hvem han erfarer meget. Sjældent bruger han fire eller seks heste, undtagen når han vil ses i kongelig højhed. Han kører lige så ofte selv sin vogn, som en anden gør det.“ At der var kongebilleder på væggen hos honnente folk, er der intet mærkværdigt i. Men Jens Bircherod fortæller en historie fra rådmand og højesteretsassessor Peder Pedersen Lerches hjem i Odense 1661: „At der skulle næres en besynderlig respekt for den høje øvrighed, fik jeg betimelig ved denne occasion (lejlighed) at vide: Nogle skilderier, som Peder Pedersen Lerche havde sig tilforhandlet, lod han udi sin stue opsætte, og som kongens og dronningens var deriblandt, befalede han

dem at sættes øverst, med en snikke til karlen, fordi han ikke selv tilbørligen havde taget dette i agt. Som jeg nu samme tid stod der hos, og efter min ringe skønsomhed sagde: At disse var ikke nær så kønne som de andre, derfor kunne de nok blive ståendes over døren, gav han mig dette alvorlige svar: Sligt må du ingenlunde sige, men vise kongens og dronningens kontrafejer ære, hvor du ser dem. Thi kongen er den, som næst efter Gud, råder over os alle. Af dette motiv begyndte jeg straks at fatte i mine tanker en sær(lig) veneration for det kongelige herskab, og når jeg siden hørte nogen tale om kongen, var det ligesom noget guddommeligt i min indbildning.“

Ingen af de højere stænder dannede nogen fuldkommen lukket klasse. Dette gjaldt i særdeleshed gejstligheden, der omgikkes alle fra kongen til den simpleste bonde. Johan Monrad, der kom til at henleve sin alderdom som godsejer i det svenske Skåne, var søn af biskoppen i Ribe. Han omtaler i sin selvbiografi, hvor dejligt der var i hans hjem o. 1645, når der om søndagen var strøet allevegne med urter og oppyntet, fordi gode venner som Gregers Krabbe med familie fra Torstedlund – senere statholder i Norge – den gamle grev Rantzau, Per Lange og andre af hans faders venner „af Holsten“ (fra hertugdømmerne) kom på besøg i bispegården.

Biskop Søren Lintrup fra Viborg var i sommeren 1721 med sin familie på besøg i Djursland. Om morgenen fredag den 12. juni kørte han fra Ryomgård, hvis smukke bygninger og nyanlagte have han beundrede. Han skulle besøge stiftamtmand, friherre Palle Krag på Katholm. Men allerede på vejen kom birkedommeren fra Høgholm, (en hovedgård i amtmandens kones besiddelse) ham imøde en fjerdingvej ude ad vejen og førte bispefamilien hjem til sin egen gård, Petersborg. Hen under aften kørte birkedommeren dem til Ålsø præstegård, hvor de besøgte en studiekammerat, hvis søn et par år efter blev gift med biskoppens datter. Palle Krag deltog i aftensmåltidet hos præsten, og hele selskabet blev indbudt til Katholm den følgende morgen. Her var foruden bispefamilien ikke mindre end fire præster både til middag og aften. Biskoppen afgjorde en del forretningssager angående kirker, skoler og hospitaler i Viborg, og for resten besøgte de hele slottet, haven, staldene, laden og de mange alleer. Inden afrejsen forærede amtmandinden bispinden et armbånd med sit indlagte portræt, biskoppens ene datter fik et guldbroderet tørklæde, den anden fik et kors, og biskoppen selv en stor forgyldt sølvkande, der vejede ikke mindre end 54 lod. Men de mødtes allerede næste dag, som var en søndag, i Ålsø kirke, hvor biskoppens tilkommende svigersøn prædikede. Bagefter samledes de i præstegården, hvor også major Henrik Hoff og hans frue var til stede. Om mandagen tog bispefamilien afsked for at køre om ad Vejlbj og hilse på præsten. Derfra gik turen til Lyngby præstegård, hvor man blandt andet beundrede den vel anlagte have. Amtmandindens birkedommer

I året 1726 lod to venner, der boede i Odense og Haderslev, dette lerfad lave til minde om deres ubrydelige hengivenhed – som en David og Jonathan. Man ser Odenses St. Knuds kirke i midten og til venstre Gråbrødre klostrets spir. – Nationalmuseet.

mødte dem her igen og førte dem med sig hjem, hvor de blev rigeligt bespist. Birkedommeren fulgte dem en halv fjerdingvej, og i hans køretøj fortsatte de til Randers.

På rejser måtte gæster undertiden tage til takke og sove sammen, mænd og kvinder i samme rum. I året 1641 var der fæstensøl hos præsten i Gammelby. På vejen dertil lå et par teologer og bispinden fra Århus hver i sin seng i samme værelse hos præsten i Hylke ved Skanderborg. Bispens datter lå hos sin moder. Derimod var det naturligvis højest upassende, at den ene af magistrene, præsten ved Vor Frue i Århus Kristen Nielsen Bundesøn i sine natklæder gik ind under spærlagenet

til bispindens seng, så meget mere som hun to år senere blev hans svigermoder. Det var heller ikke passende, at hun kørte i vogn sammen med den unge, ugifte præst. Det var måske heller ikke helt i sin orden, at Marie Grubbe og hendes galan, Søren Kusk engang logerede i kammer sammen i Palle Dyres egen gård i Viborg. Det var ganske vist meningen, at kuskens medtjener, Kristian Skytte, skulle være der sammen med dem, men ham viste de ud. Man søgte forøvrigt logemente, hvor det passede. Og man kunne komme til at dele seng med folk, man ikke brød sig om. Således var ridefoged Peder Hammers bud i april 1681 ude at kræve restancer op, da han under aften tog ind til ladefogden i Tofte og bad om natlogi. Her kom nu ladefogdens stedsøn, der var skriver på Jungshoved, og talte ilde om deres fælles principal Peder Hammer. Alligevel måtte de to sove sammen i samme seng.

„Bønder er ikke gæs, fordi de er grå“, hed et gammelt ordsprog. Men det hed også allerede hos Peder Laale: „Klapper du bonden, så napper han dig. Napper du bonden, så klapper han dig.“

I Jens Bircherods dagbog for den 16. februar 1677 læses om den uforskammede behandling bønder fik på amtstuen. Man gjorde i det hele tydelig forskel på en bonde og en herremand. Ejeren af den fordums hovedgård, Skårup i Feldballe sogn på Djursland, sagde i 1692 på herredstinget til Jørgen Smed i Pederstrup i forbindelse med imødegåelse af en række påstande: „At jeg er bonde så vel som han, nægter jeg ikke, men at være så vel udi bondestreger udlært som fornævnte person, er jeg ingenlunde.“ Skårup var på 12 tdr. hartkorn, og ejeren kaldes i tingbogen Sr Holger Jensen. Han tituleres altså som herremand, men siger selv, han er bonde. Skellet kunne være svært at trække, fordi nogle gårde sank ned og blev bønder- eller fæstegårde, mens nye hovedgårde opstod.

En bonde behøvede ikke at tage sig en „ørekrænkelse“ nær, sådan som en hofmand eller kriger. Og dueller erstattedes blandt bønder – som vi har set – af simple slagsmål – hvilket ikke vil sige, at bonden savnede æresbegreber. Overfor herremændene måtte han stå med hatten i hånden. Men han fandt midler til at genere sin overordnede. Det foregik ikke blot ved obstruktion på hovmarken, hvor man kunne lade en hjulplov gå itu, så pløjerne – der gerne ville pløje efter hinanden på samme ager, – kunne holde i lange rækker og passiare, mens skaden blev udbedret, eller ved at få et læs til at skride ved ladeporten, så andre vogne ikke kunne komme frem. Man kunne også tabe noget på herskabets vej. Fru Oline Lykke til Lykkesholm i Lyngby sogn på Djursland kom en dag i højsommeren 1608 i skænderi med bonden Hans Sørensen, fordi der var smidt noget sand og halm på gulvet i Lyngby kirke og inde i fru Olines stol. Det var åbenbart ikke sket tilfældigt. Thi en kvinde fra Ålsø vidnede for herredstinget, at hun

havde fejlet noget skarn væk fra en af gravene. Og lidt efter kom Hans og tog en skovlfuld, som han kastede ind i den nådige frues kirkestol.

Forholdet mellem dem på hovedgården og folkene i landsbyen var dog ingenlunde altid dårligt, skønt de efterretninger, der er bevaret, mest handler om konflikter. Bønderne betragtede det som en stor ære, når de kunne få folk fra herregården til at være faddere til deres børn eller få en af dem til at holde deres nyfødte over dåben. I sommeren 1692 blev jomfru Dorete Urne fra Bækkeskov ved Præstø gudmoder ikke blot til to ladefoged-børn, men også til en bondes søn i Stavnstrup. Hun blev senere gift med en præstesøn, der var ung ladefoged på godset, og de blev selv bønderfolk i Bårse.

Mellem ladefoged og fæstebonde var skellet ikke større, end at ladefogden fra Oremandsgård ved Vordingborg i 1686 en aften kom ind i den såkaldte „Jomfrukro“ og sagde til en bonde fra Endegårde: „Vil I have brændevin for en skilling?“ Han gentog samme spørgsmål nogle gange. Men bonden svarede: „Nej, jeg drikker intet ikke.“ Så blev ladefogden vred og mente, det var af „kortvillighed“ – „Enten skal du drikke eller også slås med mig!“ Selv om ladefogden var fuld, sagde han dog indledningsvis I til bonden og var villig til at drikke med ham. Han var forøvrigt samme dag blevet slået i jorden af en bonde, som han tilsagde til hoveri. – Hans Ladefoged på Visselbjerg ved Varde blev af præsten i Alslev nægtet at holde et barn til dåb, fordi han ikke gik til Herrens bord og desuden førte et uskikkelig levned. Men undertiden deltog både lade- og ridefogder i bøndernes barselgilder. Ridefogden Peder Hammer på Jungshoved i Sydsjælland, der var gift med en adelsdame fra Skrumsager ved Ringkøbing, var hyppigt gæst ved den slags gilder, og hans hustru var gudmor både til smedens og den hos bønderne i landsbyen indkvarterede rytters børn. Peder Hammer var i 1681 også med til sin forhenværende tjenestekvindes, Maren Ammes bryllup med en husmand i Bakkebølle ved Vordingborg, og han fik der så meget at drikke, at han om eftermiddagen måtte gå hjem og sove rusen ud.

Skarprettere og andet uærligt folk måtte hæderlige mennesker naturligvis ikke have omgang med. Præsten Elias Biener i Verst præstegård, der som vi har hørt ikke selv hørte til Guds bedste børn, afviste som kapellan i 1693 sin affældige sognepræsts hustru fra den hellige nadver, fordi han påstod, at hun havde taget skarpretteren ind i huset til sig, hvorved hun var kommet i ondt rygte, „ligesom hun noget utilbørligt med ham skulle have begået, hende og hendes hæderlige familie til ikke ringe beskæmmelse“. Beskyldningen blev dog afvist ved en provsteret, og sagen ordnedes med en undskyldning fra hr. Elias.

Ikke alle adelige damer var for fornemme til at gå til kros med borgerlige. Den 11. februar 1693 søgte Mette Sofie Urne fra Lindersvold ind i Elias Kristoffersens hus i Præstø, hvor hun kom i samlav med nogle borgere, der sad og drak

tilsammen. Hun drak to fulde potter vin, „hvorefter hun fremkom med megen og mangt uhørlig snak.“ En adelig dame Lisbet Sofie Friis, født på Ørbækklunde ved Nyborg og senere forpagter af Husumgaard ved København, lånte omkring 1670 60 rdl. af nævnte ridefoged Peder Hammer, hvis førstefødte barn var hendes gudsøn. Og drengen blev indskrevet til at nyde „de Frisers penge“ på Københavns akademi.

Hyppigere var det dog degnekonerne, der optrådte som gudmødre ved fæstebønders og jordegne bønders dåbshandlinger. Degnekonen i Dalby ved Haslev var i løbet af fire år med til 33 dåbshøjtideligheder, hvorved hun enten bar barnet eller holdt huen. Og den jordegne bonde, Mads Nielsen indbød så fornemme personer som ridefogden på Gisselfeld, herredsfogden i Skrosbjerg, byskriveren i Ringsted, en kræmmer og en kromand fra Fakse foruden præsten og degnen. Han og hans kone kom til gengæld selv til barselgilde i Dalby præstegård.

Præsterne var selvskravne gæster ved bøndernes barnedåb ligesom degnene. Men når præsternes børn skulle døbes, ville man gerne have egnens fremtrædende folk til faddere. Således havde sognepræsten i Ansager, hr. Anders Lauridsen Vejle ved sin første datters dåb lensmand Iver Vind og hans datter jomfru Anne Vind som faddere, og barnet blev båret af fru Helvig Skinkel. Det tredje barn blev i 1646 båret af jomfru Else Vind, der ligesom sin bror – der optrådte som fadder – var præstens forhenværende disciple. Præstens fader, en rådmænd fra Vejle, var naturligvis også fadder sammen med flere præster. Det sjette barn tjente fra hun var atten til hun var femogtyve som fadeburspige hos Christian Vinds frue på Nørholm. Hun kom derfra til fruens søster Karen Krabbe som kammerpige, først i Berlin, dernæst i Holland og Frankrig, ialt i seks år. Endelig blev hun i en alder af 40 år gift med en kaptajn i hæren. Det syvende barn af hr. Anders blev senere køkkenskriver og taffeldækker hos grev Mogens Friis. Man ser, at præsten og hans børn søgte omgang ikke blot med deres kaldsfæller, men også med adelen. Fra den fattige hedeegn længere nord på i Jylland kan der nævnes endnu et eksempel: Præsten i Sunds, hr. Stafen noterede i 1673 i sin regnskabsbog, at velbårne Claus Dyres frue Edele Rodsteen til Sindinggård var gudmoder til hans barn og hun gav 2 sletdaler i faddergave. Og i 1697 bar jomfru Edel Sehested fra Barritskov en datter af hr. Stafen i Sunds til dåben. Ikke mindre end seks præster fra nabolaget var faddere, og herredets provst læste over barnet.

Selv om vi på grund af tingbøgernes mange tvistemål har fået et indtryk af stor drikfældighed blandt de sjællandske fæstere, har der til stadighed været mange ædruelige og dygtige folk rundt om i landsbyerne. Vi skal i et senere kapitel se, at nogle af disse bønder opdyrkede en betydelig del af øens hidtil udyr-

Bønder på vej opad i rang

kede overdrev og skovarealer. Mellem 1682 og 1760 udfoldedes en omfattende foretagsomhed, som viser, at der har været en god stok af bønder med vilje til selvhævdelse og til at sætte sig ud over classeskellene.

Ganske vist kunne det store flertal af bønder hverken læse eller skrive, men der var til stadighed skrivekyndige i mange af landsbyerne. Oldermanshvervet og sognefogedbestillingen gik undertiden i arv inden for skrivekyndige bondeslægter. Det hed ganske vist i de skånske vedtægter, men også hyppigt i de øvrige danske landsbyvidere, at oldermansembedet skulle gå på skift ret om i byen, og den der undslog sig måtte betale bøde. Men i praksis ville det sige, at fæstebønderne kunne betale sig fra at være oldermænd. I vedtægten for Årestrup i Himmerland fra 1719 står ligefrem, at oldermændene skulle kunne læse og skrive. Det er dog vist det eneste tilfælde, hvor sådanne færdigheder blev gjort til en betingelse.

Bonden og herredsfogden Hans Olufsen i Tjæreborg havde i årene 1623 og 1631 holdt sine to sønner et helt år i skole i Hamborg. Og sognefogden og gårdbrugeren Jacob Nielsen i Rosted ved Slagelse, der døde i 1724 61 år gammel, var af sine forældre Niels Andersen og Birgitte Nielses i den nærliggende landsby Vollerup blevet vel oplært i sin katekismus tillige med at skrive og regne. Da han var seks år gammel, flyttede hans forældre til Rosted og overtog den fæstegård, som han i 1685 fæstede og siden drev til sin dødsdag. Fæstegårdene i Rosted var på ikke mindre end 8–9 tdr. hartkorn. Og han giftede sig med en mølledatter fra Halkevad. I ægteskabet fødtes 11 børn, hvoraf der ved hans død levede seks sønner og to døtre. Den ældste søn var forvalter over viceadmiral, kammerherre Chr. C. v. Gabels gods (Giesegård, Ottestrup, Ringstedkloster og Spanager). Den anden søn var møller i Tornemark, Fyrendal sogn ved Næstved. Den tredje var borger og handelsmand i Bergen. Den fjerde fuldmægtig hos generalmajor, amtmand S. H. v. Donop på Antvorskov slot. Den femte gik i Slagelse latinske skole, mens den sjette søn „endnu er ikkun liden og endnu hjemme hos moderen, hvor han vel forfremmes i læsning, regning og skrivning“. Den ældste af døtrene var gift med en løjtnant ved landmilitsen, medens den mindste endnu var hjemme. Præsten, der meddelte dette i kirkebogen, tilføjede: „Var en gudfrygtig, ærlig og skikkelig mand, andægtig i Guds hus, ædruelig i hans eget hus, oprigtig og fredssommelig med hans naboer, ærbødig mod ministerium (præsteembedet)“. To år derefter døde en anden gårdmand i Rosted. Han stammede fra Lille Valby på den anden side Slagelse. Gården i Rosted havde han fået i fæste i 1707. Det hed sig, at han havde sat sine penge til på en søn af første ægteskab, som han holdt i Slagelse latinske skole – „men ingen kan blive ret klog derpå. Gud ved alting,“ tilføjede præsten. Man aner, at eksemplet fra Jacob Nielsens hjem har smittet, men med ringe held.

Bønder på vej opad i rang

Den fremgang fæstebondens sønner fra Rosted havde nået, var ikke noget ganske usædvanligt. Det var typisk for tiden, at skrive- og regnekyndige bondesønner var på vej ind i borgerskabet. Handelsmanden i Bergen var vel ligesom de to andre blevet oplært i gods- eller amtsadministrationen? Af en undersøgelse over det fynske rådsaristokrati ses, at fogderne på de fynske godser – ligesom i Jylland – i 1600 årene hyppigt var af bondeslægt. Nogle af dem drev tillige en fæstegård i en af landsbyerne. De tjente ikke blot en fast løn, men fik 10 % af stedsmål ved fæsteoverdragelser og sagesfald ved retsafgørelser, hvortil kunne slutte sig skriver- og brevpeng. De giftede sig ofte ind i præstefamilier. Men endnu bedre var det at være skriver eller foged ved lenene (amterne). En del af dem vendte tilbage til landet som fogder, forpagtere eller endog hovedgårdsbesiddere. Andre indtrådte i skriver- eller fogedstillinger i købstæderne side om side med fogder fra godserne. Atter andre slog sig ned som købmænd og kom ind i byadministrationen som rådmænd. Fogedklassen blev af købmandsaristokratiet behandlet som ligemænd, fordi de havde et godt greb om pengesager, og de blev ofte gift med købmandsdøtre eller -enker.

Der var adskillige jyske selvejrbønder, der økonomisk set hævdede sig godt overfor de højere klasser. Men de ville også respekteres og behandles som ligemænd. Den førnævnte Niels Jensen i Askov, Malt herred, drev i 1678 tre af landsbyens gårde samt en gård i Vejen, der var nabobyen. Desuden havde han forpagtet hovedgårdene Estrup og Skodborghus. Han betalte, som vi har set, amtsforvalteren i Ribe til at drikke dus med sig. I 1686 kaldtes han „højbårne og velfornemme“. Og da han og hans hustru var døde, blev et gravmæle prydet med deres portrætter opsat i sognekirken i Malt, men dette interessante epitafium er desværre senere blevet tilintetgjort.

I Nord- og Vestjylland var det almindeligt indtil omkring 1660, at selvejrbønder blev herregårdsfogder. Ofte gik stillingen i arv indenfor samme slægt. Men da herrederne efter 1660 blev omorganiseret og mange slået sammen, overtog borgerne i købstæderne ofte dette vigtige embede.

Skellene mellem de forskellige befolkningslag var ikke så faste, som man i eftertiden er tilbøjelig til at tro. Og oprykningen fra bønder til den udprægede overklasse gik i Danmark næppe i udpræget grad over præstestanden, selv om der også kendes adskillige eksempler på dette.

Her skal til slut især nævnes nogle tilfælde på bondesønners fremgang ad handelsvejen. En søn fra en bondegård i Voldby ved Grenå kom til Nyborg, giftede sig med borgmester Mads Lerches enke og fik børn med hende. Han blev selv borgmester i byen; hans børn fik moderens første mands navn, og fra dem stammer den adelige Lerche-familie. En bondesøn fra Lomborg ved Lemvig kom i Viborg latinskole, hvorefter han antog sit fødesogns navn i latiniseret form: Det

Børn af jævne folk kunne ende i samfundets højeste kredse, hvis de i tide lærte at skrive og regne. Anders Pedersen, hvis for bogstaver ses på denne maledte glasrude, var skriver på St. Knuds kloster i Odense 1653. Han blev en velhavende mand, der lånte penge ud til borgere i Odense, og han endte sine dage som herremand på Tårupgård 1681. – Nationalmuseet.

var Christian Longomontanus, discipel af Tyge Brahe og berømt som astronom og matematiker.

Den jyske godsejer Christian Linde til Pallesbjerg, der døde i 1706, var søn af en handelsmand i Holstebro. Biskop Bircherød hævdede, at han, der var en af de rigeste i landet på kapitaler og jordegods, „var født af fattige bønderfolk,“ og det hed sig, at han som ung skulle have løbet landet rundt som bissekræmmer. Også på den tid talte folk om dem, der på forunderlig vis havde frigjort sig fra fattige kår og vundet verdens rigdom og ære. En anden kendt godsejer, Christen Sørensen Testrup var født i 1685 på en stor fæstegård på 12 tdr. hartkorn i Testrup by ved Ålestrup. Han blev uddannet som skriverdreng hos landstingshøreren i Viborg; senere for han til søs og deltog i Den store nordiske krig. Efter krigen blev han styrmand eller skipper, senere herredsfoged, og han endte som ejer af hovedgårdene Lille Restrup og Viffertsholm. En anden slægt, der førte navnet Thestrup, stammede fra Testrup, Mårslet sogn ved Århus. Her var det ligeledes en bondesøn, der drog hjemmefra. Rasmus Pedersen Thestrup blev købmand og rådmand i Århus og stamfader til en vidt forgrenet præsteslægt. Borgmesteren i Mariager omkring 1650, Hans Nielsen Drostrup, var også bondesøn. Og i Vestslesvig var der i 1660erne en ung mand fra en gård i Sønder Sejerslev ved Møgeltønder, Christen Andersen, der blev forvalter over Koksøl og Søndergård gods. Han giftede sig anden gang med en kroholderske, Catharina. Og efter hans død blev hun gift med en bartskeerer-søn fra Højer, Gøddert

Bønder på vej opad i rang

Hansen, der overtog godset i forpagtning. Hans søn blev gift med en datter af godsforvalteren på Trøjborg, der tillige var amtsforvalter i Løgumkloster amt. Af konens børn med Christen Andersen blev en gift med en præst, en anden med en birkeskriver. Og Gøddert Hansen lod sin hustru Catharina bisætte i den adelige begravelse i Emmerlev kirke.

Disse få eksempler, der kunne øges med mange flere, vidner om, at vejen frem ikke var lukket for bondedrenge, der var villige og havde evner til at lære at læse, skrive og regne.

HØJTID OG FEST

Tilværelsen var fuld af farer og livet oftest kort i 1600 årene. Men trods dette, eller måske netop på grund deraf, evnede folk at holde fest, når lejlighed bød sig. Og anledninger var der nok af.

Der var for eksempel de store kirkefester i årets løb. De burde fejres med alvor, men ungdommen fyldte dem i stigende grad med verdsligt halløj. Desuden måtte man behørigt fejre vigtige arbejders afslutning. Og hvert erhverv, hver stand, ja, hver aldersklasse havde sine særlige organisationer, blandt hvis vigtigste formål planlægningen af festlige sammenkomster regnedes. Det gjaldt håndværkssvendenes lav i byerne så vel som karlenes og pigernes på landet og bydemandsgilder både her og der. Endelig måtte vigtige begivenheder i den enkeltes liv som bryllup, barnefødsel og begravelse fejres efter evne.

For at holde rede på, hvornår man skulle fejre påske, pinse og jul samt vigtige mærkedage som Valborgdag, Mikkelssdag og Mortensdag, måtte man have en kalender. På denne angav man festdagene ved hjælp af små billeder eller symboler, hvor de hørte hjemme inden for de 365 indskårne mærker, der betegnede solårets 365 dage. Fra gammel tid havde man brugt sådanne „rimstokke“ som evighedskalendere. Ved hjælp af andre udskårne tegn, „søndagsbogstaver“ og „gyldental“, kunne enhver tillige beregne, på hvilken ugedag de faste højtids- og festdage faldt, så vel som fester, der var afhængige af ugedag og nymånetænding.

Skulle man regne ugedagen ud, brugte man årets søndagsbogstav. Ud for hver dag-mærke på rimstokken stod skåret et bogstav: a ved 1. januar, derpå b osv., således at året var inddelt i perioder på syv betegnet med bogstaver fra a til g. Da året normalt består af 52 uger og en dag, endte den med a. Det bogstav, der stod ved den første søndag i januar, var årets søndagsbogstav, dvs. alle dage med dette bogstav var søndage. Næste år var det som oftest bogstavet før, der angav søndagene. Kun ved skudår måtte man bruge to søndagsbogstaver; idet der indførtes en ekstra dag, måtte man have et bogstav før den 24. februar og det forudgående bogstav efter denne skuddag. Kendte man årets søndagsbogstav, var det let at regne alle ugedage ud.

For at vide, hvornår påskedag faldt, måtte man imidlertid bruge gyldentallet. Det skifter også hvert nytår. Men mens søndagsbogstavet rykker baglæns i ræk-

ken, tæller gyldentallet fremad og lægger et ciffer til hvert år. Gyldentallet blev skåret som et tegn i rimstokken under den dag, da månen tændtes på ny, og det sker 12 eller 13 gange i hvert solår. Det hænder næsten nøjagtigt med 19 års mellemrum på samme datoer, dvs. der må være 19 forskellige gyldental. Og påske-søndag er den første søndag efter første fuldmåne efter forårsjævndøgn. Hvornår denne første påskedag faldt, kunne man regne ud ved at finde jævndøgnet's dagmærke, derpå finde den næstfølgende fuldmåne ved hjælp af årets gyldental og endelig komme frem til næste søndag efter bogstaverne.

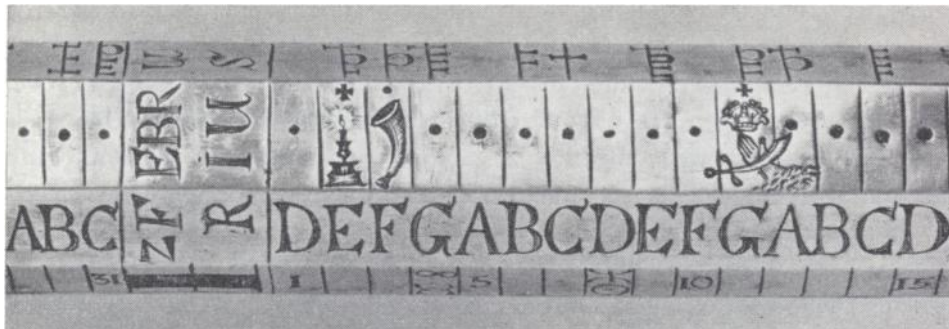
Der fandtes tillige håndskrevne kalendere på pergament, forsynet med en oversigt over solens skiftende stilling mellem stjernebillederne. En sådan oversigt havde man også i den rigtige almanak, thi himmellegemernes stilling og månens, antog man, virkede både på vejret og på folks sundhed og skæbne. I almanakkerne, der kun gjaldt for et enkelt år, og hvor både ugedage og månefaser var trykt ud for selve dagene, slap man for beregningerne, men til gengæld krævede de en læsefærdighed, ikke alle forstod sig på. Almanakkerne sluttede gerne med morgen- og aftenbønner, og efterhånden kom de til at indeholde en fortegnelse over markeders afholdelse samt gode råd for bondens arbejde.

De astronomiske beregninger, man byggede på, var imidlertid foretaget for mere end 1600 år siden til Julius Cæsar i Rom. Og da klodernes gang ikke er nøjagtigt delelige med jordiske døgn, blev det efterhånden tydeligt, at end ikke et skudår hvert fjerde år var nok til at gøre kalenderen nøjagtig. Ved et kirkemøde i Nikæa 325 fastlagdes de kristne festdages afholdelse inden for kalenderåret, men jævndøgn havde efterhånden fjernet sig så meget fra den dato, der i 325 betegnede jævndøgn, at man i året 1700 ville nå op på en forskel af 11 dage. Pave Gregor lod derfor lave en beregning, således at tidsregningen kunne stemme bedre overens med virkeligheden, og i de katolske lande blev reformen på hans foranledning i oktober 1582 indført som den „gregorianske“ kalender.

Den lærde Ole Worm gjorde i sin bog „Fasti Danici“ 1626 rede for tidsregningen i Danmark fra de ældste tider. Men man kunne endnu så kort efter reformationen ikke beslutte sig til at følge romerkirkens eksempel – til trods for, at man stadig brugte de gamle helgennavne ved de fleste af årets datoer.

Først da Christian 5. var død, besluttede den nye konge Frederik 4. og hans rådgivere sig til at revidere kalenderen og opgive den „gamle stil“. Fra alle prædikestole blev den kgl. forordning af 28. november 1699 oplæst. Som en jysk biskop skrev i sin dagbog: „Hans kgl. majestæt . . . befol . . . at februar måned skal i det bemeldte år 1700 ej have flere end 18 dage, men vi næst efter den 18. febr. skal tælle den 1. marts.“ Den skuddag, vi skulle have haft i året 1700, så man væk fra, hvorfor de 11 dage, man i virkeligheden sprang over, i almanakken kun kom til at figurere som et minus på 10 datoer.

Fastelavn og påske

Folk, der ikke hvert år ville købe en trykt almanak, kunne klare sig med en „rimstok“ af træ, hvorpå årets fest- og mærkedage var vist med indskårne mærker og tegn. Efter stormen på København den 11. februar 1659 lod kongen i 1663 en særlig fin rimstok fremstille belagt med sølv, hvorpå den nye mærkedag blev angivet, et eksempel til efterfølgelse: En hånd griber efter en krone, men afhugges af et sværd. På billedet ses også Kyndelmisse med sin lysestage og Blasius, den 3. februar, med sit blæsehorn. I Blekinge sagde man, at om det blæste på denne dag, ville det blæse i mange dage efter. – Rosenborg fot.

Trods overspringningen i almanakken i året 1700 nåede man at få fastelavnssfesten med. For den faldt i dette år allerede den 11. februar, som man let kunne udregne på grund af nymånenes fremkomst:

Vil du vide med liden umag
det næste ny efter kyndelmisse dag,
den næste onsdag derefter kommer,
da haver du faste med kulde og hunger,

hed det i Ole Worms „Fasti Danici“. Og på Frederik 3.s rimstok fra 1663 får man både faste- og påskeberegningen på vers:

Vil du vide med god mag,
når indfalder påske dag,
da søg op dét ny, som næst
følger kyndelmisse fest;
onsdag efter samme ny.
Derfra hver kan siden let
påskefesten udregne ret.

Kyndelmisse dag blev stadig væk helligholdt; men fasten gik ud på løjer og fastelavnsløben. „Hvide tirsdag var Lundby unge karle og mænd sammen uden for Lundbygårds port og morede sig med at „skyde stang“ og andre fastelavnss-

Fastelavn og påske

løjer efter gammel sædvane,“ hed det i en tingbog fra 1675, og dét skønt både en forordning af 27.3.1629 og Christian 5.s Danske lov forbød al letfærdig og forargelig legen om jul eller andre tider så vel som fastelavnsløben på det strengeste.

I 1690 var det igen galt i Lundby. En mand berettede for Hammer herreds ting, at „Hans Skovfogeds pige løb og gantede efter en hane på marken, og da han kom til byen, løb Nikolajs dreng der og gækkede at sanke æg op, mens pigen løb efter hanen“. Et vidne hørte samtidig, at nogen brugte en tromme i den øvre ende af byen. Men han vidste ikke, om de holdt gilde med øldrikken, som de plejede. Det havde de åbenbart gjort i landsbyen Ring, for der „løb karle og piger om en halv tønde øl, og der stod væddemålet således, at to af karlene skulle løbe til skoven og tilbage igen, mens tre piger sankede æg op, der lå i rad og led. Pigerne tabte“. Sagen endte med bøder, forbud fra prædikestol og sognestævne – og alligevel tog ungdommen fat med deres løjer næste år igen.

På Amager udviklede fastelavnsløjerne sig til en folkeforlystelse, som også hoffet fornøjede sig ved. I 1676 kostede det Christian 5. 10 rdl. alene for øl til bønderne. Man indkaldte undertiden amagerbønderne til hoffet for at de kunne vise deres efterhånden navnkundige løjer, eller hoffolkene klædte sig selv ud og efterlignede dem.

Fastelavn havde mistet sin religiøse betydning ved reformationen. Men ungdommen blev ved med at „løbe fastelavn“ og slå gækken løs i flere dage. På Amager udviklede det sig til en ren folkeforlystelse, hvor karlene til hest forsøgte at trække hovedet af en levende gås, der var hængt op i en line, og hvis hals var indsmurt i sæbe. Den, for hvem det lykkedes, blev „gåse-greve“. – Tegning af Holger Jacobæus i hans rejsebog, Kgl. Bibl.

Fastelavn og påske

Blandt amagerbøndernes fastelavnsskikke omtaler Henrik Gerner i 1670 „at trække hovedet af gåsen“:

Det hendes hoved koster,
dog halsen er besmurt
med sæbe – askens møster –
det kommer hende surt.

Få år efter, i 1673, gav Mikkel Jernskæg i sin „Amagerlands beskrivelse“ en fyldigere skildring af, hvordan karlene red til gåsen med dens sæbesmattede hals:

Hun hænger i et reb tværs over byens gade,
ved fødder hænger hun, hun skriger og hun gaber.
De karle rider fluks og den ved halsen trænger –
tit løber hesten bort, og karl ved gåsehalsen hænger,
fordi at sæbe gør den gåsehals ret glidig,
den hals er bundet om med liner og er smidig.
Men kan én blandt dem så strækkeligen stræbe,
at gåsen mister hals, da er han Gåse-greve.

Tøndeslagningen omtales også af begge digtere. Henrik Gerner indleder med linjerne: „På Amag katten jages af mælketønden ud . . .“ Formentlig brugte man dertil en såkaldt „så“, dvs. en tønde med løst låg og to opstående staver som hanke. Tønden kunne da hænge i hankene. Mikkel Jernskæg rimede mere indgående, men noget kluntet om de to katte, der var bundet sammen i tønden:

Den tønde hænger højt på stærke reb og liner,
men katten indeni, hun skriger mer end griner.
De karle rider til med stærke stav og bomme
og støde tønden bort med tykke stænger grumme,
til tønden går itu, og kattene bortrender . . .

Også det lille behændighedsløb, der kaldtes „æggedans“, hørte med til en rigtig fastelavn på Amager. Alt dette tilligemed en rigtig „svingedans“ til sækkepiber og violin gjorde indtryk på den engelske gesandt Molesworth, da han omkring 1692 overværede et maskeoptog sammen med hoffet fra København.

Mens fastelavn helt havde mistet sin tilknytning til den kirkelige højtid, helligholdt man stadig den 25. marts, Vor Frue dag i fasten, også kaldet Marie bebudelsesdag. Som kirkelig fest hører den nøje sammen med julen, idet den som

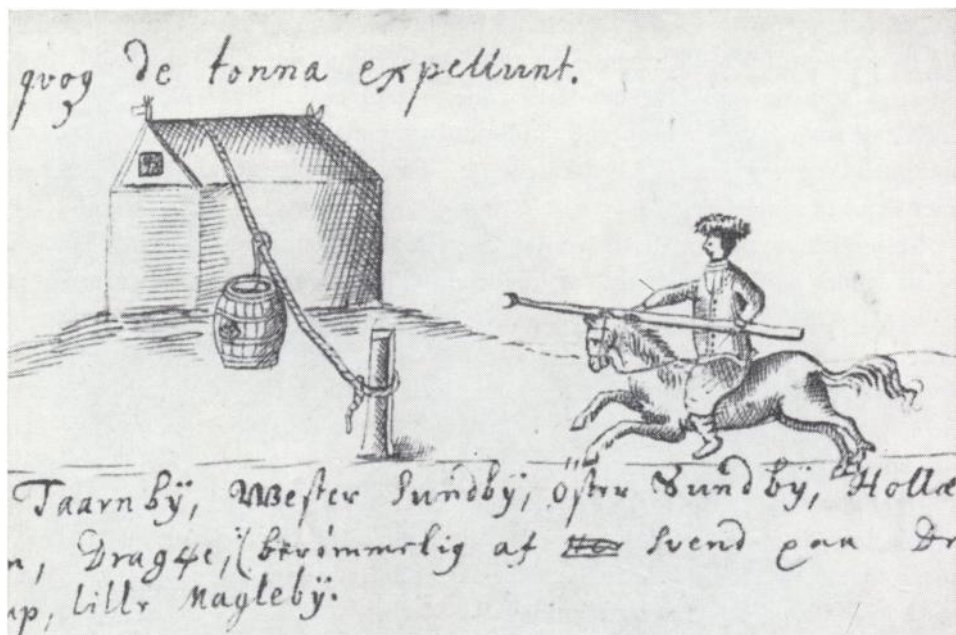
Kristi undfangelsesdag måtte fastsættes nøjagtig ni måneder før juledag. Det kunne imidlertid hændte, at den faldt i påsken, der jo rettede sig efter første fuldmåne efter forårsjævndøgn. Ved kalenderreformen stræbte man efter at føre forårsjævndøgnet tilbage til den 21. marts, sådan som katolikkerne havde regnet ud, det måtte have været, da forsamlingen på kirkemødet i Nikæa år 325 havde fastslået, hvornår alle kirkens vidtspredte menigheder samtidig skulle fejre de kristne højtid. Ved reformationen bestemtes i forordningen 1537, at hvis Vor Frue dag faldt i påskedagene, skulle den i stedet holdes lørdag før Palmesøndag. I 1668, da forårsjævndøgn her i landet endnu indtraf den 10. marts, kom festdagen endda til at ligge *efter* påske, den 25. marts; det var fjerde påskedag.

Man skulle vogte sig vel for ikke at begå helligbrøde på denne højtidsdag. Det måtte den „ustyrlige Jens Kræmmer i Snesere“ sande. Han fik en dom for at gå på gaden Vor Frue dag om aftenen og huje og synge noget rent plidder-pladder.

„Efter sorgens mørke dage skinner frem vor påskefest“, digtede Henrik Gerner i Birkerød. Påsken er den kristne kirkes største og længste højtidsdag. Men helt stille gik „den stille uge“ ikke altid af. For ungdommen ville lave sig et gildemåltid og gik rundt og tiggede madvarer sammen til dette formål. Og Skærtorsdag var en af de dage, hvor folk mente, troldkvinder kunne ride gennem luften. At de red på kosteskafter, rager og grisseler (dvs. træspader til at sætte brød i ovnen med), det vidste Ole Gaard i Ring en del om; ellers ville han ikke have organiseret en så pragtfuld parodi på et hekseridt, som det skete Skærtorsdag aften. Selv kom han ridende ned ad Ring gade baglæns på et sort øg, der havde hvidt klæde på. Med dragen kårde råbte han: „Jo, dut over alle troldkvinder, og forbandet skal alle være, som ser ud af glugvinduer eller gemmer sig i maltkøller og bagerovne, eller som har tyveben i øltønden.“ Tre gange red flokken forbi smedens dør, Per Koks Per ledte Oles hest ved tømme, og bagefter kom et optog af karle og drenge ridende på træstager, grisseler, kosteskafter og ovnrager og råbte: „Jo, dut over alle troldkvinder! Vi rider på vore rager og grisseler.“

Næste morgen, skærtorsdag, var de rundt at tigge påskeæg og fik forskellige steder en drik eller to. Men senere kom sagen op på herredstinget. Først blev det bestemt, at hver og én måtte bøde dobbelt helligbrøde med 2×3 lod sølv, og Ole Gaard blev oven i købet straffet på sin boslod og forvist fra herredet. Bagefter måtte deltagerne i ridtet bede om nåde og bedyre, at de ikke havde gjort nogen fortræd, hvilket også blev bevidnet på tinget.

Når sommerhalvåret begyndte – efter gammel kalendertradition den 14. april – bød udendørslivet på et mere varieret festprogram for både gamle og unge med sammenkomst og natteleg, gadeild og hyrdeild, skønt meget af dette egentlig var forbudt.

Om fastelavnsløjerne på Amager skrev Henrik Gerner: „På Amag katten jages af mælketønden ud“. Mælketønden var en såkaldt „så“ med løst låg og to opragende staver med huller i til en bærestang. – På dette billede i Jacobæus’ rejsebog er en almindelig tønde med spunshul hængt op i en line tværs over landsbygaden. Karlene skulle støde til tønden med en stav, mens de red i galop, og når tønden faldt, slap kattene ud. – Kgl. Bibl.

Ungdommens lav kårede hvert år sin „majgreve“ og „majinde“. Derom berettes fra mange egne af landet. Men det kunne ske på forskellige tidspunkter, og værdigheden behøvede heller ikke overalt at være knyttet til de samme embeds- pligter. Det kendetegner i det hele taget festlivet, at skikkene kunne bestå af ganske faste elementer, der enten blandedes i afvigende sammensætninger, eller knyt- tedes til forskellige anledninger, højtider eller datoer. Majgreve og majinde kunne være en værdighed, der tilkom det dekorative midtpunkt i et optog; men det kunne også være et udpeget festudvalg for lavet i det kommende år. Valget kunne foregå på forskellige måder og til forskellige tider. Ved mange af sommerens fester blev der „majet“, rejst majtræer og bundet „majblus“ af løv, blomster og brogede bånd. Selve ordet at „maje“ betød ifølge Ole Worms „Fasti Danici“ at smykke med grønt løv og blomster, som netop er så frodigt til stede i maj måned.

Det hændte en søndag mellem påske og pinse i 1688, at en karl fra Tommerup på Stevns var ude i skoven sammen med smådrengene (de unge karle). De tog da og kejsede ham til majgreve og lagde kransen på ham. De valgte ham, fordi han havde tjent længst i byen. Om valget af majinden i nabobyen Sigerslev hed det,

Majfester

at „smådrengene først løb ind i hendes madfaders gård med kransen til hende“; de fik imidlertid ikke fat i hende før end hun havde været ude at malke til aften. Men så kom de og slæbte hende til gilde. – I Over Vindinge på Korsøregnen havde de unge karle i pinsen 1687 indbudt bymændene til at drikke med af deres gammeløl, og ved den lejlighed kårede de „Thorkilds pige til majinde og Klemmens karl til majgreve.“

Majgreven og majinden, der som anførere for ungdommens lav i Østjylland og Vestfyn blev kaldt „gadebasse“ og „gadelam“, kunne også være hovedarrangører af den fest, hvormed måneden maj indledtes. Før kalenderreformen i 1700 var træerne gerne sprunget ud den 1. maj. Men efter at datoen havde fået 10 dages forspring for naturen, kom det til at knibe med løv til „majblus“-buketten. Pigerne i Ring, som havde været med til at lave påskehalløj, gik Valborg aften den 30. april 1687 rundt i byen og sang „Sommer-i-by“, og dagen efter, den 1. maj, red karlene med „blus“ og trommer. I Vester Egesborg skikkede ungdommen endda bud til deres husbønder om at låne heste dertil, men de fik ingen; Sommer-i-by riden var forbudt, hvilket dog ikke hindrede mændene i at fejre dagen med at drikke en tønne øl sammen.

Majviserne kunne hentyde til maj-udsmykningen:

For dig vi bære maj i gård,
Velsign os med et frugtbart år.

Men det vers, som kongens forskellige regimenters trommeslagere hyldede Christian 5. med, da de pinsedag plantede majtræer uden for hans telt i feltlejren, mens piger kom med majkranse, lød næsten som et salmevers:

Bevar, o Gud, vor konge vel!
Hør det, som vi bede!
Velsign du ham til liv og sjæl!
Vær os alle en nådig Gud med glæde!

Også Leonora Christina havde i Blåtårn fået bragt majtræer ind i sit inderste fængsel af slotsfogeden i pinsen 1664. Bagefter lavede hun sig en vævekam af træets kviste.

Majtræet var et træ eller en stang, som man rejste, og somme steder behængte man det med en krans. Det kunne undertiden sættes foran majindens hjem. Men majstangen var ikke blot en skik hos folk på landet. Også kronens bådsmænd brugte den. I 1690 stod majstangen foran et hus i Nyboder ved København, hvor den var midtpunkt for dans og lystighed, ja endog et gevaldigt slagsmål bagefter.

Kærligheden mellem mand og kvinde kunne afbildes på mange måder. Yndefuldt er hendes hengivenhed udtrykt på denne malede glasrude fra 1681, hvor hun rækker ham en blomst. Indskrift: Margereta Hansdatter – Jørgen Jørgensen Bagger. – Nationalmuseet.

Ved sommerens gilder var det skik, at man i optog turede rundt til landsbyens forskellige gårde og huse, dansede lidt på gårdspladsen og fik en skænk af madmoderen på stedet. Men det egentlige gilde fandt sted om aftenen med mad, som de unge havde tiggert sammen, og her sang man viser og dansede, ja, somme tider fortsatte de unge den næste dag, hvor de havde sluppet den foregående.

Ikke blot for landboerne gav sommeren anledning til fester i det fri. Skolebørnene i hovedstaden foranstaltede fester i haverne uden for Nørreport, hvor de lod

sig beværte „med fåremælk og anden mælk, smør og brød . . . i de smukke lysthuse . . . eller på kirkegården, der om søndagen var fuld af folk, så jorden var som skjult af dem, idet alle folk, mand og kvinde og deres børn og tjenestefolk gik ud af København og satte sig over hele kirkegården, som var fuld af store linde, og fik mad og lod hente til sig af omliggende haver. Fornemme folk lod sig traktere i haverne . . .“ skrev Johan Monrad om sin drengetid o. 1650.

Ellers kunne man drage ud til Gammel Vartov kilde St. Hans aften. Nogle mente, at dens vand besad en særlig lægedomskraft just den aften. Men endnu flere drog op til St. Helene kilde i Tisvilde, der var mere hellig, efter hvad Jens Bircherod skrev i 1675. Ved denne kilde aflagde Christian 5. engang imellem et besøg ligesom sin fader og farfader. Han lod lakajen hente vand til dronningen og sig selv, for hvilket overbringeren på stedet indkasserede 4 mark.

Kilderne nær København tiltrak ikke blot spadserende og kørende, som ville tøve lidt i smukke omgivelser. En hoben teltholdere, sælgere og tiggere havde således i 1705 søgt deres næring her, og det brogede liv bidrog til forlystelsen ved besøget. Kildemarkedernes højsæson var i ugen efter St. Hans med dans og drikken, med „slagsmål, tyveri og usædelighed: Hvert andet telt,“ siges det, „er et horehus.“ Men med drikkeri, kortspil, tobaksrygning og sang kunne folk også forlyste sig i rådhuskældrene, hvor der i større byer udskænkedes vin til faste takster.

Ved gilder i by og på land burde man iagttage forbudet mod store gilder på helligdage, ved familiesammenkomster og årsfester så vel som al ulovlig ølsalg og krohold med drikkeri og dobbel.

Når de unge skulle holde gilde, tiggede de ikke blot gildemaden sammen. De fik gerne lidt penge i tilgift, hvorfor det gjaldt om at stå sig godt med madfader og madmoder. Bymændene holdt oftest selv gilde på det øl, der kom ind som bøder ifølge landsbyvedtægtens bestemmelser. Kom en familie som tilflyttere til landsbyen, måtte de give øl til „igang“, som det hed i landsbyviden for Allesø ved Odense o. 1600. Men også ved „afgang“ måtte fynboerne give øl ifølge viden for Tanderup 1679. Var en mand blevet grebet i et mindre tyveri, kunne bymændene ofte enes om ikke at bringe det for retten på betingelse af, at den uheldige gav en „tyvetønde“ til fælles gammen.

Ved mange andre lejligheder behøvede man ikke at tænke på, hvor gildeøllet skulle komme fra. Det gjaldt, når degnen skulle have sin løn – oftest i adventstiden, når man efter slagting og tærskning gjorde årets udbytte op. Når alle sognets husstande da betalte ham til livets opretholdelse, kvitterede han med et lille gilde. Og når præsterne i et herred en gang om måneden samledes i deres „kalentegilde“, skiftedes de til at være værter. Men de havde rigtignok dækning for udgiften i en kornafgift, der tjente dette bestemte formål.

Efter afslutning på forårets og forsommerens arbejder holdt man på Als den

15. juni et „Fittes-gilde“, opkaldt efter dagens helgen, St. Vitus. Der var andre anledninger til at feste, når kassen for afgifter til bytyrens og andre avlsdyrs underhold skulle gøres op. En festmulighed var der også, når et arbejde, der havde krævet fælles medvirken, var tilende. Skulle en lerovn klines op, eller møddingen køres ud, havde man hjulpet med at kline et hus eller karte uld for folk, der ikke magtede at klare det alt sammen selv, blev man takket for hjælpen med et gilde. Selv arbejder, som folkene i gården måtte formodes at skulle udføre for deres løn, som for eksempel kornets indhøstning, krævede at de trakteredes med „opskørgrød“; og når al kornet var inde og ævred opgivet, holdt man høstgilde med risengrød og groffenbrad. Det var gerne på Mikkelsdag den 29. september.

Blandt de sjældnere arbejdsgilder for husstanden var det gilde, som præsten Hans Olufsen i Løsning omtaler, når bønder havde fået rejst en ny bygning. Ordbogsforfatteren Moth kaldte det „kransegilde“, fordi man pyntede tagspærene med en krans, når de var blevet rejst. Man kaldte også dette rejsegilde for „rejsetønde“ efter den tønde øl, der blev drukket. I årene efter Svenskekrigene var byggevirksomheden stor, og rejsegildet ingen sjælden begivenhed.

Når høsten var i hus, og den mørke årstid nærmede sig, krøb man sammen indendørs om de sparsomme lyskilder: tranlampen, tællelyset eller lyseklynen. Aftnerne brugte kvinderne til at karte og spinde, mens karlfolkene kunne sidde og snitte i træ eller gøre redskaber og andre nødvendige ting i stand. Ofte søgte man sammen fra flere husstande og forlystede sig med at synge viser, både om kæmper og heltø og om ulykkelig kærlighed. Eventyrlige sagn fortaltes om vætter og om elven, der slår med ris af ellerødder. Om høje, hvor der havde vist sig spøgelse, der lignede trolde. Ja, ved Svallerup i Nordvestsjælland kaldte man dem „bjerg-herrer“ og påstod, at de var blevet set i stor mængde ride omkring en høj, „så at de, der bor på stedet, selv bliver kaldt bjergheer, når de kommer til torvs.“ I Fønsskov på Fyn „løber endnu en skovtrod, som af mange er blevet set også om højmiddag sommetider i én, snart i en anden skikkelse.“ I Råbelev, Villands herred i Skåne, gik der sagn om „det lystelige spil“, der lød ud fra en høj, når man kom forbi om natten, fortalte stedets præst i en indberetning i 1630erne. Og samme præst fortalte, at „en vel bedaget mand, som stadig lever, haver beret(tet) for mig, at han udi sin oprindelse, der han var endnu hjemme hos sine forældre, som boede i en mølle, da haver han hørt en sælsom spillemand udi åen spille ganske kunstelig og liflig til han syntes, at jorden rystede under ham.“

Denne åmand kunne nok få unge piger til at gyse, især når man fortalte om bruderovet, hvor brudgommen måtte have fat i Kjeld med Troidstokken. Fortællingen lød omtrent således: En brud skulle med sin brudeskare ride over Nesum bro (Nesum er anneks til Gemsø sogn), og fra broen faldt hun ned i Nesum å,

hvor en trold straks tog hende og førte hende ind på Brattingsborg. Derfra forsøgte hendes brudgom nogle gange at få hende igen og vovede sit yderste, men det var forgæves, han kunne ikke redde hende med sig. Men så gav han sig i lag med Kjeld Runekævla og lovede god løn for umagen, hvis Kjeld kunne redde bruden og skaffe hende igen. Det påtog Kjeld sig, og ved hjælp af kævlen – troldestokken – kom han ind på bemeldte Brattingsborg og slog trolden med den. Hvor han ramte med kævlen, hængte det straks fast derpå, lige til trolden var afmægtig, faldt til jorden og måtte give fortabt. Da tog Kjeld bruden og førte hende tilbage til sin brudgom.

På Bornholm var sagnene om Bonde-Vedde, hvis mor var en havfrue, særlig yndet, og som det ofte går, trak helten i fortællingen andre oplevelser til sig og blev selv til hovedpersonen.

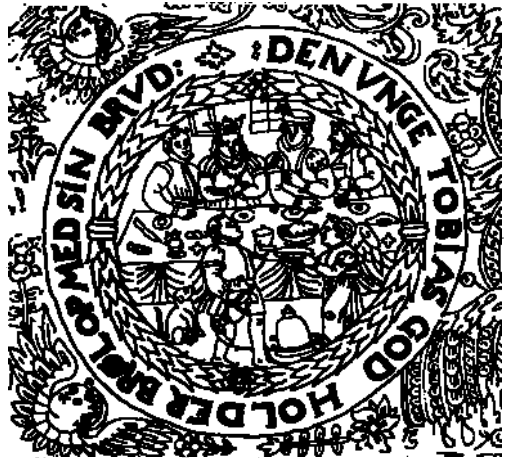
Naturligt nok blev der hyppigt fortalt om et alterbæger, som en modig mand tog fra et overnaturligt væsen. For i urolige tider, hvor sølvtøj ofte skiftede ejermand, kunne et kostbart bægers eller et sølvfads pludselige opdukken bedst forklares ved at indskyde en sagnfigur som giver. Også sagn om nedgravede skatte, om underjordiske gange, om vold, utugt og gerrighed opstod af rygter, der under folks aftensæde blev fortalt og gik fra mund til mund.

Efteråret bød for resten ikke på store kirkelige højtider. Man holdt dog endnu både Allehelgen og Mortensaften hellig. Der blev drukket most, og „hvem nu ej får en Mortensgås, han ved ej tidens nåde“, skrev Henrik Gerner i 1670. Han fortalte også, at man nøje gav agt på den høje kam på gåsens brystben for deraf at tage varsler om den kommende vinters frost, kulde og sne. Skønt han ellers formanede sine læsere til ikke at rette sig efter gammel overtro eller tyske bondepraktikaers ligeså forkastelige varsler, var han dog ikke selv fri for at have en snert deraf, som for eksempel når han mindede husmoderen om, at om man slagter i november, skal det være mens månen er i tiltagende, „så bovner flæsket ud så fint.“ Men hvis den er i aftagende, „krympes“ flæsket.

Fra tiden ind under jul omtaler Jens Lavritzen i sin „Kirkelige, Politiske og Husholdnings-Kalender“ o. 1650 en skik, som han selv syntes var „en forargelig misbrug, som hellere skulle lastes end roses“: at St. Nicolaus den 5. december om aftenen lagde gaver til børnene. For at gøre ham troværdig, blev en dreng først klædt ud i hvid skjorte med papirkrone på hovedet, hvorefter han blev sendt rundt i gaderne ringende med en lille klokke. Imens sørgede forældrene for gaver til børnene. Gaverne anbragtes ved sengen, og om morgenen, når børnene vågnede, troede de, at de havde fået gaver af St. Nicolaus.

Julen var i det hele taget fordelings- og gavernes tid. Dertil hørte gilder og lege, mere eller mindre forvanskede ritualer med rod i den kristne baggrund for

Tobias' historie var en af de mest folkelige i Bibelen. Her ses han ved sit bryllupsbord ved siden af sin brud, der bærer brudekrone. Billedet findes både på denne islandske dug og i samme udformning på en dansk dug dateret 1660. – Nr. 26 i G. Garde: Danske silkebroderede lærredsduge, fot. efter dug i Islands Nationalmuseum.

selve julehøjtiden, samt en menneskelig trang til at tage varsler om det kommende år, før det gamle var tilendebragt, afregnet og vel overstået.

Et gammelt ordsprog lød, at man ikke måtte gøre sin Mortensaften så fed, at man intet havde til juleaften. Der skulle være nok til dem, der var hjemme, og dem, der kom forbi. „Du må ikke bære vor jul af døre,“ hed det.

I ligprædikenen over den salige Anne Brahe i 1635 fremhævedes hendes gavmildhed om julen: „Og frem for alt, hver juleaften er der kommet enten 400 eller omtrent 500 personer, til hvilke hun med rund hånd har uddelt både mad og øl og penge“. Og hos bønderne på Sjælland stod altid, „mens julen varede, et saltmadsfad på bordet . . . De havde og (så) deres julekager og juletønde.“

Ved juletid satte man større brød på bordet end sædvanligt. Men frem for alt legede man. Man satte en „julebisp“ på en stol, „man sværter hans ansigt, giver ham en pind i munden og sætter et stykke lys på hver ende (deraf). Bagefter løber de andre omkring ham i en kreds og synger: Her vier vi os en julebisp, bed for os! Når det er sket tre gange, er han julebisp. Bagefter vier denne julebisp så mange par sammen, som han vil, med underlige grimasser, og så skal brudefolkene ofre noget. De, som ofrer noget som ikke duer, bliver slået af julebispen med en askepose, som han har skjult under kåben.“

Skikken at klæde sig ud og lade, som om man er noget fint, er typisk for julen. I „kongelegen“ pyntede karl og pige sig med halmkroner, og alle andre måtte så betale skat af deres æbler og nødder eller andet kræs til kongeparret. Hvem der skulle være konge, blev afgjort ved en tælleleg: En efter en lagde deres hænder oven på hinandens, og når alle havde en hånd med, trak den første sin hånd ud, som lå nederst, og lagde den øverst; således blev man ved, til man nåede et aftalt tal.

Julestue og julelege – Nytår og Hellig tre konger

Man kunne også lege „dåretønde“. Det var en gemmeleg, hvor et bælte var blevet skjult hos en eller anden. Gættede man rigtigt, byttedes dåreplads. Men gættede man ni gange forkert, var man dåre og blev puttet i en tønde og overhældt med vand.

Mens nogle måtte i felten, kunne de hjemmeværende lege. Det oplevede Christian 4., og han bebrejdede bagefter i 1632 Kirstine Munk, at „hun dansede, legte jul og gjorde sig lystig med greven af Rhin (Rhein-Pfalz) og andre, mens han lå for fjenden og blev skudt i armen.“

Dansen var en anledning til mere. I en julevise fra 1701 hedder det:

Jeg taler ej om jeres svingen og dansen,
om nikken og blinken, kredensen og fandsen,
jeg vil deres kyssen ej nævne engang,
som ellers i julestue nok går i svang . . .

„Julestue“ var både, hvad der foregik, og stedet hvor gildet blev holdt. Christen Sørensen Testrup skrev om sin barndomstid o. 1700, at „både unge og gamle samledes, hvor de vidste, at der var en stor stue, og der bad de om lov til at lege. Det varede i almindelighed til det blev dag, og der blev ikke alene danset, men især blev der leget mange slags sømmelige lege, nå – nogle var vel også usømmelige.“ Biskop Jens Bircherod fortæller „at en velstillet kone i Kerteminde var så drukken i juledagene, at hun knap kunne stå på benene.“ Hendes mand tog det imidlertid ikke så pænt som dén sjællandske bonde, der løb ud af huset for at byde herremandens søn indenfor, så han selv kunne opleve, „at moer hun er så rusende, at det er en hjertens lyst at se!“

Christian 5. måtte betale en juleskilling til dem, der spillede i slotskirken; i 1670 gav han 5 rdl. til julebukken, og tre år senere kom han af med hele 6 rdl. til dem, som „i gemakket legede med julebukken.“ Underholdning ved dørene blev alle standspersoner til del. En rektorfamilie i Odense ville i 1659 fejre en stille jul, idet svigermoderen nylig var død. Trods dette kom skolens kor og stadens spillemænd til døren. På grund af husets sorg ville man ikke lade dem spille og synge som sædvanligt, men man takkede for deres artighed ved alligevel at betale for det.

Også ved nytår hørte den slags sig til. Der blev givet gaver, gerne tøj og penge, både mellem ægtefæller og mellem disse og børnene. En sønderjysk præst, magister Adolf Fabricius gav i nytåret 1623 sin hustru 1 rosenobel, frøkenen 1 rdl., sønnen og datteren hver ½ rdl. De enkelte familiemedlemmer betænkte som regel forholdsvis efter tilsvarende takster: I 1687 fik dronningen 5.000 rdl. af kongen, mens prinser og prinsesser hver fik mellem 600 og 800 rdl. Ligesom ved julen blev musikanterne og dem, der kom med urtekoste og kranse, belønnet.

Nationale festdage – fødselsdagsselskaber

I jule- og nytårsdagene blev heller ikke nissen forbigået. Husnissen betænkte man med et fad grød eller en lækkerbiskken juleaften; andre steder bød man gårdbonissen på sødmælksgrød på årets sidste dag.

På Hellig tre kongers aften den 5. januar sang man også for dørene. En ung Odense-teolog skrev i 1680 om denne dag, at „tvende af skoleeleverne, med hvilke jeg talte om aftenen, beklagede sig over, at deres sang-penge disse hellige aftner år efter år føleligt formindskedes, og at udi de forrige krigsår, da der lå adskillige overofficerer i staden, kunne de få fluks mere end nu, hvor adskillige velhavende og fornemme folk afviser dem.“ De syngende var klædt ud som de hellige tre konger, helt i hvidt.

Selv om det kirkelige liv efter reformationen havde mistet noget af sin festivitas, fik man andre dage at højtideligholde i stedet – de såkaldte „bededage“. De kunne falde tre dage i træk som i 1664 den 15. marts med bøn og faste, den 16., som var almindelig bededag, og den 17. som atter var faste- og bededag, eller som i 1673, da de holdtes i august med en uges mellemrum, den 16., den 22. og den 29., hver gang med bøn og faste. Det gav anledning til, at „adskillige piger og unge mennesker havde fået ondt i kirken under aftensang formedelst den lange faste, hvilken de ikke var vant til at tåle.“ En bededag højtideligholdtes både med froprædiken, højmesse, aftensang og tolvssang; og de tekster, der forklaredes i de langtrukne prædikener, var omhyggeligt afstemt efter lejligheden.

I 1659 fik man to nye festdage, hvoraf den ene endnu fejres med flagning. Den 11. februar er blevet national mindededag, fordi svenskernes storm på København blev afvist. Den anden mærkedag, som ikke fejres mere, var den 14. november til minde om, at feltherren Hans Schack sejrede ved Nyborg og dermed vandt slaget om Fyn.

Også begivenheder inden for kongehuset var københavnernes med til at gøre festlige. En dagbogsnotits fortæller, at den 23. december 1675 „kom vores konge om aftenen kl. 7 til Kiøbenhavn med hærpauker og trompeter for sig; i alle gader, som hans majestæt skulle igennem, var sat tændte lys i vinduerne, både oven og neden, og kanonerne på voldene, flåden og kastellet blev 3 gange afskudte.“ For samme konge, Christian 5., blev der i anledning af hans fødselsdag arrangeret en højtidelig modtagelse på universitetet. En af professorerne skrev i sine optegnelser for 1695, at kongen desværre ikke kunne komme op i auditoriet, fordi han var upasselig af podagra, men at rektor holdt en smuk tale.

Fødselsdage fejredes med fest og selskab. Christian 4. indbød gæster, selv om det i krigstid måtte henlægges til en dato i nærheden; og Jacob Fabricius skrev i 1624, „at han fornylig var nogle timer hos borgmester Beckers svigersøn til et fødselsdagsselskab.“

Ja-ord og bryllup – Brudekrone og brudebænk

Kongelige forordninger bestemte, hvilken pragt der måtte udfoldes, når der holdtes fest; og fogder, embedsmænd, biskopper og præsteskab, borgmestre, råder og byfogder fik befaling om at sørge for, at det blev overholdt. Men også det standsbevidste samfund vedtog sine egne regler og love for rettigheder og pligter, når nogen skulle vises hæder og ære på livets højtidsdage. De kongelige forbud mod brudepyntens overdrivelse, dragters kostbarhed, umådeholdne barselgilder eller bekostelige begravelser begrundedes mest med hensynet til landets økonomi, og de skærpedes eller lempedes i takt med dennes svingninger. Langt mere stabile var de regler og vedtægter, som samfundets egne små fællesskaber, lav og gilder havde fastsat for deres festudfoldelse. Men fælles for alle regler var, at overtrædelser straffedes med bøder.

Inden for disse vedtagne rammer oplevede slægten sine højtidsstunder. Hvornår dåb og begravelse skulle fejres, var man ikke ganske herre over, men bryllupper blev gerne henlagt til lejligheder, hvor en stor og spredt familie kunne samles, eller hvor man alligevel festede, f. eks. ved Snapstinget i Viborg eller om julen. Men forud gik frieriet, og dette skete gerne ved andres mellemkomst. I en landsby

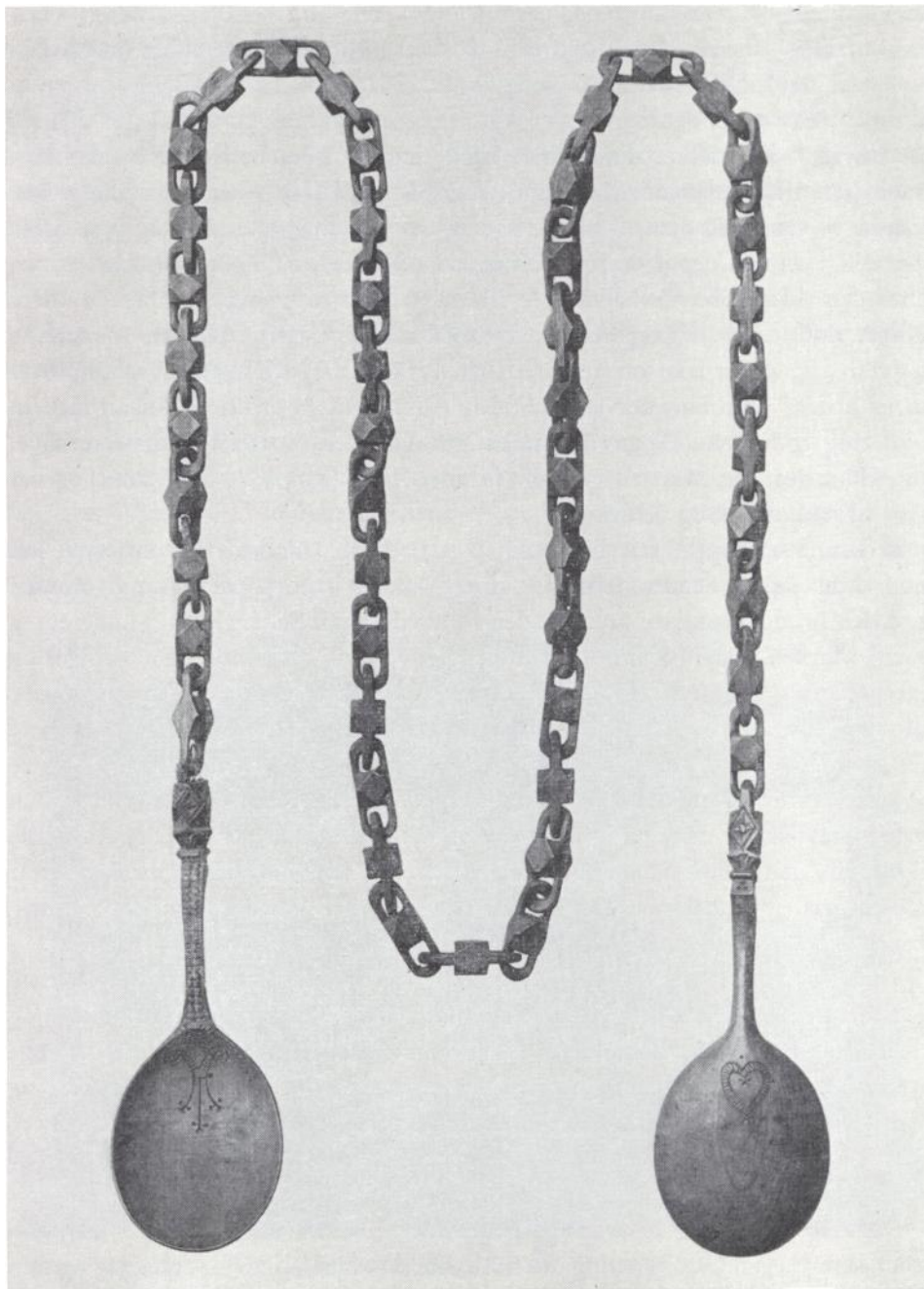
Ved et adeligt bryllup i Frue kirke i København 1629 begyndte vielsen med, at præsten satte brudgommens ring på brudens finger og holdt en tale. Efter vielsen sad de i „brudestolen“ eller „brudebænken“ ved alteret under resten af gudstjenesten. – Bænken, der ses her, blev lavet til en præstedatters bryllup i Aggersborg kirke, da hun i 1648 blev gift med præsten i Hjørdemål. På ryggen af den læses ritualets ord: „Quindecim mulierum viduarum anno 1648“. – Nationalmuseet.

på Vordingborgegnen måtte degnens kone Maren i 1691 skaffe Kirstens Ja-ord til Oluf Høg. Maren begyndte med „at snakke Kirsten ørene fulde om al den herlighed, der fandtes i Kastrup by og hos Oluf Høgs i særdeleshed, og endte hun til sidst: „Gud give, det var nu så godt, at jeg snart kunne få dig til nabokvinde her i byen!“ En stakket stund efter denne dag kom der bud fra Kirstens mor, Anne Jeps, til degnekvinden, om hun ville lade Oluf Høg vide, at nu kunne han komme til Oreby til dem, så skulle han få det ja, han begærede. Og bad Anne Jeps tillige Maren degn om, at hun og hendes mand ville gøre Oluf følgeskab. Efter den tidende havde bejleren hverken rist eller ro på sig; så allerede næste morgen tidlig måtte degneparret vandre med ham til Oreby.“ Kirstens mor måtte dog sikre sig, at der ikke var andre i Kirstens tanker: „Nej, intet haver hun lovet nogen noget.“ „Da blev der samme tid fuldkomment Ja-ord til ægteskab mellem Oluf Høg og Kirsten. De gav hinanden deres hænder, og Jep og hans kone såvel som Hans degn og Maren lagde alle fire deres hænder på de unge folks, og det både til stadfæstelse og velsignelse.“

Så kunne brylluppet stå. Det holdtes gerne på en søndag. Om lørdagen lod man byde, og på denne aften før vielsen sendtes brudepigen til brudgommen med den brudgomsskjorte, som bruden forærede ham. Selve vielsen kunne enten foregå i kirken eller i hjemmet, alt afhængigt af rang og stand. Tjenestepiger og fattige piger skulle vies til froprædiken og måtte ikke pyntes nær så meget som de formuende. De måtte ikke redes (smykkes) med guld eller perlekæder eller bære udslagent hår, de måtte ikke få brude stol eller få „draget med klæde“. Og de berygtede brude måtte slet ikke pyntes, end ikke få følgeskab af to piger til vielsen ved froprædiken. Hvis en brud mødte op med udslagent hår og alligevel „redte til barsel“, måtte hun betale bøde. Værst var det, hvis hun på det udslagne hår havde båret en brudekrone. Det kostede Niels Munk i Åker på Bornholm 65 rigsdaler i bøde, at hans brud gik med krone på, skønt hun var frugtsommelig.

Vielsen foregik søndag morgen. Var det i kirken, afholdtes gudstjenesten som sædvanligt, og klokken 10 kunne man da begynde at feste. Håndværkere og embedsfolk burde ikke holde deres bryllup på rådhuset, men i hjemmet. Mange byer havde dog et brudehus, hvorfra den pyntede brud blev ført til kirken, og hvor festen holdtes. Derfra skulle brudefolkene da ledes til brudekammeret om aftenen. Det skete ofte i festligt optog, hvor gæsterne bar fakler, „brudeblus“, i hænderne.

Det hele kunne dog også foregå i hjemmet. „Da nu nadversøndag var kommet“, skrev lægen Otto Sperling om sit bryllup i Roskilde i 1632, „blev jeg og min kæreste såvel som min svoger og hans kæreste viede på én gang i vor gamle moders hus, og i mange fornemme personers nærværelse blev brylluppet holdt med megen glæde, under en skøn musik, såvel musikinstrumenter som sang, til sent på afte-

De nygifte spiste nogle steder deres første mad efter vielsen med sammenlænkede skeer, skåret ud af én træstok. Disse to skeer er lavet af en 1½ m lang stok. De terningformede led, „diamantkvadrene“ på skaftkronerne og de runde „laf'er“ viser tilbage til renæssancen. – Nationalmuseet.

Brudekronen var oprindelig en jomfrukrone, knyttet til den katolske Maria-dyrkelse. Ofte udlånte kirkerne deres votivkroner til verdsligt brug, og i en luksusforordning for Hertugdømmerne 1636 tilrådedes det borgmester og råd at lade en perlekrone eller krans forfærdige „dog uden ædelstene“ og udlåne dem for en rimelig leje. Ofte var det kirken, der ejede brudestadsen og udlejede den til sognets døtre. – Denne krone, hvis „diamantkvadre“ viser hen til renæssancen, stammer oprindeligt fra Halk i Sønderjylland.

nen.“ For at lade musikanterne spille, når brudeparret førtes fra kirke, skulle man egentlig være en holden mand med 5000 daler i formue, være gejstlig, borgmester eller rådmand, og man måtte vel at mærke altid benytte byens spillemænd, som det stod at læse i forordningen af 1624.

På brudebænken eller brudeskamlen, hvor parret var blevet viet, kunne gaverne lægges. Ved et bryllup i 1622 blev der givet 52 skeer, henved 10 rigsdaler, 20 betræk, 12 bakker, 5 tinfade, 3 kander og 1 rosenobel (4 rigsdaler). Men uden havde bruden jo sin medgift, der både bestod af penge og smykker, linned og uld. Der kunne også vanke en bryllupsgift, et tillæg til den egentlige medgift, ligesom husbond sørgede for, at unge folk fik „til deres husholdnings begyndelse og ophold.“

„Sent på aftenen“, skrev Otto Sperling, „blev jeg tillige med min Margrethe ført op på en stor sal af bryllupsgæsterne, mænd, koner og jomfruer, og efter

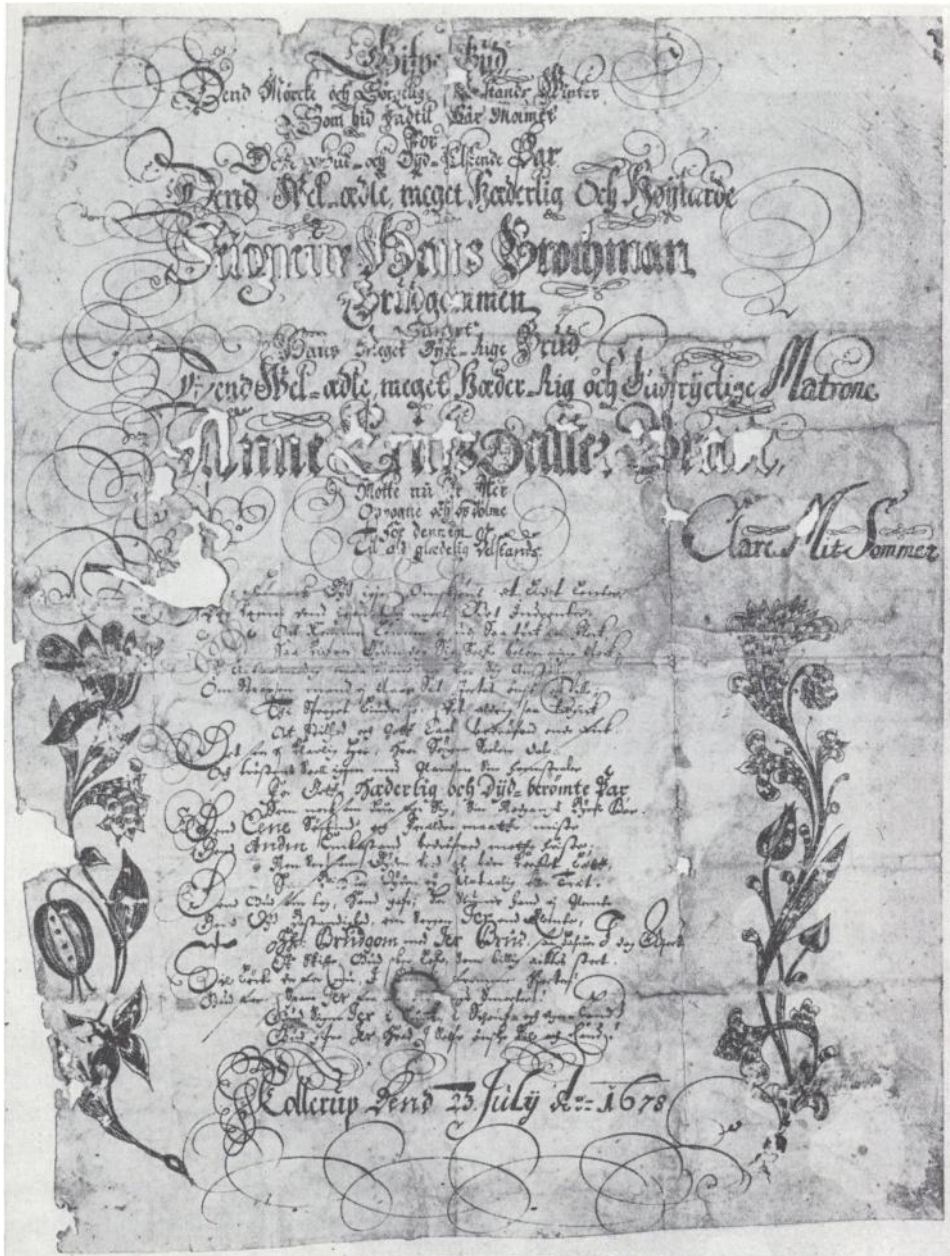
landets skik lagt med klæderne på i en opredt brudeseng, hvor så enhver kom hen og ønskede os til lykke. Derpå stod vi op igen og blev ført ned i salen, hvor brylluppet blev holdt. Derefter blev min svoger og hans brud ført op på den store sal på samme måde og ned igen. Så satte bryllupsgæsterne sig igen og gjorde sig en tid lang glade med god Rhinskvind og Rostokkerøl, med dansen og springen, indtil de efterhånden tog afsked og tog bort. Nu blev jeg og min kæreste af hendes fader og moder ført ind i et kammer, hvor vi skulle sove, og befalede de os Gud i vold. På samme måde blev min svoger og søster Mette lukkede ind i et kammer. Moderen lukkede døren og tog nøglen med sig, idet hun sagde, at vi kun skulle blive liggende, til hun kaldte på os næste morgen . . .“

Til fornemme bryllupper hørte et bryllupsdigt. Ofte havde flere af gæsterne hyldet brudeparret på denne måde, idet man fremhævede deres dyder, priste, at netop de to havde villet forenes i ægteskab og velsignede deres samliv. Den unge Jens Bircherod havde i 1673 været til sin kusines bryllup med rådmand i Odense, apoteker J. G. Becker. Efter at de i St. Knuds kirke var blevet viet af Rudolph Moth, holdtes en prægtig fest for den fornemme forsamling på Odense rådhus, og der kom Bircherod frem med sit digt. – Det var på samme rådhus, men ved en anden bryllupsfest, hans mormoder Abigael „havde mistet en forgyldt sølvkande, som var blevet hende frastjålet. For hvilken skade hun aldrig fik ringeste refusion.“

Efter brylluppet – i passende eller upassende tid – måtte vuggen gøres klar. Hjemmet skulle nu være barselhus; og når barnet var født, blev der budt til „barnsøl“. Forbud mod barselbesøg og mod at sende madvarer til barselkvinden blev ret betydningsløst. Omkring hende flokkedes fødselshjælperkerne og fadderne og holdt faddersnak. Somme tider gik gæsterne lidt over gevind. I en dom fra 1605 udtales det, at præsterne i Løve herred på Sjælland havde holdt deres møde og kalente i barselstuen, hvor den opredte barselseng stod. Under mødet var en student og to andre personer kommet forklædte ind og havde opført sig usømmeligt i drukkenskab.

På Horsens egnen kaldtes dette gilde straks efter fødslen omkring år 1700 for „snebergilde“. Men allerede fra 1660 fortæller en ældre bror til den nyfødte, hvordan familien jævnligt fik fremmed traktement at smage, efter som man hos dem dag efter anden fik tilsendt nogle skønne retter mad efter gammel skik. Videre fortæller han om lillesøsters indførelse i de kristnes samfund og om moderens første kirkegang efter fødslen, der også var som en genindtræden i menigheden, efter at hun havde været uren i 40 dage på grund af dette arvesyndens produkt:

„Den 16. maj holdt min moder i vor sognekirke sin kirkegang efter hendes barselseng, og ligesom den dag, da min søster var til dåben, var vor spisestue fyldt med kvindfolk, efter den skik, som her fra arilds tid har været brugt og ikke blev

Til fornemme bryllupper hørte et bryllupsdigt. Da en søn af biskoppen i Arhus, Hans Brochmand i 1678 ægtede enken Anne Eriksdatter Grave til Kollerup, blev dette digt kalligrafiseret. Desværre varede lykken kun kort. Bruden døde fire år efter, og brudgommen solgte allerede i 1692 den lille herregård til fremmede. Digtet blev senere anbragt som kistebrev i Todbjerg mølle. – Den gl. By fot.

afskaffet før en snes år senere; nemlig at en stor skare kvinder ikke alene skulle følge barnet på dets dåbsdag, men også moderen på hendes indførelsesdag, og de skulle stilles op alt efter, hvordan de i slægtskab var pårørende.“

Den lille skulle døbes første søndag efter fødslen, sådan bød loven, som kirkeritualet henviste til. Moderen var derfor aldrig til stede i kirken ved denne lejlighed. Dåben foretoges når gudstjenesten var forbi, og i 1683 fik gudmødre i en forordning formaning til at møde i god tid: for hvis ikke barnet var i kirken inden præsten gik fra prædikestolen „skal den som barnet bær, om det er en bondekvinde, give til straf til de fattige i sognet 1 rigsdaler; er det en anden hæderlig kvinde, da give 3 rigsdaler, som degnen eller klokkeren skal indkræve . . .“

Da Jacob Winsløw den 23. april 1669 blev døbt i Vor Frue kirke i Odense, hvor hans fader var sogneprest, blev han indskrevet i kirkebogen med disse ord: „Hæderlig og højlærd mand, magister Peder Winsløws søn Jacob kristnet.“ Han fik 5 faddere – så mange, som man overhovedet måtte få, og kun én af fadderne var en kvinde. Fadderne betalte også til præsten, de „ofrede på alteret“, foruden at de gav barnet faddergave, enten penge eller sølvtøj. Sophie Brahe, der var gift med den lærde Holger Rosenkrants til Rosenholm, stod fadder 3 gange i 1629, hver gang gav hun nogle rosenobler, i alt brugte hun 52 rigsdaler til faddergaver det år.

Forud for dåben foretog præsten en djævluedrivelse, idet han sagde: „Far herud, du urene ånd, og giv den helligånd rum“. Derefter holdtes barnet over døbefonten „og trende gange overøstes med rent og bart vand på det blottede hovede“, mens dåbsordene blev udtalt.

I 1694 må provsten i Børglum herred indberette til biskoppen i Aalborg, at forpagter Jens Pedersen på Hørbylund og hans kones lille barn var død uden „dåb og christendom“ i en alder af 9 dage, fordi de ikke ville lade det døbe på en „bandsøndag“, det var søndagen før jul og palmesøndag, hvor præsten fra prædikestolen læste navnene op på dem, der som straf for ugudelighed blev nægtet adgang til nadverbordet.

Efter dåben holdtes gilde. I 1624 beskrev præsten Johan Fabricius, hvordan han efter at have døbt et højadeligt barn kom til en fest, der strakte sig over to dage: „Der blev afholdt dans efter frokosten. Augusta Dorothea dansede også. Nogle adelige, som sad ved hendes fyrstelige nådes bord, rejste sig den første dag midt under selve frokosten fra taflet, dog høfligt (jeg véd ikke, hvad de foregav), fordi de ville lade vandet. Da hendes nåde havde lagt mærke til dette, lod hun den følgende dag hæve taflet i god tid.“

Som slægt og omgangskreds tog del i livets højtider, både i kirke og hjem, under ritualerne og ved festerne, således bistod man også hinanden, „når Gud den almægtige fra denne elendige verden hedenkalder nogen af os eller vore hustruer

Skønt tidens moralister opfordrede mødrene til selv at nære deres spædbørn ved brystet, holdt de fleste, der havde råd dertil, en amme. Ammerne var ofte ugifte mødre, der satte deres eget barn i en ringere pleje, mens de rykkede ind i velstående hjem og for en stund kunne nyde gode dage. – Denne amместuescene, malet af en ukendt kunstner, hænger på Kronborg, men tilhører Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg.

eller børn.“ At komme godt herfra igen, og ved sin begravelse få vist tilbørlig hæder og ære, gjorde døden til det sidste af livets højdepunkter.

Da ridefogden på Vordingborg, Peder Hammer var død under tragiske omstændigheder i 1681, sendtes bud til købstaden (Vordingborg) for at hente nogle kvinder, der kunne klæde liget og smykke det, og da det var gjort, liget lå på bordet, og kvinderne fra Vordingborg var draget hjem igen, „så var der så stille i stuen, men Ornebjærg bymænd sad der hele den udslagne nat og holdt vågestue. I vågestuen hørte og fornåm de slet intet. Kun Juliane kom ind i stuen en gang ved midnatstide, da græd hun og jamrede sig, gik frem ad gulvet og vred sine hænder en stund. Så gik hun igen. Og alt var stille. Bymændene og graderne sad der den nat og mange nætter med og holdt vågestue“ . . . Naboer, bekendte af huset og byens folk gik hen i sørgehuset, hvor liget lå, og tilbragte aftenen der og en del af natten.

Alle, der ville følge den salig mand til graven, skulle rigelig beværtet. Enken efter Peder Hammer havde købt kramvarer for over 124 rdl., foruden at hun havde købt to fedekalve til 10 daler. Liget var blevet barberet og gjort i stand af en bartsvær for 2 rdl. – det var hvad den salig mand ellers gav i et helt år for at blive raget. Og hos kirkeværgen Jørgen Toxvill i Vordingborg var lejet ligklæde, liglagen og kirkens store vokslys til at pryde ligkisten, som var af egetræ.

Peder Hammer blev båret af 24 mand, der jo også skulle beværtet først med mad og drikke, tobak, vin og brændevin, og endda skulle hver have en sletdaler i ærespeng.

Håndværkere i købstæderne havde ofte selv dannet deres ligbærerlav. Lavet havde sine love og artikler, som både fastsatte, hvem der skulle bæres, hvem der skulle følge og bære, hvordan dette skulle betales, hvilket ceremoni-udstyr der skulle bruges, og hvilke bøder, der skulle betales for forsømmelser over for lavet.

I de lavsartikler, der gjaldt for de helsingørske snedkere fra 1649, hed det, at mestre og deres hustruer skulle bæres under lavets bedste ligklæde, men derimod svende, læredrenge og tjenestepiger under lavets gamle ligklæde. For når en lavsbroder indtrådte i ligbærerlavet, påtog han sig en forpligtelse til at bære lavsbrødre, men sikrede tillige at han også selv ville blive båret, og han opnåede samme fordel for sin familie og sin husstand. Reglerne i de forskellige lav specificeres ud, sådan at kone og hjemmeværende børn – ofte også de personer, som han havde i sit brød – fik den hæder, som ligbæring var. Man betalte til lavet, hvis oldemand, besiddere og medhjælpere administrerede summen til anskaffelse af ligklæder, lagener, vokslys og andet, ligesom de stod for inddelingen af lavsbrødrene i roder, således at bærepligten gik på skift, og indkasserede bøder af dem, der svigtede eller brugte ukvemsord eller var drukne. I reglen kunne medlemmer af lavene desuden lejes til at bære ikke-lavsbrødre til graven.

I januar 1655 havde Søren Urmager, som var medlem af smedelavet, forsømt at møde til ligbæring 36 gange, men „formedelst fred og enigheds skyld haver lavet hannem med nåde bevilget, eftersom han begærede nåde og ikke ret“, at han kunne slippe med en bøde på 4 rdl.

Når der udvistes forsømmelser, både i Helsingør i 1655 og mange andre gange i andre byer, skyldtes det sikkert en naturlig angst for at bære lig af pestramte. I flere lavsartikler tages derfor det hensyn, at „efterdi det er en farlig og skrøbelig tid, synderlig at denne skadelige pestilens er her hos os optændt . . . skal ingen være forpligtet til at gå ind i huset, som denne sygdom er inde, uden han det selv godvillig vil gøre, men enhver skal være forpligtet, som kan, at efterfølge liget.“

Følgepligten gjaldt også hustru, børn og husstand. Eneste undskyldning var sygdom og sengeleje.

Det hjælper ej / at sige nej / med døden må vi vandre / al verdens gang / den vej så trang / tillige med hverandre, står der at læse på et dodedans-billede fra sidste halvdel af 1600 årene i Nationalmuseet. På dette udsnit ses døden, klædt som en kvinde med huesnip og krave, i færd med at bortføre et spædbarn og at trække en lille pige med sig. Moderen rækker afværgende hånden op mod knokkel-kvinden. – Nationalmuseet fot.

Ved store begravelser, hvor familien var samlet, kunne det festlige lag undertiden tage en brat ende. Da jomfru Else Glambek blev stedt til hvile i 1622 kom Søren Munk i sådant klammeri med Terkel Krabbe, der efter Sørens mening ikke drak skålen ud til „nederste pægl“, at det „gjorde laget ulysteligt“, og Søren rendte til sidst sin kårde gennem livet på Terkel, så at denne døde dagen efter i sit logi. Da Søren Munk selv døde 44 år efter, fik han „en jammerlig begravelse uden prædiken, sang eller anden vedtagen kirkelig ceremoni, ja der blev end ikke gjort et par lys over ham, fast ringere (mindre) til kirken . . .“

Det var ikke alle, der kom så godt herfra, som de kunne have ønsket. Man fik ikke „en ærlig begravelse“, hvis man i tre år ikke havde deltaget i altergangen. For præsten måtte ifølge Danske lov „ikke kaste jord på, eller holde ligprædiken

Ligbærerlavene – En ærlig begravelse eller slet ingen

over nogen, som er blevet henrettet, eller er selvmorder eller er bandlyst af kirken, førend øvrigheden og sagsøgeren er tilfredsstillet.“

De fattige og hjælpeløse, der var blevet optaget på hospitalerne, „dem forskaffes en ærlig kristen begravelse i hospitalets kirkegård på hospitalets bekostning, hvis de ikke har venner . . . Har de venner, som vil lade begrave ved andre af byens kirker, da bør det dem ej formenes.“ Men betlere og fattige, som ikke var så heldige, skulle efter loven af 1708 begraves af vægtere, stodderfogder og andre, som blev udpeget af magistraten. På landet skulle betlerens lig bæres af bymænd – og er der ikke nok „på det sted, hvor han dør, da af mænd fra den næste by“. Sognets kasse skulle bekoste kirken, og hverken præst, degn eller bymænd fik noget for det.

Men mange døde uden at få nogen form for begravelse. Søfolk druknede og strandvaskere drev i land. Krigen kostede menneskeliv til lands og til vands, og kun de færreste af dem, der faldt, nød den hæder og ære, som jordefærdnen kunne være.

Ved stormen på København den 10.–11. februar 1659 var blot 30 danskere blevet dræbt, men man regnede med over 5.000 faldne svenskere. Den 12. februar kom „der bud ind i København fra den svenske generalauditør med begæring om, at man blandt de døde kroppe ville opsøge officererne, men det var vanskeligt, fordi uniformerne var blevet taget fra dem, og de var ilde tilredte. Dagen efter lod Frederik 3. de fundne lægge ind i et hus ved Vandkunsten, hvorefter skikkelige kvinder blev beordret til smukt at udklæde ligene med fint linned og andet tilbehør. Derpå blev de – efter svensk anmodning – ført ud af staden til Ladegården, alle elleve, de tre fornemste på ligbærer, de otte på deres egne stormstiger.

Den 18. februar lod vor konge alle de døde svenskere, som fandtes omkring København i dynger sammenslæbes og i dybe huler nedgraves, og befalede så at kaste de ydervolde, hvilke de selv til deres fordel havde opbygget, ned over dem . . .“ På lignende uhøjtidelig måde blev også danske udskrevne soldater bragt i jorden, hvor et slag var tabt i dette ufredelige syttende århundrede.

BØRN OG UNGE

Da etatsråd Johan Monrad omkring 1690 i en alder af henved de halvt hundrede år i tankerne genlevede sin forløbne tid, glemte han ikke i sin lille kønne levnedsbog først og fremmest at rette sin tak til ham, der ikke alene er de fattiges og undertryktes eneste trøst, men som også våger over dem, der er født på livets lyse side. Han kom til verden i præstegården i Middelfart, men erindringerne om den lykkelige barndom er knyttet til Ribe, hvor hans fader blev biskop: „En stor Guds nåde, at han lod mig føde i kristendommen, i den sande evangeliske religion, at jeg blev indlemmet ved den hellige dåb i den kristne kirkes samfund, hvorpå snart ingen gør synderlig refleksion og takker Gud for, at de er ikke enten bleven hedninger, tyrker, jøder, papister eller anden slags kættere og vildfarende“. Bedre folks nyfødte blev modtaget med glæde; hvad der kunne gøres for at holde dem i live, blev gjort; dem var kærlig omhu, kristelig opdragelse, venlige omgivelser tildelt fra fødslen; det gjaldt både sønner og døtre. Biskoppen i Aalborg, Jens Bircherod, foregiver at huske (men har vel hørt det af andre, siden han dengang kun var to år gammel), hvordan gode venner dagen efter hans søsters fødsel i april 1660 hilste hans fader, professoren ved gymnasiet i Odense, med dannemands titel: „såsom det er et gammelt skæmtende mundheld i vor nation, at først da er en ægtemand også dannemand, når han har både søn og datter“.

Og i velstillede og velordnede huse indtog børnene allerede som små deres selvskrevne plads som familiemedlemmer, til hvis velbefindende der blev taget skyldigt hensyn. Fra St. Knuds marked i Odense bragte Jens Bircherods forældre en ikke ringe markedsgave til den toårige dreng: „En liden kurveseng, efter min statures danlighed, blev købt og i vores ammestue indsat, at jeg i den skulle herefter ligge for mig selv, dog så nær ved domesticas nostras (vore tjenestepiger) at jeg ved nattetider kunne sove uden fare og rædsel“.

For børn af usle fattigfolk og pak var udsigterne ikke så lyse. De var ofte uønskede. Og mange af dem, der blev født hemmeligt og uden for ægteskab, stod endda i overhængende fare for at miste livet, endnu før dåben havde sikret dem deres visse part i saligheden. Med gru måtte gode mennesker den ene gang efter den anden høre om ugudelige mord, flest i København, hvor usædeligheden florerede, sjældnere ude i landet. Men også der lod Gud nu og da de skjulte gerninger komme for dagens lys: „For nogen tid siden blev der på Agger kirkegård af en hund opgravet et barn, og efter lang efterforskning fængsledes et kvindfolk ved navn

Uønskede børn ombringes

Maren Jensdatter, som bekendte, at hun var moder til samme barn, at hun havde født det levende til verden otte dage efter St. Martini (Mortensdag) sidst forleden. Hun udlagde som barnefader Jens Matsen, forrige fisker på Vestervig kloster, som havde taget barnet levende fra hende, lidt efter at det var født, men hvor han havde bragt det hen, vidste hun ikke før nu“. Men sådant, som nu og da opdagedes på landet og i de små købstæder, var for intet at regne mod forholdene i hovedstadens mørke underverden. Vartovpræsten Anders Matthisen Hjørring skriver i sine københavnske annaler for 1668 også om årets dødsfald og tilføjer: „Men af alle, som døde i dette år, var ingen så jammerlige som 5 små nyfødte børn, der blev fundne på gaderne og i tugthusporten i Løvstræde og på den ny kirkegård udenfor porten, nogle halsen søndervreden, nogle med bånd om halsen, som de var kvalt i“. Og samme år udførligere om samme sag og om de derimod trufne foranstaltninger: „I dette år er det klogelig betænkt og forordnet at sætte pumper i alle de brønde, som var på gaderne og åbne stræder, og det mest af den årsag, at når man havde fornøden at rense disse brønde, da fandt man ofte i dem små børn, som deri var af slemme letfærdige horer henkastede. For at de ikke så lige skulle have der deres tilløb, er berammet, at pumper skulle sættes i brøndene og siden lukkes og dækkes oven over med brædder og fjæle. Da de ikke kunne kaste børnene fra sig i brøndene, slængte de dem hen i gaderne, porte og bislag. Og så gaves årsag at søge efter de morderinder horerne, når man fandt børnene, i den sted (hvorimod) ingen vidste at søge efter dem, når deres børn lå i brøndene“. Og pågik der store udgravninger til de nye kanaler, og blev den gamle havn oprenset, gjorde de til arbejdet udskrevne soldater uhyggelige fund: „Der findes mange børn i mudderet og i jorden, som er myrdte og henkastede, for hvilke udædiske gerninger er gåen bøn i alle kirker, at Gud ville åbenbare de skyldige. Og har Gud allerede rørt hjertet på nogle. En goldamme til Wigantis i København var i kirken og hørte formaningen, kom hjem hel bedrøvet imod hendes forrige lystighed, gik selv til bekendelse, at hun havde på een sted nedsat 2 børn, blev ført i forvaring og skal nyde sin ret“.

Et og andet af de i kanaler og brønde fundne spædbørn var vel lig af dødfødte, bragt hemmeligt af vejen for at tiltale for usædelighed og fødsel i dølgsmål måtte undgås. Men fundenes mangfoldighed taler dog tydeligt nok om en lang række mord på børn avlede i hor og håbløs elendighed, en radikal og ugudelig form for børnebegrænsning, men i mange tilfælde utvivlsomt en vinding for ofrene i betragtning af de vilkår en fortsat tilværelse ville have budt dem.

Men også på mange småbørn født i et af kirken velsignet ægteskab og måske allerede ved dåben optagne som lemmer af menigheden lurede en tidlig død, hidkaldt af hvad der efter den mildeste dom måtte kaldes forældrenes skødesløshed.

Blandt de dyder, folk i særlig grad burde lægge sig efter, var kærligheden (Caritas). Men fattigfolks børn måtte tit undvære den mest nødvendige omsorg. På et sølv-drikkebæger, fremstillet i Arhus 1665, forsynede man billedet af Caritas med den mistrøstige omskrift: Og kærlighed (er) forkølet. – Nationalmuseet.

Mistænkelig mange forældre, de fleste af dem for fattigfolk at regne, som havde deres spæde barn i sengen hos sig om natten, fandt det om morgenen kvalt under de tunge dyner eller klemt ihjel. Loven måtte true med straf for at skræmme folk fra det, der vel første gang kunne finde nogen undskyldning, men som i gentagelsestilfælde efter omstændighederne endog kunne blive til mistanke om et efter ønske fremkaldt dødsfald: „Ligge forældre deres egne børn ihjel af forsømmelse, stande åbenbare skrifte og give noget til de fattige første gang. Sker det anden gang, da straffes den, som det gjort haver, på sin formue eller liv, efter sagens beskaffenhed og omstændighederne“. Og endnu tungere sigtede mistanken mod forsømmelige og ligegyldige ammer og barnepiger: „Ligger nogen andens barn ihjel, straffes med spindehuset første gang. Sker det anden gang, have forbrudt sit liv“.

De fleste af de formodentlig i forvejen ulykkelige forældre slap dog, foruden med bøden til fattighjælpen, med præstens formanende straffetale under gudstjenesten. Derefter skulle de tillige i hele menighedens påhør skrifte deres begangne synd og bede om tilgivelse for den. Det var tilsyneladende en mild straf, for godtfolk dog så ubehagelig, at man efter evne, men sjældent med held, søgte at slippe for den. Havde sagen taget den vending, at loven i sin strengthed krævede livet, kunne en i andre henseender uberygtet kones nådige herskab dog udvirke, at kongen selv formildede dommen. Da man hos Karen Staffensdatter, Rasmus Hansens hustru, igen fandt hendes barn død i sengen, indberettede fru Jutte Brock, at konen altid havde holdt sig fra letfærdighed og drukkenskab og altid havde været fri for ondt rygte. Desuden at barnet havde fået dåben, og at det ikke med sikkerhed kunne vides, om det var ligget ihjel eller død af en anden, naturlig, braddød, så at fru Jutte Brock selv var betænkelig ved at lade hende henrette. Under sådanne tvivlsomme omstændigheder lod kongen det bero ved, at Karen måtte stå åbenbare skrifte og siden rette og bøde for sig.

Men den slemme Karen Olesdatter, som i 1663 var sat til opvartning for Leonora Christina i Blåtårn, var vel kun en af mange, der kendte, og rimeligvis havde benyttet nemme midler til i stilhed at skaffe et af fattigdom eller andre årsager besværligt spædbarn af vejen: „Hun havde haft et barn med hendes første mand, som ikke blev gammelt, og skulle jeg vel kunne have fattet en mistanke til hende af hendes egne ord, at hun måske havde hjulpen til at forkorte det barns dage. Thi det kom så på tale engang om enker, som gifter sig igen. Da sagde hun iblandt andet: Den, der vil gifte sig anden gang, må ikke have børn, thi så forliges aldrig manden med kvinden. – Jeg havde meget derimod at sige, og deriblandt det, at jeg spurgte, hvad en kvinde skulle gøre dertil, som havde et barn med den første

Børn legede i 1600 årene trille med kugler (1), spille kegler (2-3), slå kugler gennem en ring ved hjælp af en kølle (4-5), piske snurretop (6-7), skyde med pusterør (8) eller armbrøst (9), gå på stylder (10) eller gynges i et træ (11). – Efter Amos Comenius: Den gandske Verden, Kbh. 1672.

Menneskenes børn lærte fra små at øve sig i ridekunsten. Med tømme og pisk kunne drengen styre den viltre ganger og få den til at viltigere som en rigtig hest. – Tysk tegning i Thotts stambog på Det kgl. Bibliotek.

mand. Hun svarede med en hast: Lægge puden på hovedet. – Det kunne jeg ikke kende for godt, men for stor synd, lagde det vidtløftigt ud: Hvad synd, sagde hun, om barnet var altid sygt, og manden blev krantevorn derfor?”

Gang på gang, og stedse forgæves, søgte man at dæmme op for uvæsnet. Præsterne fik af biskoppen ordre til i deres prædikener at minde om lovens strenge straf for barnemord og udsættelse. Både de små morgenfundne lig i porte og kælderhalse og de mindre barbarisk henlagte hittebørn for borgernes døre stemplede København som et liderligt horehus og gav tilmed offentligheden besvær og bekostning. I slutningen af 1600 årene udtales, at det er: „meget gemen og gængsom, at onde og selvrådige kvinder og mødre skal bortlægge og bortkaste deres eller andres børn fra dem her og der på gaderne og i husene, så at de fattiges direktører og forstandere på en ganske kort tid at regne skal have bekommet en temmelig mængde af slige hittebørn at føde og underholde“.

Men de børn af ærlige, kristelige godtfolk, som af skæbnen var udvalgt til at leve, havde krav på al den pleje og omhu, som deres forældre, fattige som rige, formåede at yde dem. Her havde fattigfolks børn den fordel, at deres mødre kun i nødsfald overlod deres første opfødning til en amme, sådan som det var alminde-

ligt i fornemmere kredse, skønt moralisten kunne pege på naturen som den store læremester: „Moderen bør selv at opføde sit barn med sit bryst, thi der er ingen creatur, som føder, der lader andre opføde deres unger, uden de selv, undertagen mennesken, som lader en hob løsagtige kvinder opamme deres børn. Men dersom moderen er skrøbelig og ikke selv haver mælk i sine bryst til barnet, det haver en anden besked (så er det en anden sag), thi nød bryder loven. Men dersom du endelig vil have amme, da læg vind på sådan en at bekomme, som er ærlig og kysk“. Det sidste kunne være vanskeligt nok, de fleste ammer var ugifte mødre, hvis eget barn, om det levede, for vindings og gode dages skyld blev sat i ringere pleje. På steder og i kredse, hvor man ikke holdt ammer, enten fordi man ikke havde råd, eller fordi man helst fulgte god gammel skik, måtte man hjælpe sig, som man kunne og finde sig i de ubehageligheder, som det medførte. Rasmus Æreboe fra det jævne skipperhjem i Svendborg kunne tale med om det: „Næppe var jeg født, førend jeg i vuggen mødte ej en liden viderværdighed, idet min moder, som gav mig selv at die, blev udi samme sin barselseng heftig angreben af sten, så hun derover ej kunne mere give mig at die, og som det er ej brugelig på de steder at holde amme, måtte de oplække mig ved en mælkebøsse (patteflaske) af træ. Imidlertid blev jeg derudover meget urolig, så min endnu levende moster, som da blev opdraget i mine forældres hus, ofte har fortalt mig, at de hele nætter måtte bære og rulle mig på deres arme og aksler (skuldre) for at tysse mig da skrigende barn“. De lidt ældre års børnesygdomme kureredes efter evne. Kopper henregnedes hertil og kaldtes for det meste børnekopper. Før vaccinationens tid var der ikke meget at stille op mod sygdommen, man måtte lade den udrase, så vidt muligt sørge for, at børnene ikke gnubbede hul på de væskende, kløende blærer og så forøvrigt håbe det bedste. Som altid holdt Vorherre i særlig grad hånden over den fromme Johan Monrad: „Mens jeg endnu pattede, havde jeg børnekopperne, dog så mådelig, at min moster førte mig med dem i sit skød fra Fyn over til København. Og jer erindrer mig meget vel, at 6 à 7 år derefter mine andre søskende havde børnekopperne tilsammen i Ribe så overflødige, at jeg gik og så på, hvor de bandt deres hænder og fødder. Jeg skadte intet“. En mindre from dreng kunne efter evne og samvittighed på egen risiko forlænge den ved samme sygdom opnåede skolefrihed: „Omtrent i mit 5te eller 6te år faldt jeg udi barnekopper og, da jeg havde overstået dem, forfaldt jeg ved denne hafte frihed og ledighed fra skolen ved nogle ugers hjemmeliggende til at ville skulke, hvilket jeg gjorde en hel uge, så at mine forældre mente, jeg var i skolen, og høreren mente, jeg var endnu ikke ret frisk“. Kuren mod Rasmus' skulkesyge blev mildere end ventet; vel gav hans far læreren penge for at prygle ham bravt, men da hans mor erfor det, betalte hun ham endnu engang for at lade drengen slippe. Hun kendte sin dreng og vidste, at straffen ville gøre mere ondt end godt.

Børn skulle opdrages i tugt og Herrens formaning, så de fromt og andægtigt kunne stå ved bordet og ikke pønse på skarnstreger, mens skriftens ord blev forelæst. – Titelbillede i Hans-Michel Moscherosch: *En from Faders christelige Siæle-Gaffue*. Kbh. 1645.

Forresten rådede tidens pædagoger hverken til at opdrage børnene med prygl og vrede trusler eller til at forkæle dem med kærtegn. At man skulle vogte sig for at påkalde djævelen og nedbede Guds vrede over de uskyldige små ved ubetænksom skænden eller ved brug af usømmelige kælenavne, kunne også danske forældre, hvis de da kunne udholde den noget naragtige og svulmende stil, læse på tryk i den berømte tyske forfatter Johan Michel Moscheroschs pædagogik, der forelå i dansk oversættelse: „Forældre skulle vogte sig, at de ikke i vrede eller hastighed (eller også som mangen nar, abelig, børnefordærlig moder af en ond vane gør i skæmt) nævne eller kalde deres børn i deres bløde ungdom: du unge tyv, din lille skælm, du unge hore, du unge troldkone, din lille skøge, kom hid du lille sæk etc. De er kristne børn, de er Guds børn, Guds billede, indskrevne i Guds bog

såsom medarvinger. Lad dem være og blive detsamme . . . Vorherre vil ingen skælmer, horer og tyve have. Ville I, at de skulle være og blive Guds børn, så hel- liger og velsigner dennem. Og det er da ingen under, om børnene siden, når de vokser op, bliver til skælmer, tyve, horer og troldkoner, efterdi forældrene i ung- dommen formedelst sådanne slemme navne have ligesom solgt og ført fanden dem til“. Og bedre end hug og onde ord eller kælenkab virkede en alvorlig kriste- lig og kærlig formaning. Da Rasmus Æreboe 11 år gammel tog afsked med sin moder, der nu på femte år lå syg til døden, var han helt glad ved at komme fra den jammer og idelige klage for at følge med sin farbroder, skipperen fra Næst- ved: „Men da hun talte disse sidste ord til mig: Farvel min søn, skik dig vel; mig ser du aldrig mere, frygt derfor Gud og hav en tro hånd og en tro mund, hvor du kommer hen i verden, så kommer du vel frem. Et vil jeg særdeles formane dig: Vogt dig vel for quindfolk, thi dersom du skal blive ulykkelig i verden, vil det ske ved dem, – da smeltede mit hjerte i mit liv og endelig tog afsked, som jeg kunne, og gik om bord“.

Når tunge sygdomme, dødsfald eller andre ulykker forstyrrede hjemmelivets jævne og sunde gang, kunne det blive nødvendigt at sætte børnene i pleje hos an- dre. Da konens drukkenskab og hor ødelagde ridefoged Peder Hammers før så velstående og velordnede hjem i Ornebjerg ved Vordingborg, måtte han have børnene af huset. Tre sønner var i kost hos Mikkel Esbensen, urtegårdsmanden på Vordingborg slot. Så kunne de passe deres latinske skolegang i købstaden. Og den lille Kirstine Marie blev sat i pleje i samme by, hos præsteenken Margrete sa- lig magister Kristen Spends. Her kunne hun også bedre end ude i landsbyen lære, hvad der sømmede sig et pigebarn af hendes stand. Forøvrigt borgede faderens nærhed for, at der blev sørget godt for hende; foruden den ugentlige kontante betaling for hendes opdragelse forsynede han huset rigeligt med fødevarer.

Men det er ikke altid klart, om plejebørn ikke nu og da er blevet gjort til brik- ker i et økonomisk spil. Niels Andersens to pigebørn fra Kalkerup ved Næstved blev efter deres moders død og med deres arv efter hende overtaget af Niels Olsen i Ladby. Men i hvert fald det ene af børnene, Maren, blev kun ilde plejet, så Niels Andersen lod hende syne af uvildige mænd: „Samme pige havde fået et stort slag bag på ryggen og både bullen og blåt med rove (skorpe, sår) på så bredt som en hånd, og hovedet helt skurvet og fordærvet“. Niels Andersen vil have barnet med halvdelen af arven tilbagegivet for at lade det læge og opfostre derfor. Men det er vanskeligt at bedømme sagen, thi det bevidnes, at han allerede tidligere har prø- vet at få barn og arv udleveret, og det uden at henvise til, at hun led skade hos Niels Olsen.

Forøvrigt fremgår det tydeligt nok af tingbøgerne, at myndighederne med om-

hu tog sig af børns arv og tarv. Da enken Anne salig Peder Grumsons giftede sig med Peder Jonsen i Forum ved Varde, så børnene fik stiftfader, blev der skiftet med dem, og Peder Jonsen måtte love og vedtage at varetage deres penge på bedste måde: „Og derforuden skal fornævnte Peder Jonsen føde og forse fornævnte børn med nødtørftig klæde og føde, som han vil forsvare for Gud og øvrighed, indtil hver af dem bliver 15 år gammel, og lade dem noget oplære udi deres katekismus og børnelærdom, og dismidlertid skal deres penge stande renteløs hos fornævnte Peder Jonsen og deres moder, og når enhver deres 15 år er forløben, skal deres fornævnte penge følge dem angerløs og skadesløs i alle måder“. Og ligeså i købstæderne, som et skifte i Helsingør udtaler i 1602: „Om børnenes underholdning er så besluttet, at de skal hos moderen underholdes med klæder og føde, ærlig og kristelig optugtelse, skolegang og hvis (hvad) andet de behøver indtil deres myndige år, som er 16 år drengen, pigen 15 år“. Og når i en vestjysk bondefamilie den ældste datter Anne efter sin moder kun arver en kåbe, en skindkjortel, et gammelt klædesskørt og en bommesitrøje, skyldes det, at hendes små søskendes arv ikke må forringes. Mere kan ikke tilkomme hende, thi gods for 40 sletdaler, resten af arven, tilfalder de to småbørn i ægteskabet, den toårige Christen og den femårige Ingeborg. Dette gods skal deres fader Clemens Jørgensen modtage og nyde mod til gengæld at føde og opdrage Christen i 7 år og Ingeborg i 6 år fra dato, som han vil forsvare for Gud og mennesker. Med opfyldelsen af dette kan børnenes mødrearv betragtes som udbetalt.

Der er ikke bevaret mange oplysninger om børnenes indstilling og forhold til de voksnes mærkelige verden, dog har Johan Monrad og Jens Bircherod, men begge børn af standspersoner og begge noget selvoptagne, noteret et og andet lille træk. Monrad husker, hvordan han, 4 år gammel: „blev hentet bort i byen til adskillige fornemme folk, karesseret og holdt af som et sær (særlig) dejligt barn“. Og ganske tilsvarende ved Bircherod, at han som helt lille, 4 måneder gammel, er blevet klædt på og forevist: „Såsom en fremmed frue fra landet var om eftermiddagen hos mine forældre med en besøgelses aflæggelse, så pyntede man mig med det bedste, jeg havde, fordi jeg skulle (som ellers tiere og tit i slig tilfælde skete) bæres ud og ses af hende“. Begge de smukke børn er blevet rigeligt forkælet af forældrenes venner. Johan mindes fra syv-otte års alderen i søfartsbyen Ribe, hvordan: „Når mine forældre var af by og alle de fornemme folk af byen skikkede os så mange delikatesser og kom og besøgte mig, havde altid en kurv fuld af godt med sig til at forære mig, som jeg kaldte det, som var af al slags sukkerkonfekturner og andet, som de får der fra Holland, eftersom de sejler der daglig på“. Og i Odense havde Jens også sine gode forbindelser: „Jacobus Gesius, provisor i min møster Karen salig doct. Stephan Rams apothek, var mig besynderlig (især) for andre

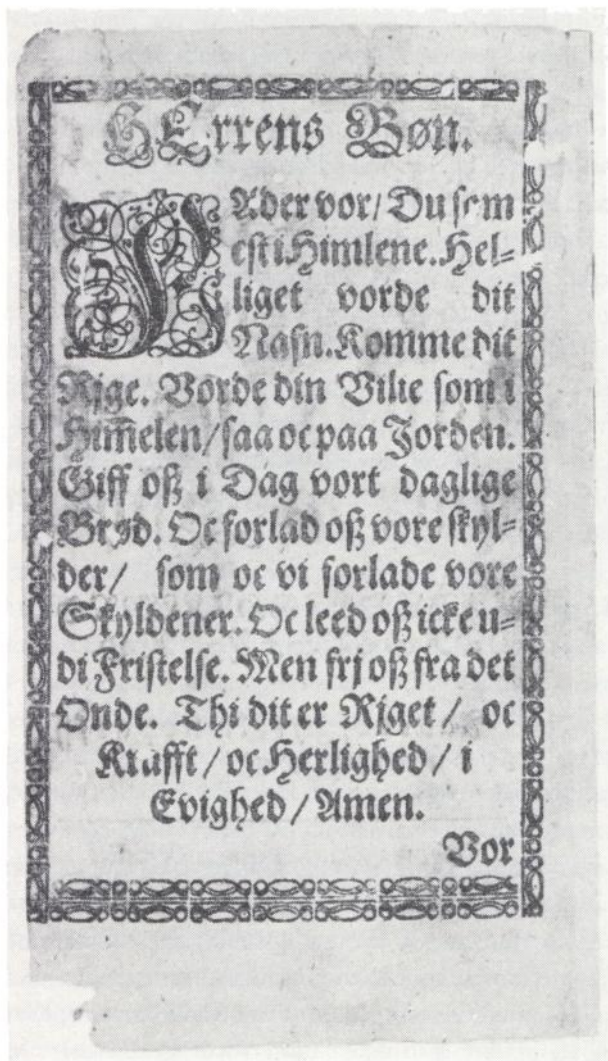
kærkommen, når han besøgte vores hus, fordi han havde gemenligen sukkermandler og andet deslige i sin lomme til mig. De ere alle gode, der glutton fylder“. Spændende var det, dengang som nu, når det artige barn (lille Johan Monrad) kom i den situation at måtte træffe afgørelse mellem egen lyst og forældres forbud. Johan, 6–7 år gammel, mindes fra krigens tid, at: „den gudfrygtige oberst (det vides forresten ikke, om han var svensk eller dansk), som kommanderede på slottet og holdt sådan sær venskab med min fader, kom altid i vores hus, tog mig engang og satte mig på sit skød, da han gik alene i haven, og legte med mig og gav mig en hel hob rosenobler (guldmønter). Og som jeg turde intet tage dem for mine forældre, lod jeg i første, som intet var, men da han satte mig ned på jorden, kastede jeg alle rosenoblerne i hans støvlekraver og løb så fra ham, som han hjertelig lo af siden fortællede“.

Om den rette underholdning af børnene var meningerne som altid delte. Om tyendet i bispegården i Ribe skriver Monrad: „Af folkene erindrer jeg mest den Katrine Davidsdatter, som skulle se til mig og fortalte mig de så mange fornøjelige eventyrer“. Men en strengt sædelig tysk pædagog, som også læstes her i landet, havde en anden mening om den sag: „Den gamle hedenske sædvane er endnu i mange husholdninger i fuld brug og gænge: at man om dagen, også om aftenene og natten i de ærlige spindestuer, til at fordrive børnene tiden, må fortælle hine kostelige eventyr. Jeg siger kostelige eventyr: ja løse, letfærdige, keltrings, fandens digter og løgne, hvorved ærlige kristelige forældre skulle skamme og frygte sig for Gud, at sådan forførrersk dødelig forgift vorder deres hellige endnu uskyldige børn indgiven. O, hvor tungt vil det engang vorder at forsvare for Vorherre“.

Noget stort udvalg af legetøj har børnene tilsyneladende ikke haft adgang til, i hvert fald tales der ikke meget om det. Johan Monrad mindes: „den gamle Marren hønsekone, som kom altid i sin gammeldags dragt og havde så mange billeder at give mig, som hendes søn, der havde kun een hånd, maledes så kunstig med vandfarver, at alle forundrede sig derover“. Jens Bircherod har måske været lidt bedre forsynet. Han skriver, at „de hollandske officerer (der er tale om indkvarterede hjælpetropper) in ædibus vicinis (i nabohuset), hvilke havde mig somtid hos sig, forærede mig noget legetøj, som de købte i isenboderne, dog ej af synderlig værdi“. Han var måske mere tilfreds med varer fra hovedstaden: „Borgmester Peder Pedersens hustru af København, Margrethe Clausdatter, som var i disse dage ankommen til Odense for sin datter og svoger at besøge og lod mig undertiden hente til sig, for at have i mine puerilibus facetiis (mine barnestreger) sin fornøjelse, hun forærede mig adskilligt små tøj, som hun havde ført hid med sig fra København“. Og han ser sig selv som tre-fire årig, hvordan han i stuen „stod og strøg (sådan som jeg kunde) på en liden feyle (fele) eller barnefiol“. Det klarreste billede af udvalget i et velstående hjem er omkring 1724 givet i en enkelt

følsom replik hos Holberg, det er Jeronimus med en kurv dukketøj, han forbereder uddelingen af julegaver til den store børneflokk: „Det er en kunst at dele gaver ud blandt børn, så alle kan blive fornøjet. Denne hest med fløjten i rumpen skal Christopher have. Vognen, hvem skal jeg give den? Den vil jeg give lille Henning. Peer skal have fiolen; thi jeg tror, at der skal blive en spillemand af ham. Else skal have vuggen med barnet udi; thi det første piger bliver så gammel, at de kan tale, så tænker de på giftermål og vugge. Marie! du skal lade dig nøje med piben (fløjten). Ej, jeg havde nær glemt lille Anne; hun skal have dingeldangen med bjælderne på“.

Sentimentale menneskers erindringer om den tidlige barndom former sig ofte som dunkle øjebliksbilleder af enkelte situationer. Johan ser sig selv som lille, 4 år gammel, endnu i kjol, hvordan han en dag under forældrenes etårige bosættelse i København er sluppet ene ud i gården, uden tilsyn. Men gården er en hvirvlende vrimmel af jagede får; man er igang med slagtingen. Han mærker, at han falder i den store tummel, hullet i hovedet, bartskæren der forbinder ham. Nu er arret oven i hans pande den eneste borgen for erindringens reelle baggrund. Og lidt senere fra Ribe, 6-7 år gammel, under Torstenssons krig, står for ham: „som en drøm krigsfolkenes marsch med de mange buntede (brogede) faner, som jeg i min barndoms enfoldighed mente det var meget herlig“. I endnu mere poetisk lys ser han over de mange års afstand måltider og lege på de dejlige marskenge, når de slår hø; og hans egne små haveanlæg i baggården, tilplantet med græs og hvad andet, der kastes ud af den rigtige have. Jens Bircherod i Odense, den senere Aalborgbisp, var mere robust og verdensnær. Vel må han som fireårig nøjes med fra vinduet at være vidne til gadedrengenes sneboldkampe, men fem år gammel tilbringer han i flok og følge med andre børn lystige eftermiddage uden for byen i rådmand Peder Pedersens have: „En arrig kælling ved navn Anne Hyrdekone, som var sat til at vogte haven, gjorde mig og flere børn med hendes skændsord og onde mund ikke lidet altereret, når vi kom urtebedene for nær, eller plukkede for meget af frugten af, hvilket hun ikke kunne fordrage. Hvorfor vi siden brugte den skik, at een skulde holde vagt for at passe på hendes ankomst, imedens de andre gik omkring at styre deres lyst.“ Og i samme alder fremdrager han mærkelige skatte, når han går på opdagelsesrejse i oldemor Abigaels pulterkammer, blandt andet sin grandonkel lægens store herbarium, nu en af fugt og utøj ødelagt ruin af fordums herlighed. Andre oplevelser må han dele med de voksne: teaterforestillinger på rådhuset, menageriet i naboens gård. Selv natlige oplevelser kan barnet få del i ved de voksnes velvilje. Himmelfænomener er højtidelige og tankevækkende; hele den interesserede familie, også den syvårige Jens, er om natten på øverste loft for at betragte kometen. Begivenheder i menneskenes verden tages mindre tungt: „Var jeg med min moder over i Peder Pedersen

Børns gudelige lege tog deres udgangspunkt i gudstjenesten. Jens Bircherod fortæller om en fætter, der i prædikants positur oplæste Fader Vor og hvad andet, han kunne huske, mens hans lille søster lå over en skammel og sukede, som hun havde set kvindfolk gøre i kirken. Herrens bøn lærte børnene som det første i ABCen, som det ses af dette eksemplar trykt i København 1649.

Lerkes hus, til ligvagt over hans salig hustru, indtil sildig ud på natten. Ligstuer vare i disse tider fast ligesom julestuer, formedelst sådan ligvagts færd, eftersom allehånde korsvil (Kurzweil, tidsfordriv) og julelege blev der af de forsamlede gæster, såvel gamle som unge, gemenlig foretagen“.

Professorsønnen fra Odense erindrer sig selv som et godtroende barn. Om julen i Odense, ved Hellig tre Konger, når de tre hvidklædte med den store lysende stjerne på en stang stod i døren og sang deres vise: „De hellig tre konger var lystig og glad“, – da kunne drengen med sine tre–fire år ikke tænke andet, end at han med sine egne øjne så selve Kasper, Melchior og Baltasar for sig. Lege tog

form efter de voksnes lader; og hvad der var set i kirken, var velegnet til gentagelse hjemme i kroen under trappen. Den unge student i København, forlængst vokset fra den barnagtige tro på stjernemændene, kunne nu selv iagttage andre småbørns gudelige lege: „Da jeg gik op ad en vindeltrappe i huset, hvor jeg logerede, hørte jeg en røst i sandhuset bag samme trappe, gik derfor tilbage og oplukte døren for at se, hvem der var inde. Og se: da stod en af min farbroders småsønner Friderich Christian Bircherod i en prædikants posture og oplæste med en patetisk stemme „Fader Vor“, item (endvidere) hvad andet deslige han kunne optænke. Men hans liden søster Charlotte lå imidlertid ibidem (samme sted) ned over en skammel og sukkede, ligesom hun havde set quindfolk gøre i kirken“.

Hvad optugtelsen angår, var som sædvanlig teorien mere fremskreden end praksis. Pædagerne advarede mod at bruge skræk som opdragelsesmiddel, men i dagliglivet var den et probat middel til at holde børn fra forbudne veje: „Se, hvorledes det dyr, som selv er allermest ræd og bange af sin natur, skal bruges til at påføre et fornuftig creatur rædsel og banghed. På det mormoder Abigaels folk kunne holde mig fra en jordkælder i hendes hus, som jeg undertiden plejede at gå ned i, tog de en levendes hare, som de nyligen havde fået, hængte noget aberi af klude og halm på den og slap den således løs ned i kælderen. Derpå gav de mig også forlov at gå derned. Men så snart jeg blev det underlige dyr var, skyndte jeg mig, det snarest jeg kunne, op igen. Og når jeg nogen tid derefter hørte tale om kælderharen (så kaldte de den) gav det mig en frygt“. En mere teoretisk pædagog måtte ivre mod sådant og foretrække en naturligere opdragelsesmetode: „Man skal intet forfærde børnene udi deres ungdom med unødige ting, ej heller gøre dem rædde, så som nogle uforstandige forældre og det lumpen tjenstfolk gøre, hvilke der ville stille og komme børnene til at tie med *busemand, mum-mumme, den lange mand, den sorte mand, den onde mand, den gammel kone* og andet sådant skarn. Sådanne larver (spøgelse) og indbildede syner forfærde ofte den arme ungdom således, at de hverken dag eller nat ville gå alene, være alene, sove eller ligge alene, men sørge og frygte altid, at busemand skal komme. – – Riset er den bedste busemand, hvormed man skal true børn og rædde dem fra det onde“. Og vel fik uden tvivl en tolv-tretten års dreng sin afsky for det onde skærpet, når han to gange blev sendt hen for at se hekse blive brændt på bålet, men måske var en lempeligere opdragelse med passende blanding af advarende og opmuntrende eksempler på grundlag af billedbibelen at foretrække: Her hænger Absalon fast i træet ved sit lange hår og bliver gennemboret med spyd, fordi han var ulydig mod sin fader kong David; og her ledsager englen den fromme Tobias og hjælper ham til velstand, fordi han var sine forældre lydige.

Men foruden fromhed og lydighed havde i hvert fald bedre folks børn, der ger-

ne skulle frem i verden, også behov for pæne manerer, en ydre optræden vidt forskellig fra den, der var gængs hos de lavere klasser i samfundet. Børnene kunne selv i deres bøger læse, hvordan de havde at opføre sig. Vel var det rimede „Børne-Spejl“, som den gamle Vejlerektor Niels Bredal havde udsendt i 1568 nu glemt, men en endnu bedre og grundigere sædelære var allerede i 1530 forfattet af ingen ringere end Erasmus af Rotterdam. Af denne bog, på latin eller i oversættelser, kunne hele det protestantiske Europas ungdom langt hen i 1600 årene (thi der kom udgave efter udgave af det nyttige skrift) lære at skikke sig vel. Også danske børn: „Snotten skal ikke hænge en i næsen, – at snyde sig på hatten eller klæderne står tølperk og bondagtig, på armen eller albuen hører fiskeblødere og høkersker til, det står heller ikke meget finere, at det sker med hånden, dersom du straks stryger snotten på klæderne. At snyde sig på tørklædet står finlig, og det med et lidt fravendt legeme, om må vel ske æreagtige (fornemme) folk er tilstede. Dersom og noget er nedkast på jorden, når man snyder næsen med to fingre, skal man straks træde det ud med fødderne“. Godt var det også, om man kunne bevare børnenes seksuelle uvidenhed så længe som muligt: „Drengbørnene bør at ligge i et besynderligt (særligt) kammer for sig selv og pigebørnene i et andet. Søkende eller børn, så snart de kunne gå, skulle ikke mere se hinanden, uden de er skjulte eller i deres klæder. Enhver skal have sin egen seng eller lejested, om formuen er derefter“. Det var næppe mange familier, der formåede at følge denne anvisning, de allerfleste steder har børnene måttet ligge, hvor de bedst kunne anbringes.

Når den tid kom, hvor barnet burde indvies i boglig lærdom, var der flere veje at gå. De forældre, som foretrak og som havde evne til selv at lægge den første grundvold, havde hjælpemidler i de dertil beregnede gode skrifter, sådanne som den her flere gange tidligere nævnte Børne-Tuct af Johan Michel Moscherosch, eller den løfterige, men mindre højtravende læsebog, som udkom anonymt i København i 1690: „Himmel-Vey, det er: Hvorledis et Barn udi 24 Timer lære kand at undgaae Helvede oc indgaae i Himmelen“, – henved 200 små sider som med sine henved 900 spørgsmål og svar indeholdt den for et fromt barn tilstrækkelige lærdom: „Hvor hen kommer de, som ikke vil lære Catechismum? Svar: Til Helvede“.

Andre familier var i stand til at holde huslærer. Præsten til Ledøje og Smørum, Otto Christoffersen, har i et lille hefte gjort notater om sine 11 børn. De gjorde ham ikke alle glæde, især ikke Hans, skønt præsten havde bedt så kønt for ham, da han blev født: „Anno 1693, fredagen den 16. juni om morgenen klokken 2 blev født os det femte barn (og tredje søn) Hans Ottesen . . . Gud være denne vor lille søn nådig og velsigne ham til liv og sjæl“. Thi den tid kom, da Hans fyldte fem år og fik huslærer: „Ved Mikkelsdagstider 1698 satte

Hanen, årvågenhedens symbol, fandtes allerede på en ABC trykt i København 1649. Desuden et lille tankesprog: „Guds-frygt med arbejd(e) og lær(e), kommer børnene til stor ær(e).“

vi Hans Ottesen i skole herhjemme hos os til Poul Jørgensen Lundager studio-sum, som havde deponeret fra min broder i Frederiksborg, og informered han Hans Ottesen fra den tid indtil Michaelis 1703, i fem år. Siden, fra Michaelis 1703, informerede Ole Andersen ham, som var kommen fra Roskilde, indtil mod Michaelis tider 1707, i fire år. Da fik vi i hans sted en norsk karl ved navn Casper Vildhagen, som informerede ham fra Michaelis 1707 indtil St. Hans dag 1708; da, den 26. juni, satte vi ham i Roskilde skole, og blev han, der han var bleven eksamineret af mag. Peder Schade, sat nederst i fjerdelektien. Det var vel en god lang tid, vi havde holdt ham til skole herhjemme, og han ikke dog kom højere op i skolen. Men de tre sidste karle, som informered ham, synes mig, beviste ikke den

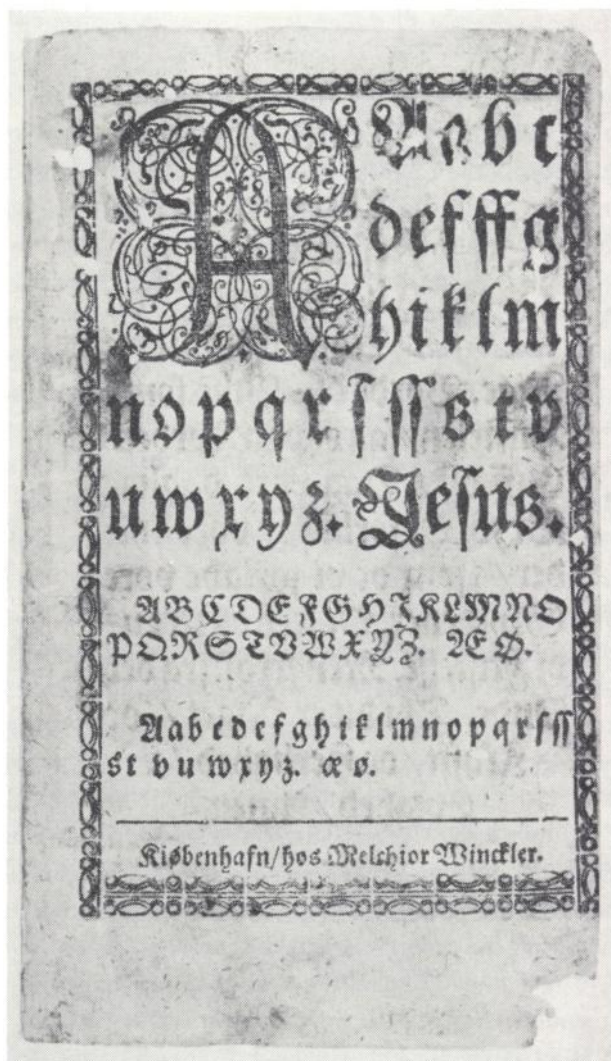
flid, de burde, med ham“. – Enden blev begyndelsen lig, højst sandsynligt var hr. Otto med rette utilfreds med huslærerne, dog var han tydeligt nok også snart selv klar over, at sønnen hverken havde lyst eller evne til lærdom. Ét år i Roskilde skole var nok til at overbevise ham derom. Så blev Hans sat til en regnelærer, for at der dog måtte blive en skriverdreng af ham; men også ked af det løb han egenrådigt og i utide af en opnået stilling, mistede sine få ejendele, truede i fortvivlelse med at ville blive soldat, men blev dog for så vidt reddet fra forlis, som han ved faderens død havde opnået et jævnt og hæderligt, men rigtignok ganske uakademisk levebrød som proviantforvalter i København.

Der var børn og unge, som ikke havde forældre til at sørge for blot den smule boglig lærdom, som skikkede sig for ethvert kristenmenneske. Dem ville man hjælpe. I 1622 udgik der kongeligt missive til rigsråd Christoffer Urne, at han skulle give præst og degn ved Børnehuskirken i København tilhold om på søndage eller en anden belejlig dag i ugens løb en time eller to at undervise de håndværksdreng og børn, der var i tjeneste hos fremmede mestre, i deres katekismus og børnelærdom.

Og landet over søgte man efter evne at sikre almuens børn i hvert fald det for deres salighed rimelige mindstemål af kundskaber. Arbejdet påhvilede degnene; kirkeordinansen indeholdt bestemmelser herom; men alligevel måtte kongen med fortrydelse: „forfare den store grovhed, som findes iblandt ungdommen på landsbygden udi deres saligheds børnelærdom, uanset degnene fast alene dertil er indstiftede . . ., at de ungdommen derudi den oplære og undervise skulle“. Altså måtte befalingen gentages, og det blev pålagt provsterne i det ringeste en gang årlig at visitere og skaffe sig vished om, at katekismusundervisningen var i god gænge. Og skulle nogen degn være i tvivl om, hvordan han burde lægge sin undervisning an for at opnå et godt resultat, da kunne han lære det af den lille bog: „Om Børnelærdoms Visitatz“, som Sjællands biskop Hans Poulsen Resen udgav anonymt i 1627. Allerede på første side stod at læse: „Degnene skulle altid begynde deres læsning med de unge bedendes Fadervor på knæ med dennem tillige (sammen med dem), og dette lidet derhos: O Gud, giv os Den hellige ånd til at lære vor børnelærdom for Jesu Christi vor herres skyld, amen . . . Derefter skulle børnene stå i rad sammen med sammenlagte, oprakte og sammenfoldede hænder og så lære og læse af hjertens grund. Siden skal læsningen endes i lige måde med taksigelse for Guds nåde til sligt, så og et vers sjunges dertil nogle gange af de vanlige kirkesange“.

Det fromme børnebillede er ret smukt, og virkeligheden svarede da også kun i ringe grad dertil. Dårligt stod det ofte til i de sogne, der lå inden for to miles afstand af en købstad. I dem skulle, siden 1598, degnetjenesten, og med den børnelærdommen, varetages af latinskolen, hvis ældste elever for en del opretholdt livet

i nogen tids tjeneste som „løbedegne“. Dem lyder der idelig klager over, nu fra et, nu fra et andet sogn. Frants Juel til Rekkergård må i 1619 klage alvorligt til biskoppen over både uduelighed og forsømmelighed hos de løbedegne, der er påtvunget sognene Dejbjerg og Hanning af Ringkøbing latinskole. Det gælder også de unge bønderbørns katekismusundervisning: „Mig synes det og ingen ret kristen kærlighed at lade en 60 eller 80 smukke unge bønderbørn blive udi deres kristelige børnelærdom forsømt, som ere og af Guds færesti, og man bør og at have omhu for dem såvel som for en (nemlig løbedegnen), som måske kan blive til noget, kanske aldrig“. Andre steder lempede man sig igennem ved indbyrdes overens-

Alfabetet, som børnene lærte i deres ABC, var naturligvis det gotiske. Blandt de små bogstaver fandt også de dobbelte f'er og s'er deres plads. Forneden ses begge former for s; i'et står for både i og j; v og u har byttet plads blandt de små bogstaver, medens det store V står for både u og v, som det ses på samtidige indskrifter. Det var rimeligt at begynde at sætte bogstaverne sammen i Jesu navn. – ABC trykt i København 1649.

komst til fordel for begge parter. I 1618 gjorde Holstebro latinskole i overensstemmelse med forordningen krav på at bestride degnetjenesten i Borbjerg med en løbedegn. Men i Borbjerg sad Mads Degn og ville ikke vige pladsen. Enden blev, at sognet gik ind på at holde latinskolen skadesløs med en passende afgift, og at degnen blev siddende, nu dog under titel af „Holstebro skoles substitut“. Man var opmærksom på de utilfredsstillende forhold og søgte at få dem ændret. Et forslag af 1631 fra rigets biskopper om ændringer af kirkeordinansen må i denne sag beklage både løbedegnene, som af deres egen skolegang hindres i at bestride embedet tilfredsstillende, og deres elever: „Skolebørn (som en part er unge peblinge) kan ikke så idelig og flittelig undervise de unge bønderbørn, af den årsag, de må straks begive sig til skolerne . . . Hvor skolebørnene (de som løbedegne tjenstgørende latinskoledrenge) udløbe til sognene, der forsømmes både de selv og også ungdommen på landsbyerne, som de skulle undervise“.

Og endelig blev det da ved en forordning i 1670 bestemt, at løbedegnenes institution skulle ophøre. Fra nu af skulle de latinskolerne nærliggende sogne ikke lade sig nøje med latinskolens drenge; der skulle være faste sognedegne, „sædedegne“ overalt.

Forresten slap man ikke børnene af syne, fordi de nåede en mere voksen alder. Loven selv havde en bestemmelse herom: „Dægnene paa Landsbyen skulle foruden den Undervisning, som skeer om Søndagen, ogsaa eengang om Ugen undervise Ungdommen i Børnelærdommen, saa at udi hver Uge udi Sognet det heele Sogns Ungdom eengang bliver af Dæggen undervist, og paa det sligt bekvemligere skee kand, skal Ungdommen af Torper og smaa Byer forføje sig til den Stæd, som Dæggen dem henstævner med Præstens Villie og Raad“. Her er ikke tale om undervisning af småbørnene, men om den såkaldte „degnelæsning“, „sognelæsning“ eller „aftenlæsning“, som fandt sted skiftevis på passende beliggende gårde, hvor ungdommen gav møde, eller burde give møde, for at den lærdom om Guds ord, som var blevet dem indprentet i barneårene, måtte blive vel vedligeholdt. Og alligevel måtte visiterende provster og biskopper med sorg bekende, at det mange steder stod slet til; bemærkninger i visitatsbøger og journaler taler gang på gang deres tydelige sprog: „De fleste blandt ungdommen fandt jeg meget grove og vankundige i det, som de til salighed burde at vide“.

Almueskoler, til forskel fra latinskolerne kaldt „danske skoler“, hvor børnene af en dertil antagen skolemester fik nogen undervisning i skrivning og regning (og hvor de nu og da også kunne lære en smule tysk) fandtes siden reformationen i nogle af købstæderne og enkelte steder på landet. Og hist og her blev der oprettet nye skoler, gode og dårlige, nu ved præstens, nu ved sognemændenes eller bymændenes initiativ. I 1635 bevilgede kongen, at et af kronens gadehuse i Jelling måtte frigøres for beboelse og indrettes til dansk skole. Og sognepræsten skal sætte

en dygtig karl til skolemester, som flittig kan informere ungdommen. Sognemændene i Vamdrup ved Kolding viste også iver og kristeligt betænkende for skolesagen og ville lade opsætte et hus ved kirkegården til skole, hvor deres børn kunne blive undervist i skrivning og læsning. Kongen gav dem lov til at bygge skolehuset, dog på egen bekostning og uden skade for kirkegården. I det hele taget måtte myndighederne naturligvis være sig ansvaret bevidst, før der blev givet bevilling til oprettelse af nye skoler. Da Anders Jensen Skabo indberettede, at der ikke fandtes nogen skole på Læsø, fik biskoppen i Aalborg befaling om at undersøge sagen og til kongen at indsende sin erklæring om, hvordan der bedst kan indrettes en skole, og hvorvidt samme Anders Jensen Skabo tør anses for duelig til at forstå og betjene den. En plan om oprettelse af et ensartet og ordnet skolevæsen for hele landet forelå på grundlag af allerede gjorte erfaringer i 1631 fra biskopperne i deres forslag til ændringer af kirkeordinansen: „Om det ikke (som sommesteds sker) måtte bønderne påbydes i de store landsbyer at holde en skolemester og et lidet skolehus hvor ungdommen kunne undervises og de mest formuende give noget dertil, efterdi det er deres børns saligheds forfremmelse anliggende“.

Men langsomt gik det, nogle steder godt, andre steder mådeligt eller ilde. I 1600 årene lå krigene og deres følger hindrende i vejen for udviklingen af et ordnet skolevæsen. Megen verdslig visdom behøvede bønderbørn ikke; børnelærdommen, katekismus og den derpå byggende gudsfrygt og sædelighed var almueskolens vigtigste fag. Sognepræsten i Fakse, magister Rasmus Svendsen, oprettede i 1644 en skole, byggede huset og stiftede et legat til lærerens underhold. Fundatsen er bevarret; i et par af dens paragraffer kan de lange skoledages gang følges:

„Skal han (skolemesteren) om sommeren efter morgenbønnen og dagsbønnen samt noget af katekismi forklaring og dens tilbehøring, desligeste en kort morgensang, begynde at læse ved 6 slæt, og ved 7 eller 7½ om vinteren, til klokken 10. Imidlertid får børnene davre, og da kan skolemesteren såvel om morgenen, indtil han begynder at læse for ungdommen, være i sine egne private studier, dog førend han dimitterer børnene og giver dem forlov, skal han læse et kapitel af den danske bibel, eller og en af disciplerne, som kan tydeligen og retteligen læse. –

Når klokken er 12 begyndes atter i skolen at læses, dog en kort åndelig sang tilforn sjunges, eller og nogle få udvalgte vers af en salme, om den er lang, siden at holde det ud til klokken 3 eller 3½ om vinteren, og om sommeren til den er 5. Og kunne de have nogen forlov imellem at rekreere sig med leg og i marken at gå om sommeren, dog skolemesteren ikke at være langt fra dem. Førend der sker siden dimission af skolen om aftenen skal læses nogle stykker udenad i katekismi forklaring og andet, som dertil hører; item (ligeledes) aftenbønnen, et kapitel af bibelen, og så slutte alting med en kort aftensalme. –

Skal han (skolemesteren) ikke aleneste lære disciplene at læse og skrive og Gud

I 1721 lod Frederik 4. opføre og indrette 240 skoler i de distrikter af kronens gods, der var udlagt til underhold for rytteriet. På kongens sarkofag i Roskilde Domkirke ses en af disse rytterskoler yderst til højre og foran den en flok børn med deres læsebøger. En sandstenstavle med indskrift, der fortæller om kongens gave, ses endnu på bevarede skolehuse. – Nationalmuseet fot.

at frygte, men og formane dem at øve dem i gode sæder i skolen, hjemme hos forældrene, hos andre og på gaderne, desligeste overhøre dem i skolen, hvad de haver hørt af næst forgangen prædiken og mærket“.

Omtrent jævn gammel med præstens skole i Fakse var Lerbæk-herremandens skole i Hover nær Vejle. Johan Brockenhuus grundlagde den og bestemte, at der i skolen skulle bo en lærd og dygtig person, som kan oplære Lerbæk-bøndernes børn i katekismus, regning og skrivning. Hans løn, som også omfatter brændsel og et stykke jord, afholdes af Lerbæks ejer. „Og skal samme person næst mig selv være bispnen, provsten og præsten undergivent, at ansvar om hans flittighed i sin bestilling, og hvis hans forsømmelse findes, lover jeg det at straffe enten ved afsættelse eller andre måder . . . . Og skal samme person være under sogneprestens inspektion befalet . . . . Der må ikke holdes kro i skolehuset, ej heller modtages berygtede personer“.

At en fattigforordning af 1708 blandt andet også indeholdt bestemmelser om indretningen af et alment skolevæsen på landet, fik ingen gennemgribende følger, alt gik foreløbig på bedste beskub. Hvor gode præster og oplyste herremænd tog vedvarende hånd i sagen, blev resultatet godt, andre steder sygnede det hele hen med usle skolebygninger og endnu uslere skolemestre. Fra Dronninglund sogn berettedes i 1709 om små og forfaldne skoler, hvor: „tilforn, såvel som og siden, har alene om vinteren somme år været på nogle få ugers tid en og anden fattig gammel mand eller en liden ung skoledreng, som med hunger og kummer der har opholdt sig og haft ganske få børn at læse for“. Og i 1714 indberetter Hammerum

herreds præster til provsten, at alle skoleholderne er forarmede, ofte uden egen bolig, dertil med såre uvisse indtægter. Værst er det nok med læreren i Sunds: „Mads Stephansen, meget arm og fattig, hvis hustru med fire små børn går med et spædbarn i armen og tigger til de andre små“.

Om andre steder lyder dog lysere toner. I Vrå ved Kolding blev i 1716 Henrik Broholm, præstesøn og student, senere latinskolelærer, skoleholder i en alder af omkring 20 år. Det ser ud til, at byens børn efter gammel skik i sognet er blevet undervist med venlig munterhed og uden barbari. I hvert fald har afslutningen af skolegangen været præget af hyggelig højtid. På denne dag, Thomas' dag den 21. december, forlangte børnene „pas“ af læreren, en slags vidnesbyrd, og de, som havde lært at skrive, skrev en skriftprøve, der fik lærerens underskrift. Dekoreret med kulørte og udskårne borter hang disse skriftprøver siden til pynt i bøndernes stuer. Når pas og skriftprøver var udfærdiget, gjorde børnene sig lystige; de havde denne dag lov til at bryde riset i stykker og drive andre løjer.

I 1721, nogle år efter sin overtagelse af skolen i Vrå, kunne Henrik Broholm glæde sig over Frederik 4.s kongelige dåd, opførelse og indretning af ikke færre end 240 skoler i de af ham oprettede distrikter til rytteriets underhold. Broholm skrev en lille latinsk bog, en fortjent lovtale over det ved disse „rytterskoler“ gjorte fremskridt på skolevæsnets område, Ludvig Holberg priste i et epigram kongen som skolebygger langt mere end som krigsherre, og på den sandstenstavle, som blev sat over skolernes dør, kunne børn og bønder, der havde færdighed i at læse skrift, selv tyde kongens kristelige og kønne tanke:

Halvtredsinstyve Aar, Gud, har Du mig opholdet,
At Sygdom, Kriig og Pest mig intet ondt har voldet,
Thi yder jeg min Tack og breeder ud Dit Navn,
Og bygger Skoler op de Fattige til Gavn.
Gud, lad i dette Værck Din Naades Fylde kiende,
Lad denne min Fundatz bestaa til Verdens Ende,
Lad altiid paa min Stool een findes af min Ætt,
som meener Dig, min Gud, og disse Skoler ræt.

Efter evne bestræbte myndighederne sig også på at bringe orden i købstædernes forvirrede og tilfældige skoleforhold. Mange forældre var slemt efterladende i at holde deres børn til skolegang og børnelærdom, derfor foreslog biskopperne i 1631: „at forældrene måtte tilholdes af øvrigheden i købstæderne at lade deres børn (såfremt de ikke skal straffes eller forvises byen) hver onsdag og løverdag, når klokken er 2, komme i skolen og der overhøres i deres katekismus, at de ikke skal holdes fra skolen eller ganske fra deres gudsfrygt, som gemenlig sker“. Nogle

steder, og mest i de større byer, hvor der kunne være flere konkurrerende skoler, var forholdene gode nok, således i det livlige og internationale Helsingør, dog med en enkelt undtagelse, den elendige skoleholder Laurids Pedersen. I sin visitatsbog har provsten Peder Rasmussen Lange noteret resultaterne af de overhøringer af børnene, som her fandt sted i kirken. For det meste er han tilfreds, i 1633 kan han som helhed karakterisere børnene som godt informerede med undtagelse af „den elendige tykvom Laurids' drenge“. Og året efter hedder det: „den pukkelryggede Laurids' drenge udviste ikke spor af flid“. Laurids Pedersen synes ikke senere at have givet møde ved provstevisitatserne. – Helsingør forsømte heller ikke sine fattigbørn. Da lybækkeren Claus Petersen, som forøvrigt roses i provstens visitatsbøger, i 1630 fik bevilling til at holde skrive- og regneskole i byen, måtte han til gengæld for visse fordele som offentlig aflønning, skattefrihed og eneret til tillige at holde tysk skole, påtage sig uden vederlag at undervise børn af fattige og uformuende forældre.

Regeringen søgte at holde hånd i skolevæsenet. Der skulle ryddes op i det vildnis af små uduelige skoler, som førte en forkvaklet tilværelse i købstæderne. Loven foreskrev: „Alle Pugeskoler skulle aldelis være afskaffede“. Og det blev pålagt bystyret af tage sig af skolesagen: „Skrive- og Regne-skoler skal Øvrigheden i Kiøbstæderne forordne og forsørge; og skal Forstanderne for samme Skoler og Sognepræsten have indseende med, at Børnene i Guds sande Frygt oplæris; Skolemestrene skulle af Sognepræsten overhøris, før end dem saadanne Skoler betrois. De skulle og lade deris Discipler fremkomme for Provsten i Kirken, og af hannem overhøris, naar den aarlige Visitatz skeer“.

Børnene i København har, hvad skolegang angår, nogenlunde delt kår med børnene i provinsbyerne. Men i den store by var der dog større muligheder for detailleret undervisning allerede i barneårene. I 1617 gav således universitetet studenten Torlak Torlaksen, en islænding, tilladelse til at holde en liden børneskole, hvor der endog undervistes i latin. Men de børn, som han lærte latin, måtte han vel at mærke kun beholde, indtil de nogenlunde kan deres declinationes og conjugationes, d.v.s. bøjningerne af substantiver og verber. Så skal han smukt afgive dem til den rigtige latinske skole, hvor de kan lære grammatikken fuldstændig. Rent danske skoler har der været flere af ved samme tid, f. eks. nævnes i 1620 Rasmus skoleholder i Rådhusstræde. Men forholdene har ikke været ideelle, så sent som i 1707 må magistraten have pålæg om at holde et vågent øje med skoleholderne, foranlediget af at biskoppen Christen Worm: „nylig i kirkerne i København har overhørt børnene og da befundet den største del meget grove og vankundige, som skal komme deraf, at skolemestrenes egen vankundighed skal være lige så stor som deres, de skal undervise“. Det var åbenbart med god grund, man stræbte mod ordnede og kontrollerede forhold. Når der i 1711 i København findes

både danske og tyske skoler, hvor fattigbørn undervises for intet i deres gudsfrygt og tilmed bliver eksamineret offentligt i den hver søndag i kirkerne, skønnes det urimeligt med understøttelse at opretholde de to private fattigskoler, en dansk og en tysk. Børnene fra dem kan fordeles mellem byens normale almueskoler.

At det ikke var alle unges lyst at stille i kirken om søndagen til styrkelse i deres børnelærdom, var naturligt, og at mange udeblev, kunne man måske en tid lang se gennem fingre med; men tog børnenes og de unge menneskers udeblivelse overhånd, og medførte den oven i købet, at de fromme inde i kirken blev forstyrret i deres andagt, måtte der skrives ind. Fra universitetsprofessorerne, der søgte Frue kirke, indgik der i 1642 en ansøgning til kongelig Majestæt: „Eftersom det befindes, at adskillig ungdom, både af kongelig Majestæts folks og andres børn og tyende såvel om søndagen som ellers andre dage, når tjenesten er i kirken, lader sig finde på Vor Frue kirkegård og der med legen, stimen og anden uskikkelighed forstyrrer tjenesten i kirken og tør endogså understå dem at slå sig sammen og sætte sig op imod dem, som udi en god mening er forordnede at skulle holde sådanne skalke af kirkegården under prædiken, da er professores på det underdanigste begærende, at de måtte bekomme hans Majst.s skriftlig forordning, som kunne læses af prædikestolen, at enhver her i byen . . . skulle være fortænkt til at have indseende med deres børn og unge folk, og tilholde dem, at de under gudstjeneste ej lade sig finde på kirkegården, men skikkeligen indstille sig i kirken Guds hellige tjeneste at ære og hans vilje af ordet at lære, med mindre ej aleneste de unge skal revses, de mindre med ris og hug, de større med halsjern og anden straf, men endogså forældrene og husbonderne selv ville tilbørligen straffes, om deres uagtsomhed og forsømmelse med deres ungdom befindes.“ Artige børn lod sig nøje med smukke uskyldige lege til rette tid og sted. Da Johan Monrad var 13–14 år gammel, gik han i Metropolitanskolen i København. Som ældre mindes han, at han og hans kammerater „var ude at lege kaste bold på den grønne plads ved Kongens Have, som var af mine fornøjeligste tider i de tider“. Drengene, som de er flest, var mindre betænksomme og mere udsatte for uheld. Rasmus Æreboe husker fra den tid, han som dreng gik i dansk skole i Svendborg, både at han løbende på gaden fik den ene fod kørt over af et vognhjul: „så jeg styrtede og blev indtagen til en mand, indtil jeg kom mig så vidt, at man kunne lade mig føre hjem“, og at han en anden gang tilsneg sig en pennekniv: „med hvilken jeg af uforsigtighed opskar musen ganske på min venstre hånd, hvilket jeg formedelst smerte og svien erindrer“. Helt galt kunne det gå, som da skolebørnene i Borum ved Århus legede på kirkegården, og Peder Nielsen af våde løb sig Frederik Christoffersens kniv i livet, så han døde af det, men dog til held for Frederik først nåede at sige, at han selv var skyld i ulykken.

Det tør vel antages, at lille Rasmus kun har gjort, hvad han så andre gøre, når han på sin skolevej til pøgeskolen i Svendborg morede sig med at kaste sten efter to sølle soldater, som på torvet red træhesten og havde to stykker langt brændevæd ved hvert ben. Hos andre kunne en original humor give sig mere barokke udslag. Thomas Broder Bircherod, professorsønnen i Odense, var, som hans søn senere berettede, i den henseende livlig nok: „Stiftamtmandens døtre vare engang ventendes til hans søster, som da var ung. Moderen, som ville accomodere dem vel, lod sætte konfekt, syltetøj og andet efter de tiders måde hen på et lidet bord og lagde en serviet derover til videre. Dette mærkede min fader, og, førend frøknerne kom, praktiserede alt dette bort. Siden kom de. Moderen beføl sin pige at hente det lidet bord. Hun af uagtsomhed tog det med servietten på, moderen blev vred og rev servietten af, men til hendes største forundring fandt kun et træfad midt på, folkenes kål i, et flæskeborste, rugbrød og et par kokkeknive, som han havde sat der i steden for det andet. Enhver kan vide, hvorledes moderen var tilmode; hun sagde dog siden intet uden: Der har Thomas været“. – Og mere om samme ungdom (der selv blev professor i Odense som sin far): „Han og hans kammerater fik engang en dreng til at lade sin rumpe male som et sejrværk (ur), den satte han ud af vinduet en markedsdag, bønderne så derefter, hvad klokken var, men forstod sig ikke derpå“.

Vanskeligt var det for fattigbørn at redde sig over på tilværelsens lysere side; held måtte der til, eller retsindige menneskers hjælp. Ingen ville have troet, at Mads Pedersen Rostoch, født 1655 i Ribe som søn af en ussel skomager skulle ende sine dage som præst i Middelfart. Selv ville han inderlig gerne til bogen, men faderen tvang ham til skomageriet. En dag, da han var blevet sendt i byen efter et ottingkar ærter til sine fattige forældre, fandt han imidlertid, indsvøbt i en klud, 2 mark. Skomageren måtte heri se et fingerpeg fra det høje; de første skolebøger blev købt for den himmelsendte kapital, og faderen fulgte ham selv til latinskolen og rektor.

Vanskeligere endnu var det for børn af uærlige forældre, som fra fødslen var belemret med den borgerlige afsky, som hvilede over deres ophav. Da skarpretteren i Helsingør i 1686 skulle have sine børn i skole, ville naturligvis ingen af byens fire skoleholdere modtage dem. Det hjalp ikke engang, at borgmester og råd sammen med provst og biskop afgjorde sagen således, at børnene skulle gå et fjerdingår hos hver af dem, og dertil meget viseligt bestemte, at den fornemste skolemester skulle tage dem først. Thi da monsieur Christian Skarprichter fremstillede sig med sine tre børn for Lars Dinesens hus, for at de som andre børn skulle lære at læse, mødte Lars Dinesens hustru dem i døren og slog den nederste dør i og sagde, at hendes mand holdt ingen læseskole, kun skrive- og regneskole,

Skolen i Store Torøje, Smerup sogn ved Fakse, blev oprettet i 1719, to år før Frederik 4.s rytterskoler, af kongens bror prins Carl på Vemmetofte. Bygningen opført i bindingsværk står endnu. Men der fandtes landsbyskoler før den – således i Fakse 1644. -- Nationalmuseet fot.

mester Christians børn kunne søge deres undervisning andet sted. Lars Dinesen måtte indkaldes for rådet og provsten og irettesættes, før han „slog sig selv til rette og tog børnene i skole“. Endnu højere myndighed kunne gribe ind, når det blev bekendt, at et ungt menneske stod i fare for at komme på gale veje. I 1638 udgik der befaling til byfogden i Haderslev, at han skulle tage det unge kvindfolk fra den blinde mand, som løber omkring og betler, og bringe hende tilbage til hendes forældres hus eller til en af byens dannekvinder, „førend hun gør et skarn af sig“. Og som en sidste frelsende nødhavn lå endelig børnehuset ved Helliggeist kirke i København. I det af Christian 4. i 1605 efter forbilleder i London, Amsterdam, Lybæk, oprettede tugthus for løsgængere blev også børn optaget og nød kongelig bevågenhed. I 1607 blev en kvinde ansat, som skulle „lære de små piger udi tugthuset at spinde“, og året efter blev klædemager Asverus von Bremen antaget for „med største flid at undervise og lære børnene, som bliver ham tilforordnet.“

Kongens formål med optagelse af børn i tugthuset var dobbelt. Dels havde han brug for en stor arbejdsstyrke for at holde det storartede forsøg på at skabe en

dansk tekstilindustri igang, dels har den humane og socialt interesserede konge utvivlsomt ønsket at afhjælpe et tyngende nationalt problem: de omstrejfende børn. Der blev holdt jagt på dem over hele riget. Først i København og på Sjælland, men i 1610 fik de fynske lensmænd ordre til at optage så mange løsgående og betlende drenge og piger som muligt og indsende dem til tugthuset. At de unge opsætsige, men dog endnu ikke helt fortabte mennesker snart blev tugthusets vigtigste arbejdskraft, fremgår blandt andet af, at ungdomsafdelingen, da arbejdsanstalten blev reorganiseret i 1620 efter lukning i 1619 på grund af pest-epidemien, blev udskilt som et særligt børnehus. Den i 1620 udstedte forordning understreger, at det er oprettet, for at forældreløse børn eller børn, hvis forældre ikke har midler til at holde dem i en læreplads, skal have mulighed for at blive uddannet i et håndværk, samtidig med at der bliver draget omsorg for deres undervisning i de almindelige skolefag: børnelærdom, læsning, skrivning.

I den følgende snes år blev der med mellemrum gjort jagt på børnene i rigets forskellige dele. I 1620 fik Nørrejylland lensmænd ordre til at optage alle unge drenge og piger i alderen fra 12 til 14 år, som løb betlende omkring og ikke havde noget at leve af. De indfangne skal samles i Århus og Mariager for derfra med skib at føres til København. Og Norges statholder Jens Juul fik samme år tilsvarende pålæg. Året efter gjaldt det Sjælland, hvis lensmænd skal opsøge og fremsende pigebørn 10, 12, 14 år gamle, sådanne som går og tigger, eller hvis forældre ikke har evne til at underholde dem eller at lade dem lære noget, som de i fremtiden kan ernære sig ved. De skal give møde inden Mikkelsdag, men lensmændene må ikke fremsende nogen, som har smitsomme sygdomme eller som er krøblinge. Fra Ribe blev i 1623 afleveret 30 børn til børnehuset, en forsendelse, der satte byen i en ikke ringe udgift. Det ser dog ud til, at man trods omkostninger har fundet det fordelagtigt at skaffe sig af med det ubehagelige og ulykkelige befolkningselement på denne måde: I 1635 indberetter Knud Gyldenstjerne, at der i hans len, Hald, findes en stor hob drenge på 15–16 år, som går om og betler. På begæring om at måtte sende dem til tugthuset bevilger kongen ham at afsende 30, dog skal han sikre sig, at de har den i hans ansøgning nævnte alder. Og hveranden af dem skal have sengeklæder med sig til en seng. Men det sker også, at initiativet udgår fra kongen, når han savner arbejdskraft: I 1636 skal der i Koldinghus len udtages en snes drenge på 14 år og sendes med skib til børnehuset. Kongen ser dog helst, at han får dem, som følger godvilligt med. Fra de forskellige byer og landsdele kendes tilsvarende forsendelser år efter år. Og nu og da hører man også en smule om børnene og deres kår. I Helsingørs rådstues journaler fra 1626 til 1641 findes en lang fortegnelse over drenge, der skal sendes til børnehuset, og hist og her er der tilføjet små oplysende bemærkninger: „Niels Jensen, født i Horsens, haver løbet her på gade en tid lang. . . . Jep Broersen

Ynglinge holdt dengang som nu af at stå med fiskestang og snøre og vente på at fisken skulle bide. Madkurv og ølkande er parat, når hungeren melder sig. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

haver fulgt en blind mand en tid lang . . . Johan haver løbet nogle år her på gaden; ved ikke, hvad hans fader haver heddet . . . Poul Jensen haver ingen forældre; er født her i byen . . . Jon Klop, født her i byen, haver løbet om byen og går intet i skole“. Trods det gode formål har det ikke just været anset for ønskeligt at blive optaget i børnehuset; i Helsingør slap en og anden af de indfangne for at komme til København, fordi pårørende kunne stå inde for, at de ville komme i læreplads eller skole: „Anders Lauritsen, Laurits Brøndessens søn, født her i byen; blev lovet at sætte til et håndværk . . . Hans Hansen, tyske Hans’

søn, blev løsgiven; loved hans moder at ville holde hannem i skole . . . Poul urtegårdsmand anloved for Jens Frerslevs søn at tage ham til sig og holde ham til skole“.

Men når det var gået rent galt, måtte det vel anses for en Guds lykke, at børnehuset fandtes som den sidste mulighed for frelse. Den unge pige fra Skiveegnen, som i sit fjortende år havde begået lejemål med sin søsters mand, blev efter loven dømt fra sin hals, men blev efter kancelliets indgriben sendt til tugthuset med livet i behold. Det var i 1623. Og for sin ungdoms skyld slap i 1639 Maren Andersdatter også med samme straf for sin grove misgerning. Sammen med en hob andre troldfolk havde hun forgjort kaptajn Niels Munks to børn. Selv var Maren Andersdatter 9 år gammel. For tyveri forøvet af børn brugte retten tit tugthuset som en selvfølgelig mildnelse af lovens strenge krav om hængning. De to smådrengene i Malmø, den ene 9 år, den anden uvidende om sin alder, som i 1641 stjal en guldkæde, blev naturligvis, skønt den bestjålne påstod loven opfyldt, af retten dømt til at indsættes i tugthuset.

Kongens tugt- og børnehus ved Helliggeist blev som et såre urentabelt foretagende nedlagt i 1649. Dets opgaver med hensyn til børnene blev senere genoptaget af det i 1662 oprettede børnehus på Christianshavn. En brandstifter fra Borre ved Ribe, en 12 års tjenestedreng, der havde brændt sin husbonds gård af, blev i 1686 på landstinget dømt til børnehuset og under stærk vagt og i lænker sendt til København. En ekstra udgift har det offentlige haft af denne fange, som var mindre end de sædvanlige forbrydere: „Ladet gøre 2 små jern, som kom om fødderne på drengen og måtte blive ved hannem, (dvs. som man var nødt til at lade ham beholde), såsom ingensteds var så småt jern“.

Peter Andersen (død 1694): Lars Bertelsen i Helsingør. „Fød i Helsingør 1612. Af Profession Procurator og Scholemester. Bleff afschildred i hans Alders 75 Aar, Anno 1687“ (jfr. Hjorth Nielsen: Den danske Prokuratorstand, Kbh. 1935, s. 364. J. B. døde i 1689). 73 × 67 cm. Statens Museum for Kunst.

DISCIPLE OG STUDENTER

„Kære søn, jeg har modtaget din sidste skrivelse, som du sendte mig den 25. maj, og erfarer, at du er kommet i gang med dit studium og er Gud ske lov og evig ære kommet på det sted, hvor du og dine lige kunne øves i Guds sande frygt og påkaldelse, tidlig og silde, hvilket er mig meget kært at høre, og du kan ikke vise mig mere godt, end at du frygter Gud og skikker dig ærlig og vel med alle og flyer ondt selskab og drukkenskab, og for Guds skyld, vær flittig med dit studium og din lærdom, for at du til sin tid måtte end med Guds hjælp blive min alderdoms støtte.“

Sådan skrev Mette Hansdatter, historikeren Anders Sørensen Vedels hustru i begyndelsen af 1600 årene til sin søn Søren Andersen, som da studerede ved universitetet i Heidelberg (brevet er ikke dateret). Håb og bekymring fyldte det mødrene sind. Den, som nåede frem til en afsluttende uddannelse på et universitet, havde været igennem et langt og hårdt skoleliv med rige muligheder for at bukke under, dels som følge af sult og nød, dels på grund af de mange fristelser, der lå for den unge. Forståeligt, at en moder forventningsfuldt så hen til den dag, da et erhvervet testimonium fra universitetet fortalte, at kampen var til ende.

Fra nu af regnedes den unge til de lærde, som i 1600 årene vandt i social anseelse i takt med, at flere administrative og kulturelle opgaver blev lagt i deres hænder. Deres tal var i de dage ikke større, end at flertallet snart efter fuldførte studier sikredes et embede af en eller anden art – tiest i kirkens eller undervisningens tjeneste. En del af disse stillinger var ganske vist slet aflagte, men for mange var de begyndelsen til en løbebane som embedsmand, der efterhånden bragte dem bedre kår, hvorved de blev løftet op over den almindelige borger i samfundet, en stilling, som befæstedes ved deres boglige uddannelse, der var så omfattende, at den uden nogen diskussion gjorde dem til en privilegeret og uundværlig stand i samfundet.

Grundpillen i deres dannelse var latin, et fag de fleste stiftede bekendtskab med i 8–9 års alderen, når de havde gået et år i latinskole. Børn fra de små købstæder og deres opland var i almindelighed henvist til at begynde deres studier i den lokale latinskole, hvor rektor ofte var den eneste latinkyndige underviser, ja i en række små latinskoler den eneste lærer. En sådan skole havde sjældent dimissionsret til universitetet. Ønskede man at nå så langt, måtte man efter nogle års skolegang flytte til en af stiftsbyernes latinskoler eller til skolerne i København eller

Malmø, hvor man havde fem lektier (klasser) eller flere med hver sin lærer, hvis man da ikke foretrak at søge dertil fra starten. En del børn blev undervist hjemme og dimitteredes privat til universitetet – o. 1700 ca. 10 pct. af alle dimittender. Men hvad enten man gik den ene eller den anden vej, måtte man et alsidigt og omfattende stof igennem, før latinskolen anså én for egnet til optagelse på universitetet.

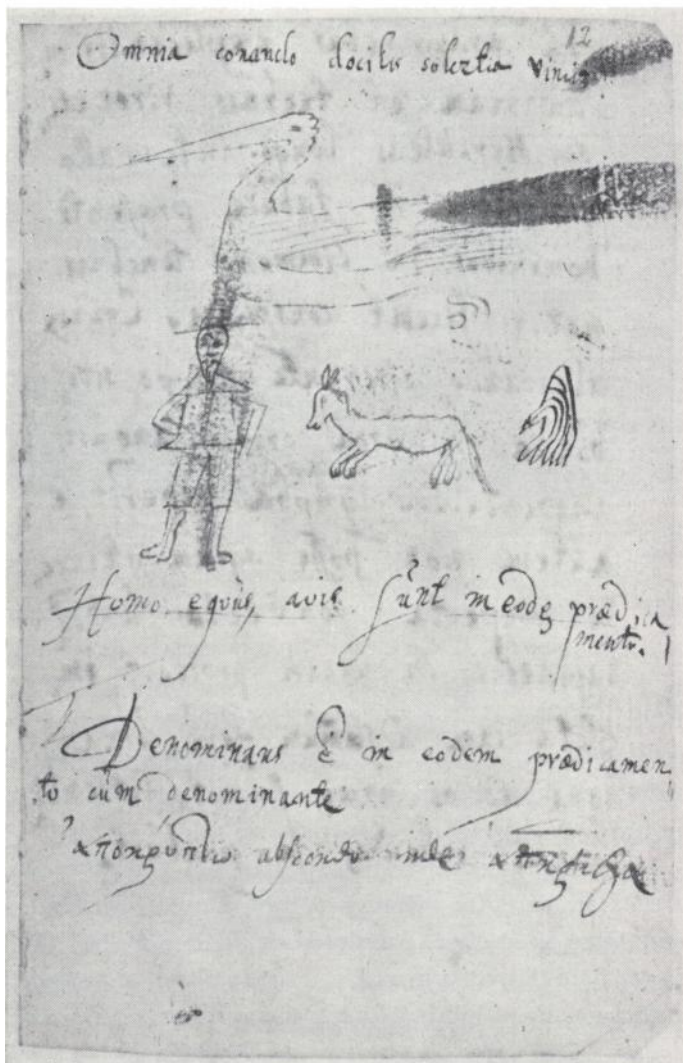
Første lektie skulle være for dem, „som læse ABC og lærer at stave“. Derefter blev hovedfagene religion, latin og sang. Ved love af 1604, 1632 og 1656 præciseredes kravene, og går man den daglige undervisning i nogle af de store latinskoler efter, ser man, at religion var en sammensætning af bibelkundskab og sprogfærdighed. De nederste klasser læste en forenklet udgave af Luthers katekismus – den danske katekismus kaldet. Senere i skolen tog man fat på den originale lutherske katekismus, først på dansk og siden på latin. De øverste lektier studerede den såkaldte Wittenbergkatekismus. Hertil føjedes søndagevangelierne, såvel på dansk som på latin og græsk.

Færdighederne i latin tilegnede man sig de første fire år på grundlag af en række lærebøger, der for nogles vedkommende væsentlig var uddrag af de gamle klassikere, f. eks. Terents. Den egentlige forfatterlæsning påbegyndte man først i de øverste lektier; den omfattede værker af forfattere som Cicero, Livius, Ovid, Virgil, Sallust og Horats.

Græsk tog man fat på i næstøverste lektie og drev det i løbet af latinskoletiden til at læse digte af Hesiod, uddrag af Plutarchs og Isokrates' værker samt dele af Illiaden og Odysseen. I hebraisk forsøgte man sig med nogle gammeltestamentlige tekster på grundsproget, f. eks. profeten Jonas, uden dog at påregne, at disciplene nåede større sikkerhed i dette fag.

I Johs. Rhodes fordanskning af Amos Comenius: „Den gandske Verden“ (1672) siger magisteren til sin discipel: Veni puer, disce sapere (Kom hid, barnlille, lær at være vis). Disciplen: Quid hoc est sapere (hvad er det at være vis?). Magisteren: Recte intelligere, recte agere, recte eloqui omnia, qvæ necessaria (ret at forstå, ret at drive på, ret at udtale alt det, som er fornødent).

Skrivende mennesker i alle lande plejede at anstille deres betragtninger på latin. Men øvelseshefter i latinskolen kunne opvakte disciple gøre levende med tegnerier som disse, der findes i den senere navnkundige botaniker Ole Borchs øvelseshæfte: Homo (mand), equus (hest), avis (fugl) sunt in eodem prædicamenta (tilhører samme kategori). – Ny kgl. Saml. 360, 1, 8°. Kgl. Bibl.

Foruden disse sproglige discipliner, der beslaglagde den største del af timerne, docerede man i de øverste lektier aritmetik, geometri, astronomi, kirkelig tidsregning, retorik og logik, og flinke elever beskæftigede sig desuden med fysik, metafysik og etik.

Som et særligt fag bør man nævne latinsk stil. Undervisningen i denne disciplin tog sin begyndelse hos de små i anden lektie og fortsattes skoletiden ud. Hver uge skulle de øverste lektier have fire stilopgaver – to korte til ektemporal og to længere for at indøve eleverne i at efterligne klassikere som Cicero, Livius og Curtius – sprog mestre, hvis stil dygtige elever passende kunne tilegne sig.

Ud over de allerede nævnte fag dyrkede man sang og musik. En à to timer daglig anvendtes til øvelser i dette fag. Det hang sammen med, at disciplene forrettede sangtjeneste ved alle kirkelige handlinger i byen. For at nå rimelige resultater ansatte de store skoler gerne en særlig sanglærer, som skulle undervise både i solosang, korsang og instrumentalbrug. Elevernes interesse stimuleredes ved præmier til de dygtigste. I 1633 bærede man en af drengene i Ribe ved at kalde ham „en besynderlig discantis“, mens en anden blev rost med ordene „en færdig musicus“. Flere skoler ejede betydelige nodesamlinger, og musikinstrumenter var kendt på de fleste store skoler. I Ribe havde man o. 1700 således et klaver, tre violer, en dulcian og nogle andre blæseinstrumenter.

Fra begyndelsen af 1600 årene møder man ved flere skoler månedlige og halvårslige eksaminer, der skulle klarlægge den enkeltes fremgang eller eventuelle tilbagegang i de forskellige fag, resultater der gav sig synligt udtryk i omflytning af eleverne dels fra en klasse til en anden dels inden for den enkelte klasse, hvor de dygtigste sad øverst og de øvrige ordnet efter duelighed ned gennem klassen.

I Ribe begyndte man med disse eksaminer i 1605. Den dag, månen var „trindfuld“, indfandt biskop og præsteskab sig i skolen. En mesterlektianer fremsagde nogle velkomstord. De ældre disciple præsenterede referater af teologiske forelæsninger og prædikener, de havde hørt. Smådrengene kom med deres danske og latinske skrivelser. Ivrige elever kæmpede om førstepladsen i latinsk analyse og grammatikalsk kunnen, i deklamationsfærdighed og versekunst. Vinderne belønnes med skrivetøj, skjortekraver, punge, kontrafejer eller hvad andet godt, man nu havde for hånden.

Man stillede også krav til besvarelsernes indholdsmæssige kvalitet. Det understregedes således fra myndighedernes side, at opgaverne i latinsk stil ikke måtte være tørre og åndløse, tværtimod skulle de appellere til den unges eftertanke, så de var ham til nytte i livet. Det svarede til den almene opgave, man tildelte latinskolen, nemlig at bibringe disciplene guds frygt, gode sæder og nyttig viden.

Det omfattende pensum, som latinskolen bød sine disciple, var en solid baggrund for såvel videregående studier som praktisk virke. Overgang fra latinskole til universitet bestemtes indtil 1630 alene af et vidnesbyrd (testimonium), som latinskolens rektor medgav den unge. Men „eftersom det erfares, ungdommen, som begiver sig fra skolerne hid til universitetet, befindes så grove, at de ikke kan antages“, skrev kancelliet, skulle de fra året 1630 underkastes en prøve, examen artium. Prøven omfattede først og fremmest latinsk stil, dertil føjede man overhøring i visse andre discipliner. I 1630 indstilledes 23, hvoraf 12 dumpede. Senere gik det bedre, i 1666 dumpede 6 af 170 og i 1669 2 af 98. Det var universitetet – ikke skolerne – som afholdt eksamen, og til tider irriteredes man sådan over, at eksami-

Det var nødvendigt for de medicinske studerende at lære planter at kende, hvoraf de kunne ud-
drage lægende essenser. Derfor drog de med deres professor ud på botanisering som dette hold
med Ole Borch. Blandt studenterne ses den senere kendte botaniker Peder Kylling. – Holger
Jacobæus' rejsebog, Ny kgl. Saml. 375, 4°. Kgl. Bibl.

nanderne ikke opfyldte de stillede krav, at man irettesatte rektorerne. I 1639 mod-
tog Ribe skoles rektor således en skarp tilrettevisning fra universitetet – man øn-
skede ikke studenter, som ikke var dygtige i latinsk stil. Den Ribe rektor havde de
foregående år sendt unge mennesker, som var aldeles uegnede til studering.

De store skoler skulle ellers have gode forudsætninger for at føre deres elever
frem til et antageligt standpunkt. Siden reformationen have de haft en særlig lek-
tor i teologi, egentlig med det formål at muliggøre, at dimittender gik direkte fra
skolen i præstekald, men efterhånden blot for at tilbyde en mere omfattende un-
dervisning i teologi, end skolerne i følge deres undervisningsplan tilsigtede. Fra o.
1620 knyttedes endvidere et gymnasium med en videregående undervisning i væ-
sentlige fag til disse skoler. Der var dog stadig for mange, som ikke tilfredsstillede
universitetets krav. Professorerne påtog sig derfor selv at give de unge de fornødne
forkundskaber ved i det første universitetsår at uddybe stoffet i så godt som alle
latinskolens fag – en undervisning, der siden 1675 afsluttedes med en ny eksamen
i samtlige fag: filosofikum.

Gennem det meste af 1600 årene rådede universitetet over en række højt kvali-
ficerede professorer. I århundredets begyndelse var det mænd som Casper Bartho-
lin den ældre og Ole Worm, senere var det verdensberømtheder som Niels Steen-
sen og Ole Rømer, der kastede glans over det danske universitet. Det var fortrin-
svis naturvidenskabelige emner, der bragte disse mænd frem i første række. Men

„Skolen er et værksted, i hvilken de unge hjerter dannes til dyd og skikkelighed, og den er inddelt i lektier (klasser). Skolemesteren sidder i en stol, disciplene på lave bænke . . . Noget skrives for dem med kridt på en tavle. Nogle sidder ved et bord og skriver, og han retter deres fejl.“ Ris og spansk-rør ligger parat på bordet, hvis nogen forseer sig. – Stik i Johs. Rhodes fordanskede udg. af Amos Comenius: Den gandske Verden. 1672.

også teologien havde fremragende forskere i disse generationer. Til de meget ansete hørte Jesper Brochmann og Hans Poulsen Resen.

Bevarede forelæsninger vidner om undervisning af høj kvalitet. I 1613–14 holdt professor Ole Worm således en forelæsningsrække over Ciceros „Cato Major“, der dels stillede store krav til deltagernes forudsætninger såvel i sproglig færdighed som i litterær metode og dels måtte give interesserede betydeligt udbytte. Var det på det plan, man stillede krav til førnævnte filosofikum, blev det solidt funderede folk, der gik videre med deres egentlige fag på universitetet.

En samlet bedømmelse af fagstudiernes kvalitet og den enkeltes udbytte kan vanskelig gives. Det overvejende antal studenter var teologer. For mange af disse var det nødvendigt snarest muligt at få et levebrød, hvorfor det var almindeligt, at man søgte at afslutte sine universitetsstudier i en fart, et forhold, der afspejlede sig i universitetsordningen af 1732, der fastslog gammel praksis ved at tillade folk at indstille sig til laveste karakter – „et meget ringe pensum og et studium af nogle uger“. På dette tidspunkt forlod o. 90 pct. universitetet med den baggrund.

Skal en kandidats uddannelse gøres op, må det dog siges, at et omfattende og alsidigt stof var gået igennem. Det gav ham en horisontudvidelse og intellektuel skoling, der stillede ham i klasse for sig selv som akademiker med forudsætninger for at leve med i tidens kulturliv, som kun få af samfundets andre medlemmer besad. Dertil kom, at et nævneværdigt antal studerende tilbragte adskillige år ved universitetet, afbrudt af perioder, hvor de ved hjælp af stillinger som degne, hørere, huslærere eller kapellaner skaffede den nødvendige økonomiske baggrund for opholdet i hovedstaden. Et mindre antal drog til udenlandske lærdomssæder som førnævnte Søren Andersen; meget søgt var således universitetet i Rostock.

Det var kun en lille del af de mange, som hvert år begyndte i latinskolerens nederste lektie, der nåede frem til universiteterne. En stor del forlod skolerne efter nogle få års forløb – en del, fordi deres formål kun var at tilegne sig de mest elementære færdigheder i grundfagene, andre fordi de manglede anlæg for boglig syssel eller ikke kunne holde de hårde strabadser ud, som latinskolegangen bød på.

Særlig de små skoler tjente som elementarskoler. I 1697 skrev præsten Morten Reenberg på Møen således om skolen i Stege: „Af de tre disciple i rektors lektie er ikke én i stand til at sætte tre latinske ord sammen. Af de fjorten under høreren kan næppe halvdelen læse inden i bogen“. I Neksø var der i 1621 tolv børn, som ikke kunne latin og var dårligt undervist i deres religion. Det meste af sommeren tjente de som vogterdreng. I Falkenberg var der samtidig nogle små peblinge, som kunne deres katekismus, skønt de ikke kunne læse. For skolemænd, der så det som deres hovedopgave at dimittere studenter til universitetet, virkede sådanne forhold irriterende. Der var dog undtagelser; i Marstrand kunne peblingerne katekismen både på dansk og latin. Men slagelserektoren Hans Mikkelsen Ravn klagede midt i 1600 årene over, at „de disciple, vi får i skolen er i almindelighed slette ingenia (begavelser), som hverken føler lyst, attrå eller begærlighed efter de boglige kunster eller videnskaber, og som næsten ingen undervisning bider på“.

Litteraten Claus Pors hævdede i sin „Levnedskompass“ 1613, at en hovedgrund til denne tingenes tilstand var, at mange folk satte deres børn i latinskolen for at blive fri for at forsørge dem hjemme og ikke af kærlighed til lærdom, et synspunkt, der kom frem i en skrivelse fra en fader, som fandt, at han på grund af elendige kår var nødt til at anbringe sine børn „ved bogen eller nogen anden skikkelig profession, hvor de i deres læreår kan have sig føde“.

Baggrunden for sådanne vurderinger var, at man regnede med, at latinskole-dreng blev forsørget af den skole, de gik i.

Mange skoler rådede da også over betydelige legatmidler af forskellig art. Adskillige kunne således tilbyde et større eller mindre antal elever fri kost. I Ribe fik 8 peblinge deres daglige brød på Kongens slot Riberhus; yderligere tolv bespistes på en særlig stiftelse, „Puggård“, og en del nød efter gammel skik deres kost hos brave folk i byen. Desuden havde i alt fald de store skoler så betydelige pengemidler, at mange disciple kunne støttes ad den vej. For Ribes vedkommende var forholdet det, at domkapitlets medlemmer hvert år betalte en række afgifter til „stakkarle“ i skolen. Hertil føjede sig indtægten af en række gårde og tilliggender, skolen ejede, samt af en række formuer, velyndere havde skænket. Omkring 1660 gav ærkedegnen magister Jens Viborg 300 sølvdaler og skolemesteren Oluf Fyenbo 100 daler. I 1604 indbetalte herredsfogeden Søren Bramminge 400 rdl., der var en bod, fordi han i drukkenskab havde dræbt rådmand Anders Klyne. Gennem en meneskealder gav ovennævnte Mette Hansdatter, Anders Sørensen Vedels hustru,

hvert år 5 rdl., i 1608 gav lensmanden Albert Friis 10 rdl.. Inden 1640 udgjorde det indkomne adskillige tusinde rigsdaler, der låntes ud til forskellige ansete borgere i byen og afkastede betydelige beløb i årlig rente. Sammen med en række indtægter som betaling for disciplenes sangtjeneste ved begravelser, bryllupper og lignende anvendtes pengene til at udstyre eleverne med tøj og andre nødvendige artikler.

Disciplene fik stofferne tildelt i alenvis, eventuelt ledsaget af penge til dækning af skrædderens løn. Omkring 1600 lå den årlige uddeling i Ribe i størrelsesordenen 500 alen vadmel og 200 alen lærred, og modtagernes tal var omkring 150. Efter 1605 lagde man en offentlig eksamen til grund for udvælgelsen af værdige modtagere. Gode færdigheder i stil, sang og skrivning var nødvendige forudsætninger for at få del i de forhåndenværende goder. Dertil skulle man være en lydig og arbejdsom person. Dovne og efterladne elever måtte ikke få hjælp, og slet ikke sådanne, som afhændede det tildelte stof for „en skilling eller to ringere køb“. Thi den slags fandtes. Ved vintertid var nøden størst, og mange drenge så hen til St. Andreas' dag, den 30. november. Da mødte stiftets biskop op for at forestå uddelingen af legater. I spidsen for et råd bestående af rektor, hørerne, byens sognepræster og kapellaner modtog han de „fattige nøgne“ disciple; og de værdigt trængende drog opmuntrede bort, forvisset om, at de nok skulle holde ud, til de dimitteredes til universitetet.

Ofte strakte legaterne ikke til. For at skaffe til livets ophold måtte eleverne da ty til deres gamle privilegium at „syngende for dør“. Flere gange efter reformationen blev privilegiet fastslået. Disciplene skulle dog bære et tegn, som kunne adskille dem fra andre tiggere. I 1601 uddeltes sådanne tegn til o. 100 drenge i Ribe latinskole, i 1632 var deres tal i Helsingør 70. „Arme, nødtørftige og nøgne, fattige og hjælpeløse“, kaldte deres samtid dem. I almindelighed skulle disciplene holde deres betlen inden for byens porte, men i knappe tider som under Den store nordiske krig søgte de ud på landet, håbende på bøndernes barmhjertighed.

Fire gange om året foregik indsamlingen under særlig pompøse former. Da drog skolebørnene under hørernes ledelse i optog gennem byen. Det var til jul og nytår, en gang om foråret og ved midsommertide eller til St. Mortens dag. I Nykøbing på Falster drog skolekoret rundt til de velstillede hjem, mens smådrengenes kor påtog sig fattigfolks underholdning. Visse steder som i Ribe forberedte man færdene efter evne. Midt i december tog sangøvelser fat; rektor skrev digte, musikk læreren satte melodier til, disciplene begyndte „at syngende over“; og ved juletid drog tre kor gennem byen og skabte højtidssstemning blandt folk: „Davidsdegnene“, „Store Diskant“ og „Lille Diskant“. Både juleaften, nytårsaften og helligtrekongers aften sang de for folk; særlig byens honoratiores fik skønne præstationer at høre. Til gengæld forventede skolens folk en rundelig gave til fordeling mellem rektor, hørere og disciple. Især de to sidste grupper var afhængige af en udbytterig

Latinskole-disciplene havde privilegium på „at synge for dør“. Ved juletid drog de gennem byen og sang i kor for at tjene nogle skillinger til deres underhold. Men også en gang om foråret, ved midsommertide og ved Mortensdag gik de om og sang diskant, og man kunne leje dem til at synge ved bryllupper og begravelser. Her går de i spidsen for ligtoget ved kong Frederik 2.s begravelse, syngende fra bladet. – P. H. Resen: Kong Frederich den Andens Krønike, Kbh. 1680.

indsamling. De følte sig derfor groft forurettede, da de i Nykøbing på Falster opdagede, at en af davidsdegnene havde stjålet af de indsamlede penge, og idømte ham en hård straf – 6 slag af hver sanger, derefter så mange af rektor, som han fandt for godt og sluttelig bortvisning fra skolen.

I en musikfattig tid har peblingenes sang virket tillokkende, måske endda smuk for mange. Men dens sammenkædning med tiggeriet gjorde den plagsom for folk, og gaverne ved højtidssangen blev mindre og mindre. „Jeg måtte snart ynke de fattige skolepersoner, som denne aften i stor regn og slud gik om og sang diskanten på vore gader for såre liden fortjeneste, eftersom indvånernes liberalitet mer og mer aftager“, skrev Aalborgs biskop Jens Bircherod i julen 1702.

Det var et held for skolerne, at de siden reformationen havde haft en betydelig indtægt fra degnekaldene i de omliggende sogne. Da Lutherdommen sejrede, lod man skoledisciple virke som degne i sådanne sogne, og degnelønnen tilfaldt derved skolen. Løbedegnene, som de kaldtes, skulle „undervise hver sit sogns katekismuselever, således at de drager derhen på lørdage og andre hverdage før en helligdag

straks efter middag og underviser drengene i en landsby. Om morgenen på helligdagene før gudstjenesten tager de lige fra daggry fat igen og udfører deres hverv i en anden landsby, og endelig når gudstjenesten er endt, begynder de straks efter middag at undervise alle, der er kaldt sammen ved kirken eller på et andet sted efter årstid og vejrforhold“. I alt fald fra alle store latinskoler drog de øverste lektiers elever ud som degne i omegnens kirker. I begyndelsen af 1600 årene havde skolen i Ribe 25 degnekald lagt under sig. Kun en del af dem blev dog bestridt af disciplene; i de andre sad der en fast degn, som hvert år betalte omkring to rigsdaler i degnerente til latinskolen i Ribe. Da administrationen under enevælden efter 1660 blev ændret, blev dette system lovfæstet. Alle sogne skulle have fastboende degn, og han skulle erstatte latinskolerne den tabte indtægt fra løbedegneordningen med en fast årlig ydelse. Der gik dog næsten hundrede år, før de sidste løbedegne ophørte at virke.

Historikeren Bjørn Kornerup har sagt: „Det daglige liv i det 17. århundrede var mindst af alt en idyl, kun alt for ofte fik det sin særegne farvetone af vold og slagsmål og drukkenskab“. Latinskolens hverdag genspejlede denne tidens kulør. Det var således iøjnefaldende, at lærernes forhold til eleverne ofte var præget af brutalitet og grovhed. For selv om man kan finde alle afskygninger fra elskværdighed og humanitet til uforskammethed og mishandling, var prygl og undertrykkelse af eleverne så almindelige omgangsformer, at de karakteriserer tiden i forhold til det 20. århundrede.

De ældste elever på skolerne (mesterlektionerne) fungerede ofte som hørere for nederste lektie (sinkelektionen), og blandt de yngste hørere for de øvrige lektier fandtes jævnligt studenter, som afbrød deres uddannelse for gennem virksomheden som pædagog at skaffe midler til fortsatte studier. Herved udviskedes skellet mellem disciple og hørere. En del hørere gjorde også tjeneste som faste degne eller løbedegne, og „de fleste lærere er så slet aflagte, at man næppe kan finde folk, der er skikkede til at påtage sig dette brydsomme arbejde“, skrev rigets biskopper i 1608 til kongen. Sådanne forhold bidrog til, at elevernes respekt for lærerne mindskedes. Ifølge skolelovene havde de imidlertid at behandle deres foresatte med respekt, hvilket synes at have voldt en del vanskeligheder. Adskillige hørere benyttede enhver lejlighed til at understrege deres stilling som disciplenes overmænd, som når hr. Jacob Farup i Ribe overfusede nogle disciple, fordi de undervejs til begravelse havde taget deres kapper på uden hans billigelse. „Her er jeg jeres øvrighed,“ råbte han og gik til angreb på dem med sin stok. Det hændte da også, at elever slog sig sammen om at gennemprygge en hører.

Tiden var vant til, at man afgjorde uoverensstemmelser ved korporlig vold. I Ribe kom skolens rektor hr. Gregers Fog og konrektor sammesteds i strid under et besøg, de i 1668 aflagde hos stiftets biskop. Det førte til, at rektor greb konrek-

Løbedegne – prygl med ferle og ris

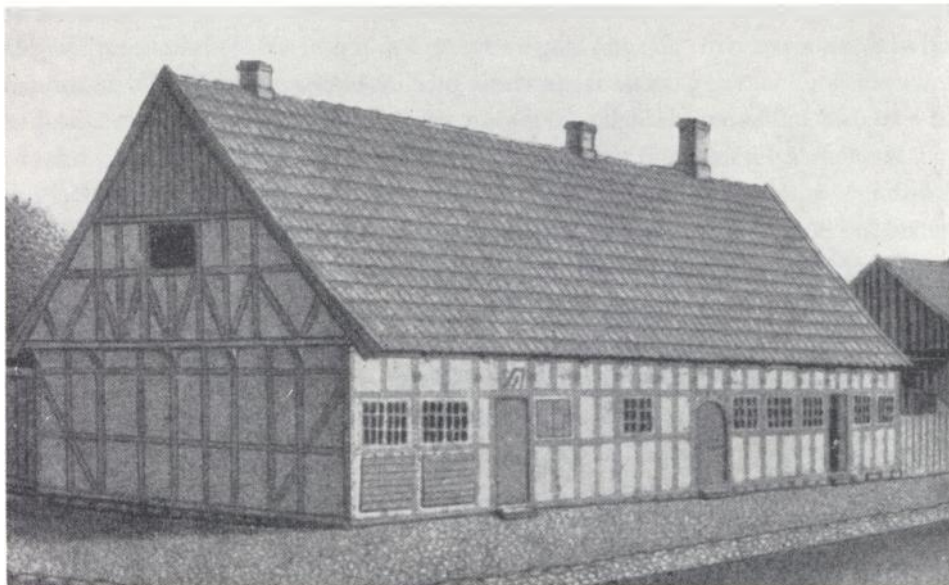
tor i håret og råbte: „Du er trådt ind i skolen som en ræv. Du vil komme til at gå ud af den som et svin.“ I 1709 slog en hører fra samme skole en kollega i jorden under et sammentræf i byen. Sagen endte med en bøde og løfte om for fremtiden at leve med hinanden „fredelig, kærlig og forligelig“. I 1632 ordnede rektor Jørgen Kristensen Flensborg fra Nykøbing på Falster et mellemværende med rektor i Vordingborg, hr. Søren Poulsen Judicær ved at give ham en dragt prygl. Det følgende år tildelte Fyns biskop Hans Mikkelsen under en visitats i skolen i Fåborg en hører, der mødte beruset i skolen, nogle slag med ferlen. En halv snes år senere greb han til samme våben, da han tørnede sammen med professor ved gymnasiet i Odense, Jørgen Falster. Denne ville mod biskoppens ønske ind i skolen, og da overtalelser intet kunne udrette, råbte biskoppen: „Tag mig den ferle“, og med ferlen i hånden spærrede han døren. Professoren tog en sten og sagde, at nu skulle våbnene bruges mod hinanden. De synes dog at have besindet sig, før større ulykker indtraf.

Eksempler af den art kan anføres i stort tal, og den form for optræden fandt datiden ret og rimelig så vidt, at sagerne enten passerede uden påtale fra myndighedernes side eller i værste fald indbragte de implicerede en bøde.

Den gang som senere faldt ungdommens optræden en del folk for brystet, og det ordsprog opstod, at „de er skalke, som gå til skole“. Særligt anstød tog man af løbedegnernes manerer, som karakteriseredes i følgende vers:

nu er der alle vegne i skole
Grothanser, som kunne drikke og bole
og bruge sig med lystighed fri,
med piber, trommer og symfoni,
positive og andet lystigt spil.
Mest tage de sig sådant til.
De tør vel stundom i otte dage
ikke en bog i hånden tage.
Hos godtøl og unge kvinde
der lade de dem altid finde.

Denne bedømmelse gælder naturligvis ikke alle. Men talrige klager over løbedegnene fortæller, at mange af dem også efter datidens opfattelse fandtes for grove. Der var dem, som „drog om fra det ene herred til det andet og efter et helt års forløb ikke vendte tilbage til skolen“ – „blev løbeklerke, som ikke har vidnesbyrd fra vedkommende skoles provst“ – og endte som rene vagabonder. I 1631 stak således fem disciple af fra Nykøbing Falster skole og turede rundt i lange tider. Rektor i Aarhus skrev i 1634 til stiftets biskop: „Besøgelsen af landsognene

Man hører bestandig om prygl af ferle og ris i latinskolerne, og de yngste disciple blev tit hundset af de ældre. Men når danske lærde i 1600 årene kunne gøre sig gældende ved universiteterne i Tyskland, Holland, Frankrig og Italien, skyldtes det den solide bund for videre studier, der var blevet lagt i latinskolen. Fredericia latinskole havde til huse i denne bygning fra 1698 til o. 1800. – Tegning i Fredericia Museum. Her efter A. Henningsen: Fr. Gymn. Hist.

sinker ikke lidet og kalder visselig mange ellers lovende disciple lidt efter lidt bort fra pligten og fordærver dem ved den ved bryllupper givne lejlighed til svir, så at de aldeles får afsky for muserne og hengiver sig til Bakkus og lediggang. Ofte skulker de hele tre dage i sognene, idet de snart skyder skylden på deres embede som forsanger, snart på det ugunstige vejr.“ Præsterne fik ordre til at „lade dem forskrive til kongelig majestæts lensmand“.

En del af borgerne prøvede at slå mønt på ungdommens hang til fornøjelser. I 1617 udstedte Ribe magistrat en skrivelse, der forbød borgere og borgerinder at lokke skoleungdommen til at drikke i deres huse; og i 1638 udgik et kongebrev, der truede borgere med straf, såfremt de tog bøger eller klæder i pant af skolens elever som sikkerhed for penge „som de unyttigen forøder“. Men de daglige omgangsformer lod sig vanskeligt ændre. Bestemmelser fra tidligere generationer om, at „enhver skoleelev, der giver sig af med drikkeri eller løber gennem gaderne ved natetid eller kommer på værtshus eller findes at være skyldige i tyveri, slagsmål med dolk eller anden tumult, straffes først og udvises derefter af skolen“, var stadig aktuelle.

I 1635 morede nogle peblinge i Ribe sig således med at slå vinduer ind hos folk ved nattetide. Fire af dem overfaldt endvidere en uskyldig vandrør og mishandlede ham, så bartskeereren forlangte 16 rdl. for at hele ham igen. I 1637 kom drageren Peder Saal og skoledisciplen Jens Hørup i håndgemæng på gaden i Ribe. Den sidste jog sin kniv i den første, hvorfor fogeden fandt, at „ris eller ferle“ var utilstrækkelig afgørelse af sagen. Den kom for bytinget, der idømte disciplen bøder til såvel byen som kongen:

I almindelighed formede samkvemmet mellem skolernes folk og byernes borgere sig naturligvis ikke så dramatisk. Men man tog ikke anstød af, at uoverensstemmelser ordnedes ved slagsmål; og disciplene var da også ofte blandt gæsterne ved bymændenes gilder. Det var ikke sjældent, at der gik bud til dem om at synge diskant ved slige lejligheder. Det kastede både god mad og penge af sig. Det kunne dog også være en slags betaling for den kost, de unge fik der i huset. Fra gammel tid var det ellers skik, at latinskoledrenge kvitterede for de goder, de havde nydt hos en borger i det svundne år, ved at hjælpe til i høsten. Dette arbejde udførtes i hundredagsferien (sommerferien), den længste af skoleårets ferier.

Andre fridage faldt de fleste steder om julen, en levning fra den katolske tid, da man den 21. december fejrede helgenen St. Thomas. Ellers var skoleferierne få, thi højtidernes helligdage, der egentlig skulle være fridage for skoledrengene, betød for mange ekstraarbejde, da de måtte forrette sangtjeneste i byernes kirker.

En særlig glans stod der ved mange skoler om majfesten, en forårsfest som havde sin rod i den gamle skik at føre sommer i by. Ledsaget af hørerne drog skoleungdommen syngende igennem byen, pyntet med blomster og løv. Efter veloverstået tur, som „gav stadens borgerskab og andre studiernes elskere lejlighed til en liden pennig efter eget behag til fattige disciples hjælp og understøttelse at yde“, samlede man – undertiden hos en af byens matadorer og ellers for de indsamlede penge – til et eftertrykkeligt traktement.

Men myndighederne yndede ikke ferier; særlig hundredagsferien voldte megen fortrydelse, „efterdi det er ganske uforment, og disciplene såvel som deres forældre have af en sådan hjemlov stor skade“.

Elevernes opfattelse var selvfølgelig en anden. Særlig den del, der følte skolen som en plage, så hen til ferierne. Thi det lod sig ikke nægte, at vilkårene var hårde for mange. Da digteren Anders Bording så tilbage på sin skolegang i 1630erne, tegnede der sig følgende billede for ham:

„Jeg gik fra første barnsben af
i skolen, som jeg burde,
af ris og ferle, slag og straf
samt anden tvang udtur'de (udholdt).“

Peblingenes forlystelser – ældre disciple plager yngre

Til sengs jeg ofte tørstig gik,
vel tynd var tit min føde,
min halve søvn jeg sjælden fik,
jeg led frost, kuld og møde.

Mange af 1600 årenes latinskoledrenge ville nikke genkendende til dette billede. Datidens hygiejniske forhold var såre primitive. Skolereglementerne indeholdt gerne bestemmelser om, at disciplene skulle vise sig nette; blandt andet krævedes det, at de skulle „skylle deres mund om morgenen med rent vand“. De boligforhold, mange latinskoledrenge levede under, tillod det blot ikke. Det var mange steder besværligt eller umuligt at skaffe det nødvendige vand. Det hændte da også, at stedets biskop ved visitats lod samtlige disciple i en skole „rage fuldstændig på hovederne“ for at komme utøj og udslet til livs. Sygdomme blev følgelig en alvorlig hæmsko for studierne planmæssige gennemførelse for datidens latinskoledungdom.

Fuldt så alvorlige følger fik den hårde tone, der herskede mellem eleverne indbyrdes. Den nyankomne skulle gennem grove løjer, før han blev optaget i elevflokket. Vandkur og prygl var faste bestanddele heraf; dertil føjedes allehånde drillerier, og man sluttede med et gilde på den nyankomnes bekostning. I hverdagen prægedes elevtilværelsen af „pennalismen“, det vil sige at ældre elever tvang yngre til at være deres opvartere. I Aalborg var brændesavning blandt de goder, en mesterlektianer nød. Ellers var skopudsning, budtjeneste og rengøring almindelige arbejder for en „pennal“, en yngre elev. Systemet førte til tyranni over for de mindste, der ofte blev udsat for mishandling af forskellig art.

Der var selvfølgelig forskel på den skæbne, der blev den enkelte elev til del, og på den måde, vedkommende opfattede sin skæbne på. Præsten Mads Pedersen Rostock, der blev student fra Ribe 1672, mindedes således sin skoletid med glæde. Han giver følgende skildring af det daglige måltid, han fik på „Klosteret“ som nyder af et kostlegat:

Der blev jeg spiset (bespist) ved det gavmild kongebord.
Hjælp Gud. Hvor mangan gang har jeg vel her nedtrinet
med våd og frossen fod, når kulden i næsen hvinet.
Dog gik jeg glædelig, for bordet det stod bredt (dækket),
og kakkelovnen var med varme vel tilredt.
Da ufornoden var mig appetit at gøre
med apotekerkost (medicin). Jeg fuld vel kunne røre
min klosterkniv og ske og vel fornøjet var
så vel som andre, med hvis (hvad) man for os frembar.

Jeg måtte tie, til jeg lærte her at tale
latin, som det nu var. Thi ingen måtte prale
her med en danske mund, her fik jeg første smag
på skriften og på mer, som gavner denne dag.

De sidste linier sigter til, at elever, som nød deres kost ved en eller anden institution, var pligtige til under måltidet at drøfte alvorlige ting og ikke føre „utugtig og uhøvisk snak“. Man skulle skiftes til at oplæse et stykke af bibelen eller fremsætte meninger på latin, græsk eller hebraisk. I Ribe foregik det første ved middagbordet, mens der under aftensmåltidet fremførtes latinske eller græske citater, som derefter dannede kernen i stipendiaternes samtale under måltidet. Mesterlektionerne, som havde lært logikkens regler, drev egentlige disputereøvelser under ledelse af en hører. De var et vigtigt led i datidens undervisning i videnskabelig metode, såvel på latinskoler som ved universitetet.

Visse akademiske grader erhvervedes ved, at en student forsvarede en afhandling offentligt på universitetet. De nødvendige færdigheder i at disputere opnåede man dels gennem den almindelige undervisning, og dels ved måltiderne, som kommunitetsstipendiaterne nød. Her diskuteredes opgivne emner under ledelse af en universitetslærer, og „øvelserne må ingen middag eller aften forsømmes“. Man tillagde dem så stor værdi, at en del studenter, som ikke var nydere af kommunitetet, fik lov at deltage i diskussionerne. De fik ingen mad, men satte sig alene til bords „for at lære noget samt øve sig i at disputere“, „dog at de té dem sømmeligen og ej med laster eller bulder forårsager mindste uro“.

Et fuldstændigt studium forudsatte, at studenterne gennemgik alle fakulteter ved universitetet. De fleste stiledede imidlertid imod at forlade universitetet snarest muligt, og var man tilfreds med laveste karakter til teologisk embedseksamen, kunne man som før sagt opgive et meget lille pensum, der lod sig tilegne på nogle måneder. I 1653 prøvede universitetet at standse denne praksis ved at forlange, at ingen student måtte stedes til attestats, før han havde studeret i to år ved universitetet. Kravene til embedseksamen ændredes dog kun lidt perioden ud, og i 1675 var det da også muligt for to professorer at eksaminere 74 studenter på to dage.

En del af den krævede viden tilegnede man sig ved at følge professorernes forelæsninger, der for en del var ren dikteren. Studenterne arbejdede da ofte sammen „for at samle, hvad enhver af samme holdne kollegio havde skrevet, på det, når den ene havde udeladt noget, som den anden kunne have skrevet, vi da alle kunne have det samlet for at gøre et fuldkomment værk deraf, hvilket også lykkes os.“

Livet som student tog sin begyndelse med „depositsen“, en ceremoni, der udtrykte, at den unge løftedes fra barbarernes verden til de lærdes elysium. Han

Lærde folk som professorer og latinskolelærere kendtes dengang som i vore dages England på deres kapper og baretter. Manden til venstre kunne være en professor, thi endnu findes i Nationalmuseet flade baretter, der har hørt til de fire gamle fakulteter, hver med sin farve. Manden til højre er måske en theolog eller latinskolelærer. – Udsnit af stik fra o. 1650 (efter maleri fra o. 1630) af Hugo Ollandt i Kgl. Bibl.

skulle fornemme, at han blev optaget i en privilegeret stand. Grove løjer og mishandling symboliserede, at han kastede vankundigheden fra sig. Til tider endte de i rene tumulter, således i 1666, da student Hans From blev dræbt under et slagsmål, der fulgte i depositsens kølvand. Kancelliet greb gentagne gange ind for at begrænse voldsomhederne, og o. 1690 var depositsen skrumpet ind til harmløse løjer; i 1732 ophævedes den.

Efter fuldendt deposits tog hverdagen fat, og den rummede adskillige træk, der bragte latinskoletilværelsen i erindring. Pennalismen var således en fast institution i studenterverdenen. Ældre studenter gjorde de nyankomne til deres pennal og tvang dem til at yde sig tjenester, når lejlighed gaves. Det kunne udarte til rent

tyranni, som da en student i 1666 slæbte sin pennal ind i et værtshus og pålagde ham at betale, hvad de kunne drikke tilsammen, alt imens han lavede „stor råben og skrigen, skælden og klammeri“ og slog pennalen for til sidst at true ham til at duellere med sig.

Fattigdommen, som mange havde været så fortrolig med i latinskoleårene, blev også en tro følgesvend for et flertal af de nybagte akademiske borgere. Nogle måtte endda „synges for dør“ for at klare sig. I 1623 lod Christian 4. Regensen opføre, hvorved der skaffedes 100 studenter gratis bolig; og private kollegier oprettedes af rigmænd – det første var Walkendorffs kollegium i 1595. Men alligevel blev det nødvendigt for mange at skaffe sig arbejde for at gennemføre studierne, og her blev det almindeligt, at en student en tid virkede som hører ved en latinskole eller som degn eller kapellan i et sogn, til han havde tjent nok til på ny at vende tilbage til universitetet.

Disse afbrydelser måtte ske i samråd med studentens præceptor, en professor, der havde opsyn med vedkommende, og som skulle støtte og vejlede ham, så studietiden ikke blev spildt. Med visse mellemrum afleverede den unge skriftlige arbejder til sin foresatte, så denne kunne følge hans fremgang i studierne; og tumlede han sig alt for galt, greb professoren ind, eventuelt ved at klage til universitetets rektor. Enkelte studenter havde det held at blive optaget i præceptorens hjem og nyde kost og logis der. For nogle blev det en kilde til værdifuld personlig udvikling. Men for andre skal det have øget omkostningerne ved studiet, idet manglende vilje eller evne til at yde professoren sportler betød færre eller slet ingen legater.

Mange professorer lod drik og slagsmål blandt studenterne gå upåtalte hen. Renæssancetidens voldsomme livsførelse gav begreber som drik og vold et andet indhold end i nutiden. Også professorer og biskopper agtede en ærlig rus. Men den megen brændevin svækkede energien. „Mange studenter mangler den sædelighed, som vi fordrer hos fribårne ynglinge“, klagede universitetets rektor o. 1600, „de anvender ikke den tid på studeringer, som er nødvendig for dem, som skal bringe det til noget. Denne pest findes lige så udbredt ved universiteterne som klinte og hejre blandt hveden. Deraf opstår dette skrig over, at man ikke vil lade dem blive i deres lasters søle, men ved lovens myndighed søger at drage dem frem af deres kipper og fedteboder“. Han remsede derefter en række tilfælde op på drik, hor, slagsmål og overfald på folk.

Han havde ret. Denne opræden karakteriserer imidlertid blot studenterne som børn af deres tid. Thi konge, adel, borger og bonde optrådte på samme måde. Rektors krav betød, at studenterne skulle skille sig ud fra deres tid, hvilket viste sig at være umuligt. Der skulle da også grove forseelser til, før man skred ind mod

Stridbare studenter

en student. Dog kostede det Hans Lønborg nogle dage i universitetets fængsel, at han en dag i året 1635 under lovsangen tyede i den grad til sit øl, at han blev ganske fuld og i stedet for skønne toner udstødte fæle skældsord mod den syngende skare, og samme behandling gav man student Mogens Hansen, da han under sangen sank sammen af drukkenskab.

Studenterne betragtedes som et stridbart folkefærd, der gerne indlod sig i slagsmål med folk på gaden. I århundreder ansås vægterne i staden for deres uforsonlige fjender, og mange gange stod unge mennesker fra universitetet tiltalt for at have yppet klammeri med disse ordenens håndhævere. Forfattere, der skildrede studenterne, gjorde konflikten til et karakteristisk træk ved studentlivet. Andre arvefjender fandt studenterne i hoffolk og officerer. I 1654 kom det endog til kamp på kårder mellem en flok studenter og en del hoffolk, og i 1627 knustes taget på kommunitetsbygningen, da en gruppe soldater stormede den for at slå studenterne ned. Biskop Erik Pontoppidan karakteriserer forholdene o. 1720 på følgende måde: „Der var på den tid mellem studenterne og de kongelige kadetter en slags gadekrig, hvor de sidste fik andre slags krigsfolk med sig, og nu gik det ud på at plyndre hver andre og da særlig tage klæderne fra hver andre. Jeg havde aldrig taget del i sådanne stridigheder. Men jeg måtte dog en aftenstund, da jeg gik fra universitetet over Nørregade og blev kendt for at være en af „de sorte“, lide overvold af en ryggesløs flok, hvilken efter nogle hug over hovedet fratog mig ikke alene min hat og muffe, men endogså min kårde. Denne skulle jeg, da mine kammerater fik det at vide, have tilbage eller også en anden i dens sted. Men hvad enten det var fejghed eller bedre forstand, så lod jeg det blive derved og købte mig en ny kårde uden mindste forsæt at bruge den til slagsmål.“ Holberg lader løjtnanten i „Jacob v. Thyboe“ udstede følgende dagsbefaling til sine folk: „Hvem I træffer udi sort kjole, skal I støde ned. Når vi så har masakreret de fleste hid og did på gaderne, skal vi formaliter belejre Regensen, hvilken vi udi en hast kan erobre.“

Som akademikere nød studenterne juridisk immunitet. Hvor grove spektakler de end forvoldte, kunne ingen borgerlig myndighed straffe dem. I 1646 bankede nogle studenter i Snapstings-tiden et par borgere i Viborg. Til Viborgensernes fortrydelse kunne sagen imidlertid ikke behandles af bytinget, men alene af Konsistorium. Dømte denne forsamling en student, var straffen i almindelighed nogle

Regensen blev opført i 1623 af Christian 4. til bolig for 100 studenter. Bag det ses Rundetårn, der tyve år efter indrettedes til astronomisk observatorium, og bag det igen Trinitatis Kirke. Studenterne havde her til daglig kirken og den himmelske ophøjethed for øje i glans af kongens rebusagtige, forgyldte indskrift: „Styr du herre tro og retfærdighed i den kronede kong Chr. 4.s hjerte“. – Stik 1657 af H. A. Greys, Det kgl. Bibl.

STELLÆBURGI REGII HAUNIENSIS

*Turris fortissima nomen IERUSALEM: Ad eam curret
justus: Et in munito editoq loco collocabitur.*

Proverb. XVIII. vers. X.

H.A. Grøns, sculp. 1657.

ugers ophold i universitetets eget fængsel, „Carcer“ kaldet. Her var sjældent tomt, tværtimod trængtes de dømte ofte om stedet, så forvandlingsstraffe måtte til for at afkorte rækken. En bøde, undertiden meget stor, sluttede da sagen. Var forseelserne for grove, bortvistes studenten fra universitetet, og dermed var han undergivet den almindelige domstols afgørelser.

I Svenskekrigen 1657–60 gjorde Københavns studenter sig fordelagtigt bemærket ved at vise sig blandt byens tapreste forsvarere. Under belejringen i 1659 sled de bravt „med hjulbør om dagen for at befæste det sted, (de) skulle stå og forsvare“, og da stormen kom, gjorde de en så uforfærdet indsats, at de omtaltes blandt de bedste frikorps på voldene.

Som anden ungdom kunne de lide at føre sig frem i de nyeste moder og med provokerende manerer. De hængte kæder om halsen og spændte kårder ved siden. Godtfolk forargedes over den slags frækhed. I 1645 klagede rigens kansler Just Høeg til biskop Jesper Brochmann over „den alamodiske dragt, studenterne, andre til forargelse, førte, og hvori både han og andre gode mænd havde største mishag“. Kort efter kom et kongeligt påbud til studenterne om at bære deres hår afskåret, aflægge deres remme omkring livet og knæene, tillukke deres åbne ærmer, afskaffe deres vide støvlekraver med mere uskikkelighed. En tid voldte parykkerne Konsistoriums vrede; og da tobakken trængte ind i landet og førtes frem af studenterne, rasede myndighederne mod den.

Flertallet af studenterne var teologer; og når de efter endt studium sad i deres degne- eller præstegård, holdt dagliglivets prosaiske krav nykkerne nede. De få, der studerede andre fag, adskilte sig ikke fra teologerne, hvad manerer angik. De var imidlertid så få, at de ikke kan gøres til genstand for en særlig behandling i en kortfattet fremstilling af studenterlivet i 1600 årene. Men det må nævnes, at det var muligt at erhverve en universitetsgrad i videnskaberne jura og medicin. Datidens samfund rummede imidlertid kun få stillinger for den slags specialister, idet adskillige af de opgaver, som i vor tid varetages af jurister og medicinere, dengang røgtedes af teologer, særlig af dem, som fandt deres gerning i tidens præstegårde.

OFFENTLIGE FORLYSTELSER

En sommersøndag omkring 1680 var der gudstjeneste i Sankt Petri kirke i København. Det var trykkende varmt, og under den lange prædiken faldt en del af tilhørerne i søvn. Pludselig holdt præsten op med at tale, knyttede sit lommeterklæde sammen til en bold og begyndte at spille med det. Den ene skubbede til den anden, og snart var alle lysvågne. Da sagde præsten strengt: „Tænkte jeg det ikke nok? Var jeg en gøgler, der diverterede jer med narrestreger, ville nok alle være opmærksomme, men nu, da jeg for alvor lægger jer de vigtigste sandheder på hjærte, kan I sove ind derved“. Præsten, den berømte Johannes Lassenius, havde forstået, at trangen til at more sig bunder dybt. Ofte må gudsdyrkelse og forlystelse konkurrere – eller samarbejde.

Som regel fandt man sin adspredelse inden for by- og arbejdsfællesskabet og i familiens kreds. Arbejdets gang samt livets og årets højtider var de faste udgangspunkter for disse jævnlige fester. Folkeforlystelser som enhver kunne deltage i var færre, men så meget desto mere tiltrækkende. Underholdning ud over de kendte og traditionelle gilder fik man først og fremmest som tilskuer til kongehusets færd og fester, der i begyndelsen af 1600 årene endnu var en offentlig forlystelse. Senere blev de fleste af de kongelige fester til rene hoffester, som folket var udelukket fra. Men når kongen modtog fyrstelige personer eller fremmede sendebud var der stadig noget at se på. Det skete ikke så sjældent. I årene 1648–1670 kom der således over 50 udenlandske gesandtskaber til landet. I provinsbyerne på rejseruten mødte man op i gaderne for at se de fremmede, og i residensstaden København fandt der et prægtigt indtog sted.

I september 1663 besøgte kurfyrstinde Magdalena Sibylla af Sachsen og hendes søn kurprins Johan Georg København med et meget stort følge. Anledningen var kurprinsens forlovelse med Frederik 3.s ældste datter Anna Sophie. Gæsterne blev modtaget på Valby bakke af prins Christian med et anseeligt selskab af høje kongelige ministre og råder, kavalere og et stort tal af noblessen. De medbragte de vogne, hvori gæsterne skulle køre, 18 karosser forspændt hver med to heste, 24 karosser forspændt hver med seks heste og 6 kongelige karosser. Desuden den vogn, hvori kurfyrstinden og kurprinsen skulle sidde. Den var helt forgyldt, ind- og udvendig dragen med rødt fløjlg og behængt med store tykke gyldne frynser. Mens salutskuddene lød fra voldene og fra 50 småskibe i Kalveboderne, bevægede det

Det gamle norske biland Grønland blev i 1605 atter lagt under dansk myndighed, og de første eskimoer blev vist frem i København. Godt hundrede år efter havde Hans Egede truffet aftale med to indfødte, Poq og Qiperoq, om at rejse til Danmark. De blev den 19. november 1724 midtpunkt i en regatta, hvor de siddende i deres kajaker vakte københavnerens jubel ved at skyde vildænder med fuglepile.

Hoffest som offentlig forlystelse

Formålet med det grønlandske optog var ikke i første række at forlyste københavnernes, men at friste folk til at købe varer som det i 1720 stiftede Bergensiske kompagni bragte hjem. Derfor var der på chalupperne anbragt transparenter af isbjørne, blåræve, en hvalros, en narhval med et hvidt „enhjørninghorn“, torsk og laks på kroge, og øverst til højre ses flænsningen af en hval samt to bundter ophængte hvalbarder. – Samtidigt kistebillede i Kgl. Bibl.

Hoffest som offentlig forlystelse

Foran på vognen stod en forgyldt Cupido som med sin pil pegede på et brændende hjerte. Omkring vognen gik 12 drabanter i schweizerdragt med gennemskårne vide foldede bukser af gult og sort taft. „Alle byens gader og stræder var overalt besatte af borgerskabet under våben. Alle vinduer, boder og tribuner var fulde af adelige damer og fornemme borgerkoner, som var kommen sammen fra det hele land for at overvære skuet“. Brylluppet fandt sted 5. oktober i slottets riddersal i overværelse af hoffet, adelen og de fremmede gesandter. Ansete københavnske borgere kunne få adgang til slotsgården og byens øvrige indbyggere måtte nøjes med at lytte til salutskuddene, der drøned 3 gange fra 16 kanoner på slottet, 37 på voldene og 240 på flådens skibe, „saa at det gav et vedvarende ekko vidt og bredt i hele Norden“. Desuden affyredes fra kl. 3 til kl. 5 om natten et stort festfyrværkeri. De følgende dage fortsattes festlighederne på slottet. 10. oktober blev der i den ydre slotsgård atter afbrændt et fyrværkeri „med så stærk larm og brag at hele staden rystede derved“.

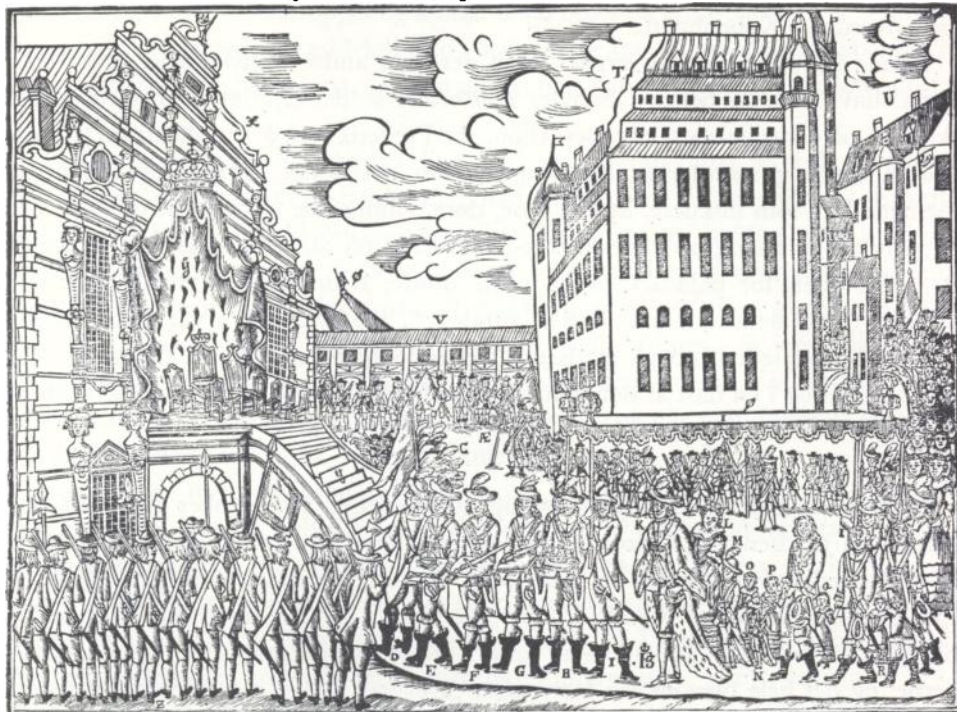
Den 13. oktober påbegyndtes en række store festoptog i forbindelse med offentlig ringrenden på Amagertorv. „Gesandter og fyrstelige personer, mænd og kvinder så til fra vinduerne; folket stod rundt om til alle sider, og skildvagter var udstillede. Kongen og prinsen, som tog kampen op med alle, drog først ind iført romersk kejsersdragt . . . Derefter kom triumfvogne med de kosteligste to- eller firspand, af hvilke nogle skulle forestille vilde dyr og var bedækkede med huder. På disse vogne var opstillinger af haver, bjerge, floder, skibe og galejer med båds-

Ved det triumftog, der indledte turneringen på Amagertorv i anledning af den udvalgte prins' bryllup i 1634, sad havguden Protheus overskrævs på en havfrue, idet han med hånden holdt fast i et træ, hvortil han efter sagnet engang forvandlede sig, da Menelaos ville overliste ham. Kunstigt formede elefanter og et skib på hjul og heste formummede som havuhyrer førtes frem for den undrende mængde, mens Pecunia kastede penge i grams. – Stik i Kgl. Bibl.

PROSPECT af Optoget
Den Souveraine Fødsels-Act den 18de Octobr. 1660.

Ved arvehyldningen på slotspladsen den 18. oktober 1660 var der ifølge en samtidig skildring fyldt med tilskuere i alle døre, vinduer og lofter, ja endog i master og mærs på skibe og skuder sad folk for at få del i det prægtige skue. Her føres kongen og dronningen op til tronstolene under en baldakin på Børstrappen. – Samtidigt træsnit i Kgl. Bibl.

mænd og rorknægte; der var også templer og tribuner med fløjtenister og guitar-spillere, og alle slags sangere, hvilket var overmåde herligt både at se og høre. Især var det skönt at se, hvorledes heste, der var spændt tre og fire i samme linie, så behændigt foretog sving og vendinger, som om de blot parvis gik sammen eller helt alene . . . . . Fra morgen tidlig til aften silde fortsattes optoget og ringrendingen“, og ingen fik tid til at spise til middag. Den følgende dag beundrede man særlig hertugerne af Sachsens optog af bjerggeseller. „Man så hvorledes der blev arbejdet i bjerget: der var bjergmænd, som førte de afhugne stykker afsted og vekselsvis lod deres sang lyde til instrumenternes lyd – det var lige så kønt at se som at høre“. En trykt forklaring på hvad man så blev samtidig uddelt blandt mængden. Også denne dag fortsattes festoptogene og ringrendingen til ud på aftenen. Næste dag var det regnvejr, og de to sidste optog – det var det syttende og det attenende – måtte udsættes til 16. oktober. Dagen efter afholdtes på Gammel torv en

turnering i fuld rustning til hest, og „hele byen var til stede ved dette skuespil“. Så var „Det store bilager“ forbi, de fornemme gæster rejste hjem, og det blev igen hverdag i København.

Denne fest blev aldrig overgået, men der kom andre begivenheder, hvor hele København var på benene. Således måtte alle se det dygtigt iscenesatte folkeskuespil på slotspladsen i oktober 1660, da Frederik 3. på et „theatrum“ foran Børsen modtog stændernes hyldningsed som arvekonge. „Her var sådan en mængde folk som tilskuere, at alle huse, døre, vinduer og lofter oppe og nede var oven fulde, ja endog op i masterne og mærserne på skibe og skuder, som lå udi stranden uden for paladset, at vi måtte undre, hvor sådan et stykke folk var i denne by og de kunne opholdes så rundelig“. Da hyldningen var forbi, strømmede folkemængden ind på pladsen. „Det røde klæde så vel som theatrum blev givet til pris og i en hast af den gemene mand skåret, revet og hugget i stykker og borttaget“.

Undertiden bød der sig mere tilfældige adspredelser. I november 1664 blev der således på pladsen foran Københavns slot arrangeret en offentlig demonstration af en forbedret vandsprøjte fra Nürnberg. Opfinderen havde forpligtet sig til at sprøjte mod alle byens brandsprøjter. „Der var 7 stykker imod ham, der holdt ham, og de blev alle så våde som katte“. Kampiveren greb efterhånden deltagerne, og det hele blev en ren forlystelse. „Der var 6 eller 7 kæmpere, hver stod ved sin sprøjte og rettede strålerøret mod sin modstander, mens andre pumpede af alle kræfter, og andre uafledeligt bar vand til fra kanalen. Således skød de tappert løs på hinanden på 15–16 skridts afstand, hvorved dog den ene mistede et øje og bragte kun det andet hjem med sig“.

I slutningen af april 1698 kunne man i Tøjhus havnen se „en conducteur fra Norge, som gik ovenpå vandet, hvortil han benyttede en af træ og læder sammensat maskine i form af en lille grønlandsk båd, i hvilken han satte fødderne“. Midt i maj blev demonstrationen gentaget, „men da dette var forbi ville en anden, som var ansat ved Tøjhuset gøre ham det efter; da han imidlertid iforvejen havde taget et glas vin til sig, blev hovedet ham for tungt, så han vippede om og vendte fodsålerne i vejret; således blev han dygtigt gennemblødt med uforrettet sag trukket op igen og trøstede sig da ved et nyt glas vin“.

På vejen mellem København og Hillerød så man engang i 1689 et par ryttere, der jog af sted alt hvad remmer og tøj kunne holde. Anledningen var, at kgl. overstaldmester von Haxthausen havde væddet 1000 hollandske gylden med den engelske gesandt Robert Molesworth, om at en dansk hest af den lette race kunne løbe hurtigere end en engelsk hest og tilbagelægge de 4 mil mellem de to byer på 3 kvarter. Væddeløbet var blevet omhyggeligt forberedt gennem 14 dage og vakte

stor opmærksomhed. Den danske hest vandt og fuldførte turen på 42 minutter. Da den skulle føres gennem Hillerød til de kongelige stalde, styrtede den imidlertid død om. Den blev udstoppet og kunne siden beses på Kunstkammeret. I august 1694 fandt et lignende væddeløb sted, dennegang fra Kronborg til København. Da vinderen nåede Nørreport, var den anden hest kun kommet til Charlottenlund.

Tidens interesse for det usædvanlige var i særlig grad rettet mod de forunderlige dyr fra fjerne fremmede lande, som man efterhånden fik kendskab til. Enkelte adelsmænd havde små dyrehaver, og aber og papegøjer holdtes som husdyr i stuerne. Også nordiske dyr samlede man på. I begyndelsen af 1600 årene gik små og store bjørne med bundne forben frit omkring i slotsgården på Københavns slot, og i havnen kunne man i 1623 se en levende isbjørn. Senere lod Corfitz Ulfeldt sende isbjørne fra Spitzbergen og foreviste dem for sine venner på sejlture i Øresund. Isbjørnene var bundet med lange kæder, og når man fandt et passende dybt sted med sandbund fik de lov at tumle sig i vandet.

Almindelige menneskers muligheder for at komme til at se sådanne vilde dyr var ikke store, men de forbedredes da Frederik 3. i 1650erne lod indrette et egentligt menageri på Københavns slot. Dyrebestanden voksede hurtigt. I 1656 kom en løve fra Augsburg, 1666 et tigerdyr og 1669 kom et ostindisk pindsvin. I 1670 kom endnu en løve og 1671 en løvinde, begge fra England. Desuden fandtes der endnu en tiger, en leopard, en los og en sjælden indisk marekat.

Desværre lykkedes det ikke at få en krokodille levende hjem. Herom skrev hofavisen „Den danske Mercurius“ i 1669:

Til Lykstad er et skib så lykkelig hjemlandet
fra den guineisk strand; man derpå så blandt andet,
som sært og sælsomt var, en farlig krokodil
af samme slags som går udi Ægyptens Nil.
Man den til kongen hid så levende at føre
på veje var; men hvo kan mod naturen gøre?
Ved vores danske luft den sig ej vel befandt,
men fik sin død på Bælt ret under Sprogø land.

Leoparden døde i 1671, og samme år måtte man skyde den afrikanske løve, da den angreb en uforsigtig tømmersvend, som var gået ind i dens bur. Menageriet var dog stadig en seværdighed, som tilrejsende gæster måtte besøge. En hollandsk købmand fortæller i 1674: „Kongens slot er meget gammelt og ikke videre pragtfuldt, det har en rummelig gård, langs østsiden af den er der lavet skure, hvert omtrent 15 à 16 fod i firkant, hvor allehånde vilde dyr (såsom en løve, bjørn, ulv,

Menagerier og dresserede dyr

I den rummelige gård på Københavns slot var der langs den ene fløj bure med forskellige vilde dyr – Københavns første Zoo. I 1673 tegnede den senere medicin-professor Holger Jacobæus denne mandril, som han fandt i menageriet sammen med andre aber, løver, tigre, lossere, indiske pindsvin, falke, ørne etc. – Ny kgl. Saml. 375, 4°. Kgl. Bibl.

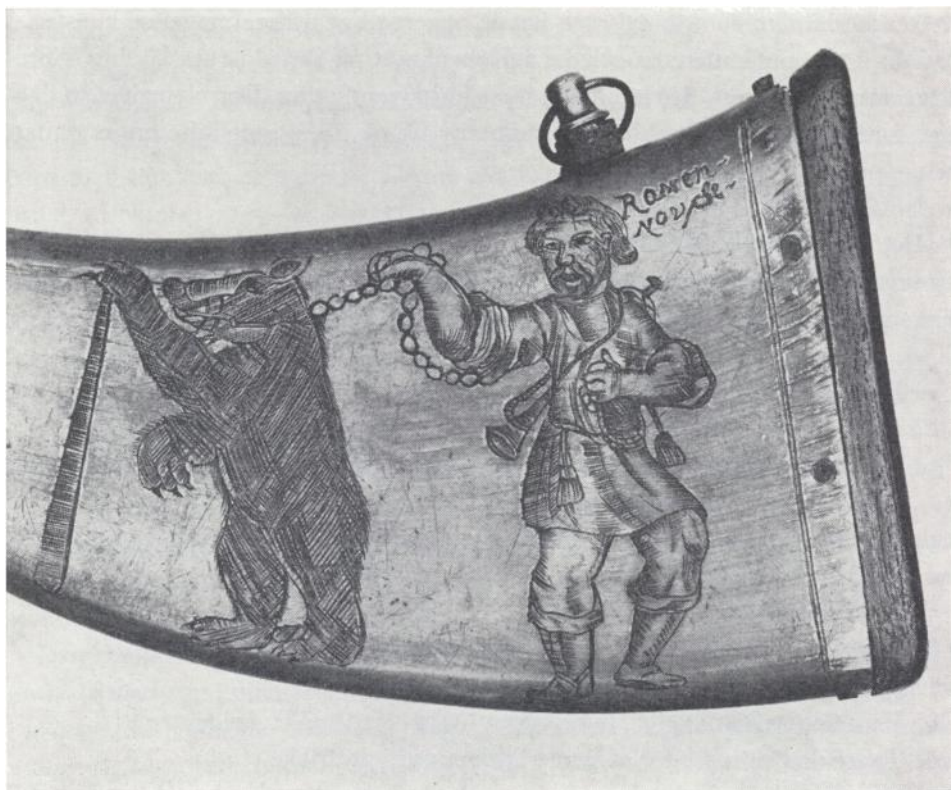
tiger etc.) er hver i sit bur med jerngitter for. Jeg stod og faldt i betragtninger over tigreren, som lå tæt sammenkrøben tilbage i et hjørne; jeg hidsede den lidt for at den skulle komme op, så jeg rigtig kunne se den; så gjorde den et spring som en kat hen foran gitteret og slog med sine klør hen efter mig, det var bare et slag i luften, men det gjorde mig helt forskrækket og selv oppasseren bange; det forekom mig, da jeg betragtede tigreren nøjere, som om kattene på en eller anden måde kunne være af tigerslægt, ligesom nogle hunde er af ulveslægt“. Det kongelige menageri rummede også kameler og dromedarer, men de var oftest opstaldede på Esrom. I 1663 fødte en af kamelerne „et levende kamelføl, som blev holdt for en sær raritet, efterdi man ikke ved noget kameldyr tilforn at være født her i riget“. I 1668 kom 4 rensdyr fra Finmarken. I dyrehaven ved Charlottenlund holdtes bl. a. en ostindisk hjort, men den skulle man ikke komme for nær. I sommeren 1689 blev 5 nysgerrige tilskuere såret og måtte under badskærerens behandling. I begyndelsen af 1700 årene flyttedes menageriet fra Københavns slot til Frederiksberg, hvor det i forbindelse med haven snart blev et yndet udflugtssted.

I langt mindre målestok kunne private eksperimenterere med at holde mærkelige dyr. Kongens kunstdrejer Bendix Grodtschilling havde i sit hus i Helsingørgade

Menagerier og dresserede dyr

en levende skildpadde, der i 1670 havde været hos ham i 36 år. Hans søn og efterfølger Bendix Grodtschilling d. y. kunne i 1693 i samme hus vise sine gæster en anden fuldvoksen skildpadde, som han havde haft i mange år og opfodt fra den var unge. Og Ole Worm holdt en levende loppe, som var lænket om halsen med en umådelig tynd guldtråd. „Denne loppe havde jeg således bundet levende hos mig i over et halvt år, og hver dag satte jeg den på min hånd, indtil den havde suget så meget blod, at den var mæt; men ved min efterladenhed døde den af sult“.

Folks nysgerrighed og lyst til at se de spændende fremmedartede dyr blev udnyttet af omrejsende forevisere, og ude i landet var man stort set henvist til at nøjes med, hvad disse folk kunne byde på, når de uventet dukkede op. Hyppigst kom de vandrende polske bjørnetrækkere, som med lange stave drev deres lænkede dyr gennem Europa. Når bjørnetrækkeren med sin trompet havde sammen-

Vilde dyr som ulve kunne folk i Jylland og Skåne møde i naturen. Men en bjørn, der kunne danse og gå på bagbenene i takt til tonerne fra en trompet var et muntert og ufarligt syn, når den var lænket og havde mundkurv på. Denne romennovche (zigeuner?) og hans bjørn med stav i poten findes afbildet på et krudthorn. – Nationalmuseets 3. afd. fot.

kaldt publikum, lod han bjørnen danse og udføre andre kunster. Ofte havde han også en dresseret abe med sig til at samle penge ind. Sjældnere kom der folk med oversøiske dyr. I Odense overværede den niårige Jens Bircherod i 1667 en sådan forevisning. „Så jeg en levende afrikansk løve og en leopard, som i dag til Odense ankom og var inde i mine forældres nabokones, Marie sal. Anthoni Svidsers gård, hvor den som ejede dem tog penge af folk for at se dem“. Særlig stor opsigt vakte den dresserede elefant, der mellem jul og nytår 1639 vistes i København. „Dyret er af en enorm størrelse og mere lærenemt end man skulle tro; med sin snabel gør den ting, som intet menneske gør bedre med sin højre hånd; den kan springe, danse, fægte, knæle, børste sig med en kost, tørre sig med et håndklæde, tage en hat på hovedet og tage den af igen, og den lader folk sidde på sig; kort sagt, den udfører straks alt hvad dens herre befaler“.

Dresserede dyr behøvede ikke nødvendigvis at være sjældne eller ukendte for at vække publikums opmærksomhed. Man kunne også undertiden komme til at se velkendte husdyr, som foreviseren havde oplært til at udføre mageløse kunster. I januar 1717 præsenteredes således i København på skræddernes lavshus i Bro-læggerstræde en hest, der kunne de mest forbausende ting. Der blev givet to daglige forestillinger kl. 2 og kl. 5, og tilskuerne fik på plakaterne løfte om et omfattende program.

Det gives herved alle curieuse liebhavere tilkende, at en smuk, stor, velvoksen og seværdig hest er ankommen her, hvilken vil forestille for tilskuerne så ualmindelige kunster, som havde den menneskelig forstand. Og således:

1. Forstår samme engelsk, fransk og tysk.
2. Byder den tilskuerne velkommen med en reverens.
3. Stiller dens mester den som skildvagt, og viser tiden, når den skal afløses, så venter den på sin mester som en dreng.
4. Når dens mester lader noget falde, et tørklæde eller en handske, tager den det op og bærer det efter ham.
5. Sætter sig på bagen som en hund.
6. Tager den en spand og henter vand til at vaske folks hænder.
7. Henter den en serviet til aftørring.
8. Ved den også at angive, hvor meget hvert kort i spillet gælder.
9. Tager den en bøsse for at samle lidt penge til at drikke vin for.
10. Går den til døren, banker på, for at de skal give den vin, den får også derfor et glas vin.
11. Drikker den på tilskuernes sundhed.
12. Ved den at angive, hvor meget mønt pengene er.

13. Også ved den at opsøge, hvilket fruentimmer er det smukkeste, og gør en reverens for hende.
14. Når dens mester spørger, hvorledes hundene bærer sig ad, når de labber vand så kan den labbe et glas vin eller vand tomt, ligesom en hund.
15. Når dens mester siger, at den skal gå til tyrken, så bliver den syg, lægger sig ned og sukker, som om den skulle dø, og når mesteren siger, den skal stå op, eller han vil kalde på skinderen, så rejser den sig, ser sig omkring, som om han også kommer.
16. Den gør endnu mange andre kunster, som her ikke er specificerede, og som tilsyneladende er overnaturlige og skaffer tilskuerne en latter, hvilket er vidunderligt at se.
17. Og til sidst takker den alle tilskuerne med en knæfaldende kompliment.

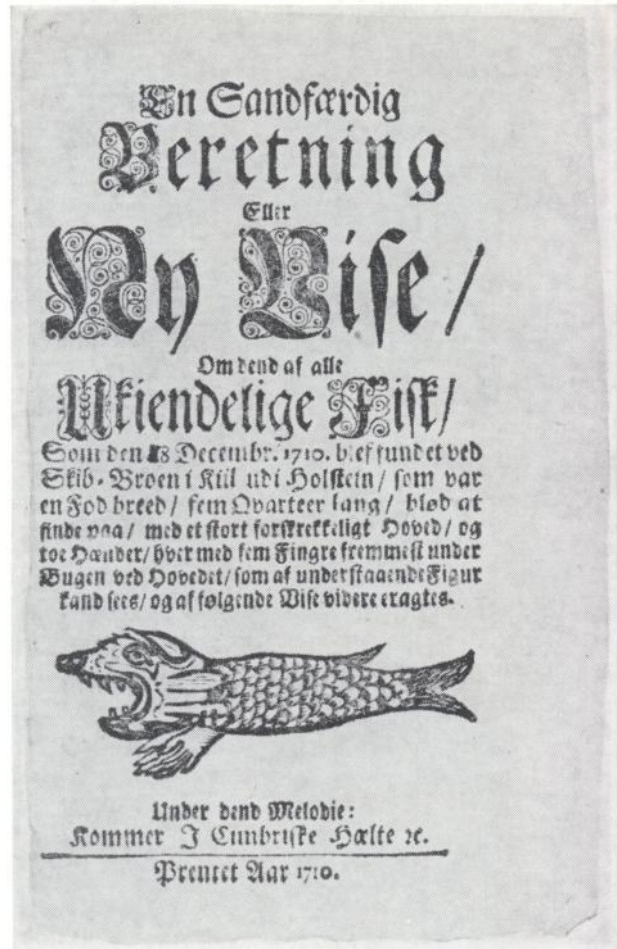
Både vilde og tamme dyr kunne også udnyttes til dyrekampe, der synes at have været en ret almindelig forlystelse for alle samfundsklasser. For hoffet blev der flere gange arrangeret sådanne skuespil på Ridebanen ved Københavns slot. Ved prinsesse Ulrikka Eleonoras bryllup i april 1680 foregik det efter dystløbene. „Da blev på banen udsluppet bjørne, hunde, tigere, grævlinger, tyre og hunde, hvert parti med hundene at kæmpes. Denne lyst varede fra klokken 9 à 10 til om aftenen“. I oktober 1707 var anledningen Prins Carls fødselsdag. „Blev på Ridebanen ved Københavns slot en artig dyrekamp anstillet imellem en grum tyr og nogle bidske hunde og imellem en bjørn og en hest“. Helt privat kunne man adspredde sig med hanekampe. Da hofmanden Rudolf Gersdorff i februar 1720 var inviteret til middag hos geheimeråd Vibe skete det nærmest for at give appetit til maden. „Han skaffede os før måltidet en underholdning med to haner, som måtte kæmpe mod hinanden. Han lod også sine aber løbe efter ringen“. En utilsigtet dyrekamp blev man vidne til, da der efter felttoget i 1700 i svenskernes forladte lejr blev fundet en lænket bjørn. „Bjørnen blev bragt til København, og stod nogle år inde på Prins Jørgens ridebane, hvor nu staldmesterens have er; den blev af slagterhundene hidset og ihjel reven“. Begge parter blev formodentlig ivrigt sekunderet af de tilfældige tilskuere.

Dyrekampene ved hoffet blev udførligt beskrevet i aviserne, men for den der ønskede med egne øjne at se dyr fare løs på hinanden, var der også muligheder i hvert fald i København. I haven bag ejendommen „Weltkuglen“ i Gothersgade indrettede øltapper Henrich Christian Müller i 1717 en offentlig hidsebane. Her havde han fået tilladelse til at lade en okse kæmpe mod nogle hunde. Og i øltapper Johan Henrich Bremers have ved volden i Sophiegade kunne man i 1733 hver mandag eftermiddag få „et hidseri at se af en tyr, bjørne og hunde. Så og en udklædt, med sværmere (fyrværkeri) besat bjørn, som fremføres på bagbenene.

I lige måde hunde, som ved et tov hidses efter sværmere . . . . . Og foruden alt dette en plaisier med nogle vand-sværmere. Skulle nogen behage selv at medtage en hund, står det dem frit for“. Senere på året foregik disse hidsninger både mandag og onsdag fra klokken 2 til mørkets frembrud.

Interessen for det usædvanlige omfattede også alt hvad der var særlig kunstfærdigt forarbejdet, og af og til hændte det, at der kom folk til landet med ting, der nok kunne vække forbavselse og beundring. Således i 1618: „Om sommeren, i august måned, kom en stor mester fra Italien til København. Han havde rejst i mange kristne lande, og medførte en model til et slot med mange tårne af forskellig form. I tårnene hang der 18 klokker, hver med sin klang, som var stemte af mesteren og blev holdt i gang ved et urværk. På hver klokke slog to stålhammere, når det smukke sangværk spillede. Men oppe i tårnene var døre, som gik op af sig selv, hver gang uret havde slået fulde slag, efter som dagen gik. Udenfor hver dør sad to engle ganske stille, men når klokken slog og dørene sprang op, rejste de sig også og satte hver sin basun for munden. Når dette skete, så man Christus komme ud i legemlig skikkelse – ingen lettroende skulle falde på andet –, man så ham se til begge sider og udstrække sine hænder, ligesom han bad alle komme til sig. Dette varede så længe klokkerne spillede firstemmigt de fire vers af en salme, som mesteren havde stemt dem til. Det var en så stor fornøjelse at høre derpå at mange fruentimmere græd hjerteligt af glæde over spillerværket og Christi legemes skønne skikkelse. Når de fire vers var tilende, gik Christus-figuren sagte tilbage, dørene blev lukkede, englene satte sig ned og tog basunerne fra munden. Alt lå hele timen derefter som i dvale . . . . . De fleste folk i byen gik til ham for at se denne mesterlige model, som alle beundrede“. Endog bådsfolkene fra Bremerholm gik der en mandag morgen uden tilladelse og blev fundet af statholderen og Holmens admiral. Modellen blev forevist i 6 uger i et hus udenfor Vesterport. Derefter rejste mesteren videre med sit slot, „som han kunne skrue sønder og sammen, alt eftersom hans rejse gjorde det nødvendigt“. I 1717 kunne man i „Den blå Hånd“ på Amagertorv komme til at se et andet forundringskunststykke. „Den stad Jerusalem, Cavari bjerg, den hellige grav samt Bethlehem, som er endnu denne dag at se. I lige måder alle de hellige steder, som der er at finde, som den kejserinde Helene 300 år efter Kristi himmelfart har ladet opbygge, i lige måde i prospekt Salomons tempel, som den i gammel tid har stået, så og det gamle Jerusalem, meget kostelig gjort af cidern-træ og er indlagt med perlemutter“. Og i august 1727 forevist på snedkernes lavshus i Grønnegade et vokskabinet med legemsstore figurer forestillende Christi fødsel. I skæret fra brændende lys sås Jomfru Maria, Joseph, De hellige tre konger, kong Herodes, englen Gabriel, hyrderne og fårene på marken, oxen, æslet, alt så naturtro som var det levende.

Ved skibsbroen i Kiel skal der i 1710 være fundet en mærkværdig fisk, én fod bred og to en halv fod lang, „blød at føle på, med et forskrækkeligt hoved og to hænder, hver med fem fingre“, samt rovdyr tænder i gabet, som det ses af denne skillingsvise, der synges på melodien: Kommer I cimbriske helte. – Kgl. Bibl.

I 1671 og de følgende år rejste en fremmed omkring i Thüringen, Schlesien, Sachsen og andre af Tysklands provinser med en død basilisk som han foreviste mod betaling. Den havde slangehale, men lignede iøvrigt på kroppen og benene nærmest en hane. På hovedet havde den ligesom en hvid hue, hvorfra tre spidser ragede op. Øjnene var rødlige og strålende, farven iøvrigt sort changerende med citrongul. Basilisken var et fabeldyr, som man mente blev udruget af haneæg, og som kunne dræbe alt levende med sit blik og sin ånde. I september 1674 kom dette vidunderdyr til Danmark. „Ellers haver her i København været en mand, som lod et underligt creatur se for penge, hvilket han berettede at være kommet fra Afrika og at være en basilisk . . . . Men uanset den så kunstig var sammensat, at ingen lettelig kunne kende det, så er der dog ingen tvivl på, at den jo var gjort med kunst og overdraget med skindet af en skade eller rokkefisk“. Også i Tyskland

Forevisning af vanskabninger

havde man tvivlet på dyrets ægthed, og ejermanden skulle overfor nogle tyske lærde have indrømmet, at den var falsk. „Hvilket er så meget des mere troligt, som der endnu aldrig noget steds i verden er fundet nogen basiliskes rad, da dog den ganske verden af mange omhyggelige folk er omrejst, hvilke ikke have anvendt liden tid, omkostning og flid på at forfare og opspørge alt det som nogetsteds er mærkeligt og sært at finde“. Trods den nøgterne vurdering blev basilisken set af mange tusinde mennesker.

Efter tidens opfattelse stod menneskelige vanskabninger på ganske lige fod med andre rariteter som genstand for offentlig forevisning. „Hvad fortjener navn af raritet mere end monstra, som har deres navn af monstrantz eller monstiren, d. v. s. af offentlig fremstilling og flittig betragtning, eftersom sådanne kun kommer sjældent for dagen, og jo sjældnere og ualmindeligere en ting er, jo mere den afviger fra middelvejen og det sædvanlige, jo mere undrer vi os derover og har vor fornøjelse deraf“. I konsekvens af denne opfattelse samlede kongerne ivrigt på dværge, og i Christian 5.s tid holdtes et stigende antal dværge ved hoffet. I 1670erne var der én, i midten af 1680erne to og i slutningen af 1690erne fire hofdværge. Kongen sørgede også for at komme til at se, hvad der ellers viste sig af mere eller mindre deforme mennesker. De blev kaldt op på slottet og fik en ofte

Folk yndede at diskutere grufulde tildragelser. I 1625 fødtes i Mørkhøj ved København et pigebarn med kunstigt opsat hår. Man ved ikke af, at barnet blev vist frem korporligt, men dets billede blev udsendt som „en advarsel mod alle, der imod Guds alvorlige trusel holder hårdt ved de nye moder og forargelig klædedragt“. Hendes moder har formentlig båret en udfordrende frisure under svangerskabet. – Kgl. Bibl.

Ved hertughoffet på Gottorp blev den 26. februar 1691 forevist en dreng, hvis krop var skællet som en fisk. Synet vakte så stor interesse, at man lod ham male. Det hed sig, at hans moder, en kvinde i Apuglien, havde haft omgang med allehånde havdyr og derfor bragte dette misfoster til verden. – Maleri i Schlesw.-Holst. Landesmuseum (Gottorp, Slesvig).

rundelig dusør for deres ulejlighed. I 1652 så kongen en karl med 4 fødder, i 1673 kom en bondedreng med tre farver hår på hovedet, og i 1694 var det „en høj kone som lod sig se af det høje herskab“.

Folk ude i landet havde samme indstilling, og her kunne også mindre abnormiteter vække opmærksomhed. I Ribe talte man i 1640erne om den gamle Maren Hønssekones søn, „der havde kun én hånd og malede så kunstig med vandfarver, at alle forundrede sig derover“, og fra Odense fortæller Jens Bircherod i 1671: „Fik jeg en mand at se, hvis tær på en underlig og vanskabt måde (dog mere på

den venstre fod, end på den højre) var udvoksede, og neglene på dem, fast ligesom ørne-kløer, krumme udgroede“.

Adskillige vanskabninger levede af at rejse fra land til land og lade sig forevise, og nogle af dem kom også til Danmark. I november 1636 fik magistraten i København ordre fra kongen om at sørge for „at en frantzoz, som en sælsom vækst haver på sig og her ud i byen omløber folk penge at affexere, med den første skude som løber her for byen til Rostock, bortkommer“. I november 1673 kunne man i København „se og beskue“ en 22-årig kæmpe, „en frislænder ved navn Jakob Hansen Klein af en så usædvanlig højde, så at sædvanlig høje personer kunne gå under hans armhuller med hat og andet på hovedet og dog ikke røre ved hans arme“. I januar 1674 var han nået til Odense, hvor han „lod sig se for penge i sit logement i Overgade“. I februar 1691 så „mange liebhavere“ i Slesvig en 16-årig italiensk dreng, hvis krop var fuldstændig dækket med sorte kødagtige skæl, mens fødderne var hvide og skællede nærmest som på en skildpadde. Tilskuerne hørte med gysen foreviseren fortælle, hvorledes dette „hav- og vidundermenneske“ hvergang det var i nærheden af havet måtte holdes tilbage med magt, for at det ikke skulle styrte sig i vandet. I juni 1702 forevist på pinsemarkedet i Aalborg en anden vanskabning. „Han havde hverken hænder eller fødder, men kunne alligevel med stumperne af sine arme gøre penne, ridse, skrive, spille på instrumenter, træde synåle, lade bøsser, og andet mere deslige hel artig og besynderlig forrette“.

Som modstykke til de menneskelige vanskabningers færdigheder stod de egentlige artisters opvisninger. Linedansere, akrobater, springere, jonglører og taskenspillere rejste fra land til land og viste deres kunst. Deres numre var ofte så utrolige, at jævne folk godt kunne blive en smule bange. „Gøglere, som således kaldes, kom der sommetider. De var vidt berejste, og nogle kunne gå på træfødder, der var lige så høje som huse. De gør mange øjenforblændelser, kaster f. ex. lås for folks munde, så de ikke kan tale, danser på line, ...“. Linedans var særlig yndet og højt udviklet. Endnu omkring 1618 talte man i København om den schweizer, der i 1586 havde vist flere kunster på et tov, som var udspændt mange favne over jorden fra tårnet på Frue kirke til Rådhuset på Gammeltorv. Ofte blev de ankomne linedansere bestilt til at optræde for hoffet i den indre slotsgård på Københavns slot. Fra sit fængsel i Blåtårn så Leonora Christina flere gange disse forestillinger. Ganske vist sad vinduet så højt, så hun med sin kammerpiges hjælp måtte gøre store forberedelser. „Så lod jeg hende tage sengeklæderne af sengen og fjælene af bunden og rejse sengen op til vinduet og sætte natskrinet ovenpå. Dermed at komme til det oprettede sengested blev bordet sat ved siden, og en stol neden for bordet for at komme på bordet, og en stol på bordet for at komme på natskrinet, og en stol på natskrinet, så vi kunne stå mageligt og se det, dog ikke på en-

gang. Og lod jeg hende gå op først, og jeg stod og tog vare på, om sengen begyndte at knage; hun skulle være på vagt, når jeg var oppe. Jeg vidste vel, at danserne i begyndelsen ikke gjorde deres bedste kunster“. En gang optrådte en af linedanserne med en kurv ved hvert ben, i hver kurv sad en dreng på 5 år, og en kvinde lod sig falde på linen og sprang op igen, og ved en anden lejlighed så man en som hængte sig ved sin hage og sprang op igen på linen. Et farligt nummer blev vist af en linedanser, som i september 1686 optrådte på Gottorp slot, hvor det danske hof da befandt sig. „På en line fra slotsspiret over slottet og gravene og ned på ridebane-jorden fæstet stiv, var der en italiener, som gik op i tårnet og lagde sig på bugen på rebet, strakte ud fra sig hænder og fødder og lod sig glide ned til jorden. Ved enden på jorden lå der bolster, der stod vagt derved at tage imod ham, han havde et bryststykke af puntlæder, så han på ingen del skulle få skade“.

Linedans blev offentligt vist i København i forbindelse med bilageret i 1634, og siden blev denne kunstart et ganske fast træk i byens forlystelsesliv. I november 1688 tog Jakob Petersen borgerskab som linedanser, og i marts 1717 fik linedanseren Anthon Valentin Scarpeta anvist en plads for enden af Nytorv til sin fjællebod. En mere uprofessionel balancekunst så man i 1669, da en trompeter som sad på livet frelste sig ved at gå op på spiret af Nikolaj tårn, hvor han „stod på fløjet uden mindste rygstøtte, blæste et stykke i sin trompet, og udtømmede på kongens sundhed nogle vinglas“.

Undertiden kom der artister med mere specielle evner. I april 1652 havde København således besøg af den berømte „vandkunstner“ Jean Royer fra Lyon. Han kunne ud af munden udspy vædsker i 12–14 forskellige farver, brændevin og stenolie som lod sig antænde, samt salat og blomster med fuldkommen friske blade. Han kunne endvidere præsentere et springvand, idet han i så lang tid, som det varede at gå 200 skridt, sprøjtede en høj vandstråle ud af munden.

Mest opmærksomhed vakte den såkaldte „stærke mand“, tyskeren Johan Carl von Eckenberg som i september 1720 kom til København. I et lejet fjællehus på Nytorv viste han gennem flere måneder sine berømte færdigheder. Forestillingen omfattede også linedansere og springere, samt en Hanswurst (Harlekin), som spillede små „burlesker“, men hovedattraktionen var mesteren selv, og folk strømmede til. Eckenberg demonstrerede sine usædvanlige kræfter i et program på 16 numre. Ved de største præstationer benyttede han særlige „maskiner“, hvorved han kunne udnytte alle kroppens muskler til at trække eller løfte. Liggende på en platform med fødderne støttet mod to nedrammede pæle kunne han med hænderne holde et reb, hvori to heste trak. Et tommetykt tov, som var bundet fast om en stolpe, sønderrev han ved at holde hænderne om en kort stok, som var indstukket i tovet, og sætte begge fødder mod stolpen. Stående på et stillads løftede han

med én hånd først en hest med rytter og derefter 12 personer. Uden stillads kunne han med én hånd løfte en kanon på 1900 pund. Han viste også sin styrke i bryst- og mavemuskler. Han lå på jorden med en ambolt på brystet, hvorpå to smedesvende huggede en jernstang over. Man kunne ligeledes slå en sten i stykker på hans bare bryst. Liggende med hovedet på én stol, og fødderne på en anden bar han 6 personer, som stod på hans mave og bryst, og også i denne stilling blev der knust en stor sten på hans krop. Sine armkræfter demonstrerede han ved at holde et vinglas i hver hånd, mens to mænd ved hver side holdt fast i reb, der var bundet om håndleddene. De kunne ikke hindre ham i at føre glassene til munden. Og siddende på jorden løftede han to mænd, som stod på hans knæ, op på et bord. Han viste sine kræfter i hænderne ved at dreje nagler til ringe, bøje 6 tintallerkener sammen til en klump og rive 3 tintallerkener over på én gang. Med tænderne bar han en lang bæk, og han kunne også holde en stok så fast i munden, at to karle ikke formåede at rive den fra ham.

I begyndelsen af 1721 ophørte Eckenbergs forestillinger på Nytorv. Han optrådte i slutningen af februar for hoffet på slotspladsen men rejste derefter ud af landet. I april 1722 kom han igen til København med sin trup og gav forestillinger på det nye komediehus i Lille Grønnegade. Denne gang kunne han imidlertid ikke trække publikum, „skønt denne karl udfører meget curieust, så er dog tilstrømningen kun slet“. „Den stærke mand“ havde ikke længere nyhedens interesse, man havde indset, at nogle af hans numre beroede på „fordelagtige kunstgreb“, hvormed han kom sin medfødte naturlige styrke til hjælp, således at han „i det mindste måtte dele berømmelsen med naturen og den mekaniske videnskab“. Undertiden røbedes denne sammenhæng. Engang da Eckenberg skulle vise nummeret med at holde igen mod to heste, var pælene hvorpå han støttede fødderne ikke rammet fast nok ned i jorden. Hestene trak ham derfor henover pælene „med en sådan hurtighed, at man slet ikke kunne se nogen overordentlig styrke, men han måtte af fuld hals råbe: halt, halt, halt“, under stor latter fra tilskuerne. Også nummeret med at bære en træbæk i tænderne byggede på skjulte fordele. Det så man, „da en ung person, som havde været oppe og set disse præstationer, engang sprang på theatrum, den tid spectaclet var ude, og enhver såvel acteurs som tilskuere begreben at gå hjem, og forsøgte, om han ikke også kunne løfte bænken med sine tænder. Thi, fordi kunsten mest beroede på den balance, hvorefter bænkens længde og structur var indrettet, så gelingede det ham ligesåvel som den stærke mand at gøre kunsten, og derved havde han sikkerlig prostitueret mesteren, hvis tilskuerne endnu havde været forsamlet, eller comoedianterne ej var kommet derover og taget bænken fra ham“.

Eckenberg og hans trup optrådte kun i tre uger for borgerskabet på teatret i Lille Grønnegade. Derefter rejste han sit eget teater i en have uden for Nørreport

Artister – den stærke mand

Den tyske artist Eckenberg forlystede i 1720–22 københavnernes med sine kunststykker. Øverst holder han to heste fast med benene. Han løfter en hest med to ryttere eller en kanon. Til venstre sønderriver han et tov og viser styrken i sine bryst- og armmuskler. Til højre bærer han seks mand liggende mellem to stole, en medhjælper knuser en sten på hans mave etc. – Stik i E. D. Hauber: Bibliotheca magica, II, 21, 1740.

i nærheden af Ravnsborg. Her viste han sine kunster og optrådte med sine line-dansere, luftspringere og komedianter for et nyt publikum. Desuden arrangerede han dyrehidsninger, spil og leg. Det var især almuen og byens tjenestefolk, som søgte ud til „den stærke mands have“. Hele sommeren 1722 gav han forestillinger både hverdage og søndage. Men midt i september blev teatret lukket, og Johan Carl von Eckenberg rejste til Tyskland og kom ikke mere til Danmark.

I begyndelsen af 1600 årene kendtes offentlige opførelser af skuespil kun i form af de såkaldte skolekomedier. I de større købstæder opførte latinskolernes disciple hver sommer bibelhistoriske og moraliserende skuespil. Stykkerne blev spillet på dansk, tilrettelagt og instrueret af skolernes rektorer, og opførelserne fandt som regel sted på byens torv, hvor mange tilskuere kunne få plads. Skolekomedierne var populære i alle kredse indtil 1630erne. Derefter ophørte de, uden at noget andet trådte i stedet.

I forbindelse med de store hoffestligheder opførtes undertiden festspil som var skrevet specielt til lejligheden. Da biskoppen af Osnabrück og Verden i maj 1618 kom til København for at forhandle med Christian 4., spillede på slotspladsen en tysk tragedie på rim, forfattet af den kgl. kalendariograf Niels Helvad. Herom fortæller en tilskuer: „Dagen efter blev der opslået et stort telt af store skibssejl på slotspladsen. Det var tjæret udvendig, hvorpå der igen var strøet mos, og dette telt blev somme tider kaldt helvede, somme tider bjerget. I dette blev der spillet en komedie, hvis hovedpersoner var de græsseligste tyranner, der har eksisteret, både guds og kristenhedens fjender, som af en, der agerede djævelen, blev kastet ind i dette helvede. I dette bjerg eller helvede var allehånde gode varer af mad og vin, og de folk, som spillede de ugudelige, blev hæderligt modtagne og trakterede der. Nicolaus Helvaderus måtte også derind højt grædende på en trillebør“. Det har nok vakt særlig jubel, at den kendte folkeskribent selv deltog i narrestregerne med så stort talent. Ved „Det store bilager“ spillede 10. oktober 1634 i den ydre slotsgård en tysk tragedie: „Von den Tugenden und Lastern“. Den var indlagt som led i aftenens festfyrværkeri, og striden mellem de gode og de onde magter sluttede med, at de onde magters borg blev brændt ned og tilsidst eksploderede. I stykket forekom også en lystig person ved navn „Hans Bratwurst“.

Professionelle komedianter, som på eget initiativ drog fra by til by for at præsentere deres i forvejen indøvede stykker, dukkede først op i Danmark omkring 1650. Det var tyske og hollandske vandretrupper, som viste deres kunst for et nysgerrigt og opmærksomt publikum. En sådan trup gav i oktober 1661 Jens Bircheroed hans allerførste teateroplevelse. „Nogle til Odense ankomne comediantspillere begyndte hodie (idag) på rådhuset at agere. De af vores familie, som lod sig forlyste at gå der op, tog mig samme tid med sig. Og er så dette den første gang, da jeg

Sammen med Eckenberg optrådte denne muntre bondeknøs, Hans Wurst (Harlekin), som spillede små „burlesker“. Muligvis var det Eckenberg selv i forklædning? – J. C. v. Eckenberg: Abgenöhtigte Ehren-Rettung mitgetheilet durch den ordentlichen Theatralischen Ausruffwer Hans Wurst. Kbh. 1720.

sådanne comedianter har set“. Fra 1660erne gav de tyske trupper jævnligt gæstespil i København og de større provinsbyer. I København kunne man i årene 1663–65 overvære skuespil på et rigtigt komediehus, som var opført efter hollandsk forbillede. Det lå på Slotsholmen ikke langt fra Højbro. Her spillede et par af tidens mest ansete tyske trupper, men til trods for at komediehusets ejer og bevillingshaver Andreas Joachimsen Wolf således kunne tilbyde noget, „som ikke gement er eller af nogen ordinær komediant er bleven set“, kunne foretagendet ikke give tilstrækkeligt overskud, og „Københavns første teater“ blev revet ned i 1666. De fremmede trupper gav derefter oftest deres forestillinger i „Komediant-salen“, den store sal på Københavns rådhus. I begyndelsen af 1700 årene benyttede man som regel bryggernes lavshus i Klosterstræde eller skræddernes lavshus i Brolæggerstræde. I provinsbyerne spilledes på rådhusallene, som magistraterne villigt udlånte. I 1668 måtte hertug Christian Albrecht indskærpe borgmester og råd i Slesvig, at ingen komedianter måtte få overladt rådhusalen uden hans udtrykkelige tilladelse.

ten“ spillede flere gange i København i årene 1664–1674 havde også „Der beklägliche Zwang“ på programmet, men nu under den forbedrede titel: „Der Irrgarten der Liebe“. Desuden bl. a. „Der bestrafte Brudermord“ (efter Hamlet). Carl Paulsens efterfølger magister Johan Velten, der var i København 1675, føjede dertil bearbejdelser af Molière bl. a. „Der alte Geizhals“ (l'Avare) og „Der kluge Knecht Mascarilla und der einfältige Herr“ (l'Étourdi).

I de tyske komedier medvirkede altid en nar, „die lustige Person“, som i klovrens skikkelse repræsenterede den sunde fornuft og oplevede det temmelig svulstige og konventionelle spil med sine barokke indfald. Han optrådte under navne som Hans Wurst eller Pickelhering og var med selv i de mest tragiske stykker. Han deltog ikke i handlingen, og hans rolle var aldrig nedskrevet. Efter en rørende eller rystende scene hed det blot: „Allhier agiert Pickelhering“. Med improvisationer og aktuelle hentydninger, mimiske fremstillinger og akrobatiske spring, grove løjer og frivole gebærder morede han publikum og holdt spillet i gang. I 1728 skildres hans optræden således:

En nar i sælsom dragt på skuepladsen spiller,
og ofte sin person pudseerlig forestiller;
man mærker, at han ej sin mund har hjemme glemt,
men han er oven fuld af latter, lyst og skæmt.
Han tusind krumspring gør; nu lader han sig dumpe,
og tit dig bilder ind, han slog sin ryg og rumpe;
nu tar han villig prygl og vældigt øredask,
og springer lige glad, endskønt han nys fik bask.

Denne vigtige rolle, som krævede situationsfornemmelse, komisk talent og gymnastiske færdigheder, udførtes som regel af truppens principal. Efter hovedstykket fulgte et lystigt „Nachspiel“, hvori narren spillede hovedrollen. Det var en løst udarbejdet farce, formet efter de italienske harlekinader. En tysk trup, der i 1697 optrådte i Ribe, opførte som efterspil „Arlequin der betrogene Kupler“, og „Die Königlich polnische und Churfürstlich-Sächsische Hoff-Comoedianten“, som i 1707 spillede på bryggerens lavshus i København, viste som efterspil „Pickelherings doppelte Heyrath“.

De rejsende komedianttrupper var ikke ene om at forlyste de danske købstæders indbyggere med skuespil og klovneløjer. Omrejsende kvaksalvere medførte fra gammel tid ofte en nar, som optrådte med sine kunster foran kvaksalverens telt. Når folk så havde samlet sig, trådte mesteren selv frem og anbefalede sine operationer eller medikamenter. Med stor veltalenhed opremsede han sine anbefalinger og fortalte om sine midlers vidunderlige virkninger, undertiden ledsaget af mere

eller mindre forfalskede demonstrationer. Rene artistiske forevisninger forekom også, og narreløjerne udviklede sig efterhånden til egentlige skuespil. Således fik i 1695 „den italienske Harlekin“ Sebastino di Scio kongelig bevilling til at sælge sine medikamenter overalt i landet samt til at opføre komedier og danse på line. I 1702 kaldes han „midlertidig hofkomediant“ og rejste med et følge på 24 personer. Den navnkundige Salomon Poulsen von Quoten fik i 1711 af magistraten i Århus attest på nogle vellykkede operationer, og søgte i 1715 kongeligt privilegium som okulist, sten- og broksnider samt tandbrækker og komediant. I 1716 fik han tilladelse til at udøve sin lægekunst i København, men ingen eneret som komediant. I de følgende år rejste han overalt i Danmark, udførte sine operationer og viste sit italienske marionetteater med de stedlige myndigheders tilladelse. Skuespillet blev snart hans hovedvirksomhed, og i februar 1717 spillede han med magistratens tilladelse på skræddernes lavshus i København med en trup, der af politio- og kommercekollegiet blev bedømt som fåtallig, slet forsynet med kostumer og dekorationer og dyr med priserne. I 1718 fik han endelig en midlertidig kongelig bevilling til at spille komedie med levende personer i København, og 1719 optrådte han atter på skræddernes lavshus med „die weltberühmte hochteutsche Compagnie“, en trup på 10 personer. I maj opførtes „Der unschuldige Brudermord oder das blutige Rom unter der Regierung des Römischen Kayser Antonio Bassiani Caracallæ“ (efter Andreas Gryphius). Stykket var langt og formentlig fyldt med kraftige dramatiske virkemidler. Efterstykket hed „Arlequin eine verstellte Mumie“. Senere på året gav von Quoten i kompagniskab med franskmænden Etienne Capion forestillinger i det lille Gjethus på Kongens nytorv, men i 1720 trak han sig ud af samarbejdet og rejste til Skåne. I 1722 spillede han komedie i Roskilde „med sine Consorter“, og i maj 1724 rykkede han endnu en gang ind i lavssalen i Brolæggerstræde. Samme sommer satte de danske aktører Holbergs komedie „Ulysses von Ithacia“ på programmet i Lille Grønnegade. Det var en dræbende satire over den tyske vandrekomedie i den form den spilledes i Brolæggerstræde. Von Quoten synes dog at have fortsat sin virksomhed især i provinsen, men da han ved Københavns brand i 1728 mistede alt sit teaterudstyr, måtte han opgive skuespillet og lade sig nøje med sin lægekunst.

Ved siden af skuespil med levende personer fandtes spil med dukker i tilsvarende former, og som dukkespil nåede de populære stykker ud til videre kredse. I begyndelsen af 1600 årene, da latinskolernes amatører endnu viste deres opbyggelige komedier på byernes torve, rejste professionelle dukkespillere landet rundt med de samme komedier. Undertiden spilledes disse forestillinger i kirkerne efter søndagsprædikenen. I 1624 opførte komedianten Coth fra Husum med voksfigurer komedien „Susanna“ i kirken i Tetenbüll, og i 1636 spillede nogle gøglere

Dukkespil

med dukker komedien „Lazarus og den rige mand“ i flere kirker i Haderslev len. Begge disse skuespil var prøvede successtykker fra skolekomedien. De fremmede, som i 1634 besøgte Sorø og „gøglede med dukker“, har måske vist et lignende folkeligt bibeldrama. Senere, da de tyske komedianter viste deres fængslende melodramaer i rådhusale og lavhuse, rejste mindre trupper rundt i landet med lignende stykker, opført som marionetforestillinger. I 1671 kom marionetspilleren Franciskus Hollænder til København, og 1688 og 1697 var der andre marionetspillere i byen. De optrådte bl. a. for hoffet, og det samme gjorde den trup, der efter 1675 spillede i Hamborg og kaldte sig „Königlich dänische privilegirte Hofacteurs mit Figuren in proprer und neuer Kleidung“. I 1703 agerede en „dukkegøgler og linedanser“ i kompagnihuset i Aalborg, og 1717 viste Salomon Poulsen von Quoten sine marionetter på snapstinget i Viborg. I København blev marionetforestillinger en jævnlig begivenhed. I 1718 indrettede Etienne Capien med kongelig tilladelse „et theatrum til marionetspil“ og i marts 1720 gav han forestillinger i Gothersgade. Blandt „de små komedianter som spiller med marionetter“ nævnes en mand ved navn Christian Corber, som i oktober 1722 agerede i skræddernes lavshus i Brolæggerstræde.

I de store byer måtte dukkerne konkurrere med det levende teater om publikums gunst, og dette gav sig udtryk i marionettruppernes reklame og spilleteknik. En aften i marts 1722 gik en soldat fra Borgergade klædt som Harlekin rundt i Københavns gader for at invitere folk til et marionetspil, måske en forestilling som den man engang i 1719 kunne læse om på plakater opsået på byens gadehjørner.

Med nådigst tilladelse af den høje øvrighed.
Alle herrer kavallerer, damer og curiøse
liebhaveere gives hermed til kende, at der
her er ankommet en fortræffelig mester, som
forestiller med store figurer de smukkeste
komedier, tragedier, historier og allehånde
skønne begivenheder, på et kostbart, sirligt
og ofte foranderligt teatrum, hvorpå også
vil blive præsenteret smukke operaer,
maskiner, balletter og jægerier med
mange vilde dyr, hvoriblandt også en
chinesisk elefant i legemsstørrelse, og alle
disse dyr præsenterer sig som levende, og
flere andre lignende sager, og der begyndes
med Titus Andronicus og den hoffærdige
kejserinde og moren Aran.

Modstand fra pietisterne

I sommeren 1735 åbnede de „Kgl. Preussiske og Chur-Brandenburgiske Hof-Comedianter“ på Odense rådhus „deres store og prægtige theatrum“, hvorpå de præsenterede halvanden alen høje dukker, som nok var værd at se på. „Deres store og vel stafferede figurer går frit på teatret og gør alle deres actioner i alle måder, som levende personer, og man kan frit se dem 2 til 3 alen over deres hovede, ...“. Selskabet bestod af 6 personer.

I begyndelsen af 1700 årene var de fremmede gøglere velkomne gæster i de danske købstæder. Man var blevet vant til den afveksling i den daglige tilværelse, som de professionelle forevisere, artister og komedianter kunne tilbyde, og når disse farende folk viste deres kunst, skortede det ikke på „curiøse liebhavere“. Ingen lov forbød deres virksomhed, og de lokale myndigheder var som regel til at tale med. Men fra den del af gejstligheden, som var grebet af den ny vækkelse pietismen, mødte gøglerne stigende modstand. Betegnende er den „forargelige stridighed“, som i 1726 opkom i Åbenrå. Provst Kock indstævnedes for Oberconsistorium i Slesvig sin kollega diakonus Lange, fordi denne havde taget en skuespiller til alters. Manden havde sværmet om med en bande komedianter, men ville nu nedsætte sig som strømpevæver. Lange forstod imidlertid at svare for sig. Magistraten havde jo overladt komedianterne rådstuen til at spille i og derved ligesom approberet deres uvæsen, og provsten havde ikke forment nogen af dem sakramentet, der havde set komedien. Følgelig kunne man ikke anse en acteur, allerhelst når han forlod den metier, for en hedning. Endnu havde de pietistiske præster dog ingen magt i statsstyret. I kancelliet var man klar over, at de omrejsende forlystelser havde betydning, og da de danske aktører i efteråret 1726 bad om at få forbudt alle andre former for offentlige forestillinger, skrev en kancelliembedsmand: „Det ville være en tvang for publico, om alle slags skuespil uden exception generaliter bleve forbudne, efterdi det dog er en fornøden ting i en republik, at den gemene mand gives lejlighed sig på anden måde end med drik og dobbel iblandt at kunne delassere og fornøje. Hvilken fornøjelse just ikke enhver i de danske komedier kan finde; foruden at tale om, at iblandt vel så kuriøse skuespil kunne forefalde, som kunne opvække de fornemstes, ja vel selv det høje kongelige herskabs begærlighed til at ville se det“.

Heinrich Dittmers (død 1677): Dreng med hane. Malet ca. 1670. 78×60 cm. Fredensborg slot.

TROLDDOM OG HEMMELIGE KUNSTER

Kort tid efter at Leonora Christina Ulfeldt var blevet sat i fængsel i Blåtårn – den 8. august 1663 – blev der lukket et ældre fruentimmer ind til hende. Denne, Karen Olesdatter, skulle for to rigsdaler om ugen være Leonoras tjenestekvinde. I næsten tre år kom hun som frivillig fange til at gøre Leonora Christina sin opvartning. Forholdet mellem de to var ikke godt. Hvad Karen Olesdatter mente om sin frue, har hun ikke levnet eftertiden viden om, men „en utro, ugudelig, løgnagtig og uskikkelig kvinde“ var det skudsmål, som Leonora Christina gav hende i sit „Jammersminde“. Fra første øjeblik mistænkte Leonora hende for at have fået til opgave at udspionere hende. Men Karen Olesdatter havde et svagt punkt, som Leonora vidste at benytte sig af, og det var hendes overtro.

Den 9. oktober 1663 holdtes brylluppet for prinsesse Anna Sophia og kurprinsen af Sachsen. „Om morgenen,“ fortæller Leonora Christina, „sagde jeg til kvinden: „Idag skal vi faste indtil imod aften.“ – Thi jeg tænkte nok, at de kom ikke mig i hu . . . førend de andre var trakterede, i det ringeste til middag. Hun ville vide årsagen, hvorfor vi skulle faste. Jeg svarede: „Det skal I få at vide i aften“. . . . Imod middagstider, da trompeter og hærpauker lod sig høre, sagde jeg: „Nu går de over pladsen til den store sal med bruden.“ – „Hvor ved I det (fra)?“ sagde kvinden. – „Jo, jeg ved det,“ sagde jeg, „min gejst har sagt mig det.“ – „Hvad er det for en?“ spurgte hun. – „Det kan jeg ikke sige Eder,“ svarede jeg.“

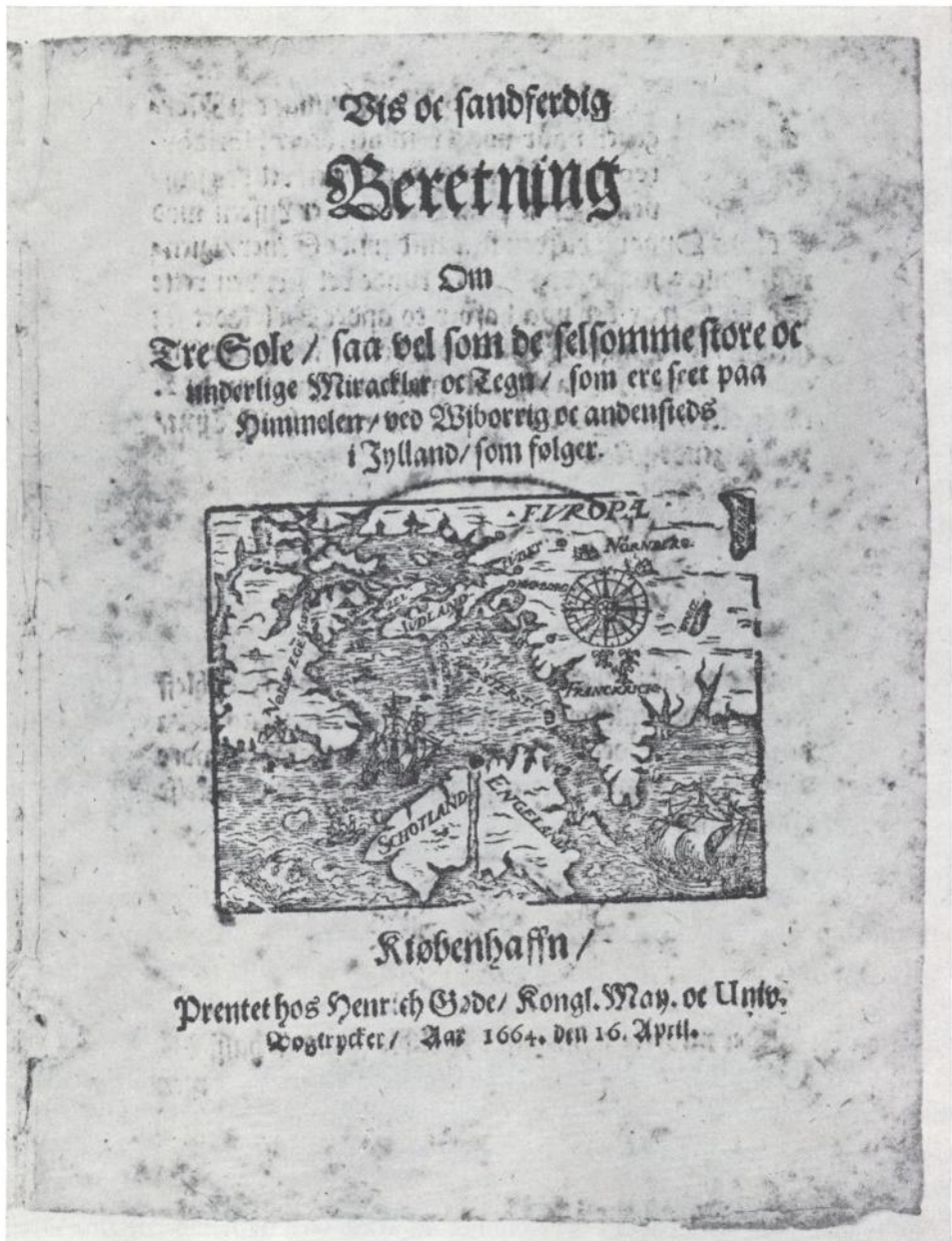
Efterhånden som trompeternes fanfarer lød, kunne Leonoras „gejst“ fortælle Karen Olesdatter hver gang en ny ret blev båret fra køkkenet op på slottet, og hvornår de var nået til desserten. Hen på eftermiddagen sagde Karen Olesdatter: „Nu krymper min mave helt ind, hvornår skal vi have mad?“ – Leonora svarede, at der endnu var længe til, for den anden ret var kun lige båret op; før klokken syv skulle de ikke vente at få mad. „Det skete, som jeg sagde,“ fortsætter Leonora, „klokken syv en halv kom slotsfogeden, (og) undskyldte sig (med), at han havde nok fordret på maden, men kokkene havde alle hænderne fulde. Kvinden, som altid mente, at jeg kunne trolde, blev stadfæstet i sin mening derom . . . Jeg formærkede det på hende, eftersom hun ofte gjorde mig spørgsmål om det, jeg ikke kunne vide, hvorpå jeg stundom gav svar af en dobbelt mening – (Jeg) tænkte, at måske den frygt, hun havde (for), at jeg kunne vide, hvad der skete, kunne forhindre, at hun . . . satte løgn sammen om mig. Hun tiskede og (dvs. heller) ikke nær så meget siden med slotsfogeden.“

At spekulere i andres overtro havde Leonora nok lært af sin mand, Corfitz Ulfeldt, og meningen med denne forstillelse udtrykker hun også klart: „(Jeg) tænkte, som min herre . . . plejede at sige – når han ville i hans unge år gøre nogen vis på, at han vidste den sorte kunst – at de frygter dem, de har den opinion om, og tør ikke gøre dem ondt.“ Når rollen lykkedes så godt for Leonora, skyldtes det imidlertid, at der, allerede inden hun kom i Blåtårn, var rygter i omløb om, at hun kunne trolddomskunster. De første nætter var det vanskeligt for dronningen at finde nogen, som turde være hos den fornemme fange, „thi jeg var holdt for *ond*,“ fortæller Leonora Christina. Til sidst faldt loddet på kammerpigen Maren Bloks, til hvem dronningen sagde: „Du skal i nat være hos Leonora. Du skal ikke være bange, hun kan nu intet ondt gøre. Om hun også kan hekse, så er hun nu fangen og har intet hos sig. Og dersom hun slår dig, så giver jeg dig lov til at slå hende dygtigt igen, så at hun kan bløde.“ – Mere tydeligt kunne dronning Sophie Amalie ikke have sagt sin mening om sin gamle rival til førstepladsen ved hoffet. Den sikreste måde at tage magten fra en heks på var ifølge overtroen at slå hende til blods.

Fra Maren Bloks fik Leonora senere hen overbragt en seddel „hvorudi stod, at hun bad mig sætte ondt imellem jomfru Carisse og en Ahlefeldt . . . Den Ahlefeldt var hende ikke værd, men Skinkel var en brav karl . . . Såsom den skrivelse var åben, så vidste kusken dens indhold. Jeg blev . . . fortørnet, men sagde intet. Kvinden kunne vel mærke på mig, at jeg tog det ilde op (og) sagde: „Frue, jeg ved vel, hvad det er Maren vil.“ – Jeg svarede: „Kan I hjælpe hende dertil?“ – „Nej!“ svor hun og lo hjerteligt. Jeg spurgte, om det var at le af. – „Jeg ler,“ sagde hun, „(af) at jeg tænker på den vise Cathrine, jeg før har talt om, som gav et råd til én engang – som og (så) ville have sat ondt imellem to mænd, som var gode venner.“ – Jeg spurgte, hvad det var for et råd. – Hun sagde, der skulle tages hårene op, hvor tvende katte havde revets, og de hår skulle kastes imellem de to, (som) man ville sætte splid imellem. – Jeg spurgte, om den kunst gik an (dvs. lykkedes). – Hun svarede: „Den blev ikke ret forsøgt (udført rigtigt).“ – „Måske,“ sagde jeg, „at kattene ikke vare begge sorte?“ – „Ho, ho,“ sagde hun, „jeg hører vel, at I ved, hvordan det skal være.“ – „Jeg har hørt mere end det,“ svarede jeg, „lær hende (Maren Bloks) den kunst, så får I sukkerkandis igen . . . Alvors tale: Lad Per (kusken) bede Maren Bloks at forskåne mig for sådanne begæringer!“

Efterhånden blev det klart for Leonora Christina, at Karen Olesdatter havde ladet sig lukke inde med hende for at lære hende kunsten af. Hun havde – tilsyneladende uden held – plejet omgang med flere kloge koner, blandt andet med en kvaksalverske som „hun holdt for en troldkvinde“, hvilket dog efter Leonoras mening „ikke bestod udi andet end at læge frantsoser (dvs. kønssygdom) og skille

Leonora Christina opfattede sit fangenskab som et martyrium sendt hende af Gud. Også himmel-fænomener som kometer, dansende sole og blodregn mente man varslede prøvelser, som Gud ville lade komme over menneskene. Den 30. marts så man ved Viborg mellem kl. 7 og 9 tre sole på himlen med adskillige ringe og cirkler omkring. Et par uger efter spredtes nyheden ud over landet med det skillingstryk, der gengives her. – Kgl. Bibl.

horer ved deres foster og deslige utilbørligheder“. I tre år holdt Karen Olesdatter tålmodigt ud i sin nye „læreplads“, uden at hun var blevet det mindste klogere; da blev Leonora Christina omsider til sinds at indvi hende i sin kunst.

Det var en sommerdag i 1666. Karen Olesdatter følte sig utilpas og havde lavet en portion øllebrød, som hun havde sat til varme på fyrfadet ude på gangen, hvor fangevogteren og en løsgående fange, Christian, opholdt sig. „Slotsfogeden,“ fortæller Leonora, „sad inde hos mig og snakkede. Chresten og Christian gantede sig med hende derudenfor, og skulle Christian røre i øllebrødet og smage, om det var varmt nok. Chresten siger til Christian: „Drik det ud, om du tør!“ – Ordene var ikke så snart sagt som gerningen gjort, og fast i det samme stod slotsfogeden op og gik bort. Der dørene var lukkede, sad kvinden som færdig til at dåne. Jeg mente, at det var af sygdom og blev ræd, at hun skulle hastigt dø, og (at) jeg skulle få skylden for hendes død . . . Jeg sagde: „Giver Eder tilfreds. I skal vel få et øllebrød.“ – Hun svor en stor ed: Hvor hun skulle få det? Det var sommerdag og ingen ild i kakkelovnen, og man kunne ikke kalde på nogen, som kunne høre en. – Jeg sagde: „Kan I tie, så vil jeg komme potten til at syde (dvs. koge).“ – „Jo,“ svor hun en forfærdelig ed, „jeg skal nok tie, og jeg skal aldrig sige det.“ – Så lod jeg hende lægge tre stykker teglsten, som altid havde ligget bag natskrinet, og der sætte sin potte med øl og brød på. – Alt det, hun skulle gøre, skulle ske tiende. Hun måtte heller ikke svare mig, hvis jeg spurgte hende om noget, med ord, men vel med tegn. – Hun satte sig ved potten og rørte deri med en ske. Jeg sad (som) altid på min seng . . . og skrev på bordet adskilligt. Spurgte alt imellem, om potten sød (dvs. kogte). Hun kiggede flittigt til, men virrede med hovedet. Der jeg havde spurgt tredie gang, og hun vendte sig til mig og så, at jeg lo, så tog hun på som en, der var gal: Kastede skeen af hånden og stolen omkuld, rev sin trøje op og sagde: „Gid fanden være så (dan) narret!“ – Jeg sagde: „I er ikke bedre værd, som tror, at jeg kan trolde.“ – „Oh,“ svor hun en stor ed, „havde jeg ikke troet, at I kunne trolde, havde jeg aldrig ladet mig lukke inde hos Eder, vil I tro det!“

Kort tid efter udløb Karen Olesdatters forspildte læretid. Da hun tog afsked med Leonora Christina, sagde hun: „Nu, farer nu vel, frue! Nu er vi begge glade.“ – Og Leonora svarede: „Det er vel et af de sandeste ord, I haver sagt i Eders dage.“

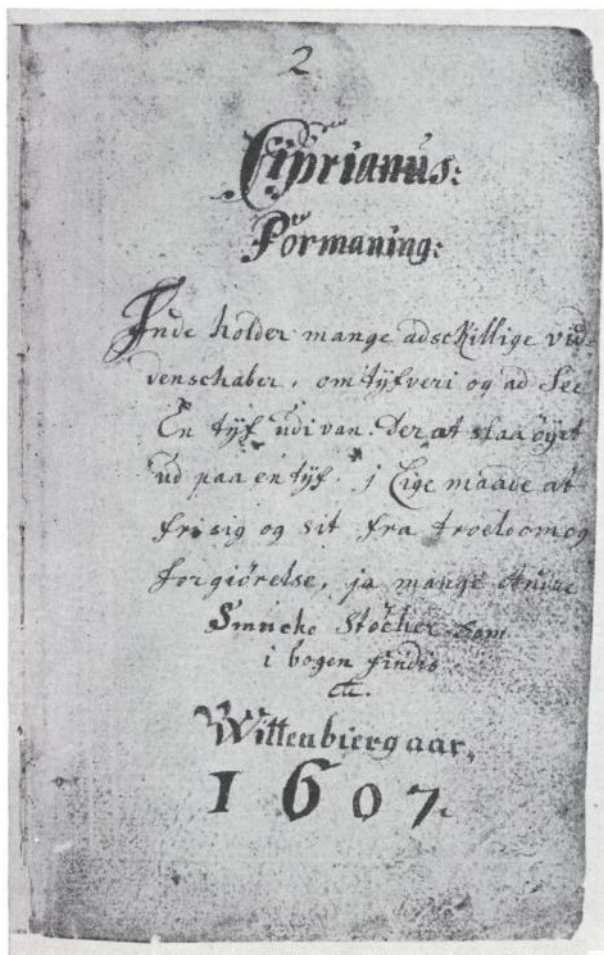
Mange år efter, da Leonora var kommet ud af Blåtårn og henlevede sine sidste år i Maribo kloster, skrev hun fortalen til sit „Jammersminde“. Hun så her tilbage på sit fængsel som et martyrium, Gud havde pålagt hende, og hun konstaterede – ikke uden en vis tilfredshed – at den ene efter den anden af dem, som havde været onde mod hende, havde fået en hård død. Som den sidste i listen genfinder vi „den skelm og ugudelige krop Christian, som gjorde mig så megen fortræd i mit

I Christian 4.s forordning „Om Troldfolk oc deris Medvidere“ 1617 hed det, at hemmelige kunster som signen og manen er alle troldfolks første alfabet. Derfor skulle folk, der var kyndige i den slags kunster, straffes, så vel som deres medvidere (dvs. kunder). Forordningen bragte i begyndelsen adskillige „kloge folk“ på bålet. Men snart blev den håndhævet mindre nidkært, og mange kloge slap ustraffet gennem tilværelsen, skønt de fleste af forordningens bestemmelser gik igen i Danske lov 1683. – Titelside, Kgl. Bibl.

fængsel“. Da han slap ud, brændte han en præstegård af, så præstens kone brændte inde. „Præsten,“ fortæller Leonora, „ville ikke forfølge den skælm med retten, men befalede hannem den rette Dommer og hannem alene hævnen.“ Og Christian endte som en sindssyg og fandtes en morgen i en mark, hvor han havde skudt sig selv.

Leonora Christina havde på sine rejser ude i Europa mødt den nye teori om den naturlige magi (*magia naturalis*), og det prægede hendes syn på trolddom. Hun var af den opfattelse, at nogen havde mere „videnskab“ end andre, og at nogen brugte deres „videnskab“ til at gøre ondt med. Men „i hvor vel det kunne ske på naturlig vis, så var det dog ikke tilladt udi Guds Ord, at bruge naturen til at gøre ondt med.“ Ejheller var det rimeligt at give fanden den ære, som ikke tilkom ham.

Mange håndskrevne trolddomsbøger blev tillagt helgenen, biskop Cyprianus. Dette håndskrift svarer, skønt afskrevet i Norge, til det i teksten omtalte fra Danmark. Det „indeholder mange adskillige videnskaber om tyveri og at se en tyv udi vand, dér at slå øjet ud på en tyv, i lige måde at fri sig og sit fra trolddom og forgørelse.“ Det foregiver at stamme fra Wittenberg. Thi rygtet gik, at denne by foruden sit berømte universitet også var sæde for „den sorte skole“, hvor man kunne lære alle de forbudte kunster. Da mange præster havde studeret i Wittenberg, hed det sig, at de havde gået i den sorte skole og lært at binde tyve og mane spøgelse i jorden. – Kgl. Bibl.

Jammersmindet er en af de få kilder fra det 17. århundrede, der – uden at det sker i forbindelse med en retssag eller religiøs opbyggelse – skildrer de uindviedes holdning til trolddom og hemmelige kunster. Hvem skulle tro, at der også var plads til at drive morskab med disse ting? Dette skal ikke lede os til at tro, at man ikke tog trolddom og hemmelige kunster alvorligt, for det gjorde alle lige fra dronningen og Leonora Christina og ned til Karen Olesdatter og Maren Bloks. For alle fire var trolddom en ubestridt realitet, selv om de opfattede den hver på sin måde. Og dog havde de lige som det store flertal af befolkningen kun kendskab til nogle få brokker. At kende og kunne de hemmelige kunster til bunds var lige som i alle andre fag kun beskåret nogle få specialister: de kloge folk.

En forordning om troldfolk – Hemmelige kunster på Rosborg

Blandt udøverne af de hemmelige kunster var der i 1500 årene ikke så få præster, men i begyndelsen af 1600 årene gled præsterne ud af billedet. Årsagen hertil var nok Christian 4.s forordning af 12. oktober 1617, „Om troldfolk og deres medvidere“, som gjorde det for farligt at have dette bierhverv – i hvert fald for præsterne.

I forordningen hed det, at man var blevet opmærksom på, at „nogle hemmelige kunster, som er signen, manen, målen, *characteres* eller maler (dvs. magiske tegn), vise igen, visse dagers udi ugen (dvs. visse ugedages) udvælgelse, osv.“ stadig gik i svang og holdtes for uskadelige og tilladte, fordi „de formenes at komme mennesker og fæ til gavn og helbred“, og fordi der i disse kunster „undertiden mænges og vanbruges nogle forment Guds ord, uanset at sådanne kunster af Gud allermægtigste højlig forbudte ere“, eftersom de drager menneskene fra Gud, og den naturlige hjælp og medicin, som han har stillet til deres rådighed, til djævelen og hans hemmelige og unaturlige råd og midler. Desuden plejede disse kunster at være „alle troldfolks første alfabet“ og begyndelse, og ophav til „trolddoms onde“.

Kongen havde derfor bestemt at straffe alle, som „efter denne dag“ befandtes at være kyndige i den slags kunster og gjorde brug af dem. Medvidere – de kloge folks klienter – kunne også forvente at blive straffet med at skulle stå åbenbart skrifte og bøde til nærmeste hospital efter deres formue, for adelige personer fastsattes bøden derimod til tusind daler. Den som anden gang blev grebet i at søge råd hos sådanne folk, skulle straffes på lige fod med dem, som „kunsterne øve og derudi forfarne ere“.

Sluttelig pålagdes det alle øvrighedspersoner i riget at gribe ind, så snart de måtte blive bekendt med sådanne lovovertrædere, og angive, tiltale og straffe dem, „såfremt de selv der for ikke vil stande Os til rette som . . . sådanne folks medvidere“.

Forordningen blev med få ændringer optaget i Christian 4.s store reces af 1643, og det meste af indholdet gik over i Danske lov 1683. Den var således gyldig i hele den periode, som vi beskæftiger os med.

Men behovet for de hemmelige kunster var for stort til, at de sådan kunne afskaffes ved lov. „Helbredden er god at have,“ sagde menigmand. „Den der fattes ild, han leder i asken,“ var en anden af de stående undskyldninger, som folk kom med, hvis man bebrejdede dem, at de søgte hjælp hos kloge folk. Og selv en adelsmand som kaptajn Niels Munk på Rosborg undså sig ikke for at ty til de hemmelige kunstners specialister, da han hjemsøgte af en række ulykker, og hans to ældste børn, en dreng og en pige, faldt i en besættelsesagtig sygdom.

Sidst i marts 1639 havde Viborgbispen Hans Vandel besøgt de syge børn på Rosborg sammen med lægen Christen Schøtte, og de var enige om, at børnene

Hemmelige kunster på Rosborg

ikke var legemligt besatte, men at sygdommen var „af orm causiret“ (dvs. forårsaget af orm), og lægen skrev en recept til apoteket. Denne forklaring må ikke have passet Niels Munk, for da biskoppen en måned efter sammen med lensmanden, Jørgen Seefeldt, besøgte de „besatte“ børn, havde tre mystiske mænd fået deres gang på Rosborg. Det var Erik Christensen Skrædder fra Svendborg, lille Peder Biering fra Viborg og en gammel mand, som hed Jens Heide. Den sidste stod ved siden af sengen, da biskoppen kom ind for at se til Niels Munks datter. Han bad biskoppen om ikke at nævne Guds navn for den syge pige, der lå og råbte og skreg. Biskoppen svarede, som det hedder i hans beretning, at han: „ville vel ramme til, og så bad jeg hende alvorligen, at hun dog ikke så (ledes) ville tage afsted og fordærve hjernen og hovedet på sig selv, og fik hende så til rolighed. Så tilspurgte jeg hende, om hun af sin katekismus havde lært, at hun var døbt i den Herre Jesu navn. Hun svarede lydelig ja.“ Biskoppen fortsatte med at stille myndige spørgsmål, som hun alle svarede lydigt på, og spurgte til sidst: „om hun og (så) vidste, at Jesus Christus var hendes hovedherre og brudgom, som dertil var kommet til verden at gøre Satans gerninger til intet. Hvortil hun svarede ja. Og var hun smukt stille, imens jeg var derinde,“ slutter bispem.

Broderen, som hed Peder, havde mindre voldsomme anfald. Bispem spurgte ham, om han ikke havde lyst at komme med ham hjem og lege med hans sønner. Drengen svarede ja. Lensmanden og bispem talte med forældrene og fik lov at tage drengen med, for at han en tid kunne være væk fra søsteren. Men hermed fik de også lejlighed til at tale frit med ham og spørge ham ud om det, som i al hemmelighed foregik på Rosborg.

Allerede dagen efter, den 25. april, blev den fynske skrædder forhørt på Hald slot. Han fortalte, at Jens Heide var kommet til Rosborg for fire dage siden og havde erklæret, at kaptajnens børn var forgjort, og lovet med Guds hjælp at helbrede dem, „men han skulle læse over dem i tre søndage efter hverandre.“ Dagen efter, som var en søndag, var Jens Heide tidligt om morgenen kommet ind til den syge dreng med et lys i hånden og havde læst over ham af to bøger, som ifølge skrædderen var indbundet i sort pergament. „Den første bog, han læste udi, kaldte han Cyprianus, og den anden var en liden bog som en katekismus, dog ikke så tyk på bladene – hvilke bøger findes endnu i Jens Heides lomme.“ Hvad der stod i disse bøger, havde skrædderen ikke rigtig hørt, „fordi han var noget søvngædig. Dog hørte han vel, (at) han nævnte (noget) om forgøring, så og om tin, kobber og bly“ (denne trylleformel mod hekseri og forgørelse i almindelighed er velbekendt fra andre bevarede Cyprianus-håndskrifter). Bagefter havde den kloge mand sagt, at han ville have børnene i jorden, fordi de var forgjort. Der blev kastet en grav i lergulvet inde i et lille hus, som stødte op til bryggerstet, og da alle gårdens folk var i kirke, svøbte de drengen i et lagen og lagde ham i graven.

Jens Heide havde ham ved fødderne, og skrædderen holdt ham ved hovedet, da de lagde ham ned i graven. Mens han lå „i jorden“, læste Jens Heide over ham igen; men skrædderen kunne ikke erindre mere heraf end, at han ved de fire evangelister og St. Poul og St. Peder formanede, „at dette forgørelse skulle vige fra dette menneske. Og undertiden sagde han det ord *hacka*“. Derefter løftede de drengen op af graven, og så var skrædderen gået i seng igen for at få udsovet. Samme dag som biskoppen og lensmanden var kommet til Rosborg, havde Jens Heide om morgenen læst begge bøger „ganske ud“ over drengen.

Alt hvad skrædderen havde bekendt blev endnu samme dag bekræftet af Peder Munk på Hald slot, hvor han under hensyn til hans mindreårighed blev forhørt i vidners nærværelse. Men han tilføjede, at det var skrædderen, som havde gravet graven. Først året efter, den 21. marts 1640, blev Jens Heide afhørt på slottet. Han vedgik at have været på Rosborg og deltaget i den symbolske begravelse af de forheksede børn, men fremstillede i øvrigt sagen, som om hovedmanden havde været den fynske skrædder: „Da tog en mand af Fyen og fruene børnene, den ene efter den anden og lagde dem i graven. Og tog den mand af Fyen dem ved hovedet og bad mig tage ved fødderne og lagde dem i graven og kastede viet jord på dem. Så tog vi dem straks op igen,“ hedder det i hans erklæring.

Forgørelsesdiagnosen fik Niels Munk til at iværksætte en større heksejagt. Heksene blev udlagt af de besatte børn, eller som man mente, af djævlene som talte af børnenes mund, og de kloge optrådte på tinge som vidner på, hvad disse stemmer havde sagt. I august samme år kom de første tre hekse på bålet, efter at de havde bekendt at have forhekset Rosborg med voksbørn og anden trolddomskunst og sendt djævelen ind i de to børn. Hovedmanden i det påståede heksekomplot kunne Niels Munk ikke få ram på, fordi han boede på en af kronens gårde. Men Christian 4. støttede Niels Munk ved at pålægge lensmanden at rejse sagen, en ordre som måtte gentages et halvt år efter, før Anders Christensen i Fusøre blev stævnet for at have lovet Niels Munk ondt og dømt ved herredstinget til bål og brand. Dommen appelleredes imidlertid til landstinget og siden til Kongens retterting, og begge steder blev Anders Christensen frifundet.

Under sagens behandling kom de hemmelige kunster, som var blevet bedrevet på Rosborg, imidlertid i søgelyset, og Christian 4. pålagde nu lensmanden at tiltale Niels Munk for at have søgt og brugt „forbudne midler med signelse, maning og troldfolks besøgelse“. Kongen afsatte ham med det samme fra hans bestalling som kaptajn, og med kaptajnverdigheden mistede han også retten til den krongård ved Skanderborg, som han året i forvejen havde fået overdraget på livstid. Om sagen fik andre alvorlige konsekvenser for Niels Munk, vides ikke. Der synes ikke at være rejst videre tiltale imod ham.

Vi skal siden komme nærmere ind på djævlbesættelser og hekseforfølgelser.

En Cyprianus

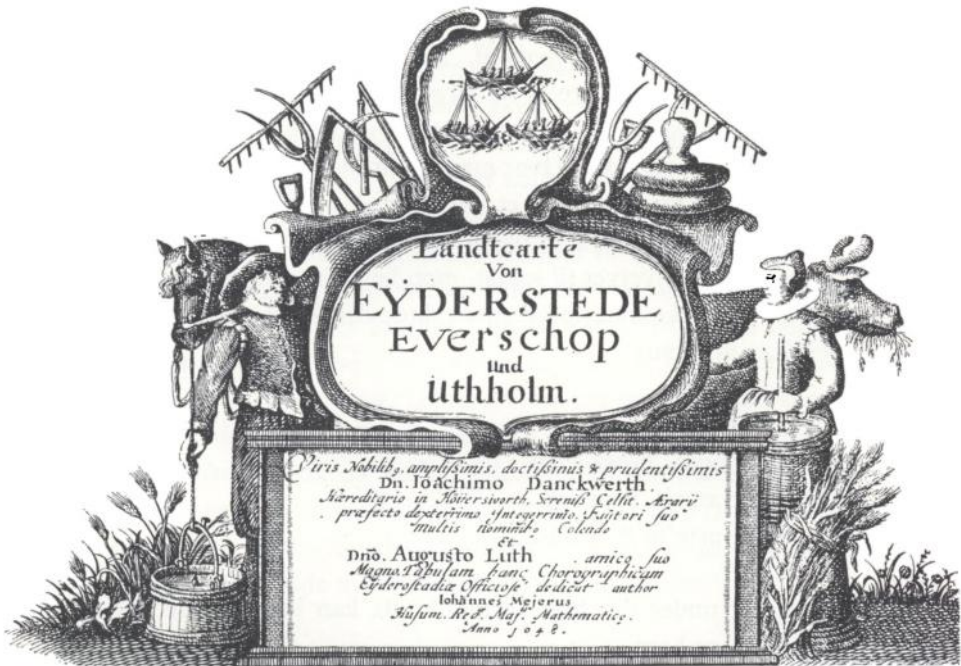
Når besættelsen på Rosborg er draget frem i denne sammenhæng, er det for at pege på tre bemærkelsesværdige forhold: For det første, at det ikke alene er menigmand, men undertiden også standspersoner, der bruger de kloge folk. For det andet, at de kloge med deres forgørelsesteori kommer til at sætte en heksejagt i gang. For det tredje, at bispen og lensmanden på trods af deres stående forpligtelse ikke skrider ind over for de kloge folk, men at disse tværtimod uantastet får lov at optræde som vidner i sagen mod heksene.

I betragtning af hvor hårdt Niels Munk blev straffet for at have været troldfolks medvider, ville det have været rimeligt om også „troldfolkene“ havde fået straf. Men der synes hverken at have været foretaget retsforfølgelse mod Jens Heide eller mod den fynske skrædder. Lovene var strenge og straffene hårde, men lovens arm var kort i det 17. århundredes Danmark.

Den „Cyprianus“, som Jens Heide benyttede, må antages at have været et håndskrift af samme slags som den „Hexe- og Kunstbog“ fra 1663, der findes i Det kongelige bibliotek. Det er et håndskrift i lommeformat på kun 30 blade. Hvem det har tilhørt, og hvorfra i Danmark det stammer, vides ikke, men med sine 73 råd er det vor rigeste kilde til kendskab om de hemmelige kunster i det 17. århundredes Danmark.

Rådene tager sigte på en lang række kritiske situationer i bondens hverdag, hvor der var faremomenter eller usikkerhed. Men nogle områder tilgodeses på bekostning af andre. Gør vi indholdet op med henblik på, hvorledes de forskellige områder af dagliglivet er dækket ind, siger det en del om bondens økonomi og om, hvad han bekymrede sig mest om.

12 råd tager sigte på menneskets helbred; der er remedier for den faldende syge, koldesygen, rosen, blodsot, pestilens, edder, tandpine og søvnløshed. Der er anvisninger på at „stille blod“ og på, hvad man skal gøre, hvis man bliver bidt af en „gal“ hund. Og der er trylleordene til en amulet, som hindrer troldfolk i at skade én, hvis man bærer den hemmeligt på sig. 8 råd tager sigte på slagsmål og ufred. De fortæller, hvorledes man kan „dølge“ eller „vende“ vrede, hindre slagsmål i at opstå, og giver anvisninger på, hvordan man gør sig „skudfri“ og „hård“ (dvs. usårbar). 8 råd tager sigte på køerne, kalvene og mælken. 7 råd tager sigte på jagt, to af disse i særdeleshed på andre jægers jagt, idet der gives anvisning på, hvorledes man forgører deres bøsser, så de intet rammer. 5 råd tager sigte på heste og føl, 5 på tyveri, 4 på rotter og mus. 3 råd tager sigte på fjerkræet, de to på gæslinger og det tredje på at lokke fremmedes duer til sig. 3 råd tager sigte på sánímgen, 2 på ålefiskeri, 2 på ildebrand, 1 på ølbrygning, 1 på mølleri, 1 på rejser og 1 på at kvæget ikke skal gå i morads. Et råd giver anvisning på at gøre sig usynlig, et andet på hvordan man bliver synsk, et tredje på at finde skjulte skatte og et

Når mælken ikke ville løbe sammen til ost, og fløden i stampekærnen ikke blev til smør, men en stinkende materie, mente man, at en heks havde forvoldt skaden. Indholdet af hekse- og kunstbogen samler sig om det, der har størst betydning i bondens økonomi: Heste, køer, kalve og mælk. På denne titelvignet fra Johs. Mejers kort over Ejdersted ses en velstående marskbonde med mælkestripper i åg og hans kone, der kærner smør, mens et par runde oste står i pres over hendes hoved. Høtyve, river, høle, kornsegl, spader og forke erstatter de faner, der plejer at danne baggrund for adelsmandens våben. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

fjerde på, hvorledes man får andres hunde til hverken at gø eller bide. De resterende 6 råd er nærmest at betragte som tryllekunster og fidusmagerier; der er for eksempel anvisninger på at få vand til at brænde som ild og på at lave krus og fade „så skønne som marmor“.

Det er bemærkelsesværdigt, at ikke et eneste råd tager sigte på svin, får, geder eller høns. Måske har disse husdyr ikke spillet nogen større rolle på kunstbogens hjemegn. Den kendsgerning at der – bortset fra at stille blodstot – ikke er råd for kvindesygdomme, f. eks. for nedsunken livmoder, eller vedrørende kærlighed, barsel og småbørn giver anledning til at tro, at kunstbogen ikke stammer fra en kvinde, men fra en mand, hvad indholdet i øvrigt også peger hen imod. At det ikke blot har været en samling hemmelige kunster anlagt til husbehov, men at ejeren har været en klog mand, kan der næppe være tvivl om. Denne kunstbog har simpelt hen været for god en forretning til, at den kan have ligget uudnyttet hen.

En Cyprianus

Blader vi i denne ukendte kloge mands bog, så møder vi al den utryghed, som 1600 årenes mennesker var omgivet af. De fleste af rådene har kun kunnet skabe falsk sikkerhed, men når troen var til stede kunne denne sikkerhed alligevel betyde, at mennesket fik mod til at fortsætte sin dont og ikke lammedes af frygt for alle de farer, der omgav ham. Hvor mange har mon ikke søgt den kloge mand, når pesten begyndte at rase, for at få et stykke papir med Vorherres formaning til pesten om at holde sig fra den, som bar disse ord på sig og troede på dem? Hvor meget har den, som var hvervet til soldat, mon betalt den kloge mand for at gøre ham skudfri? På et stykke hvidt pergament skrev den kloge en række uforståelige trylleord med kors imellem:

† Alga † Algas † Algat
† ana † sketum † essoleten
† Drager † mesit † arnols
† Arnols † artefie † arthimi †

„Bær (det) på dig under din højre armhule, da kan ingen skyde hul på dig,“ ville den kloge forsikre ham.

For en ekstra betaling ville den kloge også kunne give ham opskriften på „at gøre sig hård“, så at hverken sværd eller od kunne skade ham:

Vor Herres Jesu Christi egne ord, som jeg idag for mig oplæser, skal bevare mig fra had og avind, kiv og (for)træd. Jeg skal være bevaret fra alle mine fjender og uvenner, synlig(e) og usynlige, og fra al deres vold og kraft. Idag skal jeg være, som min hals var af jern, mit hoved af kobber, min ryg som horn, mine arme som sten.

Idag skal jeg være bevaret under St. Mikkels brynje
og under St. Mortens skjold
og under denne mands skjold,
som al verden haver i vold.
I navn Faders, Søns og Helligånds.

„Læs disse (ord) om morgenen, når du ifører dig din skjorte, den dag du vil være hård,“ ville den kloge sige til ham. Og manden ville drage af sted forvisset om at være mindre sårbar end andre dødelige. Blev han dræbt, ville han tage sin skuffelse med sig i døden; kom han frelst tilbage, ville han takke den kloge mand.

Mange af kunstbogens råd kunne hjælpe bonden i de situationer, hvor hans tekniske kunnen og viden om naturen ikke slog til. Det var gerne ved den slags

lejligheder, at han tyede til heksetroen og gjorde en nabo, som han ikke stod sig for godt med, til syndebuk for at tingene ikke gik som de skulle. Mange af rådene for forgørelse udlagde imidlertid syndebukken rent i blinde og var således til stor skade for sammenholdet i landsbyen. Hvis man kom ind til en nabo, og han under ingen omstændigheder ville give, låne eller sælge én noget, kunne man være sikker på, at han var ved at bodråde mælken eller noget andet, som var forhekset, og nu blot ventede på at skademanden skulle komme til stede. Man ville gå derfra uantastet, men man var stemplet som en heks, der var taget på fersk gerning.

„Vil man vide om mælk er forgjort,“ er overskriften til et af bogens råd. Det redegør for de kendetegn, som mælken har, hvis den er blevet forhekset: Den vil ikke løbe sammen og blive til ost, „ejheller kan den surne“. Man kan ikke kærne smør af den, for den bliver til en „osteagtig materie . . . som falder til bunds i kærnen (og) stinker, lugter og smager ilde. Undertiden lader denne materie sig drage langt op i vejret som en feylestreng (dvs. violinstreng). Undertiden er det blod, undertiden en blodagtig eller vandagtig materie.“ Lige efter i bogen følger anvisningen på „at bodråde mælk eller smør, som er forgjort“:

Gør et trehjørnet ostekar af majrøn og skriv et kors midt på bunden med en skarp kniv, og i det ene hjørne med store bogstaver: IN IPSO – i det andet hjørne: CUM IPSO – i det tredje hjørne: PER IPSUM. Og runden omkring korset SUNT OMNIA.

Malk så alle kærne fredag morgen og gør en ost deraf i samme ostekar. Gør så bageovnen vel hed med ni slags frugtbar (dvs. frugtbærende) træ, og når ilden er udbrændt, så skil den (dvs. gløderne) ad i tvende parter og sæt så osten med ostekarret midt imellem bageild, og lad (det) så langsomt steges og forbrændes. Så kommer straks troldkonen rendende ind til dig og begærer noget af dig til givendes eller til låns eller til købs. Men lad hende slet intet få, så får kærne deres mælk og smør igen, mens hun bliver skoldet og forbrændt på al sin krop.

De latinske ord er intet mindre end ordene fra nadverens forvandling i den katolske messe: „Per ipsum, et cum ipso, et in ipso“ (dvs. Ved ham, og med ham, og i ham), som ganske vist – måske med magisk sigte – er citeret i omvendt orden. *Sunt omnia* (dvs. er alt) er muligvis en fordrejelse af forvandlingens slutord „per omnia sæcula sæculorum“ (dvs. i alle evigheders evighed). Rønnens magiske egenskaber kendes tilbage fra førkristen tid. Ved af frugtræer havde ikke i sig selv magisk kraft, men ved at tage *ni* slags fik de magisk kvalitet. Fredagen hørte ligesom torsdagen til de magiske tider. At der er en hemmelig sammenhæng mellem skademanden og det han har forgjort, er en primitiv magisk tankegang; derfor bliver skademanden skoldet, når man brænder den forheksede mælk,

En Cyprianus

P. Goldsch. fecit

En Cyprianus

og derfor kommer han rendende for at se, om han kan redde sig en eller anden ting. For over denne genstand – som repræsenterer hele huset – kan han fortsætte sin trolddom og forpurre de hemmelige kunster, som husets beboere har rettet imod ham. Derfor måtte man under ingen omstændigheder indrømme skademanden noget. Trolddom bekæmpedes med trolddom, var spillets regler, og det gælder også kunstbogens råd for, når „brygningen (er) forgjort, så øllet ej vil gøres (dvs. gøres) i karret“. Besværgelsen sker „i den samme djævels navn som dette øl haver forgjort“ og i fandens navn, og troldkvinden bliver skoldet og forbrændt på hele sin krop.

De andre af bogens syv trolddomsråd er af forebyggende karakter. Den nyfødte kalv skal drikke tre dråber kvindemælk, for at koen „aldrig skal blive mælkstjålen eller forgjort“, og straks efter at koen har kælvet, malker man den tre dråber af hver patte og giver den det selv at drikke, mens man siger: „Nu forbyder jeg alle troldkvinder, over jorden og under jorden, at I ikke skal skade eller fortrylle denne kos mælk eller smør, førend I får disse pattetårer, der første gang blev malket i navn Gud Faders, Søns og Helligånds. Amen.“

Tanken om forgørelse meldte sig sjældent, hvor man kendte ulykkens årsag, eller mente at kende den. Ingen ville beskyldte en heks for, at hans hus var brændt, eller for at han havde fået rosen (dvs. hudsygdommen erysipela) eller en anden sygdom. Man ville forsøge at „døve“ ilden ved at formane den til ikke at gå videre frem, men stå „(lige)som Jesus Christus stod bunden på det hellige kors med sine (fem) vunder (dvs. sår) og rosens blods udgydelse . . .“. Og man ville besværge sygdommen med hellige ord til at slippe sit offer og aldrig skade det mere. Men man ville ikke i den forbindelse snakke om troldfolk.

En tredjedel af bogens råd må nærmest betegnes som naturlige midler, selv om nogle af dem ikke er fri for et magisk islæt. „At så i umøgede agre“, hedder et råd, som går ud på, at man lader kornet ligge et døgn i „god, tyk møddingpølevand“, hvorefter man sår det over ægstål. „Da får du overflødig og godt korn dette år,“ forsikrer bogen. Man har formodentlig ladet kornet tørre, inden man kunne så det, men det har utvivlsomt lettet spiringen.

Bogen anviser undertiden både et naturligt og et overnaturligt råd for det samme. Det gælder således, hvis man vil fordrive mus. Det første råd går ud på,

Præsten i Sterup i Angel, Peter Goldschmid, skrev i 1698 en bog, hvori han beviste eksistensen af allehånde gæspenster og „poltergeister“, der især plagede folk om natten. På titelbladet tegnede han selv søvnens dæmon Morfeus som en tykvommet mand med pukkelryg, rottehale, bukkefod og drageklo. Fluor kravler ugenert på ham og forretter deres gymnastiske øvelser. Basilisken galer siddende på hans pukke og slår med vingerne. I baggrunden frister djævelen Vorherre til at forvandle stene til brød, og til højre flyver han om og gør kur til en heks. – „Höllischer Morpheus“, Hamburg 1698. Kgl. Bibl.

En Cyprianus

at man ælter hvedemel, ulæsket kalk og honning sammen til en dej, og deraf laver små kugler, som lægges ud til musene. Ved siden af stiller man et kar med vand: „Så kommer musene og æder deraf, og når de har ædt, så tørster de straks; og når de har drukket, så tændes kalken og støder deres hjerte i sønder.“ Tilsvarende råd mod rotter og mus er brugt af danske landmænd helt op til vore dage. Det andet råd er af rent magisk karakter. Den dag man har været til alters, skal man gå tiende hjem og, inden man foretager sig andet, gå rundt til alle sine huse og lader og sige tre gange hvert sted:

Nu forbyder jeg alle mus og rotter at være i dette hus og at æde eller bide, gnave eller skære enten flæsk eller kød, ost eller smør eller klæder, eller noget som her i huset er, førend de har været ved den flod, hvor Jesus sig af St. Hans døbe lod; men lige som ravnene rømte af Noas ark og kom ikke ind igen, ligeså skal også alle rotter og mus nu straks rømme af dette hus og aldrig komme herind igen. I navn Faders, Søns og Helligånds.

Et råd som dette er af de fleste sikkert blevet opfattet som fuldt tilladeligt. Det kom jo kun mennesker til gavn og kunne ikke siges at indeholde noget anstødeligt papistisk ord, for det hentydede kun til Jesu dåb og til syndflodsberetningen. Tilmed gav det bonden anledning til at komme til alters, hvad han jo kun kunne have godt af.

Andre råd måtte man være anderledes betænkelig ved at bruge i et evangelisk-kristeligt samfund, selv om de var menneskene til nok så megen gavn. Det gjaldt i særdeleshed tyvsmaninger, som kunstbogen har flere af. Et af rådene giver nøje anvisning på, hvorledes man slår øjet ud på en tyv: „Tag kviksølv, hvidt kridt og menneskeblod søndag under messen (dvs. mens der er gudstjeneste), tvær det tilsammen, at det bliver som en dej. Mal dermed et øje på et bord for(an) dig. Og (mal) disse ord der runden omkring: „*Uolach adabola aprision*“. Sæt så sømmet midt på øjesteinen og læs denne formaning: „Satan, Belzebub, Belial, Astarot, Babel, Cizitio, Erebi, Bamola, Rebos samt alle djævl, som i helvede og i jorderig ere, jeg besværges og formaner Eder ved Gud Fader, Søn og Helligånd, ved Guds Majestæts kraft og magt, ved Jesu Christi hellige undfangelse, fødsel, pine og død (samt en lang række begivenheder i Jesu liv, som opregnes) . . . Jeg besværges og formaner Eder ved Jomfru Mariam . . . ved St. Peder, ved St. Pouel og ved alle de helgene som i jorderige ere. Ved alle disse artikler, ord og formaninger besværges og formaner jeg Eder, I djævl, at I nu i denne stund udslår det menneskes øje, som det N (f. eks. lærred) har stjålet.“ Derpå skal man slå tre slag på sømmet og sige: „Herren, du est retfærdig og din dom er ret. Eli Elion iban, dette søm i det menneskes øje, som dette lærred har stjålet.“ Derefter skal

En Cyprianus

man lade sømmet sidde i øjet i ni timer. Man skal gå bort uden at se sig tilbage, og man skal lukke døren efter sig. „Så springer øjet straks ud,“ forsikrer bogen endnu en gang. Alene med truslen om at slå tyvens øje ud på denne forfærdelige måde har den kloge mand sikkert kunnet få mange tyvekoster til at komme for dagen.

Om flere af bogens råd gælder, at de kommer udøveren til gavn, men at fordelene rigtignok opnås på næstens bekostning. Når bonden lægger det første neg af det første læs, som han kører i lade, kan han værne sin høst fra rotter og mus ved at signe neget:

† Sanctus Gregorius haver sået,
Jomfru Maria haver skåret (dvs. høstet med segl),
Vor Herre Jesus Christus haver det korn sammen båret.

Men de sultne dyr skal han med navns nævnelse vise over til en af sine naboer: „Viger nu alle mus og rotter fra mig og hen til N. (f. eks. Rasmus Hansen).

Der skal I have eders føde
af denne hans års grøde. I navn Gud Faders, Søns og Helligånds. Amen.“

Jægeren kan forgøre sin konkurrents bøsse ved at sige „Biau! Biau! Biau!“ og forbande den, når han hører ham skyde, og i samme stund vende en græstørv i fandens navn. For at en møller altid skal „få nok at male og få søgning fra andre møller“, skal han skrive nogle trylleord med sit eget blod på et stykke unødt (ubrugt) bly en skærtorsdag morgen. Dette skal han sætte ind i et hul, som han har lavet i møllen, og bagefter slå en told for, „så ingen ser det eller får det at vide.“ Herefter skal alle de andre mølles kunder drage til ham i en omkreds af 5 mil.

Alt er tilladt, blot det kan ske i hemmelighed, må moralen have været hos den, der indlod sig på sådanne sorte kunster. For blev de bekendt, kunne han være sikker på at konkurrenterne, som det skulle gå ud over, ville sørge for at få ham anklaget og brændt for trolddom og pagt med den onde.

Men hvorledes man indgår pagt med den onde giver denne „Hexe- og kunstbog“ intet sted anvisning på. Djævelpagten var det „manglende led“ som de lærde behøvede for at få magien ind i en fornuftig teologisk sammenhæng. Den praktisk indstillede kender af de hemmelige kunster behøvede den ikke. Han manipulerede med hemmelige magter og skjulte love i naturen uden at skele til, om de overnaturlige autoriteter og magiske principper, som han påberåbte sig, var hedenske, katolske eller protestantiske. Højst nåede han til at lege med ilden, som når han anvendte menneskeblod til sine dunkle forehavender.

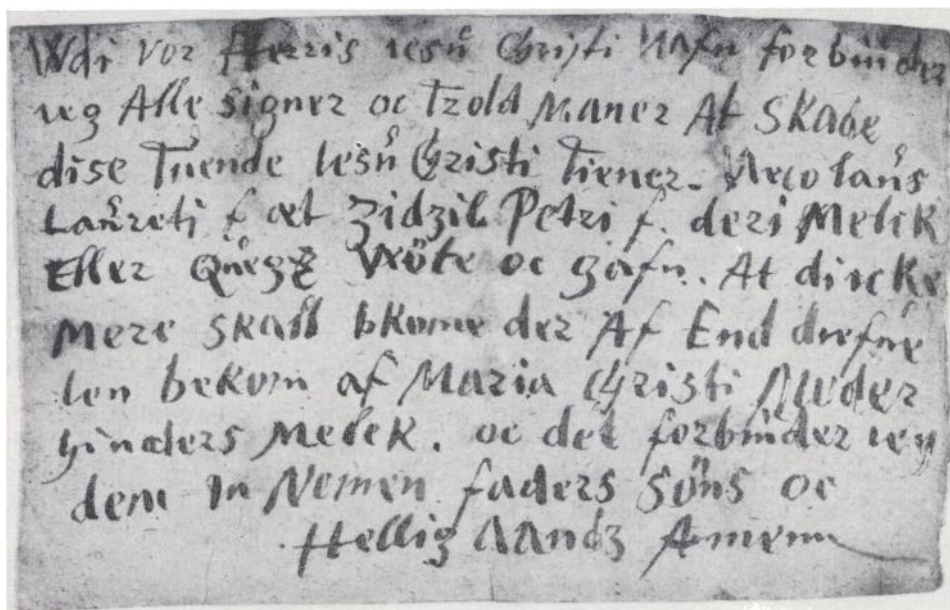

En Cyprianus

Nærmest kommer kunstbogen den egentlige sorte magi i anvisningen på „at gøre sig usynlig“, som også lover at bringe en i besiddelse af en vekseldaler og et tryllespejl:

Køb en kulsort høne en søndag og lad ham (!) tilrede som til en herre eller en fyrste. Læg den så imellem to fade og nedsæt dem midt i en korsvej søndag nat imellem 11 og 12. Gak så hjem og se dig ikke tilbage. Niendenatten derefter opgrav fadet igen. Da er stegen borte, og da finder du i fadet en ring, et spejl og en rigsdaler. Tager du daleren, da kommer den altid i pungen igen, så tidt som du veksler den bort. Tager du spejlet, da kan du se alt, hvad der sker på andre steder, og hvad som er nedsat i jorden, og alt det som usynligt i vejret far. Tager du ringen, da est du usynlig, og ingen kan se dig, når du sætter den på din finger.“

Den som har forsøgt at skaffe sig disse herlige ting, kan ikke være blevet andet end dybt skuffet. Men den slags hemmelige kunster var også mest beregnet på at

Trolddom måtte bekæmpes med trolddom. Følte man sig forfulgt af troldfolk, kunne man få en „klog mand“ til at skrive en besværgelse på en seddel, som man anbragte skjult på det truede sted. I et hul i en stolpe i stalden på en gård i Kellerød ved Tystrup sø fandt man for nogle år siden denne besværgelse: „I vor Herres Jesu Kristi navn forbyder jeg alle signere og troldmanere at skade disse tvende Jesu Kristi tjenere Nikolaj Laurensen og Sidsel Petersdatter deres mælk eller kvægs nytte eller gavn. At de ikke mere skal bekomme deraf end djævelen bekom af Maria Kristi moder hendes mælk. Og forbyder jeg dem in nomen (dvs. i navn) Faders, Søns og Hellig Aands. Amen.“ – Nationalmuseet.

narre penge ud af folk med overdreven hang til det mystiske. For den som ret forstod at bruge den, må kunstbogen virkelig have været en guldgrube.

Det første tiår efter Christian 4.s forordning var hårde tider for de kloge folk; for de kom på bålet i snesevis. Kejserkrigen 1625–29 gav imidlertid myndighederne andet at tænke på, og selv om det ned igennem århundredet kom til forfølgelser snart i den ene og snart i den anden landsdel, havde de kloge folk dog ind imellem fred for myndighederne, der ofte må have lukket øjnene for, hvad der foregik lige for næsen af dem.

Den kloge Karen Gregers Madsen i Lommelev på Nordfalster havde lært sin kunst af en klog kone i Lillebrænde, som hun tjente hos i slutningen af 1670erne. Men det var bemærkelsesværdigt nok først i „det dyre år“, at hun selv begyndte at praktisere. „Det dyre år“ har formentlig været 1684, hvor der var misvækst, og kornpriserne steg til det dobbelte. Hun var da gift med Gregers Madsen i Lommelev, og måske har det været de dårlige tider, der har tilskyndet hende til at forsøge at skaffe familien en biindtægt ved at udnytte sine kundskaber. Hendes evner viste sig i sandhed at være store.

I løbet af få år fik den „vise kvinde“ i Lommelev søgning fra nær og fjern, og selv rejste hun rundt på hele Falster og store dele af Lolland. Karen Lommelevs speciale var blystøbning. Det bestod i, at hun hældte smeltet bly ned i vand og stillede diagnosen ved at betragte de størknede klumpers forvredne udseende. Til mange af sine patienter sagde hun, at de var forgjorte, og spurgte så, om de kunne genkende skademandens ansigt i blyklumpen. Til andre sagde hun, at de var troldskudte, elleskudte, hyldeskudte eller jordskudte, alt efter hvilket overnaturligt væsen hun mente havde sendt patienten en sygdom ind i kroppen. Hvilke remser hun brugte, når hun signede sine patienter for disse skud, ved vi ikke, men de har sikkert lignet dem, som hendes konkurrent, den gamle Anne Kruse i Ulslev, brugte, f. eks. den følgende:

Jeg stod i øster,
jeg så i vester.
Jeg så en blodig skærme (dvs. lysskær?);
hun bider Ner Ind(?) og nær ben.

Dermed signer jeg dette menneske(s) – eller kreaturs – mén, for solskud, nisse-skud, dværgskud, blodskud, elleskud, puge(dvs. nisse)skud, blåkonger, hvidekonger, hyldekonger, syllekonger, for alle de underskud, som skudden er, og alle de slag, som slagen er, imellem himmel og jord, (for) trollered og anden småred.

Gamle Anne Kruse havde engang mødt ellekongen i Ulslev skov. Han var grøn med en rød hue, havde et smukt ansigt, men bagpå var han hul som et dejtrug. Et møde med overnaturlige væsner måtte sikkert betyde noget afgørende. Det gjaldt på landjorden som på søen. En norskfødt orlogsgast, Trosner, skrev i sin dagbog i oktober 1710, at en havfrue lod sig se ved Bornholm med et barn på armen, „og hun talte intet, men barnet talte til dem (dvs. mandskabet) om senere orlog og bad, at de skulle ikke frygte svensken, og at vor flåde ingen skade skulle få til søs, og at vi skulle vinde svensken over på det sidste og beholde viktorien (dvs. sejren).“ – Fot. efter original i Riksarkivet, Oslo.

Nu revner stok,
nu revner sten.

Og dermed signer jeg denne mand(s) – eller kreaturs – mén, for alle de skud, som er imellem himmel og jord. I navn Gud Fader, Søn og Helligånd.

Også kvæget støbte Karen Lommelev bly over og så, om det „var skudt af en ond ild“ eller „solskudt“ eller forgjort. Men desuden havde hun et stort kendskab til lægeurter, og hun gik ikke af vejen for at kurere en skærbyld eller behandle en patient for „en lønlig sygdom“ (dvs. kønssygdom).

Blandt sine patienter talte hun herredsfogeden Morten Faxe i Tingsted, hvis kvæg hun havde signet for solskud, og en præstesøn i Kippinge, Hans Hæche, som hun ved blystøbning fandt ud af var „jordskudt i låret“, hvorpå hun signede

ham for underjordstøj. Han var da student og indtrådt i hæren. Siden blev han af officersmyndighederne krævet til regnskab for at have ladet sig kurere med Karen Lommelevs signier.

Karen Lommelev havde sikkert fået lov at fortsætte sin virksomhed uantastet, havde hun ikke været indblandet i den mordsag, som i august 1692 kom for retten i Nykøbing. Sagen drejede sig om skipper Ole Hansen Boesen og Ingeborg Olufsdatter, to yngre mennesker, hvis kærlighedsforhold havde fået følger, hvorefter de ikke havde set anden udvej end at forgive deres respektive ægtefæller. Ole Boesen var året i forvejen, da han lå i Lübeck, blevet tvunget til at ægte en kvinde, vel sagtens fordi han havde beligget hende. Ingeborg var gift med en gammel skomager, som hun var led og ked af. Efter aftale begyndte de at blande mindre portioner af „rottekrudd“ (dvs. arsenik) i deres ægtefællers mad. Ole Boesens kone døde efter 5 dage, mens Ingeborgs gamle mand holdt ud i 8 dage. Men de elskende fik ikke tid til at nyde deres dyrt købte lykke, for de blev straks efter sat i fangetårnet på Nykøbing slot. Lægen havde konstateret, at de to pludselige dødsfald ikke var sket på en naturlig måde.

De gik til bekendelse allerede i fængslet, og da de oplyste at Karen Lommelev stod i ledtog med dem, blev hun også arresteret. Den 29. august kom sagen for på Nykøbing byting, hvor alle tre var til stede. Men dagen efter blev Karen Lommelev fremstillet for Falster Nørre herreds ting, da hun jo skulle dømmes ved sit hjemting.

Under forhørene kom det frem, at Ingeborg allerede to måneder efter at have ægtet den gamle Osvald var begyndt at komme sammen med Ole Boesen, men at de først for nogle måneder siden havde indledt et forhold. Den gamle mand havde ved flere lejligheder pryglet sin kone, så hun havde haft planer om at begå selvmord. For et års tid siden havde Ingeborg klaget sin nød til en gammel „soldaterkvinde“ ved navn Bente, som boede ved voldgraven. Denne havde fortalt hende om den vise kone i Lommelev og tilbudt at hente hende. De enedes om, at Bente skulle rejse op til Lommelev og tale med den kloge kone, og for at den kloge kunne danne sig et forhåndsindtryk af patienten, fik Bente en af Osvalds gamle nathætter med op til Karen i Lommelev tillige med 2 mark.

To gange kom Karen Lommelev til Nykøbing for at besøge klienter, og hver gang blev der sendt bud fra den gamle Bentes hus efter Ingeborg. Men først tredje gang Karen Lommelev var i byen, og der blev sendt bud, kom Ingeborg hen til dem. Hun fremviste for Karen Lommelev, hvorledes hun samme dag var blevet „både brun- og blåslagen“ af Osvald. Da sagde den vise kvinde: „Ja, ja, det skal have gode veje,“ hun ville „mage det så, at han skulle blive god.“

„Efter Ingeborgs begæring kom jeg til hende,“ fortæller Karen Lommelev, „og flyede hende nogle grønne urter, som kunne stille vrede – efter min mening – som

Karen Lommelevs klienter

var fannevære (anemone?), hvidløg, svovl, så og et lidet stykke brun floedetræ (flåd til fiskegarn), som hun skulle lægge under hans hoved i en liden klud . . . Efter dette var gjort, gav Ingeborg mig to flækkede hvedebrød med smør på, og så gav hun mig for 4 skilling salt.“

Derefter sagde Karen Lommelev til Ingeborg, „at om hun ville, at han skulle blive hende led og gram, da ville hun mage det (således), at der skulle blive skilsmisse imellem dem (dvs. at deres samliv ophørte)“. Den kloge gav Ingeborg „noget som et stykke kød så stort som en halv tommelfinger“, som Osvald skulle have i sin mad. Rådet blev forsøgt, men uden held. Og videre hedder det i tingbogen, at dette „skete forleden år i markedet (dvs. 11. august 1691)“, og at Ingeborg betalte Karen Lommelev med „en sortblommet fløjls hue med atlaskesbund“. Siden kom Karen jævnligt hos Ingeborg.

Da Osvald om efteråret var blevet syg, råbte Ingeborg en dag Karen Lommelev ind fra gaden og bad hende hjælpe sig med at bringe ham af dage. Den kloge Karen forsøgte først med skallejer (dvs. *salvia sclarea*), blå fannevære (anemone?) og hvide pæonblomster, som Ingeborg skulle give ham i hans mad. Men da intet

I De Urfe's navnkundige roman om hyrdinden Astrea fortælles, at troldkvinden Mandrague blev optændt af elskov til den smukke hyrde Damon, mens hun skjult i et buskads så ham bade i Lignons flod. Hun står her i en magisk kreds med et lys i hånden, „klædt i sit klattige grå hår med den ene arm bar . . . og opskørtet over knæene“. Hun rejser hovedet i vejret, strækker hals, drager skuldrene tilbage, så hendes blottede bryster træder frem, mens hun viser tænder „som en gammel abe og smiler ad hendes kæreste“. Hvor grim hun er, bilder hun sig endda ind, at han skal elske hende. „Jeg vil tro“, siger fortælleren, „at hun i denne habit (skikkelse) er allerførst opstanden fra en djævels-besværgelse.“ – Dend Hyrdinde Astrea ved H. Honor. aff Urfe fordansket af Søren Terkelsen, Lykstad 1645–48. Kgl. Bibl.

hjælp, gik Karen Lommelev på apoteket og købte sølverglød (dvs. blyilte), galmajesten (dvs. zinkmalm) og bleghvidt, som de bagte ind i en pandekage og gav Osvald.

Men da ingen af de naturlige midler virkede, forsøgte de at ombringe den gamle mand med hemmelige kunster. „Da gav jeg hende det råd,“ fortæller Karen Lommelev, „at hun skulle tage en af hendes mands skjorter og grave (den) ned en onsdag aften, efter (at) solen var nedergåen, under en hyld, og tage den op om torsdag morgen før solens opgang og føre hendes mand derudi.“ Det gjorde hun tre gange, skønt „jeg havde ikkun befalet én gang“, slutter den kloge kone. Af Ingeborgs erklæring ser vi, at hun har misforstået rådet og troet, at skjorten skulle graves ned tre torsdagsnætter (dvs. onsdagsaftener) og tages op igen inden solopgang.

Osvald fortsatte med at være syg, men han døde ikke. Så forsøgte de at begrave ham – symbolsk. Karen Lommelev beordrede, at der skulle hentes indviet kirkegårdsjord og lægges noget deraf oven på sengehimmelen og resten under sengen. Desuden skulle de tage et „menneskeben, som var lidet“ fra kirkegården, og det skulle Ingeborg skrabe til pulver og give Osvald i hans mad, for – som den kloge forklarede – at „den døde, som ejede benet, skulle komme til ham og tage livet af ham.“ Ingeborg sendte sin elsker på kirkegården, og han kom tilbage med jorden og et *stort* menneskeben, skønt den kloge havde sagt et *lidet*.

Da den gamle mand fik et voldsomt krampeanfald, var Ingeborg overbevist om, at hans time var kommet, og det kom til at farve hendes oplevelse. Herom hedder det i Karen Lommelevs beretning: „Påskemat derefter kom, som Ingeborg havde (dvs. har) bekendt til mig, et spøgelse til Osvald, rystede ham i sengen og slog bækken og stol omkuld ved sengen. Sagde så Ingeborg til mig: „Ihvad vi gør, så kan fanden ikke skille os ved denne gamle hund.“ Der (dvs. da) jeg nu på ny i foråret flyede Ingeborg friske urter af forrige slags, som skulle være kraftigere end de gamle, så blev jeg om aften(en) og natten over hos hende. Da vi sad til bords, siger Ole Boesen ved diskurs (dvs. under samtalen) således: „Aldrig bliver vi af med den gamle hund, jeg vil“ – siger Ole Boesen til mig – „jeg vil slå i væds (dvs. vædde) med Eder om en sletdaler, at Osvald kommer op og slår og drager (dvs. rykker i) hende igen.“ – „Da tør jeg sætte en rigsdaler derimod,“ svarer jeg, „at han gør hende aldrig skade mere, fordi han er en gammel mand.“ Så fik han da de sidste urter ind af førnævnte slags, som hans kone gav ham. Derover blev han så uren af livet (dvs. fik han sådan diarré), at han ikke kunne være ren i klæderne.“

Da Ingeborg beklagede sig over dette til Karen Lommelev, gav hun hende „rødt stillefrø (finbladet vejsennep) og lidt blegehvidt, som kan stille blødsot (læsning usikker), deraf blev han smukt ren igen. Så bad jeg hende,“ fortsætter den

kloge kone, „at hun skulle fly ham (en) smuk suppe af gammelt øl, fiskemør, syvgyven (sivgyvel? spartium junctum), famb(?) -nelliker (kryddernelliker), blå rosiner for en skilling, brændt sukker (dvs. kandis) for en skilling, (og) dertil noget revet rugbrød og revet ost, som blev kogt tilsammen med smør udi“ og give ham det, for at hans smerte skulle lindres. Ingeborg gjorde, som hun havde fået besked på, „men hun mente,“ lægger den kloge kone til, „at den suppe skulle tage livet af ham.“ Kuren virkede så godt, at Osvald kom op at gå. Men da Ingeborg beklagede sig til Karen Lommelev, sagde hun: „Nu ved jeg intet (der) kan hjælpe ham uden forgift.“

Karen Lommelev synes først at være kommet til Nykøbing igen, da Ingeborg var begyndt på at give sin gamle mand arsenik i maden. Osvald var da ganske svag, fortæller den kloge kone, „så de ledede ham ud og ind, og de førte mig udi et kammer, (for) at jeg skulle se igennem en rude, om han længe kunne leve.“ Karen Lommelev så på den gamle mand og sagde så: „Denne gang har han så meget (gift i kroppen?), så jeg ikke tror han kan gøre det længe.“

Også på Ole Boesens kone skulle Karen Lommelev have forsøgt sine hemmelige kunster. Sidste gang hun var i Nykøbing havde de aftalt, at hun skulle se, om hun kunne få fat på den ene „sten (dvs. testikel) af en hanhare“. Hvis han kom den i sin kones mad, ville hun blive til spot og spe for alle folk, og hun ville få lede af ham og rejse sin vej. Ole Boesen havde på forhånd betalt Karen Lommelev 2 mark for dette tryllemiddel. Men før hun kom med det, havde han bragt sin kone af dage. „Den dag jeg skulle have brugt det til hende,“ fortæller Karen Lommelev, „var hun alt død, og da blev jeg sendt til slottet (dvs. i fængsel)“.

Allerede ved bytinget den 5. september blev Ole Boesen og Ingeborg dømt til at halshugges. Karen Lommelevs sag, som fortsattes ved hendes hjemting i Nørre herred, blev derimod mere vidtløftig. Samme dag som hun var for bytinget i Nykøbing, fik sognepræsten Gregorius Zimmer om aftenen i fængslet afpresset hende en tilståelse om, at hun for tre år siden havde sluttet pagt med fanden i en hunds skikkelse. I fængslet havde hun også udlagt flere af sine konkurrenter som „troldkvinder“, først og fremmest Anne Kruse i Ulslev, men desuden Anne Pallis i Tåderup, Anne Skovs i Stubberup og Abigael Nielsdatter i Klodskov. Disse blev alle fængslet. Den gamle Anne Kruse udlagde en jævnaldrende klog kone, Anne Hansdatter Nobels, som også blev fængslet. Til sidst var der ved Nørre og Sønder herreds ting rejst trolddomssager mod 9 personer. Nogle af dem klarede frisag eller slap med mildere straffe, men 4 af dem dømtes til bålet af deres hjemting. Disse sager gik videre til landsting og i 1693 til højesteret. Højesteret dømte Karen Lommelev til kagstrygning, landsforvisning og ejendomskonfiskation under hensyn til, at hun havde tilbagekaldt sin bekendelse om pagt med djævelen. Abigael Nielsdatters straf nedsattes ligeledes til landsforvisning. Anne Kruse, som

I „Dend Hyrdinden Astrea“ fortælles, at troldkvinden Mandrague tvang ånderne frem ved at besværge dem, idet hun tegnede en magisk cirkel. De skulle vise hende et middel til at vinde hyrden Damons elskov. Man ser en slange, en ildsprudende basilisk, en rotte og en tudse samt adskillige svævende djævlø. De råder hende til at forgøre Kærligheds-sandhedsbrønden således, at Damon, når han vil se, hvem hans elskede Fortuna har kær, ikke ser sit eget spejlbillede, men ansigtet af en anden. Til venstre er troldkvinden ved at forgøre brønden, thi ånderne er ikke selv stærke nok til at betvinge gud Amor. Da Damon ser en andens ansigt ved siden af Fortunas, dræber han sig af sorg. Og da Fortuna finder hans afsjælede legeme, dør også hun. Heksen får ødelagt de unges kærlighed uden selv at opnå sin hensigt. – Kgl. Bibl.

var død i fængslet, blev dømt til at hendes lig skulle brændes. Anne Pallis blev dømt til at brændes levende. Men hendes dom blev af kongen ændret til, at hun skulle halshugges, inden hun kastedes på bålet. Det blev den sidste heksebrænding i Danmark, men hvorledes denne proces mod kloge folk undervejs blev forvandlet til en hekseproces, vil det føre for vidt at gå ind på.

For Karen Lommelevs klienter fik sagen et alvorligt efterspil. Under forhørene havde man spurgt hende, hvem hun havde brugt sine signier hos. Med en forbløffende hukommelse opregnede hun navn og bopæl på i alt 96 personer, i hvis hus hun havde været. Og det alene på Falster. Går man listen igennem viser det sig, at Karen Lommelev havde klienter i Nykøbing og Stubbekøbing og i alle

Falsters 27 sogne på nær fire. Det ene af disse fire sogne var Lillebrænde, hvor man jo kendte hende fra den gang hun tjente hos den kloge kone, hendes læremester. De tre andre sogne var Systofte, Nørre Ørslev og Sønder Alslev, som ligger midt på Falster i en trekant. Når Karen Lommelev ikke kom i dette område har det nok heller ikke været tilfældigt. Måske har markedet her været dækket af hendes konkurrenter, som alle boede i de omkringliggende sogne. Nord for i Tingsted sogn boede Anne Pallis og Anne Skovs. Syd for i Idestrup boede Anne Kruse og Anne Hansdatter Nobel.

Alle dem, som Karen Lommelev opgav at have været hos, blev stævnet til deres respektive ting og krævet til regnskab for, hvad der var foregået i deres hjem. På Nørre herreds ting mødte bønderne op med et forsvarsskrift i håb om at slippe for de store bøder, der ventede dem som „medvidere“. Det blev oplæst på tinget den 4. oktober 1692.

Deres forsvar gik ud på, at de ikke havde vidst, at Karen Lommelev var „en Satans lem“ og bedrev trolddom og gudsbespottelse. Tværtimod havde de som enfoldige bønder troet på ryterne om „at hun var af forstand til at hjælpe en fattig mands fæ og bæster – eller til at hjælpe et sygt menneske – med lovlige midler, (så) at man i sådan nød har haft hende . . . Som det gamle ord (siger): Den som fattes råd, søger råd . . .“ De underskrevne ti bønder var rede til at aflægge ed på, at de aldrig havde været „medvidere“, og de bad derfor allerunderdanigst dommeren om ikke at dømme dem til deres „total(e) ruin og nedergang“.

På tinget den 18. oktober sammenkaldte herredsfoged Morten Faxe bønderne og spurgte dem, om de med god samvittighed kunne gøre deres ed på, at de hverken havde set eller hørt, at Karen Lommelev havde brugt nogen signerier eller blystøbning. 7 mænd svor herpå og blev frikendt. 28 mænd og kvinder mente derimod ikke, at de kunne aflægge denne ed. De hævdede, at de ikke havde vidst, hvad signerier var, men de nægtede ikke at have overværet Karen Lommelevs handlinger. Til disse sagde herredsfogeden, at „ikke desto mindre så ved enhver, som er bedre oplyst, at sådant ikke er efter Guds lov og derfor imod Kongelig Majestæts lov.“ Derfor dømte han alle 28 til at stå åbenbart skrifte og bøde til nærmeste hospital „efter yderste formue“. Hvorledes Morten Faxe selv slap for tiltale, melder tingbogen desværre intet om.

Et lignende opgør fandt sted i Sønder herred og ved Nykøbing byting. Det var vist første gang, Christian 4.s bestemmelse om troldfolks medvidere blev ført ud i sin fulde konsekvens og bragt i anvendelse imod en klog kones samlede klientel. Det blev sikkert også sidste gang, for i løbet af den næste snes år ebbede den slags retssager helt ud. De hemmelige kunster lod sig ikke sådan afskaffe ved en forordning; der skulle gå endnu et par århundreder før landet var dækket ind med læger og dyrlæger, der i det store hele gjorde de kloge folk overflødige.

Når præsten kaldes til nogen, som holdes for at være besat – foreskriver Kirkeritualen af 1685 – bør han ikke være for hastig til at dømme, da besættelser nu om stunder er sjældne. På den anden side skal han dog ikke uden videre „holde det for fabel, drømme, melankoliske griller eller anden sindets urolighed . . . og ikke tænke, at vi nu er aldeles fri for slige Satans anfægtninger . . . efterdi . . . han jo endnu dagligen løber om i verden som en brølende løve at gribe, slide og opsluge, hvem han finder.“

Der fordredes ikke så lidt af præsten, for det hedder videre, at han skal „vel vide at gøre forskel på“, om patienten virkelig har en djævel i kroppen, eller om han kun „udvortes plages af djævelen“, eller „ved forgift eller anden trolddom er bragt i den tilstand“, eller – som den fjerde og sidste mulighed – om der er tale om en naturlig årsag; for „der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem, som er besatte, såsom månedssyge (dvs. månesyge), raseri (dvs. sindssyge) og den faldende syge (dvs. epilepsi)“.

Fra katolicismen havde man overtaget djævelen med horn og kløer, men alle de gamle besværgelser, hvormed man holdt ham i ave, havde reformatorerne smidt over bord som papistisk overtro. Man overtog forestillingen om djævelbesættelse som diagnose på besynderlige sygdomme (som vel oftest i dag ville blive forklaret som hysteriske neuroser) – men man kasserede hele det gamle helbredelsesritual, som bestod i regelmæssige behandlinger, hvor præsten med besværgelser forpligtede den onde til at forlade sit offer og i mange tilfælde overbeviste den syge om, at djævelen var faret ud af ham, så han blev rask. Med mindre man kunne finde en klog mand eller en præst, der forstod sig på djævelbesværgelser, var det, man i et protestantisk land kunne stille op mod besættelser, derfor ikke store ting.

Under Køge hus-kors – besættelsen af den velhavende købmand Hans Barts-kærs familie i begyndelsen af 1600 årene – mødte man djævelens anslag med følgende kristelige foranstaltninger: Familien og tyendet holdt husandagter med bøn og salmesang, man læste højt af Bibelen, og man afholdt bededage, hvor hverken mennesker eller dyr måtte æde eller drikke. Med mellemrum lod man også gøre bøn fra prædikestolen.

Sognepræsten, magister Niels Glostrup, aflagde hyppigt besøg hos den hjem-søgte familie, og han forsømte ikke at tale strengt til den onde og formane ham til at forlade den syge dreng. Men af de samtaler, der udspandt sig mellem præsten og den besatte dreng, fremgår det, at djævelen var temmelig respektstridig: „Som han kom engang at besøge os,“ beretter Hans Barts-kærs kone, „sagde Satan til ham: „. . . Du beder så inderlig til den store mand (dvs. Gud, som djævelen ikke kan nævne) for dette barn og det ganske hus og piner mig derved. I dag sad jeg i sømnen på din kjortel (for at bønnen fra prædikestolen skulle være forspildt);

men den tid du bad for den lille dreng, da faldt jeg ned og slog mig et fandens slag, så jeg fik skam.“ – Magister Niels svarede: „Du har skam nok, du fordømte ånd.“ – Da svarede Satan: „Det ved jeg vel selv.“ – Magister Niels spurgte ham ad: „(Hvor) når vil du fordømte ånd rømme denne bolig, hvor du har stolet (sat) dig ind, og forlade dette fattige barn, som du piner og plager nat og dag?“ – Den onde ånd svarede af barnets mund: „Vil du have mig herud?“ – Dertil svarede magister Niels: „Den allermægtigste Gud skal drive dig herud og hen til den sted, som dig er beredt i den evige ild.“ – Satan svarede: „Når den store mand siger, pak dig, så må jeg rømme.“ – Så talte magister Niels latin til ham. Satan svarede af spot, at han ikke gad brudt sit hoved dermed.

Drengens anfald kunne andre gange give sig udslag i krampe, som for de omkringstående tog sig ud, som om djævelen „korsfæstede ham, (så) at ingen kunne bøje ham: (han) nedbøjede hans hoved til den ene side og lagde hans fødder til-sammen, ligesom Vor Herre Christus står naglet til korset. Det hvide af hans øjne vendte han ud, ligesom han havde været død.“

Om sig selv beretter Anna Barts-kærs, at „om en aften tid, imellem 9 og 10, der jeg ville trine ud af døren i gården, kom der en forfærdelig skrubbudse gående fra vor port på to høje smalle ben, som et høns, og var ganske forskrækkelig at se på. Jeg løb hastigt ind og råbte vore folk ud, at de skulle se den underlige syn, men der de kom ud, forsvandt det.“ Sådanne oplevelser var næsten daglig kost de syv år hus-korset stod på.

Gudelige ord og handlinger var det dog tydeligt, at djævelen i den besatte dreng ikke kunne døje: „Om aftenen,“ hedder det i konens beretning, „når vi sang „Vor GUD han er så fast en borg“ eller læste (i Bibelen), vrinskede han som en hest og gjorde den allerstørste spot, som han kunne: Spyttede den salig mand (beretningen er nedskrevet efter Hans Barts-kærs død) op i øjnene, at det flød ned i hans skæg, og satte dragne knive for mit bryst. Når jeg bad ham slå til i JESU navn, så faldt kniven. Han sagde til salig Hans: „Du måtte lige så gerne være tilfreds. Forhast dig ikke. Du får mig ikke herud, førend de få skam (dvs. ulykke), som mig har her indført . . .“ Med det sidste antydede djævelen, at det var onde mennesker, som havde sendt ham ind i drengen.

Da der var ringe udsigter til at blive djævelen kvit med bønner og gudelige handlinger, prøvede Hans Barts-kær den anden udvej, som var lige så anerkendt i besættelsestilfælde: at finde de troldfolk, som havde sendt ham fanden på halsen. I løbet af 1612–13 blev ikke mindre end syv kvinder bragt til at bekende, at de havde været med til at mane fanden op af en brønd og til at sende ham ind i Hans Barts-kærs hus i skikkelse af en rotte. De blev alle brændt som troldkvinder.

I 1613 døde Hans Barts-kær, og den syge dreng kom et halvt år i huset hos sognepræsten, hvor han kom over sin besættelse. Et par år efter synes Anna Bart-

En velhavende borger i Køge, Hans Bartsvær, blev i begyndelsen af 1600 årene plaget af djævle, der slog sig ned i hans hus i mærkelige skikkelser. I en tysk udgave af beretningen om „Køge huskors“ („Das geängstigte Köge,“ 1696) findes dette kobberstik, hvor alle de værste hændelser er samlet i et billede. Hans Bartsværers kone berettede, at en aften kom „en forfærdelig skrubbtudse gående fra vor port på to høje smalle ben, som et høns, og var ganske forskrækkelig at se på.“ På billedet danser dette væsen til højre, mens sengene hjemses af djævle i rotteskikkelse, og en djævel hæver den besatte dreng op i luften ude i det fri. – Kgl. Bibl.

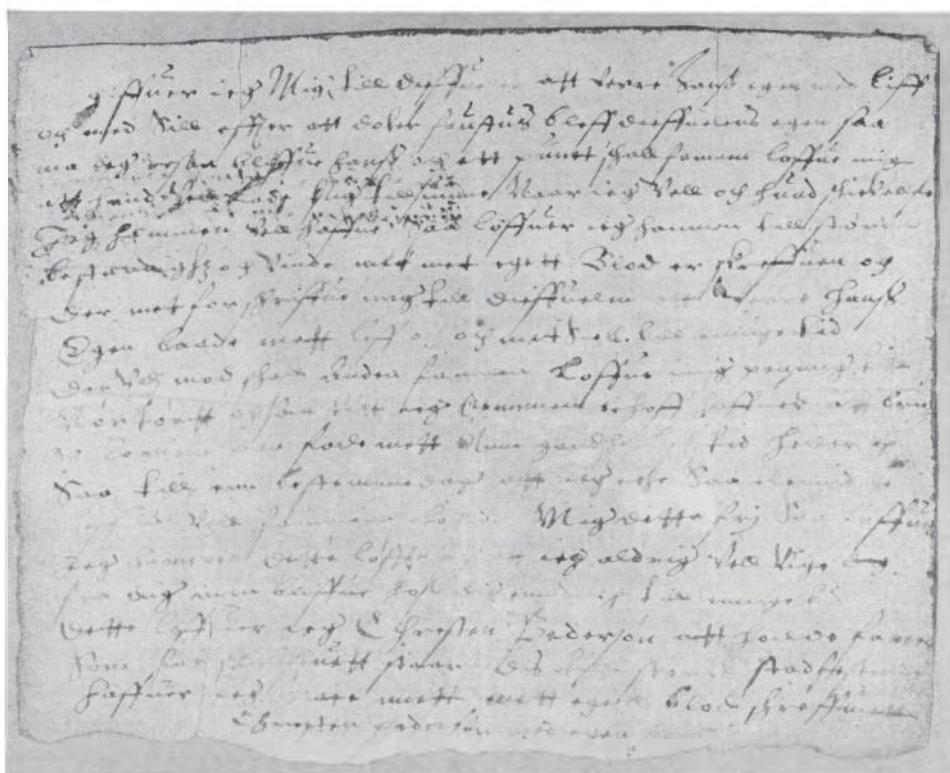

skærers også at være faldet til ro – måske var folk i Køge blevet trætte af at høre om hendes forfærdelige huskors.

Henimod slutningen af 1600 årene trak det op til, at historien skulle gentage sig med besættelsen i Thisted, 1696–98, hvor sognepræsten Ole Bjørn helt tog de besattes parti og indledte en heksejagt på de kvinder, som af de besatte blev ud-råbt som årsag til deres elendighed. Der rejstes sag mod Anne Christensdatter og Anne Vest, to gamle koner som i forvejen havde ry for trolddom; men da Ole Bjørn også ville have Anne Søe – en af Nørrejylland's mægtigste og rigeste fruer – stemplet offentligt som troldkvinde, begyndte der at opstå tvivl om hans oprigtighed. Hele den Thistedske besættelsessag blev taget op til grundig undersøgelse og endte ved højesteret med hårde domme til Ole Bjørn og flere af de besatte. Hek-sene var allerede blevet frifundet ved Viborg landsting.

Djævlbesættelser

Højesteretsdommen, der tog afstand fra besættelsen i Thisted som mere eller mindre bevidst svindel, vakte forargelse i vide kredse af befolkningen, som mente at gudstroen hermed var kommet i alvorlig fare. Provsten i Rinds herred, Laurids Axelsen, indførte således i sin dagbog, at det er værd at bemærke, at der nu „i disse tider“ findes mange – ikke alene iblandt lægfolk, men også blandt studerede folk, gejstlige som verdslige – der hævder „at der ingen trolddomskunst, troldfolk, legemlig besættelse, ja djævel og helvede (er) til. Andre gør det grovere og siger, at han (Christus) kurerede ikkun naturlige sygdomme, når der står, at han uddrev djævl. Nogle siger, at det er intet andet end indbildning, tungsindighed og melankolisk blod . . . Og enddog de er ikke alle lige grove i deres ord og tale, så tror jeg dog, som en fattig, simpel idiot (lægmand), at deres mening . . . kommer over ét og er bygget på et fundament, som er ateisme og saddukæisme.“

Dagen efter Mikkelsdag (den 30.9.) 1634 forskrev en borger i Odense, Christen Pedersen, sig til fanden. Brevet blev fundet, og brevskriveren kom for retten. Det kom frem, at han havde ladet sig forlede ved at læse „Fausti historie“. Han måtte omvendes, inden han besteg skafottet, hvorved sagen trak så meget i langdrag, at det lykkedes ham at flygte. Men dokumentet ligger stadig i Landsarkivet i Odense. Under retssagen hævdede Christen Pedersen først at have skrevet dokumentet med rød farve, men bekendte siden, at han havde skrevet det med sit eget blod.

Forskrivelser til fanden

Med afgørelsen på sagen fra Thisted tog højesteret endeligt afstand fra besættelses- og trolddomssager. Men Danske lovs brandstraf for trolddom og Kirkeritualens forskrifter til præsterne om, hvorledes de skulle forholde sig i besættel-
sestilfælde, vedblev at bestå mange år endnu.

Medens man forudsatte at kloge folk gennem deres arbejde kom i forbindelse med fanden, og man beskyldte heksene for at have sluttet pagt med ham – uden at dette var tilfældet – så var der en tredje slags mennesker, som i det stille virkelig forsøgte at afslutte sådanne kontrakter sort på hvidt. Anvisningen på at forskrive sig til fanden havde man i folkebogen „Historia om doktor Johan Fausto, den vidtberygtede troldkarl og sortekunstner, hvorlunde han . . . forskrev sig til djævelen 24 år“. Den udkom på dansk første gang i 1588 og blev så yndet læsning, at den gang på gang måtte genoptrykkes. På trods af at beretningen skulle tjene kristenheden til skræk og advarsel, kunne det jo ikke skjules, at Faust havde fået noget ud af det i de 24 år, og fra tid til anden fristedes en af bogens læsere til at følge hans eksempel og satse på fanden for om muligt på denne måde at få noget mere ud af sin egen tilværelse.

Hvor meget forskrivelserne greb om sig, er det svært at afgøre, da det kun kunne opdaget, hvis den forskrevne selv snakkede over sig, eller hvis andre – end fanden – kom i besiddelse af kontrakten. Det sidste var netop, hvad der skete for skomager Christen Pedersen i Odense.

En af de første oktoberdage i 1634 fandt en Odense-borger på en mark uden for byen et stykke papir med en rødlig skrift, som han samlede op. I brevet stod:

Giver jeg mig til djævelen at være hans egen med liv og med sjæl. Efter at doctor Faustus blev djævelens egen, så må jeg også blive hans. Og ét punkt skal fanden love mig: at han vil lade sig til syne, når jeg vil, og (i) hvad skikkelse jeg hannem vil have. Så lover jeg ham, (som) til større bestandighed og vidne med mit eget blod er skrevet – og dermed forskriver jeg mig til djævelen – at være hans egen både med liv og med sjæl til evig tid. Derudimod skal ånden, fanden, love mig penninge (dvs. penge) til nødtørft, og så til jeg dem behov haver at bruge og komme på fode med, min ganske livstid, heller også til en bestemt dag, at jeg ikke så elendig lever. Vil fanden holde mig dette fri, så lover jeg ham dette løfte fri, at jeg aldrig vil vige fra dig, men blive hos dig evindeligt til evig tid. Dette lover jeg, Christen Pedersen, at holde fanden som forskrevet står. Des til større stadfæstning har jeg dette med mit eget blod skrevet.

Christen Pedersen, med egen hånd.

Det foruroligende dokument blev afleveret til Odense byøvrighed, men til trods for at forbryderen havde skrevet under med sit navn, blev han først anholdt i slutningen af oktober. Den 17. november blev han fremstillet for Odense byting, hvor forskrivelsen blev læst op for ham, og han blev spurgt, om han ville vedkende sig brevet, og om han havde skrevet det med sit eget blod. Christen Pedersen svarede, at han jo ikke kunne benægte, at det var hans skrift; men hvornår han havde skrevet det, og hvorledes det var kommet fra ham, det vidste han ikke. Om det var skrevet med blod, vidste han heller ikke; muligvis kunne det være skrevet med „noget rødt, som stod hjemme i hans hus i en krukke“. Til sit forsvar fremførte han, at han i den sidste tid ikke havde været ved sin fulde fornuft „men som halv afsindig“.

På grund af sin særlige karakter henviste den verdslige øvrighed sagen til byens gejstlige øvrighed, og den 20. november mødte Christen Pedersen for Odense konsistorium. Her bekendte han at have skrevet brevet med sit eget blod. Teologerne spurgte ham nu ud om, hvorledes han var kommet til dette blod, og efter nogen overvindelse fremkom han med en bekendelse. I referatet af forhøret hedder det, „endog han i begyndelsen foregav, at han ikke kom i hu, hvorledes han fik det blod, dog alligevel – der han af os alle blev formanet til sandhed at bekende – sagde han, at han skar sig i sin finger, og med det blod skrev han samme brev.“

Det næste punkt gjaldt hans regnskabsbog, som også var blevet fremlagt i retten, og spørgsmålet gik ud på, om det papir, som hans pagt var skrevet på, og som syntes at stamme fra regnskabsbogen, var udrevet inden han skrev pagten eller bagefter. – Dertil svarede han, at han først rev bladet ud af bogen og siden skrev på det.

Forhøret fortsatte med at konsistoriet spurgte: „Om han skrev det om dagen, aftenen eller natten.“ – Christen Pedersen svarede: „Om dagen.“

Hvornår han lagde brevet fra sig og på hvad sted i marken? – Christen Pedersen svarede, at han ikke vidste det; thi han var i de dage så sælsom, at han ikke vidste, hvad han tog sig til. Det var „vel muligt, at han løb i marken dermed og tabte det, men ikke han ved det.“

Hvorfor brevet ikke var blevet beskidt, mens det lå på marken? – „Fordi det var et smukt vejrlig i alle de dage.“

„Eftersom vi havde forfaret (dvs. erfaret), at han gik til Guds bord ved en 14 dage efter dette brevs dato, hvorfor han da ikke åbenbarede dette for præsten?“ – Christen Pedersen svarede, at „han ikke turde.“

„Om han sligt fortrød?“ Christen Pedersen svarede „med grædende tårer, at det angrede ham af hjertet, begærende nåde for Christi skyld, og lovede, at han aldrig mere ville så(dan) lade sig forføre af djævelen.“

På grundlag af dette forhør kom teologerne til den slutning, at Christen Pedersen havde begået forbrydelsen med velberåd hu, egen vilje og viden, og de tilføjede i deres betænkning, at det måtte anses for en Guds nåde at forskrivelsen var „funden og optagen straks efter, at den blev på marken henlagt – førend den kom i djævelens vold – på det at hans arme sjæl kunne frelles, og andre af hans eksempel“ kunne tage sig i vare for sådan ukristelig gerning. Men hvad legemlig straf Christen Pedersen burde lide, så konsistoriet sig ikke i stand til at afgøre, og den 26. november sendte de derfor sagen tilbage til den verdslige øvrighed.

Imens lå Christen Pedersen i sit mørke fængsel og rugede over sit desperate forsøg på at skaffe de nødtørftige penge til at bringe sin familie på fode med. Hen mod jul dristede han sig til at skrive et langt brev til lensmanden for at ønske ham en „glædelig julefest“ og et „glædeligt nytår“. Han gav her med mange bibelcitater udtryk for sin dybe anger og sit håb om Guds tilgivelse og sluttede med at bede lensmanden om at hjælpe „mig fattige, elendige, bedrøvede, sorrifulde menneske til rette med min fattige hustru og mine sørgeligt to fattige børn.“

Sagen gik imidlertid sin gang. Den 28. februar 1635 fremkom Københavns universitet med den betænkning som Christian 4. havde pålagt det at afgive i denne sag, der – som det synes – var uden fortilfælde i dansk ret. Betænkningen, som udelukkende bygger på bibelsteder, munder ud i at Christen Pedersen må straffes med døden, men for at han kan lide sin straf som en bodfærdig kristen, og ikke på ny skal „henvende“ sig til fanden, foreslås følgende foranstaltninger:

For det første foreslår universitetet, at der gøres offentlig bøn fra prædikestolene i Odense, for at Gud vil være Christen Pedersen nådig „og holde ham ved troen indtil enden“, og det henstilles endvidere, at Christen Pedersen ved et offentligt skriftemål „sådan gruelig affald (fracald) fra Gud for Guds menighed med suk og gråd måtte bekende og afbede.“

For det andet skal han „flittigen undervises af Guds ord om sin synds meget store gruelighed“ og om den nåde, der – vel at mærke i det hinsidige – venter ham, hvis han angrer. Han skulle gerne bringes så vidt „at han gladeligen og gerne bør at ville lide hér på legemet, på det (at) sjælen kan blive bevaret“. For at styrke ham i troen skal han desuden tages hyppigt til alters.

For det tredje skal øvrigheden under livsstraf forbyde „Fausti historie og andre sådanne bespottelige skrifter, af hvilke enfoldige kunne til djævelens tjeneste føres“.

Den anden bestemmelse blev Christen Pedersens redning. Det måtte nødvendigvis tage sin tid at bringe en fange så vidt, at han til gavn for sin sjæl og til den samlede kristenheds tilfredsstillelse „gladeligen“ besteg skafottet. Under den lange forberedelsestid synes Christen Pedersen ikke alene at have været optaget af det

storladne mål, som hans omsorgsfulde medkristne havde sat for ham, for hen mod slutningen af året lykkedes det ham at flygte. Trods oprigtig anger havde Christen Pedersen sit liv for kært.

Hvorvidt Faust-romanen virkelig blev forbudt er uvist, men fra de næste 40 år kendes hverken til nye udgaver eller til forskrivelser. I 1674 udkom Faust på ny, og i 1678 forskrev en rytter i Næstved sig. I 1717 udkom det 8. oplag af Faust, og kort efter – i begyndelsen af 1720erne – greb forskrivelserne sådan om sig, at det næsten var blevet en modesag.

Men da havde Faustbogen også fået følgeskab af en ny forskrivelseshistorie om hertugen af Luxemborg, som indgik en pagt med fanden, da han i 1659 sad fangen i Bastillen i Paris. Dette smædeskrift om den franske marskal blev i begyndelsen af 1700 årene oversat til dansk.

En af de sager, der gik mest blæst af, drejede sig om en fange, Hans Jørgen Forthammer, der sad i jern på Bremerholm, og som i 1721 forskrev sig med sit eget blod til djævelen for at komme ud af fængslet og leve herligt i 18 år. Universitetet blev igen forespurgt, og det teologiske fakultet afgav en betænkning, hvori de erklærede, at fangen burde benådes på livet imod at stå åbenbart skrifte, piskes nogle dage på Bremerholm og plages med strengere arbejde. Kronens øverste juridiske rådgiver, Caspar Bartholin, der også var professor i medicin, tog mildere på sagen og mente, at fangen burde benådes, da han hørte til den type, der forskriver sig på grund af en „vanvittig tåbelighed og malitieur (dvs. maliciøs, ondskabsfuld) enfoldighed“.

Men foruden disse blev en række af landets teologer og biskopper samt hovedstadens sognepræster spurgt til råds om, hvorvidt man „med god samvittighed“ kunne benåde Hans Jørgen Forthammer eller han burde henrettes ved sværdet.

Sognepræsten ved Vor Frue kirke, Morten Reenberg, var enig med fakultetet og Bartholin i, at fangen ikke burde henrettes, men kun for at andre fanger ikke skulle tro, at de på denne måde kunne frelse sig „fra et jammerligt liv til døden.“ Det er mærkeligt, ytrer Reenberg i en anden udtalelse, at alle disse „delinkventer, som på kort tid er opvågnede“, alle har lignet hinanden på tre punkter; „de har alle været fremmede, alle musketerer (og) alle snart af én alder. Den ambition som følger med det håndværk, den alder og en dårlig optugtelse kan være moder til meget ondt, helst (dvs. især) når de får at læse den forargelige løgn, som sælges på gaderne om marskal Luxemburgs kontrakt med den onde, hvor der findes de selvsamme punkter som i deres forskrivning“.

Alle de andre teologer – og det var et repræsentativt udvalg af den danske kirkes ledere – kræver ugeringen sonet med fangens blod.

Nikolaj kirkes sognepræst, salmedigteren Iver Brinch, mener, at fangen bør dø, men han undlader at tage stilling til henrettelsesmåden.

Teologiprofessoren Johannes Trellund anser det for påkrævet, at fangen bliver idømt en hård dødsstraf således at „hånden, førend han rettes, afhugges, og hovedet, til skræk for alle onde, sættes på en stage.“

Fyns biskop, Jacob Lodberg, går efter tunge overvejelser ind for, at fangen bør dø, da han ellers frygter, at Gud på regnskabets dag skal sige til ham: „Fordi du lod ham slippe, skal din sjæl være i hans sjæls sted“.

Århusbispen Johannes Oksen mener, at fangen bør lide en troldkarls død, men at straffen – eftersom han blev grebet i gerningen – kan formildes således „at hånd og hoved først kan afhugges, førend han kastes på ilden“.

Ribes biskop, digteren Laurits Thura, er mindre blodtørstig. Han mener, at fangen for sin sjæls salighed må dø, da han ellers kan få tilbagefald og måske føre sine medfanger på afveje. Men han henstiller, at henrettelsen må ske „på så nådig en måde som Deres Majestæt allernådigst vil tillade“.

Aalborgbispen Frands Thestrup mener, at fangens hånd og hoved bør afhugges og sættes på en stage, „dog kan straffen på hånden formildes, om det kan befindes, at han har skrevet det, som han selv ikke forstod“.

Viborgs biskop, Søren Lintrup, udtaler, at han her ikke – så lidt som i to tidligere tilfælde, hvor han er blevet afæsket en udtalelse – kan bifalde de tre københavnske teologers mening og „tilråde ham på livet at benåde, men finder mig i min samvittighed aldeles convinceret (dvs. overbevist om), at han – så vel som de andre tvende – bør, efter offentlig afbigt og forligelse med den højst fortørnede Gud og hans forargede menighed, ved sværdet henrettes til andres afskræk og hans sjæls frelse . . .“ Og han slutter med at bede „at det allernådigst måtte behage Deres Majestæt at befale en af teologerne, som ikke er af den alt for milde mening, . . . udi et kort skrift i vort eget sprog at forestille den gemene almue denne grove synds store vederstyggelighed“.

Alle disse mænd var mellem 50 og 70 år, og alle var de således vokset op og havde fulden deres uddannelse i rettroenhedens århundrede, hvor den, der ikke var bange for fanden, blev mistænkt for heller ikke at frygte Gud og skyldt for både ateist og saddukæer. Nogle af dem fandt anledning til at se på jernfangens forskrivelse med mindre strengthed, men ingen af dem undlod at behandle sagen med den højtidelighed, som man skyldte den anden af de to involverede parter. Om Hans Jørgen Forthammers endelige skæbne hedder det i en gammel kilde, at han blev henrettet ved sværdet på Nytorv, „eftersom der var flere, som dømte ham *fra end til* livet“.

Det blev først generationen fra 1680erne, der for alvor kom til at gøre op med fanden. Allerede fra slutningen af århundredet havde man debatteret livligt med fornuftgrunde for og imod hans eksistens. Men over for det nye våben, som Holberg og hans samtidige rettede imod fanden, var han mere sårbar: Han havde

Forskrivelser til fanden

altid kunnet finde nogen til på ny at bevise hans eksistens, når den var blevet draget i tvivl, men over for det at blive gjort til grin stod han ganske værgeløs.

30 år efter dommen over jernfangen, i 1750 da Holbergs komedie „Hexeri eller blind allarm“ blev opført for første gang, sad man i teatret og lo ad forskrivelser og trolddomskunster, de samme ting som man for en menneskealder siden havde brændt og henrettet folk for. Omtrent samtidig kunne Holberg, som nu var nået op i 60erne, i sin epistel „Om Hexeri“ skrive således:

„I gamle dage, da man støvede efter hexe og hexemestre og straffede dem med bål og brand, sagdes hver anden matrone på visse steder at ride på kosteskafter til Bloksbjerg eller Hekla, da fandt man forskrivelser, som én og anden havde udstedt til fanden.“ Men på grund af tvivlen om hekseriets realitet, fortsætter Holberg, har fandens handel „her udi landet efterhånden så (dan) aftaget, at den omsider er indskrænket til Finmarken alene, hvor den nogenlunde har floreret indtil enden af forrige seculo (århundrede), så længe amtmændene og lagmændene var hængende ved landets gamle ortodoksi.“ Men siden har man set handelen tage sådan af, at man bestyrkes i den tanke „at hekseri og den sorte kunst grunder sig mestendels på øvrighedens overtro . . . med mindre man vil holde for, enten at fanden ved alderen har tabt sin forrige aktivitet, eller at han er geråden i en slags uvederhæftighed, så at han formedelst pengemangel ikke kan underholde så mange hexemestre som tilforn – ja, at ingen ved håndskrifter mere vil forbinde sig, efterdi de mærke, at han ikke er i stand til at gøre de sædvanlige pengeforskud . . . Jeg har udi min ungdom engang fundet en forskrivelse, hvorudi en ung person havde forbundet sig til fanden og derfor stipulerede sig årligen en tønde guld. Jeg overleverede forskrivelsen til hans privatpreceptor, hvilken rev den i stykker og bad mig tie dermed . . . Man kan heraf indbilde sig, at fanden da ikke var *par cassa* (dvs. var god) for at udrede sådan sum og derfor ikke havde denne gang villet imodtage obligationen.“

GUDSFRYGT

„Hør jeg kalder dig til Gud, kom og hør hans hellige bud“, står der at læse på den store klokke fra 1664 i Birkerød kirkes tårn. Når klokkerne kaldte menigheden til Guds hus, blev deres ordløse budskab forstået af store og små. Gående og kørende satte kursen mod den højtliggende landsbykirke, der lå omgivet af kirkegården, det sidste hvilested, beskyttet af mur eller gærde, for at svin og kreaturer ikke skulle komme ind og rode i jorden om de rektangulære, græsbevoksede grave. Og i byerne banede mænd, kvinder og børn sig vej mellem rendestene og affald i de snævre gader, før de forsvandt ind gennem dørene til købstadskirkens store rum. Under bedeslagene kom de sidste ind i kirken, og husstandene fordelte sig i deres stolestader. Man sad efter rang og stand, mændene i kirkens sydlige side, kvinderne mod nord.

Måske kom en moder til kirke for første gang efter sin barselseng. Præsten modtog hende ved døren, og han formanede hende til at takke for den veloverståede fødsel og til at betragte barnet som en gave fra Gud, før han førte hende til hendes sædvanlige stol. Efter luthersk opfattelse var en barselkvinde ganske vist ikke mere uren end andre; kvindens kald var at føde børn, og indtraf der komplikationer, kunne hun dø i vished om sin sjæls salighed. Alle blev nu stille, og man knælede, hver på sin plads, mens indgangsbønnen blev læst.

Det var først efter reformationen, at menigheden fik faste siddepladser på kirkegulvet, og regnskabsbøgerne viser, at indretningen af stole var en udmærket forretning. Lejen af stolestaderne betød en fast og god indtægt for kirken, også i svære tider. Det stedlige herskab havde sin lukkede stol med gardiner til at trække for ruderne. Hvor der var mange lukkede herskabsstole, som i Holmens kirke i København, måtte man i en bestemt stol undlade at trække gardinet for, da man fra stolen bagved kun gennem den første stol havde mulighed for at se prædikestolen.

„Kom, gak i kirken ind. Man læser og man sjunger,
ja orgelværket går, så det i kirken runger.

— — —

Se der til Ludse Gerts, hvad skælden og hvad banden
hun har med Maren Smeds, det synes, de hinanden
i håret snart får fat, så heftig går det til,
den ene oven for den anden sidde vil.

Menigheden i kirken

– at de endog i kirken kan
om rangen slås og rives,
så præsten hartad mellemmand
må være, når de kives.“

Selv om stolestaderelementet var indrettet efter gældende forordning, således at i den enkelte stol den ældre sad før den yngre, og den gifte før den ugifte, og det var bekræftet af både præst og provst, kom det både før og efter gudstjenesten til gentagne episoder og skænderier om hvem, der skulle sidde øverst i stolene, altså nærmest midtergangen. Det var næsten altid ovre på kvindesiden, der var spektakler. Koner og piger skubbede til hinanden og kunne slutte med at vælte rundt på kirkegulvet i vildt håndgemæng. I Mariager kirke kaldte orgelmesterens kone sin mand til hjælp. Han forlod orglet, trak en gammel pige ud fra den stol, hvor hun i tredive år havde haft sin plads, og trakerede hende med sin stok. Provsteretten lod ham nådigt slippe med at stå åbenbart skrifte, måske var der ikke andre, der kunne betjene orglet. Og når de ældre handlede således, hvem kunne så undre sig over, at tre små borgerdøtre satte sig på skødet af hinanden på den øverste ledige stol i Sæby kirke.

Efter præludium og indgangsbøn istemte menigheden en af de tre salmer, der var trådt i Kyrie's sted, før man gik over til næste led i messen og sang „Aleneste Gud i Himmerig“, salmen bygget over det latinske Gloria. I købstadskirken fik latinskoledrengene sangen til at klinge under hvælvingerne, i landsbykirken gjorde degnen sit for at holde tonen. Præsten messede kollekt og epistel, før gradualsalmen blev sunget. Denne salme var forskellig fra gudstjeneste til gudstjeneste. Herefter lød „Nu bede vi den Helligånd“; det var Luthers vers, der siden 1529 også havde lydt på det danske sprog. Præsten messede nu evangeliet, før menigheden sang trosbekendelsen, „Vi tro allesammen på én Gud“.

Det var med fuld ret, at søndagens gudstjeneste blev kaldt højmesse. Især i de store kirker brugte man endnu en del af den gamle katolske liturgi, selv om menighedens fællessang i stadig større udstrækning trådte i stedet for de gregorianske hymner.

Når de sidste toner var forstummet af de salmevers, der var valgt i tilslutning til evangeliet, stod præsten på prædikestolen med hvid messeskjorte over den sorte kjole. Timeglasset blev vendt, og var rummet dunkelt eller præstens øjne svage, kastede et par tændte vokskeerter deres flakkende lys over papiret med de nedskrevne hovedpunkter. Ordvalget var omhyggeligt, sproget blomstrende og stemmen kraftig men monoton. Ikke uden grund blev det midt i århundredet forordnet, at en mand under prædikenen skulle gå rundt i kirken og slå de sovende i hovedet med en kæp. Hans virksomhed blev dog ikke af lang varighed. Dels blev kirkens

Menigheden i kirken

Efter reformationen fik menigheden faste stolestader, og når gode borgere lejede dem på årsmål, kunne de lade deres og hustruernes navne male, som det ses på disse stader fra Næstved. Rige borgermadammer var således ikke henvist til kvindesiden sådan som ringere folks koner, ugifte og tjenestepiger. På kvindesiden sloges man tit om pladserne, selv om forordningen sagde, at ældre skulle gå forud for yngre, gifte for ugifte. – Nationalmuseet.

økonomi belastet med et par daler til denne mand, og dels har det i forvejen været svært for prædikanten at overdøve den megen uro fra tilhørrækkerne. En mand gik rundt med „tavlen“, indsamlingsbøssen, og præstens ord har været ledsaget af en stadig roden og raslen i punge og lommer efter „tavleskillingen“ til de fattige og klirren af mønter, der faldt på gulvet. I Budolfi kirke i Aalborg opstod der en søndag i 1697 et større postyr end vanligt, da to bønderkarle rykkede en af tavlebærerne i håret og spændte ben for ham. Manden gav dog straks den ene karl en ørefigen, så smækket kunne høres over hele kirken, og præsten på prædikestolen fik en „ikke liden alteration“.

Og sandet sank i timeglasset, mens præsten skred frem i sin prædiken efter den gamle prøvede forskrift. Efter en kort indledning, der stemte tilhørernes sind til den rette andagt, fulgte udlægningen af dagens tekst. Når de danskes tanker var med på hærens fremfærd i fjendeland, talte også præsten ud fra et ord, der passede til den aktuelle situation. Da Christian 5. i efteråret 1675 belavede sig på at indtage Wismar, prædikede sognepræsten i Agerskov om fredagen den 1. oktober over teksten fra Lukasevangeliets 19. kapitel, „Og der han kom nær hen til, og drog ned ad Oliebjerget, da begyndte hans disciples ganske hob at love Gud med glæde og høj røst, over alle underlige gerninger, som de havde set.“ Wismars indtagelse i december blev i samme kirke fejret med en takketale over Davids salme,

„Gud, jeg vil sjunge en ny sang, jeg vil lege for dig på psalteren med ti strenge. Du som giver kongerne sejr, og frelser David din tjener, af den ondes morder-sværd.“ Således skrev selvejerbonden Iver Michelsen i Velling det ned i sin bibel.

Når teksten var gennemgået, gav den også anledning til trøst og formaning. En og anden præst holdt af at oplive talen med personlige advarsler til sine sognebørn, eller han standsede udlægningen og råbte til folk, der ikke hørte efter, havde taget huen på igen, eller på anden vis opførte sig usømmeligt. Ikke sjældent svarede synderen igen, og først efter et lidet mundhuggeri kunne præsten vende tilbage til Jesu bjergprædiken. En officer i Odense, hvis mundheld var „Kongens tjeneste går foran gudstjeneste“, fik sin forsyndelse nævnt fra prædikestolen, og man så ham skifte farve, da tilhørernes øjne blev vendt mod ham.

Hvad mødte nu kirkegængernes blik, når øjne og tanker gik deres egne veje under den lange prædiken. De fleste af de muntert fortællende eller afskrækkende scener, der i den katolske tid havde dækket lofter og hvælvinger i mange kirkerum, var kalket over, og på de hvide vægge hang mindetavlerne eller epitafierne, som de kaldtes, over nyligt afdøde bysbørn og venner. Tidens menneske lod sig her i Guds hus vise, som han var. Selvbevidst demonstrerede han sin formue, sin familie, hele sin position, men fremstillingen peger også altid hen på modsætningen, forkrænkeligheden og den dybeste afmagt over for det uafvendelige. I tavlens baggrund eller afbildet i et tilstødende felt, viser Kristus på korset den eneste vej frem mod frelsen. Andre foretrak det ord, der var en arv fra det antikke heden-skab, „memento mori“, betænk at du skal dø, malet med latinske bogstaver eller illustreret ved en lille genius, ofte udført som billedhuggerarbejde i træ eller sten. Han hviler sit hoved på et kranium, mens et timeglas, det gamle symbol på for-gængeligheden, ved hans side er rundet ud. Var det kun en lille tavle, havde en hovedskal med et par korslagte knogler samme betydning.

I billedets forgrund ses de børn, som Gud allerede har taget sig af. De spæde ligger i deres svøb på fint udsyede puder, de lidt større står ved med blomsterkrans om håret. De står som en bekræftelse på det ord fra Davids 103. salme, der måske blev talt ved deres jordefærd, eller det samme ord var at læse nederst på tavlen: „Et menneske er i sit levnet ligesom græs, han blomstrer som et blomster på mar-ken: Når vejret farer derover, da er det ikke længer der, og hendes sted kender hende ikke mere.“ Ganske i overensstemmelse med denne helhed, der tilsyneladende er dannet af modsætninger, selvhævdelse og angst for at blive glemt af Gud og mennesker, præsenterer tavlerne sig for efterkommerne, opsatte, som de er, „Gud til ære, kirken til prydelse, dem til amindelse.“

Fra gammel tid havde visse adelige slægter en nedarvet patronatsret til kirkerne,

På epitafierne lod velstående folk sig male med hustruer og børn, levende som døde, kirken til beprydelse. I midterfeltet af dette epitafium i St. Mortens kirke i Næstved ses byens borgmester, Jens Andersen Aalborg sammen med sine to hustruer og seksten børn. Hans afdøde første hustru er klædt som en ældre matrone, mens den yngre følger tidens mode ligesom han selv og de fire sønner. To af døtrene må være af første ægteskab, én af andet, at dømme efter dragten. De mindre børn er ved blomsterkrans om håret betegnet som døde på nær et par stykker. – Malet o. 1660. Nationalmuseet fot.

og meget pragtfuldt udkåret kirkeinventar bærer disse familiers våben. De fleste kirker var dog efter Reformationen kommet under kronen. To mænd i sognet skulle som kirkeværger forvalte kirketienden og sørge for kirkens vedligeholdelse. Efter krigen, hvor mange kirker forfaldt både udvendig og indvendig, viste menigheden stor offervilje til at arbejde for kirkens udsmykning. Meget nyt inventar blev skænket af private. I Horsens døde rådmand Johan Andersen i 1674 efter at have skænket kirken en ny prædikestol og en sum på tusinde rigsdaler til afholdelse af en skrifteprædiken hver tirsdag og lørdag eftermiddag samt et beløb til fattige skolebørn. Muligvis har en snigende sot bevæget rådmanden til disse donationer. Tiltro til Vorherres forretningstalent viste i hvert fald en skipper i Hals,

der i havsnød lovede at bekoste et helt vindue i koret i kirken, hvis han nåede frelst i land.

Så rigt inventar, både gammelt og nyt, var samlet i købstadskirkerne, tilligemed mange kuriositeter, at gudshusene blev betragtet som kunst- og raritetskabinetter. Da kongeparret med følge var på et kort besøg i Odense i 1682 „tog begge Deres Majestæter, tilligemed højbemeldt prins (Georg) og kurfyrstinder (af Sachsen og Heidelberg) i deres karosser omkring i byen og vare inde i alle stadens kirker, deres prydelser og monumenter at bese.“

I løbet af 1600 årene blev det skik at bære børnene til dåben, når salmen efter prædikenen var sunget, i stedet for at døbe børnene før oplæsningen af evangeliet, som man havde gjort det i den efterreformatoriske gudstjeneste. Den opfattelse, at det udøbte barn tilhørte de onde magter, viste sig i de bestræbelser gejstligheden gjorde for at få børnene døbt så hurtigt efter fødslen som muligt. Var et nyfødt barn svageligt, havde jordemoderen pligt til selv at døbe det i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn, for at det ikke skulle dø som hedning. Et par folk i Lundby på Fyn blev stævnet for biskoppen, fordi deres barn var død 4 dage gammelt uden dåb og kristendom, men da barnet var død meget pludselig, slap forældrene med at stå privat skrifte. Så let slap et andet forældrepar ikke; deres barn var også død udøbt, da forældrene ikke havde villet lade det døbe på Bandsøndag, men ville vente til næstfølgende søndag. Bandsøndagene var de to søndage om året, på hvilke de helt genstridige blev udelukket fra menighedens fællesskab. I 1646 befales, at børn højst må ligge udøbte i 8 dage på landet og 4 dage i købstæderne.

Også i selve dåbsritualet bibeholdt man fra katolsk tid uddrivelsen af den onde ånd, men i forkortet form. Præsten indledte handlingen med ordene: „Far her ud, du urene ånd, og giv den Helligånd rum.“ Efter at have slået korsets tegn og bedt to bønner kom det kraftigere: „Jeg besværger dig, du urene ånd, i navn Faders og Søns og den Helligånd, at du udfarer og viger fra denne Jesu Kristi tjener.“ Ved dåb inden for kongehuset blev denne djævueldrivelse ikke brugt, men ellers blev den først afskaffet i 1783. Barnet blev ikke mere dypet nøgent ned i selve fonten, men kun hovedet blev overøst med vand fra dåbsfadet, før præsten satte kristenhuen på dets hoved. Stor overtro knyttede sig til dåbsvandet. Dets signende kraft mente man at kunne øge ved at komme et guldstykke i fadet. Gudmødrenes snedighed gjorde det svært for præsten at hindre denne uskik, men han måtte som Andreas Hof i Nyborg „laste deres dårlighed iblandt os selv, som kaster gulderinge og dyrebare klenodier i vandet, som børnene døbes udi. O dårlighed!“ Foruden gudmoder og faderen mødte fadderne som vidner; forfængelighed efter at møde med de fleste og de fornemste dåbsvidner og vel også hensynet til faddergaverne gjorde, at loven, sikkert omsonst, måtte forbyde flere end fem faddere.

I sønderjyske kirker modtog mændene brødet før kvinderne ved den hellige nadver. På billedet knæler den første af kvinderne og modtager brød-oblatten af præstens hånd, mens den sidste af mændene er på vej bagom alteret til sine fæller, der drikker vin af kalken. – Kobberstik på titelbladet af Gothofried Kilian: *Postillus Sacramentalis*, Glückstadt 1668.

Før den sidste salme „forrettes communionen, dersom nogle er at berette“, og denne tilføjelse i ritualforskrifterne viser, at altergangen ikke mere var højdepunktet i gudstjenesten, ja ikke engang et nødvendigt led. Nadveren, der bestod i uddeling af brødet og i modsætning til den katolske nadver også i udskænkning af vinen, skulle indtages med al mulig sømmelighed. Og nadvergæsterne modtog syndernes forladelse, mens degnen og menigheden sang „O du Guds lam uskyldig“. Luther holdt fast ved den såkaldte realpræsens, det vil sige, at det indviede brød og vin virkelig var Jesu legeme og blod, så de strengeste straffe og mistanke for trolddom truede dem, der spyttede vinen ud eller gemte hostien. Og der blev holdt øje med, at ingen i længere tid holdt sig borte fra sakramentet. Uddelingen af brød og vin var sket i tavshed, indtil det blev påbudt, at overrækkelsen til den enkelte skulle ledsages af ordene „det er Jesu Kristi legeme“ og „det er Kristi blod“. Ændringen blev først indført i Holmens kirke, siden i hele riget efter kongebrev af 1646. Som kongen sagde: „En liden erindring kan intet skade, besynnerligen hos dem, som letteligen kan få deres tanker på det, som de lidet godt haver af.“ Der blev også lagt vægt på, at man efter hjemkomsten ikke var op-

lærende eller behandlede sine undergivne dårligt, advaret af lignelsen om den gældbundne tjener, der efter at hans skyld var blevet ham eftergivet, gik hjem og krævede sin egen ret.

Før børnene fik lov for første gang at deltage i altergangen, skulle de gennemgå en firmelse eller confirmats. Det var en overhøring, som præsten skulle foretage for at sikre sig, at de unge var hjemme i Skriften og deres Katekismus. Tåbelige og døve og andre, der ikke kunne lære pensum, fik således aldrig adgang til Herrens bord, og de var af denne årsag afskåret fra senere at kunne opnå selvstændig virksomhed, de kunne hverken blive håndværkssvende eller få en gård i fæste. Heller ikke kunne de blive trolovede og gift.

Sognebørnenes almindelige forseelser skulle præsten selv påtale og sørge for, at synderne blev idømt en passende straf. To sognemedhjælpere hjalp ham med at holde justits. Det private skriftemål før gudstjenesten var tilstrækkeligt for den lille bodfærdige synder. Det fandt gerne sted om lørdagen. I mere graverende tilfælde skulle man efter prædikenen stå åbenbart skrifte. Over for menigheden skulle man vedgå sin brøde og bede om Guds og menighedens tilgivelse. Herefter modtog man syndsforladelsen, og ingen måtte senere lade ham eller hende høre for den udsønde forseelse. En skærpelse af det åbenbare skrifte var en pengebøde. Kvinden, der havde ligget sit barn ihjel, skulle betale en sum til de fattige eller til et hospital, foruden at hun skulle stå skrifte. Så billigt slap hun kun, hvis det var første gang. I praksis var de fleste, der stod åbenbart skrifte, overtrædere af det sjette bud. Gejstligheden nærrede en overordentlig interesse for folks sædelighed. Således noterede præsten i Nakskov i kirkebogen, at han den 9. februar 1618 begravede „Marren, som Peder Ingeborris stiftsøn belå“.

Hvem der befattede sig med jordens dyrkning en søn- eller helligdag, altså begik den såkaldte helligbrøde, og det synes mange at have ladet sig friste til, måtte i de mest grelle tilfælde stå åbenbart skrifte. Dog kunne husbonden, der selv havde siddet på kirkebænken, måske bedyre sin uvidenhed om, at karlen i mellemtiden havde kørt møg på marken.

Hvor der kun var tale om mindre forseelser, slap man med at betale bøder, der ikke alle steder blev opkrævet med større nidkærhed, undtagen hvor man netop havde brug for beløbet til et bestemt formål. Heller ikke alle præster var lige strenge; dog var Georg Hübschmann berygtet for sit formynderskab over for sin menighed i Åbenrå, hvor han var provst fra 1631 til 1672. Han benyttede prædikestolen til angreb og irettesættelser med personlig adresse, endda han var strengest mod de fornemme syndere. Han blev også korporligt efterstræbt af sine sognebørn; en borger hældte provsten et glas øl ned ad ryggen som tak for hans omtale af de fornemmes frådseri, drikkeri og andre laster. Provstens efterladte annaler

Om lørdagen holdt præsten privat skriftemål i kirken, hvor bodfærdige sognebørn kunne få tilgivelse for mindre synder. Her knæler en bonde i Lyngø kirke ved Sorø, mens Vorherres hånd forenes med præstens i velsignelsen. Havde man derimod begået lejemål eller andre grove forseelser, måtte man stå åbenbart skrifte om søndagen i menighedens påhør. – Nationalmuseet fot.

viser dog andre sider af hans personlighed; han forstod, hvorledes krigstiden betød en slappelse af den sædelige moral, „Gud give, at letfærdigheden endelig må op-høre,“ skriver han, efter at fjenden er draget bort.

Kirken følte det som sin opgave at få sine børn til at holde sig lovens ord efterrettelige. I 1629 var Christian 4.s store forordning til forbedring af den kristelige kirketugt kommet. Kongen, hvis valgsprog var, „Regna firmat pietas“, Fromhed styrker rigerne, var en svoren tilhænger af streng statskirkelighed, og da det stadig kneb for kirken at håndhæve de vigtigste disciplinære forholdsregler, gav han gejstligheden sin fulde støtte ved en forordning af 1641, hvorefter den genstridige, der ikke ville udstå en offentlig bod, skulle føres til København og mindst et år bære lænker på Bremerholm, indtil han kom på bedre tanker.

Tre gange hver søndag kaldte klokkerne menigheden til kirken, ad endnu mørke gader kom de mest morgenduelige til froprædiken ved fem-sekstiden, højmissen varede fra halvotte til ti, og herefter var der tolvprædiken. Til denne tjeneste plejede tyendet at gå; de havde jo ikke tid om morgenen. Rimeligt nok har præsten i sin tale indlagt nogle ord om lydighed og tjenstvillighed, men det hører til fablens verden, at prædikanten lod lopperne være skabt for at kunne vække de lade piger, der sad og blundede i kirken, ved at give dem et stik i siden, så de ikke „forsov deres himmeriges part“.

Om eftermiddagen var der aftensang. Så mange tjenester på en almindelig søndag var dog kun forordnet for København, hvor der var flere præster ved hver kirke. Onsdag og fredag blev der holdt ugedagsprædiken. Desuden kom bededagene til. Fra 1631 havde man i købstæderne fast bededag om fredagen; på landet var det første og anden onsdag i måneden. Først i 1686 blev „Store bededag“ indført som en fast årlig „faste-, bods- og bededag“. I de urolige tider blev gang på gang forordnet yderligere bededage, hvor menigheden forsamledes og sang „Af dybsens nød“ og andre af de salmer, der var beregnet til påkaldelse i nød. Blev truslerne afvendt, og hærene vandt sejr, da kom menigheden til Guds hus for at prise ham med et „Te Deum laudamus.“

På alle hverdage var der i købstadskirkerne korsang morgen og aften. Da Kingo i 1677 ville introducere sine sange fra Sjungekorets første part i morgen- og eftermiddagsangen i kirkerne i Odense, rådede en kollega ham fra det; han skulle, i det mindste så længe krigen varede, lade menigheden blive ved de sange, de var vant til, ellers måtte man frygte, at de af almuen, som undertiden plejede at overvære korsangen, kun sjældent ville indfinde sig, når de sædvanlige og kendte salmer var afskaffede.

Da præsterne skulle medvirke ved alle livets højtider fra dåb til trolovelse, bryllup og begravelse, samt besøge de syge og anfægtede, havde nødvendigheden

I kirkerne var kalkmalerierne fra den katolske tid blevet hvidtet over. I stedet smykkedes væggene med epitafier over formuende folk som her i Nysted kirke, hvor præsten Knud Madsen Lerche, borgmesterson fra Nyborg, ses med sin hustru Sophie Bathe. Knud Lerches moder blev ved en anden borgmester stammomter til den adelige familie, der overtog navnet med hende. Selv havde han rejst udenlands og havde en kort tid været rektor i Landskrone. I 1623 blev han provst. I præsteembedet efterfulgtes han i 1666 af sin søn Oluf Lerche. – Nationalmuseet fot.

fremtvunget den forordning, at to sognemedhjælpere måtte bidrage til at holde den personlige kontakt mellem præst og menighed ved lige. Uden deres hjælp kunne gejstligheden næppe udstede de vandelsattester, der blev krævet for tjenestefolk og andre, der drog fra sognet, og for folk, der ville troloves, at de var „ubehindrede“.

Ikke alle gejstlige havde samme imponerende fremtoning som provsten i Nysted, Knud Lerche, som han står i kjole og krave og med den store spændebibel under armen. Men den gammeldags dragt, som det var blevet præsterne pålagt at bære, gjorde sit til at sætte skel mellem „vor far“ og de arbejdsklædte sognefolk. Det teologiske studium og de latinske taleøvelser fremmede heller ikke kontakten mellem præst og menighed, selv om de færreste var så store latinere som sognepræsten i Hejls, Hack Skovgaard, der stundom på prædikestolen glemte at tale dansk. Og dog opstod der mange steder et nært forhold mellem menigheden og dens præst; det var jo ofte en søn af den gamle præst, der blev sin faders efterfølger.

I sin sorte kjole havde præsten sin daglige gang fra gård til gård og fra hus til hus. Fulgt af degnen gik han rundt til de syge og meddelte dem syndernes forladdelse. Også de døende skulle præsten bringe alterets sakramente. En stille højtid har hvilet over disse sygestuer, mørke og stinkende eller lyse og veludstyrede. Eventuelle uoverensstemmelser blev bilagt ved denne lejlighed, og det var en undtagelse, at hr. Iver i Vester Skerninge i 1641 truede den syge bonde med, at lige så mange bier, som bonden for seks år siden beskyldte ham, hr. Iver, for at have stjålet, lige så mange djævlø skulle føre hans sjæl til helvede. Vanskeligere var det for præsten at skulle føre misdæderen til galgen eller heksen til bålet. Selv om synderne oprigtigt angrede, måtte deres lig ikke blive begravet i indviet jord. De til disse lejligheder autoriserede bønner kunne misbruges, og den rædsel, der må have hængt ved de kendte ord, kunne udnyttes af ubeføjede. Slotsfogeden Joachim søgte at knække den indespærrede Leonora Christinas stolthed ved først at læse for hende „bønner for de stakler, der skal dømmes fra livet, henrettes og lægges på stejle og hjul“, før han gik over til teksterne for almindelige ligbegængelser.

Måske var en grav sunket i kirken eller andre uforklarlige hændelser havde varslet, at der var bud efter et medlem af familien. Måske kom det som et lyn fra en klar himmel, at en mor, et barn eller en slægtning ikke var mere. I den uge den døde lå lig i hjemmet, var det i velstående borgerfamilier ikke velset, at de nærmeste gik ud i byen, ikke en gang for at gå i kirke. Når begravelsesdagen kom, sang landsbyens degn liget ud og gik syngende foran ligtoget til kirkegården, hvor kisten blev sænket i den åbne grav. Præsten foretog jordpåkastelsen, og mens gravverkarlene skovlede jorden til, samledes følget i kirken, hvor præsten fra prædike-

stolen oplæste den dødes liv og levned, der i det mindste ved denne lejlighed skulle lyde „Gud til ære og andre til et godt eksempel“. Det var anerkendt af myndighederne, at præsten tog betaling for at holde en ligprædiken; og derfor blev der ikke sjældent talt over helt små børn, hvad fremmede kunne undre sig over. I Naskov tog præsten to mark for at stede „lille Laurits Skrædders det mindste tvillingbarn ved navn Jens“ sømmeligt til hvile.

Ved jordfæstelser trådte de sociale forskelle grelt frem, skønt det i et af landets frugtbare sogne blev noteret som et særsyn, at en fattig og ukendt kom i jorden uden kiste. Ikke alene armod, men også arvingernes gerrighed kunne være skyld i, at en mand kom i jorden uden sang, klokkeklang og prædiken. Måske et dårligt forhold mellem familien og præsten gjorde sit til, at de efterladte vægrede sig ved at betale. Præsten Hans Hansen i Kirkerup begravede i 1724 mølleren Anders Jørgensen og noterede herefter i kirkebogen: „Han blev begravet uden prædiken, uden sang og klang, ikke formedelst fattigdom, thi han efterlod sig temmelig god tilstand, ikke heller så meget formedelst karrighed, som formedelst hans bemeldte enkes nidskhed og fortrædelighed imod kirkens tjenere.“ En gårdmand i nabobyen sparede udgiften til klokkerne, da der blev ringet for den afdøde konge, Frederik 4., mens konens kiste blev ført til kirken.

En velhavende borger fik en respektabel jordefærd. Ligbærerlavets medlemmer i sorte klæder bar kisten, og i spidsen af toget gik disciplene fra latinskolen og sang de gamle latinske begravelseshymner. Den mest eftertragtede begravelsesplads var under kirkens gulv. Gravfreden var dog ikke sikret herved; tidligere afdøde børn kom til forældrene eller andre omflytninger blev foretaget med familiens henfarne. Heller ikke samtiden var ufølsom over for den stank, der især i sommertiden kunne være i kirkerummet, og det var ikke uden grund, at balsambøssen med sit vellugtende indhold hørte til det faste udstyr ved kirkegangen.

Nogle præster havde længe ført lister over deres kirkelige handlinger; de havde tal på hvor mange, de havde døbt, trolovet, viet og begravet, og holdt rede på, hvem der havde været til skriftemål. Først ved den kongelige forordning af 1645 blev der gjort forsøg på at få føringen af kirkebøger gjort obligatorisk og ensartet. Mads Prom, sognepræsten i Sørbymagle og Kirkerup anskaffede en lille bog med 147 blade og indledte den med det kongelige mandat, stilet til Sjællands biskop, om han ville tilholde præsterne i sit stift „at de her efter holder rigtig kirke-bog, ved dag og datum, hvor mange i deris sogne fødis, hvo der til fadder staar, og hvor mange aarligen tilsammen vies og dør.“ Og dag for dag førte Mads Prom sin kirkebog med en lille pertentlig skrift. Men ikke alle præster var lige pligtopfyldende. Mange bøger blev slet ikke eller kun lejlighedsvis ført. Det var landets biskopper, der skulle påtale, hvis kirkebøgerne ikke blev ført efter forskrifterne;

om de som bøgerne i de jyske sogne Vorning og det fjernere liggende Bjerregrav var „saa confus indrettet, at alle meenigheder og alle materier stode iblant hinanden.“ Som ansvarlige for deres stift over for kongen lå biskopperne på rejse fra sogn til sogn og fra kirke til kirke. De skulle sørge for, at kirkebygningerne blev forsvarligt vedligeholdt, og at udstyret var i orden, en opgave, de stod næsten magtesløse overfor i en tid, hvor de fleste kirker var på private hænder. Før skolevæsenet blev lagt i fastere rammer, var ungdommens oplæring et område, der lå mange biskopper stærkt på sinde. En salmebog eller et testamente var den personlige opmuntring til et særlig opvakt barn. Undertiden var manglerne store; det var sjældent, at biskop Lintrup i Viborg kunne notere sin relative tilfredshed med forholdene: „d. 13 augusti (1723) visiterede jeg i Brøndum kirke, hvor jeg fandt en meget talrig ungdom og deriblandt mange såvel soldater som andre af begge køn hel vel informeret i deres kristendom, omendskønt der ingen skole holdtes i sognene. Degnen, uanset han var en laicus (ulært), befandtes at have gjort flid derved tilligemed præsten. Kirken var nylig repareret, så ej synderlig derpå syntes at mangle. Præstens kirkebøger vare rigtig indrettede, men på communicanterne blev han erindret at indrette en ny, som også kunne nummereres og forsegles.“

Ofte skulle en præst betjene adskillige sogne, mens der ikke hørte flere end to sogne til et degnekald. „Jeg N.N. kaldet til at være degn i . . . . . sogne, lover, at jeg vil rettelig leve selv og redelig lære ungdommen D. Morten Luthers Lille Katekismus udi ord og forklaring.“ Det blev skik, at alle landets degne skulle aflægge denne ed, før de tiltrådte deres embede; men herefter var det også forbi med det ensartede. En degn skulle selvfølgelig kunne læse og skrive; men det var lige så vigtigt, at han havde en god eller i det mindste en kraftig stemme, så han kunne styre kirkesangen. På landet havde kun de færreste kirker et musikinstrument. Disse enkle krav gjorde, at en husmand i landsbyen, en skrædder eller en afdanket soldat kunne påtage sig hvervet. De større embeder, hvor der kunne stilles en bolig til rådighed, blev især i periodens sidste del oftest besat med en studiosus, der af armod, alder eller andre grunde måtte opgive at få præstekald. På grund af deres lærdom var sådanne folk nok at foretrække, men de kunne også give deres præst de største kvaler.

Undertiden kunne en biskop, provst eller præst formå en herremand til at skænke sognet et skolehus; ellers måtte undervisningen foregå i kirken, og de fleste steder blev børnelærdommen her henlagt til efter gudstjenesten. En forbedring ved det påbud i Danske lov, at børnene foruden om søndagen skulle samles en dag i ugen. De børn, der boede langt fra kirken, blev samlet en gang om måneden hos en gårdmand eller en anden, der ville give den lille flok husly.

Den forordning, at de sogne, der lå inden for to mil fra en købstad, skulle lægges ind under byens latinskole, kom som en ulykke for et sogn, hvor den stedlige

Det var en af degnens opgaver at overhøre ungdommen i dens børnelærdom, først og fremmest Luthers lille katekismus. I Danske lov blev det påbudt, at børnene foruden om søndagen skulle samles en gang om ugen, men da der i de færreste sogne fandtes et skolehus, foregik katekisationen i kirken. Ud fra Det gamle og Det nye testamente forfattede nidkære præster tekster stykkevis med korte spørgsmål, som i dette skrift af Knud Sevaldsen Bang, „den enfoldige ungdom til desto bedre anledning (vejledning)“. – Kgl. Bibl.

degn gennem et par menneskealdre havde været det samlende midtpunkt. Respekteret og dog lettere at snakke med end præsten. Det var for at hjælpe de ældre disciple økonomisk, at hvervet som løbedegne blev dem pålagt. I al slags vejr skulle en sådan stor dreng vinde frem til den kirke, hvor han skulle forrette tjeneste. Kom han frem til tiden, var han ofte så træt, at præstens prædiken blev ledsaget af en lydelig snorken fra degnestolen. Mange blev hængende på en kro undervejs, og atter andre fandt det for svært med det samme at vende tilbage til skolens

tørre terperi. Interesse for at lære børnene noget havde de heller ikke, fremmede som de var over for hele det lille landsbysamfund. I Dejbjerg og Hanning i Vestjylland havde man tre løbedegne i et tidsrum af mindre end tre år, og af dem kunne den mest umulige ikke engang synge de faste led i liturgien.

Degnens væsentligste indtægt var det kontante offer, som hver person efter sin evne erlagde ved de to store højtider, jul og påske. Andre rede penge var de skillinge, der blev givet af dem, der var i følget ved bryllupper, barnedåb og barselkvinders kirkegang. Det korn, der blev ydet fra hver gård, var den såkaldte degnetrave, der var cirka en trediedel af præstetienden. Degnen i Galten og Vissing menigheder, Oluf Knudsen Horsens, fik i alt 16–18 tønder byg, hvoraf de fire skulle udredes til kantoren i Århus katedralskole. Af hver helgård fik han til jul to skæpper byg, et fårelår eller en gås foruden nogle store brød. Til påske en snes æg og også ved denne lejlighed brød. Halvgårdene slap med at levere det halve.

Men den enkelte degn kunne i sit sogn tjene lidt ved små ekstraarbejder og tillidshverv. Føromtalte Oluf Horsens blev det betroet at syne ligene af de mindste børn for at se, om de var ligget ihjel, og i så fald muligvis forsætligt. Og dette hverv overtog hans efterfølger. For at ringe med klokken skulle han af hver helgård have to skilling om året; men de var i krigstiderne svære at få inddrevet, ligesom han for det meste måtte undvære de fem sletdaler, som han var berettiget til for sit arbejde med at stille tårnuret. Sit hus har han haft uden udgifter, men hans efterladte bo ved hans død i 1684 virker fattigt, og hans klæder var få og tarvelige. I en grå vadmelskjortel har han passet sin dont i kirken, i hverdagen som til højtiderne.

Til trods for de skattelettelser, der fulgte med at tilhøre den gejstlige stand, var degnens økonomiske forhold ofte ringe eller i al fald usikre. Embedets afkastning afhang af gårdenes antal og af jordens frugtbarhed; og blev det dyrtid, var det hans indtægter, der først blev skåret ned. De ikke få degne, der ikke havde fri bolig, men sad i et fæstehus, var meget dårligt stillet. Var der tilmed en række småbørn, var regulært tiggeri den eneste udvej for familien til at få det daglige brød.

Foruden den praktiske kirketjeneste var det gerne pålagt degnen at føre bog over communicanterne og nogle steder, i pastorater med flere sogne, også den almindelige kirkebog. Her var plads for personlige meninger og private meditationer ved siden af de nøgne fakta; men det var ellers i mindevers over afdøde og i lejlighedsviser, at han fik afløb for en mulig poetisk åre. Degnens pædagogiske opgave var at undervise børnene i de simple trosregler, fortælle af bibelhistorien og terpe de almindeligste salmer. Også de daglige bønner skulle sidde fast. En simpel udenadslæren var formålet med den sparsomme undervisning. Læsefærdigheden var heller ikke meget bevendt. Men var kundskaberne store eller små, så kendte

Forfatteren til „Den søde og velsmagende katekismi brystmælk“, Knud Sevaldsen Bang tegnede dette titelblad, hvor engle opsamler den nærende væske i kander for at hælde den i en vældig skål. Andre engle leder børnene til at drikke deraf, mens slangen, døden og djævelen drillert af små engle danser magtesløst foran. I hjørnerne små motiver med rimede tankesprog: „Til himlen let, tag børnen' met“, „Ak liden vel, tænk på din sjæl“, „Guds frygt og lære, flyr din' børn ære“ og „Som hønen sine, vår du så dine“. Trykt i Kbh. 1681.

alle glæden ved det skrevne ord. Tjenestefolk og andre besiddelsesløse og glade sjæle satte krydderi på hverdagen med historier og viser, som de købte på marked, læste og bragte videre fra mund til mund. Stor respekt havde belæste folk ikke for den slags historier og fabler, selv om en og anden retsindig mand kunne se, at „som når en høne i møddingen finder et bygkorn, så kunne dog iblandt uddrages nogen moral for børnene, når skallerne og hinden blev pillet fra kærnen.“ Den ramme lugt kunne næsten mærkes i den morsomme beretning om jordmoderen, der ved barnedåben slog en fjert, men sagde, at det var barnet, der gjorde det.

Mange af disse skæmtsomme historier lignede hinanden. De handler måske om en fattig student, der besøger en velstående bondekone, eller om en møllerkvinde, der må afvise en ung galan, da hun har sognepræsten hos sig. Også viserne skildrede samme emner; i versemål og opbygning af gammeldags tilsnit skrider dialogen frem mellem forældrene og den giftfærdige datter.

„Lille datter, vil du gifte dig?“
„O ja faer, o ja moer.“
„Vil du have dig en håndværksmand?“
„O nej faer, o nej moer.
Om dagen han så driftig er,
han duer ej om natten mer.
O nej faer, o nej moer.“

Var sindet oplivet af et godt krus øl, har høj og lav moret sig over de samme viser. Mændene skoggerlo, og kvinderne rødmede, da sangere underholdt ved bryllupsfestlighederne på slottet i 1634. Måske de foredrog et par aktuelle spøgefuldheder mellem de gamle prøvede stykker. Vi ved ikke, hvad man lo af, ligeså lidt som den franskmand, der som tilskuere har beskrevet sceneriet, forstod et ord af sangene. Ulykker og drastiske hændelser havde dengang som nu stor tiltrækning på sindene. En vise, som visekællingen hurtigt fik solgt, var „sjunget af en misdæderinde Johanne Kirstine Christensdatter, som 31. december 1713 udi tugthuset myrdede et barn.“

Mange håndbøger og fagbøger inden for forskellige emner var at købe ved siden af rent skønlitterære værker. I embedsmandens stue stod Danske lov eller Jyske lov, ligesom mange havde en eller anden gammel krønikesamling om de danske kongers bedrifter. Håndværkeren, der blev anset for at være lægekyndig, havde en urtebog og nogle lærebøger, måske endda en Cyprianus i sit boggemme, og præsten, der havde fået sin undervisning på latin, havde fra den tid de klassiske forfattere stående. Folkebøgerne derimod henvendte sig til enhver, der tog en bog for at finde morskab og adspredelse. Så stor yndest vandt fortællingerne om sagnfigurer som den lystige Till Uglspil, Holger Danske og Doktor Faust, for ikke at tale om dyrefablerne, at Christian 4. i 1638 forbød alle bogførere at forhandle dem i kirkerne. Bogførerne var ofte bogbindere, der rejste rundt i provinsen og solgte bøger; de havde fra gammel tid det privilegium, at de måtte opslå deres boder inden for kirkens mure, i våbenhuse og kapeller. Først i slutningen af 1600 årene blev der sat skel mellem boghåndværk og boghandel, men allerede fra 1658 søgte man, dog uden større held, at få bogsalget i kirkerne indskrænket. Københavnerne, fra kongehusets medlemmer til den jævne mand, købte deres bøger i

“Her bliver sået et naturligt legeme og skal opstå et åndeligt legeme“, skrev giveren af Holmens kirkes jordfæstelsesspade i 1670 på dens skaftknop af sølv, der var formet som en ligkiste med krucifiks på låget. Den lille kiste indeholdt balsam, hvis vellugt trængte ud gennem huller i låget. Den kunne således gøre handlingen udholdelig for præsten, såfremt det naturlige legemes forkrænkelighed skulle røbe sig for stærkt. – Nationalmuseet fot.

boderne på Børsen eller direkte hos bogtrykkerne, der også virkede som forlæggere. En tolder og rådmænd i Kerteminde havde omkring 1650 samlet et bibliotek, der i antal nærmede sig de halvhundrede titler. Det var en stor bogsamling på den tid. Heraf kom de 27 bøger ind under begrebet opbyggelig og religiøs litteratur. Det var der intet mærkeligt i, for andagtslitteraturen forekom i næsten alle bofortegnelser, hvori der overhovedet var nævnt bøger, og over hele landet var denne gruppe den mest udbredte. De store bibler, der var illustreret med træsnit, var for dyre for menigmand, men de fleste ejede dog en mindre udgave på tysk eller dansk eller et testamente. I den stille stund, hvor husbond eller madmor

skulle læse et stykke af Skriften for den forsamlede husstand, tog man huspostillen frem. Ordet postil er en forkortelse af den latinske sætning, som præsten i den katolske tid indledte sin fortolkning af dagens tekst med, nemlig „post illa verba textus“, efter disse Skriftens ord, og i overensstemmelse hermed stod evangeliet for hver søn- og helligdag at læse, og herunder fulgte udgiverens gudelige betænkninger og forklaring, der fyldte adskilligt mere end Herrens ord. Den postil, der oftest nævnes i bofortegnelser fra midten af 1600 årene og det meste af hundrede år frem, var skrevet af Sjællands biskop Jesper Brochmand, hvis ligefremme og kraftfulde sprog er blevet forstået af enhver. Som i en prædiken af lille format fulgte formaning efter den rene belæring og udlægning af ordet, og stykket sluttede med en personlig bekendelse af den menneskelige skrøbelighed og syndefulde natur, der ikke ved sig selv, men kun gennem Helligåndens hjælp kunne komme til at se Guds rige og stræbe efter det. Ligesom det var Brochmand, der stod bag de mange disciplinære forholdsregler, der skulle iagttages i og uden for kirken, var det også ham, der stod for den omlægning af gudstjenesten, der fandt sted omkring 1640. Han indså, at skulle almuen sidde i kirken med den rette andagt, så skulle den også kunne forstå, hvad der foregik. Derfor blev især i landsbykirkerne det sidste af den latinske liturgi afløst af salmer, som folk hurtigt lærte at kende.

Skønt man ved en højmesse med prædiken kunne synge et antal af syv salmer før prædikenen og fem efter prædikenen, var det ikke nødvendigt, at hver havde sin salmebog med i kirken. Nogle salmer blev sunget under hver gudstjeneste, hvor de kom som et stadig gentaget led i rituallet, så dem kunne man udenad. Andre vekslede med højtiderne, men stor variation var der ikke. Alligevel ser det ud til, at næsten hver husstand ejede en salmebog, og her var Hans Thomesens den almindeligste. Denne københavnske præst havde samlet en lang række katekismussalmer og åndelige sange, som han udgav i 1569 som en bekæmpelse af „boleviserne“ og de „forfængelige, ugudelige og forargelige viser“, der var i brug overalt. Et betydeligt antal af salmerne havde han selv digtet eller oversat og omarbejdet. Flere af dem som „Den signede dag“ og „Et barn er født i Bethlehem“ fik her deres varige plads i dansk kirkesang. Bogens andet og tredje afsnit tog især sigte på husandagten med sine talrige vers til morgen- og aftenbøn og bønner før hvert måltid. Hans Thomesens salmebog blev autoriseret til brug i skolen og kirken og optryktes adskillige gange, sidst i 1640, og alligevel var den næsten ikke til at opdrive ved århundredets slutning. Efter en pastor Friis's mening skyldtes dette for en stor del „de liderlige og forsumpne degne og substitutter, som bruger den til at tænde alterlys med og til at røge tobak ved hjemme.“ Andre salmebøger konkurrerede om kundernes bevågenhed, men de byggede næsten alle på Thomesens salmebog, suppleret med nyere, mest oversatte bønner, epistler og sange.

Gennem utallige afbildninger var der i udlandet skabt en tradition for opfattelsen af djævelen og hans hjælpere. Navnlig tyske bibeludgaver og billedbiblers illustrationer gik igen i danske bøger og på kirkernes malede inventar. Et yndet motiv var den syriske kong Antiochus, der om natten overfaldtes af djævle, slanger og skorpioner, fordi han havde tilintetgjort jøderne og forbudt deres religion. Som alle onde mennesker kom han til at lide for sine gerninger, andre til skræk og advarsel. – A. Kyburtz: *Historien-Kinder-Bet-und Bilder Bibel*, III, Augsburg 1742.

Boghandleren Christian Cassubes „Ny fuldkomne danske Salmebog“ fra 1666 havde 878 salmer.

Mange adelige damer, der havde mere tid end mændene til boglige sysler, sammensatte deres egne salme- og bønnebøger. Det kunne være en samling gudelige tanker, der var værdifulde for nedskriveren, eller udvalgte sentenser fra Den hellige Skrift dannede en samtale imellem Gud og et angergivent hjerte om dødens vished og trøst herimod. Ramt af ulykken følte mere end én sig tilskyndet til at give sin bøj sig under Guds vilje ord i rimede vers. Præsten Jørgen Lauridsen Friis, der på grund af religiøse uoverensstemmelser med sit herskab måtte sidde i Blåtårn og bære lænker på Bremerholm, skrev en salme på 21 vers om skæbnens uafvendelighed: „O calva Fortuna, hvi est du så hård.“ Og Søren Bay i Randers, han var sagtens skriver, blev ramt af økonomiske vanskeligheder, så han i 1645 måtte skille sig af med sin næsten nye udgave af Jyske lov. Bogen kom til sin nye ejer med et lille vers på titelbladet:

„Gud er min trøst / udi al min brøst, / min faste borig / udi al min sorig, / jeg skøtter ey om uvenners tøcke / thi Gud råder allene for min løcke.“

Trykte ligprædikener fandtes i mange biblioteker i første halvdel af 1600 årene, og ofte var de i flertal. En adelsmands eller en øvrighedspersons efterladte betalte præsten for at renskrive den ligprædiken, han havde holdt over den afdøde, og måske yderligere forbedre den med svulstige og skruede vendinger, før den blev trykt og forsynet med et kobberstukket portræt på titelbladet. „Mens Sielen er udi Guds Forvaar og Legemet til Muld forgaar, itt Erligt Naffn mig effterstaar,“ står der under billedet af Fr. Rantzau, der døde i 1645. Det var den samme angst for en snarlig og evig forglemmelse, der måske også kunne ramme den døde hinsides, og det samme håb om, at eftermælet var en hjælp herimod, der bevægede folk til at lade opsætte stadig større og mere prangende mindetavler over sig selv.

Leonora Christina skrev til sine børn: „Jeg fornåm i min bedrøvelse, hvad nytte man deraf haver i ungdommen psalmer og bibelske sprog at have lært.“ Og hendes Jammersminde viser, hvorledes ord og citater fra Det gamle og Det nye testamente hjalp hende gennem ydmygelser og trængsler, pålagt hende af omgivelserne, og gennem de anfægtelser og bekymringer, som hun gjorde sig selv.

Denne oplæren i Skriften var hovedhjørnestenen i den lutherske ortodokse lære. Som modvægt mod de katolske helgenlegender og anden vranglære blev Skriftens ord udlagt så bogstaveligt, at selv præster mod deres vilje kom til at optræde som kættere. I den første billedfjendtlige tid efter reformationen havde man mange steder rettet sig efter Luthers anvisning og skrevet nadverordene eller Fadervor på altertavlen, hvor de så stod i guldbogstaver på sort grund omgivet af en udskåret og broget bemalet ramme.

Senere blev på altertavlerne som på de nybyggede pulpiturer og sangerlektorer felterne bemalet, bibelske scener i den rette rækkefølge tjente som anskuelighedsundervisning for folk under gudstjenesten som for den ungdom, præsten eller degnen samlede i kirken om søndagen til katekisation før prædikenen. Også i hjemmene blev det pålagt husfaderen at samle sin husstand om oplæsning af Skriften. Bestræbelserne skulle forenes i, at folkene, så hårde og uvidende de end var, dog ved Guds nåde og den hellige ånds kraft kunne lære katekismus.

Skriften var at betragte som loven, og kongen var dens første håndhæver. Det var den gamle pagts Jahve, man frygtede, hvis vrede og hvis nåde undertiden syntes at ramme vilkårligt. Således berettede en præst om det „Guds torden-slag, hvormed han den 14. juli 1695 mellem Højstrup og Frøslev ihjelslog kusken og hestene for vognen, men sparede husbonden Rasmus Ipsen med sin hustru i vognen.“ Hære, der kæmpede i luften, og blod, der dryppede af afhugne lemmer, religiøse sværmeres syner såvel som uforklarlige naturfænomener slog den hårdt-ramte befolkning med rædsel. Hvad havde nu opvakt Herrens vrede, og hvilke ulykker varslede de sære ting, der skete over deres hoveder. En sær og forskrækkelig komet med hale lod sig se på himlen i året 1680 sidst i december og først i

„Gud give mig min del med alle andre . . .“

1681. „Hvad dens effekt vil være,“ skrev hr. Poul i Borbjerg ved Holstebro i sin kirkebog, „er Gud alene bekendt og bevidst. O salige er de, som er døde i Herren. Gud trøste dem, som herefter skal leve. Gud bevare den gode politi (d.v.s. det ordnede samfund) og kristne regering samt vor gode lutherske religion, at vi må leve og dø som gode kristne og Guds børn. Amen.“

Ydre hoffærdighed og pralende levevis påkaldte især Guds fortørnelse. „Kærlingen mener, har hun intet nyt i hendes klæder, så har hun frit forlov af Gud at sladre, fortale, bagvaske, lyve og skænde med den forgiftede tunge,“ sagde biskoppen i Ribe, Jens Dinesen Jersin, der var klar over den fare, der lå i, at folk mente sig visse på den evige salighed, blot de i det daglige bestræbte sig på mådehold og ikke begik grove og åbenbare misgerninger. Denne udvendige lovkristendom truede med at udvikle sig til en vranglære, der gjorde livet for let. Den avlede selvglæde og dræbte den angerfølelse og syndsbevidsthed, der var betingelsen for at kunne tilegne sig nåden.

„Lad da Lovens tordenskrald / lad al Satans helvedgrube / lukke op sin svovled strube / lad al verden stå for fald, / lad afgrundens sorte trolde, / lad den gamle hugorms tand / mig forfølge, jeg vil holde / ved min hulde frelsermand.“

Som den første skabte Kingo på det danske sprog en religiøs digtning, der gav udtryk for folks trang til et mere inderligt kristenliv. Menigheden ejede allerede en rig opbyggelseslitteratur, og især tyske andagtsbøger var almindeligt udbredte. Den forfatter, der på Kingos tid nød den største popularitet i Danmark, var Heinrich Müller i Rostock, hvis kendteste opbyggelsesbog udkom på dansk for første gang i 1667 til 69 under titlen „Åndelige spare-timer“. Hans realistiske billedsprog greb læg som lærd, og unge som gamle forstod den direkte appel til hjertets omvendelse: „I dag holder han nåde-døren åben, du foragter det. I morgen slår han den i for din næse, derfor mit hjerte, ak, i dag, i dag.“ Den unge Jens Bircherod, der senere blev biskop i Ålborg, noterede i sin dagbog: „Iblandt alle danske bøger . . . . . er der ingen (næst den hellige bibelske skrift), i hvilken jeg finder større fornøjelse end i dr. H. Müllers sparetimer.“ „Nådens dørs åndelige hammer“ og „Den åndelige hovednøgle til himmelen“, disse titler på bønnebøger viser, at samtiden til fulde har grebet den realistiske lignelse på nåden som den dør, der fører til den himmelske herlighed, og hvis tærskel man kun overskrider ved alvorlig flid. „I dag er nådens tid“, synger Brorson et halvt århundrede senere, og i salmen uddyber han det anslåede tema, „Det er en liden stund, / så lukkes himlens døre, / begræd de mange pund, / endnu er nåden større / og vinker dig hen ind / i Jesu favne-tag, / men skynd dig som en hind, / nu hedder det: i dag.“

Sidst på året 1673 udgav Kingo sine åndelige morgen- og aftensange under titlen: Thomas Kingos åndelige sjunge-kors første part. Ligesom denne titel tyde-

„Gud give mig min del med alle andre . . .“

ligt var inspireret af den meget yndede samling af hyrdedigte: Astree sjunge-kor, så var sangene skrevet til kendte verdslige melodier. Med tidens sproglige omskrivninger forklarer Kingo sit melodivalg med, at når en god melodi kan få læseren til at bifalde en sang om Sodoma, hvor meget gladere skulle han ikke blive for at høre en sang om Zion på den samme melodi, om han var et Guds barn. I bønnens form og efter et ganske fast skema skildrer digteren morgenen eller aftenens komme, siger tak for Guds beskærmelse og lægger fremtiden i hans hånd. En forbøn for kongehuset og landet følger derefter, før han slutter med at betænke sin forestående død.

„Lad landet dejlig stå / af frugt og grøde, / lad sandhed fremgang få / og retten møde: / Gud give mig min del med alle andre, / indtil jeg hos min grav / nedlægge skal min stav / og heden vandre.

Så skal jeg gode nat / med glæde sige / min Gud mig tager fat, / når jeg skal stige / ned udi dødsens dal og gravens gemme / da får jeg trøst og råd: / da endes suk og gråd / med engle stemme.“

Pønitiesalmerne var Kingos bidrag til de talrige bearbejdelser og omdigtninger af Davids salmer, der så dagens lys i 1600 årene. I 1681 kom Sjungekorets anden part med dets åndelige sange og hjertesuk; dette sidste udtryk skal yderligere understrege bønnens inderlighed. Det er det angerfulde menneskes andagtsbog, salmer og suk for den, der længes efter at vende verden ryggen. Når Kingo gennem mange rimede linier skildrer, hvorledes han „tyveri har drevet, / i handel været sledsk, / jeg X for V har skrevet, / og været falsk og tredsk,“ for at ende med, at han har løjet, bagvasket sin næste og misundt ham hans lykke, gods og ære, så skal ingen tro, at her er biskoppens personlige bekendelser. Denne bøn og flere af samtidens andagtsvers og salmer holder sig ganske nær de skrifteformularer over de 10 bud, som kommunikanterne fik oplæst under skriftemålet, for at enhver beskæmmet kunne bøje hovedet, når hans overtrædelser blev nævnt. Også flere af de andre salmer tjente bestemte formål. Til brug i kirken var „hellige andagter, mens alterets sakramente uddeles“ og „taksigelsen efter Herrens nadver“, og for husandagten var skrevet et par sange at synge henholdsvis før og efter måltidet og hertil svarende korte hjertesuk eller „bordlæsning“. Bogen slutter med bønner for rejsende til lands og til vands. En præstedatter i Ty, Inger Jensdatter Sønberg lod sit „Sjælens daglige røgoffer“ udkomme i 1710. I systematisk orden for hver dag i ugen følger: morgenbøn, morgensang, hjertesuk – aftenbøn, aften-sang, hjertesuk. Ikke i poetiske vendinger og ikke sløret med sværmeriske betragtninger, men enkelt og redeligt fremsættes versene i god luthersk ånd:

„Gud vær inden døre hos / hver husfader og husmoder, / som er parret her blandt os / at med god forligelse / de optugter deres poder / og nedbryder helvede.“

„De bedendes åndelige kæde“

Stor udbredelse fik „De bedendes åndelige kæde“, der bestod af 41 led, sammenskrevne af præsten Hans Jacobsen Hvalsøe. Bogen blev udgivet gang på gang indtil 1748. Mange enkeltheder i den stemmer overens med de kirkebønner, der blev fastsat til brug under gudstjenesten; men også den enkelte kirkegænger fandt „Et hjerteligt klagemål for Gud, når man ikke har hørt Guds ord med så god andagt, som man burde.“ Efter århundredgammel fromhedstradition blev der udfoldet mange bestræbelser for at dække alle livets og hverdagens begivenheder med en salme eller et „suk“. Mennesker, der var udsat for synlige og usynlige farer, kunne som den frugtsommelige kvinde få deres egen bønnebog, hvor anråbelser, lovsange og små hjertesuk passede til de skiftende sindsstemninger, ligesom „Nogle nyttige og nødvendige salmesange for søfarende folk“ henvendte sig til den del af befolkningen, der i sin daglige dont udstod hårdere prøvelser end den, der havde den faste grund under fødderne.

Der var andagtsbøger for Hans kongelige majestæts skibsfolk som for betjentene i Det islandske kompagni. Den afmagtsfølelse, der ligger bag søfolkenes trang til at søge forsynets beskyttelse, rummes ganske i Kingos vers: „Du ved vor skibe-planke / er næp tre fingre bred / som havets bølger banke / med vold og fyrighed: / Så lidt og er / imellem dødsens hule / og os som stormens kule / med magt igennemskær.“ Op mod 1700 havde næsten enhver stand og bestilling fået hjælp til den daglige andagt. Da „En kammagers suk“ kun var stilet til en lille gruppe, blev det tillige anbefalet alle, der under den daglige hårkæmning følte trang til at rette tankerne opad. „En krybeskyttes ønske“ var så en mere direkte appel til en forhærdet sjæl.

I den anden part af Sjungekoret er Kingos tone mere alvorlig. Med en større syndsbevidsthed vokser råbet om nåde; men Kingo lægger ikke så stor vægt på bod og pønitense som sin samtidige, Dorthe Engelbretsdatter, hvis bodsdigte var skrevet med „en pen poleret i gråd“. Og nok gnider han sine øjne, men han udgyder ikke så stridende tårerstrømme som orlogspræsten Jesper Rachløv, der kaldte sin samling af åndelige sange for „Tåre perse“. Da man i slutningen af 1600 årene mere og mere følte behovet for en dansk kirkesalmebog, beregnet til menighedens fællessang og ordnet med henblik på søndagens og helligdagens gudstjenester, var det naturligt, at kongen overdrog redaktionsarbejdet til Kingo. Ikke alene de mange oplag af Sjungekoret viser, at hans tanker vandt genklang i sindene, men hans talrige beundrere og efterlignere vidner om hans anseelse som digter.

Kingos forslag blev dog forkastet; mange fandt, at han for egenmægtigt havde omarbejdet de ældre salmer, som han fandt værdige til optagelse, og af 167 salmer var de 136 hans egne. Efter 10 års kommissionsarbejde blev i 1699 salmebogen billiget og trykt, og skønt antallet af Kingos salmer var skåret ned til 85, er det hans toner, der præger den bog, som blev kaldt Kingos salmebog.

„De bedendes åndelige kæde“

Den kristusmystik, der betegnede sjælen som Kristi brud, og derfor skildrede sjælens møde med Kristus som en legemlig forening, en himmelsk vellyst, synes i Sjungekoret at være Kingo ret fremmed. Først i kirkesalmerne taler han i anledning af Mariæ Bebudelse om hjerternes åndelige undfangelse af Jesus; og i samme kødelige omskrivninger lyder en bøn til Jesus: „Giv dem dine bryst' at die.“ Samme billede som en præst i sin andagtsbog afmalede med ordene: „Sjælen patter den søde himmellyst.“ Foruden denne legemlige nydelse var medfølelsen over Jesu lidelse og vunder en væsentlig del af Jesus-kærligheden. Birkerødpræsten Hans Gerner ser på den lidende frelser, på hans gennemstungne side, på hans fødder, „kan dine øjne da blive andet end vandfloder?“ spørger han, og slutter med at rette blikket mod sig selv, „kan du da andet end sige: ak, at der var vand nok i mit hoved, og mine øjne var grædekilder.“

Bodsfromheden kunne se ud som en udvendig livsholdning. Men kun en uforstående standsede ved de frommes „beden, hylen og klagen“. Det indre indhold i fromhedslivet var dog en voksende forståelse af, at man ikke blev salig ved dåben alene, men ved at holde dåbsløftet, at forsage djævelen og alle hans gerninger. I praktisk handlen blev kristendommen lagt for dagen; man følte sit ansvar for dem, der var svage. Børnene søgte man at give en bedre oplæring, og for de gamle og hjælpeløse blev fattighjælpen forbedret.

Efter Reformationen havde kirken kæmpet mod indre vanskeligheder, men hvem kunne glæde sig over sin sjæls frelse uden at bekymre sig om sin næstes oplysning og salighed. Hvem kunne se hedningene gå til grunde i deres gruelige vildfarelser. Danmark indledte den lutherske kirkes mission og sendte i 1705 to tyskere som missionærer til Trankebar i Indien; og præsten Hans Egede drog i 1721 til Grønland, hvor han i 15 år virkede blandt eskimoerne.

Budskabet om nåden gennem Kristi død og opstandelse skulle lyde blandt sorte, brune og gule, det skulle synges ud med jubel og glæde:

„Hører til I høje himle,
hører til I engle-kor!
Hører o I folk som vrimle
og som jordens klod' beboer!
Høre hver som høre kan,
hver som sans har og forstand,
alt det som har ånd og øre
lave sig nu til at høre.“

KRIG OG UFRED

I 1668 sad den kendte præst ved Vartov, Anders Mathiesen Hjørring, og lod tankerne løbe tilbage til Svenskekrigene og Københavns belejring. Han havde selv oplevet alt dette, hvorfor han ikke kunne tilbageholde følgende hjertesuk: „Krig og ufred udi lande og riger er jammerlige, ikke alene derfor, at lande og riger, byer og stæder derved ruineres, ødes og fordrives, og mange godtfolk kommer fra al timelig velstand udi armod og elendighed, men endog deraf, at den efterlader så meget ondt . . . .“. Dette var kun alt for sandt, selv om det naturligvis kun var den halve sandhed. Offerviljen i forsvaret, målbevidstheden i udenrigspolitikken og meget andet taler han ikke om.

Forsvaret kom ind i det danske dagligliv ved forordningen af 1614. For at øge den hvervede hær med en beredskabsstyrke i fredstid bestemtes det, at alle jordegne bønder (d.v.s. selvejere) skulle stille en soldat, enten bonden selv, hans søn eller hans karl. I begyndelsen stillede mange bønder selv, men da Christian 4. benyttede de årligt tilbagevendende soldatersamlinger til fæstnings- og andet arbejde, tabte bønderne hurtigt lysten og sendte i stedet yngre folk. Særlig usunde for folkene var de store digearbejder ved Bredsted i Vestslesvig. Ved mønstringerne af Jyske regiment i marts 1621 var 218 mand syge, og 411 gårde stod uden soldat; regimentets totalstyrke var 2.000 mand. Om de syge hed det, at „mesteparten . . . . kom hjem forgangen herbst (efterår) med sygdomme, og har siden ikke været tilpas og falder daglig flere derudi.“ Om bønderne, der stod uden soldater, hed det, at „størsteparten . . . . er så forarmede, at de intet formår“. De truede endda med at gå fra gårdene, hvis kravet om at stille en soldat blev gennemdrevet, noget landkommissarien dog i første omgang afværgede. I hans indberetning hedder det ildevarslende: „dersom de flytter af godset, er det at befrygte, at ingen tager det igen, så det aldeles skulle blive øde“. Stillet over for denne trusel lavede Christian 4. ordningen om.

Alt jordegods, adelens undtaget, blev i 1621 indordnet i lægd på 9 hele gårde; i alt dannedes ca. 5000 sådanne lægd, der hvert skulle stille en karl som soldat. Adelen jordegods kom med i 1638, og senere ændredes lægdernes størrelse, men princippet bevarede. Fremgangsmåden ved udvælgelsen af karlene er skildret af lensmanden i Holbæk: „Så har jeg haft alle de unge ugifte karle for mig, så mange som jeg her i lenet kunne opspørge, ... Og de bedste deriblandt, som mig syntes i nogen måde dygtige kunne være, antegnet er til hvert lægd, som efter-

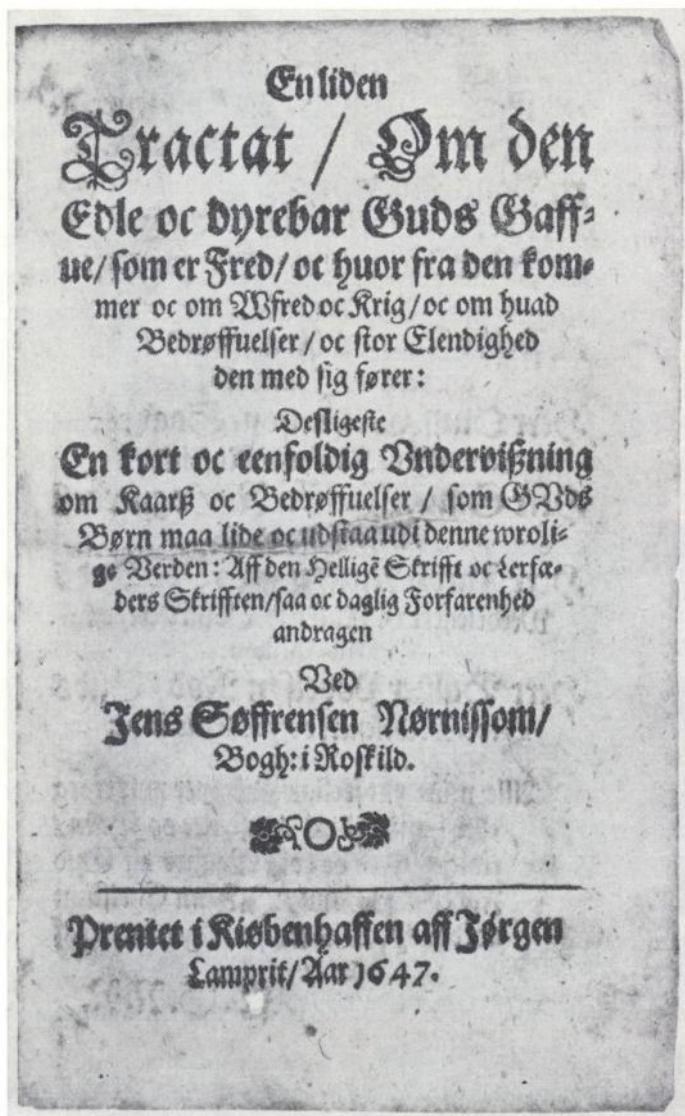
følger“. Lensmanden gik endda lidt videre. Han optog et par karle ekstra for hvert herred, „på det om så var, at nogen af foranskrevne antegnede unge karle enten fæstede gård eller blev syg og døde, eller også nogen bortløb, at man da kunne have nogen i stedet igen i den afvigede soldats sted at indtræde“. Reglen var den, at en karl skulle stå tre år i rullen, med mindre han inden da fæstede en gård (eller døde eller rømte). En trediedel af styrken skulle afgå hvert år, hvorfor rullerne måtte suppleres ved årlige mønstringer. Blandt andet af administrative grunde var der dog en tilbøjelighed til at holde på karlene. Det ses deraf, at karlenes alder i 1621 lå mellem 18 og 30 år, medens mange i 1645 var mellem 30 og 40 år. 11–12 års tjenestetid var ingeniørene ualmindelig. Og Jens Andersen tolder måtte i 1665 love at overtage en ødegård i Lyngby ved Sorø for „at befri sig . . . . fra musketten“. Det var han næppe ene om.

Udskrivningen kunne give anledning til overgreb fra myndighedernes side, selv om det naturligvis ikke har været det normale. Således underholdt præstegårdsrøgter i Sørbymagle, Mads Mikkelsen, sine omgivelser med, at den velkendte adelsmand og rigsråd Otte Krag i 1657 havde ladet hans fætter Povl Christensen udskrive, fordi han drev en kvægeksporthandel, som Krag havde set sig gal på. Hadet har dog næppe været særlig glødende, thi fætteren slap fri, ved at den tapre Mads Røgter meldte sig i stedet for. Det var en fordel for militsen at få ham, da han var en velforsøgt soldat, noget gammel ganske vist; hans første indkaldelse havde fundet sted i 1630. Det er dog interessant, at sådanne ombytninger kunne finde sted. Der kendes flere lignende tilfælde. Trods mangelfuldhed har militæradministrationen åbenbart været ganske smidig.

Den omtalte skik med soldaternes arbejde på fæstningsværker holdt sig århundredet ud og meget længere. Her møder vi Mads Mikkelsen igen. Efter at han var blevet indrulleret i sin hjemegn ved Ribe i 1630, blev han sendt til Christianspris ved Kielerfjord, hvor arbejdet lededes af den kendte fæstningsingeniør Aksel Urup. Arbejdet var hårdt, og den spinkle knægt havde svært ved at klare det. Men hans far vidste, hvordan kaptajn Laurits Svendsen skulle tages. Ved gode ord og bedre betaling blev det ordnet sådan, at unge Mads blev gefrejder (korporal), hvorved han slap for det drøjeste slid.

Aksel Urup var ellers kendt som en human arbejdsgiver. Den 13. april 1634 ankom ovennævnte kaptajn Laurits Svendsen til Christianspris med 300 udskrevne jyske knægte, blandt dem måske også unge Mads. Uheldigvis var der ikke straks arbejde til soldaterne, således at de ikke „kunne komme til at fortjene noget førend på den 6. dag derefter – og de havde intet at fortære“. På Urups befaling blev der da udgivet „på hver soldat til underholdning en slet daler på 5 dages tid“, i alt 200 rigsdaler. Urup fik også senere på året lejlighed til at vise sit humane

Begrebet 'fredsforskning' var ikke opfundet i 1600 årene, men adskillige borgere ytrede sig skriftligt mod de ødelæggende krige. Således udgav Jens Sørensen Nørnissom i 1647 „En liden Tractat Om den Edle oc dyrebar Guds Gaffue som er Fred, oc huor fra den kommer“. Og efter Carl Gustaf-krigene skrev præsten Anders Mathiesen Hjørring om lande og riger, der blev ruinerede, om godtfolk, der fra timelig velstand kom i armod, og om alt det onde, krigen efterlod. – Kgl. Bibl.

sind. Den 4. oktober hjemsendtes godt to trediedele af kaptajn Svendsens folk, men 85 mand fortsatte arbejdet i endnu tre uger. Til dem lod fæstningskommandanten uddele hårdug, for at de kunne dække sig om natten, „eftersom de hidtil har hjulpet sig i hytterne på strå, men nu i de lange kolde nætter ikke kan holde det ud: om dagen et strengt arbejde og om natten under et ringe skjul med intet på sig, såsom de merendels deres tynde vadmelsklæder har opslidt“. Uddeling af uniformer blev først almindelig gennemført for fodfolket i 1664, selv om store

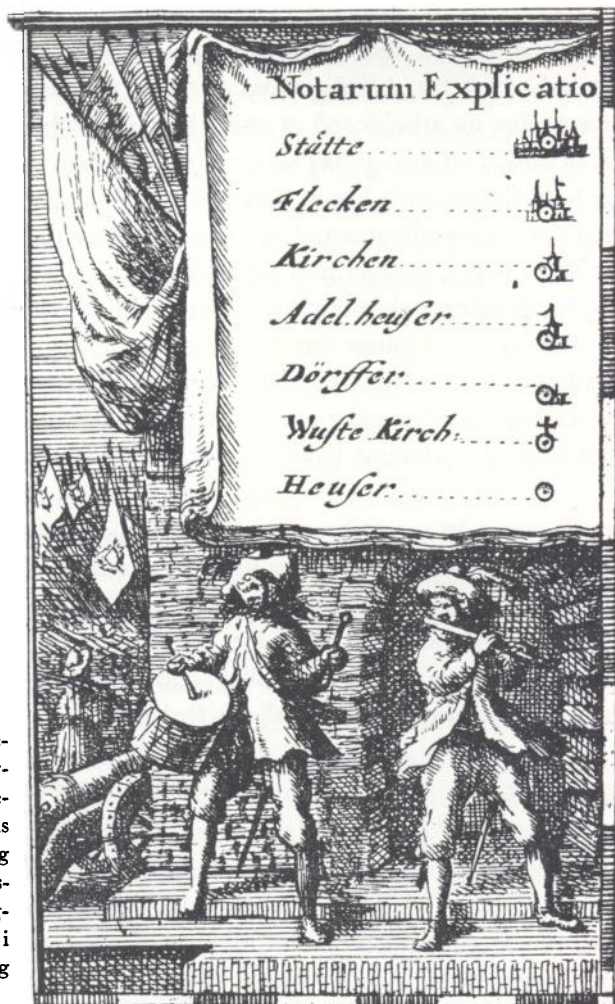
Disciplinkrise

partier ensartede klædninger indkøbtes under alle krigen til uddeling blandt soldaterne.

Den menneskelige natur fornægtede sig naturligvis ikke under sådanne fæstningsarbejder. Der opstod let kompetencestridigheder mellem officerer på den ene side og ingeniører og konduktører på den anden. Desuden søgte alle soldater at komme til det letteste arbejde. Men værst var det nok alligevel, at der blandt de udskevne var mange „rige bøndersønner, der havde penge med sig“, og som derfor var uden interesse for lønnen, „mange også er så lade, at de ikke vil arbejde“. I 1653 reguleredes disse forhold, og der indførtes en lønordning efter arbejdsydelse, „på det de rige og lade ikke skulle fordærve de andre“.

Efter Carl Gustaf-krigen blev ånden mere hensynsløs inden for den nationale militær, måske fordi tyske officerer nu gav tonen an. En virkelig disciplinkrise indtrådte under Sjællandske regiments arbejde på Kastellet i 1663. Major Peter Steinberg havde ført 8 kompagnier på i alt 1267 mand til København i første halvdel af maj, hvor arbejdet lededes af den berømte fæstningsingeniør Henrik Rüse. De skulle afløse andre 8 kompagnier fra regimentet, der havde arbejdet på fæstningen de foregående 3 måneder. Rüse betalte hver soldat 2 pund brød og 3 skilling daglig; men kun når der arbejdedes. Blev det regnvejrs og arbejdet lå stille, fik soldaterne ingenting; det samme gjaldt søn- og helligdage. Da brødet tilmed viste sig uspiseligt, tilspidsedes situationen. Steinberg måtte skride ind og fik det ordnet sådan, at soldaterne i stedet for brødet fik yderligere 3 skilling daglig på arbejdsdage, medens den tidligere betaling opretholdtes på andre dage. Heller ikke denne ordning virkede tilfredsstillende, da brødpriserne snart begyndte at stige i marketenderierne. Desuden var soldaternes sko og strømper slidt op hen på sommeren, og den ringe løn tillod ingen fornyelse. Intet under at folkene begyndte at stikke af i august måned, efter at de var blevet skuffet i deres håb om, at de skulle hjemsendes efter tre måneders forløb. Da man nåede til den 5. oktober, var der kun 627 mand tilbage.

Officererne ved Sjællandske regiment blev ganske naturligt afkrævet en forklaring på denne skandale. De forsvarede sig med, at der intet eksempel var blevet statueret, da rømningerne begyndte. Men især fremhævede de dog, at „det strenge arbejde og stærke beredskab (vagter) i forbindelse med alt for lidt kost, hvoraf så godt vante folk umuligt kan eksistere, har gjort, at nød og hunger bryder jern og al lov“. Der blev ført lange lister over de bortrømte, og der anbragtes symboliske galgetegn udfor navnene. Men major Steinbergs energiske og frimodige forsvare for sine folk resulterede dog i, at kun hovedmændene straffedes – og kun med fængsel. Det skal tilføjes, at man næste år sørgede for, at lignende tilstande ikke opstod.

Med piber og trommer rykkede hærene frem i det blodige 17de århundrede. Under faner med nældebladet kæmpede holstenerne, mens folk fra andre dele af riget deltog under faner med andre landskabsvåben. Staldbrødre var de på slagmarker ude og hjemme. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

Alt i alt er der grund til at formode, at det i særlig grad var fæstningsarbejderne, der gjorde soldatertjenesten forhadet. Det hænger vel sammen hermed, at ryttertjenesten blev helt anderledes populær, da der oprettedes et nationalt rytteri i 1653; rytterne blev nemlig ikke indkaldt til den anstrengende og langvarige trillebørstjeneste. Det har dog nok også spillet en rolle, at rytterne blev bedre betalt under tjenesten end fodfolket.

Til samlingerne ved fæstningerne medførte soldaterne deres våben, hvorfor der formodentlig også har været drevet lidt eksercits. Man hører ganske vist intet derom, men det var i hvert fald meningen fra begyndelsen, at der skulle finde øvelser sted, således som det ses af Jørgen Knurs kaptajnsudnævnelse den 26. juni

Eksercits og våbenbrug

1615. Han fik 255 bønderknægte fra Skanderborg og Åkjær len under sig, og dem skulle han „med allerstørste flid . . . . eksercere og afrette udi krigsbrug, både her udi vor købstad København og siden, når de ikke er udi vor daglige tjeneste, opvartning og arbejde, på et andet belejligt sted, som han dertil kan forordinere, så de inden en kort tid således må vorde undervist og afrettet, som det sig bør, og han vil forsvare“. For at dæmpe en for brændende iver hos befalingsmændene, hed det i krigsordinansen af 1621, at eksercitsen skulle ske „det ringeste muligt er og ikke i pløje-, så- eller høst-tid, med mindre Rigets nødtørft udkrævede sådant“. De lokale uddannelses-samlinger blev i de fleste tilfælde næppe til mere end nogle få dage nogle få gange om året. Der var normalt „forordineret“ flere samlingspladser inden for hvert herred. Når soldaterne drog af sted til øvelse, måtte lægdenes bønder efter evne „nødtørftigt udstaffere samme soldaters knapsæk med proviant og en skilling, to eller tre til øl, eftersom de længe ude bliver“.

En grundig uddannelse kunne ellers nok være fornøden. Det var nemlig ingenlunde nogen let sag at bruge musket eller pike. Musketten var en forlader, endnu i første halvdel af århundredet så tung, at den måtte lægges op i en medbragt musketgaffel, når der skulle skydes. Der måtte hældes fængkrudt på panden, og den brændende lunte skulle sættes fast, før skuddet kunne affyres. Ladningen af et sådant gevær blev delt op i adskillige tempi, indtil 43, når processen skulle indøves, men i felten foregik det naturligvis flydende.

No	Li & Mors	Sol. Sct.
9	Lars Jørgensen i Jernby	Lars Jørgensen 171
17	Lars Jørgensen i Jernby m. ad	Lars Jørgensen i Jernby m. ad Jernby
20	Lars Jørgensen i Jernby	Lars Jørgensen i Jernby Jernby
24	Lars Jørgensen i Jernby m. ad	Lars Jørgensen i Jernby 171
51	Lars Jørgensen i Jernby Jernby	Lars Jørgensen 171

Da Sjællandske regiment i 1663 arbejdede på opførelsen af Kastellet, fik soldaterne en så dårlig forplejning og utilstrækkelig sold, at de i august begyndte at stikke af. I oktober var kun halvdelen tilbage. Desertørerne blev i militærrollen mærket med en galge, bortset fra to, der var gået bort p. gr. a. sygdom. Hensigten var, at de uberettiget bortrømte skulle hænges. Men det endte med, at alene hovedmændene straffedes og kun med fængsel. – Rigsarkivet.

Ét var imidlertid at afgive et skud, noget ganske andet at optræde kompagnivis under slag. Musketererne blev da opstillet på indtil 10, senere 6 geledder, hvoraf 1. geled afgav sit skud. Skytten drejede derefter helt omkring og løb bagud til højre eller venstre for den række (rode) på 9 til 5 mand, der stod bagved ham. Afstandene til sidemændene var store nok til, at dette lod sig gøre. Så snart skytten nåede hen bag sin rode, begyndte han at lade sit gevær. Alt imens trådte hele kompagniet et skridt frem, hvorefter 2. geled kunne afgive skud fra samme position som tidligere 1. geled. Foruden denne ordinære opstilling måtte musketererne indøve mere specielle formationer, f. eks. en 3-geleds opstilling, hvor alle skytter kunne afgive deres skud på én gang.

Normalt var en trediedel af kompagniets folk udrustet med en godt 5 m lang fodfolkslanse, den såkaldte pike. Den var særlig anvendelig overfor ryttere, da disse ikke turde ride frem mod de strittende lanser. Pikenererne blev normalt opstillet midt i kompagniet og på lige så mange geledder som musketererne på siderne. Til beskyttelse imod skydevåben bar de et harnisk, bestående af en „skudfri“ bryst- og ryg-plade. Fra brystpladens underkant hang der nogle beskyttelsesstykker ned, der var sammensat af taglagte stålplader; de kunne dække maven og lårene uden at hindre kroppens bevægelser.

Pikenererne blev opøvet i at indtage forskellige stillinger alt efter den taktiske situation. Udgangsstillingen var lodret pike. Når fjendtligt fodfolk skulle angribes eller modtages, fældedes piken i vandret stilling. De bageste geledder måtte naturligvis holde den lange pike til højre eller venstre for formanden i samme rode. Udsattes pikenererne for et rytterangreb, blev pikerne holdt skråt fremad, således at pikespidsen pegede lige imod hestens bringe. Pikens bagende blev holdt fast ned mod jorden med højre fod. Det var ingen let sag at indtage de forskellige positioner med stor hastighed, efterhånden som kampsituationen ændrede sig. Der skulle lang tids øvelse til, før en pikenertrup kunne indtage de forskellige stillinger snart rettet fremad, snart til siden, eventuelt bagud.

Det nationale rytteri fra 1653 var sammensat af de såkaldte sogneryttere. Navnet kom af, at sognet dannede lægd, således at to sogne stillede to ryttere; det rige sogn skulle hjælpe det fattige. Ligeledes skulle alle landets præster, ride- og herreds-fogder stille hver en hest med fuld udrustning. Der var tale om lette ryttere, kun udrustede med et pistolpar og hugkærde. Ryttertjenesten måtte også læres omhyggeligt. Det var vanskeligt at affyre et velrettet skud fra hesteryg, ikke mindst når det skete med hjullåspistoler. Der gik nemlig en rum tid fra trykket på aftrækkeren til skudafgangen. Lunter kunne ikke bruges, da pistolerne blev trukket ud af hylsteret i sidste øjeblik. Hjullåsen var et slags fyrtøj, monteret på pistolen. Et fjederpåvirket hjul med savtakket kant blev ved aftrækket udløst, hvorefter hjulet roterede hurtigt rundt. Af en svovlkissten, der sad presset ned mod savtakkerne,

blev der herved udrevet nogle gnister, som antændte fængpandens krudt. Det blussede op, hvorved ilden gennem et fænghul antændte ladningen, og skuddet gik. Et rytterangreb indledtes med et eller to skud fra hver rytter, hvorefter kårderne blev trukket, og kampen fortsatte som håndgemæng. Et overraskende rytterangreb kunne foregå så hurtigt, at musketererne ikke kunne nå at afgive mere end ét skud.

Øvelse gør mester – også i krigerhåndværket. Desværre svigtede myndighederne på dette vigtige punkt militsen. En skånsk kommission blev nedsat i 1652 for at bedømme provinsens forsvarsmuligheder i tilfælde af et pludseligt angreb. Den anbefalede en forøgelse af de hvervede styrker, der vel var dyre, men også de mest effektive. Kommissionen havde i så henseende samme opfattelse som tidligere Christian 4. og senere Christian 5. Det betød dog ikke, at kommissionens tre medlemmer, blandt dem Aksel Urup, helt underkendte militsens betydning. Men de måtte konstatere som en almindelig kendt sag, at den bestod af „ungt, udskrevet folk, som ikkun ekserceredes 3 dage 3 gange om året udi geværet, vide intet af kommando, tog eller vagt eller er forsøgt i nogen fjendtlig aktion, gives ringe underhold til føde, intet til klæder og sko, hvorfor de imod (sammenlignet med) det geworbne (hvervede) folk er langsomme at bringe i en tilforladelig skik, er langsomme at samle, dels forstikker sig. De, som kommer, forløber snart, eftersom de er nær ved hjemmet, og de er onde (svære) at hente, når fjenden råder for marcken . . . .“.

Kommissionens udtalelse om klæder og sko må hentyde til forhold som dem, der er nævnt i forbindelse med arbejderne ved Christianspris og København. Her til lod jo netop den ringe løn ingen fornyelse af opslidte beklædningsgenstande. Kommissionsmedlemmerne var naturligvis vidende om, at soldaterne modtog en beklædningsgodtgørelse. I krigsordinansen af 1621 bestemmes det eksempelvis, at lægdet skal betale soldaten „til et par sko, krudt og lunte 5 mark kurant og 6 skilling årlig, så længe han er under fanen, og intet videre under fredstid. Og skal denne sum tilstilles soldaten selv og ingen anden, og det i to terminer årligt“. Ekstraslid på tøjet måtte derimod afholdes af den frihed for landeskat, som enhver soldat nød, og som kunne beløbe sig til henimod en fjerdedel af hans karleløn. Soldaternes våben blev i første omgang leveret af kronen, men siden måtte lægdene for al evighed sørge derfor. Men der påhvilede naturligvis den enkelte soldat en streng vedligeholdelsespligt.

Det var under krig, forsvarssystemet skulle vise sin brugbarhed. Det er ganske ejendommeligt at se, hvor lidt effektivt militssystemet virkede. I krigene indtil Enevældens indførelse i 1660 gik det katastrofalt dårligt; det gælder Kejsrerkrigen

Ringe duelighed

I 1607 blev der i Haag udgivet en international eksercerbog med kobberstik af den dygtige tegner Jacob de Geyn. Bogens første del handler om håndgreb med rør (let gevær), anden del med musket og tredje del med pike. Ca. 40 tegninger illustrerer de forskellige faser af våbnenes anvendelse. Kommandoordene gengives på hollandsk, tysk, fransk, engelsk og dansk. Til pikenerens stilling nr. 25 lød den danske kommando: „Mod højre fod sætter eders spidse (pike) og uddrager eder(s) væрге.“ – J. de Geyn: Våbenhandling om Rør, Musketter oc Spidser. Grauehagen 1607.

(1625–29), Torstenssonkrigen (1643–45) og Carl Gustaf-krigene (1657–58 og 1658–60).

Hvor underlegne de danske tropper var i forhold til modstanderen, ses måske allerbedst af træfningen ved Labø på Kielerfjordens sydbred den 28. juli 1644. Her havde danskerne lige overfor Christianspris' fæstning opkastet en skanse, for derfra at skyde den indespærrede svenske flåde i sænk. Denne fare afvendte Carl Gustaf Wrangel ved at angribe den danske skansebesætning og arbejdsstyrke,

Ringe duelighed

De såkaldte rørskytter var bevæbnet med et let gevær uden understøttelse. Men det almindelige militære skydevåben i første del af 1600 årene var musketten, der under skydningen blev lagt op på musketgaflen eller forketstokken. Den brændende lunte i hanen er netop ført ned til pandens fængkrudt. I bandoleret hænger mindst 11 patroner, d. v. s. krudtflasker med krudt til en ladning. Kuglepung og fængkrudthorn ses også. Det var den slags soldater, de danske landsoldater skulle leve op til. Kommandoordet til de Geyns tegning nr. 12 lød: „Skyder eller trykker løs“.

mest udskrevne folk fra Lolland-Falster og Fyn. Under danskernes tilbagetog mod kysten, hvor de håbede på beskyttelse af den danske flådes kanoner, kom de svenske ryttere over dem som en stormvind. De uerfarne soldater nåede næppe engang at indtage den rette kampopstilling, før svenskerne slog ned på dem med „en sådan furie, at en sådan iver og forbitrelse hos vort rytteri ikke har været set for nylig“, skrev Wrangel hjem.

Sandheden i Wrangels ord ses alene deraf, at der ikke blev givet pardon. Alle

1300 mand blev slået ned. Efter slaget fik badskær Gødrich Gødrichsen i Naskov 12 hårdt sårede til behandling; det var byernes opgave. Man må undre sig over, at han virkelig kunne kurere en patient som Peder Nielsen Rulykke. Han var „skudt for ind af bugen og ud af ryggen igen, som jeg skar kuglen af med patronen (af papir; der må have været tale om et pistolskud på meget nært hold), som sad fast i ryggen; nok skudt af ryggen og forud igen. Og stukket med en degen (kârde) ind i ryggen og forud igen“. Det kan ikke undre, at Peder Nielsen endnu lå syg den 28. august, da regningen blev skrevet. Hans tilfælde kostede landekisten 24 rdl., og de 12 tilsammen påførte den en udgift på 147 rdl. Typisk for tiden blev regningen først betalt den 16. september 1650, og da til badskærerenes enke Mette.

For godt og vel den første halvdel af århundredet er den skånske forsvarskommissions opfattelse af tilstanden utvivlsomt gyldig. Med Christian 5.s regeringsovertagelse i 1670 blev forholdene bedre, blandt andet fordi militsen næsten hver sommer deltog i store samlinger, der virkelig benyttedes til militærøvelser. Den gode virkning heraf viste sig i Den skånske krig (1675–79). Efter krigen ønskede kongen, at de udskrevne soldater skulle vende tilbage til landbruget og helt hellige sig det. Derfor ophævede han militsen og bibeholdt kun hvervede forsvarsstyrker. I dem tjenstgjorde mange udlændinge, mest tyskere; men der figurerede dog også mange danskere i rullerne især blandt rytterne. Forkærligheden for ryttertjeneste havde holdt sig blandt karlene.

Når soldaterne rykkede ud, måtte de indkvarteres undervejs. Der påhvilede alle husstande pligt til at stille gratis rum til rådighed for soldaterne, medens sognet eller købstaden skulle fordele udgifterne „for seng, ild og lys“ mellem alle beboerne. Modtog den indkvarterede kost hos værten, skulle den betales af soldaten selv, af regimentet eller af krigskollegiet. I fredstid var denne byrde ikke stor, men under krigen kunne den tynde meget stærkt på de steder, hvor tropperne koncentreredes gennem længere tid. Det var især vanskeligt at holde soldaternes madkrav overfor værterne indenfor rimelige grænser; det er grunden til de detaljerede fortæringsreglementer, der altid blev udsendt under krigen. Det var ikke småting, indkvarterede soldater kunne sætte til livs. Gårdmand Peter Knudsen i Hagenskov len opregnede tre soldaters fortæring i seks dage til følgende: brød for 2 mark og flæsk for tre mark, 2 gåsekroppe, $\frac{1}{2}$ får, 2 svinchoveder, 3 svinerygge, en del smør, øl i Assens for 2 mark, foruden $\frac{1}{2}$ tønne øl af hans eget bryg. Og så tog de endda brød, flæsk og $\frac{1}{2}$ gås med sig, da de skulle videre. Peter Knudsens regning til regimentet kom til at lyde på 14 daler, $2\frac{1}{2}$ mark og 1 skilling. Måske har gårdmanden benyttet lejligheden til at skrive mere på, end der var lagt ud. Thi efter taksten for trillebørstjeneste ved København skulle regningen kun lyde på

Det nationale rytteri var fra 1653 sammensat af de såkaldte „sogneryttere“, idet to nabosogne tilsammen skulle stille to ryttere. Hver rytter havde to hjullås-pistoler i hylster foran på sadlen. Hjullåsen gav en gnist, når svovlkisstenen i hanen presses mod det roterende hjul. Et rytterangreb indledtes med affyring af to skud, hvorefter man gik over til håndgemæng på kårde. På en rude blev rytteren Morten Søfrensen på Barritskov i 1664 afmalet til hest med skudklar pistol. – Nationalmuseet.

1 rigsdaler og 12 skilling. Ellers har de tre krigere siden haft grund til at sende de gode dage på Fyn i det Herrens år 1644 en venlig tanke.

Medens det synes at være gået forholdsvis gemytligt til i Hagenskov len, var stemningen i Sønderherred på Lolland meget trykket den følgende sommer. Måske var bønderne endnu chokerede efter Labøkatastrofen det foregående år. Hervede huserede kaptajn Reiserts kompagni, og det var alvorlige klager, der blev fremført for den udvalgte prins, Christian 4.s ældste søn, den 10. juni. Bønderne jamrede over, at skønt „officererne får penge af landet, så får vi fattige bønder ringe eller ingen vederlag. Men vi må lide daglig tyranni og gevalt (vold), med hug og døds-slag (knippelslag), uden nogen straf over dem, (der) sig forser; foruden den uhyrlige utroskab og tyveri, som begås. At vi fattige folk stjæles vores gods fra, og om vi endskønt får personerne at vide, så følger der dog ingen straf, som kan være nogen (til) afsky, som eksempel udviser med mange, som har gjort og begænget (begået) stort ulovligt tyveri, såvel som andre, der ynkeligt mord og drab har begænget, som tilforn til Eders fyrstelige Nåde er klaget. Endog nu udi Eders fyrstelige Nådes fraværelse tirsdag og onsdag i næstforleden uge, har tvende soldater sat ild på tvende af Eders fyrstelige Nådes, prinsens og kronens gårde og et gade-

Indkvartering

hus og dem ynkeligt opbrændt“. Selv om denne klage nok er sat på spidsen, for derved at virke efter hensigten, så kunne prinsen dog ikke sidde nødråbet overhørig. Han udbad sig navne på officerer og menige, for eventuelt at retsforfølge dem. Om freden den 13. august har reddet de formastelige, må lades usagt, da sagens afslutning er uoplyst.

Det var imidlertid ikke blot på landet, at de indkvarterede soldater teede sig pågående. Inde i Naskov optrådte ritmester Gert Philip von Ahlefeldt med sine ryttere fra den 13. juni til 1. september samme år. Hans tone behagede ikke borgerne, thi den 12. september klagede de til Kancelliet i følgende ord: „Os fattige folk er og (så) sket forurettelse, skade og despekt af ritmester velbårne Gierdt Philip vonn Allefeldt. Hvilket vi med vores underdanigste supplikation er forårsaget fremdeles at andrage“. Tonen var mere sleben end hos bønderne, men man tager næppe fejl ved at antage, at hr. Ahlefeldt har været en uomgængelig person.

Der kunne dog også godt bestå et vist tillidsforhold mellem borgerne og garnisonen. Således var Hans Tommesen i Skelskør samme år ikke bange for at lægge 2 rdl. ud for soldaten Kurt Sørensen, da han manglede „klæder til et par bukser“; og Rasmus Olsen gav en anden soldat et lån på 2 mark „for et par sko“. Soldaternes underofficerer garanterede for betalingen.

Adelsmænd og fyrstesønner måtte lære krigshåndværket fra bunden. Derfor søgte de skiftevis tjeneste hos den ene og den anden af tidens dygtige generaler med udsigt til andel i krigsbyttet. Hr. Johan von Werth var en af Ottavio Piccolominis officerer under besættelsen af Jylland i 1627. Skønt kun en bondesøn, blev han på grund af duelighed i krig adlet og endte som en af kejserens betydeligste hærførere. Han blev malet sammen med Piccolomini, mens de havde hovedkvarter på Hennegård i Vestjylland. Senere flyttedes billederne til Henne kirke. – Erik Skov, Nationalmuseet fot.

Borgerne behandlede imidlertid heller ikke altid soldaterne med rimelig forståelse. Dette gjaldt måske i særlig grad hovedstadens beboere. Da Carl Gustaf gik i land i Korsør den 7. august 1658, sendte han straks sit rytteri frem mod København, for derved at afskære danske tropper på Sjælland fra hovedstaden. Dette hindrede dog ikke de kompagnier af Sjællandske regiment, der som sædvanlig arbejdede på Københavns befæstning, i at nå i sikkerhed bag voldene. Der var tale om i alt 344 mand. I den givne situation skulle man tro, at enhver våbenfør mand måtte være velkommen i staden, men kilderne åbenbarer noget andet, når det drejede sig om indkvartering. Den 25. august må oberstløjtnant H. Qvit-zow ved Sjællandske Regiment konstatere, at der endnu er 10 knægte i hans kompagni, „som intet (kvarter) har eller kan få, eller (man ej) vil give dem noget i deres kvarterer, som de er henvist (til)“. Og det var antagelig en skikkelig sjællænder, om hvem kongen den 29. december udtalte, „at afgangne Knud Vandkigers hustru skal have udjaget en soldat, som siden af kulde skal være død og ihjelfrosset“.

Men situationens alvor viser sig først helt i fortsættelsen, hvori kongen foreholder borgmestre og råd, at garnisonen „tilbørligt bliver indkvarteret og bekommer husleje, så de ikke herefter, som hid indtil er sket, skulle af frost og kulde fordærvs og ganske gå til grunde“. Skade kun for de sjællandske soldater, at end ikke kongeorde kunne hjælpe dem. Thi den 1. februar 1659 måtte Frederik 3. appellere til universitetets rektor og professorer. Han havde erfaret, „at det sjællandske folk, som er under os elskelig oberst Quitzows regiment til fods (Sjæll. Rgt.) skal lide nød på voldene, formedelst de har ingen kvarter“. Han bad de lærde herrer sørge for, „at samme folk . . . . bekommer kvarter og servis ligesom de andre soldater her udi garnisonen“. Det var kun ti dage før den berømmelige kamp på voldene, natten mellem den 10. og 11. februar 1659.

Skønt Lollands indvånere klagede jammerligt i 1645, var deres fortrædeligheder for intet at regne imod, hvad jyderne havde måttet lide, og hvad de selv skulle blive udsat for under den følgende krig. Jylland oplevede første gang nederlagets uhygge under Kejserkrigen. Endda i mere end en forstand. I 1626 var der to gange blevet udskrevet militsmandskab i Jylland og på Sjælland; det var blevet sendt til Nordtyskland, hvor det hurtigt gik til grunde. Der var tale om mange tusind mand, blandt dem Laurids Pedersen fra Sørbymagle. Han nåede kun at være gift et års tid med Anne Hansdatter, så måtte han i felten. De så ikke hinanden siden, da han „døde på hjemrejsen fra den kejseriske krig“. Han levede dog længe i mindet, thi hans enke døde først den 9. februar 1686.

Efter nederlagene i Nordtyskland gennemførte den retirerende danske hær på egen hånd den brændte jords taktik; især udmærkede general Baudissins hver-

Ottavio Piccolomini, af gammel italiensk adel, havde først været i spansk tjeneste, men trådte 1627 ind i Wallensteins hær og var med til at besætte Jylland. Han og den danske adelsmand, senere en af kejserens betydeligste feltherrer, Henrik Holck kæmpede begge mod Gustav Adolf ved Lützen. Piccolomini deltog senere i planlægningen af mordet på Wallenstein, der havde gjort ham til kavallerigeneral. Han udmærkedes efter at have sejret over franskmændene ved Thionville i 1639 med hertugtitel og blev efter freden tysk rigsfyrste. – Her er han malet sammen med en af sine officerer, Caspar v. Öhr, der året før havde været Chr. 4.s kommandant i Wiedenbrück, men havde overgivet sig til kejseren. Malerierne nu i Henne kirke. – Erik Skov, Nationalmuseet fot.

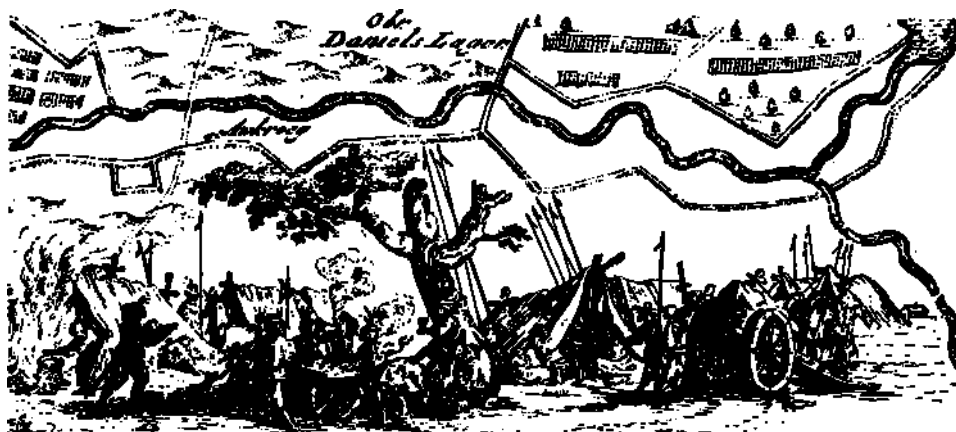
vede ryttere sig ved skånselsløs fremfærd. „Rytternes uhyrlige og ukristelige tyranni, røven og plyndren, skænden og brænden ikke alene har ruineret og fordærvet Jylland . . . . mange adelige gårde og landsbyer slet udplyndret . . . . en del af bønderne ihjelslaget, en del fra hus og hjem forjaget, men også dermed været en stor årsag til den revolte, som er sket udi Vendsyssel og det ganske Jylland“. Sådan beklagede den forjagede adel sig i 1627, og ordene synes på ingen måde at have været overdrevne. I hvert tilfælde gik Hartvig Sax' folk ikke af vejen for at skyde Hans Munk i Hvilsbjerg (nær Brejning, syd for Vejle fjord), dengang de hensynsløst plyndrede hans gård.

Den efterfølgende besættelse af Jylland fik sin særlige karakter ved, at de kejserlige tropper var katolske. De mente sig berettiget til at udvise den yderste hårdhed mod de frafaldne protestanter; måske især overfor præsterne. Nogle gejstlige blev fordrevet som Jørgen Kristensen, der var lærer ved latinskolen i Flensborg.

Han fandt senere sit udkomme som rektor i Nykøbing F. og Vordingborg. Værre gik det de standhaftige som f. eks. hr. Søren Steffensen i Jelling, da Wallensteins folk afslørede hans patriotiske sindelag. De havde opdaget, at han i en hul stok sendte budskaber til den danske hærledning på Fyn. Hr. Søren blev hentet i præstegården og slæbt til det lokale hovedkvarter i Haderslev. Her underkastedes han flere gange pinligt forhør, der var af en sådan karakter, at han afsluttede sine lidelser ved at begå selvmord. Han fik end ikke fred derved; til skræk og advarsel „blev siden hans legeme hidført til Jelling og på marken ophængt“. Men hans sjælsstærke hustru nedtog ved nattetid liget og lod det begrave indenfor kirkens mure.

Præsternes materielle velfærd blev også ødelagt af de hensynsløse besættelsestropper. Som eksempel kan nævnes præsten Christen Christensen i Mejrup ved Holstebro. Han var så uheldig at bo „ved den store alfarvej, som løber imellem Holstebro og Viborg, hvor ryttere og soldater hver dag vandrer frem og tilbage“. Han oplyste selv, at han i løbet af vinteren 1628–29 havde haft 223 overnatninger af ryttere og heste, foruden talrige dagbesøg. Disse gæster har „ædt og fortæret al mit øl, mad og foder“, klager han. Laurids Svendsen kunne bevidne, at præsten var helt udplyndret, thi da han og 7 andre tingsvidner den 21. juni 1629 besøgte præstegården, „da så de først, at hans kiste, skrin og døre var altsammen opslaget, brækket og brudt, og hans gods og goder var borttaget og bortplyndret. Deslige så de på hans mark, da var . . . . hr. Christens rug ynkelig medhandlet og fordærvet, så en part var nedkørt, en part var af heste opædt, en part af heste nedtrådt og en part var der med høleer og segl opskåret . . . .“. Og sådan var det gået mange præster. Ikke underligt at mange gravede deres sølvtøj ned i jorden, når fremmede tropper nærmede sig.

Den hårde behandling af præster betød på ingen måde, at borgere og bønder slap nådigt fra de kejserlige troppers besøg. Mange mennesker flygtede af skræk for den fremrykkende fjende og slog sig især ned på øerne og i Sydnorge. Christian 4. søgte at hjælpe dem med et mandat om deres friheder den 9. januar 1628. Det gjaldt kun for „vore kære, tro undersåtter, som fra de steder, fjenden sig har impatroneret (besat), er undveget“. De fik lov til at ernære sig overalt i Danmark og Norge som de lokale borgere og blev dertil „fri uden al kongelig og borgerlig tyng“. Mange unge flygtninge tog naturligvis tjeneste i by og på land, hvor de ofte siden blev boende. En stærkt krigspræget skæbne blev Johan Skrædders mor Anna til del. Hun flygtede fra det besatte Jylland i 1628, hvorefter hun var i huset i København og Helsingør; på det sidste sted i en så fin plads som hos den svenske resident. Hun blev da også gift med Niels Sørensen, „en gefreider“; men han døde allerede 5 år senere. Efter 3 års enkestand blev et nyt 27-årigt ægteskab indledt med Laurids Isaksen, som havde været „udi krigstjeneste for en fendrik“.

Under den tyskfødt svenske general Helmuth Wrangels belejring af fæstningen Rendsborg i 1645 tegnede kartografen Johs. Mejer dette idylliske billede af en feltlejr. Officerer sidder og ryger deres kridtpiber ved bordet under et gammelt egetræ, mens mad bliver kogt og serveret. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

Sine sidste dage tilbragte hun hos sin søn, Johan Lauridsen Skrædder i Sørby-magle, „som mange år har tjent i krigen og nu sidst (i Den skånske krig) for en captein de armis (våbenmester)“. Hendes liv blandt soldater afsluttedes først den 9. januar 1683.

Den næste besættelse af Jylland indtraf med Torstenssons uformodede overfald i december 1643. Den var knap så effektiv som den foregående, hvad der dog ikke betyder, at svenskernes lyst til at udnytte landet var mindre. Deres metoder var næppe heller finere, da Trediveårskrigens almindelige forråelse forlængst havde vundet indpas i den faldne Gustaf Adolfs hære. Da svenskerne ankom til Varde i januar 1644, tog de således bravt for sig af borgernes gods. Særlig voldsomt optrådte de indkvarterede hos byfogden Daniel Philipsen. Ikke alene tog de efterhånden alt hans jordiske gods, heste, øksner, korn, klæder og penge; de angreb til sidst også toldkassen, som han bestyrede. Og da den var tom, „slog og forjagede de ham, (så) at han ikke kunne blive i sit hus eller i byen, men måtte opholde sig andre steder uden for byen“. Jens Nielsen i Grurup (lidt nord for Hurup i Ty) havde også grådige gæster i 5 uger i 1644, en rytter, hans kvinde og oppasser. Rytteren fik syet sig en prægtig blå og tilsvarende rød kappe af engelsk klæde med blå vadmelsfoer, kvinden fik et skræddersyet snoreliv og andre klæder; oppasseren i det mindste en skjorte. Derefter sikrede gæsterne sig, hvad der var af sengetøj, foruden tre heste, en sadel, bidsel og andre ting. Øl, mad, hø og havre måtte gæsterne naturligvis også have, hvorfor den udmattede vært ved op-

brudstid sad tilbage med et tab på 59 rdl. og 1 sletdaler, 1½ td. rug og 1 skp. havre. Det var en hård „skat“, der betaltes det år, og restancer var et ukendt begreb for besættelsesmagten.

Det var ikke alene Daniel Philipsen, der blev drevet fra hus og hjem af svenskerne. Han havde mange lidelsesfæller, hvoraf en del tog hævn ved at påføre besættelsesmagten en hårdnakket guerillakrig. Den lille krig var vanskelig at få standset igen, da lidenskaberne først var kommet i kog. Der måtte et specielt såkaldt åbent brev til, efter at freden var sluttet i Brømsebro den 13. august 1645. Heri opfordrede kongen alle sine undersåtter til at lade våbnene hvile, men „særdeles dem som udi nærværende fejde på skovene og andetsteds sig har samlet, og som snaphaner, fribyttere, dragoner eller og under andet navn“ har bekæmpet fjenden. Deres virksomhed måtte nu ophøre, og deres grupper skulle opløse sig, hvis de ville undgå „højeste og livs-straf“. Dette krævedes ikke blot af hensyn til den tidligere fjende, men også for at undgå, at deres aktivitet skulle falde „vores undersåtter til besværing“.

Den største folkelige katastrofe bragte dog Carl Gustaf-krigene over landet, og denne gang rantes ikke Jylland alene, men det ganske rige, kun København undtaget. Under svenskernes fremrykning blev landsbyer, herregårde og købstæder brandskattede, d. v. s. at de under trusel om afbrænding måtte betale fjenden en stor sum penge, Odense således 15.000 rdl., en udgift der truede byen med total ruin.

Under den første krig fra 1657–58 var forholdet mellem befolkningen og besættelsesmagten endnu så nogenlunde tåleligt og reguleret. Hvert sogn og hver købstad fik pålagt månedlige ydelser, som de om end med besvær nok kunne overkomme. Under den anden krig i 1658–60 blev tilstandene helt anderledes spændte, især på grund af svenskernes militære modgang – og overgrebene og vildskaben begyndte. Det kom til at gå mest ud over øerne, især Sjælland og småøerne, da de forblev længst i svenskernes hænder. Man nærmede sig fuldkommen retsløshed i vinteren 1659, idet svenske marodører strejfede om overalt. Det fik Hans Pedersen at føle, da han var på vej hjem til Sørbymagle fra Roskilde den 23. november. Han hadede utvivlsomt svenskerne af et godt hjerte, da han havde lidt meget under deres indkvartering. Derfor blev han grebet af raseri, da en svensk rytter passede ham op ved Rorup. Han ville ikke udlevere sine heste til røveren; men da han „gjorde værn af formue (efter evne), som ret var, har rytteren – efter at han to gange havde skudt efter ham – omsider dræbt ham med en kugle. Han levede hen ved en halv time“. Sådan lyder præstens ord i kirkebogen.

Svenskernes erobring af Langeland, Lolland-Falster og Møn i månederne marts-juli 1659 ramte øerne meget hårdt. Nu blev der for alvor grund til jammer. Dette ses meget tydeligt i en jordebog fra godset Fårevejle (lidt syd for Rud-

Wolfgang Heimbach (ca. 1615–ca. 1680): Gruppe af borgere der overværer arvehyldningen 1660. Udsnit af maleri på Rosenborg slot. Hele maleriet måler 127 × 232 cm.

I Den skånske krig var en betydelig del af de danske soldater udskrevet i hjemlandet, og for første gang i lange tider var de i offensiven. I dagene den 21.–23. juni blev ca. 15.000 mand indskibet på Sjællandskysten, og den 28.–29. juni blev de ført over til Skåne, hvor de gjorde landgang i Råå syd for Helsingborg. Et maleri i audienssalen på Frederiksborg giver en forestilling om, hvilken organisation et sådant foretagende krævede: ca. 500 større og mindre fartøjer sejlede af sted beskyttet af 11 orlogsskibe. Den store transportflåde „var meget prægtig at skue“, hedder det.

købing). Forfatteren har opnoteret de enkelte gårdbrugeres skæbne, således at vi ikke i dette tilfælde er henvist til usikre gisninger. Det er tydeligt, at en del af mændene er faldet i forsvarskampen; men derved er langt fra alt forklaret. Ulykkerne skyldes først og fremmest besættelsesmagtens hårdhed. Om Godtfred Rasmussen og hans gård i Blangshave hedder det: „Ganske afbrudt og øde. Manden, kvinde og børn af hunger døde“. Morten Madsen i Torup havde søgt at redde sig: „Manden bortrejst til Tyskland at tigge sit brød, gården mestendels afbrudt, er ganske øde“. Om Niels Bay i Bøgegård hedder det: „Manden dødsdukt af fjenderne. Kvinden i bagonen (bagerovnen) pint til døde, gården meget ruineret og afbrudt, er øde“. Også Jakob Lauritsens i Kassebølle var hårdt ramt: „Manden af fjenderne dødsdukt, kvinden tigger, børnene af hunger døde, gården afbrudt og ganske øde“. Om fem gårde i Klausebølle oplyses: „Alt sammen afbrudt og ganske øde, folkene borte, en del af fjenderne borttaget og nogle af hunger døde“. Eksemplernes tal er langt fra udtømt hermed. I Tryggelev sogn længere sydpå skrev præsten i sin kalender om året 1660: „Efter at svensken blev slagen ved Nyborg (14. november 1659) og nødtes til at kvittere (forlade) dette land, døde der nogle 100 af mine sognebørn af hunger. Ved min salighed de hentede mask (afbrygget malt, svineæde) hos mig og bagte kager deraf og åd. Hørknebler og katostenødder hjalp dem i foråret. O elendig diæt“.

Udskrivning og modstand

De materielle ødelæggelser indskrænkede sig ingenlunde til forfald alene. Der var også tale om bevidste ødelæggelser. Således så der meget miserabelt ud på Tranekær slot, da svenskerne forlod det. Så at sige alle vinduesrammer, -buer og -karme var fjernede, formodentlig brugt til brændsel. Mange døre, lofter og loft-trapper var gået samme vej. Bitrest for den fraværende ejer (Fr. Ahlefeldt) må det dog have været, at det rige slot var blevet fuldstændig tømt for indbo. „Belangende inventarium fandtes aldeles intet; men berettes af fjenderne at være borttaget foruden (undtagen) et dejgtrug og et rystetrug (bryggekar)“. Ladegården var blevet behandlet efter samme recept. Den var „ruineret på døre, gavle og skillerum, lofter over ridestalden med krybber og spiltov afbrudt, samt porten og gavlen, som med deller (planker) var (be)klædt, afbrudt og borte; porthuset og vindebroen ganske forfaldet. Til at forfærdige og reparere mure og tag på slottet og ladegården behøves ungefær 4.000 tagsten og 2.000 mursten“. Møllen var slemt medtaget, og skovene var „ganske meget ilde medfaren, forhugget, afbrændt og barken afslået undtagen Bjergeby skov, den findes vel ved magt“. Værst var det måske endda, at „til ladegården var aldeles intet sået, enten til vinter eller vår“. Også fremtiden var således alvorligt truet.

En uhyggelig side af besættelsen fremgik af Fårevejle jordebog. Adskillige mænd blev „borttaget“ af fjenden; det vil sige, at de simpelthen blev udskrevet til svenske soldater. Allerede i 1657 havde Carl Gustaf begrundet sådanne udskrivninger med, at de ville svække fjenden også efter freden. Tvangsudskrevne og fanger blev blandet sammen, og de skulle i den første krig sendes til Baltikum. Vor kending Mads Mikkelsen fra Ribe var mellem dem som fange efter en uheldig træfning ved Elmshorn i begyndelsen af august 1657; men han var af den type, der forstod at klare sig. Han blev ført til Wismar sammen med 400 andre danske; formodentlig på grund af tidligere svensk krigstjeneste fik Mads Mikkelsen betroet en korporalspost. Efter hans egen oplysning fik han „ved forhvervet gunst og kommando . . . . råderum til praktik at frelse sig derfra. Undkom og kom til Lybæk. Siden derfra hjem . . . .“.

Han var dog langt fra den eneste, der stak af fra fjenden; tværtimod syntes det at have været meget vanskeligt for svenskerne at holde sammen på de tvangsudskrevne, hvor i landet de forsøgte sig i den retning. Det er derfor utvivlsomt stærkt overdrevet, når der har været nævnt tal på de tvangsudskrevne op imod 14.000 mand, det vil sige ligeså meget som hele den svenske hær her i landet.

Tvangsudskrivningerne var med til at fremkalde en modstandsbevægelse, blandt andet fordi de udskrevne i mange tilfælde ikke kunne vende hjem efter flugten. De måtte holde til på afsides steder, ofte hjulpet af den lokale befolkning. De søgte naturligvis efter evne at skade fjenden, som på den anden side søgte at komme dem til livs. Således lykkedes det svenskerne ved juletid i 1659 at „ud-

spejde“ Peder Jensen fra Gimlingetorp og hans 9 kammerater, der holdt til i Skovhastrup „som snaphaner“. De blev overrasket af en svensk trop, hvorved Peder Jensen og flere af hans fæller blev skudt, medens andre var „anderledes omkommet“ (henrettet?); enkelte slap dog bort. Peder Jensens venner på egnen glemte ham dog ikke, idet de indtil juni 1660 holdt hans lig „under jorden skjult, og nu hid ført og sat i kirkegården“. Hans skæbne blev først betroet kirkebogen efter krigens afslutning.

Der stod ejendommeligt nok ikke nogen større folkelig glans om datidens frihedskæmpere. Til gengæld blev de kontant belønnet af statsmagten. Det gjaldt Jakob Dannefer, for hvem det lykkedes at føre et svensk skib ind i Københavns havn. Han fik i 1661 tildelt en årlig statspension på 400 rdl.. Også Svend Poulsen, „Gjøngehøvdingen“, blev belønnet; han fik den lille herregård Lundbygård midtvejs mellem Vordingborg og Næstved kvit og frit efter krigen. Men i 1673 var Svend åbenbart ukendt for amtsstueforstander Franck Meinertsen i Vordingborg. Ifølge et kongeligt dekret af 16. februar 1673 skulle de lokale myndigheder indsende fortegnelser over veteraner, således at de under den nye oprustning kunne opnå forfremmelse, „alle retskafne gemytter der ved at opmuntre, når de ser dyd og fortjeneste endog udi sit eget fædreland ej ubelønnet at forblive“. Forstander Meinertsen fandt ingen veteraner i Vordingborg amt „uden en midaldrende person ved navn Svend Poulsen, som sig opholder udi Lundby i Hammer herred og foregiver at have tjent herudi Riget i forrige krigstider for kaptajn over et frikompagni dragoner og erbyder sig fremdeles udi så måde i Hans Mayt.s tjeneste, når fornøden gøres“. Kongen vidste åbenbart bedre, idet han benyttede den dristige partigænger som major i begyndelsen af Den skånske krig. Han skal da også have optrådt i spidsen for 100 snaphaner i sit gamle herred i september 1676. Svend Poulsen blev dog syg allerede sidst i 1676 og sendt til København; han døde formodentlig i foråret 1677.

Hvad svenskerne ikke nåede at ødelægge i Jylland i 1657–58, antastede vore allieredes tropper, som i slutningen af 1658 forjog dem. Atter måtte sølv-tøjet nedgraves for at undgå griske soldaternæver. Og det var svært at holde på hemmeligheden, når man blev behandlet som Tyregodpræsten Jørgen Hansen Arp af polakkerne. Han fortæller, at de har „afklædt mig til min blotte skjorte, slaget mig, pint mig med strikker om hovedet, det (så) blodet er udgået af mine øjne, siddet foran en blottet sabel på mine bare knæ, ville hugge hovedet af mig og skældte mig ud for en luthersk kætter og andet mere . . . .“. Og om de allierede tropper hed det fra Grene (lidt øst for Grindsted) i en indberetning fra 1660, at „hvor de kunne finde nogle folk udi moser og moradser, der slog og pinte de dem at vise dem alt det, de havde“.

Danske tropper på fremmed jord

Værre end alle overgreb var dog pesten, som disse østeuropæiske tropper, især polakkerne uforskyldt bragte med sig. Derved forvandlede befrielsen for mange jyske egne til fuldkommen ruin. Således døde der i det hårdest ramte sogn Hygum i Nordslesvig ikke mindre end 504 af 653 mennesker eller 77 % i peståret 1659. I deres fortvivlelse over besættelsen var mange folk flygtet ind til Ribe, hvad der forøgede ulykkerne. Pestkatastrofens omfang kan ses deraf, at der døde 900 mennesker i Ribe alene, og i alt noget over 50.000 i de ramte midtjyske egne.

Der har utvivlsomt efter Svenskekrigene bestået et udbredt folkeligt ønske og håb om, at Danmark i fremtiden skulle blive så stærkt, at det kunne hindre fremmede (svenske) besættelser uden indkaldelse af grådige og besmittede allierede tropper. Dette var en del af den folkelige baggrund for den nye enevælde. Man blev heller ikke skuffet i så henseende.

Under Den skånske krig optrådte de udskrevne danske soldater for første gang i 50 år på fremmed jord, i Nordtyskland og især i Skåne. På det sidste sted mødte soldaterne et nyt fænomen, den gammeldanske befolknings samarbejde med besættelsesmagten. Overløbere med gode danske navne blev 1676 anbragt i oberst Steen Brahes Skånske regiment dragoner, efter at de havde modtaget hver 5 rdl. De skånske bønder tog også svenske soldater til fange; de blev anbragt på Helsingborg slot, hvor oberstløjtnant Wittinghoff tog sig af dem. De er vel sagtens senere blevet udvekslet imod danske i svensk fangenskab, således som det var den tids vane. Hvis de da ikke er blevet indstukket i danske regimenter efter nogen tids forløb, hvad der var ganske almindeligt i det 17. århundrede.

Da hærens ophold i det fremmede trak ud, blev der i 1678 oprettet et kvæsthus i Landskrone, som kun modtog en „syg eller kvæstet rytter, dragon, soldat eller andre militærisk personer“. Det var for besværligt at sende syge over til Sjælland, som man hidtil havde gjort for eksempel med Svend Poulsen, gøngenhøvdingen. Forstanderen for det nye kvæsthus, Peter Klein, fik nøje instruks om, hvordan patienterne skulle forplejes. De syge skulle han „med god, forsvarlig og varm spise, som er vel kogt, forsyne; nemlig de 4 dage om ugen til middagsmåltiderne fersk (frisk) kød eller varm øsuppe med fisk, de andre tre dage om middagen kål eller ærter med flæsk og suppe af søbekål, vælling eller andet, om aftenen ugen igenem grød med øl på og dertil smør og brød og andet, hvad forfald og syge (syg-

Den hollandske kunstner Romeyn de Hooghe fik til opgave på dekorativ vis at skildre hærens opstilling til stormen på Helsingborg den 4. juli 1676. I forgrunden ses Christian 5. til hest; til højre en dyb stormkolonne – pikenerer med lodrette piker i midten omgivet af musketterer. Krudtmagasinet ved Kärnan springer i luften ramt af en kugle fra belejringsskytset. Samme nat overgav kommandanten sin fæstning til danskerne. Han blev senere stillet for en krigsret i Stockholm og henrettet. – Udsnit af stik, Rosenborg.

Danske tropper på fremmed jord

Danske tropper på fremmed jord

dom) tjenlig være kan, så at dem til hvert måltid 2 retter, og desforuden hver person daglig 2 pottes (knapt 2 liter) spiseøl (tyndt øl) bliver givet“. Til pleje og vask blev der tildelt Klein „et kvindfolk“ for hver 20 patienter. Som man ser, var Enevældens nøjeregnende og landsfaderlige administration allerede nu nået dybt ned i forsvaret.

I resten af det 17. århundrede og i hele det 18. lykkedes det for den enevældige regering at værne befolkningen mod de forfærdelige lidelser, som de to foregående slægtled havde måttet gennemgå. Folkets ønsker om beskyttelse var blevet landets lov.

PEST, PLAGE OG LÆGEDOM

Det danske lægevæsen var ikke godt udbygget i 1600 årene. De videnskabeligt uddannede læger gav sig mest af med at behandle indvortes sygdomme, medens udvortes helbredelse var overladt til bartsværere, bødler, landefarere (omrejsende specialister), kloge koner o. l. Lægerne tog høj betaling for deres råd og besøgte ikke meget af almuen. Henrik Custer, der var medicus (læge) for Lolland og Falster, beklagede sig i 1639 over, at han kun havde lejlighed til at udøve sin kunst på adelen, „thi menigmands vilkår er ikke sådanne i disse egne, at de kunne føde en læge, og enhver sygdom helbreder de alene med Rostocker-øl!“ Et andet klagesuk fra en læge viser, hvorledes lægens syn var på sin egen stand og på de mennesker, som gik lægerne i næringen: „Jeg ved ikke, at lægerne noget steds agtes ringere, og jeg ved intet land i Europa, hvor landløbere agtes højere. Dem hæder man med titler af doktor, til dem strømmer man skarevis sammen på torvet, ved skuespillene, i husene, dem bønfalder man om hjælp og lader man gå med rigelig betaling og rundelig hæder. Men den i lærdom, erfaring og gode sæder prøvede læge vil man næppe hilse, ham lader man sulte og forfølger man med skældsord, og når engang den yderste nød og de heftigste smerter driver folk til at søge lægerne, dynger de fejl på fejl. Thi hverken lyder de lægernes ordre eller tillader en metodisk kur, da lægerne sjældent kaldes, før alt er forsøgt og almueens midler forgæves prøvede . . . Men værst imod de syges vel og lægernes rygte er de kloge koner, som uden den behandlende læges vidende hemmelig anvender midler og således river ned om natten, hvad lægen har bygget op om dagen.“

Hvad den videnskabeligt uddannede læge var for konge og adel, var de kloge mænd og koner for landbefolkningen. Begge kurerede de fortrinsvis indvortes sygdomme og overlod operative indgreb til bartsværere, bødler og landefarere. Ikke sjældent optrådte præster tillige som læger, især for landbefolkningen. Lægevidenskaben havde endnu ikke nået så højt et stade, at almuen fattede tillid til lægerne. Enhver by eller landsby havde en klog mand eller klog kone, hvis erfaring og ofte overnaturlige kunster man stolede mere på end på den kloge doktor. Under alle omstændigheder søgte man først doktorerne, når alle andre udveje var forsøgt, og alt håb var ladet ude.

Man stod magtesløs overfor en lang række almindelige sygdomme. Lægerne kunne nok skrive recepter på forskellige lægemidler, som kunne købes på apoteket, men midlerne var i mange tilfælde virkningsløse og tiltroen til dem derfor ringe.

De kloge folks handlinger var derimod ofte ledsaget af en række kure, som folk havde tillid til, og som just af den grund kunne virke helbredende på en del sygdomme. En del af de overtroiske midler blev af myndighederne udlagt som trolddom, og mange kloge folk måtte vandre til bålet som hekse eller troldkarle.

En af datidens almindeligste sygdomme var koldfeber eller koldesygen. Den optrådte i epidemier med anfald hver anden, tredje eller fjerde dag af kulderystelser efterfulgt af hede og sved. Krampe og nervesygdomme kunne være følgesygdomme til koldesygen, men de kloge mænd og koner vidste råd. En bonde, Christen Haurvig i Lem sogn, var i 1718 anklaget som troldmand for at have kureret en pige, der led af koldfeber. Det oplystes, at han havde skrevet nogle bogstaver på smalle stykker papir, „ni bogstaver på det første stykke papir, siden et bogstav og tegn mindre indtil det sidste stykke, hvorpå der kun var et bogstav, og var også hvert stykke papir kortere og kortere; det sidste eller det niende stykke skulle på den niende morgen brændes, men de otte stykker skulle ædes i otte morgener i rad ved solens opgang.“ Chr. Haurvig brugte tillige et pulver, som han, efter at det var vædet i vand, smurte på papiret. Meningen med Chr. Haurvigs kur var, at sygdommen skulle svinde hen sammen med bogstaverne på papiret, og at sygdommen helt skulle være forsvundet, når det sidste stykke papir var brændt. Pulveret var et lovligt middel, som muligvis skulle sikre den kloge mand mod tiltale. Chr. Haurvig slap fri, dels ved herredsfogedens mellemkomst, dels fordi han var et enfoldigt menneske, der hidtil havde ført et kristeligt levnet og var uberygtet for slige gerninger.

I 1633 kom det øvrigheden for øre, at Gabriel Svingfyr, smed i Aalborg, havde forsøgt at hjælpe en syg skoledreng mod koldfeber. Han havde skrevet nogle ord og bogstaver på et stykke papir, som hans hustru havde syet ind i en sort ulden klud og med en gul uldtråd hængt om drengens hals. Smeden havde ikke taget betaling for sit råd, men gjort det alene „for Guds skyld“. Behandlingen hjalp imidlertid ikke. I retten bedyrede smeden, at han ikke anede, hvad de ord og bogstaver, som han havde skrevet, betød; det havde blot „været en gammel vis og brug blandt soldater og andre, hvor han havde været, når de havde haft den sygdom.“ Smeden var hjemfalden som troldmand til straf for sin sygdomsbehandling, men fik sin sag eftergivet af lensmanden, mod at han afholdt sig fra at give slige råd en anden gang.

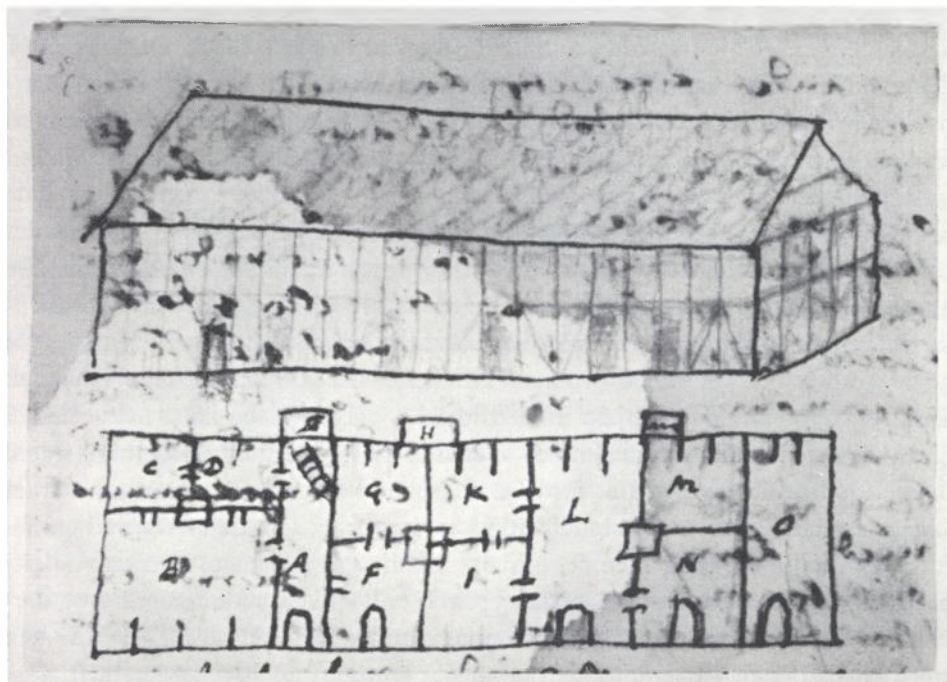
De kloge folk formåede at helbrede en del sygdomme, f. eks. visse sindslidelser, i kraft af, at tiltroen til de overnaturlige behandlingsmetoder var grundfæstet i befolkningen. Man mente, at sygdomme, som man ikke kunne se nogen naturlig årsag til, måtte skyldes trolddom, og denne trolddom kunne de kloge folk fordrive. Mange sygdomme kunne dog ikke helbredes ad psykisk vej, og i disse tilfælde stod de kloge mænd og koner så vel som lægerne magtesløse.

I 1686 søgte Ole Jensen Væver i Brønderslev råd hos Kirsten Andersdatter i Tømmerby for sin kone, som han mente var forgjort. Kirsten Andersdatter mente nok, hun havde midler mod den sygdom, men inden hun rejste med manden, forlangte hun dog betaling. Hun fik 3 mark, og de rejste bort samme nat. Ved Vester Brønderslev kirke bad konen om at få vognen standset, hvorefter de gik ind på kirkegården. Her satte Kirsten Andersdatter sig på knæ på en grav og mumlede nogle utydelige ord. Da de kom hjem til den syge kvinde, betragtede konen hendes negle og erklærede straks, at hun var alvorlig forgjort, thi neglene skinnede. De gravede da en grav i stuen og lagde den syge kvinde deri. Medens de tilstedeværende gik ud af stuen for at læse fadervor, blev den kloge kone i stuen og mumlede nogle ord over den syge kvinde, som om hun læste eller sang. Derpå tog de kvinden op af graven igen. Kuren hjalp imidlertid ikke, og den kloge kone måtte hentes igen. Denne gang måtte ægtemanden af sted til kirkegården og hente muld fra en nylig afdød kvindes grav samt jord fra et trebundet skel (skel, hvor tre marker støder sammen). Den syge kvinde kom på ny i en grav, som de lavede ved en høstak i gården, men heller ikke dette hjalp. Tredje gang forsøgte Kirsten Andersdatter sig med en fuldstændig sort hane, som blev kogt i en potte under låg og dernæst anvendt på den syge. Dette forblev altsammen resultatløst. Sidste gang den kloge kone kom til Vester Brønderslev medbragte hun nogle åkanderødder, som hun lagde på ilden; og da de var gennemvarme, anbragte hun dem på den syge kvindes legeme. Dette resulterede i, at kroppen svulmede meget, og hun fik en ulidelig pine. Kirsten Andersdatter bandt rønnegrene overkors på patienten, men alt var forgæves. Efter denne behandling levede konen kun en måned.

De kloge folks behandlingsmetoder omfattede midler imod snart sagt alle sygdomme. Selv helbredelse af tungsindighed, mildnelse af vrede, opvækkelse af elskov etc. kunne de kloge mænd og koner klare. Sindslidelser kunne helbredes på følgende måde: Patienten måltes i længden og bredden med en sytråd, som han beholdt på sig i tre dage, og som derefter blev skåret af og kastedes i ilden. Samtidig skulle patienten indtage en suppe bestående af bl. a. vin, fiskesmør, nelliker, blå rosiner, kandis, revet rugbrød og revet ost. – Man kunne bringe spot og vanære over en kone, hvis man fik hende til at spise hjertet og den ene testikel af en hanhare. Vrede kunne stilles ved, at man gav personen nogle grønne urter, hvidløg og svovl samt et stykke flådtræ, der brugtes til fiskegarn. Flådtræet skulle lægges under patientens hoved i en lille klud.

I 1707 følte bartskeereren i Nibe sig gået i næringen af en klog mand i Lørsted i Hanherred. Den kloge mand, der var gårdejer, brugte at lade patienterne grave strømper, særke og snørehatte ned på kirkegården, hvor de blev liggende en nat. Han læste nu over patienterne en torsdag nat og lod dem iføre sig tøjet på ny. Han brugte også at lade de syge stå på kirkegårds muld eller lagde mulden på deres

Christian 4. havde bygget et 20 fag langt, 5 fag bredt bindingsværkshus ved St. Helene kilde, hvor han og andre fornemme folk kunne opholde sig, når de badede i det helsebringende vand. Huset var udstyret med borde, bænke, stole, senge, kakkellovne og en ovn med kedel til at varme vand i samt tre store badekar. Sengeklæder, proviantfade, tallerkener o. l. måtte gæsterne selv medbringe. På grundplanen er A: forstue. B: kongens gemak. C: kongens sovekammer. D: kammer. E: do. F: køkken. G: pagens kammer. H: dobbeltlokum. I: kammer med skorsten og kar af bøgetræ med gjorde. K: kammer med senge til fire personer. L: gemak med skorsten, kakkellovn etc. M: sengekammer med lokum. N: badstue, hvori en kobberkedel til 2 tdr. vand og to aflange bøgetræs kar til at bade i. O: stald til seks heste. – Tegning i Ole Worms privatarkiv, bl. 2, a. Kgl. Bibl.

hoveder. Til en mand brugte han muld fra den nyeste mandsgrav, til en kvinde muld fra den nyeste kvindegrav. Derpå sagde han: „Nu er der viet muld på dit hoved, end er der viet muld under dine fødder . . .“ Han læste op af en skreven bog og nævnte flere gange Gud Fader, Søn og Helligånd.

Signen i kristendommens navn var almindelig i formlerne, der indgik som led i helbredelsen. Den kloge kone, Kirsten Morsing i Lime, signede for rosen med følgende ord: „Jeg forbyder dig mit kød at slide, mine ben at bryde, mit blod at rive! Du skal fly og rømme i Jesu Kristi navn!“ – En klog kone i Volstrup ved Sæby kunne signe for „den blå rosen, den grå rosen, den hvide rosen, den sorte rosen, den løbende rosen og den springende rosen.“ Hun signede for de mange sygdomsarter over vandet i et bækken. Hun tog til jorden og gjorde korsets tegn, korsede vandet i bækkenet og skar til sidst kors og andre tegn frem og tilbage i

vandet ved hjælp af en kniv. Med denne fremgangsmåde ville hun hjælpe en præst i hans sygdom (rosen), men han forrådte hende, og hun blev dømt for hekseri.

De kloge folk hentede deres lægemidler på apoteket eller brugte lægeurter, som de dyrkede i haven eller hentede i mark og skov. Nogle kloge folk var kendt viden om for deres dygtighed. End ikke Christian 4. veg tilbage for at prøve de kendteste af de kloge mænd og koner uden om lægerne. I 1620 gav kongen således lensmanden på Riberhus ordre til at handle med gårdmanden, Terkel Eskildsen i Jested nord for Ribe om sammensætningen og tilberedningen af en del salver, som han var kendt for. Lensmanden måtte købe opskrifterne for 500 daler og end mere.

En helbredelseskur, som blev søgt af fattig og rig, almue og højere stand var de hellige kilder. Omkring St. Hans, hvor de hellige kilder tillagdes særlig helbredelseskraft, var der en sand folkevandring til dem. De syge kom langvejs fra, f. eks. fra Skåne og Jylland til de nordsjællandske kilder, for at drikke kildevandet eller vaske sig deri for udvortes sygdomme. Om Vartovs kilde ved Strandvejen, der navnlig besøgte af folk fra hovedstaden, fortæller den 17-årige Jens Birkerod i 1675: „Om eftermiddagen lod jeg mig forlyste at spadsere hen til den kilde, som er ved Gammel Vartou, hvilken mange folk denne St. Hans aften efter årlig sædvane søgte til, fordi man indbilder sig, at den skal have nogen lægedoms-kraft hos sig.“ Den oplyste unge teolog skulle ikke have noget at gøre med slig gammel overtro – og dog: „Da jeg så, hvor begærligt samme kildevand af de fleste ankommende blev brugt, lod jeg noget deraf i en skål henbære til en afsides krog ved strandbredden, hvor jeg (skjult for menneskenes blikke) toede mig dermed.“

Landefarerne eller de såkaldte okulister, sten- og broksnidere var omrejsende udlændinge, som gav behandling for visse sygdomme eller forhandlede særlige lægemidler. De var almindeligvis kirurger og specialister i at skære for brok, stikke stær o. lign. Hovedparten af landefarerne var tyskere. De opholdt sig kortere tid i landet og gav konsultation i de større byer. For at drive denne virksomhed skulle de have godkendelse af myndighederne samt have fastsat et arbejdsområde, hvori de måtte virke. Landefarernes ankomst til en by ledsagedes ofte af komediespil på torvet, thi reklame måtte der til, for at det hurtigt kunne rygtes, hvilken specialist, der var kommet til staden. En landefarer, der i 1695 fik bevilling til at handle med lægemidler i hertugdømmerne, indledte sin konsultation i byerne med at danse på line. En anden landefarer var tandlæge og fyrværker. I byerne omdelte landefarerne plakater med oplysninger om opholdssted og dygtighed. Landefareren anbefalede heri sig selv, og det skortede ikke på store ord, når færdig-

hederne skulle opregnes. Fra en landefarerplakat kan nævnes nogle af de sygdomme, som landefareren vidste råd imod: „Alle slags koldesyge med deres slægt, deslige den ny syge, som nu er almindelig, også den giftige pestilens, item alle slags hovedværk, ørenve, døvhed og ørernes forstoppelse. Også alle slags tandværk og flod af hovedet, hæshed, tvangbrystighed, alle mavens, leverens og milten bræk, brud og værk i lemmerne, armene, ben og ryggen, deslige alle frantzoser (kønssygdomme), lemlæstelse og alle åbne sår i hvordan eller hvor gamle de er. Dertil også mange og adskillige hemmelige kvindesygdomme og bræk, som ikke her er tilbørlig at opnævnes.“ – Indtil 1685, da lårbrokket første gang blev beskrevet, blev alle brokoperationer foretaget for pungbrok. Denne operation var imidlertid det samme som en kastration for patienten, men var dog et fremskridt siden middelalderen, da man med glødende jern søgte at frembringe et ar, som kunne lukke for åbningen, hvorigennem brokken trådte ud. Okulisternes arbejde bestod i at „stikke stær“. Operationen skulle bringe den uigennemsigtige linse til at svinde, og hertil brugtes enten at trykke linsen ned i glaslegemet ved hjælp af en nål, eller at sønderrive linsen.

I sommeren 1686 havde Århus besøg af okulist, sten- og broksnider Christian von der Werf. Landefareren havde god søgning under sit ophold i byen. Han bortopererede en gevækst på smed Rasmus Christensens arm og skar maleren Christen Hermansens 5-årige søn for brok, således at han 9 dage efter var kureret. Desuden helbredte han mange andre børn for samme skrøbelighed og opererede endog for hareskår. Fogeden på Thunø, Mikkell Rasmussens 1-årige søn, der havde et „umanerligt hareskår i sin overmund og ganen ganske sønder“, helbredte han ved operation og 14-dages sygeleje. Samme tid lå en 3-årig pige i sengen, efter at Christian von der Werf havde afskåret en „vækst under hendes højre fod, hvormed hun var født“. Landefareren fik sit skudsmål af byen for sit arbejde og fortsatte videre til næste by. – Nogle landefarere var forhandlere af medikamenter, som det kunne knibe de hjemlige apoteker at skaffe. En mand og hans elskerinde, der ryddede mandens hustru af vejen med gift, blev i 1697 halshugget og lagt på stejle på retterstedet uden for Nykøbing Falster. Hans legeme og hoved blev straks stjålet fra retterstedet, men hendes lå nogle år på stejlen. Omsider forsvandt dog også det en nat, „og som der da lå en broksnider i Nykøbing, mente folk, at han havde ladet hendes døde og fortørrede legeme borttage og brænde til pulver.“

Andre landefarere var af større format, stor blæst stod der om den italienske kætter, lægen og guldmageren Francesco Guisepp Borri. I Holland havde blandt andre fornemme også Corfitz Ulfeldt og Ulrik Frederik Gyldenløve konsulteret ham; der traf også Ole Borch ham og blev, ligesom ikke længe efter Thomas Bartholin, hans beundrer, mest på grund af de øjenoperationer han med tilsyne-

Bartskærerne opvarmede små kopper af glas eller metal. Når de derefter anbragtes på patientens ryg, sugede de sig fast, så blodet løb til. Efter at de var taget af, snittede han til blodet flød. Atter blev de opvarmede kopper sat på, for at få blodet til at løbe stærkere. Det skulle, ligesom åreladning, gavne for alskens sygdomme. – Graveret billede på et lægeskrin i Nationalmuseet.

ladende held foretog på forskellige dyr, bl. a. en gås. I efteråret 1667 fik Frederik 3. ham til Danmark, gav ham ophold på Københavns slot og beskyttede og understøttede ham på enhver måde. Pressereklame fik han også, i Danske Mercurius læstes Anders Bordings vers om den berømte alkymists ankomst. Uden tvivl var det især hans ry som guldmager, der havde vakt kongens ønske om at træde i forbindelse med ham, men adskillige heldige kure befæstede hans stilling og ry i Danmark og skaffede ham tillige mægtige modstandere blandt dem, der vidste, at han kun var en fuser på lægevidenskabens område. Med Frederik 3.s død i 1670 var hans rolle i Danmark udspillet; den gamle livlæge Poul Moth havde sørget for, at han ikke fik adgang til den syge konge, og umiddelbart efter dødsfaldet forlod han landet truet af pøbelen, der rasede over de kolossale summer, hans guldmageri havde kostet landet. Som bekendt endte han sine dage som en celeberr fange i Engelsborg i Rom, hvor han så sent som i 1692 blev konsulteret af sin gamle velunders sønnesøn, kronprinsen, den senere Frederik 4., der led af en ondartet hoste. Det bør dog erindres, at kronprinsens dagbogsnotat om Borri slutter med ordene: Er wird von vielen vor ein Scharlatan gehalten.

Bartskærerne (barberere) havde på erfaringsgrundlag opbygget en meget stor dygtighed i at operere, forbinde, årelade m. m. De modtog ingen teoretisk under-

visning, men de københavnske bartskærere havde dog i slutningen af 1600 årene et anatomikammer, hvori man foretog dissektioner på selvmordere, druknede personer eller henrettede forbrydere. I 1699 anmodede bartskærerlauget således om at få Anders Pedersen Rostocks hoved og legeme til at anatomere, så snart han var blevet henrettet. Først i 1718 oprettedes der et professorat ved Københavns Universitet i faget kirurgi. Professoratet besattes med Johs. de Buchwald, der var udgået af bartskærernes kreds.

Bartskærernes arbejde var mangesidigt og krævede stor dygtighed og erfaring. Som eksempel på bartskærernes færdigheder kan nævnes et par ulykkestilfælde fra 1634 ved nedbrydningen af tre kapeller til Slagelse kirke. Berrent Bartscher fik ved denne lejlighed 6 daler for at læge „en bondedreng, som tilbar murmesteren sten og kalk; nedfaldt af et højt stillads ved kirken og fik 2 dybe skrammer i hovedet ind til det bare ben, så og stødte både hud og kød af begge skinnebenene og ellers over al hans krop blåslagen, så han spyttede blod.“ Antvorskovs bygninger var gamle og brøstfældige og måtte bestandigt udbedres. En anden murersvend faldt ned sammen med en hvælving, da den gik i stykker. Svenden blev begravet i grus og sten, og man antog ham for et dødt menneske. Han havde „en stor skade i hovedet over øjet ned til tindingen, hud og kød slået af panden til det bare ben, årerne overslået, som gik til øjet, øjnene fulde af blod, armen næsten overslået og adskilt i ledet, årerne og senerne afslået i albuekrogen. Et dybt hul ind under hans højre skulderblad op mod armhulen, ryggen, hals og bryst ganske kvæstet, så han spyttede blod og gik blod fra ham, hud og kød af fingrene var afslået med mere . . . så der var ringe forhåbning om livet. Er dog blevet kureret og lægt“. For denne vanskelige opgave fik bartskæreren 30 daler.

I ufredstider havde bartskærerne pligt til at tjene kongen til vands såvel som til lands. De blev udskrevet som feltskærere og medbragte hver deres bartskærerkiste med operationsinstrumenter og redskaber. Mange kunne ikke nøjes med den ringe

En af Tordenskjolds orlogsgaster skrev i sin dagbog den 26. juni 1710: Passeret, at to mand på kvæsthuset blev savet begge benene af og siden døde de begge to. Notitsen ledsages af denne makabre tegning. – Trosners dagbog, Riksarkivet, Oslo.

betaling, de fik i hæren eller flåden og benyttede derfor deres viden til at skaffe sig en ekstra fortjeneste med lægepraksis ved siden af deres gerning. Dette var et indgreb i de stedlige bartskæreres rettigheder og en stadig kilde til stridigheder mellem de to parter.

I slutningen af 1600 årene begyndte man at interessere sig for en forbedring af bartskærernes uddannelse og virke. I artiklerne for Københavns bartskærerlaug, der var landets førende, bestemtes det i 1684, at ingen måtte nedsætte sig som bartskærer i hovedstaden eller købstæderne uden først at være blevet eksamineret af det medicinske fakultet og nogle københavnske bartskæremestre. I 1689 blev det befaleet, at bartskærerne, når de tog nogen i lære, skulle anmelde det til bartskærerlaugets oldermann i København, for at drengen ved læretidens slutning kunne blive eksamineret af de ældre mestre. Denne ordning førte i flere tilfælde til misbrug, idet de københavnske mestre tvang bartskæredrengene fra købstæderne til under store omkostninger at tage nye lærebreve. I 1708 blev det derfor bestemt, at den øverste embedslæge i København, stadsfysikus skulle overvære eksaminationen. Samme år blev der gjort endnu et forsøg på at hæve bartskærerstandens anseelse og dygtighed, idet det blev pålagt landets bartskærere at undgå læredreng, som ikke kunne læse og skrive dansk, tysk og latin samt ikke forstod en række fagudtryk angående kirurgien.

Bartskærerne var landets kirurger. Kirurgien betragtedes som et håndværk, ikke som en videnskab. De universitetsuddannede læger beskæftigede sig kun med indvortes sygdomme og betragtede ikke kirurgien som et led i deres uddannelse. Næsten alle byer havde deres bartskærer. Hvor der var mere end en bartskærer i en by, var bartskærerne samlet i et laug ligesom andre håndværk. Bartskærerlaugene havde deres laugsartikler, som blev stadfæstet af kongen, og som sikrede, at antallet af bartskæremestre ikke blev for stort. Laugsartiklerne sikrede endvidere mod indgreb fra fuskere og bønhaser, hvilket var af vigtighed „formedelst den store falskhed og bedrag, som findes almindelig hos de kvaksalvere og landefarere, som udi riget omstripper“. Hvor der kun fandtes en enkelt bartskærer i en by, kunne han få kongeligt privilegium på som den eneste i byen at måtte udføre bartskærergerningen. Som andre lærlinge måtte bartskæredrengene gennemgå en læretid hos en mester i bartskærerboden og her lære, hvordan man forbandt og opererede. Når læretiden var forbi, gik bartskærerne af og til på svendevandring til udlandet for at skaffe sig yderligere erfaring i håndværket.

Bartskærerne følte sig ofte gået i næringen af baderne, som brugte kure med badning og kopsætning. I slutningen af 1600 årene var der en alvorlig konflikt i København mellem bartskærerlauget og baderne, men bartskærerne fik deres privilegier stadfæstet; badstuemændene skulle alene „blive ved deres badstue og kopsætning og ej gøre bartskærerlauget nogen indpas i deres kunst enten med

Bøddelen som læge

barberen, åreladen, patienter at forbinde eller kurere, ej heller bækkener eller bartskærerskilt at udhænge“. – I en lægebog fra 1633 fortælles der om badernes arbejde: Den patient, der havde for meget blod, skulle bruge kopper, „thi på hvad sted de sættes, derfra uddrager de blodet. Jo dybere man hakker med jernet, jo mere blod drages der ud. Og tjener koppesættelse mest til at rense huden og hvad der er på. Skader og ej heller så meget som åreladen. Iglor at sætte på de lemmer, som er fulde med blod brugtes vel i fordums tid, men er nu aflagt, thi kopper gør lige det samme og end bedre. Før man vil lade sætte kopper, skal man rense leget i badet, holde fødderne i varmt vand op til knæene, det gør blodet tyndt“.

Bartskærerne måtte i særlige tilfælde holde sygestue for de patienter, der blev ført til dem efter ulykkestilfælde, slagsmål o. lign. Patienterne måtte bagefter betale for kammer, seng, brændsel, forplejning og lægebehandling. Dette var ofte en udgift, som kunne bringe en familie på ruinens rand. For at skaffe penge til bartskærerbetalingen kunne de nødlidende få udstedt et tiggerbrev på herredstinget, der kunne bruges som dokumentation, når den raske eller hans familie begav sig på tiggervandring for at samle ind til lægebehandlingen.

Ud over landefarere og bartskærere var der endnu en gruppe mennesker, der gav sig af med kirurgisk behandling. Bødlerne, som i kraft af deres gerning havde god lejlighed til iagttagelse af den menneskelige anatomi, virkede som kirurger. Deres erfaring fra radbrækning, afhugning af hånd og fingre, afskæring af næse eller øre, tilberedning af menneskefedt, udskæring af remme af menneskehud og lignende udnyttede de til en ikke ubetydelig lægepraksis ved siden af deres egentlige gerning. Ofte lå de i proces med bartskærerne for deres kirurgiske bierhverv. Bødlerne omgikkes ofte byernes letlevende personer, og en stor del af deres lægepraksis faldt på helbredelse af kønssygdomme. Venerisk syge regnedes dengang for en udvortes lidelse – ikke nogen kønssygdom.

Mange bødler nåede at blive berømt i land og rige for deres særlige evner. Særlig kendt var bøddelen i Glückstadt, som i 1638 blev hentet til Nyborg slot for at helbrede et 9 år gammelt benbrud hos tronfølgeren prins Christian. Brudet brød op trods talrige kure og ville ikke læges. Prinsens livlæge Henrik Küster beklagede sig i følgende bitre vendinger over, at han var blevet tilsidesat til fordel for en gemen skarpretter: „I hele det tidsrum af to måneder og derover, hvori den omtalte kvaksalver, der er lige så skicket til denne kur som et æsel til at spille lyre, forestod behandlingen, har jeg aldrig set foden eller er spurgt til råds; og hvem, spørger jeg, som har følelsen af skam, ville holde en medicinsk konsultation med et sådant udskud af menneskeheden? . . . Ak, hvorledes må ikke folket, ja kongerne selv undgælde for de fejl, som begås af disse slette kvaksalvere, som ikke er værdige at betros pleje og helbredelse af en lus!“ Bøddelen fik ikke helbredt prinsens

I 1600 årene var det muligt på én gang at være en betydelig kemiker, læge, botaniker og filolog. Professor Ole Borch, der her er tegnet under arbejdet i sit laboratorium, omgikkes også tidens alkymister. Han gav sig ikke selv af med guldmageri, men diskuterede bl. a. den hemmelige kemi med dronning Christina af Sverige, der levede i Rom. Og han medvirkede til, at den italienske guldmager Borri blev ansat hos Frederik 3. – Tegning af Holger Jacobæus i hans kollegiehæfte efter Borchs forelæsninger. Ny kgl. saml. 4°, 309 an. Kgl. Bibl.

ben, men modtog en belønning på 200 rigsdaler samt et forgyldt sølvbæger. Til sammenligning kan nævnes, at prinsens egen livlæge fik en årlig løn på 400 rigsdaler samt fri bolig og brændsel.

Endnu i en stor del af 1600 årene var oldtidens lære om forandringer i legemets væsker som årsag til forskellige sygdomme en herskende opfattelse blandt lægerne. De fire legemsvæsker i blodet var gul galde, slim, blod og sort galde. Kom der et misforhold imellem væskernes indbyrdes forhold, opstod der sygdom. Det var især slimet, man tog hensyn til ved behandlingsmetoderne. Man mente i opspyt, sved, udflod og diarrhoe at kunne iagttage legemets udskilning af de syge stoffer. En af lægevidenskabens fornemste helbredelsesmetoder bestod derfor i at hjælpe legemet af med de giftige væsker, hvilket hovedsagelig bestod i ordinerer af brækmidler, afføringsmidler, lavementer og åreladning. Fra oldtidens og renæssancens lægevidenskab havde man overtaget læren om, at leveren var midtpunkt for bloddannelsen og venesystemet, hjertet for åndedrættet og det luftfyldte arterie-

system, samt at hjernen var center for følelse og nerver. Paracelsus, Vesal, A. Pare og flere andre bidrog til at omstyrte denne opfattelse. Englænderen William Harvey påviste i 1628 blodets kredsløb, Th. Bartholin og Oluf Rudbeck fandt samtidig lymfekarrene, og i 1633 lykkedes det Niels Stensen at påvise, at hjertet var en muskel. Botanik og kemi gjorde tilsvarende fremskridt.

En af de kendteste læger var Ole Worm, der søgtes af både Christian 4. og Frederik 3. Ole Worm samlede tillige fra omkring 1620 alle former for medicinske, naturhistoriske og kunstneriske sjældenheder, en samling, som blev kendt viden om og siden fortsattes i Kunstkammeret.

Ole Borch var professor i bl. a. botanik og kemi. Han bragte fra årelange udlandsrejser ny medicinsk viden hjem til Danmark, og blev en meget besøgt læge, blandt andet af kongehuset.

De videnskabeligt uddannede læger modtog deres undervisning på Københavns universitet, men måtte på langvarige udenlandsrejser skaffe sig yderligere erfaring i det medicinske studium. Det var ikke småting, man krævede af de universitetsuddannede læger. Lægerne skulle have kendskab til bl. a. fagene retorik og logik, astronomi, astrologi, metallers og stenes naturhistorie, botanik, naturhistorie, anatomi, diætik, farmakologi og kemi. Lægerne skulle desuden i al deres færd udvise fromhed, thi „en læge, som ikke er from, kan kun til en vis tid have held med sig. Man skal daglig læse et stykke af biblen, således at den hele er gennemlæst i et år.“ Udover de nævnte fag skulle lægerne erhverve sig et vist kendskab til kirurgien, og de måtte ikke „skamme sig for i Italien og Frankrig, hvor Europas bedste kirurger findes, selv at tage hånd med i arbejdet og ved den daglige øvelse at lære de særlige ting at kende, som ikke alle fuskere og bartskærere er bekendt med.“ – Anatomien var et af de fag, hvori der skete størst fremgang i løbet af 1600 årene. Caspar Bartholin, der var professor i anatomi, forstod at vække interessen for faget, og da han i 1624 forlod det medicinske fakultet for at blive teolog, tilfaldt de anatomiske forelæsninger Ole Worm. I 1628 modtog Universitetet for første gang et menneskeligt skelet, og dette blev i de følgende år midtpunkt for den anatomiske undervisning. I 1639 overtog Simon Paulli professoratet i anatomi, og under ham fik Universitetet i 1644 et virkeligt anatomihus, hvor der kunne foretages dissektioner, og lægerne kunne få det anatomiske kendskab, som de ellers måtte skaffe sig på langvarige udenlandsrejser. I 1662 beskrives anatomihuset således: „Det anatomiske teater eller snarere amfiteater er firkantet, rummeligt og meget højt, mere bekvemt end glimrende, forsynet med fire rækker træskranker udenom hinanden, stigende lidt efter lidt opad fra den nederste til den øverste. De nederste pladser indtager professorerne, medicinske doktorer og hædersgæster. På de øverste findes særlige afdelinger til henstilling af skeletter.

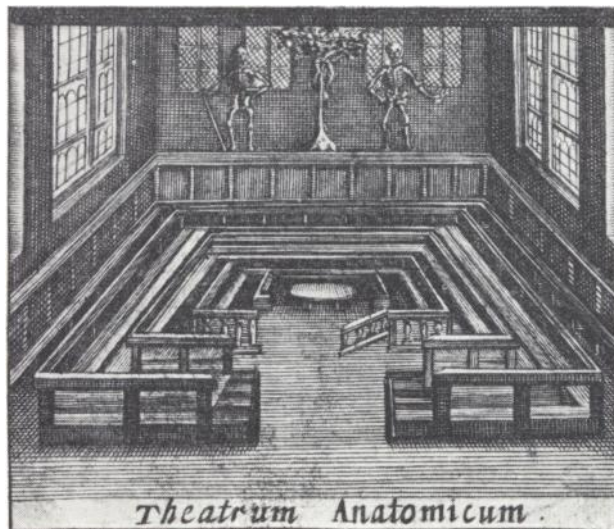
I 1644–45 havde lægen Simon Paulli fået opført dette anatomihus på Frue plads. Hans efterfølger Thomas Bartholin gennemførte her som professor i anatomi undersøgelser af lymfekarrene, hvorved han kastede glans over det hidtil uanselige Københavns universitet. Huset blev ødelagt ved byens brand i 1728. Et nyt opførtes i 1736 på Købmagergade med plads til 200 tilhørere, atter afløst i 1786 af Det kirurgiske akademi i Bredgade, der nu er museum. – Efter Th. Bartholin: Cista medica Hafniensis, 1662.

På skrankerne findes særegne sæder forsynede med hængsler, så de kunne slås ned og tjene til hvile for trætte eller svage tilskuere og slås op for dem, der ellers ville stå. Midt i rummet er et bord til kadavere, som skulle fremvises, hvilket kan vendes og drejes efter alle hjørner, for at endog alle de mindste ting, som findes kunne vises alle tilskuerne. Bordet skilles ved en skranke fra de nederste tilskuere, for at ikke dissektor eller assistenten under fremvisningen skal generes ved mængdens pludselige tilstrømning.“

Til de anatomiske demonstrationer var der i begyndelsen offentlig adgang mod køb af et særligt adgangstegn. Siden frafaldt man dog kravet om adgangstegn og indlod enhver, som ønskede at overvære demonstrationerne. Th. Bartholin, der var en af datidens berømteste anatomer, tiltrak endog udenlandske forskere til anatomihuset. De studerende havde ikke selv adgang til at foretage dissektioner på menneskelig, men måtte nøjes med at overvære den anatomiske professors offentlige dissektioner. Materialet til demonstrationerne fik man fra landets rettersteder. Efter 1685 skulle de henrettede forbryderes lig indsendes til anatomihuset i København, dersom det forlangtes af professoren.

En anden af medicinens hjælpevidenskaber, der gjorde store fremskridt i 1600 årene var botanikken. Allerede år 1600 havde Universitetet en botanisk have med sjældne urter, men nogle få år senere anlagdes ved Rosenborg Kongens Have, hvor der i stor målestok dyrkedes danske og udenlandske urter. Kongens Have blev arbejdsmark for bl. a. Simon Paulli, der i 1648 udgav Flora Danica eller Dansk Urtebog. Værket udkom på Christian 4.s befaling. Han ønskede landets rigdom af urter beskrevet, så „den gemene mand på landet . . . som ikke har middel og råd

Det anatomiske teater på Frue plads bestod af en forhal, et præparatorie, et skeletteringsrum og amfiteatret, der ses her. I midten står bordet, hvorpå et lig blev anbragt. Her dissekerede og forelæste den berømte professor Thomas Bartholin i 1650erne sammen med sine udenlandske assistenter Lyser og Moinichen omgivet af en skranke, der adskilte dem fra de amfiteatralsk anbragte tilhørerbenke. I baggrunden æskulapslangen omgivet af to skeletter. – Efter Th. Bartholin: Cista medica Hafniensis, 1662.

til at søge doktor imod adskillige sygdomme“ kunne udnytte urternes lægekraft. Urtebogen skulle foruden en beskrivelse af planterne og deres anvendelse indeholde urternes danske og latinske navne samt angive planternes voksesteder.

Suppleret af livlæger og andre privatlæger ved slotte og herregårde var det i Christian 4.s regeringstid lykkedes at få en læge bosat i hvert af de danske stifter. Dette sagde dog ikke meget, thi disse læger blev kun konsulteret af adelen og det højere borgerskab, medens almuens fremdeles holdt sig til bartskeerere og de kloge folk. Ganske vist havde lægerne eneret på at ordinere indvortes lægemidler; men apotekere, bartskeerere, landefarere m. fl. havde ikke svært ved at omgå dette privilegium. – Det var ikke alene mistro, men også frygten for økonomisk udplyndring, der afholdt menigmand fra at søge de videnskabeligt uddannede læger. Som grund for fastsættelsen af en fast lægetakst nævnes det således i 1619, at „lægerne undertiden nægter fattige og trængende deres hjælp, og at mange syge frygter at kalde lægerne, fordi de ikke ved, hvorledes de skal betale dem.“ En anden ikke ubetydelig årsag til almuens mistro til lægerne var, at disse ofte forlod byerne, så snart der udbrød pest eller epidemi. Lægerne havde i følge lægeforordningen af 1619 ret til at bringe sig i sikkerhed, og de benyttede den i rigt mål. Medens Th. Bartholin flygtede til Roskilde under pesten i 1654, blev gamle Ole Worm og unge Ole Borch på deres post i hovedstaden. Worm døde af det. I den følgende forordning om lægernes forhold fra 1672 nævnes der intet om retten til at flygte i tilfælde af epidemier. Dette fik betydning ved pesten i 1711, hvor i hvert fald en del af de københavnske læger blev tilbage for at udføre deres gerning.

Datidens apoteker indeholdt foruden medikamenter rene nydelsesmidler som vin og brændevin. Man kunne endvidere finde krydderier, sirup, snustobak o. lign. på apotekernes hylder samt en lang række specielle lægemidler som f. eks. menneskefedt, hudstrimler af mennesker, pulveriseret kranieknogle, ulvelever, hjortens hjerteben, hjortetak, hejrefedt og enhjørninghorn. Læger fra mange europæiske lande skrev til København for at erhverve enhjørninghorn (narhvaltand) fra skibene, der sejlede på Grønland. Man mente, at lidt pulver af et enhjørningehorn virkede sveddrivende, hvilket var godt mod febersygdomme. Perler, ædelstene og koraller nød ry som de kostbareste og fineste apotekervarer. Et af de kendteste lægemidler, som forhandlede af apotekerne eller omvandrede medicinhandlere, var dog theriak. Theriak indeholdt tørret hugormekød foruden en mængde andre præparater. Theriak var virksom mod gift og epidemiske sygdomme, hvorfor den brugtes meget som middel mod pest, der hørte til nævnte sygdomsgruppe. – I 1619 udkom den første apotekertakst, hvori opregnedes 1585 lægemidler, som skulle findes på de københavnske apoteker. I 1637 fik man efter apotekernes ønske en ny apotekertakst, som igen fornyedes i 1645 og kom til at gælde for hele landet. Ved taksten i 1672 var man oppe på ialt 2925 numre. Størstedelen hidrørte fra planteriget (urter, blade, bær, rødder og frugter), medens egentlige kemiske præparater kun fandtes i et fåtal. I 1658 udgav man en fortegnelse over de lægemidler og deres sammensætning og indbyrdes vægtforhold, som de københavnske læger brugte i deres virksomhed. Denne farmakope blev i 1672 udstrakt til at gælde for hele landet.

Ved forordningen af 1619 bestemtes det, at det medicinske fakultet og de øvrige autoriserede læger i hovedstaden skulle visitere byens apoteker to gange årligt for at efterse, om præparaterne var friske og til stede i nødvendigt omfang. Apotekerne, hvoraf der i 1600 årene fandtes et noget større antal end videnskabeligt uddannede læger i provinsen, havde landefarerne som konkurrenter ved medicinsalget. Landefarernes antal faldt dog, efterhånden som der blev oprettet nye apoteker, og i 1672 blev det forbudt landefarerne at forhandle medicinalvarer. Samme år bestemtes det, at nye apotekere for at kunne få bevilling skulle lade sig eksaminere af doktorer og erfarne apotekere for at få skriftligt vidnesbyrd om deres dygtighed. Tidligere havde enhver kunnet nedsætte sig som apoteker med kongelig godkendelse og efter edsaflæggelse for borgmester og råd.

Afhængigheden af lægerne gjorde ikke forholdet mellem apoteker og læge bedre. Lægerne beskyldte apotekerne for at give sig af med medicinsk behandling i tilknytning til apotekervirksomheden. Th. Bartholin hævdede i 1666, at apotekerne købte bønderkonernes „indsamlede urter og rødder for at spare umage og gøre sig fordel af andres arbejde; og når de da har købt dem, ombytter de dem ofte med udenlandske enten forgemte eller usikre eller dyre varer. Hvad selve lægemidler-

Kopper og pest

nes tilberedning angår, da beklager jeg de syge, som i stedet for destillerede vande ikke sjældent køber brøndvand hos apotekerne til en høj pris.“

Kopper og pest var datidens mest frygtede sygdomme. Medens kopperne smittede direkte fra menneske til menneske og havde langt større smitteevne end nogen anden sygdom, befordredes pestsmitten af dyr. Kroplusen var en af de største smittebærere. Den overførte smitten fra det ene menneske til det andet og havde med datidens uhygiejniske forhold særdeles gode livsbetingelser. – Folkemedicinen havde længe kendt midler mod kopper, men disse var upåagtet af videnskaben og blev først langt senere anerkendt af denne. Blandt den danske almue var det således kendt i 1600 årene at „købe kopper“, d.v.s. købe særlige bånd vædet i koppermaterie, som blev bundet fast om armen eller benet på den, der skulle købe kopperne. Der er på sin vis tale om en slags vaccination.

Pest kunne forebygges gennem hygiejne, men hygiejne var ikke en selvfølgelig ting. Selv under dødelig epidemi var det næsten umuligt at få folk til at forstå, at hygiejne kunne medvirke til at bringe smitten til ophør. Efter en epidemi i 1620-erne bedømte en videnskabsmand pesten og dens årsager således: „Hvad pestilens angår, da har den sin oprindelse af den forgiftige og urene luft, som opstår af jordens damp og stinkende urenlighed, og som menneskene indånder, så at de ikke ved, når de er befængte, førend pesten hænger dem på halsen. Hvem dette ikke vil tro, han forfare det i København, hvor alle gader og stræder er fulde af urenlighed og stinke som den værste rendesten, så at næppe et år går bort, uden at pestilens og andre smitsomme sygdomme lader sig formærke.“

Fra gammel tid var åreladen og indgivelse af theriak et universalmiddel mod pest. Fra en lille bog om pesten og dens årsager trykt i 1546, 1552 og 1619 kan nævnes en del af de råd, der stod åbne for de københavnske læger og bartskårere ved bekæmpelse af sygdommen. Var pestbylden i halsen, skulle hovedåren årelades i albuekrogen eller mellem tommel- og pegefingre. Var pestbylden i armhulen, skulle man åbne „medianen eller en gren af hende“ mellem pege- og langfingre, medens „leveråren eller basilica“ skulle åbnes, dersom hævelsen var opstået i siden. Inden åreladningen påbegyndtes, tilrådedes et mildt afføringsmiddel, medens patienten, når åreladningen var til ende, skulle begynde at indtage theriak og mithridat samt flere andre sammensatte lægemidler for at fremkalde sved. Midlerne var virkningsløse over for pestsmitten – lægerne flygtede selv bort fra de pestbefængte byer og overlod det til bartskårere og pestmestre at udføre deres forholdsordrer mod pesten. Lægerne var de eneste, der måtte ordinere medicin for indvortes sygdomme.

I 1624 truede en voldsom epidemi landet, og der udarbejdedes på regeringens foranstaltning nye forordninger om, hvorledes man skulle forholde sig under de

Lægekunsten og kirurgiens store landvindinger i 1600 årene skete ved dissektionsbordet. På dette titelblad til Jul. Car. Placentinus' anatomiske tavler, tysk udgave 1683, ses tidens berømteste anatomer: Fra venstre danskeren Th. Bartholin, hans bitre modstander Joh. Riolan fra Paris, danskeren Simon Paulli, bogens forfatter Placentinus og den tyske anatom Joh. Vesling, der var professor ved Europas førende medicinske fakultet i Padova, mens Bartholin studerede der i 1640.

smitsomme sygdommes hærgen: „Når slige smitsomme sygdomme viser sig i nabolaget, skal al handelsforbindelse og samkvem med de smittede steder forbydes. Der sørges i tide for opførelse af et pesthus med tilhørende kirkegård til de fattige dødes begravelse. Hvor der ikke er formue til at opbygge pesthuse, holdes et værts- hus enten uden for byen eller i byens udkant i beredskab dertil, indtil lejlighed kan give sig til at opføre et pesthus. Breve fra smittede steder gennemryges tillige med deres indhold. En god og forfaren pestmester eller bartskærer antages og løn- nes af byen, så længe sygdommen varer. Der drages omsorg for, at apotekerne og bartskæerne er forsynede med gode medikamenter, at al indførsel og salg af frug- ter som æbler, pærer, blommer og kirsebær forbydes, at al anden proviant er af god beskaffenhed, og at gaderne holdes rene. Når sygdommen er udbrudt i nogen af landets byer, skal Guds nåde påkaldes, folket alvorlig formanet til anger og de formuende opfordres til at have medynk med de fattige, til at hjælpe deres efter- ladte børn og hjælpe de døde til graven. Ved pesthuset ansættes en præst. Hvor sygdommen spores i et hus, skal beboerne holde vinduerne tillukket, ikke gå ud blandt folk eller give uvedkommende adgang til sig. Derimod skal magistraten beordre præsten og pestmesteren til at besøge de syge. Til de fattige skal borger- rådet være forpligtet af byens midler at forskaffe øl, mad, medicin og nødvendigt. Den antagne pestmester skal behandle de fattige uden anden betaling end hans månedlige løn af byen. Af de formuende må han tage betaling, men efter en fast- sat takst. Så længe pesten varer, må intet bryllup eller gæstebud finde sted. Ved begravelser må kun de nærmest beslægtede give møde på gaden, når liget udbæ- res, derimod ikke gå ind i husene. Præsten må kun holde en kort ligprædiken. Fyrreligkister skal haves i forråd og til en bestemt pris. Til de fattige bekostes disse, ligesom begravelsen selv af byen, så de fattige kan få en hæderlig begravelse. Gra- verne forpligtes til at grave tilstrækkelig dybt, tre sjællandske alen i det ringeste.“

Reglerne blev ikke overholdt; epidemierne rullede fortsat hen over Danmark. 1654 var igen et pestår. En voldsom epidemi hærgede København, og købstæder- ne afspærredes for alle rejsende, der kunne tænkes at bringe smitte med sig. Af- spærringerne var dog ikke effektive. Johan Monrad, der netop var begyndt i Kø- benhavns latinske skole fortæller i sine erindringer om pesten og den måde, han slap hjem til Ribe på trods karantænebestemmelserne: Om morgenen klokken otte begyndte man at ringe for lig, og gik så med lig den hele dag, og man ringede indtil aften. Der døde så mange hundrede skolebørn, som jeg daglig omgikkes med, og i huset, hvor jeg var, min moster og hendes søn. Jeg gik allesteds og rørte ved de døde midt i den stærkeste pest, og Gud bevarede mig, at jeg havde ingen fare. Boghandleren Christen Gertsen, som dengang tjente M. Jørgen for dreng, annammede alle ligpengene for skolen og kastede dem i en kedel sydende vand. . . I Nyborg erindrer jeg . . . hvor jeg, selv uden fare, førte pesten med mig fra Kø-

benhavn i mine klæder, som en pige der i huset toede og derved forfremmede den af huset i byen . . . Da jeg nu kom til Ribe, blev portene om dagen holdt lukkede af vagt, at ingen, som kom fra befængte steder måtte komme ind. Jeg passerede som en, der kom fra Fyn, og min moder tog imod mig med usigelig glæde og lagde mig som en sær gæst på salen alene . . .

I forbindelse med svenskekrigene og polakindkvarteringen rasede i 1659 en voldsom pestepidemi (plettyfus) i Jylland, hvis hovedsmittekilde menes at være polakkerne. Små glimt fra dødsfaldslisten i Jels kirkebog (Sønderjylland) viser, hvilken panikagtig stemning der må have hersket under epidemien. Den 20. april 1659 døde Mads Andersen i Grønbæk. „Han blev ført på Jels kirkegård, men hundene åd ham af kisten. Hans hustru døde også i Grønbæk og blev beliggende på bordet, og ormene fortærede hende. Hun blev ubegravet.“ I sognet døde også en lam ung mand, om hvem præsten siden erfarede, „at de havde med to grebe lagt ham i kiste. Gud nåde fattige fader- og moderløse børn!“

En af de største pestepidemier, der i nyere tid har ramt vort land, er byldepesten, som i 1711 bortrev en tredjedel af Københavns befolkning eller henved 25.000 personer. Byldepesten, der var meget smitsom og overførtes direkte fra person til person, begyndte med kuldegysninger, tørst og madlede. Den angrebne overvældedes af træthed og faldt i dyb søvn, øjnene blev betændte, pulsen uregelmæssig. Betændelse i mund og hals hindrede den syge i at indtage føde, og der opstod smerter i underlivet. Til sidst slog de betændte kirtler ud som bylder og den syge døde. Dersom den angrebne imidlertid overlevede byldeerne, efterlod de en række dybe, vansirende ar overalt på den syges krop.

Den store pestepidemi, der udbrød i Helsingør i november–december 1710, var antagelig bragt til landet af et skib fra Danzig eller af en person fra et andet europæisk land, hvor pesten rasede. I begyndelsen turde man ikke anerkende, at der var tale om pest. Det ville betyde fuldstændig afspærring af Helsingør by fra omverdenen, og et så drastisk skridt vovede man ikke at tage på daværende tidspunkt. I løbet af foråret 1711 blev det dog nødvendigt, efter at pesten havde bredt sig til de omliggende landsbyer og havde gjort sig gældende blandt byens borgere.

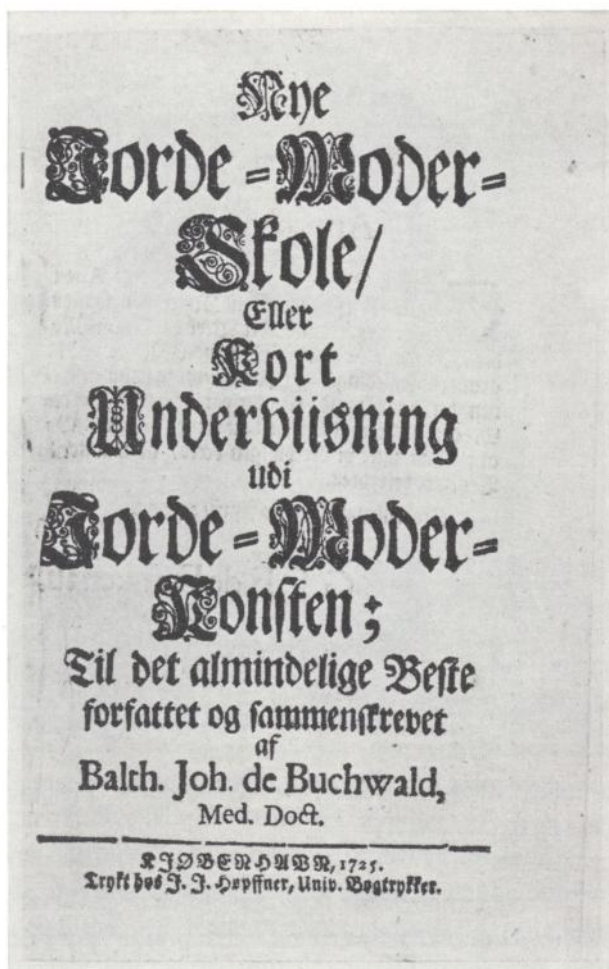
Helsingør afspærredes den 25. maj 1711, ved at der fra Espergærde til Villingebæk anbragtes vagtposter, som havde ordre til at nedskyde enhver, der søgte at overskride grænsen. Provianteringen klaredes, ved at der uden for det afspærrede område blev oprettet en markedsplads, hvor to proviantmestre indkøbte den fornødne proviant til byen. Det blev forbudt at indføre svin, gæs, frugt, brændevin samt mælk og ost. Helsingørs indbyggere formanedes til at holde sig borte fra de pestramte huse, der blev angivet ved et stort, hvidt kors samt til at undgå offentlig sammenstimlen. Endvidere skulle beboerne holde gader og huse rene, nedbryde svinestierne og afhænde deres svin.

København nåede at blive smittet, inden Helsingør afspærredes. I de smalle, skidne stræder blandt en tætboende befolkning, der ikke havde øje for hygiejne og renlighed, havde pesten let spil. For de personer, der ikke havde råd til at flygte fra byen, blev epidemien en katastrofe. De pestramtes tal voksede fra dag til dag. Epidemien kulminerede i august måned med henved 10.000 dødsfald. Samtidig indførtes der udgangsforbud fra København for almindelige mennesker. Konge, administration, adel, hær og flåde havde for længst bragt sig i sikkerhed. En stor del af hovedstadens læger havde gjort det samme.

Den før så livlige by blev stille. Rummelen fra pestkærrernes hjul og jammeren fra de syge var nu det eneste, der afbrød stilheden i de tomme gader. Ligdragerne havde nok at gøre, og snart blev der også mangel på dem. Byens laug opfordredes energisk til at stille ligbærere, soldater og studenter trådte til, ja man greb endog til at antage fire stærke kvinder til at udføre ligdragernes gerning. Med løfter om 10 rigsdaler i løn samt frit ophold og begravelse søgte man at lokke landboerne til; de flygtede dog, så snart de erfarede tilstanden inden for byens porte. I et brev fra 29. august 1711 fortælles der om hovedstadens fortvivlede situation: „De fleste lig føres med store rustvogne uden for byen og bæres i og af vognene af dertil bestilte ligdragerne. Disse folk er det aller ugudeligste folk, der kan være i kristenheden. Jeg har set ikke een gang, men mange gange, da der har været seks, otte ligkister på een vogn, og en af disse karle har siddet på en kiste, en anden ligget langs oven på en anden kiste, så de agter slet ikke deres liv, hvorover da også mange er døde af dem, så at vi snart ikke kunne få så mange, som her behøvedes.“

86 vægttere blev sat til at overvåge, at folk fra smittede huse ikke kom i kontakt med de raske. Befængte huse afmærkedes med et hvidt kors, og de syges værelser blev forseglede. Raske i sådanne boliger blev enten afsondret fra omverdenen i deres egne værelser eller sendt til karantænehuset på Christianshavn. Trods disse forholdsregler, trods røgelse, eddike og svovl, tobaksos og tjærelugt samt flere andre fantasifulde miksturer og essenser, hørte pesten ikke op. – Overtroen havde god grobund under disse forhold, alt måtte prøves. Endnu så sent som i slutningen af det 18. århundrede fortæller K. L. Rahbek, at han og hans brødre bar æg med kviksølv i på brystet som beskyttelse mod pestsmitten. Når det ringede på porten hos deres far, som var brygger, havde børnene ordre til at trække porten op og straks bringe sig i sikkerhed på en hestevogn for derfra at modtage besked.

I løbet af sommeren så myndighederne sig nødsaget til at indrette et lazaret, hvor de syge kunne anbringes. Hertil valgtes Vodrofgård på den anden side Sortedamssøen. Herfra var der ikke langt ind til byen, og beliggenheden var ideel på grund af Ladegårdsåen og en del mosestrækninger omkring gården. Lazarettet blev beregnet til 300 patienter, men måtte snart udvides med yderligere 200 plad-

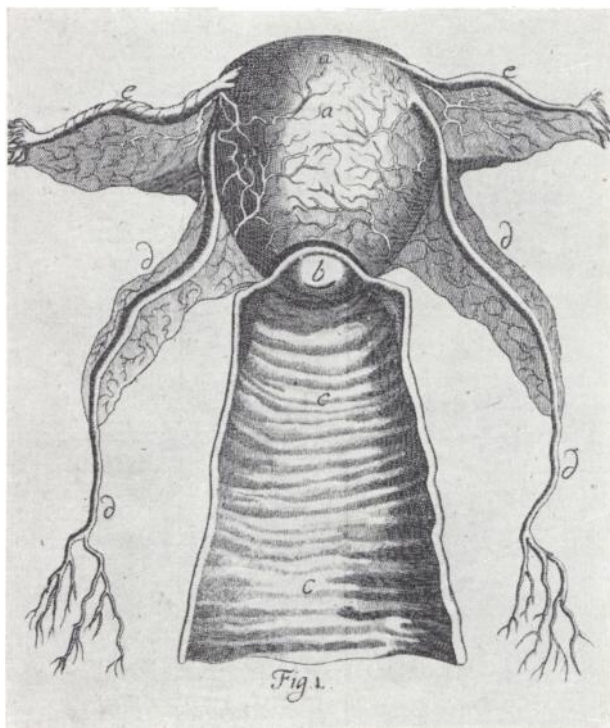

I 1600 årene var der en nær forbindelse mellem barberhåndværket og kirurgien. Forfatteren af denne „Jordemoderskole“ tog barbereksamen i 1690, blev senere medicus og kirurg ved flåden, tog doktorgraden og endte som professor i medicin og universitetets rektor. Han var den første, der forelæste over fødselsvidenskab ved Københavns universitet.

ser. Da epidemien kulminerede, indrettede man tillige Ladegården til pesthus. Pesthospitalets senge bestod af halm, sække og tæpper, hvor de syge måtte ligge i egne, snavsede klæder. Da pesten i august måned nåede sit højeste, måtte man gribe til sengepladser bestående af halmsække i det fri. Vågekoner og sygepassere bukkede under i større og større tal blandt de pestbefængte, og til sidst måtte man tilbyde fængselsfanger friheden mod at passe de syge. Disciplinen på de to pesthospitalet var yderst ringe. Sygepassere og vågekoner stjal fra patienterne, bart-skærerne traktede de syge ilde, ja, det gik endog så vidt, at oppegående patienter stjal de døde klæder og solgte dem i hovedstaden.

Da pestepidemien efter et års hærgen hørte op, var henvend en tredjedel af byens borgere omkommet. Efter at branden i 1728 havde lagt byens forfaldne og

Første jordemodereksamen

I 1600 årene havde man gennem dissektioner klarlagt de kvindelige kønsorganers anatomiske bygning. Billedet her viser skeden, livmoderen og æggestokkene til oplysning for vordende jordemødre, der siden 1673 kunne tage eksamen i dette hverv. – Fig. 1 i Balth. Joh. de Buchwald: Nye Jorde-Moder-Skole, Kbh. 1725.

uhumske kvarterer i aske, blev København forskånet for pestepidemier de følgende 125 år.

Der var i 1600 årene ikke tale om en organiseret undervisning af landets jordemødre. Disse var selvlærte og viderebragte ældre tiders traditioner i deres barsels-hjælp. Ifølge kirkeritualet skulle jordemødrene dog være ærlige og gudfrygtige kvinder og modtage undervisning af præsterne i, hvorledes de skulle forholde sig med barselskvinderne og fosteret. Først i 1672 blev der tale om lægevidenskabelig undervisning, idet det bestemtes, at lægerne skulle undervise og overhøre de vordende jordemødre. I 1673 afholdtes landets første jordemodereksamen med 15 københavnske jordemødre, som lægerne alle var tilfredse med. De nye bestemmelser blev dog ikke overholdt til fulde, hvorfor der i 1714 nedsattes en særlig jordemoderkommission, der skulle overvåge, at ingen ukvalificeret jordemoder fik lov til at praktisere.

Med de sindssyges pleje og helbredelse stod det ringe til i 1600 årene. Man tænkte ikke på at helbrede den sindssyge, men blot på at afsondre ham fra omverdenen. Denne afspærring førte ofte til, at den syge gik helt fra forstanden. Ved

enkelte af landets hospitaler, d.v.s. stiftelser for fattige, kronisk syge og gamle, var der indrettet en dårekiste til forvaring af sindssyge. I de fleste byer var arresterne de eneste opbevaringsmuligheder for de vanvittige, og her belagdes de med lænker og håndjern. I København brugte man pesthuset til dårekiste, og hertil indsendtes sindssyge fra hele landet. I 1709 blev det dog befalet, at der ved landets hovedhospitaler skulle indrettes en eller to dårekister af en sådan beskaffenhed, at ingen kunne bryde ud heraf. Endnu hundrede år efter måtte man dog mange steder fremdeles bruge arresten som dårekiste. På landet indrettede man private dårekister i gård, stald eller en afkrog af huset, hvor den syge var til mindst besvær for familien. Dårekisten bestod af et træbur, hvis opførelse kunne bekostes af den stedlige fattigkommission eller med hjælp fra kirkebøssen. I 1653 fik familien til en sindssyg i Serritslev sogn tilladelse til at tigge til livets ophold, efter at husefaderen havde haft et sindssygeanfald. 26–27 år tilbage var han blevet angrebet af afsindighed og havde i den forløbne tid haft 7–8 anfald, der undertiden varede mere end et halvt år ad gangen. Sidst havde anfaldet været så heftigt, „at hans fattige hustru og venner måtte nødes til at binde ham og anholde ham i bånd og jern en hel vinter ved støtter og stolper uden ild og varme, så han måtte afstå hus og hjem og hans ganske formue.“

I en tid, hvor heste og kvæg var af fundamental betydning for samfundets trivsel, var det naturligt, at man inden for veterinærmedicinen var nået til behandlingsmetoder, der stod på højde med behandlingen af menneskets sygdomme. Videnskabeligt uddannede dyrlæger fandtes ikke. Veterinærmedicinen var – om nogen – en erfaringsvidenskab. Den støttede sig ikke til videnskabelige forskningsresultater, men udelukkende til de erfaringer, slægtled efter slægtled havde videregivet dens udøvere. Endnu inden man ved Københavns universitet almindeligt havde anerkendt dissektionernes betydning ved udforskning af menneskets sygdomme, fandtes der folk, som foretog dissektioner på dyr af andet end anatomisk interesse. I 1629 fik f.eks. en rakker, der arbejdede for Antvorskov slot, betaling for at slæbe to døde heste ud af beriderstalden og opskære dem, „at smeden deraf kunne erfare, hvad sygdom de havde haft.“ Beridersmeden var lægekyndig og anvendte en mængde forskellig medicin på dyrene. Medicinen kom fra en apoteker i København og opbevarede i et skab. Som eksempel på smedens behandlingsmetoder kan nævnes en medicin af følgende sammensætning, som blev „indgiven den ene posthest, som var blevet syg indvortes udi livet, så at han hverken kunne æde eller drikke: 1 pot vin, bævergejl, dyvelsdræk, venedisk theriak, enebær.“ Til en syg posthest brugtes i 1626 1 lod venedisk theriak, 1 lod dyvelsdræk, 1 lod bævergejl, 1 pot vin til livet, 2 potter rhinsk brændevin til anstrygning, endnu 2 potter vin til benene, 2 pund palus (Bordeaux-vin), 1 fjerdingkar mel.

Syge dyr

På herregårdene blev der intet sparet, når der viste sig tegn til sygdom blandt besætningen. I 1654 og 1657 var der sygdom blandt studene på Skovgård i Vejle amt. Dyrene blev behandlet med terpentín-olie, isopvand og pimpernelle. Fra Viborg hentedes en „karl“, der var særlig dygtig til at indgive de angrebne stude medicin, og fra herregården Lundenæs ved Skern fik man fat i en „øksendoktor“, som bl.a. skulle „slå fæet op“, d.v.s. årelade det.

For at hindre smitte blev de syge dyr i 1657 adskilt fra de raske i en særlig stald, thi, som greven til Skovgård skrev „når de sunde øksen opstaldes, får man for al fares skyld også give dem noget ind og lade dem årelade og tage tjære og lade dem dermed 3 gange daglig stryge udi næseborene.“ – Bønderne fik i tilfælde af sygdom blandt deres kreaturer hjælp fra de kloge mænd og koner eller klarede sig med egne overleverede husråd. I 1624 fortalte således en gårdmand for retten, at Mette Andersen, den kloge kone i Fraugde, ofte havde været hos ham, når der var sygdom i besætningen. Som helbredelsesmiddel angav han, at hun havde brugt „søden byg, malt, salt, sod, spegesild, tjære, theriak, åreladen og andre sådanne midler.“

FATTIG OG Udstødt

„De selv har intet, men lever af hver mands nåde.“ Denne karakteristik gælder omvandrede, skånske tiggere i Nordsjælland, men kunne for den sags skyld omfatte hele den store masse af fattige, vanføre, fordrevne eller bortrømte personer, som på stadig vandring fra landsby til landsby opretholdt livet ved at tigge sig hjælp hos de raske og bedre stillede. Denne brogede forsamling af stakler talte også eventyrere, arbejdsu villige personer og regulære forbrydere. Intet under, at det omvandrede proletariat var både ildeset og frygtet.

Da en tigger i 1691 havde truet Væggerløse præstegård med ild og havde gjort mange udskejelser på egnen, fik præsten luft for sin harme ved følgende notat i kirkebogen: „Dette kunne jeg ikke efterlade at indtegne for mine efterkommere, at de kan vide at have øje på sådanne skalkagtige tiggere, der fører ingen bevis med sig, thi jeg tror ikke, at der ved nogen rytter-soldaters eller bådsmands levnet går så megen synd og ondskab i svang, som ved det forbandede tiggervæsen hvor der begås hor, mord, blodskam, synd mod naturen, Christi nådes foragt, fylderier og alt det onde, der er til.“

Det omstrefjende proletariat var ikke let at afvise, når det flokkevis søgte ind i landsbyerne og påtrængende og nærgående tryglede om almisse. Fik man ikke noget, var der ikke langt til eder og forbandelser og trusler om den røde hane. Tre mænd og deres kærester som havde slået flok og følge, skabte i 1640 opstandelse i Haraldsted og Allindemagle ved Ringsted. Det begyndte med, at en af omstrefjerne fangede en høne og ville tage den med sig. Da det blev opdaget, måtte ejermanden døje grove gloser, og inden tiggerne gik videre til næste offer i landsbyen, fik en af dem slynget ud: „Jeg skal give dig en rød hane for en gul høne, før jeg går ud af byen.“ En gammel kone klagede over, at tiggerne, da hun var gået ud i gården og havde skudt slåen for sin dør, tog slåen fra den øverste dør og sagde: „Kommer nu karle, nu er døren åben, nu skal hun give os, eller hun skal få den styrtende syge“ (epilepsi)! De nødte derpå konen til at give dem en ost, og da de fik den, sagde de: „Nu skal I give rakkerne en og hestefletteren (-flåeren) en!“ Konen nægtede dog, og tiggerne måtte nøjes med den ene ost. Et andet sted kom to af betlerne ind på en gård, hvor konen var alene hjemme. De tiggede, og konen gav dem 2 skilling, som hun netop havde hos sig. „Da sagde de, at de ville skide i hende og de 2 skilling, men de ville have ost; da gav hun dem en ost, hvilken de ikke ville annamme; så tog de en anden ost, som hun havde gjort til præsten. Da

Skalkagtige tiggere og uærligt folk

råbte hun og sagde: „Åh nej, tager ikke den!“ Tiggerne krævede flæsk i stedet, og da de endelig gik, hilste de hende med følgende ord: „Nu kan du sige, at du har været i bøddelens hånd!“ Tiggerne gjorde mange ulykker og drak meget øl i de to landsbyer. De kom for herredstinget og fik dom for løsgængeri, vold og tyveri. Straffen var jern og fængsel for livstid på Bremerholm.

Tiggerne, der i 1640 satte Haraldsted og Allindemagle på den anden ende, kom ustandselig med hentydninger til bøddel og rakker. Bøddelen og rakkere samt deres medhjælpere hørte til de såkaldte „uærlige“. De stod uden for samfundet og var kun tålt, fordi de udførte et afskyet, men nødvendigt arbejde, som ingen anden ville påtage sig. Ingen ville være i hus med eller omgås de personer, som beklædte samfundets allermost foragtede bestillinger. Nogle rakkere eller natmænd var bøddelmedhjælpere, andre udførte blot „uærligt“ arbejde såsom flåning og nedgravning af selvdøde kreaturer, bortkørsel af skarn, rensning af skorstene m. m. Løsgængerne leverede en ikke ringe del af det mandskab, bøddel og rakker havde brug for som hjælpere i det daglige arbejde. Dette var i og for sig naturligt nok, thi kun blandt de omstrefjende kunne bøddel og rakker finde folk, som ville omgås dem. Det kunne dog også knibe med at skaffe mandskab til at besætte posterne som bøddel. I 1630 benådede man således en tyv fra dødsstraf, mod at han påtog sig hvervet som bøddel i Ty.

I Viborg og Ringkøbing amter var der især mange tattere. Disse blev sat i klasse med rakkere og natmandsfolk, og selv om de almindeligvis intet havde at gøre med bøddelen, foragtedes, mistænkte og forfulgtes de af den stedlige befolkning. I 1717 berettedes det, at natmændene i Vestjylland tog meget til og begik store overgreb mod bønderne. „Således havde en natmand og hans kammerat forsøgt at dræbe en soldemager ved et pistolskud, men de traf ham kun i armen, hvorpå han styrtede sig i åen og svømmede over til en nærliggende by, hvor han forstak sig i en lade. De to kunne ikke svømme, men fandt noget borte en båd, satte over og ilede nu til byen. Ved deres ankomst tog alle mennesker flugten af forskrækkelse. De opsøgte soldemageren, førte ham ud på marken, knækkede arme og ben på ham, stak ham til sidst en fork gennem halsen og lod ham ligge, da han snart døde. Næste morgen tog de en hest på marken, spændte den for den dødes fødder og slæbte ham ned til åen, styrtede legemet deri, at det kunne drive til havet.“ Den ene natmand døde kort efter, den anden blev fængslet, henrettet og lagt på hjul og stejle.

Foragten for bøddel- og natmandsarbejde lå dybt hos befolkningen. I 1699 var det kommet bøddelen i Kolding for øre, at en rytterbonde i Lunderskov skulle have slået en selvdød ko. Bøddelen mødte straks op ved bystævnet og klagede over, at man gik ham i næringen. Han gik hen til rytterbonden, lagde hånden på hans skulder og sagde: „Du est en rakker!“ Rytterbonden sad ikke denne beskyld-

En „stakarl“ var én, der gik rundt med tiggerstav og bad om en almisse i Guds navn. På en københavnsk pengetavle fra o. 1625, brugt til indsamling i kirken, afbildes han i knælang kofte og lange benklæder, som var han en værkbruden sømand. Den fornemme herre i posede knæbukser tager en penning af sin snørepung og lader den falde i tiggerens fremstrakte hånd. – Nationalmuseet.

ning overhørig. Han gik til Kolding byting og fik dom for, at han ikke havde flået nogen selvdød ko. Koen havde fået benet af led og var blevet nedstukket som et andet stykke slagtekvæg. Bøddelen måtte gøre rytterbonden offentlig afbigt, så denne ikke tog skade på ry og rygte.

I 1705 indfandt en fattig vendelbo sig ved aftenstide i natmandens hus uden for Østerport i Aalborg. Han klagede over at være utilpas og døde i løbet af natten hos natmanden. Ingen i Aalborg ville foretage ligsyn, fordi afdøde „lå i sligt et foragteligt hus.“ Husfolket lagde liget i kiste og satte det uden for døren på alfarvej, „hvor det siden i nogle dage gav en slem stank fra sig til de forbigående.“ Da dette heller ikke hjalp, og ej nogen af gemen pøbel ville bekvemme sig til at bære liget til jorden, lod borgmesteren endelig en nat liget føre hemmeligt til kirkegården, hvor det blev nedsat. Støttet af sin biskop og med henvisning til kirkeritualens regler om ukendte døde med ukendt dødsårsag, måtte provsten afslå borgmesterens bøn til ham om at forrette jordpåkastelsen.

Foragten for bøddel- og rakkerarbejde holdt sig, selv om kongen gennem forskellige forordninger slog fast, at rakkerne udførte et nyttigt arbejde, og at de ikke

måtte regnes til uærlige folk. Loven fastslog, at ingen måtte foragte natmændene og deres børn eller på anden måde tilføje dem vanære. Da bøddelen i Helsingør i 1686 skulle have sine børn i skole, ville ingen af de fire skoleholdere i byen tage imod børnene. Biskop, provst og magistrat bestemte da, at børnene skulle gå et kvart år i skole hos hver af skoleholderne, og at den ældste skoleholder måtte tage turen først. Det nægtede han. Først efter at være blevet gjort bekendt med, at hans vægning kunne straffes med arbejde i jern på Bremerholm samt efter at være blevet stævnet til tinge, „slog han sig til rette og tog børnene i skole.“ – Bøddel og rakker var så isolerede i de små samfund, at der måtte særlige lovbestemmelser til, for at de kunne få fødsels- og begravelseshjælp samt faddere til deres dåb. Øvrighedens og borgerskabets hustruer skulle træde til som jordemødre i påkommende tilfælde, og provsten skulle døbe børnene i overværelse af borgmester og råd eller den bedste del af borgerskabet. Endelig skulle øvrigheden være til stede ved de „uærliges“ begravelse.

Den, som ville betle sig frem i verden på lovlig vis uden for fødesognet måtte have pas og attest på sine svagheder. Pludselig sygdom, ildebrand eller anden ulykke kunne bringe velstillede til betlerstaven fra den ene dag til den anden. Som bevis på vedkommendes sygdom eller ulykke skulle der udstedes et særligt tingsvidne på herreds- eller birketinget. Tiggerbreve blev dog kun udstedt til folk, som havde udsigt til at komme på fode igen efter deres sygdom eller ulykke.

I 1648 døde Anders Rasmussens kvæg i Lyndelse. Han kom i armod og måtte have bevis på sin bedrøvelige tilstand. Tiggeriet var hans eneste udvej. Hans Nielsen Buch i Lundby måtte i 1642 søge godtfolk om hjælp, efter at hans syge og uarbejdsdygtige kone havde bragt familien i armod. Kun ved at kalde på folks medlidenhed kunne han skaffe penge til lægehjælp. Jens Nielsen i Fraugde Kærby var en fattig husmand, da han i 1645 kom i en tilsvarende situation. Ved et vådeskud under den sidste mønstring var hans søn blevet såret af en pistolkugle i brystet. Pistolkuglen blev senere udtaget under sønnens højre arm af en badskærer, men inden denne gik i gang med operationen, måtte han dog have lovning på en stor sum penge for sit arbejde. Faderen måtte skaffe udvej for betalingen. Det lod sig kun gøre ved, at han begav sig ud på tiggeri med tingsvidnet som dokumentation.

Af de titusinder af tiggere og andre omløbere, der drev omkring på landevejene var det dog kun de allerfærreste, der havde officiel godkendelse af deres levebrød. En meget stor del af omløberne var regulære løsgængere, som i ly af folks medlidenhed, men i strid med lovens bogstav søgte deres næring på landevejene. Løsgængereri var forbudt, og loven fastsatte strenge straffe for dem, der overtrådte bestemmelseerne. Efter merkantilistisk tankegang var det en forbrydelse, at arbejds-

Blinde, vanføre og folk, der havde mistet alt ved ulykkelige hændelser, måtte have et tingsvidne eller et tiggerbrev for at betle sig frem på lovlig vis. En blind mand, Knud Aagesen, havde i 1719 ladet trykke en vise, som han sang, mens hans følgesvend på sin violin spillede melodien: „O Gud, hvad dine domme er hel uransagelig ...“
– Kgl. Bibl.

føre personer var uden fast arbejde. Trods talrige forordninger og bekendtgørelser lykkedes det aldrig Christian 4. at adskille løsgængere og regulære tiggere. Lovens arm var kort, befolkningen bange eller langmodig. Vanskeligheden lå i at skelne mellem uforskyldt tiggeri og selvforskyldt omløben; frygt og medlidenhed gik ofte forud for loven.

I 1647 opholdt en fremmed tiggerske sig hos Mikkell Brun i Moseby på Falster. Kvinden var blevet afvist andetsteds i landsbyen, men hos Mikkell Brun havde hun fået ly for natten. Dette var imidlertid i strid med byvedtægten, som bestemte, at ingen af bymændene måtte „låne kæltringer, tyve eller skælmer eller trolddomsfolk hus under en tønde øls fortabelse og øvrigheds sag herudi foruden“. Da det kom til retssag, forsvarede Mikkell Brun sig blot med, at han ikke kendte noget til, at byvedtægterne forbød at huse fremmede folk. Bestemmelser om, at ingen måtte

I Næstved, St. Peders kirke, hænger en tiggetavle fra 1633, der oven over billedet af kirken og en betler har følgende indskrift: Kirkens bygning du tænke på / thi du får intet med dig herfra / En ærlig ihukommelse det dig er / hvis du giver kirken til Guds ær(e) / De fattige hjælp i deres nød / så velsigner Gud dit daglige brød / thi aldrig har jeg set den forladt / som frygter Gud og gør godt. – Nationalmuseet fot.

give kæltringer og andre uden pas natlogi, går igen i landsbyvedtægter fra både Jylland, Fyn, Sjælland og Lolland. Stedvis måtte man dog huse de omvandrende en enkelt nat.

Mortensdag 1685 kom en udstafferet tiggerkvinde ind til et par gamle, enfoldige folk ved Præstø og bad om husly for et par ugers tid. Hun fortalte, at hun kom fra Falster og ledte efter sin søn. Manden var så forsigtig at spørge efter hendes skudsmål. Hun fremviste da en seddel, som efter hendes udsagn stod skrevet på latin og bar fire mænds underskrifter. Manden kunne ikke læse. Tiggersken levede højt på de to skikkelige gamle menneskers godtroenhed og spillede dem det ene puds efter det andet. Opholdet blev på hverken to eller tre uger, men kom til at vare langt over tre måneder; kvinden var næsten ikke til at slippe af med.

Mange kom uforskyldt i tiggeriet og måtte drive dette som et levebrød. Alle var dog ikke lige ærlige, når det gjaldt om at vække godtfolks medlidenhed. En løs-

gænger, der i et års tid havde vandret omkring på Falster og tigget med et blodigt klæde omkring benet, blev i 1635 ført for retten. Her opklaredes det, at benet havde været lægt de sidste 4 år! – En tiggerske, der i 1685 hjemsøgte Præstøegnen, var så uheldig på sin tiggergang at træffe på en bekendt, der erindrede hende om tiggeriet i hovedstaden. „Jeg mindes dig vel den tid, at du var i Kjøbenhavn, at du gik til slagteren og købte blod, tog det i munden og spyttede det alt mellem ud igen, at folk skulle ynkes over dig og tro, at du var sær elendig.“ Efter denne og andre ubehagelige påmindelser forføjede tiggersken sig af gården.

I 1691 kom en midaldrende tigger, Hans Rasmussen, og en kvinde, som han udgav for sin hustru, til gudstjenesten i Væggerløse kirke på Falster. Tiggerens arme var visne og indsvundne. Han forstod at udnytte dagens tekst til et voldsomt krampeanfald, der skulle vække medlidenhed hos kirkegængerne. Præsten skriver i sin kirkebog, at midt under prædikenen, som handlede om den „svære vold og tyranni Sathan øver på den, han efter Guds tilladelse får magt over, faldt denne Hans Rasmussen af den slemme syge med sådan umanerlig hujen og skri-gen, at folket i kirken blev alle meget forskrækkede og tænkte, han var besat af djævelen. Og som jeg i prædikestolen så og agtede, at han i faldet satte sit hoved først til jorden og sprang således halshoved, at han kom midt op i kirken og sparkede med sine ben på kvindernes stole, så fattede jeg mistanke til ham, at han selv gjorde sig denne syge af skrømt og skalkhed, og derfor gik til ham, som han lå i Cornelius Mortensens hølade, fristede ham derom og gjorde ham så angst, idet jeg afmaled ham helvede hedt og Guds retfærdighed så streng, at han gik til bekendelse, han gjorde sig selv den syge, på det han ville bevæge folk til des større barmhertighed mod sig.“ Kvinden, der fulgte tiggeren, fortalte senere, at hendes medfølger opsøgte markederne og lod sig falde i krampe utallige gange for at tryg-le penge af folk. Om natten drak og fyldte han sig.

De fattiges store dage faldt omkring St. Hans og årets andre højtider. Ved mid-sommer strømmede folk til de hellige kilder, og hvor godtfolk kom sammen, var der gode muligheder for almisse. Kildefærden til kilderne omkring København til-trak således ikke alene fattige og krøblinge fra byerne og landet, men også betlere i hobetal fra Skåne. Krøblinge og vanføre kom der dog ikke alene for betleriets skyld, idet de ved de hellige kilder havde mulighed for at blive helbredt for deres skavanker. Fattiggasserne i byerne betalte således gerne en rejse til de hellige kil-der, når doktoren eller den kloge kone ikke kunne hjælpe de syge.

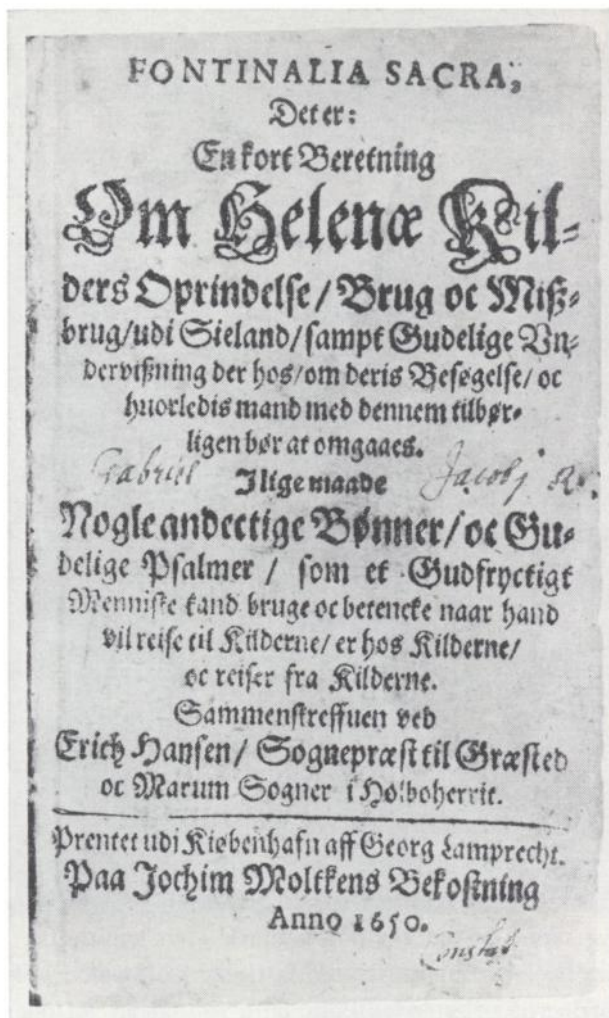
En væsentlig del af de beløb, der anvendtes til fattigunderstøttelse, kom ind gennem kildeblokkene, som var opstillet ved de hellige kilder. En af landets navn-kundigste kilder var Helene kilde i Tisvilde. En gang årligt åbnedes blokken, og pengene uddeltes til de fattige og syge hovedsagelig i de 13 omliggende sogne.

Tugt- og børnehuset – stodderkongen

Præsterne skulle foretage fordelingen og oplæse denne på sognestævnet. Fra kildeblokkens regnskab mellem 1668 og 1673 kan nævnes følgende uddelinger: Hr. Henrik i Blistrup bekom formedelst hans elendige og bedrøvelige tilstand, idet hans præstegård er afbrændt til en hjælp 6 slettedaler. – Degnekonen i Valby, som har brudt hendes lån og har lidet til bedste at lade sig læge for 5 daler. – En fattig mand ved navn Jacob Skotte, som kvinden er fradød og har to spædbørn bekom 2 daler 2 mark. – Et fattigt kvindfolk døde i Tisvilde, til kisten til at komme til jorden med 1½ daler. – Et uægte barn i Mårum, som moderen er letfærdig frarømt, som en gammel husmand Oge Hansen af medynk har hos sig til dets opføddning blev meddelt 2 daler. – En fattig jysk karl, som er tilfalden et flod i hans ansigt til hjælp 1 mark. – Lorentz Benick af Flensborg, som er fangen i Tyrkiet, til hans løsenhjælp 1 daler 2 mark. – Et hittebarn, som er om natten henlagt for Søren Lauersens dør i Valby 1 daler 2 mark.

For at komme det mere og mere om sig gribende tiggeri og løsgængereri til livs oprettede Christian 4. i 1605 Tugt- og Børnehuset i København. I 1621 deltes institutionen i et tugthus, forbeholdt løsgængere og tiggere, og i et børnehus, der optog forældreløse børn og oplærte dem til at arbejde i tekstilindustrien. Efter loven skulle løsgængerne ude omkring i landet pågribes og sendes til Tugt- og Børnehuset i København. Det skete dog ikke i større omfang. For hovedstadens mange lediggængere var det vanskeligt at undgå at blive pågrebet. I 1624 nævnes det, at der hvert år kom løse arbejdere til byen uden pas eller andet skudsmål. De „søger hemmelig logering og herberg inden og uden portene, udi vinkler og vråer, hvor dem bedst bekvemmer, og når de siden opsøges om deres vilkår at vide, undskylder de dem, en part at have været fiskerkarle, en del aftakkede båds mænd eller tjenesteløse folk og i andre måder dem erklærer, og siden fører her i byen et letfærdigt og løsagtigt levned . . . Før en part endda vil arbejde, går de hellere med stærke og føre lemmer uforskammet for døre og betler, en part og avler horebørn, som i lige måde holdes af forældrene til betleri og således opfylder byen med en utallig hob praktkere.“

Københavns politimester, Ole Rømer, indledte i 1705 en sand jagt på byens betlere. Han fortæller, at tiggerne var meget forsigtige med at opsøge de rette tider og steder, hvor de kunne udøve deres profession. „En del gør skikkelig mine på gaderne, og så snart de ser deres hold, at ingen observerer dem, smutter de sig udi en hast ind i de store gårde.“ Politimesteren mente, at han havde fået udryddet en ganske væsentlig del af betlerne, men juleaften dukkede en sværm på flere hundrede betlere op i gaderne under påskud af den gamle sædvane, at betlerne skulle have almisse på højtidsaftenerne. „Jeg lod i hast på Købmagergade, som var ganske fuld, gribe 6, ved hvilken exkution de fleste forsvandtes. Den hele skare var

Penge indsamlet ved de hellige kilder uddeltes en gang om året til de fattige. Men præsterne måtte påse, at de tilrejsende omgikkes andægtigt og tilbørligt med det hellige vand under bøn og salmesang, således som det fremgår af dette skrift, der er forfattet i 1650 af magister Erik, præst i Græsted og Mårum. – Kgl. Bibl.

næsten unge mennesker fra 10 til 16 år, drenge og piger eller midaldrende stærke kvindfolk.“

I en by som København var det vanskeligt at hindre, at fremmede tiggere fik del i byens fattigforsørgelse. I købstæderne kunne man bedre våge over, at kun byens privilegerede tiggere nød godt af understøttelsen. Omkring 1624 var Hillerød bys tiggere bl. a.: Niels Allehånde, som begge hænder var kroget på. – Krogrygget Birgitte, en fattig, værkbruden pige. – Mette Lydekvinde med de onde ben. – Bodil Olesdatter, som var afsindig. – Gale Kirstine. – Bodil Pedersdatter, for pest indelukt i Anders Grabers hus. – Jens Graver, som gik på to krykker. – Gamle Ellen, som var blind og måtte ledes af en dreng.

I en del byer var de fattige forsynet med et skilt af messing eller blik, som skulle angive, at de hørte til de privilegerede tiggere. De fleste byer havde ansat en stoderkonge til at føre opsyn med byens tiggere og til at hindre, at fremmede betlere søgte almisse i byen. Stoderkongen, der ofte gik klædt i en særlig dragt, førte an i optøget, når de fattige en eller flere gange ugentligt gik tiggergang igennem byen og modtog deres almisse af borgerne. Stoderkongen kunne også selv samle ind til fattiggassen. I 1727 nævner Hillerød fattigregnskab således, at „stodderfogeden plejer at få 8 rigsdaler, men fordi han har været så grov og bestjålet bøssen, har han ikkun bekommet 2 rigsdaler.“

Stoderkongerne var især i København foragtede af almuen. Selvom de skulle beskytte borgerne mod betleri fra udenbys tiggere, var det ikke i overensstemmelse med folks sindelag, at stoderkongerne, der selv kom fra de usleste lag, skulle forfølge og udjage de selvsamme hjemløse stakler, som måske forhen havde været deres venner. Ofte skete der overgreb på stoderkongerne ikke mindst fra soldaternes side. En ikke ringe del af det betlende proletariat bestod nemlig af soldater- og bådsmandskoner samt soldaterbørn. I 1688 var stoderkongerne nær ved at blive stenet af en flok „gemene folk“, da de ville hindre deres sammenstimlen på en af Københavns kirkegårde. I 1697 fik stoderkongerne tilladelse til at kalde vagten til hjælp, når der opstod vanskelige situationer.

Byernes fattiggasser bestod hovedsagelig af frivillige bidrag fra borgerne. Af fattiggassen fik de indenbys tiggere deres underhold, men der uddeltes også almisser til fremmede. I nogle byer gav man endog ret anseelige understøttelser til udlændinge. Af Ribe fattiggasse uddeltes der i 1647 bl. a. almisser til „en fordreven kræmmer fra Lodtsheim, som fjenderne havde afhugget den ene arm 2 mark – en syg skotsk soldaterkvinde 2 mark – en kvinde fra Holsted, hvis mand lå under badskærshånd 2 mark – en fattig og vanfør person fra Bække sogn 1 rigsmark – 3 fordrevne præster fra Böhmen 3 rigsdaler.“ Af regnskabet for 1656 kan nævnes, „en mand fra Lolland, som 3 gange havde lidt skibbrud 3 mark – 2 blinde mænd fra Vitten ved Vejle hver 2 mark og en lam mand, som gik på 2 krykker og ledede dem 1½ mark – en karl fra Brarup ved Tønder, som havde siddet fanget i Tyrkiet 1 rigsdaler – en fordrevet adelsmand fra Polen 1 rigsdaler.“

Byernes fattige og hjælpeløse boede i særlige fattighuse eller havde plads på et hospital. Hospitalerne var fra gammel tid milde stiftelser for fattige syge og gamle. Hospitalerne fik deres indtægter af jordegods og tiende samt fra et igennem tiden stadig voksende antal legater. Desuden tilfaldt der hospitalerne småindtægter af bøder og arv og salg af beboernes efterladenskaber. Hospitalerne havde hver en hospitalsforstander, som skulle drage omsorg for lemmerne og have indseende med deres sædelige og religiøse vandel. På Århus hospital var man omkring 1620 10

Nogle steder forsynede man de fattige med et skilt af messing eller blik, der gav dem ret til at bede om almisser. Her er tigger-tegnet formet som et kors, der bæres på brystet. Konen er klædt som bønderkoner i 1600 årene plejede at være, i skørt og trøje med udringning om halsen, der dækkes af en halsklud. Et smalt forklæde har hun bundet om livet uden på trøjen, og over panden ses kanten af hendes hovedlin under en hue, som i modsætning til senere hagebundne huer er bundet i nakken. – Kalkstensfigur fra Bursø hospital 1703, Nationalmuseet.

personer til at betjene de henvend 60 hospitalslemmer. Man bespiste dog ikke alene de lemmer, som havde fast ophold på hospitalet, men også fattige ude i byen. På de store helligdage uddeltes der særlig store portioner, og fra de kongelige slotte gav man tillige almisser til de mange tiggere, der ved højtiderne søgte ind i byerne. Fra Sorø skole uddeltes der således på skærtorsdag 1624 almisser ved porten til ikke færre end 900 personer.

Forholdet mellem forstander og hospitalslemmer var ikke altid det bedste. En klage fra beboerne i Helsingør hospital i 1702 viser, hvorledes forholdene kunne være. Forstanderen og hans hustru havde været oppe at skændes med en af hospitalslemmerne og „skældede os alle djævels lemmer og truede os med mangehånde trusler, og således har de nu drevet det med os næsten et ganske år. Vore madportioner om fiskedagene skulle blandt andet være et godt stykke salttorsk; efter middagen et godt stykke Bergenfisk og en halvål. Dette har de siden forleden jul

indtil nu haft borte fra os allesammen og i stedet givet os for torsken nogle små stykker boller den ene dag, den anden et stykke gammel, surt, harsk og ildelugtende gråsej, som ej kunne hænge ved benene. I stedet for den halve ål 3 à 4 små ferske flynder ej længere end en finger og ingen mad på, men bare ben af hvilke de kan købe en hel snes for en dansk skilling. I stedet for Bergenfisken 3 små ferske sild, som er her købte 7 à 8 for skillingen. Når vi månedlig skulle have et skålpund smør, får vi ej mere end 3 dele af et pund og det ganske harsk og snart ubrugbart uden til maden derved at fordærve. Øllet vi får, er ganske tyndt og lidt bedre end vand.“

På landet fandtes intet officielt fattigvæsen. De fastboende stakler ernæredes af sognefolket på skift eller fik del af kirkebøssen eller indtægterne fra en nærliggende helligkilde.

Blinde Uffe i Sørbymagle ved Slagelse var en af de mange, der slået ud af armod måtte gribe til betlerstaven. Han var født på Fyn i nærheden af Bogense og boede hjemme de første 24 år af sit liv. Efter 6 års tjeneste i sognet, fik han egen gård og giftede sig. Der kom fire sønner, men efter en tid blev Uffe sat fra gården af armod. På ny kom han ud som tjenestekarl, mistede sin hustru og rejste efter nogle år til Sjælland. Her giftede han sig på ny og fik i dette ægteskab tre døtre og en søn. De sidste 20 år af sit liv var Uffe blind. Han blev syg på sin tiggervandring i Havrebjerg, hvor han fik lov til at blive liggende 6 dage, inden han førtes til Sørbymagle. Her døde han samme aften 78 år gammel.

Knud Knudsen, en gammel betler, var født i Kirkerup ved Slagelse. Efter i mange år at have tjent kongen, vendte han tilbage til sit fødesogn. Han var svag efter de mange sår, han havde fået i krigen og søgte almisse hos fremmede. „Da han sidste gang således havde været ude for at søge almisse, blev han ført syg her til byen en aften og døde så samme nat. Var gammel omtrent 60 år.“ – Niels Knud Danielsen i Kirkerup blev forældreløs kort efter sin fødsel. Forældrene „efterlod barnet i en slet stand, thi det var vanfør og fattigt. Det voksede nok i længden, men ikke i drøjden og kunne aldrig nytte noget på sine fødder. Formedelt dets fattigdom blev det al sin tid underholdt af den fattigbloks penge ved Kirkerup kirke. Den kvinde, som havde det til opsyn efter forældrenes død, fik ugentlig 1 mark, men det sidste fjerdingår 1 mark 6 skilling til dets underhold.“ Barnet døde knap 2 år gammelt.

Sognets fastboende fattige og krøblinge havde som regel deres ophold i en stue eller et kammer hos en godhjertet gårdmand. Deres ejendele var få og næsten uden værdi. I 1690 boede fattige Mikkelt Hansen i hus hos Jens Sørensen i Homå ved Grenå. Han ejede en gammel seng med nogle pjaltede klæder i, en gammel fyrretræskiste uden lås samt noget bødkerværktøj af ganske ringe værdi. Hvad

Indskriften på Vrensted sogns fattigbøsse 1721 er en blanding af vendelbo- og rigsmål: „God avten I Guds Børn sign ier mad og spiise / A ber Jer om at I for guds skyld vil beviise / mæ nogen hielp og gi mæ fatte stakkels mand / Een skilling eller To Hver af ier i sin stand / Udi min Bøsse gud vil ier igien betaale / Fie(r) dobbelt og Jer gi med en fuld maalet skaale / Tack for de penge i mæ gav, god næt, far val / gud lønne ier igien i monne Tusind Tal.“ – Vendsyssels hist. Museum, Hjørring, fot.

han nød i Jens Sørensens hus fik han kun „for Guds skyld“. En anden fattig, som boede i landsbyen, ejede blot en gammel dyne og nogle pjaltede sengeklæder.

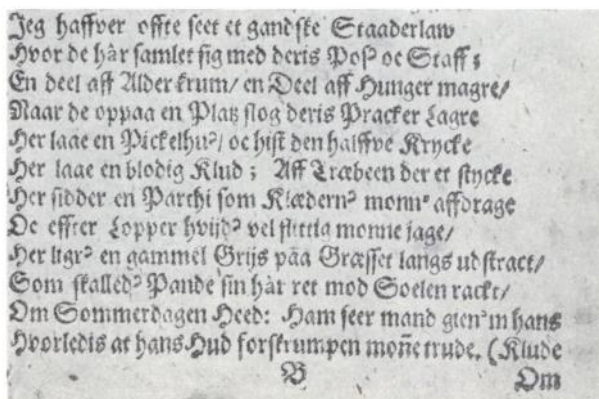
Bøndernes største bidrag til fattigforsorgen faldt dog på de mange fattige, vanføre og krøblinge, som på stadig vandring fra landsby til landsby betlede sig frem gennem livet. Bønderne organiserede det således, at stakler og krøblinge, når de

Stakkelsfjæl og stakkelsægt – død i elendighed

var færdige med at betle, blev kørt i hestevogn til næste landsby. Stakkelsægten eller stakkelsrejsen gik på skift blandt dem, der havde hest og vogn. For at man kunne holde rede på, hvem der stod for tur til at køre staklerne af byen, havde man i nogle landsbyer en pind eller stok, „stakkelsfjæl“, som fulgte med på stakkelsrejsen, og som efter endt rejse blev givet videre til naboen. Denne måtte da indstille sig på at køre de næste fattige og krøblinge af byen.

Det var en ulykke, om en af de fattige blev syg eller døde under tiggervandringen. Der skulle stor barmhjertighed til at huse en syg stakkel. Sengelejet blev næppe flyttet til stue eller kammer. De fattige hørte til i stalden eller laden, hvor der kunne findes et hestedækken eller en pjalt, de kunne tage over sig som værn mod nattekulden.

En syg stakkel kunne risikere at blive ført fra gård til gård, fra landsby til landsby, inden der var en, som forbarmede sig over staklen. En præst fortæller i sin kirkebog, at en fattig kvinde i 1719 døde hos en gårdmand i Vorgod sogn mellem Herning og Ringkøbing, efter at de „ubarmhjertige mennesker i Videbæk og Vesterager havde ført hende syg omkring og ville ikke unde hende så megen fred og sted at ligge på, til der kunne blive gjort forandring med hende.“ – En 15-års dreng, der var kommet fra Holstebro, men som havde tjent et års tid i Sørbymagle ved Slagelse, døde i 1654 elendig „forladt på det sidste“ i en gårdmands udhus. En

I et skæmte digt skrev Hans Willmsen Lauremberg 1652: Jeg haver ofte set et ganske stodderlav / Hvor de har samlet sig med deres pos' og stav / En del af alder krum, en del af hunger magre / Når de oppå en plads slog deres prakker-lagre / Her lå en pikkellhu' og hist den halve krykke / Her lå en blodig klud, af træben der et stykke / Her sidder et parti, som klædern' mon afdrage / Og efter lopper hvid vel flittig monne jage / Her ligger en gammel gris (tysk: Greiss, olding) på græsset langs udstrakt / Som skalled' pande sin har ret mod solen rakt / Om sommerdagen hed: ham seer man gien' i hans / Hvorledes at hans hud forstrumpet monne trude (skinner frem). – Kgl. Bibl.

Pligten til at underholde de fattige

kvinde, befængt med syfilis, som kom fra København til Kildebrønne, døde „i fæhuset i en krybbe; ingen kunne komme hende nær for stank; i samme krybbe blev hun ført til jorden.“

Døde en af landsbyens egne fattige, sørgede bymændene almindeligvis for begravelsen. I mange landsbyvedtægter stod dette ligefrem anført som en pligt for bymændene. Det var en anden sag, når en fremmed stakkel døde i landsbyen, eller når en fremmed blev ført tilbage til hjemsoget for at blive begravet der. I 1695 døde en fattig karl i Radsted på Lolland. Han blev ført til hjemsoget på Sydfalster og lagt ind på kirkegården. Her gravede de „en hule til ham og kastede ham udi,“ indsvøbt i et knippe langhalm og med alle klæderne på. De kastede hans tiggerstok ned i graven til ham, men kurven, som han samlede brød i, blev sat ind i hospitalet ved Radsted kirke, hvor moderen siden, da hun erfarede sin søns død, afhentede den. – En værdigere begravelse fik en fattig tigger, da han i 1693 kom fra Lolland til Hasselø på Falster. Han døde efter sin ankomst, men bymændene skød brædder sammen til en kiste, og præstens hustru gav et lagen til at svøbe den døde i. Klokkerne ringede ved begravelsen, og præsten prædikede, og degnen sang.

I 1685 lod en gårdmand i Skibbinge lige uden for Præstø et sygt og svagt kvindfolk indbære i en anden mands gård, mens denne var fraværende. Kvinden var segnet om på alfarvej og døde om natten på gårdmandens lo. Næste morgen lod han bymændene tude sammen på bygaden og bad dem være med til at skyde sammen til en kiste til den døde kvinde. Bymændene mente, at fattigkassen skulle betale og sendte bud til sognepræsten i Præstø med anmodning herom. Præsten ønskede imidlertid, at den mand, som havde ført kvinden ind i gården, hvor hun døde, skulle komme til Præstø og forklare nærmere. Dette skete imidlertid ikke, hvorefter bymændene på ny blev kaldt sammen. Ingen ville dog være med til at skillinge sammen til en kiste. Da liget havde stået i gården i over en uge uden at være kommet i kiste, så gårdmanden ingen anden udvej end at føre det til Skibbinge kirkegård. Her fandt man det siden liggende næsegrus med noget halm over. Først da skød samtlige bymænd sammen til kisten.

Tiggeriet var vokset støt op igennem middelalderen, indtil det i 1600 årene blev en ligefrem landeplage. Christian 4. søgte på mange måder at skabe et organiseret fattigvæsen i København og en del købstæder, men det var vanskeligt at få reglerne overholdt. Tiggeriet lod sig ikke udrydde før fattigdommen. Det var Christian 4.s tanke, at fattigforsørgelsen i byerne skulle organiseres således, at samtlige frivillige pengebidrag blev samlet i fattigkassen, og at der to eller tre gange ugentlig skulle uddeles en nøjere fastsat almisse heraf til byens tiggere. Betleri skulle derefter være overflødiggjort og blev gjort ulovligt. Stodderkongen skulle nu ikke alene hindre fremmede tiggeres betlen i byen, men også holde opsyn med, at

Pligten til at underholde de fattige

byens egne tiggere ikke fik mere end de ugentlige uddelinger. I 1708 fremkom en ny fattigforordning, som slog de gamle principper og sædvaneregler fast og præciserede byernes og sognenes pligt til at underholde deres fattige. Det blev nøjere fastsat, hvad gårdmændene skulle yde sognets fattige i „ædende vare“ (bespisning på omgang), men pengebidragenes størrelse var den enkelte dog stadig herre over. Endelig fastsloges det i loven, at sognene havde pligt til at underholde fattige, som havde haft blot 3-årigt ophold i sognet.

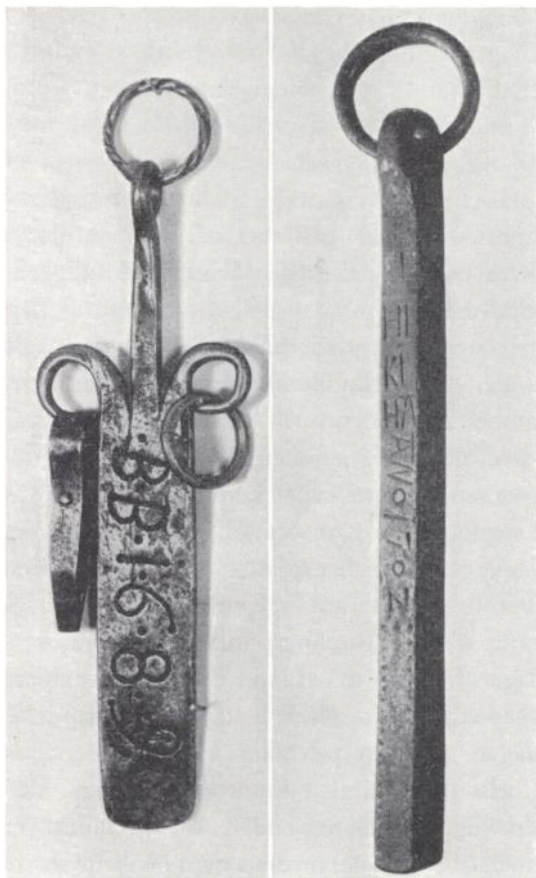
Reformarbejdet inden for fattigvæsenet i 1600 årene magtede ikke at formindske de fattiges antal eller at hindre tiggeriet blandt de mange omrejsende stakler. Reformarbejdet fik derimod betydning ved at forbedre de fastboende fattiges kår og fastslå byernes og sognenes pligt til at hjælpe deres egne fattige og trængende.

BYLAG OG GADESTÆVNE

Kernen i den danske landsbyorganisation var gadestævnet. Her samledes landsbyens jordejende mænd og drøftede under ledelse af en oldermand anliggender af fælles interesse for de små bysamfund.

Gade- eller bystævnet afholdtes på en central plads på landsbyens gade, på kirkegården, indendørs hos oldermanden eller i lavshuset, når vejret hindrede, at man kunne samles under åben himmel. En anden form for sammenkomst var sogne- eller kirkestævnet, som fandt sted efter gudstjenesten, og hvor præsten oplæste officielle kundgørelser ved kirkedøren. Sognestævnet kunne i tilfælde af, at der ikke fandtes samlet bebyggelse i sognet tillige gøre det ud for bystævne, idet man da kunne have en fælles sognevedtægt. Bystævnet holdtes undertiden ved en jordvold, ofte kaldet majbænken, hvorom der var anbragt en kreds af sten. På majbænken voksede ikke sjældent et træ, som var samlingspunkt ved majfester og anden selskabelig sammenkomst i bylaget. I en stor del af landet brugtes endvidere bystævner uden majbænk, men ofte med et skyggekastende løvtræ som midtpunkt.

Bystævne afholdtes ofte om søndagen, så snart prædiken var til ende, men kunne i øvrigt finde sted, når som helst oldermanden fandt det belejligt. Ved indkaldelsen af bylaget brugtes forskellige fremgangsmåder. I små landsbyer kunne man let råbe bymændene sammen til bystævne, medens man i enkelte større landsbyer brugte kirkeklokken eller en særlig byklokke, således som det var tilfældet i Nordby på Samsø. I Asferg ved Randers mødte bymændene på smedepladsen til gadestævne, så snart man var kommet fra kirke, og klokken havde lydt. Den almindelige varsling til bystævne skete dog gennem byhornet. Byhornet var ikke altid lavet af et horn, men kunne være drejet af træ eller gjort af kobber. Det opbevarede hos oldermanden sammen med bylagets øvrige ejendele og var tillige med oldermandsstokken det ydre tegn på oldermandsværdigheden. Når oldermanden tudede i hornet, skulle man samles. Den, der udeblev uden lovlig grund eller var for sendrægtig til at indfinde sig på gadestævne, blev noteret for sin forseelse og måtte bøde, når regnskabet senere blev gjort op. Man blæste i hornet i tilfælde af brand, men kunne også bruge det, når man i anden anledning ville kalde folk sammen i en hast. Da en flok fremmede ryttere i 1678 trængte ind i en gård i Vester Egesborg i Sydsjælland, medens bymændene var borte fra landsbyen, ilede oldermandens kone ind efter byens horn og tudede alle landsbyens kvinder sammen til forsvar mod de fremmede. I nogle byer brugte man en tromme til at

I Sønderjylland og det vestlige Fyn sendte oldermanden en „tingvol“ rundt med besked om at møde til grandestævne, således i Bjerne ved Fåborg (1593) og i Daler ved Tønder (1574). Her ses en tingvol fra Borby ved Ekernefærde med indskriften B.B. (Bor-By) 1689 og bagpå hertug Christian Albrechts kronede initialer. Den er forsynet med en klemme, hvori en meddelelse kunne hæftes. Tingvol-len fra Skovlund ved Flensborg 1702 er formet som en firsidet stok. – Førstnævnte i Schlesw.-Holst. Landesmuseum (Gottorp). Sidstnævnte findes endnu i Skovlund.

kalde gårdmændene sammen, eller tilsigelsen fandt sted – som det var almindeligt i Vestdanmark – ved at sende en videstav, tingstok eller tingvol til naboen, som da havde pligt til at bringe den til den næste i landsbyen.

Oldermanden eller grandefogeden havde ansvaret for, at der blev kaldt til stævne, og at byens vedtægter blev overholdt. Oldermanden havde dog mange andre pligter, så mange og vanskelige, at det undertiden kunne knibe med at få nogen til at overtage hvervet. Oldermanden skulle mange steder føre regnskab, opbevare bylagets ejendele, indkræve bøder, gå i spidsen ved pantning, have indseende med bylagets øvrige embedsmænd, f. eks. byhyrde og markmand, føre forhandlinger med andre byer om fælles interesser, møde på bymændenes vegne i tilfælde af retsforfølgning o. s. v.

Oldermandshvervet skulle gå på omgang mellem gårdene i landsbyen, og embedsperioden var oftest et år. Man kunne almindeligvis ikke undslå sig for hvervet som oldermand, men der kendes dog eksempler på, at man kunne købe sig

fri. I praksis kunne man vist også købe en læse- og skrivekyndig mand i byen til at røgte hvervet. I Årestrup, Himmerland, skulle man ifølge vedtægten vælge en gårdmand, der beherskede disse færdigheder. Oldermanden fik ikke egentlig løn for sit arbejde, men kunne i stedet have visse særrettigheder, f. eks. fri græsning af hest eller ko.

Oldermandsskiftet var som oftest henlagt til det nye arbejdsårs begyndelse ved 1. maj, men kunne også finde sted i forbindelse med andre af årets mærkedage. Oldermandsskiftet ledsagedes af oldermandsgildet, som var højdepunktet i bylagsgilderne. Ved disse gilder blev den ny oldermand drukket til, og der blev ikke sparet på de våde varer. År 1700 drak således de 10 bymænd i Fjelde på Lolland 5 tønder øl ved oldermandsgildet.

Grundlaget for bylagets retslige afgørelser var landsbyvedtægten eller „viden“. Det var en skreven bødefortegnelse over gængse overtrædelser af god skik og orden i arbejde og fest. Vedtægten opbevaredes hos oldermanden som den vigtigste af bylagets ejendele; uden den manglede retsgrundlaget for de små landsbysamfunds selvjustits.

Hen imod slutningen af 1600 årene blev det ret almindeligt, at bønderne, når de havde vedtaget deres bylov, forelagde den for herskabet til godkendelse. I den hertugelige del af Sønderjylland blev de fleste byvedtægter ligefrem udformet af hertugen, medens det i kongeriget snarere var undtagelsen, at et herskab påtvang deres bønder en bylov til efterlevelse. – Det kan ikke undre, at en del vedtægter kom til at indeholde bestemmelser, som herskab og præst havde særlig interesse i at se opført i byvedtægten og overholdt; præst og herskab var de nærmeste at søge hjælp hos ved udfærdigelse af vedtægterne.

Bymændene var pligtige til at samtykke og følge en vedtægt, som et flertal havde vedtaget. Uanset, at den enkelte bymand måtte have en anden opfattelse end flertallets, var det i reglen muligt at bøje ham, idet alle beslutninger – i det mindste formelt – skulle fremtræde enstemmigt. Talrige er de retssager, der kom ud af denne praksis. Gang på gang måtte en bonde dømmes på tinge til at overholde landsbyens vedtægt. Anders Ottesen i Rogelund var en af disse. I 1642 følte han sig uretfærdigt behandlet, da hans naboer og Åsum bymænd havde pantet ham og i fællesskab drukket en halv tønde øl på hans pant. Anders Ottensens hund var fundet gående løs på marken, og da de to landsbyer tidligere havde vedtaget, at ingen hund måtte løbe løs i marken, blev ejermanen pantet. Anders Ottesen fik ikke medhold, da han bragte sin sag for herredstinget.

Landsbyvedtægterne var ikke ens for hele landet, men indeholdt bestemmelser, som tog hensyn til de enkelte egners geografiske og kulturelle særpræg. Vedtægterne fra de vestjyske marskegne, hvor høafgrøderne var af alt overvejende betydning, kunne således ikke umiddelbart sammenlignes med vedtægterne fra de

Kvarmløse byskrå

Forseelser mod byens vide og vedtægt blev betalt med bøder i form af øl, der blev drukket i fællesskab under forsæde af oldermanden og hans „stolsbroder“ (bisidder). I Højby syd for Odense opbevarede man endnu i slutningen af 1800 årene et sæt gildestøj bestående af en bolle og nogle krus af træ foruden ved denne ølse fra 1709, hvis krog er formet som et hestehovede. – Nationalmuseet.

rige kornegne, ligesom der tilsvarende var forskel i vedtægternes indhold mellem de tætbefolkede egne med mange landsbyer og de tyndtbefolkede egne med overvejende enkeltgårdsbebyggelse.

En del nordsjællandske, fynske og bornholmske vedtægter indeholder særlige træk udsprunget af de middelalderlige gilder, det vil sige broderskabsordener, der havde gensidig hjælp og støtte som hovedformål. Disse vedtægter indeholder ikke mindst udførlige bestemmelser om takt og tone i gildeshuset. I det følgende gengives en række uddrag af bestemmelser om dette emne fra Kvarmløse byskrå, der blev vedtaget af bymændene i 1624:

Når gildesøl skal bestilles, da skal menige lavsbrødre samtykke og da udvælge to eller tre mænd, som kan købe og smage og sige god for og opkræve betaling af lavsbrødrene.

Overtrædelser, bøder og pantning

Og dersom det skete, endog det ikke vel anstår, at nogen efter gilde og lavsøl var endt, vil drikke mere, da skal de drikke på deres egen pung og ikke på lavets, under ½ otting øl.

De store gårde tager først sæde, som de er kommet til, siden de andre, uden der er nogen, man vil – som det og vel anstår – ære for sin alderdom, under 1 fjerding øl til lavet. Præst og degn, oldemand og stolsbroder (oldemandens bisidder) véd deres sæde efter gammel vis. Gode gæster skal man ære og lade dem sidde hos den, der dem indbød.

Bruger nogen i vort lavsgildeshus eller gård ukvems- eller uhøviske ord, bøde 2 sk.

End spilder nogen mere øl, end han kan skjule med sin lue (hue), bøde 1 sk., men sker det med fri vilje, bøde 1 otting øl.

Om nogen opkaster, spyer eller pisser i gildeshus, bøde 4 sk. Ræber nogen plumpeligt, bøde 1 sk.

End slår nogen hinanden mundslag eller drager hinanden i hår eller og slår med kande, stob eller skål, bøde 1 fjerding øl.

Slår nogen den anden sår i gildeshuset, bøde ½ tønne øl. Sker det i gården eller på hjemvejen, bøde til lavet 1 fjerding øl.

End hugger nogen, stikker eller slår i bord, bænke eller vægge i gildeshus eller gård, bøde 4 sk. til lavet og skaden tilmed.

Hvem, som sidder i gildeshus og fortrykker sig med draget værge eller kniv, efter at oldemanden har udlyst våben og værge, bøde 1 otting øl.

To gange skal denne byskrå læses om året på gadestævne eller i gildeshuset; dog straks bære hende hjem igen, førend de begynder at drikke, at der ikke spildes på hende, under 1 otting øl.

Takt og tone på bystævne lod ofte meget tilbage at ønske. Byen fik mange penge ind på overtrædelse af vedtægten om god skik og orden på gadestævne. Gemytterne kom let i kog, det ene ord tog det andet, og snart var parterne i vildt slagsmål. Mange steder havde man en „skurmand“ til at føre regnskab med de idømte bøder, at de ikke blev glemt. Bøder blev angivet på byens kæp, ved at der ridsedes en skure ud for vedkommende bymands navn eller bomærke. Når regnskabet blev gjort op, og bøderne blev inddrevet, blev skurerne med en kniv slettet af kæppen.

De mange krus øl, som blev drukket på bystævne og ved fællesgilder i landsbyen, gjorde deres til at sætte liv i forsamlingen. I rus løb tungen let; skældsord, ærerørigе beskyldninger og slagsmål fulgte ofte derpå. I Byskov på Falster var der i 1635 bygilde. Niels Rasmussen og Per Væver kom op at nappes, da Per Væver „af morskab“ skubbede den anden op imod en seng. Niels Rasmussen var ikke sen

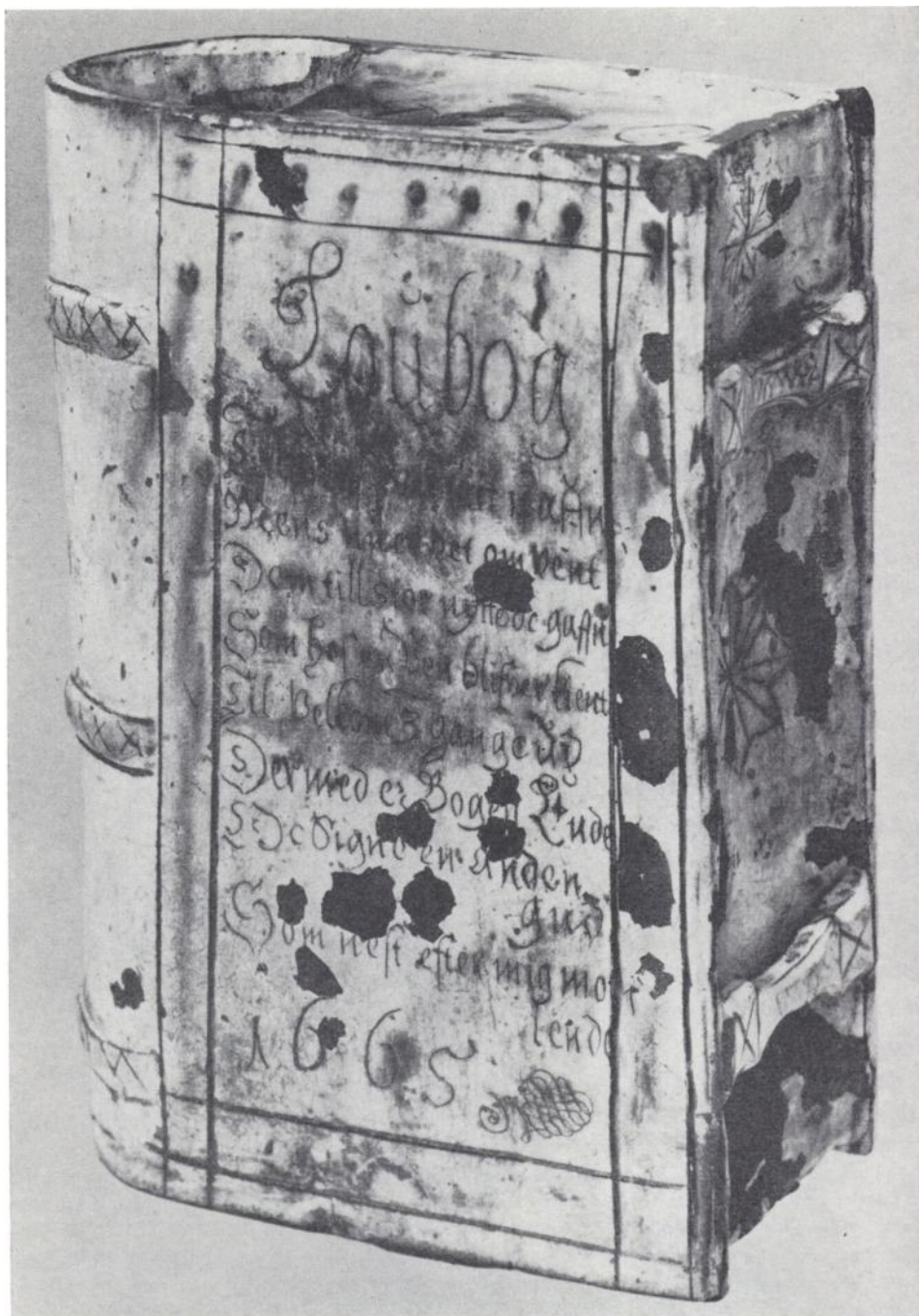
til at svare igen – og det med en sådan kraft, at Per Væver faldt om på gulvet. Oldermændene kom imellem og krævede på byens vegne en tønne øl for deres slagsmål. Niels Rasmussen var rap i munden og udslyngede: „Hvad kommer det Eder ved. Jeg vil give dig en djævel, og hvad kommer det dig ved, Nævis?“. Oldermændene var dog heller ikke mundlam. Det endte med, at Niels Rasmussen tog skænkekanden fra bordet for at true eller slå, men den blev revet ham ud af hånden, og alt det gode øl spildtes.

Slagsmål på bystævne kunne få alvorlige følger for dem, der var indblandet. På Samsø holdt man almindeligvis regnskabsgilde på St. Poulsdag. Således også i 1708, da Koldby-mændene holdt St. Poulsgilde hos deres afgåede oldermænd. Om aftenen, da regnskabet var gjort op, og ølgildet fulgte på, „begyndte en og anden at blive noget glædelig“. Jørgen Bendrejers yngste søn, Jens, rev huen af Tønnes Sørensen, men denne blev vred og gav drengen et slag. Straks sprang Jens' ældre broder op på gulvet og greb Tønnes an „med vred hu“. Snart lå de to i slagsmål på gulvet. Da de omsider blev skilt, kom en tredje broder, Erik, i klammeri med Tønnes og skældte ham ud for en ærtetyv. Også de endte i slagsmål på gulvet. Pludselig blev lyset ved den anden ende af bordet slukket. Da det igen blev tændt, og oldermændene ved hjælp af et piskeskæft havde skilt de kæmpende ad, fandtes Tønnes „blå og blodig i ansigtet og blev endog antaget for så godt som et dødt menneske“. Den ene broder måtte betale bartsværer, sagsomkostninger og 6 lod sølv til de fattige, medens den anden måtte rømme øen, da han intet havde at betale med.

Lovgiverne vidste også deres at sige om gilderne, hvor vold og til tider drab gik i svang. En forordning i 1618 og en reces i 1643 forbød bønderne at holde mere end 3 gilder i løbet af sommeren, hvortil de måtte anvende bødepengene. Gilderne måtte ikke strække sig længere end en enkelt dag, og blev der bødepenge tilovers, skulle anvendes til hegn, gærder og lignende. Danske Lov forbød ganske, at bødepengene blev brugt til gilde og drik. – Men lovbestemmelserne er næppe blevet overholdt overalt i landsbyerne.

Fællesskab var ikke indskrænket alene til gårdene i den enkelte landsby, men omfattede ofte to eller flere landsbyer. Det var almindeligvis resultatet af et græsningsfællesskab, idet landsbyer, hvis fællede stødte op til hinanden, indgik overenskomst om arealets udnyttelse, for at man kunne spare hegning. På Sjæl-

Tyveri indenfor bylaget kunne i reglen ordnes uden retssag. I en landsby på Holbæk-egnen drak bymændene det øl, tyven havde måttet bøde med, mens han selv forgæves forsøgte at drikke af dette fikserkrus. Indskriften lyder: Lovbog tilforn var mit navn / men nu er det omvendt / dem til stor nytte og gavn / som hos en ven bliver kendt (d. v. s. afsløret) / Til velkomst 3 gange ud / dermed er bogen ende / og signer en anden gud / som næst efter mig må lende (d. v. s. nå hertil). 1665. – Nationalmuseet.

Overtrædelser, bøder og pantning

land og den skånske slette, hvor det var meget almindeligt, at flere landsbyers græsning var slået sammen i "vangelag", samledes bymændene én eller flere gange om året til et fællesmøde, hvor man så til, at ingen havde flere kreaturer på fælled, end det var tilladt, og græsningen kunne bære. Vedtægterne foreskrev mødepligt ved fællesmøderne for bymændene, idet det ellers kunne være vanskeligt at få tal på den enkeltes kvæg. Af hensyn til genkendelsen ved en eventuel bortløben samt trætte på grund af forvoldt markskade skulle alle dyrene være forsynet med et ejermærke, ofte et brændemærke i dyrenes hårlag.

På fællesmøderne skete det ikke så sjældent, at der opstod kiv og strid imellem

I Skåne havde to eller flere landsbyer ofte vangelag med hverandre, d. v. s. at man for at spare det indbyrdes hegn sørgede for at have fælled samme år i de to vange, der stødte sammen. Engvange kunne indgå i denne fællesgræsning, hvor flere landsbyers hjerde gik sammen. Der var således i dette korts sydøstlige del vangelag mellem Bare, Store Mølleberg, Skummerup og en landsby syd for. ÄW = Engvang, NW = Nørrevang, WW = Vestervang, SW = Søndervang og ÖW = Østervang. – Efter Sven Dahl: Vångalag i Skåne (Meddelanden från Handelshögskolan i Göteborg, Geogr. Inst. nr. 89, 1967) s. 81.

folk fra de forskellige landsbyer. En søndag i september 1725 var folkene kommet sammen på Ulsø gade til gadestævne og møde for at se om fred på deres marker. To bymænd kom snart i skænderi og slagsmål, hvorpå en mand fra nabobyen Nielstrup søgte at skille de stridende parter ad. Han greb den ene slagsbroder og slog ham i gærdet, men urostifterens hustru greb fat i modstanderen ved halskluden, indtil en bymand fik hende revet væk. Da en ny gik til angreb på hendes mand, løb hun til for at hjælpe, men en Nielstrupmand fik fat på hende og slæbte hende ved håret ud i en mose. Konen, der var frugtsommelig, kunne ikke komme op af dyndet, og man gjorde intet for at hjælpe hende. Tværtimod løb en bymand til og trådte hende på maven. En bymand fra Ulsø blev dog hendes redningsmand. Han slæbte hende op på det tørre, hvor hun besvimelede. Hendes mand, der var sluppet ud af slagsmålet, kom til og rokkede konen frem og tilbage, medens andre søgte at rejse hende op. Konen var næsten livløs, da man fik hende båret ind i et hus. Efter at de skidne og tilsølede klæder var trukket af konen, og hun var blevet vasket, fik hun krampe, og folkene havde svært ved at holde hende. Da konerne tilså hende, var hun brun og blå af slag på kroppen, ligesom hun var trådt både på ryggen og på venstre side.

I 1646 bekræftedes det på tinge, at byerne Højby, Sdr. Nærrå, Allerup, Årslev og Torup på Fyn indgik overenskomst om fællesgræsning på en fælled. Ingen måtte indtage jord af fælleden eller føre mere kvæg derud, end han havde haft på stald om vinteren. Skete det, måtte ejermanden bøde en tønne øl til hver af de fem byer. Løse hunde over et halvt år samt „vrinske“ heste (hingste) ældre end tre år og under en vis værdi, måtte heller ikke holdes på fælleden. Skete der overtrædelser af overenskomsten, måtte oldermændene i den pågældende by se til, at bøden blev inddrevet. Skete det ikke, stod det bymændene frit for, om de ville inddrive bøden ved pantning. Blev der forment dem adgang, var de i deres gode ret til, som det hedder i overenskomsten „at slå døren op og tage deres pant både for bøden og for hans modvillighed lige så meget.“

Det var de færreste bymænd, der havde rede penge til betaling af de bøder, de blev idømt på bystævne. Gav den skyldige ikke pantet fra sig frivilligt og straks, kunne oldermændene sammen med bymændene eller en del af disse gennemføre pantningen med magt. Man pantede altid indbo og redskaber, f. eks. kedler, økser, vogne, leer, dyner eller klæder, hvorimod afgrøderne helt blev holdt uden for pantningen.

Pantning var årsag til megen kiv og strid i de små landsbysamfund. Vedtægterne indeholder strenge bestemmelser over for folk, som voldeligt eller med vrede gloser forulempede oldermændene og pantemændene, når de var ude i deres ærinde.

Det var nok sådanne erfaringer, der i 1631 fik Rønninge bymænd på Fyn til at bestemme, at den som oldermændene pantede og som bød ham „hug eller slag“

Byhyrde og landsbysmed

skulle bøde dobbelt. Man forstår ligeledes, når vedtægten for Lyngby i Gærds herred, Skåne, fastsætter særlig straf for den hustru, som i tilfælde af pantning brugte ukvemsord mod pantemændene. Dette skete ikke så sjældent, og ofte var det optakten til et større slagsmål. Ikke alle lod sig pante uden modstand. I 1633 gik kvæget fra Dalsmølle ved Ringe igennem hegnet og voldte skade på Vantinge bymænds korn. I henhold til landsbyvedtægten skulle mølleren betale 1 tønne øl, men det ville han ikke. Da de kom til møllen og forlangte pant første, anden og tredje gang, råbte møllerkonen, at den, der rørte hendes pant, skulle der ske en ulykke. Alligevel tog mændene en messingkedel med sig fra møllen, men konen kom efter dem med en gærdestav og ville prygle oldermændene. Tilbageetoget med pantet vanskeliggjordes endvidere af møllerens sønner, som med hver en dragen kårde nåede at såre fire af pantemændene.

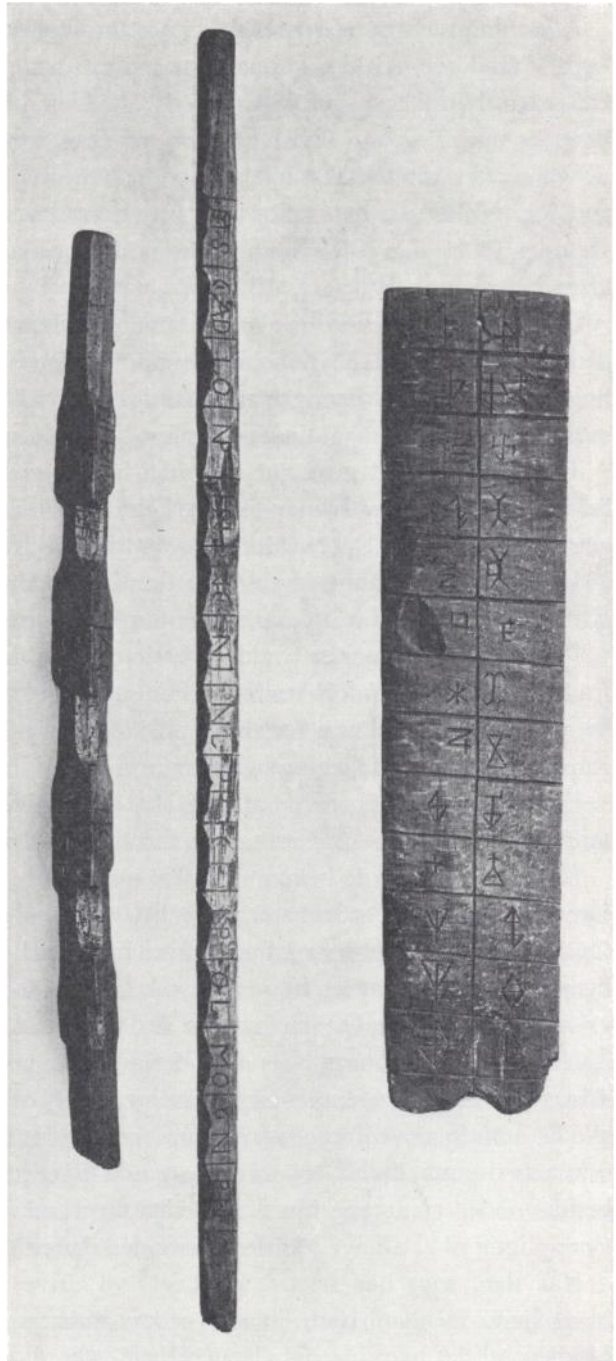
Til løsning af specielle opgaver inden for bylagets arbejdsområde ansatte og lønnede man særlige embedsmænd. De vigtigste af disse var byhyrde og landsbysmed.

Landsbyerne havde fæ-, fåre-, lamme-, svine- og gåsheyrder, alt afhængig af jorddyrkningsystemet og husdyrholdet på de pågældende egne. Hyrdens fornemste opgave var at påse, at dyrene på fællesgræsningen ikke brød igennem gærderne til kornet. Hyrden skulle tillige drive dyrene ud fra landsbyen og hjem igen efter endt vogtning. Brød fremmede kreaturer igennem gærderne, skulle hyrden indtage kvæget i byens fold eller give markmanden besked, så de fremmede dyr kunne blive indfanget. Hyrden skulle desuden føre tilsyn med dyrene og i tilfælde af sygdom adskille de syge kreaturer fra de raske.

Det var en ansvarsfuld bestilling at være hyrde. Skete der skade på gærder og korn, når kvæget var under hyrdens opsyn, måtte han selv bøde herfor. Ofte kunne det være vanskeligt at finde den rette person til vogtningen, og ikke sjældent var der kappestrid imellem landsbyerne om at sikre sig den bedste hyrde. Fik man ingen, måtte bymændene på skift overtage hyrdens arbejde. Bymændene i Ålsrode på Djursland påstod i 1608, at Niels Hyrde i Albøge var kommet til dem ved juletid og havde tilbudt sin tjeneste fra påske indtil årets udgang. Niels Hyrde sagde til bymændene, at han havde opsagt sin tjeneste for Albøge oldermann til påske, hvorpå Ålsrode-mændene fæstede ham og gav ham 4 skilling i fæstepenge. Da Ålsrode bymænd ved påsketid sendte hest og vogn efter den nye hyrde, nægtede han imidlertid at følge med og i det hele taget, at han havde ladet sig fæste. Albøge bymænd havde i mellemtiden taget spørgsmålet om hyrdens stilling og aflønning op på ny. Af forbedringer skulle hyrden blandt andet have to læs brændsel årligt af hver gård, det ene leveret til St. Hans, det andet inden jul. Desuden fik han løfte om et nyt hyrdehus samt reparation af det gamle med ler og

Det var oldermandens opgave at føre regnskab over de bøder, bymændene blev idømt på bystævnet, idet han i karvestokken eller videstokken skar et hak, der atter kunne slettes ud, når bøden var betalt. På kæppen til venstre, fra Lund på Stevns, har hakkene været anbragt efter bymandens forbogstaver. På den lange stok fra Allested på Fyn er de skåret i kanten ud for bogstaverne. Til højre ses en anden form for bøderegnskab, „Bysens Bræt“ fra Drejøl, hvorpå 27 bymænd er opført med deres bomærker. Bomærkerne har sandsynligvis haft kendingsnavne som stjerne, gavl, kors, slange o. l., men disse er nu glemt. Herpå førte oldermanden bøderegnskabet med kridt. – Nationalmuseet.

tag inden maj måneds udgang. Ikke underligt, at Niels Hyrde foretrak at blive i Albøge.

Aflønning af hyrden bestod dels i kostforplejning, dels i naturalier og kontant løn. I Saksild ved Odder kunne man endnu i 1705 klare sig med naturalieløn til byhyrden. For hver 5 køer, han vogtede, skulle han årligt have 2 skæpper mel og 2 skæpper byg. Tog han fremmed kvæg på græs, kostede det 1 skæppe havre eller pengene efter kapitelstakst for hver 5 ungkreaturer. For får, lam og kalve fik han ved jul og pinse en naturalieydelse svarende til 6 skilling eller pengene kontant. Desuden fik hyrden et læs brændsel årlig af hver bymand og havde lov til at malke fårene mellem St. Hans og Mikkelsdag og køerne tidligst 6 uger efter kælvningen.

Ofte sørgede en eller flere markmænd blandt bylagets medlemmer for, at der blev ansat en hyrde. Markmændene kunne tillige føre tilsyn med gærder og led, holde opsigt med hyrden, for hvis forsømmelser han var ansvarlig. Og han måtte overfor de andre bymænd gøre rede for, hvem der var skadevoldere.

Et af de hyppigst gentagne forbud i landsbyvedtægterne er forbudet mod at holde særhjord. Ingen bymand måtte holde sine kreaturer for sig selv, når vogtningen var påbegyndt. Det skyldes hensynet til markfreden, idet en skødesløs tøjring af kreaturerne let kunne forvolde skade på de andre bymænds korn og ejendom. Kun hvis et dyr blev sygt, kunne det udtages af hjorden.

I det følgende gengives i uddrag bestemmelser om hjord, hyrde og markmand fra landsbyvedtægten for Årestrup i Himmerland 1719. Bestemmelserne er typiske for problemerne omkring pasningen af kreaturerne og giver tillige et indblik i de gamle vedtægters opbygning og sprogform:

Fæet, fårene og svinene ud af byen skal gå under hyrde, som oldermanden såvel som samtlige grander skal gøre deres flid til at få dertil for en vis løn årlig.

Kan ej nogen hyrde bekommes, skal samtlige bymænd vogte hjordene selv og forenes om – efter hjordens størrelse – hvor mange folk, der daglig skal til at vogte. Og vogter så alle, som er i byen, såvel husmænd som gårdmænd hver sin dag, ligesom de har kreaturer til, nemlig 1 ko, 1 ungnød, en fåresti à 5 får, 1 svin, 2 grise, af hver én dag. Og når hjorden skal optages, skal den begynde først på byen, og skal byen have et horn, som alle tider om aftenen tilforn skal leveres af den, som sidst vogtede, til den, som skal antage hjorden igen om morgenen, og der advare alle de om aftenen tilforn, som skal antage hjorden om morgenen. Tager han forsømmelse herudi, bøder 8 sk. Hvem, som da tager forsømmelse og ej om morgenen betids møder at antage hjorden, bøder til granderne 24 sk. og skal derforuden være pligtig til at antage hjorden om anden dagen igen.

Når den, som har fæet i varetægt, vil drive (det) ud af byen, skal han blæse langs igennem byen, at enhver kan vide, at de skal udlade deres kvæg til hjorden – i det ham leverede horn. Hvem, som da ikke udlader sit kvæg til hjor-

den, førend det er uddrevet af byen, den skal selv være pligtig til at uddrive det i marken eller til hjorden og bøde 1 sk. til granderne. Og hvad skade samme kvæg eller kreaturer kan gøre, førend det kommer til hjorden, betaler ejermanden.

Når hjorden er en gang optaget, må ej nogen sende sine kreaturer bort af byen i den tanke derved at være fri for vogtningen. Og omendskønt han dem bortsender, skal han dog lige så fuldt vogte hans omgang deraf, som de kunne være til stede.

De, som har hjorden under varetægt, må ej forstå sig at slå det kvæg og kreaturer, som dem er betroet med kæp eller stene under straf af 1 sk. Overbevises det nogen at gøre, og kreaturet fanger derover lyde (tager skade), da skal den, som det gjorde, betale skaden efter oldermændens og fire af grandernes sigelse. Og skulle det være sket af had til ejermanden, da skal det gives herskabet til kende, som den skyldige derforuden exemplariter skal lade straffe på kroppen.

Svinehjorden skal optages, så snart havren er tilsået og derved forblive, indtil høsten er til ende.

Dersom hyrden på sin side viser sig skarnagtig enten med at omdrive med fæet eller at ligge for længe inde dermed om dagen eller er slem og uforskammet i munden imod granderne, da skal oldermændene kalde samme frem på stævne og sætte ham til rette og dømme ham i straf til granderne efter samme beskaffenhed til 2, 4, 6, og 8, til 10 skillings mulkt.

Iligemåde må ingen skælde og undsige hyrden under samme straf.

Ingen må holde særhjord med sine kreaturer med mindre de er syge eller kommer på en eller anden måde til skade, så de ej kan følge hjorden. Så skal de dog forud lade dem bese af oldermændene og fire af granderne, som skal dømme derpå, om det kan være tilladt. Hvem ellers derimod gør, bøder til granderetten 4 sk. af hvert kreatur om dagen. . . .

I mange landsbyer skulle bymændene vogte kvæget eller hjælpe hyrden med vogtningen. Dette gav ofte anledning til strid, ikke mindst, når vogtningen skulle ske om natten, hvor der ikke var kontrol med, om vogterne mødte op i vogterhytten eller sov tiden bort. En nat i 1630 gik det galt for bonden Hans Bentsen i Emdrup ved København. Kreaturerne brød igennem hegnet og anrettede skade på havren. Kvæget tilhørte Hans Bentsen, og han selv skulle vogte netop den nat.

Landsbysmeden fik stillet smedje og bolig til rådighed af bylaget, mod at han udførte smedearbejdet gratis for landsbyens folk. Smeden fik ofte brugsretten til et stykke jord, som bylagets medlemmer på skift pløjede, såede og harvede. Aflønningen bestod endvidere af en naturalieydelse ved juletid.

Duelige og velplejede bytyre og byorne var af største betydning for kvægholdet. Bymændene ejede i fællesskab én eller flere bytyre afhængig af byens størrelse. I

Bytyr og byorne

Vejle havde man fire bytyre, én for hver fjerding i byen. Tyren holdtes med foder på omgang mellem de enkelte ejendomme i fjerdingen, medens folk i byen, som nok havde køer, men ikke selvstændige ejendomme, måtte betale 4 skilling i tyrepeng om året for hver ko.

Kom der en tilflytter til byen, som ikke i forvejen havde part i tyren, måtte han betale sig til det. I Lyngø, Sorø amt, kostede det i 1670 5 skilling at få del i bytyren. I Troelstrup, Tønning sogn vest for Skanderborg, havde den, som skulle have tyren på stald vinteren over, rådighed over en særlig eng på byjorden til fodring af tyren. Tilsynet med tyren skete ved kyndelmisse og påske, og var tyren ikke i forsvarlig stand, måtte gårdmanden bøde med „en kande brændevin straks på stedet“. I Drigstrup på Nordfyn var der i byvedtægten 1698 nøje regler for tyrens behandling. Vinterfodringen skulle gå ret om i byen, og på allehelgensdag den 1. november skulle tyren sættes på stald. Til 1. maj kom den på græs igen. Når prædiken var til ende 3. juledag, skulle oldermand og samtlige bymænd begive sig til tyrens stald og syne dens foderstand. Ved kyndelmisse skulle tyren på ny besigtiges, om den var færdig „til sit arbejde, som det sig bør“. Blev tyren ikke holdt i ordent-

Hyrden havde ansvaret for, at køer og svin ikke brød gennem vangeærderne og gjorde skade på kornet. Han skulle påse, at dyrene ikke omkom i lergrave og vandhuller. Og han skulle indfange fremmede dyr og sætte dem i byens fold. I Jylland og landskaberne østen for Sundet og Kattegat var der mange ulve. Derfor bærer denne jyske fårehyrde et ulvespyd på skulderen, og en dreng følger efter med sin sækkepibe for at skræmme vilddyrerne væk. – F. A. Müllers Pinakothek. Kgl. Bibl.

lig stand, måtte manden, der havde haft den i forplejning, for egen regning skaffe byen en anden god og tjenlig tyr. Til 1. maj skulle bymændene give 1 fjerdingkar byg af hver ko eller kvie til tyrens underhold. Drigstrup byvedtægt føjer til sidst til: „Hvilken mands bud eller barn, som går og brøler efter tyren, så tyren deraf får vane og vil stange, og husbonden, som samme bud eller børn tilkommer, ikke vil straffe dem for det, på det de fra sligt forargeligt væsen kan blive afholdt, han skal give til vide 24 sk. Men er det gammelfolk, som til lang alder kommen er og burde at have bedre forstand med sådant afstedkomme imod tyren, at den (han) skal give til vide 3 mark.“ – Midfaste søndag i 1633 vedtog bymændene i Rønninge på Fyn, at den mand, der gav tyren ophold, skulle have seksten skæpper byg – vel målt – af hver gård på midfaste søndag. Desuden skulle han have 2 skæpper byg og fri græsning for en ko. Til gengæld måtte manden være parat til at beværte bymændene med en god tønne øl, når de kom for at aflevere deres byg.

Om byornen fandtes der tilsvarende bestemmelser i landsbyvedtægterne. I Bolmerod, Skam herred, skulle ornen det første år være hos oldermanden, siden på omgang mellem bymændene. Til ornens underhold skulle hver mand bidrage med 1 skæppe havre årligt. I Kværndrup var det oldermandens sag at skaffe en dygtig orne til byen. Til ornens ophold gav hver gård 1 skæppe havre til mortensdag, men ornen skulle være i en sådan stand, at den kunne stå for et fuldt syn. Var ornen vanrøgtet, kostede det 2 mark i bøde til byen.

Af stor betydning for de små landsbysamfund var markfredens opretholdelse. Til bestemte tider skulle gærderne være istandgjorte og sikrede mod dyrenes gennembrud. Den 1. maj var en af de almindeligste skæringsdage for fuldlukning af gærderne omkring bygvangen, ligesom Mortensdag (eller Mikkelsdag) var det for vintersædens vedkommende. Omkring disse tidspunkter gik bymændene eller en del af disse gærdegang for at syne landsbyens gærder. Vedtægtsbestemmelserne var ikke milde over for den bymand, som havde udvist forsømmelighed med det stykke gærde, der var ham betroet. I Slagelse kostede det i 1694 1 mark for hvert gærde, som ikke var forsvarlig lukket, og dobbelt så meget, hvis gærdet ikke blev bragt i orden inden 3 dage. I 1687 oplyser tingbøgerne, at de unge karle i Vester Egesborg, Sydsjælland, havde været ude Valborg aften den 30. april, for at synge sommer i by, eftersom det var Valborg dag; det lod sig let gøre at låne bøndernes heste til optoget, thi samtlige bymænd var efter kirkegangen ude at gå „med gærder efter gammel sædvane“. – Hen på høsten i 1630 begav bymændene i Emdrup ved København sig ud for at syne landsbyens gærder. Da de kom til Emdruplund, lå der en hob Københavnerbagere med heste i bymændenes eng og fornøjede sig med en tønne øl. Hans Pedersens karl dristede sig til at tage et halskobbelt og en sele fra dem til pant, for de lå og bedede i engen med deres heste

ulovligt. Så løb Asmus Johansen, bager i Studiestræde, efter ham og tog pantet fra ham og sagde: „Din skabhals, hvad vil du dermed?“ og slog ham baglæns i en tjørnestub. Da Emdrup bymænd måtte tage flugten, fik en af dem et stiksår i højre skulder. Slagsmålet fik et efterspil i retten.

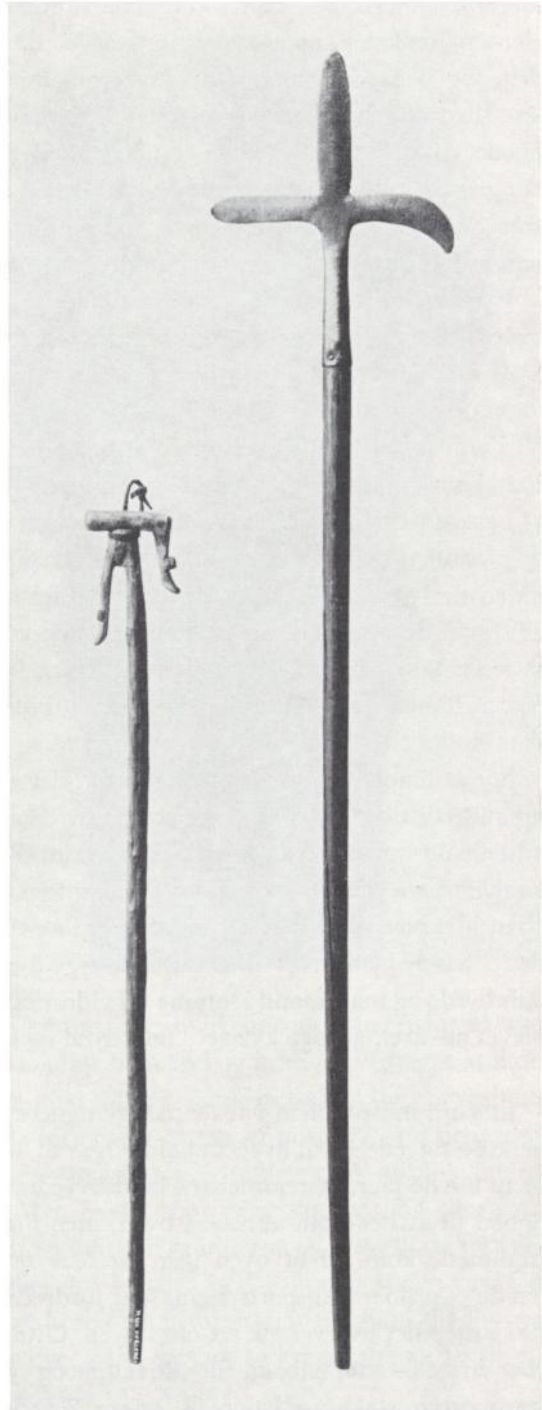
Et stadigt opsyn med hegn og markfred havde markmand og hyrde. Medens hyrden var lønnet embedsmand uden for bylaget, var markmanden bylagets egen repræsentant i spørgsmål om markfredens opretholdelse. Markmanden skulle foruden at føre overopsyn med hyrde og hegn optage fremmed kvæg, som kom ind på byens enemærker samt pante for samme forseelser.

Brud på markfreden var en af de hyppigste årsager til ufred og kiv i landsbyerne. Ofte hændte det, at stridbare bønder nægtede at indløse deres kvæg, når en fremmed markmand havde indfanget og indsat det i byens fold. Mads Jensen i Kalby ved Næstved klagede i 1633 over fire fede 3-årige svin, som i årets løb var blevet optaget henved 20 gange i Kalbys fold, og som ejermanden ikke ville løse ud. Til sidst måtte bymændene lade svinene slippe ud af folden. – I Simmested ved Haderslev opstod der i svenskekrigenes tid en strid imellem Henrik Blokmøller og naboen på grund af nogle svin, som Henrik Blokmøller havde indfanget. Henrik Blokmøller forlangte 4 mark i indløsningspenge for svinene, men det syntes naboen var for meget og lod ham beholde svinene. En dag fik svinene noget „forgift“ i sig og døde. Da naboen endelig forhørte sig om svinene, kunne Henrik Blokmøller, som sandt var, ikke fortælle andet, end at dem „havde hundene ædt“. Dermed var dog ikke alt sagt i denne sag. En dag så nabokonen sit snit til at liste sig ind på Henrik Blokmøllers mark, hvor hun bevæbnede sig med to store sten gennembankede Henrik Blokmøllers hustru.

Af og til hændte det, at bymænd blev så vrede over, at deres kreaturer var blevet indfanget på fremmede enemærker, at de i raseri greb til selvtægt og voldeligt befriede deres dyr. Det skete således i 1627, da Hans Olsen i Trørød slog låsen for Vedbæk byfold i stykker og udtog 5 øg og heste, som tilhørte ham. Hestene var blevet indfanget på Vedbæk bys jorder.

I 1691 blev Albøge bymænd på Djursland så vrede på birkefogeden, der havde opdyrket og indhegnet et stykke jord til skade for bymændene, at de bevidst krænkede markfreden. Den 18. maj drev bymændene sammen med hyrden hele hjorden ind i birkefogedens rug, hvorpå de resten af dagen lå og så til, mens kvæget trampede omkring i rugmarken. Den eneste, der gjorde modstand var hyrdens karl, men ham fratog man dyrene med magt og bad ham gå fanden i vold. 4 bymænd idømtes hærværksbøder, resten svor sig fri. Samtlige bymænd og implicerede karle måtte dog i fællesskab erstatte den forvoldte skade.

I 1697 var det slut med tålmodigheden i en lille sydsjællandsk landsby over for en ny – og velhavende – bymand, som tilsyneladende ikke ville indordne sig

Hyrdens kæp var forsynet med én eller to kroge, som han kastede om et af fårets ben, så det snublede, når han ville fange det. Denne kæp stammer fra Hald ved Viborg, på grænsen til Alheden. – Spyddet brugte „stodderkongen“ i Vester Åby ved Fåborg til at genne udensogns betlere væk, inden de tog fast ophold. – Nationalmuseet.

under byfællesskabet. Han lod dyrene vandre omkring, som det lystede ham, ikke alene på fælleden, men også i rugvangen. En nat i juni måned samledes bymændene og begav sig mod marken, hvor fire heste gik „i slør“, det vil sige gik løse med tøjrene slæbende efter sig. Hestene var bundet sammen to og to og havde en stor hund gående løs mellem sig, medens tre af bymandens tjenere lå og sov i stubbene. Hestene blev imidlertid ikke indfanget, „thi da det store tog kom anstigende og prøvede at få fingre i hestene, blev disse helt ellevilde og dansede rundt i rugen“, så det var umuligt at få fat på dem.

Hunde kunne være til stor gavn i landsbyerne, men også til stor skade. Landsbyvedtægterne indeholder ofte bestemmelser om hundeholdet. I Horne sogn på Sydfyn gjaldt endnu i 1677 bestemmelserne om, at hunde, der blev klaget over på sogne- og gadestævne, skulle ihjelslås og den forvoldte skade erstattes. I Rynkeby på Fyn var det tilladt hver mand at holde to hunde, men de skulle stå bundet fra Fastelavns søndag til Mortensdag. Hundene måtte heller ikke tages med i marken af hensyn til svin, gæs, lam og kalve; forbrød nogen sig herimod, og der skete skade på anden mands kvæg, skulle skaden erstattes og hunden skaffes bort fra byen, inden der var gået 8 dage. En kongelig forordning påbød, at hunde skulle lemlæstes på den ene fod, for at de ikke skulle volde skade på kvæget. Forordningen satte sig også spor i en del landsbyvedtægter, f. eks. i Søndersø 1718, hvor det nævnes, at hunde og svin, der har for vane at bide får, lam, gæs eller andet småkvæg, skal bindes eller hundene hugges en fod af.

For at hindre, at de mange kreaturer, der gik sammen på græsningen, smittede hinanden i tilfælde af sygdom, havde bymændene eller hyrden ordre til straks at adskille de syge dyr fra de raske. I Mastrup, Randers amt, skulle bymanden straks angive på stævne, at der var smitsom sygdom blandt hans dyr. Dyrene blev ført til en afsides plet, og bymanden måtte selv føre tilsyn med kreaturerne. Forsømte han dette, havde bylaget lov til at kaste de syge dyr i en tørvegrav. I Viborg var det tilladt hyrde og markmand i samme tilfælde, dog først, når øvrighed og ejermand var blevet advaret, at jage kvæget „ud i dynd og bløde, ja og dræbe det uden påtale.“

Et samfundsproblem var de mange tiggere og vanføre, der drev omkring i sognene og tiggede sig til livets ophold. Også til løsning eller afhjælpning af dette problem havde man bestemmelser i landsbyvedtægterne. Man gav tiggere og syge lejlighed til at bede om almisse i byen, men man sørgede rigtignok også for, at de fremmede kom ud af byen igen og blev bragt videre til næste landsby. Man havde et ordnet transportsystem, som fordrede, at bymændene skiftedes til at køre staklerne, idet hvervet gik ret om i byen. Ofte havde man et særligt tegn – et bræt eller en stok – som naboen eller de fattige og syge bragte den, som stod for tur til at transportere staklerne videre. I Asferg, Randers amt, skrev bymændene i 1685 i

Nogle steder havde den af landsbyen ansatte „stodderkonge“ en stok som tegn på sin værdighed og som middel til at drive betlernes og landstrygernes skarer væk, inden de tog fast ophold inden for landsbyens eller sognets enemærker. Denne stok fra Bårse ved Præstø er foroven udskåret med et mandshoved med bistert åsyn, kindskæg og kalot på issen. – Nationalmuseet.

deres byvedtægt: Efterdi vi desbedre kunne vide, hvilken, som står ret for at age krøblinger og stakler af by, da har vi menige bymænd og grander vedtaget at lade gøre en fjæl eller stok, som skal følge med samme stakkelrejse, på det, at samme rejse kan gå ret omkring byen; og når fornævnte fattige er bortført, skal den, som ham bortførte bære samme fjæl til sin næste grande og nabo og der at blive, indtil næste stakkelrejse kommer til ham. Men hvem, som lader samme fjæl eller stok blive borte, da skal han have forbrudt en mark til granderne og 4 sk. til de fattige, og derforuden skaffe så god en fjæl eller stok i stedet igen, som den anden var. Og hvem, som ikke ager fornævnte fattige krøblinge af byen, når det ham tilkommer skiftevis om byen, da bøde derfor for hver gang 3 mark til granderne og 12 sk. til husbonden, så mange som har øg og vogn.

Gensidig hjælp – ildsvåde

En anden form for fattigforsørgelse og sygehjælp udsprunget af bylagets fællesskabsfølelse var skikken at bringe madvarer og drikke til landsbyens fattige og sengeliggende, når der var gilde. Tilsvarende kunne en gårdmand vente hjælp af landsbyens beboere, dersom han på grund af sygdom ikke magtede at pløje eller høste sin jord. Mange steder i landet brugtes endvidere bødepenge, der indkom ved overtrædelse af landsbyvedtægten, til fattigforsørgelse. I Bjerregrav, Viborg amt, havde man således en særlig bøsse til opbevaring af penge, som indkom ved sværger og banden på stævne.

Til forebyggelse af ildebrande synede man en eller flere gange årligt ildsteder, ovne og skorstene. Alligevel opstod der ofte brande i de tæt sammenbyggede landsbyer. Sammenholdet var naturligt i et sådant tilfælde, men bestemmelser herom blev dog alligevel nedfældet i landsbyvedtægterne. Var der ildebrand i Falkerslev på Falster, skulle alle straks begive sig til brandstedet og være behjælpelige ved slukningen. Man kørte vand i tønder fra gadekær og damme til brandstedet eller lod spande med vand gå fra hånd til hånd. Andre søgte at hindre ilden i at brede sig til naboejendomme ved nedrivning af nærmeststående bygninger og letfængelige materialer. Hertil benyttedes brandhager, økser og reb. – I Rynkeby, Svendborg amt, løb den første, der erfarede om ilden, til oldermændene, for at denne gennem byhornet kunne kalde naboerne sammen. Alle, undtagen frugtsommelige eller én person for hvert hjem til at passe eventuelle sengeliggende og advare om gnistspredning, skulle give møde.

I ildebrandstilfælde kunne den brandlidte forvente hjælp frivilligt eller i kraft af landsbyvedtægten. Mange steder ydedes der dog ingen eller ringe hjælp, og familierne bragtes til tiggerstaven. I Rynkeby skulle bymændene hver levere en skæppe byg, en trave langhalm samt en dags arbejde på egen kost, som bidrag til husenes genopførelse. I Østrup, Lunde herred, ydede hver bymand i ildebrandstilfælde en stolpe og en trave langhalm til tækningen samt forpligtede sig til at være med ved tilhugningen af tømmeret eller at sende en duelig stedfortræder.

TING OG RETTERSTED

Langt ind i 1600 årene var Danmark inddelt i tre retsområder, det jyske med Jylland, Slesvig, Fyn og Langeland, det sjællandske med Sjælland, Lolland, Falster og Møen og endelig det skånske, der foruden Skåne omfattede Halland, Blekinge og Bornholm. På tingene dømte man efter samme landskabslove, forfædrene havde levet under i 400 år, Jyske lov, Eriks sjællandske lov og Skånske lov. Det er et spørgsmål, om folk i almindelighed har følt den manglende retsenhed som et savn. Ganske vist beklagede historieskriveren Arild Huitfeldt omkring 1600, at man ikke, ligesom man havde én Gud, én herre, én konge, ét rige, også havde ens lov. Men de talrige kongelige forordninger og recesser, der udstedtes under Christian 3., Frederik 2. og Christian 4. ændrede på væsentlige punkter retsordenen, og de gjaldt for hele riget.

Hertil kom, at Jyske lov i løbet af 1600 årene vandt øget indpas i retsbrugen i de andre landsdele. Regeringen havde i 1590 ladet loven korrigeret og gengivet på nyere dansk, og denne autoriserede udgave blev i den følgende tid genoptrykt flere gange. Noget tilsvarende skete ikke med den sjællandske og skånske lov, der ifølge Osterssøn Veylle ikke var „vel at bekomme“, og på grund af den gamle stil „meget ulæselig og ej til grunde af den gemene mand at forstå“.

Det er derfor ikke mærkeligt, at Jyske lov måtte vinde større og større terræn på bekostning af de to andre landskabslove. I Skåne blev denne udvikling afbrudt ved Roskildefreden 1658, men i Sjælland fortsatte den, og det er typisk for Jyske lovs øgede anvendelse, at højesteret i 1672 simpelt hen kaldte den Landsloven. På tingene havde man banet vejen for den retsenhed, der først gennemførtes med Danske lov 1683, men som uden tvivl ville være indtrådt af sig selv gennem retspraksis.

Retslivet havde dybe rødder i fortiden. Mange steder afholdt man ligesom i middelalderen ting under åben himmel. Dette gjaldt ikke blot på landet, men også i byerne. Viborg byting holdtes ifølge biskop Søren Gluds fortegnelse over tingsteder og retsdage for Viborg stift fra omkring 1680 på Gammelortvej om mandagen, Skive byting på torvet ved rådhuset om fredagen. At man ikke havde tinghus i Hjørring i 1673 ses af tingbogen, hvor det siges, at bytinget den 30. september holdtes i byfogdens hus. I Nibe måtte man „formedelst regn og Guds vejrlig“ den 12. juni 1669 ty ind i Anders Rebslagers hus. Tingstedet dannedes af en firkant af ret store sten, oven på hvilke lå fire bjælker eller planker, de såkaldte ting-

stokke. Her sad fogden og skriveren samt tinghørerne eller stokkemændene, der repræsenterede den lokale befolkning. Tingstokkene gav endvidere plads for mænd af betydning som ridefogden og ansete mænd fra vedkommende egn, hvorimod den jævne mand måtte stå op uden for tingstokkene og derfra følge forhandlingerne. Når tingdagen var omme, fjernedes tingstokkene for at blive opbevaret i ly for vejr og vind. Helt uden værdi har de ikke været. I hvert fald har den lokale befolkning, der skulle sørge for, at de holdtes vedlige, tit haft svært ved at indse det nødvendige i engang imellem at udskifte de gamle stokke med nye. I 1672 kom turen til Nibe, efter at man havde konstateret, at tingstokkene var så rådne, „at rettens betjente og tinghørerne ikke kunne sidde på dem uden skade“. I Aalborg havde man sørget for at fordele byrderne, således at bytingets østre tingstok skulle vedligeholdes af Aalborg by, den søndre af Hasseris, den vestre af Gjøl og den nordre af Nørresundby.

Tingstokkene kunne undertiden indgå som et led i de symbolske handlinger, der spillede en ikke helt ringe rolle på tinge. Når lån skulle tilbagebetales, var det sine steder skik, at låntageren lagde den sum, han skyldte, på den tingstok, der lå nærmest kreditors bopæl. Foran den ene af tingstokkene stod „tingskiven“ eller tingbordet, hvor skriveren førte tingbogen. Pladsen mellem tingstokkene var bestemt for parter, vidner og andre personer, der havde ærinde på tinge. Midt på pladsen skal der i det mindste for de jyske tings vedkommende have ligget en stor flad sten, tyvestenen, på hvilken tyvene sad, når de blev fremstillet på tinge.

Når tingene i så vid udstrækning blev holdt under åben himmel, var det ifølge Testrups bekendte „Relation om Tingene“ (1747) for „dermed at bevise, at retten var fri for hver mand“. Der er i Testrups bemærkning den rigtige kerne, at man lagde afgørende vægt på, at forhandlingerne på tinge foregik offentligt. I en forordning fra 1635 beklager regeringen sig over, at „der udi en del af købstæderne ikke holdes offentligt byting, men at alle sager dømmes på rådhuset for lukkede døre“. Og for at afskaffe den „udordning“ pålægges det byfogderne at holde offentligt byting. Om tingene blev holdt under tag eller åben himmel, var ikke det afgørende. Tiden var trods alt ved at løbe fra den gamle ordning. Når der i henhold til Den koldingske reces fra 1558 skulle føres tingbøger over forhandlingerne på tinge, og alle vidnesbyrd, domme og breve skulle indskrives og oplæses tydeligt for vidner og parter, inden de drog fra tinge, siger det sig selv, at mangan skriver har følt sig besværet ved at skulle udføre sit hverv „under åben himmel og i regn og andet uvejr“. Landstingene var kommet under tag i slutningen af 1500 årene. I løbet af 1600 årene fulgte de andre ting med, men det var først omkring år 1700, at de åbne tingsteder kom i mindretal. Endnu i 1700 årene holdt man sine steder ting under åben himmel.

Noget imponerende skue har de første tinghuse næppe frembudt. De var små og

Herredsfogden og tingskriveren sidder ved bordet på den ene tingstok. På de andre tre stokke ses stokkemænd og tingshørere, mens to mænd inde i kredsen forklarer deres sag, og tingalmuen ærbødigt står udenfor med hatten i hånden. – Osterssøn Veylle 1665.

opført helt eller delvis af træ. Mange år hengik ikke, før de måtte synes for brøstfældighed. Herredsmændene skulle da udrede udgifterne ved istandsættelsen. Som regel forhastede de sig ikke. I 1637 nægtede bymændene fra Svinninge, Kundby og Jyderup endog at være med til at „flitte“ (istandsætte) tinghuset i Tudse herred. Selv i København var det første tinghus fra 1623 af tømmer. I 1649 blev det ombygget og udvidet og var nu staden værdigt med en forgyldt fløjstang på skifertaget, udskårne bjælkehoveder og lister og en justitiafigur, der var forarbejdet af Hinrich Biltsnider i Pustervig. Samtidig leveredes blandt andet et hængsel til den store dør ind til tinget, da det forrige var itu og bortstjålet.

Man ved langtfra altid, hvor de gamle ting- og rettersteder har ligget, og man er henvist til gennem tingbøger, matrikelkort og markbøger at finde lokaliteter, der kan antyde noget om deres beliggenhed. Man kan således blive ført på sporet af navne som Tinghøjs Aas, Thingmarchen, Gallie Agrene, Thuist Ageren og lignende. Enestående er biskop Søren Gluds førnævnte fortegnelse fra omkring 1680. Her får man at vide, at Nørlyng herredsting holdtes en lille fjerdingvej nord for Viborg, Rinds herredsting et halvt musketskud øst for Skindes bro på Thostrup mark, Hornum herredsting øst for Hornum by ved en stor høj, kaldet Tinghøj på landevejen mellem Viborg og Aalborg. Som regel lå herredstingene uden for landsbyerne, på heder, i skove eller ved foden af høje. Helst skulle de være placeret på et belejligt sted for herredsmændene, et ønske man i mange herreder imødekømt ved at lægge tingstedet nær skellet mellem flere sogne.

Der kunne inden for herredets grænser være oprettet en særlig retskreds – et såkaldt birk – som regel bestående af krongods eller adeligt gods, hvor bønderne søgte birketinget og ikke herredstinget som deres rette ting. Ofte lod den birkeberettigede tinget afholde foran eller inde i vedkommende slot eller herregård, nu og da i landsbyen ved kirkegården, hvorimod det var yderst sjældent, at tinget havde til huse i den stedlige kro.

Tingets værdighed

Tingstederne førte tit en omskiftelig tilværelse. Dette gælder også tiden inden den store omlægning af jurisdiktionerne i 1680erne. Det kunne ske, at ting blev flyttet, fordi de lå ubelejligt for herredsmændene. Og i 1500 årene havde regeringen ivret for at henlægge en del herredsting til købstæder, især for at tvinge bønderne til at søge torv i byen. Men bønderne opsøgte tillige krostuerner, hvorpå de mødte drukne op på tinge. Lignende erfaringer gjorde man med de ting, der lå i landsbyerne, og for at komme sådan uskikkelig til livs lod regeringen det ene herredsting efter det andet flytte til steder, som ikke lå for nær nogen by. I 1588 var det således blevet pålagt lensmanden i Tryggevejle len at flytte Fakse herredsting fra Fakse by ud på det sted, hvor det havde ligget fra arilds tid. Man har imidlertid næppe forhastet sig med at efterkomme denne befaling, for i 1609 blev den gentaget, efter at man havde konstateret, at der i Fakse, hvor herredstinget holdtes, blev øvet stor „Gudsfortørnelse og megen uskikkelig med drukken-skab, slagsmål og anden ond tingsæd af drukne folk, som kommer til tinget“. Noget tilsvarende kendes fra Nykøbing Sjælland, hvortil Ods herredsting var blevet henlagt i 1570. Otte år senere ønskede regeringen tinget flyttet tilbage til et sted ude i herredet på grund af den megen uskikkelig på tinge. Men af et kgl. åbent brev fra 1598 kan man se, at den kongelige befaling var „frakommet“ de menige herredsmænd, så at tinget fremdeles var blevet holdt i Nykøbing. Beriget af årtiers erfaring forordnede regeringen i 1617, at kronens herreds- og birketing med lensmændenes og bedste herredsmænds råd og samtykke skulle flyttes ud fra byen på marken. Mange steder fortsatte man dog at holde ting i landsbyerne.

De mange kongelige breve og forordninger tyder på, at forholdene på tinge voldte myndighederne meget hovedbrud. De idelige udfald mod drikkeriet var sikkert ikke så meget dikteret af moralske som af rent praktiske hensyn. Tingene dannede jo ikke blot rammen om retstrætter og handlinger af juridisk betydning; tingene var tillige det sted, hvor beboerne mødte op, og tilrejsende kræmmere fald-bød deres varer. Skomagerne i Hobro havde kongens brev på, at de måtte handle på markeder eller til tinge i Vendsyssel og Han herred. Det kunne ikke undgås, at tingets værdighed gang på gang måtte blive krænket af fulde folk, tilmed hvis de forulempede og overfaldt fogderne med „ubekvems- og unyttige ord“. Regeringen prøvede at dæmme op mod dette uvæsen ved at forbyde opførsel af krohuse eller hytter, hvor der blev „udtappet øl eller anden slags drik“. At drikkeri på tinge ganske vist fortsatte med at høre til dagens orden er en anden sag. I 1670 forbød herredsfogden i Jerslev herred alle og enhver at føre brændevin eller anden drik til tinget. Han havde sikkert været udsat for lignende ubehageligheder som f. eks. birkefogden i Nibe, da handelsmand Jens Nielsen fra Aalborg i 1653 „gjorde sig unyttig“ på tinget både mod fogden, skriveren og herreds-ridefogden, så ingen af dem kunne få lyd at høre, skrive eller læse.

Betegnende for den tilstand folk åbenbart ofte har befundet sig i, er det stående udtryk i flere af datidens skøder, at handlen var sket „udaf fri vilje og velberåd hu på fastende hjerte“. Også andre forhold kunne virke forstyrrende på tingfreden. Bønderne i Skåne, Halland og Blekinge skulle have for skik at bevæbne sig med bøsser, når de begav sig til kirke eller til tinge, og da ingen med rette burde tænke på noget gevalt på sådanne steder og endnu mindre øve sig og „exeqvere“, blev det 1617 forbudt bønderne at møde bevæbnet op ved disse lejligheder.

Også på landstingene havde forholdene omkring 1600 ladet meget tilbage at ønske. En forordning fra 1590, der især havde adresse til Viborg landsting, beklager sig over folk, der i retten hiver hinanden i skægget og håret eller overfalder hinanden med mandslag og knive, daggertter eller verger. At folks skænderi i retten undertiden kunne få et blodigt udfald, viser en rettertingsdom af 25. januar 1609. Albret Skeel til Jungetgård havde i 1608 et mellemværende med Hans Lange til Nørholm. Under retsforhandlingerne på landstinget i Viborg kom førstnævnte op at skændes med fogden Niels Jensen, der mødte for sit herskab, og udbrød: „Din skabhals, du har gået i mit lossemente og givet mig spidzig ord og onde ord, som herrens død det første jeg møde dig på gaden, da skal du have hug, så sandt jeg er en ærlig Skeel . . .“. Ved landsdommerens mellemkomst enedes parterne om at udsætte sagen i 6 uger, men da Niels Jensen kom ud af domhuset, stod Albret Skeel på stien mellem domkirken og domhuset, og inden fogden kunne nå at væрге for sig, huggede og stak Albret Skeel tre gange efter ham, så han døde natten efter. Der blev rejst sag mod Albret Skeel, som imidlertid påstod, at han var blevet injurieret af Niels Jensen. Denne skulle være „ganget af sin rette vej imod ham og slaget ham på hans arm med sit væрге“. Han kunne dog ikke føre bevis for sin påstand, og han blev af rettertinget dømt til døden for krænkelſe af tingsfreden og drab. – To dage senere blev han henrettet på torvet i Horsens.

Den dømmende myndighed var i ældre tid blevet udøvet af folket på tinge, men overgik i løbet af middelalderen til egentlige dommere. På landstingene dømte landsdommere, og i herrederne og i birkerne blev tingene ledet af herreds- og birkefogder. Og på bytingene gik domsmagten over til byfogden. Folket spillede imidlertid vedblivende en rolle på tinge. Når en tyv eller anden ugerningsmand skulle dømmes til døden, skulle fogden tage de bedste tingmænd til sig og sammen med dem „dømme til eller fra“. Og for at der i det hele taget kunne holdes lovligt ting, måtte et vist antal tingmænd være til stede, i Sjælland almindeligvis 12, i Jylland 8. Befolkningens interesse i at møde op på tinge var dog støt dalende, og man tyede i praksis til at udskrive beboerne til efter tur at overvære tingforhandlingerne som tinghørere eller stokkemænd. Den 27. juni og 4. juli 1678 blev der ikke holdt ting i Jerslev herred „formedelst ingen folk var til stede,

hvorved ting kunne holdes“. Om bønderne har været optaget af høslet, vides ikke, men om Chr. Jensen i Pudselykke på Langeland kan man læse, at han ikke mødte op som tingmand den 14. juni 1683, men gik og agede møg. I København har tingmændene muligvis forrettet deres dont med knap så stor uvilje, eftersom det var gammel sædvane ved årets slutning at give dem en tønde øl til deling. Dovenskab eller uvilje behøvede ikke altid at være årsagen til, at tingmænd undlod at møde op. Man kunne have lovligt forfald, hvis man som fæstebonde skulle udføre arbejde for herremanden. Den 21. oktober 1641 blev 6 bønder sagsøgt på Åsum herredsting, fordi de trods tilsigelse ikke var mødt op på tinget den 30. september med det resultat, at der ikke var blevet holdt ting den dag. To af de sagsøgte forklarede, at de havde været i deres husbonde, Hans Marchdanners ærinde, og mente derfor at de burde være fri for tiltalen. Man kan betvivle, om Hans Marchdanner har haft helt reelle hensigter ved den 30. september at lade sine bønder udføre ægter. Han skyldte Henrik Gyldenstjerne til Vosborg en hest eller et dertil svarende beløb på 150 rigsdaler. For at få sit tilgodehavende inddrevet havde Henrik Gyldenstjerne ladet foretage æskning over sin modpart. Denne forfølgningsskema bestod i, at kreditor lyste sit krav til tinge og derefter indstævnedes skyldneren på de tre følgende tingdage. På det fjerde ting fik kreditor tingsvidne på, at sagen var lovlig forfulgt, hvorefter han kunne inddrive sit krav ved eksekution. Hvis der gik for lang tid mellem to æskninger, var proceduren uden virkning, og man måtte begynde forfra. Det blev også Henrik Gyldenstjerne nødt til. Han havde lovlig forfulgt sin sag den 9., 16., og 23. september, men da æskningen skulle tages beskrevet den 30. september, blev der ikke holdt ting, fordi de fleste af tingmændene var udeblevet.

Den i retslivet fulgte praksis med at skrive folk til tingstokkene fik hjemmel i Danske lov. Tingmændene skulle udpeges for et år ad gangen, i købstæderne blandt ærlige og uberygtede borgere, på landet blandt bosatte bønder. Ordningen viste sig imidlertid ikke synderlig livskraftig. Hvervet følte som en ubehagelig byrde, og det blev snart almindeligt at leje personer til at møde op for sig eller også betale dommeren, for at han kunne forsyne tinget med tinghørere. Befolkningens urgamle deltagelse i livet på tinge endte med at blive en karikatur af sig selv; o. 1750 skildres stokkemændene som personer, der ofte „aldeles intet kan høre og formedelst alderdom moxen ej heller se eller for søvn holde øjnene åbne“.

Tingmændene havde til opgave at overvære tingforhandlingerne og, såfremt det blev begæret, afgive tingsvidne, d. v. s. vidnesbyrd om, hvad der var foregået på tinge. Tingsvidnerne, der var udstedt og beseglet af tingfogden, skriveren og 2–4 tingmænd, kunne vedrøre kvittering for rigtigt udført skifte, udstedelse af tryglebreve, afgivelse af skudsmål eller afhjemling på tinge af synsforretninger over fæstegårdes brøstfældighed, sår og skader, vurdering af pant o. s. v. Der var næp-

pe det forhold, som ikke kunne danne grundlag for udstedelse af tingsvidne. På Horns herredsting fik en ung mand i 1631 tingsvidne om, at han havde hævet sin trolovelse på grund af den trolovedes store sygdom og afsindighed, ja skrøbelighed. I erstatning fik hun 20 rdl., fordi hun havde givet sit samtykke til, at han ægtede en anden kvinde. Man var ikke blind for, at udstedelse af tingsvidner kunne tage overhånd; men det var dog sat på spidsen, når en prokurator i Flensborg i 1617 udtalte, at man kunne erhverve tingsvidne over alt, selv over at der ikke er vand i havet.

Befolkningens deltagelse i retsplejen viste sig også på andre områder. Afgørelsen i en række sager, f. eks. om manddrab og trolddom, var fra gammel tid henlagt til nævninger, der blev udtaget blandt beboerne i vedkommende retskreds. Reglerne om nævninger varierede fra landsdel til landsdel. I manddrabsager blev der opkrævet nævn, som i Skåne bestod af 15 og i Sjælland af 16 mænd. Medens nævningerne i disse landsdele blev udpeget for den enkelte sag, havde man i Jylland faste nævn, der fungerede for en vis periode: Ransnævningerne, hvis antal var 8, valgtes for et år og svor i sager om ran og vådesgerning og anvendtes ligeledes i tyverisager, med mindre tyven blev grebet på fersk gerning eller tilstod tyveriet på tinge. I så fald dømte tinget uden medvirken af nævninger. Alvorlige straffesager som manddrab, sår, voldtægt eller ulovlig frihedsberøvelse blev afgjort af sandemændene – 8 i hvert herred eller birk –, som udnævntes af kongen på livstid. Blandt nævningerne må endelig nævnes kirkenævningerne, der valgtes blandt sognemændene for den enkelte sag, og som virkede i sager om trolddom og sine steder i sager vedrørende omgængelse mod naturen.

Hvervet som nævning var langt fra attrået. Hvis nævningernes „tov“ (kendelse) blev underkendt af landstinget, pådrog de sig et økonomisk ansvar over for kongen. Desuden var hvervet særdeles besværligt. Dette kan man blandt andet konstatere i markskelssager, der i Skåne og Sjælland afgjordes af oldinge og i Jylland af sandemændene. Først skulle de finde ud af, hvor det omtvistede skel rettelig burde løbe på grundlag af gamle breve, vidnesbyrd af folk på egnen o. s. v. Derpå mødte de op på åstedet og gik eller red langs det rette skel, alt imedens de på passende steder satte skelsten, som blev sat i huller, hvori der var blevet lagt kul, sten eller flint. Skelstenene skulle jo særmærkes i forhold til andre sten på marken, og det var almindeligt, at sagsøger mødte op med et læs sten, inden skelforretningen påbegyndtes. Endnu mere byrdefulde var drabssagerne, hvor en del af nævningernes virksomhed foregik på landstinget. Af et kongebrev af 22. november 1631 fremgår, at sandemændene i Slavs herred i Koldinghus len følte sig besværet ved rejser til landstinget, så at deres næring blev forsømt meget derved. Kongen indrømmede dem derfor frihed for ægt og arbejde, så længe de var

sandemænd. Gang på gang blev sandemænd fritaget for byrder, der ellers påhvilede befolkningen. Dog skånedes man dem ikke i alle tilfælde. Sandemændene i Mols herred fik således i 1636 påbud om at age ved og gøre visse dages høstgøring til Kalø slot. Ikke sært, at man endog mod betaling søgte at slippe for gøringen som nævning. I dronning Christines hofholdningsregnskab er opført følgende indkomst: 4 mark af en bonde, som min frues nåde gav fri for sandemandstov udi Hagenskov len.

Når nævningerne havde gransket i sagen, afgav de under ed på tinge en erklæring, der i straffesager gik ud på, om de anså sagsøgte for skyldig eller uskyldig. Erklæringen må betegnes som et bevis, men det er for en nutidig betragtning mærkeligt, at dette bevis ikke kunne efterprøves af dommeren, men uden videre måtte lægges til grund for tingets afgørelse. Denne ordning havde haft sin berettigelse i middelalderen, da tingene savnede den fornødne organisation til at vurdere beviserne i en sag og kun var i stand til at afgøre, om det bevis, loven foreskrev i den enkelte sag, var ført på rette måde. I 1600 årene måtte dette bevissystem forekomme mindre tilfredsstillende. Dog åbnede lovgivningen adgang til at appellere nævningernes kendelse – eller tov – til landstinget med henblik på stadfæstelse eller underkendelse. Hvis landsdommeren stadfæstede nævningernes tov, blev sagen hjemvist til vedkommende herreds- eller birketing. Til eksempel kan nævnes sagen fra 1625–26 mod præsten i Vejlbj Søren Jensen Quist, der blev sigtet for i 1607 at have dræbt husmanden Jesper Hovgaard. På grundlag af forskellige vidners udsagn fandt sandemændene præsten skyldig i drabet, men hr. Søren appellerede straks sagen for Viborg landsting, der imidlertid stadfæstede sandemændenes afgørelse. Herefter søgte præsten at få underkendt landsdommerens afgørelse ved rettertinget, men også rigets øverste domstol „konfirmerede“ sandemandstovet. Herefter gik sagen tilbage til herredstinget, hvor herredsfogden med 8 meddomsmænd på grundlag af det foreliggende bevis afsagde dødsdom over præsten den 20. juli 1626. Herredstingets dom blev ikke appelleret, og det ville næppe heller have gavnet præsten, eftersom beviserne i sagen lå fast.

Det antages i almindelighed, at nævningerne ikke nød nogen større anseelse i 1600 årene, en betragtning, der i endnu højere grad gælder edsbeviset, hvad enten der var tale om eneed eller partsed med mededsmænd. Medens dette bevismiddel så at sige dannede hovedhjørnестenen i den middelalderlige proces, var det i 1500 og 1600 årene kommet i miskredit på grund af de mange meneder, der blev svoret. I lovgivningen søgte man at reformere og tillige indskrænke brugen af edsbeviset, og det blev da også trængt mere og mere i baggrunden i retslivet til fordel for vidne- og dokumentbeviset, der – i hvert fald i den ældre middelalder – havde spillet en såre beskedne rolle blandt bevismidlerne. Danske lov afskaffede partsed med mededsmænd, hvilket også blev tilfældet med nævningebeviset. Kun

Her ses landsdommeren i sit sæde med skriveren ved siden, mens de i sagen indblandede forklarer den for dommeren. Folk af stand sidder med hatten på, mens de øvrige står med blottede hoveder. – Ostersøen Veylle 1665.

sandemændene blev opretholdt om end i noget modificeret skikkelse og anvendtes i retsplejen indtil omkring 1760.

I løbet af 1500 og 1600 årene skete der en væsentlig ændring i tingenes virksomhed. Fra blot at skulle konstatere, om de i loven fastlagte beviskrav var blevet opfyldt eller ej, fik tingene nu til opgave at tage stilling til de af parterne førte beviser og modbeviser, og interessen må derfor naturligt hæfte sig ved de personer, hvem dette hverv var pålagt.

Det er karakteristisk for datidens dommere, at de havde erhvervet deres kundskab om retten gennem det praktiske liv. Der var ikke tradition for teoretisk uddannede dommere, og i øvrigt var det heller ikke muligt at blive oplært i dansk ret på universitetet, hvor man så godt som udelukkende docerede romerret. Hvad man som studerende valgte var først og fremmest teologien, men yderst sjældent juraen. Blandt de stillinger, hvor en juridisk uddannelse kunne betragtes som en værdifuld ballast, var de højere inden 1660 forbeholdt adelen, og de lavere af en sådan beskaffenhed, at de ikke kunne virke tillokkende på den studerende borgerlige ungdom. Det er betegnende, at Ole Worm i 1642 rådede sin slægtning Bertel Bartholin fra at kaste sig over det juridiske studium, medens denne opholdt sig i Padova. Det ville blive til fordærv for den unge mands forhold. „Gid fædrelandets tilstand stod dig klar, gid juristernes kår hos os var dig bekendt, så ville du være anderledes sindet. Nogle af vore landsmænd lever her ganske uden hæder og uden at have fået overdraget nogen opgave“, fortsætter den lærde professor og advarer imod, „at ikke både Rosenkrantz og universitetet rejste erstatningskrav imod dig for deres udgifter, som var bestemt for det hellige studium“.

Det var altså ikke blandt de studerende folk, man skulle forvente at finde herreds- og birkefogder. Men heraf følger ikke, at enhver uden videre kunne blive beskikket til en sådan stilling. At samfundet krævede uberygtede dannemænd, siger sig selv. Derimod er det værd at bemærke, at fogden skulle være vederhæftig.

Han måtte i givet fald kunne stå økonomisk inde for en urigtig afsagt dom. Herredsfogden Jens Hansen i Tyrsting herred blev i 1632 afsat og af landsdommerne i Nørrejylland dømt til fortabelse af sin halve boslod, fordi han sammen med de „8 mænd“ havde dømt en mand til galge og gren med urette. Dødsdommen var derefter blevet fuldbyrdet. Lensmanden aftingede med Jens Hansen om betaling af 200 rdl., og kongen tillod, at det måtte have sit forblivende ved dette beløb. Under sådanne omstændigheder måtte herredsfogden være en mand med en ikke helt ringe økonomisk baggrund, og man ser da også, at herredsfogderne valgtes blandt velstillede selvejerbønder eller fæstere. Sine steder gik stillingen i arv fra far til søn eller svigersøn. I Vendsyssel møder man betydende slægter som Kjærulf, Mørk og Fuus, hvor der så at sige var tradition for herredsfogedgerningen. Gennem giftermål var de knyttet til hinanden og til himmerlandsslægten Block, hvis medlemmer gennem 150 år beklædte herredsfogedstillingen i Hindsted herred.

Gennemgående har herredsfogderne og fogderne i de kongelige birker røgtet deres hverv tilfredsstillende. I tiden efter 1660 kan man imidlertid konstatere en begyndende forringelse af standen, der ganske vist stadig består af „bønder, som af deres avling lever“, men hvis egnethed åbenbart har ladet noget tilbage at ønske. Da regeringen i 1680erne pålagde landsdommerne at udarbejde forslag til sammenlægning af de alt for talrige retskredse, skulle de samtidig „erkyndige sig om en hver herreds- eller birkefogeds og skrivers dygtighed og udygtighed“. Af landsdommernes indberetninger får man et alt andet end opmuntrende billede af underrettsdommerne på Danske lovs tid, selv om man ikke må være blind for, at indberetningerne kan indeholde en god del overdrivelser. Mindst graverende er det, at flere af dem ikke kunne læse og skrive. Hvad der især bekymrede landsdommerne var standens uduelighed og uvederhæftighed. Hertil kom mere specielle karakteristikker som partiskhed, bestikkelighed og drukkenskab. Særlig udførlig og dermed særlig afslørende er de jyske landsdommers indberetning fra 1686 (1687). Eksempelvis kan nævnes herredsfogden i Rinds herred, Hans Jensen, som „betragtes udygtig, formedelst han ikke fører så ædruelig og skikkelig et levned, som ske burde, ej heller administrerer retten med den consideration som forsvarligt, tilmed befindes han og mesten del at komme drukken til ting, han og engang har været i slagsmål på tinget med skriveren . . .“. Om herredsfogden i Nørlyng herred hedder det, at han foruden at være af mærkelig malice og vanvitighed er udygtig og uvederhæftig, „hvorudover den vederfares bedst ret hos ham og andre deslige, som hans nødtørfthighed mest vil ihukomme, han også skal have tilladt parterne at gøre koncept til domme, som han afsiger.“

Fogderne i herrederne og de kgl. birker opfattedes som siddende i kongens sted på tinge. Inden 1660 blev de beskikket af lensmanden, og over for ham aflagde de dommereden. Efter 1660 skulle fogderne have kongelig udnævnelse. Når for-

holdene selv i herrederne alligevel gav anledning til så hård en kritik, som tilfældet blev i 1680erne, kan det ikke undre, at billedet må tegne sig endnu mørkere i de private birker, hvor fogden udnævntes af den birkeberettigede. Ganske vist skulle man indhente kongelig konfirmation på udnævnelsen, men tit undlod man det, og i det store og hele bærer retstilstanden i de private birker præg af birkefogdens afhængighed af herskabet. Han hørte til de folk, „der kan fås for ringe penge og dømmes, som birkeherren vil have“, hed det i en indberetning fra 1751, og forholdene behøver ikke at have været bedre i århundredets begyndelse.

I købstæderne var der to domstole, bytinget under forsæde af byfogden og rådstueretten, som beklædes af rådet. Det er meget vanskeligt at gøre rede for disse to retters indbyrdes kompetance, men så meget kan dog siges, at de større sager gennemgående blev indbragt for rådet. I de få byer, der havde fået tildelt den såkaldte landstingsret, kunne byfogdens afgørelser indstævnes for rådet, hvorfra der kunne appelleres til rettertinget (højesteret). Tyngdepunktet i købstædernes retsvæsen kom med tiden, især efter købstadsreformen af 1682, til at ligge hos byfogderne. De var ligesom herredsfogderne ikke egentlige fagdommere, men tilhørte almindeligvis købmandsstanden.

Såvel i by som på land blev man henimod 1700 vidne til, at dommerembeder, der hidtil havde været beklædt af folk med tilknytning til stedet, nu blev besat med udefra kommende personer, der næsten udelukkende levede af deres embede. For byernes vedkommende beklages det, at medens sådanne bestillinger før agtedes for en ære, søges de nu ikke af nogen vederhæftig person. En væsentlig del af forklaringen på denne forringelse af dommerstanden må søges i de slette aflønninger. Det store flertal af underretsdommere tjente i begyndelsen af 1700 årene næppe meget mere end 150 rdl. om året. Til sammenligning kan anføres, at hofkets håndværkere og kunstnere var betydeligt bedre aflagte. En rottefænger oppebar 450 rdl.

De folk, der udnævntes, var bl. a. skrivere fra offentlige kontorer, fornemme privatfolks sekretærer og andre der havde „tjent ved pennen“. Man finder ældre teologiske studenter, som ikke havde evnet at fuldføre deres studium. Om en ansøger udtales, at „han ikke har gaver for prækestolen og derfor har lagt sig efter lov og ret“. Blandt dommerne var der også tidligere ridefogder og forvaltere. På grund af deres administrative erfaring på godser har disse personer ofte været velegnede til deres nye bestilling. Mere usikker måtte man føle sig over for en ikke helt fåtallig gruppe, bestående af fornemme folks tjenere og lakajer. „Peter Kane, en gammel hofjtjener, som nylig har anholdt om at være fyrbøder ved tyske cancelli“ indstilles til embedet som dommer i Antvorskov birk. Det er næppe heller saglige hensyn, der får cancelliet til at anbefale en person, „hvis fader har været

med i råd og dåd, da svensken anno 1658 der på landet blev nedtaget“ (Bornholm), eller en anden, der „bebor den liden våning, hvor højsalig kong Christian 5. har logeret“. Det drejer sig her om rene nådesakter, der også kommer til udtryk i tilfælde, hvor embeder bortgives til invalider fra Den skånske krig eller folk i „en nødtørfdig tilstand med kone eller børn“.

Følgen af disse udnævnelser blev, at adskillige dommere ikke evnede at udføre den opgave, som loven havde pålagt dem. For befolkningen var denne tilstand selvsagt utilfredsstillende, og man fornemmer et ekko af menigmands klage i en forordning fra omkring 1730, der omtaler „underdommernes egennytte, vankundighed og partiskhed, der spilder parternes ret og den ved vrang og uforsvarlig behandling således forvirrer, at den aldrig senere kan komme for lyset“.

Denne karakteristik gælder derimod langt fra dommerne i de overordnede instanser, landstingene og højesteret. Her havde retsplejen fra gammel tid været udøvet på en særdeles samvittighedsfuld måde. Inden enevælden var alle de vig-

„De uretfærdige og uoplyste dommere“ lyder titlen på dette satiriske blad, der i fabelstil viser katten, uglen og hunden, der plejer retten, den sidste med lås for sin mund. Musene spiller dem på næsen, og i baggrunden sønderrives fårene af glubende ulve. – Kgl. Bibl. billedsamling, mrk. Krohn 1650.

tige landsdommerembeder – Lund, Ringsted, Maribo, Odense og Viborg – forbeholdt adelen, og det var også de adelige rigsråder, der dømte på rettertinget. På mønstergyldig vis evnede landsdommerne at bestride en overdommers embede. Deres domme præges af en veludviklet kritisk sans. Fældende beviser i trolddoms-sager blev ofte af landsdommerne fundet utilstrækkelige, og det i en tidsalder, hvor trolddomsforbrydelser på en næsten sygelig måde optog befolkningens tanker. Om rigsråderne som dommere er det blevet sagt, at de repræsenterede en meget høj juridisk standard. Hertil kom, at både de og landsdommerne bestræbte sig for at dømme uden at være bundne af deres standsfællers interesser. Efter enevældens indførelse holdt borgerstanden sit indtog i en række ledende stillinger, herunder landstingene og rettertingets afløser, højesteret.

De borgere, der udnævntes til landsdommere og assessorer i højesteret tilhørte for en stor dels vedkommende den lærde stand, og formåede sammen med deres adelige kolleger at videreføre de gamle traditioner fra tiden før 1660.

Til tinget var foruden dommeren knyttet en tingskriver. Siden midten af 1500 årene havde det været foreskrevet, at der overalt skulle føres tingbøger, hvori skriveren skulle indføre domme, skøder, tingsvidner med videre. I løbet af 1600 årene begyndte man tillige sine steder at føre skøde- og pantebøger samt skifteprotokoller. Regeringen lagde stor vægt på, at indholdet af tingbøgerne kom til at svare til det, der virkelig var foregået på tinge. Forsømmelige skrivere risikerede at blive afskediget. For at tingbøgerne kunne tjene som vidnesbyrd om forhandlingerne på tinge, måtte man sørge for, at de ikke gik til grunde ved ildsvåde eller skødesløs behandling. Når tingskriveren fratrådte sin bestilling, skulle tingbøgerne derfor henlægges i god forvaring, f. eks. i kirken eller landekisten.

Lige så lidt som dommeren var tingskriveren i besiddelse af særlige kvalifikationer. Han skulle selvfølgelig kunne læse og skrive, og af samme grund har det åbenbart ikke altid været lige let at finde egnede skrivere inden for den enkelte jurisdiktion. I begyndelsen af 1600 årene lod man endnu enkelte steder degne virke som skrivere, men det blev udtrykkelig forbudt, da de herved forsømte deres eget kald og ungdommens optugtelse. I flere herreder tyede man til professionelle skrivere fra købstæderne. Fra 1620 til 1660 var således de fleste af skriversne i Odensegård len skrivere, som hørte hjemme i Odense eller Kerteminde. Adskillige af dem fungerede endog ved flere ting, og i et vist omfang lod de sig endvidere benytte som prokuratorer.

Langt frem i tiden havde prokuratorerne været et ukendt fænomen i dansk retsliv. Man førte selv sin sag på tinge – enten personligt eller med bistand af slægt og venner. Godsejerne var almindeligvis repræsenteret ved deres fogder, ligesom lensmændene naturligvis havde folk til at varetage lenets interesser på

tinge. Først i 1600 årene begyndte prokuratorerne at vinde indpas i Danmark og det åbenbart på en sådan måde, at kancelliet i 1638 fandt det nødvendigt at regulere deres virksomhed, samtidig med at man gik i krig med andre utilfredsstillende forhold i samfundet. Det skete i forordningen om præstedrukkenskab, ærerørige domme, kost og tæring, arrest, prokuratorer, lovfældtes rettergang, krybskytter og bøsser. Det billede, denne forordning og adskillige retssager i de følgende 100 år giver af prokuratorerne, er alt andet end smigrende. De hidser folk sammen, bruger kroglove, hindrer forlig, forhæler sagerne, benytter sig af indviklede indlæg og udsuger de fattige. Forbyde dem syntes man ikke, man kunne på grund af en del af undersåtternes ukyndighed i sproget, loven, tids-spilde, de store afstande og andre årsager. Men man søgte dog at begrænse deres antal, blandt andet ved at bestemme, at de ikke måtte praktisere i landsbyerne, for at der ikke skulle opstå for mange retssager. Selv om kun „gode, fromme, uberygtede og oprigtige dannemænd“ måtte autoriseres som prokuratorer, skulle det være længe, inden de blev opfattet som andet end mere eller mindre moralsk anløbne personer. Talrige mundheld vidner om, hvor lavt de stod i det almindelige omdømme: „fanden tørrer sin rumpe på prokuratorer“, „så tyk som nogen prokurator“, „tag du dit, så tager jeg mit, sagde tyven til prokuratoren“. Og i 1700 årene omtales standen af Holberg som et slags gevækst, der fremspirer af chikaner og fødes og gødes af formaliteter.

I 1638-forordningen, hvis regler blev gentaget i Christian 4.s store reces fra 1643 og senere i Danske lov, var det bestemt, at øvrigheden kunne pålægge prokuratorer at føre sager for enker, fader- og værgeløse, fattige og vanvittige uden anden betaling end den, der tildømtes dem hos modparten. Bestemmelsen var udtryk for et gammelt princip i dansk ret. Man møder det i Jyske lov, hvorefter kongen skulle bistå enker og værgeløse, børn, udlændinge og fattige. Fandtes der ikke værger, skulle det offentlige beskikke sådanne, ligesom uegnede værger skulle fratages værgemålet. Hensynet til enker og børn havde fra gammel tid medført, at skifte i købstæderne foregik under tilsyn af øvrigheden. På Christian 4.s tid fik man i hver købstad „to fine og fornemme borgere“ til som overformyndere at føre tilsyn med dem, der på grund af ung alder, vanvid osv. ikke kunne være deres egne værger. Deres pligter var ret omfattende. Ikke blot skulle de føre tilsyn med bestyrelsen af de umyndiges midler, men de skulle også blandt andet have opsigt med, hvordan forældrene behandlede deres børn. Disse beskyttelseshensyn gjorde sig også i 1600 årene gældende på landet, hvor – ifølge Osterssøn Veylle – ridefogden eller herredsfogden i visse egne var til stede ved skiftet, for at fattige enker og små faderløse børn kunne blive forsynet med gode og vederhæftige værger, og deres gods kunne blive vel forvaret. Den, der påtog sig et værgemål, fik

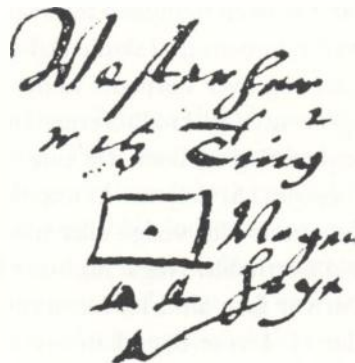

ofte barnets gods under sin bestyrelse rentefrit, indtil barnet kom til skels år og alder. Til gengæld skulle han forsørge det med øl og mad, sko og klæder. Hans pligter omfattede endvidere nøje tilsyn, tilbørlig optugtelse og revselse. Et talende vidnesbyrd om denne pligt, der selvsagt også påhvilede forældre, har vi i en sag fra 1637–38. Maren Jessdatter havde overfuset Niels Skrædder i Roussthøje med grove skældsord, havde kaldt ham en tyv og skælm, og hans hustru havde hun beskyldt for hor. Da Maren kun var 12 år, blev hun dømt til at skulle revses og straffes af sine forældre med ferle og ris. Senere vidnede to mænd på Skast herreds ting, at de havde overværet, at Marens fader slog og straffede sin datter efter doms indhold.

Noget mere tyngende har den forpligtelse været, som Christen Christensen i Ringkøbing påtog sig i 1628. Hans datter Karen havde forset sig med tyveri og „nu besynderlig på hendes liv forsyndet sig“ mod borgmesteren. Takket være faderens anmodning blev hun benådet på livet, men faderen forpligtede sig til på æres og helses fortabelse dag og nat at holde hende i hæfte og forvaring i en stærk fjeder, som alene borgmesteren skulle have nøglen til. Ud af fjederen kunne hun kun komme, når hun skulle i kirke for at høre Guds ord, og straks efter kirkegang skulle hun indesluttet igen.

Faderen havde i almindelighed ret til at revse sine børn. Det kunne ske med kæp eller vånd, hvorimod loven forbød anvendelse af våben. Indtil Danske lov havde ægtemænd en tilsvarende ret til at tugte deres hustru. Men de gik somme-tider videre end ret og rimeligt var – i 1631 erkender Niels Kræmmer i Helsingør at have slået sin hustru over 100 gange, men han havde også haft hende i 39 år. En ægtemand var i et vist omfang ansvarlig for sin hustrus, ja endog sin trolovedes handlinger. I en sjællandsk landstingsdom fra 1681 bliver en adelig dame forvist fra Sjælland, fordi hun på tinget har udskældt den kongelige amtsskriver og truet med at ville myrde ham. Hendes trolovede Frederik Urne dømmes ligeledes til at vige fra Sjælland med den begrundelse, at han ikke har tilholdt hende at

Herredstinget holdtes fra gammel tid under åben himmel i nærheden af gravhøje, som kunne kendes langvejs fra, og bag hvilke folk kunne søge læ i hårdt vejr. Ingen kro måtte friste folk over evne. I en indberetning til Ole Worm 1639 tegnede præsten i Ovtrup Vester Horne herreds tingsted: fire tingstokke i firkant og tyvestenen i midten. Det lå ved nogle høje sydøst for Ovtrup kirke tæt ved det nuværende Tinghuse. – Rigsarkivet fot.

skikke sig bedre udi liv og levned, men har hørt på hendes grove påsagn om godt-folk uden at laste hende derfor.

Den samme tanke ligger sikkert til grund for en „forpligt“, som Hans Willumsen i Øster Brønderslev 1650 lod lyse på Jerslev herredsting. Hans kone havde „af utilbørlig måde og Djævelens indskydelse“ bortstjålet et lagen, som tilhørte naboen, Anders Christensens hustru. Mændene blev forligt, og i denne forbindelse forpligtede Hans Willumsen sig til at skille sig fra sin hustru og hverken huse eller hæle over hende en nat til, men drive hende bort. Og dersom hun blev længere hos ham, da forpligtede han sig til straks uden nogen modsigelse at rømme og vige fra sognet som en anden tyv og misdæder.

Hvilke forestillinger Hans Willumsen har gjort sig, ved vi ikke. Han kunne i hvert fald ikke forskyde sin kone. Og datiden så også med strenge øjne på dem, der uden videre ophævede samlivet. Han har heller ikke kunnet opnå skilsmisse ved at sagsøge hende på Jerslev herreds ting. Ægteskabssager skulle nemlig pådømmes af de såkaldte „tamperretter“, der bestod af stiftslenmanden (stiftsbe-falingsmanden) og et antal gejstlige personer. Tamperretten ville vel næppe have givet ham skilsmisse på det foreliggende grundlag. Sagen ville derimod have stillet sig helt anderledes, hvis hun havde gjort sig skyldig i hor eller uden skellig årsag havde forladt ham. Hvis samlivet mellem ægtefæller blot kunne betegnes som slet, var det ikke muligt at få skilsmisse. Separation omtaltes overhovedet ikke i lov-givningen. Men i løbet af 1600 årene kom man ind på ved kgl. bevilling at til-lade folk at leve adskilt i henseende til bord og seng, hvis de var gerådet udi „no-gen uenighed og misforstand“. Sådanne bevillinger var imidlertid sjældne. Først i anden halvdel af 1700 årene blev de mere almindelige. Endnu omkring 1740 kunne en jurist om separation udtale, at „derpå er 3 à 4 levende eksempler i Kø-benhavn“.

Ved skilsmissen blev ægtefællernes fællesbo opgjort og delt i to dele, hvilket også gjaldt, når den ene af ægtefællerne døde. I modsætning til middelalderen var der i 1600 årene ingen mulighed for at hensidde i uskiftet bo. I 1604 blev det bestemt, at der ved mandens død skulle skiftes mellem moderen og børnene samt foretages en registrering over børnenes andel i aktiver og passiver. Ved skiftet måtte man også tage hensyn til kreditorerne. Inden 14 dage efter dødsfaldet skulle der fore-tages registrering af boet. De ting, der ikke medgik til dagligt ophold og brug, skulle forsegles. Arvingerne kunne så inden for en frist af 30 dage efter dødsfaldet overveje, om de ville vedgå eller fragå arv eller gæld. Disse frister blev ganske vist ikke altid overholdt. Nogle arvinger i Åsum herred på Fyn lod endog hengå hele 3 år. Det var ikke altid let for arvingerne at afgøre, om de nu skulle kendes ved boet eller ej. I vore dage kan arvingerne fragå gælden, men dog tage arv i det

overskud, som måtte fremkomme i boet, når gælden er betalt. Anderledes i 1600 årene: Hvis arvingerne ville undgå at hæfte for arveladers gæld, måtte de også frasige sig arven efter ham.

Frasigelsen kunne følge af den omstændighed, at arvingerne ikke befattede sig med boet. De gjorde dog klogest i udtrykkelig på tinge at erklære, at de hverken ville „arve eller gælde“ efter afdøde. Inden frasigelsen på tinge forsvor de efterladte undertiden arv og gæld ved begravelsen, og frasigelsen understregedes ikke sjældent ved, at enken kastede nøglerne til hjemmet på graven. Også i andre forbindelser møder man symbolske handlinger ved folks begravelse. Det viser blandt andet en sag fra Langeland. Gotfred Hansen blev slået ihjel i 1655 af Peder Møllers søn Niels, „så panden var gangen ned i hovedet på ham“. Drabsmanden rømte, men ved begravelsen stod Peder Møller frem og kastede penge i graven og tilbød at ville betale mandebod til den dødes arvinger på sin søns vegne.

Nu og da kunne der blive skiftet efter endnu levende personer. Folk, der på grund af alder ikke var i stand til at varetage deres egne anliggender, kunne overdrage alt hvad de ejede til en anden mod at blive forsørget af denne. Disse såkaldte fledførelsesforhold kunne gennemføres på den måde, at den gamle lod sin ejendom skifte mellem sig og sine arvinger. Efter skiftet drog han med sin lod til den, der havde lovet at forsørge ham. Fledføringerne hørte ikke just til samfundets mest agtede personer. I personlig henseende var de nærmest umyndige, og man kan gå ud fra, at de er blevet udsat for lidt af hvert hos dem, de havde begivet sig hen til. Niels Tamesen, der 1632 havde fledført sig til Herlufsholm kloster, skulle være skolens forstander hørig og lydlig med hensyn til det, der blev ham pålagt at gøre, for at han kunne fortjene klæder og føde. Han skulle dog ikke besværes med for meget „groft trell med køer eller stude at røgte“. Mere velstående folk kunne klare alderdommen ved at overlade deres ejendom til et af deres børn, der til gengæld skulle sørge for deres underhold, så længe de levede. Aftægtskontrakterne er tit meget udførlige. Ud over at forsyne sin moder med så og så mange naturalier hvert år forpligter Hans Christensen i Tjæreborg sig til at have flittigt opsyn med hende udi hendes alderdom, holde hende til gudsfrygt og age hende til kirke og fra, når hun ikke selv kan gå.

Både om fledførelse og aftægt skete der lysning til tinge. Lysning møder man også for en række andre forholds vedkommende. Hvis en mand ønskede at gøre sit uægte barn arveberettiget efter sig, måtte han på tinge lyse det i kuld og køn, men efter loven kunne det aldrig arve mere end en halv lod over for ægtebarn. Også overdragelse af fast ejendom skulle finde sted på tinge. I den tidlige middelalder fandt overdragelsen sted på selve ejendommen. Sælgeren tog en jordklump fra ejendommen og kastede den i køberens kappeskøde, og man kaldte da hand-

lingen for „skødning“. Jordklumpen symboliserede hele ejendommen. Overdragelsen kunne også symboliseres ved, at man tog muld op på en kniv og overrakte begge ting til køberen. Selv om overdragelsen til tinge i 1200 årene blev det juridisk afgørende, holdt man alligevel i de følgende århundreder de gamle ceremonier i hævd. Endnu i 1600 årene finder man ikke sjældent eksempler på, at sælgeren tager erhververen i hånd og med muld og kniv „efter brugen og landsens sædvane“ sælger, skøder og aldeles afhænder. I 1635 sælges en ejendom i Gråbrødre kvarter i København med „jord og muld“. Så sent som i 1682 overdrages en grund i Lemvig ved, at sælgeren optager muld med kniv og derefter skøder.

Undertiden blev overdragelse af løsøre, især kvæg, bekræftet på tinge. Loven krævede det ikke, men fremgangsmåden kunne i påkommende tilfælde afskære tvivl om erhververens lovlige adkomst. Kunne man ikke henvise til tingsvidne, måtte man gøre rede for, hos hvem man havde købt det pågældende kreatur. Mødte man op med sine hjemmelmænd, var man sikret mod sigtelse for tyveri. Thue Olsen fra Svinø prøvede også at bevise, at han på lovlig måde havde erhvervet bytyren fra Nåby. Han henviste til den ene og den anden, men ingen troede på ham, og til sidst bekendte han tyveriet. Senere er han sandsynligvis blevet hængt. Samme skæbne kunne også overgå den, der i god tro havde købt en ting, men ikke var i stand til at bevise sin adkomst, eller som det siges i en dom fra Falster: „loven medfører, at hvo der brøster hjemmel, ham brøster ikke bastereb“.

Da det meste bondegods som bekendt var i fæste, kan det ikke undre, at adskillige af sagerne ved underretterne udsprang af forholdet mellem fæstebonden og jordejeren, det være sig kronen eller den enkelte herremand. Undertiden blev indgåede fæsteaftaler bekræftet på tinge. Fogden tog bonden i hånd og bortfæstede på ejerens vegne gården, medens bonden på sin side lovede at opfylde sine forpligtelser som fæster. Af fæsteforholdet fulgte blandt andet, at bonden ikke måtte lade andre beså agrene til gården. Da den, der havde sået, skulle have sin andel af høsten, kunne herremandens udsigt til at modtage landgilde selvsagt ofte forringes. Gang på gang nedlagde herremændenes og kronens fogder på tinge forbud mod ulovlig såning, eller hvis såning havde fundet sted forbud mod, at afgrøden blev ført af gårde. Så var alle advaret. Herremanden ville i givet fald lægge beslag på høsten. Han havde, som man sine steder sagde, „mælt grøden til grunden“. Den der fjernede høsten, ville blive draget til ansvar som for andet uhjemlet, han skulle bøde 3 mark, et ret beskedent beløb, men da der i 1600 årene var en tendens til at betegne de 3 mark som „onde“ med fortabelse af æren til følge, kunne ulovlig afførsel få særdeles alvorlige konsekvenser. I en rettertingsdom fra 1639 angående afførsel forskånes nogle bønder af kongens nåde for at erlægge 3 mark og skal i

stedet aftinge og forsone sagen på anden måde. Lige så almindelige som disse „aflysninger af ulovlig sæd“ var de sager, hvor bønderne blev stævnet til tinge, fordi de ikke havde leveret landgilde i rette tid. Forholdet kunne medføre fortabelse af fæstet. Ofte måtte herskabet se gennem fingrene med sligt for senere at opkræve restancerne, når bonden var kommet på fode igen. Ofte pådrog han sig således en betydelig gæld, som kunne forøges med opdigtede restancer. Tingene godtog ikke uden videre enhver påstand om gamle restancer, men synes at have krævet bevis for de enkelte poster. I en forordning fra 1639 blev det bestemt, at bønderne hvert år skulle indstævnes og forelægges deres restancer, hvorefter der skulle optages tingsvidne. Skete dette ikke, kunne bønderne ikke dømmes til at betale, hvis de senere benægtede kravet. Retssager fra de følgende årtier viser, at bønderne erhvervede et forbløffende godt kendskab til denne forordning. Adskillige herremænd kom til kort over for bønder, der på tinge kunne påpege, at de ikke årligt var blevet tiltalt for restancer efter forordningen.

I det hele taget var sager om betaling af gæld meget hyppige såvel i by som på land. Oprindelig var kreditors mulighed for at gennemføre sit krav over for en uvillig debitor yderst begrænset. Men med tiden åbnedes der adgang til at få inddrevet sin fordring gennem den såkaldte kongebrevsforfølgning, der endnu i 1600 årene fandt anvendelse under betegnelsen: rigens rets dele. Denne forfølgningsmåde var imidlertid både besværlig og kostbar. Også datiden anså den for vidtløftig, især i mindre sager, og i 1600 årene synes kreditorer meget tit at have erhvervet dom over deres skyldner til at betale inden 15 dage eller „lide nam og udlæg“. Udlægsforretningen blev besørget af herreds-, by- eller kirkefogden, der sammen med to dannemænd udtog så meget af den domfældtes gods, som var nødvendigt til at dække domhaverens krav.

Hvad tingbøgerne beretter om, er først og fremmest sager om gæld, arv og skifte, fæsteforhold, hvortil kommer afhjemling på tinge af synsforretninger, efterlysning af kvæg, afgivelse af skudsmål, mortifikation af signeter m. m. I sammenligning hermed spiller straffesagerne talmæssig set en forholdsvis underordnet rolle. Der kunne hengå meget lang tid, hvor tinget ikke behandlede en tyveri- eller drabssag, og dette forhold gør sig i endnu højere grad gældende med hensyn til trolddomssager. I de tingbogssager, der for nylig er blevet udgivet, og som tilsammen spænder over mere end 20 år, forekommer trolddomssager så godt som ikke. Hermed være ikke sagt, at kriminaliteten var lav. Den kunne endog til tider være betydelig, især i årene under og efter krigene. Straffesagernes relativt ringe antal må ikke forlede til den opfattelse, at man i datiden accepterede forbrydelser som et nødvendigt onde. Tværtimod søgte samfundet på mange måder at komme løsløsheden til livs, hvilket vil blive omtalt i det følgende.

Med hensyn til sagsanlæg bestod der strengt taget ikke nogen forskel mellem borgerlige sager og straffesager. Ligesom i middelalderen gik man som hovedregel ud fra, at en straffesag måtte rejses af den forurettede eller hans nærmeste. Dette gjaldt også forbrydelser, hvor der var foreskrevet dødsstraf, såsom manddrab, tyveri og trolddom. Nu og da understregedes en sigtelse ved, at den forurettede – bl. a. i tyveri- og trolddomssager – lagde hånden på hovedet af den, han anså for skyldig i gerningen, hvorpå han aflagde ed på, at sigtelsen var rigtig.

Selv om lovens udgangspunkt nok var privat påtale, blev straffesager i 1500 og 1600 årene i stigende omfang forfulgt af det offentlige eller det enkelte herskab. Dette kunne i mange tilfælde skyldes anmodning fra den forurettede. Men ved siden heraf havde såvel herskabet som det offentlige en økonomisk interesse i at rejse tiltale, ligesom det offentlige ud fra religiøse betragtninger følte en pligt til ikke at lade grove forbrydelser være upåtalte. Den middelalderlige retsopfattelse, hvorefter alene den forurettede havde adgang til at anlægge sag, måtte under sådanne omstændigheder være vigende. Man møder ganske vist stadig i 1600 årene adskillige eksempler på, at sagsøgte mener sig fri for tiltale, da sagen er forliget med den forurettede, men disse forlig godtages så at sige aldrig af det offentliges eller herskabets repræsentant på tinge. Hvor stærkt de gamle forestillinger endnu ytrede sig, kan man bl. a. se af en drabssag fra 1641. Anders Plog i Fraugde var død nogle dage efter et slagsmål med Niels og Jep Klemmidsen. Brødrene blev tiltalt for manddrab, mens Hans Andersen fra Odense, der mødte for dem på Åsum herreds ting, erklærede, at Anders Plog havde forliget sig med dem, før han døde, „så sagsøgte skulle være bilagt, enten han levede eller døde“.

Når påtalen i straffesager i vidt omfang var privat, hænger det sammen med, at den forurettede ved en række forbrydelser var berettiget til en bøde. I middelalderen betød en forbrydelse ikke så meget en krænkelse af samfundet som af den enkelte person, der derfor skulle have oprejsning ved, at gerningsmanden tilpligtedes at betale en bøde, hvis størrelse var nærmere fastsat i loven. Med en vis ret kan man karakterisere det middelalderlige straffesystem som forholdsvis mildt. Livs- og legemsstraffe var kun foreskrevet ved få forbrydelser. Bødestraffene dominerede. Visse grove fredsbrud medførte ganske vist fredløshed, men selv den fredløse kunne efter omstændighederne gøre sig håb om at genindtræde i samfundet mod at betale en afgift til kongen. Som før omtalt gjaldt landskabslovene langt ned i 1600 årene, og det kan ikke undre, at middelalderlige synspunkter fremdeles måtte præge strafferetten, om end denne i reformationstiden og det følgende århundrede blev skærpet føleligt.

Den centrale stilling, kongemagten i kraft af reformationen opnåede i økonomisk og idémæssig henseende, førte nemlig til, at kongen i endnu højere grad end

Myndighedernes pligt til at håndhæve retten

På titelbladet af Jyske lov, udgaven fra 1642, præsiderer Christian 4. i rettertinget, rigets højeste domstol. De adelige dommere har taget sæde omkring bordet, mens tilhørerne står i baggrunden og til siden. – Stik (Haelwegh?) efter maleri af Karl v. Mander.

i middelalderen følte en pligt til at håndhæve retten i samfundet. Al øvrighed var af Gud, men, som det hedder i et skrift fra 1605 forfattet af præsten i Kolding, Andreas Michaelius, øvrighed skulle straffe det onde og betænke, at Gud ofte straffer en hel hob for en enestes synd, og at Guds vrede ikke kan formildes, uden at den, som har syndet, straffes. Lovgivning og retspraksis fra 1500–1600 årene prægedes af angsten for Guds visse vrede og hævn, hvis retten ikke skete fyldest. Gældende straffebud blev håndhævet med større strengthed, hvortil kom den påvirkning, der udgik fra den mosaiske ret og Bibelen i det hele taget. Gennem kirkegang blev menigheden fortrolig med „Guds lov“, og brugen af dens strenge bestemmelser forekom næppe datidens mennesker for urimelig. „Verdzlig Low oc Skicke, effter huilcke Gud selff haffde befallet Israels Folck at styris oc regeris“ kalder Michaelius sit skrift fra 1605. Udførligt gør han rede for de synder, der er allermost vederstyggelige for Gud, og hvorledes disse synder bør straffes. I praksis gik man imidlertid ikke så vidt, som Michaelius mente var påkrævet. Legemsfor nærmelser blev således straffet efter dansk rets regler, hvilket i almindelighed var bøder, medens mosaisk ret foreskrev, at når nogen tilføjede sin næste legemsskade, skulle der handles med ham, som han havde handlet, brud for brud, øje for øje, tand for tand. Derimod anvendtes mosaisk ret på trolddom, blodskam og omgængelse imod naturen, ligesom den fik stor betydning i sager om manddrab, hvor man – især i 1600 årene – ikke mente at kunne benåde for den i loven fastsatte livsstraf for forsætligt manddrab, fordi en sådan benådning ville være imod Guds lov.

Bibelens krav om liv for liv blev efterlevet så strengt, at man end ikke anså sig for beføjet til at benåde personer, der i sindssyge havde begået manddrab. I 1634 anmodede regeringen Universitetet om at afgive en erklæring i en sag om en sindssyg drabsmand. Rektor og professorerne henviste til, at Det gamle og ny testamente kræver, at hvo som udøser menneskers blod, hans blod skal udøses, og hvo, som omkommer nogen med et sværd, han skal ved sværd omkomme, ligesom endog uskellige bæster, som dræber noget menneske, skal dø. Den pågældende drabsmand var derfor skyldig at dø, men professorerne fandt det dog ikke urådligt, om straffen til nogen tid blev opsat, for at han kunne komme til videre forstand, kende sin synd og onde gerning og ved en retsindig poenitens sig til døden des bedre berede. Den samme ubønhørlighed viste man over for sindssyge eller åndssvage, der havde bedrevet blodskam, sodomi eller trolddomskunster, og retspraksis tyder på, at man som hovedregel ikke tillagde afsindighed nogen som helst betydning ved straffebedømmelsen. Kun hvor religiøse hensyn ikke spillede ind – som f. eks. ved tyveri og ærerørige beskyldninger – var der tilløb til at underkaste forbryderen en mildere behandling.

At en forbrydelse var begået i fuldskab, kunne i endnu mindre grad fritage for strafansvar. Kun ved småforseelser kunne der udvises en vis overbærenhed, hvis der var handlet i „ølsmaal“ og ikke i „ædruskab“. I Helsingør nøjedes man med i 1642 at sætte en mand i halsjernet 3 timer daglig i 3 dage for slem gadeuorden, fordi det var „sket i hans store fuldskab“. Helt afgørende var det derimod, om injurier var blevet fremsat i fuld eller ædru tilstand, idet injurianten slap for straf, hvis han kunne henvise til, at han havde handlet i drukkenskab.

Børns ubesindige ytringer tog man forholdsvis let på. Sagen stillede sig ganske anderledes, hvis de havde forvoldt skade på liv eller lemmer. I så fald måtte den skadelidte have oprejsning for krænkelsen, da det for hans vedkommende var ligegyldigt, om gerningsmanden var over eller under den kriminelle lavalder. Denne aldersgrænse havde kun betydning i forholdet til det offentlige, med mindre der var tale om forbrydelser, hvor det af religiøse grunde var påkrævet at idømme livsstraf. Skarpretteren i København henrettede således i 1653 „en liden dreng“, som havde dræbt en kammerat med en kniv. Samme straf led en anden „liden dreng“ 1631 i Ølstykke, fordi han havde stukket en liden pige til døde. For „megen slem sodomistisk gerning“ med en kvie blev en dreng fra Malmøhus len dømt til bål, med mindre højovrigheden ville benåde ham til at blive henrettet med et sværd. Fra landsdommeren gik sagen til lensmanden og derfra videre til kancelliet, som anmodede teologerne om en erklæring. De lærde herrer mente, at hvis drengen alvorligt fortrød og begræd sin skammelige gerning, kunne han „på et sværd med god samvittighed benådes“, men til afsky for andre skulle hans døde legeme siden kastes på ild og bål sammen med det umælende bæst.

Hvad angår selve den forbryderiske vilje, sondrede man i lovgivningen mellem viljesværk (dvs. forsæt) og vådesværk, således at gerningsmanden i tilfælde af vådesværk ikke ifaldt straf over for det offentlige. I praksis synes man imidlertid ikke at have været tilbøjelig til at undersøge, om gerningsmanden havde handlet forsætligt eller ej, hvis han ved sine handlinger havde forvoldt skade. Denne strenghed kom især til orde i sager, hvor religiøse hensyn gjorde sig gældende. Vold med døden til følge bedømtes således efter reglerne om manddrab, og den skyldige var uden al nåde hjemfalden til livsstraf. På den anden side var forsøg som hovedregel straffrit. Selv om gerningsmanden i sårsager havde haft et nok så udtalt forsæt til at begå manddrab, blev der så at sige aldrig nedlagt påstand om andet end, at der skulle udredes rette sårbod efter loven. Det gamle ordsprog „for ugjort gerning, skal man bøde ufødt fæ“ havde fuld gyldighed og blev undertiden ligefrem citeret i dommene.

Hvis drab var begået i nødværge, ifaldt gerningsmanden ikke livsstraf, men måtte alligevel udrede mandebod til den dræbtes slægt og en mindre bod til det offentlige. I praksis var man ret utilbøjelig til at anerkende nødværge som lovlig.

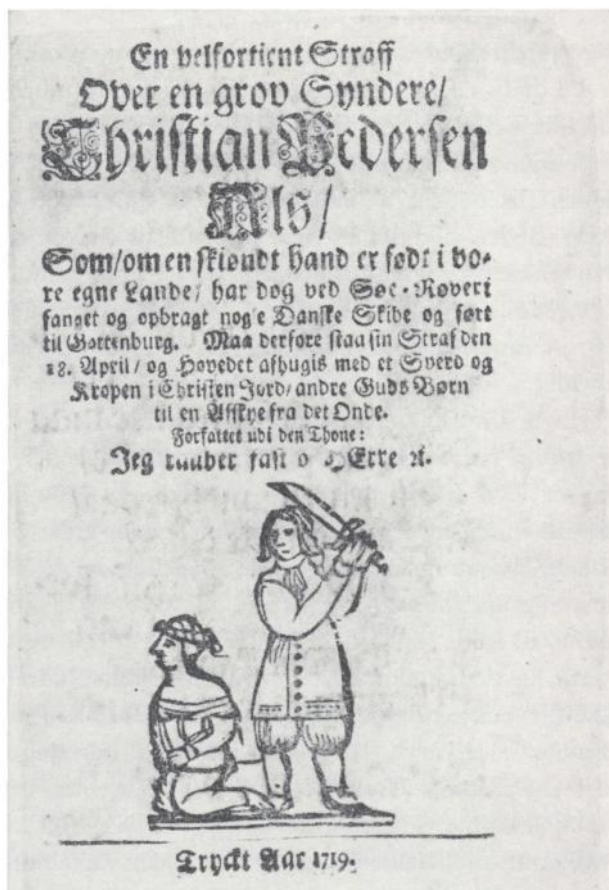
Manddrab

Præsten Hans Andersen i Skærbæk formåede dog ikke blot at blive frikendt i en drabssag på grund af nødværge, men fik endog kongens tilgivelse, så at han kunne søge et andet embede. Han var i 1627 gerådet i slagsmål med nabopræsten Kristen Billum i Brøns og havde dræbt denne med en pennekniv efter at være blevet overfaldet og slået.

Manddrabsforbrydelsen var som allerede anført genstand for det offentlige største interesse. Et dødsfald under mystiske omstændigheder gik ikke upåagtet hen. Nøje måtte det undersøges, hvorledes døden var indtruffet. Efter ridefogdens befaling synede en halv snes personer i Nibe i 1650 en dannemand, som lå død i en skude. Tingbogen fortæller, at de med flid først havde set ved ansigtet, hvor intet fandtes andet, end han jo lå dejlig og smuk som et lig burde. Efter at have undersøgt hoved, krop og lemmer fastslog de, at den salig mand jo er og skal være hastig her fra verden hidkaldet, og som andre kristne mennesker kristeligen og vel at være stråddød. Synsmænd kunne også komme til det resultat, at den døde havde været sin egen bane. I så fald skulle han begraves i uindviet jord, og hans boeslod tilfaldt ofte herskabet eller det offentlige. Selv folk, der havde drukket sig ihjel, blev undertiden betragtet som selvmordere, fordi de jo havde været årsag til deres egen død.

Havde den døde derimod været offer for en forbrydelse, gjaldt det om at udfinde den rette drabsmand. Endnu i 1600 årene brugtes i flere tilfælde bæreprøven, der gik ud på, at den sigtede skulle lægge sin hånd på den dræbtes lig, og hvis sårene begyndte at bløde, anså man den sigtedes skyld for bevist. Som oftest risikerede den sigtede ikke, at den dræbtes sår begyndte at bløde. Ligene var tit flere dage, ja måneder gamle. I en sag fra Jylland (1662) drejede det sig om et halvt år gammelt lig. Der skete heller intet jertegn ved denne lejlighed, og det gælder næsten alle de sager, hvor bæreprøven blev anvendt. Trods et heldigt udfald af bæreprøven behøvede sigtede ikke at gå fri, hvis vægtige omstændigheder talte for, at han var skyldig. Hvis han på den anden side ligefrem ikke turde lægge hånden på den døde, havde han dermed tilkendegivet sin skyld. Bæreprøven var udtryk for den middelalderlige tro på mirakler. I 1600 årene var den på retur. Jesper Brochmann bekæmpede den som en afskyelig afgudsdyrkelse; thi det var forbudt de levende at gøre spørgsmål til de døde.

Hvis den sagsøgte var grebet på fersk gerning, tilstod forbrydelsen eller undersøgelserne i sagen viste, at han havde gjort sig skyldig i forsætligt manddrab, blev han dømt til døden ved halshugning. Straffen ramte såvel adelig som uadelig, mand såvel som kvinde. Karen Laster beskyldes 1637 i Ribe for at have dræbt og ihjelslaget sin mand Troels Knudsen med en kniv. Hun fremstod for retten og „vedgik og bekendte samme gerning desværre at have gjort og var gerne tilfreds

Christian Pedersen Als havde, skønt dansk af fødsel, under Den store nordiske krig opbragt nogle danske skibe og ført dem til svensk havn. For denne gerning måtte han i 1719 lide døden ved sværdet. – Kgl. Bibl.

at lide for hendes misgerninger“. Da hun tilmed var greben og tagen udi ferske gerninger, vidste tinget „ikke rettere herpå at kunne kende, end at hendes egne begangne gerning jo dømmer hende til at miste hendes hoved med sværdet og det at sætte på en stage, andre til afsky og forskrækkelse“. Ofte var drabsmanden imidlertid flygtet, og i så fald lød dommen på, at han skulle miste sin fred. Hvis han senere blev pågrebet, sørgede myndighederne for, at den forskyldte dødsstraf blev eksekveret uden nåde. Man har ikke så få eksempler på, at den fredløse drabsmand ansøgte om at blive genoptaget i freden, idet han oplyste, at drabet i virkeligheden var begået af våde eller i nødværge. Han kunne også anmode om kongelig nåde, fordi han var blevet forligt med afdødes slægt.

Birkefogden Mads Brun på Læsø havde i 1688 gjort sig skyldig i drabet af en soldat og var derefter dømt til døden. Han flygtede og anmodede to år senere om, at han måtte få bevilget sin fred. Han henviste til, at han i sidste krig havde opbragt og leveret i Hald skanse i Jylland 28 svenske fanger. Han blev imidlertid

ikke benådet trods sine fortjenester, og dette var det sædvanlige udfald i den slags sager, med mindre vægtige forhold talte for en fornyet undersøgelse.

Til døds- eller fredløshedsstraffen føjedes fortabelse af gerningsmandens hovedlod, der deltes mellem kongen (herskabet) og den dræbtes arvinger. Herved håbede myndighederne at gøre den dræbtes frænder interesseret i at påtale forbrydelsen i stedet for at indgå aftale om mandebod med drabsmanden og dennes slægt. Boden ville tilmed være forbrudt til kongen eller herskabet, hvis drabsmanden senere blev svoret til „fred og bod“. I modsætning til tiden under Christian 3. og Frederik 2. var forlig mellem slægterne i 1600 årene ret sjældne. Så sent som i 1679 kunne Sjællands landsting dog kende en „afhandling“ mellem slægterne for ugyldig.

Havde drabsmanden handlet i nødværge eller af våde, skulle han betale mandebod, som regel 3 gange 18 mark. At mandeboden opdeltes i „trede 18 mark“ var et levn fra gammel tid, da fædrene og mødrene frænder skulle hjælpe drabsmanden med at udrede mandeboden. Hver part betalte da en tredjedel af boden. Hvis drabsmanden havde valgt flugten, skulle frænderne erlægge to tredjedele af mandeboden, men denne pligt var vist nok ikke længere gældende i 1600 årene, til trods for at den ikke formelt var ophævet. Ved drab i våde eller nødværge havde frænderne også oprindelig skullet bidrage, men denne forpligtelse var ikke blevet opretholdt i lovgivningen. Ikke desto mindre blev slægtninge i 1600 årene ofte stævnet til at udgive „ættebod“, og tingene afsagde da dom efter sagsøgerens påstand. Undertiden afgav den dræbtes slægt en forsikring om, at drabsmanden kunne vide sig sikker for hævn. Disse forsikringer dækkede over en vigtig realitet af middelalderen, da familiefejder var almindelige, men i 1600 årene må de formentlig blot ses som udtryk for en gammel tradition i den slags sager og bundede derfor næppe i forestillinger om hævn.

Medens straffen for manddrab i 1500–1600 årene blev væsentlig skærpet, kan det samme ikke siges om legemskrænkelser som afhug og sår, der almindeligvis straffedes med bøder efter landskabslovenes regler. Da man fastholdt bødernes størrelse trods pengenes nedsatte købeevne, må behandlingen af disse forbrydelser karakteriseres som meget mild. I flere af købstæderne gik man dog betydelig skrapere til værks i anledning af grove legemskrænkelser. Den københavnske stadsret, som fandt anvendelse i en del købstæder uden for København, fastsatte endog livsstraf for at afhugge hånd og fod eller for at udstikke øjnene på en anden. Havde man tilføjet en anden mand sår eller „stinget ham til blods i kongens eller adelens gårde“, skulle den skyldige ifølge gårdsretten fra 1562 miste hånden, og hvis man et af de nævnte steder slog en anden med næve eller med kæp, skulle gerningsmanden stinges gennem hånden, og det dertil anvendte våben skulle der-

på „ristes“ ud mellem fingrene. Datidens talrige slagsmål endte som regel med, at de implicerede skulle tage skade for hjemgæld og så bøde til kongen, byen eller herskabet.

Pengenes nedsatte købeevne gjorde sig også gældende ved bedømmelsen af tyveriforbrydelsen – men i modsat retning. Tyven kunne ligesom i middelalderen hænges, hvis tyveriet beløb sig til en halv mark eller mere, og dette var i 1600 årene ensbetydende med, at rene småtyverier kunne straffes med døden. I praksis lod man dog ofte tyven underkaste en mildere behandling: den bestjålne begærer ikke „den strengeste ret“, efterstræber ham ikke til det yderste, men „kvitterer“ ham gerne, ligesom straffen formildes ved, at godt folk går i forbøn for tyven. På Horns herreds ting i Vendsyssel blev således en ung kvinde i 1639 tiltalt for tyveri af et lagen og et damaskes-håndklæde, men „menige herredsmænd så vel som det meste af hendes slægt og venner“ bad for hendes liv. Herskabet benådede hende, da hun var „et ungt folk, ungefær 24 år, og tilmed havde et spædt barn“. Hun måtte imidlertid forpligte sig til på sin hals' fortabelse ikke at lade sig indfinde „udi dette land norden Aalborgfjord“. Tyve, der slap for galgen, blev i stedet for kagstrøget eller sat i halsjern og derefter forvist fra byen, vedkommende egn eller landsdel. Forinden havde bøddelen ofte brændemærket tyven eller skåret et øre af. På den måde havde man advaret omverdenen.

Hvis den bestjålne krævede, at tyven skulle hænges, var der som oftest ingen vej udenom, tinget dømte ham til „galge og gren, høj og hedensk jord, bonden sit gods igen og kongen hans hovedlod“. Undertiden blev det i dommen tilføjet: vi dømmer ham ikke, men hans egne gerninger dømmer ham. Tilføjelsen var muligvis udtryk for, at tingmændene ikke ganske billigede den hårde straf, men var nødt til at afsige dom i overensstemmelse med sagsøgerens påstand.

For at formilde lovens strengthed – og i øvrigt også for at erhverve billig arbejdskraft – pålagde regeringen 1620 lensmændene i hele riget at sende de personer, som blev dømt til galge og gren for et ringe tyveri, over til København, hvor de skulle arbejde i flere eller færre år alt efter tyveriets grovhed. Befalingen gik øjensynlig i glemmebogen, for i 1636 beklagede en forordning sig over, at ringe tyverier vedblivende straffedes med hængning. For første gang begået tyveri og gentaget tyveri af ringe værdi skulle derfor ikke straffes på livet, men tyven skulle enten sendes til Bremerholm eller til arbejde i den adelige jorddrots gård. Som begrundelse for at bringe forordningen i anvendelse over for adelens bønder anførte forordningen, at det fandtes „ubilligt et menneskes liv så ringe agtes“.

Et af de områder, hvor datidens strafferet udmærkede sig ved en særlig strengthed, var sædelighedsforbrydelserne. Statsmagten havde som følge af reformationen

fået til opgave at værne om ægteskabet som en hellig institution og som den eneste tilladelige kønsforbindelse. Alle andre kønslige forhold udgjorde i større eller mindre grad en krænkelse af de guddommelige bud og måtte derfor forfølges ubønhørligt, dersom Guds vrede ikke skulle nedkaldes over det ganske folk. Særlig alvorlige var blodskam og omgængelse imod naturen (sodomi), hvor moseloven foreskrev dødsstraf. I 1582 optog den verdslige lovgivning dødsstraf for blodskam, og recessen fra 1643 foreskrev med hensyn til blodskam i de nærmeste led hals-hugning, og hvis en mand havde haft samleje med en kvinde og hendes datter, skulle ligene kastes på bål og opbrændes „andre til sådan vederstyggeligheds af-sky“. Den strenge opfattelse af blodskam formildedes ved, at man begyndte at anerkende dispensationen fra visse af forbudene mod ægteskab på grund af slægt-skab eller svogerskab. Dødsstraf måtte forekomme mindre hensigtsmæssig i de tilfælde, hvor de skyldige kunne have opnået kgl. tilladelse til ægteskabs indgåelse, og man valgte da ofte at forvise de pågældende fra kongens lande.

Omgængelse imod naturen bedømtes indtil Danske lov direkte efter mosaisk ret. Den skyldige blev brændt sammen med det pågældende dyr. I København henrettedes således den 1. september 1624 en bagersvend på bål, fordi han den 15. august mellem 9 og 10 om aftenen havde haft legemlig omgængelse med en ko, og i 1641 overgik samme straf en mand, som havde haft „sodomitisk begæn-gelse og bedrift med vagtmesterens ko“. Også for hor krævede moseloven døds-straf, men fordringen anerkendtes ikke fuldt ud i lovgivningen, idet der kun var hjemmel for livsstraf ved 3. gang begået hor.

Retspraksis viste endog endnu større tilbageholdenhed end loven. Rettertinget dømte således i 1632 en mand til at rømme kongens riger og lande – om døds-straf var der altså ikke tale –, og i 1655 slap en anden horkarl med strafarbejde på Bremerholm. Han havde endog fire forhold på sin samvittighed.

Det kan ikke forbavse, at myndighederne også følte sig forpligtet til at skride hårdt ind over for prostitutionen, der var „Gud almægtigste til fortørnelse og godt ærligt folk til stor forargelse“. Ifølge en kgl. befaling fra 1574 til borgmester og råd i Helsingør skulle løsagtige kvindfolk „stubes (piskes) til byens kag“ og siden forvises. Hvis de på ny indfandt sig i byen, skulle begge ører skæres af, og fortsatte de, skulle man lade dem binde „udi en sæk og forsænke“. Straffen varierede fra by til by. I København blev skøger udpisket. Undertiden afskar man skøgens hovedhår og slog det fast på kagen. I en forordning fra 1617 blev det bestemt, at skøgen, der blev pågrebet for 3. gang, uden al nåde skulle straffes til kagen. Kø-benhavns byfogedregnskaber fortæller om en broget skare af løsagtige kvindfolk: Maren Johansdatter blev i 1639 efter borgmester og råds dom kagstrøget og udledt af alle tre porte, fordi hun havde avlet tvende uægte børn og ved højlys dag var blevet optaget nøgen af en seng med en bådsmand. Hertil kom, at hun havde

holdt en „slem rufferske kælder“, hvor en finsk morder med sine staldbrødre havde drukket og „domineret“. I 1642 kagstrøg bøddelen Anna Pedersdatter, som gik under navnet „den sure Limon“, og på en dag i 1646 blev fem slemme skandhorer kagstrøget og forvist. Det drejede sig blandt andet om Karen Jensdatter, kaldet „den hvide hane“, Else Hansdatter med tilnavnet „toppenhøie“ og Mette Christensdatter, der bar tilnavnet „skid skidenben“.

Til sædelighedsforbrydelserne henregnede datiden også det blotte samleje uden for ægteskab. Man kaldte forholdet lejermål, lønleje, løsagtighed eller undertiden skørlevned. I 1600 årene skulle de skyldige stå åbenbart skrifte. Giftede de sig med hinanden, slap de for videre straf, hvorimod de ellers skulle straffes med bøder. Manden skulle betale 12, pigen 6 rigsdaler til herskabet. Formåede de ikke at udrede disse bøder, skulle de betale, hvad de kunne og siden straffes på kroppen eller med fængsel. I gentagelsestilfælde skulle han straffes „efter sin formue og på kroppen eller med fængsel“. Havde manden flere gange beligget den ene uberygtede mø eller enke efter den anden, havde han gjort sig skyldig i „jomfrukrænkel-se“. Han skulle efter loven dømmes i kongens nåde eller unåde og enten straffes på livet eller på anden måde med „tilbørlig alvorlig, højeste straf“, andre til eksempel og forskrækkelse. I praksis blev bestemmelsen om jomfrukrænker vist nok håndhævet ret lempeligt. Ganske vist dømte Viborg landsting omkring 1640 en mand til døden for jomfrukrænkelse, men herredagen benådede ham, fordi han ægtede den ene af pigerne. I en anden sag om jomfrukrænkelse fra 1651 blev det pålagt den tiltalte at afsone efter sin yderste formue. Havde en pige ladet sig besove tre gange, skulle hun ligesom skøgen straffes til kagen.

Lejermål i kongens eller adelens gårde medførte ifølge gårdsretten tab af to fingre for mandens vedkommende, hvis han havde svoret tro tjeneste, og såfremt kvinden havde fået betroet nøgle til øl, mad, klæder eller andet, som burde være forvaret, skulle han straffes som en åbenlys tyv. To personer blev i 1647 tiltalt efter sidstnævnte bestemmelse, fordi de havde begået lejermål, medens de tjente på en fynsk herregård, „Niels for kusk og Anne for køkkenkvinde“. Sagen blev henvist til landstinget, da den ifølge herredsfogdens mening angik æren, og man kender ikke dens udfald.

At mand og kvinde havde haft legemlig omgang med hinanden, medførte ikke uden videre, at de ifaldt lejermålsstraf, selv om forholdet kunne bevises. Retspraksis i 1600 årene synes nemlig almindeligvis at have krævet besvangrelse, for at straffen kunne bringes i anvendelse. Stillet ansigt til ansigt med bødestraf og navnlig offentlig skriftemål i menighedens påhør, gjorde mange besvangrede piger alt for at hemmeligholde deres tilstand for, når tiden var inde, at føde i dølgsmål og ombringe barnet efter fødslen. Dette var ikke myndighederne helt ubekendt. I København talte de mange barnelig i brøndene deres tydelige sprog. I flere køb-

stæder søgte man at komme drabene i forkøbet ved at lade dannekvinder og jordemødre foretage en prøvemalkning af byens unge kvinder, for at man kunne se, om de redede til barsel. Dette var ganske givet mange imod, og i 1663 nægtede 25 piger i Nibe at lade sig malke i kirken med andre dannemænds børn.

En betydelig rolle spillede injuriersagerne. Om man hørte til ærligt eller uærligt folk, betød så at sige alt for datidens mennesker. Enhver måtte værne om sit gode rygte og være på vagt over for enhver ytring, som kunne sætte én i klasse med uærlige folk. Liv og ære skattes lige højt, hedder det i en forordning fra 1638. I retspraksis møder man udtalelser som: „et ærligt gemyts navn og rygte, som er ved livet og derudover hos ærekære hjerter at agte“ eller „et menneske uden ære er levende død“. Tingbøgerne kan fremvise en broget samling af skældsord, tyv, tyvsunge, skandso, hore, felthore, pokkerkrukke, tæve, skælm, hundsfot, lamme-stjert, troldkvinde m. m., men selv ytringer af en forholdsvis neutral karakter, kunne give anledning til en injuriersag. Hvor nærtagende 1600 årenes mennesker var, viser en retssag fra 1606, hvor en mand krævede modparten idømt bøde for ærefornærmelse, fordi denne i retten havde udtalt et ønske om, at djævelen skulle tage den af dem, som mest havde fortjent det. Straffen for injurier var en bøde på 3 mark til kongen og den injurierede. Ud fra en pengemæssig betragtning var det en meget lempelig straf, men da den domfældte samtidig mistede sin ære, opfattedes straffen som meget streng, og man kaldte derfor undertiden de tre mark for „onde“ eller „uærlige“.

Man ifaldt imidlertid kun injuriestrafen, hvis den ærerørige beskyldning var fremsat „på tinge eller udi anden ærlig forsamling“. Sagen stillede sig anderledes, såfremt man havde ført ærerørig tale i krohus, møllehus, smedehus eller anden sliig forsamling. Injurianten kunne da på tinge benægte ordene, og da der ikke kunne føres bevis for injurierne imod denne benægtelse, var der ikke tale om at idømme ham straf. Ofte beklagede injurianten på tinge at være fremkommet med de fornærmende ytringer. Det kunne være sket „mere af misforstand end af forsæt“, eller også kunne han have handlet i drukkenskab. I så fald havde han heller ikke haft den fornødne hensigt til at fornærme den anden. Utallige æressager endte med, at sagsøgte erklærede, at han ikke huskede, hvad han havde sagt, thi han havde været drukken, og at han i øvrigt ikke vidste andet om sagsøgeren end, hvad ærligt og kristeligt var i alle måder. Hvis indstævnte fastholdt sin beskyldning eller denne var fremsat på tinge, måtte han føre sandhedsbevis for den. Der kunne være hold i beskyldningen, og lykkedes det ham at bevise dette, blev han frifundet. Ellers dømtes han som løgner.

Når tingene skulle idømme straf, var der som hovedregel ikke nogen mulighed for at tage hensyn til formildende omstændigheder ved den begåede forbrydelse.

Loven fastsatte en og samme straf for den enkelte forbrydelse, og 1600 årenes strafferet ville derfor virke meget unuanceret, hvis den udelukkende skulle bedømmes ud fra de dagældende straffebestemmelser. Som omtalt veg domstolene imidlertid ikke så sjældent tilbage fra at dømme efter lovens bogstav, idet den forurettede ikke begærede lovens strengeste straf bragt i anvendelse, eller „godtfolk“ gik i forbøn for tiltalte, fordi han havde handlet af ungdom og uforstand og altid havde skikket sig ærligt, troligt og vel. Undertiden blev det om æresstraffen anført, at den alt for hårdt ville ramme gerningsmandens uskyldige kone og børn. Hvis den forurettede stod stejlt på sin ret, eller religiøse hensyn krævede, at forbryderen uden al nåde skulle straffes, var tinget nødsaget til at dømme i overensstemmelse med loven. I flere tilfælde opfordrede tingene da øvrigheden til at betænke den domfældte med en mildere straf ved i dommen at tilføje „uden den høje øvrighed vil ham benåde“ o. lign. Den mildere behandling af forbryderen viste sig f. eks. ved, at halshugning trådte i stedet for bålstraf eller den forsmædelige hængningsstraf. Ofte slap forbryderen med livet i behold, idet han blev dømt til kagstrygning, afskæring af et eller begge øren, brændemærkning, forvisning eller arbejde i kongens jern.

I mange af de sager, der faldt ud til bødebetaling, evnede domfældte ikke at betale fuldt ud. Drejede det sig om en af kronens bønder, aftingede lensmanden med den pågældende om betaling af et mindre beløb.

Det kunne trods alt ikke svare sig for kronen som godsejer at berøve bonden det fornødne grundlag for en fortsat drift af fæstegården. Nu og da erhvervede bønderne tingsvidner på, at de formedelst armod intet kunne betale. Det var ikke altid i overensstemmelse med de faktiske forhold. I 1630erne befalede Christian 4. en lensmand at gå frem efter loven, da det var blevet ham berettet, at mænd, som havde ligget i med deres tjenestekvinder og andre, stak deres gods til side og ikke ville rette for sig under påskud af fattigdom.

Som hovedregel aftingede lensmanden eller lenets ridefoged med lovovertræderen, uden at sagen overhovedet kom for tinge. Lovovertræderen betalte, så at han ikke ydermere skulle tiltales eller sagen til tinge repeteres. I 1600 årene var aftingningerne især hyppige i tilfælde af lejermål og slagsmål. Den strengede regeeringen lagde for dagen med hensyn til manddrab og andre alvorlige forbrydelser, førte til, at lensmanden ikke her kunne aftinge med forbryderen, hvilket derimod havde været ret udbredt inden år 1600. På de adelige godser var det ligeledes almindeligt at lade forbryderen betale efter evne. Måske var der en tendens til at neddykke grove forbrydelser, mod at gerningsmanden og hans slægt udredede en klækkelig sum penge til herskabet. I hvert fald klagede den jyske borgerstand i 1629 over, at det på de adelige godser desværre gik i svang, at mange blodige synder blev fortiet og dæmpet og for pengene afsonet.

Bøddelen

Straffene var mangeartede: bøder, inddragelse af formuen, frihedsstraffe, forvisning, tab af æren, beskæmmende straffe som kagstrygning eller anbringelse i gabestokken. Hertil kom lemlæstende straffe og endelig dødsstraffene. Det var som bekendt bøddelen, der stod for henrettelserne og de fleste af de straffe, som fuldbyrdedes på kroppen i øvrigt. Kun byerne havde råd til at holde bøddel. Grenå og Æbeltoft deltes endog om udgifterne til mester Segbantlos, der blev antaget i 1617. På landet måtte man sende bud efter bøddelen, når der blev brug for hans bistand. Gratis var den ikke, og man sparede til tider udgiften, når det drejede sig om småting, man lige så godt selv kunne besørge, som f. eks. når menederen skulle have afhugget to fingre. Det var praktisk at slutte en overenskomst med bøddelen om, at han mod en fast årlig sum skulle udføre alt forefaldende arbejde på retterstedet. På Kjær herreds ting indgik Niels Skarpretter fra Aalborg og herredsmændene en sådan aftale, for at den, der pågreb forbrydere, ikke skulle forarmes p. g. a. den store bekostning, der var forbundet med at forfølge en straffesag. Det var nemlig en ulempe ved datidens retsvæsen, at den forurettede selv måtte udrede udgifterne ved en henrettelse, og man savner heller ikke vidnesbyrd om, at tyve og røvere fik lov til at løbe uden straf, fordi den forurettede ikke evnede at afholde „bekostningen“ til skarpretteren. Mange steder var det skik, at man efter henrettelsen anmodede om et tilskud fra herredets beboere. I 1637 blev Frands Jessen fra Thude „stejlet og afrettet“, fordi han havde myrdet Niels Olufsen og dennes svigersøn Jep Jensen. Niels Olufsens søn Jens Nielsen fremstod på Skast herredsting og erklærede, at da hans moder og søster til den store bedrøvelse og hjertesorg, som var vederfare dem, derudover havde gjort stor bekostning med retterpenge, anmodede han på deres vegne om hjælp fra herredets beboere efter gammel vedtagen skik.

I købstæderne fik bøddelen sin faste betaling og dertil almindeligvis et vederlag for hver udført tjeneste. Indtægterne svingede fra by til by. Alt for ofte gjorde bøddlerne sig skyldige i oprækkeri, og i 1698 blev det bestemt, at man for fremtiden i hele monarkiet skulle følge denne takst:

„For et hoved med et sværd at afhugge 10 dlr., for et hoved med en øxe at afhugge 8 dlr., for en hånd eller finger at afhugge 4 dlr., et hoved og én hånd at sætte på stejle, for hver 2, er 4 dlr., for en at hænge, 10 rdl., for en af galgen at nedtage, 4 rdl., for en hel krop at lægge på stejle og hjul, pælen at nedgrave og sætte, 7 rdl., for en at slå arme og ben i stykker og lægge på stejle, 14., for en krop at nedgrave i jorden, 3, for en død krop at udføre af by, 2, for en at partere og lægge på stejler, 12, for „hvær kniff“ med gloende tænger, 2, for et brændemærke, 4, for kagstrygning, 5, for at piskes af byes, 7, for at vise af byen og herredet, 4, for at brænde en krop, 10, for at brænde pasquiller eller andet deslige, 3, for at slå navn på galgen, 2, gryder eller kedler, tænger, brændemærker, blokke,

Bøddelens håndværk har alle dage fyldt folk med gru og opstemthed, og myndighederne anså offentlig henrettelse for et velegnet afskrækkelsesmiddel mod grove forbrydelser. Skiltingsviser sørgede for, at fraværende også kunne få del i de blodige begivenheder. Denne vise handler om en medhjælper hos arkeli (artilleri) mesteren på et skib. Han havde i fuldskab ihjelstukket en kammerat, og måtte den 11. juni 1716 bøde med at få hovedet afhugget med en økse og sat på stage. – Kgl. Bibl.

økser, pæle, stejler, søm, sluffer med tilhørende heste, taf, strikker og andre deslige instrumenter forskaffer skarpretterne sig selv imod den sædvanlige årlige løn, de nyder af købstædernes indbyggere, samt af bønder og husmænd på landet.“

Det var ikke så få færdigheder, man forlangte af bøddelen. En vis faglig stolthed prægede en mand, som Hans Henrik Høcker, der i 1705 blev skarpretter i Århus stift. I sin ansøgning henviste han til, at han i 4 år havde gjort sin funktion upåklageligt og henviste til de personer, han havde halshugget, stejlet, brændt, hængt, straffet med riset, brændmærket, kagstrøget og pisket. Han havde også vist sin dygtighed på mange syndere og misdædere udenlands, i Brandenburg, Polen, Sachsen og Slesien, og nu sidst den 6. juni i Viborg på en kvinde, som blev pisket med riset og brændt på ryggen.

Trods faglig dygtighed var bøddelen et foragtet menneske. Den uærlighed, som klæbede ved tyven, smittede i almindeligt omdømme af på den mand, hvis op-

Retterstedet

gave det var at fuldbyrde de straffe, som alle fandt var nødvendige, for at der kunne skabes respekt om retten. Enhver dannemand måtte derfor vogte sig for at pleje omgang med bøddelen og hans folk. Den blotte berøring af ham var risikabel for ærlige mennesker. Da også galgen var omgivet af uærlighed, kunne man ikke få en ærlig håndværker til at istandsætte den, medmindre alle i lavet påtog sig dette arbejde, som jo skulle udføres med jævne mellemrum. Inden arbejdet påbegyndtes, måtte galgen renses, da håndværkerne ikke ville arbejde i selskab med de henrettede. Da galgen uden for Vesterport i København 1646 skulle repareres, nedtog skarpretteren ligene af 12 „syndere og misdædere“. Herefter kunne håndværkerne påbegynde arbejdet under ledsagelse af musik på byens regning. Ti trommeslagere og en piber spillede således ved istandsættelsen af Vesterportgalgen. For at gøre arbejdet tiltrækkende blev de forskellige håndværkerlav på byens regning trakteret med et passende antal tønder øl „efter sædvane“.

I de større byer havde man galger, der kunne rumme flere misdædere på én gang. De var opført på et muret fundament, og på dette stod 3 eller 4 piller forbundet med bjælker. Her fik de lov at hænge, indtil de faldt ned af sig selv. På landet og i de mindre byer, hvor henrettelserne var mindre hyppige, tog man i reglen til takke med en opstående bjælke, som var forsynet med en udligger. Anselige eller uanselige, retterstederne skulle helst være placeret på en forhøjning i terrænet, så at de kunne ses viden om. De pårørende har uden tvivl følt sig ildt berørt ved at se liget af en slægtning udsat til beskuelse for offentligheden, og det hændte da også, at ligene forsvandt fra galgerne eller stejlerne. I Kjær herred blev stejlen med liget af en henrettet misdæder Bertel Andersen væltet ved nattetide. Det var formentlig hans frænder, som havde været på færde. Skarpretteren fik imidlertid ordre til på ny at rejse stejlen med den dodes krop, og der blev i denne anledning udbetalt ham 4½ daler.

Retterstedets uærlighed afholdt ikke altid folk fra i ly af mørket at opsøge de henrettede. Man plyndrede dem for de klæder, de endnu bar. I en sag om et par strømper på Åsum herreds ting (1642) sagde Hans Nielsen i Skovborghus, at dem havde hans hustru bunden, men Maren Hansen i Nærå bekræftede med sin højeste ed, at de fremviste strømper „blev hendes mand Hans Persen hængt udi“. Dog ikke nok hermed, man afskar lemmerne af de hængte, thi tyvefinger, tyvehånd, tyvearm og deslige havde ry for at gøre øllet bedre. En rådmand i Hjørring blev således i 1652 beskyldt for at have kommet låret af en hængt tyv i sin øltønde, men der kunne ikke føres bevis for beskyldningen.

Blandt de dødsdømte forbrydere var det hovedsagelig de mandlige tyve, som endte deres liv i galgen. Henrettelsen af kvindelige tyve fandt sted ved sværd. Sværdet anvendtes også på dem, der blev dømt for drab, røveri, voldtægt m. m.,

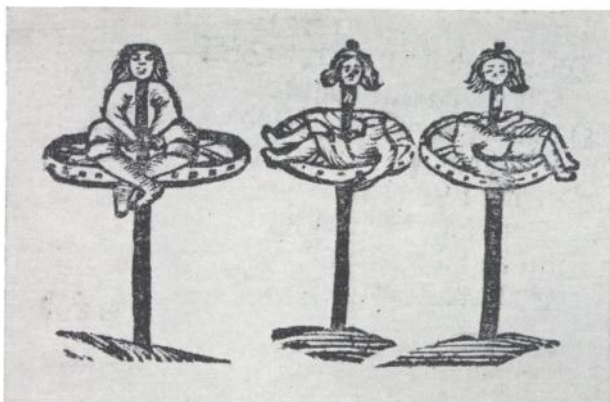

To fodgardere havde i 1727 begået et rovmod og dræbt en hel familie i Hollænderbyen på Frederiksberg. For denne uherlige gerning fik de den 13. november deres velfortjente straf, idet de først blev knebet med gloende tænger uden for ugeringsstedet, senere igen en gang på vejen til retterstedet. Her fik den ene hånd og hoved afhugget, hvorefter kroppen blev lagt på stejle sammen med den anden, der var blevet radbrækket og „endnu levede“. – Kgl. Bibl.

medens troldfolk og sodomister led døden på bål. Af disse „forretninger“ var halshugningen afgjort den, der fordrede størst dygtighed hos bøddelen. Forlængede han den dømtes lidelser ved et fejlhug, kunne tilskuernes vrede vende sig mod ham, og fra 1500 årene har man adskillige eksempler på bøddler, der er blevet dræbt af den rasende hob. Derfor lyste man flere steder fred over bøddelen, inden han påbegyndte sin gerning. Da en hattemager i 1663 blev henrettet på Odense torv, havde flere „fornemme spectatores“ deres skierts med byfogden, fordi han, „førend justificationen skete“, trådte hen i kredsen og efter gammel vis lyste fred over bøddelen, eftersom denne ingen havde afhugget tilforn.

Henrettelserne trak folk til, hvad enten de foregik på retterstedet eller en plads

Straffens fuldbyrdelse

De to fodgardere, der havde begået det forskrækkelige mord i Hollænderbyen, endte på stejle og hjul, som det vises i slutvignetten til skillingvisen 1727. På visens fod skrev ejerinden sit navn: Anna Catharina Børgesdatter. – Kgl. Bibl.

i byen. Ingen holdt sig åbenbart for god til at overvære dem. Da Jens Bircherod i 1663 så hattemageren i Odense blive halshugget, var han i selskab med sognepræsten i Køge og dennes hustru. Det var også ønskeligt, at folk mødte op, da et af straffens vigtigste formål netop var at virke afskrækkende. Undertiden kunne den store mængde af skuelystne folk stille sig hindrende i vejen for en halshugning, så at den måtte udskydes til en anden dag. Da to fanger skulle henrettes i København i 1646, betalte borgmestre og råd 2 rdl. i alt til vagtmesteren og 20 mand, og disse penge var godt givet ud; thi uden vagtmandskabets bistand havde det ikke været muligt at gennemføre henrettelsen på grund af „den store mængde, forsamling og trængsel af folk“.

Inden den dømte førtes til retterstedet, blev han almindeligvis stivet af med vin, øl eller mjød, og således beredt kunne han til fods under behørig bevogtning begive sig hen til retterstedet. Den foromtalt finske morder, der i sine velmagtsdage have drukket og domineret hos en rufferske i København, blev dog aget fra tinget til retterstedet, fordi han „formedelst pinsel“ ikke kunne gå. På sin sidste vandring var fangen ledsaget af en præst, som allerede i fængslet havde besøgt ham og formanet og trøstet ham til salighed. Hans Bödicker fra Tyrstrup herred dømtes år 1700 til døden for giftmord og blev på vej til retterstedet ledsaget af hele to præster, sognepræsten og en nabopræst, der „vekselvis med Guds ord, psalmer og bønner trøstede og underviste ham om en god beredelse til den forestående død og lidelse“. En mand, som led døden på bål i Stege 1707, var under sit fængselsophold blevet så kristelig i sang og læsning, at han på retterstedet „opledte mange smukke salmer og sang for almuen“. Præsten blev på retterstedet, indtil delinkventen var død. Da Hans Bödicker blev levende stejlet ovenfra, og hans krop derefter lagt på stejlen og hovedet tilnaglet på pælen over kroppen på samme stejle, opholdt hans sognepræst sig „hos synderen så længe bestandig, til han ganske var henrettet“.

Med mindre de dømte blev knebet med gloende tænger på vej til retterstedet, var deres lidelser i almindelighed ikke langvarige. Ved bålstraffe forsøgte man adskillige steder at forkorte lidelserne. I Ribe bandt man krudt på den dømtes ryg, for at døden kunne indtræde hurtigere, andre steder frembragte man en stærk røg, som var i stand til hurtigt at hidføre døden ved kvælning.

Undertiden gjorde man henrettelsen særlig afskrækkende og pinefuld ved først at afhugge forbryderens ene hånd eller knuse hans lemmer ved radbrækning. Selv om man herhjemme næppe gik til yderligheder i retning af grusomhed, savnes der dog ikke vidnesbyrd om henrettelser, hvor forbryderen blev udsat for frygtelige lidelser. En københavnsk krønike fra 1600 årene fortæller bl. a., at den 16. januar 1640 blev bøddelen fra Næstved parteret og stejlet uden for Vesterport. Først blev han levende nedlagt på et skafot og hans tunge af halsen udskåren, dernæst hans „gemecht“ afskåren, hans hjerte udtagen og siden parteret i 4 stykker.

Ganske enestående var henrettelserne in effigie af Kaj Lykke i 1661 og af Corfitz Ulfeldt i 1663. For majestætsforbrydelse blev de dømt fra ære, liv og gods, men da myndighederne ikke kunne bemægtige sig deres person, blev eksekutionen foretaget på dukker, der forestillede de pågældende.

Ved henrettelsen i 1663 på pladsen foran Københavns slot blev dukken, der i et og alt lignede Corfitz Ulfeldt, bundet for øjnene, hvorefter bøddlen først afhuggede den højre hånd og derpå huggede hans hoved ned for fødderne. Da dette var sket, blev legemet kastet hen på en bænk, klædt nøgen af, skåret op, hjertet og indvoldene taget ud deraf, kastet ned på jorden og flænset i stykker, hvad der fik mange af de omkringstående tilskuere til at holde sig for næsen på grund af den utålelige stank, da indvoldene allerede nogle dage havde siddet i legemet. Til sidst blev dukken parteret i 4 dele og „fjerdingerne“ hængt op i de vigtigste bastioner ved Nørre-, Øster- og Vesterport samt på Christianshavn. – Den unge enevælde forstod at sætte sig i respekt. Henrettelsen in effigie af Kaj Lykke vakte ifølge en samtidig beretning „stor forfærdelse i gemytterne“.

Som tidligere omtalt anvendte man også lemlæstende straffe som udstikning af øjnene, afhugning af ører, fingre eller hænder. Straffene var strenge, men i sig selv ikke nær så frygtede som æresstraffen. Den, der var fradømt sin ære, kunne ikke optræde i retssager som part eller vidne. Han var afskåret fra at arbejde blandt ærligt folk, og hans fremtid måtte derfor tegne sig meget dystert, medmindre han blev benådet af kongen, så at han for fremtiden kunne „gå i lov og tov, søge lav og gildeshus med gilde mænd og gæve og ej være mand des mindre for samme sag i nogen måde“. Mange af de groveste forbrydelser, der straffedes med døden, medførte tillige tab af æren, hvilket havde til følge, at den henrettedes lig ikke kunne begraves i indviet jord.

Straffens fuldbyrdelse

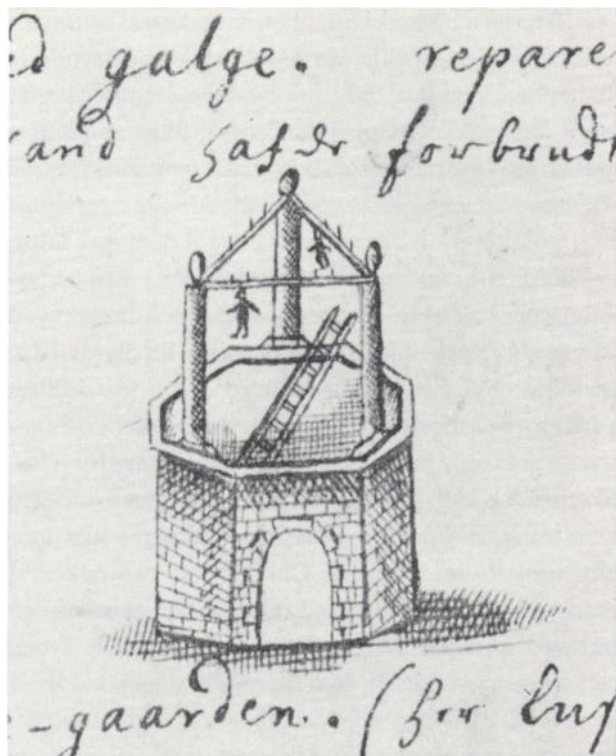
Det forsmædelige ved hængningsstraffen viste sig blandt andet ved, at de henrettedes lig blev hængende i galgen, og hvis man endelig tog dem ned, var det kun for at kule dem ned i skyggen af galgen, eller som man sagde „i høj og heden jord“. Ved halshugning var det vist nok afgørende, om den forbrydelse gerningsmanden var dømt for, kunne betragtes som ærlig eller uærlig. Den ærlige drabsmand blev således begravet i kristen jord, medens den uærlige fandt sit sidste hvilested i galgebakken, måske efter at hovedet havde været sat på stage og kroppen lagt på stejle og hjul i et kortere eller længere tidsrum. Så meget betød begravelse i kirkegården, at de, der var dømt til døden for en uærlig forbrydelse, somme tider appellerede dommen blot for at få denne ændret til begravelse i kristen jord.

Æreforringende var også samkvem med bøddelen og hans medhjælper. Samme virkning havde endog slagsmål med disse uærlige mennesker. En skomagersvend var en aften på skælmisk vis blevet overfaldet på gaden i Kolding af nogle fremmede mestermænd, der rev ham i næsen og tilføjede ham skade. Han ansøgte kongen om, at dette ikke måtte komme eller være ham til nogen forklejning eller hans ære for nær. I et åbent brev forbød kongen alle og enhver at bebrejde skomagersvenden dette, og det blev ham bevilget, at samme overfald ikke skulle være ham for nær på hans gode navn og rygte. Når selv et uforskyldt overfald kunne få folk til at drage ens ære i tvivl, er det ikke mærkeligt, at æreløsheden måtte ramme de mennesker, der var blevet kagstrøget og således havde været i bøddelens hænder. Kagstrykning bestod i piskning på den nøgne krop. Under afstraffelsen var forbryderen bundet til kagen, en pæl, der i byerne var anbragt på et fundament af træ, bindingsværk eller grundmur. I de mere velstående byer kunne kagen tage sig helt statelig ud med alskens forsiringer, men den skæmmedes unægtelig af sit vanlige udstyr bestående af afhugne fingre og ørelapper, afskåret hovedhår og lignende. Kagens klientel var først og fremmest kvinder, der havde gjort sig skyldige i hor, lejermaal, rufferi og anden usædelighed, tyveri, benyttelse af falske trykbreve. Kagstrykning anvendtes vist nok sjældent på mænd. De blev i reglen sendt til arbejde på Bremerholm.

Til kagstrykning føjedes undertiden brændemærkning og forvisning af byen eller vedkommende egn. Bøddelen kunne altid være sikker på at blive fulgt med opmærksomme blikke under udførelsen af sådanne forretninger. En ung franskmand, der ledsagede den franske gesandt Le Hayes de Courmesvin under dennes ophold i København, overværede i 1629 en udpiskning af tre tykke og hvide skøger. De var afklædt til bæltstedet og bundet sammen og førtes gennem byen af en bøddel, der piskede dem. Kvindernes skæbne rørte den unge udlænding, og han ville have bedt sin foresatte om at gå i forbøn for dem, men da hans danske vært fortalte, at det var slette kvinder, der havde ødelagt mange hæderlige mennesker, tabte han medlidenheden og gav sig til at le af deres ulykke.

I sin rejsebog 1672 noterede lægen Holger Jacobæus, at der uden for Vesterport i København fandtes en „muret galge, repareret af Christen Sanger, der han havde forbrudt sit liv.“ Teksten ledsages af en vignet, der viser galgens tårnagtige sokkel, oven på hvilken den trebenede galge er rejst. Delinkventen står på en stige, mens løkken lægges ham om halsen, hvorefter han hænges ved, at stigen tages væk under ham. – Ny kgl. sml. 374, 4°, s. 110, Kgl. Bibl.

I modsætning til kagstrygning og udledning af byen ved bøddelen var de beskæmmende straffe som hensættelse i gabestok eller halsjern ikke forbundet med tab af æren, da de ikke blev eksekveret af bøddelen, men af stadstjernerne eller bysvendene. De anvendtes hyppigt som straf for usædelige forhold, småtyverier, banden og sværger og overtrædelse af politiforskrifter. Unge mennesker, der forstyrrede gudstjenesten i Vor Frue kirke i København med legen, stimen, eller anden uskikkelighed på kirkegården, skulle revses med ris og hug, medens de store skulle straffes i halsjern. Hvor længe man skulle stå i gabestokken, afhang af forbrydelsens grovhed. Nogle blev f. eks. dømt til halsjern i 3 dage, hver dag 4 timer. Den tid af dagen, hvor forbryderen ikke var udstillet til offentlig beskueelse, tilbragtes i fængslet. Udsat for befolkningens morskab og spot var også den, som skulle bære den spanske kappe, en tønne, hvor bunden var taget ud, og i hvis overstykke der fandtes et hul, som den dømte skulle stikke hovedet igennem. Iført denne tønne blev han så af bysvende ledsaget rundt om i byen. På en seddel hæftet til tønden kunne man erkyndige sig om kappebærerens navn og forseelse. Kvinder bar i stedet for spansk kappe den såkaldte fedel eller gige, der havde form som en violin. Den var forsynet med 3 huller, et til hovedet, 2 til håndleddene.

Straffens mere komiske end strenge karakter understregedes undertiden af en til fedlen fastgjort bjælde, der klang i takt med synderens vandring i byens gader. Til de beskæmmende straffe må også henregnes de offentlige skriftemål, der navnlig fandt anvendelse i sædelighedssager. Skriftemålet bestod i, at synderen under højmessens trådte frem foran koret og i menighedens påhør bekendte sin brøde, hvorefter præsten tilsagde den pågældende syndsforladelse.

Blandt frihedsstraffene ansås arbejde i jern for at være den strengeste. De fleste fanger sendtes til Bremerholm, men der var intet i vejen for, at de kunne anvendes på kronens slotte, ligesom også adelen havde ret til at drage gavn af deres arbejdskraft på godserne. I en beretning fra tiden skildres straffen i Bremerholms jern således: ulydelige og skalkagtige mennesker og løsgængere arbejder her med lænker og jern om benene, livet og halsen, med hvilke nogle går deres levetid, nogle på visse års tid, ligesom deres forseelse er grov til. Fangerne var tit lænket sammen to og to. For at understrege sin vrede over for personer, der skulle hensættes på Bremerholm, befalede Christian 4. ved enkelte lejligheder, at de pågældende skulle smedes sammen med en af de værste forbrydere. Dette gjaldt en pønitenforagter, præsten Jørgen Friis, som hævdede syndsforladelse ved dåben og ikke ved anger og bod. Da han ikke ville tilbagekalde denne vranglære blev han efter et ophold i Blåtårn sendt til Holmen, hvor han skulle dele lænker med en af de svenske, „som mindst duer blandt alle de svenske fanger, som findes på Holmen“. Set med det offentlige øjne var arbejde i jern en særdeles hensigtsmæssig straf der ud over at virke afskrækkende medførte, at staten kom til at råde over billig arbejdskraft. Fangerne på Bremerholm udgjorde en temmelig broget skare. Man mødte forbrydere, der havde forskyldt døden, men var blevet benådet med straf i jern. Adskillige var dømt for løsgængeri, en forbrydelse, som jo vitterlig frembød fare for retssikkerheden i samfundet. Andre havde gjort sig skyldige i forbrydelser mod sædeligheden eller religionen eller i rene bagateller som at fiske i St. Jørgens sø ved København trods forbud. Stor vilkårlighed prægede anvendelsen af straffen. Folk sendtes til Bremerholm, hvis det fandtes hensigtsmæssigt, uden at man lagde alt for stor vægt på, om de var blevet dømt eller overhovedet havde begået nogen påviselig lovovertrædelse. Den noget temperamentsfulde Christian 4. bestemte således, at den håndværker, som havde bygget Valkemøllen i København skulle sættes i jern, fordi vandkraften ikke kunne benyttes.

Ud fra ønsket om at udnytte ledig arbejdskraft oprettede Christian 4. omkring år 1600 et tugthus i København, hvor man indsatte lediggængere af begge køn, løse kvindfolk og børn, der løb rundt og tiggede. I 1621 omdannedes tugthuset. Et særligt børnehus blev udskilt. Her lagde man først og fremmest vægt på børnenes

opdragelse og oplæring. Undertiden anbragte man også unge mænd i børnehuset. En studiosus, som var forrykt i hovedet, skulle ifølge en kgl. befaling fra 1641 sættes i børnehuset for „at lære et af de håndværk, som der bruges“. I modsætning til børnehuset bar tugthuset med tiden præg af en egentlig strafanstalt, hvor man indsatte kvinder og unge mandspersoner. Da tugt- og børnehuset ikke kunne svare sig økonomisk, blev det ophævet i 1650. I 1662 fik man i Stadens børnehus i København en fortsættelse af det gamle kgl. børnehus, men det havde dog ikke landsomfattende betydning, da man kun optog børn fra København og Sjælland.

Almindelige fængselsstraffe var som regel ret kortvarige. Fængslerne i stadskældrene eller på kronens og adelens gårde egnede sig ikke til noget længere ophold, ligesom langvarige fængselsstraffe måtte strande på det enkle forhold, at man ikke evnede eller i det mindste ønskede at afholde de udgifter, som var forbundet hermed. Som egentlig strafforanstaltning benyttedes stadskældrene kun i anledning af småforseelser eller som afsoningsmiddel for bøder, der ikke kunne betales. Ellers fungerede de som varetægtsarrester for fanger, der senere skulle henrettes, kagstryges, forvises eller sendes til arbejde i jern. Særlig tiltrækkende var disse lokaliteter ikke. Om vinteren kunne kulden være ulidelig. Byfogden i Helsingør entledigede da også i 1608 en tyv af rådhuskælderen „formedelst stor frost og kuldes skyld“ og lod ham i stedet forvare i sit hus. Kældrene var mørke og fugtige. Hertil kom fangerens efterladenskaber, der hobede sig op gennem længere tid. Flere steder rensede man fængslerne en gang om året ved natmesterens eller rakkerens foranstaltning. I København fik natmanden foruden betaling et traktement, der i 1662 bestod i øl og mad, tobak og brændevin. Dette traktement må han have gjort sig særlig fortjent til i 1648–49, da der efter flere års forsømmelighed blev muget ud i fængslerne under rådhuset og i slutteriet. Resultatet blev 11 læs. Ofte købte man halm, som fangerne kunne ligge på, for at deres klæder ikke skulle fordæres ganske af uhumskhed. Fangekosten bestod til tider af vand og brød, men langt fra altid. Man har adskillige eksempler på, at der blev leveret øl og mad til fangerne. I Ribe fik fangerne hele to kander øl daglig. Næsten udsøgt var den forplejning, som blev adelsmanden Palle Friis til del i 1615. Han havde begået et rovmord i Skagen og blev nogle dage efter sat i forvaring i byens toldergård. Medens toldereren, der formentlig tillige var byfoged, drog til lensmanden på Aalborg slot for at modtage besked om, hvorledes der skulle forholdes med morderen, opholdt denne sig i toldergården og fortærede i løbet af 5 dage 10 måltider mad og 14 kander øl. Han modtog besøg af en del mennesker, både adelige og andre, og der blev af disse gæster „afdrukken“ en tønde Rostocker-øl og fortæret en del mad.

Det hændte, at fangerne undveg fra fængslerne, selv om man efter bedste evne søgte at holde dem i bolt med lås eller gav dem „fjedre“ om benene. Om den

finske morder hører man, at han slog låsene i stykker på boltene og håndbøjlerne. Han havde imidlertid ikke heldet med sig. Det havde derimod en tyv i Holbæk i 1661. Efter at have befriet sig for lænkerne gravede han sig ud med en liden fyrrepind under døren og nød friheden i et par dage.

Ude på landet havde man ikke lokaliteter, hvor man kunne huse arrestanterne, med mindre godsejeren tog vare på dem. Ofte måtte den forurettede selv passe på fangen. I 1637 havde således Jens Kold i Gandrup en tyv siddende i sit hus ved kakkellovnen med bolt og jern om benene. Det hele kunne være yderst primitivt. På Læsø var man 1688 ikke i stand til at lægge en drabsmand i kongens jern, da øens to sæt lænker var udlånt til brug for „forstyrrede“ folk, hvis forældre landforvalteren efter deres begæring ikke kunne nægte disse jern. Intet under, at retshåndhævelsen til tider måtte få et ret lemfældigt præg.

Mangelen på et organiseret fængselsvæsen var utvivlsomt en af de vigtigste årsager til, at man ofte valgte at skaffe sig af med forbryderen ved at forvise ham enten fra riget, landet eller byen. Gendøbere, papister, folk, der gav sig af med signen og manen, eller som overtrådte visse andre religiøse forskrifter, blev forvist fra riget, da man frygtede, at Guds vrede ellers ville hjemsege folket. Undertiden var forvisningsstraffen udtryk for, at man havde benådet forbryderen for dødsstraf. Som regel var straffen livsvarig, men kunne tidsbegrænses bl. a. over for adelsmænd, mod at de forpligtede sig til i et vist åremål at kæmpe mod tyrkerne eller gøre sig gavnlige på anden vis. Mindre vidtgående var forvisning fra „landet“ (landsdelen), en straf, der især havde til formål at forebygge forargelse og bekæmpe det slette eksempel i visse tilfælde af blodskam, hor, løgnagtig bekendelse under offentligt skriftemål og lignende, ligesom den fandt anvendelse i stedet for æresstraf eller tyveristraf. Meget hyppigt forviste man folk fra byen, fordi de førte et slet levned i løsagtighed, begik tyverier eller i det hele taget lå byen til byrde. På denne måde kunne det enkelte lille samfund ryste uønskede individer af sig uden at bekymre sig om, at de vandrede en uvis fremtid i møde og ofte andetsteds måtte fortsætte ad den vej, de var slået ind på, da godtfolk betragtede dem med mistro og sjældent ville have med dem at gøre. Betegnende er den skæbne, der overgik Mette Christensdatter, efter at skarpretteren i København i juni 1646 havde udledt hende af staden med 4 andre skandhorer. Senere indfandt hun sig i Helsingør, hvor hun formentlig blev grebet i tyveri; thi det er oplyst, at man skar hendes højre øre af og kagstrøg hende. Hun blev utvivlsomt forvist fra Helsingør og blev i december 1647 henrettet i København formedelst tyveri af en blå hynde og en side flæsk.

Forvisning fra by eller land var en billig, men tillige kortsynet foranstaltning. Det kunne ikke undgås, at de forviste søgte sammen med subsistensløse folk af

I 1682 havde besætningen på „Havmanden“ på vej til Vestindien skudt kaptajnen, kastet guvernøren Jørgen Iversen i søen og tvunget officererne til at sejle til Azoerne. Senere ville man til Irland for at sælge skib og ladning men blev opbragt af svenskerne og sendt til København, hvor de skyldige henrettedes uden for Østerport. På tegningen formaner en præst én af dem, der skal radbrækkes, mens en anden præst tager sig af en misdæder, der knælende med bind for øjnene venter på bøddelens sværd. – Flyveblad 1683, Kgl. Bibl.

enhver tænkelig art og således øgede retssikkerheden i samfundet. Det lå regeringen meget på sinde at komme dette uvæsen til livs, herom vidner de talrige forholdsregler over for løsgængere hele århundredet igennem – ligesom regeringen i øvrigt søgte at værne om retsordenen ved ihærdigt at forfølge drabsmænd og andre forbrydere, så såre misgerningerne kom dem for øre. I 1618 iværksatte man således en formelig efterlysning af en mand, der havde begået et grueligt mord på en præst, dennes hustru og to andre personer. Der blev givet følgende signalement af morderen: en firskåren undersætsig karl med spidst rød-gult skæg og opstrøgen knebelsbart, iført en hvid trøje eller ulden skjorte. Et drab i Vestjylland (1636) gav anledning til, at der det følgende år blev beskikket tre adelsmænd til at undersøge sagen, da kongen frygtede, at fogden ikke ville eller kunne foretage den tilbørlige eftersøgning. Sagen trak i langdrag, og i 1639 fik lensmanden i Bøvling

len ordre til at fortsætte undersøgelsen, for at sådan „gudsforstået ugudelighed“ kunne blive straffet. Den hårde kurs i straffesager understregedes ved, at vedkommende lensmænd eller byøvrighed skulle sørge for, at domme, der lød på liv eller ære, straks blev fuldbyrdet. Det virkede sikkert dæmpende på gemytterne, at man ikke længere i drabssager kunne gøre sig håb om at aftinge med myndighederne. Inden for alle retslivets områder udviste regeringen en til nidkærhed grænsende iver, der imidlertid ikke altid gav det ønskede resultat. Dette hang sammen med, at samfundet ikke rådede over nær nok embedsmænd til at håndhæve retten i de enkelte egne af landet. Ikke desto mindre stod kongemagten i befolkningens øjne som en garanti for ordnede retstilstande, og det skete gang på gang, at menigmand ansøgte om kongens bistand, hvis han følte sig forurettet. Det kan imidlertid ikke udelukkes, at bønder og borgere undlod at klage, hvis de frygtede repressalier fra en velorganiseret forbryderbande eller en hensynsløs herremand. Dette kan man til dels se af en sag fra 1624, hvor Mourids Podebusk til Krapperup blev anklaget for en række voldsforbrydelser og på herredagen blev dømt til evig forvisning fra „alle vore lande, riger og fyrstendømmer“. At der overhovedet blev rejst sag mod denne rige unge adelsmand, skyldtes ikke så meget de forurettede, som en særdeles energisk indgriben af lensmanden på Helsingborg, Anders Bille til Rosendal. Mourids Podebusk havde ikke behøvet at frygte en klage fra et af sine ofre, præsten Christen Christensen i Landskrone. Præsten udtalte tværtimod, at han for længe siden havde slået den sag af tankerne og givet sin sag i Guds og øvrighedens hånd, og at han derfor hverken havde klaget til gejstlig eller verdslig øvrighed, men havde annammet overfaldet som et kors af herren.

Dommen over Mourids Podebusk viser, at hans standsfæller ikke billigede hans voldelige adfærd over for folk af borger- og bondestanden. Trods betydelige særrettigheder, der navnlig gjorde sig gældende inden for strafferetten, kunne den enkelte adelsmand ikke tillade sig hvad som helst. Havde han begået manddrab, som måtte karakteriseres som uærligt, straffedes han på livet. Ved dommen over Albert Skeel til Jungetgård lagde man vægt på, at han ikke havde givet den dræbte lejlighed til at forsvare sig. En endnu mere udtalt misbilligelse kom til udtryk i sagen mod Palle Friis fra Skagen. På grund af sin adelige byrd blev han „af kongelig mildhed“ dømt til almindelig halshugning, om end, som det hedder i dommen, „vi noksom har haft årsag ham for slig hans grove begangne mordriske gerning med højeste eksekution at lade straffe“. Var der tale om ærligt manddrab, blev adelige gerningsmænd i modsætning til folk af ufri stand ikke straffet med døden, men kunne langt ned i tiden nøjes med at betale en passende mandebod. Heri skete der imidlertid en ændring i tiden fra Christian 4.

Ved en række grove forbrydelser krævede religiøse hensyn en ensartet behandling af alle. Sætningen „liv for liv“ kom til at gælde såvel adelig som uadelig, og

en tilsvarende strengthed møder man i sager om trolddom og blodskam. Christence Krukow blev således halshugget for meddelagtighed i trolddom, og for blodskam henrettedes bl. a. Hans Munk til Visselbjerg i 1616, Ellen Lange i 1628 og Anne Gyldenstjerne i 1650.

I øvrigt var straffen for adelige som hovedregel mildere end for uadelige, ligesom det må nævnes, at man aldrig straffede adelige med arbejde i jern. Enevældens indførelse betød en meget væsentlig indskrænkning af adelens særrettigheder. Hverken privilegierne for adelen eller for greverne og friherrerne hjemlede nogen begunstiggelse inden for strafferetten. Den lighed for loven, der blev mere og mere fremherskende i løbet af 1600 årene, og som blev knæsat ved Danske lov, var først og fremmest en følge af kongens øgede magtstilling i samfundet. Inden 1660 måtte kongen dele den politiske magt med adelen, hvis centrale stilling i statsstyrelsen blandt andet viste sig ved, at de vigtigste embeder var forbeholdt adelige. Det er derfor nærliggende at spørge, om de adelsmænd, der dømte i rettertinget eller på de vigtigste landsting, lod sig påvirke af hensyn til deres standsfæller. Nyere undersøgelser har vist, at dette ikke var tilfældet, og der kan hos rigsråderne og landsdommerne endog spores en svag tendens til at beskytte bønderne over for deres herskaber, selv i sager, hvor en sådan beskyttelse ikke har været strengt påkrævet. Menigmand kunne altså forvente en upartisk behandling ved de overordnede domstole, selv om hans modpart tilhørte den adelige stand. Derimod kunne der snarere være grund til at tro, at godsejerne har været i stand til at påvirke de afgørelser, som blev truffet af de underordnede domstole. Men heller ikke her nød de adelige interesser i almindelighed fremme på retfærdighedens bekostning. Dette gælder i det mindste herredstingene, medens det er mere tvivlsomt, hvordan det forholder sig på birketingene.

I det store og hele var retsplejen ved herreds-, birke- og bytingene upåklagelig. Men man må dog ikke være blind for, at tingene til tider lod sig stille tilfreds med alt for spinkle beviser, hvilket selvsagt var skæbnsvangert i sager om manddrab og trolddom. Nok var trolddom efter datidens opfattelse en meget alvorlig forbrydelse, men det burde dog ikke have medført, at tingene ofte ganske ukritisk dømte for trolddom på grundlag af blotte sigtelser og rygter. Til held for de domfældte udviste landstingene og rettertinget (højesteret) en langt større skepsis ved vurderingen af beviserne. Kendt er trolddomssagen mod den holstenske heks Lamme Heine, der af Odense bys nævninger i 1627 blev fundet skyldig i trolddom. Sagen var i høj grad genstand for Christian 4.s bevågenhed, da Lamme Heine skulle have udøvet trolddomskunster, for at den udvalgte prins Christian kunne fatte kærlighed til fru Anne Lykke, hvis samliv med prinsen havde vakt kongens allerstørste vrede. Det er derfor beundringsværdigt, at landsdommeren i Fyn, Torben Gabrielsen Akeleje til Krenkerup, desuagtet havde mod til at underkende nævnin-

gernes afgørelse, idet han ikke fandt det bevist for nævningerne, „langt mindre“ for ham selv, at hun havde forgjort nogen trolddom. Denne frifindelse for trolddom forbitrede Christian 4., der følte sig overbevist om Lamme Heines skyld. Det er lidet smigrende for hans retfærdighedssans, at han samme år afskedigede Torben Gabrielsen som landsdommer. I 1630 stævnedes den forhenværende landsdommer for sin afgørelse, men det lykkedes ikke kongen at bevæge rigsråderne til at omstøde landstingsdommen, og han „afstod stævningen“ over Torben Gabrielsen. Lamme Heine var frikendt for trolddom. Hun skulle imidlertid tiltales for borgmestre og råd i København for sine falske forklaringer for retten, der tilmed var bekræftet med alterets sakramente, og blev da „som et løgnagtigt, skadeligt og forræderisk menneske“ dømt til at have forbrudt sit liv og straffes med sværdet „alle andre ugudelige mennesker til eksempel“.

Det er et tiltalende træk ved retsplejen i 1600 årene, at der ikke måtte fremskaffes bevis ved optagelse af pinligt forhør. Tortur måtte kun bringes i anvendelse på personer, der allerede var dømt til døden. Dette forbud blev vist nok i det store og hele respekteret og dæmmede således op for adskillige uretfærdige domme. Det er i øvrigt vanskeligt at afgøre, i hvilket omfang der forekom justitsmord. Formentlig har de hørt til sjældenhederne såvel før som efter enevældens indførelse. I de tilfælde, hvor regeringen fik kundskab om justitsmord, gik den hårdt i rette med de implicerede. Selv regeringens højt betroede embedsmand, generalfiskalen Søren Kornerup kom til at erfare dette, da han i 1661 havde været medvirkende til, at en mand uskyldigt var blevet henrettet for tyveri. På dronning Sofie Amalies forbøn blev han ganske vist benådet, men han mistede dog sit høje embede.

Magtskiftet i 1660 medførte ikke nogen afgørende ændring i retstilstanden, bortset fra at regeringen holdt vågent øje med, at suverænitetsens interesser ikke blev krænket på nogen måde. Livet på tinge var stort set upåvirket af begivenhederne i København. Heller ikke Danske lov kom til at betegne et brud med for tiden. Først i det følgende århundrede skulle dansk ret langsomt ændre karakter.

HEKSEFORFØLGELSER

Christian 4.s forordning af 1617 „Om troldfolk og deres medvidere“ skelnede mellem to slags troldfolk, den ene de som var kyndige og forfarne i de hemmelige kunster – som forstod sig på signen og manen uden at behøve at give sig til fanden. Den anden slags var heksene, eller som det hedder, de „rette troldfolk . . . som med djævelen sig bebundet haver eller med hannem omgås.“ Mens de første straffedes med landsforvisning, kunne heksenes hemmelige forræderi af deres dåb og kristendom ikke sones på anden måde end ved, at de brændtes som kættere.

Men den foretagsomme konge nøjedes ikke med at udsende sin forordning. Han greb også flere gange personligt ind i trolddomssager, der var gået i stå, og foranledigede, at de blev taget op på ny. I et brev, som Christian 4. i 1626 skrev til sin kansler, er hans indstilling ikke til at tage fejl af: „Her tales fluks om troldkvinder i København og Helsingør,“ skriver han, „hvoriblandt jeg finder en del, som alle dage lidet duet haver. Nu ved jeg vel, at de på deres gamle maner skal hjælpe på dem, så vidt de kan; for en part er . . . besvogret med øvrigheden i købstæderne . . . De siger, at de byder fluks penge. Hvor de bekommer (∴ tager imod) dem – når jeg spør det – det skal de erfare! Desværre har vi alt for mange af det slags, og (det) er ikkun bedst, at de én gang til gavns udfejes, at man det skarn af huset bliver kvit.“

Først med reformationens intolerance og frygtsomme omsorg i de respektive lejre for troens renhed bredte hekseforfølgelserne sig støttet af prædikener og propagandaskrifter ud over det meste af Europa – bortset fra det græsk-katolske Østeuropa. At heksenes hemmelige selskaber trivedes midt i kristenhedens rækker, blev langt op i 1600 årenes Europa taget for givet. Hvorledes bekæmpelsen af dette ukrudt var en æressag for enhver kristen nation kommer klart frem hos magister Johan Brunsmann i indledningen til hans „sandfærdige beretning“ om Køge huskors fra 1674. „Intet land (be)brejder det andet, at pestilens og andre sygdomme hos dem gå i svang – eller at folk dø derudi – fordi sådant findes alle steder, og kan ikke mere kastes det ene folk i næsen end det andet. Og således har (det) sig og (så) med spøgeri og trolddom; thi man hører desværre om sådant i alle lande . . . Hvor mange troldfolk er der vel (blevet) røbet og brændt i Italien? Hvor mange i Spanien? Hvor mange i andre lande? . . . Efterdi da sådant alle vegne desværre findes, da kan det eller det sted især og frem for andre ikke derfor høre ilde . . . Thi at der intet ondt sker, kan øvrigheden ikke gøre, men at det ikke

bliver ustraffet, kan den noksom mage og gøre. Må derfor ikke noget sådant . . . komme et land til vanære“ blot fordi det er sket, men kun „når der dermed ses igennem fingre og ingen straf påfølger.“

Men hvem, der hørte til de rette troldfolk, vidste ingen uden de selv, og øvrigheden var ikke blind for at gode kristne mennesker kunne blive beskyldt med urette; for når en mand mente, at han var forgjort, søgte han efter den skyldige heks mellem sine fjender, og når troldfolk lå på pinebænken udlagde de ofte – ved Satans tilskyndelse – sagesløse personer som deres medskyldige, for at de måtte følge dem på bålet. Da Maren Jellis Skrædder i 1642 stod anklaget for trolddom, sagde hun på Ribe byting, at „skulle hun lide, da skulle andre svide“.

Hekseprocesser var man i Danmark først begyndt på efter reformationen, og efter de første ti års massebrændinger indførtes to bestemmelser i lovgivningen, som virkede dæmpende på hekseforfølgelserne. Den ene bestemmelse gik ud på, at tortur først måtte anvendes, når dødsdommen var afsagt. I den anden hed det at intet „udædisk menneske eller nogen andre, som forvunden er for nogen uærlig sag (som f. eks.) tyve, troldkarle eller troldkvinder, (skal) stå til troende . . . ihvad de ville sige eller vidne på (dvs. om) nogen.“ Men torturen og udlægningen af medskyldige vedblev i praksis at være ledetråden i disse retssager, hvor en konkret bevisførelse – på grund af forbrydelsens overnaturlige karakter – i virkeligheden var umulig.

Hvilke muligheder de to parter havde inden for det 17. århundredes retssystem, når det kom til proces af denne art, viser sagen mellem Didrik Skrædder og Maren Splids i Ribe; her blev alle udveje forsøgt både af anklageren og af den anklagede.

I 1620erne var der mellem Ribes skræddere én som gik under navnet „Paradis Skrædder“. Måske kaldtes han sådan, fordi han hverken ejede hus eller jord. Hans rigtige navn var Didrik Harman Skrædder. Om hans færden i Ribe på denne tid ved vi ikke andet, end at han engang i 1624 havde et skænderi med en anden skrædders kone, den velstående skrædder og værtshusholder Laurits Sørensen Splids Maren. Hvad skænderiet drejede sig om, ved vi ikke, men som det var vanligt ved den slags lejligheder, kom Maren Splids til at love Didrik Skrædder, at han skulle få en ulykke.

Ved juletid i 1636 blev Didrik Skrædder syg og plagedes af mærkelige syner. Han blev siden stum og fik stikkende smerter i livet, og da han havde været til alters, gik smerterne over til krampeanfald, der var så voldsomme, at en voksen mand næppe kunne holde ham. Dette varede til den 10. marts 1637, hvor han pludselig fik mælet igen under en opkastning med store skrig og råb. Hans kone løb ud efter fire nabokoner, og sammen så de, hvorledes Didrik Skrædder „brækkede af sig et stort slimagtigt stykke, som løb om i bækkenet, ligesom det havde

Man kunne bruge de hemmelige kunster på flere måder. „Kloge“ mænd og koner hindrede ved at signe og mane det onde i at få fremgang. Forskrivelse til fanden var et fast anklagepunkt såvel i hekse- som i trolddomsprocesser, for de „kloge“ folk ansås gennem deres beskæftigelse med de hemmelige kunster at være kommet i djævelens klør. Der var imidlertid også dem, der vitteligt sluttede kontrakt med fanden og signerede den med en pen dyppet i deres eget blod. Det var hverken hekse eller troldmænd, men almindelige mennesker, som på grund af tilværelsens vanskeligheder var rede til at frskrive sig deres salighed for at opnå fordele her i livet. Blev en sådan forskrivelse opdaget, straffedes den skyldige med bålet, men forinden måtte han som det hedder på dette skillingstryk „omvende sig til Gud med fortrydelse for synden og fortrøstelse til nåden.“ – Kgl. Bibl.

været levende.“ Kvinderne blev enige om, at dette ikke kunne være nogen naturlig sygdom, og sammen gik de op på Riberhus med bækkenet og foreviste indholdet for lensmanden, som da var Albret Skeel.

Lensmanden besluttede at lade byens teologer udtale sig, og dagen efter, den 11. marts, forelå deres betænkning. Heri udtalte de, at såfremt den foreviste materie virkelig var kommet ud af Didrik Skrædder, „da synes os, det ikke at være nogen ret naturlig sygdom . . . men lader sig anse – efter de omstændigheder (og) syn (som) hans og hans hustrus beretning videre medfører – at det er et *veneficium* (trolddom, egl. forgivelse), og at onde mennesker ved Satans forarbejdelse (dvs. hjælp) skal have dermed at bestille.“ Teologerne var desuden enige om, at skrædderens tilfælde ikke kunne betragtes som en legemlig besættelse, således at han kunne behandles som en besat. De rådede derfor til, at der blev holdt of-fentlig bøn i kirkerne for ham og for, at Gud ville afsløre de skyldige troldfolk, „dersom Satans lemmer (heksene) dermed kunne have at bestille“. Til slut hen-

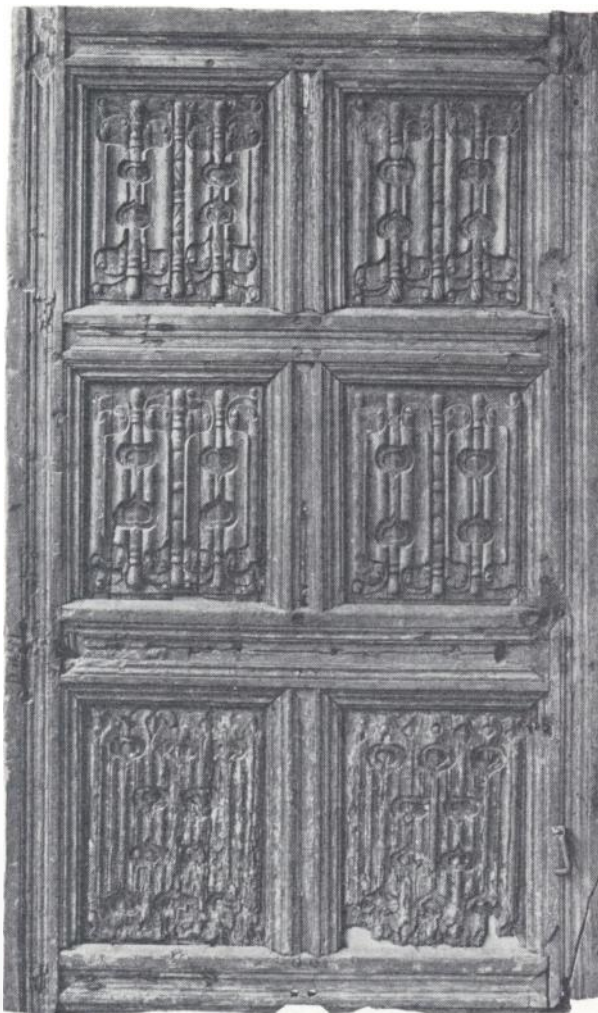
stillede biskoppen og hans præster til den verdslige øvrighed i byen at gøre sit til sagens opklaring.

Den teologiske betænkning bestyrkede Didrik Skrædder i hans mistanke om, at han måtte være forgjort. Han drøftede sagen med sine naboer og kom nu i tanker om den ulykke, som Maren Splids for 13 år siden havde lovet ham. Rygtet at „Paradis Skrædders“ skademand var Maren Splids løb byen rundt. Da det kom hende selv for øre, gik hun til biskoppen og præsterne og klagede over den bagvaskelse Didrik Skrædder udsatte hende for.

Samtidig begyndte Maren Splids og hendes mand at ruste sig for ikke at stå uforberedte, hvis det skulle komme til retssag. Fra Marens fødesogn, Grimstrup, fik de et sognevidne på, at hun al den tid hun havde været i sognet havde opført sig ærligt, kristeligt og vel, så ingen kunne give hende andet end et godt vidnesbyrd. Dette skudsmål blev den 21. marts bekræftet af et stokkenævn på 24 mænd ved Skast herreds ting. Den 6. april gav 24 mænd i St. Katrine sogn i Ribe hende et lige så godt sognevidne for den tid hun havde boet i Ribe. Den 22. april sagde et stokkenævn på Ribe byting god for Maren Splids, og på tinget den 25. samme måned vidnede et nyt stokkenævn, denne gang med borgmester Morten Lassen i spidsen, om Maren Splids gode navn og rygte. Endelig fik hun, den 17. juni, et skudsmål af sin sognepræst i Ribe, hvori han skrev, at hun ikke alene flittigt havde søgt kirken om søndagen, såvel som om bededagen og andre søgnedage, men også med gudelig andagt årligt i det mindste to gange havde søgt skriftestolen og bagfter været til alters.

Men Maren Splids og hendes mand nøjedes ikke med at samle alle disse gode skudsmål; den 27. marts sendte de to mænd til Didrik Skrædder for at få bekræftet, om han beskyldte Maren Splids for at være årsag til hans sygdom. Didrik Skrædder svarede dem, at hun ikke kunne bevise, at han havde talt, tegnet eller skrevet hendes navn noget sted. Men han havde været i mange huse, hvor folk gerne ville tilskynde ham til at beskyldte „én og anden“, hvortil han havde sagt, at han var ked af sådan snak og tiet aldeles stille dertil. Didrik Skrædder lagde dog ikke skjul på, at eftersom „hun gik til præsterne og skændede på ham, da havde han dog stor mistanke til hende, og dertil med var det 13 år siden, hun lovede ham en ulykke, og det var ham nu vederfaret.“

Så spurgte de to beskikkelsesmænd, hvorledes det havde sig med den første begyndelse til hans sygdom. Didrik svarede, at der 10 nætter i træk havde været nogen inde i hans soveværelse. De hviskede sammen derinde og begyndte at drage sengeklæderne af ham. Den 11. nat – klokken var mellem 12 og 1 – da kom der tre kvinder ind. De hviskede længe sammen. „Så gik de til og tog hver på en arm; den tredje lagde sig på ham og vristede hans mund op og blæste ham ind i halsen, og tog hans hustrus sko og trykkede ham så hårdt på munden dermed“, så han

Gennem denne dør gik Maren Splids i Ribe ud og ind i sit hus, endnu mens hekseprocessen mod hende stod på. Skåret af én af egnens gode billedskærere med de for Ribeskolen karakteristiske hjerter indeni hverandre vidner den om velstand i skrædderens hjem. De to nederste fyldinger mangler. Døren måler nu 135 × 78½ cm og har rimeligvis ført ind til husets „pisel“ eller stadsstue. – Nationalmuseet nr. D 1697, nu i Ribe Museum. G. Franceschi fot.

nær var blevet kvalt. Hendes ansigt og skikkelse havde han genkendt som Maren Splids, men om „det var Maren Splids, eller om det var djævelen i hendes gestalt, det vidste han ikke.“

To dage efter fik Didrik Skrædder besøg af hjælpepræsten ved St. Katrine kirke, og han fik samme beretning; blot med det tillæg at Didrik var blevet yderligere bestyrket i sin mistanke til Maren Splids, fordi hun havde ladet ham beskikke med to mænd. Kapellanen formanede ham til, at han skulle vide hvad han sagde, thi det gjaldt „timelig og evig velfærd“.

Mens således også Didrik Skrædder beredte sig til en retssag ved at vogte sin tunge, samtidig med at han blev ved sit, var hans kone indstillet på en ordning

parterne imellem uden rettens indblanding. „Der jeg gik ud af døren,“ fortæller kapellanen, „gik hans hustru til døren med mig, og bad, dersom jeg kom i tale med Maren Splids, (om) jeg (da) ville bede hende betænke dem (med) noget i deres fattighed; de ville nok være i stilhed.“

To måneder senere – mens Maren Splids og hendes mand fortsatte med indsamling af skudsmål – var også Didrik rede til et privat forlig, men han ville dog ikke nøjes med lidt mad, han ville have sit helbred igen. Onsdag den 24. maj standsede han en tjenestepige på gaden og spurgte hende – enten han nu vidste det eller ej – om hun tjente hos Maren Splids. Pigen svarede, at det gjorde hun ikke, men hun tjente Povl Sørensen Splidsen. Didrik Skrædder sagde så: „Havde I tjent til Laurits Splidsen, da ville jeg (have) haft bud med Eder til Maren Splids og sige til hende: Vil hun fly mig bedre igen, inden lensmanden kommer hjem, da vil jeg ikke (an)klage hende. Men flyr hun mig ikke bedre igen, inden han kommer hjem, så (an)klager jeg hende, så er det for sildig.“

Maren Splids og hendes mand holdt sig afventende til hen i juni, og da Didrik Skrædder ikke foretog sig noget, slog de til og stævned ham for bagvaskelse. Som vidner fremførte de den 14. juni for bytinget tjenestepigen og de to beskikelsesmænd. Didrik forsvarede sig med at fortælle sin mærkelige sygdomshistorie, som han nu kunne tidsfæste til 8 dage før jul, natten imellem søndag og mandag, mellem klokken 12 og 1. Og han tilføjede, at det siden havde været i hans liv „som han havde været fuld af synåle og skopinde“. Men efter at han havde været til alters „sprang og regerede det i ham, så en karl næppe kunne holde ham“, og derefter havde han været plaget med mange forskellige sygdomme.

Derpå stod Maren Splids frem på tinget og sagde til Didrik Skrædder, at han havde løjet hende på som en skælm og æresskænder, og i sin hidsighed fortsatte hun med at sige „at dersom hendes klæder var skåret hos hans (dvs. hvis hun var en mand), ville hun dræbe ham med sin egen hånd“. Til sidst krævede hun af ham, at han enten skulle beskylde hende åbent, eller lovligt undskylde hende for retten.

Hertil svarede Didrik Skrædder, at eftersom han havde set hendes skikkelse, beskyldte han hende, og ydermere gav han de højlerde og øvrigheden at betænke „at djævelen kunne ikke skabe sig i noget Guds barns lignelse, uden at de havde at bestille med ham“.

Sagen blev fortsat på tinget den 29. juni. Her mødte Didrik Skrædder med de fire kvinder, som havde været til stede, da han kastede „det slemme stykke“ op, og efter at dette var blevet fremlagt i retten, bevidnede kvinderne, at de havde set ham kaste det op i et rent bækken. Laurits Splid spurgte Didrik, om han havde flere vidner. Didrik Skrædder svarede, at han mente, inden fire uger, at kunne føre flere vidner frem på tinge.

En måned efter mødte Laurits Splid i retten, men hverken Didrik Skrædder eller nogen af hans vidner indfandt sig. Så krævede Laurits Splid, at tinget dømte Didrik Skrædder som en løgner for hans beskyldning.

Men dommen faldt anderledes ud. Den 21. august dømte byfogeden, Morten Lassen, Maren Splids til efter Jyske lov at værge sig for Didrik Skrædders troldomsbeskyldning ved „nævn i kirkesogn“. Men hvorledes lovens ord skulle fortolkes, om nævnet skulle bestå af nævninger eller af mededsmænd, var selv byfogeden i tvivl om. Nævningerne skulle udnævnes af byfogeden, som afsagde sin kendelse efter flertallet. Mededsmændene skulle den anklagede selv udnævne, og disse skulle enstemmigt sværge ham fri, da han ellers havde tabt sagen. I begyndelsen var byfogeden og Laurits Splid enige om, at nævnet skulle bestå af nævninger. Men bagefter ændrede byfogeden sin opfattelse, og på tinget den 26. september meddelte han Laurits Splid, at han ikke kunne få udnævnt de 15 nævninger og pålagde ham selv at finde sine mededsmænd. Laurits Splid og hans kone må have tvivlet på, at de kunne opdrive det nødvendige antal mænd til sammen med dem at sværge Maren fri for trolddom, så de lod sagen ligge stille hen.

Men Didrik Skrædder var ikke faldet til ro. Omsider bekvemmede han sig til at klage til lensmanden, og den 28. oktober 1639 udgik der kongelig befaling til lensmanden – som nu var Gregers Krabbe – om at forfølge sagen, da Didrik Skrædder ikke selv havde formået det på grund af sin fattigdom, og fordi hans sygdom gjorde, at han „ikke kunne forblive stille på noget sted“. Hvad der i øvrigt er blevet aftalt mellem ham og lensmanden, ved vi ikke, men to dage efter fik han sin belønning i form af en kongelig bevilling til at drive sit håndværk overalt i Danmark, eftersom han var behæftet med en sådan sygdom, at han ingensteds kunne forblive over 14 dage eller en måned.

Den 25. februar 1640 indstævnedes lensmanden Maren Splids for Ribe byting, fordi hun endnu ikke havde værget sig ved „nævn i kirkesogn“. Sagen kom for retten den 10. marts, og det nyttede ikke at Laurits Splid mødte op med alle de gode skudsmål. Byfogeden, som nu var Peder Hjerting, pålagde Maren Splids at sværge sig fri med 15 mededsmænd inden seks uger.

Sagen havde nu taget en helt ny vending. Didrik Skrædder anmodede retten om at få Maren Splids fængslet, men i første omgang slap hun ved, at to borgere garanterede for hendes forbliven i Ribe. Da sagen kom for, viste Didrik Skrædder, at han ikke havde ligget stille de to år, der var gået. Han mødte i retten med hele fire personer som vidner.

Den første vidnede, at han havde fået et sting i siden, da han sammen med gode venner drak en kande øl hos Maren Splids. Den anden havde, den gang han var oldermand i skrædderlavet, afgjort en strid om en kappe til Laurits Splids ufordel. „I får vel Eders betaling til sin tid,“ havde Laurits Splid bagefter sagt til ham;

og siden faldt han i en sygdom, som bragte ham i stor fattigdom. Ingen af disse to vidner turde dog beskyldte nogen bestemt for deres ulykke.

Det tredje vidne var en rytterkone, som fortalte, at hun den 18. januar dette år havde haft et mareridt. I maren havde hun genkendt Maren Splids, som sad over hende med begge sine knæ på hendes bryst. Men da hun gjorde korsets tegn, forsvandt hun.

Det fjerde vidne var et ugift fruentimmer. Hun hed Margrete Larsdatter, og hun stod frem og beskyldte lovformeligt Maren Splids for al den pine og smerte, som hun havde haft i sine ben. Hendes sygdomshistorie går næsten lige så langt tilbage som Didrik Skrædders, for den begynder i 1629, det sidste år Ribe var besat af den tyske kejsers tropper. En af soldaterne havde foræret Margrete Larsdatter en guldring, og den havde hun pantsat hos Maren Splids. Da hun senere kom for at indløse ringen, sagde Maren Splids: „Jeg er den lige så nær som du!“ Og de kom op at skændes om guldringen. Efter det skænderi begyndte smerterne i benene at tage fat. Så sendte hun bud efter Maren Splids og fik hende ind i et kammer, hvor hun sagde til hende: „Har jeg fortørnet Eder med ord eller gerning, da tilgiv mig det for Guds skyld, og løs mig af den store pine, som I har lagt på mig.“ – Maren Splids svarede: „Jeg har altid godt kunnet lide dig, siden du tjente hos Jacob Glarmesters.“ – „Det mærker man rigtignok,“ faldt Margretes søster ind, og bad Maren Splids om at give Margrete hendes helbred igen, ellers ville hun gå til lensmanden og klage over hende. Da de gik ud af kammeret, sagde Maren Splids til Margrete, at hun skulle lade hende vide, om hun var hendes skademand. „Vist er I min skademand,“ svarede Margrete, „så vist som Gud er i Himlen.“

Kun hvad der var blevet sagt inde i kammeret vedgik Maren Splids, resten af Margrete Larsdatters vidnesbyrd erklærede hun for løgn. Men dette vidnesbyrd viser, at der allerede i slutningen af 1620erne var folk i Ribe, som troede, at Maren Splids havde evne til at gøre ondt.

For hendes vidnesbyrd på bytinget lod Laurits Splid Margrete Larsdatter indstævne for Ribe rådstueret, som dømte hendes beskyldning mod Maren Splids for magtesløs ved dom den 17. april. Imens var sagen blevet fortsat ved bytinget, og endnu to personer havde vidnet, at de var blevet forgjort af Maren Splids.

Da de 6 ugers frist var gået, og ingen mededsmænd var mødt for at sværge Maren fri, udnævnte byfogeden 15 nævninger til at træffe afgørelse på tinget den 21. april. Her mødte også Didrik Skrædder og – på trods af at overretten lige havde dømt hendes beskyldning magtesløs – også Margrete Larsdatter. Da retten var sat, lagde disse to deres hænder på Maren Splids hoved og beskyldte hende fuldt og fast for at have forgjort dem med sin trolddomskunst. Endnu engang fortalte de deres sygehistorier, og endnu engang erklærede Maren Splids, at de

Pastor Peter Goldschmid i Sterup i Angel tegnede i 1705 et billede af heksesabbaten på Bloksbjerg. I baggrunden danser en djævel for, mens hekse kommer ridende gennem luften. Til venstre sidder fanden i bukkeskikkelse på et bord og lader sig kysse bagi af de nyankomne hekse, der står i kø som til en anden audiens. Og til højre står han – ligeledes i skikkelse af en buk – i en magisk cirkel sammen med en troldkvinde, der brygger et tryllemiddel. I nederste højre hjørne sidder en djævel hyggeligt og ryger på sin kridtpibe. – Titeltitelbillede til P. Goldschmid: Verworffener Hexen- und Zauberer-Advocat, Hamburg 1705. Kgl. Bibl.

løj om hende. Herefter afsagde nævningerne deres tov (kendelse): Teologernes betænkning, de fire nabokoners vidnesbyrd om opkastningen, tillige med Didrik Skrædders og Margrete Larsdatters beretninger havde overbevist dem. Sammen svor de Maren Splids fuld trolddomssag over og krævede, at hun som en vitterlig troldkvinde blev straffet på bålet.

Dagen efter, den 22. april, gik de to mænd som var gået i borgen for Maren Splids til borgmestre og byfoged og sagde, at de ikke længere ville stå inde for hende. Borgmestrene sendte derfor nogle mænd af sted efter hende. Da de kom til Stenbogade, kom Maren Splids dem i møde, og de befalede hende at følge med. Da de var på vej med hende til borgmester Morten Lassens hus, mødte de en fogedsvend, som lensmanden havde sendt ud efter Maren Splids. Hun blev alligevel ført til Morten Lassens hus, hvor denne hele dagen holdt lensmandens folk

hen med udflugter. Udenfor var gaden så fuld af ryttere og borgere, at det næsten var umuligt at komme frem, og det benyttede Morten Lassen sent på aftenen som et påskud for at føre Maren Splids ud ad bagtrappen igennem tinggården til rådhuset, hvor de satte hende i det fængsel, som gik under navnet „Finkeburet“. Lensmanden gjorde krav på Maren Splids, fordi han havde taget imod den kaution, der var stillet for hende; men ved bytingsdom blev det afgjort, at hun burde forvares i byens fængsel.

Den 8. maj indstævnedes Laurits Splid de 15 nævningers tov for rådstueretten, og den 19. juni fremlagde han et forsvarsskrift for sin kone, hvori han blandt andet pegede på, at Didrik Skrædder den 27. marts for tre år siden, da han modtog de to beskikkelsesmænd, ikke ville beskyldte Maren Splids og siden hen beskyldte hende. Samtidig lagde han alle de gode skudsmål om hende frem i retten. På

Valborgdag, St. Hansdag og Mikkelsdag var sabbatsdage for Maren Splids hekserode. På Sjælland holdt heksene sabbat Skærtorsdag, og onsdag aften før denne dag kaldtes endnu i forrige århundrede St. Skade-aften. En Skærtorsdag i 1687 red karlene i Ring by ved Næstved i løssluppen stemning byen rundt og råbte: „Dut over alle troldkvinder! Vi rider på vore rager og grisler.“ Man var overbevist om heksenes magt; men derfor kunne man alligevel godt drive løjer med dem. På prædikestolen i Vejlv kirke tæt ved Ring lod Niels Trolle til Gavnbø i 1669 billedskæreren Abel Schrøder skære en væmmelig troldkvinde med kattefjæs og hængebryster under prædikestolen som en hentydning til Trolle-slægtens våben. – Nationalmuseet fot.

lensmandens vegne mødte slotsskriver Jørgen Pedersen med hele anklagematerialet fra bytinget. Dommen blev afsagt samme dag. Borgmestre og råd dømte alle beskyldninger mod Maren Splids for kraftsløse „efter den erfaring, som vi af deres vidtløftige og mange ubegrundede beretninger kunne fornemme, og deslige- ste af Didrik Skrædders og Margrete Larsdatters egne sigtelser uden bevis.“

Men lensmanden og de 15 nævninger var utilfredse med Maren Splids fri- findelse. De indstævnedes sagen for kongens retterting. Engang i begyndelsen af 1641 blev Maren Splids arresteret og ført til København, hvor hun blev indsat i Blåtårn. For at hun ikke skulle begå selvmord, satte man to karle til at våge over hende. Disse kom til at stå Maren Splid i 19 sletdaler hver, for hun måtte selv betale dem, ligesom hun kom til at betale sin kost i fængslet med 12 sletdaler. Hvad man ellers påvirkede og truede hende med, mens hun sad i Blåtårn, ved vi ikke. Men da sagen kom for herredagen, var Maren Splids nedbrudt. Af dommen, den 9. oktober 1641, fremgår det, at hun er blevet „alvorligt eksamineret og for- hørt“ under sit fangenskab og længe holdt stand, men så „dog på (det) sidste (har) båret over sig selv vidne, udi trolddomskunster at være kyndig“ og endda har angivet andre personer som delagtige i hendes kunster. Herredagen bestemte derfor, at nævningernes tov ved Ribe byting skulle stå ved magt.

Efter at nævningetovet således var stadfæstet, blev hun – efter almindelig praksis i trolddomssager – forhørt under tortur. I indledningen til forhørsdokumentet hedder det: „Den 10. oktober på det Blåtårn blev en kvinde af Ribe ved navn Maren Splids pinlig forhørt . . . (og) da er (der) efter streng pinsel bekendt så- ledes.“ Pinebænken gjorde det af med, hvad der endnu måtte sidde i kroppen af den stolte og stridbare borgerkone, og den afleverede et væsen, der var villig til at bekende hvad som helst. Punkt for punkt vedgik hun, hvad man på forhånd vidste var skik og brug blandt de rette troldfolk.

Om sin hekserode tilstod hun, at hun var selv syvende kvinde i kompagniet, og gav derpå navnene på de 6 andre. Af disse boede Maren Jelle Skrædders, Anna Thomasdatter og Anna Anders Murmers i Ribe, mens Anna Gjelderups og to andre var fra landsbyer i omegnen.

Om sin indvielse i heksenes hemmelige selskab bekendte hun, at Anna Gjelde- rups en aften kom til hende og sagde, at hun ville forgøre Didrik Skrædder, som Maren Splids havde had til, og det gjorde hun, og Maren betalte hende med en skæppe mel. Videre bekendte hun, at dengang Anne Gjelderup kom til hende, da havde hun en rød hund med sig, som hun kaldte Andreas. Hunden rørte ved Marens klæder, og da kom hun i dens tjeneste. Hunden (dvs. djævelen) lovede, at han ville tjene hende, og Maren gav sig til ham med legeme og sjæl. Dette var sket for godt seks år siden (dengang Didrik Skrædder blev syg).

Grunden til at hun så længe havde nægtet sig skyldig, var at den „slemme

Andreas i en rød hunds lignelse“ så sent som for fjorten dage siden var kommet til hende i fængslet og bedt hende intet at bekende.

Hvorledes hendes tilsyneladende gode kristne adfærd lod sig forene med at være et af Satans lemmer, forklarede hun med, at når hun gik til alters og modtog vinen og brødet, listede hun brødet ud i sit tørklæde, og når hun var tilbage i sin kirkestol, smed hun det på gulvet og trådte og spyttede på det.

Om sin deltagelse i heksesabbater bekendte hun, at de i hendes selskab samledes tre gange om året „om Valborgdag, Sankt Hansdag og om Mikkelsdag, undertiden i hendes eget hus og undertiden hos Anne Gjelderups, og da gjorde de gæstebud med hverandre.“

Lige efter tilføjer hun – måske fordi disse heksesabbater forekom hendes udspørgere vel magre – at de ofte havde været forsamlet på Fardrup kirkegård eller på Sankt Peders kirkegård ved Ribe og der danset sammen og holdt gilde. Andreas var da kommet til stede undertiden i hunde- eller katteskikkelse, undertiden i menneskelig skikkelse som en hofkarl (dvs. adelstjener). Det var Andreas, som kom med hele traktementet – og at han også forlystede kvinderne på anden måde, antyder slutningen – „og (han) var Anna Gjelderups principal (dvs. husbond), som han holdt mest af.“

Den 12. oktober skrev Christian 4. til lensmanden og befalede ham straks at lade Maren Splids henrette, når hun kom tilbage til Ribe. Lensmanden fik også besked på at indlede retsforfølgelse mod dem, Maren Splids havde angivet som sine medskyldige. Den 8. november blev den første af dem, Anna Thomasdatter, fanget og forhørt på slottet, hvor hun „godvilligt“ bekendte at have forgjort flere borgere i Ribe med trolddomskunster, og foruden Maren Splids, Anne Gjelderups og Maren Jelle Skrædders udlagde hele syv andre hekse i Ribe. Blandt disse var borger Christen Madsens kone Gertrud og Anne Ebbis, som var ingen ringere end byfogedens kone. Anna Thomasdatters bekendelse blev læst op for Maren Splids, som sad på slottet og ventede på sin henrettelse, og hun sagde, at det alt sammen var rigtigt på nær et enkelt punkt, som hun ikke vedgik. Derpå spurgte lensmandens mænd Maren Splids, hvem de kvinder var, som var med hende, den nat hun blæste i munden på Didrik Skrædder. Maren svarede, at det var Anna Gjelderups og Maren Jelle Skrædders. I samme forhør bekendte Maren Splids, at hun havde skjult 200 daler, dengang hendes ejendom blev beslaglagt af retten, og at hendes svoger havde en sølvkande i forvaring, som var god for 60 sletdaler.

Dagen efter, den 9. november, kom Maren Splids sag endnu engang for bytinget, samtidig med, at man begyndte på Anna Thomasdatters. Slotsskriveren meddelte de tilstedeværende, at dersom nogen af dem, som var udlagt af de to troldkvinder, „ville til munds med dem, skulle det stå dem frit for.“ Byfogedens Anna Ebbis stod frem og, efter at hun højlydt havde afvist beskyldningen, spurgte

hun dem på tur, om de havde nogen trolddomskunster at sige hende på. Anna Thomasdatter svarede, at Anna Ebbis både havde været med, da heksene var hos Mads Lassen og på Skibsbroen. Men Maren Splid sagde kun, at Anna Ebbis kunne så megen trolddomskunst, som hun selv kunne. Da de havde fået læst deres bekendelser fra gårdsdagen op og begge vedgik alt, hvad de havde sagt, kom Gertrud Christen Madsens op og slog Anna Thomasdatter på munden og sagde, at hun havde løjet hende på.

Samme dag blev Maren Splids af byfoged, borgmestre og råd dømt til bål og brand, og dagen efter blev dommen fuldbyrdet. Byens kæmnere havde ladet 22 læs ved køre ud til galgebakkerne uden for Ribe, hvor bålet rejstes. Da vognen ankom med Maren Splids og holdt ved ilden, banede to mænd sig vej gennem trængselen og kom hen til hende. Det var Christen Madsen og byfoged Peder Hjerting, hvis koner begge var udlagte. På deres spørgsmål, om hun havde udlagt dem, svarede Maren Splids: „Jeg har ikke udlagt flere, end jeg udlagde i København.“ Lidt efter sagde Peder Hjerting til hende, at hun nu skulle sige, om hans hustru var skyldig med hende i trolddomssager. Da kom borger Villum Hansen hen til dem og sagde til byfogeden, at han skulle lade Maren Splids være i fred, da han jo lige havde haft hende på tinget. Men Maren Splids svarede Peder Hjerting, at hun ikke havde udlagt hans hustru, men den anden kvinde, som sad på slottet, havde udlagt hende.

Trængselen af mennesker var så stor, at Maren Splids sognepræst, som befandt sig yderst i kredsen, ikke kunne komme ind til hende. Men hans kapellan var hos hende, før hun af bødlen blev bundet fast til stigen og væltet på bålet.

Således fik Paradis Skrædder omsider Maren Splids brændt trods alle bestræbelser fra hendes venner på at redde hende. Sin godhed for hende viste byen også efter hendes død ved af byens kasse at betale hospitalspræsten 138 mark for de 46 uger, som han havde haft Maren Splids lille datter i pleje.

Mens det tog fem år at få den velhavende og ansete borgerkone på bålet – og det måske ikke engang var lykkedes, hvis ikke Christian 4. personligt havde grebet ind – så tog det kun to måneder at få Anna Thomasdatter brændt. Hun var en fattig krøbling, som boede i Gæsteboderne, Ribes fattigkvarter. Under forhørene på slottet nåede hun at udråde 13 personer som troldfolk. Disse var alle kvinder på nær én, som var portneren ved Ribe Nørreport, Niels Holdensen. Om ham bekendte hun, at han var deres trommeslager og slog på en glastromme med to rævehaler, når heksene dansede ved deres sammenkomster. Med dem som Maren Splids havde udlagt var listen på nye emner nået op på i alt 16 mistænkte.

Som „udædiske“ havde de to troldkvinders udlægninger ikke nogen beviskraft i sig selv, men da alle navnene var blevet offentliggjort under retsforhandlingerne, var de pågældende bragt under stærk mistanke; og inden længe var der indledt

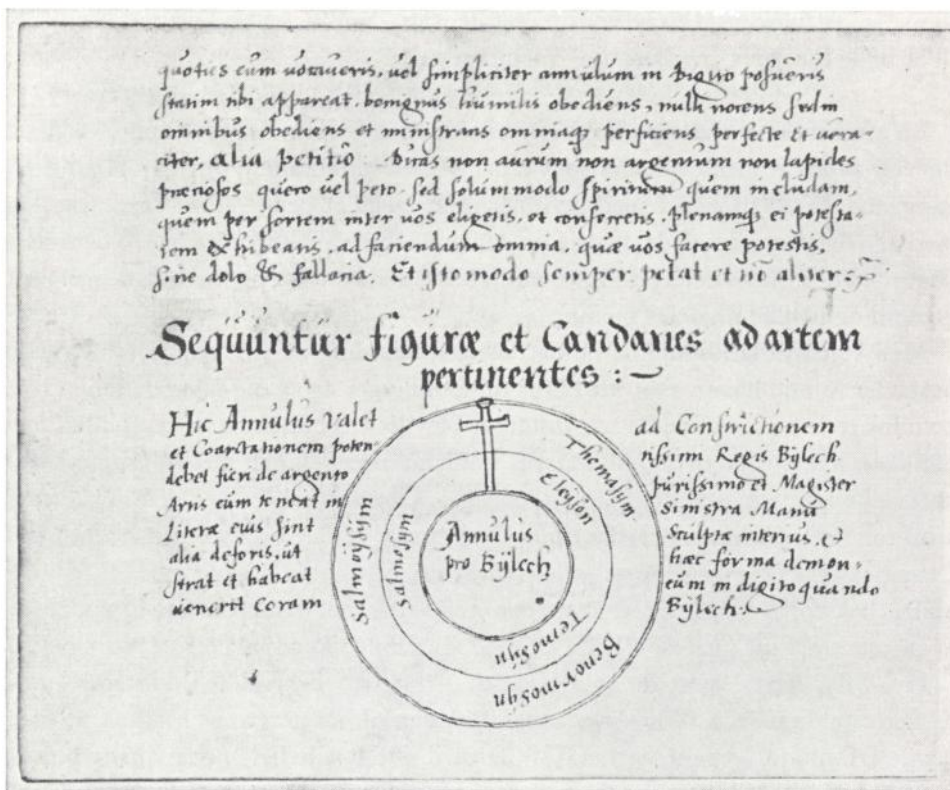
retssager mod otte af dem. Didrik Skrædder havde været den første til at sigte Maren Jelle Skrædders, på grundlag af Maren Splids' bekendelse, og borger Villum Hansen var hurtigt fulgt efter med at sigte byfogedens Anne Ebbis for i 1638 at have rejst den stormflod, der ombragte hans svoger.

Midt i det hele blev der rejst tvivl, om det overhovedet var lovligt at forfølge sagerne imod de otte på grundlag af vidnesbyrdene fra de to troldkvinder, som jo var udædiske. Men en kendelse afsagt af rådstueretten den 20. maj 1642, kom uden om denne lovbestemmelse ved at erklære: „At Maren Splids' og Krøbbel Annas bekendelse kunne ikke ved magt kendes. Men, som de beskyldte personer ere alligevel beskyldte for trolddom, og nævninger ere opkrævede, bør nævninger deres tov fuldgøre.“

Alle otte klarede dog frisag, men fem af dem blev ti år efter – i 1652 – igen udråbt som troldfolk af en kvinde ved navn Anna Bruds, som dette år blev brændt. Måske var den nye lensmand, Mogens Sehested, en mindre ivrig hekseforfølger end sin forgænger, måske manglede han en mand som Didrik Skrædder til at rejse troldomsbeskyldninger; Anna Bruds blev i hvert fald den sidste heks i Ribe, der kom på bålet, og de fem gamle kendinge slap med skrækken, for der blev ikke rejst sag mod nogen af dem.

Efter Christian 4.s død i 1648 aftog heksebrændingerne mærkbart over hele landet. Enkelte tillod sig nu også at drage selve grundlaget for hekseprocesser i tvivl og som Frederik 3.s livlæge, Thomas Bartholin, spørge, om forgørelse og trolddom overhovedet var muligt. I en samling epistler, som han udgav i 1667, hedder det i et brev til en tysk kollega om herkomsten af sten i urinen: „Jeg plejer . . . kun at fæste ringe lid til en forgørelse. Jeg ved jo dog ikke, om deri kun den menneskelige lettroenhed spiller en rolle, eller om sådan noget må tilskrives enten naturlige forekomster eller forsætlige bedragerier.“ Og han slutter med at spørge: „Jeg ved ikke, hvor meget du tror på sådanne hekse; jeg ved blot, at jeg tror meget lidt derpå. Jeg ville simpelt hen ikke tro på mig selv, hvis jeg personligt overværede sådanne blændværker . . . For mit vedkommende anser jeg disse ting for opspind af melankolikere.“

En anden tvivler var Villum Lange, som i 1650 var blevet udnævnt til professor i matematik og astronomi, skønt det betvivledes, at hans tro var ren. Da han i 1660erne som landsdommer i Viborg havde frikendt nogle kvinder, som var svoret til bål og brand ved deres hjemting, kom det ud og rygtedes helt til København, at denne landsdommer „holdt med troldkonerne og sagde, (at) der var ingen troldkoner til“. Selv skrev han i 1670 til Peder Schumacher (den senere Griffenfeld): „Vi har i disse dage haft en hob kvinder for os, beskyldte for trolddom. En del har vi dømt til ilden; dog for deres store tåbelighed og enfoldighed

Ville man skaffe sig magt over ånderne, kunne man tegne magiske cirkler omkring sig og forsyne dem med figurer („candaries“). Eller man kunne smede en ring som denne af rent sølv. Den foregiver at sammenholde det „mægtige rige Bylech“, regeret af en dæmon-konge, hvis hær tæller 66 legioner. På indersiden af ringen er skrevet forskellige magiske navne samt tegnet for det hebræiske bogstav Tau, det sidste i alfabetet, der ofte repræsenteres ved et kors. – „Clavicula Salomonis“, Thott 627, 4° 183 v. Kgl. Bibl. Dette håndskrift af „Kong Salomons nøgler“ har iflg. en påskrift været i dansk eje allerede i 1612.

skyld har vi sat i dommen, at sagen skal først andrages Hans Majestæt, om det enten hos andre bedre kunne eftertænkes eller først indkomme for den højeste ret. Den ene bekendte selv for os, at hun havde talt med fanden; men om det var melankoli eller anden indbildning, eller det var så i sandhed, det véd Gud. Mig kom hun for som et menneske, der gik i barndom.“

Til skeptikere som Bartholin og Lange havde et latinsk skrift i 1682 adresse. Det var forfattet af Hector Masius, Christian 5.s tyske hofpræst, og er et forsøg på at bevise dæmonernes eksistens. I et afsnit gennemgår han kritisk de „naturlige forklaringer“, som har været fremme, og han advarer sådanne tvivlere mod at bistå fanden med at skabe falsk tryghed i verden. „De som benægter djævelens eksi-

stens," siger han, „skal passe godt på, at de ikke – måske før end ventet – kommer til at bøde for deres „consortium“ med den onde.“

En af grundene til at selv højtbegavede dommere, som Villum Lange, vægrede sig ved at afvise heksevæsenet som ren og skær indbildning, var at de gang på gang stod ansigt til ansigt med personer, som frivilligt bekendte at være hekse og med alle detaljer udmaledede, hvorledes de havde forsvoret deres kristentro og sluttet pagt med den onde, deltaget i hans natlige sammenkomster og med hans hjælp sat sygdom og ulykke på deres medmennesker.

Men vejen til landsdommerne og højesteretsdommerne var lang. Den frivillige bekender kunne have været udsat for mishandlinger og tvang allerede inden han kom for retten, og ved de laveste instanser blev lovens bestemmelse om pinligt forhør ikke alle steder overholdt. Hertil kom, at man mange steder brugte mere uofficielle fremgangsmåder i trolddomssager, såsom at undersøge den anklagedes krop for følelseløse steder, som antoges at findes der, hvor djævelen havde rørt. Disse heksemærker fandt man bedst ved at prikke den anklagede med en nål. En anden hekseprøve bestod i at kaste den anklagede nøgen og bundet i vandet for at se, om han sank; var han heks, kunne han nemlig ikke synke.

Hvad der havde gjort de anklagede til „frivillige“ bekendere, afslørede kun i de færreste tilfælde. I 1686 skrev generalfiskalen til borgmestrene i Århus, at man havde erfaret, at Jørgen Arenfeldt til Rugård ofte havde betjent sig af skarpretteren i Århus i trolddomssager. Han forlangte derfor oplysning om alt, hvad skarpretteren havde foretaget sig i sådanne sager, såvel i Århus som andre steder, og specielt, om han havde aftvunget de anklagede deres bekendelser ved at dryppe dem med brændende svovl, ved at strække deres lemmer eller ved andre pinsler.

Den 16. december blev „Scharprichter“, mester Herman Høker forhørt af borgmestre, råd og byfoged og efter edsaflæggelse fremkom han med sin erklæring, der i sin sproglige ubehjælpssomhed afslørede ham som et dumt-godmodigt væsen, der til daglig sikkert har været af meget få ord: „Hvis (dvs. hvad) jeg haver bestilt både på Rugård, i Ebeltoft og her i Århus med de fanger, jeg haver haft under hænder,“ begynder hans beretning, „da noget før påske, sidst forleden, haver Kongelig Majestæts ridefoged Hans Jacobsen i Ebeltoft mig tilskrevet, at jeg ville rejse til ham, som jeg og (så) gjorde og dér pinte en fangen kvinde, som var beskyldt for trolddom – og siden i fængslet døde – og det tvende gange med to benskruer, og én på fingeren, og intet mere eller anderledes. Og dog bekendte hun samme tvende gange intet, mens siden frivilligt for retten på rådstuen haver gået til bekendelse.

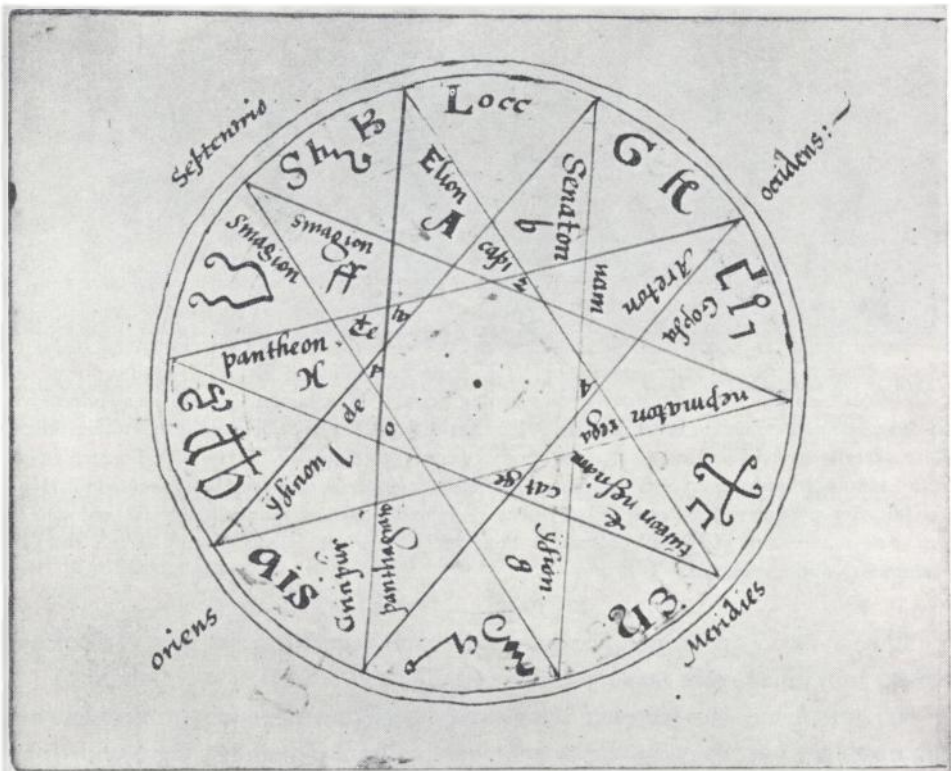
Efter påskedag skikkede velbyrdig Jørgen Arenfeldt mig bud, at jeg ville komme til ham, som jeg og (så) gjorde. Og da bestilte jeg ganske intet hos ham enten

(dvs. udover) at pine eller forhøre Gye Kochis, mens en mand kaldet Peder Kjæri, som de tog fat samme dag, ham kastede jeg på vandet, og da svømmede han som en gås. Og ingen flere har jeg svømmet for velbyrdig Jørgen Arenfeldt.

Imellem havren og bygsæden (dvs. om foråret) rejste jeg efter Jørgen Arenfeldts begæring til ham og brændte Gye Kochis, og samme dag pinte jeg „Blommens Moder“ og Peder Kjæri, og den anden dag ligeså. Dog de slet intet bekendte. Og skete det efter hjemtingsdommen.

Ungefær tre uger efter pinsedag skikket velbyrdig Jørgen Arenfeldt mig atter bud, at jeg ville komme til ham, som jeg og (så) gjorde, og da brændte jeg „Blommens Moder“. Og intet videre har jeg forrettet for velbyrdig Jørgen Arenfeldt

Kundskaben om de hemmelige kunster førte man i 1600 årene tilbage til biskop Cyprianus, en omvendt hedning, eller til den vise kong Salomon, hvis „nøgler“ allerede i oldtiden mentes at kunne lukke op for de occulte videnskaber. „Nøglerne“ kom senere til at repræsentere den lærde magi i modsætning til den folkelige. Den magiske ring fra „Clavicula Salomonis“ i Kgl. Bibl. omskriver en ti-oddet stjerne orienteret efter verdenshjørnerne. Syd er forneden til højre, nord foroven til venstre. Blandt symbolerne synes man at kunne genkende tegnene for de to planeter Saturn og Jupiter.

tingene dømte derfor oftest de anklagede skyldige, hvad enten de havde tilstået trolddommen eller ej.

På landstinget var man mere på afstand af de begivenheder, som råbte på lovens straf, og dommerne kunne derfor tage mere embedsmæssigt på sagerne. Heksene, som mærkede den mildere holdning, benægtede derfor som regel hårdnakket, hvad de havde bekendt ved hjemtinget. Her måtte landsdommeren gå frem med stor skarpsindighed, for lige så vel som det kunne være en uskyldig, kunne det være en heks med en usynlig djævel for og bag, der forhindrede vedkommende i at bekende sandheden.

Fra 1686 stammer det følgende krydsforhør, som landsdommeren i Viborg underkastede Mette Nielsdatter, en fattig, omflakkende kone (måske taterkvinde), som kom fra retten i Ebeltoft med en dom for trolddom over sit hoved og for ulovlig undvigelse fra fængslet. Hun var, som så mange andre tiggere, blevet offer for Arenfeldts heksejagt.

Landsdommerens udspekulerede spørgsmål – som tydeligvis var forberedte forinden – beskæftiger sig lige så meget med Mette Nielsdatters kristendom og sædelighed, som med den trolddom, hun står anklaget for. Mette Nielsdatter, som forventes på stedet at kunne svare på det hele, forsvarer sig med en fandenivoldskhed, der viser, at hun ikke havde større illusioner om, at det kunne nytte noget. Undervejs afslører hun, at hun både har gennemgået vandprøven og er blevet undersøgt for djævlemærker med en stor nål.

Men forhøret afspejler desuden det ret almindelige forhold, at dommeren var langt bedre inde i hekseens verden end den anklagede, som ikke havde studeret lærde teologers opfattelser af disse ting, men kun havde sin egen erfaring at bygge på:

Landsdommeren: Hvad hun hedder? – Den anklagede: „Mette Nielsdatter.“

Om hun var troldkvinde? – „De siger så.“

Om hun kunne læse? – „Ja.“

... Hvor mange guder er der til, og hvor mange personer? – „3 guder og – 9 personer,“ hun kendte dem ikke.

... Hvad død hendes far fik? – „Han døde stråddød (i sin seng).“

Hvad død hendes mor fik? – „Hun døde af helsot, ærligen.“

... Om ingen af hendes folkefærd er blevet brændt? – „Nej, så Gud var der ikke!“

Om ingen af hendes folkefærd havde været berygtet for trolddom? – „Nej.“

Hvor gammel hun var den tid, hun kom i med fanden? – „Gud fri hende!“

Om hun kunne *kærne*? – „Nej.“

Om hun nogentid havde hørt tale om trolddom? – 'Hun havde hørt, de havde gjort det og kunne gøre det.'

Om hun ikke havde været til Guds bord, siden hun blev født? – 'Ikke uden

den tid, hun stod (til) skrift(e) for drengen, hun fik, som var for 16 år siden.’
Om hun ikke havde hørt, at troldfolk kunne rejse vejr (dvs. storm) og forgøre fæmon (dvs. kvæg)? – „Nej.“

Om hun tror, at der er troldfolk til? – ’Hun vidste det ikke. – *Hun* kendte ingen.’
Om hun tror, at troldfolk kunne forgøre folks fæmon? – ’Hun troede det ikke.’

Efterdi at hun ikke tror, at der er troldfolk til, om de da ikke lider for uret, som blev brændte for trolddom? – ’Hun vidste det ikke.’

Hvorfor bønderne frygtede for hende . . . efterdi hun kan ikke trolddom, som hun siger? – ’Der var ingen, der frygtede hende’, og bad hun, at ’Gud skulle betale Rasmus Kok.’ Og derhos blev hende sagt, at det var fanden, hun mente.

. . . Hvorfor hun truede de Boeslum mænd? – ’Hun sagde ikke andet end efter deres egen mund.’

Om hun ikke var vred på de Boeslum mænd, da hun sagde de ord, at de Boeslum mænd ikke skulle blive bedre kørende, end hun var gående – og det er også sket –? – ’Hun var ikke mere vred på dem end på mig.’

Hvorledes deres høveder (dvs. kreaturer) kunne få skade, fordi hun truede dem? – ’Hun vidste det ikke.’

. . . Om hun kendte nogen af de troldfolk, som for nogen tid i Grenå var . . . anholdt? – „Den ene var Hr. Mikkels moder i Holbæk.“

Hvorfor hun havde ligget i horeri og ikke giftet sig? – „Der er så mangen et fattigt menneske, der får et barn.“

. . . Hvorfor hun ikke kunne synke, den tid hun blev kast i stranden ved Ebeltoft? – „Ved *jeg* det,“ ’hendes lunge og bryster bar hende op(pe), og hun kunne ikke synke, formedelst hun var bandsat i Kobberup og Fellingbjerre kirker.’ – Tilforn havde hun bekendt, at hun ikke kunne synke, formedelst hun ikke havde fået mad i fem dage.

Hvor gammel hun var den tid hun blev bandsat? – „Otte år gammel.“

Hvorfor hun brød ud af fængslet? – ’Fordi de sagde, hun skulle aflives den samme dag.’

Hvem hjalp hende ud? – „Slet ingen.“

Hvorledes hun fik håndknuderne af? – ’Hun kunne ryste håndknuderne af sig, formedelst de var så store.’

Hvor fik hun fjederne af sine ben? – ’Hun slog låsen i sønder.’

Hvorfor hun begærede den øjeløse synål af bysvendens kone, den tid hun blev ført hen at svømme? – ’Bysvendens kone sagde, (at) dersom hun havde ægstål i hendes mund, da kunne hun synke.’

Om hun gerne ville have sunket? – „Ja.“

. . . Hvor hun fik de lyse-brynde (dvs. brændemærker), hun havde på ryggen? – ’Af bøddelen i Århus for 36 år siden for et skørt, hun købte.’

Forfølgelsernes ophør

... Hvor mange guder der er til? – „Tre.“

Hvad de hedder? – „Gud Fader, Søn og Helligånd.“

Hvor mange personer? – „Tre.“ 'Men hvad de hedder vidste hun ikke.'

Hvorfor hun tilforn sagde, der var 9 personer? – 'Det vidste hun ikke.'

... Efterdi hun ej tror, at der er troldfolk til, om de da lider for uret, som bliver brændt for trolddom? – „Haver de gjort trolddom, da lider de ikke for uret.“

Hr. Landsdommer tilholdt hende alvorligen at bekende sandhed og sin misgerning, ellers kom hun til at fare med djævelen og de onde ånder og måtte være djævelens, hvortil hun intet andet svarede (end): „Da lad gå! Vorde til djævelen!“

... Om bysvendens kone i Ebeltoft kunne noget med trolddom? – „Det ved fanden og hun.“

Om hun gerne ville have sunket, da hun var udkastet på vandet? – „Ja, så Gud ville jeg så, så havde jeg fået ende derpå.“

Hvem der holdt hende op(pe), at hun ikke kunne synke? – „Vandet.“

Om hun ikke havde ondt, da hun flød på vandet? – 'Hun havde (det) ikke ret godt.'

Hvor hun da havde ondt? – 'For sit hjerte,' og siden svarede (hun) „allevegne“.

Hvordan hun havde ondt? – 'Hun var besvimet.'

(Hvor)når hun da kom sig igen? – 'Den tid de tog hende op.'

... Hvorfor hun sagde, at om hun havde ligget en halv time længere på vandet, da havde hun fået ende derpå? – „Jeg mener, jeg havde bleven død.“

Om hun ikke var bange for at dø? – 'Hun havde lige godt deraf.'

... Om hun ville vel svømme endnu? – 'Da måtte de hellere putte hende ned upint.'

Hvorfor hun begærede ikke at pines her? – 'Det var tidligt nok, når de tog livet af hende.'

... Hvorfor hun havde bekendt på Claus Rakker, at han ville tage hende ud? – Først sagde hun, 'hun vidste intet deraf,' og siden sagde hun: 'de troede hende både det ene og det andet på, da fik hun at sige noget.'

... Hvorfor det gjorde hende ikke ondt, og hvorfor der gik ikke blod ud, da de stak hende i nakken med en stor nål? – „Ved jeg det; de stak på den hårde halsben.“

Omsider vendte strømmen ude i Europa, og det sporedes hurtigt herhjemme, hvor man helt indstillede hekseprocesserne i løbet af 1690erne. Den sidste heks, der blev brændt af øvrigheden, var Anne Pallis, som blev henrettet 1693 i Nykøbing Falster. Hun blev ikke brændt levende, men allernådigst halshugget inden hendes krop blev kastet på ilden.

Ved underretterne fortsattes hekseprocesserne til op i begyndelsen af 1700 årene. Ved Schelenborg birkeret på Hindsholm dømtes så sent som i 1708 to hekse. Den 14-årige Anna Lauridsdatter dømtes til spindehuset på livstid, mens en voksen kvinde, Karen Madsdatter, som hun havde udlagt som sin læremester, dømtes til bålet. Anledningen til processen var, hvad man med en moderne, parapsykologisk betegnelse ville kalde „poltergejstfænomener“. På den gård, hvor Anna Lauridsdatter tjente, bevidnedes tunge melsække, dejtrug og meget andet at have fløjet rundt, uden at man kunne se, hvem der bevægede disse ting.

Landstinget i Odense tog skarp afstand fra hjemtingets afgørelse. Karen Madsdatter blev frifundet, men for den forargelse, hun havde vakt med sine falske bekendelser, fik hun pålagt at stå åbenbart skrifte i Mesinge kirke. Anna Lauridsdatter, der vedgik sin bekendelse, også for landstinget, blev derimod dømt til kristen optugtelse og arbejde i spindehuset på livstid, fordi hun fastholdt at have forsvoret sin kristendom.

En konkret bevisførelse i disse sager var lige så lidt mulig, som det havde været forhen, men landsdommernes kritik af sagens behandling ved hjemtinget er præget af det nye standpunkt, at hekseri er en umulighed. Hovedpunkterne i landsdommernes kritik af hjemtingsdommen er følgende: For det første er det ulovligt, at man har pågrebet, beskyldt og dømt Karen Madsdatter på grundlag af vidnesbyrd fra et barn, som er under de år, hvor hun kan aflægge nogen retsgyldig erklæring. For det andet har Anna Lauridsdatter været udstadig i sit vidnesbyrd og som sin læremester først udlagt Karen Madsdatter og siden en pige ved navn Mette Clausdatter. For det tredje, mener landsdommerne, at de trolddomskunster og spøgerier, som Anna Lauridsdatter siger, at djævelen efter hendes påkaldelse har bedrevet i skikkelse af en sort hund eller kat, „når de ret overvejes dog ikke har troværdig sammenhæng“, men snarere beror på „eventyr og gemene mands overtro og sandsager, som kan have givet hende sådan impræcior (indtryk)“, end på noget „virkeligt, synligt og legemligt samkvem“ med djævelen. Så meget mere som hun, på trods af, at hun benægter det, selv er blevet grebet i at udføre en del af det spøgeri, som hun tillægger djævelen. For det fjerde kan Anna Lauridsdatters bekendelse af at have fornægtet sin kristendom og dåb ikke fælde andre end hende selv, eftersom hun hermed har gjort sig til et „udædisk menneske“. Det havde også været bedre, hedder det, „at hun af præsten og vedkommende kristelige øvrighed med sagtomdighed og hemmelig advarsel og revselse havde været undervist, end at sådan hendes skarnvorne og barnagtige snak og sandsager til manges forargelse“ var blevet udspreddt, således som det er sket; „hvorved både hun og andre enfoldige udi deres indbildte dårlighed er blevet styrkede og en ulovlig procedure af sagsøgeren derpå er grundet“, som ikke blot har ført til Karen Madsdatters pågribelse, men „endog til skarpeste inkquisition (udspørgen) hos dem

Forfølgelsesnes ophør

Folk kunne have godt af dagligt at blive mindet om søndagens helligholdelse og pligten til at leve et retskaffent levned. Til dette formål kunne man skaffe sig et „Himmelbrev“, som det afbildede. Sådanne breve mentes at beskytte mod alle slags skader forvoldt ved ild og vand eller af fjenders våben. Brevet her skal være oversat fra tysk efter originalen, der prentet med gyldne bogstaver af Gud selv var bragt til kirken i St. Germania ved erkeenglen Michael og stadigvæk skal være at se dér, svævende over „dåben“ (døbefonten?). – Nationalmuseet.

begge, om de nogen flere ville udlægge, som efter deres beskyldning ligeledes kunne blive pågrebet og på kroppen straffede, hvilket udi alt vi holde aldeles uforsvarligt og ulovmæssigt af vedkommende at være procederet.“

Desuden påtaler landsdommerne skarpt, at birkedommeren, hver gang Karen Madsdatter har fragået eller benægtet noget i sin tidligere bekendelse, har truet hende med hårdere fængsel og jernlænker, eller foreholdt hende lovens straf for tilbagekaldelser, eller erklæret hendes fragåelse for en tilskyndelse fra Satan, og hermed har han hver gang fået hende til at vedgå på ny. Den forsvarer, som hun som en fattig kvinde havde krav på at få beskikket, havde dommeren tilbudt hende med den bemærkning, at det ikke ville gavne hendes sag. Endelig havde præsterne, som kom til hende i hendes fængsel på Hverringe, holdt hende til hen-

Den folkelige opfattelse

des bekendelse ved at anse det for usandfærdigt og for en Satans forførelse, når hun ville fragå noget af det.

For alle disse forseelser idømtes birkedommeren en bøde på to rigsdaler til Fynbo landsting. Men han havde ikke gjort andet, end hvad man ud fra det gammeldags standpunkt anså for en rimelig fremgangsmåde i den slags sager.

I den brede befolkning stod man uforstående over for den nye holdning, som øvrigheden indtog i trolddomssager. I slutningen af 1600 årene beklagede man højlydt, at de jyske landsdommere aldrig mere dømte nogen troldkvinde til bål og brand, og at man derfor havde så mange af dem i Jylland.

Men den folkelige heksetro drejede sig også om mere livsnære ting, end de lærdes spekulationer om, hvorvidt heksene havde et virkeligt forbund med fanden og med udbredelsen af deres kætterske lære hemmeligt søgte at undergrave kristendommen.

Konrektoren ved Odense latinskole, Povl Holm, som var født 1707 på Hindsholm, skildrede som ældre, hvorledes han var blevet opdraget i gudsfrygt og heksetro: „Jeg havde den lod at blive født i en egn på Fyn, som var berygtet for sine mange hekse,“ skriver han. „Mange rygter var i omløb om deres ugerninger: om kørne der mistede mælken, om fløden der ikke ville blive til smør, om forgørelse af mennesker og kvæg, om kornet der svandt ind på strået, og kvæget der hentæredes. Videre hørte man fortællinger om Bloksbjergrejser . . . Som femårig dreng troede jeg alt dette så fuldt og fast, at jeg var nær ved at dø af skræk, når jeg så en gammel kone med et magert udseende, da jeg troede, at hun nødvendigvis måtte være en af dem, som påførte landsbyen sådanne onder. Min moder, en gudfrygtig kone, knælede hver morgen, mens jeg endnu lå i sengen, og bad til Gud, at han ville afværge alle anfægtelser af onde ånder . . . Når jeg hørte dette, tænkte jeg altid ved mig selv: Når utallige onde ånder bevæger sig omkring os, og deres medhjælpersker, heksene, vandrer midt iblandt os, hvor kan da nogen være sikker?“ Povl Holm fik også fortalt om de to hekse, som blev dømt af birkedommeren, men af landstinget „blev frikendte, til stor forargelse for hele Hindsholm.“ Og han slutter med, hvad han selv må have været gammel nok til at huske: „De omtalte kvinder levede siden uantastet mellem egnens beboere i mange år, skønt man dog vedblev at betragte dem med en slags mistro og frygt, så længe de levede.“

Men ikke alle steder fik mennesker med dette farlige ry lov til at gå i fred. Om 1722 skriver bonden Kristen Sørensen Testrup i sin „Rinds herreds krønike“:

„Dette år gik folkene i en landsby (Grønningby) ved Astrup i Salling til og tog et kvindfolk, som de beskyldte for hekseri, og bandt hende fast i hendes eget . . . hus og satte ild på huset uden lov og dom – en uhørt gerning! For denne gerning blev nogle af dem (hen)rettede.“

Ukendt maler: Christian Ulrich Schultz til Brejninggård (død 1709) og hustru Wibeche Pedersdatter Lunderup samt deres tre døtre: Cathrine Maria, Maria og Maren. Epitafium opsat 1708 i Brejning kirke ved Ringkøbing. Maren S. blev i andet ægteskab stedmoder til den kendte Tøger Reenberg Teilmann til Nørholm. Portrætternes højde ca. 50–75 cm.

I FLØJL ELLER VADMEL

„Udi sin habit og klædedragt har hun ikke haft lyst til nogen ny fremmed usædvanlig dragt, men forholdt sig tarvelig, dog tilbørlig efter sin stand“, lød det i ligprædikenen over den adelige frue Ingeborg Juul i 1615. Betydningen af passende klæder var kongen selv den første til at fremhæve, som da han i 1626 pålagde Gunde Lange, der skulle rejse som gesandt for en af prinserne til hertugen af Mecklenburgs barnedåb, „at staffere sig og sine folk således, at de kunne være prinsen, deres fædrene rige og dem selv til ære“. Hvad der ved denne lejlighed blev anset for „tilbørlig“, får vi intet at vide om. Men kun få år efter, i 1634, fejrede kongen i København den udvalgte prins Christians giftermål med kurprinsesse Magdalene Sibylle fra Sachsen, og der er ved festerne i den anledning blevet udfoldet en sådan pragt, at en af den franske gesandts sekretærer, Charles Ogier har skrevet i sin dagbog: „Ikke havde i mands minde en så stor fest fundet sted, ej heller håbede man, at den måtte komme igen.“

På bryllupsdagen blev tolv adelsmænd slået til riddere af elefantordenen, og et stik fra denne lejlighed viser kongen elegant klædt som tidens herrer i en skødetrøje med lange ærmer, der snævrede til nedefter og var forsynet med hvide kniplingsbesatte håndlininger, såkaldte „håndstrømper“. Fortil var trøjen tætknappet, over brystet hvilede ordenskæden, og den hvide krave med kniplinger faldt helt ud over de udpolstrede skulderkarme. Benklæderne var ret snævre, og hvor de sluttede under knæene, var hosebåndene knyttet med rosetter udvendig på benene. Strømperne sluttede glat til, så man må formode, at de var strikkede, og skoene, der havde lav hæl, var udringede fortil og fastholdtes af et par remme ført frem fra bagkappen og sammenholdt med en roset over vristen. En kort kappe var halvt gledet ned fra skuldrene. En hårlok, såkaldt „marelok“, faldt ned over brystet i højre side, men ellers var håret halvlangt og glat. Foruden skægget, der var klippet til i spids ned over hagen, havde kongen et lille overskæg. På hovedet en sort hat med ret lav, svagt tilspidset puld og bred skygge, der i den ene side var let opkrammet med et spænde og prydet med en stor plumage.

I højre hånd holdt kongen det dragne sværd løftet mod en af de nykârne riddere, og udenom stod de mange herrer, der overværede ceremonien. Alle bar hatten i hånden i ærbødighed for majestæten, men hvad dragten angik, var det ellers et broget skue. En gammel herre, som stod i nærheden af kongen og havde til hverv at bære kronen, var vel ene om sin spanske dragt: under kappen en helt

Christian 4. udmærkede i 1634 tolv adelsmænd ved at slå dem til riddere af elefanten i anledning af den udvalgte prins' bryllup. Denne århundredets mest overdådige fest blev samtaleemne gennem lange tider. Her så man franske hofklæder af nyeste mode ved siden af hollandsk snit med kniplingsbesatte nedfaldskraver og tyrkisk påvirkede kasak-kjoler, medens den adelsmand, der holdt kongekronen, endnu var i stram, sort spansk dragt med stivet pibekrave (jfr. teksten). – Stik af Simon de Pas, Frederiksborg Slot.

stramtsiddende sort klædning, ret smal, stivet pibekrave og kort, glat hår, hvilket havde været hofmode ved århundredskiftet godt 30 år forinden. Af de øvrige var de fleste klædt i den mere hollandsk prægede dragt, som i mellemtiden var kommet i brug, kendetegnet ved prægtige, farvede silkestoffer og ved et blødere, mere rummeligt snit. Således var blandt andet pibekraven nu ikke mere stivet, men lå blødt ud over skuldrene eller var blevet afløst af en nedfaldskrave, oftest med brede kniplinger. Kappen blev båret over begge skuldre eller elegant hæftet i den ene side til den øverste trøjeknap. Til dragten hørte desuden kården, der hang i venstre side i bandoler enten båret på skrå fra højre skulder eller om livet. Et særtræk ved hofklædningerne var det brede skærf, bundet om livet med en stor roset bagtil, mens sløjfeenderne var udstafferet med kniplinger og hang ned omtrent til knæene. Ikke helt få af de tilstedeværende var mødt frem i klædninger, som vi

genkender fra forskrifterne for franske hofkavalerer, givet så sent som i 1633, let kendelige ved træk som slidser i trøjernes overærmer, bryst- og rygparti, eller åbentstående ærme- og rygsømme, der lod den hvide hørlærredsskjorte komme til syne. Støvlerne med tilhørende pyntesporer var nok så moderne som sko. De store kraver var slået op over benklæderne, hos andre bøjet om nedenfor knæene og dækket af kniplinger. Disse var enten løse, blot syet til en strimmel lærred, og kaldtes da „kanoner“, eller udgjorde den øverste kant af et par syede lærredsstrømper, som man var blevet ved at gå med til støvler for at beskytte de endnu temmelig nymodens og kostbare strikkede strømper. Også handskerne havde store kraver svarende til støvlernes.

Hellebardisten i baggrunden bar liberi, hvortil der under kappen blev båret en „kjol“ eller „kjortel“. Den var af samme længde som trøjerne, men var helskåren og ikke figursyet. Kjøl'en havde hidtil været almindeligt benyttet til ridning og under rustningen. Men fra omkring denne tid begyndte herrer at bruge den mere og mere også til daglig, idet den kom til at erstatte kappen. Hertug Frederik, den senere Frederik 3. anskaffede sig i 1634 en „allamode lang kioll“ – det er vistnok første gang, udtrykket „allamode“ er blevet brugt på dansk. Foruden den tiltagende længde ændredes kjøl'en ved, at den fik lukning til højre på skrå hen over brystet. Den kunne have ærmer, men lige så ofte manglede disse, så trøjens lange ærmer i afvigende stof kom til syne. Alle disse træk såvel som dens nye navn „kasak“, der brugtes i flæng med det danske „kjol“, røber den ny modes oprindelse hos tyrkerne. Den fremmedartede dragt havde man i Vesteuropa fået fornyet interesse for ved mødet med østeuropæiske ryttere på de tyske slagmarker under Trediveårskrigen, og en sjælden gang har der også i København været lejlighed til at få den at se. Da den polske gesandt indfandt sig for at deltage i de kongelige bryllupsfestligheder i 1634, ilede selv de tilstedeværende franskmænd til „for at nyde synet af polakkernes usædvanlige klædedragt, en lang violet silkefrakke foret med zobelskind, dertil en hat med hejrefjer, krummsabel og støvler af lysegult, meget fint skind med jernbeslagne hæle“.

Den tyrkiske kjortel, eller „polske“, som man her til lands oftest har kaldt den, blev også efterlignet i en bekvem „natdragt“, som hjemmedragten kaldtes. Frederik 3. har i sin ungdomstid i 1640erne anskaffet sig flere, der var syet af fløjl eller kostelige orientalske silkestoffer, damask eller brokade og foret med silke, men andre har også brugt fór af pelsværk. Natkjortlen eller slåbrokken var knælang og havde skrå sidesømme, den stod åben fortil eller lukkedes med knapper og stropper over brystet, og de lange ærmer var hyppigt syet sammen, så de ikke kunne bruges, men skulle fæstnes i bæltet. I stedet så man de lange ærmer i underkjortlen, der var syet omtrent som overkjortlen, men var skåret mere i figur. Dertil

I kirken optrådte rigsmarsken Jørgen Skeel barhovedet og våbenløs. På dette epitafium i Århus domkirke, opsat i 1633, ses han i sin fornemste dragt: Rustning, hvorunder en kjol af silkebrokade med lange flaske-skøder, bukser af lignende, men umønstret stof, lange støvler med sporer, knipplingsbesatte håndlinninger og krave, der falder ned over skuldrene. – Nationalmuseet fot.

underbukser, som blev snævre forneden, støvler eller tøfler og på hovedet en rund nathue med metalkniplinger mellem stofkilerne.

Men ved samme tid gav Christian 4. besked til Corfitz Ulfeldt om at skaffe en kjortel „på den gamle manér gjort, dertil godt klæde af mørk farve og foret med nogle unge ulveskind, men såfremt slige skind ikke er at bekomme, da med los“. Den skulle altså i modsætning til de polske have samme vidde hele vejen ned, kanten bøjet om til krave og velsagtens fortil nogle hægter eller sløjfer til at holde den sammen. Kjortler som denne havde været almindelig klædedragt det meste af 1500 årene igennem, men efter at kappen var kommet frem med den spanske mode og var begyndt at gøre sig gældende i slutningen af århundredet, blev overkjortlen af herrerne først og fremmest benyttet sammen med nathue og tøfler inden for hjemmets fire vægge. Den blev samtidig syet noget længere og indrettet til at lukke sammen.

Fremdeles er kjortler dog blevet anset for sømmelige for „præster og alle åndelige personer“, som kongen blandt andet i 1629 har givet en påmindelse om „at have afsky for nymodens klædedragt. De skulle efter deres stands vis gå i ærbare, lange klæder, kjoler, samarier og deslige“. Kjoler eller kjortler til præster var som hidtil sorte og syet på sædvanlig vis, blot begyndte man omkring denne tid at sy stofstrimler under forstykkernes ombøjede kant og forsyne dem med knapper og knaphuller, fra først af til en vis forargelse, men det blev efterhånden almindeligt. Man opnåede på den måde en lukket dragt, men beholdt alligevel den ombøjede forkant, der kaldes vinger. Samarien var ligesådan, blot uden vinger. Påbud til Guds ords tjenere om at føre side og skikkelige klæder og vise mådehold med nye moder var blevet fremsat med mellemrum fra tid til anden. Men i 1631 rettede kongen til Sjællands biskop en opfordring, som ganske vist ikke synes at have ført til nogen egentlig beslutning, men som i sig selv angiver et nyt sigte: „Til et godt efterspejl“ at opnå en „standsdragt for gejstlige, mænd såvel som kvinder (det vil sige de gejstliges hustruer og døtre), hvilken uden gejstlighedens egen begæring og samtykke siden ikke må forandres“.

Til rette præsteklæder hørte foruden kjortlen den hvide, stivede pibekrave, som i 1630erne var gået af mode, men som præster ikke burde driste sig til at aflægge, når de viste sig blandt folk, mens de hjemme nok kunne erstatte den med en flad krave. Hovedbeklædningen bestod af en sort hue af form som nathuen. Udendørs bar man en bonnet, en blød hovedbeklædning med stiv huerand omkring issen, hvilken dog var forbeholdt promoverede gejstlige, eller en filthat med skygge for mere fremtrædende gejstlige. Disse lod også deres kjortler sy af kostbare stoffer, hofpræsten havde for eksempel en blommet (blomstret) fløjls samarie og en blommet atlaskes kjortel, og i 1683 var denne luksus gået så vidt, at der måtte forordnes en rangfølge, hvorefter alene Sjællands biskop og kongens konfessionarius måtte

bære fløj, andre højst silke med fløjlsvinger. Men mundheldet sagde: „Den dag kommer, at fløjls studenter bliver til vadmel præster“.

Så sent som i 1680 har præsten i Nordborg den 15. august optegnet i sin kirkebog: „Efter at vor nådige herre havde befalet os gejstlige at bruge rette præstekraver og klæder, gjorde jeg i Guds navn en anfang (begyndelse) på denne søndag“. Som standsdragt havde præstekjolen dog nu vundet hævd. I 1696 blev der givet forordning om, at præster kunne dømmes fra „præstelig habit og kjortel“, men biskop Bircherod har allerede den 25. januar 1681 noteret i sin dagbog, at magister Jacob Worm på Konsistorium i København er blevet dømt fra „kald, kjortel og ordine sacerdotali (præsteværdighed)“.

Den sorte kjole var præstens privatdragt. Under hele kirketjenesten burde den rettelig dækkes af en fodlang, hvid lærreds messesærk, så kun kraven var synlig, og ved altertjeneste blev derover båret en messehagel, som tilhørte kirken og var så prægtig som vel muligt. I Havnelev på Stevns fandtes i 1714 en gammel messehagel af violet, blommet fløj med guldkniplingskors på, hvortil i 1715 kom en gammel brun, blommet messehagel, som forud havde været i Vemmetofte kirke. Men samtidig skænkede herskabet til nabokirken i Lillehedinge en ny sort fløjls messehagel med guldgalonier.

„Så må jo vær' et tegn, ved hvilket man kan vide i hvilken ordens stand et mennesk' monne sidde, og slig udvortes tegn ses bedst i klædedragt“, skrev professor Lauremberg 1652 i sit skæmtedigt om moden, og han fortsatte: „dog mest fornemmelig ses det i kvindekøn, som bedste ret har til at bære pragten skøn, thi se! en mandsperson kan adelskab fortjene, . . . men sådan drablig stand kan kvinder ej erlange, men må den arve ret eller af manden fange“.

Ved fyrstebrylluppet i 1634 tabte hertuginde af Glycksburg for en stund al interesse for en storslået rideopvisning, da der bød sig en chance for at forhøre en af de tilstedeværende franskmænd, om hun nu også ret var klædt efter fransk mode, hvilket han beredvilligt forsikrede, skønt han ikke mente at kende så nøje til pynt og stads. Ligeså var kongens meget smukke døtre både ved denne og andre lejligheder klædt og friseret efter fransk mode. Overkjortlen var ærmeløs eller havde løsthængende ærmer og var åben fortil, hvorved et skørt af prægtigt stof i afvigende farver kom til syne. Til underklædningen hørte også et stramt, spidst liv, hvis ærmer ligesom herrernes trøjeærmer var opskårne og havde kniplingsmanchetter. Den dybe halsudskæring dækkedes af en hvid lærreds halsduk. Som mere dagligdags påklædning havde damerne imidlertid ligesom herrerne aflagt den hele, lange overkjortel og bar skørt og trøje, men i stedet var da skørtet noget opkiltet og åbent fortil, hvorved underskørtet af afvigende farve trådte frem både fortil og forneden. Håret var enten halvlangt og glat, kun tildækket af en lille

Biskop Jacob Matthiesen (død 1660) bærer en kjortel af sort silkedamask med brede, stive vinger over skuldrene og hvid pibekrave – den dragt, der (bortset fra stoffets kostbarhed) blev præsternes embedsdragt i den følgende tid. På hovedet har han en lille kalot. Hans kone, der var søster til den berømte Thomas Bartholin, er iført borgerlige kvinders sædvanlige kirkeklæde: Sort trøje og skørt og hvidt forklæde. Særkeærmerne ses ved håndleddene. Trøjens vide halsudskæring dækkes af et tyndt, glat brystlin. – Epitafium i Århus domkirke, Nationalmuseet fot.

perlebroderet hue, eller sat op i en lav frisure og prydet med kostelige halskæder og med et slør eller en hue. Men ved sjældne lejligheder, som under et selskab hos Ulfeldt for den franske gesandt, tillod damerne sig at slå håret ud i fritbølgende lokker. Ved sit bryllup lod prinsesse Magdalene Sibylle efter gammeldags skik for unge piger håret hænge ned ad ryggen, idet hun bar krone. Hendes dragt var af sølvmor indvævet med blomster, på alle sider smykket med gyldne spænder og kostelige stene. Prinsen var ligeledes klædt i en sølv mors dragt med indvævede guldblomster, hvortil han bar krone besat med diamanter og perler, sværdets gyldne skede og guldsporerne var tæt besat med diamanter, og hans halskrave og håndlinninger var oversåede med perler, så de var helt stive.

For yderligere at fremhæve denne fyrstelige pragt fastsattes der høje bøder for utidig luksus. Recessen i 1643 om bryllupper „og anden unyttig bekostning“ påbød således for adelens bryllupper blandt andet, „først at bruden ikke skal have på sit hoved uden eet halsbånd over hendes hår og en krans af eet halsbånd, men dersom nogen brud vil have garnete på (et hovedtøj med snip ned i panden), da skal der ingen ædelstene være udi, og skal ingen brud herefter have mere end tre smykker på sig hængende i kæder.“ Der fortsættes om bryllupper blandt ufri folk: „Tjenestepiger og de, der har ringe formue, skal ej redes med guld, perlelad, udslaget hår eller anden pragt og smykke, . . . befindes nogen at have redt til barsel og dog gået med udslaget hår, bøde de til kongen og til byen hver 40 mark, . . . fløjl, kaffa og atlask og ellers deslige udi værdis må ingen brud eller brudgom bruge, ej heller noget silketøj, medmindre borgmestre og råd, efter at de brudgommens formue over 10 tusinde daler har befundet, udgiver deres seddel derpå“, gemene håndværksfolk må ej heller som gejstlige, borgmestre, rådet, købmænd og fornemme håndværksfolk, alt efter formue, give guldsmykker eller guldring i fæstengave, „videre skal ingen brud eller brudgom hinanden indbyrdes forære uden af hjemmegjort uldent og linned, og det alene til den mådelighed, borgmestre og råd kan kende formuen at være, om påklages“. Men ak! De kongelige forordninger nyttede kun lidet og må snarest opfattes som forgæves forsøg på at standse brugen af den pragt, der allerede var skik og brug blandt folk.

„Borgerkonerne – de bedrestillede – er hvide og røde i huden ligesom børn, de har klæder af silke, barmen er tildækket med brystlin, deres huer er gerne af fløjl og halvmåneformede. Når de går ud mellem folk, tager de en kåbe over sig, som ligner mændenes meget“, skrev Ogier om Helsingør-borgerne i 1634, og således træder de os i møde, som de har ladet sig male på epitafier i kirkerne landet over iført deres højtidskrud.

Mændene bar lang sort kappe af engelsk klæde med fløjlskanter, trøje og bukser ligeledes af sort „engelst“ eller silkedamask, hvide kniplingskraver og hånd-

Til venstre.

I 1650 lod en velstående kromand sig male i sort trøje med glat, hvid nedfaldskrave og en kappe af sort klæde med fløjlskanter. Hans hustru var også klædt i borgerlig højtidsdragt – kappe og hvidt kruset brystlin samt stivet, kruset krave. Som tegn på hendes ægttestand var håret helt dækket af en sort lue over et hvidt, kniplingsbesat lin. – Epitafium i Birkerød kirke, Nationalmuseet fot.

Til højre.

Denne borgerligt klædte jomfru, datter af kromanden i Rungsted, er iført kortsødet sort trøje og en (fløjls?) kåbe. Neden for trøjen skimtes et hvidt forklæde, og ved håndleddene hendes hvide særkeærmer, rynket tæt til en smal linning og besat med kniplinger. Halsen dækkes af et glat brystlin, mens særkekraven er stivet og kruset. Hun har strøget håret tilbage, og det dækkes kun bagtil af en sort hue, hvis hvide besætning når frem over panden, mens et par smalle flige klemmer den fast under ørerne. – Epitafium 1650 i Birkerød kirke, Nationalmuseet fot.

linninger, i hånden en stiv filthat. Derimod brugtes det ikke til kirkedragten at bære kårde, som ellers enhver, borgmesteren såvel som byskriveren og skræddersvenden, gjorde det på gaden. Det har ikke været nogen opsigtsvækkende hændelse, at Claus Badskær i 1639 i Århus blev stævnet for at have draget sin „degen“ og stukket Axel Bysvend gennem venstre arm.

Kvinderne bar som kirkedragt lange kåber over skørtet og det stramtsiddende liv. Derunder måtte bæres et snørliv eller vams, som det kunne kaldes. En herre

har bemærket derom: „Sikken et arbejde det er med de fiskeben, der er i vamsen. Når de tager vamsen på, står der én og trykker vamsen med al magt sammen på begge sider, og en anden står og snører fast til. Den må de unge piger beholde på ikke alene om dagen, men også om natten, for at de endelig må blive slanke“. En velstående borgerkone i Helsingør har i 1620 efterladt sig et gammelt fløjls snørliv med sølvmapper, og hos en anden fandtes der i 1590erne blandt andet et par forgyldte kåbespænder, en sort fløjls hue med hermelins bræmme, et rødt skørt med sadens overliv, en brun underkjortel, et fiolbrunt skørt uden overliv, et sadens livstykke med frynse og fløjlsborter og en sort engelsk trøje med frynser. Trøjens dybe udringning dækkedes af et kruset brystlin, den brede, stivede særkekrave var kruset og krummet ovenfor trøjens kant, og indenfor den lå en svær guldkæde. Det hele var stramt og sirligt fæstnet. Hertil blev der brugt mængder af knappenåle, som man ser af Sofie Brahes jævnlige indkøb, én gang 12.000 stykker for 2 rigsdaler, andre gange 4.000 stykker. I åbningen under kåben sås det ganske smalle, hvide forklæde, der var „foldet“ (presset i læg) ligesom skørtet; kåben var enten foldet eller rynket til linningen, „slet“. Den blev ikke altid båret over skuldrene, men også over hovedet, hvilket på Ringkøbing-egnen er blevet forbudt i en vedtægt i 1611 „på det, at enhver kan vide, hvem det er for folk, de ser eller taler med“.

Som prøve for skræddere, der ville optages som mestre i laug^{et} i København, vedtoges det i 1627, at de tilfredsstillende skulle tegne snitmønstre til „en mandsklædning, en slet kvindekåbe og trøje, efter den borgerlig dragt, som nu er i svang og gænge“, og alt skulle forfærdiges af klæde, der udleveredes af laug^{et}, for at det ikke skulle blive for bekosteligt for den enkelte. Af klæde, der var 9 kvarter (1,40 m) bredt, beregnedes henholdsvis til klædningen 4½ alen (2,80 m), til kåben 5½ alen (3,45 m) og til kvindetrøjen 6 kvarter (1 m). Det var således ikke så lidt stof, der skulle til kåben, og ikke alle havde råd til at anskaffe den. På Herlufsholm blev der i 1638 hos Mette Pjaltekvinde i Næstved for 3 rigsdaler købt en halvslidt kåbe til pigerne i dejstuen, „som havde ingen, på det de ej skulle forsømme kirken“. Hvis en ung pige ikke havde haft kåbe før, hørte det sig til, at hendes far så vidt muligt gav hende den til brylluppet. Men de større børn, der ellers var klædt som voksne, havde ingen kappe eller kåbe.

Forskellen på den gifte og ugifte kvinde var først og fremmest at se på hovedtøjet. Håret var flettet og lagt i en krans i nakken, som hos pigerne var prydet med spænder og perler, hvis ikke de bar en „hat“ eller „hætte“ af hvidt lærred. Denne var af samme form som de gifte koners „lue“ af fløjel eller silketøj med snip i panden og tilbagesvunget over tindingerne. Under luen sad i reglen et hvidt lin, hvis kniplingskant indrammede ansigtet.

De unge piger måtte om natten have en voksmaske på, hvis de ville blive fint

hvide. Damerne vaskede sig i sminkevand, når de trængte til at friske sig op i løbet af dagen. Men amtmandinde v. Buchwaldt bedyrede med forargelse, at hun kun havde brugt den slags én eneste gang, da hun ikke vidste, hvad det var, ellers holdt hun sig til lud og brøndvand, og til sine bordfæller har hun yderligere betroet sig: „Junkerne plejer, når de står hos os, ofte at undersøge, om vi har sminket os, tager nelliker i munden og går temmelig nær hen til os; når duften af nellikerne kommer i ansigtet, så forandrer ansigtet sig hurtigt. De har også prøvet det med mig, uden at jeg dog vidste af det. Men senere sagde det til mig og måtte tilstå, at jeg ikke havde sminket mig“.

Det rene, hvide linned spillede en stor rolle. Huelin, kraver, håndlinninger og strømpekraver, alt af den fineste kammerdug eller hollandsk lærred og besat med brede kniplinger, ser vi på malerierne, ligeså er linned stadigvæk omtalt såvel i kongens breve som i adelige personers regnskaber. Det var en del af tidens mode således at fremhæve de synlige dele af skjorten eller særken. At kroplinned ikke har været forbeholdt de særligt velhavende, men også har hørt til hvermands klæder, kan der dog næppe være tvivl om. Selv i instruksen fra 1621 for Tugt- og Børnehuset pålægges det fogeden at sørge for, at børnene og fangerne er varmt klædte, og at de hver uge får rene skjorter. Og linned har været en fast del af de klæder, der hørte med i tjenestefolks løn. For en fuldvoksen karl beregnedes gerne af klæder „to par sko, kravelærred, 6 alen hørlærred til en skjorte, 6 alen blårgarnslærred og til en skjorte, og 10 alen vadmel“.

Af fodtøj har der været adskillige slags at vælge imellem. I en forordning fra 1605, hvorved der blev fastsat priser for skomagerarbejde i København, nævnes blandt andet „et par vælske støvler, som vore undersætter af adel plejer at bruge, borger- og bondestøvler, et par borgersko af smurt læder med tre såler puntlæder (tykt sålelæder, solgt efter vægt) høje bag, et stort par bondepløsesko, et andet par middelmåde bondemands- eller kvindesko, et par sko til en bondedreng eller -pige og et par børnesko“. En polak, der besøgte landet i 1658, mærkede sig, at „kvinderne klæder sig smagfuldt, men de bærer ikke blot på landet, men også i stæderne sko af træ, hvormed de på stenbroen gør så stor larm, at man næppe kan høre en anden tale. Fruentimmerne af højerestand bærer sko“. Polakken har som erindring herfra hjembragt et par sko af lindetræ. En italiener har allerede i 1628 ligeledes været opmærksom på træskoene og har fundet dem beundringsværdigt godt udførte.

Småbørnene af begge køn var indtil 4–5 års alderen i hovedsagen ens klædt. De første 18 uger efter fødslen var de svøbelsbørn, der klædtes i navleklud og navlebind, skjorte, et svøb, der blev krydset nogle gange om kroppen, så det holdt armene inde, mens det holdtes fri af sædet, der dækkedes med gamle klude, hvorefter det hele omvikledes med en svøbeliste. På hovedet fik børnene en hue. Piger-

nes bestod af et midterstykke og to sidestykker som de voksne kvinders hue på denne tid, og drengenes var syet af seks eller flere kiler, der spidsedes til mod nakken. Men først skulle der derunder anbringes en hølleke, et aflangt fint stykke lærred, som blev lagt ned over panden og bagtil fæstnet i pæne folder med et par sting, før det blev dækket med det trekantede lærredskorsklæde med knipling fortil, der sås under huen. Korsklædet fastholdtes med et bændel, der krydsedes i nakken og knyttedes så stramt over issen, at fontanellen holdtes sammen. Dette hovedtøj beholdt børnene endnu noget ud over den spæde alder. Når de skulle lære at gå, fik de også en „faldhat“ på, en tyk, polstret ring, der blev lagt omkring hovedet og holdtes på plads af silkebånd, som dannede kryds ovenpå issen, samt et par hagebindebånd. Børnene fik nu også en langærmet og fodlang, foldet kjortel med sløjfer hele vejen ned fortil eller med en slids i ryggen, ligeledes bundet sammen med sløjfer. Af skjorten var den smalle nedfaldskrave og håndlinningerne synlige; ofte havde børnene også rigtige kraver. De fik et foldet forklæde bundet om livet, og en hagesmæk, der nåede til livet, blev bundet i halsen.

Allerfinest blev det spæde barn pyntet ved dåben, når det iførtes et „kristentøj“, der enten tilhørte kirken og udlåntes af præstekonen eller var privat ejendom. I året 1700 havde en bondekone på Langeland „et kristentøj med sit behør bestående af en kristenmantel af gulagtig silketøj, brodyret, en hue af rødt sølvmor med røde bånd på, og en do. uden bånd, et stk. guldknipling $\frac{1}{2}$ kvarter bred og $1\frac{1}{2}$ alen lang, og et skjellerts (changerende) tørklæde med guldfrynsjer om“, – det hele har mindet om en lille messehagel.

Klæder til de mindste var i det hele taget så stadselige, som man formåede; anderledes for de lidt større, som det skildredes 1607 af Jacob Albretsen i „Undervisning om Børne-Tugt“: „Der er mange forældre der klæder deres børn, mens de er små, i fløjl og silke, men når de bliver store, nødes de til at slide vadmel, og end næppe bekomme det, hvilket bevises ved daglige eksempler“. En fast regel har det været, at skoledrengene fik tildelt tøj, først og fremmest sko og strømper, men også i et vist omfang hele vadmels-klædninger. Uddelingen fandt gerne sted ved juletid og blev bekostet af skolens egne midler eller af legater, oprettet af barmhjertige mennesker i „henseende til de nøgne skolebørn“.

Heller ikke for kongen var hans børns tøj ligegyldigt. Deres hovmesterinde fik i 1631 besked på „at have god agt på børnenes uldent og linned, at intet deraf forkømmes. Børnenes forede klæder skal leveres buntmageren til at forvare, når de dem ikke længer bruger om året. På skrædderen skal hun have agt, at de daglige klæder, som nogen forbedring behøver, af ham om aftenen modtages og om morgenen igen leveres“. Skomageren har ved anden lejlighed fået foreholdt, „når han gør børnesko, som ikke er gjort bagtil med hackelæder (hælelæder), da skal han vist gøre dem om igen i det blå tårn“.

Billedskæreren har vist en borger, der står og „drikker“ tobak af sin kridtpibe. Dragten er fra 1630-40erne: Kort kappe med bred nedfaldskrave, langskødet trøje, om halsen en smal (skjorte?) krave og på hovedet en kalot, som man plejede at kalde „nathue“. Hans benklæder synes at være vide og lange, og heri minder de om bukser, som bønder og søfolk ofte gik med. – Udskåret kande af birketræ i Nationalmuseet.

I en lignende tone udtrykte kongen sig i 1641: „Klæderne gøres nu så fransøsiske, at de skelme kan hverken røre eller bøje sig deri“. Den franske mode var allerede blevet fulgt i festdragterne ved det store bryllup i 1634. Men blandt andet tyder kongens udbrud på, at der nu var ved at ske en mærkbar forandring med klædedragten i almindelighed, og fra 1650erne ser vi den i fuld gang. Studenten Søren Thium fik i 1657 en skarp påmindelse i anledning af „den afskyelige uskikkelighed, som han bragte med sig på prædikestolen, ikke alene udi klæderne, men allermest udi et grumt fremmed hår“. Til præstelig habit ansås parykken endnu ikke for passende, men herrerne var ved at antage den som et nødvendigt tilbehør til påklædningen, for kun de færreste var af naturen forsynet med den hårfylde, man følte mere og mere påkrævet.

Til det lange, kraftige, bølgede hår svarede en klædning bestående af et par meget vide benklæder, der enten havde linning under knæene eller hang løst, så de undertiden næsten så ud som skørter, og over trøjen en kjol, som vel ingen nu længere kaldte en kasak, men som dog ligesom den var løsthængende og tog til i vidde nedefter, og som i løbet af 1650–60erne blev gjort længere, så den til sidst næsten dækkede benklæderne. Hele klædningen var syet af fløjel eller af fransk silkestof, der vævedes med lodrette striber eventuelt vekslende med blomsterranker eller med et rigt fladedækkende blomstermønster af en ganske anden sart, ensartet farve- og stofvirkning, end man hidtil havde kendt. I dragten tilsigtedes i 1650erne en pompøs, men dog luftig virkning, der fremhævedes ved mængder af sløjfer syet på skuldrene og forneden på benklæderne, så de flagrede under gangen, den delvis åbentstående kjol og trøje, der lod den posende skjorte komme til syne både fortil og i ærmernes slids, den hvide lærredshalsduk, der holdtes sammen fortil, mens enderne med kniplingsbesætning hang ned over brystet, store kravestøvler med pyntesporer og kanoner (kniplingsmanchetter), elegante udsyede (broderede) handsker med kraver, kårde ved siden og på hovedet en hat med skygge og en vældig fjerplumage.

Allerede fra begyndelsen af 1660erne fik dragten imidlertid igen en strammere form: Parykken friseredes i sirlige bukler og pudredes i den blonde modedefarve. Ansigtet blev raget helt glat. Kjolen, „justaucorps“ som den kaldtes med tidens forkærlighed for det franske også i sproget, blev figursyet, mens den under taljen fik meget stor vidde, der samledes i dybe læg i siderne, og bagtil havde slids med knapper. Til den ny kjol passede trøjen dårligt, og den blev derfor snart afløst af en vest, der blev syet omtrent lige så lang som kjol'en og med ærmer, men med mindre vidde og gerne af afvigende stof. Efter at man i 1680erne begyndte at bøje kjol'ens ærmer om til opslag, kom de hellange vesteærmer til syne. Som hidtil var klædningen rigt broderet med metal- eller silketråd, hvortil kom stof- eller possementknapper og udsyede knaphuller. Fra 1670erne blev også benklæderne strammere, og støvlerne gik af mode som indendørs fodtøj. De herrer, hvis ben dårligt tålte at afsløres af glatsiddende strikkede silkestrømper, hjalp sig med et par falske lægge. Frisuren ændredes endnu engang i 1690erne, idet håret fra siderne blev skudt op mod skilningen, så ansigtet kom til at virke langt og smalt. Det blev der ved vanskeligt at bære hatten på hovedet uden at bringe håret i urede, og man foretrak at holde den under armen; men den havde allerede da fået trekantet form.

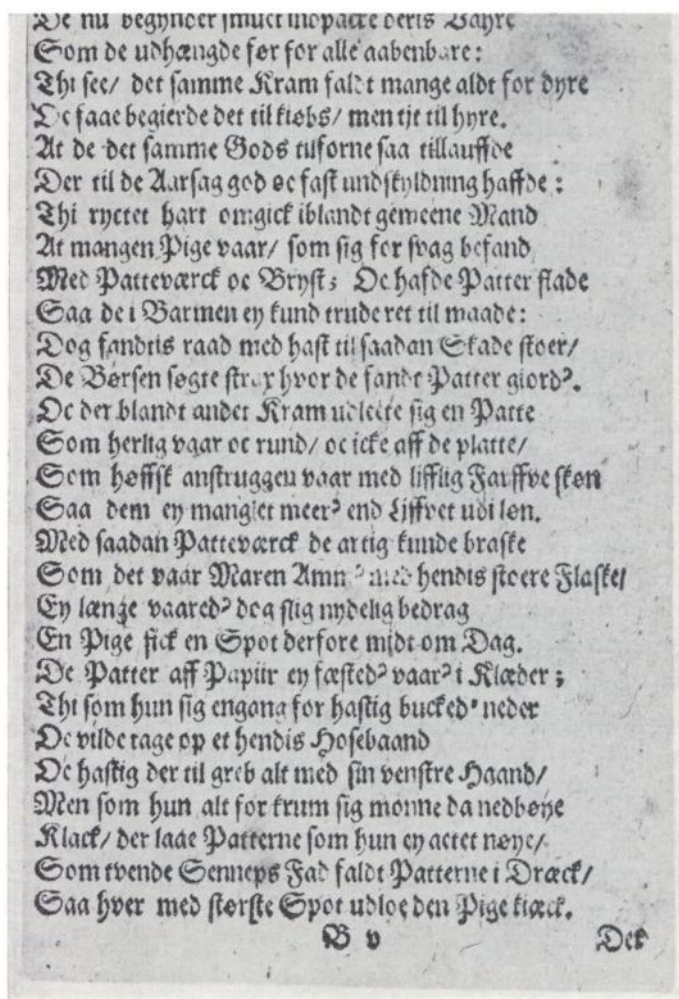
Hvorledes denne klædedragt virkede, har lakajen Mathias Skaanlund givet en malende skildring af under en rejse, da han som 25årig ledsagede sin meget unge herre grev Christian Gyldenløve til Amsterdam: „Om eftermiddagen gik min herre med sin hele suite tilfods på gaderne til rådhuset, og som han var af en usigelig dejlig skabning, item af alder 8 og $\frac{3}{4}$ år, havde en rød skarlagens baldyret

kjol, kården med diamanter besat, alonge-peruque med videre, blev der et grueligt tilløb fra alle gader og stræder, så at vi næppe kunne komme over torvet til rådhuset“. Skaanlund var selv iført liberi med sølvknappet kjol og en ny hat med bred sølvgalon, „som brugeligt og moden var“, og på folks spørgsmål om, hvad det var for en dejlig herre, svarede han, at det var den unge konge af Island.

Indtil videre var forandringerne i damernes klædedragt derimod begrænset. Prinsesse Anna Sophie blev i 1666 19 år gammel viet til kurfyrsten af Sachsen og fik da ved sin mors, dronning Sophie Amalies omsorg et udstyr, der i pragt har overstrålet enhver anden dansk dames, men som dog i sin sammensætning kan stå som eksempel på, hvad der på den tid hørte til en dames garderobe. I fortegnelsen nævnes først en mængde umådeligt kostbare smykker: bryst- og hårnåle, halskæder, ørenringe, fingerringe, armbånd, og de var indlagte med diamanter, smaragder eller safirer, tilsammen til en værdi af 112.627 rigsdaler. Så godt som alt var indkøbt i Paris. Dette gjaldt et toiletgarniture i kuffert, hvortil blandt andet hørte en sæbeskål, to credentials-tallerkener med fødder, to æsker til „mouches“, disse kunstige skønhedspletter, som det netop nu blev moderne at anbringe i ansigtet eller på det blottede bryst, et bækken med kande, en manglekantet pudderdåse, en æske med nålepude. Et flaskefoder indeholdt forskellige slags vellugtende vande. Blandt klæderne opregnes to brokadesklædninger med tilhørende underkjoler. En tredie klædning var af sribet stof, feuille morte, hvid og blå med guld- og sølvblomster, hvortil hørte en rosa brokades underkjole. Til daglig brug var der en grå dragt af smukt stof med silkekniplinger og med tilhørende „jupe“ (skørt) isprængt med grønt. To simarrer eller samarier var hjemmekjoler, hvortil der også hørte underkjoler. Til jagt var der anskaffet en rød „justaucor“ med underkjole og vest. Fremdeles nævnes to taftes snørliv, en japonisk slåbrok, en kinesisk parasol, en fløjls rejseskjol foret med zobel, nogle brokades natdragter (hjemmedragter) foret med taft, adskillige huer og halvmasker, som blev båret af fornemme damer for at beskytte ansigtet, fortrinsvis om vinteren, men undertiden også på andre årstider, 10 par handsker parfumerede à la Frangipane og 23 par parfumerede med ambra, 24 pakker „mouches“, 2 „garnitures de jour“ (dagsæt) bestående af frisertrøje, forklæde, hue (kaldet „cornette“), krave, „fente de chemise“ (brystindsats) og manchetter. Gesandten i Paris fik tillige til opgave for dronningen at fæste en kone og en pige, der kunne stive og sy „mouchoirs“ (lommeværkløse), og som desuden kunne foretage al slags linnedarbejde, „frisere på de forskellige måder à la Turque, à l’Egyptienne med en enkelt fletning og à la Française“, samt skulle være meget fingernemme og uberygtede.

Omkring 1680 begyndte kvindedragten at ændres. Det stramtsnørede liv og det åbne skørt blev syet sammen og fik navn efter skørtet, idet klædningsstykket

Den pige, som naturen havde nægtet en fyldig barm, kunne bøde på det ved at købe et par falske bryster i kramboderne på Børsen. Men hændte det – som det fortællers i Laurembergs „Fire Skjæmte Digte“ 1652 – at pigen bøjede sig for hastigt ned for at tage sit hosebånd op, „klak – der lå patterne, som hun ej agted nøje, som tvende sennepsfade,“ så folk „med største spot udlo den pige kæk.“ – Kgl. Bibl.

kaldtes en „manteau“. Den blev forsynet med slæb, der hæftedes højt op i siderne, og vidden bagtil draperedes over et stativ. Den lange, slanke, pompøse virkning, der fremkaldtes af slæbet og det spidse liv, fortsattes i håropsætningen. Over panden friseredes håret i krøller, og et par slangekrøller faldt ned over skuldrene, mens der på baghovedet anbragtes en „top“ eller „fontange“, der bestod af en lille lærredshue med overdådig besætning af brede, stivede kniplinger og silkebånd.

Umiddelbart efter 1700 skete der igen noget nyt, idet den løsthængende hjemmekjortel med skørt og snørliv under, som damerne hidtil udelukkende havde båret i intime hjemlige omgivelser, nu i modedragten kom til at afløse manteau'en. Denne overkjortel, der først kaldtes „robe“, fra omkring 1720 tillige „contouche“,

var stadig lang og helskåren, men blev figursyet, idet livet snøredes stramt fortil. Åbningen dækkedes med en brystsmæk, mens underskørtet kom til syne i opslidningen forneden. Bagtil blev vidden lagt i et par dobbelte, dybe wienerlæg, som faldt blødt fra taljen eller helt oppe fra skuldrene.

Dragter som disse har været båret som selskabsdragter ved hoffet, blandt adelen og den allerfornemste del af borgerskabet. Hjemme i det daglige har man vidst at gøre sig det mere mageligt. Griffenfeld har ikke i sin dragt virket påfaldende, da han indfandt sig til sin henrettelse i sommeren 1676 iført en lang sort silkeslåbrok med hvide underklæder og grå silkestrømper samt et par tøfler. Om halsen havde han en halsklud. Parykken var opbunden på hovedet, men efter bøddelkonens råd tog han den af, og en hue havde han, gjort efter romansk eller persisk måde. Inden døre var det skik, at man hængte parykken fra sig og blot gik med nathue.

I 1652 har professor Lauremberg i sit skæmtegedigt om moden skrevet: „Så snart at adlen gjæff en mode ny monn' haffve, Strax maa hver Borgerske sig og dereffter abe“. Af fortegnelser over de gangklæder, der har været i dødsboer, får man dog indtryk af en broget mangfoldighed af gammelt og nyt. I 1680erne efterlod en tidligere kramhandler i Odense sig i en høj alder: en gammel sort klædes trøje med livgehæng og jernbeslag og en lædertrøje, et par polemitis bukser og et par gamle klædes bukser med klæde underdragen, en grå kjol og en sort foret kjol, en sort klædes kappe og en gammel grå rejsekappe, en gammel brystdug og et par kanoner til støvler, en sort flosses rejsehue (strikket med løkker) og to sorte hatte, et par sorte uldne strømper og to par handsker. Alt i alt har han gjort en figur omtrent som underfogeden i København, der døde 77 år gammel i 1692, hvem biskop Bircherod i sin dagbog har skildret: „En af sin besynderlig adstadighed sær navnkundig mand, som al sin manddoms- og alderdoms tid, indtil sin dødedag stedse blev gående i den habit, hvilken man havde brugt i kong Christian 4.s tid, og ville aldrig forandre dens facon. Hvorudover han var den eneste, som man hoc nostro tempore (i vor tid) så i denne dragt“. Under klædeskappen bar denne underfoged en gul skindtrøje med 36 små sølvknapper og bukser af sort klæde eller af gult skind, samt på hovedet enten en rød fløjls hue eller en sort højpuller hat. Skolemester Filip Hansen i København var i 1706 elegant efter tidens stil, idet han havde en ny lys klædeskjol, en sort og en brun ditto, dertil en drap d'ors vest med guldknapper, en sort damaskes vest og en brun klædes vest med guld udgjort og guldtrådknapper, en gammel sort kappe, sølvkârde og sølvknappet stok. Kræmmer Mohr i København havde i 1670erne en „fillemors (feuille morte) kjol med gammelt rævefoder under“. Pelsfor forekom jævnligt også andetsteds. Slåbrokken var i disse år syet af kattun, og i 1687 læste man i decembernummeret af

Gammel og ny mode i broget blanding

„Månedlige Relationer“, at en „slop-kioel, som var stoppet med bomuld“, var kommet i brand, hvorved bæreren omkom. Almindelige blev nu også strikkede klædningsstykker. Branddirektøren i København havde et par gamle sorte strikstrømper med brogede kraver og et par hvide jyske halvstrømper, og en købmand havde islandske flossede og uflossede nattøjer. Til overtøjet hørte en muffe, både for mænd og kvinder, og på torvet i Thisted sås i slutningen af 1690erne også præsten med muffe og spadserestok til sin lange sorte kjortel. Foruden den sædvanlige korte kappe af sort eller farvet klæde fandtes der blandt de borgerliges klæder en lang sort sørgekappe.

En herskabstjener betroede i 1673 til sin dagbog: „Efter jeg forleden år var syg, bar jeg dette år paryk“. Endnu var det naturlige hår bestemmende for frisurens form. Den tid var imidlertid ikke fjern, da mænd med eget hår valgte at lade det skære, så det lignede en paryk. Modefarven i sidste del af 1600 årene var blond eller moskus som moskusoksens brune pels. I 1680erne vakte det endnu betydelig forargelse, at hofpræsten Masius ved sin hjemkomst fra tjeneste som legationspræst i Paris havde anlagt paryk, og værre endnu blev det, da han søgte at påvise, hvor hensigtsmæssig den måtte være i det kolde nord. Kort ind i det følgende århundrede kom der imidlertid særlige parykker frem for præster. I 1710 blev der

Folk i hverdagstøjet: En fiskerbonde i vide bukser og søstøvler med kabuds på hovedet ses på vej til torvet med sin kone. Hendes hue er kriget, hun har vanter på hænderne, opkiltet skørt og en snørepung ved bæltet. En mand med bådshage og åre samt fiskenet under armen går i en løs vams og korte bukser, som det var almindeligt o. 1620. Han og konen, der er i hoftelang, opslidset ærme-kjortel og opkiltet skørt, driver en ko til skibsbroen – måske på vej til Saltholm? – Stik af Hugo Ollardt o. 1650 efter maleri fra o. 1630. Kgl. Bibl.

opkrævet skat for at gå med paryk. Dens uundværlighed var dermed slået fast, og den var så uløseligt knyttet til personen, at den fra nu af fulgte sin bærer i graven, ligesom personer, der tidligere havde ladet sig male, fik tilføjet den paryk, de i mellemtiden havde anlagt.

En islandsk købmandskone i København efterlod sig i 1681 blandt andet en kattuns slåbrok, en sort barattes „manto“, en sort silkeklædning: trøje og skørt, en rød silkenattrøje og en rød ulden flosset nattrøje, en bondehue med knipling og bånd, en med flor, et hovedtaft, der vel var et tørklæde til at tage over hovedtøjet udendørs, og en odderskindsmuffe. Også en anden købmands hustru havde på det tidspunkt et sort hovedtøj, der kaldtes en bondehue. Hendes øvrige garderobe rummede et muskes tobins skørt og jakke, et barattes skørt og kjol og et par silkehandsker. Kjolen har været af samme form som fornemme damers justaucorps eller ridekjol og var den almindelige borgerlige kvindedragt. En skipperkone har gået med røde strikstrømper. Alle borgermadammerne havde desuden blå, grønne eller sorte forklæder af rask, kaffa eller taft. En møllerkone i København har haft en grøn klokke og nattrøje, hvilket vel nærmest har været regnet for undertøj sammen med en hørlærredssærk. I streng kulde har kvinder nok også gået med underbukser. Leonora Christina skaffede sig i vinteren 1666 i Blåtårn noget baj til bukser, hvilket efter hendes skildring ikke bør vække opmærksomhed ved klædningsstykkets art, men ved, at hun i bekneb for beskæftigelse har afslået skrædderens hjælp til syningen.

Bortset fra linned og kvindeskørter, som ikke krævede nogen egentlig tilskæring, har mandlige skræddere syet alt tøj både for mænd og kvinder. Måltagningen var yderst primitiv, idet man langs en snor slog knuder der, hvortil målet skulle gå. Erfaringen havde lært, at det kom til at passe, når man aflæste knuderne i en bestemt rækkefølge. Tilpasning efter legemlige uregelmæssigheder lader det derimod til, at selv de dygtigste skræddere ikke har formået.

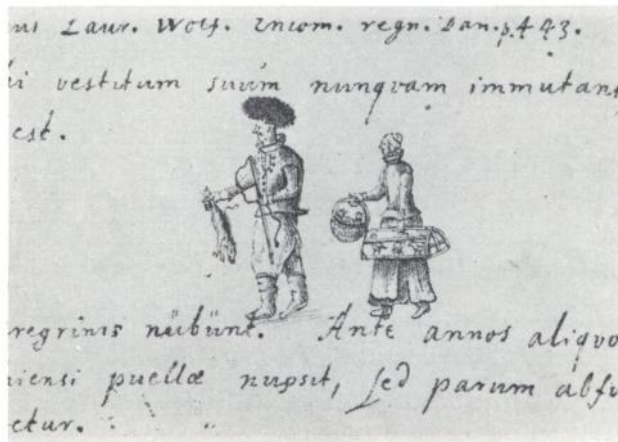
De mennesker, der var i stand dertil, skaffede i størst mulig udstrækning deres tøj fra Paris og havde samtidig en husskrædder til at arbejde for sig selv og hele deres husstand. Allerede før 1600 har laugsskrædderne i København givet udtryk for bekymring over disse „herreskræddere“, fordi de „brugte deres embede“ også for andre end deres herskab. De havde vel bedre adgang end andre skræddere til at få kendskab til ændringer i klædedragten.

I løbet af 1600 årene har tilvirkningen af soldaterklædninger imidlertid givet skrædderne en ny mulighed for at følge med moden. I 1626 straks efter nytår begyndte Christian 4. forberedelserne for at kunne sende sit livregiment til fods og det røde regiment på tilsammen 6000 mand til deltagelse i krigen i Tyskland. Soldaterne skulle have munderinger bestående af bukser og kjortel eller kasak. Dertil

Bondeklæder

skulle der udtages klæde, „som må være af alle slags farver, hvad straks kan bekommes, dog at hvert kompagni bekommer ét slags liberi og af én farve, som med deres fodfaner skal akkordere, hvormed det snarest muligt skal fortfares, at samme liberi bliver enten i købstæderne til oldermændene for skrædderlaugene uddelt, så og i Børnehuset, såvidt ske kan, forfærdiget, at de så snart som muligt bliver færdig gjort“. Man forstår, at det har været forbundet med betydelige praktiske vanskeligheder at få soldaterne ensartet udrustet, og det skete under kampene, at soldaterne kom til at forgribe sig på deres egne, fordi de ikke tilstrækkelig tydeligt kunne kende dem på påklædningen. Men fra omkring midten af århundredet blev der efterhånden indført en ny opbygning af hæren, og samtidig gennemførtes et mere omhyggeligt uniformsreglement. Ligesom det tidligere havde været ridekjol'en blev det nu dennes aflægger, kjol'en i mere moderne udformning, der blev foreskrevet soldaterne som liberi. For størstedelen af hæren var kjol'en af gråt klæde med fór og opslag af klæde i regimentets farve og gerne 5 dusin messing- eller tinknapper. Dertil skind- eller klædesbukser foret med lærred, hat, lærredsskjorte, et par solide sko og farvede strømper.

Om en sjællandsk landsbykrædder hed det, at han kun syede bondeklæder, og kunder hos den slags skræddere havde vanskeligt ved at klæde sig efter seneste mode. Andre bønder skaffede sig hurtigt både kjol og vest. Men fælles for dem alle blev de mange blanke knapper i vesten eller trøjen. De skulle helst være af

Bønderne fra St. Magleby stod på Amagertorv i deres særegne, hollandsk prægede dragter og faldbød grøntsager, levende grise, duer o. l. Bonden her bærer en ærmetroje, halvt åben foran (senere kaldet „rockelte“) med skulderkarme, smal ruckrave om halsen og floschat på hovedet. Konen er iført kort skødetrøje med skulderkarme og lange ærmer med slidser ved hænderne. Hun bærer forklæde og en opstående stivet krave. Hovedtøjet er vistnok en „kriget“ hue (d.v.s. svajet over ørerne), og derover har hun et korsklæde bundet i nakken. – Holger Jacobæus' rejsebog 1674. Kgl. Bibl.

sølv, men i mangel deraf brugtes messing eller tin. En gårdfæster på det skanderborgske ryttergods efterlod sig i 1687 „1 ny grå klædeskjortel underforet med gråt tøj, 1 sort klædes klædning, 1 gammel grå klædes kjortel, 1 bukkeskinds vest med 50 små sølvknapper i, 2 par bukkeskinds bukser, det ene par sorte, det andet par gule, 1 par knæstøvler, 1 par nye sko,“. En anden gårdfæster i nærheden havde i 1682 blandt andet „1 gammel filemot klæde kjortel“. En mand på Samsø havde „1 sribet trøje med tinknapper og 1 do med underbukser“. Af underbukser nævnes flere af blå, rød eller brun vadmél. Tøjet var efter skifterne overvejende af skind og klæde, hvergarn eller vadmél, der må antages at have været hjemme-gjort, men også købte materialer såsom rask, fløj, baj, polemit og filemot forekom, men mest som fór til en stadstrøje eller som besætning. Sin kjol eller trøje lod man vende, og om strømperne kan det være anført, at de var forsålede.

Skytten Hans Bysing på Langeland skilte sig i 1690erne ud fra de omkringboende bønder, når han iførte sig en af sine gode kjol'er, tøfler og paryk. Af parykker havde han ikke færre end tre: „en ny brun paryk, en ringere do. og endnu en gul, som ej var værd at vurdere“. For som visen siger: „Forloren hår og rages tit er alle bønders pest“. I retsprotokoller kom udtrykket om den anklagede, at „han mødte i eget hår“, til at betegne bonden, der – ene i modsætning til de andre stænders parykkledte herrer – holdt fast ved skægget og det naturlige hår, der blev skåret af ud for skuldrene.

Mens bønderne i almindelighed først synes at have vakt større opmærksomhed, efter at parykkerne var kommet frem, havde amagerne allerede længe været kendt for deres særprægede klæder. I 1593 er præsterne blevet advaret imod at gøre deres benklæder så vide som amagerens. Flere af samtidens skribenter har opfattet amagerens klædedragt som den samme, der havde været båret af de frisere, Christian 2. havde ladet indkalde til Amager i 1520erne, men efter midten af 1600 årene var det dog en ganske anden dragt end frisernes, man mødte. Mændene var iført en kort sort klædestrøje med tilsyet skød og skulderkarme over endnu en sort trøje og en rød ulden skjorte, i halsen en smal rund, let blånet ruekrave (pipekrave), knælange og meget vide klædes bukser, hvoraf der blev båret tre par ovenpå hinanden for at give desto større vidde, sorte syede klædestrømper og på hovedet en sort filthat med let buet skygge. Til særlig stads bar gifte mænd den mere iøjnefaldende „blåhat“. Den blev fremstillet i Holland og var en stor rund, blå, flosbunden hue af kamelhår.

Skønt den slags hovedbeklædninger kunne købes i Helsingør under navn af „bådsmandshatte“ og også blev brugt for eksempel af færingerne, forbandt man dem i København især med amagerne. Hele denne dragt svarede til den hollandske mode i de første årtier af 1600 årene, men i løbet af århundredet var den blevet gammeldags. Da amagerne stadig fastholdt den, blev den et særkende for dem.

Kun fanøboerne, der ligesom amagerne var kommet ind på at drive søfart, gik klædt på lignende måde.

Bondekvinderne fulgte ikke moden, hvad hovedtøjet angik, men fastholdt den velkendte hue med lin, da fontangen kom frem, og de har haft deres grunde dertil. Endnu i 1740erne har Kristen Sørensen Testrup, der var en mand af bondeslægt, erindret sig det mærkværdige: „At i de tider, denne dragt – fontangen – var gængs, kan jeg mindes, at mange misfødsler af kalve og lam blev født med sådan dragt, hvilket måske vel kunne have sine fysiske og naturlige årsager og måske vel og overnaturlige“. Det kan vel næppe med sikkerhed afgøres, om der var større forskel på konernes hovedtøj fra egn til egn. Derimod fastholdt man blandt bønder nøje skellet mellem gift og ugift, hvorom Testrup også har fortalt: „Det første jeg kan mindes, og før min tid gik alle bønderpiger med deres bare hår om hellige dage, og havde de en flettet såkaldt „valk“ fæstet i nakken af hår eller andet. Derfor var sat i nakken en dertil gjort bred sølvnål, og når det skulle være stads, var valken besat med bånd. Hvem der ikke formåede en sølvnål, de havde den af messing, og var samme bredagtig som et skeskaft“.

I den øvrige dragt fulgte bondekvinderne århundredet igennem de fleste steder i landet nogenlunde de borgerlige. En velhavende Skagen-bondes hustru havde i 1615: „en sort gammel foldet kjortel, en gammel sort klædeskåbe, et rødt klædes skørt, en sort kvindes trøje, en gammel hel foret lue, som er en kvindelue, et sølvbælte, hvori der står et navn med grov stil: Sidzell Christensdatter“, hvortil kom „en skindkjortel med rødt klæde“. Skindkjortler lader allerede da til at være gået af brug blandt de borgerlige, men bondekvindernes svarede bortset fra materialerne til Helsingør-konernes „skorter med overliv“, og på Varde-egnen havde en kone endnu i 1640 „en ny skindkjortel“. I Sydsjælland blev en kone i 1630erne fundet druknet i åen ved sin hjemby, og da var hun i dagligtøj: „en vadmels kjol, et rødt snørliv og sine strømper“. Hendes vadmelskjol har vel været ligesom de klokker af vadmels eller rødt baj, vi fra 1670erne finder omtalt i skifterne, og som har været brugt under de øvrige klæder, men som også kunne gå som daglig arbejdsdragt. Et broget kiltebånd holdt skørtet noget opkiltet. Da en pige engang var i marken for at se til en hest, der havde folet ude, havde hun tillige „opstølpedit (opsmøgede) ærmer“. Sort trøje og skørt, som synes at have været en fast del af bondekvindernes gangklæder, har været højtidsdragten ligesom hos borgerne. Klæde og lignende uldne stoffer var det sædvanlige materiale, men til snørliv og huer blev der såvidt muligt brugt finere stof, som hos en kone på Samsø i 1670: „et grønt fløjls snørliv med guldgalonere på, 1 silke grofgrøns hue, 1 rød baj hue“. Smykkerne var i reglen indskrænket til sølvmallerne i snørlivet, sommetider var der endda kun stålmaller. En kone på Samsø efterlod sig i 1681 „1 bunden flosser

nattrøje“. Moden i den senere del af århundredet får man indtryk af gennem følgende, der i 1693 tilhørte en kone på Skanderborg-egnen: „Et blommet fløjls snørliv med 20 par snørmaller, et par sølvdupper ved forklædebåndet og en lang sølvdup til at snøre med, 1 rød flasket nattrøje, 1 sort barrates manto, 1 rød sarses skørt, 1 sort taftes, 1 sort hovedtaft“. Og Karen Jensdatter på samme egn havde i 1699 „en sort barattes halvkjole (?), 1 sort klædes mantung overkjole (man-teau), og 1 fifskafte kjole, 1 gammel brun rejsekjole og 1 sort mufte af hundeskind“.

I enkelte egne har kvinderne derimod haft tilbøjelighed til at fastholde moden, dog fra forskellig tid fra egn til egn og forskellig efter dragtens anvendelse. På halvøen Røsnæs ved Kalundborg må allerede i 1600 årene den dragt have vundet hævd, som langt op mod vor egen tid har kendetegnet stedet. Dragten bestod her som andetsteds af hue med lin samt skørt med snørliv eller „bul“, som det også kaldtes, og nattrøje over særken. Men på trods af senere moder vedblev man at lave snørlivets halsudskæring temmelig lille, og skørtet blev pibet i små, tætte, skarpe folder, begge dele som det kendes fra modedragten i 1500 årene. Endnu noget ældre af type var Røsnæskvindernes hvide vadmels høstklokke og den sorte vadmels ærmekjortel. De havde begge en nederdel, der blev lagt i „klokkelæg“, de var dybere og blødere end de pibede skørters folder. Den gammeldags virkning fremgår tillige af, at der sammen med såvel klokke som kjole ikke brugtes hue, men i stedet en hvid lærredshovedklud.

På Amager gik kvinderne klædt i sorte lærreds- eller klædesskørter, der nåede til midt på smalbenet. I hollænderbyerne var skørterne foldede, men i danskebyerne var de slette, og der var kvinderne i det hele taget noget mere indstillede på at følge moden. Over en glat, langærmet trøje bar man et snørliv, samt til visse lejligheder en skødetrøje. Den lignede i høj grad herrernes kjol, men havde en flad, stiv krave og var besat med fløjls foran. Det yderste skørt var åbent fortil og ophæftet på siderne, så man derunder så en „pels“ eller „klokke“ af lammeskind, hvis udvendige, glatte side havde besætning af rødt klæde med stikninger. Efter gammel skik blev pelsen båret både vinter og sommer. Hovedtøjet var en hvid linhætte, hvorunder der anbragtes et korsklæde, mens et bånd blev lagt under hagen og op over issen. Gift eller ugift stand blev antydnet ved forskellige måder at anbringe selve hættens på. Som overtøj var foldekåben stadig gængs. Skønt disse klæder i snit og sammensætning nogenlunde svarede til borgerkonernes tøj i København, skilte amagerne sig ud ved, at klædningsstykkerne så godt som alle var syet af klæde eller vadmels i sort, brunt, rødt eller blå. Herved havde kvinderne såvel som mændene i deres dragt bevaret en del af den samme virkning, som havde været fremherskende i århundredets første halvdel.

Maskeradekostume

Pelsen eller skindkjortlen har amagerne holdt fast ved særlig længe, hvilket næppe er uden sammenhæng med deres betydelige velstand fremfor danske bønder i almindelighed. Dette indtryk får man ikke mindst ved at sammenligne med de skånske bondekvindes påklædning. „Rødpelsen“, som den er blevet kaldt, har man kun kendskab til fra slettebygden i den sydlige del af landskabet, og selv østpå i Jærrestad ved Simrishavn, hvor man især har gået med den, synes den ikke at have været brugt uden i mere velhavende bondeslægter. Den var så kostbar at anskaffe, at en pige efter sigende måtte tjene et helt år for at skaffe sig en sådan skindkjortel. Til højtider har man enkelte steder udenpå rødpelsen taget en „flækkekjortel“, der var et åbent, foldet skørt, eller en „ærmkjortel“, der ligeledes var åben fortil, men blev båret på skuldrene som en kappe, idet det tilsyede liv havde så snævre ærmer, at de ikke kunne benyttes. Bortset fra disse klædningsstykker, der har haft stærkt begrænset udbredelse, holdt skåningerne, – mænd såvel som kvinder – fast ved en klædedragt af betydeligt ældre karakter, end vi finder andetsteds i Danmark. Det antydes blandt andet ved kvindernes hovedtøj. Den gifte kone bar en hvid lærredshovedklud. Pigerne satte håret op i fletter, men dækkede det ikke til. Kvindedragten bestod af en lang, meget vid kjortel, som var rynket sammen omkring brystet og syet til et ganske kort livstykke. I det sydvestlige Skåne brugte man dog løse livstykker med en valk forneden, der sad under skørtet, hvorved skørtet kom til at syne særlig omfangsrigt, ligesom i 1500 årenes modedragt. Nordpå sad de løse livstykker derimod uden på skørtet og havde flasket skød ligesom snørlivene de fleste andre steder i Danmark, og de skånske ærmetrøjer havde ligeledes skød.

Fra øen Føhr lod Frederik 3. i 1651 sende til sig nogle af befolkningens mest bemærkelsesværdige klædningsstykker. Deriblandt var nogle pelskjortler, som i nogen grad lignede amagernes, en kvindekjortel af lejdisk blå klæde og to lange kåber foret med lærred og med hvidt pelsværk. Efter kongens ønske blev disse klædningsstykker overrakt af fire føhrboer, for at han også kunne få anledning til at beundre deres skrud i brug. I 1679 fik Christian 5. nogle piger fra Sild til iført deres „nationaldragter“ at danse for sig på Schackenborg.

Denne interesse blandt folk af stand for bøndernes mere eller mindre gammeldags klæder synes at have begyndt at gøre sig gældende siden midten af 1600 årene, da højerestands herrer og damer for alvor begyndte at skille sig ud fra folk, som de var flest. Det blev ikke ved den blotte undren. Fra nu af blev efterligninger af de mest iøjnefaldende træk ved bøndernes påklædning føjet til det righoldige udvalg af forklædninger, der brugtes ved optog og maskefester, tidens mest yndede adspredelse i de højere kredse.

I første halvdel af århundredet havde man ved slige lejligheder udstyret sig med

Den franske roman om hyrdinden Astrea var i 1645 blevet oversat til dansk, og de følgende år udkom „Astree Siunge-Chor“. Hyrdelivet blev moderne, og den udvalgte prins Christian lod sig og sine hoffolk male, bekranset med blomster og udstyret med hyrdestave øverst forsynet med en lille skovl, som hyrden kaster jord på udbrydere fra hjorden med, samt en krog til at gribe om fårenes ben. – Udsnit af makuleret maleri af ukendt kunstner på Valdemar slot, Tåsinge, gengivet med tilladelse af lensbaron Carl F. S. V. Iuel-Brockdorff.

kostumer i tyrkisk stil. Eller man havde foretrukket antik forklædning, som ved en ringridning under det kongelige bryllup i 1634, da „kongen og prinsen, som tog kampen op mod alle, drog først ind iført romersk kejsdragt, sådan som man ser Marcus Aurelius på gamle mønter“. Da parykken kom på mode, beholdt herrerne den også på til deres forklædninger. Ved fastelavn i 1692 spiste kongen og hoffet til middag på Ny Amager (i Ny Hollænderby på Frederiksberg uden for København), og de havde ved den lejlighed alle klædt sig i amagerdragter. Ikke mindst ved Frederik 4.s hof blev maskerader yndede, – de afholdtes hver onsdag. I januar 1701 var der således engang, da „man så hoffet forklædt udi adskillige nationers habit såsom tyrkisk, moskovitisk, persianisk og polsk“. I 1710, året efter sin hjemkomst fra en europarejse, hvorunder kongen blandt andet havde haft lejlighed til at fejre karnevalstiden i Venezia, fik kongen syet en dragt som veneziansk *cameriere* (kammertjener). I inventariet for det kongelige klædekammer på Rosenborg blev den i 1731 beskrevet således: „En Masquerade Klædning, bestaaende af en over Trøye af rød Fløyel og Sølf-Mohr rigeligen besadt med Guld-Galuner og underforet med rød Fløyel. En under trøye af Guld-Mohr besadt med Sølf-Galuner og en Sølf-Frange (-frynse) rundt om Kanterne, er med Hvid taftt underfored. Et par Buxer af Sølf-Mohr, om Hvert Knæ er en Guld Frange og 2 Guld Galuner, er under foret med Hvid taftt. Her til er en Casquet af rød og sort Fløyel, samt Sølf-Moor sammen syed, Kanted med Guld-Galuner og en Guldtraad Quast oven udi“. Ved en maskerade i 1711 på Koldinghus traf kongen sin tilkommende dronning Anna Sophie, der siden samlede sig så forskellige kostumer som „en grøn sølv mors persiansk maskeradedragt med camisol (trøje), hue, turban og flor“, en grenadérkjole, en kardinalsklædning, en sort ras de mors camisol foret med sort taft til en studenter maskeradeklædning, samt forskellige hovedtøjer: 3 bondekonehuer, en spaniolet hat, kasketter af rødt, grønt og sort fløjl eller taft og fjerplumager.

Uanset om maskeradekostumerne havde eksotiske, antikke eller hjemlige folkelige forbilleder, fik de gennemgående et noget gammeldags snit, der bidrog til en fornem og pompøs virkning. Den trang til det fremmedartede, der gjorde sig gældende i dragten som sådan, fandt sin virkelige tilfredsstillelse i maskeradernes brogede mangfoldighed af kostumer. De mennesker, der i det daglige ved rangforordninger og overdådig luksus havde hævet sig over folket, søgte for en stund at frigøre sig fra denne stræben ved at søge ind i en verden af østlige potentater, antikke helte og hjemlige egne „simple“ folk. Efterhånden fremstod der blandt disse forklædninger en række dragttyper, som skulle være med til at danne mode.

ÆDE OG DRIKKE

Da Niels Kræmmer i Helsingør havde fået det hverv at befri byen for en kvinde, som var dømt for lejersmål, beværtede han hende om aftenen før bortkørslen med kogt ål, smør og saltet torsk – og gav hende endda penge, så hun den næste morgen kunne købe brændevin, kringler og øl.

Måltidet i kræmmerens hjem en aften i 1631 er et af de fåtallige eksempler på hvad en almindelig, privat husholdning diskede op med; for det blev normalt ikke nedskrevet og opbevaret for eftertiden. Men da der blev indsat en ny rektor på Herlufsholm i 1645, vides det fra ugekostbogen, at man til middag serverede flæsk, salt lammekød og svesker, og at der samme dag til aftensmad var fersk nødekød i såd (oksekød i sauce), ferske aborrer og flækkede hvillinger med vin og øl til. Og hos digterpræsten Kingo kan vi være så heldige at finde vers om mortensgåsens servering: „Vor jyske tærsker tog til hendes rumpe fat og pilled' svesken ud, som sad i hendes gat“.

Det er dog fra de laveste og fra de højeste lag i samfundet, der er bevaret mest viden om datidens måltider. Fra de laveste, fordi fattighuse havde udførlige spisereglementer tilpasset efter den knebne økonomi, og fra de højeste, fordi der var hofreglementer og køkkenskrivere, som førte regnskab over de store husholdningers indkøb og forråd. Hvad den mellemliggende klasse angår, kan man ud fra spiseforordninger for folkehold, institutioner og skoler ane, hvad der i disse kredse hørte sig til.

De almindelige borgeres og bønders daglige måltider kan der tilfældigt være bevaret lidt om i dagbøger, memoirer, breve, rejsenotater og i præsters sognebeskrivelser. Det meste er skrevet af mænd, og når de endelig nævner noget om mad og drikke, er de fleste mest interesseret i drikkevarer og drikkevaner.

Kogebøger blev skrevet af både kvinder og mænd, men var oftest kun oversættelser fra tyske bøger og – trods forskellige titler – alle med næsten samme indhold. I løbet af 1600 årene svulmede teksten op, udvidet med husholdningsråd, morallære og sygepleje. Man ved ikke, om kogebøgernes „besynderlige“ (særlige) retter blot er blevet læst, men ikke lavet; de almindelige retter skrives der sjældent om. I hvert fald kan såvel bøgerne som de deri nævnte dyre ingredienser ikke have været opnåelige for enhver. Og alle de, der har efterladt sig håndskrevne kogebøger, var højtstående damer.

Uanset hvad man overvejede at tilberede efter opskrifter, gammel vane eller inden for en spiseforordnings rammer, så stod eller faldt ønskernes opfyldelse tit med, om man havde samlet et ordentligt forråd, mens tid var. En velordnet husholdning måtte have et forråd af saltet, røget og tørret mad, som man kunne tære på, og som var grundlag for både simple og fine retter. Disse kunne så suppleres med ferske varer efter foreliggende mulighed, men det var mest økonomisk at klare sig igennem vinteren med forråd i tønder og sulekar, der var fyldt om efteråret. Ganske vist kunne der købes noget året igennem, men det var luksus for de velhavende, der stadig ville have ferske varer, og nødudvej for småkårsfolk. Mange byboere havde hverken penge eller plads til at lægge forråd op. På markeder, i boder og hos gadesælgere købte de ind i småportioner, uden mulighed for at undgå prissvingninger og varemangel. Forrådshusholdningen var en selvfølge for bønder og større husholdninger, andre købte mere eller mindre, som de havde penge til.

Få dage før Københavns belejring i 1658 sørgede myndighederne for at sende folk rundt i byen for at se efter, hvor meget indbyggerne havde til nødtørftig husholdning. Resultatet var forfærdende, „thi en part af de rigeste viste sig ikke for deres hus forsikret med 14 dages fetalje (levnedsmidler), og mange gemene folk ikke med 4 dages fetalje“. Det var værre end ventet. Man havde forestillet sig, at flere havde en god, gammeldags forråds-husholdning, men husmødrene havde åbenbart ikke lagre om sommeren, hvor det var let at købe ind. Derfor var det særlig slemt, at fjenden kom i august og afskar byen fra oplandet. Indtil der kom tilførsler til de belejrede, måtte selv fornemme folk klare sig på samme måde som fattigfolk, der plejede at købe ind dag for dag af de handlendes forrådsvarer: spegesild, tørfisk, ost, ærter og dårligt øl.

Om sommeren tog man det altså ikke så nøje med forråd, men om efteråret samlede mange til huse. Da der var optælling i spisekammeret i et borgerligt hjem i Helsingør den 26. oktober 1619, kunne man notere 2 tønder lammekød, 1 tønne oksekød, 1 tønne tørrede hvillinger samt en god beholdning af makrel, torsk, gråsej, ærter og smør. Og antagelig kom der mere til november, men i byen var man dog ikke nødsaget til som på landet at følge ordene om efterårets kvindearbejde: „Din kælder skal du nu på ny med vintervare fylde“. Det tog så meget tid og arbejdskraft, at mundheldet fortsatte med: „Om det ej var, du kunne fri din brede bag forgylde.“

Alle havde travlt med at samle forråd, thi de dyr, der om sommeren havde fået en væsentlig del af føden på overdrev og heder, kunne ikke alle ernæres ved den ringe avl fra de dyrkede marker. Udbuddet af slagtekvæg var derfor stort på efterårsmarkederne, og der blev mulighed for godt køb på kød.

I begyndelsen af 1600 årene kunne kogersken i fine huse tillave maden på et ildsted udstyret med en fornemt hugget sandstensgesims om røgafrækket. En stegegyrde hænger i sin kedelskede, og en højbenet malmgyrde samt en stjertpotte står over ilden. I baggrunden et lille blyindfattet vindue og på sidevæggen et anretterbord med tallerkenræk og skehylde over. – Træsnit i en kokebog fra 1616. Kgl. Bibl.

For holdbarhedens skyld måtte man derefter i gang med at salte, røge og sylte. Syltning var en forvaring af maden i salt og eddike, og man „syltede“ østers, men også flæsk og fisk som en variation af de andre opbevaringsmetoder.

Mindst besvær havde man i første omgang med de indkøbte vindtørrede stokfisk, til gengæld fik man senere ekstraarbejde med at gennembanke og udbløde dem i mange hold vand før kogningen. Andre hengemte varer var næsten straks klar til servering, takket være efterårets store arbejde: pølser lige til at varme på rist, finker, syltet so-snude, og en delikatesse som „lummer“, der bestod af kød nedlagt i blod. Og så var der selvfølgelig ost, saltet smør og nedlagt kål samt tørrede ærter. Kål og ærter skulle der bruges store mængder af tillige med brød – et forhold, der først ændredes, da kartofler trådte i stedet og blev daglig kost fra begyndelsen af 1800 årene.

Når en stor del af vinterens kost var saltet, røget eller tørret, blev fersk mad det fine tilskud. Velstillede folk kunne sørge for frisk forråd i deres fiske-damme med gedder, karudser og krebs. Fjerkræ var også en forfriskende variation,

som man satte meget pris på. Det var lettest for dem, der købte det nyslagtet efterhånden. Besværligere var det i store husholdninger, hvor levende dyr blev leveret som en del af den indkrævede landgilde. På Københavns slot måtte man beklage, at der ikke var mulighed for at „holde liv i de høns, som man skal have til udspisningen, aldenstunds man nødes til at have dem neder i en kælder, hvorudover der kastes dagligen næsten så mange døde bort, som forspises“. Sagen klareredes dog ved, at der blev bygget et hønsehus i svinehaven ved bryggeret; om dagen kunne hønsene så gå på møddingen ved slottet. Ude på Rosenborg måtte man sørge for at skaffe plads til både lam, gæs og høns for at have fersk mad parat efterhånden. På Antvorskov reserverede man til forrådet af levende agerhøns et karnapkammer med brædder og udspændt garn foran vinduesåbningerne.

Der var også arbejde forbundet med at *beregne*, hvor meget der skulle skaffes til en velført og økonomisk husholdning. Så og så mange folk skulle bespises, og stort set kunne man gå ud fra, at der til hver person pr. uge medgik 6 måltider kød eller flæsk med passende tilbehør, det vil især sige kål til servering på de 3 køddage; de 4 fiskedage samt hverdagens morgenmad svarede til, at der til hver person egentlig skulle beregnes 14 måltider med sild, torsk, bergesk eller lignende. Til alle måltider skulle der være et passende kvantum brød, og til mange måltider skulle der være grød eller vælling. Ville man spare på kød og flæsk, måtte der være endnu mere af kål og ærter – eller gryn.

Et andet problem var spisevarernes vidt forskellige drøjhed. Et skippund flæsk rakte til flere måltider end et skippund kød; en tønde sild var mere drøj end en tønde torsk; og der var stor forskel på strækkeevnen i samme kvantum gryn og ærter – rent bortset fra at begge dele under trange kår kunne blive afmålt med kneben hånd til meget vand. Det var en god hjælp ved forrådsoplægningen at omregne de forskellige fødemidlers mål til hvor mange „retter“ de strakte til, og ved en ret kunne man da forstå en portion til 8 personer.

Man var nødt til at have nok; for det kunne blive dyrt og besværligt at supplere beholdningen sidenhen. Men selv hvor der var årelang hævd for, hvad man plejede at have af forråd til folkehusholdningen, kunne det ske, at herren på gården for egen fortjenestes skyld bestemte en nedsættelse – dog ikke i mængde, men i kvalitet. Gode flæskesider blev sendt væk og udlignet med så meget des mere af svins »omrasch«, idet der blev lavet mere forrådsmad af svinehoveder, forstykker, maver, isterflommer og fødder – for der skulle jo være portioner nok til kostplannens flæskemåltider.

Det var en selvfølge, at nogle altid måtte spise dårligere end andre i en stor husholdning, hvor der var forskel på folk. Privatlæreren skulle have langt bedre mad end røgteren; for deres lønkrav var vidt forskellige, og maden var en del af lønnen. Det gjorde det ikke lettere at lægge forråd op, at man skulle bereg-

ne variationer både efter kvalitet og mængde, alt efter de ansattes krav, eller efter hvad man kunne nøjes med at spise dem af med, hvis der var folk nok at få.

Mad skulle man forøvrigt ikke kritisere; føden var Guds gave, hvormed man skulle være fornøjet, „når den i nogen måde er lidelig“, som der stod ved en bespisnings-beregning for forskellige slags folkehold. Tyende burde i hvert fald kun med tålmodighed give til kende, hvis der var „utålelig brøst“ på maden, hævdedes det i 26. kapitel af gårdsretten, som også gav hjemmel for at straffe folk, der viste trodsighed og kritiserede den tildelte mad.

Retternes ord havde imidlertid ringe virkning i tider, hvor det var svært at få tyende. Så måtte man „give dem løn over løn og lide endda af dem fortrødenhed og trodsighed. Tyende regere nu i verden – “ står der i „Oeconomia Nova“ fra 1649; men det var forøvrigt kun opkog af en meget ældre artikel.

En skribent kunne nogle år efter give en ærgerlig husbond den trøst, at en sådan trodsighed og kritik af maden ville blive straffet af Gud, „som vil, at hans gaver af enhver skal holdes højt og i ære, hvor ringe de end i vore øjne kunne forekomme.“

Respekten for Guds gaver kunne man tilgodese ved at bede både før og efter måltidet; og man stod op, mens bønner blev sagt. Men den respekt, som nogle udviste for føden, mens den var på bordet, fandtes ikke overfor fødevarerne, når de var i handel. Med jordisk livsnærhed kritiserede køberne de varer, der blev falbudt på marked og torv, i boder og fra gadehandlers kurve.

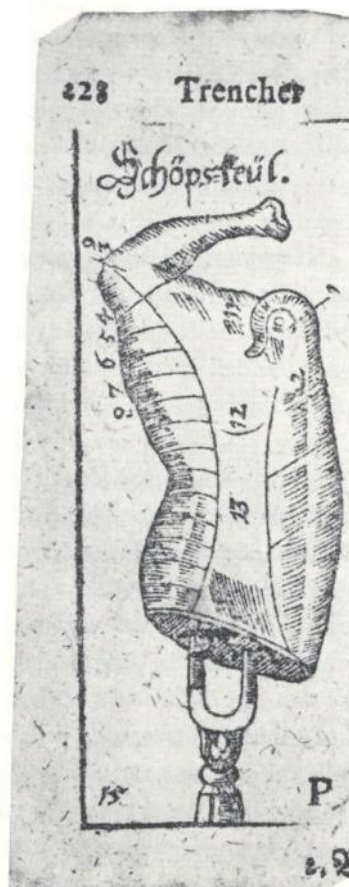
Selv byfolk gjorde klogt i at udnytte de store efterårsslagtninger, og mest økonomisk var det at købe hele dyr; havde man folkehold ville der jo alligevel blive brug for selv de ringere dele af dyret. Og ved at købe en hel okse var man sikker på at få den gode groffenbrad i hus til en rimelig pris. Groffenbrad var en efterspurgt vare, og derfor kunne det undertiden være svært at få slagteren til at sælge, uden at man samtidig tog lammekød med i købet – enten man havde lyst til det eller ej. Endda tog han måske en højere pris end den fastsatte for groffenbraden. Ved at købe udskåret oksekød risikerede man desuden, at slagteren snød og stak magert kokød ind mellem det eftertragtede gode oksekød.

Når den slags skete for tit, kunne borgernes klage føre til, at andre end laugs-slagterne fik lov at føre kød til bys, til fri handel. Byfolk ville også gerne handle direkte med bønder, der kom til staden, ikke alene i håb om at købe billigere, men fordi bønderne ikke havde noget imod at sælge i temmelig små portioner. Købte man hos slagtere, kunne de forlange, at man tog mindst 6 pund af et højribbenstykke og mindst 10 pund af de andre slags. Konkurrencen fra frislagtere og bønder gjorde dog efterhånden de laugsbundne slagtere mere medgørlige over for købernes ønsker.

I baroktiden var det franske køkken blevet forbillede i mange herskabs-hjem, og dertil hørte en kok med hue og forklæde. På anretterbænken foran ham ligger forskærerkniv, gæs og høns. Under vinduet står en kandebænk, og på væggen hænger en hare samt en tør bergefisk. Herunder et udvalg af grydesleve og en rist til sild og pølser. – Stukket titelblad til „Fuldkommen och konsterige Kaagebog“, Kbh. 1675.

Bønderne holdt får overalt i landet, og det var ikke blot i Duebrødre kloster røget „lammekød“ var en fast bestanddel af ugens kostplan. Derfor hører fårekøllen eller fårekroppen hjemme i kogebøgerne. Man ser her, hvordan den blev udskåret. – Georg Grefflinger: „Ethica complementoria“, Kbh. u. å.

Varer kunne kritiseres og priser diskuteres, men man rådede jo ikke over vejr og vind, og vejrliget havde stor indflydelse på forsyninger og priser. Det betød noget for sejlads og fiskeri, for høst og husdyr. Men skulle man købe flæsk, var årets oldenmængde den prisbestemmende faktor.

Olden (agern og bog) var de skovgående svins føde; og når der i kraft af oldenmængden var „temmelig køb på flæsk“, betød det noget for alle helt oppe fra den kongelige husholdning og ned til de begrænsede indkøb, der kunne gøres for fattiglemmerne i Sortebrødre kloster. I deres spiseforordning havde man da også taget det forbehold, at når man efter et dårligt oldenår „ikke kan bekomme flæsk af skovene eller til købs for penninge, da skal dem i stedet for flæsk gives kød, og dermed skal de lade sig nøje“. Og lammenes pris måtte selvfølgelig svinge alt efter „åringernes lejlighed med lammene“. Disse priser måtte borgmestre og råd udregne, og de faste takster på mange fødemidler havde man så at rette sig efter.

Vildt var der nok af i landet, men det havde menigmand ingen glæde af – med mindre man satte sig ud over den forordning, at „ingen præst, foged, borger eller bonde måtte holde mynder eller støvere eller lade skyde noget vildt.“ Jagtretten og udbyttet var for de kongelige og adelige; men de retmæssige jagtherrer fordelte dog tit goderne ved at bruge nedlagt vildt som gaver. Engang imellem blev der også solgt vildt fra kongens jagtområder, og denne mulighed for særlig fin mad regnede man med i Det ridderlige akademis spisereglement for forstanderens bordhold, „hvortil undertiden, når det behager Hans Majestæt, skal blive leveret vildt mod betaling.“

Da også andre på den måde havde mulighed for engang imellem at skaffe vildt til videresalg på ærlig vis, kunne man i god tro købe råbukkekød på Amagertorv i København. En englænder på besøg i 1692 undrede sig dog over, at der i det vildtrige land var så lidt vildt til salg – og netop det år var der dog blevet ført så meget stjålet vildt til København, at myndighederne derefter krævede skriftligt bevis af de handlende for, at dyrene stammede fra lovlig skydning. Næste år var der en handelsmand fra Amagertorv, der kom i halsjern efter at have solgt „råbukkekød“. Men det var nu, fordi han havde dræbt og krænget hunde og solgt dem for råbukke.

Ved mangfoldige regler for torvehandel, faste takster og forbud mod forprang prøvede man at skabe rimelige indkøbsmuligheder; men bestræbelserne gik sommetider langt over borgernes ønsker. En præst ved Vartov mente, at mange godtfolk i København hellere ville unde opkøbere et par skilling end sinke sig selv eller deres tyende med at gå på torveindkøb på bestemte tider. Og han påpegede, at man ikke herhjemme – som i tyske byer – havde den risiko, at høkere opkøbte en stor del af forsyningerne til deres stegekældre, hvorfra de leverede færdigtillberedt mad. Kun få var herhjemme henvist til at købe deres varme måltider i „garkøkkener«, d.v.s. stegekældre; de fleste kunne lave maden ved egne ildsteder, eller de fik en udleveret kostration tillavet hos andre godtfolk. Sådan måtte blandt andet studenter klare sig, når de fra kongens provianthus fik fri månedskost, men selv måtte sørge for at få nogen til at tilberede den.

Ved store indkøb søgte de, der havde råd og oversigt over forholdene, at købe det bedst og billigst mulige i hele Danmark og de omliggende riger. For eksempel kunne Sophie Brahe til sin store husholdning sørge for ved udsendinge at købe groffenbrad både i Helsingør og Århus, og hun fik skaffet fisk til forrådet fra såvel Århus som Nibe, København, Skåne og Bergen. Mange andre talte om at købe »bergefisk«, men det betød blot bjergfisk eller klipfisk, som kunne være sejlet hertil fra Bergen, Trondhjem eller andre norske klippekyster.

Alle skulle have fisk, og mens folk som Sophie Brahe kunne give ordrer til opkøbere, måtte bønder for at få billigt forråd og variation fra deres egne produkter traske eller køre ud til de nærmeste fiskesteder og købe eller bytte. De mere forvante i samfundet skaffede sig delikatesser som flamske sild, slesvigske og hollandske spegelaks, skuller fra Ribe og den særlig eftertragtede fisk, „negenaugen“, niøjne, der blandt andet kunne fås tørret eller „syltet“ fra Bergen og Hamborg. Østers kunne der være så rigelige mængder af på banker ved Skagen, Læsø, Samsø, Isefjord og Korsør, at de i perioder også var opnåelige for menigmand. Men når der ikke var tilstrækkelige forsyninger fra hjemlandet, kunne folk der havde råd til det, få dem sendt fra England, Norge eller Tyskland. Friske østers var det ganske vist ikke efter den lange transport, men man var jo vant til at sætte pris på hængemte, „syltede“ fødevarer. Nogle fisk var særlig anerkendte og dyre. Tunge og laksørred hørte derimod til de forholdsvis billige fødemidler, hvad der kunne være til glæde for dem, der ikke fulgte de almindelige spisevaner. Men sådanne folk, som spiste lidt anderledes end andre, kunne til gengæld få besvær, hvis de ønskede at købe en ung gås; normalt skulle gæssene ikke slagtes, før de var store og gamle.

Hos hønsekræmmerne i København kunne man få unge høns og kyllinger, og herinde købte man også så naturlige delikatesser som lærker, spurve og stære. Hønsekræmmerne måtte også sælge kapuner (kastrede haner). Men denne handel var måske ikke rigtig kommet i gang, da en katolsk udlænding midt i 1600 årene beklagede sig over, at kapuner ikke var til at opdrive i København; han antog, at denne fine spise var uopnåelig i det protestantiske land, fordi man åbenbart ikke engang tillod fuglene at leve i cølibat.

For at gavne borgernes daglige madforsyning var der, som før nævnt, fastsat takster, der skulle modvirke, at varer, „som til den gemene mands underholdning højst fornøden er, ikke kan bekommes for en lidelig pris.“

Alligevel blev den daglige kost for byboer tit købt og betalt anderledes end efter myndighedernes forordninger. Man kunne endda senere, i 1700 årene, mene at det var bedre tider, dengang myndighederne ikke holdt kontrol. „Alting stiger“, siger Gedske i Holbergs Barselstuen. „Min moster Birthe – nu er den kære kone død og hensovet – hun fortalte mig, at i hendes ungdom kunne man få det bedste oksekød for en halv skilling, og var der end ikke dengang politimester i byen.“

En spidstegt eller kogt høne var ikke at foragte. Endnu bedre var kapuner, d.v.s. kastrede haner. Men en tilrejsende katolik beklagede sig over, at denne fine spise næsten ikke var til at opdrive i dette protestantiske land, hvor man åbenbart ikke engang tillod fuglene at leve i cølibat. – Ethica complementoria, det er: Complementeer-Bog, forberedt og formeeret af Georg Grefflinger, Kbh. u. å.

Forklaringen på de høje priser lå dog ikke altid i, at de handlende tog overpris. En politimester kunne i 1718 indberette, at hans folk havde været rundt hos slagterne og gjort en „generel flittig og uadvaret inkquisition, men intet urigtigt befunden imod al forhåbning (forventning) og rygte om deres handling«. Men han vidste også, at mange indkøb blev foretaget af tjenestepiger, der dels fik den traditionelle nytårgave af slagterne – som måske ind imellem indkalkulerede gaven i prisen – dels selv sørgede for af indkøbene at „fortjene sig en torveskilling; derfor beretter de ofte anderledes, end sandhed er“. Så var skylden som sædvanlig skudt på pigerne.

Billig mad kunne fås, hvis man spiste det, som andre ikke brød sig om. Helt gratis kunne man få champignons; men hvem havde vel interesse i det andre end mærkelige folk som en gesandt, der i midten af 1600 årene boede i København og sendte sine husfolk ud for at plukke svampe, som han spiste.

Skofter, skonrogger og hvedebrød

„Ærter er god i hungers nød,
lolikken tager dem tit for brød“.

Sådan digtedes der i en skæmtevis; men alvor var det, at selv om lolikker havde ord for at kunne leve af ærter, regnede man brød for den vigtigste forsyning i en husholdning, et naturligt tilbehør til alle måltider.

Grovbrød på 16 lod, bagt uger forinden man skar af dem, så de var blevet tørre og drøje, var passende „skofter“ for menigmand. Men alle spiste brød til deres mad, blot af forskellig kvalitet. Junkerbrød og friskbagte hvedesimler blev lagt ved kuverterne på de fornemste folks borde. „Fersk brød“, d.v.s. friskbagt, var uanset kvaliteten en luksus og en uøkonomisk spise, så almindelige folk ville henregne det under dårlig husførelse. Man burde have beholdninger; for „varmt øl af karret, fersk brød af ovnen og grønt træ af skoven gør skarns husholdning.“

Brødforsyningen var på landet et spørgsmål om at have korn nok, om at få det malet til mel på håndkværn eller mølle, om at have gode ovne til bagningen og om at have brændsel nok til at ilde dem med. Alene det sidste kunne være problem nok for nogle; man kunne blive nødt til at ilde med den halm, der skulle have været brugt til kvæget, og selv hvor det var almindeligt at bruge halm, og man havde nok af det, måtte man på grund af faren for ildebrand rette sig efter påbud om at holde det „sammenvrimlet“. Man foretrak selvfølgelig træ – hvilket bøder for ulovlig hugst i skovene også vidner om. Lyng, småkvas og kornets eller brakmarkens tidsler brændte også godt.

I byerne kunne man købe hos bagerne, der ifølge laugsreglerne skulle have forsyning parat af hvedebrød, skonrogger (rugsigtebrød) og grove rugbrød, så de kunne betjene borgere af forskellig levevis. Udenom laugsbagerne og deres „huserende“ sælgersker kunne man også ved lovligt køb få det billigste, grove brød, hvor fattigfolk havde fået bevilling til at bage for andre – og på den måde tjene til det daglige brød til sig selv.

Det kunne også lade sig gøre at bringe sit eget mel til bageren og netop af det – forhåbentlig – få bagt sit brød. Eller man kunne foretrække i sin egen husholdning at lægge dejen og forme brødene og derefter gå til bageren med de opslåede brød og lade ham bage dem mod betaling. Det var en god ordning såvel for de ringe stillede, der skulle have brødet billigst muligt, som for de velstillede, der kunne lade tjenestefolk dejne og forme deres brød efter ønske. For at kende sine egne brød kunne man sætte mærker eller stempler på dem, før de blev bragt til bagerens ovn. Også bagerne skulle have hver deres mærke på brødet, vel som kontrol mod undervægt.

Selv formuende folk kunne ind imellem have besvær med at købe ind til god bagning, og så kritiseredes „ond tilsyn, at der ikke handles med (d.v.s. tages vare

på) rug, mel. o.s.v., som det sig bør.“ Men var kornet dårligt, havde folk med råd til det dog den fordel, at de kunne forbedre brødets smag ved at »kaste« kommen, annis, koriander, dildfrø eller fennikel i dejen. Kogebøger angav denne række af muligheder. En udlænding noterede i sin rejsebeskrivelse, at folk på Ærø og Als brugte annis til at sætte smag på såvel brød som kød.

Mens nogles indkøb til brød således gjaldt korn eller mel og måske krydderier, forlod andre sig helt på bagernes formåen. Men dermed var de ikke altid ude over besværlighederne med at få godt, dagligt brød, for der var ofte grund til at klage over undervægt og kvalitet.

Man gik gerne ud fra, at brød skulle sælges til fast pris, og prissvingninger på kornet reguleredes ved at gøre brødene større eller mindre. Men selv om kornprisen var lav, blev brødene ikke altid så store og vægtige, som de burde være; og var kornprisen høj, blev brødene i alle tilfælde små. Derfor talte man ikke om pris på de almindelige sorter brød, men om vægt, og en borger kunne sukke: Det er kun en liden „roele“ (rugleve, rugbrød), man nu får for 4 skilling.

De fastsatte brødtakster blev ganske vist offentliggjort, men flere steder kunne der vel hænde det samme som i København på juleaften i 1668: den ny brødtakst blev opslået på rådhusdøren, men blev hurtigt fjernet, og derfor fik ikke alle at vide, at et hvedebrød skulle veje 13 lod, og at man skulle have tre af dem for 1 skilling, at skonrogger skulle veje 16 lod, og af dem skulle man også have tre for 1 skilling, samt at et grovbrød til 1 skilling skulle veje 11 pund og 8 lod.

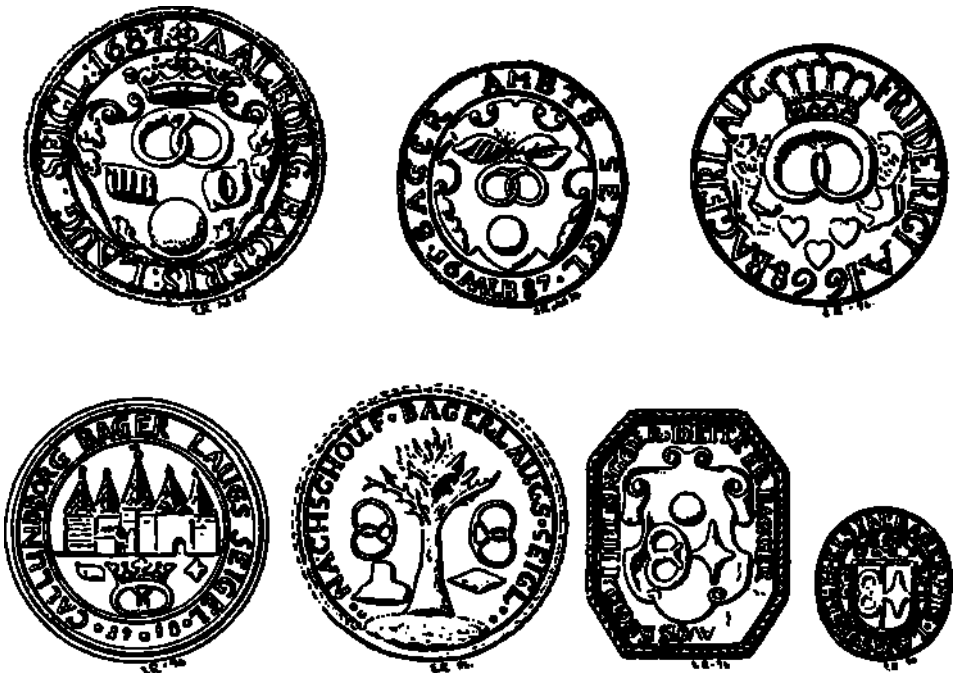
For at få „ustraffeligt“ og godt brød i handelen havde man – bortset fra offentliggørelse af den fastsatte vægt – den mulighed at kræve bagernes produkter falbudt på samlede salgssteder, så man kunne sammenligne varerne. I 1601 mente myndighederne i København, at det var tilstrækkeligt for borgerne at lade bagerne fremlægge brød til salg hver onsdag og lørdag formiddag på det nye torv sønden for rådhuset. Senere blev det almindeligt med dagligt brødsalg fra de bagere, der havde bygget boder ved deres boliger; og endelig var der sælgekonerne, der mere eller mindre lovligt strejffede om med brød til fals i kurve. Jo mere spredt handelen blev, jo mindre kontrol havde man. Ganske vist kunne en baker blive straffet for at sælge undervægtigt brød, og man kunne kritisere kvaliteten. Men når alle bagere i perioder havde dårligt mel, var det næsten ligegyldigt, hos hvem man købte.

Ønskede man bedre brød, prøvede man at få fat i det udenlandske. Lybsk hvedebrød var lige så eftertragtet som tysk øl, men brødet var ligesom øllet ramt af forbud mod indførsel – i hvert fald til menigmands forbrug. Noget udenlandsk brød blev alligevel falbudt; men selvfølgelig sendte fremmede købmænd hellere dyrt luksusbrød med skibene end billigt dagligt måltidsbrød. Og drevet af de gode muligheder for salg kom der ikke blot brød, men peberkagebagere sydfra

som „liggerer“. Imod bagerlaugets interesser gav myndighederne også særlige privilegier til udenlandske bagere, der nedsatte sig her. Derfor kunne man i København købe franskbrød, brabantiske kager, Hamburger-Eimond, sukkerkringler og Nürnbergkager. Selv mens det var forbudt at indføre brød fra Lübeck, kom de eftertragtede varer herop; især til Helsingør og København sejlede der skibe ind med forskellige sorter af udenlandsk brød, hvorefter det spredtes videre til salg gennem høkersker.

Det var så almindeligt, at lovovertrederne ikke engang skjulte deres handel. Hverken bagere eller byfoged havde overholdt forordningerne, da Christian 4. bemærkede sløseriet på en tur i Københavns gader i april 1637; imod befalingerne var der intet brød til købs hos laugsbagerne; men en hollandsk kvinde havde åbenlyst i Kødmandergade siddet og solgt brød foran sine vinduer, – hvorefter byfogeden blev truet med indespærring i Blåtårn, hvis lovene ikke blev bedre overholdt herefter.

Om borgerne fik tilbudt godt brød fra laugsbagerne var således både et spørgsmål om årets høst, bagernes overholdelse af skræen og de offentlige tilsyn. En nid-

Små tørrede „skoftebrød“ eller grovbrød vejede 16 lod eller $\frac{1}{2}$ skålpund = 247 g. Det var menigmands daglige kost. Friskbagte junkerbrød, hvedeleiv eller hvedesemler var luksusbrød. I lavsseglene reklamerer bagerne med kringler, boller, „hjerterbrød“, „strutter“ og de kile- eller rhombeformede „vegger“. – Bagerlavsesegl fra Aalborg 1687, Fredericia 1668, Kalundborg 1718, Nakskov og Helsingør. Efter H. Hjorth Nielsen: Kbh. Bagerlaug, Kbh. 1933.

kær politimester gav skriftlig meddelelse om, at det var en altfor almindelig ond vane og ukyndighed i at behandle melet, der forårsagede så dårligt brød, især om sommeren.

Men mens der er skriftlige beviser nok på, at bagerbrødet kunne være undervægtigt og muggent, er det sværere at vide, om folk havde held med den hjemlige bagning. Det blev der normalt ikke skrevet noget om. En mand bemærkede dog i sin dagbog: „10. 7. 1652 (20. 7. efter vor kalender) har vi her i Åby sogn ædt af det nye brød, som er vokset og groet i dette samme år.“

Maden var der selvfølgelig også stor forskel på, men fælles for al mad var, at den var lavet over åben ild. Alene de forskellige arter af brændsel kunne imidlertid sætte deres præg på maden. Nogle fyrede med „udstukken og tørret jord“, som en udlænding beskrev det, fordi han ikke kendte tørv. Det var dog nok bedre, end hvor man kun havde „Riber-ild“, der kunne være såvel klyne (mosetørv) som kokasser. Og selv disse kunne i træfattige egne være så værdifuldt brændsel, at man måtte hævde sin ret over dem, mens de tørrede. Det kunne man gøre ved at prikke forskellige mærker i dem med fingrene, hvad der på Samsø gav dem navnet „prikkelorte“. For at spare brændsel kunne man koge mad til en hel uge i samme gryde. Det klaredes ved at anbringe de forskellige retter i poser og net; udenforstående kunne også dengang blive forbavset over en sådan form for kogning.

Lavede man mad ved et ildsted på gulvet med et hængende „røgloft“ over, risikerede man måske færre sodklatter i den, end hvor der var bygget en skorsten over arnen. Fisk og kød, der lå frit til stegning på riste, var i hvert fald mere udsat for nedfald fra skorstenen end kogemaden i gryder med låg over.

Krydderier blev efter økonomisk formåen tilsat i mængder, som det i eftertiden kan være svært at danne sig begreb om. Datidens kokebøger angav normalt ikke mængden, men nøjedes med at anbefale tilsætning af peber, kanelbark, muskat, ingefær og lignende, så maden fik en „livlig“ smag.

Selv om vi havde helt nøjagtige opskrifter og prøvede at lave mad efter dem, ville resultatet dengang og nu ikke blive det samme. Grøntsager og frugter var af andre sorter; køer blev ikke roefodrede; de fleste fedesvin levede af olden, så kød og flæsk fik en anden smag, og meget mad blev først spist efter i månedsvis at have været konserveret ved tørring, røgning eller saltning.

Trods opskrift er det umuligt at vide, hvordan de pølser har smagt, hvis fyld blev lavet af småtskårne stykker af okse og „børster“ (svineskinker), smagt til med ukendte mængder af salt, peber, muskatblomme, merian, timian og kommen, som derefter blev fyldt i tarme og hængt til koldrøgning – hvor det også fik betydning, hvilket brændsel man brugte på ildstedet. Smagen blev allerede dengang for-

Dagens måltider

skellig trods samme tillavning om efteråret, idet pølserne senere kunne blive ristet eller kogt sammen med anden mad – som de så også delte smag med – eller de blev „ædt rå“, hvorved man dog forudsatte, at de var røgede.

Hvad der gav en pølse dens smag var skjult for folk uden for køkkenet, og svigtende tillid til indholdet kunne komme til orde i mundheldet: „Man skal kende den kone, hvis pølse man æder“. Uanset om man havde tillid til husets madlavning eller ej, var der dog for de fleste ikke andet at gøre end at spise den mad, der blev sat frem. Såvel pølser som andet forråd måtte man tage, som det var blevet under efterårets slagtning og tilberedning, og så måtte man endda være tilfreds, hvis der var nok at tage af. Pladsmangel kunne medføre, at flæskesider og ål lå stuvet i tønne sammen. Men den slags har vel kun kunnet genere en tilrejsende katolik, der i fastetiden måtte give afkald på ålen, da han opdagede sammenblandingen i forrådet.

Dagens hovedmåltider var frokost (d.v.s. morgenmad), middag og aftensmad. Til disse måltider kunne der serveres nogenlunde samme mad. De største mængder blev sat frem midt på dagen, men retter, der var „til middag“ én dag, kunne være „til aften“ en anden dag, og samme slags mad kunne serveres om morgenen. Det gjaldt både hos jævne folk, hvor man spiste grød, øllebrød og sild eller kål og flæsk – og hos de højere klasser, hvor der til hvert måltid kunne være suppe, kød og fiskeretter. Først med teen og kaffen fik morgenmaden sit særlige præg.

Ved morgenmaden blev tørsten først slukket med øl. Det gjaldt også for Christian 4., hvis piger om morgenen skulle „gøre varmt øl“; dog ville han ikke have det med sukker i, hvad der ellers kunne være sædvane, hvor man havde råd til det. At varme øllet kunne få en særlig god smag frem – endog om det gode Hamburger-øl sagde man, at det var bedst, når det var „futet“, svagt varmet.

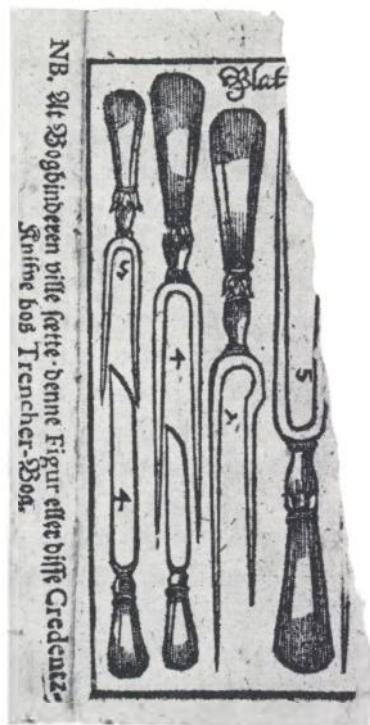
Men øl var ikke altid nok til at sætte liv i lemmerne om morgenen. Også med brændevin var det godt at begynde dagen. „Hvo som hver morgen drikker deraf en lille skefuld, han bliver næppe syg“, stod der i mange husholdningsbøger, og det var et af de trykte råd, der også kendtes af folk, som ikke læste. At nyde snaps med ske, at søbe den, var en naturlig måde at indtage den på – og det var en af grundene til, at det var godt i en husholdning at have fine små sølvskeer. Nogle brugte dog en „akvavit-skål“ eller „brændevinskop“.

Husholdningsbøger hævdede, at „hypocras“ var „en gemen (almindelig) drik at drikke morgen og aften og bliver beredt udi adskillige køkkener, sønderligen om vinteren, og vorder den beredt af kanelbark, ingefær, sukker og vin“. Den gemene udbredelse har dog kun kunnet omfatte de kredse, der havde muligheder for at købe tilsætningerne; men mindre kunne også gøre det. Det glædede den

Dagens måltider

Flæskebørster – skinker – blev saltede og hængt op til røgning. Man kunne også skære flæsk ud i små stykker smagt til med salt, peber, muskatblomme, merian, timian og kommen og fylde det i tarme som pølser, der blev røget i skorstenen og spist ristet, kogt eller rå. – Træsnit i Georg Grefflingers *Ethica complementoria*, Kgl. Bibl.

Stegesæl og kredens- eller trancher-knive kunne være forskelligt formede og var navnlig af uens størrelse, som det ses af dette træsnit i Georg Grefflingers „*Ethica complementoria*“. Dertil hørte et brad-spids, så stegen kunne drejes og ristes jævnt over ilden.

lærde læge Holger Jacobæus, at han i Flemløse på Fyn fik „brændevin med entzian udi“ før hvert måltid, også om morgenen.

I en almindelig folkehusholdning måtte man beregne et morgenmåltid med både øl, brød og sild eller et fad søbekål – selvfølgelig med øl til. De, der i sommertiden stod særlig tidligt op, kunne endda have nydt et mindre måltid forinden bestående af brød og brændevin.

Den gamle skik at gå fastende til alters om søndagen viste sig i spisereglementer undertiden ved, at der kun var beregnet frokost (morgenmad) til

„Kål at koge“

hverdagene. Også i de højeste kredse kunne sparebestræbelserne ramme frokosten. I Frederik 3.s tid nedskar man engang morgensereringen, så hoffolk kun måtte få brød og smør; men da hed det sig også, at al frokost var afskaffet. En rest af de almindelige skikke var det, at kammerjunkeren havde ret til en kop suppe. I øvrigt lykkedes det ikke at inddrage frokosten; man ville ikke nøjes med brød og smør til dagens første måltid. På Det ridderlige akademi i København, hvor der kom unge mænd fra de fornemste kredse, stod der hver morgen en opdækning af både øl, brød, smør, ost, kold steg og rester af mad fra den foregående dags måltider.

Dagens andre regulære måltider var middag ved 11-12 tiden og aftensmad ved 17-18 tiden, dog med forskydninger efter, om det var den lyse eller mørke årstid. Men i landhusholdninger kunne man godt komme op på seks måltider i de lange sommerdage: frokost i form af brød og brændevin ved solens opgang, davre kl. 6 eller 7, „vrægmad“ kl. 9 eller 10 (nogle steder kunne vrægmad dog betyde mid-aftensmad), så fik man „unden“ (som den kaldtes i Jylland og på Fyn) ved mid-dagstid eller lidt derefter, „meldmad“ af smurt brød og ost sent på eftermiddagen og nadver ved solens nedgang. Nogle af måltiderne blev spist ude på marken.

Hvad der – foruden den stadige øldrikning – slet ikke kunne optælles, var de mellemmåltider, som efter polakken Jan Paseks opfattelse ideligt forekom: „Selv når de tærsker sætter de sig, omtrent hver gang de har udtærsket et neg, ned i halmen, tager brød og smør frem, som altid står rede i en krukke, smører og spiser, hvorpå de igen står op og tager fat på arbejdet. Dette gentager de i ét væk og nyder altid en lille bid ad gangen.“

At stille et egentligt måltid på bordet fra morgenstunden gav ikke nødvendigvis problemer med større tillavning i den tidlige morgen. Sild kunne være udblødt og kogt på forhånd, eller den blev spist lige fra salttønden; øllebrød og grød var ofte rester, der blot skulle spædes lidt op og varmes, og den hakkede kål stod tit parat, kogt i store portioner. Kål var en så almindelig ret, at der i flere kokebøger under overskriften „Kål at koge“ indledes med: „Derom meget at skrive gøres ikke behov, det ved enhver bondekvinde, og ofte skal man hos en bonde smage en bedre søbekål end undertiden udi et herrekøkken.“ Men så følger opskriften dog alligevel: „Sæt vand og havregryn på ilden med et rødløg eller to småhakked, lad det syde (koge), indtil det bliver jævnt, hak kålen småt. Når sådet (suppen) er jævnet, så giv kålen deri og lad den syde, til den er blød, giv så smør deri. Men vil du have den med ister, så gnid isteren små tilforn, og lad den syde med havregryn“.

Kokebøger læstes ikke af dem, der havde svært ved at skaffe nok af såvel smør som ister (fedt). I kokebøgerne finder man heller aldrig den for mange så nødvendige viden om, at kålen kunne strækkes med „kålstikker“, d.v.s. stænglen af kål.

„Kål at koge“

Man kunne i øvrigt også koge en art kålret af nælder; og som kød til en kålret kunne man nøjes med „banestykket“, den yderste del af halsen på slagtekvæget. Banestykket var så blodrigt, at godtfolk ikke spiste det; men det var netop den slags slagteaffald, man kunne give til fattige. Dem skulle der jo også være noget til – dels fordi de trængte til hjælp, dels fordi det kunne være til ens eget bedste at vise sig godgørende: „Giv fattigfolk almisse udi Guds navn, det kommer dig vist til nytte og gavn.“

Nogle nøjedes ikke med at give rester fra deres husholdning, men sørgede for oprettelse af og bidrag til stiftelser for fattige. Derfra ved vi, hvad man havde tænkt sig, de skulle have at spise. Kostplaner blev udarbejdede, men undertiden kom det senere til at knibe med både penge, forråd og personale. Det hændte, at fattiglemmernes skemad var „liden og ond“ og endda sveden, som da lemmerne på Gråbrødre kloster i Odense fik medhold i deres klager.

Den gamle skik med faste fiskedage gav god orden i tilrettelæggelsen af bespisninger. Hos de velstillede var det ganske vist efterhånden blevet sådan, at man godt kunne servere høns og anden let kødmad på de dage, der i kostplanen ellers var forbeholdt fiskeretter. Men i sparsommeligt tilrettede planer fastholdt man gerne mandag, onsdag, fredag og lørdag som fiskedage.

Fattiglemmerne på Sortebrødre hospital i Århus fik på disse fire ugedage fisk i form af sild, torsk, makrel, tørret kuller, gråsej, flynder eller hvilling; foruden fisken fik de søbearter, kål eller grød. På køddagene søndag, tirsdag og torsdag skulle de til gengæld have flæsk til middag og kød til aften, også sammen med kål eller ærter og med grød som måltidets anden ret. Man kunne dog regne med at betegnelsen flæsk gjaldt alle de dele af et svin, der kunne laves mad af; i dårlige oldenår blev svin så dyre eller umulige at skaffe, at de helt gled ud af kostplanen. Af kød kunne man regne med at få retter af „nøddekød“ (kød af okse, stud eller ko); desuden bukkekød og lam eller gæs – gamle og fede efter almindelig skik.

To retter til såvel middag som aftensmad regnedes for det nødvendige, selv til fattigbespisninger; men vælling, grød, kål eller ærter fyldte gerne op som den ene ret. For stiftelsernes tjenestefolk, håndværkere og bønder kunne der dog være ekstra sild til morgenmaden, tre retter til de andre måltider eller en „biret“ om aftenen; det var ikke blot et spørgsmål om mere mad, men om en variation udover hvad man kunne tildele fattiglemmerne. På Gråbrødre kloster fik lemmerne hver eneste dag serveret ærter og boghvedegrød, enten til middag eller aften. På Vartov fik de hveranden aften byggrød af sur mælk før fiskeretten. Der var altid kun lagt spiseplan for en uge, men den gjaldt for alle årets uger. Når der dog blev forskel i serveringerne, var det fordi planens ord om bergefisk, kød og flæsk kunne give mulighed for forskellige kvaliteter og tillavninger, bestemt af årstid og forråd.

Kostplaner – retternes sammensætning

Det var en selvfølge, at der skulle indkøbes billigt og tilstrækkeligt i rette tid, og på institutioner med stram økonomi tog man året rundt af det tørre forråd. På Børnehuset i København var man dog så heldig, at Christian 4. efter en inspektion befalede, at børnene ind imellem også skulle have noget fersk mad.

De almindelige husholdningers mad har vel lignet den, der blev serveret for skoledrengene på Duebrødre kloster i Roskilde. De spiste bedre end de fattige på stiftelser, men dårligere end drengene på Herlufsholm skole og Sorø akademi; dér slagtede man året igennem og fik tilmed vildt.

På Duebrødre kloster skulle der laves mad efter en evig gentagelse af denne ugeplan:

Søndag, til middag:	kål, flæsk.
Mandag, „ „ :	boghvedevælling, sild.
Tirsdag, „ „ :	kål, flæsk.
Onsdag, „ „ :	byggrynsvælling, bergesk.
Torsdag, „ „ :	kål, flæsk.
Fredag, „ „ :	ærter, gåsekød.
Lørdag, „ „ :	kallun-såd, sild.
Søndag, til aften:	boghvedegrød, oksekød.
Mandag, „ „ :	byggerød (planen angiver kun denne ene ret).
Tirsdag, „ „ :	boghvedegrød, oksekød.
Onsdag, „ „ :	byggerød, lammekød.
Torsdag, „ „ :	boghvedegrød, oksekød.
Fredag, „ „ :	byggerød, bergesk.
Lørdag, „ „ :	melgrød, torsk.

Lørdagens „kallun“ (drøvtyggermave) var et almindeligt anerkendt fødemiddel. Her skulle kallunet altså tillaves som „såd“. Såd var et fællesudtryk for suppe og sauce, og når „gerrig kone ikke koger godt såd“, var det fordi hun brugte for meget kogevand. Kallun-såden kan enten have været kallun med dypelse over eller suppe med kallun i. For disciplene på Duebrødre kloster var det nok ikke en særlig fin ret; for når kallun ikke kunne fås, skulle den erstattes af „vælling eller andet såd med brød udi“. Kostplanens melgrød var kun mad for menigmand og så ukendt af de fine, at en adelsmand med svindsot kunne få det råd at æde melgrød, der ifølge ordsproget var bondens lægedom. Boghvedegrøden blev regnet for en særlig „fynbo-grød“, selv om man også spiste den mange andre steder.

Hvor man spiste efter planer for institutioner og skoler, fik man derimod nok

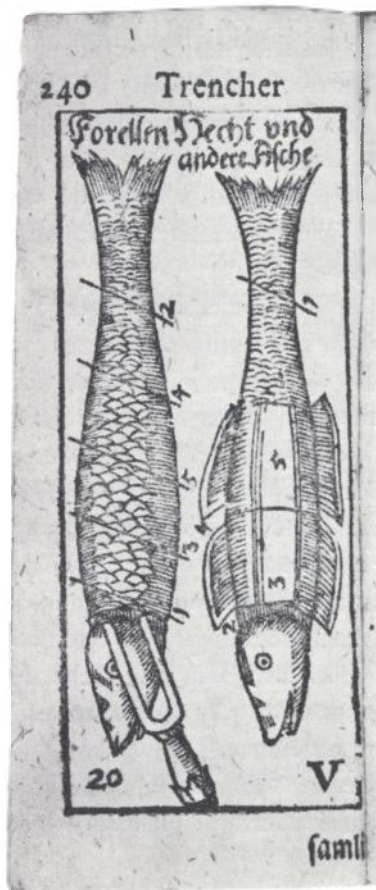
aldrig bondens fine „åregrød“. Det var en sød grød pyntet med hele, kogte æg og med smørhuller i. Men selv hvor der ifølge spisereglementer skulle serveres god mad – som ved bespisningen for studenter på „Klosteret“ (Regensen) i København – kunne man risikere, at maden var „skiden“, at smørret var gammelt, endda med maddiker i, og at bergefisken var så hård, at denne ikke kunne skæres itu. Man måtte endda være glad over ikke at stå nederst på listen over studenter, der var berettiget til bespisning, for nogle gange fik man da slet intet, andre gange kom man med til bords, men gik sulten derfra alligevel.

Mange almindelige retter fandtes hverken i kostplaner eller kokebøger. For man skrev selvfølgelig ikke om „plønder“, der blot var en sammenrodning af forskellige rester, eller om „kads“, der bestod af vand og gryn kogt sammen med en smule ærter i. Måske er der ligesom i de private hjem blevet både „plønder“ og „kads“ ud af de tilsyneladende reelle retter på kostplanerne.

Det er mere tvivlsomt, om der ved de nøjsomme bespisninger var råd til at kræse op med folkeligt anerkendte retter som „brændesnude“, „lummer“ og lignende. „Brændesnude“ var en søbemad, der skulle serveres meget varm. Indholdet var små skiver røget pølse, gulerødder og havregryn, kogt i kødsuppe eller vand og smagt til med timian og peber. „Lummer“ var en ret, der kunne træffes både hos høj og lav – blot med den forskel, at den hos mindrebemidlede kun kom på bordet ved festlige lejligheder. Lummer kaldtes også for „sort mad“ på grund af udseendet. Retten bestod nemlig af fersk kød kogt i blod og eddike. Det var en af de mange retter, der kunne tillaves ved slagtetid og „forvares“ som forråd; man kunne dog også straks ved slagtingen få en slags lummer i form af blodsuppe med lever i.

At man brugte blod til madlavning undrede en polak, der som officer ved hjælpetropperne fik indblik i dansk madlavning: „Når de slagter en okse, et svin eller en bede, lader de ikke det ringeste blod gå til spilde, men hælder det i et kar, hvori de kommer havregryn eller boghvede. Dermed udstopper de dyrets tarme, koger dem alle til hobe i en kedel, lægger dem ligesom en krans omkring dyrets hoved og serverer dem på bordet og nyder dem som en stor lækkerbidsken. Ja, endog i adelige huse bærer de sig ad på den måde, og jeg blev trakteret dermed, indtil jeg følte væmmelse og omsider erklærede, at det ikke anstod sig for en polak at spise den slags ting; thi følgen ville blive at vi lagde os ud med hundene, da det var deres mad.“

„Saltmadsfadet“ var en anden typisk dansk servering, der undrede udlændinge. En franskmænd skrev omkring 1620: Skønt der er rigeligt med vildt i landet, serveres sædvanligvis et stort fad fyldt med skinke, saltet og røget kød, grisetæer og griseører, servelat- og medisterpølse; til dessert lidt smør, lidt ost og fisk fra havet.

Endnu i første del af 1600 årene spiste man fisk i mængde, ikke blot ved kysterne. Hovbønder på kongens slotte skulle efter forordningen 1599 have en sild eller to, et stykke brød og en drik øl efter lejlighed. Spegesilden egnede sig på grund af sin passende størrelse til portionsanretning. Man spiste også fersk fisk som foreller, gedder, aborrer og brasen samt tørfisk som torsk, flynder, røkker o. l. Her ses udsækning af foreller og lignende fisk i små stykker. – Georg Grefflinger: Ethica complementoria.

Saltmadsfadet var en særlig dansk anretning. En franskmand beskrev det o. 1620 som et stort fad fyldt med skinke, saltet og røget kød, grisetæer og griseører, servelat- og medisterpølse og som dessert lidt smør, ost og fisk fra havet. Men tit serveredes også hele svinehoveder. På dette træsnit fra Georg Grefflingers Ethica complementoria ses, hvordan hovedet blev skåret ud.

Saltmadsfadet eller – som det også blev kaldt – „Gammelmadsfadet“ var et resultat af køkkenernes langtids-forsyning. De forskellige røgede og gennem lang tid saltede retter samt enkelte grønsaltede (frisksaltede) var en servering, der kunne arrangeres efter formåen. I den førnævnte bespisning på Duebrødre kloster kom der kun saltmadsfad på bordet ved årets tre største højtider. Hos bønder var det almindelig gildemad, og hos mange velstående fik man det hver køddag,

søndag, tirsdag og torsdag. Sådan var det for eksempel hos de fine folk, der spiste på Malmøhus i 1627-28. Til fem personer var beregnet: en tredjedel af en flæskeside, et stykke røget oksekød og et stykke røget lammekød, en halv gåsekrop, en oksetunge og en kødpølse. Men udover dette var der til de fem personer beregnet en oksesteg på 8 pund, et halvt lam, 1½ pund kallun, en gås, fire høns og en gris samt ærter og fisk. Men levninger var ikke noget problem, de var en del af lønnen for tjenerskabet og dem, der havde ret til rester fra herrebordet.

For de fleste var saltmadsfadet dog noget særlig festligt, og med det kunne bønderne traktere hinanden ved oldermandsgilder. I Vejlbj på Fyn stod således i vedtægten, at der til Matthiasdag skulle sørges for „tre gode retter mad, nemlig nogle fade groffenbrad eller hønsekødsuppe, nogle fad saltmad med flæsk, kød og kødpølse, som dertil hører, nogle fad bergfisk“. „Groffenbraden“ var en oksesteg, som dog på grund af vanskelighederne ved at gennemstege større kødstykker også blev serveret kogt. For mens man i finere husholdninger kunne have bevægelige bradespid, klarede man sig de fleste steder med en rist; den var god nok til at stege fisk og pølse på; men større stege blev ikke møre. Enten kogte man derfor kødet og ristede det bagefter, eller også serverede man groffenbraden i det kraftige kogevand – hvad der antagelig har været tilfældet ved oldermandsgildet i Vejlbj, da retten lod sig erstatte af hønsekødsuppe.

Hvad enten kogevandet fra groffenbraden blev til egentlig suppe, eller det blev til sauce, som man slog ud over kødet, når det skulle rettes an, kogte man det undertiden op med vin og mange slags fine urter og krydderier. Men jævne folk måtte nøjes med at koge groffenbraden med gulerødder, der måske vandt et vist indpas i madlavningen, fordi man sagde, at gulerødder tilskyndede „til de naturlige lyster og deres værk“.

Kogekunsten og de dertil brugte ingredienser kunne altså være påvirket af såvel gammel som ny tro på, hvad mad og drikke betød for sundhed og sygdom. For eksempel kunne man læse, at saltvandsfisk var sundere end fisk, der kom fra ferskvand, fordi saltet måtte have fortæret den overflødige kulde og fugtighed; derfor kunne saltet sild anbefales som en uskadelig og let fordøjelig spise, der godt kunne tages lige fra tøndens rå. Havde man råd til det, kunne man tjene sin sundhed ved at rådføre sig med „En liden artig og konstlig Fiske-Bog“. Deri blev man rådet til at koge fisk i vin, fordi fiskens naturlige kulde da blev tempereret af vinens naturlige varme. Men måtte man spare, kunne man nøjes med halvt vin, halvt vand, eller man kunne blot koge fisken i vand og bagefter overhælde den med vin eller eddike.

Fiskens „naturlige kulde“ var også til at undgå – eller til at se bort fra – hvis man styrkede sig med øl og brændevin. Men fødemidler med ukendte virkninger var det risikabelt at få ind i den daglige kost. En urtebog fra 1648 – udgivet et år

efter en skørbugsepidemi – gav omhyggelig beskrivelse af planter og deres virkning som føde: agurker var efter deres natur ganske vist kolde og våde, men nedsyldt med dildblomster og lage kunne de sættes på bordet ligesom rødbeder, muldebær og kapers og – trods det kolde og våde – mærkværdigt nok være spiselige for både unge og gamle, ja endog „for en ung, som af den beske galde kan have besværing, til at stille hans hidsighed; men de kan også forårsage en kold mave ulægelig skade, når de i utide bliver fortærede.“ Nogle år senere skrev en mand under en hedebløge, at der var fremvokset „en stor mængde agurker, som lægerne har sået og nu høste frugten af i form af dysenteri. Mange folk døde uden at vide af det“.

Så var det nok sikrere at holde sig til de sædvanlige ting – som den bonde- mand, der „holder af en kål, hans urter er ej mange“. Han var heller ikke misundelig på de riges mulighed for at få fremmedartede ting, for „langt over en citron et æble hannem smager“. Men selv æbler var – trods forordninger om at plante frugttræer – ikke mere udbredte, end at en præst i Vesterbølle i 1698 kunne glæde sig over, at han nu spiste de første æbler, som i hans tid var dyrket der. I frugtbarne egne og i fine husholdninger var det en lettere sag at lade „kriegske“ æbler, gemmeæbler, indgå i husholdningen.

Jordbær var en af de frugter, der som vild plante var velkendt, men som i dyrket form kun kendtes af få. De „tamme“ var dobbelt så store, men ikke nær så gode, efter hvad der stod i urtebogen, og samtidig fik læseren denne advarsel: Kvinder, som af karrighed i stedet for rhinskvin kom mælk over jordbær, de gjorde sig ingeniunde et godt gavn, for deraf kom adskillige onde tilfælde. Man kunne få ondt af vejr udi livet eller få bugløb, dersom man kun kom mælk over jordbær, men vel tilredte med sukker og vin var de overmåde sunde. De skulle dog helst spises før andre retter.

Hvidløg var godt mod forgift, og det var et ofte givet råd at spise hvidløg, hvis man på rejser var nødt til at drikke vand. En ellers erfaren mand undrede sig imidlertid over, at hans fremmede rejsefælle lod sine stege bestikke med hvidløg. Men hvidløg må have været en selvfølgelighed i den daglige husførelse hos den bondekone, der tænkes på i de rosende verslinier:

„Hun lugter mest af hvideløg,
af lage, sild og fisk,
af hummel, pors, af køllerøg,
og sved, for hun er frisk.“

Det var sundt at svede, og det kunne være endnu en grund til at komme meget „krudt“ (krydderier) i maden. Efter husholdnings-kalendernes råd skulle man

dog vare sig for sød mad og indsyltede krydderier i sommermånederne, og i den kolde tid bruge varmende nellike, kanel, ingefær og lignende. Det passede godt med, at man om vinteren tog forrådsmaden frem – og til sundhedens gavn fik den til at smage „livligt“.

I bedre husholdninger var 4 retter mad til et måltid almindeligt. I andre serveredes 6-12 retter, og til fine måltider kunne man komme op på omkring 50 retter foruden konfekt. Ved fornemme tafler kunne der endda blive serveret hundrevis af retter. Men retternes antal må forstås ud fra tidens udtryksmåde. En „ret“ kunne være et bestemt kvantum af en fødevarer – således som før nævnt 8 portioner – eller en ret kunne betyde en bestemt slags mad. Derved kunne adskiligt, der altid spistes sammen, blive regnet som forskellige retter.

Det var dog ikke altid, man brugte denne beregning af retternes antal. Allerede i 1600 årene var man kommet ind på at kalde sammenhørende mad for en ret. I Duebrødre klostres spisereglement fra 1668 stod der således, at „tilbørlig lungemos, pølse etc.“ hørte med til en ret.

Skulle man ellers have lidt ekstra ind i måltidet, kunne det holdes uden for optællingen som en „biret“ eller et „bifad“. Og den talemåde benyttedes også undertiden, når en forordning satte grænser for, hvor mange retter man måtte byde på til gilde. Selv om konge og øvrighed mente, det var bedst for befolkningen at begrænse overdådigheden, ville mange selv bestemme, hvordan det skulle gå til i deres eget hus:

„For stadsens skyld det sker vel og,
et bifad hos man sætter,
thi efter egen kogebo
sig fruentimmer retter.“

Når der ved fine måltider blev budt på et stort antal retter, stod de dog nærmest til udvalg på bordet. En sådan „anretning“ eller „sæt“ blev siden taget ud, og et nyt „sæt“ blev båret ind. Trods mange retter mad var måltidet derfor sjældent på mere end to eller tre „anretninger“.

Selv om retternes antal er mindre imponerende, når man tager udtryksmåden i betragtning, var det dog store mængder af mad, der gik til. Regnskaber viser undertiden tilberedning af så store mængder til et begrænset antal højerestående personer, at de umuligt kan have fortæret det hele. Det var heller ikke meningen.

Levninger var som nævnt ofte en del af naturalielønnen for lakajer, tjenere og andre ansatte. Ganske vist spiste de ikke med ved bordet som karlen hos en bonde, men deres kost var alligevel en del af herskabets mad. Mens karlen langede til

Øl mod „pølstørst“

samme fad som bonden, måtte lakajen vente til hans herre havde spist, men fik til gengæld rester af herreretter og gode drikkevarer.

Der var således en del tjenestefolk, der fik næsten samme mad som deres herskab, både hos menigmand og hos de rige i samfundet. Og det har de nok været bedre tjent med end at blive bespist efter et reglement for folkehold.

„Og skal ingen arbejdskarl eller embedsmand have mere end 3 stob øl om dagen både for arbejds- og aftensøl. Ingen tjenestedreng skal have aftensøl – som hidtil er sket af nogen borger.“ Men denne bestemmelse i Randers bylov blev næppe overholdt, når det var svært at holde folk. 4 potter øl om dagen pr. mand var nogenlunde det kvantum, man regnede med, hvor der var afmålte rationer. Børn kunne nøjes med 2 potter svagt øl.

Tørst blev kun i nødsfald slukket med vand; især i byerne kunne vandet være sundhedsfarligt, og i hvert fald var der jo ingen næring i det. Øl blev derimod regnet for et godt og nødvendigt næringsmiddel, og man blev tørstig af den saltede, røgede og krydrede mad. Man talte om „drikkeøl“ og „spiseøl“. Spiseøllet var en naturlig del af kosten, et ligeså nødvendigt tilbehør til ethvert måltid som brødet. Men spiseøl kunne også bruges som udtryk for øl af en kvalitet, beregnet til røgere, tærskere og deslige folk; andre i samme husholdning kunne til spisningen forvente „svendeøl“ eller „herreøl“.

Velstående folks mulighed for at drikke vin ændrede ikke deres behov for øl. Selv om man fik vin til maden, skulle der alligevel øl på bordet, og det drak man så ind imellem – hvilket udenlandske gæster undrede sig over. Også på det udækkede bord plejede der at stå et krus øl, i hvert fald af det tynde, så man havde mulighed for at slukke sin tørst. Var der låg på kruset, stod øllet bedre i fred for fluer; var det en pibekande, behøvede man ikke at lette låget for at drikke, men brugte piben. Derfor kunne en mand i glæde over sit øl skrive: „Jeg patter som et hesteføl på tuden af en kande“. Øl var til gavn og glæde, et næringsmiddel og det eneste, der formåede at slukke en „pølstørst“, når man havde spist krydret pølse.

Øllet hørte altså til en husholdnings højst nødvendige forråd; men det afhang af boligen, om man bryggede selv. Byboer måtte købe det, de havde behov for, når man ikke i en bylejlighed kunne brygge øl. På bøndergårde havde man muligheden – men kom alligevel ikke altid godt fra ølbrygningen. Det var ikke gjort med at have plads til bryggerkar og andre nødvendige remedier; der var så mange punkter, hvor det kunne gå galt undervejs med brygningen.

Bygkorn skulle sættes i støb og gøres til malt; når byg var alt for dyr, kunne man bruge „blandkorn“, så der også var rug og havre med. Siden skulle malten i bryggerkarret og trække med flere hold kogt vand, det afsiede skulle blandes med afkog af humle, og endelig skulle der sættes gær på. I hver enkelt arbejdsgang skulle der

Når man havde mættet sig med saltmadfadets kraftige kost og alskens krydrede retter, blev det nødvendigt at slukke sin „pølstørst“ med hjemmebrygget eller godt tysk øl. „Jeg patter som et hesteføl på tuden af en kande“, skrev en mand. Men fornemme folk drak gerne af bægre eller glas, hvori den stærke drik skænkedes af en vægtig tinkande. – Malet glasrude fra Vigerslev på Fyn, påskrift: Anders Gregers 1605. Nationalmuseet.

skønnes over tid og temperatur; men selv med erfaring og klogskab kunne noget slå fejl, så øllet blev tyndt og surt. Havde man god byg og havde man købt humle fra solrige egne sydpå, var der bedre chancer for godt resultat; og i alle tilfælde skulle man gerne sørge for at få brygget mest muligt i tordmånede, marts, hvor vandet var bedst.

Alene det at få godt vand til brygning kunne være et problem, som ikke engang blev mindre, selv om man gravede nye og bedre brønde. For så kunne det ske, at kvinderne brugte brønden med det gode vand som vaskested, til „at to nogle urene og skidne klæder“. Derfor blev det i Nakskovs vedtægt fra 1635 forbudt at vaske tøj i det vand, „som man brygger af eller henter vand af til at koge mad ved, som her tit sket er.“

Når øllet trods stort besvær ikke altid blev godt, måtte man være opmærksom på de farer og midler, man havde hørt eller læst om. Man kunne værne øllet mod surhed ved at lægge en tordenkile (flintøkse) eller et helt hønseæg i tønden; og man kunne prøve at få øllet brygget, uden at menstruerende kvinder kom i nærheden af det. Det sikreste var dog nok at spare på vandet, at brygge øllet stærkt og at „forvare“ det med humle; havde man brygget et særlig kraftigt øl, der kunne holde sig, var der mulighed for efterhånden at spæde det op med „fersk“ øl, for at „forfriske“ det.

Øl kunne gøres bedre og sundere ved, at man tilsatte krydderier. Øl med rosmarin og lavendel blev anbefalet til ammende kvinder, og tilsætning af enebær skulle være godt mod forgiftning, mod sten i nyrerne og mod menstruationsbesvær. Man kunne også forbedre øllet med salvie, isop, mynte eller laurbær. Blandt meget andet brugte man også malurt, der langt frem i tiden blev stående som et naturligt tilbehør til ølbrygning.

Men man kom ikke udenom, at tysk øl var bedre end både det hjemmebryggede og det købte danske øl. Det tyske øl havde været let og billigt at få, indtil der i 1621 kom toldforhøjelser og delvis forbud mod indførsel. Nu blev den før så billige „pryssing“ fra Preussen dyr, og de finere ølsorter som „Brøjhan“, „Barsbier“ og „Rostocker“ blev kun sat på bordet hos standspersoner, for hvem almindelige forbud ikke gjaldt. Forbudet måtte snart lempes, for ellers mistede kongen for meget i toldindtægt. Men forinden var der kommet fart i den danske ølbrygning. Kongens bryghus var en nødvendighed, fordi flåden skulle forsynes, men også borgerne kunne købe øl derfra. Og rundt om i landet opstod der på bryggerier så anerkendte variationer af det hjemlige øl, at selv en forvænt mand som Holger Jacobæus sørgede for at skaffe sig „Buur-øl“, når han passerede Randers.

Myndigheder måtte, ligesom med hensyn til brød, sørge for bestemmelser om øl, så folk efter stand og vilkår kunne købe det, de havde råd til af det nødvendige næringsmiddel. Bryggernes privilegier tyngedes derfor undertiden af krav om, at der både skulle brygges dobbeltøl, hvoraf der kun blev 5 tønder af 24 skæpper malt, samt det mindre kraftige middeløl og dernæst skibsøl, som gav 10 tønder af 24 skæpper malt, og endelig – til fattigfolks fornødenhed – det tynde „Cavente“, hvilket egentlig var en betegnelse for det dårligste klosterøl. Da der også var muligheder for at få udenlandsk øl, og da det var det dyreste, måtte man i store husholdninger passe på, at disse beholdninger ikke blev brugt til personer, som burde nøjes med hjemmebrygget eller købt dansk øl. Det kunne blive for bekosteligt „at spise dem med tyskøl, som med skolemesteren begyndt er“. Det gjaldt om at sætte grænsen i tide.

Trods forbedringer var det meste af det danske øl ikke blevet mere eftertragtet, end at handlende fik højere pris, når de tilbød det som tyskøl – det var kun sørgeligt, når det efter klager og undersøgelser viste sig, at det svage, danske øl ikke kunne leve op til den falske varebetegnelse.

Man drak som nævnt øl både til maden og ind imellem. Men mælk regnedes også for en sund drik, især gedemælk og fåremælk blev i visse måneder anbefalet som „en synderlig lægedom“. Mælk skulle dog også bruges til smør, ost og grød, og om vinteren kunne der let blive mangel på mælk. Derfor blev nogle udsalgssteder kun holdt åbne i den gode sæson. På Blegdammen i København var der således

Mælk, vin, lutendrank og brændevin

kun mælk til salg om sommeren fra „Tud i bred røvs hus“, kaldt således efter den kvinde, som boede der.

Mælk lavet til koldskål og smagt til med sukker var en fin ret, som man også kunne få serveret på traktørsteder om sommeren. Men almueskvinder måtte være tilfredse med blot at kunne sidde hos hinanden og snakke over en skål sur mælk, som de søbede af. Folk fra fattiggårde klagede undertiden over, at de aldrig fik mælk – det var billigere at give dem tyndt øl.

Hvor surt og tyndt øllet end var, regnedes det dog for bedre end vand. Nogle havde råd til at drikke sukret og kraftigt øl, og en moralist fordømte det overvældende øldrikkeri på vers:

„Af øllet som rinder ned ad dit skæg,
blir klæderne stive ret som en væg,
i dennem er mer' gammelt øl og vin,
end mangan mand haver i kælderens sin.“

Selv om de færreste havde vin i kælderens, var de billige sorter dog ret udbredte; til bedre måltider hørte der vin, og nogle fandt det særlig fint, når „sukker klumpevis man i pokalen strøede.“ Derimod var det sjældent at blande vinen med vand, hvad besøgende gæster fra mere vindrikkende lande kunne undre sig over og derfor bemærke, at om danskerne gjaldt det samme som om hollænderne: „de ligger midt i vandet, og aldrig dog de vandet drikker“. Men efter dansk smag gjaldt det ikke om at fortynde vinen; man ville hellere søde, varme og forstærke den i så høj grad, at det blev en helt anden drik, nemlig „Lutendrank“. Til 8 potter vin kunne man da bruge 8 lod af blandede, afkogte krydderier som kardemomme, ingefær, sukat og paradiskorn – samt 2 pund sukker.

Havde man ikke råd til lutendrank, kunne man heldigvis få en sukret og kraftig drik uden at bruge vin og dyrt sukker, men derimod honning, kogt op og smagt til med lignende krydderier som i lutendrank, nemlig mjød. Mjød regnedes for god mod rygværk og anden sløjhed – bortset fra at den også blev drukket for nydelsens skyld af såvel mænd som kvinder, og det var en drik, som man kunne byde større børn. Folk, der var imod, at man importerede andet end det strengest nødvendige fra udlandet, anbefalede mjød, fordi drikken kunne brygges af egen honning.

Også brændevin kunne laves af hjemlige produkter – men i den sag følte myndighederne sig tilskyndet til at passe på folket. I 1618 blev det forbudt at sælge brændevin på gaderne, og man kunne da heller ikke komme udenom, at der var sket ubehagelige ulykker, efter at folk havde drukket for meget brændevin. I 1621 blev det forbudt at servere brændevin eller anden stærk drik ved bryllupper, men

den slags forordninger nyttede lige så lidt som, at man gentagne gange forbød hjemmebrænding. Selv hos gejstlige kunne man, efter at det var forbudt, finde brændevinstøj. Desuden var der nok af steder, hvor brændevin solgtes. Hvad man end forordnede årene igennem, måtte man dog – som i Falkerslev i 1712 – erkende, at det hidtil havde været sædvane at holde gilder med stor overflødighed af mad og brændevin, men efter den ny landsbyvedtægt, som man det år skrev, skulle man indstille sig på kun at byde mad og øl „til nødtørftighed“. Man kunne i det mindste i paragrafferne stræbe efter, at der blev serveret mindre.

Om end de fleste var vant til at drikke brændevin tit – om ikke for andet, så for deres sundheds skyld – kunne det dog hænde, at en ung mand i sit 25ende år ikke havde drukket brændevin eller røget tobak for mere end en 10 skilling; og at det, da han kom til folk med andre vaner, faldt ham besværligt at „drikke både før, under og efter måltiderne én til ti eller flere små skåle brændevin“.

Selv om man ved den levevis kunne miste styr på sind og lemmer, var det dog – inden for visse grænser – noget så anstændigt at være påvirket, at en præst modtog et bindebrev med dette vers i:

„En ærlig rus jeg ikke vil forsvære
udi en brav mands hus, dog alt i tugt og ære.
Det er jo ingen spot at blive selskab lig,
når alting kun er godt og bruges skikkelig.“

Da præstens ven i året 1700 skrev sådan, var der dog blevet mulighed for at drikke nydelsesmidler, som man ikke fik rus af: te, kaffe og chokolade.

Allerede i 1654 bragte ostindiefarere noget meget udsøgt hertil: „en kinesisk plante ved navn te“. Den kejserlige tyske gesandt i København, der i et brev fortalte om nyheden, vidste at lærde mænd satte meget pris på det vand, der kunne koges på bladene, og at denne tedrik skulle være god mod mange sygdomme. Selv syntes han, at det var en ildesmagende, bitter drik. For dog at få den ned fandt han på at drikke den meget varm, så han mærkede mindst muligt til den ubehagelige smag. Han prøvede også at dulme smagen ved at blande te med chokolade, der for ham var en velkendt drik.

I 1661 blev den berømte Thomas Bartholin i et brev fra Slesvig forespurgt om hans mening om den nye drik kaffe; i Gottorp havde man nemlig hørt rygter om drikken fra det svenske hof. Da kendte Bartholin endnu ikke kaffe, men fire år efter kunne han i sin farmakopé berette, at kaffen hurtigt havde bemægtiget sig Europas hoffer, ikke just fordi kaffen smagte godt, men fordi den var noget nyt, og man sagde, at den var opkvikkende og gav appetit.

Samme år som Bartholin gav disse oplysninger videre, i 1665, skrev lægen Simon Paulli, at kaffe og kinesisk te nu blev falbudt på apoteker som store sjældenheder. Nyhederne blev ikke anbefalet af Paulli, men det tiltalte ham dog, at te ikke berusede, ja at te endog skulle kunne modvirke beruselse og søvnighed.

I 1669 var te, kaffe og chokolade blevet så velkendte, at man advarede mod dem i „Den danske Mercurius“; men samtidig slog man et slag for hummeløl og anden landsens drikke, der uden tvivl var bedre end „slig kram, hvis kraft jeg kender ikke“. De ukendte kræfter i drikkene var dog netop noget meget diskuteret, og om kaffen mente man at vide, at perserne brugte den „for at gøre naturen ufrugtbar“.

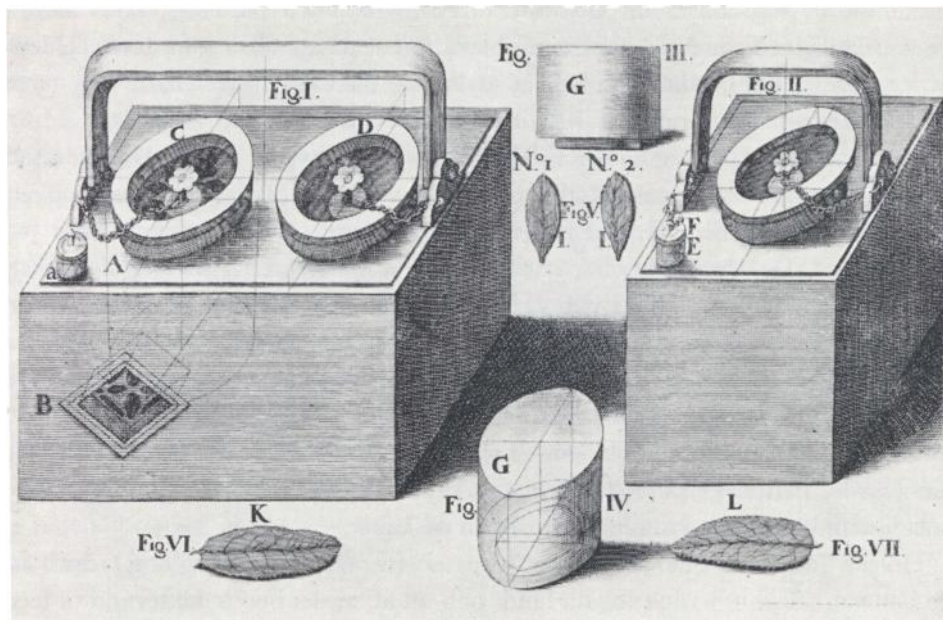
Med de delte meninger om de nye drikkes smag og virkninger måtte det være det bedste at tilbyde gæster alle nyheder til valg efter behag, ligesom man serverede forskellige slags vin og konfekt samtidig. Sådan brugte man det hos den danske ambassadør i Nijmegen i Holland, hvor lakajen omkring 1677 frembar såvel chokolade som kaffe og te i samlet servering til selskaber.

Holger Jacobæus (der kendte kaffe og te fra sin rejse i England) drak te, da han var i Aarhus i 1692; og da fandt han ud af, at det bedste kildevand til teen skulle tages ved Kejserens skanse. Hans tedrikning kan måske have undret menigmand ligeså meget, som da en bonde i Norge overværede, at admiral Ove Gedde spiste salat og drak te; det blev opfattet, som om det nu var „ude med Ove Gedde, thi han æder græs og drikker vand“.

I 1696 var de nye drikke så udbredte, at man i sabbatordningen indførte et forbud mod udskænkning i te-, chokolade- og kaffehuse, inden aftensangen var afsluttet. Også vintappere prøvede at modernisere deres forretninger ved at udskænke te og kaffe. Ved indkøb var det endnu almindeligt at gå til apotekeren efter nydelsesmidlerne; i København kunne man dog også købe kaffe, te, chokolade, tobak og konfekt hos kongens tidligere sukkerbager. Men at indkøbe og selv tillave var ikke så ligetil: det krævede nyt udstyr i husholdningen af kopper og kander, hvis man da ikke, som det blev almindeligt på landet, klarede sig med at søbe af de sædvanlige små skåle.

Ved tillavning af kaffe og te var der den store forskel, at kaffen gav et nyt køkkenarbejde med at riste de hele bønner og male dem. En speciel kaffekande var ikke strengt nødvendig, fordi kaffen kunne koges op i kobberkedlen med vand og serveres fra den samme. Til gengæld blev der – da man ikke tragtede kaffen – brug for at anskaffe sig en kaffestol eller „kaffefrø“, hvori kedlen hang og meget lempeligt kunne hældes til opskænkning, uden at der fulgte for meget grums med. Til teen skulle man have tepotter, som vandet blev hældt på, og det kunne man gøre i stuen, så den dyrebare te aldrig behøvede at komme ud i køkkenet, men blev forvaret inde i fine, små beholdere.

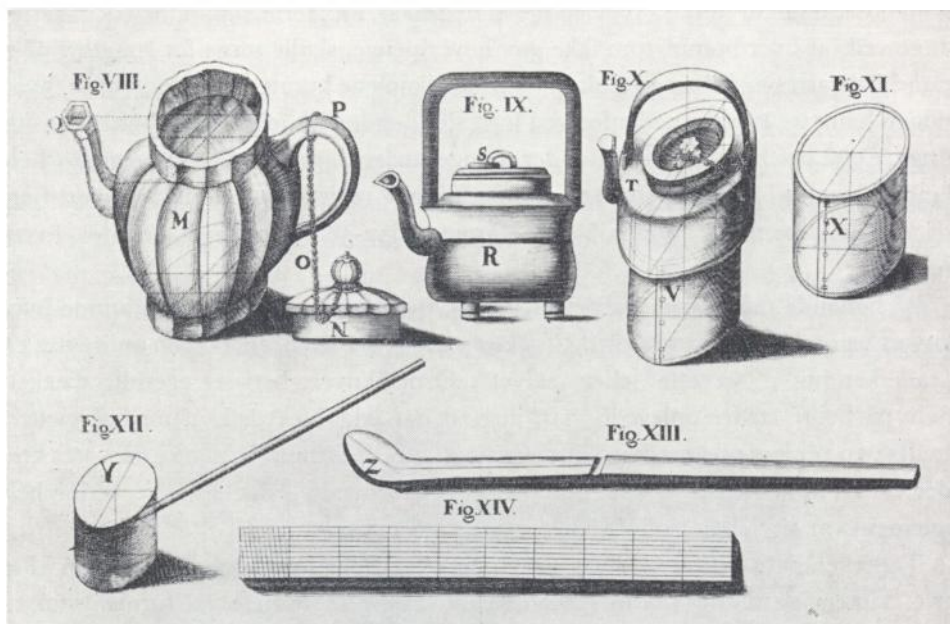

Lægen Simon Paulli skrev i 1665, at man nu kunne købe kaffe og kinesisk te på apoteker som store sjældenheder. På dette kobberstik gengiver han to kinesiske temaskiner, der er indrettet med dobbelte vægge af kobber: Den inderste består af en forfinnet vandbeholder, den yderste rummer trækulsgløder, som får luft gennem risten, B. Til venstre ses oven på begge maskiner små tebeholdere med dæksel. Begge figurerne G viser lakdåser beregnet til teens opbevaring.

Det eleganteste var at have hankeløse kopper af ostindisk porcelæn. Efterligningerne i europæisk fajance kunne ikke blive så tyndvæggede som porcelænet; men et keramisk materiale var i alle tilfælde nødvendigt, da man ikke gerne nød de varme modedrikke af glas eller af de metalbægre, som man havde brugt til brændevin, og ølkrusene var alt for store.

Svarende til kopperne kom der kander af porcelæn eller fajance, men til kander kunne man dog også bruge metal, og en fin sølvkande kunne man slippe billigere til ved at sende familiens gamle sølvpokaler til omsmelting; nu var det alligevel ved at være umoderne at sende dem bordet rundt med øl, mjød eller vin i. Kander af mindre fine metaller nåede en sådan efterspørgsel, at kandestøberlauget slet ikke kunne følge med, men måtte finde sig i at hollandske kræmmere i 1708 frit fik lov til at sælge kaffe- og tepotter af tin og blik. Det var bekosteligt at skulle købe nyt, ikke blot udstyr, men desuden stadig indkøbe råvarer til drikken. Rigmanden Abraham Lehn indførte i sin regnskabsbog i 1718, at han havde betalt 2 rigsdaler for $\frac{1}{2}$ pund te – og det var nøjagtig det samme, som han gav for 6 flasker rødvin. Af kaffe købte han 1 pund for 1 rigsdaler og 3 mark. Da

Simon Paulli har tegnet to tepotter, hvoraf fig. VIII nu findes i Nationalmuseet, og én af kobber med indsats. Desuden en træhammer og en rørespatel anvendt ved tilberedningen. Han mente ud fra bladenes form at kunne bevise, at den kinesiske te og almindelig pors forholdt sig til hinanden som to æg og altså praktisk talt var det samme. No. 1 på foregående billede er et blad af kinesisk te, no. 2 er et blad af pors. – Paulli: *Commentarius de abusu Tabaci* . . . et *Herbæ Thee*. Kbh. 1665.

var te og kaffe ikke mere medicin, men nydelsesmidler, som man købte af lyst eller for at servere noget lige så fint som de rige.

Bordene havde noget ind i 1600 årene hos mange borgerlige fået en fyrstelig prydelser: man sad under bordhimmel. Den behøvede dog ikke som hos de højerestående at være af fløjel med gyldne frynser; man kunne godt efterligne den pompøse udsmykning med en drejlsdug, som sad på ramme over bordet i den daglige stue. Den praktiske gavn var den samme uanset materialet: bordhimlen hindrede drys fra bræddeloftet i at falde ned i maden, og en edderkop kunne af bordhimlen blive bremsset i sin videre nedstigning.

Selve bordet var undertiden dækket af et kulørt bordtæppe, hvorover der lå en eller flere linneduge, som skulle have pressefolder og hænge ned på hver side af bordet. Det almindelige har nok været kun at dække med én dug – om man overhovedet hørte til de kredse, der brugte dug. En franskmænd på rejse her i landet skrev – måske lidt overdrevent – at det var almindeligt over hele Danmark at finde smukt linned på bordene, så fint som det hollandske; det kan iøvrigt have været

hollandsk, da man importerede en del af den slags. På Herlufsholm blev der skaffet duge ved, at hver bonde, som ikke gav hoveripenge, skulle sørge for spinding af 2 pund hørgarn om året, og resultatet var, at diciplene kunne sidde ved borde, hvor dugen hang tre kvarter nedenfor ved hver side; endog på folkestuens borde var der duge. Også hos bønderne fandtes der mange steder duge; på Årsmarke gods (Lolland) blev der i årene 1696-1705 gennemgående registreret en dug for hvert fjerde dødsbo, mens der under Vallø i årene 1652-58 registreredes én for hvert tredje.

På lignende måde, som bordet blev beskyttet med en bordhimmel, kunne hver kuvert være skærmet mod støv og insekter ved, at der over tallerkenen anbragtes en „tallerkendug“, „servette“ eller „salvet“. Ordet kuvert betyder egentlig dækket. Selv på bedre steder oplevede man dog, at der ikke blev dækket med servietter, hvilket en rejsende bemærkede under sit ophold i Helsingør i 1640: „På vores kro, der var en af de bedste, brugte man ikke servietter ved bordet, skønt servering helt igennem var rigtig og renlig“.

Tallerkener var af forskelligt materiale efter folks formåenhed: sølv, tin eller træ. Tinservice fandtes i så forskellige kvaliteter, at tin kunne være fornemt nok til fine folk, der dog ikke var så fornemme, at de spiste på sølv. Men tintallerkener fandtes dog også så billige, at almuen købte „mangot“, det simple mængdegods af tin. Tallerkenerne var forsynet med en bred fane, og denne vandrette kant brugtes til at lægge salt og siden rester på.

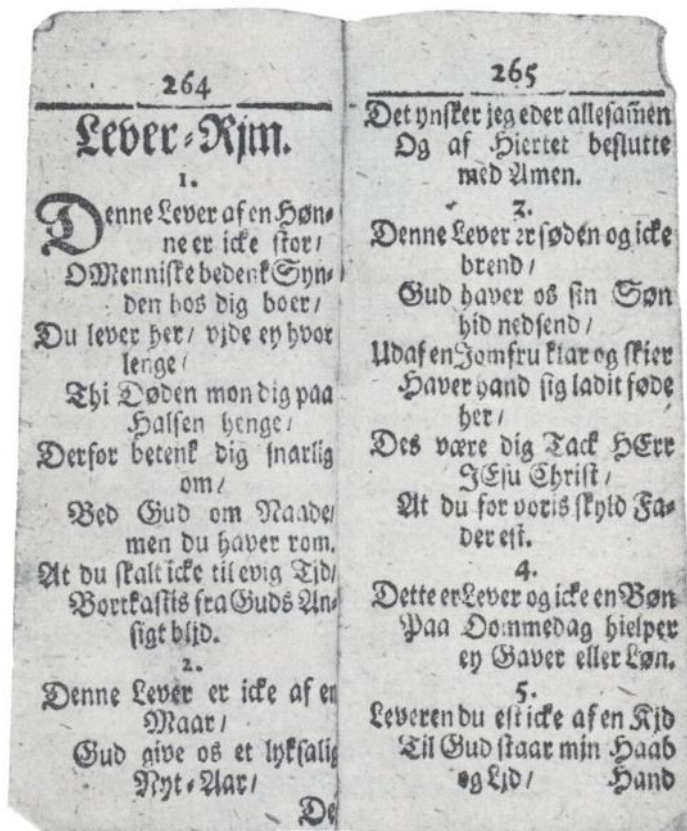
Selv om tin måtte regnes for finere end træ, foretrak man tit dette materiale til ølkander, fordi tin gav øllet afsmag. Trækander kunne alligevel være fine; således havde Gabriel Bundtmager i Aalborg valbirkstobe med sølvringe på. Valbirk var særlig godt til øl, og det var et fremskridt, da man på Herlufsholm anskaffede ølkander af valbirk, efter at tinkanderne var blevet kritiseret på grund af den afsmag, de gav. Men her fik man netop et eksempel på, hvor billigt det trods alt i det lange løb var med tinservice: på trækanderne blev hankene hurtigt revet af, og da man ikke var indstillet på stadig fornyelse, blev de solide gamle tinkander taget frem igen.

Ved borddækning med træting var der – ligesom med tin – mulighed for stor forskel på værdien. De fineste træting var de pynteligt malede, og mange steder var der – som på Vordingborg latinskole – en rødmalet tallerken til hver. Simplere var de umalede, der dog måske havde nogle riller eller et bomærke som udsmykning; nogle steder havde man ikke hver sin, men „lange tallerkener“, nærmest lig brædder, som to eller flere måtte enes om.

Ligesom man til øllet kunne foretrække træ for tin, var runde eller kvadratiske træbrikker undertiden mere yndede i brug end tintallerkener. Træet bar prisen, fordi det var bedst at skære imod. Husets beholdning af vægtigt tin var dog allige-

vel synlig for fremmede, stillet til pynt på skænkeskabet eller i en tallerkenræk under loftet.

Til et veldækket bord med dug, kande, fade og tallerkener manglede da kun en ske ved hver kuvert. Kniven medbragte man gerne selv, en spids kniv velegnet til at spidde madstykkerne. På bordet var det tilstrækkeligt at lægge en forskærer-kniv og en eneste gaffel; den skulle kun bruges som „madfork“ ved anretningen. At hver især brugte gaffel var en udenlandsk mode, der kun langsomt trængte igennem. Gafflen måtte regnes for en ret overflødig ting, når man havde sin gode, spidse kniv, som det var selvfølgelig at stikke maden i munden med, mens man holdt stykket, man skar af, fast med den anden hånd. En gaffel kunne man ikke

Høvisk bordskik lærte man især i de højeste kredse, skønt Christian 4. og Kirstine Munk til daglig ikke tog det så nøje. Mange læste en bordbøn før måltidet, og alle kunne udenad rim og remser, der knyttede sig til bestemte slags mad, for eksempel: „Denne lever af en høne er ikke stor. O menneske betænk synden hos dig bor. Du lever her, ved ej hvor længe. Thi døden mon dig på halsen hænge. Derfor betænk dig snarlig om. Bed Gud om nåde, men(s) du har rum. At du skal ikke til evig tid. Bortkastes fra Guds ansigt blid.“ – Georg Grefflinger: *Ethica complementoria*.

holde så godt fast med som med hånden. Den ny idé at stikke madstykker ind i munden med gafflen førte til, at knive blev afrundede; spidsen var der ikke brug for mere. Hvor man efterhånden blev indstillet på både at bruge kniv og gaffel, førte det dog ikke til, at man i en fin husholdning var nødt til at anskaffe mange sæt. Man måtte regne med, at gæster selv medbragte bestik, og så var det en personlig sag, om de kun havde kniv med, eller om de var så moderne, at de havde både kniv og gaffel; bestikkene kunne være i skede, til at folde eller skrue sammen ved skafterne, så de fyldte mindst muligt.

Måske har gaffler været mere udbredte, end det hidtil er antaget. Man har tidligere sluttet ud fra, at der i skifter endog efter højststående personer ikke er nævnt efterladte gaffler. Men mange gaffler kan i de gamle opgørelser være skjult som halvparten af „et par knive“. Kniven havde fået en partner; men gafflen var den nytilkomne og underlegne del af bestikket, som man i samtiden kunne omtale som „et par knive“.

Til tidens bedre bordskik hørte håndvask, hvilket især var nødvendigt både før og efter måltidet, når man ikke brugte gaffler, men tog på maden med hænderne. Umiddelbart før måltidet kunne man i fine kredse lade en tjener frembære vaskefad, gydekande og håndklæde; man gjorde en gæst særlig ære ved at gå først til ham med vaskefadet. Men man kunne klare sig uden tjenestefolks hjælp ved på væggen i stuen at have en kumme med en lille vandbeholder hængende ovenover, hvorfra vandet strålede ned som fra en gydekande, når man åbnede for hanen.

Også længere nede i samfundet var måltids-håndvasken en kendt skik, om end man måske ikke brugte den til daglig. Hos bønder havde man undertiden håndklæder, der svarede til dugene; thi håndvasken foregik jo nær det dækkede bord. For folkehold kunne det være nedskrevet i en bespisningsforordning, at ingen måtte sætte sig til bords uden at have vasket ansigt og hænder.

Før man kunne begynde måltidet, manglede da kun bordbønnen. Den kunne lyde således:

„I Jesu Naffn gaa vi til Bord,
at æde vor Mad paa hans Ord.
Hannem til Loff, oc oss til Gaffn.
Saa æde vi i Jesu Naffn.“

Derefter satte man sig endelig. Hvis en steg nu først skulle skæres for, var det en prøve for tålmodigheden. Endog en forskærer i de højeste kredse måtte – ifølge sin instruktionsbog – være indstillet på at arbejde behændigt og hurtigt, idet man ellers „ikke kan tøve indtil alle stykker falde af sig selv i fadet, men tager for sig, så som det i slig tilfælde ingen kan stå i at fortænke.“

Selv i et værtshus pegede man fingre ad den, der rejste sig før andre var færdige og tørrede sig om munden. Han demonstrerede derved en mangelfuld opdragelse i bordskik. Hans spisebrik og et stykke brød er efterladt på bordet, men sin kniv har han taget med sig. Den spidse, enæggede kniv og glasset hører til den siddende mands kuvert. En kande med øl står ved bordenden, og værtshusholderen eller hans svend er ved at gøre regnskab på en tavle. – Udsnit af satirisk blad om Helsingør-sundtolden o. 1650. Efter L. Pedersen: Helsingør, I, 1926.

Også en konge kunne til daglig foretrække at klare sig selv fremfor at vente på forskærerens anretning. Det kom amtmandinde v. Buchwaldt fra Gottorp til at overvære, da hun uventet blev inviteret med til Christian 4.s bord på Københavns Slot: „Kongen er ikke meget i ro ved taflet, lader ikke skære for sig, men skærer selv, og giver også sin fru Kirsten. Sommetider lægger hun det igen på fadet, hvad jeg ikke ville gøre – “. Amtmandinden følte sig åbenbart hævet over at betragte fadet som andet end et anretningsfad, og deri burde der ikke rodes som i en fælles madskål.

Det var dog en ærlig sag at stikke fingrene i anretningsfadet – blot hed det sig i bedre kredse, at „hvad man ikke kan tage med fingrene, det skal man tage med tallerkenen“; og hvad andre tilbød en af mad, det skulle man tage „med de tre forreste fingre eller med fremstrakt tallerken“. Folk med fine manerer kunne således lige så vel som menigmand tillade sig at tage noget direkte fra det store fad og putte det lige i munden. Men lå den fastere føde sammen med noget flydende, måtte man ikke „på bønder vis dyppe fingrene i søbemaden“; da var omvejen over tallerkenen nødvendig.

Man kunne dog godt drikke af samme kande, det var en helt anden sag end at søbe af samme fad. Det var endda en hædersbevisning at tømme pokalen sammen med andre. Det gjorde vist ikke større indtryk, at doktor Bartholin i sin bog „Underviisning om Skjørbug“ i 1645 skrev, at sygdommens udbredelse bl. a. kun-

ne skyldes den sædvane, at man ved gæstebud lod pokalen gå rundt fra gæst til gæst i mangel af tilstrækkelig mange glas. I 1650 gik man netop på Herlufsholm væk fra at lade disciplene drikke af hver sit glas på helligaftener, hvortil der var bevilget en ekstra tønde øl; man frygtede, at de derved blev vænnet til at drikke for meget, og man vendte tilbage til det gamle system med at lade tre tudekander gå på omgang, så man nødvendigvis måtte vente på at få en slurk. Også gejstlige blev gentagne gange påmindet om, at der ved kalenterne kun måtte bruges kander og ikke „passeglas“.

Ved gode måltider drak man gerne både øl af en kande, der gik rundt, samt vin, hvortil hver fik et glas. Når man skyllede glassene i en glaskumme inde i stuen var det ikke af hygiejniske grunde, men for at den franske vin til suppen ikke skulle hænge ved glasset, når man nåede til den spanske vin til stegen, og det var i øvrigt ikke sikkert, at man fik sit eget glas tilbage efter skylningen.

Set fra et selskabeligt synspunkt havde glas tillige – fremfor krus – den fordel, at stemningen steg, når man kunne kaste med glas. Det var en acceptabel, men dyr skik. Da der blev holdt barsel hos en præst i Lading, var der 40 glas på bordet, og „deraf blev ved magt 28“; de knuste 12 kostede præsten 3 skilling stykket. Da han holdt et trolovelsesgilde i 1640, var der stillet 22 glas frem, „af hvilke alene 6 bleve beholdne“. Når man ved opgørelse talte antal af glas i et bo, var tallet således langt fra et udtryk for, hvor mange man havde formået at sætte på bordet ved et gilde. Glas var noget, der blev købt og forsvandt, såvel som gildebordets mad og drikke.

I det daglige forekom den slags problemer ikke; der burde være orden ved bordet, hvilket først og fremmest vil sige, at man ikke langede til fadet, før det var ens tur. Det gjaldt både, hvor man spiste af fælles fad, og hvor man forsynede sin tallerken fra et anretningsfad, „langede til fadet“. Nogle steder havde man desuden et „bordfad“ til at lægge fiskeben og knogler i. På tintallerkener kunne de også anbringes på den brede, lige kant, hvorimod det ikke var dannet at lægge afpillede ben tilbage i fadet igen eller at kaste dem på gulvet. Sådanne lette udveje for at skille sig af med det overflødige blev stemplet som uantagelige i en bog, der var beregnet på at lære børn høviske manerer.

Flertallet har dog ikke læst om bordskik og høvisk optræden; men skrevne reglementer kunne blive oplæst for større folkehold. De henvender sig givetvis til folk, der ikke allerede som børn havde fået indøvet den rette bordskik med at lægge knogler stilfærdigt til side på tallerken eller bordfad. Et spisereglement forbød at kaste knogler eller lignende på en medspisende. Bøden derfor var menneskeligt gennemtænkt: højest for den, der begyndte, men for „den, der svarer igen derimod kun det halve“.

SKÆRE, SKILDRE OG STAFFERE

De rum, der dannede rammen om borgernes liv i første halvdel af 1600 årene, strålede af farver. Vægbeklædningen og de møbler, der var af egetræ, var udskåret i fladsnit, i ganske enkle borter og rosetter, og den udskårne ornamentik stod i farver som lyseblå, cinnoberrød og grøn mod træets bund. Det er dette gedigne inventar af egetræ, der er bevaret til vor tid. Forgængelige var derimod de kurvemøbler, senge og stole, der var i brug i alle samfundslag. Også mange møbler var simpelt snedkret sammen af fyrretræ, det var især letflyttelige stykker som borde, kister, bænke og små skabe, og de har vel oftest været malede. Det ganske vist beskedne arkivmateriale fortæller, at rødt og grønt var de foretrukne farver, men også gule og sorte møbler nævnes ikke sjældent. En let guldstaffering gav også en god baggrund for indskrifter og udskæringer.

Slidt op ved generationers brug blev den mængde tekstiler, der gav rummene varme og hygge. Der var himmelsengens omhæng, tæpper på bordene og hynder på bænke og stole. De mest velstående havde gardiner for vinduerne, og læder, vævninger eller malede lærreder dækkede vægfelterne i sale som i de daglige opholdsrum. Mange af de uldne tæpper og hynder var blå. Det var så let at farve stofferne i indigo, at man ofte selv gjorde det hjemme. Helt blåmalede møbler synes man derimod ikke at have haft.

Når der skulle vælges farver til boligen delte den velstående borger den almindelige tilbøjelighed for sammensætningerne rødt-grønt, gult-sort. Så gennemført var farveholdningen, at han talte om sin grønne stue, eller sin røde stue, eller han havde både en grøn og en rød stue, hvor den røde lå ud til gaden og var den fornemste. Skilderier på sine vægge havde han også. I boet efter købmanden Hans Kruse i Helsingør fandtes i 1620 5 tavler med de 5 sanser samt 17 andre tavler, 7 rammer, 4 alabasttavler og 3 vokstavler. Alabasttavlerne må være de små relieffer med bibelske motiver, som man især i 1500 årenes sidste halvdel importerede fra England og Nederlandene. De fleste vokstavler var derimod personfremstillinger, livagtige småfigurer, der ofte var klædt i stoffer og pelsværk. Nogenlunde samme antal skilderier og fordeling af materialet viser bofortegnelser i Odense efter midten af 1600 årene. Der er stadig ikke så få alabasttavler, og blandt motiverne er de fem sanser stadig moderne. Foruden familieportrætterne var også billeder af den kongelige familie højt estimerede. Postmester og rådmænd i Odense, Otte von Oesede, havde i 1674 et portræt af Christian 4. malet

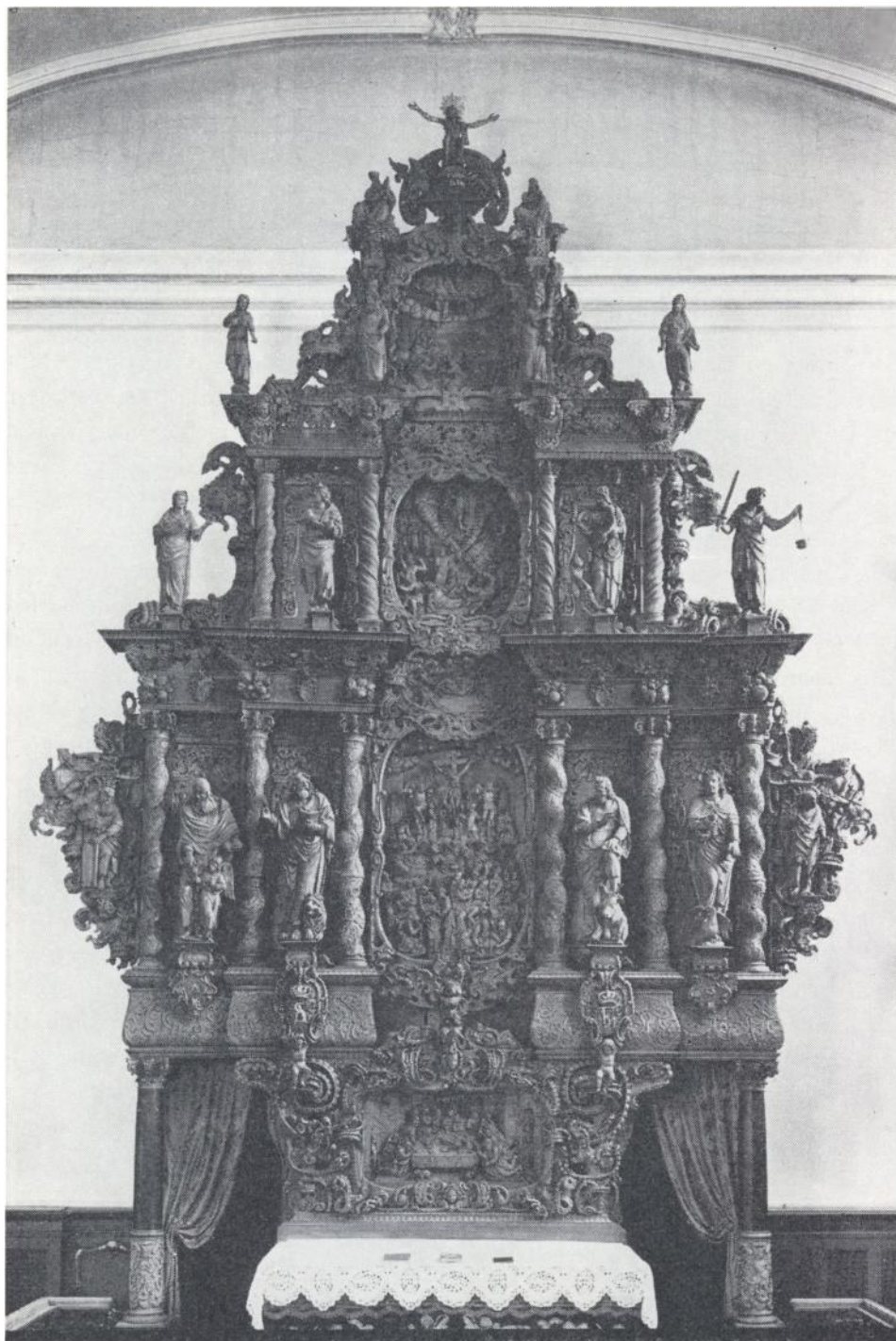

på træ og et effigie, (d.v.s. afbildning) af samme konge til hest, endvidere et kontrafej af Christian 4.s søn, prins Christian, samt et kontrafej af hans gemalinde. Ikke alle indrammede skildrier var malet med oliefarve på træ eller lærred. Mange havde kobberstykker og vandfarvestykker på væggene, de var heller ikke så kostbare. Oliebillederne var ofte vægfaste. Opgørelsen fra 1680 af købmand Rudolf Møllers bo i Nyborg nævner „10 stykker malede værker i sort ramme gjort efter stuen“.

Kongen førte selv an i forherligelsen af det kongelige hus. Da Christian 4. skulle restaurere det nedbrændte Kronborg slot, skulle malede lærreder smykke vægge og lofter i slottets gemakker og værelser. Kongen kunne ikke tænke sig bedre emner end sine forfædres „tapre og heroiske gerninger“, for at de kunne komme til almenhedens kundskab. Kobberstikkeren Simon de Pas, der tidligere havde virket i London, skulle stikke de 84 historiske scener og forsyne dem med de tekster, som kongen selv ville forfatte.

En fortegnelse over inventaret på det gamle slot i København i 1638 viser, at det gængse farveindtryk også her mødte den indtrædende. I det såkaldte dronningens gemak var hele rummet beklædt med gyldenlæder. Over nogle større og nogle mindre borde lå røde og grønne tæpper, og de tretten små stole var overtrukket med rødt og grønt klæde for at svare hertil. Desuden nævnes et lille rødt skab og to røde kistebænke. På væggene hang 13 skildrier. I det tilstødende sovekammer var seks kontrafejer, portrætter, af den kongelige familie foruden andre skildrier. Disse oliemalerier var udført af malere i kongens tjeneste, og emnerne lånte de bl. a. fra den antikke mytologi og fra bibelhistorien, hvis det ikke var landskabsbilleder eller scener fra nyligt overståede krige. Indtil midten af 1700 årene var der intet afgørende skel mellem håndværkeren og kunstneren. Evnerne var dog forskellige, og kun de dygtigste malere opnåede at få titlen kontrafejere. Fra det kongelige farvekammer, en enetages bygning på Slotsholmen, udleveredes farver, olier og lim til de malere, der arbejdede på de kongelige slotte, for kongen privat og på Bremerholms skibsværft, som var landets største arbejdsplads. Maleren Villem Hornbolt arbejdede i sommeren 1633 på Holmen, hvor han malede og dekorerede skibet „Arken“. Når han var færdig her, skulle han staffere kongens stue på Kronborg. Et par måneder forinden havde han med sine svende malet borde, bænke og vindueskarme i skolen ved Frederiksborg. De håndvær-

I Næstved fødtes o. 1600 den rigt begavede billedskærer Abel Schrøder, fra hvis værksted udgik mere end tyve altertavler til danske og norske kirker. I 1661 opstillede han dette storslåede arbejde i Holmens kirke i København. Det er inddelt med arkitektonisk klarhed, men udfyldt med barokkens ørebrusk-lignende spiraler og fritstående figurer alle i bevægelse: Nederst de fire evangelister; derover dyderne, og øverst Kristus, der breder armene ud for at drage alle, fattige som rige, glade som sorgfulde, ind i Guds rige. – Nationalmuseet fot.

kere, som det ikke blev betroet at lave skilderier, kunne dog godt udføre fortegninger til vægtæpper og simple dekorationer. Mange opgaver blev stillet hofets malere. Kontrafejeren Karl van Mander lærte den talentfulde Leonora Christina at lave pasteller, mens andre malere lavede papmachéfigurer til turneringsfesterne og forgyldte konfekt til taflerne.

Midt i 1600 årene ændredes stilen i udskæringerne såvel i det verdslige som i det kirkelige inventar, der stod i massivt egetræ.

Denne tidlige baroks hovedværk er en altertavle, som organisten og billedskæreren fra Næstved Abel Schrøder i 1661 udførte til Holmens kirke i København. Som en skulpturel festkantate har han her samarbejdet såvel figurer som ornamentik i det faste skema, hvorover han havde skåret forskellige altertavler til sydsjællandske kirker. Fra det rigt udskårne postamentfelt med en nadverscene i næsten fri skulptur, rejser den umalede egetræstavle sig i tre etager, hver etage båret af varierende snoede søjler. Den bibeholdte arkitektoniske opdeling brydes kun af de plastiske bibelske fremstillinger i midteraksen. De rette linier og profilerede kanter er nu afløst af et ejendommeligt knudret bånd, der minder om ryggraden i et udhungret legeme. På en gang blødt og eftergivende samtidig med at det støtter og bærer, fører båndet den sammenslyngede relieformentik til vejs. Den massive fladedækkende dekoration svajer ud i vinger, hvor ornamentikkens linjer minder om skævttrukne spiraler eller den menneskelige ørebrusk. Herfra stammer betegnelsen bruskbarok, som i regelen bruges om denne stilart.

I nicherne mellem søjlerne står for neden de fire evangelister med deres attributter, Matthæus med englen, Markus med løven, Lukas med oxen og Johannes, der som vanligt er opfattet yngre end de andre, står med ørnen ved sine fødder. Alle gestikulerer og er i aktivitet. Yderst på fløjene og i de øvrige nicher har dydefigurerne fået deres plads. Også de er i bevægelse, Justitia svinger sin vægt, så hun er ved at tabe balancen. Øverst udbreder en siddende Kristus armene i en favnende gestus.

Over hele denne stærkt plastisk udformede facade breder sig knudrede bånd og en stærkt slynget ørebruskornamentik. Først ved en nøjere betragtning skiller de utallige enkeltheder sig ud, kerubhoveder og musicerende små engle, Moses med tavlerne og Aron, overalt løber de slyngede figurer sammen til vrængemasker. Vinranker og frugtuirlander slynger sig op ad søjlerne.

Billedskæreren Abel Schrøder fra Næstved var en rigt begavet kunstner, der bl. a. virkede som organist i sin fødeby gennem en menneskealder. Endnu i sin høje alderdom o. 1670 formåede han at udtrykke sin kunstneriske fantasi ved i Vejlø kirke at skære en trolkvinde med kattefjæs og hængebryster, efter at han en halv snes år forinden som en poetisk hyldest til kvinden havde frembragt denne Eva med æblet til Præstø kirkes altertavle. – Nationalmuseet fot.

Det mest markante eksempel på Abel Schrøders fantasi er vel Vejlø kirkes prædikestol, hvor den bærende figur ikke er Trollernes familievåben, den hovedløse trolld, men derimod et kvindeligt medlem af troldeslægten, forsynet med kattefjæs, hængebryster og kohale.

Denne svulmen og bevægelse i ornamentikken og dramatisering af figurer og billedfremstillinger gjorde en farvelægning overflødig og forstyrrende, men især i provinsen ville mange stadig gerne havde det strålende spil i guld og farver, som ses på Abel Schrøders altertavle i Præstø kirke fra 1657. I krigsårene gik der tit flere år, før man fik råd til at lade det nye kirkeinventar male, for hverken farve eller guld eller malerens arbejde var billigt. „Bone deus“, gode Gud, skriver præsten i Burlev i Skåne, da han i året 1616 noterer en udgift på 34 daler for at få stafferet den brudestol, som Jacob Kremberg tog 50 daler for at skære.

De produktive billedskærere satte hver deres præg på det løsøre, der endnu findes på landsdelenes slotte og herregårde og i kirkerne. Peder Jensen Kolding skar inventaret til utallige jyske kirker, det nøjagtige tal kendes ikke, da det er svært at skelne Koldings egen hånd fra hans talrige elevs. Han fik sit borgerskab i Horsens, hvor han også udførte sit sidste arbejde o. 1670. Et af de få bevarede verdslige stykker i hans produktion er en himmelseng, der vel er skabt til en herremands gemak, men ikke, som tidligere antaget, synes at stamme fra Claus-holm ved Randers. Den kan vel regnes blandt hans ypperste arbejder. Den bruskornamentik, der omgiver de reliefskårne fyldinger, er så let og spinkel, at den minder om slægtskabet med renæssancens maureske, den stiliserede planteranke.

Sengens himmel krones af fire liggende kvindelige skikkelser, der hver fra sit hjørne rækker sig bagud mod midten. Det var den nye udformning af hermen, det vil sige den støttepille med menneskelig, oftest kvindelig overkrop, der i renæssancen bar overbygninger og gesimser på sengesteder og på skabsmøbler. Også denne stive figur blev grebet af bevægelsen i kunsten. Hun svajede i ryggen, stak maven frem og fik herigennem nye funktioner som lysearme og greb på manglebrætter og spændbuer over senge. En lignende udformning fik også keruben, det buttede englehovede med små sluttede vinger, vingerne blev lange og enderne splittet op i lange C og S-formede krøller, der faldt sammen med den omgivende ornamentik. For at få buerne over sengen lange nok, har mesteren forenet keruben og hermen således, at den liggende kvindefigur har lange opslidsede vinger. Betragt figuren, og et drama viser sig, et fabeldyr er gået til angreb på kvinden og har næsten opslugt hendes krop. Og bag hende rejser sig et uhyre med løvehoved. Dette træk af bruskbarokkens formsprog, at dyriske og menneskelige kroppe og ansigter skilte sig ud af den sammenslyngede ornamentik, blev grebet af de store billedskærere som af den mere beskedne håndværker. Det stiliserede planteslyng ændrede karakter for øjnene af tilskueren og blev til et djævlensigt, der rakte

Enkle skæringer i renæssancens fladsnit prægede den jævne mands bolig i by og på land. På dette hængeskab fra Tarm-egnen ses langs siderne kæder eller beslag dannet af hvirvelrosetter, forbundet med firkantede led, hvori sidder en „ædelsten“. På lågen er udskåret fjerformede blomster med støvdragere (stiliserede tulipaner?) og mellem dem en frugtknude på sin stilk. Frisen under tandsnitsgesimsen bærer ejerens navn og åretallet 1690. – Herning museum.

tunge. Vrængemasken vandt fodfæste som enkeltmotiv, og på bindingsværkets bjælker som på det borgerlige bohave blev den gentaget et stykke ind i 1700 årene.

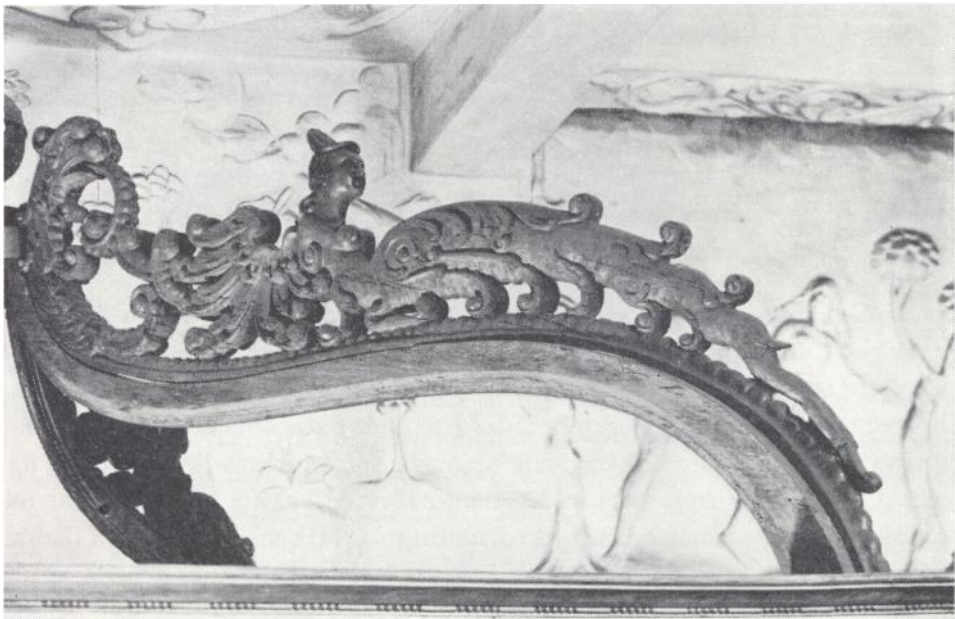
Den arkitektoniske opbygning af møblet og af udsmykningens led, de halvsøjler og hermer, der bar gesimser og arkadebuer, dette som var en del af renæssancens formsprog, prægede fortsat den menige mands bolig. Løvsøre, som håndværkeren i byen og bonden på sin gård havde i deres stuer, var stadig bygget op med halvsøjler og piller, der bar buer og gesimser, sådan som man brugte det i renæssancen, hvor man sværmede for antikkenes arkitektoniske former. Og som møbeltyperne var de samme, blev de enkelte stykker fortsat udsmykket i overensstemmelse med hævdvunden smag. De enkle skæringer i fladsnit fik især en lang levetid. Det var den kantede beslagornamentik, den stiliserede, letslyngede maureske og de cirkelindskrevne rosetter, der bredte sig over rammeværket på paneler og møbler gennem resten af århundredet, og udskaarne borter som æggestaven og den „løbende hund“ smykkede gesimserne og de profilerede kantlister.

I Skåne havde stilarterne et lidt andet forløb end i det øvrige Danmark. Her holdt renæssanceornamentikken sig længere også i højere stands rumudsmykning.

Bogstavets magi

Det var for en stor del den selvstændige og dygtige Jacob Kremberg, der var skyld i, at stiludviklingen gik i denne retning. Impulserne fra hans arbejder frembragte også en rig, mere folkelig kunst, der dog hurtigt fik ende ved krigens hærgen.

I første halvdel af 1600 årene indgik det omløbende skriftbånd i den almindelige udsmykning af stue og møbler. I stuen under loftet strålede bogstaverne gyldne mod den sorte grund, mens på løsøret typerne var fremhævede i det fordybede felt for at svare til den almindeligt anvendte fladsnitsornamentik. Ikke alene på kirkeinventaret var billedfremstillingerne efter Luthers formaning delvis blevet afløst af det skrevne ord, nadverordene eller Fadervor. Også på det verdslige inventar fandt inskriptionerne deres plads såvel som over indgangsdøren. Datiden, der tog Skriftens ord bogstaveligt, blev belært af budet i Mose lov, der påbød: „Du skal have mine ord i dit hjerte og for dine øjne, du skal skrive dem på dine dørtræer og dine porte.“ De gotiske snørklede bogstaver blev først og fremmest sat sammen til ejerens navn, men også til bibelcitater eller kristne tankeprog. Indskrifter på latin blev dog altid skrevet med latinske bogstaver.

Blandt baroktidens jyske billedskærere var Peder Jensen Kolding den ypperste. Foruden altertavler, epitafier og andet kirkeinventar frembragte han ved midten af 1600 årene denne prægtige himmelseng, tidligere henført til herregården Clausholm. Sengens krone bæres af fire ornamentalt udskårne skikkelser, af hvilke den ene ses her: En liggende, bevinget kvinde, hvis krop næsten er opslugt af et fabeldyr – en slags fisk, mens et uhyre med løvehoved rejser sig bag hende. – Nationalmuseet.

Det næsten stereotype „Soli Deo Gloria“, Gud alene æren, læstes overalt, men også den fortrøstningsfulde sentens „In Gottes Segen Ist Alles Gelegen“ mødte den indtrædende fra loftbjælken eller på en kiste eller et skab. Efter midten af 1600 årene, da åndslivet sygnede hen, blev indskrifterne mere materielle i deres indhold. De røbede bekymring for det daglige brød og frygt for ildebrand.

Flere eksempler kan vise, at det ikke var en ulempe, hvis indholdet af det skrevne ikke umiddelbart kunne forstås. „Gud os her bevare så at leve at lleve så at vi mote fo“. Denne indskrift på en jysk kiste fra 1661 bliver i sin ufuldkomnethed stående i luften som en overlevering fra en slægt, der ikke satte skel mellem bibelcitater og bønner og de besværgelser, der virkede på magisk vis.

Den dannede overklasse tog det som en sport at opfinde og tyde rebus'er og kryptogrammer, det vil sige tegn, der tilsyneladende er uden mening, men som alligevel danner et navn eller en sætning. Længe havde adelen benyttet talmonogrammet, således at man erstattede sine forbogstaver med deres nummer i alfabetet. Det kendteste eksempel på en rebus er de bogstaver og symboler, lysende i guld, sort og rødt, som Christian 4. i 1642 lod sætte på sit observatorium i København, Rundetårn. De skal tydes som en bøn til Gud Herren om at lede læren og troen ind i kongens hjerte.

Kristi monogram IHS, der oftest ses i sin sammenslyngede form, blev meget brugt. Det blev båret på brystet som amuletsmykke eller graveret i guld på en fingerring. Det var de første tre græske bogstaver i navnet Jesus, men fra at have en udpræget religiøs betydning, endte bogstaverne som et rent ornament. Denne interesse for selve bogstavet og dets oprindelige betydning som en tegning af den ting, det betegnede, blev dyrket som folkelig underholdning langt op i 1700 årene. I 1710 blev i København udgivet en samling af 800 moraliserende smårim, der hver især blev illustreret ved en rebus, der kunne tydes som et citat fra Det gamle testamente. Løsningerne fandtes bag i bogen.

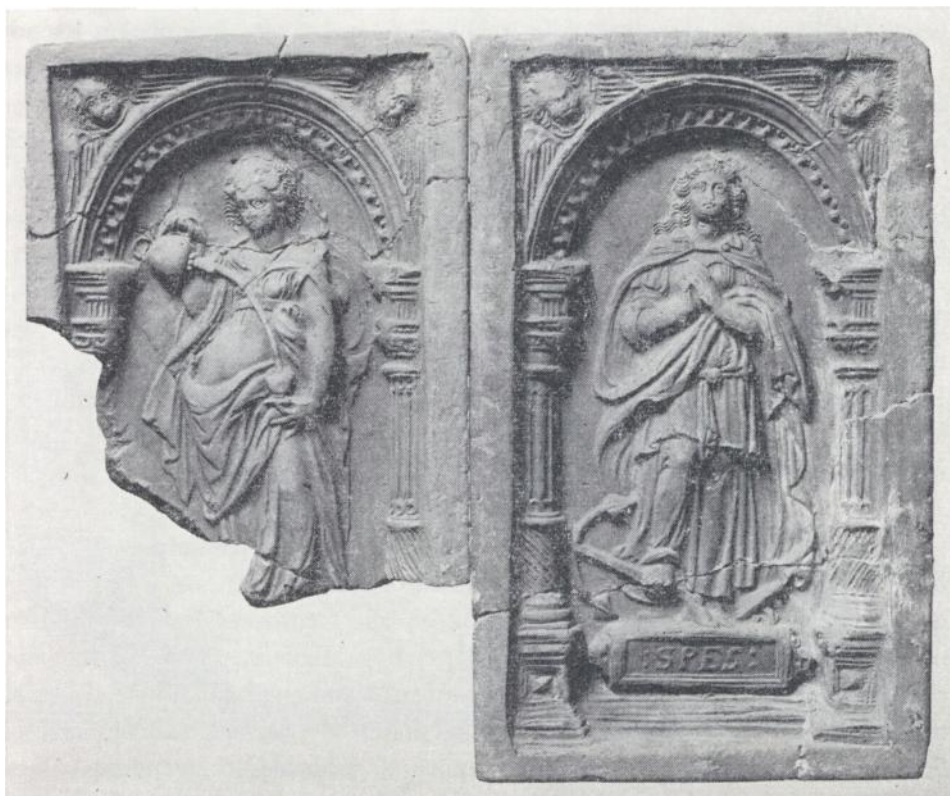
Som sindbilleder i kvindelig skikkelse antog den danske renæssancekunst dyderne. Det var de kristelige dyder, Troen, Håbet og Kærligheden, og af de fire kardinaldyder blev især Retfærdigheden afbildet, alle med deres attributter. Troen med kors, undertiden også med en kalk eller en bog. Håbet med anker og fugl eller en af delene. Og Kærligheden, Caritas, som hendes navn var på latin, stod som en mor med sine småbørn. Denne sidste frodige figur lod Christian 4. billedskæreren Statius Otto skære som støbemodel til gruppen på guldæblespringvandet på Gammel Torv i København. Strålerne sprang fra hendes fyldige bryster og den lille dreng tisede ned i tjenestepigernes spande og kar, når de hentede vand ved kummen. Dyderne blev også forøget efter behov med Freden eller med Tålmodigheden, Patientia, med et lam.

Sindbilleder og symboler

Dydefigurerne skulle på kirkeinventaret erstatte de talrige helgenbilleder. Efterhånden som Lutherkirken overvandt sin billedskræk, blev figurfremstillingerne stadig mere almindelige i løbet af 1600 årenes første årtier. Og på det verdslige inventar som på det kirkelige skar billedskærerne deres figurer til staffage i nicher og på fremspring. Figurerne stod også i sten. I 1651 lod stiftsriver Hans Brodersen og Mette Willumsdatter Troen og Håbet, hver i sin niche, opstille som bislagsten foran deres gård i Overgade i Odense.

Til de kvindelige allegoriske figurer hører også Fortunaskikkelsen. Den tilgrundliggende tanke ved billedet, nemlig skæbnens eller lykkens omskiftelighed, havde man i de foregående århundreder haft for øje som et hjul, hvor mennesket blev grebet og trukket med op, kom til tops og atter blev styrtet ned. Men fra slutningen af 1500 årene blev også skæbnebegrebet illustreret ved en kvindelig

I finere huse opførtes firkantede kakkellovne af lerkakler, fremstillet af pottemagere i købstæderne. Allegoriske figurer i relief prydede dem: Evangelister, sanser o. l. På disse kakler fra o. 1625, fundet på Borupgårds tomt ved Værløse, ses to allegorier på dyderne: Til venstre Mådeholdet (temperantia) og til højre Håbet (spes). – Privateje. Nationalmuseet fot.

Menneskets omskiftelige lykke (fortuna) blev afbildet som en kvinde med et flagrende gevandt, der oprindeligt forestilte et skibssejl. Dette glas fra Tønder viser hende stående som mast på en båd med bind for øjnene, mens forstanden sidder ved roret (Indskrift: Doctrinam fortunam regit). Lignende glas blev fremstillet i Nürnberg i sidste halvdel af 1600 årene. – Nationalmuseet.

figur. Den ustadige lykke er nu en nøgen kvinde på en vinget kugle, og vinden fører hende frem ved et sejl, som hun holder mellem sine oprakte hænder. Da dette trekantede sejl, der også ses på renæssancens genremalerier, gik af brug, blev tøjstykket mistolket, og da Fortunaskikkelsen som motiv nød stor yndest gennem hele det 18. århundrede, opfattede man sejlet som et gevandt eller en vimpel, der endog her i landet er set farvelagt som dannebrog.

I de festlige optog, som gæsterne blev forlystet med efter den udvalgte prins' bryllup i 1634, optrådte de kvindelige allegoriske figurer side om side med tidens ligeså yndede emner, de antikke sagnfigurer. En af de udenlandske gæster berettede, at efter de 6 laster kom tilfods de 8 dyder i prægtige klæder, de „førte i deres hænder det, som de ellers gemenlig plejer at afmales med.“ Noget herefter kom også Fortuna. På triumfvognen på en rund forgyldt klode lå en ligeledes forgyldt muslingeskal, „i denne stod Fortuna, lykken, ret op i vejret, førendes sit sejl over hovedet i begge hænderne, klædt i livfarvet atlask, som var syet ad

kroppen, ligesom det var et naturligt nøgent billede.“ Som en indrømmelse til den gamle opfattelse af motivet var bagest på vognen „et forgyldt lykkens hjul, ovenpå det sad en konge med spir og krone, underneden sad der nogle, som bemøje sig at ville klavre op på hjulet.“

Også de fire elementer, jorden, luften, vandet og ilden blev personificerede som kvinder med beskrivende attributter. På samme måde optrådte årstiderne udført i forskellige materialer. Renæssancens forkærlighed ikke alene for allegorier, men også for billedserier, viste sig ikke bare i skildrier, hvor folk havde de 5 sanser og de 4 elementer hængende på væggen, men overalt i rumudsmykningen, hvor der var brug for en række motiver, der på én gang var ensartede og dog indbyrdes forskellige. Det kunne være i malede vægfelte, på stuklofterne, og på de formpressede lerkakler, der dannede varmeovnenes overflade. På disse sidste var også de europæiske regenter og Kristi lidelsessymboler yndede motiver i første halvdel af 1600 årene.

Også valget af billedfremstillinger blev påvirket af disses symbolske indhold. For slutningen af 1500 årene og det følgende århundrede synes dette især at gælde motivet Isaks ofring. Denne scene træffes hyppigt, ikke alene på det kirkelige inventar, men også på det verdslige, ikke alene malet på eller skåret i træ, men det er lige så almindeligt at finde i tekstilkunsten. Med små variationer er billedets opbygning den samme. Abraham løfter sværdet over Isak, der ligger bundet ved et alter til højre i billedet. Den frelsende engel kommer frem fra skyen foroven, og bag Abraham står offerdyret, vædderen, der med hornene hænger fast i en tornebusk. Fra kristendommens første århundreder har denne fremstilling været sindbilledet på Kristi offerdød, faderen, der ofrer sin søn. Samtidig er det en appel til tilskueren. „Kunne du vise den samme lydighed“, kan billedunderskriften sige. At samtiden havde en særlig forkærlighed for Det gamle testamente har yderligere haft betydning for motivets udbredelse.

I billedkunsten gav datidens menneske udtryk for sin opfattelse af dualismen i tilværelsen, den lyse og den mørke side. Ofte ses en sammenstilling af to sindbilleder som timeglasset, der illustrerede det forgængelige og overhovedet, hvad der hørte verden til, og et symbol som hanen der henviser til det himmelske, til opstandelsen.

Denne sammenstilling af modsætninger greb dybt ind i tankegangen i det meste af 1500 og 1600 årene. „Sorrig og glæde de vandre til hobe, lykke, ulykke de gange på rad,“ synger Kingo. Krig, pest og brand bidrog til, at man med døden som baggrund mere intenst syntes at måtte glæde sig over livet.

I året 1634, hvor repræsentanter for Europas stater og fyrstehuse mødtes i København ved det store kongelige dobbeltbryllup, der blev fejret med en pragt,

Abraham, der ofrer sin søn Isak, har fra de første kristne århundreder været et symbol på Kristi offerdød. Man brugte motivet såvel på kirkernes inventar som på borgernes indbo. Denne flamskvævning stammer fra Island, men er formodentlig fremstillet hos en professionel flamskvæver i Malmø eller en anden dansk købstad. – Nationalmuseet.

der ganske ødte rigets midler, blev også slået nogle medailler. På de mindre medailler er på forsiden tegnet dødningeben og timeglas, men grønne aks spirer af benene og giver håb om liv i det hinsidige. Teksten på medaillens bagside kan synes lidt stærk til højtiden. Den lyder: „Når du mene at florere (blomstre) bedst, så er døden din visse gest.“

En stor medaille fra samme år er kunstnerisk bedre udført. Her står på forsiden en halvnøgen kvinde og udsagnet: „Jeg er skøn“. Den stærkt forkortede

Blomster og frugter

omløbende inskription på forsiden henviser til Davids 90. salme, dette billede på menneskelivets forkrænkelighed, der talte så stærkt til 1600 årenes menneske, at vi finder de centrale linier citeret mangfoldige steder. I salmen lyder det: „Du lader dem henfare som en strøm, og de er som en søvn, lige som græsset dog snart visner, det som blomstres årle og visner snart og bliver afhugget om aftenen og tørres.“ Sandelig var uvejret gået hen over det kongelige hus. I det travle år inden brylluppet blev rige stoffer indforskrevet fra udlandet, men der skulle også skaffes fløjil til et ligklæde for kongens ældste datter Anna Cathrine og sørgetøj til hendes søstre. Ædle metaller og juveler blev skaffet sammen og pudset op for at kaste glans over festen, men der skulle også være tin til den kiste, hvori liget af kongens søn, den begavede og afholdte prins Ulrik, skulle føres hjem fra Tyskland, hvor han var blevet snigmyrdet. „Memento Mori“ – betænk at du skal dø. Som en arv fra det gamle Rom havde denne manende sætning stået de skiftende slægter for øje ledsaget af vekslende billeder. I 1600 årene var et memento mori betegnelsen for et hængesmykke, der i lighed med den føromtalte medaille sammenstillede livets herlighed og den dødens forkrænkelighed, der venter os alle. På Rosenborg findes endnu et halssmykke, der er nævnt i slottets inventarliste fra 1698. I kæden mellem perler og små udskårne dødningehoveder var to memento mori, udskårne i rød koral. De forestillede to kronede kvindehoveder, der bagtil var dødningehoveder.

De frugtklaser, der på en broderet dug fra 1660erne indrammer og adskiller medailloner med dydefigurer, minder på mange måder om den sluttede, tunge klase af runde frugter, der i 1600 årenes første årtier havde spillet en stor rolle i planteornamentikken. Som led i frugtbundtet er også her et granatæble, modent og bristende, så de bløde kærner viser sig. Flere af disse frugter blev tillagt symbolsk betydning. „Tag fra mig den æblekerne, som er sået i min natur“, beder Kingo, idet han med henvisning til Syndefaldet bruger æblet som det almindelige billede på synd og død, hvorimod frugtguirlanden var sindbilledet på Paradisets glæder. Det svulmende og bristende granatæble, der må dø for at give frøene liv, symboliserede Kristi opstandelse. I modsætning hertil blev Kristi menneskelige natur betegnet ved drueklasen, der allerede i oldtiden havde haft kristen allegorisk værdi. Men dugens broderi imødekommer samtidig den tendens til at fylde fladen ud med tæt sammenstillede blade, afrevne blomsterhoveder og frugter, som blev fremherskende omkring 1660.

Her og der brugte man stadig i den dekorative kunst at anbringe afskårne blomster spredt over hele det felt, der skulle udsmykkes, som man havde gjort det i første halvdel af århundredet. På plane træflader malede man disse roser og tulipaner, nelliker og kejserkroner i brogede farver på mørk bund, som det var

tilfældet med en stor trækasse til malt eller korn, der siden 1653 har stået i et sønderjysk bryggers eller en forstue. Rosen med det skønne blomsterhovede på samme stængel som de spidse torne var tidligt blevet knyttet til Mariadyrkelsen, men synes efter Reformationen væsentligst at have haft ornamental værdi. Nellikens symbolske betydning er ret sen, da der er tale om en indført plante. Navnet nellike kan tydes som „lille nagle“, og da naglerne hørte til Kristi lidelsesredskaber, blev nelliken det skjulte symbol på forløsningen gennem Kristi offerdød. Lod man sig male med en nellike i hånden viste man sin forhåbning om forløsning og den evige salighed.

Ligesom nelliken oprindeligt stammer fra Turkestan, var det også tyrkerne, der bragte tulipanen til Europa i midten af 1500 årene. De rige muligheder for spraglede varianter af den smukke og nye blomst gjorde, at løgene blev genstand for stor interesse fra både handelsmænd og samlere, især i Holland, hvor løgene ligefrem handlede på børsen. Lige så ivrigt greb kunstnerne det nye motiv. Kendte maleren og træskæreren ikke af selvsyn planten med det store hovede på den lange svajende stængel, kunne han som en fynsk billedskærer lade sideskud med små kvædelignende frugter udgå fra en tulipanstængel.

Selvfølgelig havde ikke ethvert granatæble eller enhver nellike, der smykkede et møbel, en dug eller et stykke sølvtøj, symbolsk betydning, men det herved grundfæstede tankesæt havde betydning for at det netop blev disse blomster og frugter, som vi finder i ornamentikken fra 1600 årene.

Omkring 1660 forsvandt renæssancens billeder og religiøse indskrifter sammen med bruskværket, og den stiliserede ornamentik blev afløst af svulmende bladranker, varieret med blomster og frugter. Idealet var at imponere ved stive og samtidig kraftfulde former, højryggede stole, solide borde med drejede kugleben og vældige skabe, men samtidig tilstræbte man en vis ensartethed i sine omgivelser. Det samme tunge blomstermønster, som hos det bedre borgerskab dækkede væggene, presset i ægte eller imiteret gyldenlæder, blev gentaget i de højryggede stoles betræk, og på bordet stod det svære sølvtøj på mønstervævede damaskeduge. De tunge barokke sølvkrus var forsynet med små fødder og kom herved til at synes lidt lettere. Det var ofte granatæbler, der sad under bunden, men også den liggende løve med kuglen mellem forpoterne var almindelig som fod, ikke alene på bordstellet, men også under møbler. Efter midten af 1600 årene blev sølvets blanke flader efterhånden helt dækket af drevne blomsterdekorationer, indtil det næste århundrede kom med sin reaktion og sit krav om spinkel enkelhed.

På de malede tavler var vaser, der svulmede af blomster og store frugtopstillinger, emner, som både malerne og kundekredsen var glade for. Især blev disse olieblade brugt som dørstykker, det vil sige, at lærredet blev indsat i feltet over

døren. De tolv „frugtstykker“, som maleren Lazarus Baratta i 1652 leverede til hoffet, har sikkert også fået denne anvendelse.

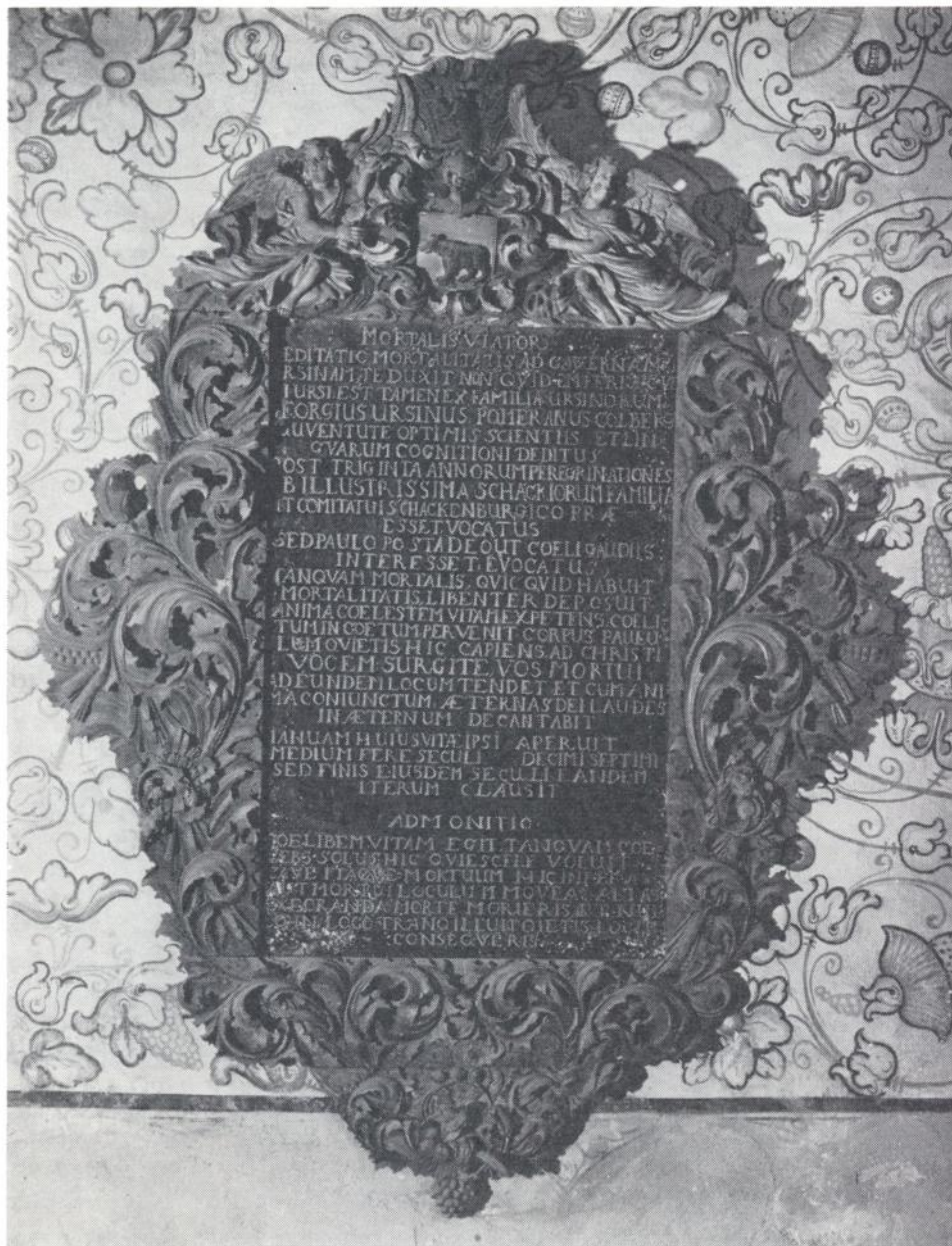
Men det var bladværket, der kom til at dominere den følgende stilperiode. Forenet med ranken bredte de stive og tornede akantusblade sig over inventaret i så udstrakt grad, at stilarten op mod år 1700 ligefrem er blevet kaldt storakantusbarokken.

Bladværket synes skabt til dekoration af bjælker og rammer, som vi ser det på den mindetavle over Georgius Ursinus i Møgeltønder kirke, der blev skåret omkring år 1700 i landsdelens dygtigste billedskærerværksted, der lå i Tønder. Fra et samlende midtpunkt forneden, markeret ved en hængende drueklase, slynger den bladrige ranke sig op til hver side og indrammer skriftfeltet i midten. Det fligede løv er virtuost afpasset formen, et par kraftige blade ved langsiden ligesom sprænger rammekanten, hvorefter ranken igen bliver spinkel og øverst ender som hjælmlov om afdødes våben, flankeret af to engle. Blomster er stukket ind mellem bladværket, for at det hele ikke skal virke for kompakt.

Talrige stykker kirkeinventar er bevaret fra Peter Petersens værksted i Tønder, der sikkert også har sat sit præg på det lokale borgerlige rumudstyr. Den vestslesvigske egnskunst greb ranken og gav den på manglebrætter og andre af dagligdagens brugsgenstande en længere levetid, end motivet ellers fik her i landet. Hovedværket inden for den danske akantusbarok er den orgelfacade, der i 1690erne blev udført til Vor Frelsers kirke i København. Dens mester, billedskæreren Christian Nerger var knyttet til hoffet, hvis regnskaber fortæller, at han fra 1670erne skar forskellige stykker inventar som rammer og stole. De skulpturelt udformede akantusranker på orgelfacaden indrammede og forbandt de allegoriske figurer og kong Christian 5.'s buste således, at indtrykket blev en harmonisk og sluttet helhed.

Akantusrankerne florerede bedst, efter hele deres karakter, som træskærerarbejder, men motivet kunne også udføres i anden teknik og i andre materialer. Et område var brugstingene af sølv, hvor rankerne på de større stykker som krus og skåle blev drevet op i relief, hvorimod på de mindre stykker som skeer bladenes omrids kun blev punslet. Inden for rumdekorationerne blev rankemotivet meget brugt. På de pudsede vægge slyngede bladværket sig, malet i brogede temperafarver på lys bund. Virkningen var så god, at endnu i de huse, der blev bygget efter Københavns brand i 1728, kunne loft og vægge være dekorerede med brogede akantusranker.

I renæssancens kunst havde drueklasen spillet en lille, men ikke uvæsentlig rolle som dekorativt element. Men med brusksbarokken var det ranken, der blev det væsentlige ved motivets fortsatte udbredelse og anvendelse. Den spinkle stængel med de tunge klaser blev næsten naturnødvendigt knyttet sammen med den

Stive og tornede akantusblade blev i højbarokken det foretrukne dekorationsmotiv overalt. En af de dygtige billedskærere fra Tønder har o. 1700 lavet denne mindetavle til Møgeltønder kirke over en mand ved navn Georgius Ursinus, der i 30 år havde ledsaget medlemmer af slægten Schack i udlandet. – Nationalmuseet fot.

snoede søjle, dette bærende element, som var en arv fra den italienske barok. Nogle billedskærere i Danmark som Lorentz Jørgensen, der virkede på Holbæk-egnen og i Nordsjælland, lod ofte en vinranke slynge sig op ad søjlerne på sine altertavler og epitafier. Også som malet dekoration blev søjlemotivet brugt. I salen på herregården Høgholt var på væggene med regelmæssige mellemrum malet rød- og gulflammede snoede søjler. Herimellem, ophængt i guirlander, hang store klaser bundet sammen af æbler og tulipaner, alt tegnet i kraftig sort kontur.

Mange motiver og muligheder for varierende sammensætninger stod til rådighed for den borger, der midt i 1600 årene skulle udsmykke sit festrøm, salen. Han kunne for eksempel som rådmænd Thomas Brodersen i Overgade i Odense have en malet omløbende frise over træpanelet. Loftet, et kassetloft, var prydet med forgyldte granatæbler i de fordybede firkantede felter, og i et hjørne stod en sandstenskamin med ægtefællernes navne og bomærke.

Nederlandene havde i 1600 årene afgørende betydning for den danske malerkunst, foruden at utallige „hollandske stykker“ blev ført ind i landet. Mange af de store malere, der lagde deres livs arbejde i Danmark, var enten født i Nederlandene, eller havde fået deres kunstneriske uddannelse der. Slottenes indre indretning krævede de store fortællende scenerier, hvortil Børnehusets væve leverede utallige ruller lærred som malegrund. Undertiden lå den største vanskelighed i at skaffe lærred, der var bredt nok. Da Christian 4. i 1642 ville lade sig „i leffnid størrelse afmale til hest“, foreslog han, at lærredet skulle væves på den store væv, der stod på Børnehusets loft, og hvorpå der ellers blev vævet sejldug. Først når dette problem var løst, skulle der indledes forhandlinger med de malere, der kunne komme på tale.

Foruden kongens og hans forfædres krigeriske bedrifter var yndlingsemnerne taget fra den antikke sagnverden og fra Bibelen, eller de var genbilleder som kvindelig husflid inden døre eller et udendørs optrin med mange figurer. Enten emnerne var historiske eller samtidige, kunne kunstneren indtil det maniererede lege med perspektivet, inddele sceneriet i planer, forgrund, mellemgrund og baggrund og spille med de optrædende personers bevægelser. Her krævede det mere end almindelig færdighed at få de rette perspektiviske forhold frem. Man elskede det menneskelige legeme, afklædt eller indsvøbt i prægtige klæder. I motiver som Bathseba eller Susanne i badet svælgede maleren i det menneskelige legemes nøgne yppighed, hvorimod den landskabelige skønhed gennem størstedelen af 1600 årene kun tjente som staffage.

Også de jævne malere i købstæderne arbejdede med flere planer. De omsatte deres kunnen i epitafier, mindetavler, der blev ophængt i kirkerne. Her knælede

Karel van Mander: Christian 4. til hest. Malet ca. 1642 på lærred, der var vævet på Børnehuset (jfr. s. 456). 311 × 282 cm. Frederiksborg slot.

eller stod det ægtepar, der havde bekostet tavlen, med deres levende og afdøde børn i forgrunden, mens den lidende frelser hang på sit kors i mellemgrunden, og i baggrunden tegnede Jerusalem sig med sine mure og tårne.

Udover de større vægudsmykninger var det portrætmaleriets store tid. Med den pompøse hofstil, der herskede fra tiden omkring enevældens indførelse, blev farveskalaen dæmpet. Adel og borger stod i sorte kapper og kjoler og med hvide kraver. Kun en bræmme af pelsværk, et gyldent bælte eller et rødt draperi lavede op på de store lærreder, hvor kontrasten mellem lys og mørke var det eftertragtede virkemiddel. De største navne inden for portrætmaleriet var hofmalerne Karl van Mander og Abraham Wuchters, der virkede under henholdsvis tre og to konger. Fra sidstnævntes hånd er med en enkelt undtagelse kun bevaret portrætter. De kongelige kontrafejer, der også blev udført som miniaturer i metaller, rav og perlemor, blev brugt som gaver eller måske snarere som en slags ordensdekorationer, overrakt som de blev i kæde.

Når medlemmerne af kongehuset skulle males, blev kæledyrene, hunde, heste, aber og papegøjer, regnet med til familien. Ditmer kontrafejer, der også havde arbejdet med skilderier til udsmykning af Rosenborg, nåede før sin død i 1678 ikke selv at se lønnen for sine sidste tre lærreder, et stort med blomster og to portrætter, der forestillede henholdsvis hans majestæt Christian 5. og den gamle hund Tullefas.

Som en videreførelse af legen med perspektiverne blev loftsfladerne i slottenes sale og over kirkerummene malet, så taget ligesom løftede sig, skyer veg til side, og den Almægtige og hans engleskare så ned fra den åbne himmel. I et borgerligt hjem i Helsingør var man dog tilfreds med en himmel, hvor kakaduer, papegøjer og andre mere jævne fugle fløj mellem skyerne.

I barokkens storhedstid blev møblerne igen præget af arkitekturen uden mange tanker på funktionen. De store skabe viste en front som en kirkefacade: store klassiske linjer kronet af en vældig gesims, hvis linjeføring blev knækket eller ligefrem brudt for at indtrykket ikke skulle blive for massivt. De mindre gemmemøbler som kabinetterne virkede mere intime, opbyggede som de var med facade, der åbnede sig til arkader og bagvedliggende rum og derved imødekom tidens interesse for perspektivet. Også møbelkulturen var fra midten af 1600 årene stærkt påvirket fra Nederlandene, hvis møblerne ikke ligefrem var importerede herfra.

I boligens indretning var det som i billedkunsten modsætningen mellem de mørke og de lyse farver, mellem sort og hvidt, der blev toneangivende. Allerede i slotsinventaret fra 1638 blev ibenholdt nævnt som indlæg i en bordfod og som spejlramme. Meget ibenholt skulle vise sig at være hårdt træ af hjemlige sorter som buksbom eller morbærtræ, der blev kogt i en farveopløsning med olie, „jo

Roser, tulipaner, nelliker og kejserkroner i brogede farver ses på denne kornbing fra Rømø 1653. Nelliken, der for nylig var kommet til Europa, blev meget yndet, og på grund af en navnelighed betragtedes den som symbol på Kristi offerdød („lille nagle“). Lod man sig male med en nellike i hånden viste man derved, at man håbede på forløsning og evig salighed. – Nationalmuseet.

længer mand koger træet derudi, jo sortere vorder det“, læste snedkeren i sin håndbog. Nu var det kun simple møbler, der blev malet, de fornemmere møbler blev finerede. Tynde plader af eksotiske træsorter som palisander og ibenholt dannede kontrast til det hvide elfenben, og sorte, ligesom bølgede springlister sad over sammenføjerne, for at træstykkerne ikke skulle arbejde sig fra hinanden i tidens løb. Parademøblerne var dækkede af ciselerede sølvplader, hvis de ikke som de allerfornemste stykker var støbt i selve det ædle metal. De kunne også være beklædt med forskelligfarvede stenarter og perlemor i stedet for finertræ. Ikke sjældent var de mindre kabinetskafe og skrin fineret med tynde plader af skildpaddeskjold, hvor virkningen afhang af det underlagte kulørte metalfolie. Arbejdet med intarsier blev den førende dekorationsteknik, og oftest var det et simpelt motiv som en blomsterpotte eller en roset, der blev udskåret i farvet træ eller ben og indlagt i senge, borde, kister og skabe. Når de hjemlige træsorter skulle farves,

så de var tjenlige til dette indlægningsarbejde, begyndte man processen nok så prosaisk med at hænge frisk hestemøg og det dertil hørende halm til afdrykning. Den opsamlede og sieede vædske blev tilsat alun, gummi arabicum og den farve, som træet skulle have. Træstykkerne blev lagt i og blandingen sat over ilden, hvor det kogte, til træet havde fået den ønskede nuance.

To stilretninger havde samtidig præget de danske barokinteriører. Fra Holland kom de store, men beherskede former, hvis virkemiddel var lys-skyggeforholdet. I møblerne gav dette sig udtryk i en leg med fyldingerne, ægte og falske, der blev forskudt i flere planer. Inspireret af den tyske barok var derimod den overlæssede, rigt udskårne stil, hvis frodigste og varigste udtryk var akantusværket. Fra tiden efter 1650 var Frankrig blevet centrum i den europæiske stiludvik-

På en silkebroderet lærredsdug fra 1660erne fremstilles dyderne Kærlighed (charitas) og Klogskab (prudentia) mellem modne, bristende granatæbler, der ofrer sig selv for at give frøene liv, et symbol på Kristi opstandelse. Efter Georg Garde: Silkebroderede Lærredsduge, Kbh. 1961, s. 47 og 398. – Nationalmuseet.

ling, men først omkring år 1700 var man i Danmark modtagelig for denne påvirkning, der var så intimt forbundet med forholdet til boligen og den daglige levevis.

I stedet for at imponere ved bombastiske former, stive eller overlæssede, var det nu den raffinerede enkelhed, der blev moderne, og man kælede for detaillén. Skabene blev mindre, og lågkisterne blev i byerne fortrængt af skuffemøbler som dragkister og chatoller. I møblernes finering blev ikke kun indlagt et enkelt motiv, men større og mindre brogede finerstykker blev sat sammen til geometriske mosaikker eller billedfremstillinger. Den fladedækkende dekoration blev efter år 1700 afløst af en spinklere ornamentik, der samlede sig i et aksemotiv og en let indramning af felterne. Det nye gennemgående træk var de flade knækkede bånd, efter hvilke senbarokken ofte kaldes båndbarokken. Fremragende stykker kunsthåndværk blev skabt på denne tid, men billedkunsten gik i Danmark en nedgangstid i møde, som det tog et par menneskealdre at få rettet op.

BORGERENS BY OG GÅRD

I begyndelsen af 1600 årene var der i den danske konges riger og lande omkring 100 købstæder, hvoraf ca. 60 lå i det nuværende Danmark. En del af disse byer var gamle og havde i flere århundreder haft købstadsrettigheder. På steder, der var velegnede til bosætning, havde man i fortiden lagt grunden til byerne. Det kunne være på et sted, hvor vigtige handelsveje mødtes, hvad enten det nu var landeveje, der krydsede hinanden, eller en vej, der løb ud til kysten og mødtes med vandvejen ved en ås udløb, ved en fjordkyst eller et sted på kysten, hvor en bugt ydede naturlig beskyttelse imod havet. Fra en beskeden begyndelse havde de fleste af byerne i medgang og modgang udviklet sig til købstæder, som bar præg af denne lange og snørklede udvikling. Andre byer var måske lige så gamle, men havde først sent opnået en sådan størrelse og betydning, at de var fundet værdige til optagelse i købstædernes privilegerede gruppe. Endelig var der en del yngre byer, som ved stor og pludselig fremdrift eller ved kongelig gunst var blevet optaget i købstædernes brogede skare.

Set med vor tids øjne var ingen af disse byer store. Langt de fleste af dem havde ikke over 1000 indbyggere, mens nogle få som f. eks. Malmø, Århus, Odense, Aalborg, Randers, Roskilde, Viborg og Helsingør havde mellem 2000 og 5000 indbyggere. København, den kongelige residensstad og rigernes hovedstad, var i sammenligning med disse beskeden tal en storstad med sine 25.000 indbyggere.

Set ude fra det åbne land lignede de fleste af byerne store landsbyer. Den lave bebyggelse, der sjældent nåede op over to etager, var de fleste steder klemt inde bag gamle fæstningsanlæg, og kun kirken og eventuelle borganlæg ragede op over hustagene. Allerede i 1300 årene havde byerne sikret sig ret til at bygge forsvarsværker, og de fleste benyttede sig af denne ret. Disse befæstningsanlæg, der som regel bestod af en forsvarsvold, som sine steder kunne være forstærket med en foranliggende voldgrav, omsluttede byen og markerede skellet mellem land og by. Bortset fra de byer, hvor kongemagten anså det for at være af landsomfattende betydning, at byen var godt befæstet, og den derfor bidrog til forsvarsværkernes udbygning og vedligeholdelse, var de fleste byers fæstningsværker ikke imponerende af udstrækning eller styrke. Borgerne glemte tit i fredstid voldens og gravens betydning i urolige tider, og de kviede sig ved at ofre de penge og den arbejdsindsats, der var nødvendig for at sikre byen mod fjendtlige

Købstæderne – befæstningsanlæg

Mange købstæder lå som Randers klemte inde bag gamle volde og grave. Her havde befæstningen stået sin prøve mod skipper Clements bondehær. Men siden forfaldt den, så der i 1687 kun var tale om en slags „indhegning“, der talrige steder lod sig forceres af folk, der ville undgå konsumtionsafgiften. Til venstre ligger Dronningborg, det gamle Sortebrødrekloster, hvor lensmand Eske Brock fejrede Christian 4.s besøg med bægerklang i begyndelsen af århundredet. – Resens Atlas, Kgl. Bibl.

angreb. De fleste steder forfaldt voldanlæggene, og gravene tørrede ud eller groede til, så deres værdi i krigstid ofte var yderst ringe.

Af egentlige fæstningsbyer var der i begyndelsen af 1600 årene kun få, nemlig København, Nyborg, Nakskov, Malmø, Landskrone, Halmstad og Varberg. De lå på strategisk vigtige punkter og virkede foruden som fæstninger også som tilflugtssteder for omegnens befolkning i krigstilstælde. De øvrige byer var overladt til at klare sig selv, som de nu bedst kunne, men de fleste var dog omgivet af et mere eller mindre omfattende befæstningsanlæg.

Den enkelte bys betydning skiftede gennem tiden. Ændringer af handelsvejene kunne medføre, at en by, der var blomstret op på grund af trafikken, sank tilbage til landsbystadiet, og også kongens ønske om, at befæstningsanlæggene omkring byen blev sløjfet, kunne bevirke, at den nu åbne by kom til at stå i stampe. I takt med de ændringer, der skete i de strategiske vurderinger, udbyggedes eller sløjfedes befæstningerne. I Køge blev volden f. eks. nedbrudt i Frede-

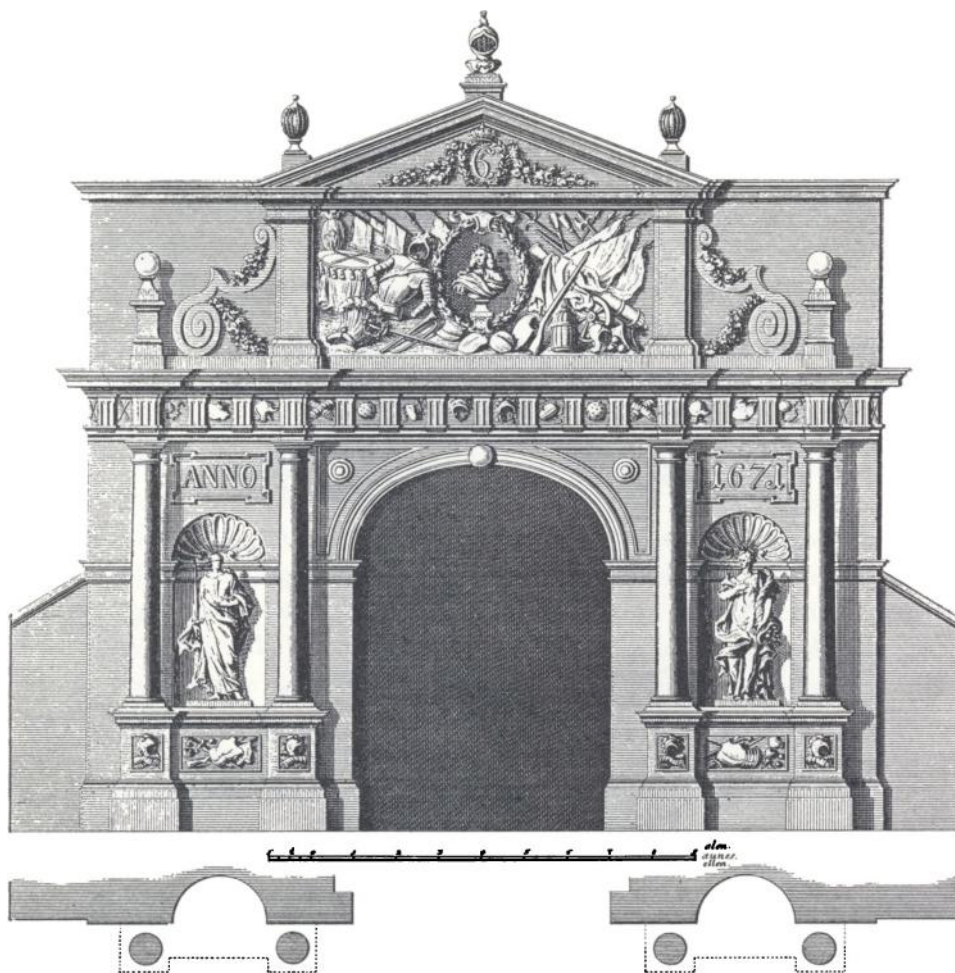
rik 1.s tid, men Christoffer af Oldenburg påbød, at nye volde skulle opføres, og at en grav blev lagt udenom. Dette anlæg eksisterede til Svenskekrigenes tid, og rester af det kunne spores endnu i begyndelsen af vort århundrede. At der i Køge ikke blot var tale om simple jordvolde, men at der også har været en bymur, ses af et skøde fra 1585. Ingeborg Nielsdatter, borgerske i Køge, fik tillagt et stykke af den gamle bygrav øst for byen „mellem byens gamle vold og mur“, hedder det i skødet. Voldanlæggene kunne i forfaldstider se alt andet end militæriske ud. I 1629 lå der på Køges vold en mødding, og i 1641 hører vi af en retssag, at „en del egetræer og knobbe i 10–25 år havde henligget på volden ved borgmester Claus Baggers have“. En betegnelse som „tudsegraven“, der brugtes om en del af voldgraven, giver også en forestilling om den tilgroede, sumpede forsvarsgravs udseende. I Nakskov blev byens faste garnison ophævet i 1688, og fæstningen var hermed opgivet. Sønderport blev nedrevet, så der var fri indfart fra denne side, og volden stod tilbage „stiv op som en mur uden ringeste hold, så den i regnvejr må nedfalde og stoppe den snævre indfart“, klagede magistraten. Kongen gav afkald på arealerne, som befæstningen havde ligget på, og bystyret tog stiltiende disse områder i besiddelse til eget brug.

Når man nærmede sig en by ude fra det åbne land, passerede man det sidste stykke vej gennem marker og enge. Ganske vist ernærede byens borgere sig som købmænd og håndværkere, men dyrkningen af de omliggende jorder var en vigtig del af deres beskæftigelse og i udstrakt grad grundlaget for deres eksistens, ligesom hver enkelt husstand havde sine kreaturer, der gennem byens gader dagligt blev drevet til græsning uden for byen. Herude fandt man også de møller, som oftest stubmøller, hvor byens korn blev malet til mel.

Hvor landevejene førte ind til byen, var der slået bro over voldgraven, og fra broen fortsatte vejen ind gennem byporten, der ofte var anbragt i et svært, muret porttårn, som det endnu kan ses i Stege og Fåborg. Under krig var det naturligvis særlig nødvendigt, at indfaldsvejene til byen blev godt bevogtet, og de svære porttårne, fra hvis øvre stokværk man kunne beskyde en angribende fjende, var vigtige led i byens forsvarsvæsen. Visse byer havde dog mindre imponerende indkørsler, som f. eks. Holbæk, der ganske vist havde byporte, men hvor de fleste af adgangsvejene kun var spærret med et simpelt led. Men befæstningen havde ikke blot forsvarsmæssig betydning. Ganske vist var krigene hyppige, men trods alt var fredstid dog dominerende, og da var byens volde og grave det synlige tegn på den forskel, der var mellem købstaden og det omliggende land i retslig og økonomisk henseende. Købstaden havde sit eget tingsted og sin egen øvrighed, ligesom de retsregler, der gjaldt inden for voldene, var nedfældet i en særlig ret, stadsretten. Både ved den almene købstadlovgivning

og ved de privilegier, som de enkelte købstæder gennem tiden havde erhvervet, var der sørget for, at handel og håndværk var blevet samlet i byerne. Bortset fra de mest nødvendige håndværksfag og den mest nødtørftige handel måtte ingen bonde befatte sig med disse to erhverv. Ville han sælge af sin avl, måtte han bringe produkterne ind til købstadens torv, og havde han brug for håndværksarbejde, som ikke måtte udføres af landhåndværkere, måtte han henvende sig til købstadens lavsorganiserede håndværkere. Det grundlæggende synspunkt bag disse påbud var den økonomiske teori, der senere har fået navnet merkantilismen, og som beherskede de europæiske staters politik i denne periode. Overalt søgte man at ophjælpe og udvikle den hjemlige produktion og handel for at skabe en stærk stat, der var uafhængig af andre lande såvel økonomisk som politisk og militært. Industri- og handelsforetagender skulle bringes til blomstring, så de ved afsætning af deres produkter i udlandet kunne bidrage til at handelsbalancen blev gunstig. Man ville gerne have udenlandsk kapital til at strømme til landet og dermed til kongens kasse. Ganske vist var landbruget det bærende erhverv, her var størstedelen af befolkningen beskæftiget, men det var den herskende opfattelse, at industri og handel gav de bedste muligheder for at få udførselen til at overstige indførselen, og det var derfor købmændene og håndværkerne, man især ønskede at støtte.

På grund af gode konjunkturer havde byerne fra midten af 1500 årene haft en betydelig fremgang, som vedvarede et godt stykke ind i Christian den 4.s regeringstid. Omkring 1620 ændrede de europæiske prisforhold sig imidlertid i ugunstig retning, og hele resten af århundredet stod byerne i stampe. For store dele af landbefolkningen var byerne alligevel det forjættede land. Den nærliggende købstad virkede tiltrækkende på de driftige og foretagsomme, og når bybefolkningen øgedes, skyldes det i høj grad den tilvandring, der til stadighed skete fra de omliggende landdistrikter. I byen, mente man, var livet friere, rigere og mere varieret end på landet. Og hvilken bondekarl ville ikke gerne forlade hjemmegen og begive sig til købstaden, hvis han foruden at opnå disse goder også kunne slippe for at springe soldat? Soldatertjenesten påhvilede det bønderne at udføre, og mange krumspring blev foretaget for at undgå denne byrdefulde pligt. I 1629 skrev Christian 4. således til sin lensmand Mogens Kaas, at han havde erfaret, at en del unge karle tog borgerskab i købstæderne for at undgå at blive udskrevet som soldater. Dette kunne endda være, hvis de slog sig ned i købstaden og levede af borgerlig næring, men kongen havde yderligere erfaret, at karlene fortsat holdt til i landsbyerne. Dette var efter kongens mening „at sette voxnæse paa øfrigheden“ og selvfølgelig aldeles utilladeligt. Lensmanden fik ordre til at påse, at karlene holdt „dug og disk“ i den købstad, hvor

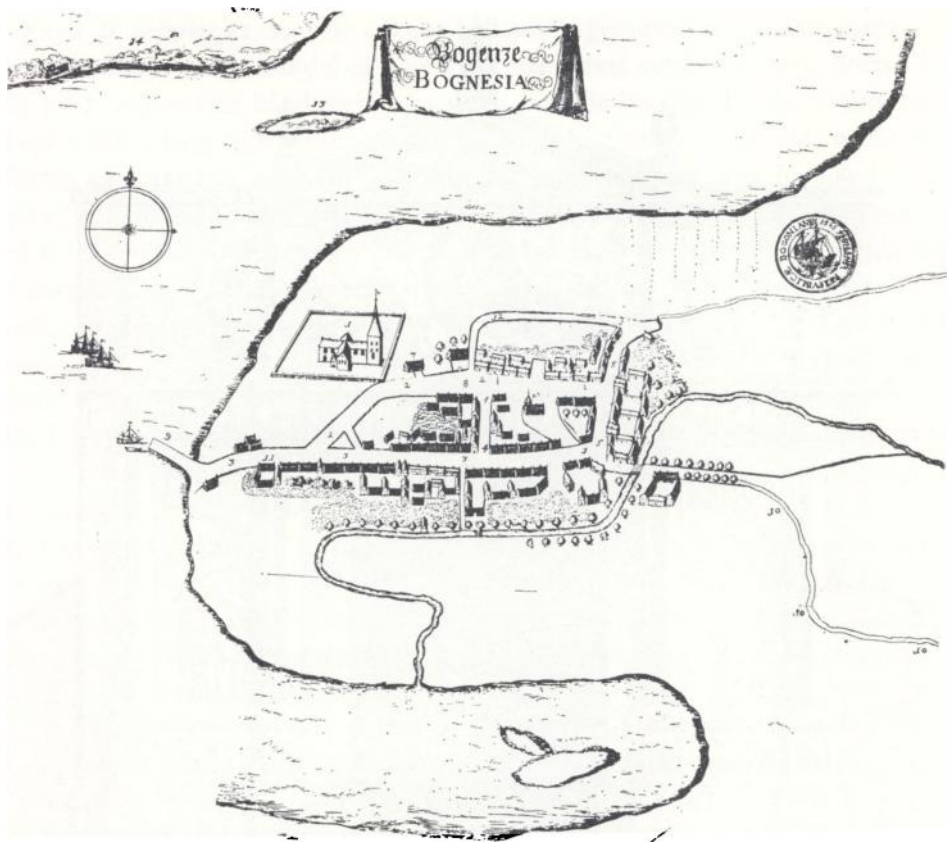

København var rigets vigtigste fæstning. Her byggedes kastellet. Og efter enevældens indførelse blev byens porte fornyet eller moderniseret. Nørreport opførtes i 1671 af generalbygmester Lambert van Haven, der netop var vendt hjem fra en studierejse i Holland, Frankrig og Italien. Bygningen præges af den hollandske klassiske barok, en fladbuet port og en klar disposition uden svulstige ornamentter. – Stik i Thurah: Den danske Vitruvius.

de havde aflagt deres borgered, og gjorde de ikke det, skulle deres borgerskab regnes for ugyldigt, og de pågældende betragtes som bønder.

Ulovligheder af denne art måtte naturligvis straffes, men selv i de tilfælde, hvor en bonde på lovlig vis havde fået borgerskab og ernærede sig som lovlydig borger, kunne han endda ikke føle sig sikker. Havde han ikke papirerne i orden, kunne han selv efter at have boet i byen i mange år risikere at blive krævet tilbage af den herremand, hvis gods han i sin tid havde forladt. I 1616 rejste gods-

Hvordan man blev borger

Bogense hørte med 438 indbyggere i 1672 til de mindste af landets købstæder, på størrelse med de største landsbyer, en åben by omgivet af haver og marker. I Svenskekrigene var halvdelen af dens gårde lagt øde, men en latinskole eksisterede til 1740. Skibe med trælast fra Norge lagde til ved skibsbroen og førte korn og kvæg med tilbage. Takket være handelen, lidt håndværk og frugtbare bymarker kunne Bogense holde sit indbyggertal gennem 1700 årene. – Resens Atlas, Kgl. Bibl.

ejeren Jacob Rosenkrans sag mod en borger i Nakskov, Hans Jørgensen, idet han hævdede, at Hans Jørgensen var vorned og derfor enten måtte vende tilbage til godset eller også købe sig fri. Hans Jørgensen kunne heldigvis fremlægge et „kvittebrev“, som var udstedt for så længe siden som i 1581, da han havde købt sig fri af den daværende ejer af godset, fru Inger Bille. Godsejeren lod sig imidlertid ikke affærdige med dette bevis, og da han gjorde gældende, at kvitteringen ikke var underskrevet, og at seglet var så utydeligt, at man ikke kunne se, hvis det var, så det sort ud for Hans Jørgensen. Til trods for at han havde levet i byen som borger i 35 år, kunne der nu med et slag vendes op og ned på hans tilværelse. Havde han ikke kunnet møde frem med et troværdigt vidne,

Konsumtionen

selveste Nakskovs borgmester, der erklærede, at han havde overværet, at Hans Jørgensen købte sig fri i 1581, havde godsejeren kunnet kræve sin betaling, eller at han vendte tilbage til vornedskabet på godset.

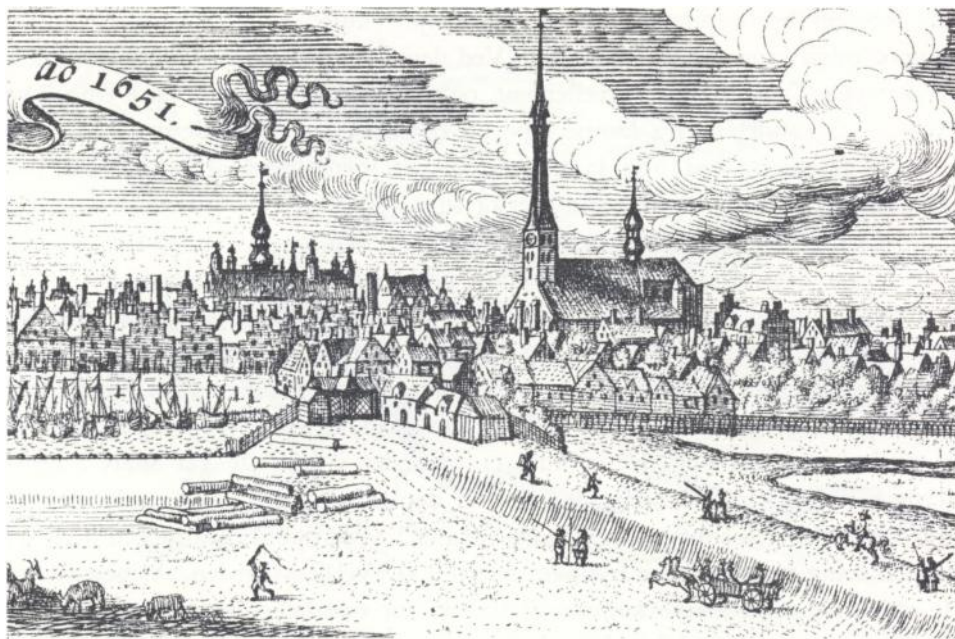
Bestemmelserne om, at al handel skulle foregå på byens torv, førte snart til, at der blev lagt afgift på varer, der førtes ind gennem byens porte. Når bønderne kom kørende med deres produkter for at sælge dem i købstaden, måtte de betale konsumtionsafgift, inden de fik lov til at komme ind på byens grund, og der var strenge forbud imod at sælge varerne, før man var nået frem til den stadeplads, der var blevet anvist på byens torv. Selv om det kunne være fristende at slå en handel af med borgerne undervejs gennem gaderne, måtte dette ikke finde sted. Forprang, som det hed, var forbudt ud fra den betragtning, at ingen borger skulle have mulighed for at opnå fordele på de øvriges bekostning. Handelen måtte kun finde sted fra stadepladserne og kun inden for den fastsatte torvetid. Disse forbud førte naturligvis blot til, at alle søgte at skaffe sig varer uden at betale konsumtionsafgift, og ingen borger kunne vel sige sig fri for at have smuglet varer ind i byen på den ene eller den anden måde. Det var vanskeligt at hindre den trafik, der ved alle byer foregik fordækt over volde og grave. Endnu vanskeligere var det, når byen ikke havde nogen egentlig befæstning, men kun var omgivet af planke- eller stakitværker. I Næstved var gærderne i 1672 i så dårlig forfatning „at både den gående og agende trafik indførte mange varer uden om konsumtionen“, og for at forhindre smugleriet forsøgte man gang på gang at reparere de værste huller i gærderne og at bringe de gamle byporte i nogenlunde god stand. I 1687 blev der foretaget syn af byens indhegning i Randers, og man forstår fuldt ud konsumtionsforvalterens krav om, at indhegningen skal forbedres, når man hører, at der ved siden af Østerport er en have, hvor plankeværk og gærde er faldet om, så „man lettelig kan ind ride og stige over den nedfaldende mur, hvor inden for er tvende baglåger, en til Jens Guldsmeds og en til Anne Mollerups, så på slig måde meget kan indbringes“. Bystyret lader også foretage syn på indhegningen, og naturligvis finder disse synsmænd, at det ikke står så slemt til. Man kunne dog ikke afvise, at der adskillige steder var huller i muren, og at de brædder, der var slået over hullerne, var anbragt sådan, at de kunne skydes til side. En mand, der ejede en grund ud mod engen, havde en låge i hegnet, og da han selv havde nøgle til lågen, kunne konsumtionsforvalteren med rette hævde, at man jo ikke kunne vide, „hvorledes der med omgås“, selv om ejeren påstod, at han kun åbnede lågen, når han skulle have sit hø ind fra engen.

Portvagterne, der skulle opkræve afgifterne, benyttede sig ofte af deres stilling til udover konsumtionen at afkræve folk drikkepenge. Da fru Regitze Urne

ville køre ud af Søndergades port i Nakskov, blev hun standset af portvagterne, der forlangte en drikkeskilling. Det hjalp ikke, at kusken skældte ud og nægtede at betale. Vagterne smækkede porten i, så fruene blev sinket i sin rejse. Da hun klagede til borgmesteren, måtte han tage affære, og den ene af vagterne blev sat i fangekælder, mens de andre flygtede. Hvordan gik det mon folk, der havde mindre indflydelse end fru Urne?

I de gamle byer havde bebyggelsen lejet sig i grupper, der dannede karreer og kvarterer. Uden egentlig byplan var husene anlagt, så de mellem sig dannede gader og stræder. Fra byportene fortsatte landevejen ind i byen, og her langs adalgaden, den ældste gade og byens hovedstrøg, lå de velstående borgernes gårde, mens mere beskedne huse og lejeboder lå langs tvær- og baggader, i småstræder, gyder og slipper. De sociale skel markeredes således ikke blot ved grundens og bygningers størrelse, men også ved deres placering i byen. Adalgade eller algade var oprindeligt betegnelsen for den alfare vej, der førte gennem byen, og der findes eksempler på, at denne almene betegnelse var hæftet på flere af byens hovedgader. Efterhånden fik en bestemt gade navnet algade, mens de andre så fik navn efter verdenshjørnerne, eller efter en af grundejerne. Endnu i 1650 brugtes i Thisted betegnelserne „Nør i Gaden“, „Øster i Byen“ og „Vester i Byen“, men snart efter hed det Nørre-, Øster- og Vestergade. Andre gader kunne have navn efter beboernes erhverv som f. eks. Tømrergade, Skomager- eller Sudergade, Pottemagergade og Smedegade. De to sidstnævnte finder man næsten altid i byens udkant, fordi man af hensyn til brandfaren ved disse erhverv placerede dem her for at hindre, at en eventuel brand i værkstederne bredte sig til resten af byen. Håndværkergadenavnene stammer ofte fra middelalderen, da udøverne af de forskellige håndværk boede samlet i en gade eller et kvarter. Algaden var hovedfærdselsåren, som al trafik gennem byen måtte passere igennem. I de fleste byer lå den store handelsplads, torvet, gerne i umiddelbar nærhed af hovedgaden, eller selve hovedgaden kunne på et vist stykke være gjort bredere, så den kunne udnyttes som torv. I Holbæk og Horsens målte gaden således på en længere strækning op imod 40 alen, ca. 25 m i bredden, langt mere end på resten af vejen gennem byen. Mest almindeligt var det dog, at der var afsat en ofte rektangulær plads som torveplads, som i Præstø, Maribo, Nyborg eller Køge, hvis torve stadig er af anseelige dimensioner.

Langt de fleste gader var dog smalle og krumme, idet gadelinien fulgte de ældgamle grundskel, som var blevet fæstnet i tider, hvor gaderne ikke var anlagt efter en samlet plan. Bag hovedgaderne opstod baggader, som stalde og avlsbygninger vendte ud til, og hvor igennem kreaturerne morgen og aften af byhyrden blev drevet til græsning på byens marker. Denne brug af gaden afspejles i

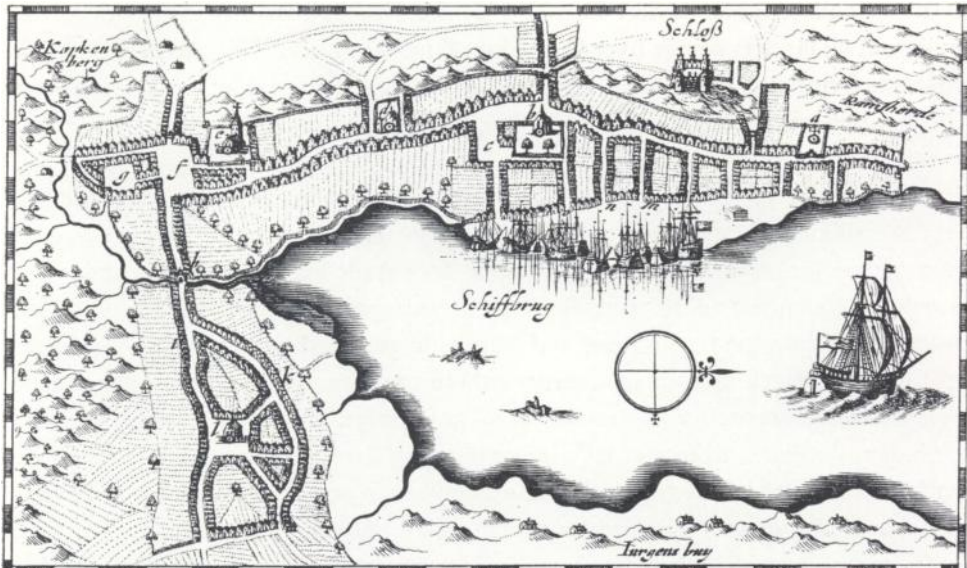
I 1651 blev dette prospekt af købstaden Husum i Sønderjylland stukket af en derboende guldsmed og kobberstikker ved navn Peters. Slottet og kirken rager op over byens huse, og ud mod Heverstrømmen ligger skibsbroen. Træstokke er oplagt ved vejdæmningen i stadens sydlige udkant. – C. Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holstein, Slesvig 1652.

navne som Kogade i Nakskov og Tønder, Kostræde i Skelskør og Fægyde i Århus, mens Studestræde i Holbæk fra 1682 skjulte sig under det finere navn Studiestræde.

De fleste af gaderne var jordveje, der bugtede sig af sted gennem byen, men hovedgaderne havde ofte stenbro. Allerede i midten af 1500 årene havde kongen pålagt alle købstæder at sørge for, at gaderne blev brolagt. Hvor meget der kom ud af dette påbud vides ikke, men store forbedringer har det næppe medført. Endnu i lang tid påhvilede det den enkelte husejer at sørge for, at vejstykket langs hans grund var farbart og ordentligt brolagt. Der var således ikke tale om et offentligt brolægnings- eller vejvæsen, og med dette system er det ikke sært, at gadernes tilstand som regel var højst elendig. Grundejerne var ikke alle lige pligtopfyldende, og hver årstid havde sin plage. Om vinteren kunne gaden være ufremkommelig, enten fordi den blokeredes af snedriver, eller fordi den var spejlblank af is, forår og efterår lå den i et søle, og om sommeren hvirvledes støvet op ved det mindste vindpust eller hestenes trampen. Det kunne derfor nok være påkrævet at få gaderne brolagt, og i København udstedtes i 1680 en forordning, som omordnede brolægningsvæsenet. Borgerne måtte nu ikke længere

selv foretage brolægningen, men alt vejarbejde skulle ske efter bystyrets anvisning og udgifterne pålignes borgerne. Ved denne lejlighed blev gaderne lagt „efter vaterpas“, d. v. s. efter nivellement, og midt i gaderne lagde man en række rygsten, så vandet herfra kunne løbe ud til rendestenene i siderne. Disse sten var ofte det eneste sted, man kunne gå tørskoet, mens resten af gaden henlå i et søle, og denne farbare sti kaldtes derfor sine steder for „borgmesterstenene“. I mindre gader og stræder lå rendestenen ofte i midten, og selv om gaden var brolagt, kunne det være vanskeligt at få øje på brolægningen. Beboerne havde fra gammel tid brugt den trafik at læsse deres affald og møg af på gaden uden for huset, og det var ikke alle, der tog det med samme humør, som det skildres i Holbergs Ulysses von Ithacia, hvor det om gaderne hedder, at „i juli måned er de upåklagelige, men resten af året kan man næppe gå ud uden fare for at drukne i skarn, dog det er kun 11 måneder i året, de går snart“. Dyngeerne kunne blive så store, at det selv for den tids mindre nærtagende mennesker kunne blive for meget. I Aalborg var der i 1648 ophobet så megen urenlighed omkring pladsen, hvor bytinget holdtes, at hverken fogeden, skriveren eller de otte tingmænd kunne komme til tinget „for urenlighed og ond stank eller de såvelsom andre godtfolk kan sidde på tinget formedelst samme urenlighed og slem stank og lugt“. I Helsingør gav magistraten i 1686 borgerne ordre til at fjerne de møddinger, der havde ophobet sig uden for deres døre, og som var så store, at der måtte køres adskillige gange for at få dem væk. Det giver et indblik i, hvad man anså for tilladeligt i denne henseende, når man hører, at fogeden hver lørdag skulle udpante den borger for 8 skilling dansk, der havde mere end ét læs møg liggende for sin dør! Kom kongen på besøg i en by, måtte man naturligvis foretage en større udrensning. I Næstved kørte man i en sådan anledning 8 læs møg væk fra torvet, men allerede nogle måneder senere måtte man køre 6 nye læs bort. I selve kongens hovedstad var gaderne i Nyboder ved påfyldning af møg, jord og andet fyld blevet hævet så meget, at husenes gulv var kommet til at ligge adskilligt lavere end gadens niveau. Ved kraftige regnskyl oversvømmedes stuerne, fordi vandet løb fra gaden ind i husene medførende alskens uhumskheder. I Helsingør bortkørte man i 1662 ikke mindre end 160 læs „af den urenlighed, som var beliggende på torvet“. Det er intet under, at brolægningen efterhånden forsvandt under disse mængder af fyld, og at man, når man søgte at forbedre forholdene, opgav at fjerne de tykke lag snavs og nøjedes med at lægge ny brolægning oven på. Herved hævedes gadernes niveau gennem tiden med indtil flere alen, og man har ved senere afgravninger fundet flere brolægninger over hinanden adskilt ved alentykke fyldlag. I Næstved havde man pålagt borgerne at køre møget ud på Sandbjerget, hvor „møgstagerne“ angav, hvor man måtte læsse af, men det var jo betydeligt nemmere at læsse det

På dette grundrids af staden Flensborg 1648 ses byens vinkelformede plan med kirkerne St. Marie (b), Helliggeist (d), St. Nicolai (e) og St. Johannes (l) samt Nørretorv (c) og Sønder-torv (f). På bakken vest for byen ligger slottet. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

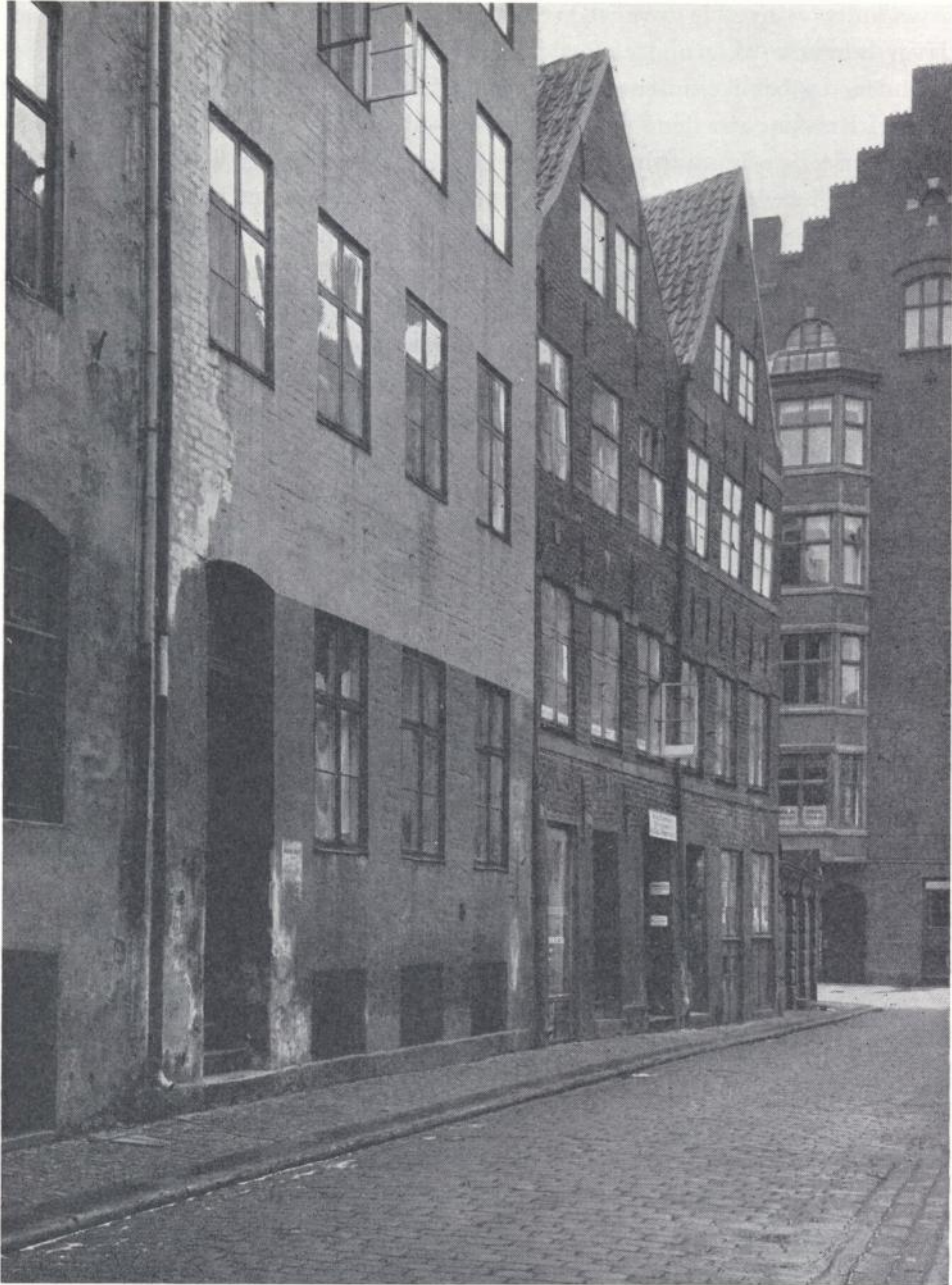
af andetsteds i et ubevogtet øjeblik, f. eks. på kirkegården. I 1654 blev Oluf Mule i Odense anklaget for at have henlagt møg på Sortebrødre kirkegård, og det blev pålagt ham at age det bort igen, hvis han da ikke ville risikere at blive sat i halsjernet. I samme by havde adelsdamen Anne Urne, der ejede en gård i byen, til stadighed stridigheder med sine naboer om møg, der blev henkastet på hendes fortov. Endnu mange flere eksempler kunne nævnes, og de talrige påbud om udkørsel af renovation taler sit tydelige sprog om, hvor vanskeligt det var at få borgerne til at rette sig efter forskrifterne. De vældige møgdynger var et himmerige for svinene, som løb løse rundt i gaderne, og også hunde, får og geder var med til at rode op og sprede bunkerne ud over gader og stræder. Gang på gang udstedes der forbud imod at lade husdyr færdes i gaderne, og bystyret satte folk til at drive de løsgående svin sammen, men lige meget hjalp det. Selv Køges store, statelige torv brugtes som møddingplads, og det voldte bystyret store kvaler at få det rensat. I 1643 måtte tre mænd, der vægrede sig ved at være med ved rengøringen, på skift bære den spanske kappe, og nogle år i forvejen havde man måttet fjerne to svin, der havde lagt sig til at dø oven på bunkerne, og som nu lå dér „og stank ilde“. Endnu 1709 og 1710 udstedtes der forbud mod svinehold i byerne, men selv langt senere i 1700 årene var der i det tæt-befolkede København afsat plads til svinene i gårde og under trapper. Gadebe-

lysning fandtes ingen steder. Først i 1681 fik København lygter med tællelys i gaderne, og landets øvrige byer fulgte kun langsomt efter. Ville man færdes efter mørkets frembrud, måtte man selv medbringe lygter eller fakler og iøvrigt værge for sig, hvis overfaldsmænd eller drukne kumpaner huserede i gaderne.

Bebyggelsen på grundene i bykernen kunne være meget tæt. Hus ved hus havde i tidens løb udfyldt alle tomme byggegrunde, men alligevel var de fleste købstæders jorder af et sådant omfang, at det varede adskillige århundreder, før arealerne inden for volde og voldgrave var bebygget. Mange byer havde så frit spillerum, at de først op mod vor tid brød de gamle skranker og bredte sig ud på byens tidligere marker og overdrev. Selv om husene kunne ligge tæt i visse dele af byen, var helhedsindtrykket dog haveagtigt. Træer og buske voksede i de haver, der hørte til næsten alle byens huse, og hvor bygningerne ikke dannede en fast facaderække, kunne der være anlagt haver, som var afgrænset af risgærder ud mod gaden. I en forordning fra 1683 påbydes det borgerne at bygge brandmure langs de haver, der vender ud mod gaderne, i stedet for de plankeværker, man hidtil havde brugt. Men større virkning fik forordningen tilsyneladende ikke. Også uden for byen var der anlagt haver, der både kunne bruges som nyttehaver og som udflugtssteder. Johan Monrad fortæller om København i tiden omkring 1650: „Min barndoms fornøjeligste tider i min skolegang var om sommeren de dejlige haver uden for byen i den forstad som blev siden opbrændt ved belejringen. Min salige moder skikkede mig altid penge, og jeg med mine andre skolekammerater, men jeg mest alene, lod mig traktere i disse haver, nu med fåremælk og anden mælk, smør og brød, nu med anden mad og frugt efter årsens tid i de smukke lysthuse . . .“. Om søndagen foretog folk i så stort antal udflugter til en kirkegård, der lå uden for voldene, at „jorden var som skjult af dem, idet alle folk, mand og kvinde med deres børn og tjenestefolk gik ud af København og satte sig over hele kirkegården, som var fuld af store linde, og fik mad og lod hente til sig af omliggende haver. Fornemmere folk lod sig traktere i haverne . . .“. Om Nyborg fortæller han, at byen var som „et lysthus, så man kunne ikke se byen på den ene side for lutter haver og den store skov, og på den anden side for den skønne dyrehave . . .“.

Men haverne uden for hovedstaden kunne også bruges på ulovlig vis. Borgere, der ville unddrage sig skatterne, flyttede nemlig uden for byområdet, og bystyret havde mange kvaler med at inddrive pengene og med at holde de mange løse elementer, som holdt til herude, i ave. I 1670erne udstedtes en række forordninger, der tog sigte på de borgere, der flyttede uden for byen for at slippe for skatterne, men som alligevel drev borgerlig næring, og regeringen vågede til stadighed over, at købstadfolk ikke flyttede fra byerne. Huse måtte således ikke ned-

Bebyggelse – kvarterer

Huse, hvis gavl vendte mod gaden, fandtes især i tysk påvirkede byer, i Sønderjylland, Nakskov og Helsingør. Men også i Magstræde i København findes et par gavlhuse fra o. 1640 bevaret. Ofte havde man luger i gavlspidsen, så man fra gaden kunne bringe varer ind ved hjælp af et hejseværk, og en snæver byggegrund kunne udnyttes fuldt ud på denne måde. – Nationalmuseet fot.

rives, uden at nye blev bygget i stedet, men alligevel lå mange grunde øde hen. Hvor borgerne på grund af fattigdom og nød var ude af stand til at bebygge grundene og befolke husene, hjalp selv de kraftigste henstillinger fra regeringen intet. I Roskilde var der i 1680erne mange øde grunde, hvor der tidligere havde været huse, og selv midt inde i byen kunne man finde tidligere bebyggede grunde, der nu i stedet var opdyrket.

Fra gammel tid var byerne opdelt i fjerdinge, fire store kvarterer. Det oprindelige formål med denne inddeling var sikring mod ildebrand, idet hver fjerding havde en fjerdingshøvding, som skulle forestå bekæmpelsen af eventuelle ildebrande. Senere brugtes fjerdingerne også som grundlag for beskatningen og for valg af de mænd, der forestod opkrævningen af skatterne. Hver fjerding omfattede flere karreer og var som regel afgrænset af byens hovedgader, men det er sjældent, at fjerdingerne inddeler byen i fire nøjagtigt lige store dele. En sådan regelret opdeling ville i de fleste af de højest uregelmæssige, gamle byer have været vanskelig at gennemføre. Det kunne lettere lade sig gøre i nyanlagte byer, som f. eks. Christianshavn og Christiansstad, der var anlagt efter en regelmæssig plan med lige store, rektangulære grunde.

Mens gavlhuse i middelalderens byer fandtes i stort tal, er langhuse, bygninger, der er anbragt med langsiden ud til gaden, den almindeligst forekommende hustype i den her omhandlede periode. Ganske vist var der i byer, der var påvirket af tysk byggestil, stadig mange gavlhuse. Det gælder f. eks. de sønderjyske byer og enkelte andre som Nakskov og Helsingør. Om Nakskov udtaler Pontoppidan i 1767, at byen er „tæt og velbebygget med gammeldags gavlhuse, af hvilke hvert haver kuns lidet gårdsrum“, og i Strandgade på Christianshavn opførtes i 1620erne på flere af de store grunde gavlhuse, som man trods omfattende ændringer endnu kan spore i den nuværende bebyggelse.

I Ribe medførte den trange plads i bymidten, at man ofte var tvunget til at bygge gavlhuse, men til disse føjedes da en portfløj, hvorved gavlhusets fysiognomi udvaskedes.

Skønt gavlhuset har mange udnyttelsesmæssige fordele, som f. eks. at man kan udnytte en smal grund fuldt ud og samtidig have luger i gavlkvisten, så man fra gaden kan bringe gods og varer ind i bygningen ved hjælp af et hejseværk, har det dog også skavanker. De mest åbenlyse er vel nok, at man som regel kun kan få dagslys ind gennem vinduer i gavlene, og at huset på grund af sin placering har tagfald mod de to naboskel, hvilket medfører, at man for at undgå vandskader og de ubehagelige følger heraf, må tage særlige forholdsregler. Selv om man i vore byer søgte at undgå disse kalamiteter ved særlige afløb, var det vanskeligt at forhindre vandet i at løbe ned mellem bygningerne, hvor

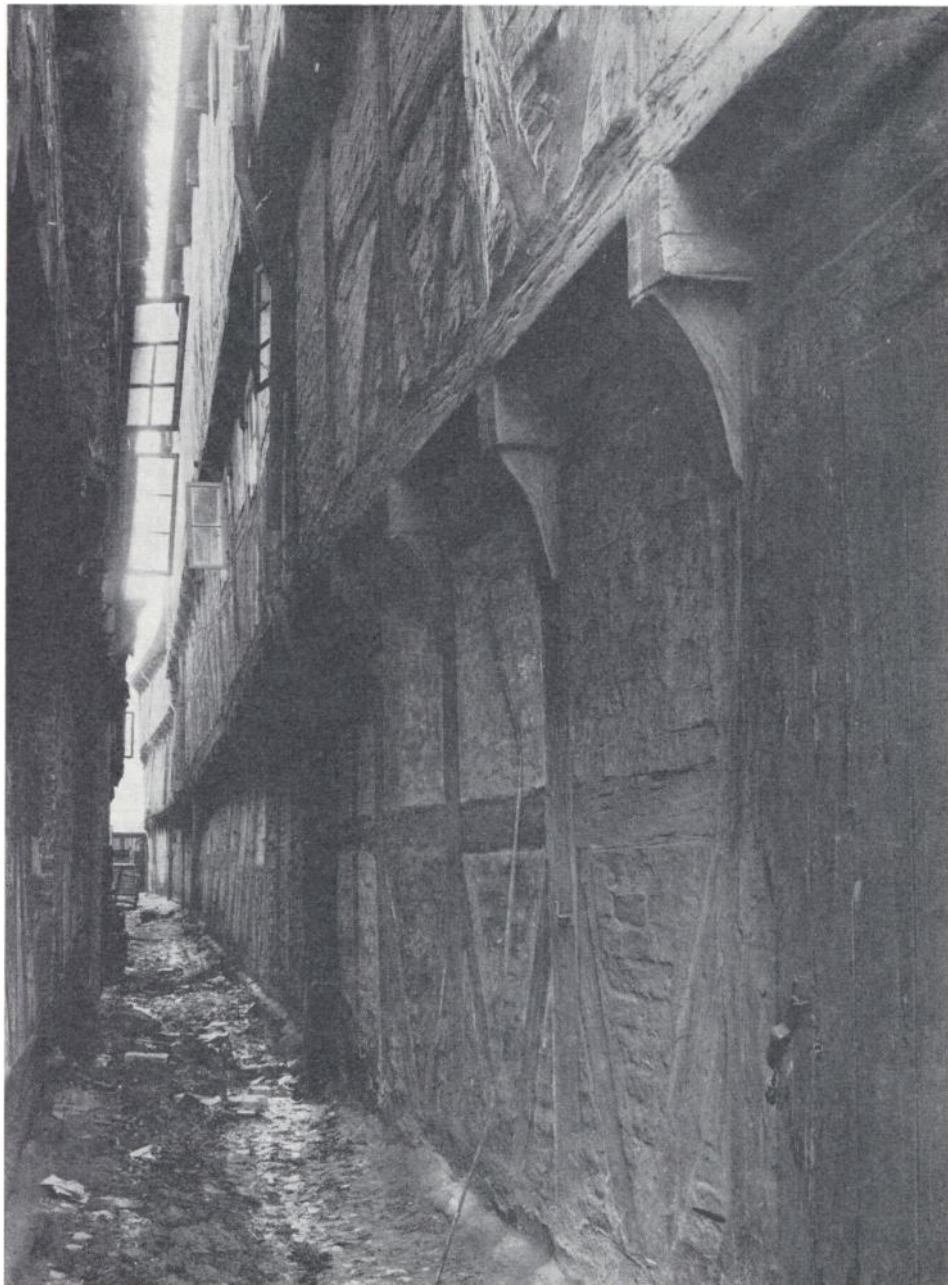
det let kunne trænge ind i murene og forplante sig til andre dele af bygningerne. Kløge af erfaring lod man derfor en smal strimmel af grunden stå ubebygget mellem husene, således at regnvandet fra tagene kunne få afløb gennem disse tagdrypslipper. Ved at bygge langhuse, hvis tage lod vandet fosse ud over gaden, undgik man de fugtige slipper og fik en sammenhængende gadefacade. Fra gammel tid markerede den linie, som tagdryppene afsatte langs huset, skellet mellem den private grund og den offentlige gade.

Hovedudviklingslinien synes i de fleste byer at være, at de smalle, middelalderlige grunde er blevet lagt sammen, når ildebrande, forfald eller andre nedbrydende kræfter gjorde det muligt, så man kunne få tilstrækkelig facadebredde til opførelse af langhuse. Endnu i renæssancetidens Helsingør var den smalle, langstrakte grund, der strakte sig tværs gennem karreen fra gade til gade, almindeligst, men siden skete sammenlægning af grunde hyppigt. De fleste af de gårde, der her har en facadelængde på 30–40 alen, er således dannet ved sammenlægning af to gårde. Dengang som nu gjaldt det for de handlende om at bo centralt med adgang til de mest befærdede gader. Kunne man på grund af de høje grundpriser ikke tillade sig at have en lang gadefacade med indkørsel, kunne porten til gårdspladsen anbringes i en side- eller baggade, og grunden måtte så forlænges bagud eller drejes til siderne.

Forskellen mellem købmændenes og håndværkernes formåen afspejledes tydeligt i deres gårdes størrelse. Mens købmandsgårdene havde en facade på 14–18 alens bredde, og grunden kunne strække sig 80–100 alen ind fra gaden, var håndværkernes bygninger kun ca. en halv snes alen i bredden og 40–60 alen i længden. Langt mindre var de boder og lejehuse, som fattigfolk måtte tage til takke med. Bag de store gårde, gemt i stræder og gyder, lå disse småhuse, der i Helsingør ofte kaldes lergårde, og hvis størrelse kunne være så ringe, at den samlede grundflade kun målte ca. 7×8 alen. Boderne ejedes ofte af de store købmænd, som udnyttede den bageste del af deres grunde til udlejningshuse. Her boede småkårsfolk under ringe forhold, men som regel til en dyr husleje.

Mens gårde, der strakte sig dybt ind på grunden tidligere havde været fremherskende, bliver den gårdtype, som med et langhus mod gaden og sine øvrige bygninger omgiver en lukket gårdsplads, i renæssancetiden den hyppigst forekommende. I modsætning til tidligere opførtes gårdene nu med facaden mod gaden, og mens beboelseshuset før havde haft sin plads tilbagetrukket på gårdspladsen, udnyttedes gadelængden nu som beboelseshus. Beboelseshuset var gårdanlæggets fornemste bygning, og grundens øvrige bygninger placeredes efter den. Samtidig med at beboelsen rykkede frem til gadelængden, blev beboelseshusets ruminddeling også mere varieret, end den havde været tidligere. I almindelig-

Grundenes størrelse

Fra gammel tid markerede den linje, som tagdryppene afsatte langs huset, skellet mellem den private grund og den offentlige gade. Men hvor dybe grunde stødte mod hinanden, lavede man af hensyn til regnvandet ofte „tagdrypslipper“, der ikke altid var lige gunstige at passere. – „Den mørke gang“ i Aalborg. Nationalmuseet fot.

hed indrettedes beboelsesrummene i husets stueetage, og da bygningerne var ret smalle, anbragte man rummene på række ved siden af hinanden. Gadelængen indeholdt normalt en forstue, et lille kammer, der lå bagved forstuen, en stue, som kunne opvarmes, og et kammer. Stuen og kammeret strakte sig over hele længens bredde, mens køkkenet lå i en sidelænge, placeret således at køkken-skorstenens væg stødte op til stuen, så denne kunne opvarmes enten ved en bilæggerovn eller en vindovn. Var der i bygningen indrettet butik, adskiltes denne fra beboelsesrummene af en gennemgående forstue, hvorfra der var indgang til henholdsvis butik og lejlighed.

Langt de fleste af husene var opført af bindingsværk. Ganske vist blev der også bygget stenhuse, men det var yderst få, og det var kun beskåret de virkelig velhavende at bygge på denne kostbare måde. Det var folk som borgmester i København Matthias Hansen, hvis smukke gård, nuværende Amagertorv 6, stod færdig i 1616, eller møntmester Johan Post, hvis gård, opført 1617 i Købmagergade, forlængst er forsvundet. På Christianshavn er de tidligere nævnte huse i Strandgade opført af grundmur i 1620erne, ligesom bygninger af mursten opførtes i Helsingør, Ribe, Odense og Aalborg. I sidstnævnte by findes endnu Jens Bangs prægtige stenhus, som stod færdigt omkring 1625. Så sent som i 1760 var der i Randers kun seks stenhuse, og heraf var endda kun de tre privathuse.

Bindingsværk var i næsten hele perioden mest benyttet, lige fra de store købmandsgårde til de mindste lejeboder. Men der var naturligvis store forskelle i bebyggelsens righoldighed og materialernes anvendelse. De store gårde prangede med svært, udskåret og dekoreret tømmer, og mellemrummene var udmuret med mursten, mens de mindre huse var bygget af spinkelt tømmer og havde lerklinede vægtavl.

Det danske købstadbindingsværk er indtil omkring 1650 præget af store tømmerdimensioner og rige udskæringer. Der blev brugt rigeligt med træ. Nederst lagde man oven på husets fundament, syldstenene, en fodrem, hvori vægstolpernes nedre tappe med lige store mellemrum var nedstukket. Foroven gik stolpernes tappe op i tagremmen eller, hvis bygningen havde to etager, op i overgangsfoden, den svære bjælke, som dannede overgangen mellem første og anden etage. I vægfladen indsattes så vinduer og døre samt forskellige tømmerstykker, løsholter vandret mellem stolperne, skråbånd på skrå mellem stolpe og fodrem og dokker lodret mellem løsholter og fodrem, altsammen samlet med tappe og nagler, så bygningen fremtrådte som et fast system af tømmerstykker, der var nøje afpasset efter hinanden, og som holdtes på plads ved gensidigt træk og tryk. Felterne mellem tømmeret, tavlene, udfyldtes enten med mursten eller ler. Bjælkerne, som strakte sig tværs gennem huset fra gadefacade til gårdside, dannede

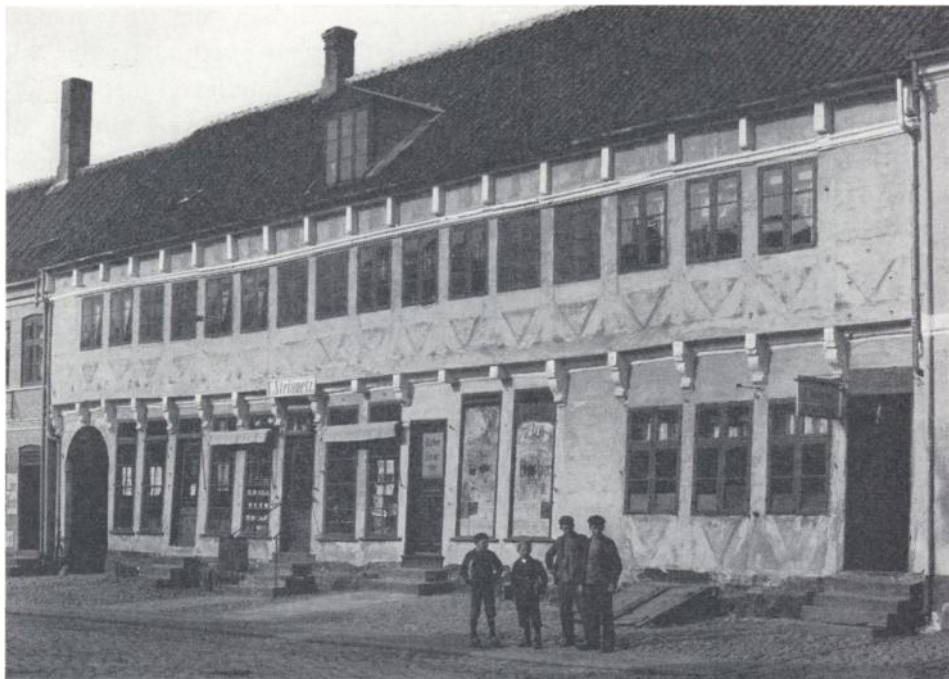
I Præstegade i Ribe ligger fem én-etages huse opført i 1626. Smukt udskårne knægte understøtter tagbjælkerne. Loftet ligger på et nedre bjælkelag over vinduerne, og i nogle fag sidder kun stumper af tagbjælkerne, fordi det høje „styrterum“ mellem de to lag bjælker anvendtes til høgulv. Husene blev lejet ud til småkårsfolk, der havde rådighed over en englod, så de kunne føde en ko. Høet forkede man ind gennem lugen over døren, og gamle folk fortæller, at koen blev trukket gennem stuen ud i baggården, hvor der var stald. – Nationalmuseet fot.

adskillelse mellem etagerne og var stukket igennem stolperne et stykke neden for disses øvre ende. Havde bygningen mere end et stokværk, ragede andet stokværk til gaden ud over nederste stokværk, mens husets gårdside havde højstolper, der rakte fra nederste etages fodrem til anden etages tagrem, således at gårdvæggen udgjorde en glat flade uden stokværksfremspring. Det udkragende, øvre stokværk på gadefacaden understøttedes af knægte, der indtappet i stolperne støttede hver sin bjælke, og den samme konstruktion var gentaget ved tagbjælkerne. Såvel knægte som overgangsfod kunne være rigt udsmykket med udskårne dekorationer.

Hustagene var normalt spærtage, hvis spærender hvilede på en tagrem, hvori stolpernes øvre tappe stak op. Tagets rejsning var temmelig stejl, men i nærheden af den nedre kant var taget gjort mindre stejlt ved hjælp af skråt afskårne skalke, der var anbragt på spærenes overside, og som løftede taget i en let bue

Bindingsværk

Det danske købstadsbindingsværk prægedes i første halvdel af 1600 årene af svære tømmerdimensioner og rigelig anvendelse af træ. I Brogade 16 i Køge opførte borgmester Hans Christensen efter byens ildebrand dette lange hus i 1636. Mens stueetagen er blevet ændret ved indsættelse af større vinduer, er disse i salsetagen fornyet i samme dimension som de oprindelige. Profillisten over dem såvel som knægte og skråstivere stammer også fra husets opførelse. – Nationalmuseet fot. 1900.

udad. Herved opnåedes, at regnvandet i disse tagrendeløse tider sendtes i en bue udover tagkanten, så man undgik, at det løb ned ad husmuren, ødelagde tømmeret og trængte ind i bygningen.

I Øresundsområdet holdt en ældre konstruktion, styrterumsloftet, sig længere end i andre dele af landet. Ved denne byggemåde er øverste stokværks lofts-bjælker tappet ind i stolperne et stykke neden for stolpernes øvre ende. Denne konstruktion bevirkede, at loftsrummet, der jo brugtes som opbevaringsrum, fik en lodret vægafslutning forneden, så rummet kunne udnyttes bedre end de almindelige lofter, hvor den spidse vinkel mellem tag og gulv er vanskelig at komme til.

De fleste købstadhuse havde kun en etage, men undtagelsesvis kunne man se bygninger med to og i sjældne tilfælde med tre stokværk. Af Næstved bys grundtakst 1682 fremgår, at kun ca. $\frac{1}{4}$ af byens huse havde to etager, mens ikke et

Indgangen

eneste havde tre etager. I hele byen var der kun ca. en halv snes grundmurede bygninger, rimeligvis alle middelalderlige stenhuse, mens resten af husene, ialt ca. 330, var opført af bindingsværk. De 75 af dem havde vægtavl, der var udmuret med mursten både til gaden og til gården, mens 135 var udmuret til gaden, men havde lerklining til gården, og endelig havde ca. 30 huse lerklining overalt. Kun ganske få huse havde ikke tegtag, men det vides ikke med sikkerhed, hvornår stråtagene er blevet fuldstændig afløst af tegltage i vore købstæder. I Randers bys vilkår og artikler fra 1609 bestemtes det, at „ingen stråtag efter denne dag at må oplægges på nogen husbygning inden portene“. I Mariager var kongens forbud imod at tække med strå desværre gået op i røg og luer sammen med husene. Derfor udstedtes der i 1631 et nyt forbud, men man måtte snart dispensere fra det, fordi borgerne var blevet helt forarmet af ildebranden, så de ikke kunne afholde ekstraudgiften til tegltage. I København havde alle de bygninger, der hørte under universitetet, allerede i midten af 1500 årene tegtag, men endnu omkring 1600 fandtes der bygninger med stråtag i Københavns centrum. I andre byer har stråtage været i brug meget længere op mod vor tid, f. eks. i Assens, hvor et stort antal huse endnu i begyndelsen af det 19. århundrede havde stråtage.

Indgangen til en gård eller et hus var som regel gennem en gadedør i facaden, mens indkørsel til gårdspladsen skete gennem en port, der i almindelighed var anbragt i de to yderfag. Over dør eller port kunne være anbragt en dør- eller porthammer, et svært stykke tømmer, som ofte var udsmykket med inskriptioner og ejerens initialer. Meget brugt var sentenser som „Gud alene æren“, „Mit håb til Gud alene“ eller „Uden Herren bygger huset, da arbejder de forgæves som bygger derpå“ kombineret med ejerparrets initialer og årstallet for opførelsen. Mange af inskriptionerne var affattet på latin eller tysk, især for de ældres vedkommende, og langt de fleste var enten direkte bibelcitater eller inspireret deraf. Andre former fandtes dog også, f. eks. versificerede, som den inskription man kunne læse på porthammeren til Havnegade 61 i Nakskov:

„Løcken kommer, Løcken gaar
Hvo Gud frøgter, Han Løcken naar – Anno 1644“.

Indgangspartiet kunne visse steder være overbygget med bislag, „som rager ud på gaden, og under hvilke der findes både bænke og søjler, så at de ligner korthuse . . .“. I andre tilfælde var der ingen overbygning, men derimod opstillet bislagssten mindende om kirkestolegavle, som det endnu kan ses i Kirkestræde i Køge. På bænkebrættet, som var anbragt mellem bislagsstenen og husmuren,

Indgangen

Indkørselen til de store købmandsgårde skete i regelen gennem en port, over hvilken der kunne være en smukt udskåren „porthammer“ med ejerens navn eller forbogstaver. I St. Kirkestræde 2 i Randers ligger denne bindingsværksgård, der skal være opført af rådmand og tolder Mogens Nielsen i 1626. Porthammeren er snarest lidt yngre med en kerub i midten, ornamenten i bruskbarok og to løver eller griffe til siderne. – Nationalmuseet fot.

kunne familien i ledige stunder sidde og betragte gadelivet. Her var der lejlighed til at få en sludder med forbigående og til at komme i skændsmål med dem, som det skete for rådmand Anders Eggertsen i Kerteminde, da han en dag i 1628 sad i sit bislag sammen med Mads Bast og kom i trætte med en borger, der kom forbi på gaden. Var der kælder under huset, og stueetagen derfor var hævet over gadeniveau, byggede man trappen ud på fortovet, som også kunne være beslaglagt af karnapper og småskure. Det areal, som lå inden for tagdryppet, hørte som nævnt til den pågældende ejendom, og det kunne med de mange udbygninger være vanskeligt for gående at færdes her, hvorfor man da også normalt spadserede på kørebanen. Foran købmandsgårdene var der således ofte

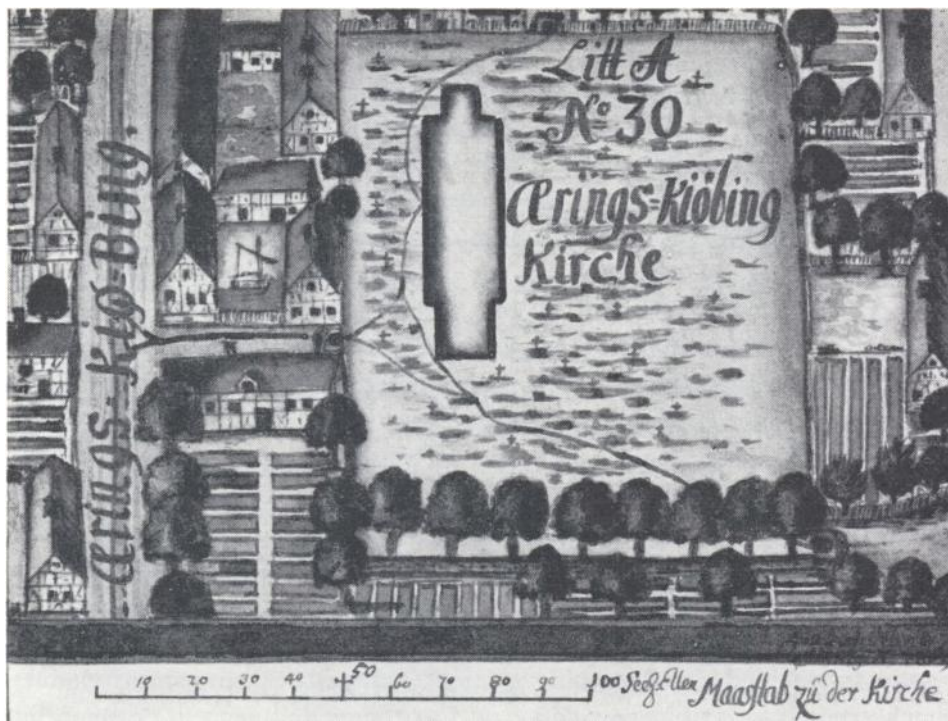
Boligernes indretning

op mod husmuren bygget boder og skure, som brugtes til opbevaring af grovere varer. Foran Peder Jensens gård i Holbæk var der i 1649 en „bod på gaden“, og her var oplagret tørfisk, tagsten, salt og jern, mens han inde på gårdspladsen havde en del tømmer liggende. Normalt har disse boder ikke været ret høje, da de jo ellers ville dække stuens vinduer, men af og til tog boderne så meget af udsigten og lyset, at naboerne klagede. I Odense havde Christen Harboe i 1635 opsat en bod under sine vinduer. Den var bygget af fjæle og målte næsten 3 m i længden, 2½ m i højden og ca. 1,35 i bredden, og naboen hævdede at boden betog ham hans lysning.

Mens købmandsgårdene indeholdt en mængde rum, opholdsrum, soveværelser, kamre, butiklokaler, kontor, gæste- og tyndekamre, var der i de mindre huse ofte kun en stue og et sengekammer. Var ejeren håndværker, var værkstedet enten indrettet i gadehuset eller anbragt i en bygning i gården sammen med lade, stald og udhuse. Hos værtshusholder Jesper Knudsen i Ribe bestod lejlighed og værtshus i 1624 kun af tre rum: et dørn, d. v. s. en slags for- eller mellemstue, en stue og et kammer. Der var kun én kakkellovn, som stod i dørnset, der brugtes både som opholdsrum for familien og som skænkestue. I dette rum stod der foruden jernkakkellovnen et stort skab med tre rum, en skive, d. v. s. et bord, to små bænkekister, en lille bänk, en foldebänk, et køkkenskab og en bagstol, d. v. s. en stol med ryg. I stuen, der rimeligvis brugtes som soveværelse, stod en stor udskåret kiste, en sort kiste, et rødt, beslået skrin, et par mindre skrin, et sengested og en lang skive, mens der i kammeret stod et sengested og en lille skive. Det her nævnte udgjorde bohavet. Herudover ejede familien en hel del tintøj, kander, fade, krus, tallerkener, forskelligt kobber- og messingtøj, en jerngryde, nogle stenkrus, ildtang, kedelske og ni trætallerkener. Alt i alt et spartansk møbleret hjem, men sikkert ikke usædvanligt.

Antallet af stuer afhang af gårdens størrelse og type. Af skifter efter rådmænd i Odense fra sidste halvdel af 1600 årene ses, at der kunne være gårde, der kun havde én stue, mens andre havde 4–5 stuer alt efter ejerens formåen. Opvarmningsmulighederne spillede rimeligvis en vigtig rolle for ruminddelingen. Nogle rum kunne slet ikke opvarmes, mens andre var udstyret med en ovn, enten af kakler eller af jern, og derfor ofte kaldtes vinterstuen. Den murede skorsten behøvede ikke nødvendigvis i denne periode at være ført ud gennem taget. I mange tilfælde endte skorstenspipen på loftet, hvor røgen bredte sig i loftsrummet og søgte ud gennem lugerne.

Hos borgmester Mogens Christensen i Holbæk fandtes i 1647 i dagligstuen et stort bord ved vinduerne, en langbänk med fodskammel under, for bordenden en kistebänk og langs væggene to slagbænke, en seng, et tresor, d. v. s.

I mange købstæder var gårde og huse tækket med strå, og da man i alle huse havde åbne ildsteder, er det intet under, at ildebrande hyppigt hærgede byerne. Den lille købstad Ærøskøbing bestod næsten udelukkende af én-etages stråtækte bindingsværksbygninger; på en gårdsplads til venstre for kirken ses en brønd med sin vippe, og der er plads til haver mellem husene omkring kirkegården. – Udsnit af kort tegnet af C. L. Pape i „Jordebog over Ærøsk Kirker og Præstegaarde“, 1734. Landsarkivet, Odense.

et skab på bordfod med flere små rum og klap til at slå ned samt et par borde. Desuden fire stole og en bagstol. På bordene lå bordtæpper, på bænken bænkehwyder, og om sengen var der sengeomhæng, alt i flamskvævning med stærke farver. Væggene var beklædt med malede og udskårne paneler. Der var ingen malerier eller skilderier, men et enkelt spejl nævnes. Rummet opvarmedes af en bilæggerovn, som man fyrede i fra køkkenet.

I mere beskedne huse havde stuerne hvidkalkede vægge, som dog også kunne være smykket med stiliserede blomstermotiver. Andre steder kunne væggene være dækket af drætter, d. v. s. flettede måtter eller klæde, der enten var løst ophængt eller var udspændt på trærammer. Rummene omtales ofte som den røde, den grønne eller den gule stue efter sin dominerende farve. Hos de mere velhavende borgere kunne der være et større rum, en sal, som benyttedes ved særlige lejligheder. Dette rum var ofte rigere udsmykket. Væggene kunne være

Brandkorps og brandhjælp

dækket af panelværk, der som f. eks. i de stuer, der er bevaret fra Aalborg, kunne være rigt udskåret. Mens udskæringerne her for størstedelens vedkommende stod umalede, var visse dele af dem stafferet med guld, rødt og grønt. På de små fyldinger, som var indsat mellem udskæringerne, var malet bibelcitater med gyldne bogstaver på sort bund, og loftets rammeværk var rødt, mens loftsfelterne havde mørkebrun bund, hvorpå var malet frugtklaser, blade, akantusornamenter og englehoveder. Udover denne udsmykning af det faste inventar kunne man visse steder have løse malerier ophængt på væggene. I rådmand Jens Jensens stue i Holbæk hang tyve store og små tavler, malerier, mens han i portstuen havde to kontrafejer og fem tavler. I en sådan stue kunne der være et særligt fint parketgulv af egeplader, der dannede et mønster, mens man normalt nøjedes med et plankegulv af fyr og i de fattigste huse kun havde gulv af stampet ler.

Dagslyset faldt ind i stuen ad vinduer, der var opbygget af blysprosser og små vinduesglas. Glas var kostbart, og prisen satte snævre grænser for hvad folk havde råd til at ofre på vinduesstørrelsen. Hvor der var hvidkalkede vægge, hjalp disse med til at give rummet lys, mens mørke paneler opsugede det sparsomme dagslys og fik rummet til at henligge i halvmørke. For vinduerne havde man – i hvert fald i stueetagen – udvendige skodder, som lukkedes til ved aftenstid for at hindre nyfigne blikke, for at dæmpe trækken gennem vinduesprækkerne og for at hindre volds mænd i at trænge ind gennem de skrøbelige blyindfattede vinduer. I toetages huse var der som regel ikke glasvinduer i anden etage. Da etagen mest brugtes som lager- og pakrum, dækkede man vinduesåbningerne med træluger, som kunne åbnes, når man arbejdede i loftsrummet. Opgangen til anden etage skete som regel ad en indvendig trappe.

Da størstedelen af vore købstæders bygninger var opført af let antændelige materialer, og da man i alle huse havde åbne ildsteder, er det intet under, at ildebrande gang på gang hærgede byerne. Det hjalp kun lidt, at vægteren under sin rundgang i byen sang

vær klog og snild
vogt lys og ild
vor klokk' er slagen ti.

Ofte antog brandene et katastrofalt omfang, og enhver ejer af en byejeendom måtte regne med, at hans hus mindst en gang, måske flere, i hans levetid ville blive flammernes bytte. Selv om den tids mennesker omgikkes ild med stor varsomhed, kunne det ikke undgås, at ildløs opstod ved glemsomhed og uforsigtighed. I Viborg udbrød en brand „den 18. april 1667 ved 7 slet efter middag udi Anders Jensen Bygums bryggers“, da hans tjenestepige „med lyng ville varme no-

get vand at degne udi, og som hun stod og havde ild under kedlen, råbte hendes madmoder Anne Blichfeldt enten selv eller ved en af folkene hende derfra. Så slikkede ilden sig så sagtelig ud ad, indtil den kom i noget nær et læs lyng, som lå i bryggerset. Straks stod det ganske hus i brand, og den aftenstund afbrændte vesten på Sankt Mogensgade Anders Jensen Bygums gård og den gård Helveg Hansdatter tilhørte . . .“. Man søgte at undgå ildløs af denne art ved at fastsætte strenge straffe for skodesløs omgang med ild. I Nakskovs vedtægt fra 1650 var der således fastsat dødsstraf for den, der ved uforsigtighed antændte ildebrand. Denne hårde straf vides dog ikke nogen sinde at være anvendt, men den uheldige måtte i hvert fald regne med fængsel i flere år.

For at undgå, at ilden bredte sig i byen, var det påbudt husejerne at have spande, stiger og økser hængende parat, så man straks kunne ile til hjælp, når brandråbet lød, og trommen gik. Man holdt til stadighed øje med, at ildstederne var indrettet på forsvarlig måde. I Næstved klagede Claus Skott og Rasmus Nielsen Skrædder over Poul Pottemagers ovn, som de mente var til fare for hele byen, og de anmodede borgmester og råd om at få ovnen nedbrudt og flyttet uden for byen. I København fik både pottemagere og smede i 1654 påbud om at flytte uden for byen på grund af brandfaren. I Nakskov blev der i begyndelsen af 1600 årene hvert år udnævnt 8 „ildskuere“, som skulle føre tilsyn med alle byens ildsteder. For at sikre, at de påtalte mangler blev udbedret, og for at de ansvarlige ikke skulle unddrage sig ansvaret, hvis der udbrød brand, skulle ildskuernes iagttagelser indføres i tingbogen. Som honorar fik ildskuerne i 1610 en tønde rostocker øl til deling. En sådan tønde indeholdt 144 potter, og selv om det vel ikke var meningen, at den skulle tømmes på en gang, er de 8 mænd sikkert ikke kommet tømmede hjem efter deres rundgang i byen. I 1659, under Svenskekrigen, dannedes i byen et brandkorps, „branderne“, som bestod af borgere og bønder, der havde søgt tilflugt i byen, og det anbefalede borgerne at anbringe så mange kar med vand i som muligt uden for hvert hus, og at man altid skulle have rå oksehuder udblødt i vand og mæg parat, så man kunne forhindre antændelse og dæmpe ilden.

I de fleste byer blev der efterhånden oprettet brandkorps bestående af borgere. I Køge dannedes i 1633 et brandlav til afværgelse af ildebrande. Det vedtoges, at der skulle graves en brønd på torvet, så man kunne fremskaffe vand hurtigt herfra. Ganske vist havde mange af gårdene deres egen brønd inde på gårdspladsen, men det kunne være besværligt at komme ud og ind gennem portene med slufferne, og det var ikke altid, at de private brønde kunne give tilstrækkeligt med vand. De 24 borgere, der indtrådte i lavet, måtte aflægge ed på, at de, så snart de hørte klokken klemte eller på anden måde mærkede ilden, uden tøven ville „søge stiger og brandhager, føre dem til stedet, og af yderste

formue hjælpe til at dæmpe ilden“. Ingen af brandlavets medlemmer kunne frasi-ge sig bestillingen uden borgmesters og råds samtykke. I Næstved havde man omkring 1715 kontrakt med undersprøjtemester Lütz i København om at han en gang årligt skulle komme til byen for at efterse materiellet og undervise brandlavet i den nødvendige eksersits. Omtrent på samme tid havde man i Roskilde to sprøjter med behørig spande og stiger samt brandhager og økser, og vedligeholdelsen af dette materiel betaltes af det brandoffer, som kongen havde anordnet ved domkirken. Som regel kunne udgifterne ikke dækkes ved at borgerne frivilligt lagde offer i brandofferbøssen. Man måtte udskrive skatter, som blev fordelt på byens borgere efter særlige regler. I Nakskov blev skatten udskrevet med $\frac{2}{3}$ på brug og næring og $\frac{1}{3}$ på fast ejendom, og byen blev opdelt i 20 roder, som man havde søgt at gøre lige store med hensyn til skatten på brug og næring. Da man ikke kunne regne med, at alle var i stand til at betale skatten fuldt ud, sørgede man for at skatten blev udskrevet med 10 pct. mere end det krævede beløb på 20.000 rdl. og håbede på denne måde at få det fulde beløb indkrævet.

Var skaden sket, måtte ekstraskatter udskrives, og ofte måtte kongen ved udskrivning af skatter i andre byer yde støtte til genopførelse af de nedbrændte bygninger. Drejede det sig om et enkelt hus, kunne ejeren søge kongen om tilladelse til at gå rundt og „søge godtfolks hjælp“. For at sikre, at uberettigede ikke udnyttede denne ordning, skulle den brandlidte have tingsvidne på, at ulykken var overgået ham, eller han skulle medføre et brev derom udstedt af borgmestre og råd. Breve af denne art gjaldt kun et år. De blev ofte forfalsket, så man måtte true med arbejde i jern på Bremerholm som straf for misbrug. Da Ny Hollænderby ved København nedbrændte i 1697, fik de brandlidte lov til „at nyde bækkenet for kirkedørene i København tre søndage i træk til restitution for den erlidte skade ved ildsvåde“, og samtidig måtte de „besøge godtfolk i staden i deres huse om hjælp til deres stads oprejsning“.

I en tid, hvor der ikke fandtes brandforsikringsselskaber, og hvor mulighederne for at bekæmpe og begrænse ilden var ringe, kunne en ildebrand i løbet af kort tid bringe en velhavende mand til tiggerstaven. Ganske vist vil den rige i de fleste tilfælde klare sig bedre ud af vanskelighederne end den fattige, men den usikkerhed, som alle boede under i hine tider, har måske i langt højere grad, end man i dag forestiller sig, været med til at præge datidens livssyn.

I løbet af 1600 årene skete der ændringer i de danske købstadshuses udseende

Der var åbne ildsteder i alle købstadhuse, og da bygningerne var opført af let antændelige materialer, skete det af og til, at hele kvarterer brændte ud. Brandkorpene bestod af borgere. På denne tegning ser man hvordan pumper køres frem og slanger føres frem til ildens arnested. – Titeltavle af Gotfried Fuchs: Ulykelige Hændelsers Lykelige Hindrelser. 1701. Kgl. Bibl.

Brandkorps og brandhjælp

Nye huse med glatte facader

og konstruktion. Mens man tidligere byggede husene af svært tømmer, som på facaden var rigt udsmykket med udskårne dekorationer, blev byggemåden efter Svenskekrigene mere enkel. De stærkt udskårne knægte og andet stokværks fremspring, udkragningen, forsvandt. Selv om man en tid vedbliver at lade anden etage rage ud over stueetagen, bliver stokværksfremspringet dog efterhånden mindre og mindre. I 1683 påbød Christian 5. i en forordning, at husenes øverste stokværk ikke måtte „videre udbygges end grunden ligger“, et påbud som allerede var fremsat i 1668. Forordningen var imidlertid blot en lovfæstelse af en udvikling, der allerede var i gang. Bremerholms Admiralsgård, som blev opført allerede i 1648–49 uden for den gamle Østerport i København, var det første tegn på, at der var ved at ske ændringer i byggemåden. Her havde man undladt at anbringe knægte på facaden, men dog bevaret øverste etages fremspring. Samtidig med at det anvendte tømmer blev spinklere end tidligere, og man i højere grad brugte fyr i stedet for eg, forsvandt fremspringet, og omkring 1700 udformes bygningernes facader som én glat flade uden fremspring og uden dekorationer.

Mens bagsiderne på toetages huse tidligere havde været uden fremspring og ofte havde været opført af stolper, der strakte sig over begge etager fra fodrem til tagrem, skete der en ændring i denne konstruktion samtidig med facadens omformning. Toetages bygninger opførtes nu med selvstændige stolper i hver etage, og bjælkelaget mellem første og anden etage forlængedes, så det ragede uden for bygningens væg. Herved opnåede man, at bjælkerne kunne udnyttes som understøttelse for en udvendig svale, der som en lang gang fulgte husets bagside. En udvendig trappe førte op til svalen, som uden at tage plads op inde i huset gav bekvem adgang til rummene i anden etage. Denne konstruktion kendes ganske vist allerede i slutningen af 1500 årene fra Århus og lidt senere fra Randers, men i landets øvrige byer vinder den først rigtig indpas i tiden efter 1640.

Samtidig med, at der i husenes konstruktioner og ydre fremtræden sker en forenkling, bliver deres indre rigere udformet. Planløsningerne bliver mere varieret, man får flere værelser, deres brug bliver mere specialiseret, og inventaret undergår en tilsvarende udvikling.

NATUR OG LANDSKAB

Det var havet, der på Christian den 4.s tid bandt de tre gamle danske lande sammen: Jylland og Fyn i vest, Skåne med Halland, Blekinge og Bornholm i øst og Sjælland med Lolland og Falster i midten.

Havet var det samme dengang som nu, bortset fra at vandet var renere, og at talrige større og mindre skibsvrag stod og huggede i havstokken. Det samme hvide sand dannede strandbred og klitter. De samme farverige rullesten slikkedes af bølgerne på en baggrund af lys flint og kvartsit. Og langs det nordlige Hallands, Bornholms og det østlige Blekinges strande stod talløse skær og store sten som forposter og brødes med brændingen, inden vandmasserne knustes til skum mod kystens klipper.

Også kysterne lignede vore. Men de var på store strækninger, og især mod de ydre farvande åbne og ubeboede. Landet bag dem så anderledes ud end i dag. Ingen gran- og fyrreplantager, ingen klitplantninger, ingen ledningspæle og ingen sommerhuse. Her og der førte vejspor som hulveje ned til stranden. Fiskere landede deres både på den farlige Vesterhavskyst, fra ungdommen øvede i den vanskelige kunst at ride deres fartøj i land på en særlig gunstig bølge. Ved de indre farvande var der hist og her fiskerlejer: Yderst mod nord Skagen, der forlængst var blevet en købstad, og Ålbæk, som skagboerne mente gjorde dem skade på deres handelsnæring. I Limfjorden var Nibe berømt for sit sildefiskeri. I Halland lå Tylen ved Halmstad og Træslev ved Varberg, ved Slien i Sønderjylland Kappel. De vigtigste på Sjælland var Rørvig, Gilleleje, Hornbæk og på Amager Dragør.

Flere steder langs Kattegats kyst havde man i forrige århundrede opført fyr-lamper til vejledning for de søfarende. Og for at forveksling ikke skulle finde sted, forbød Christian 4. i 1619 indbyggerne i Vendsyssel og på Læsø at optænde blus langs stranden. Fyrpanden på Skagen var i begyndelsen af 1600 årene en lygte med nogle talglys i, der var tilbøjelige til at sode ruderne så stærkt, at de snart blev ganske uigennemsigtige. Lygten var ganske vist anbragt højt oppe i et træ-tårn som en slags hat. Men dels blev dens blyndfattede vinduer jævnlgt slået i stykker under uvej. Og dels holdtes fyret slukket om vinteren – ruderne blev da dækket med presenninger, for at de ikke skulle blive beskadiget. I 1626 blev fyret lavet om til stenkulsfyring. Men da blussene var anbragt under en åben skorstens-tragt, varede det ikke længe, inden tårnet brændte ned til grunden. Man opstil-

I vadehavet mellem Pelworm og Ejdersted har kartografen Johs. Mejer vist afmærkningen af Heverstrømmen ind til Husum. Et vrag står på Kvægsand omskyttet af bølger, og på Halligen Syderog lyser kulpanden fra fyrtårnet. En arm eller „rå“ er stukket ud i side- eller medvindsretningen, således at flammerne fra panden ikke kan antænde tårnets tømmer. – Stik 1649 i Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

lede nu i stedet et såkaldt „vippefyre“, der først i 1747 blev afløst af et fyrtårn. Vippefyret bestod af en træmast, ikke ulig en møllestub støttet af skråstivere, og i stubbens top sad en gaffel. Den omsluttede en vippestang, der kunne drejes i alle retninger. I vippens ene ende var der en kontravægt ligesom på en brøndvippe. I den anden ende hang fyrpanden, der blev drejet, så den altid var i vindsiden. Den kunne hejses ned og fyldes med stenkul. Fyret brugte undertiden op til 20 tdr. kul på en nat. Skete det, at stenkullene slap op, måtte man fyre med tørv eller brænde. Værre var det, at fyret til tider helt var ude af funktion, fordi det skulle repareres. Så nøjedes man med at vedligeholde et bål på en bakke.

Der var også indrettet fyr på Anholt, på Niddingen – et skær ved indsejlingen til Kongsbakfjorden –, på Kullen og fra 1652 tillige på Læsø. Fremmede skippere, der passerede de danske farvande, måtte yde et tilskud til fyrenes drift i form af „fyrgæld“. Ved nordsiden af indløbet til Limfjorden, i Hals, var der anbragt en varde eller et „søtårn“, der flere gange blæste omkuld og måtte genopføres. Ved

sydsiden var der tillige to varder på de små Egense-øer. I Baggedybet ved Aalborg lå en søtønde sommeren igennem, ligesom man også havde brugt at lægge søtønder ud på Trindelen ved Læsø. De farlige pynter og indsejlingerne til de vigtigste fjorde var således yderst nødtørftigt markerede. Og et gammelt plattysk mundheld lød i Arent Berntsens oversættelse: „Det volder Niddingen, Anholt og Læsø, at mangan god styrmand må dø.“

Kysterne ved de indre farvande var ikke så øde og ugæstmilde som langs Vesterhavet. Her og der stod høje bøge og ege på toppen af ler- og kridtklinter. De var skovens forposter. Og forposter havde skoven over det ganske land. Endnu var der en vældig foryngelseskraft i trævæksten. En ager blev opgivet – straks skød krattet frem, og inden ti år var gået, stod der halvhøje træer.

Grænsen mellem skov, overdrev og dyrket jord var flydende. Intet gærde værnede i regelen mod kvæg, geder, får, svin og heste. De kunne frit søge deres føde, hvor der ikke var korn på agrene – ja, sommetider fandt de den i kornet med. Kun landsbyernes faste vange var hegnede. Nu og da stødte man også på et indgærdet vænge i skoven. Men der fandtes vænger, som ikke var indelukte. Ad stenter og stier kunne malkepigen søge sin vej, når køerne blev drevet sammen til malkepladsen. Drenges hujen, og klokkers ringlen forrådte, hvor på lav dyrene befandt sig. Gik pigen dem i møde og skød genvej over stenterne, kunne man komme for skade at se højere end til knæhaserne. „Kikkekudde-stente“ hed én af de besværligste overgange i Ravnebjergsvangen ved Grøfte vest for Sorø. Med skæmtomme navne betegnede man tit lokaliteterne både i mark og skov. Navnene fortalte i alt fald noget væsentligt om stedet: Stykkerne i haven (i indhegningen), Langagre, Hjortesøl, Stenrøgel, Møllehøj, Kulagre, Brændt agre stykker, Det brændte overdrev. De sidste navne siger noget om skovgrænsens flygtighed.

I landets midterste og østlige dele lå der uden for de faste hegnede vange jord, hvis dyrkning ikke var bundet til tre-års omdriften. Her kunne agre undertiden få lov at hvile i henved tyve år, før de toges ind to år i træk og blev besået første år med rug, andet år med boghvede. Disse stykker var i mellemtiden blevet begroet med lyng og unge bøge, så de måtte ryddes med økse og ild, ligesom man gjorde i Skandinaviens svejdebrugsområder. Også navne på gårde og bebyggelser minder om fordums skove: Langelund, Skovsgård, Krathus, Brandstub og lignende.

Overalt i skovene kunne man spore forladte agre. Nogle havde været dyrket i mands minde, om andre huskede en og anden gammel mand, at de havde været brudt op af den forrige slægt. Men de fleste steder lå rener, rygge og afsamlede stendynger eller stenstrengene som stumme vidner om navnløse bønders virksomhed i fortiden, og terrasser forrådte på skrånende terræn en dyrkningsmåde, der gik forud for både ryggede og flade agerstrimler. Hvor skoven var udskiftet mellem

flere ejere, stod „grimede“ ege og markerede skellene; ejermændene havde indhugget deres forbogstaver eller mærker („grim“) på hver sin side af et sådant skeltræ.

Højskovens træer voksede ikke tæt som strå i en kornmark. Den var ikke drevet op med forstmæssig indsigt og pleje. Kæmpemæssige ege fandtes dengang som nu. Men de var langt talrigere, og de fandtes ikke blot på utilgængelige, fugtige steder. Mange stod på åben jord, værnede for deres frugters skyld. „Olden“, det fælles navn på agern og bog, tjente svinene til føde en stor del af året, når de brændt med ejerens mærke blev drevet til skovs. I reglen gav træerne olden hvert tredje eller fjerde år. Men det kunne fejle. Man regnede derfor gennemsnitlig kun med hvert sjette år, når man takserede hvor mange svin, der kunne fedes. En skov med et svins oldentakst svarede til, at der i et oldenår kunne fedes seks svin.

Fyrreskove fandtes hovedsagelig øst for Kattegat og Øresund. I det nuværende Danmark var der en enkelt rest ved Bangsbo på Læsø. Og i skovene på Fur rakte høje, lige fyrrestammer endnu i begyndelsen af 1600 årene op over de øvrige træer. Men de forsvandt under Kejserkrigen sidst i tyverne. Der var rimeligvis også enkelte gamle skovfyr tilbage på Mors, i øens eneste skov ved hovedgården Højris. I Blekinge, hvor nåleskoven i dag er fremherskende, var der dengang prægtige egeskove. I Skåne fandtes i den østlige del oldenskov af eg og bøg, men også skove med fyr og gran, el, birk, hassel og andre trævækster. Ligeså var der i Halland langs den svenske grænse såvel fyr og gran som oldenskov af eg og bøg med forskellige slags underskov.

I Ty var der sparsomme rester af skove i egnen ved Vestervig og Agger i begyndelsen af 1600 årene. Men mange steder slettedes bøndernes afgift i form af skovsvin og erstattedes med en slags vesterhavsfisk (hவில்linger).

Medens Ty og Mors fra gammel tid har været fattige på skov, fandtes der navnlig i det sydlige og østlige Vendsyssel store og gode skovområder – ikke blot Storskoven ved Dronninglund, der endnu er godt ved magt, men også i det nu næsten skovbare Kær herred øst for Nørre Sundby mod Hals og Kattegat. De fleste af disse skove tilhørte adelen, resten var under kronen. Det var dog ikke mange hundrede svin, der kunne fedes i Vendsyssels skove. I den henseende stod de tilbage for Himmerlands. Om denne landsdel skrev Arent Berntsen i 1650erne, at skov ikke manglede. Og selv om en del af Himmerlands landsbyer ikke havde skov lige ved døren, var der ingen steder længere, end man vel kunne have sit gavntræ derfra og drive sine svin derhen på olden. Ja, der kom sågar svin både fra Hardsyssel og Ommersyssel. I gode oldenår kunne skovene føde op til 24.000 svin, i dårlige det halve. Ikke blot i Hindsted herred med Rold skov var der talrige større og mindre skove, men også i Slet herred mellem Løgstør og Nibe, hvor senere vidtstrakte hedeflader tog pladsen op. Den lille ø Livø var næsten helt overgroet

I 1600 årene var ege-træerne tit medtagne af bid og hugst, så kun enkelte svære, krogede grene i toppen bredte sig til en slags krone. Længere nede på stammen viste buskede kviste, hvor bønder mere eller mindre retmæssigt havde afhugget træ til fornødenhed. – Stik i J. Tántzer: Der Dianen hohe und niedere Jagtgeheimniss, Kbh. 1682.

med hasselskov, således at der ikke blot fandtes rigeligt med nødder til befolkningens indsamling, men der kunne tillige fedes nogle hundrede svin.

På småøer var der i almindelighed ikke oldensvin. Og dette kan være årsagen til, at der her sjældent voksede bøgeskove, men skove af eg, lind, ask og talrige andre træer. En dansk forstmand har påvist, at netop svinene med deres tryner skabte en for bøgens formering yderst gunstig jordbund, medens den vanskeligere tåler husdyrs og hjortevildts bid under opvæksten. Det gør egen derimod. Selv om toppen og sideskuddene stækkes, udvikler den sit rodnet. Og et skønne år får den måske fred og kan da sende et topskud halvanden meter til vejrs, hvor den i fred kan udvikle sin krone. Hvor dyrene bestandig går og græsser, skabes de gunstigste betingelser for det plantesamfund, man har kaldt „egeblandings skov“. I ly af tuer

og større sten vokser slåen, hvidtjørn og andre modstandsdygtige vækster. Her kan både ege og andre træer spire og vokse op, og husdyrene alene er ikke ved egen hjælp i stand til at hindre området i at blive til skov. Menneskene har imidlertid altid hjulpet til, og resultatet skal vi få at se under afsnittet: Overdrevene.

I Midtjylland var heden ikke nær så udbredt som omkring 1800. Således strakte sig resterne af en meget stor skov omtrent fra Kølkær og FASTERHOLT nord for Brande mod nordøst til egnen mellem Hammerum og Ikast, og spredte skove fandtes i dens nærhed, for eksempel ved Isen. På Johannes Meyers kort fra 1650 kaldes en del af skoven Langelund, og den større nordlige part „Luschputt“ (Luskpøt). Terrænet var fladt og som helhed vandlidende, hvortil endelsen „pøt“ sandsynligvis hentyder. Der har været rigeligt med hasselkrat i disse skove. Thi engang i 1500 årene måtte hugsten i „Quilkier“ (ved Ikast?) aflyses, fordi folk østerfra, hvor man brugte hasselkæppe til at binde stråtagene med, huggede mere end hasselkrattene kunne tåle. Og da skoven hørte under den kgl. lensgård Lundenæs ved Skjern, var det svært at holde tilstrækkeligt opsyn med den.

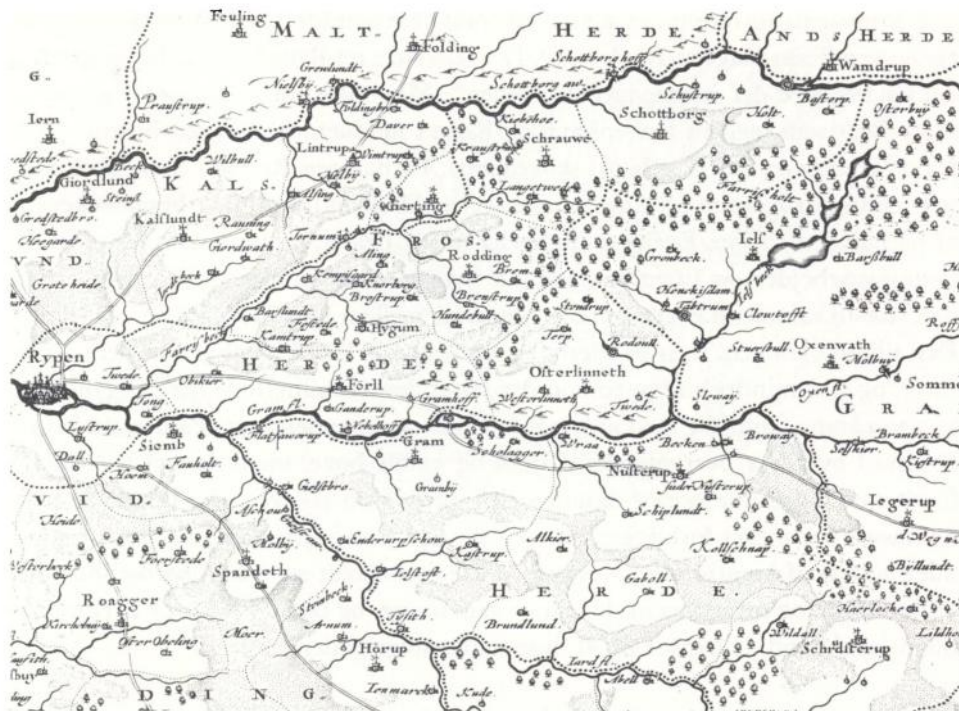
Men også ude vestpå (ved det nuværende Esbjerg) i Skast herred var der skove. I lensregnskaberne omtales i 1631, at Hans Hansen i Uglvig fæstede de skovparter af en helgård, som hans fader iboede. Og landgildeydelseerne vidner om, at de østlige gårde i Jerne sogn endnu på den tid leverede træ som en del af deres afgifter, men i 1680erne var disse skove fuldstændigt forsvundne.

Den store Farris skov, der strakte sig mellem to rækker af kirker i en halv snes km.s bredde fra egnen ved Skamling til henimod Ribe, ansloges i 1630 at kunne føde omkring 12.000 svin på olden. Skovene indtog også en mere fremskudt plads øst- og sydpå i hertugdømmet Slesvig end et hundrede år senere, som det kan ses på Johs. Meyers og C. Danckwerths kort. Der udførtes da også egetømmer fra Slesvig til København som bidrag til flådens opbygning og vedligeholdelse, og det var først mod slutningen af 1700 årene, man blev nødt til at begrænse anvendelsen af egetræ.

På Tåsinge voksede mange avnbøge. På Fyn var det kun „Nørresletten“ og visse egne mellem Odense og Assens, der savnede skov, ellers fandtes skove alle vegne med store, gamle træer, der gav godt med olden. Her som på Sjælland havde man givet de anseeligste træer navne. I Åsum herred ved Odense fandtes en bøg, der kaldtes „Rykkerup Kirke“. Tilsvarende står der endnu en eg i Gunderslevholm dyrehave, som dengang allerede havde 500–600 år på bagen. Den kaldes „Borup Kirke“ efter en landsby, der blev nedlagt omkring 1200. I skoven på nordsiden af Horns herred sås dengang som nu tre navnkundige kæmpege: „Storkeegen“, „Snoegen“ og „Kongeegen.“ Også „Dansebøgen“ i Knurrevang eller Borupris skov syd for Tystrup sø skød sig allerede i vejret som rodskud. Men det var vel først i det næste århundrede, den blev så vel udviklet, at spillemændene kunne

Skovene – svin på olden

Farrissskoven, der strakte sig mellem Skamling og Ribe, kunne i 1630 føde ikke mindre end o. 12.000 svin på olden. På kortet har kartografen Johs. Meyer angivet dens udstrækning i det af C. Danckwerth redigerede værk, Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

sidde på bænke oppe i kronen og forlyste ungdommen, der hver lørdag aften sommeren igennem dansede på den runde, leropbyggede estrade omkring træets fod.

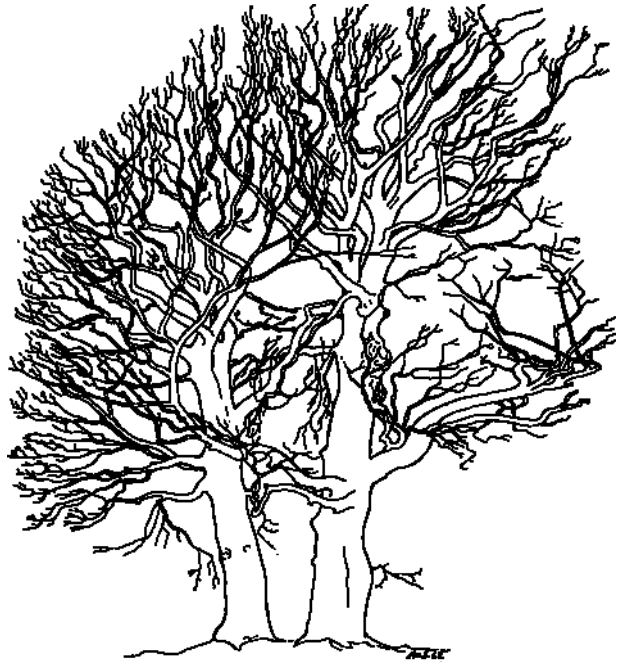
Fra gammel tid hørte den østlige halvdel af Nordsjælland til øens skovrigeste områder. Men netop i 1600 årene, efter at kronen havde fået hold på det meste af bøndergodset, udvidede kongerne skovarealet ved nedlæggelse af landsbyer og enkeltliggende gårde. Christian 4. anlagde o. 1625 den ny dyrehave, senere kaldet Store Dyrehave, blandt andet for at få plads til sine stodheste (avlsheste). Landsbyen Frøstrup blev afbrudt og jorden lagt ind under Nyvang bag den nuværende Lille Dyrehave. Folstrup og Skallerød i Nøddebo sogn fik lov at eksistere endnu et stykke tid før de forsvandt. Pederstrup vang sydvest for Nøddebo minder om en tredje nedlagt landsby. Endnu en mængde huse og landsbyer forsvandt: Tulstrup, Gribs-Tågerup, Sørup, Siggerup og Hjørnerup. I Grønholt sogn: Borrildt, Fjelholt og Marrildt. Tuekøb blev en del af Sleskov. I Blovstrød nedlagdes Tokkekøb, i Tjæreby Skyerød. Disse og endnu flere vidner om omfanget af reguleringer, og hertil kom i 1670 Stokkerup, hvis agre og hustomter endnu ses i Dyrehaven tæt ved Eremitagen.

I Midtsjælland fandtes et andet udstrakt skovområde fra vest for Roskilde til egnen ved Tissø-Slagelse-Fuglebjerget. Det skovbare ret flade land på begge sider af det kaldtes med det samme navn: „Heden“. Man talte om „hedeboere“ såvel ved Store Bælt som mellem København og Køge i modsætning til „skovboerne“, folk fra de landsbyer, der lå spredt i skovegnene. På halvøen Reersø i Store Bælt voksede endnu i 1630erne egeskov, og svenskerne fik skyld for at have brændt skovene af på halvøen i 1659. Egene er antagelig blevet fældet, og tømmeret brugt til befæstningsarbejder og brændsel, som så mange andre steder. I Sydsjælland var den største sammenhængende skov Stensved mellem Vordingborg og Kallehave. Den tilhørte kongen, men bønderne havde gammel hævde på at græsse deres kreaturer, og ikke mindre end 9–10.000 dyr fandt deres sommerføde her i begyndelsen af 1700 årene, samtidig med at kongens vildt tog en anden part. På den tid bestod Stensved overdrev overvejende af store og gamle bøge, mens der på lavere jord fandtes en del gamle ege og desuden ellemoser. Underskoven, der bestod af tjørn og hassel, var meget forhugget, da enhver tog i flæng som han kom først, og desuden afbidt af kreaturerne. Kongen havde forbeholdt sig både gærdselhugst af Underskoven og tørveskær af de mange små moser, og bønderne burde derfor have tilladelse, førend de tog for sig af disse nødvendige goder.

Man har ment, at hovedgårdsejerne i højere grad værnede om skovene end kronen formåede. For så vidt som bønderne nød større friheder under kronen end under herremændene, kan dette være sandt. Men det må huskes, at fyldigere oplysninger er bevaret om kronens skove end om de fleste private. Værst gik det ud over fællesskove og krat, hvoraf der især fandtes mange i Jylland og på Bornholm. Når fællesskoven var rebet, inddelt i lodder, hvoraf hver havde sine, var skovhugst tilladt. Ganske vist måtte der ifølge Kolding-recessen 1558 ikke hugges mere, end skoven kunne tåle. Men på trods heraf har en væsentlig årsag til fællesskovenes senere fåtallighed sikkert være umådeholden hugst.

I de skove, hvor bønderne skulle have træet udvist, stjal de ofte toppen af træerne, fordi det ikke så let blev opdaget. Eller man tog ganske unge træer, som i hast kunne føres bort. Det var mest i ufredstider, skovtyverierne helt tog overhånd. Derfor led skoven i særlig grad i tiden mellem 1625 og 1660. Således forklarede den lokale skovrider straks efter Torstensson-fejden 1643–45, at skovene ved Hals i Vendsyssel ikke havde kunnet forsvares mod „landbofolk, som kom i skoven og ville uskikkeligt med huggen omgås i den.“ Og når skovrideren og skovfogederne ville laste deres uskikkelighed, „kunne de næppelig undkomme med livet for hug og slag, som endnu på en part af dem kendes både på klæder og arme.“

Bønderne mente sagtens at være i deres gode ret. Thi dels var deres landsbyer og gårde i mange tilfælde blevet brændt ned af fjenden, så der måtte skaffes byg-

Skovtyverier og fjendtlige hæres hærgen gik ud over mange prægtige træer. Det er uvist, hvornår disse to kæmpestore bøge er blevet forhugget. Den ene har engang mistet toppen og på den anden ses knudrede ar efter greneafhugning. De forvredne former vidner om misrøgt i fortiden. – Jægerhuset ved Sjælsø, tegnet af Ax. S. 1968.

ningstømmer til genopførelse af de nødtørftigste våninger. Dels behøvede de brændsel til fornødenhed. Og endelig måtte de have markerne hegnet, at ikke sæden skulle blive opædt af kreaturer. Mens de måtte skaffe sig egestolper og bøgækæppe til vendervæggene, krævedes der hasselkæppe til taget. Til gærderne brugtes ris af forskellig slags, først og fremmest el, pil og hassel, men desuden tjørn, korsved, avnbøg, birk, løn og, hvis det kunne skaffes, eg og ask. I landets vestlige egne hegnede man i mangel af underskov med diger opført af græstørv eller lyngtørv. Men allerede i 1500 årene forment kronen sine bønder i Kær herred nord for Limfjorden at grave græstørv på grønningerne. De henvistes til at grave lyngtørv.

Bønderne var mange steder ivrige efter at rydde noget af skoven for at dyrke den jord, hvorpå træerne groede. I egnen ved Sorø og Slagelse lavede man sig undertiden vænger i skoven, hvor man kunne komme af sted med det. Thi den mangelfulde opmåling af skovene, der fandt sted i forbindelse med udarbejdelsen af Christian 5.s matrikel 1681–83, åbnede en mulighed for at bjerge sig et stykke billig skovjord, fri for skatter.

Ved et skovsyn, der afholdtes den 13. juli 1688 for Jens Sehested til hovedgårdene Katholm og Hessel på Djursland, viste det sig, at bønderne i Ebdrup havde forlænget en del af deres agerender ind i skoven, hvor det kunne lade sig gøre. En af dem havde desuden opbrudt et stykke af skoven, anslået til en skæppe land i

hartkorn, og havde tilsået det med rug. Flere andre steder havde bønderne såvel i Ebdrup som i Trustrup pløjet så tæt ind under skoven, at træernes grene hang ud over sæden, og de havde ladet ploven plukke i underskovens rødder. Denne form for bjergsomhed var dog ingenlunde opstået efter 1680. Thi en bemærkning fra 1633 oplyser, at bønderne ved Hvidøre nord for København havde ryddet noget jord med ege og gamle bøge.

De fjendtlige hæres ødelæggelser gik som nævnt også ud over skovene. Over alt hører man den samme klagesang. I Kær herred sydligst i Vendsyssel førte de fjendtlige soldater i Kejserkrigen en mængde egetræer væk, formentlig til brug ved befæstningsanlæg ved Hals og Nørresundby, men også til brændsel i de af dem anlagte krudtmøller. Og ved en synsforretning over Sulsted skov i efteråret 1632 fandtes at være blevet hugget og bortført 504 bøgetræer. Bymændene svarede, at det måtte være sket i fjendernes tid, og at man jo kunne have taget syn i tide. De samme skove led meget under Torstenssonkrigen 1643–45. I Havrekrogen skovpart var hugget 140 bøge, i Ravnskov 160, i Dødskov 500 og i Hølund 27, hvilket i forhold til disse skoves størrelse ikke var lidt. Og i skovene ved Hals var i Hov skovpart hugget 110 egestaver, store og små, og 20 bøgestaver, mens underskoven var ret godt ved magt. I Nørreskov var hugget 557 egestaver, store og små, samt 200 bøgestaver. I Medelskoven var tallene henholdtvis 250 og 170 og i Strandmarken 350 og 150. Skovrideren forklarede, at der efter den fjendtlige obersts befaling blev hugget til palisader og skansepæle såvel som til oberstens og officerernes ildebrændsel, „så de ikke kom få i tal, men vel undertiden om dagen i hundredtal med slæder og vogne, desligeste til de skibe, svensken havde liggende så lang en tid for(an) Hals, vel et halvt hundrede læs om dagen undertiden, og sommetider mere.“ Og hvad underskovens forhuggelse angik, så var der vel i snesevis af læs nedhugget af hassel, ask, røn og andet til Aalborg slot og Vorgård, som skulle bruges til skansekurve og andre befæstningsformål. Skovene på Silkeborgegnen var også hårdt medtagne. Alene i Balle sogn var der blevet fældet 1.021 ege og 685 bøge.

Men det gik om muligt endnu værre med skovene i den store Svenskekrigs tid 1657–60. På én dag hen under jul i 1658 huggede bønderne i fru Ide Lindenows skove under hovedgården Vrå i Vendsyssel et halvt hundrede ege til den svenske kommissarius, som lå i Aalborg. I de kongelige skove Hals Nørskov, Melskov, Hov skov, Poulstrup skov, Dødskov og Ravnskov i Kær herred var ialt hugget 218 ege og 558 bøge. Straks da svenskerne i efteråret 1657 havde besat Hals skanse, tog de fat på at hugge i skovene til pæle i graven og palisader. Og i Aalborg byggede de en flydebro over fjorden. Skovningen i Kær herred fortæller i al sin håndgribelighed, hvilke tærende kræfter, der blev sluppet løs med århundredets tre store krige.

De skånske landskaber klarede sig bedre, dels fordi Kejserkrigen ikke berørte dem, dels fordi reserverne i ris- og skovbygderne var næsten uudtømmelige. Til gengæld kom krigsbegivenhederne i særlig grad til at ramme dem, efter at de var blevet afstået til Sverige, og danskerne blev fjender i landet under Den skånske krig.

Skibsbyggeriet krævede mange store egetræer, både til krigsfartøjer og til handelskibe, småskuder og fiskerkåge. Bygningen af et middelstort orlogsskib krævede o. 2.000 egetræer. Det var dog ikke blot gavntømmer, gærdsel og ildebrændsel, skovene måtte skaffe dækning for. I størstedelen af landet foregik alt smedearbejde ved hjælp af trækul, der blev svedet i miles. Hallændingene hentede dog også stenkul i England til brug for de hjemlige smede. I Nordsjællands skove steg den blå røg op mellem trækronerne dag og nat, mens mørklødede kulsviere syslede ved de tæmmede, ulmende bål. Træernes aske brugtes også til udludning af potaske, der blandt andet fandt anvendelse til glasfabrikation. Bøgeaske anvendte man til at byge vasketøj med i stedet for sæbe. Og at det ikke drejede sig om små mængder, fremgår af to tingsvidner fra Vordingborg og Ringsted amter i høsten 1660. Bønderne i Bårse og Snese havde da opbrændt 278 hule ege og bøge på roden, mens der i Ringstedklosters skove var opbrændt tæt ved 700. At selvtægten var sket i ly af krigsbegivenhederne, kunne ikke undskylde den. Men det var dog i det væsentlige udlevede træer, det var gået ud over. Eksemplet bør næppe heller tages som typisk for normale tilstande. Antagelig har de omtalte bønder skaffet sig en ekstra skilling ved at sælge det færdige produkt i en arm krigstid.

I landskaberne østensunds blev ikke blot hele huse tilhugget, solgt og udskibet til andre dele af riget. Man brugte også at brænde træ til potaske, der især udførtes over Søvesborg, Bodekuld og Rundeby i Blekinge. Når Lars Andersen i Andestrup, Fjære herred i Halland engang i 1652 gik ud i skoven bærende ild i en svamp for at brænde sig noget aske, var det måske i samme anledning. Og når et kgl. åbent brev den 9. juli samme år forbød hyrder og løst folk i Skanderborg len at tage ild ud af byerne og antænde træerne, hvorved ikke blot heder men endog hele skove fordærvedes, hang det nok sammen med den indbringende fremstilling af potaske, der kunne afhændes til glasværkerne.

I Jylland kogtes der flere steder salt ud af havvand ved hjælp af træernes ved. I Silkeborg vesteregn brugtes brænde til uds melting af myrmalm, der blev kørt hertil fra de store malmkær i egnen nord for Herning og Ikast. Der gik også store mængder brændsel til ved kalkbrændingen i Davbjerg, Mønsted, i Ove sogn ved Mariager fjord og på Randersegnen. Tilvirkningen af lerkar krævede sin del, men jydepotterne vesterude brændtes ved hjælp af lyngtørv. Mangfoldig var træets anvendelse i en tid, da jern blev sparet til de allernødvendigste formål: Hjul og vogn-

dele, træsko, læssetræer, porte og døre, stenter og led, skafter til leer, river, skovle, spader og værktøj, bastreb, koste, skeer, sættefade, spande, baljer, tønder, båndstager og andre bødkervarer. Alene sildefiskeriet i Limfjorden krævede store mængder af tønder til nedsaltning. – Vi har hørt om skovens rigdom på olden og nødder, produkter der syntes at kunne fjernes, uden at træbestanden tog skade. Fra Lolland udførtes store mængder af nødder til Tyskland. Men skovegnene i Skåne berømmes for deres humlegårde og frugthaver, hør og hampeavl, der lykkedes så vel i læ af trævæksten. For hovedgårdene regnedes besiddelsen af bøndergods i Skånes skovegne at være en større fordel end bøndergods i slettens udprægede kornavlsonråde. Derfor kunne man i skovegnene undertiden opnå 100 eller 200 rdl. i stedsmål (indfæstningsafgift) af en bondegård, hvor en „husbond“ på sletten ofte blev nødt til at bortfæste sine gårde for et ganske ringe beløb, hvis han i det hele taget kunne få nogen til at overtage dem.

Firbenede dyr tog deres rundelige part af skovens opvækst. Gederne var de værste til at ødelægge ungskoven. Derfor blev det fra tid til anden forbudt at holde dem. Men forbudet blev ingenlunde overholdt, som vi skal se under afsnittet om avl og besætning. „Adelhjortene“, kronvildtet, gjorde sig til gode med kviste og græs og fejede deres takker på træstammerne. Det samme gjaldt råvildtet og dådyrene, „Skolle-hjortene“ som man kaldte dem i Sydsjælland. Derimod var vildsvinene forholdsvis uskadelige for skovvæksten. Bestanden blev nu og da øget på kronens foranledning af hensyn til jagten. Men særlig talrige blev de aldrig i landet som helhed.

Skovens slette tilstand vakte betænkelighed. Og den 20. oktober 1670 blev en forordning om at beskytte dem udstedt, hvilket gav „Den danske Mercurius“ anledning til følgende strofer:

Man til bevisning her ej mere tør opregne,
end skovens undergang i disse nordens egne.
Hvor findes nogen til, som efter gammel lov
til fremtarv nogensteds indhegnet lund og skov?
Hvo fælder ikke ned, og hugger om for fode?

Der kom nye forordninger med samme formål i 1687, 1710 og 1733. Men nok så vigtig var den, der i 1695 tog Mercurius' påmindelse om indhegning af skovene op. Fra nu af begyndte man for alvor at bygge varige skovgærder af kampesten. Og den fri og uhindrede trafik ud og ind gennem skovbrynet blev besværligere. Ligeså hindrede de faste gærder bønderne i lidt efter lidt at trænge sig ind med deres agre på træernes område. Men der skulle endnu gå godt og vel hundrede år, før kvæget blev forvist fra skovene.

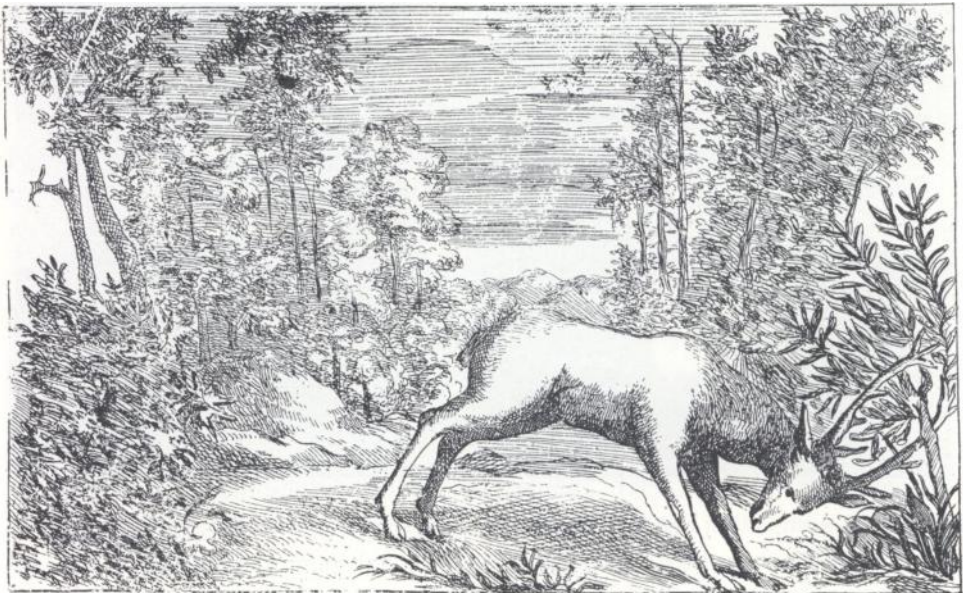

Skovegnene i Skåne blev især lovprist for deres frugthaver og humlegårde, for hør- og hampeavl, der trivedes så vel i læ for blæsten. Kobberstikkeren Albert Hælwegh (død 1673) har dog snarest hentet inspiration til denne allegori på „Efteråret“ længere sydpå, som det ses af mostperserne i baggrunden. Moderen, der plukker æbler til sit barn, menes at være botanikeren Simon Paullis hustru. – Müllers Pinakotek, bd. 16, pl. 13. Kgl. Bibl.

Kolde vintre, misvækst, stormflod – marsken

Vejret kunne tit være hårdt ved både træer og huse. I 1616 væltede en storm flere hundrede træer på Langeland. Og i 1649 anrettede en aprilstorm stor skade på bygninger og skove. Præsten Mads Pedersen Farstrup i Ulbjerg i Vesthimmerland skrev i sin dagbog, at mange tusinde træer var blevet helt eller delvis ødelagt i skovene. Men endnu værre rasede et uvejr året efter den 13. februar, og Ulbjergpræsten fastslog, at det var en storm og vind, hvis lige ikke havde været siden 1603. I matriklen 1662 nævnes, at det meste af præstegårdsskoven i Hammer ved Nørre Sundby var blæst om. Andre storme huskedes, fordi de gik ud over fremstående bygningsværker. I februar 1625 blæste Nakskov kirkes nye spir omkuld, og i januar 1628 ødelagde en frygtelig storm kongens staldbygning på Kronborg og hans prægtige nye to etagers ladegårdsbygning på Københavns slots ladegård. Ved samme lejlighed faldt Nicolaj kirkespir i København.

Men hvad der i lige så høj grad optog sindene i lange tider var mindet om usædvanlig stærk frost. Strengt frostvintre var tilbøjelige til at klumpe sig sammen. I årene 1621–25 havde man en række kolde vintre. Ligeså i 1633–37. I 1635 kunne man gå over isen fra Bornholm til Skåne. I 1637, mens Christian 4. opholdt sig i Christianspris i Holsten, lod statholderen Chr. Rantzau sin vogn forspændt med seks heste holde ved gæstgiverstedet for at gøre kongen sin opvartning. Medens

Når hjorten om foråret har fået sit nye gevir, varer det ikke længe, før små orme får det til at klø i det yderste lag (tysk „Past“). Derfor rensrer dyret sit gevir på buske og småtræer. „Fem eller seks dage „fejer“ den, før den har fået takkerne rene,“ hedder det hos J. Tüntzer i „Der Dianen hohe und niedere Jagtgeheimniss. – Stik i samme værk. Kbh. 1682.

Rotter og mus havde let spil i 1600 årene, fordi væggene i landsbyernes huse bestod af klinede tavler og gulvene af ler eller jord. Der levede desuden i naturen forskellige slags gnavnere som hasselmus eller sysovere (gliris), men det her afbildede væsens hale minder mest om en rottesvans. – Ny kgl. Saml. 309^{aa}, 4°, Kgl. Bibl.

kusken var gået ind for at få noget at varme sig ved, blev hestene sky og løb løbsk ned ad stranden til. Og de standsede ikke, før de over isen var nået til øen Femern.

Vintrene var atter kolde i 1641–42 og 1646, ligeså i 1655. Men det var isvinteren 1657–58, der gik over i historien, fordi den muliggjorde, at den svenske konge med sin hær kunne marchere over isen fra Hejls syd for Kolding til Fyn, videre over Svendborgsund til Tåsinge. Derfra til Langeland og endelig over bæltet til Lolland. Efter disse kolde vintre fulgte nogle mildere. Men i 1665 var Limfjorden islagt, så man kunne køre over den tolv uger i træk. I 1667 var det atter koldt, men i 1668 mildt. I 1670 hændte det for anden gang indenfor samme århundrede, at man kunne køre over isen fra Bornholm og gennem Skåne videre til København. I 1660erne og 70erne optrådte isvintrene enkeltvis, men disse enkelte kolde år kunne være vanskelige nok, bortset fra at transporten på sine steder lettedes af vinterføret. Således var i 1674 både Øresund og farvandet mellem de frisiske øer og Sønderjylland islagt. Og i 1677 kunne man komme over både Øresund og bæltene med køretøjer. Atter kom der en række kolde vintre, i 1679–80 og 1683–85. Men i 1690erne optrådte kun to kolde vintre i træk, 1697 og 1698. Sidstnævnte år kunne man atter køre over Øresund. Men over Store Bælt var der ufarbart. Postforbindelsen måtte indstilles i fire måneder, og en fremmed fyrstinde, der var på vej til Stockholm, blev nødt til at opholde sig i hele fem uger i Nyborg, førend hun kunne komme videre over Bæltet.

Naturligvis var sommerens klima nok så vigtigt for høstudbyttet som vinterens. Men de notater, der er bevaret herom, præges af stor usikkerhed. Thi en tør sommer kunne – dengang som nu – give misvækst i én del af landet og en ret god afgrøde i andre egne, ligesom en våd sommer kunne være til hjælp, hvor jordbunden var højtliggende og sandet. Dertil kom, at nedbøren ofte var yderst ujævnt fordelt. Det sikreste tegn på udbredt misvækst var, når der under fredelige forhold opstod dyrtid, og regeringen derfor måtte udstede udførselsforbud for korn. Ifølge Vedel

Kolde vintre, misvækst, stormflod – marsken

Simonsen skal 1632 have været et godt år. Det gjaldt formentlig for Fyn. Men Kristen Stephensen i Aalborg noterede samme år i sin dagbog, at avlen kom våd i hus. I Stjernholm len ved Horsens var der misvækst i 1635 og atter i 1649–50. Førstnævnte år var sommeren tør og varm efter isvinteren, men der tales ikke om misvækst for landet som helhed. Den sidstnævnte periode begyndte med stor misvækst i Jylland, og allerede i september udstedtes forbud mod at udføre korn fra Danmark. Året efter regnede det uafbrudt fra pinse til høst, så kornet fordærvedes, og et haglvejr den 27. juli forårsagede store ødelæggelser både på mark og eng i de slesvig-holstenske marskegne. Samme år 1650 blev det forbudt ikke alene at udføre korn, men også hopper, køer, græsøksne, magre svin og får. Det blev befalet at lade bededage afholde. Det kunne dog ikke afværge, at megen vintersæd måtte pløjes om i foråret 1651, fordi den var ødelagt af den vedvarende frost. Året efter bragte en hed og tør sommer, og hele tre bededage blev pålagt befolkningen „på grund af vore synder, misvækst samt sygdomme, hvormed vi i lang tid har været hjemsoget.“ På Horsenseggen gav misvæksten anledning til, at fæstebønder under kronen fik nedsat deres landgilde.

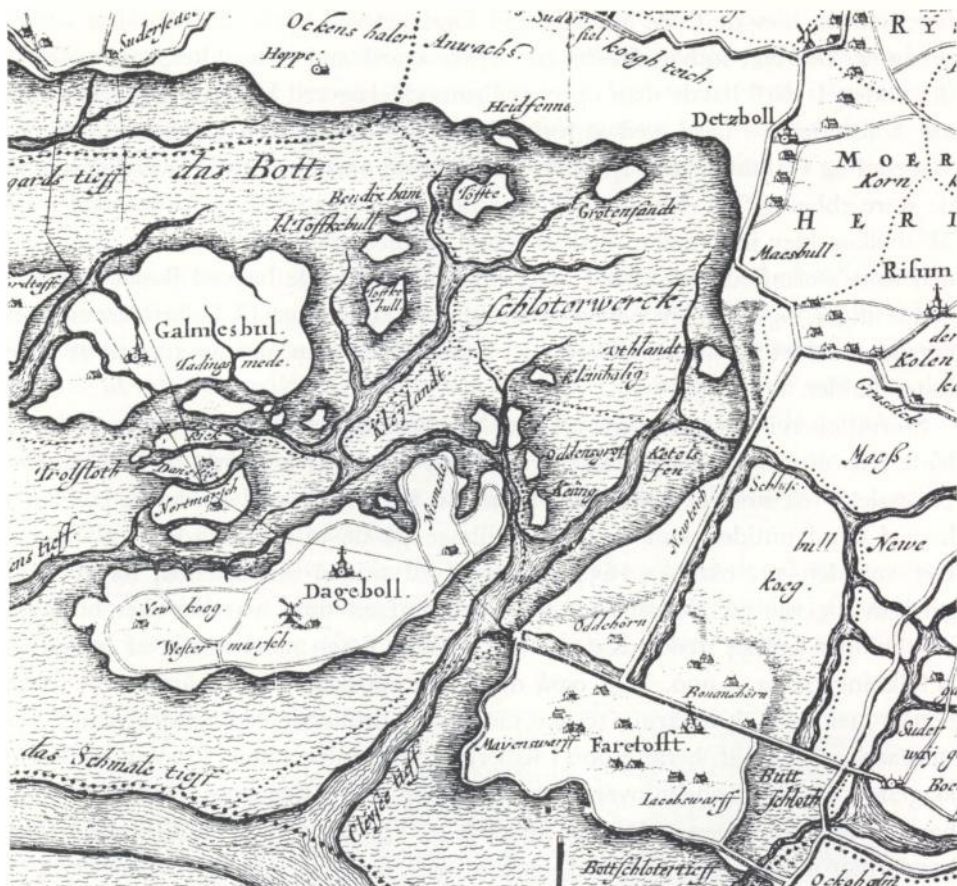
I 1698 noterede den førnævnte præst fra Ulbjerg i Himmerland i sin dagbog, at dette og det foregående år havde været kolde og våde, hvorfor kornet var steget i pris. Særlig vårsæden kunne ikke nå at blive moden. Byg og boghvede kom ofte ikke i hus, men blev opædt på marken af svin, som man somme steder havde modtaget for betaling. Således kom kornmarken til at erstatte oldenskoven. Og da vinteren netop i 1698 kom tidligt, blev mange ikke færdige med at så rug. På Bornholm var der misvækst blandt andet i 1670, 1676 og 1684. Og fra Sydsjælland nævnes årene 1683, 1684, 1689, 1690 og 1692 som misvækstår. Endelig nævnes fra Ribe amt de to årtier på begge sider af 1700 som misvækstår, medens man i Vester Hornø herred ved Varde beklagede sig over dårlig høst i fire år op til 1688. Men her blev 1709 endnu værre, idet rugen nævnte år ikke engang gav udsæden tilbage.

1600 årene blev på mange måder et århundrede fuldt af prøvelser for Danmark. Det kom både af krig og misvækst. Men dertil hjemsogetes marskegnene og andre lavtliggende kystområder af en række voldsomme stormfloder, der kostede mange tusinder af mennesker livet foruden skader på korn og besætning.

Det uvejr, der blæste Nakskov kirkespir ned den 10. februar 1625, ledsagedes af en stormflod, der bortrev 400 stykker kvæg ved Rødby. Endnu i marts var eftervirkningerne ikke overvundet, og Christian 4. måtte vende om og vælge en anden vej, da han begav sig afsted til Nordtyskland for at overtage anførselen af de protestantiske hære mod kejseren.

I årene 1612–15 blev den sydlige del af den store, lavtliggende nordfrisiske ø, Nordstrand hvert år oversvømmet. Det lykkedes ikke at få digerene sat i forsvarlig

Kolde vintre, misvækst, stormflod – marsken

Den store stormflod i 1634 hindrede indkaldte hollandske digebyggere i at tørlægge hele Boslotsø, som de var begyndt på i 1633. Men af søens østlige del opstod det inddigede Måsbølkog mellem halligen Faretoft og Risum på fastlandet. – Stik i C. Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

stand efter den store stormflod den 1.–2. december 1615, hvorved alle huse, der ikke lå på kunstigt opbyggede forhøjninger (værfter), blev ødelagt. Ved de følgende oversvømmelser på øerne i 1625–30 blev store dele af Nordstrand atter hårdt medtagne, især Pelworm herred vesterude. Og i 1632 menes 1.500 mennesker at være druknet på øen.

Man havde i begyndelsen af det foregående århundrede under hertugernes ledelse for alvor organiseret digebygningsarbejdet som et fællesforetagende. Man fortsatte med at erstatte de såkaldte sommerdiger, der kun skulle sikre kvæget marskgræsning i sommerhalvåret, med højere og mere solide vinterdiger, der lukkede havet ude hele året, således at mere værdifulde græsser kunne trives.

Efterhånden blev de fleste inddigninger foretaget ved hjælp af hollandske entreprenører. Der blev indvundet det ene stykke marskland – såkaldte „koge“ – efter det andet. I 1618 havde man oprettet Brunsoddekog ved Vidåen. Længere sydpå var hollænderne i færd med at forbinde Viding herred med halligerne Faretoft, Dagebøl og Galmsbøl. Det lykkedes dem i første omgang kun at overbygge ét af de store ebbe-og-flod dyb, den såkaldte Boslot, hvorved i årene 1633–40 den ny Måsbølkog blev indvundet, medens resten dannede den store Boslotsø. Men ved den store stormflodskatastrofe i 1634 ødelagde havet de bagved Boslot liggende gamle diger, og det blev pålagt kommunerne at bidrage til hollændernes foretagende i stedet for at genopbygge det gamle digesystem, der nu kom til at ligge inde i landet.

Stormfloden i 1634 gik værst ud over Nordstrand, der før katastrofen omfattede både Pelworm og nogle af Halligerne. Dens areal var beregnet til over 40.000 „dageslet“ (så stort et areal, som en mand kunne slå med sin le på en dag), hvoraf der i nutiden kun er 10.000 tilbage på de to øer foruden forlandene. Det var den 11. oktober 1634 omkring ved titiden om aftenen, havet brød gennem digerne på Nordstrand. Og i løbet af en time var der sket brud på ikke mindre end 44 steder. Katastrofen krævede 6.123 menneskeliv af en samlet befolkning på ca. 9.000. Men også de øvrige marskegne blev hårdt ramt. Man regner med, at i alt omkring 10.000 mennesker druknede ved Sønderjyllands vesterhavskyst den nat, heraf 4.000 i Riberhus og Tønder amter. Præsten på Manø klagede i 1642 til kongen over, at han allerede under den store vandflod i 1634 havde mistet det meste af, hvad han ejede. Og nu den 27. juni otte år efter havde han mistet alt sit kornsæd, ligesom også hans eng var blevet fordærvet af saltvand.

Den førnævnte hallig, Faretoft havde i 1634 fået et sommerdige, og i 1686–88 blev den gjort landfast ved opførelsen af et virkeligt havdige. I 1648–52 indvandt amtmand v. Blome den efter ham opkaldte kog mellem Vajgård og Faretoft. I slutningen af 1600 årene indvandedes den ældre Christian Albrechts kog, og i begyndelsen af 1700 årene den ny Christian Albrechts kog, Dagebølkog og Rudbølkog, medens Gammel Frederikskog var blevet inddiget i 1692. Også sydligst i hertugdømmet skete der inddigninger, hvorved en del af det land, der gik tabt i 1634, blev tilbageerobret – det gjaldt blandt andet Østerkogen og Vesterkogen i 1643.

Marskbønderne levede, på godt og ondt, i bestandig afhængighed af havet. Det var dog ikke blot på den sydlige del af Jyllands vestkyst, havet undertiden anrettede ødelæggelser. Ved Langøvejle omkring 7 km fra Harbør kirke brød Vesterhavet igennem til Limfjorden i 1615. Men indløbet lukkede sig kort tid efter. Juleaften 1717 gik havet over Nørreklit ind i Nissum fjord. Vandet ødelagde tre

Ulvene

bøndergårde, hvis beboere derefter flyttede til Krogshede. Bølgerne gnavede stadigvæk af kysten, så kirker måtte nedlægges og landsbyer eller gårde flyttes læn- gere ind. Beretningerne herom blev dog ikke sjældent overdrevne i kommende slægtled og antog sagnagtig karakter. Sikre holdepunkter har man især fra Agger sogn ved Limfjordens vestende. Her forsvandt Gråbjerg med sine tre gårde og et hus mellem 1612 og 1660.

I krigshærenes spor fulgte store flokke af ulve. Mange holdt til i Farris skoven, hvor de navnlig efter Svenskekrigen var til stor plage for de omboende bønder. Det gik især ud over fårebestanden. Men ulvene bandt undertiden an med heste og køer for ikke at tale om småkvæg, når de var grådige. I nødsfald åd de også får, der var døde af sygdom. Og da krigsfolkene efterlod sig sårede og døende dyr på deres vej, var ulvene på post langs hærenes ruter. Dertil kom, at afbrændte gårde og landsbyer gav ekstra muligheder for at gøre sig til gode med husdyr, der midler- tidig ikke kunne komme under tag.

I strenge vintre var ulvene særlig hungrige. I 1674 brød de på sine steder i Jylland ind i bøndernes fæhuse og fårestier. Biskop Bircherod omtaler i sin dagbog, at ulvene i årene omkring 1695 viste sig i Vendsyssel i større antal end tidligere.

Ulve jager gerne flere tilsammen, og da deres syn og hørelse er lige så god som deres evne til at følge et spor, når de ofte nær på byttet, inden de angriber. – Stik i J. Tántzer: Der Dianen hohe und niedere Jagtgeheimniss, Kbh. 1682. Tántzer var i en årrække ulvejæger i Jylland for Christian 5., hvem han tilegnede første del af sit værk.

Men undertiden fik disse rovdyr måske skyld for at have ihjelbidt får og lam, hvor løst omstrefjende hunde var de rette skyldige. Den 31. august 1688 førte Jacob Andersen på Lyngsbækgård i Dråby sogn på Djursland således vidner for herredstinget på, at det var fem mænds hunde i samme landsby, der havde skambidt nogle af hans lam. Men de fem bønder hævdede med bestemthed, at det *var* ulve. Og den følgende tingdag fik de én af deres grander til at vidne om, at han havde *set* en ulv bide et af Jacobs lam. Man skulle tro, det var muligt i den lyseste sommertid at afgøre, om det man iagttog i gerningsøjeblikket var en hund eller en ulv.

Samme år, den 23. juni 1688 udstedtes en kgl. forordning, der påbød afholdelse af ulvejagt i Jylland. Den, der fangede eller dræbte nogen ulv, skulle næste tingdag bringe den til herreds- eller birketinget, hvor raden skulle ophænges på en plads ved tinget. Bælgen (skindet) måtte jægeren selv have lov at beholde. Desuden fik han af de øvrige bønder i birket eller herredet 4 rdl. for hver gammel ulv og 1 rdl. for hver unge. Fra Hammerum herreds tingbøger gengives følgende eksempler på den ny praksis.

Degnen i Ørre præsenterede den 1. juni 1689 to unge ulve, hvis rade straks blev ophængt, og man pålignede herredets jordbrugere en dansk skilling af hver 4 tdr. hartkorn at betale inden ni dage til sognefogderne. Den 29. i samme måned mødte en mand fra Døvling i Skarrild sogn med tre ulveunger, som han påstod at have taget i en ulvegrav. Man mistænkte ham dog for at have købt dem i Koldinghus amt, hvorfor han ingen belønning fik. Næste år i maj kom Ørre degn igen med et par levende ulveunger, som han havde fanget i Simmelkjær. Den 23. maj 1691 kom to mænd fra Aulum med seks ulveunger, som de havde „opsøgt i Gravlund mark, som ligger til Store Kildegård.“ Samtidig mødte et par mænd fra Assing med tre ulveunger, som de foregav at have opledt mellem Bjørslev og Olling. Samme sommer fangede man tre ulveunger i en ulvegrav på Fjølstervang hede. Næste år den 21. maj stillede en mand fra Abildtrup sogn med fem ulveunger, som han havde taget i den tilhørende mose. Året efter den 7. januar 1693 kom et par mænd fra Aulum med en stor han-ulv, som de havde skudt i hovedet og livet ved et ådsel. Den 27. maj samme år blev der fanget syv ulveunger i en ulvegrav i Døvling. Den 16. juni skød man en gammel ulv i Favrholt i Ikast sogn. Og sidst i maj 1696 fremviste et par mænd fra Døvling bælgen af en gammel ulv, der var taget otte dage før. Selve kroppen kunne de ikke føre til tinget formedelst stank og lugt. De havde taget to unger sammen med den. Det blev 36 dyr på 8 år eller godt og vel 4 ulve om året. Udsigten til at tjene nogle rigsdaler virkede altså efter hensigten, og bønderne gik frem med de til rådighed stående midler: bøsser og ulvegrave. Man har senere påvist sådanne grave i en hede i Sunds sogn, $\frac{3}{4}$ til 2 m dybe huller, godt 3 m i tværmål.

Sandflugten

Sandflugten, der navnlig i 15–1600 årene anrettede store ødelæggelser, rasede endnu i 1755, da dette kort blev tegnet, så stærkt, at et par 3 m høje sandgærder mellem Oxby kirke og herregården Hesselmed blev begravet i løbet af to år. De to klitter, nr. 3 og 5, betegnedes som høje og meget farlige, og marskenge langs Ho bugt var allerede til dels dækket med flyvesand. – Kgl. Bibl., kortsamlingen, Jyllands større ubenævnte dele, Vardeegnen.

Naturligt nok optrådte ulvene kun i Jylland og i landskaberne østen for Kattegat og Øresund, fordi de her i en stadig strøm kunne strejfe ind fra et større bagland, og fordi der her fandtes tilstrækkeligt store øde områder, hvori de kunne skjule sig.

Sandflugten – bøndernes sidste landeplage i 1600 årene – ramte heller ikke alle landskaber lige hårdt. Men for kyst-sandflugten gik dog hverken Sjælland eller Bornholm helt ram forbi.

Langs Vesterhavet strakte klitterne sig næsten ubrudt fra Ejdersteds yderste hjørne over Amrum, Sild, Rømø, Fanø, Skallingen, forbi Fil sø og Lønne, op over landtangen mellem Ringkøbing fjord og havet, vesten om Stadil og Nissum fjerde. Så var der et lille slip ved Bovbjergs lerkliner. Men stod man på pynten ved Ferring og så ned over det flade land, fortonede sandbjergene sig atter ud over landtangen „Rønland“, der endnu skilte Limfjorden fra Vesterhavet. Nu bredte sand-

Sandflugten

ørkenen sig for alvor langs hele Ty og Hanherreds kyst, fortsatte mere pletvis langs Vendsyssel indtil klitterne nåede deres største udstrækning indad land og de største højder ved Skallerup, Tornby og den vældige Råbjerg mile.

Sandflugten i Ty og Vendsyssel tog først rigtig til i 1500 årene, og den ophørte i Vendsyssel med få undtagelser ved udgangen af 1600 årene, mens den i Ty fortsatte et stykke ind i det næste århundrede. Årsagerne til, at den tog et så voldsomt opsving i renæssancetiden, er ikke ganske klarlagt.

I en beretning fra 1683 skrives om sandflugten: „Denne store ulykke er snart ubodelig . . ., idet dér uden al frygt for livsfare (d. v. s. dødsstraf), som recessen og forordningerne dog holder så strengelig til, har i forrige tider en del (folk) revet græs-senerne op af jorden til at vinde tøjr, bindseler og andre lignende reb af. En del (har) afhugget klittag . . . i mange læssetal . . . til at tække med . . . til at føde kvæget med og . . . til at brænde, og det med en sådan frikostighed, at de gjorde det ikke alene åbenlyst om dagen, som (om) det måtte have været en lovlig gerning, men endog førte sene-reb offentlig til torvs. Og var mange så vidt deri, at det gik i et almindeligt ordsprog, at de ej kunne (und)lade det, om der end stod en galge ved hver klittag-busk.“ Værst til at plyndre klitterne var åbenbart husfolk, som ikke havde hverken avl, enge eller ildebrændsel. Det var især kvinder og børn, der udførte det forbudte arbejde med at rive klittag op, men da straffen var døden, og der ikke kunne gives dispensation, var dommerne nødt til at lukke øjnene. Fra flere sogne meddeltes det dog, at sandflugten i de senere år var aftaget noget, fordi man nu i højere grad skåned klittagplantningerne.

Mange andre steder fremkaldtes sandfygningen ved selve jordens dyrkning. I Nørhå sogn i Ty var der nogle agre, som man vel dyrkede, men ikke kunne gøde, fordi de så skulle pløjes to gange til vårsæd (byg), „hvoraf jorden bliver så meget desto løsere,“ og således lettere blæste over på andre stykker. Vinden havde især magt over rugsæd-markerne i efterhøsten, når jorden nylig var blevet opbrudt og besået, samt om vinteren på barfrost og om foråret, når der var harvet vårsæd ned. Idet kornet såedes i løst flyvesand, og agrene desuden var omgivet af store sandklitter, måtte selv den mindste vind ikke alene løse kornet ved roden, men også mange steder lægge alentyk sand på agrene og derved kvæle resten. Dertil kom, at klitterne om vinteren, når søerne var tilfrosne, sendte deres driver tværs over isen ind på dyrkede marker, der ellers lå beskyttet af vandet. Undertiden tilstoppedes vandløbene, så søer opstemmedes og gjorde skade på marker i nærheden. Ustandselig måtte bønderne grave afløb op. I 1621 blev man nødt til at grave en ny kanal fra Ørum og Flade søer i Ty ud til Vesterhavet, fordi det oprindelige afløb var sandet til.

På Læsø ødelagde sandflugten det meste af et sogn. Viborg domkapitel, der

Sandflugten

siden middelalderen havde haft rådighed over øen, indberettede til kongen, at Hals sogn „fast meget udaf sand skal være fordærvet og ødelagt, så at sognepræsten dér sammesteds stedse ikke har, hvormed han sig underholde kan.“ I året 1600 blev øens tre sogne derfor slået sammen til ét pastorat, men der boede dog endnu en kapellan i Hals annekspræstegård i 1690. Og selv om kirken forfaldt og sandede til, anvendtes kirketårnet endnu i 1755 som sømærke. En af årsagerne til den omsiggribende sandflugt var, at man fjernede den opskyllede tang på forstranden. Derved sattes sandet i bevægelse. Men dertil kom, at bønderne drev saltudvinding af havvandet på de flade „rønner“ langs sydkysten, og denne virksomhed krævede meget brændsel. De oprindeligt udstrakte fyrreskove i øens østlige del blev hugget om, og dermed var den sikreste beskyttelse mod flyvesandets udbredelse ind i landet forsvundet. På rønnerne var der ingen sandflugt; de lå tildels i læ for nordvestenvinden, men også for langt væk fra øens bebyggede områder til, at det kunne lønne sig at hente tang.

Øst for Kattegat var der skærgårds- og klippekyst fra den svenske grænse og sydpå til Varberg. Arent Berntsen skrev o. 1650: „Sønden Halmstad er landet fladt, og nogle steder dér, så vel som mellem Halmstad og Falkenberg, er sådan ganske løs sandgrund, at ved sandfog mange bymarker er overfløjne og gjort ganske ufrugtbar. Dog er slig sand allene nærmest ud med eller i fjerdingvej eller højst ½ mils vej fra stranden.“ I 1609 blev det pålagt bønderne i Vinge, Tjæreby og Tøndersø sogne at „indteppe (indhegne) en sand“ på disse byers enge, „gøre sandgærder og dem siden årlig at holde vedlige.“ Bønderne i Årested herred havde ansøgt om at få dæmpet sandflugten. Ligeså de i Sønderum sogn i Halmstad herred. Flyvesandet havde ødelagt og fordærvet bøndernes tilliggende, så de hårdt forarmedes, såfremt det ikke blev stoppet „med gærdsel og tæpper.“ Derfor befalede lensmanden Erik Rosenkrands i 1626, at de næstomliggende byer skulle tilholdes ikke alene at udgrave, men også at gærde for sandet med ris. Men både sand og (opstemmet) vand havde taget sådan overhånd i de to herreder, at kongen ikke havde bønder nok i Halmstad len til, at de alene skulle kunne forfærdige samme gærde og tæppe, hvorfor man på højeste sted agtede at skaffe andre midler dertil – navnlig da det var at frygte, at sandet inden længe skulle trænge ind til Halmstads befæstning.

I Melby sogn syd for Halmstad havde man allerede i slutningen af 1500-årene søgt at begrænse sandfygningen ved at sætte egepæle og risfletværk langs stranden. I 1627 blev der optaget syn af mænd i Kvibille, Brønstrup, Brandsit, Allerrup, Søgård, Vognere, Nedite, Åmod, Kjønerup, Fodstå, Hellerup, Mikedal, Houlegård, Rye, Tekninge, Opnor, Ørnekul på Melby bymænds vegne over flyvesandet, og de syntes ikke samme sand kunne forhindres, med mindre hver gård i herredet sendte to læs ris og 30 stavre i hvert læs, undtagen Sønderum og Vabnø

Sandflugten

sogne, hvem det skulle påhvile at opsætte samme „bråde“ (gærde). Fire år efter i 1631 blev bønder fra Mikedal, Tirup, Ågerup, Nørregårde, Klarkerup og Holm på Halmstad herreds ting udmeldt til at syne sandflugten i Sønderum, Egetange, Trotteberg, Melby, Franarp, Vilseret, Guldbrandstorp, Lyngø, Havrdal og om-
liggende byer og gårde. Opremsningen af det store antal navne vidner om, hvil-
ket alvorligt foretagende det var at dæmpe sandflugten.

I Høgs herred tilstoppede sandet Stensåen, så sletten omkring åens nedre løb forvandlede til en sø – en lignende naturforvandling, som vi ovenfor hørte om fra Ty. Men derved blev vejforbindelsen nord-syd afbrudt. Og det endte med, at befalingsmanden Iver Krabbe måtte hidkalde Hans Graver fra København, der i løbet af 1634–38 heldigt fik åen gravet fri af sandet, så den opstemmede sø ud-
tømtes, og vejen atter blev farbar.

Der var også mindre klitpartier flere steder langs Skånes sydkyst, så vel som på Bornholm mellem Hasle og Rønne og ved Snogebæk og Dueodde. Men det stør-
ste samlede klitområde ved danske kyster bortset fra Jylland fandtes dog ved Nordsjællands Kattøgskyst mellem Melby og Tisvilde. De første beretninger om sandflugt på dette sted stammer fra slutningen af 1500 årene. Der lå da en stor landsby ved navn Torup med 16 bøndergårde og 4 hussteder, og desuden Asserbo hovedgård, hvor der senere kun fandtes klitter. Landsbyen var forsvundet ved midten af 1600 årene, og Asserbogård blev opgivet straks efter 1700. Ole Worm besøgte Asserbo på en kilderejse i 1647. Han skrev: „Før vi kom til pladsen, så vi en lille skov straks derved, som for en stor del var ødelagt af sand, så en del af træerne var helt forrådnede, en del var endnu halvt skjult af sand, så den grønne top alene synedes af dem. Thi derved er de store sandbanker, som kaldes Asserbo sand, som har lagt en stor del af landet øde og nok daglig gør stor skade, idet sandet overflyver den hele egn derom, og det kan ikke hjælpe, at bønderne med gærder forhindrer, så meget som muligt er, hvorfor er strengt forbudt, at ingen må hugge en gren af samme skov . . . Thi disse sandbjerge . . . går over alle skovens toppe og vel en gang så stor (høj) til. Jeg så engang med stor forundring, da jeg var der, at små børn klavrede med hænder og fødder op på de højeste og stod på toppen og ledte efter kvæg.“ – Det sidste ord giver os nøglen til at forstå, hvad der fik sandflugten til at tage overhånd. Uden menneskenes indgreb havde plantevæksten sagtens kunnet klare sig for sand. Men når klitterne ligefrem vokse-
de op omkring træerne, var det let at nå selv de højeste grene – navnlig for de rapfodede geder. Slig kortsynethed hos fæstebønder var ikke noget særsyn på andre egne. En bonde under Herlufsholm var kommet i retten angående en borttrømt gedebuk, og da fogedens medhjælper mindede om, at skolens bønder slet ikke måtte holde geder, svarede bøndernes tillidsmand, at når en af dem havde over-
trådt forbudet, kunne det vel også gå an for de andre at holde nogle stykker. Ulyk-

Sandflugten

ken var, at Asserbo og Torup lå på et udsat sted mod havet og blæsten, så det, der vel kunne tolereres i Sydsjælland, fik katastrofale følger her. Det var forøvrigt også galt på den anden side af Isefjorden i Rørvig sogn.

Sandflugten gjorde imidlertid skade mange andre steder end ved kysterne. I Jylland fandtes der vidtstrakte „indsande“. De begyndte sydligt i Sønderjylland mellem Rendsborg og Slesvig. Midt i hertugdømmet lå Frøslev polde, og sydøst for Ribe var der et langstrakt sandflugt-terræn mellem Årup, Endrupskov og Stensbæk. Flere mindre områder sås mellem Holsted og Grindsted, og et større og mere navnkundigt fandtes i nærheden af Randbøl, vest for Vejle. Her lå landsbyen Store Rygbjerg med 5–7 gårde. I 1624 hed det om et par af disse, at de „ud af sand og sandknog aldeles for mange år siden (var) ødelagt.“ De lå nu i hede og kunne hverken bebygges eller dyrkes igen. I 1638 var der endnu fem gårde i drift. Men Svenskekrigen gjorde det af med dem, og på Den store matrikels tid i 1680erne var landsbyen aldeles forsvunden. Først hen i 1700 årene grundlagdes i nærheden en kolonistby ved navn Frederikshåb. Og i tiden omkring 1800 kunne man undertiden her og der skimte tomter af de ødelagte gårde i flyvesandet.

Længere vestpå var der mindre indsande ved Grene, Simmelbjerg og Stilbjerg. Men først oppe mellem Brande, Ikast og Vrads strakte sig store klitarealer. Den sydligste udløber var ganske vist opstået længe før 1600, fordi man havde forsøgt at opdyrke nogle agre på yderst mager jordbund. Man havde lagt lyngtørv op som balke mellem agrene, og disse balke voksede ved sandfygningen til meterhøje klitter, indtil agrene atter sprang i lyng. Østpå gik området over i det velkendte Vrads sande. Bønderne i Vrads havde allerede i 1592 bedt beboerne i de omliggende sogne hjælpe sig med at føre lyng og strøelse på sandet, og i 1620 anmodede de kronen om afslag i landgilden, fordi der den foregående vinter var sket stor skade på deres marker og toftejord. Ved Store Nørlund og Kolpensig er indsandene nu dækket af store plantager. Der var også betydelige klitområder i hederne syd for Knudmose ved Herning – Hjortsballe og Rind. Men de største af alle indsande lå i området mellem Ringkøbing, Ulfborg, Holstebro og Herning. I Hover dækkes de i nutiden af Hoverdal plantage og mellem Ulfborg, Torsted og Vind af Stråsø plantage.

Indsandene var blevet til som følge af bøndernes skødesynder på lignende måde som klitterne langs vore kyster. De opstod, hvor jordbunden var meget sandet og mager, og når omstændighederne var gunstige. Visse år blæser den tørre „påske-østen“ med usædvanlig vedholdenhed, just når sæden skal i jorden, ja ofte så længe efter, at kornet ødelægges, inden det når at fæste rod. Langt tilbage i tiden voksede der også her betydelige skove, som gav læ. Men netop fra omkring 1500 blev der tæret særlig stærkt på dem, og bønderne benyttede den gunstige lejlighed til af og til at pløje agre op i hederne, som vi skal høre om i det følgende.

På titelbladet til Simon Paullis „Flora Danica“ falder haveblomsterne først i øjnene. Men de vilde planter, der afbildes i hjørnerne, var vigtige lægeplanter: *Cochlearia officinalis*, der groede på strandenge, og *angelica*, der her anføres som en islandsk urt, var på grund af deres C-vitaminindhold virksomme mod skørbug, og afkog af den bitre ensian anvendtes som te, mavedråber eller som tilsætning til brændevin. – Kgl. Bibl.

Hederne havde i Jylland endnu ikke nået den udstrækning, som de fik på lyngvækstens højdepunkt omkring 1800. Til gengæld havde lyngen en udbredelse på Sjælland, som man i nutiden vanskeligt kan forestille sig. Også østen for Øresund og Kattegat var der brune heder, især nordpå i Halland mod den svenske grænse.

Årsagerne til lyngens fremtrængen var mange. Men alle hang de sammen med mennesket og dets husdyr. I Midt- og Vestjylland betragtedes heden langtfra som et minus. Vidtstrakte lyngområder regnedes tværtimod for et stort aktiv. Når man i „Den store matrikels“ markbøger fra 1683 ser, hvor lidt agerjord en bondegård kunne klare sig med – ofte kun en halv snes tdr. land eller endnu mindre af lav bonitet, så gårdens hartkorn undertiden lå under en tønde – må man ikke forestille sig, at eksistensgrundlaget var tilsvarende ringe for den familie, der her skulle finde sit udkomme. Agerjorden gav det nødvendige korn til brød og gryn. Engene ydede et vigtigt tilskud til det foder, hvoraf kreaturerne skulle leve om vinteren. Men heden gav det meste af føden til husdyrene i hele sommerhalvåret. Her græssede store fåreflokke, ofte øget med geder, vogtet af hyrder af hensyn til ulvene. Og i kærerne kunne nogle ungkreaturer altid finde føde. Af fårene fik man fersk eller røget kød til adskillige af dagens måltider, og tællen brugtes ved tilberedelse af maden så vel som til belysning. Lyngtørvene blev skåret og tørret til opvarmning og madlavning, samt til opførelse og reparation af gårdens bygninger. Lyng og revlingris tjente både til brændsel, tækkemateriale og fremstilling af revlingreb. Af sivmarv lavede man væger, og af sivene sko til indendørs brug.

I virkeligheden var bøndergårdene i de jyske hedeegne værdifulde og eftertragtede af adelen som ejendom. Arent Berntsen skrev o. 1650 om Hardsyssel, der i det væsentligste svarer til vore dages Ringkøbing amt: „Indbyggerne avler også meget hør, såvel af agerland, som ligger og hviler og kaldes hos dem „bårer“, som også af engbund og madjord. Er også med græsgang på heder og fællede og andetsteds særlig vel forsynet, så de en stor del af alle slags kvæg kunne underholde og skønne, store heste og hopper tillægge, og dem årligt på Holstebro marked afhænde. Og omendskønt i samme egn på skov haves mangel, så kan alligevel aldrig lettelig fattes brænde, men (der) er stedse tørv til overflod på hederne, så vel som i moserne hin kostelige skud-tørv, over hvilken til brændsel ingen værd er at agtes . . . Formedelst sådanne samme egns synderlig gode tilstand findes der over alt gode og rige bønder og velbyggede gårde, til hvilke stor ejendom og herlighed er liggende, så at af de fleste kan fås til fæste 60–80–100 og vel undertiden 150 rdl. og flere. Hvorfor adelen i forrige tider, så vel som nu, har haft særlig lyst til i denne egn sig meget jordegods at samle.“

Arent Berntsen tænkte vel først og fremmest på den frugtbare del af Hardsyssel langs Limfjordens sydkyst og vesterude mellem Ringkøbing, Stadil og Nissum fjorde. Men gårdene i de øvrige sogne havde tit den fordel som „strøgods“ at

ligge langt borte fra deres hovedgård. Og går man skifter efter afdøde hede-bønder igennem, erfarer man, at vest- og midtjyderne i indbo og udstyr næppe stod tilbage for bønderne i landets frugtbare egne. Selv i den mest magre del af Hardsyssel fandtes der udskårne paneler og alkovevægge samt gode egetræs møbler, hvorpå endnu her og der kan fremvises eksempler i gamle slægtsgårde.

Heden var langt fra et fattigdomstegn. Den udnyttedes på mange måder. Men grænsen mellem hede og mark var ingenlunde stabil. Mejborg omtaler fra Krage-lund i Fjælde sogn (Mellemslesvig), at man o. 1500 endnu ikke havde faste by-marker. År for år – eller med års mellemrum – afbrændte man et stykke hede og fastsatte agrenes udstrækning. Dette „hede-svedjebrug“ er utvivlsomt lige så gam-melt som lyngheden selv. Men i reglen brød man heden som tilgift til de årligt dyrkede marker (alsæde), eller til de 7–10 „tægter“, man som oftest dyrkede i det såkaldte „jyske græsmarksbrug“. I Askov, Malt herred mellem Kolding og Ribe, havde man i 1683 ni „indtægter“. Men desuden lå der omkring 180 agre, der var opdyrket af heden, og som man brugte i 2 år til boghvede og rug, hvorefter de lå udyrket hen i 18–20 år. Når de atter skulle brydes op, voksede lyngen natu-r ligvis højt og tæt på agerryggene. Når præsten i Sunds ved Herning i 1691 op-brød hede, behøver årsagen derfor ikke at være, at han ville udvide præstegårdens agerland. Men det blev i alle tilfælde en skønssag, om man ville betegne en sam-menvokset lynghede med gamle rygge og agerrener for „agermark“ eller „hede“. Under hovedgården Timgård ved Ringkøbing dyrkede man i året 1786 tyve agre op, som havde ligget og hvilet i hede i mere end 200 år. Da sådanne længe hvi-lende agre ikke blev matrikuleret, kom bonden heller ikke til at betale skat af dem, hvorfor man ikke skal tage disse egne lave hartkorn tal som udtryk for bøn- dernes økonomiske formåen.

Forinden man kunne tage fat på at pløje hedejord op, var man nødt til at af-svide lyngen. Men dels kunne sådanne hedebrande „tage selv“, og dels opstod der undertiden brande, som ikke var tilsigtede. I 1652 „skete den store hedebrynde fra Vorgod og indtil Terkels bæk i Vinding, som brændte i samfulde ti uger og kom af lynild,“ skrev præsten i Vinding kirkebog. Og en anden præst noterede på lignende måde en hedebrand, der i 1690 opstod tre mil vest for Vorbasse og „op-brændte heden og tørvejorden for os“ indtil 3 mil øst for landsbyen, en strækning på op mod 40 km. Desuden kunne hederne komme i brand som følge af krigs-begivenheder. Således skete det, at de kejserlige ryttere i 1628 ved sommertid satte ild på Alheden, og den brændte i flere dage.

Overalt i heden kunne man støde på spor af tørvegravning, de såkaldte „tørve-spider“, felter afskrællet med den dertil indrettede tørvespade. I Skast herreds tingbog for 1639 hed det, at der var gravet otte tørve-spider. Tørven stod i rejs-ning og ansloges til omkring otte læs, et læs af hver spid. Imidlertid var den øst-

ligste spid gravet 8 skår „indenfor dole og mærke“. En dole var et skelmærke, rejst af tørv, sten eller lignende, i modsætning til skelsten, hvorunder der var lagt flintesten og trækul, for at man altid skulle kunne afgøre, om skelmærket stod på sin rette plads og ikke var blevet flyttet. Det viste sig i det omtalte tilfælde, at den meste part af tørvene var gravet, hvor jorden havde været brugt med høle og rive, og der var nogle græstørv iblandt. Tørvegraverne havde klart overskredet det område, hvor de havde ret til at skære. Thi en del af heden var at betragte som agerland, der blot var sprunget i lyng, fordi jorden hvilede. Og det var en betydelig forringelse, hvis nogen fremmed kom og afskrællede „mad-jorden“ (muldlaget), hvoraf korn og græs til sin tid skulle hente sin næring. Synsmændene bemærkede også, at der stod mange gamle tørvestakke på heden, gravet forleden år. Der var så mange, at synsmændene ikke kunne tælle dem; og de fandt, at denne tørveskæring var heden til den allerstørste skade, som de ikke mente, den i nogen nulevende mands liv kunne forvinde. Det viste sig, at det var borgermænd fra Varde købstad, der havde anrettet skaden og måtte svare til den.

Det var ikke små mængder af hedetørv, der behøvedes til ildebrændsel og bygningsreparation. I 1673 bjergede den førnævnte præst i Sunds 219 læs. Læssene var ganske vist ikke store. Man regnede i begyndelsen af 1800 årene et læs til 8 snese, altså 160 lyngtørv. Regner man hver tørv til $\frac{3}{4}$ kvadratalen, blev det 120 al², der skulle afskrælles for hvert læs. Og Sunds præstegård behøvede altså tørveskjoldet af ikke mindre end en hektar hede om året, hvis læssene var af samme størrelse i 1673 som omkring 1800. Selv om en købstad som Varde ikke brugte lyngtørv til at stable op omkring husmurene for at beskytte lerklining mod udvaskning, sådan som bondegårdene i de jyske hedeegne gjorde, så var det alligevel ikke små mængder, der krævedes hvert år til borgernes brændsel i en købstad, der havde lang vej til nærmeste skov. Og mosetørven, der kaldtes „skudtørv“ eller „klyne“, anvendtes i ringere grad i 1600 årene end de flade hedetørv, der blev fremstillet af afskrællet lyngskjold, uden at man kom ned til grundvandet, og som derfor var lette at få tørre.

På Varde-egnen begyndte der dog straks efter 1700 også at opstå stridigheder om retten til klynegravning i moserne på fælles hede. Herremanden på Endrupholm, der ejede bøndergods i Bål, Ovtrup sogn, forbød i 1705 bønderne fra nabo-byen Vittarp at hjemføre de klyne, de havde gravet i den fælles mose. Vittarperne holdt på fælligretten mellem de tre ejerlav, Vittarp, Orten og Bål, fordi der aldrig havde været markskel imellem dem. Og de bad udstederen af forbudet om at fremvise sandemænds-breve på, at markskel var fastsat. Det kunne han ikke; og bønderne hentede derefter deres klyne.

Sagen var, at herremændene på den tid var ivrige efter at få fastlagt skel mellem landsbyer og ejerlav i deres fælles overdrev. I samme sogn som Bål lå en klynge

ejendomme ved navn Bækhus. De havde allerede i 1500 årene fået markskellene bestemt ved sandemands-ridt. Og omkring 1620 søgte de i forening med Vester Debel at få skellene ført videre mod nord, så Bækhus kunne slippe for fællesskab med nabobyen Allerslev, og V. Debel kunne blive fri for fællesskab med Allerslev, Revsgård og Gadegård. Bønderne i Bækhus mente nemlig, at Allersleverne benyttede overdrevet mere, end de havde gjort fra arilds tid. Allersleverne tilbød et forlig, hvorefter de ville undlade at grave lyngtørv, slå lyng og drive deres kvæg videre end til bækken fra Debel til Bækhus. Men det endte med, at Bækhusfolkene fik deres sag igennem.

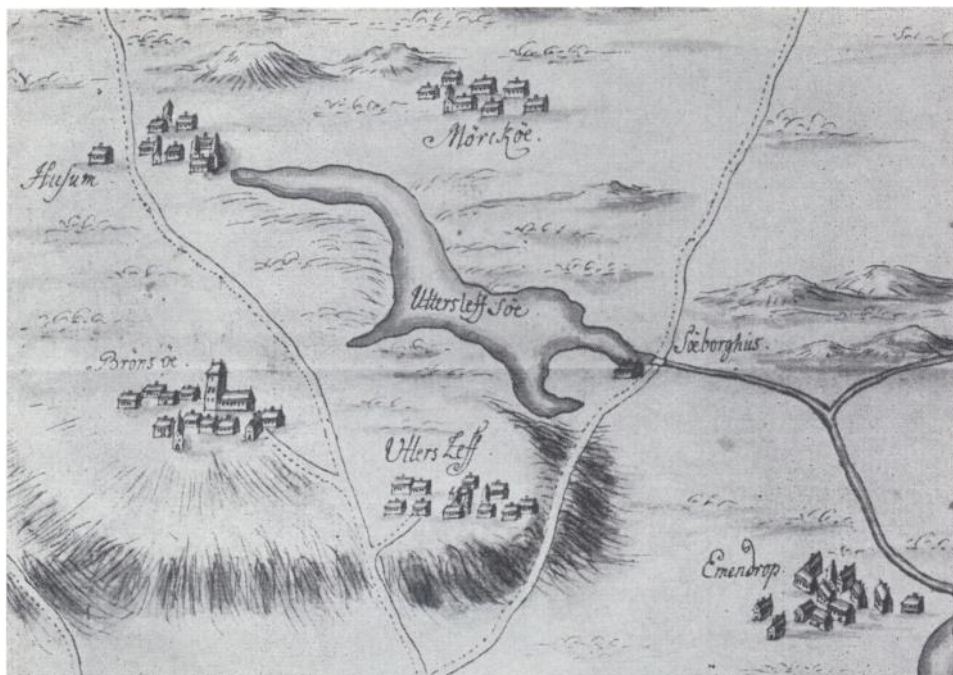
Twisten er typisk for en række skeltrætter, hvoraf det fremgår, at der mange steder allerede var fastlagt skel mellem byer og ejerlav før 1600. Men trætteerne viser også, i hvor ringe grad disse udskiftninger af landsbyernes indbyrdes fællesskab blev respekteret i Jyllands hedeegne. En kender af forholdene på Varde-egnen mener, at sådanne tvistemål i det væsentlige opstod, fordi det også imellem landsbyer, hvor intet skel var fastlagt, var skik og brug at respektere hinanden, således at hver by holdt sig mest muligt på den nærmestliggende del af det fælles overdrev – ja, at dette undertiden har været en fast aftale. Det var heller ikke alle steder, der med retten til at græsse kreaturerne fulgte en videre brugsret til også at bjerge hø, slå lyng og grave lyngtørv. Fastsættelsen af skel i overdrevene blev atter af betydning for bønderne, da de i begyndelsen af 1700 årene havde forvundet krigsulykkerne. Men den udvidelse af det dyrkede areal, som fandt sted i disse egne inden landboreformerne, og som kunne nå op imod 150 pct., skete vistnok hovedsagelig efter 1740, da priserne begyndte at stige igen.

På øerne og i det frugtbare Østjylland så vel som i Skånes „risbygder“ modsvarede de jyske heder af vidtstrakte overdrev. De kaldtes med skiftende navne som „old“, „orned“, „oredrev“ eller „ore“. Disse benævnelser kommer af „oræ“, der betød mager, stenet jord – og kan jævnføres med „ør“, en gammel betegnelse for grus (eller „grud“, som man sagde i 1600 årene), og „ur“, der har samme oprindelse og betyder en stenhob. Overdrevene var den udyrkede græsningsjord, der oftest var overgroet med buske, lyng, tjørne, slåen, hassel og ellekrat og hist og her bar store træer, navnlig ege, som kunne vokse op i en stembunke eller en tjørnebusk og overleve trods kreaturers og hjortes bid, indtil deres rodnet var udviklet så meget, at de skød op og dannede krone ovenfor dyrenes rækkevidde.

Overdrevene fandtes såvel som skovene hyppigst på mager, stenet eller sandet jord med ringe muldrag. Og da et tykt muldrag først opstår som følge af langvarig dyrkning under tilførsel af gødning og forrådnelse af planterester, kunne man selv på de bedste overdrev ikke tage afgrøder i treskifte-omdrift. Jorden skulle have lov til at hvile i mange år mellem hver gang, man pløjede nogle agre og tog et par kærve sæd.

Lyngheder og overdrev

Nord for København lå landsbyerne så tæt, at der næsten ingen overdrev var tilbage. Omkring Utterslev sø var der dog lidt græsning og høslæt, og gik man lidt længere mod nord eller øst til Farum og Jægersborg, var der græsning og høslæt i enghaver og skove. – Udsnit af Kort over København med omegn i Resens atlas. Kgl. Bibl.

På Fyn kaldtes overdrevene gerne „hed“ (hede), hvilket betyder, at landskabet var åbent i modsætning til de lukkede skovegne, en betegnelse der som før nævnt også fandtes på Sjælland både i øst og i vest.

Overdrevene gik – i hvert fald på kronens gods – i ét med skovene. Thi selv om trævæksten og vildtet tilhørte kongen, havde bønderne gammel hævde på at måtte græsse deres kreaturer mellem træerne. Over denne ret vågede bønderne på øerne meget nøje, både indenfor samme landsby og mellem by og by, på lignende måde som bønderne i Jylland strengt hævdede deres rettigheder til fædrift på de fælles lyngheder. Mange tvistemål måtte afgøres ved birke- og herredstingene efter skøn afgivet af tolv eller atten mænd, der af retten blev udmeldt til at foretage en besigtigelse. Enhver vidste, hvor mange høveders påslag han havde ret til. Og havde han ikke selv kreaturer nok, havde han lov til at tage andres i leje, indtil han havde beslaglagt sin andel.

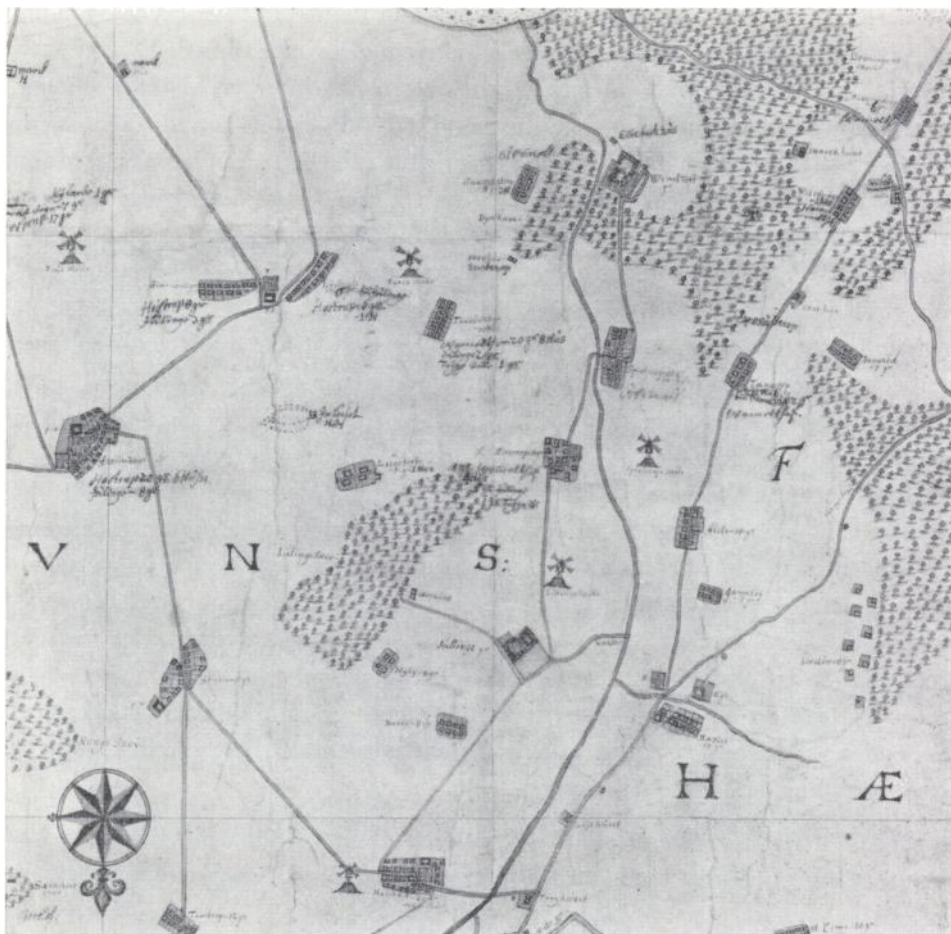
På Sjælland græssede bøndernes husdyr både i Gribskov, på Tikøbs store overdrev – der med sine godt og vel 25 km i omkreds var det største på øen –, i As-

minderød skovoverdrev, på Asserbo overdrev, hvis fåtallige træer, som vi har hørt, med nød og næppe kunne holde toppen over sandklitterne, desuden i Hareskoven og Rude skov. I Midtsjælland gik der kreaturer i skovene ved Skjoldenæsholm og i Ske- eller Stedstrup-old. På Stevns-kanten brugte man det fælles „Brændte overdrev“ mellem Hårlev, Karise og Tureby. Det omtales allerede i 1586. Engang i fortiden har man vel gjort forsøg på at opdyrke det. Derfor er vegetationen blevet afbrændt, en forholdsregel, der var lige så nødvendig her som på hederne, når man ville have ploven i jorden. Men græsvæksten har i hvert fald fået bedre kår, efter at træerne ikke mere skyggede og tog næring af jorden. Til gengæld blev der ikke så mange olden.

På det ujævne terræn i Sydsjælland mellem Vordingborg og Præstø strakte sig et sammenhængende græsningsområde, hvis vigtigste del var det før omtalte Stensved overdrev, der overvejende var bøgeskov af store og gamle træer. Vesterude ved Store Bælt lå Halskov, og ved Slagelse fandtes det såkaldte Søndre overdrev, begge var af et betydeligt omfang. Og ved sydsiden af Tystrup sø var der vest for Rejnstrup et overdrev, der delvis bestod af skov, men med åbne stenstrøede græsningsområder imellem. Millioner af sten, som her fandtes i jordoverfladen, skulle man tro havde gjort det umuligt at komme frem med ploven. Men nyere undersøgelser har vist, at dette „istidslandskab“, som man har kaldt det, rummer talrige furer og rener af en forlængst glemt landsbys mark fra den tidlige middelalder. Dens navn findes endnu bevaret i den førnævnte kæmpeeg, „Borup Kirke“, og i en del af overdrevet, hvor arkæologerne nu finder landsbyens gårde, „Borup Gade“ samt i navnet på skoven, „Borup Ris“.

Flere landsbyer var ofte fælles om overdrevet. De sørgede da for, at trevangsomdriften passede, så alle nabolandsbyer havde fællesgræsning samme år. Var det overdrev, der lå uopdyrket, af beskeden størrelse, blev det altså udvidet med de vange, der lå hen som fæled. Landsbyer, der slet intet overdrev havde, var dårligt stillet. Det gjaldt især på den sydsjællandske slette, hvorfra man måtte sende trækstude og andre husdyr på græs i landsbyer, der lå på grænsen til skovbyggerne. Men også på de sjællandske „heder“ var der adskillige landsbyer, der ikke havde adgang til overdrev, således Hejninge ved Slagelse, der lå i vangelag med Landsgrav og Slots Bjergby.

Ville en ejer ud af fællesskabet, måtte han sørge for at få ridemænd til at indstene de forskellige ejeres andele, og var det en fæstebonde, måtte han både have sin husbonds og de øvrige bymænds samtykke. I Sønderjylland foretog bønderne imidlertid i de i fællig benyttede skove en mængde indhegninger, såkaldt „gribsjord“. Og som følge heraf måtte retten til fællesgræsning begrænses. Men mærkeligt nok kendes der ikke eksempler på en lignende begrænsning fra Skåne, hvor bønderne også var ivrige for at indhegne løkker i skovene. Man skelnede i datiden

På Jens Sørensens kort over Stevns herred 1709 ses øverst til højre skovene omkring Vemmetofte (syd er opad). Store landsbyer ligger til venstre på den frugtbare slette: Lyderslev-Gevnø tilsammen på 25 gårde og Frøslev på 28 gårde. Nederst til højre begynder „Det brændte overdrev“, der strakte sig fra Karise og Hårlev over mod Tureby. I midten mellem Gevnø og Lejertofte ligger et indelukket hus helt for sig selv. – Udsnit, Kgl. Bibl.

mellem ejendomsret og brugsret. Brugsretten, der væsentlig bestod i græsningsret, hvor det gælder skove og overdrev, skulle man have hævd på „af alders tid“. Først efter Christian 5.s lov 1683 blev en hævd på 20 år fastslået som tilstrækkelig. Man kunne altså ikke uden videre slå sine kreaturer løse i skov og overdrev år for år og håbe på, at hvis ingen protesterede, blev det i løbet af en årrække til en rettighed. I hvert fald skulle græsningen før 1683 være foregået i mere end 20 år. I 1622 havde Corfitz Rud til Sandholt opført en dæmning, der skadede hans fæstebønder på deres enggræsning. Han fremviste indsteningsbrev på, at jorden

Lyngheder og overdrev

var særjord („stuf og endel“). Alligevel blev han dømt til at nedbryde dæmningen, fordi bønderne havde brugt engen i mere end 20 vintre til fællede.

I Halland blev der bestandig taget syn over, hvilke marker og indhegninger, bønderne havde fravristet skoven. Otte mænd blev udmeldt af herredstinget, og de gik bogstavelig talt fra bonde til bonde og så efter „alle de nye indtepper, som findes imod loven under 20 vintres hævd.“ Den 18. juni 1629 havde Bjørn i Axtorn øst for Varberg således en liden løkke, indtaget af fællesmarken. Seksten andre bymænd havde ligeledes indtaget løkker, rettet en gærdesgård og udflyttet den længere mod fællesgræsningen, end den var før, eller indgærdet „en liden have“. Bymændene i Lyngge var begyndt at indhegne et stort stykke mark ved Kullerbro gærde, „dog det er ikke fuldkomment med gærdesgårde endnu.“ Anders i Tormerup havde rettet sin gærdesgård og flyttet den „lidet udbeder.“ Og så fremdeles i andre landsbyer, ikke blot i Faurås herred men i alle Hallands skovegne.

Arent Berntsen skildrede i „Danmarks og Norges frugtbare herlighed“ landet i lyse farver – som en ægte rekommandør. Sandt var det, at naturen i det af danske beboede område ikke var karrig. Selv i de magreste egne kunne bønderne ernære sig selv og deres familie. Og det navnlig takket være endnu forhåndenværende vidtstrakte arealer, der kunne udnyttes ved simpel rovdrift. Det fremgår tydeligt af hans kommentarer, at fæstebønderne havde det betydeligt værre, hvor landsby lå tæt op ad landsby, og hvor indbyggerne kunne udnyttes stærkere af deres adelige husbønder, end i egne, hvor fæstegårdene lå mere spredt med store skove, overdrev og heder mellem sig.

I næste afsnit skal vi se, hvorledes sædejorden blev dyrket og udnyttet.

AVL OG BESÆTNING

En præst i Himmerland skrev om året 1683: „Dette år har været mærkeligt i Danmark. Først for landmålingen. Alle agre al Danmark over er blevet målt med særlig dertil af stål (jern) beredte lænker; mellem hvert kvarter sad en ring af messing etc. Agrene blev målt i længden og bredden. Dertil lod sig bruge adskillige standspersoner, nogle som målte, og nogle som beskrev målingen. Siden blev jorden taxeret af visse dertil udnævnte bønder, hvor megen sæd hver ager kunne tåle, og hvor god jorden kunne agtes. Dog var de taget i ed, at ingen skulle få noget at vide derom. Desligeste blev alle heder, skove, moser og enge taxerede og beskrevne. Her i Vester- og Østerbølle sogne var de i høstens tid. Men ellers – som ordet gik – var der over alt dette hele land over 400 personer, som brugtes dertil. Siden lå de længe i Viborg, ligesom i kvarter, måske fordi de skulle deres forretning der sammesteds skriftligt forfatte.“

Formålet med denne opmåling var at beskatte jorden efter dens ydeevne så retfærdigt som muligt. Landmålerne målte derfor de enkelte agre både i længden og bredden samt udregnede arealet, medens bønderne – når de selv omfordelte jorden – plejede at nøjes med agrenes bredde. Taxerbønderne skulle anslå, hvor mange tønder „hartkorn“ (hårdt korn d. v. s. byg eller rug), der kunne avles på den pågældende jord. Af den bedste regnedes 2 tdr. land lige med 1 td. hartkorn, af den dårligste 16 tdr. land. Engene blev ikke opmålt, men takseret således, at 10 læs marskhø, godt hø (24 læs kær- eller skovhø) eller fra 32 til 48 læs mosefoder gav en td. hartkorn. Overdrevene beregnedes efter, hvor mange høveder, der kunne græsse: 24 stkr. øksne regnedes for 1 td. hartkorn. Og hvad skovene angik, satte man 1 td. hartkorn lige med fra 24 til 32 svins olden.

Hartkorntakseringen havde fra først af været grundlag for beregningen af landgilden, fæstebondens afgift til sin husbond. Første gang, man fandt på at bruge antallet af tdr. hartkorn som grundlag for fordelingen af offentlige byrder, var ved oprettelsen af ryttertjenesten i 1625. Men da enevælden var blevet indført, brugte man hartkornansættelsen i de jordebøger, godsejerne førte over deres fæstebønders landgilde, til en skatteansættelse, der imidlertid ikke var ensartet fra gods til gods. Derfor foretog man i årene 1681–83 en fuldstændig opmåling over hele landet med undtagelse af Bornholm og hertugdømmet Slesvig, hvortil Ærø hørte. På grundlag af opmåling og vurdering udarbejdedes så Christian 5.s Matrikel i 1688.

Arent Berntsen fremhævede som nævnt i foregående afsnit, at gårdene i tyndt-

befolkede skov- og hedeegne var i stand til at betale mest i indfæstningsafgift; de var derfor særligt eftertragtede af adelen. Men også for kronen var gårde med et godt skovareal nyttige. Derfor hævdede kronens forhandlere, da Chr. Rantzau til Gessingholm i 1641 ville mageskifte sig til nogle gårde på Djursland, at man slet ikke kunne undvære bøndergårdene i landsbyerne Nørager og Tustrup, fordi de var bedre forsynet med skov end nogen anden gård i herredet. Ved hartkornvurderingen blev de dog kun sat til 3–4 tdr. i gennemsnit.

Trods hartkornvurderingens mangler som udtryk for bøndergårdenes evne til at underholde en familie og svare afgifter, afspejler den tydeligt, i hvilke egne mest jord var opdyrket, og landsbyerne lå tættest. Landsbyer med et stort hartkorn fandt man i Ty, på Mors og i Salling, i det lavtliggende område mellem Nissum og Ringkøbing fjorde, hvor der var gode og fede enge, men især i et bredt bælte fra Hjørring over Aalborg og Hadsund til Randerseggen. Her bredte de sig helt ud til Kattegat. De fortsatte videre syd på over Århus, Horsens, Vejle og Kolding gennem det østlige Sønderjylland til Slien og Ekernførde. På Fyn var der store og gode landsbyer, bortset fra et område mellem Gelsted og Odenses vestereg, hvor ingen landsby nåede op på 100 tdr. hartkorn. Også på Sjælland og Lolland-Falster lå anelige landsbyer tæt, bortset fra skovegne i Nordøst-Sjælland og Midt-Sjælland samt Jungshoved-Stensvedområdet mellem Præstø og Vordingborg.

I Skåne lå store landsbyer som et bælte langs Øresunds kyst, østpå langs Østersøen til Simrishavn, og atter på sletten ved Kristiansstad. Men de fandtes også i et bredt bælte fra egnen om Landskrone østerud, syd om Ringsøen og videre mod sydøstkysten. I dette område var landsbyerne vel store, men de lå mere spredt end langs kysten. I det nordlige Skåne var der langt mellem byerne; de bestod i reglen kun af tre–fire gårde, men her var der mange enkeltgårde. Også i Blekinge og Halland lå der her og der store landsbyer, men de fleste gårde lå mere eller mindre isoleret.

I nogle af de største landsbyer som Strøby på Stevns og Horne på Fyn var gårdene gennemsnitlig på $7\frac{1}{2}$ og 6 tdr. hartkorn med henholdsvis 30 og 40 tdr. land dyrket jord. Men i de magre egne af Jylland lå adskillige gårde under 2 tdr. hartkorn, og på nogle af dem dyrkede bonden kun 5–10 tdr. land, netop hvad han behøvede til grød og brød. En del agre ude i heden hvilede så mange år, at de slet ikke blev vurderet. Disse gårde var dog som nævnt ikke at foragte. De lå ved gode engstrækninger, der gav hør; i heden græssede får og geder og herfra hentede man brændsel, bærfrugt og byggematerialer. Der fandtes imidlertid også store hede-gårde på over 6 tdr. hartkorn. Ja, i det øde Skarrild sogn omtrent midtvejs mellem Ringkøbing og Vejle havde to bøndergårde hver over 10 tdr. hartkorn og dyrkede omkring 60 tdr. land agerjord. Næsten alle familier havde i disse egne et stykke jord at dyrke.

På titelkobberet til Arent Berntsens „Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed“ (1655) går en bonde og sår rug, mens en anden ærjer sæden ned med en hjulard forspændt med et par okser. Stedet minder om Varbergs opland, hvor Arent Berntsen ejede en gård, medens han virkede som foged på slottet. Husene ser hallandske ud, men kirken er måske snarest skånsk?

De offentligt ansatte landmålere brugte kæde til at bestemme jordstykkernes længde og bredde; men mand og mand imellem skete opmålingen endnu ved „rebning“. Den 23. april 1632 blev der i Båg herred på Fyn udstedt et tingsvidne (tinglyst vidnesbyrd) om et mageskifte mellem én af kronens bønder og rigsmarsken Anders Bille til Damsbo: „Først den jord Anders Bille bekom til mage-læg fra kgl. majestæts bonde er denne efterskrevne, som er målt med et reb, er 20 favne (ca. 38 m), hver favn 3 alen. Udi Stenmarken 2 års vang og 2 års fælled, ved Rigstorn et stykke gærdselsskov, langt 3 reb på nær 4 favne, bred 7 favne . . .“ Således fortsættes beskrivelsen ager efter ager, mark efter mark.

I egne, hvor jorden hvilede i mange år, kunne det være vanskeligt at afgøre, hvortil man skulle pløje. Derfor afmærkede man tit skellene med „doler“ (se foregående afsnit) og sten. Også engene blev markeret på denne måde. I sommeren 1638 havde fire gode mænd besigtiget et engskifte øst for Novrup ved Varde, hvori der var gravet en „klynepøt“ (til mosetørv) to skår lang og halvanden skår bred inden for diget, der afgrænsede skiftet mellem en dole og et gammelt skelmærke, „som de trebømmet efter“. Et trebømmet skel var et sted, hvor man satte en tredje sten i lige linje mellem to andre, og i Viborg landstings dom-

Opmåling og inddeling af jorden

bog tales i 1616 om et trebundet skel, der var afmærket med stenlæg og de store „stierne (vel fejlskrivning for stiene = sten), som i flint skal sidde.“ Den 24. oktober 1633 tilkendte synsmænd Anders Sørensens gård i Husum ved København Svinholmsengen; den burde gå længere ud end „til pælene ved Terneholmen, som er tvende gårdsæde enge.“

Også på markerne og tofterne brugtes afpælning og stenafmærkning. Dalum kloster og Fraugdegård ved Odense lod sætte „skel og stager“, da de mageskiftede en ødegårds jord i Fraugde den 16. marts 1643. Man rebede bredderne og jordstykkerne blev angivet i favn og alen, „rebningen og pælene“ syntes dem på begge sider at kunne være „dem til mags“. Om afmærkning af tofter hed det, da nogle bønder den 26. februar 1638 havde været udmeldt til at skifte en gård mellem en mand fra Allerup og en mand fra Libstrup ved Varde: „Og skal Laurs Pedersen have sin gårdsrum vesten kvisten og nord på til den sten, som de satte mellem Søren Hansens toft og Laurs Pedersens gårdsrum. Og af den gamle gårdsrum og toft skal L. Pedersen have hans anpart fra vester og (hen) til de tre sten, som de satte mellem hans og fornævnte Søren Hansens toft.“

I Lille Næstved var agerjorden inddelt i tre vange eller marker, der atter var inddelt i jordstykker, hvis agre gerne fulgtes ad i samme retning (ager-fald eller åse). Den 9. september 1633 var otte mænd ude at markere, hvor skellene burde være mellem de forskellige agre i åsene tilhørende præsten, Morten Ladefoged og Hans Ipsen. Hver af de tre mænd havde agre i alle åsene, der nævnes med karakteristiske navne: Onde Vrå, Teglovns Agre, Åager, Pæretræs Agre, Ertebjerg, Krogager, Tornebjerg, Stakket Vrå, Pugebjerg, Rageskiftet, Gedebjerg, Espeholm, Hestehaven, Klostermark, Amedehøvden, Skøjtestenten, Rævekærs Agre, Grydegårds Agre, Hyldestub Agre, Glentestjert Agre, Sandagre og Stejlebanken. Men desuden var der en af Præstens og to af Morten Ladefogeds agre, som kaldtes Eskemose Agre. Dem satte de ikke pæle i, fordi der lå en stor stenrevle imellem, så det syntes, at den ene ikke kunne komme til at pløje noget væk af den andens jord. I de andre åse var der blevet frapløjet snart den ene og snart den anden af de tre brugere nogle fod jord i bredden. På den tid, da Hans Skytte havde haft præstens agre i Onde Vrå i leje, havde Morten Ladefoged endda givet skytten en skæppe hvede som vederlag, fordi han pløjede noget væk og lagde det til sit eget. I de fleste tilfælde var kun nogle få alen jord blevet frapløjet, ofte ved tjenestekarlenes uagtsomhed og ukyndighed. I Lille Fuglebjerg havde præsten eller hans folk dog tilvendt sig en strimmel omkring ved 7 alen bred (ca. 4,5 m) af Hans Ipsens jord, men til gengæld havde Hans Ipsen et andet sted i samme ås frapløjet to alen af præstens ager. Var gårdene „egaliserede“ d. v. s. gjort lige store, blev det lettere at justere agrenes bredder i åsene eller skifterne. I reglen var

jordejeren interesseret i at egalisere landsbyjorden, fordi han derefter lettere kunne holde regnskab med bøndernes afgifter. Men det skete også, at bønderne selv foretog en opmåling og ligedeling, som da de kongelige fæstere i Store Vi i Sydslesvig i 1637 egaliserede deres tofter.

Det kunne være vanskeligt nok for en fæstebonde at holde rede på alle de agre, der hørte til hans gård, eftersom de lå spredt rundt om i bymarken på undertiden op imod hundrede forskellige steder. Endnu værre var det for hans karl og dreng af finde rundt i virvaret. Men der var naturligvis altid gamle mænd i byen, som huskede, hvordan forholdene havde været før i tiden, og hvilke forandringer, der var sket i mands minde, ved mageskifte, bortlejning, egalisering eller ved arvedelinger og køb. Bymarken var som en levende organisme, aldrig i ro, altid under forandring. Værst var forholdene på Lolland, hvor der havde været mange selvejere, og hvor bymarkerne lå tæt indfildrede mellem hverandre. Her kunne man ikke engang påvise klare grænser for de enkelte landsbyers tiliggende, fordi der var byttet og handlet med agre og lodder i ét væk.

Dertil kom, at ikke alle agre var pløjet de år, man avlede korn i vangen. Upløjede agre kaldtes på Sjælland „ore-agre“, og de var særlig hyppige, hvor en eller flere gårde ikke var bortfæstede, men lå øde. En fæstebonde fra Rislev ved Næstved beskyldte nogle af Nåbys bymænd for, at de i sommeren 1630 havde haft kreaturer på hans eng og korn, mens rugen stod i skred (omkring 1. juni, da aksene kommer frem af bladskederne). Men de forsvarede sig med, at de kun havde ladet dyrene græsse på nogle ore-agre. Ikke langt derfra i Ladby, tøjrede en karl i 1633 sin husbonds heste på nogle ore-agre, Tømmerøds agre, der hørte til en ødegård; det havde også andre bønder i byen gjort. Men selv hvor gården var i drift, kunne bonden være så forarmet, at hans jord lå „næsten øde, upløjet og usået“, som hos Søren Buch i Rønninge på Fyn i 1641, så han ikke vidste „hvoraf han sin landgilde tilkommende år skulle udgive.“

På Sjælland, i det nordøstlige Fyn og den mellemste del af Østjylland dyrkede de fleste bønder jorden i treskifte, hvilket ikke behøvede at forudsætte, at man kun havde tre vange eller marker indhegnet. Arent Berntsen beskrev omkring 1650 treskiftet på den simple måde: For det første *Rugvangen*, som var tilsået med rug, men i hvilken man navnlig på Lolland også såede ærter, vikker, bønner og havre. For det andet var der *Bygvangen*, i hvilken byg blev sået, undertiden dog også blandkorn, sommerhvede og boghvede. Og for det tredje var der *Fælleden*. Således kaldte man den vang, der hvilede og ikke bar korn. Den brugtes kun til overdrev (græsning) for kvæget. Han nævner desuden, at der kunne være fire marker eller vange til en landsby, „og da er en af dem ingen ganske tid fælled, men enhver lader ikkun ligge usået og fælled så mange af sine agre, som ham

synes at have fornøden, og det græs, der vokser på samme agre, aftøjres med heste og køer.“ Sådanne agre kaldes da „tøjreagre, lejer- eller oreagre.“

De lollandske bønder brugte i den østlige del af øen i reglen tre vange, fire vange midt på øen, og i den vestlige del var der næsten altid fem vange. Her som syd for Østersøen var man i færd med at forlade den gammeldags omdriftsform og gå over til at pløje fælleden flere gange i løbet af sommeren som brakmark. Som følge heraf såede man rug om efteråret efter brak- og fælledåret, hvorved man rigtignok mistede græsning til kvæget. I det øvrige Øst-Danmark, hvor trevangsbruget var almindeligt, begyndte man som regel med at så byg efter fælledåret. Så kunne man have kvæget gående på fælleden hele sommeren og efteråret. Og når kornet var høstet, blev leddene tillige åbnet til stubmarkerne – „ævrød blev opgivet“ (marken blev frigivet til fælles græsning). Det betød, at kvæget kunne drive rundt over alle marker helt til frosten kom, eller vejret blev for surt hen imod jul. Desuden havde nabolandsbyer tit „græsjevning“ eller „vangelag“ med hverandre. Det vil sige, at kvæget frit kunne græsse på de to vange, der stødte mod hinanden, og man slap for at hegne mellem landsbyerne.

Lukkede nu én af de byer, der havde græsjevning sammen, en del af sin mark af fra fælleden, opstod der snart tvistigheder, idet den anden bys bønder blev forfordelt med hensyn til græsning. Således rejste Herlufsholms lærde skole i 1633 sag ved birketetinget mod Sandbygård i Tybjerg herred, fordi Sandbymændene havde indhegnet en del jord kaldet „Lyngen“ i Krummemarken, der i det nævnte år lå til fælles græsning for Sandby og Tyvelse (denne landsby hørte til Herlufsholm). Sandbygård påberåbte sig, at det omtalte stykke jord i over 90 år havde været „fri enemærke“ d. v. s. særmærket med sten og stabel og unddraget fællesskabet. Vangelag fandtes især i områder af øerne og Skåne, hvor der ikke var meget skov, og de kunne danne lange „kæder“, bæltter af græsningsjord hvorpå kvæget fra flere landsbyer gik tilsammen.

I landsbyer „på heden“ mellem København og Køge og på sandjorden ved Vomsøen mellem Landskrone og Kristiansstad brugte man to-skifte. I Skåne var toskifte-omdriften ofte fireårig, således at man skiftede mellem boghvede, rug og to års hvile eller mellem to års rug og to års hvile. Et lignende toskifte brugtes på Horsensegnen.

I Halland og Blekinge og nogle steder i Skåne havde man ikke opdelt agerjorden i vange eller marker. I disse skovegne dyrkede bønderne den samme jord år ud og år ind uden at lade den hvile. Man gødede den enten hvert tredje eller hvert fjerde eller hvert femte år. Men hver bonde dyrkede kun ganske lidt agerjord, idet gårdene i reglen var delt mellem 3–6 brugere. Arent Berntsen fortæller, at den slags jord, der besås hvert år, i Vendsyssel kaldtes „alsædejord“. Her blev den dyrket skiftevis tre år med byg og tre år med rug, og man gødede kun til den

første bygafgrøde. Alsædejord fandtes også mange andre steder i landet, i Sjællands skovegne, på Lolland, på Københavnseggen – hvor det undertiden var tofterne, der blev besået hvert år, på Amager samt både i Nørrejylland og i Sønderjylland.

I Haderslev amt gødede man ofte en „indvang“, som hvert år bar hårdt korn, medens man aldrig gødede udmarkerne, der var havrejord. Alsædebruget hang her sammen med, at bønderne havde deres fælles vange som „kobler“ med levende hegn omkring. I Sundeved dyrkede man al jorden i sådanne indtægter. I Vester Sottrup var der kun syv kobler i 1715–17. Der var i omdriften skudt græsningsår ind mellem de år, hvor koblerne stod med korn, og ligesom på Vest-Lolland kunne man forbedre udbyttet ved at pløje brakmarken og bekæmpe ukrudtet i hvileåret. I det midterste af Sønderjylland havde man derimod „græsmarksbrug“ med 6–10 indtægter.

I Nørrejylland var græsmarksbruget det almindelige. Jorden blev inddelt i fra syv til fjorten „tægter“ eller „årsgøder“, i reglen var der dog ikke mere end ti. Ofte delte man jorden i indmark og udmark ligesom i Sønderjylland. I Vendsyssel var indmarken tit alsædejord, der fik den meste gødning, men udmarken blev dyrket med græsmarksbrug. På Mors delte man derimod den dyrkede jord i tre dele. Nærmest ved landsbyen lå alsædejorden, der blev gødet hvert fjerde år, de to første år såede man byg – eventuelt rug det andet år – og de sidste to år såede man havre, derefter gødede man atter til byg. Uden for alsædejorden lå „brødjorden“, der efter få års hvile atter blev „brudt op“ til korndyrkning. Brødjorden kaldte man også „båre-jord“, fordi man her havde sin græsning (af „bærer“, græsagre). Den var inddelt i „årsgøder“, og man vekslede for eksempel mellem fem år med korn – byg, rug, havre, havre og havre – og fire år med græsning. Yderst lå udmarks- eller havrejorden, der aldrig blev gødet. Man såede havre fra to til fire år i træk, og så kunne udmarken få lov at hvile i fra ti til tredive år.

Bønderne ville ikke gerne opgive til myndighederne, hvor mange års kornafgrøder de fik i forhold til græsningsårene. Thi jo færre kornafgrøder og flere års hvile, agrene blev takseret til, desto lavere hartkorn og billigere skat. I Østjylland kunne man for eksempel opgive, at man drev græsmarksbrug med flere års græsning end korndyrkning, skønt sandheden var, at bønderne havde tremarksbrug i forholdet 1:2 mellem græs og korn. I Sunds præstegård syd for Karup opgav man i 1683 kun at have tre årsgøder eller indtægter med korn. Men få år i forvejen, i 1673 havde præsten hr. Stafen gødet til 1. kær rug, sået 2. og 3. kær rug foruden både byg og boghvede. Der blev forøvrigt også gødet til byg på præstegårdens jord. I en gård i Toftnæs ved Varde nævntes i 1639: Møget (gødet) rugsæd, 2. kær rug, 3. kær rug, bygsæd, havresæd og boghvede – antagelig seks årsgøder.

På den tid gødede bønderne næsten altid til rug, men 40 år senere opgav de til Christian 5.s Matrikel, at de gødede til byg. I Vendsyssel avlede bønderne nogle steder vårrug i stedet for vinterrug, således i Vrendsted og Tise o. 1620. I Faurås herred i Halland avledes vinterrug o. 1630.

Selv om vange eller marker i treskiftebruget hovedsagelig var bestemt til rug eller byg, dyrkede man også andre afgrøder i dem. En mand i Nødager på Djursland havde i 1608 sået havre og „roffuer“ (spiseroer) i rugvangen. Man må ikke forestille sig rugvangen som et ensartet hav af svajende vipper eller bygvangen som et studset bed strå, så langt øjet rakte. Selv i egne, hvor alle bakkedrag var dyrket, og landsbyens vange grænsede tæt til hinanden, var der undertiden strimler med afgrøder som havre, ærter, boghvede, vikker og pletter med hør eller hamp. Enkelte gamle oldentræer, ege eller bøge skyggede, og i lavtliggende pletter var der „eng-huller“, hvor heste gik og græssede. Udyrkede skrænter og dynger eller revler af sankesten dækkedes af slåen, tjørn, brombær og andet krat. Her drev ræven sit spil. Kærene var fulde af elletrunter, pilekrat, tagrør og flæg.

Gravhøje og stendysser var ikke lyst i fred for bøndernes begær. I Jylland, hvor man skulle tro, der var jord nok at få, var der ved gården Østerhoved i Nøvling sogn syd for Holstebro en gravhøj, af hvilken bonden – som det berettedes af stedets præst – i 1638 „agede hjem i trekning (til at fylde i grebning og mødding for at opsuge urinen og øge gødningsmængden), og da fandtes en jævn stenbro lagt under højen lige ved det andet agerjord (altså i flugt med markfladen).“ I Viborg landstings dombog omtales 1616, at Jens Nielsen fra Varde, der havde tredjepart i en gård i Stavso, Henne sogn, havde ladet en høj, der lå på toften straks syd for byen, jævne ned i nogle dybe lergrave. Toften havde han og en anden bonde forøvrigt uretmæssigt inddiget og fralukket Stavso forte. Præsten i Vinding ved Holsterbro skrev i 1683, at „en rund stor sten findes . . . sønden i Vinding på en bakke ved et krat kaldet Sønderlund . . . opstøttet på andre stene såsom på tre fødder eller piller. Menes at have været et hedensk alter eller offersted“. Dyssen er senere forsvundet, og kun i to områder af Vestjylland, egnen nord for Skjern og egnen ved Vorbasse-Lindknud, ses nu dysser i større antal.

Rundt om på bekvemme steder lå der en mængde lergrave, hvor folk hentede materiale til klinevægge, potter, ovne, esser, skorstene og gulve. Tit lå de på gadejorden eller i de nærmeste åse. Mergelgrave var derimod sjældne men forekom her og der i Jylland. Der var ikke så mange store sand- og grusgrave som i vore dage. Sand brugte man især til at strø på gulve, som skurepulver og til at magre leret med. Vejene var blot hjulspor i jordsmonnet; man hentede ikke grus eller sand langvejs fra til at fylde i hullerne, men jævnedé højst noget af de nærmeste brinker ned i dem, når det var belejligt. De veje, der forbandt landsbyerne, snoede sig mellem åse og fald i vangen, ofte gik de skråt ind over en ås, så man måtte

løfte ploven af jorden, hver gang man passerede hjulsporene. Undertiden blev der flået eller rispet på tværs af vejen, når pløjemanden ikke tog sig i agt. Det hændte også, at en vej gik langs ad en mands ager. Han måtte så have vederlag et andet sted i bymarken for den skade, det gjorde. Kørte man ad vejen i sommertiden, måtte man passe at lukke vangeleddene efter sig, hver gang man passerede et gærde. Om sommeren var de græsklædte veje nogenlunde farbare, selv om man let kunne vælte med et læs. Det hændte således den 17. august 1616, at Karen Pallesdatter kørte igennem Saksild skov ved Odder. Karlen, der kørte vognen, gik på den nærmer side, mens Karen gik på den fjermer. Da væltede læsset og kastede Karen ned i nogle tjørnestubbe, så hun blev slået ihjel.

Langs vejene groede vejbred, løvfod, løvetand og andet ukrudt. Men også kornet var fuldt af unyttige planter. Mange steder var det brandgult af „onde urter“ (gul okseøj), blå af kornblomster, violet af tidsler, rødt af valmuer eller skarpt gult af agerkål og agersennep for ikke at tale om margueritter, hvid kamille, vild havre, pileurter og andre skarnsuvækster. Kornet selv var befængt med meldrøje, havreål eller på mager jord svangt og fattig på kærne. Ikke sjældent var der mere hejre og klinte end korn. Dog – hejre og klinte er bedre end inte, sagde man. Og hvor der gror klinte, kan der også gro korn. På Antvorskov solgte man i vinteren 1651–52 103 tdr. hejre og klinte for 4 mk. tønden, medens den dårlige byg, man havde modtaget fra bønderne, kostede 10 mk. og den bedste byg 12 mk. I misvækstårene 1649–51 avlede man på mange kornmarker mere hejre og klinte end korn.

Om efteråret, når der skulle pløjes til vinterkorn, måtte man begynde midt på agerstrimlen og lægge furerne sammen til en ryg. Ageren skulle være højrygget, „at vandet kan drage deraf og ikke standse på rugen om vinteren, og at de mellem-rene bliver store og vel udpløjet, så vandet kan løbe bort mellem agrene“, hed det hos Christian Rantzau på „Skovgård“ nord for Jelling i 1640erne. Men det var ikke bare på herregårdsmarker, man pløjede „rugrygge“, som de kaldtes på Bornholm og i Skåne. „Mellem-renerne“ var åbne furer, der skilte ager fra ager – og som oftest den ene bondes lod fra hans naboers. Der var dog steder, hvor bønderne kunne have flere agre liggende langs hinanden i „slader“. Sådan kaldte man den slags sammenliggende jordstykker på Lolland.

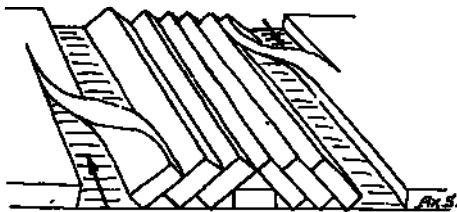
Vedblev man ved hver pløjning at kaste strimmelen ind mod midten af ageren, varede det ikke mange gange, før agerprofilen blev højrygget. Men af og til må man være begyndt med at lægge furestrimmelen ned i den åbne fure langs agerens sider, så man sluttede med at lave en åben fure i midten. Thi ellers ville „mad-jorden“ hurtigt blive samlet her, så intet kunne avles ved „renerne“. Hvor man ikke en gang imellem kløvede ageren på denne måde, voksede den til en halv

Pløje og så

meters højde eller mere, og sådanne agerrygge ses den dag i dag hist og her i skove, hvor der i fordums tid var dyrket mark. Men den dygtige holstenske herremand Christian Rantzau krævede o. 1650, at bønderne på hans jyske gods „Gessingholm“ (nu Løvenholm) på Djursland skulle „fælge“ stubmarken ved først at pløje i zig-zag for at få de dybe agerrener jævnet ud. Derefter måtte de pløje nye dybe rener, for at vandet kunne løbe af. Det drejede sig vist om en mark, der skulle lægges om.

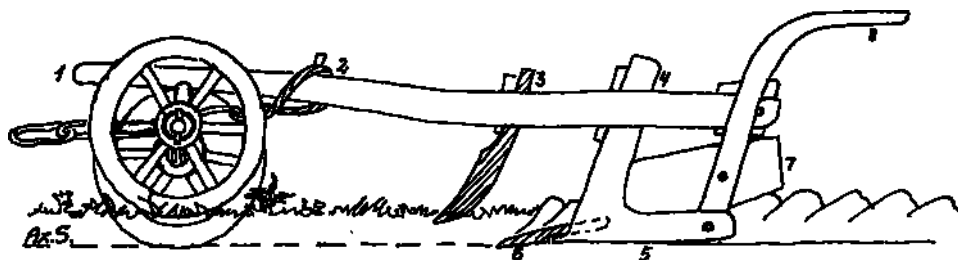
Zig-zag pløjning kunne næppe udføres med hjulplov forspændt med flere par trækdyr. Jorden fik, som når man zig-zag harver („krøj-harver“), en dobbelt behandling, idet man bestandig kom til at vende i en ret vinkel og fare over de allerede trukne furer en gang til, således at ageren – når furerne til sidst nåede sammen i midten – var blevet pløjet to gange. Det er ikke usandsynligt, at bønderne også har anvendt metoden på deres egne agre, for den egner sig i særlig grad til nedpløjning eller nedharvning af det såede korn på meget smalle agre, hvor man ikke kan komme til at pløje eller harve på tværs.

At „fælge“ betød i reglen, at man pløjede grønjord. Og det foregik de fleste steder om foråret, fordi bygvangen gerne lå først i omdriften. Det fremgår bl. a. af en sag mellem en bonde i Nærå ved Odense og fire af hans bysbørn, der havde frataget ham hans fire heste i den travle forårstid. De måtte på herredstinget love ikke alene at give ham hestene tilbage, men desuden at pløje eller „fælle“ fire ørte (6 tdr.) land for ham inden den følgende onsdag, som var den 14. april (den 24. efter vor tidsregning). Også på Sjælland ved Vordingborg ristede man og „lagde til grønfur(e)“ i 1690; det var forberedelsen til vårsåningen. Men andre steder på samme egn kunne det hælde, at man „rist-pløjede“ allerede sidst i september (1705). Det tyder på, at man på dette sted skulle til at så rug, og at man altså havde vinterkornet først i omdriften.

Tegningen øverst viser, hvordan man med ploven lægger furestrimmelen indad mod agerens midte. Herved flyttes den løsnede jord en furebredde mod midten, så der ved gentagne pløjninger vil dannes en ryg (en „højrygget“ ager).

Tegningen nederst viser, hvordan man kan udjævne ryggen igen ved at begynde at pløje fra yderkanterne af ageren og lægge den første furestrimmel i den åbne fure langs agerens sider. Til sidst vil der da blive en åben fure i midten, hvor der før var ryg.

Fund af plovdele i jyske moser viser, hvordan hjulploven så ud ved slutningen af middelalderen: Okserne trækker i stelden, hvorpå hjulene sidder. Herfra formidles trækket v. hj. a. en jernring, „bomtisten“ (2) til „bommen“ eller åsen (1). Et langjern (3) skærer furen for vertikalt. Bagploven består af „Sule“ og „plovshoved“ (eller løb) (4–5) lavet af en ege-tveje. Foran er „plovjernet“ (skæret) tappet ind (6). Det skærer furestrimmelen løs horisontalt. Muldfjælen (7) vælter furestrimmelen over i den forrige åbne fure til højre, og pløjemanden styrer ved hjælp af en „plovhandel“ (8).

Dette var også tilfældet i Glostrup ved København. Thi i 1632 havde bønderne allerede „rispet“ (fællet) jorden efter St. Hans dag, hvorved græsningen var blevet formindsket til skade for nabolandsbyen Oure (Rødovre), med hvilken man lå i vangelag i fælleden. Men eksemplet viser tillige, at man nogle steder brakpløjede fælledmarken for derved at rense jorden for ukrudt, inden rugen skulle sås det følgende efterår.

For enderne af agrene var der „vratter“, „hovedagre“, „hvoddumer“, „høvder“, „åvendinger“ eller hvad de kaldtes, hvorpå ploven med forspandet kunne vendes. Man kunne også vende på enggræs, som i Orre ved Varde, hvor der i 1638 var syn på et stykke eng, „som wor en hodumss eng“. Det skete i 1638, at en mand i Brøndumdum syd for Varde havde kastet en grøft for Abelone Mortens agerende, efter at havren var sået, vejen til samme jord til forkrænkelse og hende „til trængsel i hendes plovvending.“

Man pløjede overalt i landet med heste eller stude. Undertiden – som hos Anders Ibsen i Buddinge – var der seks øg og to stude sammen for ploven, men i det tilfælde var studene lejet af en mand i København, og de var radmagre. Dette forklarer det store antal trækdyr for en plov. I Bårse ved Præstø blev to bøndergårde drevet af én mand; her skulle der i 1696 være to plove og to par „bæster“ d. v. s. en plov med to heste til forspand i hver af gårdene. Men hos Adam Jørgensen i Tystrup syd for Sorø behøvede man til plovens drift 4 bæster i 1707. Ligeså var der hos en mand i Volling i Salling fire heste for ploven anden pinsedag i 1676. Et stort hestehold krævedes af de fæstebønder, som gjorde hoveri på hovedgården, men især på grund af, at de måtte gøre lange ægt-kørsler for deres herskab. De, der var udset til lange kørsler, f. eks. til København, kaldtes „langrejste bønder“, og her kunne det ikke hjælpe at møde op med stude.

Men for ploven kan man udmærket bruge stude. Hans Clemmensen i Fraugde ved Odense havde i foråret 1642 ingen heste; men så lejede han to stude af en mand i byen, der dog snart hentede dem hjem, mindre fordi de blev overarbejdet, end fordi de fik for lidt foder. Undertiden blev studene skoet, når de skulle bruges som trækdyr i landbruget. Hestene trak i den østlige del af landet i bringeseletøj, men i stavsejer på Fyn og i Jylland. Til studene brugte man vistnok altid åg. En mand i Ladby ved Næstved havde i 1617 lånt to unge stude til at pløje med et par dage, men den ene stud blev gnavet på boven af en „åg-stikke“ (åget var forsynet med stikker eller pinde, der gik ned på siden af halsen), og derved blev den noget halt.

En mand i Brønshøj havde i efteråret 1628 haft en dreng som „plovkøring“ for en dagløn af to skilling. Det var nemlig ikke så lige til både at styre den svære hjulplov og at køre hestene. Med studene gik det lettere, fordi de bevægede sig mere langsomt. Hjulploven bestod af en bagplov og et stelde, (akslestykke) med to plovhjul på. Når trækdyrene satte sig i bevægelse, strammedes draglænken, der undertiden var lavet af flettede rødder. Et eller flere sæt hammelstøj var fæstnet til den. Draglænken trak i stelden med hjulene, og stelden understøttede plovåsen eller bommen, til hvilken den var lænket med en „bøm-ring“, „bøm-tist“ eller „plovstist“. Denne ring fattede omkring åsen og kunne flyttes fremad eller tilbage ved hjælp af en træagle, stukket gennem et af hullerne i åsen. På denne måde kunne man i hovedsagen regulere, hvor dyb en fure man ville pløje med ploven. Mellem stelden og bagploven var der et langjern, der skar furestrimlen løs i lodret retning. I furens bund skar „plovjernet“ strimmelen løs i vandret stilling, og muldfjælen tvang derpå furestrimmelen til højre og tippede den over. Plovjernet sad på et „plovshoved“, og til at rense ploven med brugte pløjemanden en „plovstav“ eller „plovstryge“, der i nødsfald også var anvendelig til at slå med.

På Sjælland og i Skåne brugte man foruden hjulploven også et andet pløjeredskab, den såkaldte „krog“. Krogen havde ikke nogen muldfjæl. Til gengæld skar dens jern til begge sider, ligesom en moderne harvetand med tidsellap på. Skæret var forsynet med et langt skaft, der var fastgjort på undersiden af redskabets vandrette såle eller løb. Sådanne skær er fundet såvel på Lolland og Falster som på Fyn. „Vognse“ var navnet på dem, og der kunne derfor i én og samme gård findes både et plovjern og et vognse. Krogen nævnes bl. a. i tingbogen for Sokkelund herred, idet Søren Jensen i Gladsaxe den 24. maj stod fredeligt og „flyede på en kraag“, som han pløjede med, da Jørgen Jensen i samme by jog ham væk fra krogen med stenkast. Krogen lignede meget hjulploven, hvad bagploven angik, men der var intet langjern på, fordi den jo ikke skulle skære en ren fure for i lodret retning, men blot mulde jorden op, så den faldt til begge sider. Den brugtes især til at dække det udsåede korn med. Åsen kunne være kort,

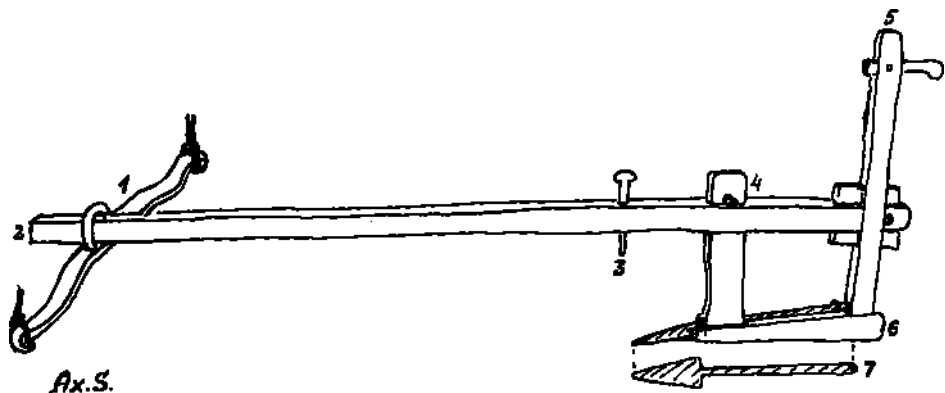

således at en hammel var fastgjort til en øsken i forenden. Men den kunne også gå frem mellem trækdyrene, der vistnok i reglen var heste, så de trak redskabet ved hjælp af et såkaldt bugåg, et åg, der var spændt fast på dem umiddelbart bag forbenene.

På Bornholm og i Skåne var krogen tit forsynet med stelde og hjul ligesom hjulploven, og den kaldtes her med det gamle navn „år“ (ard). I Jylland kendtes i det mindste udtrykket „at ærje“ jævnsides med „at pløje“. Og der fandtes sandsynligvis i Vestjylland en let plov med muldfjæl og langjern, men uden stelde, en „bagplov“.

Til det faste tilbehør på en bondegård regnedes foruden plovtøjet også en harve med tænder af træ, i sjældnere tilfælde af jern („stål“). Tænderne var sat fast i en „bol“, der kunne være af elletræ, men vel i reglen var lavet af egetræ. Man behøvede ikke voksne karle til at drive med harven, en pige eller et barn kunne sagtens styre hestene. Men manden kunne dog også undertiden selv gå efter harven, som det skete i Rolfsted mellem Odense og Nyborg en forårsdag i 1646, da nogle skarnsunger overfaldt bonden Anders Sørensen med sten og drog ham i håret, mens han gik og harvede sin ager.

Når jorden var tilsået og sæden dækket om foråret, måtte man ofte slå hårde lerklumper istykker, for at leen ikke skulle sløves eller skades i høsttiden. Men det var naturligvis lettere at tromle agrene med en trætromle. En sådan nævnes fra Vanløse ved København i sommeren 1632, da tre unge karle en søndag formiddag sad og hvilede sig på Oluf Andersens tromle. Når tromlen sjældent omtales i skif-

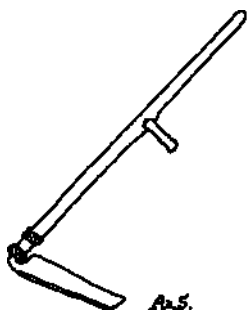

På Sjælland, Bornholm og i Skåne fandtes en slags plov uden muldfjæl, en „krog“ eller „år“ (ard). Den sjællandske krog bestod af et åg til at spænde fast under hestenes bug (1), en ås (2), nagle til hammelstøj (3), sule (4), stjert (5) og løb (6). Skæret, der var ens til begge sider, kaldtes et „vognse“ (7). Da redskabet var symmetrisk, kastede det mulden til begge sider som en harvetand, og man brugte det til at nedmulde sæden. I landskaberne øst for Øresund havde man i reglen et hjulstel under „år’ets“ ås.

ter og synsforretninger, skyldes det vel, at den i reglen lå et sted ude i marken, hvor den sidst var blevet brugt.

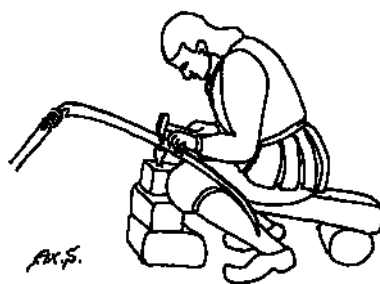
Hvor der fandtes vidtstrakte enge, måtte leen være knivskarp, hvad enten græsset stod frodigt som i marsken, eller der voksede kort, stridt katteskæg, fåresvingel og lignende, der bøjede sig for lebladet. I Jylland hørte et „haretøj“ derfor næsten til enhver gård, og kun på Sjælland og Lolland-Falster brugte man det ikke. Haretøjet bestod af en lille ambolt, et „harested“, og en harehammer med bred stålpen, der kunne banke lebladet tyndt ud i æggen, så man kunne blive ved at stryge det skarpt med en strygestikke dyppet i vådt sand. Man harede i de rigtige hø-egne både morgen og middag eller middag og aften. På Sjælland „stenede“ man leen på en slibesten. I de jyske hedeegne skar man også lyng til foderbrug eller til fyring i bagerovnen. Man rev det af med en kort svær „lyngle“. Til at vende høet med, så det blev tørt, og rive det sammen med, når det skulle stakkes, brugte man hø-river med trætænder. Høforke var uundværlige til at læsse med – på Sjælland kaldtes de „jerntyve“ eller „høtyve“, udtryk, der i Jylland mange steder brugtes om den jernkrog med modhage, hvormed man trak hø ud af stakken eller høgulvet i laden. Det sidstnævnte redskab hed på Sjælland en „høkrog“, og når der på hovedgården „Demstrup“ i Østjylland i 1650 nævntes to høkroge sammen med rive, humlehakke og andet jernfang, kunne det se ud til, at denne benævnelse også var kendt her.

Hø var en mangelvare de fleste steder på Sjælland. En dag i 1629, da Peder Hansen Falk fra Bagsværd sammen med andre havde været i Ibstrup (Jægers-

Til venstre.

Den le, man slog lyng med, havde et kort, kraftigt blad uden spids. Lyngen blev ikke skåret som græs, men hugget af i korte rappe kast.

Til højre.

I Jylland, på Fyn og i de skånske landskaber skærpede man leens æg ved at hamre den tyndt ud med „harehammeren“s brede pen på en lille ambolt, et „harested“. Der fandtes „et par haretøj“ i hver en gård, og den skarpe, pikkende lyd lød i høsettens tid viden om middag og aften, når karlene beredte sig på at slå græs.

borg) Dyrehave at age hø hjem, kørte de bagefter til Tange Vang for at rive hø sammen til stakning. Peder Falk så da, at Jørgen Jensens datter fra Gladsaxe stod med en vindel (favfuld) hø under sin arm, men han vidste ikke, om hun bar det af vadestedet eller til stakken. Der var imidlertid to huller i gærden, og noget hø var bragt over vadet og vangegærden, øjensynligt for at unddrage krongodset noget af dets afgrøde.

I Vestjylland lejede eller mageskiftede man tit engene. De var derfor i reglen splittet op i mange små stykker. I Store Darum var der to slags enge: For det første de „kendte“ enge, hvori enhver fæstebonde kendte sine skifter og slog græs på det samme stykke år efter år. For det andet „bolsengene“, hvori bønderne havde part i forhold til deres andel i landsbyens otte bol agerjord. Flere af disse enge blev overskyldt af havvand. Man skelnede herude mellem gest-hø og marsk-hø, alt eftersom det blev bjerget på det højere liggende land eller på enge, som saltvandet undertiden gik hen over.

På øerne var der ryddet løkker (indhegnede marker i skoven) og hestehaver til græsning og høbjergning. Men de kunne undertiden være umulige at slå „for tykhed af krat og underskov“, som det berettes fra Jungshoved ved Præstø i 1662. Høbjergningen fandt sted fra midten af juni til hen sidst i juli, men desuden bjergede man i Vestjylland tit et efterslæt, kaldet „hå“ i august-september. Ofte var åløbene så tilgroede og grøfterne så sammensunkne, at vandet blev stående i lavningerne og ikke kunne trække bort fra engene. Så måtte man til at rydde vandløbene. Men driftige herremænd brugte stedvis vand til at overrisle højere liggende stykker agre med for derved at forvandle dem til frugtbare enge. Det hedder i en indberetning om Hans Lange til Brejninggård i Vestjylland i 1638, at han o. 1600 havde fordelt vandet, der fra kilder var ledet hen til en dobbelt kanal, således at det kunne gøre nytte på forskellig måde. Andre herremænd, bl. a. Chr. Rantzau forsøgte sig med at så græsfrø på en ødegårds jord under Gessingholm for at få bedre græsning og høslet. Men det forlyder ikke, om bønderne har taget ved lære deraf. Sådanne metoder fik i hvert fald ingen større udbredelse.

Når høstens tid var inde, fik man kornseglene frem. Langt det meste blev skåret med segl – især brødkornet, der var for kostbart til, at kærner måtte gå til spille ved den mere hårdhændede behandling med et „mejered“. En avlskarl ved Ribe havde i 1660 gjort skade på sin husbonds rug ved at høste den med leen i stedet for med seglen. For det første blev det anslået, at der var sket skade for en skæppe for hver trave, og for det andet anslog de to, der tærskede rugen, at halvdelen af strået var ødelagt, „formedelst det ikke var skåret og derfor intet tag (langhalm) kunne blive udaf“. På Nørre Vosborg ved Nissum Fjord høstede man endnu i 1700 med segl, og i 1701 havde en karl taget sin le med for at meje rug på Søn-

dervangs hovmark ikke langt derfra. Men ladefogden skulle ikke have brødkornet spildt og gennede ham til at høste sin lod med seglen.

Oluf Mortensen i Stokkerup (en nu nedlagt landsby i Dyrehaven nord for København) brugte i 1630 et mejered, som han blev tiltalt for at have tilvendt sig med urette. Han svarede, at han havde fundet skaftet i en gård i Ordrup, og mejeredet havde han selv gjort. Mejeredet bestod af nogle krumme træfingre, der blev anbragt på leskaftet nærmest ved bladet og førte stråene til side liggende i samme retning. I en gård i Stoustrup nær Lillebælt, fandtes omkring 1690 ikke mindre end tre „mejerstager“. Gården hørte imidlertid til ryttergodset, og bønderne her var gennemgående bedre ved magt end på fæstegodset under herregården. Mejetøj fandtes dog længere nord på i Jylland i 1600 årene. I Sdr. Djurs herreds tingbog 1689 omtales „seks asketræer, hvert så stort som til fire mejekroge“. Det sejge asketræ var naturligvis særlig anvendelig til dette formål så vel som til leskafter og lignende. På Fyn var det øjensynlig ret almindeligt at bruge mejetøj. En mand ved Nærå havde i 1645 høstet havre med sit „mej-tøj“. Og den 12. september 1648 (22. september efter vor tidsregning) gik nogle karle i Højby og høstede med deres leer og mejetøj. Det drejede sig om ikke mindre end 33 høstkarle og 19 opbinderpiger. På grund af det sene tidspunkt må det sandsynligvis have været vårsæd, de høstede: havre, byg eller blandkorn. Og da der gennemgående kun var én pige for hver to karle, har man antagelig lagt negene løse ud af skåret; thi én pige ville have nok at gøre med at lave neg og binde dem efter én karl; men nogle af mændene kan have været beskæftiget med oprivning af det høstede korn. På Djursland noteredes i 1690 en dags gerning om høsten „med 1 mejder og optager“, og to år efter hed det i en strid om tienden af Esby i Helgenæs sogn, at der lå mere „uopbunden korn på skår“, som der ikke blev betalt tiende af. Tiendeejeren krævede naturligvis, at alt korn skulle bindes ordentlig op og sættes i travet, så tiendetageren kunne hente sin del. Men bønderne forsøgte i

Når der skulle høstes vårsæd, satte mange et „mejered“ på leen. Det bestod af nogle krumme træ-fingre, der anbragtes på mejestagen nærmest bladet, så de kunne føre stråene til side, liggende nogenlunde i samme retning.

Brødkornet blev skåret med en segl. Derved undgik man at spilde for mange af de kostbare kærner, og stråene blev ikke filtret og uegnet til at lave langhalm af. – Titeltkobber i Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, 1655.

egen interesse at sløse så meget som muligt. Jørgen Olsen i Trørød blev i 1633 tiltalt for at have tærsket noget rug og byg, som var sået på en ødegård i Øverød, og som havde ligget på skår og var blevet „trådt ned og ilde fordærvet“. Det var ganske vist blevet besigtiget; men man var enige om, at det ikke kunne afgøres, hvor meget der var ødelagt, medmindre det blev sat i traver, og det endte med, at den ene af vurderingsmændene, Jørgen Olsen, førte det hjem til sit eget og tærskede det. I Skåne hændte det i 1640, at kornet blev sat løst i stakke hos Tage Thott ved Ystad. Men der skulle formodentlig ikke tages tiende af det.

Det kunne også hændte, at kornet var så tyndt, at det ikke lod sig gøre at skære det med le eller segl, langt mindre binde det. Ved et marksyn i Mols herred og Helgenæs birk den 27. juli (6. august) 1688 viste det sig, at kornet stod meget tyndt; rugen ville næppe give én fold, og „bygget er af langt ringere og slettere tilstand, så de fleste steder kan ikke høstes med leer, men må rykkes op.“ Ruskning af dårligt korn har været kendt overalt i magre egne af landet helt frem til den nyeste tid.

At havre blev revet sammen og bundet fremgår af en sag fra Gentoft i 1627. Bonden Saxe Hansen havde afhugget noget havre, da han slog sin eng, skønt det ikke tilhørte ham. Men han havde ikke ført det bort. Undertiden blev kornet ikke

bundet straks, det blev høstet, men bagefter kunne karlene gå på marken og binde det op. På Djursland talte man om „rugbrødninger“ og mente vel dermed det samme som rugbrådder i vor tid, halmknipper bundet sammen med to bånd? På Sjælland hed sådanne sammenbundne halmknipper „klipper“. I 1629 indstævnedes Hans Pedersen i Emdrup for et læs hø, et læs (løs) halm og en trave klipper. Og en karl i Bårse forlangte i 1702 2 skilling for at tærskte en trave rug og lave langhalm af det, men 1 skilling for en trave klipper. Klipper kunne bindes både af rug- og havrehalm, som det fremgår af en sag fra Snese i 1691. Når der blev kørt korn ind, skete det, at bonden selv lagde det på vognen ude i marken, mens tjenestepigerne stak negene op til ham. En mand fra Bjerstrup ved Skanderborg ville en dag i september 1616 køre vognen over på et andet fald for at tage noget „rivefoder“ på læsset, han faldt da af vognen og brækkede halsen. Læsemedtræer til at surre negene fast på vognen med omtales både fra Djursland (1689) og fra Københavns opland (1626), medens bagreb nævnes fra Varde-egnen i 1639.

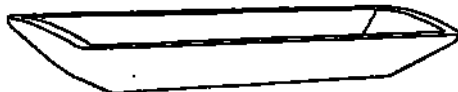
Når kornet var bundet, blev negene rejst i hobe. Blev tienden taget på marken, måtte hobene antagelig bestå af antal, der kunne lette optællingen. Arent Berntsen siger, at en trave var 20 kærve, og en kærve bestod af tre neg. Travens størrelse kunne variere. På Sjælland og i Skåne var den vistnok i reglen kun på 20 neg, i grænseegnene til Halland på 24 neg og i det meste af Halland på 32 neg. Men i Jylland regnede man dengang som nu 60 neg eller 20 kærve à 3 neg til en trave. I 1616 truede en bonde i Hov i Jylland en standsfælle med, at hvis han flyttede ind i hans gård, skulle han aldrig æde et roligt måltid, ej heller sætte mange stejle kærve i gårde hos ham. Det tyder på, at kornet var bundet sammen i kærve, inden det blev kørt hjem, og sat i stejl i laden. På Fyn må i hvert fald havren være blevet bundet i kærve, thi en mand havde i 1646 tærsket tre traver havre på nær seks kærve.

Negene blev først bundet sammen i kærve umiddelbart før de skulle køres hjem. Og ladefogden på Fraugdegård advarede på sognestævne bønderne mod at indføre deres korn, før det var blevet talt på ageren. Men fogden på Hol-lufgård havde givet en bonde tilladelse til at køre *sit* korn hjem. Bonden tilbød så at levere tienden enten i kærven (dvs. i neg) eller i skæppen (dvs. i form af atærsket korn). På Møn havde man leveret tienden i skæppen, efter at kornet var tærsket, fordi de fleste hovedsagelig ernærede sig af fiskeri, som det hed i et kgl. åbent brev 2.8.1650. Men fra nu af måtte man levere tienden i kærven „som andre Steder i Danmark er brugeligt.“

Efter at kornet var tærsket i løbet af vinteren, kunne man gøre op, hvor mange „fold“ det gav (dvs. hvor mange gange udsæden). Det, der stod i stakke, skulle man gerne have tærsket inden kyndelmisse den 2. februar. Derfor havde en bonde

Foldudbytte – tiendetagning

i Husum egenmægtigt taget en stak korn ind ved den tid „på det, at det ikke skulle forfares“ – ejeren var nemlig flyttet væk. Når der var tærsket, blev halm og emter revet af. Så kastede man kornet fra den ene ende af loen med en kasteskovl. Kastningen krævede øvelse, thi kærnerne skulle spredes i en vifte, så avnerne kunne

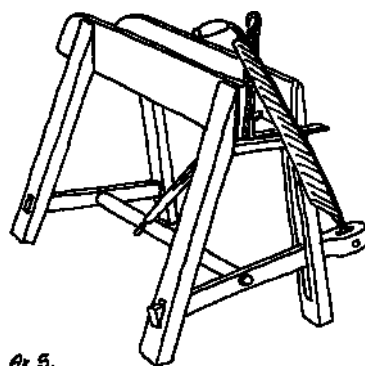

Kvinderne plejede ikke at rense korn med en kasteskovl. De brugte i stedet et „drøftetrug“, et aflangt træfad af ringe dybde med skrå sider. Når man med rappe kast sendte kornet et lille stykke til vejrs og fangede det med trugets, sørgede trækkeren for, at avner og støv blæste væk, så kun kærnerne blev tilbage. – Efter Anna Petersen: I Sätid og Høst (1950).

dale ned nærmest kasteren og de tungeste kærner falde længst borte. Man kunne også „drøfte“ kornet ved at komme det i „drøftetrug“, et aflangt, fladt træfad, hvorefter man med rappe kast sendte kornet et lille stykke tilvejs for atter at fange det. Når lodøren stod åben, var der træk nok til, at støv og avner kunne drive væk, så kun kærnerne faldt tilbage i drøftetrug. Som oftest var det kvinderne, der brugte det, mens mændene brugte kasteskovlen. Men en mand i Nærå på Fyn blev i 1642 beskyldt for at have stjålet noget ukastet korn fra bonden, han tjente hos. Han havde gemt det på en anden mands loft og tog det sidenhen ned i dennes lo for at drøfte det.

Udbyttet vekslede i reglen mellem 3–4 og 6–7 fold. Men forskellige årsager kunne nedsætte foldudbyttet. Hestene fik en del havre utærsket, og måske fodrede man dem delvis med grøn havre om sommeren. Også en del byg blev rimeligvis fodret op i strået, enten fra marken eller fra laden. Dertil kom, at bønderne – for at snyde tiendetagerne – gerne ville lade så meget som muligt ligge ubundet på marken. Denne rivning eller slud kunne man hente hjem, når tiendenegene var afleveret og kornet kørt i lade. Da Christian Rantzaus foged i 1646 skulle vurdere et gods på Langeland, anslog man da også, at de fleste bøndergårde kunne avle

Hestene blev fodret med halm, skåret i en skærekiste. Skærekniven var et gammelt leblad, der kunne bevæges opad samtidig med, at en skubbepind i bunden af kisten pressede strået fremad. Når bladet var løftet, førtes det nedad med et snittende tryk, hvorved et lille stykke af strået blev skåret til hakkelse.

Ark. 5.

3–4 fold og kun én lå nede på 2–2½ fold. I gode år måtte afgrøden være betydeligt større. På Skivehus gav rugen i 1645 5–6 fold og byggen 6–8 fold. Men i misvækstår gav høsten undertiden ikke udsæden igen.

Bøndergårdene var – trods hovedgårdsejernes bestræbelse på at egalisere – af forskellig størrelse inden for de fleste landsbyer, og de var forskellige fra egn til egn, fra landsdel til landsdel. Alene af denne grund må husdyrenes antal have været i høj grad uensartet. I nogle egne lagde man mere vægt på kvæghold end i andre, fordi man havde bedre græsning. Hoveriets størrelse betød også meget, thi adelens ugedagstjenere var nødt til at holde flere heste, end de behøvede for gårdens egen drift. Til gengæld måtte kvægbesætningen indskrænkes. Endnu i tiden 1700–1720 var der dog lige så mange stykker voksent kvæg som heste på krongodset, men næppe hos fæstebønderne under de private hovedgårde. Skifteprotokollerne viser, at kvægbesætningerne i løbet af disse tyve år sank ned mod det lavmål, som var typisk for resten af 1700 årene.

Når en rytterbonde var afgået ved døden, skulle der i tiden efter 1695 ved skiftet efter ham udtages en plov med 6 heste, 2 stude, 3 køer, 6 får samt vogn, harve og sædekorn. Og fra 1701 blev lignende bestemmelser gennemført for hele landet. I Sønderjylland var besætningerne tit store. Ved et skifte på en bondegård udenfor Ribe i 1622 var der 7 heste og 2 plage, 8 køer, 6 kalve, 6 ungstude, 6 ungnød (kvier), 10 får og lam, 4 svin og 5 smågrise. Og på en gård i Lovtrup, Uge ved Åbenrå var der i 1704 11 heste, 8 køer, 16 stkr. ungvæg, 13 får, men kun 2 svin, og der sporede ingen nedgang i besætningen i de følgende årtier. I Skast herred ved Varde var der knapt så mange husdyr på bøndergårdene. Men i de bedste landsbyer var der dog dem, der havde 2–6 stude og 3–4 heste samt 4–8 køer, kvier og ungstude, 10–15 får med lam, 3–4 svin med grise, nogle geder samt en del gæs. På Djursland var besætningerne mindre, i reglen 4 plovbæster, ingen trækstude, 3–4 køer, et par kvier og 3–4 får.

Et gammelt sjællandsk mundheld lyder: Mange heste og mange hunde, det gør en herremand til en bunde; men mange kvier og mange køer, det gør en bunde til en monsør. Det var bøndernes stolthed at have mange heste. En velstående fæstebonde i Bårse ved Præstø, Niels Krogh havde i 1697 ikke mindre end elleve. Hestebestanden kunne bestå af øg (hopper), mærplage (unge hopper), klod (store føl), gildinger (kastrater), vrinske heste (hingste). På Sjælland kaldte man en ung hest for et „yngerse“. Hestenes lød var yderst forskellig: Rødsodet eller rødsoppet, (med rød stjerne i panden eller på næsen), hvide, grå, brune, røde og sorte, brunblissede, brunstjernet med hvid bagfod o. s. v. Udgangsøg – løsgående heste i skov og overdrev – skulle være brændt på låret eller boven med ejerens mærke, eller der skulle være snit i øret, der viste, hvem de

tilhørte. Løse heste fik tit en træbøjle eller en „federbudme“ om benet for at hæmme deres bevægelser. Stod de i tøj, skulle de flyttes, således var en aften i høstens tid 1627 et par bønder fra Emdrup ved København ude at flytte deres heste til natten. Men hestene kunne finde på at trække deres træ-tøjrpæle op med tænderne. Kom de i med den uvane, var de ikke til at fæstne ved tøjrslaget, men gik i „slør“ slæbende tøjret efter sig. På tinget blev dyr fremlyst, som drev herreløst omkring – „driftedyr“ – og blandt dem nævnes hyppigt heste, men også får og svin. Køer forsvandt sjældnere.

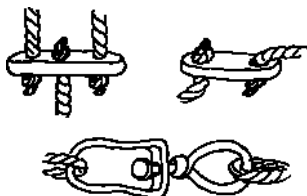
Undertiden lå karlene i sommertiden ude hos deres heste om natten. Men stod hestene på stald, skulle de fodres, når karlene havde spist deres nadver. Det kunne også ske, at dyr om vinteren døde af sult, som hos en bonde i Stuby ved Vordingborg efter det slemme misvækstår 1690. Når de stod i stalden, blev de fodret med hakkelse, skåret i en skærekiste, der var udrustet med et gammelt leblad (en skærekniv). Kniven var fastgjort med et bevægeligt led til en træ-arm fornedet, så man ved hjælp af et håndtag kunne løfte den op og skære halmen ved at føre kniven nedad. Med venstre hånd førtes halmen eller stråene et passende stykke frem for hvert snit.

Undertiden kunne en bonde have lejede heste på stald, og det skete, at en hest var udlejet i det bedste af dens levetid, 12 år. Hestene kunne også sættes til fodring hos en anden mand. Man måtte så håbe, at de ikke blev skændet ved, at han skar halerne af dem eller man-klippede dem uretmæssigt, dvs. afklippede de værdifulde mankehår. Karlene, der passede dem, var ikke altid Guds gode børn. En dag i foråret 1633 gik Jens Persen i Vigerslev i rette med sin tjenestekarl Lucas, fordi han tog af kornet og slængte det for kvæget, der naturligvis skulle nøjes med halm. Karlen vrissede, at han havde nok alligevel at slide armene af – og så skar han rumpen af hestene. For denne og andre årsagers skyld slog bonden Lucas, så striden kom for herredstinget.

Holdt man stude, var det bedst at mærke dem i ørerne eller brænde dem i hornene med ejermærker. En sorthjelmet stud var i sommeren 1643 bortløbet fra ridefogden på Fraugdegård, men den var til alt held brændt med hans sammenslyngede forbogstaver på venstre horn. Fæstebønderne brugte gerne bomærker – „karmærker“, kærvemærker sammensat af streger i forskellige vinkler.

Det var sjældent, at husmænd holdt stude eller „studlinge“, ungstude. Derimod havde de tit en ko, ja det hændte endda, de havde heste. En god ko kostede i årene 1660–1720 omkring 6 rdl., men i skifterne blev de færreste vurderet til mere end 4–5 rdl. Hverken herremanden eller den fæstebonde, der skulle overtage gården, kunne være interesseret i, at der blev vurderet for højt. Kvier og ungstude satte man til 3–4 rdl., store kalve til 1 rdl eller noget mere, får til 1 rdl.

og lam til 2–3 mark. Køer, der kælvende mellem april og St. Hansdag kaldtes sildebærende, mens køer, der kælvende mellem St. Hans og Mikkelsdag kaldtes tidligbærende. Af et skifte efter en mand i Tjæreborg i 1640 ses, at spædkalvene dér var født omkring 1. marts, medens et par større kalve var fra året før. Køerne var altså blevet bedækket fra omkring 1. juni til hen på høsten – i den tid, de gik ude sammen med bytyren.

Et tøjrbestod af „fortøjrb“ og „bagtøjrb“, leddet til hinanden v. hj. a. en „lægen“ af træ eller jern, hvori rebet kunne dreje rundt, så der ikke gik kurrer på det. Øverst: to træ-lægnere til fåretøjrb, det første beregnet til to får i samme tøjrb. Nederst: en enkelt-lægen af jern til en ko eller hest.

Man tøjrede køerne i denne egn af landet i tøjrb, hvis forreb var gjort af såkaldte „blokke“ fremstillet af fæhår, for at køerne ikke skulle tygge dem itu. Bagtøjrb og fortøjrb var sat sammen med en „lægen“, der undertiden kunne være lavet af jern. Lægnens ene halvdel havde en tap, der kunne dreje rundt i et hul i den anden halvdel, så der ikke gik kurrer på tøjrbet. Man var navnlig nødt til at tøjre dyrene på nyland (første års græs).

Løsdrift og vogtning var overalt en vigtig sag for at holde kvæget fra forbudt område. En kone vogtede sine køer på Novrups lodskiftede jord ved Varde den 11. maj 1636 og blev af en nabo beskyldt for at tøjre på hans nyland. I samme egn vogtede en landsbys bønder deres plov-kreaturer i et indhegnet kær, men de var nødt til at drive dem derud over en anden mands toft, hvori der var sået korn, derfor gik de fra hver gård ud og mødte, så dyrene ikke gjorde skade. Landsbyens folk holdt i reglen fælles hyrde – både kohyrde, fårehyrde og gåsheyrde. Og kvæget blev især i Jylland drevet hjem til natten, at det ikke skulle komme noget til. I Jylland havde man tit en dreng eller en karl som hyrde, men det kunne også være en pige. I Halland var vogteren ofte en pige. Men i tætbebyggede landsbyområder havde man gerne en bosiddende mand. Det kunne ske, at studene gik ude hele året, for stude„hjon“en i Allerslev ved Varde løb i 1647 af pladsen, da han vogtede dyrene vinteren over. I Søndertarp på samme egn holdt man også hyrde sommer og vinter.

Køerne kunne være rødbrogede, blakhovede, sortboldede, gråhovede, sorthjelmede, gråbrogede, kulsorte, brunbrogede eller blegrøde. Når de på Vordingborg-egnen gik ude i overdrevet, passet af byhyrden eller markvogteren, måtte både han og malkepigerne tidligt på benene – endnu medens krybskytter og opstemt ungdom var på vej hjem. Det var pigernes bestilling at malke. I Kapedrup (Kappendrup) på Fyn var karlen ude at flytte heste før davre, mens pigen malkede

sin husbonds køer. Man malkede i en „kande“ af træ med trælåg på. Det gjorde også Jep Nåls kone i Holsted ved Næstved, der var kommet i råb og rygte for at tyvemalke Rasmus Rasks køer – og andres med. Karens Nielses fra samme by bevidnede, at hun en dag ved Kornbjerget udenfor Næstved så, at Rasmus Rask og Jep Nåls hustru droges om malkekanden. Hun holdt den om på ryggen og sagde: „Slæ mig inted.“ Han svarede, at han ville slå hende med retten; men hans forkeskaft var gået i stykker. Siden fulgtes Karen Nielses med Rasmus, hans kone og datter til byen med deres køer. Da de kom til hans port, lukkede de kvæget ind. Hun følte på den ko, som de sagde, Jep Nåls kone havde malket, og da var der slet intet mælk i patterne på den. Men bagefter sagde Jep Nåls kone, at hun ville give Herlufsholm Skole den rosenfaldne syge (hvis de igen ville dømme hende), og hun ville „skide i den“. Imidlertid fortalte Jens Nielsen fra Tinderup, at da han forgangen St. Hans dag om formiddagen kom kørende og ville til Næstved og var kommet til Munkebro ved lergravene ved Mester Oles vænge, hvor der ligger en knob, da så han Anne Jep Nåls sidde i sin skindkjortel under en sorthjelmet ko og malke den. Hun rejste sig med malkekanden i sin højre hånd og låget i den venstre. Men da hun ville ad Næstved til, blev hun var, at Rasmus Rask med kone og datter just kom derfra, hvorfor hun slog mælken af kanden og skyllede den i noget dyndvand bag knobben. Klokken var mellem ti og elleve om formiddagen. Også Boel Hansdatter i Næstved var derude på overdrevet. Hun gik og sankede nogle „stikker“ (pinde) til at brænde. Da havde hun set Anna Jep Nåls sidde og malke. Hun råbte til hende: „Kvinde, maler ikke den ko, det er ikke Eders egen!“ Men Anna svarede hende ikke. Hendes egen ko lå straks derved. Da var det Rasmus, hans hustru og datter kom til, og de droges om kanden, hvis låg Rasmus beholdt. Endnu et vidne berettede, at hun for tre år siden tjente i nogen tid hos Rasmus Rask. En dag gik hun ud i Karen Hendriks vænge at malke sin husbonds køer, og da hun var færdig med at malke, gik hun hen til gærdet og så sig tilbage. Da sad Anna Nåls under en af Rasmus Rasks køer og malkede den. Men idet hun så, hun var opdaget, rejste hun sig og gik hen og satte sig under sin egen ko og malkede den. Endnu en pige fra Holsted fortalte,

Bøtten, hvori mælken blev båret, var lavet af bøgestaver med gjorde af hassel. Låget skulle drejes til et bestemt sted for at blive frigjort. Pigerne kunne gå med to mælkebøtter i et åg, eller de kunne bære én på hovedet, idet den hvilede på en rund tøjring, en „malkekrans“. – Efter Anna Petersen: *Fra Bondestue og Stegers* (1944).

at hun kun havde set Anne Nåls malke Rasmus Rasks køer på bygaden, men da havde Rasmus' (mælke)tønde været hos hende. Det viste sig, at Rasmus' hustru for tre år siden, da hendes børn var syge, havde fået Jep Nåls hustru til at malke for sig på gaden. Men hun havde aldrig fået lov til at malke dem i marken.

Rasmus Rask lod køerne malke ved 10–11 tiden om formiddagen, måske fordi de allerede var blevet malket første gang ved 4-tiden om morgenen. På øerne kunne man lade kvæget være ude om natten, fordi der ikke var ulve. Og i skov-egne var afstanden tit så stor, at det var lettere at transportere mælken hjem i en tønde end at drive hele flokken. Om middagen kunne det være nødvendigt at drive køerne hjem af hensyn til utøj, der stak dem og fik dem til at bisse. I Fraugde på Fyn gik en kone den 7. oktober 1640 ud på toften for at malke sine køer ved syvtiden om morgenen. Det var den 17. oktober efter vor tidsregning, og køerne må altså have ligget ude om natten til hen på efteråret. Undertiden blev de ikke sat på stald for vinteren før først i november. I hvert fald gik Hemming Brydes kone i Skovhuse ved Jungshoved i 1689 med sin mælkekande på hovedet ad skoven til for at malke dagen før Allehelgensaften, den 1. november. Mælke-mængden var ringe, så man kunne sagtens bære mælken af et par køer på hovedet. En ko gav vistnok sjældent 1000 pund mælk om året, og goldtiden var lang. Af denne mælk kunne næppe kærnes mere end 20–30 pund smør.

Fårene kunne de fleste steder ikke gå ude om vinteren. Og i foråret kom de formentlig i sti om natten. Thi den 24. april 1638 synede et par mænd fra Årre ved Varde Maren Clausens og Christen Mikkelsens fåremærker i deres fåresti. Men fårene var ens mærket alle sammen, bortset fra, at en krog var noget dybere i ørerne på Christens end på Marens får. Men de to, der havde fælles fåresti, tvistedes om en sort, hornet ronnevædder, som Christen havde ført til herredstinget, og de otte mænd her „tog øret af“. Hun svarede: Gid djævelen kende sig ved den – den var åbenbart ikke hendes. Fårene kunne være mærket med et „axelmærke på venstre øre og 2 rist i højre“ eller på anden måde, så bortkomne dyr kunne lyses på tinget. Den 29. oktober 1639 fremlyste således Hans Christensen i Tjæreborg to „ålam“ (gimmerlam), et sort og et gråt, som var kommet til ham og havde været der af og til i sommer. Ejermanen kunne melde sig og få lammene mod at betale, hvad de havde kostet i vogterløn og foder. Men efter at de var fremlyst to tingdage i træk, døde de af en smitsom sygdom, og det blev næppe opklaret, hvem de tilhørte. Får var enten hvide, grå eller sorte.

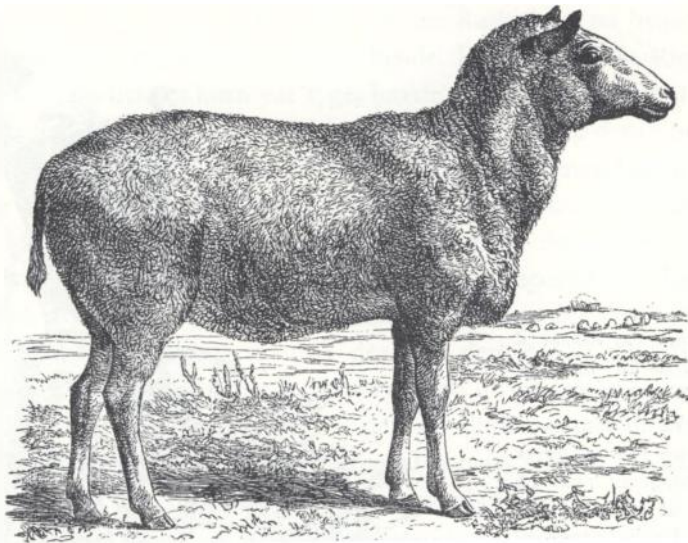
På Fyn var der får, der havde horn. Nogle steder blev fårene malket, og man havde dem ofte i tøj, i hvert fald på Sjælland. Det var somme tider svært at holde rede på, hvor man havde dyrene fra, hvis de ikke var øremærket. Tjenestefolk fik undertiden et får som del af deres løn, eller de havde får med sig, som de

Denne unge knøs, der var sat til at vogte kvæg og får, har ikke gidet hindre koen i at gøre sig til gode med korn fra marken, som det er hans pligt. Han er også kun anbragt til pynt på titelvignetten af en tavle i C. Danckwerth: Landesbeschreibung Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

skulle have græsning til. To tjenestekarle, der begge tjente på Lønborggård ved Skjern, kom i 1616 til Landsretten med en sag, hvori den ene beskyldte den anden for voldeligt at have frataget ham et sort får, der havde halmbånd om halsen. Men da fåret rykkede sig løs fra ham, der havde taget det med sig, og løb tilbage til fårestien, dømte retten, at det ikke skulle komme bortføreren til forhindring. I Jyllands magre egne kunne fårene finde meget af føden i lyngheden, dels græs, der voksede i fugtige lavninger, dels også frisk grønt lyng. I 1640erne bjergede man på „Skovgård“ ved Jelling grønt lyng og bregner til vinterfoder for fårene.

På Vordingborg ryttergods var det gentagne gange blevet forbudt bønderne at holde geder. Overtrædelser førte til sager ved herredstinget i 1672 og 1673. Men da en selvejende bonde i Brandelev i 1676 ville have forbudet indskærpet, fordi gederne skadede hans skov, forment ridefogderne på Vordingborg, Holmegård og Rønnebæksholm, at „folk skulle have lov til at holde geder og andet kvæg, som de kunne have profit af til disse besværlige tiders udgift.“ Det var også forbudt at holde geder på Herlufsholm skoles gods. Men i 1618 oplystes det på birke-tinget, at Andres Hansen i Vridsløse havde tre sortskjoldede bukke med tilhørende geder. Desuden var en „blevet død“ uden for byen i fasten. Andres havde klaget på gapestævnet over, at én af de tre bukke var blevet ham framærket. Det oplystes, at han tit tog dem ind i sin hauge og drev dem hjem i sin gård, og så fandt de også vej over i andres indhegninger. Fogdens tjener på Herlufsholm spurgte da Vridsløse bymænd, af hvem de havde forlov at holde geder? Hvortil tingman-

Det gamle danske landfår, der ikke må forveksles med det lille korthalede hedefår, blev i 1800 årene beskrevet således: 20–24" højt (52–63 cm), langstrakt af krop, højbenet med knejsende hals, temmelig langt hoved, små øjne og små oprette øren. Ulden gerne løs og grov, stærkt blandet med stride dækhår. Halen oftest temmelig kort, tynd og nøgen. – Tegning af A. P. Madsen.

den Laurids Jacobsen på egne og bysbørns vegne svarede, at de geder, de havde holdt, havde ingen haft lov til. Men af den årsag, at Andres Hansen holdt geder, havde de også holdt nogle.

I Jylland var der mange, der havde geder. I Øster Løgum præstegård i Nordslesvig havde præsten i 1652 ikke mindre end 26 geder og bukke. På Vardeegnen var der ofte strid om kreaturer, der gik i anden mands korn. I efteråret 1638 gik Hans Mikkelsens kreaturer og geder på Terkel Pedersens rug i Agerbæk, så tit de ville og uden hyrde. Men til gengæld klagede Hans og en anden bonde i byen over, at deres grander og bymænd ikke ville tillade dem at holde hyrde og hjord sammen med dem. Granderne svarede med at tage syn på byens rug, „da var der trukket og flux overtrampet af store og små kreaturer“. Og næste tingdag klagede Søren Nielsen der i byen over, at Hans Mikkelsens geder gjorde ham stor skade i hans eng både vår og sommer. Andre af granderne vidnede, at gederne havde gået i Søren Nielsens indelukke-eng kaldet „Skidden-have“. Men Hans Mikkelsen svarede, at han havde mistet de fleste af sine får af den onde „smedskab“, hvorfor han havde tilhandlet sig nogle geder. Var der sket skade, skyldtes det hyrdens forsømmelse, og han var villig til at erstatte den.

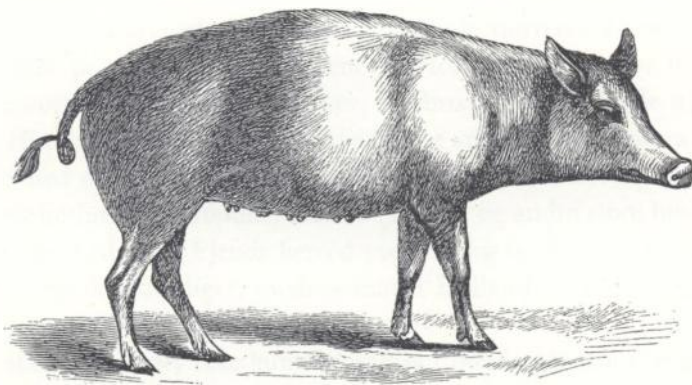
På denne egn var ikke alle hunde „lemmede“ (havde fået det ene forben afhugget), som de skulle efter forordningen 6.6.1640. I Bilstoft havde en kone, Anne

Brændte og ubrændte svin

Mikkelsdatter uretmæssigt bygget hus på byens forte. Alligevel havde hun den frækhed den 29. oktober 1639 at pudse sin hund på Niels Hansens geder, som han drev foran sig ud på byens vase og fædrift sammen med hans andet fæ. Hun havde gjort det to gange før, og dagen derpå strittede hun med sten efter ham og drev ham på flugt med et stykke træ, idet hun bad djævelen tage ham. Men gederne havde nok også været et ærinde inde i hendes kålgård.

Gederne var imidlertid nøjsomme dyr, der i hederne åd, hvad ingen andre ville have – pors, bævreasp, gråpil. Men de ødelagde naturligvis også alle værdifulde træspirer, der forsøgte at kæmpe sig vej op over lyngen. Og hjemme hos bønderne var de ivrige bestigere af strå- og lyngtage, hvor de gnavede græs og urter, som voksede der. Og de kunne med deres spidse klove let ødelægge for mere, end den næring var værd, som de fandt.

Også svinene kunne blive ejermanden framærket, hvis de endnu ikke havde skår i ørerne eller var blevet brændt af herskabet for at få lov at komme til skovs med herremandens svin. I Ladby stredes man længe om et svin, som Peder Kock i Næstved mente, Søren Andersen i Ladby havde framærket ham. Der lå tre svin i samme hus – en so, en ornegrís og en „søg“ (orne, der var blevet kastreret som voksen). Det ene var blodigt på begge ører, fordi det nylig var blevet mærket med Søren's mærke; men fire uvildige mænd kunne senere på tinget ikke med sikkerhed sige, om „mærkerne var grønne eller gamle“. På Fyn kaldte man undertiden grisene for „ønglinger“, unger.

Svin af gammel dansk landrace var hårdføre og kunne friste livet ved tilfældigt affald eller ved at rode orne og rødder op af jorden. I gode oldenår kunne de til gengæld blive fede, når de mærket med ejerens brændstempel fik lov at gå løse i skoven. Også affald fra brændevinsbrænderier, fiske-tilberedning o. l. var værdifuldt foder. Men uregelmæssig ernæring og jævnlig sult under opvæksten prægede dem og gjorde dem højbenede og krumryggede med et langt, groft hoved og kraftig knoglebygning. – Efter E. Møller-Holst: Landbrugs-Ordbog, V, Kbh. 1882.

Brændte og ubrændte svin

De svin, der gik i skoven, blev til tider fodret med avner og småkorn i de „sti-lejer“, der var indrettet til dem. Bønderne fra Knudsby ved Vordingborg red af og til ud for at tilse deres svin i Knudsskov. Sti-lejerne tilhørte tit herskabet. Fogden på Herlufsholm kunne derfor vise Jens Nielsen væk fra et sti-leje i Kalby, men hans søn blev alligevel ved med at bruge det, til trods for at det lå på en anden fæstegårds grund. En mand i Stokkerup aflyste imidlertid i 1632 selv et sti-leje, Lars Bryde havde sat i Ulvedal (nu Dyrehaven ved København), fordi sti-lejet lå til hans gård.

Svinene blev i reglen fodret hjemme i gårdens „egel“ (sti) med havre, og en bonde i Birkum ved Odense blev i 1643 beskyldt for at have stjålet af Jens Madsens havre. Den anklagede tilbød på bystævnet at betale en tønne øl, hvis nogen kunne overbevise ham, hvortil Jens svarede: „Kanske at havren er torsken til grise, ihvor knubben I gør jer og giver onde ord til.“ – Mange svin blev imidlertid i skoven vinteren over; og i skovene ved Rysbjerget i Skåne kan man endnu finde ruiner af svineskjul, der har været bygget op af kampesten og tækket med rafter. I Holsted ved Næstved gik en dag ved fastelavn i 1633 Niels Madsen ud med noget „svineleje“ (strøelse) til sine svin. Men da han kom til sin skovslod, hvor sti-lejet var, så han sit bysbarn Jep Nål, der havde hugget stavre og elletræ i hans skov. Jep og hans kone var hinanden lig – hun tyvemalkede, og han stjal i skoven.

BØNDERNES BOLIGER

I de egne af landet, hvor bøndergårdene lå tættest, var der et sluttet netværk af gærder og hegn for at skærme dyrkede marker, enghaver, kålgårde, humlehaver, abildgårde og stakhaver mod løsgående kreaturer.

Den ældgamle skik var, at man satte to rækker stavrer, hvorimellem man stoppede grene og tjørneris, som man bjergede, hvor man kunne, lovligt eller ulovligt. Disse „brudgærder“ eller „vasegærder“ krævede enorme mængder af underskov. Præsten i Øster Løgum ved Åbenrå brugte o. 1650 hvert år 40 læs ris til at indhegne sine ti løkker med. Risene rådnete kun langsomt, men de blev hurtigt tørre og var da fristende at hente til brændsel. Derfor måtte man hvert år dyngede nye ris ovenpå de gamle. Gærdestaverne slog tit rod og voksede op til træer. Det hindrede dog ikke bjergsomme folk i at afhugge dem og drage dem op med rod, som det skete i Kapedrup (Kappendrup) på Fyn i 1646. Tjørneris kunne man også vinde ind mellem en enkelt række pæle. Derimod var „vindegærder“, flettet af pileris endnu sjældne, men de begyndte at dukke op på de sydlige øer omkring 1700. Levende hegn, hvis grene blev bøjet ned, så de kunne lukke også i bunden, var ved at komme i brug i Sønderjylland; dem var gederne slemme til at beskadige. Stengærder havde hovedgårdene ladet opsætte siden 1500 årene. Bønderne var dog ikke meget for at give sig i lag med dette slidsomme arbejde, og i store dele af Jylland savnede man sten af passende størrelse. I disse egne kunne man heller ikke få gærdsel, fordi skovene var forsvundne. Derfor byggede man diger af græstørv (sadder) eller lyngtørv. I februar 1632 vidnede 24 mænd, at bønderne i Hindborg herred i Salling ikke havde andet at lukke deres hegnsgårde og kålgårde med end digetørv og sadtørv. Men diger, der blev opbygget om foråret, var om efterhøsten nedfaldne, idet de „af svin og andre store høveder nedervrædes og nederskydes.“ I Fjends herred ved Viborg og Skast herred ved Varde brugte man ligeledes jorddiger, medens man i Halland og Blekinge tit „indtepede“ med sten.

Det utærskede korn, der ikke kunne rummes i bøndergårdenes længer, blev sat i stakke på gårdspladsen eller i indhegnede stakhaver. Jens Remers i Veggerby syd for Nibe havde i 1616 fem kornstakke samt adskilligt korn med rivefoder og halm stående vest for gården i en „høgård“. Indgangen havde han lukket med en tørvestak, halvsjette alen (3,5 m) lang. Ridefogden Peder Hammer, der boede i en bondegård i Ornebjerg ved Vordingborg, havde stavrer i fæhavegærdet lige

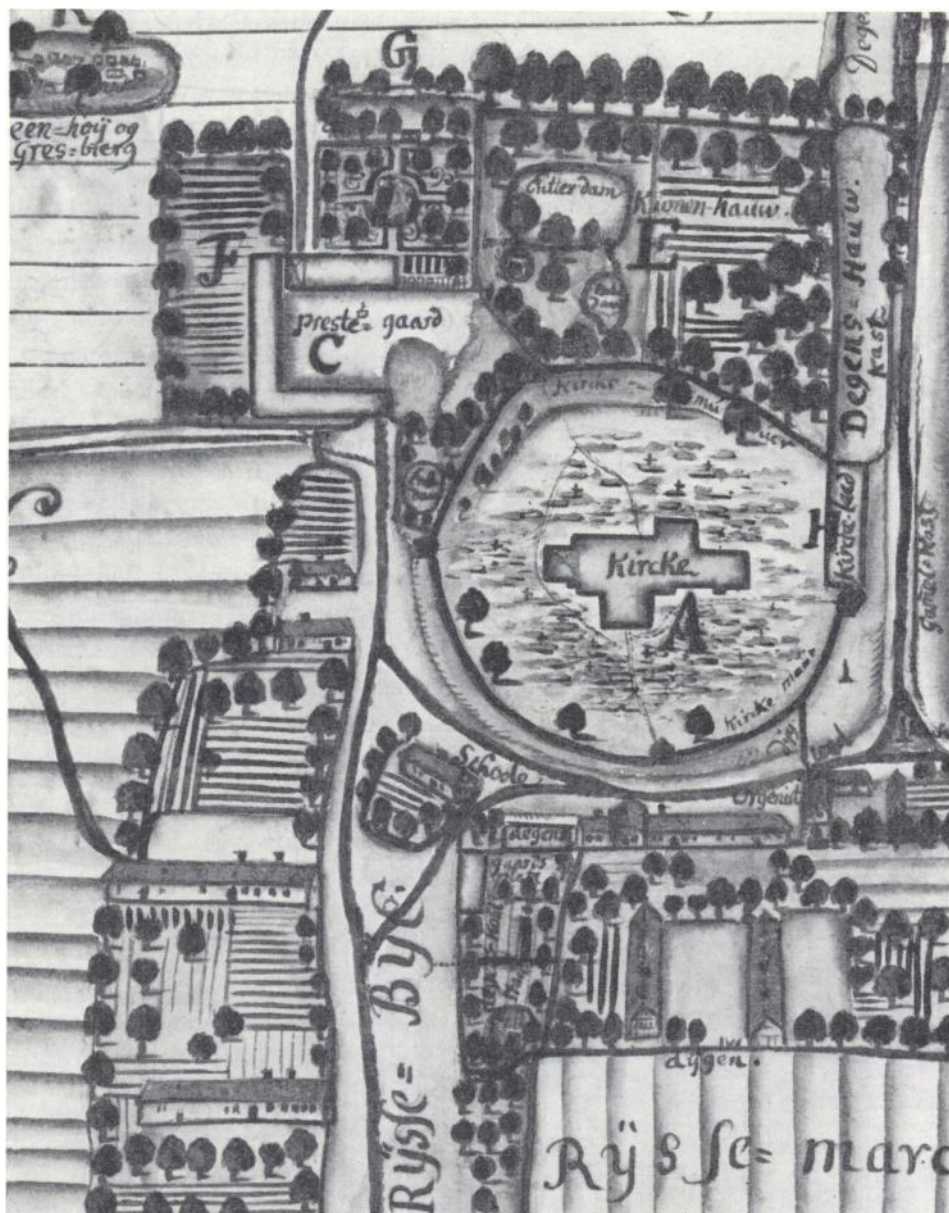
Haver og hegn

ved sin gadeport; én af dem var sværtet af krudtet fra den bøsse, hvormed han blev myrdet Mortensaften 1681. Omkring gården var velholdte haver med herlige „ymper“, podekviste, både af pære- og æbletræer. Og der fandtes stor rigdom på stenfrugt, bærfrugt og kraftige humleranker. Der var også yppige frugthaver i det østlige Skåne og på Lolland og Falster. Men på halvøen Ejdersted i Sydslesvig siger den lærde Peder Sax i 1636, at bøndernes haver var fulde af vinstokke og frugttræer med æbler, pærer, kirsebær og blommer. Den nytteplante, der var hyppigst i haverne hos bønder og husmænd, var kålen. Allevegne havde man i det mindste en kålgård. Derfor klagedes der hyppigt over, at grise, geder, harer eller andre dyr nedtrådte eller åd kålen. Ikke mindst for husmændene var det en livsnødvendighed, at konen kunne gå ud og skære kål om vinteren. I aftægtskontrakter betingede man sig ret til at tage den kål, man havde brug for. Niels Mikkelsen, der i 1690 på grund af alderdom overlod sin halve fæstegård i Lyngsbæk på Mols til Rasmus Rasmussen, skulle foruden husværelse i gården, samt rug-, byg- og boghvedeland have tre æbletræer i haven og den øvre ende af kålgården. Det skete også, at kålplanterne blev sat ude i marken. I Halland kunne der være en „liden plantehave“ ved stuevæggen, hegnet med stavre og ris (brudgærde), og i 1647 stævnedes Niels Isaksen for en kålhave, som havde ligget til Lars' gård i Arrød, Froste herred i Skåne.

Siden Christian den 1.s dage havde bønderne jævnlige fået påbud om at lægge „humlekuler“. Humlerødderne skulle lægges i fordybninger i jorden og rankerne derefter slynge sig op om høje humlestager. Myndighederne ønskede, at landets indbyggere selv skulle avle den humle, der var nødvendig for at brygge øl i tilstrækkeligt store mængder og af god kvalitet. Men det var ikke allevegne, naturforholdene tillod at følge recessernes ordlyd. På Lolland havde man dog, efter hvad Arent Berntsen skrev o. 1650, ikke nødig at købe fremmed humle. – Myndighedernes krav om at lægge humlekuler var imidlertid kædet sammen med påbud om at plante et vist antal ymper af åbild (æble), pære eller andre frugttræer, samt så hampefrø og sætte pilestager, som kunne slå rod og vokse op.

Til trods for, at bønderne i Åsum herred på Fyn ikke selv ejede deres bygninger, og gårdene derfor tit var miserable, havde de i 1645 sat pile og ymper og sået hampefrø efter recessens krav eller så meget, man havde plads til. På Herlufsholm-egnen var naturforholdene gunstige. Men to bønder i Ladby havde i 1633 undladt at sætte ymper og lægge humlekuler, skønt der ved deres fæstegårde var plads til henholdsvis 30 og 80 kuler. Bønderne kunne finde på mange slags undskyldninger for deres forsømmelighed. I Vigerslev, Valby og Vanløse ved København påstod de, at humlen aldeles ikke ville gro, og i Egeslevmagle og Hemmeshøj på Skælskøregnen var jorden for sandet. I Brønshøj havde man i 1632 ingen plads til humle; og en bonde i Gladsaxe klagede i 1627 over, at andre bønders kreatu-

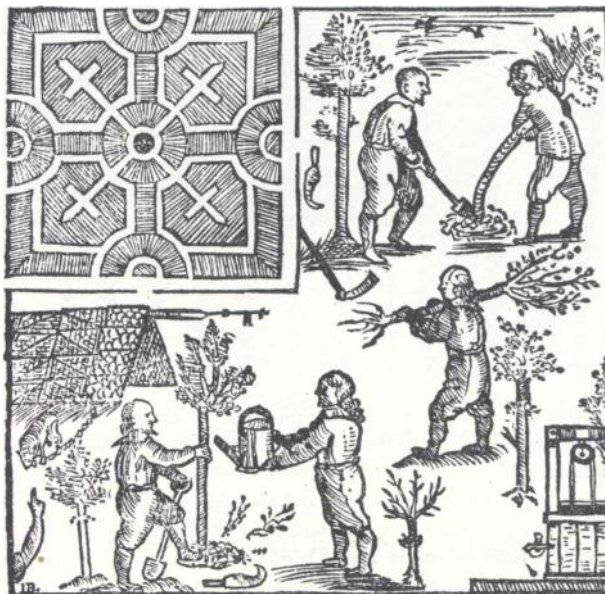
Haver og hegn

Landsbyens gårde og huse lå gemt mellem gærder og hegn. I Riise på Ærø var kirken midt i byen omgivet af en mur. Også bygaden var indhegnet. Ved præstegården fandtes en smukt anlagt barok have, øst herfor to andedamme, en brønd og en køkkenhave. Skolen lå for enden af degneboligen, der havde gårdsplads og have. Længere østpå lå organistens hus ved et led i et dige, der adskilte gaden i to dele. Tæt uden for byen ved præstegårdens toft ses en langdysse, hvis randsten og dyssekammer er vist med firkantede signaturer. Dyssen er stadig intakt med sine to kamre. – Jordebog over ærøske præstegårde ved Chr. L. Pape, 1734. Landsarkivet, Odense.

rer brød ind og ødelagde både humlekuler, pile og ymper. Christian den 4. forsøgte i 1620–32 at få bønderne i Salling og Fjends herred til at efterleve påbudet; men lensmændene indberettede gentagne gange, at der i lenet „er ingen lejlighed, at man kunne lægge enten humlekuler, sætte pilestager eller ymper“. I Fjends herred var jorden mager, skarp og bar, således at ingen træer eller frugt kunne finde fremgang. Desuden nedtrampede svin og andre høveder, hvad der kunne være sået og podet indenfor gærderne. Kun ved præstegårdene trodsede man naturen og havde en lille frugthave med kål og urter. I Besinge, Froste herred i Skåne, havde Laurits Gram i 1647 skaffet sig en humlehøve, idet han satte og oprejste et „teppe“ (hegn) på bygaden. Desværre havde han derved „frateppet“ mange af sine grander deres „fædrift og lovvej“.

Kom man sent om aftenen til en sjællandsk landsby og ville ind i en gård, fandt man, at gadeporten var lukket indvendig fra med lange stænger sat i slåen, og der var krog på såvel portlågen som fæhusdøren. Stødte længerne ikke helt sammen, havde man alligevel en gadelåge, der tit var stænget, når mandfolkene var draget af gårde. En søndag i august 1678 kom fire ryttere fra Vordingborg regiment ridende til Vester Egesborg med noget korn, de havde tyvstjålet. De bankede på tredingsfogdens gadelåge så længe og hårdt, at stablerne, der holdt hængslerne, sprang ud. Men en mand, der tilfældigt var på ægtkørsel for slotsfogden, var søgt ind i gården; og han fik en vognkæp i spænd bag lågen, så rytterne ikke kunne

Myndighederne forlangte, at bønderne skulle plante humle og „ymper“ af abild, pære eller andre frugttræer, samt så hampefrø. I Virum ved København var der i 1634 blommetræer i en æblehave; men mange bønder forsømte deres pligt. Her anvises hvordan man planter: en mand ryster træet, så jorden kommer ned mellem rødderne, mens en anden stopper muld ned med spaden. Nederst vandes det nyplantede træ. Måske passer lænkehunden på den opstabilede frugt? – Jørgen Holst: *Oeconomia nova paa Danske*, Kbh. 1649. Kgl. Bibl.

slippe ind. Konen i gården, Bodil, hentede en bøsse, der rigtignok manglede flintlåsen. Den stak hun ud gennem et hul i portlågen og fik dem til at søge andre huse. Den fremmede bonde var så skrækslagen, at han ikke turde lukke op, da væverens datter lidt efter ville søge ly. Men Bodil fik fat i byhornet. Med det gik hun ud på gaden og tudede alle kvinderne sammen i flok. Hun truede med, at de også havde bøsser, og at de ville sælge deres liv dyrt. Krigsfolkene havde nu lavet postyr nok; de red deres vej.

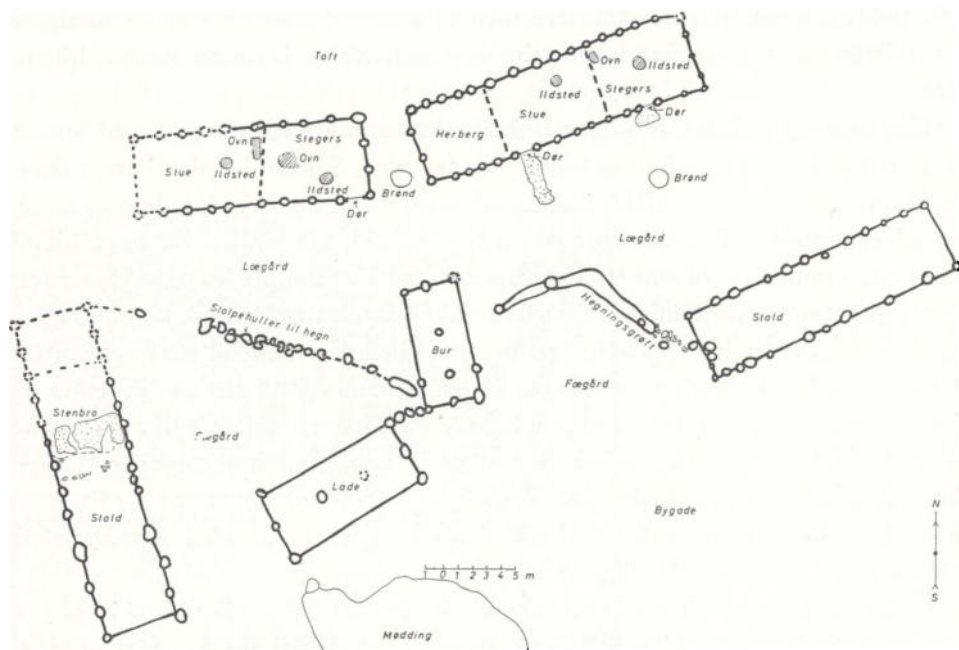
Gadeporten gjorde gavn ved at hindre småkræ i at løbe omkring uden for gårdens enemærker, men heller ikke større dyr, der blev sluppet løs på gårdspladsen, kunne stikke af. I gårdens bageste længe var der tit en tofteport, der vendte ud mod gårdens indhegnede toft. Her kunne bonden sætte et par stakke og græsse kælvekøer, småkalve, gæs og andre dyr, som man måtte have under særlig opsyn. Der kunne være lagt stenbro langs en stærkt skrånende bakkeside for at lede overfladevandet uden om de svage lervægge. Men på selve gårdspladsen var der yderst sjældent brolægning. Højest havde man smidt nogle kampesten, potteskår og andet affald, i de fordybninger, der altid blev foran indgangsdørene. Derfor var gårdsrummet, skønt en fredelig plet, ikke lige fremkommelig til alle årstider. Her holdt hønsene til, i forsommeren med kyllinger. Ænder og ællinger snadrede i vandhullerne. Gæs og katte, smågrise og hundehvalpe færdedes iblandt hinanden.

Blev hvalpen et halvt år gammel, skulle dens ene forben afhugges ved knæet, hvad enten den gik løs eller var lænket i gadeporten. Således lød den i 1640 skærpede forordning, og den gjaldt i lige grad præsters og fogeders hunde som fæste- og selvejerbønders. Påbudet blev dog ikke overholdt alle vegne. En augustdag i 1641 var Frands Henriksens hund i Kapedrup på Fyn sluppet løs og stod og snerede i Jens Sørensens humlehave. Det var ikke første gang, den gik løs om dagen, og den var ikke lemlæstet. Derfor måtte ejeren bøde en tønde øl efter vedtægten. I Orre ved Varde fandt man en dag i 1639 Thames Olufsens gås liggende på jorden, øjensynlig ihjelbidt af en hund. Men da Thames var slem til at lade sine dyr løbe omkring overalt, fik han besked på at holde sine indhegninger vedlige, lukke sit gårdsled og holde sine gæs på sin egen toft. Nogle steder var det ligefrem forbudt at holde gæs, fordi de gjorde skade på kornet, således i Rousthøje på samme egn. Mange havde alligevel en fire-fem stykker.

Foran stuelængens vinduer stod bikuber, bundet af halm, eller bistokke af træ i en særlig indhegning: bihave, bigård, vinduesgård eller fredshave. Havde gårdbrugeren mange bier, satte han dem undertiden ud hos fremmede. Ridefogden Peder Hammer havde i 1677 12 stader stående hos skovfogden i Skovhuse og 7 hos en mand i Lundby. Bistaderne kunne også stå i en skovpart, eller – som et sted på Djursland – i frugthaven, eller i en pil i kålgården.

Bag gadeporten – bigård, stakplads, brønd og fægård

På Sjælland var gårdspladsen somme tider delt i to halvdele. I Store Valby ved Slagelse gik i den nordvestligste gård et hegn skråt fra gadelågen ved det sydøstlige hjørne af den firelængede gård til det nordvestlige hjørne foran stuelængen. Den del af gårdspladsen, der lå ind mod vest- og sydlængen var antagelig beregnet til kvæget, der her kunne bevæge sig frit omkring og til visse tider blive vandet, malket eller måske fodret. Den anden halvdel ved stuelængen og østlængen var til gengæld fri til formål, som ikke vedkom kreaturerne. Her kunne der være bi-stader, kornstakke, vognskjul eller lignende, og her var også gårdens brønd. Nabo-gården østfor var ligeledes delt i to dele, men ikke alle gårde i landsbyen fulgte dette mønster. Den største af dem, der lå lidt for sig selv i sydøst, havde en ind-hegning uden for længerne i hjørnet mellem to af udhusene mod sydvest. I 1628 havde en mand i Husum ved København overladt en del af sin gårdsplads til Oluf Mortensen i Herlev. Oluf fik lov til at sætte sit korn og foder fra vognskjulet til lodøren. Men der måtte være agerum på begge sider, og han skulle selv sætte hegn omkring, så kvæg, der kom i gården, ikke gjorde skade på stakkene. Også på Djursland kunne et særligt gårdsrum være skilt fra, hvori brønden var, „kiel-gården“.

Denne plan viser længernes beliggenhed og indretning i gårdene nr. 3 og 4 i Store Valby ved Slagelse i sen-middelalderen. Adskillelsen mellem „lægård“ (til bistokke, stakke, brønd etc.) og „fægård“ (til husdyrene) bibeholdtes rimeligvis til efter 1600. I gård nr. 17 lå fægårdsindhegningen dog uden for gårdens fire længer. På Bornholm findes denne opdeling af gårdspladsen stedvis den dag i dag. – Tegnet af Ax. S.

Brønden var i reglen sat af kampesten som denne, der blev fundet i Store Valby ved Slagelse. Man gravede et tragtformet hul, anbragte en ramme af fire egestokke („brøndåget“) i bunden. På denne stablede man stenene, idet den opgravede jord blev stampet fast bag dem, så de sad i spænd. I reglen byggedes et „brøndværge“ af træ omkring hullet, for at småkræ og børn ikke skulle falde i. Undertiden havde man også en brøndvippe til at hejse vandspanden op med. – Nationalmuseet fot.

Hos Jep Nål i Holsted ved Næstved lå møddingen uden for hans led på gaden. Ligeså ved gårdene nr. 3 og 4 i Store Valby. I Jylland lå møddingen tit på gårdspladsen, og på Vardeegnen var dette almindeligt, men i Sunds præstegård lå der to møddinger uden for gårdens længer, hvortil kom en særlig mødding til hestegødning. På Sjælland stod der ofte på gårdspladsen en havrebod rejst af fire utilhuggede stolper, foroven samlet med remme, hvorover der lå et lag rafter. Oven på rafterne satte man en stak havre i fred for musene, eller man kunne sætte noget tærsket halm. Forneden stillede man vogne i skjul. Her havde man også undertiden brænde, eller man havde bygget en svine-„egel“ af lægter. Boden var undertiden lukket med klinevægge.

To bønder i Allerup ved Varde delte i 1638 gård og gårdsrum i to dele. Hvad der fandtes af løse kampesten ved gården, skulle den ene have så mange af, at han kunne sætte en ny „kiel“ (brønd). Hver havde sit eget vandtrug til kreaturerne. Sådanne brønde lavede bønderne på den måde, at de i bunden af et 6–8 alen dybt gravet hul lagde en firkantet ramme af egeplanker. På dette „brøndåg“ rejste de så en rund mur af kampesten helt op til jordfladen uden brug af mørtel. Til sidst stampede de jorden til bag stenene, så de ikke kunne skride udad; indad mod brønden holdt de hinanden i spænd. Var brønden dybere, kunne man ikke bruge brøndvippe, men måtte hejse spanden ned med hænderne eller med en vinde. Men undertiden satte man blot en tønde ned i jorden, hvis grundvandet stod højt. Den brønd en bonde i Faurås herred i Halland 1646 havde i sin have,

var kun et lille hul. Men fra den hentede man også kun vand til at vande kål og blege lærred.

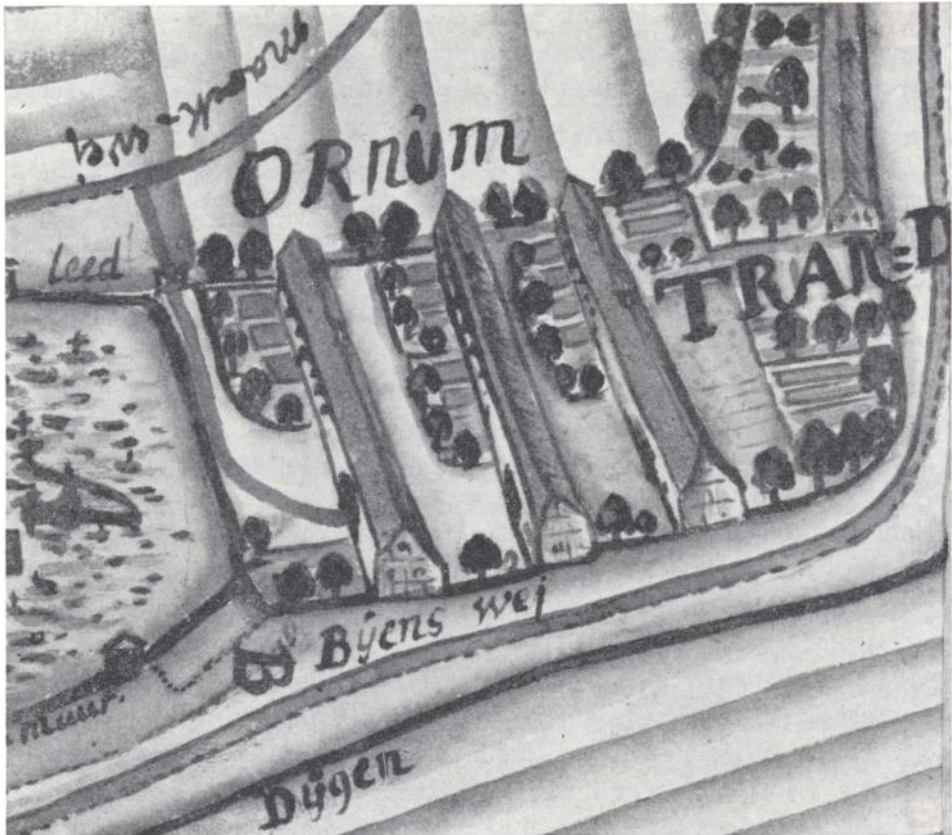
I 1600 årene blev bøndernes bygninger fornyet og ombygget som ingen sinde før. Tusindvis af stråtede længer var blevet flammernes bytte under fjenders hærogen og hjælpetroppers huseren, og mange var sunket sammen på grund af fæstebondens armod, eller længer, der stod tilbage, var blevet taget i brug af husmænd, håndværkere og indsiddere. I det sydlige Jylland lå hele landsbyer uddøde af pest. Overalt var mennesker omkommet af sygdom og hunger, adskillige var dræbt eller flygtet. Men krigsbegivenhederne var ikke ene årsag til, at mange bøndergårde lå øde.

I Åsum herred på Fyn, der ikke blev berørt af fjenden under Kejserkrigen, var der i begyndelsen af 1640erne adskillige øde gårde og huse, og mange bygninger var brøstfældige. I landsbyen Nere (nu Sdr. Nørå) var således ikke mindre end 39 gårde brøstfældige i 1642, og nogle af bygningerne havde været øde i flere år. At en gård var øde, betød ikke altid, at den var ubeboet, men at jorden var ude af drift, og der derfor ikke blev svaret skat af den. Ofte forsøgte forarmede fæstere at få en gård, der var ansat til en hel gårds skat, nedsat til en halv- eller kvartgård. Det var svært for hovedgårdsejeren, „husbonden“, at finde nye fæstere til forladte gårde, selv om de lokkede med flere års skattefrihed og hjælp til genopbygningen. Gennem lang tid havde adelen søgt at udvide sin hovedgårdsjord ved køb og mageskifter, og mange bøndergårde var forvandlet fra selveje til fæstegods ved anvendelse af såvel gode ord som trusler. Ofte fik fæsteren frihed for ægt, pligt-kørsel, og arbejde på hovedgården i sin egen tid og ret til at blive boende i sin gård. Men for de kommende slægtled af fæstebønder voksede forpligtelserne, og mange formåede ikke at bære byrderne, men sank ned i dyb armod og afhængighed. De dårlige tider, der fulgte med rustninger og kriges hærvinger, gjorde det ikke bedre.

I nogle egne af landet ejede fæstebønderne selv deres gårdes bygninger, således på Vardeegnen, på Kronens gårde i Odsherred og Nordsjælland og på nogle af småøerne samt stedvis på Lolland. Ved fæsteoverdragelse måtte den nye bonde derfor købe bygningerne af den tidligere fæster eller hans arvinger, og mange var tilbøjelige til at ofre mere på vedligeholdelsen, når det kom dem selv tilgode. I Christian 5.s danske lov blev det forbudt landsbyernes bønder at nedbryde længerne på en gård, før den havde stået øde „på års og dags tid“. Skete det alligevel, skulle granderne genopføre den.

Det var dog svært at lade øde gårdes bygninger stå urørt. I 1685 gav Jørgen Pedersen Smed sig en aften før solnedgang til at slå „dagerne“ (naglerne) for bjælkeenderne på Refgården i Pederstrup ud med en økse, så væggene skiltes ad,

Gårdene på Ærø og Als bestod i reglen kun af én lang længe, således i landsbyen Tranderup, hvor tre gårde lå parallelt med hinanden syd for kirken med staldenden mod gaden og urtehave foran vinduerne i stuehusenden. Øst er opad på kortet, og haverne lå besynderligt nok på nordsiden af husene. – Jordebog over ærøske præstegårde ved Chr. L. Pape, 1734. Landsarkivet, Odense.

og dagen efter kørte han stolper og bjælker med hest og vogn hen til sit eget gårdssted. Han undskyldte sig på Sdr. Djurs herreds ting med, at han havde fået herredsfogdens tilladelse. Det skete også, at naboer gravede ler op på en ødegårds gårdsplads, eller at de kørte møget væk fra møddingen, og strøede det på deres egne agre. Husbonden greb undertiden til at lade en ødegårds vidtspredte agre dyrke under hovedgården og leje bygningerne ud til husmænd. I andre tilfælde rebede og skiftede et par naboer den øde jord mellem sig. Måske brugte de også nogle af bygningerne, medens andre blev indrettet til bolig for inderster (jordløse husmænd).

Det var en fast regel, at gårdenes længer lå i øst-vestlig eller nord-sydlig retning. Men antallet af længer vekslede fra egn til egn. En gård kunne bestå af en, to, tre,

fire eller endnu flere længer. Antallet stod til en vis grad i forhold til gårdens størrelse og driftsform. En fæstebondes gård, der lå nær ved sin hovedgård, måtte foruden plads til korn og kvæg også have plads til ekstra trækdyr (heste) af hensyn til arbejds- og ægtkørsel. Havde gården store kornarealer, eller lå den ved marsk og eng, krævedes mere laderum, end hvis dens tilliggender for en stor del var skov eller hede. De fleste én- eller tolængede gårde var småbrug. Men man kunne ikke uden videre slutte fra antallet af en gårds længer til dens virkelige størrelse. På de nordfrisiske øer, i det vestlige Jylland og på nogle af øerne i Øst-Danmark lod man tit størsteparten af avlen stå ude i stakhaver eller på gårdspladsen. Der kunne dog være tag over. Således havde man i Sønderjylland og dele af Nørrejylland ofte en „hjelms“, et tag på fire stolper, hvorunder kornet blev sat. Eller man opførte en bygning med vægge af brædder, lyng eller strå.

I 1690erne så man i sjællandske landsbyer mange trelængede, men endnu flere firelængede gårde, og gårdene på den skånske slette lignede ved adskillelsen fra Danmark til forveksling de sjællandske. Man så også mange tre- og firelængede gårde på Fyn og Djursland så vel som på ryttergodset ved Skanderborg og Kolding. Der fandtes i 1600 årene næppe ret mange bøndergårde, der bestod af fire helt sammenbyggede længer, de fleste bygninger havde frie gavle. Tre- og tolængede gårde så man f. eks. mange af på Falster, i Himmerland, i Skodborg og Vandfuld herreder ved Lemvig og på Vardeegnen. I Skast herred ved Varde var der i 1630erne af 27 gårde 6 med fire længer, på 12 var der tre længer og på 9 to længer. I Ty, på Mors og i dele af Vendsyssel og Vestjylland lagde man især mærke til, at mange gårde bestod af to parallelle længer, hvis gavle vendte i øst-vest. Der var beboelse og stald i den ene længe og lade i den anden. I sognene Sael og Gullev mellem Viborg og Randers ejede hovedgården Frisholt 37 fæstegårde. To af gårdene lå for sig selv, men resten var samlet i fire små landsbyer på fra to til syv gårde foruden den store Sael by på 19 gårde. Af de 35 gårde, der lå i landsbyerne, havde 16 gårde fire længer, mens 19 var trelængede. Nogle af de mindre kaldtes halvgårde, men mange af dem var vistnok bygget sammen to og to i en firelænget form.

Der var mange énlængede gårde på Møn; og på Ærø, Als, Sundeved og Angel var der en tydelig hovedlænge, hvortil kunne knytte sig små fritliggende bygninger, en lade eller en bræddeklædt hjelm. I det sydøstlige Slesvig var der store, énlængede gårde, hvori stald, lade og bolig lå sammen i ét rum. Et vist antal mindre bygninger hørte dog til hovedhuset, der efter nordtysk skik ikke var orienteret efter verdenshjørnerne, men vendte gavlen med dens store port ud mod landsbygaden. I denne „nedersaksiske“ gård, som man har kaldt typen, var det store hus både meget højere og bredere end bondebygninger i de øvrige danske lande. – I Nordfrisland fra Husum op til Tønder og på øerne i Vadehavet byggede man

efter den store stormflod i 1634 bolig og stald i én længe. Hertil føjede man en ladelænge, hvis ydervægge undertiden var dækket af en tynd beklædning af tagrør. Og fra midten af 1600 årene forbandt man tit de to længer med en bred gang eller kort længe, hvori der var tærskelo, således at anlægget virkede trelænget. – Marskbønderne på halvøen Ejdersted byggede en art firelænget gård „Heuberg“ eller „Haubarg“, ligesom i Nordholland og visse egne i Østfriesland. Alle fire længer og gårdspladsen „de Vierkant“ i midten dækkedes af ét mægtigt tag, der blev båret af fire eller seks høje stolper. Længere nordpå langs Vadehavets kyst var det kun enkelte storbønder, der havde bygget Haubarge.

I 1600 årene brugte bønderne fortrinsvis byggematerialer, der var let tilgængelige på egnen. Hvor der var overflod af træ, opførte de husene helt af eg eller fyr som bulhuse eller blokhuse. Hvor der var langt til skov, var man begyndt at bygge af brændte mursten. Men i størsteparten af landet blev de fleste huse opført med bindingsværk. Det vil sige, at man nøjedes med træ til de bærende og afstivende dele, mens mellemrummene i væggene blev udfyldt med lerklining.

Gårde og huse af bindingsværk prægede landskabet fra syd for Halmstad ned gennem den skånske slette til Bornholm, på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn, Småøerne og i det meste af Jylland undtagen de sydvestlige egne. Ville en bonde bygge en ny bindingsværkslænge på samme fuldkomne måde som præsten eller herremanden, lod han huggeren tildanne tømmeret, udstemme huller og tappe, bore for til nagler og til slut forestå rejsningen af huset.

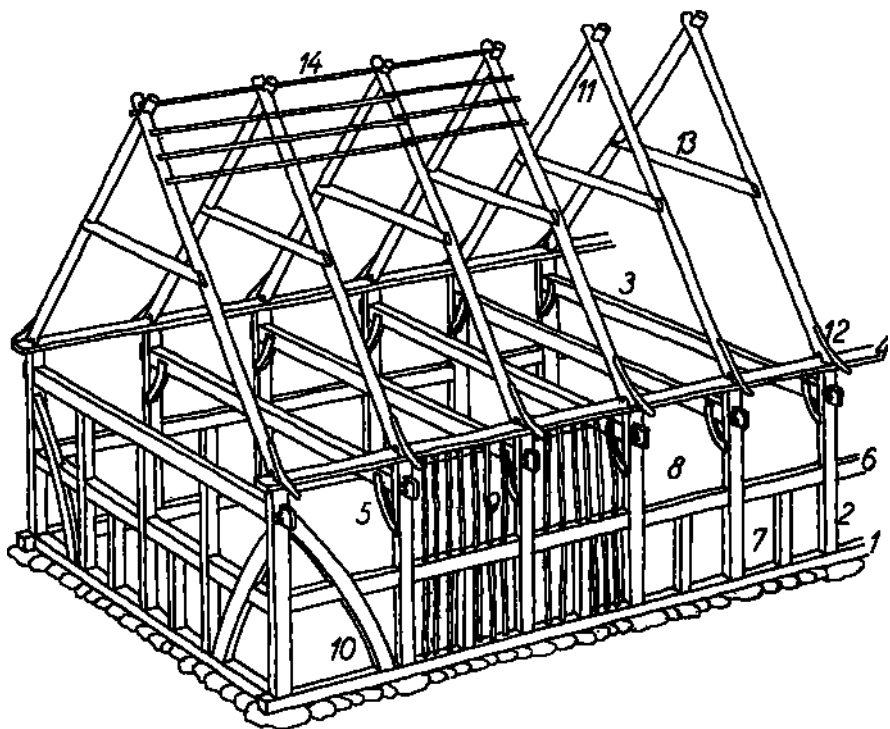
„Jordleideren“ eller „sylldræt“ lagde man på kampesten. Heri var stolperne tappet. Foroven blev de parvis i husets tværretning forbundet med bjælker, der var tappet igennem dem, så bjælkehovederne ragede ud fra væggen, fastholdt af nagler på tværs. Tagremmene „leiden“ var fældet ned over stolpetappene, og korte vandrette tømmerstykker, „løsholter“, var tappet i stolperne, så de delte hvert „fag“, „væggerum“ eller „binding“ i over- og undertavl. Både i over- og undertavl sad lodrette stave – „støjler“ – i spænd, „vendret“ med indflettede kviste og klinet med ler. På tagremmen stod spærene, „spændtræerne“, „sparrerne“ støttet til stolpetappene. Vandrette hanebjælker øverst i tagrummet forbandt hvert kobbelt spær, og rækker af lægter – ikke alene af fyr, men også af forskellige slags løvtræ – på langs hen over spærene, var underlag for stråtaget.

Velstående bønder i det sydlige Østjylland og østlige Sønderjylland brugte svært egetømmer og fyldte mellemrummene mellem stolperne ud med ekstra brede løsholter og lodrette „dokter“. Brændte sten, muret i mønster, udfyldte resten af tavlene, som det ses på stuehuse fra Vejstruprød og Gjerner, der fik lov at stå indtil vor tid.

Mange steder beskyttede man de underste klinede tavler mod regn og sne med

Bygningernes art – bindingsværk, bulvæg eller grundmur

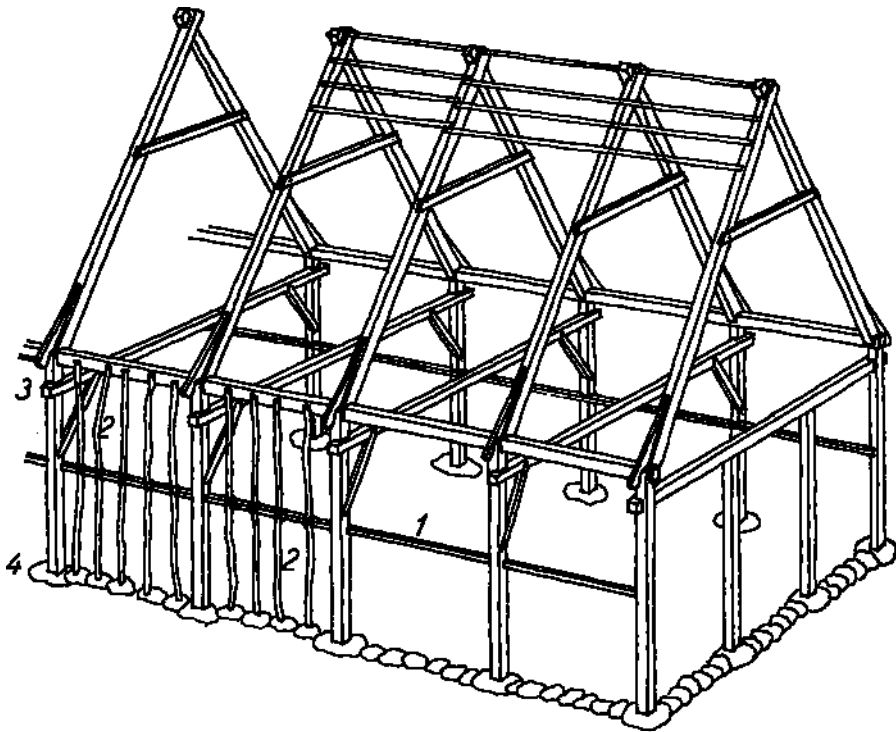
strå, fastholdt af lægter, eller i Nord- og Vestjylland med „sadder“, græstørv, der var stablet op mod væggen. I Vendsyssel, Himmerland og på Vardeegnen lukkede man – især i fæhuse, fårehuse, og lader – tavlene med jord og fladtørv. Mange steder byggede man huse uden vægge, med spærene sat direkte på jorden, „spændhuse“, eller man gravede vægstolperne ned i jorden. I Sael øst for Viborg var der i Rasmus Jensens gård i 1720 foruden et stuehus på 13 fag, i laden „8 spænd på leder og 6 spænd jordgraven“. Det søndre hus bestod af 9 „bindinger“, det østre hus af 12 „bindinger“ og endnu et lille hus bestod af 7 „bindinger på rav (rad)“. Og der fattedes „leder til 8 spænd hus“. Det ser ud til, at lederne under de 8 spænd på laden var brøstfældige, og at yderligere seks kobbelt spær var gravet ned i jorden med enderne. Ingen af vægstolperne i „bindingerne“ var jordgravet. Men i Christen Christensens gård var der i laden 14 bindinger, hvoraf de 10 var jordgravet. I vesterhuset var alle 12 bindinger jordgravet, og i østerhuset var der 8

Ville en bonde bygge en længe af bindingsværk på samme fuldkomne måde som byens borgere, præsten eller herremanden, lod han huggeren udstemme taphuller, bore for til nagler og sammenføje tømmeret som vist på denne tegning. De enkelte dele blev betegnet: 1) „jordleide“ eller „syldtræ“, 2) stolpe, 3) bjælke, 4) „overleide“ (tagrem), 5) „bjælkebånd“, 6) „løsholt“, 7) „dokke“, 8) „væggerum“ (fag), 9) „stavrer“ eller „støjler“, 10) skråstiver, 11) „kobbelt spændtræer“ eller „sparrer“, 12) „skalk“, 13) „hanebjælke“ og 14) lægter. – Tegnet af A. Blinkenberg efter F. Kirk.

bindinger, en port og „3 bindinger jordgravet“. I de 15 bindinger stuehus var der ikke jordgravede stolper, men i Anders Ipsens gård var stolperne i alle fire længer jordgravet. Kongen havde rigtignok allerede i 1554 forbudt bønderne i Nørrejylland at jordgrave stolper. Også på Sjælland blev der imidlertid opsat vægge med jordgravede stolper, således i et stuehus i Pebringe o. 1600, men stolperne stod oftest direkte på store syldsten. Der kunne da ligge løse fodstykker imellem dem.

I modsætning til præste- og herregårdslængerne med deres stift leddelte og sammentappede tømmer skelet, var der i de fleste bøndergårde i Skåne og på Sjælland nord for en linje fra Stevns til Slagelse hvidtede længer, hvori man ude fra knapt anede faginddelingen. Man så ingen løsholter eller dokker mellem de overkalkede stolper. Alt tømmer var bladet sammen, det vil sige skåret ind i hinanden i stedet for at være tappet. Løsholterne var erstattet af lange tynde lægter, „sidebånd“, der strakte sig over flere fag, bladet på (skåret halvt ind i) indersiden af

I Skåne og på Sjælland nord for en linje fra Stevns til Slagelse var bøndergårdenes tømmerstykker ikke tappet sammen, men „bladet“, d. v. s. skåret ind i hinanden. I stedet for løsholter var et langt „sidebånd“ bladet på indersiden af stolperne fæstnet med trænagler. Bjælkehovederne sås som firkantede knuder på ydersiden af stolperne, som de var skåret halvt ind i. 1) „sidebånd“ (indvendigt), 2) stavrer, 3) bjælkehoved, 4) syld af kampesten. – Tegnet af A. Blinkenberg efter G. L.

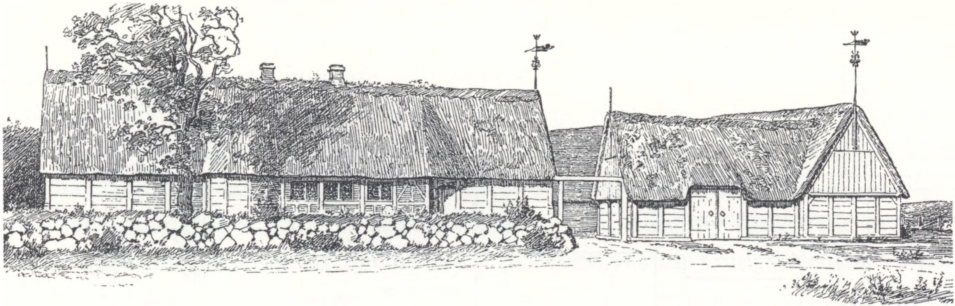
stolperne, fæstnet med trænagler. Bjælkehovederne sås som firkantede knuder på siden af stolperne, som de var skåret halvt i halvt med – „glammet“. Tagremmen lå i et hak på indersiden af stolpeenderne. Samtidig med, at mange bøndergårde måtte genopføres efter Svenskekrigene, forsvandt denne byggemåde fra Midtjylland, mens en nærbeslægtet konstruktion med udvendige sidebånd i løbet af 1700 årene erstattede den i det østlige Sjælland. I de ældst bevarede dele af stuelængerne på Kongsgården i Lejre og Pebringegården fra tiden lige efter 1700 ses rester af udvendige sidebånd. Kun i Odsherred er den senmiddelalderlige konstruktion med indvendige sidebånd bevaret op til vor tid. På Djursland kendte man den imidlertid i 1608; i et gadehus på Lyngby gade var 16 „stokkelev“ (støjler?) faldet ud. Lervæggene var væk, og tolv „bjælkebånd“ (skråbånd) samt sidebånd var afslagne og borte, foruden at lægter, tag og gavlbjælker manglede. På en gård opført i 1652 i Lilleryd – nu i Frilandsmuseet ved Helsingborg – er der indvendige sidebånd i udhuslængerne. Men både de og stuelængen er opført helt af træ, og sidebåndene adskiller de lodrette brædder i overtavlene fra de vandrette „bul-fjæle“ i undertavlene.

Huse, hvis vægge bestod af sådanne bulfjæle, brede egeplanker indføjet i dybe riller (noter) i stolpernes sider, mødte man østensunds, hvor der var løvskove, i Halland, Skåne og Blekinge bortset fra landsbyerne på sletten og nåleskovsområdet i det nordligste Skåne. Her oppe byggede man blokhuse, hvis lange lige stammer var hugget sammen i hjørnerne. I Sønderjyllands østlige egne så man mange steder flere bulhuse end bindingsværkslænger, og plankerne kunne være op til en meter brede. I den førnævnte gård i Vejstruprød var der kun udmurede tavler på kvistene, medens resten af gårdens bygninger var bulhuse. Stuelængen på Blåsholm ved Åbenrå, der var opført på stærkt skrånende terræn i begyndelsen af 1600 årene, var i den ene ende et to-etages bulhus med sal foroven og kostald nedenunder.

Man kunne også finde rester af bulkonstruktioner i Slesvigs vesteregion. En lade fra 1643 mellem Husum og Tønder var opført med bulfjæle under løsholterne og murede overtafler. I de nørrejyske skovegne helt op til Randers byggede man huse med bulfjæle foroven og klinede eller murede tavler foroven. Grunden til, at man sparede på bulfjæle i Nørrejylland, var ikke mangel på tømmer. Thi dimensionerne af bindingsværkets stolper og fyldtømmeret i tavlene var tit så svære, at der gik mere tømmer til, end hvis man havde brugt de tyndere bulfjæle. Men allerede i 1554 havde kongen forbudt bønderne at bruge „fjæletømmer eller bulvægge“ i deres huse, og alene kline og lukke dem med ler og sten. Forbudet blev tillempet, så man nøjedes med fjæle i undertavlene, men førte ikke til besparelse af tømmer.

Allerede før 1600 årene var mange bønderbygninger på øerne langs Slesvigs vestkyst opført udelukkende af hjemmebrændte teglsten, muret op med muslinge-

Bygningernes art – bindingsværk, bulvæg eller grundmur

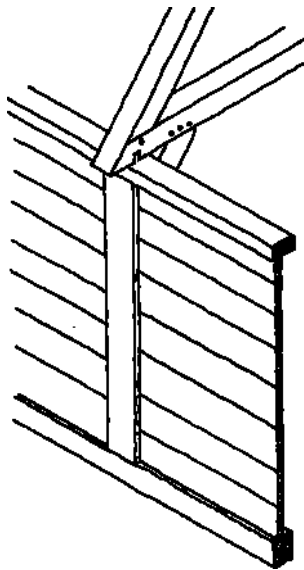
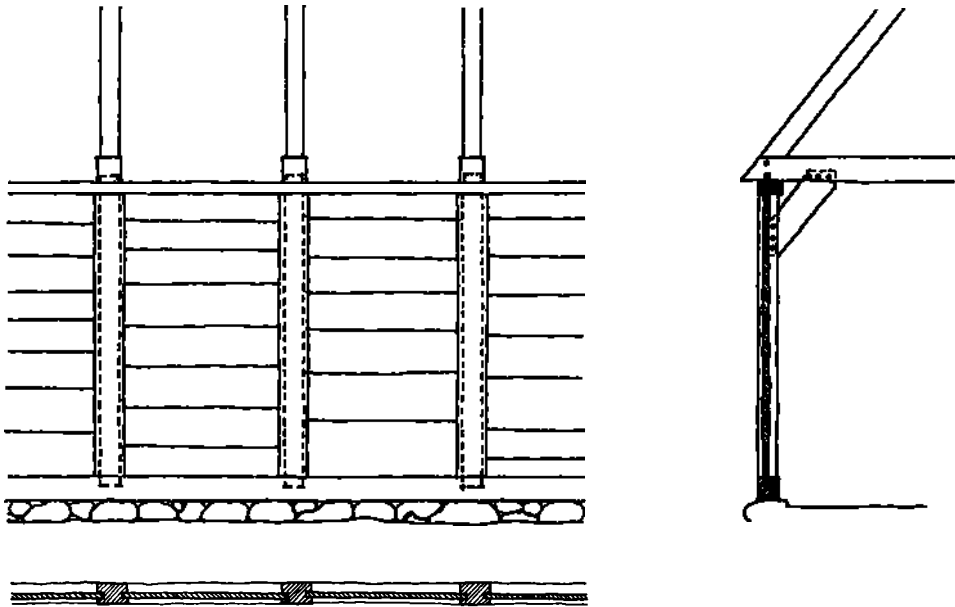

I det skovrige Østjylland og i de skånske landskaber byggede bønderne hele gårde af tykke egetræsfjæle, „bulplanker“. I 1690 opførtes en sådan gård i Vejstruprød tæt ved Skamlingsbanken. En del af stuevæggene var dog bygget med bindingsværk. Øverst på de lodrette gavle sad vejrløjerne. – R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde, I, Slesvig, 1892.

kalk. Efter den store stormflod i 1634 blev de ødelagte genopført, og antallet af murede huse øgedes på hele vestkysten. I anden halvdel af 1600 årene dukkede flere og flere grundmurede bygninger op, og denne udvikling forstærkedes efter krigsfolkenes ødelæggelser. Længere inde i landet i Bevtoft lærte præsten Jørgen Boysen bønderne at brænde mursten omkring 1670, og andre fulgte i hans spor.

Bøndergårdenes tage blev langt fra allevegne båret af spær, der stod på vægremmen. I mange huse var der rejst en række svære stolper, „støtter“ eller „suler“ midt ad huset; undertiden var de gravet ned i jorden som i det førnævnte stuehus fra o. 1600 i Pebringe, i en gammel længe i Store Valby ved Slagelse på samme tid, og i en lade i gården fra Vinkel, der nu findes i museet på Hjerl hede. Sulerne var kløftede i toppen og bar heri en rygås, hvorpå „hengeltræer“ var hængt fast ved hjælp af svære nagler. De svarede til spærerne på huse uden indvendige støtter. Hengeltræerne støttede ganske vist forneden på tagremmen, men størsteparten af vægten lå på rygåsen, ikke på væggene. I Jylland byggede man sulehuse fra egnen mellem Lemvig og Herning i vest, til Hobro i øst. Her manglede i 1684 to „højsyller“ i et ladehus i Sønder Onsild, og to år efter blev Søren Kash i Skrødstrup af skovfogden beskyldt for at have hugget og bortført en egestub fra skoven og brugt den til en højsule. I Vesterbølle i Vesthimmerland opførte præsten i 1686 en hølade på fem høje suler. Og i en halvgård i Pederstrup på Djursland var tømmeret på begge sider af det 11 fag lange „isterad“ (stuehus) og på fæhuset i 1689 ganske ødelagt og „hang på støtter“. Også i Bjerge herred ved Horsens og på øen Endelave var der sulebygninger. På Nordvestfyn, der fra gammel tid ad søvejen var nær knyttet til Bjerge herred, fandt man huse opført med suler i enhver landsby. På Rolsted møllegård ved Odense var i 1646 et herbergshus med spænder og lægter blevet bortført, og af langladden var afbrudt så meget som et fag, „der stod på

Bygningernes art – bindingsværk, bulvæg eller grundmur

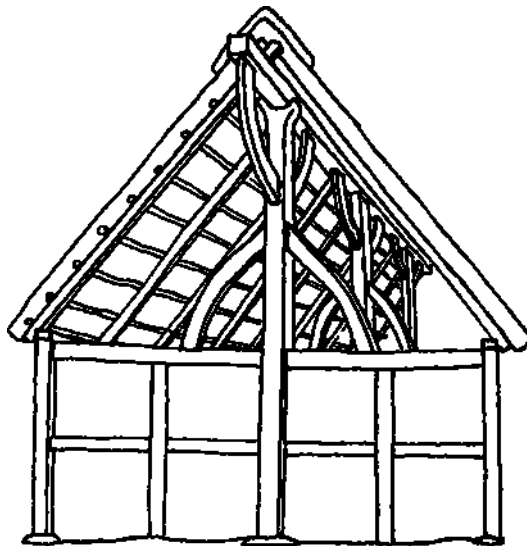
Bulvæggene blev opført med stolper, der stod på et syldtræ og bar en tagrem ligesom i bindingsværket. Men væggene udfyldtes med vandrette egetræsplanker i stedet for med lerklinede tavler. Plankerne havde foroven en skarp ryg, der skjultes af den overliggende plankes fure eller „not“. Også i stolpernes sidekanter var der noter, hvori plankeenderne var indføjjet. Tegnet af Agnete Blinkenberg.

høje støtter“. På de sydfynske øer fandtes blandt andet sulehuse på Strynø. Men suler var desuden almindelige i Hallands bulhuse, således i udhusene til en gård i Åkraberg fra begyndelsen af 1700 årene, som har stået indtil vor tid. Også i Blekinge fandt man huse med suler under rygåsen.

Mange steder i landet gjorde man bindingsværkshusene bredere ved at forlænge taget ned over et „udskud“, hvis lave ydervæg kunne strække sig over nogle fag eller hele den ene langside som på Lolland. I Ty, det nordlige Hardsyssel (Ringkøbing amt), Viborgeggen, Salling, Mors, Himmerland og Vendsyssel var der tit udskud hele vejen rundt, bortset fra stuehusets vinduesvæg. De indre Stolper bar spærtaget ved hjælp af „højremme“. Spærene var forlænget med „skalke“, der bar udskudstaget. De lave udskudsvægge og det store tag beskyttede den bærende konstruktion mod det barske vejr i Nordvestjylland. Undertiden blev bjælken tappet i højremsstolperne så langt nede, at den øverste del af disse stolper („ben“) måtte afstives med en ekstra overbjælke på højremmene. Lange krumme skræstivere, der gik fra midt på stolpen tværs over underbjælken og op til overbjælken, stivede huset af, som det ses i Vinkelgården fra 1600 årene (nu i museet på Hjerl hede).

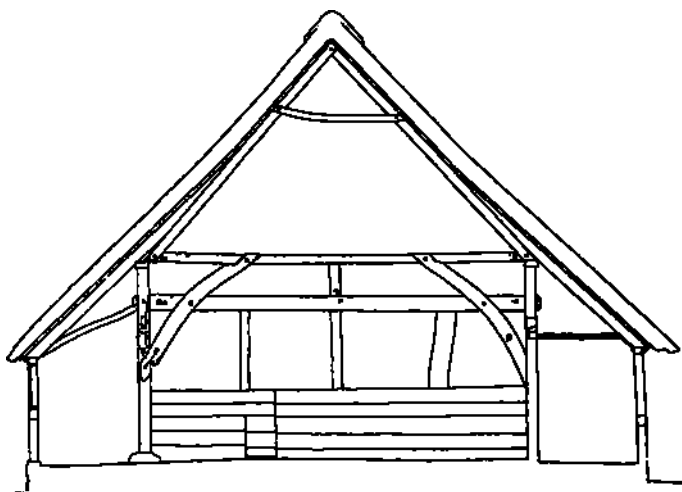
Husene var tækket med langhalm eller tagrør. Men hvor dette materiale var vanskeligt at få fat i, kunne man tække med græs- eller lyngtørv og jord. Og i det vestlige Vendsyssel var husene i 1630erne undertiden tækket med fjæl belagt med græstørv. I 1692 lagde den kendte læge Holger Jacobæus på rejse i Vendsyssel mærke til, at husene i landsbyerne nord for Aalborg var tækket med lyng. På sam-

Der var ikke spærtag i alle bøndergårde. Nogle steder brugte man at rejse en række „støtter“ eller „suler“ langs ad husets midterlinje, stående på kampesten eller i gravede huller. De endte foroven med en grenkløft, hvori en rygås hvilede. I stedet for at rejse spær på vægremmen, hængte man i disse sulebygninger „hengeltræer“ over rygåsen v. hj. a. svære nagler, hvorved vægten væsentlig kom til at hvile på sulerne. Der var større afstand mellem sulerne end et almindeligt bindingsværksfag. – Axel Steensberg: Gamle danske Bøndergaarde, 1943.

me måde var et ti fags stuehus i Askov ved Vejen tækket i 1657. De lokale tækkemænd var afhængige af, hvilket arbejdsmateriale, der kunne skaffes. Strå og tagrør blev anbragt på lægter, og tækkeren og hans hjælper bandt det til lægterne med tækkedæppe, vidjer og halmbånd, eller de syede stråene fast med snoede „simer“ af langhalm. Man bandt altid stråtagene i Danmark øst for Lillebælt og i de skovrige egne af Østjylland indtil en linje, der buede noget mod vest mellem Skanderborg og Hobro. I det øvrige Jylland fra Skagen til Ejdersted fæstnede man strået med en fortløbende syning. Da en tækkemand fra Viborg i 1606 skulle tække et kornhus ved Hald slot, måtte man således betale et kvindfolk for at sno simer af langhalm til at sy med.

Stråtagene blev dog ikke alle vegne lagt på lægter. I stedet for lægter brugte man nogle steder efter gammel skik rafter. Det var lange tynde grene, som man anbragte i et tæt lag parallelt med spærene fra væggenes tagrem op til tagkippen, hvor de hvilede på en rygåslægte, der lå henover de krydsende spær-ender. Midt på blev rafterne understøttet af en eller flere sideåse. Sådanne raftetage brugte man blandt andet nord for Limfjorden, og i Sønder Onsild ved Hobro manglede bonden Niels Troelsen i 1684 på sit ladehus stolper, åstræer, rafter, ler og tag. På Sydsjælland, hvor der var skov nok, skulle Jep Nål i Holsted i 1633 til sit hus sørge for 5 væggerum „på taget at gøre færdig med to læs langhalm à 7 mark, desuden rafter, vidjer og vendre for 3 rigsmark.“. Tækkemanden fik 1 rigsmark til mad og øl og som arbejds løn 2 rigsmark. Han måtte have en karl til hjælp. På

I Jylland udvidede man mange steder bygningerne med såkaldte „udskud“. Spærene understøttedes af „højremme“, hvis „ben“ stod inde i huset, undertiden forbundet med to lag bjælker. Taget over udskuddene blev båret af skalke eller stikspær, der forneden hvilede på selve den lave bindingsværkssvæg. – Tværsnit af „Vinkelgården“ i museet på Hjerl hede. Efter H. Zangenberg.

Bornholm og i Skåne lignede raftetage meget hinanden. I Skåne brugte man i modsætning til Sjælland og Østjylland „tværrevl“, det vil sige, at rafterne lå mere åbent, men dannede et firkantet netværk.

Gavltrekkanten kunne man lukke med „deller“ eller „fjæle“, som brædderne kaldtes. I 1608 havde man således skoddet en lade i Buktrup på Djursland med bøgefjæle. I en firelænget gård i Rønde måtte bonden i 1688 udbedre gavlen med flere tylvt (dusin) deller i østenden af isteraden. Vestgavlen, hvoraf halvdelen var klædt med deller og halvdelen opvendret med tang og ris, skulle også repareres. Det samme gjaldt den 11 binding lange „laderad“, mens gavlene i gårdens „færad“ var opvendret med tang alene. Man måtte også opvendre den søndre gavl på et lille trebindings østerradhus med tang og ris. Husets nordre gavl var brøstfældig på gavlbjælken og skulle vendres med ris alene. På Throbro møllegård i Gærds herred i Skåne var tage og vindskeder brøstfældige i 1649. Desuden var gårdens ene gavl gjort med eneris, som dog rettelig burde være klædt med fjæle, hvorfor der måtte skaffes fem tylvt af disse. Brædegavle ansås altså for bedre end flettede gavle; men de dukkede og risflettede gavle var langt de almindeligste.

Øverst på lodrette gavle var der tit anbragt en udskåren „brand“, en ca. 3 m lang stang, der ragede op over tagryggen og på toppen bar en vejrføj, undertiden formet som et dyrehoved med opspilet gab. Vejrføjene var vel sjældent så fornemme som hos ridefogden Anders Struck i Gærds herred, Skåne. Da han i 1649 havde et mellemværende med Søren Pedersen i Væda, sagde denne: „Vi har noget at drages om, når det bæres til, fordi jeg har ikke forgyldte fløje på min gård, som du har,“ hvortil ridefogden svarede: „Om de er der, så er de betalt.“

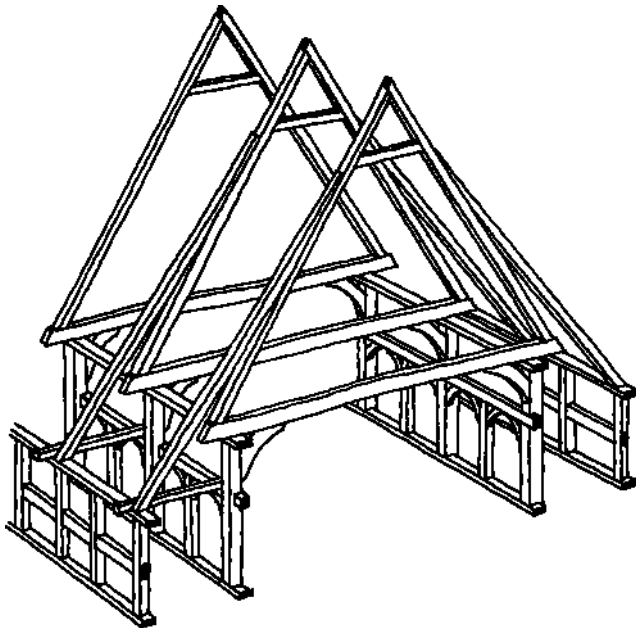
I det forblæste og barske Vestjylland lavede man „valmgavle“, skrågavle, der var tækket som langsiderne. Ofte var der dog et lille stykke klinet eller muret overgavl, inden valmen begyndte (halv-valm), men fra disse egne meldes aldrig om de lodrette gavles vindskeder.

Der var stor forskel på indretningen af de nedersaksiske gårde i Sydslesvig, hvis bredde på 8–10 m gjorde det muligt at samle næsten alt i et stort rum, og de kongerigske gårde, der med 4–5 m brede længer måtte kravle omkring en gårdsplads for at få husrum nok. I Mellem- og Nordslesvig og på de sydfynske øer blev der i 6–7 m brede huse plads nok til et par rum ved siden af hinanden i husets bredde. I Nordslesvig kunne således „piselen“ (storstuen) parres sammen med et eller to kamre, og „dørnset“ (dagligstuen) med køkkenet. Man kom ind i dørnset fra loen, der tjente både til tærskelplads og forstue og derfor ofte kaldtes „fremgulvet“. Bolig, lo og stald fulgte gerne efter hinanden i disse brede stuelænger, men hinsides piselen kunne en bagerovn være opbygget ved et særskilt rum, „kløven“, eller den lå i et hus for sig selv. I Tjæreborg nord for Ribe var

Stuehus – fæhus

der i Tonis Hansens gård 1637 en „sals“ (stuehus) på 17 fag samt 2 fag „kvist“ (korshus) med jordkælder under. Denne stuelænge bestod af kløven, stuen, lillestuen, sengekammeret og fremkammeret, hvortil kom endnu fire fag „nørhus“, en 19 fags lade samt øster- og vesterhus. Jordkældere plejede på denne egn at ligge under kvisten, således i Jep Jensens gård i Fåborg ved Varde, hvor der desuden var både østerstue, dørn, køkken og svendekammer. Og en stuelænge i Skast var i 1640 indrettet således: i den ene ende en stue med et kammer ved siden, derefter bage- eller „bru-huset“ med bagerovn og maltkølle, så fremgulvet, bag hvilken der var en seng, og endelig kohuset. Desuden var der staldlænge og ladelænge.

Kohuset i salsen kaldtes i disse egne „øddelen“, men længere sydpå „båsen“. Her stod kun malkekøerne, medens ungkreaturer og stude var i sidelængen, „fæhuset“. I Jodstrup vest for Kolding var der i en gård 1708: 6 fag salshus samt 2 fag øddel eller kohus foruden 11 fag lade og 12 fag fæhus. I en gård i Venge ved Skanderborg kaldtes kohuset i stuelængen 1662 ikke øddel men „fæhus“; isterad og fæhus lå i gårdens nordside, øjensynligt i hinandens forlængelse. Dette er det nordligste eksempel, vi kender på bolig og stald i samme længe i Jylland. På Sjælland var der på en firelænget gård i Sjolte, Snese sogn, i 1707 tre fag stald i enden af

I de nedersaksiske gårde i Sydslesvig stod køerne på langs i de brede sideskibe med hovederne ind mod „dilen“, logulvet. Disse huse var både højere og bredere end bondebygninger i det øvrige land. Det svære tømmer kan man studere i Frilandsmuseets Ostenfeldgård ved Sorgenfri. – Tegnet efter Frode Kirk.

stuelængen samt en lo på to fag ved gavlen. Stalden lå som på Vardeegnen ved siden af bryggeret. Der var ligeledes kostald i stuelængen fra o. 1600 i Pebringegården. Også i Sydsjælland kaldte folk stalden for øddelen. I 1633 hentede bonden Anders Jørgensen i Vridsløse ved Næstved et par stude, der var blevet stjålet fra ham, og drev dem til byen, og „som han kom til odelledøren, gik han hen til lergården (et lerklinet gærde) og råbte ad Jens Købmand og hans kvinde Boell, at de skulle komme og hjælpe ham dem ind“. Skikken at indrette kostald i den ene ende af stuelængen traf man både i Sønderjylland, Jylland helt op til Skanderborg og på de sydfynske øer, Lolland-Falster og Sjælland til op mod Køge.

Hvor der ikke var uduksrum i stuehuset, kunne inddelingen være som i Rasmus Thomesens gård i Glud ved Horsens i 1662. I vestenden en forstue med et lille kammer ved, derefter en stue, et lille sengekammer, atter en stue og til sidst et stort stegers eller bryggers i øst. På Samsø kaldte man i slutningen af 1600 årene kun køkken og bryggers for „salset“, medens andre rum hed storstuen, lillestuen, vesterstuen, herberget. Navnet øverstestue dukkede vistnok først op henimod 1800 på Sjælland som afløsning af den ældre benævnelse storstuen. Men denne ekstra stue blev næppe almindelig før langt hen i 1700 årene. Stue og stegers var den faste kerne. Hertil knyttedes forskellige rum som korsstue, lillestue, kammers, sengekammer, herrestue og forskellige slags herberger: gammelfaders herberg, bagherberg, gæsteherberg, drengherberg eller pigeherberg. På Hullegård i Østerlars på Bornholm var der i 1711 mange rum i det 14 fag lange stuehus: et kammer på et fag, derefter to fag krobhus (sengekammer) og et lille kammer bagved. Så kom stuen på tre fag med kakkelovn, dernæst en forstue bag hvilken ildstedet var, stegerset med malkøllen, et fag med bagerovnen, to ubenævnte rum hvert på et fag og østligst i stuehuset et to fags herberg med senge i. Derimod var „loftet“ med loftsalen og en jordkælder under, som nævnes i 1670, rimeligvis oprindelig et særligt hus i tilknytning til stuelængen, men vel nu i reglen bygget sammen med den, thi i 1683 omtaltes et lofthus vesten for forstuen i Tejn. I hvert fald blev salen på Bornholm altid indrettet oven på den store kælder, og man kom ned i denne fra gårdspladsen eller fra gavlen ad en udvendig trappe.

I Store Valby ved Slagelse var der tærskelo i østenden af en gårds stuehus, og på Vardeegnen fandt man ofte rum til høg og halm i enden af salshuset. Fæhuse var indrettet med „besling-stager“ mellem kørerne og hestestalde med „spiltove“ mellem hestene, samt „hække“ til langskåret foder og „krybber“ til hakkelse. I Malgier (Molger) Nim herred ved Skanderborg kaldte man i 1616 kostalden for „nødset“, som i hele det østlige Jylland fra Skagen til Vejle. Det gjorde hr. Stafen i Sunds præstegård nær Karup også; han var fra Østjylland, men han brugte ellers den egne udtryk, hvor han var præst i 53 år. Over staldene lå der loft af rafter: „stænge“, „slyde“, „hjald“. Også over porten lå der i reglen et løst stænge.

Ridefogedgården i Ornebjerg

I de nedersaksiske gårde stod køerne på langs med hovederne ind mod „dilen“ (logulvet). Men i Pebringegården stod de med hovederne mod ydervæggene, og der var ajlerende bag dem. Også i det vestlige Sønderjylland og sydlige Jylland var køerne gerne anbragt på langs, men i andre egne stod de på tværs i længen.

Der var også forskel på, hvordan man indrettede sine stuelænger hos rige og fattige i bondebefolkningen, om man hørte til blandt ridefogder, herredsfogder, selvejerbønder, møllere og kromænd, om man var fæstebønder, husmænd og håndværkere eller fattige inderster og almisselemmer.

Peder Hammer havde købt en gammel fæstegård til ejendom i Ornebjerg; men han var ridefoged på Vordingborg slots ladegård. Hans kone, Juline, var datter af en forarmet vestjysk adelsmand. Besøgte man hans gård i 1677, fik man indtryk af et rigt og veludstyret hjem. I „bislaget“ (forstuen) stod en stor standkiste fyldt med rejsetøj og agehynder; to slagbænke var fyldt med sengeklæder, og på væggen hang fogdens sadel og bidsel. Fra bislaget kom man ind i en rummelig dagligstue. Man lagde straks mærke til den store stenskive (bord med stenplade), hvorover en udskåren træ-himmel hang, prydet rundt om med nedhængende rask – et let uldent stof. Man sad på læderbetrukne stole beslået med messingsøm. Nogle var høje „bagstole“, andre havde lav ryg. Men der var også taburetter uden ryg, en lænestol med læderbetræk og en anden med grønt damaskovertræk. I kroen ved vinduet til haven stod en stor kurveseng med himmel over, kappe om og sort raskes-omhæng for. Der var ikke mindre end otte dyner, fem hoveddyner og seks puder i den. En beslagen koffert med læder-overtræk stod for enden af den fyldt med dyner, puder, hynder af røde og hvide lammeskind, mange flamskvævede hynder med forskelligt farvet underfor og tolv beredte fåre- og lammeskind. Under havevinduet stod Julines lille fint stafferede slagbord af fyrretræ. Herpå havde hun sat sit sorte, indlagte syskrin. På væggen hang et lille sortrammet spejl med tre messinghager og små hvide blondegardiner omkring. Foran spejlet lå kam, børste og svamp. Nedenfor stod en stor standkiste, hvori Juline opbevarede undertøj, strømper, et par gamle corduans-sko (gedeskindssko) og et par sorte strikkede hoser. Billedtavler og et enkelt kobberstik i ramme hang også i stuen. Man lagde desuden mærke til et kostbart „sejerværk“ (ur) i et snirklet egetræs-federal, som Peder Hammer havde fået i pant af en jomfru Sofie. En stor kakkelovn med tromler på røret og seks messingknopper opvarmede stuen.

På gården havde Peder Hammer et køligt rum, hvor mælken opbevarede i flade sibøtter, spande og kander. Her gemte man desuden en del tomme tønder, færdigspundet garn, kornsække, kurve og skrin. Et par af pigerne havde deres sovested i en opredt slagbænk her i mælkehuset. Foruden dette kølerum havde man som hos bønderne hylder under bjælkerne i dagligstuen, hvorpå mælk i den

kolde årstid blev sat hen i 26 sibøtter for at trække fløde. På disse hylder stillede kvinderne også kovse (drikkekar), kander og stenfade (af ler) med smør, fedt og sulevarer nok til den daglige husholdning.

Der var to sengekamre i Peder Hammers stuehus. I det forreste stod en stor kurveseng med trykte sparlagen om og fyldt med dyner, hvorover der var bredt et rødt og blåt drejls sengetæppe. Et lille rundt bord ved vinduet til haven var dækket med et trykt bordtæppe, herpå stod to støbte lysesager og et lille cypresskrin. Ved siden af bordet havde Juline stillet sin drejede rok og udskårne garnhaspe foruden et stort indlagt skrin, hvor hun gemte fint børnetøj. På et firkantet slagbord, der stod ved vinduet til gården, lå en bog i fløjlsbind med spænder. Rundt om i sengekammeret stod flere højryggede læderbetrukne stole; der var også plads til to store skabe. I det ene gemte man alle de kobber- og messingsager, som ikke blev brugt til daglig. Der var kedler, dørslag, fyrfade og mortere foruden 16 duge, 36 større og mindre servietter og 20 par lagner. I det andet skab lå noget linned og Peder Hammers stadstøj. Kakkelovnen var en vindovn. Da den blev fyret op herindefra, lå der nær ovnen en ildtang med skovl, en puster og et fyrbækken. I det inderste mindre sengekammer havde børnene, da de var små, deres sovested tillige med ammen i to kurvesenge med blommet sparlagen og kapper om. Foruden nogle små borde og stole gemte Juline sine egne stadsklæder herinde i et stort klædeskab. En svært beslået egekiste indeholdt husets kostbareste ejendele: guldmønter, smykker, ædelstene og masser af sølvtøj, der kun kom frem, når højtstående gæster besøgte ridefogdens hus. Blandt sølvtøjet var en sølvkande med indskrift, en forgyldt kande, der vejede 45 lod (ca. 700 g); den havde kostet Peder Hammer 99 rigsdaler. Desuden fandtes 2 sølvsaltkar, 7 sølvbægre – de to forgyldte – 2 sølvcommenter (små skåle), 18 sølvskeer, en smørbrikke og en barneske ligeledes af sølv. Noget af det havde Juline dog bragt med ind i ægteskabet som sin medgift.

Peder Hammer havde sit eget skriverkammer. Herinde opbevarede han regnskaberne for Vordingborg og Jungshoved len i et fyrreskab, hvor han også havde sine hverdagsklæder. Op ad den ene væg stod en gammel reol med hele Peder Hammers bogskat på 55 bøger. Det var mest minder fra studenterdagene i København og fra ungdomstanken om at gå præstevejen. Her var theologiske og sproglige skrifter, græske, latinske og tyske, men også danske. Svannings bibel, enkelte bøger med rejsebeskrivelser og underholdningsbøger, nogle juridiske værker som „Skånske herredsskrå“ og „forordningsbog“, der sikkert var ham til god hjælp i hans bestilling som ridefoged. På den anden væg hang hans tro følgesvende, når han måtte af sted for at udføre sit hverv: vognbøssen, krudthornet, haglpungen og den store rejsekappe. De eneste møbler herinde var en løjbænk og en gammel „slåskive“, et bord, hvis plade kunne lukkes ned over „skuffen“ i underbordet, hvor der var små rum til skrivesager.

Karlens senge stod ude i drengeskammeret. Her var både bord og stole, her hang også tre par læderseler med halskobler til hestene, og her gemtes al gårdens værktøj: økser, hamre, jernvegger (kiler til trækløvning) og vimmelskafter (bor-sving), en båndhage, en båndkniv, en skovsav, en plovliste (lænke) m. m.

Ude i køkkenafdelingen, stegerset, så man udover en ildtang, skovl og fyrfad ved ildstedet en hel del større og mindre køkkengrejer. En sennepskværn i et hjørne, mange gryder og kedler af messing og malm, pottes og pander i alle former, en trefod til at sætte gryden på over ildstedets gløder, og en kedelkrog at hænge kedlen i over arnen. Trættingene tønder, baljer og spande, nogle med madvarer, andre til vand og madtillavning stod rundt om. Der var også et dejtrug, ligesom noget køkkentøj vidnede om Julines barndom på en herregård: et bradspid på to bukke til at stege hele stege på og i en krog et „postejhus“ (postejform) af ler. Her i stegerset var der en jernkakkelovn under køllen til tørring af malten til ølbrygningen, og tæt op til køllen var de to mægtige bryggerkedler til kogende vand indmuret. Det var nok brændevinsredskaberne, der stod pudsede og blanke, som stak allermest i øjnene. Her var en stor brændevinspande med hat og en destillerpande med fod samt flere tønder med tilhørende piber.

Jævne fæstebønder kunne godt forsøge at efterligne folk som Peder Hammer efter fattig evne. Men det gængse var, at indboet var mindre kostbart og bestod af langt flere nagelfaste ting. Vil man forestille sig, hvor inventaret – løst som fast – var anbragt, kan man ofte stykke oplysningerne sammen fra de opgørelser, der fandt sted, når der skulle skiftes efter en afdød, og fra synsforretninger, udført af herremandens folk over bøndergårdens tilstand. Men de mænd, der skrev op og vurderede, tog mere hensyn til herremandens og den nye fæsters interesser end til arvingers og kreditorers tarv. Ting, der var meget værd i kongens mønt som jernkakkelovne og sager af sølv, kobber og messing, blev altid regnet med. Ligeså visse genstande, der hørte til en gårds normale inventar. Køkken- og bryggerstøj tog man mere summarisk. Undertiden udtog arvingerne forlods noget, før „gælderne“ (kreditorerne) kom. Og i Ardal, Nørre Nisum sogn ved Lemvig, blev der i de sidste dage før fæstebondens død i 1709 bortført en hel del gods fra gården: en hoppe, en et-års plag, to køer, to kvier, en vogn blev ombyttet med en noget ringere, fire læs „skafthavre“ (utærsket havre), et læs utærsket byg, en trave rug, et læs aftærsket byg og en kiste med indhold. For ikke at blive mistænkt for at skjule noget under en bo-opgørelse, kastede en enke i Bollerup på Fyn i 1645 efter tidens skik „nøglerne på graven“, idet hun på sine børns og egne vegne fragik arv og gæld efter sin afdøde mand.

Man kunne se visse fælles træk i bøndergårdens indretning og inventar, men rummene lå ikke altid i samme rækkefølge fra gård til gård, og at slutte tilbage

Ved midten af 1600 årene var mange døre i sønderjyske bulhuse lavet som denne. Når karlene arbejdede i loen, åbnede man overdøren, mens underdøren spærrede for grise og fjerkræ. I bryggers og stegers kunne emmen fra vask og brygning trække ud, og dagslyset falde ind gennem den åbne halvdør. – Gård i Vonsbæk. Efter M. Clemmensen: Bulhuse, I, 1937.

fra 1700 årene lader sig vanskeligt gøre, fordi man ustandselig flyttede skillerum, brød ned og byggede til eller byttede om på rummenes brug, og der snart var én, snart flere familier i gården. Det sidste forekom især i Jylland. På en gård med 7 tdr. hartkorn i Holm i Ulfborg sogn vest for Holstebro, var der i 1696 tre fæstere. Man kunne som i Vittarp ved Varde af hensyn til skatten skiftes til at være opført som „gårdmand“ og som „inderst“. I denne forbindelse betød inderst altså fæstebonde. En fader kunne også dele sin gård mellem to arvinger, der kun blev fælles om ovn, malkølle og brønd. Jorden kunne drives i fællesskab, men på en gård, Sønderlund i Sinding sogn syd for Holstebro, blev også jorden delt, således, at de to fæstere hver fik hveranden ager.

Så mange fag og så meget indbo, som vi har hørt om hos bønderne, fandt man ikke hos de jordløse husmænd i landsbyen. Der var adskillige familier, der måtte

nøjes med fire-fem fag husrum. Om gadehusmandens indbo og husgeråd ved man imidlertid kun lidt, idet meget var for ringe til at blive registreret og havde liden interesse for herskabet eller den familie, der skulle fæste boligen efter ham.

Indtil 1710 boede der en husmand Peder Nielsen med sin kone i et lille hus i Bækkeskov Huse nord for Præstø. De havde kun en lille stue, et køkken og et rum ved siden af, hvor deres ko, får og vædder stod. Der var ingen fine paneler i stuen; men henne under vinduet stod en løs bænk med hynde på. Foran stod et gammelt bord, hvorpå man så et krus og en trækrukke. Over bordet hang en jernlampe (tranlampe?). Der stod også tre træstole, de to noget gamle, og en skindpude lå på en af dem. Større skabe eller kister havde beboerne ikke, kun et ege- og et fyrreskrin til deres få værdifulde ejendele. På væggen hang en pose og en kurv, mens en halvtønde og en tjæretønde stod på gulvet. Det enkle sovested blev kun støttet af et fyrrebrædt ud mod stuen. Manden og konen lå på en stribet vadmelsdyne dækket af et blårgarnslagen. Over sig havde de et andet blårgarnslagen samt en sort vadmelsdyne. Hovedpudderne var også af sort vadm. Ude i køkkenet havde konen to messingkedler, en balje, en tønde, buløksen til at hugge brænde med, et drøftetrug til at rense korn med foruden et kornsold og en håndkværn. Ølbeholdningen kunne rummes i en fjerding, og brødene hang i brødhækken. Herude stod også en loftstige og et skætte-træ til hør, så konen kunne tage del i skættegilder i nabolaget.

Hos nogle fæstebønder kunne der også bo en rigtig inderst, som ikke havde fæstebrev på gården, men sad til leje. På Sjælland var der i rytterdistrikterne ofte indrettet en lille lejlighed med esse eller skorsten, undertiden i en af udhuslængerne. Og når en fæstebonde med sin husbonds samtykke overlod gården til yngre folk, betingede han sig gerne fortsat bolig på gården for sig og sin kone, så længe de levede. Enten kunne de dele dug og disk som på en gård i Brøndum ved Varde i 1639, hvor aftægtsfolkene fik to fag hus i kløven (kammeret), som sønnen – den nye fæster – lovede at sætte i stand med skorsten, vinduer og loft over samt tag og træ. Eller de kunne få indrettet en lille lejlighed med egen husholdning som på en gård i Store Darum ved Ribe, hvor en gammel kone i 1637 fik den tre fags lillestue med skorsten til sit ophold samt tre fag i udhuset, som hun skulle have til sin ko og hør, fire får, som skulle stå i sti med ejerens (fæsteren, der ejede bygningerne). Dertil kom ildebrændsel og lys til fornødenhed med bryggen og bagen samt to gode læs klyne og så megen kål, hun behøvede.

Præsten i Østerbølle byggede i 1711 et gadehus på fem fag med skorsten og oven i, og to år efter endnu et på 10 fag. Men det har vel været beregnet til to familier, og det var sjældent, at gadehuse var udstyret med bagerovn. Da hestgarden skulle indkvarteres på Møn i 1684 fandt man, at den kun få steder kunne logere hos bønderne, „eftersom det ikke vel kan tjene, at de bo og ligge i én stue tilsammen

med familien. Og køkkenet, hvor bondens folk, være sig kvindfolk eller mandfolk, har deres leje, er mere et røgested end tjenlig til husværelse. De øvrige bondens huse består kun i stalden til hans kvæg og lade til hans korn, som på de fleste steder er ét hus tilsammen med stuen og køkkenet, foruden at husene findes så lave, at næppe menneskene, men ingen stor hest kan stå skikkelig med sit hoved under loftet . . . (og) kun få steder findes skorsten, som dog er meget farlig.“ De små huse, besigtigelseskommissionen så på, har været fiskerbøndernes boliger. Og de skilte sig næppe meget ud fra husmænds og håndværkeres våninger i landsbyerne landet over.

I den daglige stue stod næsten altid et stort bord med faste bænke bagved. I landet østen for Øresund og Kattegat var det tit stillet langs stuens gavlvæg, og bænken bag bordet kaldtes derfor „galbænken“ (gavlbænken). Også på Sjælland kunne den ene bænk kaldes således; en dag i 1632, da der var stort slagsmål i Vanløse ved København, kastede en mand, som søgte at dæmpe bonden Jens Pedersens vrede, hans værge hen på galbænken. Men Jens, der sad for sin bordende (ved vinduerne²), løb omkring (ved) galbænken til værget og for ud ad døren for at genoptage striden med sine angribere. Her stod bordet sandsynligvis ved stuens tværvæg, hvad det også tit gjorde i Vestsjælland og på vore sydlige øer. Der fandtes også en galbænk i Vejlbj ved Middelfart i 1706.

De fleste steder i landet stod bordet imidlertid langs vinduesvæggen, og bonden havde sin plads ved bordenden med ryggen mod tværvæggen. Der var undertiden panel på væggene. En mand, der i 1672 var blevet vist ud af sin fæstegård i Balle ved Vordingborg, fik lov at tage et panelværk med sig, skønt det egentlig hørte til det nagelfaste inventar, der fulgte med gården. Der var undertiden „panel om i stuen“, som hos en bonde i Vigerslev ved København i 1629. Det vil vel sige, at der var panel på alle fire vægge. I Vestjylland opsatte man tit paneler på stuens bagvæg modsat vinduerne og indrettede alkover heri. I en gård i Roust var der i 1637 i stuen en „panelet seng med seks døre“, tre alkover med dobbeltdøre.

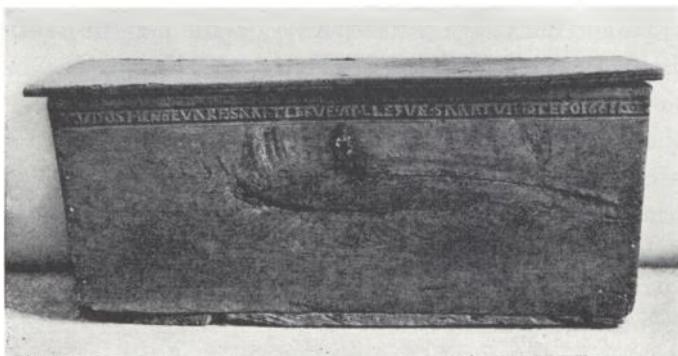
I denne stue var der fire fag vinduer i karme. Vinduerne var et svagt punkt i gårdens vægge. Derfor blev de undertiden sikret med spærjern eller vindues-skodder. I et hus i Brønshøj var tre skodder for vinduerne til at skyde op og ned. Ugerningsmænd brød tiest ind gennem vinduerne, og da Jens Stryger i Lyngby ved København en dag kom forbi et åbent vindue, prøvede han at række efter noget mad gennem det. Han fik tit uforvarende et eller andet med sig hjem. Det var vistnok sjældent, at der som i Grøndrup ved Brahetrolleborg var malet figurer på ruderne. Her var det en engel, der holdt et skjold med indskriften: „Frygt Gud, og forlad dig ikke på menneskene. 1638“. Men i egne, hvor velstanden var større, som på nogle af øerne og især i Sønderjylland, var det en gammel skik, at

Indbo i stuerne

naboerne kom med dekorerede vinduesglas til „glarøl“, når et nyt beboelseshus var opført.

Stuebordet kunne være indrettet på forskellig vis. Normalt lå bladet eller skiven på et underbord, der ofte var af en simplere træsort (fyr). Var der fire ben, kunne de være profileret som runde eller firesidede balustre. Forneden endte de da tit i en magasinkasse, hvori husmoderen gemte sine grøntsager frostfrit (bord med lukket fod). Men der var også undertiden åben fod med „fodskrave“, en ramme hvorpå man hvilede sin fødder, mens man sad og spiste. Eller bordbenene kunne være simple stolper nedgravet i lergulvet som i et kammer hos Oluf Ibsen i Blenstrup (Himmerland) 1696 eller hos Just Nielsen i Håls på samme egn i 1699. Da man udgravede den gamle gårds tomt i Pebringe i Østsjælland, fandt man også huller i lergulvet efter et stolpebord. I andre tilfælde så man et par korsfødder eller plankebukke under bordskiven, der i reglen var lavet af eg, ask eller fyr.

Det vigtigste siddemøbel hos bønderne i Danmark nord for Kongeåen var bænken. Bordendebænken kunne være indrettet med magasin og låg som en „kiste-bænk“, og tit var der under vinduerne en gåsebænk med skydelåger for og luft-huller, hvorigennem gæssene, der rugede her, stak hovederne ud og kunne nappe fremmede folk i læggene. På Sjælland var der ikke bænke foran bordet. Kvinderne plejede at stå op, når de spiste. Men såvel i Halland som på Lolland, Middelfartegnen og i Vestjylland sad kvinderne på en løs „forsædebænk“. Slag- og foldebænke sad man på om dagen og trak om natten en indskudt kasse ud, hvori børn og piger fandt deres sovested. På Sjælland forstod man dog ved en foldebænk en bænk, hvis ryg kunne foldes over, så man enten sad på den fra den ene eller den anden side. Der var andre slags siddemøbler f. eks. en „bagstolebænk“ med ryglæn. Næsten alle steder lagde man hynder på bænke og stole, „bænkehynder“

I Vestjylland brugte man egetræskister lavet af hele sideplanker. Et indskriftbånd foroven var ofte mere dekorativt end fortællende. Hverken manden, der lavede kisten eller den, der modtog den, har formodentlig kunnet læse: „Gud os her bevare så at leve at leve så at vi måtte få. 1661.“ – Herning Museum.

I en gård i Besser på Samsø fandtes en vugge lavet i 1665. På den ene side læses: „Kan en kvinde forglemme sit barn, da vil jeg dog ej forglemme, siger Herren“ (Esaias 49), og på den anden side: „Se, børn er Herrens gave, og livsens frugt er en skænk“ (Psal. 77). – Nationalmuseet.

og „bænkedyner“. Betrækket kunne være skind, flamskvævning (goblin), flosvævning (rye) eller andet vævet stof især i farverne blå, grønt, brunt, sort og broget. Hos en bonde i Himmerland fandtes således i 1695 en gammel ulden bænkedyne, en ulden flosset hynde og to flossede sorte hynder. Stole havde bønderne ikke mange af, bortset fra Sønderjylland. Der fandtes bagstole med halm-sæder, med træsæder og hynder eller med læderbetræk. De kunne være „svarvede“ (drejede). Fra Himmerland nævnes i 1695 en „højsædestol“.

Senge fandt man praktisk talt i alle rum i stuelængen; i „sengekamrene“ var der til gengæld meget andet inventar end senge. På en stor fæstegård i Tjæreborg, Vestjylland, havde man i 1637 soveplads til omkring 14 mennesker. To senge stod i sengekammeret, en „dagligseng“ og en „opgjort“ seng i kløven, en opgjort seng i lillestuen, en pigeseng i stuen og en god seng i kvisten (korshuset).

Man brugte ikke udtrykket alkove, men i stedet talte man om hulseng, sengehul, lukket seng eller lignende. Åbningen kunne være lukket med døre, låger eller forhæng, og man havde undertiden en fast skammel til at bestige sengen med. De lukkede senge fandtes især i de vestlige og nordlige dele af den jyske halvø og på nogle af øerne i Kattegat samt Bornholm, men de var ikke ukendt i andre dele af landet. Her sov man i reglen i omhængssenge af forskellige slags, himmelsenge med omhæng og kappe fæstnet til en sengehimmel, stabelsenge med panel og udskårne stabler som hos Laurits Persøn i Allerup ved Varde 1639. Desuden kunne der være lette senge med kurveflettede sider.

I husbondens fyrre-sengested med to sorte drejede stolper i stuen på en gård i Lundtofte ved København var der i 1674 to blådigtsens (tætvævede blåstribe) underdyner, en blåstribet overdyne, to hoveddyner, to puder med vår, to gamle blålgarns lagener, et gammelt trykt tæppe og en kappe. Så meget kunne der være i en velopredt seng til to personer, og de fleste senge var brede nok til to voksne mennesker. Hvis de mindste børn ikke sov i vugger, lå de hos forældrene, hvor de risikerede at blive ligget ihjel eller kvalt i dynerne. Større børn sov, hvor der kunne blive plads, flere sammen i en seng, undertiden med fødderne mod hinanden, eller de lå på vinduesbænke og i slagbænke ofte sammen med tjenestefolkene. Karlene lå i en af stuerne eller i drengeherberget, pigerne tit i stegerset, hvor der var lunt om natten. Her kunne pigen modtage besøg, hvis hun ikke selv søgte ind i karlens kammer. I sommeren 1641, da fæstebonden Lars Pedersen i Davinde på Fyn var begyndt at slå græs, havde hans karl siddet med pigen på en kiste i svendekammeret, men da han lidt senere kom derind, lå karlen sammen med pigen i sengen. Det kom der senere en lejermåls sag ud af.

På landet havde man mange slags ildsteder til opvarmning, madlavning, brygning, maltgøring og bagning. Det simpleste var et ildsted på gulvet, som når det ikke var i brug, kun viste sig som en krakeleret, hårdbrændt plet i lerlaget. Dette bål gav varme, og man kunne lave sin mad på det, hvorfor det både kunne findes i stuen og i stegerset. På Fyn, i Sønderjylland og det sydøstlige Jylland havde man – i hvert fald på bøndergårdene – i reglen en eller to kaminer i forbindelse med en muret skorsten. Kaminen kunne stå midt for en væg. I et hus fra o. 1613 i Ødis Bramdrup ved Kolding var der i et fag mellem dagligdørns og storedørns bygget en stor skorsten, der forneden ved et skillerum var delt i to kamin-nicher, som varmede stuerne op. Desuden var der en bagerovn i mellemfaget med indfyring fra kaminen i dagligdørnset. Der var i begge kaminer muret en ildstedbænk op i lav knæhøjde, hvorpå man anbragte en trefod med en gryde over ilden. Hvor man havde kaminer, plejede man om vinteren at lave mad på stue-kaminen. Andre steder havde man en hjørnekamin som på Rasmus Thomesens gård i Glud ved Horsens i 1662. Her blev skorstenens for- og sidevæg båret af en gesims, der understøttedes af en hjørnestolpe udskåret som en firesidet baluster.

På Sjælland, Lolland-Falster og i Østjyllands nordligere egne var der tit en jernbilægger i stuen. Den stod som en firesidet kasse på en fod af mursten, træ eller jern opad væggen, og man fyrede i den fra ildstedet i det tilstødende rum. Den var i reglen det kostbareste stykke indbo, og man kunne i en vanskelig situation pantsætte den, som Anders Nielsen i Gentoft gjorde i 1633 for 20 daler, eller man lejede en jernbilægger. På Antvorskov gods i Vestsjælland var der i 1707 jernkakkellovne i næsten halvdelen af 300 gårde, og i 1650erne fandtes disse ovne på Vallø gods i Østsjælland i 15 af 36 fæstegårde. I skifteopgørelser nævnes

derimod yderst sjældent bilæggere af brændte mursten, tagsten, kakkelpotter eller lignende, klinet op med ler, skønt disse i store dele af landet var mere almindelige, som det viser sig ved arkæologiske udgravninger. I Himmerland, hvor en jernbilægger i 1690erne vurderedes til 8–12 daler, blev en ny grydekakkelovn sat til 2 mark og seks skilling. Kakkelpotterne eller lergryderne blev anbragt med bunden indad i ovnen for at give des bedre varmeudstråling, og på samme måde anbragte man tagsten med hulningen indad. I 1707 gik der 60 gryder til en stor kakkellovn i Lysgårds-Hids herreds tinghus, og til ovnen i et hus i Roust ved Varde i 1637 skulle man bruge en „blok ovnlerpotter“. Sådanne ovne måtte man omgås med varsomhed. En aften i 1633 faldt Laurids Rasmussen fra Vridsløse i fuldskab baglæns over mod kakkellovnen og stødte en potte ud.

Var rummet ikke særlig stort, kunne man nogle steder efter tysk skik opvarme det med en jernplade muret ind i væggen mellem dette rum og ildstedet i bunden af skorstenen på den anden side, idet varmen blev ledet gennem jernpladen. På Herlufsholms lærde skole var der i 1640erne en varmeplade i ladefogdens kammer, og i forstanderens drengeskammer (karlekammer) opvarmedes en tilsvarende jernplade fra dejstueovnen.

Bag stuen lå stegerset eller fremmerset, også kaldet køkken eller bryggers, hvis ikke en skillevæg delte rummet i et mindre og et større. Her lavede husmoderen mad på ildstedet, bryggede og bagte.

I de bedst indrettede huse var der en muret arnebænk med skorsten over som ved kaminerne. På Sjælland murede man kun selve skorstenspipen uden for taget af brændte sten, medens resten var af kridtsten, rå lersten, lerklining eller træ, og i 1692 opførte man i en ny stuelænge i Vedby på Falster en bindingsværksskorsten. I hjørnerne rejstes fire egesparrer, hvilende på lige så mange „hammere“ (bjælker), og vangerne blev afstivet med otte løsholter. Tit havde man kun en halv skorsten, der endte oppe i tagrummet, hvorfra røgen selv måtte finde vej ud. I et hus i Orre på Vardeegnen var der i 1638 en skorsten, der kun nåede lidt over bjælkerne, så røg og gnister drev ud af gavlenden, der var stoppet med halm.

Hvis man ikke engang havde en halv skorsten, var der måske en „esse“. Det var antagelig et kort røfgang, lerklinet eller af træ (en „fjælesse“) over arnen, ikke ulig en smedeesse. Fra essen kunne man fyre ind i en bilægger som hos Peder Michelsen i Stenbæksholm, Fodby ved Næstved i 1707. På knap 300 fæstegårde under Antvorskov grevskab var der kun 105 skorstene, 3 halve skorstene og 21 esser, medens over halvdelen klarede sig med ildsteder på gulvet både i stue og stegers. Det lader til, at Sjælland stod tilbage for Fyn og store dele af Jylland med indretninger, der kunne lede røgen væk. Røgen kunne nok finde vej ud under tagskægget, gennem risflettede gavle eller et hul øverst i gavltrekanten. Men på sin rejse

i 1692 lagde Holger Jacobæus mærke til, at husene i de fleste landsbyer nord for Aalborg ingen skorsten havde, men et lille hul oven i taget kaldet „lyre“.

På Sjælland og Bornholm var der undertiden et let skrånende bræddeloft, et „røgloft“ over gulvildstedet. I Ladby ved Næstved manglede der i 1633 på en brøstfældig gård „loft over ovnen i en væg(gerum), 1 kurantdaler, loft over kedelarnen (i) 1 væg(gerum) for ligeledes 1 kurantdaler, loft over køllen (i) en væg(gerum), 1 kurantdaler“, medens der i en anden gård manglede loft over ildstedet for 2½ kurantdaler. Røgen måtte altså krybe hen under røgloftet for derefter at stige op i tagrummet ligesom mange steder i Nord- og Vesttyskland.

Til de fleste husstande hørte en bagerovn, klinet op af ler over et skelet af grene eller muret af rå lersten. Ovnens bund, „arnen“ var af ler lagt på et lag kampesten, der holdt på varmen, når ilden var raget af ovnen og brødene sat ind. Når disse var bagt, tørrede man korn i ovnen ved eftervarmen. I 1638 havde Søren Hansen og Laurids Pedersen i Allerup ved Varde delt gård og stuehus mellem sig. Bagerovnen og malkøllen skulle Søren Hansen have lov til at bruge i et år, indtil han kunne få ovn og kølle indsat hos sig selv. Og når han havde brød eller korn i ovnen og malt på køllen, måtte han selv gemme nøglen til bryggeret. Sjællænderne byggede tit bagerovnen således, at det meste ragede udenfor ydervæggen, og man beskyttede dens lervælv mod regn med et stråtekt halvtagskur. I en af gårdene i Store Valby ved Slagelse var der i sidste halvdel af 1600 årene midt i huset en stue på seks fag, hvori der stod en tagstenskakkelovn, tilsluttet en skorsten. Næsten midt på gulvet var der et åbent ildsted, og i rummets nordøstlige hjørne stod bagerovnen, medens der i det fire fag stegers øst herfor kun var et ildsted på gulvet. I en anden gård i samme by havde man en stue på fem fag. Her dominerede en stor bagerovn langs med bagvæggen omtrent midt i rummet. Op mod ovnens frie side fandtes de sodsværtede rester af en tagstensovn. I det fire fags stegers øst for stuen var der ved gavlen en skorsten, og rester af et par ildsteder i gulvet. Forklaringen på bagerovnens mærkelige anbringelse midt i stuen var, at der tidligere havde stået en tværvæg således, at ovnmundingen vendte ind mod stuen, medens resten af ovnen stak ud i stegerset.

Omkring 1700 forsøgte godsejerne på Sjælland at få deres bønder til at opføre skorstene ved ildsteder og bagerovne. Men da det både var et større og mere bekosteligt arbejde at bygge skorsten for hvert ildsted, blev bønderne på Antvorskov

Ar. 5.

„Han danser vel med mindre kæp end en såstang“, skrev Peder Syv i sin ordsprogssamling 1682–88. En tønde med to opragende gennemhullede staver kaldtes en „så“. Stak man en „såstang“ gennem hullerne, kunne to mænd bære vand ind til husholdningen, eller de kunne bære mælk hjem i den fra malkepladsen. – Tegnet af Ax. S.

gods i 1707 opfordret til at samle både kakkelovn, bagerovn, kølle og bryggerkedel om én skorsten, hvorfra man kunne fyre i fem ildsteder indbefattet den opmurede arne. I årene mellem 1677 og 1692 var der gentagne gange blevet pålagt alle i hele landet en skat af hvert ildsted på fra to til fire mark, hvilket sammen med godsejernes bestræbelser var medvirkende til, at de mange spredte gulvildsteder efterhånden forsvandt.

Sammentrækningen af ildstederne omkring en skorsten på Sjælland førte til, at man kunne lægge loft af pløjede brædder, „loftskod“, over bjælkerne i hele stuelængden, hvor man ikke i forvejen havde esse eller skorsten. På en gård i nærheden af Varde fandtes dog kun to fag „lerloft“ i salshuset. Man kom i reglen op på loftet ad en stige i stegerset. Heroppe over stuerne gemte bonden først og fremmest sit tærskede korn. Hos den velhavende sognefoged Sylvester Jacobsen i Lyngby ved København lå der på lofterne i maj 1670 endnu 26 tdr. gammel rug, 41 tdr. ny rug (fra sidste efterår), 134 tdr. malt og 7 tdr. byg. På Fyn og i Jylland, hvor kaminer og skorstene var almindelige i 1600 årene, havde man længe kunnet udnytte loftrummet. Således var der i 1608 på en stor gård i Lyngby sogn, Djursland, loft over 14 gulv(fag) af isteraden, medens 4 var uloftet. Desuden var der loft over et 3 gulv korshus, samt over et lille hus på nordsiden og et udskud ved enden af stegerset. I dødsboet efter Christen Christensen i Giesing ved Varde registreredes den 11. januar 1639 på loftet af et 15 fags salshus med 2 fag kvist: 3 tdr. byg, 12 tdr. havre, 2½ tdr. havremalt, 12 skpr. tør rug og ½ td. bygmalt. Man har altså brygget øl på en blanding af havre og byg. Desuden forvarede man på loftet høleer, høforke, kornsegle, spader, økser, naver (navbor) o. l. De fleste steder gemte bondekonen gårdens forråd af røget flæsk, fårekød og tørret fisk oppe på stuehusloftet. Her hang også brødhækken med de store rugbrød i fred for mus og rotter.

Hos ovennævnte sognefoged i Lyngby var kvindernes arbejde med at karte og spinde ulden samt hegle og skætte hørren nu forbi, og de havde stillet tre hjulrokke, tre hasper (til afhaspning af garnet), en garnvinde, en skættefod (til hørtilberedning) og en håndrok på loftet sammen med en gangstol og en barnestol, som et af børnene var vokset fra, et fuglebur, en måleskæppe, en skuffe (træskovl til at vende kornet med), et sold, en svendestob (karlenes drikkekande), en så (et trækår med to opragende ørestaver, hvorigennem en bærestang, „såstangen“ kunne stikkes), tre gamle vinduer samt 14 lammeskind, en fårehud, 10 sibøtter og to træflasker. Melbunge, meltønder, dejtrug, sække og bistader stod i sognefogedgårdens havehus. 19 tomme tønder og en tønde mjød var i jordkælderen. Andre syv øltønder og „ølkar“ stod i fadekælderen. Uldsaksen og karterne, der ikke fyldte meget, ligesom hørbragen, hørheglerne og mangletræet gemte man mange steder af vejen i kamre og kister.

På sognefogedgårdens loft var der som nævnt en håndrok, det vil sige et skaft

med et hoved, hvorpå den uld blev anbragt, som konen spandt ved hjælp af en håndten. Den slags simple spindeindretninger brugte også bønderkonerne i Hal-land: et par dage før jul i 1647 tog Inger Nielsdatter i landsbyen Ry sin rok, som hun havde under sit bælte, og stak den i Meritte Jensdatter, så hun døde.

Stegerset var husmoderens og hendes pigers vigtigste arbejdsplads. Her foregik opskæring og tilberedning af de slagtede dyr om efteråret. Tællen formede de til lys, der blev hængt hen på lysebænken for at størkne for hver neddypning, og mindre portioner kunne hurtigt støbes i lyseforme. Små sure æbler blev presset til most i mostpersen. Grønkål blev hentet ind fra kålgården i kurve og hakket på et hakkebræt. Et kandeskab eller en kande-bænk (en stående tallerkenrække med hylder under til kander og gryder) kunne enten stå i stuen eller her i stegerset. Heri eller under retterbordet gemte man forskellige gryder og kar. Grødgryden, der næsten altid var i brug, bøstekedelen eller gryden med sulemad stod og kogte over ildstedet. Kød og fisk blev stegt på rist. Vandkedlen hang over ilden i en „kedelskede“ (kedelkrog, der kunne indstilles til forskellige længder). Gryntønder eller løbbundne halmbøtter stod indenfor rækkevidde. Man fik gerne saltet sild til et af måltiderne. Silden fiskede husmoderen op af den fjerdingtønde eller sildebalje, som hun havde stående i et hjørne eller sammen med andre salttønder, sulekar og den store flæskeolde i et af forråds-kamrene. Når den nymalkede mælk blev bragt ind i kander eller mælkebøtter med låg, siede pigen den, før hun med en strikke – et trækar med en forlænget stave som håndtag – fordelte mælken i sibøtterne, der blev stillet på mælkebænken for at trække fløde. Den blev skummet af og hældt i flødespanden, og når der var nok, blev fløden kærnet til smør ved det langsommelige arbejde med stampe-kærnen. Smørret blev æltet med rigeligt salt i smørtruget for at holde sig. Ost lavede hun også og pressede det i ostepressen for siden at gemme det i en ostehæk.

I en krog i stegerset stod gerne en håndkværn. På den malede man mel til bagning, når den store melbing på loftet var ved at være tom, og man ikke ville fragte kornet til mølle. Rugbrødsdejen blev lagt og æltet i dejtruget; lidt rugmel blev også sigtet over „selden“, hvori dejen blev lagt til sigtebrød. Bagerovnskosten, ildrageren og „skydselen“ eller „grisselen“, som man satte brødene ind i ovnen med, havde lange skafter. De lå gerne over bjælkerne, hvor der ikke var loft, eller på knager langs bjælkerne. Der lå altid skuesand i stegerset til at holde de mange forskellige trækar og bøtter hvidskurede med. Til vask brugte man lud af aske og vand, og efter skylningen trak man det våde tøj op over en tobænk, hvor man bankede luden ud med en banketærskel. Det var den fineste aske, man brugte. Resten kom i askegraven, en grube i lergulvet eller i et udskud, hvor både børn og kvinder navnlig ved vintertid også forrettede deres nødtørft, da der dengang ikke fandtes noget særligt aftrædelseshus.

PRÆSTEGÅRDSLIV

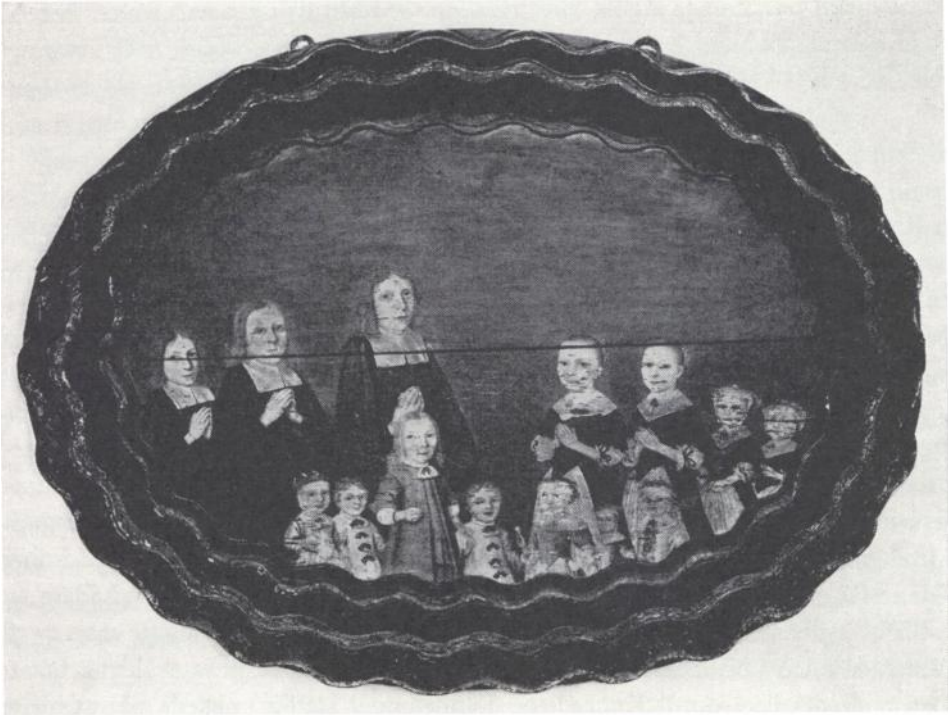
Reformationens fædre var nøjsomme, da de udformede kravene til kundskaber hos ansøgere til præstestillinger i 1500 årenes Danmark. En biskop forudsattes at have „en skriver, en køresvend, en dreng“ – „af dem kunne der med tiden blive gode sognepræster og skolemestre“, står der i Christian 3.s reces. Ellers fandt man munke, som ville afsvære deres katolske tro, anvendelige.

I 1600 årene voksede kravene. Ansøgere var nu fortrinsvis personer, som havde lagt latinskolen bag sig – og i bedste fald suppleret skolegangen med nogle semestres studier ved universitetet. Da en fyldigere uddannelse i teologi end den, latinskolen i almindelighed gav, var ønskelig, havde flere store skoler et særligt lektorat i teologi, så det var muligt for vordende præster at få en grundigere undervisning i dette fag, end den almindelige latinskoleelev fik. I 1629 indførtes endvidere en teologisk embedseksamen. Men gennem hele det 17. århundrede måtte man ty til studenter uden universitetsuddannelse, om man ville have præstekaldene besat. Det ændredes ikke, fordi Kancelli og Landemoder stadig pukkede på, at alene folk med teologisk attestats måtte befordres i præstekald. Det var i almindelighed studenter, der drog ind og ud af præstegårdene i 1600 årene, om end det var en kendsgerning, at antallet af kandidater blandt præsterne voksede støt. Vejen frem gik for mange over hørerstillingen eller degnstillingen. Det var praksis Peer Degn udtrykte, da han mindede Jeppe Berg om, at før hans søn Rasmus blev præst, måtte han være degn – om end en praksis under afvikling.

1600 årenes præster blev valgt af det jævne folk. Sådan havde det været siden reformationen. Når et kald blev ledigt, samledes en kreds af sognemænd med herredets provst for at udpege en værdig efterfølger for den forrige sjælesørger. Efter vel overstået valg eksamineredes den heldige af biskoppen for sluttelig at godkendes af lensmanden. Mange forhold greb dog begrænsende ind i menighedens frie valg – en energisk biskop, en dominerende herremand, en velstillet sognemand – eller kongen selv, og hændte det – og det gjorde det ofte – at sognefolket blev uenige om kandidaten, blev valgretten en herremands eller kongens, og efter 1685 øgedes kongens indflydelse.

I 1655 stredes en adelsdame, en provst og sognemændene om valget af en ny præst i Nr. Jærnløse på Sjælland. Den gejstlige vandt – efter sigende, fordi man enedes om at afgøre sagen ved lodtrækning. Ellers var bekendtskab med en biskop en sikker vej til at overbevise sognemændene om en ansøgers fortræffelighed. En

Hvordan man blev præst

De fleste præster nåede at blive gift flere gange, og børneflokken var tit stor i præstegårdene. Det kunne den også være i et enkelt ægteskab. Sognepræsten i Lemvig, Jens Christensen Jegind, blev gift med borgmesterens datter, der var ung enke efter en kapellan i byen, og med hende fik han 7 sønner og 7 døtre. På billedet ses sønnerne til venstre og døtrene til højre. – Nationalmuseet fot.

god pengepung var også nyttig. Det lod sig ikke nægte, at adskillige ansøgere betalte bravt for at blive præst, således gav Peder Bay i 1657 300 rdl. foruden en sølvkande for Brorstrup kald, Harbøørpræsten Jens Peder Kraglund 400 rdl. for Engbjerg kald og Peder Jensen Winther 200 rdl. for Føns-Ørslev præstekald på Fyn, som han i 1671 fik overdraget af kirkeejeren Wilh. Fr. Wedel af Wedelsborg. I kirkelig sprogbrug kaldtes sådanne embedssalg Simoni, og det var strengt forbudt. I bispearkiverne opbevares talrige skriftlige edsaflæggelser fra præster om, at de ikke har betalt penge for deres kald, et udtryk for myndighedernes dybe mistillid til kaldsrettens indehavere. Kancelliets syn på sagen kom frem i Danske Lov: „befindes nogen, enten ved sig selv eller andre gave at have budet eller givet for kald, miste ikke aleneste det kald, men end og aldrig tilstedes til noget andet derefter“, står der, og det var blot en gentagelse af ældre kongebreve og vedtagelser på landemoderne.

Man prøvede at tilsløre handlen. Men blev det opdaget, straffedes den skyldige.

I 1619 dømtes sognepræsten Jens Olsen fra Hunseby kald, fordi han havde fraskrevet sig en del af præstegårdens jord for at opnå embedet. Thi „ingen må for at komme til kald give bønderne en tønne øl, drikke sig drukken med dem eller love dem ager og eng“. Alle anstrengelser til trods var man o. 1700 ikke nået længere på dette felt, end at Frederik 4. pålagde præsterne endnu engang ved ed at garantere, at gods eller penge ikke havde været bestemmende, da de fik deres kald.

Nogle studiosi drog fordel af, at deres fader var præst, idet de antoges af denne som kapellan. Når den gamle faldt fra, gled den unge da umærkeligt ind i hans kald. O. 1600 forbød kongen kort og godt præster at tage deres sønner som kapellan, da de unge derved hindredes i at fuldføre deres studier.

Svigersønner var heller ikke velsete. Roskilde landemode ville således ikke vide af troløvelse mellem en præsts datter og hans kapellan, så længe faderen levede, medmindre kapellanen på forhånd var valgt til efterfølger. Ikke desto mindre blev det en særdeles farbar vej for en ung teolog, som førte sig frem ad den gejstlige løbebane. Talrige kontrakter mellem en aldrende sognepræst og hans efterfølger viser, hvordan sagen blev ordnet. Karakteristisk er for eksempel den kontrakt sognepræsten til Hvornum Peder Berentzøn i 1699 indgik med sin efterfølger Jacob Sinding: „lover jeg Jacob Sinding og tilpligter mig efter Guds behag og forsyn, om jeg kaldet efter Hs. kgl. Majestæts konfirmation erlanger, at skal ægte hans kære datter, hæderlige og gudfrygtige pige Elsebeth Pedersdatter og holde bryllup med hende efter min ordination, når det hende eller hæderlige forældre behager, hvorimod jeg Peder Berentzøn skal straks lade mig finde bevågen, når Jacob Sinding brylluppet begærer, både med udflytning og bryllupsfærd efter min vilkår og evne, som en hæderlig mand og fader vel egner og anstår“.

Her som så mange andre steder var det den gamle magtpåliggende at sikre sin datters fremtid, og tiest havde han held med sit forehavende. Undertiden gik det dog, som hr. Peder Berentzøn oplevede det. Da hr. Jacob Sinding var ordineret og kaldet sikret, sveg han jomfru Elsebeth. Sagens forløb afspejler sig i følgende forpligtelsesbrev: „lover jeg Jacob Sinding at give hæderlige pige Elsebeth Pedersdatter for al hendes præntion i den mellem mig og hendes fader oprettede kontrakt med kaldets afståelse to hundrede og halvtredsindstyve slette daler i fem terminer i årene 1700–1705 uden rente, og da skal al ovenbemeldte handel og tvistighed om samme handel mellem os bemeldte begge være ophævet og alle præntioner mellem os angående at være kraftesløse og annullerede i alle måder“. Hvordan man end ville benævne den ydede erstatning, så var det givet, at det havde kostet kandidaten penge at erhverve sit præstekald, og det er en kendsgerning, at mange andre hensyn blev taget end hensynet til kandidatens faglige

kvalifikationer, når et præstekald skulle besættes. Iøjnefaldende er det hensyn man mente at måtte tage til efterladte præstekoners fremtidige skæbne.

Indtil slutningen af 1600 årene gav man præsteenker „Gud i vold“. Kirkeordinansen fra 1539 gav dem ret til at blive boende i præstegården et år efter mandens død, det såkaldte nådsensår, og siden modtage pension af kaldet. I 1659 oprettede man imidlertid en præsteenkekasse for Sjællands stift, i 1703–1716 enkekasser for de jyske stifter og i 1722 for Fyn. Fra disse kasser skulle efterladte enker årligt modtage en passende understøttelse, og dermed bedredes deres vilkår en smule. Men de fleste præsteenker, der forblev ugifte, fristede samme skæbne som Maren Jensdatter, enke efter præsten i Feldballe-Nødager sogne, der i 1692 fik udstedt tingsvidne for, at hun i fire år havde boet i et gade- og jordløst hus i Feldballe by uden andre midler, end hvad hun nød som selvanden præsteenke i kaldet, og hvad hun kunne skaffe sig ved at spinde på sin rok.

Indtægterne af kaldet fastsattes i almindelighed i en kontrakt med eftermanden. Ovennævnte Jacob Sinding forpligtede sig således til at give „hr. Peder Berentzøns kone, om hun hendes mand overlever, Anders Christensens gård i Hvorum med al sin præstelige rettighed foruden sin rette pension, som en præsteenke efter loven tilfalder, og desforuden 6 skæpper bygsæd . . . og 2 læs hø . . . og endelig fornøden husværelse i præstegården hendes livstid“.

Selv om en sådan ydelse var helt utilstrækkelig for enken at leve af, vejede den dog jævnlig for tungt på præstens udgiftsside, og han måtte søge anden løsning på problemet. Det blev derfor almindeligt, at den ny præst ægtede den tidligere præsts enke, så almindeligt, at en italiener, som i 1627 besøgte Danmark skriver: „dør en landsbypræst, ægter hans enke en anden præst, som dog ikke må tiltræde sit embede uden at have fået kongelig stadfæstelse“. Landets biskopper fandt systemet hensigtsmæssigt. „En from og gud velbehagelig pligt“, kalder en af dem det o. 1600, og en anden skriver i 1661, at „valgmændene næsten ene rådførte sig med enken og spurgte hende, om hun var fornøjet med kandidaten“. Nogle år før 1600 havde rigsrådet ganske vist forsøgt at begrænse denne praksis, som da var under stærk udvikling, ud fra det synspunkt, at „ingen for præstekonens skyld skulle forvises fra kaldet . . . da kirkerne er stiftet til Guds ære og tjeneste og ikke for præstekvinderne“. Men disse anstrengelser forblev stort set virkningsløse, selv om det var en opfattelse, myndighederne delte. Christian 4. begrundede den med, at „i så tilfælde uduelige personer, som ville tage kvinderne, ville blive foretrukket for de dueligere, som ikke ville det“. Hen i 1600 årenes sidste del var konserveringssystemet da også så anerkendt, at Danske lov bruger vendingen: „dersom enken på landet ikke bliver i kaldet efter præstens død forsynet“.

En herremand henvendte sig i 1632 uden videre til biskoppen med anmodning

Præstenkers forsørgelse – gift med efterfølgeren i embedet

I 1600 årene valgte sognemændene selv deres præst. Tit måtte han gifte sig med forgængerens enke for at få kaldet. Denne ukendte præst var, da han blev malet i 1697, 48 år og hans hustru 52, hvilket kunne tyde på, at hun havde været gift før. På bogen, han holder i hånden, læses: „Herre, jeg er din tjener, din tjenerindes søn. Psal. 116 v. 16.“ – Nationalmuseet.

om at få udpeget „en smuk person, som var skikkelig i omgængelse, og som ville tage enken“, selv om han indrømmede, at han allerede havde „en smuk person“. Denne ville blot ikke tage enken. Bønderne i Høje i Skåne afviste i 1584 to duelige ansøgere, som biskoppen havde sendt dem at vælge imellem, fordi de ikke ville gifte sig med den efterladte enke, og gav præstekaldet til en vidtløftig person, som påtog sig at ægte den gamle præstekone. Her greb kongen ganske vist ind og gennemtvang valget af en anden. Men gennem hele den her behandlede periode gik det jævnlige, som kapellanen hr. Laurids Hansen på Fejø i 1658 oplevede det, at kaldsmyndigheden foreholdt ansøgeren, at „det er øvrighedens vilje, når præsteenkerne ustraffelige og til ægteskab skikkelige er, at de med begge parter samtykke kunne på stedet forfremmes“, og at ansøgeren derefter, som også Laurids Hansen gjorde det, affandt sig med sin skæbne.

Disse forskellige former for familieforbindinger mellem tiltrædende præster og deres forgængere bevirkede, at der var sogne, hvor præsterne i mange generationer var i familie, i Bregninge på Tåsinge således fra Reformationen til 1741, i Døstrup i Sønderjylland fra Reformationen til 1865, i Gamtofte på Fyn fra 1537 til 1701 og i Ørum-Ginnerup ved Randers fra samme tid til 1803. Reglen gjaldt også blandt bisperne. Sjællands biskopper var således i slægt med hinanden fra 1590 til 1730, og i 1700 årene efterfulgte biskopperne Harbo, Hersleb og Balle alle tre deres svigerfædre på Sjællands bispestol.

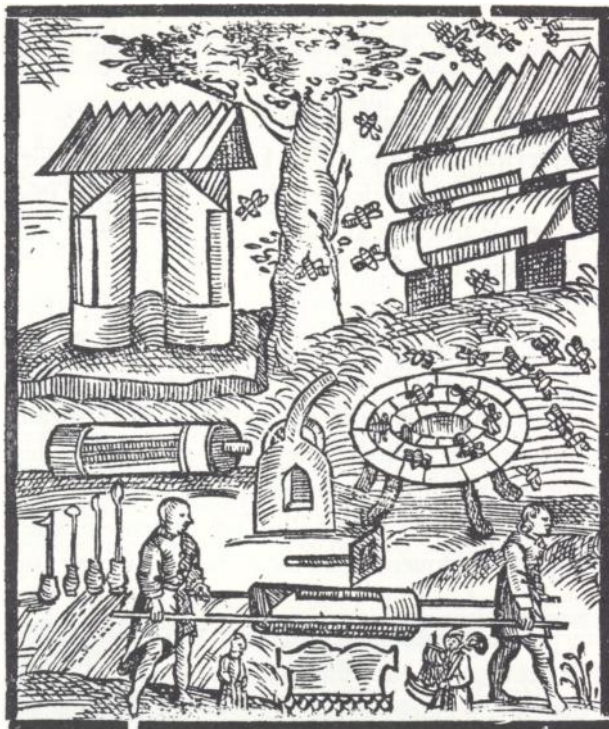
Så man sagen fra præstekonernes synspunkt, var der nogle, som havde held til at træde ind i de gifte koners rækker tre eller fire gange i deres liv. Præstekonen Margrethe Jakobsdatter fra Stenløse på Fyn klarede således fire ægteskaber i årene 1632 til 1663, og præstekonen Else Johnsdatter fra Mesinge i samme landsdel klagede i 1671 til kongen over, at sognets nye præst ikke ville ægte hende, som nu sad enke for tredje gang og var godt til års.

Ved en ung præsts vurdering af kald og enke vejede det tungt, om præstekonen var fortløbig med kaldets indtægter og havde vist evne til hensigtsmæssig anvendelse af de forhåndenværende goder. Præstelønnen faldt i naturalier. Vigtigst var udbyttet af præstegårdens jord og bøndernes tiendekorn, hertil kom så offer ved kirkelige begivenheder og nannest eller redsel, d. v. s. kød, smør, ost og brød, som det var pålagt bønderne at give deres sjælesørger.

Oprindeligt skulle præsterne selv dyrke deres jord, så den ikke ved bortfæstning „skal komme i hævd og blive taget bort fra gården i fremtiden“. Dygtighed som landmand var nødvendig for en sognepræst i de dage. Duede han ikke som avlsbruger, svandt indtægten. Thi „formåede han ikke at beså jorden, måtte han lade den ligge usæt hen“, et så meget føleligere tab, som præstegårdene gennemgående taltes blandt landsogdenes bedste gårde. Omkring halvdelen takseredes

Hans Herwigk i Roskilde skrev i 1649 „En nyttig bog om bier“; men skønt han havde studeret biernes liv i 23 år, troede han, at de levede et kyskt liv, idet der ingen hanner fandtes. Dette var vel næppe grunden til, at præster i middelalderen tit var ivrige biavlere, og at traditionen fortsattes i 1600 årene. Man havde brug for både honning og voks, og de skånske „bistokke“ var undertiden indrettet, så man kunne lukke dem op bagtil og ryge bierne ud, så man fik honningen. – Kgl. Bibl.

til mere end 8 td. hartkorn, da man i 1688 matrikulerede landets samlede jordegods, og en femtedel havde endda mere end tolv tønder. Efterhånden nødtes man til at give efter og tillade bortfæstning af avlen, om ikke en del præster skulle sulte ihjel.

Thi tiendekornet alene gjorde det visselig ikke. I almindelighed udtoges tienden på marken, i kærven kaldtes det. Der gik „to neg til en kærve“, og det hændte da ikke sjældent, at man ved nærmere eftersyn fandt, at bonden „gjorde to neg af ét, og tvende i toppen adskilte halve neg bandt han til én kærve“. Følgelig burde præsten „se sig vel for, når han tæller, at bønderne ikke på somme steder sætter fire neg i steden for tre eller to til at forsvige tienden med, som de gerne vil gøre“. Han forlangte da også, at bønderne „skulle sende bud efter ham, før de indfører deres korn“, så han kunne tage del i tællingen. Foruden af bondens pålidelighed bestemtes tiendekornets mængde naturligvis af høstens størrelse, og for præsten blev tienden derfor en såre ustabil indtægt. Han havde følgelig ofte interesse i at gøre som hr. Hans i Gentoft 1632 – med bønderne at gøre „fortingning, at (de) skulle udi skæppen yde ham (deres) tiende“. Ukendte med høstens endelige udfald, aftalte parterne før mejningen det antal skæpper tærsket korn, tiendetageren skulle have, hver for sig håbende at opnå en gevinst. Havde velærværdig-

heden magt, som han havde agt, tog han som provst Jens Halsten på Mols o. 1690 snart sin tiende i kærven og snart i skæppen, alt efter som han mente, det tjente ham bedst.

Bonden måtte også betale tiende af sin stald – 1½ lam og 2 kalve var, hvad ovennævnte hr. Hans i 1632 kunne få af en middelstor gård for de to foregående år. I havsogne faldt tienden for en del som fisk. Præsten i Flade skulle i 1643 have 100 tørrede flyndere af hver mand, som brugte fuld mands garn. Det blev i 1690 til i alt 2000 tørrede flyndere til „Vor Far“.

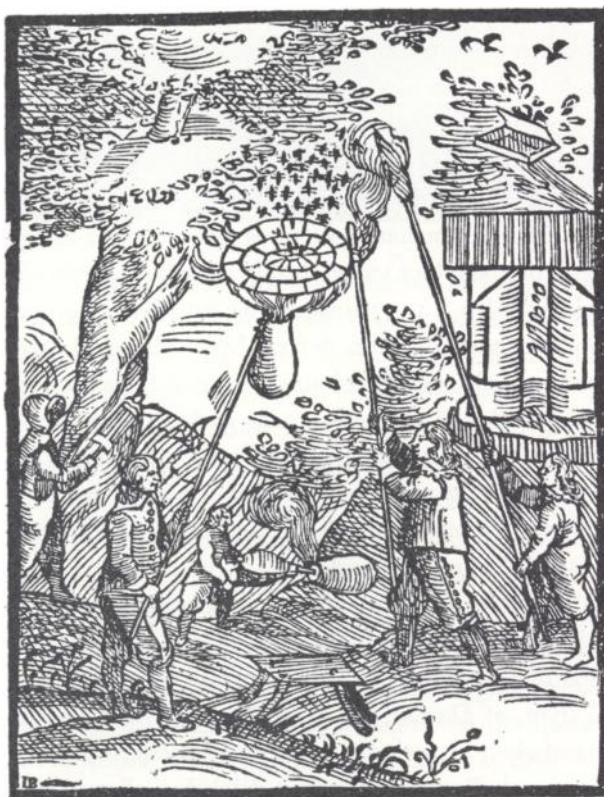
Den eneste indtægt, som faldt i penge var offeret. Danske lov stadfæstede tidligere tiders praksis ved at sige: „præsterne skulle nyde deres tiende og offer på de tre store højtider samt til brudevielse, børnedåb og barselkvinders kirkegang“. Ved sådanne lejligheder gik menigheden offergang, ofte rundt om alteret, hvor de medbragte skillinger blev lagt, så velærværdigheden efter endt gudstjeneste kunne samle det indkomne sammen. Denne pengeydelse suppleredes af visse naturalier, „nannest“ kaldet. Præsten i Egense havde i 1691 følgende til gode fra en af sognets gårdmænd: „20 æg til påske 1689 og 1690, 1 ost til St. Hans dag 1690, 4 brød, 1 gås til jul 1690“ og noget lignende fra flere andre sognemænd. Lagt sammen var de indtægter, der gled i den gejstlige lomme, når penge- og naturalieoffer betaltes, ikke at foragte.

Set med bondeøjne var præster i 1600 årene holdne mænd. Men kongen begrænsede velstanden. Når riget var i nød, måtte præsterne holde for. I 1646 pålagdes det hver præst at indlevere fire lispund kobber og et lispund tin til fremstilling af kanoner, og i lange perioder skulle hver præst betale, hvad det kostede at holde en rytter i fuld mundering, og ellers plagede majestæten gejstligheden med ekstraskatter. I rigets svære nød efter Svenskekrigene 1657–60 ydede præsterne et vægtigt pengebidrag ved at blive tvunget til at købe deres præstegårde. Enhver præst skulle én gang for alle give et hundrede rdl., og hans arvinger skulle lade sig præstegården betale af successor efter gyldig vurdering, dog ikke over 500 rdl. Det var biskop Hans Svanes idé, og Danske lov gjorde ordningen permanent. Fattige kandidater, som ingen kapital kunne rejse, forrentede summen med seks procent, til beløbet var betalt. Før 1660 var præstegårdene kirkeejernes, og da der sjældent blev givet erstatninger for reparationer, gik gårdene i forfald. Den nye ordning skabte solidere præstegårde. Forudsætningen for de store anlæg, de næste generationer skabte, var lagt. Talrige ildebrande fremmede udviklingen. „Dersom nogen tilkøbt præstegårds bygning ved ulykkelig hændelse afbrændes, da skal til dens opbygning gives af hver kirke i samme stift, hvor ulykken sket er, som nogen midler haver, én rigsdaler“, siger Danske lov i sin videreførelse af gammel praksis, og det skete så ofte, at mange præster betragtede brandhjælp til skadelidte embedsbrødre som en fast årlig ydelse, beløbende sig til adskillige rdl.

Holdt man ind i præstegården i et mindre velstillet sogn i de første årtier efter enevældens indførelse, fik man et indtryk omtrent som følgende: „fire små huse, et rålingshus af 15 fag norden i gården, en lade af 7 gulve foruden loen sønden i gården, et hus til herberg, vognskjul, kræhus og hestestald på 14 fag vesten i gården, og et lidet hus til småt kvæg, får og svin, en liden stald til fæ og kreaturer og i enden afdelt til høn, som jeg af fornødenhed årlig må indkøbe, østen i gården. Nok et lidet hus af 7 fag vesten i gården, som enken har sit værelse udi“.

Indendørs fandt man forskellige stuer, sjældent færre end tre–fire stykker. I Knebel betegnede vurderingsmændene dem i 1692 som: den store stue, mellemstuen, overstuen og den lille stue. Dertil kom så bryggers, stegers og andre rum henhørende til køkkenregionen. Indboet i denne præstegård på Mols bestod mest af fyrrmøbler og omfattede en del skabe, kister, borde og stole, hvortil føjede sig en himmelseng og et par andre sengesteder anbragt i mellemstuen. Et sådant præstehjem adskilte sig ikke meget fra bondehjemmene. Men der var præstegårde, hvor gyldenlæders- og ryslædersmøbler prangede i stuerne, og hvor sølvtøj og guldsmykker fortalte om fornemhed og glans højt over det, en almindelig bonde turde håbe at nå.

Havde en bisværmer slået sig ned i et træ, kunne man ved hjælp af røg og svabere få bierne til at sætte sig på en halmbakke, hvorfra de læmpedes over i bistokken. I Skåne brugte man liggende stokke af træ; på Sjælland kuber bundet af langhalm og hasselvidjer. Her druknede man bierne ved at stikke kuben ned i en balje vand; derpå åbnede man kubens top og rørte indmaden sammen til en klump, hvoraf honningen blev udtrukket. Hans Herwigk anbefalede i stedet at bruge svovlos, så bierne faldt ned i bunden af kuben og ikke blandedes med honning og voks. – Kgl. Bibl.

Det omtalte „hus til herberg“ fandtes ikke hos alle præster. Det var især afsides liggende præstegårde, man udstyrede på den måde, og hensigten var, at godtfolk på rejse kunne søge husly her, når deres vej faldt gennem sognet. Der var herberg, som stod ubenyttede i måneder, ja i flere år, mens andre tit var belagt, således gæstehuset i Pjedsted ved Vejle. Her blev de mange overnatninger præsten for kostbare, og man søgte derfor at holde ham skadesløs ved foruden præstetienden at tillægge ham kirketienden. I Jelling hed gæstehuset „Høvdingborg“. Det var en toetagers bygning med stald til 16 heste og adskillige rum til gæsternes brug. Sagen var, at Jellingpræsten var pligtig at huse kongen, når han drog gennem landet. For at undgå overbebyrdning af den gejstlige, når majestæten og hans følge slog sig ned, tillagde Christian 4. kaldet kvægtienden af fire sogne. I 1673 brændte præstegården og med den „Høvdingborg“. Ved genopbygningen indrettede man i præstegården „en stue, et gæstekammer og en stald“ – altid parate, om kongen uventet holdt ind. Man talte om „kongens kammer“. Hvor gæstlejlighederne lå for sig selv, havde de flere steder i ældre tid været omgivet af grave og volde, således i Ingstrup i Vendsyssel.

Mange præster følte disse indkvarteringer som kærkomne indslag i deres en-somme liv. Præsten Ditlev Monrad i Sønderby ved Assens nødte ligefrem fremmede, som kom til sognet, til at slå sig ned i præstegården. Andre fandt dog den praksis ubehagelig. Gentagne gange klagede folk således til landemoderne over, at præster og degne afslog at huse dem, når de bad om kvarter. Nogle gejstlige fandt tilmed for godt at slå mønt af foretagendet. Sjællands landemode understregede således i 1562, at „præste og degne ikke må være kromænd“.

Adskillige formaninger til præsterne lader ane, at fænomenet var ret udbredt, og at det ikke blot var godtfolk, man beværtede på gæsteri. I Sønderjylland måtte gejstligheden i 1557 underskrive en erklæring om, at „vi ikke skulle tåles i vort embede, men afsættes derfra, hvis vi fører forargelig vandel i vort levned, især med krohold, drukkenskab og frådseri“, og på Sjælland forbødes det i 1582 præsterne at holde øludsalg „mens gudstjenesten finder sted“. Et par menneskealdre senere erfarede det alligevel i samme landsdel, at „nogle præster holder kro og søger smudsig vinding af øl, most, vin og mjød, som de sælger offentligt“. Alle tidligere forbud til trods fik præsten i Skærbæk i Sønderjylland 1691 lov til at rejse en kro på sin jord.

Skønt hjemmefremstilling af brændevin blev forbudt i 1629 fandtes brændevinstøj som fast inventar i præstegårdene i 1600–1700 årene, og mange tønder korn gled ned i brændevinskedlens bug. Lysten til købmandsskab og værtshushold stak så dybt, at Danske lov fra 1683 på ny slog fast, at „præsterne skulle ingen købmandsskab bruge uden med, hvad hjemme hos dem selv avles eller gøres. Meget mindre skulle de holde noget drikkehus eller sælge enten øl eller brændevin“.

I Alsø kirke ved Grenå lod præsten hr. Søren sig male i 1646 sammen med sin hustru og 14 børn. I hans stærke ansigt genspejles såvel dagliglivets glæder som myndighed i ledelsen af den ham betroede hjord. Han var selv præstesøn fra Saxild ved Odder, og én af hans døtre ægtede eftermanden i embedet, da han selv døde o. 1666, mæt af dage. – Søren Kjeldsen i Alsø, Nationalmuseet fot.

I Skåne holdt landemodet på, at præsterne „skulle vogte sig for at være pantelånere eller købmænd eller holde kro, overensstemmende med apostlenes formaning: han være ikke begærlig efter slet vinding“. Her som andre steder i landet førtes kampen mod disse sider af de gejstliges virksomhed imidlertid forgæves. Det var borgerlige funktioner, som befolkningen fandt ganske nødvendige, og som fæstnede velærværdighedernes stilling i menigmands omdømme – havde man hjælp behov, gik man til præsten. En af hans mange funktioner var at tilrettelægge folks gilder. Først bød han ind, så var han kok, og når maden skulle spises, var han skaffer. Efter måltidet bad han fra bord, en skik, der i Vor herred indledtes med, at degnen kysede vor far på munden som tak for mad, derefter „kom alle kvindfolkene hen til ham, den ene efter den anden, og de kysede ham på munden“. Denne skik faldt ganske vist ikke i myndighedernes smag. „Anlangende præster og degne, som lader sig bruge til køgemestre at aftakke ved bryllupper, barsler og andre værtskaber, som altid har været køgemestrenes embede, dem ville d’hrr. provster i næste konvent påminde, at de sig fra sådant entholder“, befalede

biskoppen over Fyn i 1686. Da var der gået nøjagtig 130 år, siden Aalborg landemode følte sig foranlediget til at skrive: „Når der bydes til bryllup, skal der for fremtiden kun være fire til at indbyde, af hvilke brudgommen skal være den ene. Og sognepræsten skal ikke, således som det hidtil har været sæd, have den umage at gå med for at byde. Men om man ønsker det, kan sognedegnen følge med og skrive.“ Der skulle dog gå endnu nogle menneskealdrer, før skikken kunne kaldes sjældnen. Da var hvervene på mange egne gået over til degnen, og man tør nok se det som et vidnesbyrd om både præsts og degns sociale fremskridt, at bisperne i flere stifter nu revsede degnene „fordi de derved gjorde deres embede ikke mindre end person foragtelig både for unge og gamle folk i sognet“. I den her behandlede periode skete der imidlertid så små ændringer i dette forhold, at det karakteriserer gejstligheden både først og sidst i århundredet.

I 1600 årene fungerede præsterne som læger for sognebørnene. Denne stilling godkendtes af regeringen så vidt, at Christian 4. i 1607 forordnede, at alle præster skulle undervises i det menneskelige legemes bygning og funktioner, så de blandt andet var i stand til at undervise „jordemødre i hvordan de sig skulle have både med barselkvinder og med fosteret“. Til deres ærgrelse konstaterede myndighederne, at en del præster „brugte under besværgelse forskellige amuletter, ved hvilke de lovede at hjælpe de syge, hvorfor de blev kaldede fra den ene provins til den anden“ – og man forbød dem at bruge den slags overtro. Men hos menigmand var disse fremgangsmåder de eneste godkendte. Thi sygdom mentes fremkaldt ved besættelse af onde ånder eller ved hekseri og trolddomskunster, hvorfor helbredelse alene kunne ske ved besværgelse af djævle eller tilintetgørelse af hekse og troldmænd. 1600 årene var i høj grad en overtroens tidsalder. Som et symbol på dens grundindstilling stod Tycho Brahe. Hans hovedinteresse var astrologi, forsøg på at udforske forbindelsen mellem menneskets skæbne og stjernernes gang. Tidens højeste gejstlige var da også overbevist om hekseri og trolddoms eksistens. „Var jeg med et stort kompagni venner og kendinge af byen forrejt og så en troldkvinde brændes udi Vissenbjerg sogn,“ fortæller biskop Jens Bircherod i sommeren 1671, og et halvt års tid før skriver han lakonisk „blev ved retterstedet i Særslev sogn udi Fyn en bondekvinde brændt for trolddom“. Hekseriet nåede da også bisperne så nær, at Bergenbiskoppen Anders Fos's hustru o. 1600 flere gange beskyldtes for hekseri – hun var af adskillige hekse og troldkarle blevet set ved et heksestævne på Dovre. Sådant fortalte de ved retslige undersøgelser. Alene en kraftig indgriben i sagen fra hendes mands side reddede hende fra bålet.

Almuen tillagde præsterne evne til at befri den fra djævelskab og trolddom. Nogle var berømte for deres magt. Hr. magister Maturin Carstensen, sognepræst til Jerne i Vestjylland, sagdes således at have manet en djævel fra et menneske

Sygehjælp – uddrivelse og manen

over i en hund. For ham var uddrivning af ånder magsværk. En jævnbyrdig havde han i Branderslevpræsten Hans Clausen. Han kaldte de døde op af graven og fik visdom af dem, så han kunne forudsige fremtidige hændelser, samt sætte djævle og gengangere på porten med eftertryk. Mange præster ansås for synske, og der gik frasagn om utrolige bedrifter, som øvedes af dem. Præsten Niels Pedersen på Lolland kunne således sidde i sin stue og standse møllen, når melet løb i den forkerte sæk. Andre kunne – selv om de var flere mil fra hjemmet – se, hvad familien og tyendet foretog sig i præstegården. Alle disse talenter skabte respekt om dem i almuens verden.

Myndighederne forsøgte imidlertid at begrænse heksevæsenets huseren. I 1639 befalede man således, at „bøger, der handler om trolddom, hverken må gemmes af den verdslige øvrighed eller af præster, men skal sendes til biskoppen, for at de kan blive brændt“. Som hjælpere fandt man præsterne anvendelige. Gennem det meste af 1700 årene stødte man ganske vist stadig på præster, som „målte og signede“. Men selv om det ikke kan bevises, må det formodes, at en mere realistisk vurdering af årsager til sygdom og ulykke hos 1600 årenes sidste slægtled af præster, der næsten alle havde en universitetsuddannelse bag sig, bidrog væsentligt til at trænge overtroen tilbage.

Havde man hjælp behov, gik man til præsten. Han tog del i sognebørnenes gilder, han kunne signe og mane, og mange mente, at han ved at bruge amuletter og besværgelser kunne hjælpe de syge. I hvert fald sørgede han for, at kirkeblokkens midler blev uddelt på rette måde. „Giver til kirkens nødlidende og arme, så vil sig Gud over eder forbarne,“ står der på pengeblokken i Tingsted kirke på Falster.
– Nationalmuseet fot.

For mangan præstemand har det utvivlsomt været vanskeligt at lægge den sorte kunst til side og gå regeringens ærinde, da han derved både mistede magt og penge. Men i løbet af 1600 årene pålagde kancelliet sognepræsterne flere og flere administrative opgaver, der gav dem større myndighed over folk og hævede dem over almuen, hvorved deres anseelse og værdighed voksede.

De administrative opgaver, der berørte folk føleligt, var præsternes pligt til at forsyne menigmand med skudsmål og pas, så man altid kunne have kontrol med, at folk opførte sig ordentligt, og vide, hvor de opholdt sig. Her havde man særlig det stadig omvandrede proletariat samt de hyppigt skiftende tjenestefolk i tanker. Beslægtet med dette arbejde var præsternes pligt til at lave mandtalslister og skattelister. I 1693 og følgende år udarbejdede Aalborg stifts præster således: „fortegnelse på dette års fødte og døde til førstkommende januarii måned, efter kongelig befaling“. Næste år modtog biskoppen samme sted: „fra politimester Claus Rask skrivelse . . ., hvormed fulgte den ved trykken udgangne fortegnelse over fødte og døde i hele Danmark udi sidst afvigte år 1693“. Ti år senere fik samme biskop i en henvendelse fra Rentekammeret „anmodning om at tilholde sit præsteskab, at de, eftersom kongen havde nu igen til visse personer bortforpægtet familie- og folkeskatten på landet, rigtigheden ville forfatte og betimeligt indsende de fornødne skattemandtaler“. Det følgende år voksede kravene, idet det forlangtes, at biskoppen „ikke alene ville forskaaffe nøjagtig specifikation over alle de kongetiender i foromrørte amter (Vendsyssel), med hvilke gejstligheden er beneficeret samt dets fundatser og adkomster, men endog ved min ordre til provsterne, disponere præsteskabet til at fremskikke de bøger, som de haver forfattet over deres præstetiende“.

Det var ikke blot et brydsomt arbejde at opstille disse lister, men også utaknemmeligt, idet folk af den grund betragtede præsterne som modstandere. Samarbejdet mellem sjælehyrde og sognebørn lettedes ikke af, at præsten efterhånden fik overdraget adskillige hverv, hvis fælles mål var at påtvinge menigmand den optræden, regeringen ønskede. Han skulle blandt andet påse, at folk ikke misbrugte helligdagene til arbejde, og blev naboer eller ægtefolk uenige, stod det til ham at bringe fred til veje; grov banden og sværgeren skulle han holde nede, og letfærdigt levned skulle stoppes af ham. For menigmand blev præsten derfor til: „Vor Far“, den man tyede til, når hjælp var nødvendig, og den, som havde ansvaret for, at ens handlemåde og optræden var kongen og Vor Herre tilpas, så man var sikret både her og hisset.

Genstridige blev kuet med offentligt skrifte i kirken en søndag ved højmesse. Anbragt ved alteret, med ansigtet vendt mod det menige folk, bekendte synderen med lydelig røst sin brøde, hvorefter han idømtes en mulkt til de fattige. I 1694

kom hr. Bloch i Torslev i vildrede om straffens form, da han erfarede, at en kone havde ihjelliget sin spæde en nat, mens hun sov. Biskoppen mente, „at efterdi hun selv vedstod, at barnet var ved hendes skødesløse søvnagtighed kvalt under klæderne, kunne hun ikke fritages for at stå offentlig skrifte og give tilmed en liden mulkt til fattige“. Talrige andre lovovertrædelser takseredes efter samme skala, og i de fleste sogne var det tilbagevendende begivenheder, at et lem af menigheden måtte frem på kirkegulvet til offentlig forhånelse. I mange tilfælde underkastede folk sig præsternes dom, men en del gjorde vrøvl og nægtede at anerkende den gejstliges magt. I 1694 klagede adelsmanden Henrik Unger på Egberg i Vendsyssel til biskoppen over sognepræsten hr. Pors, fordi han uden nærmere undersøgelse „ville have hannem til at stå offentlig skrifte, fordi han var af et løst kvindfolk for barnefader udlagt“. Nogle år senere tilsidesatte en bondekarl i Sønder-Tranders ganske sin sjælesørgers tilrettevisning. „Karlen havde af stiftamtmand von Plessen fået stedsmålsbrev på en halv gård sammesteds med tilsagn at nyde den anden halve til, så snart den gamle mand, som endnu boede derpå, ved døden afgik. Men som det derforuden var i ry og rygte, at samme karl også havde tilforpligtet sig at ægte den gamle mands kone efter hans død, ja han var allerede mistænkt at have undertiden usømmelig omgængelse med hende, så formente hr. Poul at han for at undgå skandale burde at entholde sig fra stedet og ikke drage ind i gården, så længe den gamle levede. Dette sin sjælesørgers forbud uagtet, havde han dog sin daglige tilhold der på stedet“. Præsten mente derfor, han burde stå åbenbar skrifte i kirken. I samme periode lod hr. Kield Nielsen, sognepræst til Ulfborg og Råsted i Vestjylland – „to bønder i hans menighed ved proces tiltale, fordi de en søndag aften havde befattet sig med jordens dyrkelse“ – og afslået at udstå deres straf i kirken.

Flere sognefolk søgte biskoppens hjælp, når de fandt, at deres præst var ubillig i sin fordring. I 1698 beklagede Anne Jensdatter fra Hals sig over, at hr. Frederik Bloch afviste hende fra skriftestolen. På bispens forespørgsel svarede præsten: „Velædle, højærværdige hr. biskop. Af hans gode skrivelse fornemmes Anne Jensdatters klagemål over hendes afvisning fra skriftestolen. Da haver jeg først højærværdige gode fader på det ydmygste at takke for sit gode råd og faderlige advarsel, han mig meddeler. Men vidste gode fader samme kvindes levnedts forhold, tror jeg nok, hun blev ikke kendt uskyldig. Thi så længe jeg uværdige har været denne menighed betroet, har hun altid været en sær forargelig lem her i menigheden, særdeles hengiven til uafsladelig og afskyelig drukkenskab, hvorved hun tid efter anden har øvet adskillige grove stykker, som den hele menighed kan bære vidne om, og hun mange gange ved skriftestolen har været af mig advaret om og sat til rette for. Men som hun nu har sat al skikkelighed af øjnene, hvilket hende af mig i mange poster skriftlig stykkevis er givet til kende, viste jeg ikke at kunne

annamme sådan et menneske, der ikke kommer til skriftestolen som en bodfærdig synder og en enke, men ilde komponeret og snart som et forstyrret menneske, der med sin ublu mund forhindrede Guds børns andagt i kirken, hvorover jeg andre til afsky har ladet hende træde af som en skændegæst, der forarger Guds menighed – dog ikke til hendes fordærvelse, men til hendes forbedrelse i forhåbning hun må gøre forsikring om et andet og skikkeligere levnedts forhold“.

I mange tilfælde så biskopperne mildere på slige affærer end deres underordnede gejstlige, hvor overbevisende disse end søgte at underbygge deres afgørelse. I 1698 beordrede biskop Jens Bircherod i Aalborg således sognepræsten i Skive Jacob Brun til at tage en kvinde til alters, der i 9 år var holdt fra Herrens bord på grund af, at „hun fire gange haver sig imod det sjette Guds bud med lejer-mål forset“, og da en snedker i Sæby nogle år efter blev afvist fra sakramentet, fordi hans arbejde havde opholdt ham på afsides liggende steder over ét år, i hvilken tid han ikke havde været til alters og dermed efter loven skulle stå åbenbar skrifte, beordrede samme biskop hr. Melchior i Sæby til uden videre kommentarer at antage ham til alters.

Sådanne uoverensstemmelser udartede undertiden til virkelige stridigheder, der ikke sjældent bragte velærværdighederne i håndgemæng med deres sognebørn. Tiendebetalingen gav oftere anledning til dramatiske hændelser. I 1680erne førte Reersøs bønder proces mod deres præst for at undgå tiendebetaling – og vandt. Fra Sønderjylland klagedes o. 1650 over bøndernes forsøg på at afkorte tienden ved før afleveringen at kaste negene rundt på marken, hvorved aks og kærner røg af, så de senere kunne sankes. Et par menneskealdre senere sloges hr. Johan Selmer i Øster Snede i Midtjylland med en sognemand på tiendeageren, fordi kærven var for lille. Præsten pryglede bonden med sin stok, og denne „sprang rundt og sagde: „Gid Djæveln fare i mig. Dersom jeg havde min fork, skulle jeg jage den lige igennem ham““. I Skævinge endte en strid mellem præsten Søren Pedersen og en tærsker med, at den sidste slog præsten ihjel. Det var i 1618. Et par år tidligere dømtes en bonde i Skive fra „liv og ære“, fordi han havde lemlæstet sin sjælesørger, og i 1634 fik Ribebispen Jens Jersin en kindhest af en bonde, da han ville stifte forlig mellem denne og hans præst. Velkendt er Vejlbypæsten Søren Jensen Quists strid med en sognemand; den endte i 1617 med præstens henrettelse som følge af falsk vidneførelse imod ham; og til de mere omtalte præsteskærmydsler hører også de konflikter, som de skiftende præster i Egebjerg sogn i Odsherred gennem det meste af 1600 årene havde, dels indbyrdes og dels med deres menigheder. Selv om egentlige slagsmål og voldshandlinger ledsagede mange af de talrige trætter, som gejstligheden i det 17. århundrede havde med folk og utvivlsomt kan kaldes karakteristiske for disse slægtleds præster sammenlignet med det næste århundredes, gaves der dog også mere raffinerede måder at ramme sin modstander

Det tog ofte lang tid, før en præst kunne opnå et af de fede sognekald i en større købstad. Johannes Hansen Schrøder var af god familie, farfaderen rådmænd i Haderslev, faderen sognepræst i Fakse. Han foretog en treårig rejse til Tyskland, Holland og England og blev 34 år gammel 2. resid. kapellan ved St. Olai i Helsingør. Året efter giftede han sig med en velhavende købmands datter. 42 år gammel blev han 1. resid. kapellan, men først 62 år gammel opnåede han sognepræsteembedet. Året efter døde han. – Nationalmuseet fot.

på. I 1706 besværede hr. Johannes Dauw i Thisted sig højligt over „byfoged Iver Pedersen, som i en og anden måde søger at gøre ham skade og fortræd, særdeles derudi, at han skal have bevilget og tilskyndet nogle i menigheden at lade deres lig ved alle klokkers klang, men dog foruden ligprædiken begrave, ja lader sig med forlyde, at han fremdeles vil lade samme skik der på steden blive gængs, ved hvilke nye anordninger han agter at bringe sognepræstens accidentier i en mærkelig afgang og formindskelse“. Men ellers var rene slagsmål velkendte, såvel bønderne imellem som mellem sognepræsterne og deres menighed. Var der således en række af dagliglivets områder, der viser os præsten i bondens gevandt, skilte den gejstlige sig på andre felter ud som en finere person. Hans akademiske skoling satte således et uomtvisteligt skel. I præstegården stak den hovedet frem i velærværdighedens bibliotek.

I de dage, da en – „skriver, en køresvend, en dreng“ – var kvalificerede til at blive præst, var det småt med bogsamlingernes indhold. Kirkeordinansen af 1536 havde blot forlangt, at præsterne skulle besidde visse bøger – i alt syv, blandt hvilke biblen var vigtigst – en bog, som flere af 1500 årenes gejstlige synes at have manglet. Et andet af de obligatoriske værker var Hans Tavsens postil fra 1539, en bog, forfatteren havde skrevet, „for at ramme enfoldige præsters tarv og særlig de sognepræsters, som en enfoldig og grov undervisning have behov“. I 1600 årene tog bogsamlingerne til. Studenterne medbragte deres bøger fra skole og universitet, og de mere interesserede supplerede samlingen, når bogførere kom til nærmeste by og holdt udsalg – ofte i kirken. „Gik jeg hen til Peter Haubolts Bibliopolæ Hafniensis, som i dag var til Odense ankommet, i hans logement og annammede hos ham katalogen på de bøger, som han havde hidbragt med sig til marked“, fortæller en præst i 1681. På den tid prøvede Gregorius Bogbinder i samme by at indrette „en offentlig boglade, den allerførste i Odense“, der bestod i halvandet år. Men da byens magistrat „derover satte ham i højere skat end tilforn“, og præster og andre læsende personer købte for lidt, gik forretningen ind. Adskillige erhvervede deres bogsamlinger ved auktioner i dødsboer, hvor bøger blev udbudt. Bogauktionen efter lærde mænd varede ofte flere dage. I 1675 tog det således over en halv uge at bortsælge professor Ernsts bogsamling, og i 1682 kom to store bogsamlinger, nemlig biskop Peder Vinstrups og amtmand Cornelius Lerches under hammeren og lagde hver for sig beslag på det bogkøbende publikums interesse i længere tid. Også hos landsbypræster var der noget at hente, når en bogsamling blev til salg. Lærde folk som hr. Hans Nysted i Løsning og hr. Jochum Wolfburg i Fjeldsted samlede mange bøger, og frem gennem 1600 årene voksede bibliotekerne i de fleste præstegårde. Tidens ringe evne til at standse ildløs blev dog mange bogsamlingers ruin. I 1679 brændte således borgmester Hans Nansens og den afsatte kansler Peder Griffenfeldts bøger, som netop var færdigkatalogiserede til auktion; og et par år senere gik storkansleren Frederik Ahlefeldts op i luer. De mange præstegårdsbrande ryddede svært op i gejstlighedens bogsamlinger – men alligevel viser skifterne, at de fleste præster efter 1650 efterlod sig et nævneværdigt antal bøger. Biskopper og provster gjorde imidlertid også en kraftig indsats for at øge bogbestanden i præstegårdene. Gentagne gange pålagde de på landemoderne sognepræsterne at forøge deres bogsamlinger, og på deres visitatsrejser kontrollerede de resultatet af deres indsats. Aalborgbiskoppen Jens Bircherod – „havde mere min fornøjelse i sognepræsten Niels Steenstrups smukke bibliotek at bese end i den øvrige gode medfart, med hvilken vi ej mindre af hannem end af de andre præster blev accomoderede“.

Hovedbestanden af præstegårdenes biblioteker var religiøse og opbyggelige bøger, hertil føjede sig i stort tal de klassiske forfattere på latin, for en del levninger

Denne bygning på hjørnet af Nørregade og Studiestræde i København var sæde for Sjællands biskop Hans Hansen Resen. Hans søn Peder Hansen Resen, der selv var theolog, men endte som Københavns præsident, lod gården tegne i sit utrykte værk „Atlas Danicus“. Fader og søn hørte begge til samfundets øverste kreds ligesom Hans Hansens far, Hans Poulsen Resen, der også havde boet i gården som biskop. Men han var kommet fra det fjerne Vestjylland, født i Resen præstegård ved Struer. – Kgl. Bibl.

fra latinskoledagene. Men også samtidige skribenter fandtes på de gejstlige reoler. Molière, Corneille og Rabelais dukker således jævnlige op i rækkerne, og århundredets store filosoffer Pascal, Montaigne, Decartes og Hobbes synes at have interesseret en del af præsterne. Adskillige må have læst fransk så godt, at de nævnte forfattere kunne tilegnes på originalsproget, og færdigheder i engelsk og tysk var tilsyneladende almindelige, idet forfattere som Francis Bacon, Johan Arnt, John Milton og John Bunyan er repræsenteret i mange præstebiblioteker.

Beskæftigelsen med åndelige materier manifesterede sig også i litterære arbejder, som sysselsatte mange flere af præsterne, end de til trykken befordrede arbejder afslører. Sagen var ifølge professor Rasmus Vindings udtalelser fra 1665, at vanskelighederne ved at få noget frem på tryk var uovervindelige for mange, hvil-

ket skyldes „vore bogtrykkeriers beskaffenhed. Intet kommer i dem frem, uden hvad forfatteren selv bekoster. Det er grunden til, at så mange skrifter, som det nok var værd at få frem, og som er dygtigt udarbejdede, bruges til at lægge om fisk og røgelse eller ligger hen som næring for orme og møl“. Blandt de mest kendte manuskripter fra datiden, som ikke kom på prent, kan nævnes Peder Hansen Resens topografiske beskrivelse af Danmark – „Atlas Danicus“. Rundt om i præstegårdene lå talrige manuskripter, som gik til grunde på grund af sløseri, eller fordi fugt eller mus og rotter tilintetgjorde dem. Efterladte ansøgninger om embede på vers, historiske optegnelser, lejlighedsdigte, prædikener fortæller om de emner, præsterne syslede med. I visitatsoptegnelser og papirer fra bispearkiverne finder man omtale af den slags litterære arbejder. En del havde dog også held til at få deres arbejder på tryk, som eksempler kan nævnes Skånepræsten Bertel Knudsen Aquilonius, Slangeruppræsten Søren Poulsen Gotlænder og Særsløvpræsten Bertel Wichmann – alle betydende poeter i 1600 årene, og forfattere til opbyggelses- og andagtslitteratur som Christian Povlsen Hersløv, Villads Nielsen og Mads Pedersen Rostoch.

Hjemlivet i præstegårdene havde dog mange andre sider end de litterære og åndelige. „Den 9. september tog jeg æblerne af de unge små abilder, som jeg haver plantet i den liden have, jeg selv haver lagt her ved præstegården, og dette var den første frugt, som de bar. Jeg tror og vel, at de vare de første æbler, som ere vokste her i Vesterbølle. Thi her var ingen have før min tid“, fortæller en præst i 1698, og fire år senere skriver han: „I den samme oktober måned, som faldt meget tør og magelig, haver jeg ladet haven, som jeg selv haver plantet her ved Vesterbølle præstegård, forbedre. Det vestre kvarter opfyldte, gange gøre, gangene staffere med Buxbom og Isop (en art mynte), digerne forbedre og toften runden om besætte med træer“. Hørte arbejdet i haven til dagliglivets glæder, der bandt præst og præstegård sammen, meldte hverdagens ulykker og modgang sig ofte med følger, der ødelagde mange års nænsomt arbejde og kunne knække den kækkestes mod. Således fortæller biskop Jens Bircherod i juni 1706: „Om eftermiddagen (9. juni) rejste sig en græsselig storm af sønden, som ud på aftenen og natten brusede med usædvanlig grumhed og gjorde mangfoldige steder en ubeskrivelig skade – – – på herregårdene, bøndergårde og præstegårde såvel i Aalborg som Viborg stift nedblæste der over 1500 kornlader, mange 1000 træer i skovene blev fældede, og kirkerne samt andre store bygninger ginge formedelst tagstenenes nedstyrtelse ikke heller ram forbi. Så var og herhos på 4 à 5 timers tid en gruelig regn og skyllebad, som flød ind i husene til folk og fordærvede meget af hvis tøj, de ikke så hastig kunne få salveret.“ „Af Sct. Budolfi kirkes tag var en stor del på begge sider nedblæst. De fleste ædibus privatis (private huse) var ikke mindre

skamferede. Planker lå moxen alle vegne nedkastet og træerne enten slagne om kuld eller brudt i stykker“.

For datidens mennesker gaves der kun små muligheder for at beskytte sig imod følgerne af uvejr og anden ulykke. Man gav sig Gud i vold og håbede, at han ville føre en frelst gennem katastrofen og fri en for den forfærdelige angst og utryghed, som den hastigt omskiftelige tilværelse medførte. Vilkårene var de samme for præst og menighed, og for sjælesørgeren lå der i disse fælles katastrofer stof til magtfuld tale om død og forkrænkelighed.

Det var dog næppe kirken, som var forum for sådan personlig tale. Thi i alle 1600 årene var prædikenerne så stærkt præget af formelle krav, at det indholdsmæssige trådte i baggrunden. De første generationer efter reformationens indførelse havde oplevet prædikenen som en bibelforklaring. Præsten læste en tekst fra bibelen og føjede sine kommentarer hertil. Det hændte også, at han ganske simpelt læste op af en postil. I disse køresvendens og skriverens dage som sjælesørger, havde Fyns biskop forlangt, at de år efter år skulle – „tale om samme genstand med samme ord“. Evne til selv at lave en ny prædiken tiltroede han dem ikke. Med studenternes indtog på prædikestolene i 1600 årene ændredes mulighederne. Nu blev det forbudt at læse prædikener op i kirken. Præsterne skulle selv forfatte deres tale, der efter engelsk skik ofte var en sammenkædning af talrige bibelsteder, som præsterne fremførte i en særlig rytme, hvis betydning „uden al modsigelse bestod i tilhørernes rørelse“. Kritikerne hævdede, at „præsterne fyldte deres tilhørere med skvalder og usammenhængende tale“, og efterladede prædikener godtgør, at den logiske sammenhæng i prædikenen kunne være meget ringe.

Adskillige præster talte da også for små forsamlinger ved gudstjenesten om søndagen, og deres arbejde i menigheden gav så små resultater, at irettesættelser og hård tiltale ramte dem, når deres biskop besøgte sognet. Disse hverdagsproblemer gjordes til genstand for drøftelse, når præsterne kom sammen. I den katolske tid havde det været skik, at gejstligheden i et herred med mellemrum mødtes til kalenter, møder hvor man behandlede kirkelige problemer, som man tumlede med i sit daglige virke. Efter reformationen bestemtes det, at „sognepræster og sognedegne skulle komme tilsammen to gange om året i det mindste og handle med hverandre om lærdommen, levned, ceremonier og om alle andre ting, som religionen er anrørende“. Disse sammenkomster udfoldede sig gerne som fester, hvor glassene klang, og bordene bugnede af mad. I 1559 påtaltes forholdet ved Sjællands landemode – „calente skal ikke holdes uden én gang om året og mådeligt uden overdådighed og det efter kongelig befaling“. Fra anden side understregede man, at „kalentet skulle ikke holdes mere end én dag, og skulle præsterne med degne, hustruer og svende være over markskel, før sol går op“ samt at måltidet „skal holdes med mådelighed foruden drukkenskab, spillemænd, bulder og bang, sværgen

og banden“. God skik lod sig dog ikke ændre. O. 1600 fortærede man ved et kalentegilde i Sydsjælland: et kvæghoved, to fedsvin, seks lam, syv gæs, ti par høns, 12 snese æg, 8 fade gammelmad (saltmad) og skyllede det ned med 5 tønder øl, adskillige potter brændevin og andre gode sager. Det varede tre dage, før man var færdig.

Resultatet af slige kalenter udeblev ikke. I 1607 dræbte en kusk en degn, da de var på vej hjem fra kalente. Man indskærpede derfor, at kuske ved kalenter kun måtte få 2 retter med dansk øl – „at de ikke skulle være uoplagte til hjemturen og brække arme og ben på vejen“. Man for dog fort, som man plejede, og i 1615 forsøgte Sjællands landemode sig igen med formaninger: „i kalenter skal ikke bruges passeglas at drikke hele eller halve, men aleneste kander, med hvilke skal dog ikke drikkes hinanden til, men hver tage til, når han tørster, og sætte fra sig igen“. Lige meget hjalp det. I 1618 forbød kongen derfor „alle kalenter laug og gilder, som tilforn blandt gejstlige haver været brugelige“. I 1643 fulgte et nyt forbud. Men et hundred år senere finder man stadig kalentegilder i fuldt flor.

Den kraftige levemåde placerer dog kun præsterne som børn af deres tid. Konge, adel, borgere og bønder drak til overmål. Den livsform, den gejstlige havde lært på latinskolen og universitetet fortsattes i præstegården. Gentagne gange i 1600 årene prøvede biskopper og landemoder at opdrage præsterne til en mere behersket levemåde. I 1624 navngav biskop Hans Povlsen Resen således 24 af stiftets præster som grove drikkebrødre, der burde irettesættes, og på sine visitatser i Aalborg stift i samme århundreds slutning revsede biskop Jens Bircherod præsterne for fylderi og drukkenskab. Det er vanskeligt at konstatere, om der skete nogen ændring i disse vaner hos præstestanden i 1600 årene. Først som sidst i perioden synes man at have nikket genkendende til Peder Palladius' ord: „siden djævelen skikker os så mangan ond time, har vi vel lov undertiden at stjæle os en glad time, ja, vel endog drikke os en tår over tørsten“. Ved bispevisitatsen i Føns 1604 var da også både provsten fra Middelfart og kollegaen fra Asperup svært drukne, og i 1671 drak præstekonen i Branderup i Nordslesvig sig ihjel ved et gilde.

I 1629 truede kongen præster, som mere end én gang var truffet beruset under udøvelsen af deres gerning, med afsked. Det blev dog tomme ord. Det var få præster, der mistede kjole og krave på grund af fuldskab. Det var i det hele taget få præster, der blev afsat, selv om lejermål, tyveri, slagsmål og anden grovhed mødtes adskillige gange. Den alvorligste forseelse for en præst synes at have været fejl i uddelingen af nadveren, måske fordi netop nadverlæren satte et skarpt skel mellem katolicisme og lutherdom.

PÅ HOVEDGÅRDEN

I 1652 lod jomfru Karen Stensdatter Bille bekendtgøre på Øster Han herreds ting, at hun „besidder og holder hus på Nr. Skovsgård“. Det var dermed slået fast, for lensmand og sognepræst, at Nr. Skovsgård som bopæl for en adelig for fremtiden var en hovedgård, hvorfra man ikke skulle forvente at modtage skat, tiende eller andre afgifter, sådan som man hidtil havde kunnet få det, mens gården var en fæstegård under Ågård gods.

Omkring midten af 1600 årene fandtes spredt ud over det hele kongerige 900-950 ejendomme, hvis karakter som hovedgårde gav dem en særstilling inden for kredsen af danske landbrug. Disse hovedgårdes tilliggende var gerne større end de gårde, der havde en bonde eller en præst som bruger, deres bygninger var også gerne mere anselige og havde i det hele en anden karakter, men det var dog hverken landbrugsarealets eller bygningernes størrelse, der betingede hovedgårdenes særstilling. Afgørende var ejerens og brugerens stand. En hovedgårdsejer måtte før enevældens tid være „velbåren“ eller „velbyrdig“, dvs. født af adelige forældre, og som vi så det på Nr. Skovsgård, blev en hvilken som helst gård automatisk hovedgård i det øjeblik, en adelig tog ophold på den og drev avlen for sin egen regning. Og ejede en adelsmand flere hovedgårde, beholdt disse hovedgårdsrettigheder, når blot ejeren selv drev avlen og havde en foged som sin repræsentant på gården.

En mindre gruppe inden for hovedgårdenes kreds, ca. 125, havde dog ikke adelsfolk, men selve kongen som ejer. Det var tilfældet med ladegårdene ved kronens slotte. Befalingsmændene på kronens slotte og godser, lensmændene, var imidlertid også af adelig byrd, og da det påhvilede den adelige lensmand at administrere det under hans len hørende jordegods, både ladegården og fæstegodset, havde de undergivet på krongodset lige så fuldt et adeligt herskab som deres standsfæller på adelens godser.

Som på så mange andre områder betød enevældens indførelse i 1660 også for hovedgårdene et brud med gammel sædvane. Af skattemæssige grunde ville den enevældige regering nok have hånd i hanke med udviklingen. Det blev herefterdags vanskeligere at oprette nye hovedgårde, og for bevarelsen af de ældre hovedgårdes skattefrihed satte man visse betingelser. Et tilliggende på 200 tdr. hartkorn bøndergods, som ovenikøbet skulle være beliggende inden for en radius af 2 mil fra hovedgården, blev sat som en betingelse for, at de gamle hovedgårde

fortsat kunne nyde hovedgårdsprivilegier, og til oprettelse af nye hovedgårde skulle man desuden søge kgl. bevilling.

Samtidig hermed fik adskillige hovedgårde et nyt og andet herskab. Adelen eneret på at besidde frit jordegods faldt bort, og det samme gjaldt standens eneret til som lensmænd at forvalte kronens mange hovedgårde. I 1688 måtte en nordfynsk præst konstatere, at „her har vi således på én gang 3 adelige godsejere her i lenet, der så at sige på én gang var under konkurs, og jeg må derfor ikke undlade at gøre opmærksom på, at nu var (og det til dels ved suveræniteten) den periode opstået i Danmark, hvor de lige ved adelen karakteriserede embedsmænd såvel afløste de gamle adelsmænd i formue som i anseelse og væld, og som en følge deraf lidt efter lidt tiltrådte de godser, som hine tilforn endogså udelukkende havde været i besiddelse af“. På hovedgårdene Oregård, Margård og Dallengård havde medlemmer af slægterne Lindenov, Friis og Høeg måttet give op, og i deres sted sad nu på gårdene de forrige ejeres kreditorer: en borgmester fra Assens, en læge fra Viborg og en borgmester fra Odense. Den gamle danske adels politiske kapitulation 1660 blev fulgt op af en kapitulation på det økonomiske felt.

For den godsbesiddende adel havde 1500 årenes sidste halvdel og de første årtier af 1600 årene været en gylden tid, kendetegnet ved gode og stedse stigende priser på landbrugets produkter, først og fremmest korn og stude. Men omkring Danmarks inddragelse i Trediveårskrigen standsede prisernes vækst, først på kornet og siden også på studene, og ved århundredets midte tog et katastrofalt og langvarigt prisfald sin begyndelse. Når hertil føjes krigenes direkte ødelæggelser og vanskelighederne ved at få inddrevet landgildeydelse fra bøndergodset, som i modsætning til hovedgårdsjorden i rigt mål blev beskattet til finansiering af kongernes krigsførelse, er det ikke underligt, at den godsbesiddende adel kom i et økonomisk uføre. Megen opsparat kapital fra de forrige gyldne tider stod bundet i prægtige hovedbygninger og lod sig ikke frigøre, og de langvarige og kostbare udenlandsrejser, som var et helt nødvendigt led i unge adelsmænds uddannelse, gav man nødigt afkald på; uden denne baggrund kunne man dårligt gøre sig håb om lensmandsposter og andre statsembeder, som kunne give en adelsmand ekstraintægter ved siden af de svindende godsintægter. Den allerrigeste del af adelen klarede sig og kunne endda tilfredsstille sin jordhunger på mindre velstillede standsfællers bekostning, men for den jævne adelsmand, ham med en enkelt hovedgård og et forholdsvis beskedent tilliggende af bøndergods, var situationen alt andet end lys ved Svenskekrigenes ophør. For at opretholde den vante levelfod havde han måttet stifte gæld, ofte af en størrelsesorden, så hans indtægter slet ikke slog til til renter og afdrag på lånene, og ved at kautionere for lige så slet stillede standsfællers lån fik han både sine egne og andres kreditorer at slås med.

En adelig ung herremand i stram spansk dragt med fjerprydet hat og „hirschfænger“ ved bæltet fører sin støver frem til jagten. Selvbevidste herrer som han, opdraget hos slægt og venner hjemme eller i fremmede lande, kunne i løftet stemning undertiden skræmme adstadige borgere, når de gik „grassatgang“ gennem gaderne og slog ruder itu sammen med deres kumpaner. – Tegning i Thotts stambog, 391, 8°, Kgl. Bibl.

Ved standsprivilegiernes delvise bortfald i 1660 og ved den gamle adels umædeholdne gældsstiftelse banedes vejen for nye hovedgårdsbesiddere, nye herskaber indrettede sig, som ikke-tilfredsstillede kreditorer, på adelens gårde. Og hvem var de så, hvor kom de nye herskaber fra? Mangen velbjerget købstadsborger tog springet fra købmand til herremand, og for gode ord og betaling kunne han hos den enevældige monark erhverve adeligt navn og våben, rang og titel, som bragte fortidens købmandsskab i glemmebogen og banede vejen for passende ægteskaber og embeder for den nybakte herremands afkom. Købmanden Christen Linde fra Holstebro passede fortsat sin handel, selv efter at han var blevet herre på 10 vestjydske godser, men de færreste af hans lige var så fornuftige, og i virkeligheden måtte ikke få af de nybakte herremænd fra købmændenes kreds hurtigt sande, at godsbesiddelse og landbrug nok gav anseelse og prestige, men også en yderst slet

Hovedbygning og ladegård

forrentning af den hertil anvendte kapital. Bedre gik det de herremænd, som tidligere havde gjort tjeneste som fogeder og forpagtere hos den gamle adel og der havde erhvervet både formue og erfaring. Selv under de ugunstige vilkår, som landbruget havde henimod slutningen af århundredet, formåede de at holde skansen på deres nyerhvervede besiddelser. Men bondefødte som de gerne var, blev de sjældent afholdt af deres undergivne.

Enevældens hofadel og embedsstand gjorde sig også stærkt gældende i kredsen af nye hovedgårdsbesiddere. Denne „nye“ adel var i sig selv en broget skare, sammensat som den var af nogle få repræsentanter for den gamle adel, som sluttede sig til det nye styre, af indvandrede holstenske og tyske adelsmænd og af kongernes borgerligt fødte, men senere adlede rådgivere. Mogens Frijs til Favrskov var en af de få gammeladelige, som blev enevældens mand. Som rentemester og senere stiftamtmand i Århus skabte han sig et vældigt gods kompleks på Århus-egnen, med Frijsenborg som hovedsæde, og hans kollega som rentemester, holsteneren Henrik Müller, skabte sig et ikke mindre godsområde på Sjælland. Henrik Müllers adkomst til godsejerværdigheden var også kreditorens, blot var hans skyldner kronen, ikke forarmet adel. Den danske kongemagt var i økonomisk henseende ikke stort bedre stillet end den adel, den besejrede i 1660. Den stod i dyb gæld til en lang række inden- og udenlandske kreditorer, og for at bringe statens finanser på fode lod man disse kreditorer få deres tilgodehavender betalt i jordegods. Omkring halvdelen af det gamle krongods gik på denne måde over på andre hænder, og talrige kgl. slotte med tilhørende ladegårde og bøndergods, som tidligere kun havde kendt til adelsbårne lensmænd, fik nu et herskab – og det som ejere – af den type, som omgav enevælden. En lille gruppe inden for kredsen af nye godsejere fik en særlig fremskudt stilling som en slags højadel, der af kongen blev udstyret med greve- og friherretitler og samtidig fik udvidede privilegier for deres jordegods. Til et grevskab udkrævedes 2500 tdr. hartkorn i hovedgårdsjord og bøndergods, til et baroni 1000 tdr. hartkorn, og for at give den nye højadel et solidere eksistensgrundlag end den gamle højadels blev dens godser belagt med majoratsbånd, så at de gik udelte i arv. Da den gamle danske adel viste ringe interesse for optagelse i den nye højadel, kom de indvandrede tyskere og holstenere til at dominere, og herigennem fik mange indvandrede slægter varig tilknytning til danske hovedgårde.

Svarende til en herremands ophøjede stilling i samfundet havde hans bopæl, den hovedgård der tjente ham som sædegård, gerne en karakter, som tydeligt skilte den ud fra andre landbygninger.

Allerede ved selve beliggenheden markeredes et skel mellem hovedgården og den omgivende bebyggelse. I løbet af 1500 årene havde de fleste betydelige ho-

Hovedbygning og ladegård

vedgårde afbrudt forbindelsen med den landsby, inden for hvis rammer de tidligere havde befundet sig. Idealet var en beliggenhed, som tillod hovedgårdens ejer at have sine marker samlede og uden nogen form for fællesskab med en landsbys bønder, hvad enten man så virkeliggjorde dette ved at flytte hovedgården ud af landsbyen eller simpelthen nedlagde de øvrige gårde og lod hovedgårdens marker brede sig over hele den tidligere landsbys areal.

Det slægtled af herremænd, som omkring 1625 sad inde med landets hovedgårde, kunne for størstedelens vedkommende disponere over forholdsvis moderne og tidssvarende bygninger. I perioden 1550-1610 udnyttedes de gunstige konjunkturer bl. a. også til et herregårdsbyggeri af et omfang, som savner sit sidestykke i tilsvarende perioder før og siden. Man havde bygget meget, og man havde bygget stort, så at det for 1600 årenes herremænd i første række gjaldt om at holde det allerede opførte vedlige, eventuelt fuldføre det byggeri, som forrige slægtled havde påbegyndt.

Sammenlignet med de nye og ofte prangende adelsgårde var de kgl. slotte, hvor adelige lensmænd før 1660 residerede som kongens lokale repræsentanter og forvaltere af hans gods, ofte forbavsende gammeldags. De tider var forbi, hvor kongen opretholdt tidssvarende residenser rundt omkring i landet. Slotte som Skanderborg, Koldinghus og Antvorskov opretholdtes som kgl. slotte, fortrinsvis på grund af den gode jagt, og det samme gjaldt Nykøbing på Falster, hvor enke-dronning eller tronfølger kunne have sin residens, men ellers havde kongerne lige siden Frederik 2.s dage fortrinsvis holdt til i København og Nordsjælland. På alle de øvrige kgl. slotte ofrede man ikke mere end højst nødvendigt. Lensmanden havde pligt til at sørge for passende vedligeholdelse, men ved en nøjeregnende revision af hans regnskaber i rentekammeret skulle man nok påse, at der ikke anvendtes for store beløb hertil.

Efter gammel skik lå hovedbygning og ladegård gerne tæt sammen. Fra herregården kunne man på den måde holde opsyn med arbejdet i ladegården, sådan som Arent Berntsen har udtrykt det: „Samme ladegårde er stedse så funderede, at fra borggården og husbondens daglige logement, eller fruerstuen, kan have uhindret syn til alt, hvad dernede passerer.“ Trods alle standsforskelle glemte man dog ikke, at det var ladegården og det dertil knyttede landbrug, der gav herremanden og hans familie deres udkomme. Og selv om det hen i 1600 årene kunne skorte på en herremands evne til at opretholde en storslået hovedbygning, eventuelt fuldføre en sådan påbegyndt efter retningslinjer, der var udstukket af en tidligere besidder, så søgte man efter bedste evne at opretholde og udbygge ladegården. Til de besætninger og afgrøder, som herregårdens tilliggender muliggjorde, måtte der være avlsbygninger af tilsvarende omfang. Så herremanden sin fordel i at staldfodre et større antal stude end hidtil, måtte der rejses endnu et øksenhus, og til en større

Hovedbygning og ladegård

besætning behøvedes større laderum til det nødvendige foder, ligesom en udvidelse af det dyrkede areal, f. eks. ved inddragning af tidligere bondedrevet jord under hovedgårdsdriften, uvægerligt medførte behov for større lader.

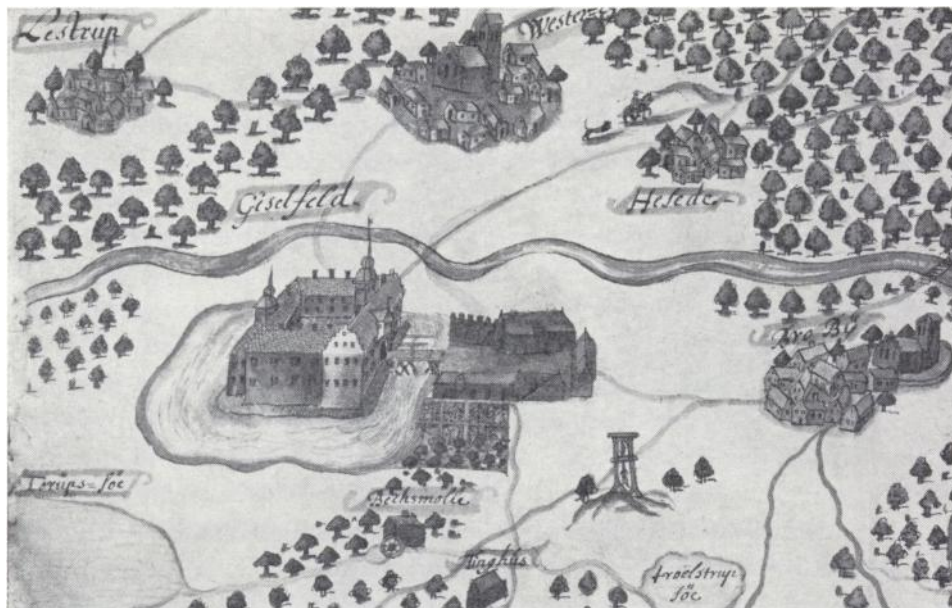
Endnu i 1600 årenes begyndelse var det en fast tradition, at en herremandsbolig skulle placeres på et indgravet voldsted. Til ladegårdens bygninger havde man sjældent plads på selve voldstedet, men undertiden fik ladegården sit eget voldsted, som på Hans Lindenovs fynske Søbysøgård fra 1640erne. Som et levn fra hine tider, hvor et velindgravet voldsted ydede sin ejer passende beskyttelse mod krigsfolk, der ikke førte skyts med sig, trak voldgraven skel mellem hovedgården og den omgivende verden. Motivet til også i 1600 årene at opretholde dette skel var måske nok så meget af social som af forsvarsmæssig art, og dog kan selv dette århundrede opvise eksempler på en herremands evne til at forsvare sig bag brede grave. Hans Friis til Clausholm, som under den anden Svenskekrig drev en art snaphanekrig på Randerseggen, undgik med held sine svenske forfølgere ved at barrikadere sig på Clausholm, idet gården, som han beretter i sin selvbiografi, „er af sin situation temmelig fast og er omgivet med dybe og brede grave, husene og af grund med 3½ alen tykke mure rundt om vel forpalsaderet, så jeg uden stykker (kanoner) nok kunne værge mig.“

Adgangen til voldstedet formidledes af en bro, sjældnere en dæmning, og skulle voldgraven fortsat have nogen mening, måtte broen eller dæmningen kunne afbrydes ved en vindebro. På Trolholm (nu Holsteinborg), hvor vindebroen har slået an mod et par kraftige flankemure og sammen med dem dannet en frem-skudt bastion, har man så sent som i 1651 tilgodeset et vist forsvarsmæssigt hensyn, og dog havde man i andre henseender tilføjet sig adskillige blottelser i forsvaret, både på Trolholm og andetsteds. En vindebro kunne imidlertid være en nyttig ting at have, som det viste sig for Ove Juul under Svenskekrigene, da han på Kragerup i Vestsjælland reddede sig og sine samt sine egne og sognets heste mod omstrefjende soldaters plyndringer „ved at opdrage vindebroen og holde god vagt af spiret.“

Ellers var tiden forlængst løbet fra herregårdene som små fæstninger. Hans Friis' og Ove Juuls situation har måske i højere grad beroet på modstandernes svaghed end på egen styrke. En anden herregård på Clausholm-egnen, Gessingholm (nu Løvenholm), kunne trods brede grave slet ikke tænke på forsvar. For betaling og ved rigelige bestiklinger forskaffede man sig hos fjenden en „sauvegarde“, der skulle give gården en vis sikkerhed mod de plyndringer, som fremmede krigsfolk foretog på egen hånd. Dermed måtte man lade sig nøje.

Efter Svenskekrigene var der på ingen nyopført herregård tale om forsvar. På Lejregård (nu Ledreborg) ved Roskilde, som Henrik Müller opførte i 1660erne, anlagde man slet ikke noget voldsted, og det samme kan egentlig siges om Jens

Hovedbygning og ladegård

Omgivet af landsbyer og skove lå Gissfeldt i 1662–64 som da Peder Oxen byggede den 100 år før med trappegavle og spir, voldgrav og vindebro, ladegård og urtehøve. Nederst ses den nu nedlagte vandmølle „Bæksmølle“, tinghuset for birket og den nærliggende galge. Til højre Ø. Broby og i baggrunden V. Egede. Endnu o. 1650 opførtes en herregård på Fyn i denne såkaldte renæssancestil. – Udsnit af kort over Gissfeldt i Nationalmuseet.

Lauridsens Nysø fra 1670'erne. Denne gård har ganske vist grave, men gravene er dog nærmest for havekanaler at regne, et led i en smukt komponeret helhed bestående af ladegård, hovedbygning og have. En lignende funktion fik gravene omkring det Clausholm, som i 1690'erne opførtes for storkansleren Conrad Reventlow, til afløsning af og på samme plads som den borg, der havde tjent Hans Friis og hans forgængere som bolig.

Der var som nævnt opført mange nye hovedbygninger i tiden forud for Danmarks inddragelse i Trediveårskrigen. Behovet for flere og mere tidssvarende bygninger var derfor ikke stort, og de ugunstige konjunkturer indbød unægtelig heller ikke til større byggearbejder. Nogle få fra højadelens kredse fortsatte dog, som om intet var hændt. Jørgen Brahe, „den lille konge i Fyn“, som foruden Hvedholm og andre fynske herregårde ejede Engelsholm i Jylland og Knudstrup i Skåne, udbyggede en mindre hovedgård på Vestfyn, Bispbo, til kernen i et stort godskompleks, som han selvfølgelig kaldte Brahesborg, og på denne gård rejste han så sent som i 1638-56 en meget statelig hovedbygning. Og Ellen Marsvin, hvis rigdom på gods udmærket tålte sammenligning med Jørgen Brahes, fortsatte Ulfeldt'ernes byggeri på Ulfeldtsholm ved Nyborg. Hendes Ellensborg,

Hovedbygning og ladegård

som gården kom til at hedde (nu Holckenhavn), fik derved 4 fløje og helt fyrstelige dimensioner, men Ellen Marsvin var også Christian 4.s svigermoder. I det samme årti opførte Malte Juul en helt ny ladegård og en ny trefløjet hovedbygning på Birkholm (nu Løvenborg) ved Holbæk; og ovre i Skåne, hvor krige og kriser mærkedes senere end i det øvrige land, fortsatte det almindelige herregårdsbyggeri Christian 4.s tidsalder ud.

Det gælder for de nye gårde efter 1625 som for de lidt ældre gårde, at man ved bygningernes udformning stort set anvendte renæssancens formsprog. Det kneb ganske vist ofte for bygherrer og bygmestre helt at følge renæssancens grundprincipper om orden, harmoni og symmetri i kompositionen af såvel selve anlægget som bygningens facader. I et anlæg som Løvenborg mærkes det dog, at disse principper virkelig har været ledetråden. Alle gårdens bygninger er her placeret symmetrisk omkring en længdeakse, der deler staldgård og borggård i to lige store halvdele, så at „alt vekselvis svarer til hinanden og er fuldkommen symmetrisk“ og dermed opfylder det krav til god bygningskunst, som Tyge Brahe havde formuleret allerede i 1598. På de fleste adelsgårde fulgte man imidlertid det gamle princip at føje hus til hus; den nye slægt fortsatte, hvor den gamle havde holdt op. Byggeperioden kunne på den måde blive såre langvarig, men for at helheden ikke skulle blive for broget og urolig, lod man gerne de nyere bygninger respektere de ældre, f. eks. ved at give dem samme murhøjde og tagform. En vis orden blev altså iagttaget. Det gælder også bygningernes facader, der fik ensartede vinduesformer. I bygninger med to eller flere etager sørgede man også for, at vinduerne placeredes lodret under hinanden. Egentlig skulle også vinduespillerne, murpartiet mellem vinduesrækkerne, være af samme størrelsesorden, men hertil tog man sjældent synderligt hensyn. Som byggeemne brugte man de hjemlige rødbrændte mursten, som enten fik lov til at stå i blank mur eller også blev rødkalket og forsynet med optrukne hvide fuger. Til selve hovedbygningen var grundmur det foretrukne, men bindingsværk forekom også, navnlig på de mindre hovedgårde, og til avlsbygningerne var bindingsværk langt hyppigere end grundmur.

En ganske særlig opmærksomhed viede man bygningernes ydre dekoration. På de fornemmere herregårde rejste gavlene sig højt med svungne „vælske“ kamme, undertiden yderligere dekoreret med vandrette bånd af sandsten eller formsten. Om kap med gavlene knejste spirprydede tårne på bygningernes hjørner, og på gårdsiden formidlede andre tårne, trappetårne, forbindelsen til og mellem de enkelte etager. Jørgen Brahes Brahesborg, der dog kun var et enkelthus, fik ikke færre end tre tårne, efter en byggemåde som var moderne et århundrede tidligere. Men mens tårnene dengang først og fremmest tjente til bygningens forsvar, var de nu blevet til ren og skær pynt. Undertiden tog denne hang til pynt overhånd, som på Knud Ruds Sandholt, der omkring 1600 var blevet udbygget til et stateligt

Hovedbygningens indretning

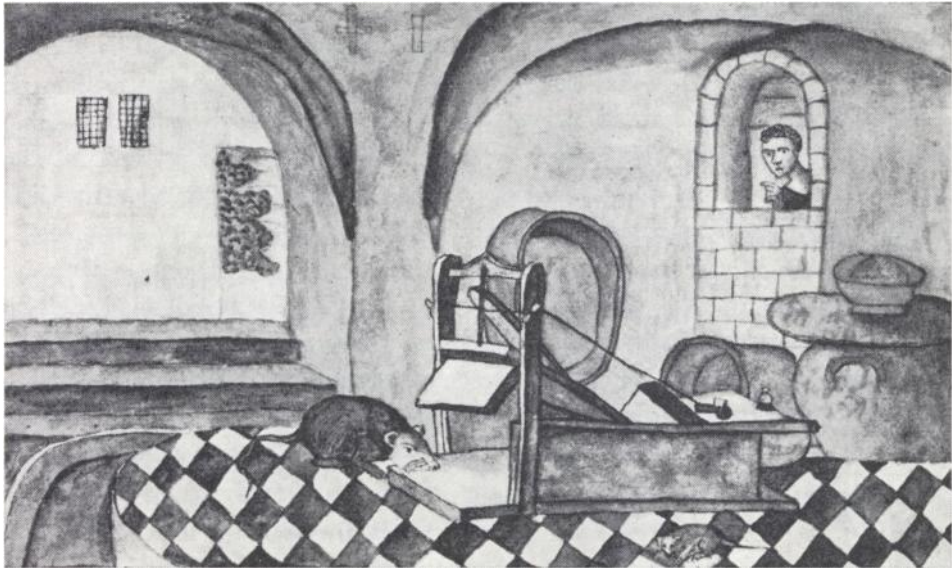
firfløjet slot. På slottets fire hjørnetårne, på de egentlige gavle og på kvistgavle anbragte han yderligere forgyldte fløje, efter sigende 50 i tallet. Knud Ruds enke, Ellen Marsvin, som ellers ikke gik af vejen for at demonstrere egen rigdom på Ellensborg, fjernede imidlertid resolut Sandholts forgyldte fløje og slottets tagbeklædning af kobber og bly. Næppe fordi hun fandt denne pragt overlæst og smagløs, men fordi hun med sin økonomiske sans fandt det klogest at fjerne disse værdier, før Knud Ruds arvinger kom i besiddelse af gården.

Overhovedet var herremændenes ønske om udadtil at fremtræde magtfuldt og imponerende en kraftig drivfjeder ved udformningen af renæssancetidens herregårde, stærkere end deres behov for store og rummelige boliger med mange udenomsbekvemmeligheder. I virkeligheden var det kun en ret beskeden del af de store huse, som var i dagligt brug, og så vidt vi ved, var boligens udstyr ofte mere spartansk end det prangende ydre lod ane.

Selv på de flerfløjede herregårde var den egentlige beboelse gerne indskrænket til en enkelt fløj, våningshuset. Adgangen hertil forgik ad trappetårnet, hvis vindeltrappe samtidig formidlede forbindelsen til de øvre etager. Hvis herregården havde en kælderetage, var der dog gerne fra borggården en trappe direkte ned til denne. I kælderen kunne man på adskillige herregårde finde gårdens store køkken, undertiden med borgestuen ved siden af, således at madlavningen til herskab og tjenerstab kunne foregå samlet, og uden at man fik for lange forsyningslinjer. Ligeledes i nærheden af køkkenet havde man saltkælderen med dens „olden“ (saltkar) af sten eller træ og talrige salttønder til opbevaring af gårdens forbrug af saltmad til lange tider.

I første stokværk, stueetagen, var herskabets daglige beboelsesrum placeret. Denne etages indretning kunne selvfølgelig variere meget fra gård til gård, men fra slutningen af 1500 årene havde der udviklet sig visse faste regler for en stands-mæssig boligs rumdisposition, regler som endnu i 1600 årenes første halvdel var fuldgylde. Langs bygningens inderside, d.v.s. den side der vendte ud mod gårdspladsen, havde man en korridor, hvortil man kom ind fra trappetårnet. Efter sin gulvbeklædning af stenfliser kaldtes denne korridor gerne stengangen. For enderne af korridoren var der i hver gavl et stort værelse, og partiet mellem korridoren og de to gavlstuer optoges af mindre værelser, med døre ud til korridoren og vinduer i bygningens ydre langside. Og mens de større gavlrums var de egentlige opholdsstuer, gjorde de mindre rum langs korridoren tjeneste som kamre. Gamle og hævdvundne rumbetegnelser som vinterstue og fruerstue var stadig i brug, men side om side hermed brugte man også at betegne rummene med deres brugers navn eller efter den mest fremtrædende farve. De fleste kamre var slet og ret sengekamre, for familiens medlemmer som for gæster, men der var også

Hovedbygningens indretning

I herregårdens hvælvede kælder mellem forrådskar og saltoldene drev rotter og mus deres spil. I de samlinger, Otto Thott på Gaunø efterlod sig, fandtes et blad med dansk indskrift samt denne tegning af en rotte, der er ved at gå i fælden. Er rotten først inde i kassen og bider i den madding, der er bundet til udløsningsmekanismen, falder låget i; dyret kan ikke slippe ud. Bag et vindue lurer køkkenkarlen på sin fangst. – Thott Saml. 746, fol. 1, Kgl. Bibl.

kamre med andre betegnelser. I et brevkammer gemte man gårdens og familiens dokumenter og breve, det var gårdens arkiv, og i de såkaldte smykkekamre havde gårdens damer deres små tilholdssteder, ved siden af den store fruerstue. I den lejlighed, som blev indrettet til Falk Gøye som hofmester på Sorø Akademi i 1650erne, fik fru en sit eget smykkekammer og døtrene et til fælles brug, mens hofmesterens søster, den lærde Anne Gøye, havde et „perlekammer“. Og da bispe-sønnen Johan Monrad sidst i 1650erne var gæst hos rigsråd Otte Krag, blev han indlogeret i fruens smykkekammer; men gæsten kunne godt mærke, at hans værtinde havde svært ved at undvære sit lille hyggelige kabinet.

På herregårde, hvor man kun disponerede over én fløj til boligformål, havde gårdens største rum, salen, gerne sin plads i andet stokværk. Undertiden optog salen hele etagen fra gavl til gavl og fra langside til langside, men der kunne også være mindre stuer for begge salens ender til indlogering af tilrejsende gæster. Til daglig stod salen nærmest ubenyttet hen, men til fester og større gæstebud fyldtes den med liv. Så spiste man på salen, og efter bordet ryddede man til side og lod spille op til dans. Salen lod sig også bruge som logis for fornemme gæster. Når Ribe-bispen i 1640erne var på besøg på herregårde som Kærgård og Sønderskov og havde taget sin familie med, blev der redt op til dem på salen, til stor fryd for

Ukendt maler: Adelige børn ca. 1610–20. Billedet skal efter opgivelse have hængt på herregården Nakkebølle ved Fåborg. 96 × 123 cm. Nationalmuseet.

sønnen Johan Monrad, der i sin selvbiografi ikke undlader at fortælle, at den ene gårds sal var „skøn“, den andens „dejlig“.

På større herregårde med flerfløjede hovedbygninger kunne herskabets beboelse godt brede sig over mere end én fløj, og dens fordeling på de enkelte etager kunne også afvige betydeligt fra den ovenfor skitserede. Herregården Torbenfeld ved Holbæk blev i 1668 afstået til Frederik 3., og det fremgår af den i den anledning foretagne optegnelse af gårdens bygninger og inventar, hvorledes den sidste adelige ejer, fru Birgitte Trolle salig Manderup Brahes, havde indrettet sig. Gården havde dengang som nu tre fløje, hver med kælder og to stokværk, med portindkørsel i østfløjen. Den daglige beboelse, „de bedste gemakker, hvor man dagligen holder hus udi“, var beliggende i 2. stokværk af syd- og østfløjen og omfattede ikke mindre end seks store stuer og syv kamre. I 1. stokværk, stueetagen, fandtes gårdens store køkken, foruden værelser og kamre til gæster og tjenerskab, og de hvælvede kældre gjorde alle tjeneste som opbevaringsrum. Det samme gjorde for resten lofterne oven over alle tre fløje, for heroppe gemte man det aftærskede korn.

Ret uden for Torbenfelds ladegårdssport lå sognekirken, iøvrigt den eneste rest af det landsbysamfund, som hovedgården havde opslugt. I betragtning af kirkens gunstige beliggenhed var der ikke på Torbenfeld behov for noget kapel inden for hovedbygningens mure. Sådanne gårdkapeller, hvor der kunne holdes gudstjenester for ejeren og hans husstand, var ellers blevet ret almindelige på større herregårde. Tre fynske eksempler skal nævnes her. Omkring 1622 forsynede Ebbe Munk Fjellebro, der hidtil kun havde været et enkelthus, med en portfløj, hvor der indrettedes et kapel lige op til portgennemkørslen. På Ellen Marsvins Ellensborg fik kapellet sin plads i den af hende selv opførte vestfløj fra 1630, hvor det optog den sydlige halvdel, både i kælder- og stueetagen. Og rigsmarsk Anders Bille, der foretog omfattende byggearbejder på Løgismose omkring 1640, placerede ligesom Ebbe Munk sit private kapel i gårdens portfløj, formentlig for at skaffe avlsgårdens folk en bekvem adgang til kapellet, uden at herskabet havde nogen gener deraf.

De urolige og kriseprægede tider omkring 1600 årenes midte blev som før nævnt en trang tid for mange danske herremænd. Den stadige byggevirksomhed, som gennem årtier havde været en af herremændenes kæreste sysler, standsede brat, og da man omkring 1670 hist og her kunne tænke på at tage fat igen, var bygningskunstens midler blevet helt anderledes. Mangen herregård, som ikke behøvede at have så forfærdelig mange år på bagen, var pludselig blevet håbløst gammeldags.

Knejsende tårne og prangende gavle var ikke længere god tone; sligt kunne på ingen måde tilfredsstille de krav, som den ny tid måtte stille til god arkitektur. Til

gængæld blev kravet om orden, regularitet og symmetri nu på det nærmeste ufravigeligt, i hvert fald når der blev bygget af nyt.

Hovedbygning, avlsgård og have skulle helst bygges op over en fælles akse, sådan som det blev tilfældet med herregården Nysø fra tiden omkring 1673. Her blev både bygningernes planer og facadernes ydre udformet under skyldig hensyntagen til den altbestemmende midtakse. Hen over facadernes røde mure trak vinduerne regelmæssige bånd, salsetagens vinduer placeret nøjagtigt over stueetagens, og man sørgede for, at vinduespillerne på hver af facaderne blev gjort nøjagtig lige brede. I selve midteraksen anbragtes indgangen – og på havefacaden udgangen til haven – og indgangspartiet kronedes opadtil af en tempelgavllignende fronton. Midterpartiets gavlspejls var imidlertid også den eneste helgavl på bygningen, idet „afvalmede“ (skrå) gavle nu blev foretrukket.

I det indre herskede den samme symmetri og orden som i facaderne. Efter fransk skik, som på et meget tidligt tidspunkt blev optaget ved hoffet, grupperede man boligens rum i „appartementer“, med et appartement på hver side af symmetriaksen i hver etage og således at husherren og husfruen disponerede over hver sit appartement, bestående af et sengekammer, et forværelse, der tjente som dagligstue, samt et kabinet. Ved anvendelse af korridorer og ved rigelig brug af døre værelserne imellem bandt man de særlige appartementer og fællesrummene sammen til én hel bolig. Ved dørenes placering sørgede man for, at de kom til at flugte med hinanden, så at man fra husets ene ende gennem åbentstående døre kunne se den anden ende, som om boligens rum var trukket på snor, „en filade“.

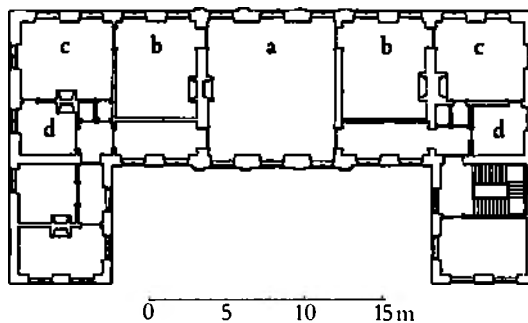
Fællesrummene var gerne anbragt i bygningens midterfag, i selve midtaksen, og bestod af en vestibule til gårdsiden og en havesal eller havestue til havesiden. Hvor hovedbygningen kun havde én etage over kælderens, var havesalen den eneste sal og var således på én gang gårdens festrøm og det rum, hvorfra man havde en bekvem adgang til haven. I bygninger med en salsetage var denne etage stort set en gentagelse af stueetagen. Også her kunne man finde to ens appartementer, sådan som det var tilfældet på storkansleren Conrad Reventlows Clausholm fra 1690-erne. Her var salsetagen vistnok først og fremmest beregnet på at huse kongen og andre fornemme gæster, og svarende hertil fik salen mellem de to ens appartementer navnet „kongesalen“.

Antallet af nybyggede herregårde fra årtierne omkring år 1700 er imidlertid yderst beskedent. På de fleste herregårde nøjedes man med at underkaste bygningerne en større eller mindre ombygning, hvorved man i det ydre søgte at imødekomme det nye arkitekturideals mindstekrav, samtidig med at man i det indre skabte en moderne og tidssvarende bolig. Den gamle bispe- og kongeborg Dragsholm i Odsherred var efter Svenskekrigene i en tilstand, som samtiden beskrev som „ganske øde, ruineret og sprængt“, men trods dette tog en ny ejer, Christian Fre-

Baroktidens herregårde

Omkring 1670 slog en ny stil igennem i det monumentale byggeri, i det ydre præget af hollandsk barok med skrå gavle og regelmæssig facadeinddeling som her på „Nysø“ ved Præstø, opført af en borgerlig godsejer i 1671–73. Bygningen omgives på tre sider af vandgrave. – Nationalmuseet fot.

Grundplanen af salsetagen på „Nysø“ ved Præstø er indrettet efter fransk forbillede. Med salen som midtpunkt ligger fem rum på rad, hvis mellemdøre er forskudt mod vinduesvæggen, så man, hvis de åbnes, kan se fra den ene ende af fløjen til den anden. Til hver side af salen (a) er der et forgemak (b), der fører ind til værelser (c), der her vistnok har været sovekamre. Hertil er knyttet små kabinetter (d). Bygningens plan minder om Charlottenborgs, men også om franske forbilleder, f. eks. hos A. C. d’Aviler. – Efter H. Langberg: Danm. Bygningskultur, I, 1955.

derik Adeler, i 1690erne fat på at omskabe det middelalderlige borgkompleks til et moderne barokpalæ. Og Wedellsborg, som det gamle Iversnæs i det vestlige Fyn kom til at hedde, efter at det i 1672 blev hovedsæde for familien Wedells grevskab, fik på samme tid en lignende retouche. Begge steder var hovedbygningerne resultat af flere tidsaldres føjen hus til hus, og begge steder fjernede man resolut tårne og gavle og samlede de tiloversblevne bygningspartier under vældige valm tage. Nye og regelmæssigt anbragte vinduer bidrog også til at holde bygningerne sammen som en helhed, og ved at pudse og kalke facaderne søgte man bedst muligt at skjule de spor, som endnu vidnede om tidligere tiders byggeskik. Slet så radikalt gik Karen Brahe ikke til værks, da hun omkring 1710 skulle gøre det lille Østrupgård beboelig for sig og en søster. I stedet for at begynde på en ombygning af gårdens sengotiske stenhus føjede hun blot en enkel bindingsværkslænge til det eksisterende anlæg, men ved at placere våningshuset lige over for portfløjen, med port og indgangsdør i en og samme akse, søgte man dog at bringe en vis orden på et meget sammenstykket bygningskompleks.

Ligesom en herregård ved sine statelige bygninger og sin rummelige bolig skilte sig ud fra den øvrige bebyggelse på landet, således adskilte dens ejerfamilies hele levevis sig også fra den øvrige landbefolkning, ja egentlig fra alle andre stænders. En herremand kunne ganske vist udmærket have selskabelig omgang med omegnens præster eller med velstående borgere i købstaden, men hans livsform og dannelsesgrundlag var dog på flere punkter forskellig fra hans gejstlige og borgerlige omgangsfællers.

Før 1660 beroede denne forskel nok først og fremmest på herremandens fødselsmæssige tilknytning til adelsstanden. For den, der var kommet til verden indenfor adelsstanden, var der stort set kun tre livsbaner mulige. Han kunne blive godsejer, krigers (d.v.s. officer) eller embedsmand, andre beskæftigelser var ikke standsmæssige. For de fleste adelsmænd var der tale om et både – og, idet en karriere som officer eller embedsmand uden det faste rygstød, som jordbesiddelse afgav, forekom højst utryk og lidet standsmæssig. Og svarende til dette adelige livsmønster lod man adelens unge få en opdragelse og uddannelse, som på mange måder sigtede direkte på et sådant liv, i pagt med standens traditioner. Efter enevældens indførelse og standsprivilegiernes delvise bortfald fik herremandskredsen ganske vist en mere broget sammensætning. Dannelsesgrundlaget var ikke længere så ensartet som forhen. Hos en forhenværende foged eller købmand, der ved egen dygtighed havde hævet sig op til herremandens ophøjede plads i samfundet, kunne man ikke forvente den samme åndelige dannelse eller selskabelige politur som hos hans adelige forgængere, men hvad en sådan nybagt herremand selv måtte savne, kunne ved hans omsorg blive hans børn til del.

Man kan egentlig ikke sige, at det adelige uddannelsesprogram tog sigte på senere overtagelse og drift af gods og hovedgård. De hertil nødvendige færdigheder forudsattes erhvervet ved den unge adelsmands fødsel og opvækst på herregården. Snarere var det adelsmandens ligeledes ved fødsel betingede adkomst til at røgte et kgl. embede, man ville lette, foruden at man ville give ham de kundskaber og færdigheder, som ansås for standsmæssige.

Som adelsmanden Gabriel Knudsen Akeleye har udtrykt det (1643), måtte en adelsmand huske på, at „efterdi han er født af adelige forældre, han kan komme til at blive en fornemme stjerne i hans fædrelands hemisphærio, og at derfor gemene kvaliteter ikke er nok for ham“. Og hvad der skulle til for at bibringe en ung adelsmand mere end gemene kvaliteter, kan man læse hos Arent Berntsen, som om den adelige stand anfører, at „den anvender sin tid, efter at de udi religionen, boglige kunster og studeringer vel er grundede, på vidtløftige rejser til langt fra liggende nationers sæder, sprog og politi at fornemme, ikke undladende desimellem deres velbegyndte studia at fortsætte, men sig endogså på adskillige fyrstelige og adelige exercitier beflittende“.

Man kan således regne med, at en væsentlig del af 1600 årenes hovedgårdsbesiddere beherskede adskillige sprog foruden deres modersmål, ligesom nogle fik et ikke ringe kendskab til historie, stats- og samfundsforhold, geografi, foruden til geometri, arkitektur, malerkunst og musik. Og ved allehånde ridderlige øvelser såsom ridning, fægtning og dans sørgedes der for at give adelsmanden den rette ydre fremtræden.

„Guds frygt og rytteri“ var mottoet for opdragelsen af 1500 årenes danske adel, „studier og exercitier“ kunne man passende bruge som motto for 1600 årenes vedkommende, men for begge århundreder gælder det, at den afsluttende del af uddannelsen fandt sted i udlandet. Ledsaget af en præceptor kunne en ung adelsmand tilbringe adskillige år i det sydlige udland, på stadig rejse fra universitet til universitet og fra land til land.

Forinden udenlandsrejsen tiltrådtes – og det skete i 1600 årene gerne, når adelsmanden havde nået 17-18 års alderen – havde han dog allerede modtaget adskillige års undervisning i hjemlandet. Meget almindeligt var det at sende små adelsbørn til opdragelse og første oplæring hos ældre erfarne slægtninge eller hos venner uden for slægtskredsen. Når børnene voksede til, antog man en informator til deres videre oplæring, og for drengenes vedkommende kunne der blive tale om et par års ophold i den nærmeste latinske skole. I 1500 årenes slutning havde det været skik, at de unge adelsmænd derefter, d.v.s. allerede i 13-14 års alderen, blev sendt ud på den store udenlandsrejse, men Christian 4. og hans rigsråd traf i 1623 passende foranstaltninger herimod. De store bekostninger for forældrene og det ringe udbytte for sønnerne var kongens argumenter imod en så tidligt påbegyndt

På det ridderlige akademi i Sorø øvede de unge junkere sig i at „stikke til ringen“ og „rende efter hoveder“ uden at falde af sadelen. De måtte lære at tumle en hest for at klare sig i dystløb og krig. Derfor var det naturligt at afbilde en adelsmand som her i stram positur og værdig spansk dragt, selv om dragten hurtigt gik af mode i 1600 årene. – Malet glasrude i Nationalmuseet.

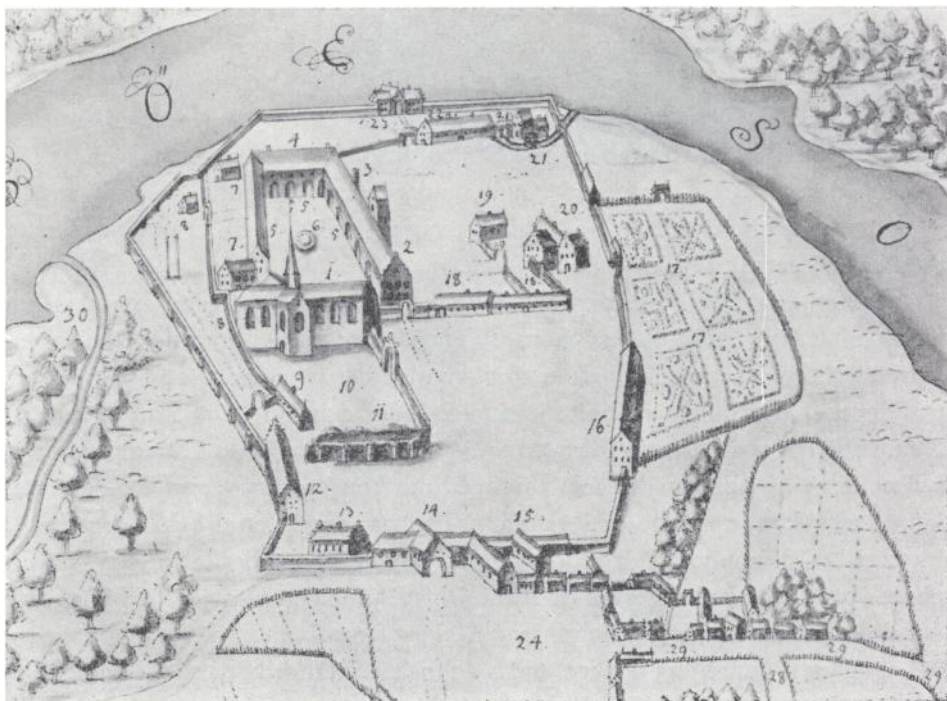
udenlandsfærd, og derfor oprettede han i Sorø et ridderligt akademi, hvortil adelen havde at sende sine sønner under 19 år; først efter denne alder måtte man sende dem udenlands.

Til de unge junkeres rent boglige studeringer havde man i Sorø professorer, men professorerne måtte ofte docere for et tomt auditorium, hvorimod „exercitiemestrene“, der skulle undervise i de idrætter, som det anstod sig for enhver adelsmand at beherske, kunne glæde sig over akademisternes veloplagte søgning. Fornemst blandt exercitiemestrene var fægtemesteren og berideren, og for manges adelig akademist har de timer, han tilbragte i fægtehuset, boldhuset, ridehuset eller på rendebanen, sikkert været anset for de vigtigste. På rendebanen lærte man alle former for ridning, herunder også ringridning. At kunne tumle en hest var en selvfølgelighed for enhver junker, og ligeså selvfølgeligt var det, at selve ridefærdigheden suppleredes med færdigheder i at „stikke til ringen“ eller at „rende efter hoveder“. Ved disse øvelser lærte rytteren at håndtere lanse, sværd eller kårde med præcision. På Sorø akademi nøjedes man i de første år med at lade de unge elever stikke til en „quintan“, en pæl, hvorpå der var anbragt et

skjold, men senere lod man forfærdige et veritabelt turnerbillede af træ, som de kunne stikke til eller rende efter.

Hvad enten ride- og turneringsfærdighederne var lært på akademiet i Sorø eller i udlandet, måtte de imidlertid holdes vel ved lige, dersom en herremand sidenhen skulle gøre sig håb om at gøre god figur ved de turneringer, som kongen indbød til ved særlige lejligheder. Undertiden indrettede man derfor i herregårdens umiddelbare nærhed en særlig rendebane. På Torbenfeld stødte rendebanen lige op til lysthaven. Rendebanen var omgivet af en høj ligusterhæk, men fra et tårnagtigt lysthus kunne gårdens damer på en og samme gang beundre mændenes ride- og våbenøvelser på rendebanen samt nyde synet af lysthavens blomsterpragt.

Særlig storslæde var de turneringer, som Christian 4. foranstaltede ved den udvalgte prins' bryllup i København 1634, „Det store bilager“. Man indledte med ringridning, som strakte sig over hele 3 dage, og fortsatte derefter med turnering til fods i slotsgården. Adskilt af en 3 fod høj skranke gik tyve panserklædte adelsmænd løs på hinanden, en mod en og først med lansens, siden med sværdet. Sejr-

Christian 4. oprettede Sorø akademi, for at adelen ikke skulle sende sine sønner på rejse i udlandet, inden de var fyldt 19 år. Der ansattes professorer til at forestå deres boglige uddannelse; men de unge var mere optaget af undervisningen i fægteskolen (4), ridehuset (9) og boldhuset (13). Nr. 8 er ridebanen og nr. 1 kirken. – Udsnit af Resens kort over Sorø. Kgl. Bibl.

herre i denne dyst blev hertug Frederik (3.), som i sine unge dage havde lært exercitier i Sorø. Dagen efter var der turnering til hest eller „balgenrending“ på Gammeltorv, hvor den skranke, „balgen“, der adskilte de kæmpende, var 6 fod høj. Her anvendtes særlig lange lanser, også kaldet spær eller turnerstager, og efter visse forud aftalte regler gik dysten ud på at vippe modparten af sadlen, mens man selv sad urokket. Var man så uheldig at blive rendt af sadlen, måtte man lide den tort at skulle gå til fods fra dysten, medmindre damerne blandt tilskuerne gav staklen lov til igen at sidde op.

For adelens kvinder formede de unge år, hvor dannelsesgrundlaget blev lagt, sig på en ganske anden måde. „Guds frygt og husrådighed“ var endnu i 1600-årene som i det foregående århundrede målet for den opdragelse, der blev herregårdens døtre til del, og sligt kunne allerbedst læres inden for en herregårds beskyttende mure.

Adelens pigebørn blev ofte, ligesom drengebørnene, på et meget tidligt tidspunkt bragt fra hjemmet, således at hele opdragelsen eller en væsentlig del af den fandt sted hos ældre slægtninge og venner. En mormor var således selvskreven til at påtage sig opdragelsen af sine små datterdøtre. Ellen Marsvin opdrog flere af datteren Kirsten Munks mange børn med Christian 4. Leonora Christina var kun 6 uger gammel, da hun kom til mormoderen på Dalum kloster, og 6 år gammel blev hun sendt til en af kongens kvindelige slægtninge til videre opdragelse. På den måde nåede mange adelsdøtre næsten den voksne alder, før de igen fik fast ophold i deres hjem. Til gengæld havde mødrene i de mellemliggende år vundet en sådan modenhed og erfaring, at de nu var vel skikkede til at give deres snart giftefærdige døtre en afsluttende uddannelse.

Andre studier end dem, der havde til hensigt at befordre guds frygten, var der normalt ikke tænkt på, og på en udenlandsfærd kunne man slet ikke tænke. Svarende hertil var adelsdamernes sprogkundskaber langt fra så omfattende som mændenes. Den franske ambassadesekretær, som deltog i „Det store bilager“ i 1634, fremhæver de to søstre Birgitte og Anne Thott, „thi de to søstre talte fransk, hvilket der til lands er sjældent; thi fra regnet kongens døtre var det de eneste damer, som kunne mestre det.“ Birgitte Thott var imidlertid også anset for at være lærd. Det samme gjaldt hendes moder, Sophie Below, der forfattede en slægttebog, såvel som hendes svigerinde Anne Gøye. Anne Gøye havde imidlertid også fået sin opdragelse på Rosenholm, hvor Holger Rosenkrantz i årenes løb foruden sine egne børn opdrog 25 adelige, mens dobbelt så mange borgerlige, danske som tyske, studerende og lærde havde deres ophold på gården. På Rosenholm fik Anne Gøye stærke religiøse og litterære interesser, som tilskyndede hende til at samle en for datiden usædvanlig stor bogsamling. Efter hendes død arvedes bogsamlingen af hendes unge slægtning, Karen Brahe, som yderligere udbyggede bogsamlin-

Hos nære slægtninge opdroges de adelige jomfruer til „guds-frygt og husrådighed“, så de i deres ægteskab kunne forestå husholdningen og om fornødent lede hovedgårdens økonomi, hvis deres husbond var fraværende på rejse eller i krig. De forstod at bruge nål og tråd, hvorom prægtige silkebroderede duge vidner, og at arrangere et festligt bord med blomster og skueretter. Her er et ungt adelspar afbildet, han med sin jagthund, hun med frisk afskårne blomster fra haven. – Nationalmuseet.

gen og sikrede den for eftertidens lærde adelsdamer ved at skænke den til det adelige jomfrukloster, hun selv grundlagde i Odense. Men når det om Karen Brahe fremhævedes, at hun „af adskillige sprog forstod endog latin således, at hun med en temmelig færdighed deri kunne expediere sig,“ er det sikkert samtidig udtrykt, at hun ved sin sprogfærdighed og anden lærdom adskilte sig ikke så lidt fra sine kønsfæller inden for adelstanden. Og dog kunne man med lige så stor ret fremhæve Karen Brahes dygtige husførelse og godsdrift på Østrupgård, altså egenskaber der nærmest må kaldes „husrådige.“

En omhyggelig uddannelse i „husrådighed“ tilsigtede først og fremmest at gøre de unge adelsdamer skikkede til senere at overtage ledelsen af en herregårds store husholdning, og i kraft heraf var de måske i nok så høj grad som herregårdens sønner forberedt på den tilværelse, som skulle blive deres i de modne år. Til de huslige færdigheder hørte også kyndighed i at bruge nål og tråd. Det skulle naturligvis alle kvinder kunne, uanset stand, men på herregårdene kunne man tænke på at ofre tid, penge og møje på kunstfærdigt broderede tekstiler, f. eks. duge og bordhimle, hvis silkesyede våbenskjolde og ornamentter på en gang vidnede om ejerfamiliens adelige stand og fremstillerens tekniske og kunstneriske formåen.

En herregård var imidlertid ikke blot den glimrende ramme om en herremandsfamilies ophøjede livsførelse. Den var først og fremmest en landbrugsbe-drift, der skulle skaffe sin ejer og hans familie det daglige udkomme.

Den herremand, som kun ejede en enkelt hovedgård, og som selv beboede den, kunne selv lede arbejdets gang på hovedgården og føre nøje tilsyn med forholdene på fæstegårdene. Men de større herremænd, der havde flere hovedgårde og måske tillige et kgl. len eller andet offentligt embede at forvalte, måtte på hver af hovedgårdene overlade den daglige godsdrift og -administration til en foged. Den dygtige godsejer havde dog selv betroede fogeder under konstant opsigt, og ved hyppige besøg på de enkelte hovedgårde sørgede ejeren for at skaffe sig visshed for landbrugets trivsel ved selvsyn. Holsteneren Christian Rantzau, der foruden sine holstenske besiddelser ejede flere hovedgårde i Nørrejylland, førte fra Breitenburg stadig kontrol med sine fogeder på de nørrejske gårde, blandt hvilke Gessingholm (nu Løvenholm) var den vigtigste. Hvert år forlangtes jordebøger og regnskaber sendt til Breitenburg til revision, og både i antegnelserne til regnska-berne og i den almindelige brevveksling mellem herskab og fogeder greb ejeren regulerende ind i de enkelte gårdes og godsers drift. Ingen detaille var så lille, at ejeren ikke ofrede den sin opmærksomhed. Sådan var det i Christian Rantzaus dage, men tilsyneladende var tilstandene helt anderledes et halvt århundrede se-nere, da hans sønnesøn var blevet ejer af Gessingholm. I det mindste følte fru en på nabogården, Skaføgård, sig foranlediget til at skrive til den unge greve, som også havde sin faste bopæl i Holsten, at „hr. greven er så langt borte, han ikke kan spørge, hvad profit en forvalter kan gøre på så meget gods; den forrige blev meget rig, denne gør ligeså . . . “

I forholdet mellem herskab og undergivne bønder var det som oftest fogeden, der kom til at stå som herskabets repræsentant. Det var til ham, en bonde skulle henvende sig, når han ønskede at fæste en ledig gård; med fogeden aftalte bon-den, hvad der én gang for alle skulle ydes i stedsmaal, og hvad der hvert år skulle ydes i landgilde. Hvis gården havde stået ledig i længere tid og var for en øde-gård at regne, kunne fogeden indrømme den nye fæstebonde fritagelse for eller nedsættelse af landgilden for et vist åremål, ligesom der kunne blive tale om at låne ham såkorn og nogle dyr til foreløbig besætning samt at udvise ham nogle gode træer i hovedgårdens skove for dermed at afhjælpe det værste forfald på fæstegår-dens bygninger. Herskabet satte stor pris på en foged, der forstod at holde fæste-gårdene besat og holde antallet af ødegårde nede på det mindst mulige. Når der så var betalt stedsmaal – og heraf tilkom der fogeden 10 pct. i fogedpenge – ud-stedte fogeden et fæstebrev til bonden og indførte ham i godsets jordebog. Og til fogeden havde bonden herefter at indbetale sin skyldige landgilde, smørskyld til Sankt Hansdag og kornskyld til Mortensdag, ligesom det var fogeden, der i egen-

skab af driftsleder på hovedgården tilsagde bonden til hoveri og ægter i herskabets tjeneste.

Om end herskabet nok ønskede at føre kontrol med fogedens arbejde og landbrugets hele drift, indtog fogeden dog en betroet stilling og rangerede derfor i social henseende betydeligt højere end bønderne. De fleste fogeder var udgået af bondestanden, ganske vist af denne stands højere lag, men for mange af dem blev fogedstillingen et springbrædt til en lignende, men mere vellønnet stilling inden for lensadministrationen, og når der var opsparet tilstrækkeligt med kapital, lod det sig gøre at foretage endnu et spring, denne gang ind til købstaden, hvor mangan drif-
tig foged etablerede sig som købmand. En herregårdsfoged måtte jo også sørge for afsætningen af herregårdens overskudsproduktion, bøndernes landgildeydelse såvel som hovedgårdens egen avl, og den herved indvundne handelsmæssige erfaring var et udmærket grundlag for et senere virke som købmand i købstaden. Odensekøbmanden Thomas Brodersen, der døde i 1665 som sin bys førsteborgmester og mest agtede borger, var en bondesøn fra Angel, der i sin ungdom tjente Holger Rosenkrantz den Lærde som foged på dennes fynske godser og siden i 9 år var skriver og ridefoged på Odensegårds len, hvorefter han 35 år gammel kunne ned-sætte sig som købmand i Odense.

For sit arbejde på hovedgården fik en foged foruden fri station og en vis penge-løn tillige de førnævnte fogedpenge, som jo i realiteten kom til at påhvile bønderne og ikke herskabet. Dette bevirkede, at bønderne i afgørelsen af mellemværen-der som betaling af stedsmaal og retsbøder nok kunne ønske at have direkte kon-takt til herskabet og undgå fogeden og hans 10 pct. som mellemlid. I det hele ta-get var forholdet mellem fogeder og bønder sjældent det bedste, og utallige, men også ret ubeviselige er de sagn, der udstyrer herregårdsfogeder med alle tænkelige egenskaber til egen berigelse på bøndernes bekostning. Når mistanken om en fogeds redelighed, det være sig over for bønderne eller over for herskabet, blev for stærk, kunne han fri sig for mistanken ved på tinge at begære og få et godt skuds-maal af godsets bønder, således som det gik for fogeden på Hollufgård, der i 1647 fik bønderne til at give ham det skudsmaal, at han *ikke* havde modtaget bestikkelse.

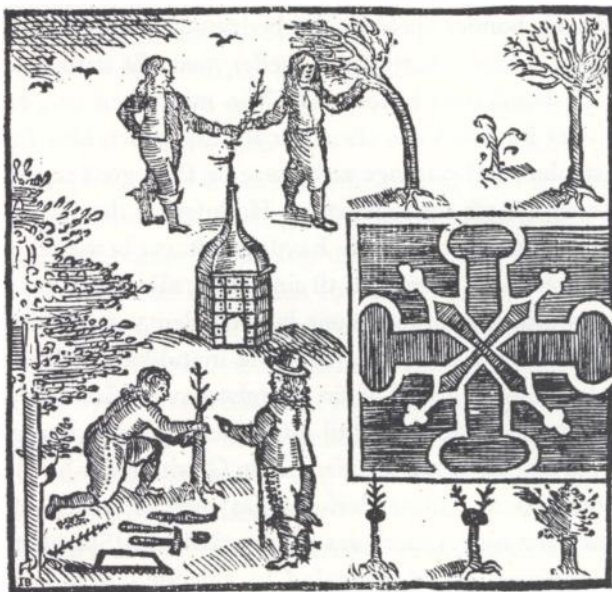
På større hovedgårde havde fogeden en ladefoged til sin hjælp, således at foga-den fortrinsvis tog sig af godsets administration, mens ladefogeden varetog den daglige drift af hovedgårdens landbrug. I øvrigt var det faste mandskab sjældent af større omfang. På Gessingholm, som på grund af sin størrelse havde både foged og ladefoged, indskrænkede det øvrige folkehold sig til 3-6 karle, 3 piger – hønse-pige, gåsepige og mejerske – en gartner og et par schäferer; men Gessingholm havde heller ikke noget fastboende herskab og kunne derfor nøjes med et folkehold, som kun havde ladegårdens tarv for øje. Anderledes på en gård som Skivehus, som dog var en væsentlig mindre herregård. Her havde Chr. Gjedde i 1673 ikke

Hovedgårdenes drift

færre end 16 personer i sit brød. Af disse gjorde fire udelukkende tjeneste i ladegården, nemlig foruden ladefogeden en stalddreng, en ladekarl og en røgter, mens jomfruen, tjeneren, kusken foruden fruepigen, jomfrupigen og ammen formentlig kun havde arbejde i herskabshusholdningen. Om de resterende seks personer i folkeholdet (fisker, fadeburspige, kokkevinde, dejstuepige, bryggerspige og vævepige) kan man formode, at de havde arbejde i og for såvel herskabshusholdningen som folkehusholdningen.

For Danmark som helhed var herregårdsbrugenes drift fortrinsvis lagt an på kornavl og studeopdræt, idet andre afgrøder og andet kreaturhold almindeligvis kun havde det begrænsede formål at tilfredsstille herregårdshusholdningens eget behov. Det var ved kornavl og studeopdræt, at man skulle tilvejebringe det overskud, som sikrede hovedgårdens ejer en passende forrentning af hans deri investerede kapital, og som samtidig satte ham i stand til at skaffe de goder, der ikke kunne skaffes i og af den hjemlige bedrift.

For kornavlens vedkommende var det af største betydning, at hovedgårdens marker var vel dyrkede, så man kunne få det størst mulige foldudbytte. I det ydre adskilte en hovedgårds marker sig nu ikke synderligt fra bøndergårdenes, således som disse grupperede sig omkring en landsby. Endnu i 1600 årene havde adskillige hovedgårde, navnlig de mindre, deres agre liggende i fællig med bøndernes agre, men udviklingen gik mere og mere i den retning, at hovedgården helt udskiltes af fællesskabet. Navnlig hvor hovedgårdens ejer tillige ejede alle landsbyens

I herregårdshaverne podede man allehånde frugttræers kviste, f. eks. kirsebær og morreller, på store træer, som man beskar. Vilde træer blev indflyttet og plantet, men måtte om sommeren vandes. Man anlagde også bede i smukke mønstre, hvori blomster og urter blev sået. — Jørgen Holst: *Oeconomia nova*, Kbh. 1649.

Hovedgårdenes drift

Chr. Rantzau til Breitenburg havde tilbragt et år på Sorø akademi og været kammerjunker hos Christian 4. På sine jyske herregårde, Gessingholm, Sødringholm, Demstrup, Skovgård og Herningsholm sørgede han for at krat blev ryddet, at vandhuller opfyldtes, og at markerne blev ordentlig pløjet. Han blev statholder i hertugdømmerne, fik kejseren til at udnævne sig til rigsgreve og kappedes med Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested om magt og indflydelse i riget. – Maleri af W. Heimbach, Frederiksborg.

gårde, lod det sig forholdsvis let gøre, og det nagende ødegårdsproblem banede vejen for udviklingen. Hellere ville man drive ødegårdens jorder som hovedgårdsjord og dog få nogen indtægt af dem, til erstatning for de landgildeydelse, som kun eksisterede i jordebogen; og til brugerne af de besatte gårde i landsbyen kunne man oftest anviser andre gårde andetsteds på godset. Sådan gik det på det sjællandske Bavelse, hvor hovedgården allerede før 1674 havde opslugt alle bondegårdene og i 1686 fik lov til også at nedlægge præstegården. Netop præstegårdene frembød iøvrigt ofte en alvorlig hindring for godsejerne i deres bestræbelser for ved hovedgårdenes udskillelse af fællesskabet at rationalisere og forbedre driften og derved at forøge udbyttet.

En hovedgårds totale udskillelse fra bønderdrevet jord betød imidlertid ikke nogen større forskel med hensyn til selve driftsmåden. Hovedgården havde almindeligvis den samme omdrift, som var gængs i den pågældende landsdel, d.v.s. trevangsbrug i trevangsbrugets område og græsmarksbrug, hvor denne driftsform var almindelig. I trevangsbrugets område havde hovedgårdene endnu på Den store matrikels tid deres rugvang og bygvang, mens den tredje hvilede og henlå til græsning for herregårdens kvæg. Og som på landsbyjorderne sørgede man vel for at hegne de dyrkede vange mod kvægs indtrængen. Sandsynligvis har herre-

Hovedgårdenes drift

gårdsmarkerne været bedre indhegnede end landsbyens, ligesom man her i højere grad var opmærksom på afhjælpning af de ulemper, som f. eks. vandhuller og krat frembød for driften. Hullerne blev fyldt op og krattet ryddet, og ved omhyggelig pløjning sørgede man for, at markerne ikke blev sure og vandlidende. Under et besøg på Gessingholm i 1650 viste Christian Rantzau personlig forvalter og ladefoged, hvordan man skulle bære sig ad, for at disse siden kunne instruere hovbønderne. Når en mark skulle fældes, d.v.s. pløjes på stub, skulle der først pløjes i sik-sak, så at der ingen agerren blev, og bagefter sådan, at der fremkom en dyb ren, som kunne lede vandet bort.

Christian Rantzau har utvivlsomt været en af de dygtigste godsejere i 1600 årenes Danmark, men trods hans mange grundforbedringer og trods en omhyggelig gødskning blev udbyttet sjældent større end 3 fold, og på mindre dygtigt drevne hovedgårde har det almindelige foldudbytte måske været endnu ringere. I særligt dårlige høstår kunne man komme ud for, at man dårlig nok kunne få udsæden ind igen. Foldudbyttet er dog vanskeligt at fastslå med sikkerhed, fordi man nogle steder fodrede en del af kornet op i strået, navnlig gjaldt dette for havren. De vigtigste afgrøder var rug, byg og havre, suppleret med lidt boghvede, ærter og vikker og på sine steder tillige med humle, hør og hamp, men rug og byg var de afgrøder, man lagde mest vægt på. Selv om herregårdskornet almindeligvis ansås for bedre end bøndernes korn, sådan at korn fra Holmegård i 1711 kostede $\frac{1}{6}$ mere end bønderkorn, var kvaliteten ikke for god. For at forbedre kvaliteten blev det i 1640erne foreslået fra Antvorskov, som var et kgl. len, at man skulle skaffe ren sæd fra Jylland eller Fyn, da den rug, man brugte som udsæd, var fuld af klinte og hejre; og til brug andetsteds på Sjælland foretog Christian 4. indkøb af sæderug fra egne af Skåne, der var bekendt for at have god rug, ligesom også østersøisk rug blev indkøbt.

Den altovervejende del af arbejdet med hovedgårdens marker og deres afgrøder blev udført som hovarbejde. Det beskedne folkehold har sin baggrund i det hoveri, som påhvilede alle de bønder, der havde fæstet gård eller hus under en herregård. Ved hjælp af fæstebøndernes hoveri fik man udført så godt som alt landbrugsarbejdet året rundt, således at egentlig kun kvægets røgt gjorde krav på faste folk. Efter Arent Berntsens skildring fra 1656 omfattede bøndernes hoveri alt arbejdet med gårdens afgrøder, fra pløjningen til tærskningen, „så at en god mand til slikt arbejde . . . aldeles ingen heste, plove eller folk har behov for at underholde eller leje“. At dømme efter de bevarede inventarier har herregårdenes egne plove og andre markredskaber virkelig været så fåtallige, at de ikke kan have haft nogen væsentlig betydning for udførelsen af arbejdet. På Torbenfeld, der i matriklen er takseret til 75 tdr. htk. med 215 tdr. land under dyrkning, indskrænkede de egentlige landbrugsredskaber sig i 1668 til to plove; og på det nørrejske Demstrup

havde man ganske vist hele tre plove foruden to harver, men også for denne store gårds vedkommende må man forudsætte, at hovbønderne har lagt både arbejdskraft og redskaber til, dersom gårdens 249 tdr. land skulle dyrkes forsvarligt. Vedligeholdelsen af herregårdenes gærder og hegn såvel som skovning og tørvegravning var ligeledes hovbøndernes arbejde, så når det i fæstebrevene hed, at bonden skal give og gøre, var den sidste forpligtelse derfor af nok så stor betydning for hovedgårdenes trivsel som den første.

Antallet af dage, en fæstebonde havde at forrette hoveri på en hovedgård, var afhængigt af hans fæstegårds størrelse og beliggenhed. En helgård forrettede dobbelt så meget hoveri som en halvgård, og de nærmestboende bønder, de såkaldte ugedagstjenere, ydede væsentlig mere hoveri end de fjernere boende, udtjenerne. De sidstnævnte kunne som regel nøjes med arbejde i den allertravleste tid, under vår- og høstarbejdet, men ugedagstjenerne bar deres navn med rette, for der gik næppe én uge i året, hvor der ikke blev ydet én, to eller tre dages arbejde på hovedgården. Til gengæld var ugedagstjenerne skattefri, mens udtjenerne både skulle betale skatter til kronen og yde arbejde, om end i mindre omfang, samt arbejdspenge til deres herskab.

På Krogsgård i det sydvestlige Jylland ydede hver fæstebonde i løbet af ca. 32 uger i året 1639–40 ialt 66 dages hoveri, deraf 30 dage i laden, 20 andre gangdage samt endelig 8 pløjedage, hvor bonden skulle møde med trækdyr og plov; sådanne hovdage, spanddage, blev på grund af den større arbejdsindsats fra bondens side beregnet som lig med 2 gangdage, hvor bonden dog kun skulle yde sin egen arbejdskraft eller et andet menneskes i sit sted. Herremanden kunne til visse arbejder forlange, at disse blev udført af bønderne selv. Således krævede Christian Rantzau i 1642, at bønder og ikke karle udførte såningen på Demstrup, formentlig fordi han ikke tiltroede de unge karle erfaring til at udføre såningsarbejdet godt nok, men som hovedregel var det herremanden ligegyldigt, om en fæstebonde foretrak at møde personligt eller at sende en hjemmeboende søn eller en tjenestekarl.

Da det af praktiske grunde ikke lod sig gøre at fastlægge hovarbejdet til ganske bestemte dage, måtte bønderne tilsiges hver gang. Tilsigelsen blev foretaget af en budfoged, gerne en husmand fra godset, der som vederlag for dette arbejde selv slap fri for hoveri. På Herlufsholm skulle hovbønderne i april måned 1635 på hovdage møde klokken fem om morgenen til arbejdets påbegyndelse; og var de ikke mødt rettidigt, måtte de bøde for det. Muligt har Herlufsholms bønder her fået pålagt en hoveribyrd af større omfang end deres standsfællers, for almindeligvis skulle man i tiden fra påske til Sankt Hans møde på hovedgården kl. 6, fra Sankt Hans til Mikkelsdag kl. 7, fra Mikkelsdag til jul først kl. 8 og i tiden fra jul til påske igen kl. 7. Vejen til hovedgården kunne for udtjenernes vedkommende

Bønder på hovarbejde

være lang nok, og en kro på vejen kunne virke dragende, som det gik for nogle hovbønder i Himmerland i 1645. På grund af den lange vej og den deraf forvoldte tørst blev de forhindret i at møde til såning af havre på Refsnæs og blev omgående tiltalt for hoveriforsømmelse på Hellum herreds ting.

På hovedgården skulle fogeden, eller måske ladefogeden, påse, at hovbønderne udførte det dem tildelte arbejde, og at de arbejdede stadigt og flittigt og til ejerens tilfredshed. Han fungerede som arbejdsleder og anviste hver hovbonde hans bestemte arbejde. Som regel vidste bonden god besked med, hvor han skulle arbejde og hvor meget arbejde, han skulle udføre det pågældende sted. De forskellige marker under en hovedgård var inddelt i et antal hovlodder, svarende til antallet af ugedagsbønder, og på hver hovlod havde en bonde at udføre så godt som alt arbejde året igennem, i så- og høsttid dog hjulpet af udtjenerne. Under Voergård i Vendsyssel forsøgte en bonde i 1639 at formindske sit hoveri ved simpelt hen at formindske størrelsen af den ager, der var blevet ham tildelt at bearbejde. Han frapløjede sin ager 6 furer ved den ene side og 3 furer ved den anden og lagde dem til nabo-agrene. Men fogeden kom efter det, formentlig på foranledning af de hovbønder, som pludselig så deres hovlodder ubehageligt forøgede. Også andre hovarbejder end markarbejdet blev på samme måde udparcelleret mellem de hoveriydende bønder. Det gav fasthed i arbejdsrytmen, når både foged og hovbonde vidste besked med arbejdets omfang og art, og ved arbejdets fordeling kunne man på denne måde tage hensyn til, at en given fæstegårds hoveri kom til at stå i rimeligt forhold til dens størrelse og kvalitet.

Fogedens pligt til at påse, at arbejdet blev udført ordentligt, og hovbøndernes lyst til at slippe nemmest muligt gav naturligvis ofte anledning til, at de to parter kom til at stå hårdt over for hinanden. Et jævnlige tilbagevendende stridsemne var længden af spise- og hvilepauserne. Den meget nøjeregnende Christian Rantzau gav sin foged på Gessingholm besked om at holde øje med, at bønderne ikke gjorde deres morgenstund for lang, og da nogle hovbønder under Egeskov en juledag kl. 5 om eftermiddagen havde sat sig for at spise, følte ladefogeden sig berettiget til at kalde måltidet for et hestemåltid; da hans opfordringer til karlene om igen at søge arbejdet ikke blev efterkommet, slog han ud efter en af dem, men så sprang alle op, og en af dem holdt en kæp op for sig. Så var fogeden advaret, men sagen fik naturligvis et efterspil på herredstinget. Selv om nogle fogeder kunne være ganske vilkårlige i deres behandling af hovbønderne, havde disse en mulighed for at få overgreb fra fogedens side pådømt på tinge, og i det daglige arbejde på hovmarkerne skabte det fælles sammenhold en vis tryghed.

Da fogeden på Lekkende i 1656 under pløjning i bygmarken rettede på en bonde, der efter fogedens mening pløjede dårligere end han burde, og slog ud

efter ham, forlod alle de andre hovbønder deres plove og slog med sten og kæppe efter fogeden, så han måtte undrende marken. I første omgang blev fogeden altså den lille. Men nægtede en bonde ellers at udføre et bestemt arbejde eller udførte han det ikke ordentligt, havde herremanden eller hans foged altid den mulighed, at han kunne tiltale bonden for „modvillighed og overhørighed“ på tinge. På godser, hvor man havde tredingsfogeder, afgav disse et vist værn mod umådeholdne krav fra herskabets eller fogedens side. I en strid med koforpagteren på Frøslevgård kunne ladefogeden på Jungshoved, Kristen Tomesen, i 1687 forsikre, at dersom han – ladefogeden – befalede videre end som ret er, hvad Kristen Tomesen dog aldrig ville gøre, da sagde tredingsfogederne dertil et fast nej. Tredingsfogederne var selv hovbønder, der hver for sin treding af hovbønder fungerede som en slags anfører og tillidsmand. Denne institution tiltrods var forholdene dog ikke gode på Lekkende. Her kørte ladefogeden bønderne så hårdt, at de f. eks. måtte binde korn på hovmarken om natten, og selv en juleaften havde de ikke fred, men måtte til Lekkende for at rense korn.

Når en bonde var på hovarbejde – var i husbonds arbejde, som det hed – var han i retslig henseende ligestillet med tyende og altså undergivet den disciplin, der var gældende for tyende i almindelighed. Sit tyende – og sine børn – måtte en husbond efter recessen revse „med kæp eller vånd og ej med våben“, og så almindeligt godtaget var denne herskabets tugtelsesret, at lensmanden på Dueholm kloster, Mogens Kaas, i 1633 over for kongen kunne erklære, at hvis en ladefoged ikke have myndighed til at lade modvillige bønder straffe med en kæp eller et træ, dog uden at skade dem på liv og lemmer, kunne klostrets avl slet ikke drives. I ly af den almindelige ret til at tugte bønderne udviklede fogeden på Christian Høegs gård Todbøl systemet til egen fordel, idet han tog penge af bonden „for at han skulle være god mod hans folk og ikke slå dem“, når de kom til Todbøl på hovarbejde. Fogeden på Todbøl har muligvis været mere brutal og pengegrisk end de fleste, men prygl var et såre almindeligt middel til at bibringe hovbønderne den rette arbejdsdisciplin.

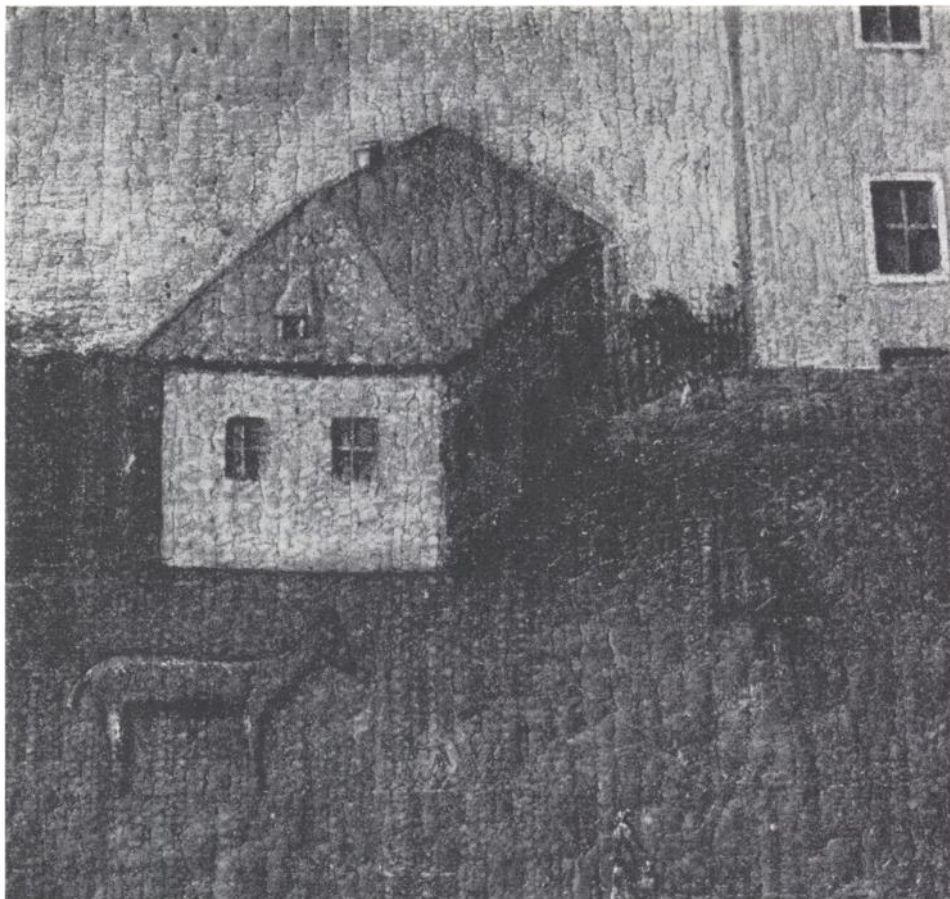
Når fogeden på Bistrup i 1714 fik forbud mod „bønderne umanerlig med straf samt hug og slag at begegne“ og påbud om at omgås lemfærdig med almuen, så de ikke skal frygte for at komme til deres arbejde, har Bistrups herskab i dette tilfælde udvist en usædvanlig bondevenlig indstilling. En bonde under nabogodset Svanholm havde nogle år tidligere fundet anledning til at klage over sit herskab, Christian v. Arenstorff, som både plagede sine bønder med umådeligt hoveri og ulidelige rejser og tilmed straffede dem med hug og slag, træhesteriden og mangfoldige andre former for mishandling. Fra militæretaten og krongodserne havde træhesten nu vundet indpas på de privatejede godser, og foruden et mere eller mindre langvarigt og pinefuldt ridt på træhesten kunne en modvillig hovbonde endda også

risikere at blive kastet i hullet. Fogeden på Ulstrup fik i sin instruks 1715 besked på, at hvis en bonde forsømmer hoveriet uden lovligt forfald, skal han bøde 8 skilling; hvis han møder, men anstiller sig modvillig under arbejdet, skal han straffes med hul eller ride på træhesten. Den mest almindelige straf har nok været bøder, som undertiden kunne afløses med ekstraarbejde, sådan at en forsømt hoveddag kunne betales med 2 ekstra dage, og på visse hovedgårde havde man blot en træhest stående til skræk og advarsel uden at bruge den. Det var tilfældet på Gl. Køgegård, hvor ridefogeden under en retssag mod forpagteren kunne anføre, at den nye træhest står ganske „umolesteret“ og altså endnu ikke har været taget i brug.

Arbejdet med hovmarkerne og deres afgrøder var den væsentligste bestanddel af fæstebøndernes mangeartede hoveriforpligtelser, men herudover omfattede deres pligt til „at gøre“ også forpligtelsen til at gøre ægter, kørsler med egne heste og vogn i herremandens ærinde. Ved udnyttelse af bøndernes ægtkørsler kunne herremanden spare store penge, han kunne undlade at holde køreheste og vogne selv, og havde han ikke brug for rejserne, kunne han lade dem afløse med penge. Ægterne er en tjenesteherlighed, siger Arent Berntsen, som bonden er pligtig at gøre, så ofte husbonden tilsiger ham. Herskabet afgjorde, hvor mange og hvor lange ægter der skulle køres, og nægtelse eller mangelfuld udførelse af ægterne blev straffet som overhørighed og modvillighed, akkurat som af hovarbejdet. Ægterne blev bl. a. udnyttet til at transportere korn fra hovedgården til nærmeste købstad. I 1642 skulle fire bønder under Voergård køre havre fra Voergård til Aalborg, men selv om dette kun var for en kortægt at regne, en „stakket ægt“, undslog bønderne sig under påberåbelse af, at de skulle så deres egen havre. Men også til transporter over længere afstande lod ægterne sig bruge. Både fra Krogsgård i Sydvestjylland og fra Bjørnkær i Kær herred, nord for Limfjorden, forlangte man ægter med så fjernt et mål som Snoghøj, hvilket for Bjørnkær-bøndernes vedkommende ville sige 26 mil hver vej, og med en dagsrejse på ca. 3 mil betød det godt et par uger, hvor man ikke kunne tage sig af den hjemlige bedrift.

Kornavlen var således fra først til sidst betinget af hovbøndernes arbejdsindsats, således at også det allersidste led, transporten til aftager eller udskibningssted, blev udført af dem. Anderledes forholdt det sig med husdyrbruget, hvor kun en beskedent del af arbejdet lod sig udføre som hovararbejde. Til gengæld havde hovedgårdens få faste folk fortrinsvis deres arbejde i staldene.

Navnlig i Jylland, men også i Skåne og for den sags skyld også på adskillige af øernes herregårde betalte det sig bedst at lægge husdyrbruget an på studedefning. Igennem lange tider havde der været et godt marked for danske stude i Nordtysk-

Træhesten omtales første gang i Stjernholm Lens regnskab 1618 „til at straffe soldater og andre med, som sig modvilligt anstiller“. Oprindeligt hjemmehørende i militæret og på kronens ladegårde vandt den hen imod 1700 indpas på hovedgårdene. Intet eksemplar er bevaret, men fra 1600 årene findes denne afbildning af hesten opstillet i borggården på rentemester Henrik Müllers „Lejregård“. – Udsnit af maleri på „Ledreborg“, gengivet med tilladelse af lensgreve Knud Holstein-Ledreborg.

land og i Holland, og disse tilstande varede ved en god del af 1600 årene, selv om krige og kriser i hjemlandet og på afsætningsmarkederne med tiden gjorde også denne produktionsgren mindre sikker.

På Rantzau'ernes nørrejske godser var studeopdrættet så vigtig en del af hele landbrugsdriften, at den hævdede sin plads side om side med kornavlens, og der var derfor rummelige øksnestalde på hver af hovedgårdene. Ladegården på Demstrup havde i 1667 hele tre øksnestalde, hvor der kunne opstaldes ialt 300 stude, hvilket var næsten dobbelt så mange, som man kunne huse på hovedsædet, Ges-

singholm. Takket være hovedgårdenes egne hø- og kornafgrøder, som tilmed blev suppleret med fæstebøndernes landgildekorn, havde herremændene mulighed for at give studene en sådan fodertilstand, at de kunne give en god pris, når købmændene indfandt sig, og kneb det med tilgangen af foder, greb man til den udvej at købe eller fæste tiender af omegnens kirker. Derved fik man mulighed for også at lade korntienden fodre op.

Studeavl kunne drives og blev drevet på to forskellige måder. Man kunne udnytte sin staldplads og sine afgrøder ved at påtage sig opfedningen af andres øksne mod en passende afgift. Det var gerne købmænd, der på den måde tingede deres opkøbte dyr i kost. Det gav herremændene en sikker, men forholdsvis beskedent fortjeneste. Et større udbytte var at få, dersom herremændene på egen regning indkøbte unge stude og efter passende tids opfedning påtog sig afsætningen selv. Det var i reglen kun få dyr, man selv lagde til på hovedgården, men flere var heller ikke nødvendigt, for dels kom der øksne ind i afgifter fra fæstebønderne, dels lod sådanne sig let købe hos bønderne. Ifølge recessen havde bønderne ligefrem pligt til at tilbyde deres husbond de dyr, som de måtte afhænde, fordi foderet ikke slog til til en vinters staldfodring. Ved forårstide indfandt opkøberne sig på hovedgården, købmænd fra nær og fjern, og kunne man enes om pris og betalingsvilkår, blev øksnene klippet og brændt med køberens mærke, slået fra stalden og drevet sydpå. Efterhånden som studehandelen ind i 1600 årene blev mindre lukrativ, blev skaren af opkøbere mindre talstærk og tilbuddene mindre lokkende. For dog at få et antageligt udbytte af studeavlen kunne det blive nødvendigt, at man fra hovedgårdens side selv påtog sig afsætningen. Så måtte fogeden ud på de lange veje med en drift stude, som næppe kunne sælges, før man var nået til Holsten. I marts 1654 drog fogeden på Gessingholm, Mads Nielsen, sydpå med ialt 141 stude, ledsaget af ladefogeden og en karl. Turen tog 16 døgn, men den var også ca. 370 km lang. Ruten var lagt således, at man undervejs passerede tre af Rantzaus hovedgårde, hvor studene kunne få sig et hvil og et rigeligt foder. De skulle nødtig sætte for meget til af deres gode huld under den lange vandring, og alligevel lykkedes det kun at få afsat 115 stude nede i Uetersen i Holsten. Resten måtte så drives til en af Rantzaus holstenske besiddelser, i håb om gunstigere salgsmuligheder på et senere tidspunkt.

Når man ser bort fra studeholdet, tog husdyrbruget kun i ringe grad sigte på at tilvejebringe andet, end hvad man havde brug for i hovedgårdens og dens herskabs daglige husholdning. Når man alligevel ser, at der fra hovedgårdene blev solgt slagtede dyr eller f. eks. smør, stammede størsteparten heraf ikke fra hovedgårdens egen produktion, men var kommet ind som landgildeydelse. Der er dog endnu et par undtagelser fra denne hovedregel, nemlig hollænderidriften på øernes herregårde og den svineavl, som fandt sted på visse herregårde i skovrige egne.

Indvandrede hollændere havde i slutningen af 1500 årene tilført hertugdømmernes landbrug deres hjemlands mejeribrugsmetoder, og efterhånden fik man også på kongerigets hovedgårde, navnlig på øerne, øjnene op for, at det betalte sig at holde stort kohold med deraf følgende smør- og osteproduktion. Man antog „hollændere“, som vel i begyndelsen virkelig stammede fra Holland, men som sidenhen blot var en betegnelse for de særligt mejerikyndige. Adskillige steder organiserede man mejeribrug på den måde, at hele koholdet bortforpagtedes til en hollænder for et vist tidsrum mod en fast årlig afgift pr. ko. På Fyn havde hollænderen på Rantzausholm i 1660erne 70 køer i forpagtning på denne gård og 60 køer på nabogården Brændegård, og på begge gårde blev der betalt 5 rdl. pr. ko. Den samme afgift gav hollænderen på Abrahamstrup i Hornsherred, hvor der var ikke færre end 150 køer. Et lignende antal havde man i 1711 på Vordingborg slots ladegård, hvor en ny hollænder tiltrådte sin forpagtning til Valborgsdag. Han skulle give 4 rdl. 5 mark og 12 skilling pr. ko, fik fri græsning og foder samt staldrum til hele besætningen, fri bolig i Hollændergården og ret til et vist kreaturhold på egen regning samt endelig ret til 15 ægtkørsler til København, som godsets hoveripligtige bønder skulle udføre. Den sidste bestemmelse var uden tvivl af største betydning for hele hollænderiets trivsel, for de letfordærlige varer måtte afsættes hurtigt og kunne formentlig kun afsættes i en større by uden eget landbrug.

Ville man på en hovedgård holde svin i et større antal, var det nødvendigt med et passende skovtilliggende, og det skulle være skov med mange oldenbærende træer, eg og bøg. Hvert år blev hovedgårdens skove takseret til olden, og taksationens resultat blev fastslået i et tingsvidne. Herefter vidste omegnens bønder, om der det år var mulighed for at få opfedet nogle af deres egne svin i herremandens skove. Kunne skovene føde flere svin end hovedgårdens egne, tog man gerne bondesvin på olden, naturligvis mod betaling. Inden oldengangens begyndelse blev svinene brændt, d.v.s. mærket med deres respektive ejeres mærke, så man ved dens ophør kunne fordele svinene rigtigt og tillige havde mulighed for at efterlyse dem på tinge, hvis de skulle forsvinde for en mindre påpasselig svinehyrde. I begyndelsen måtte svinene, som jo var fremmede for hinanden, hver aften lukkes ind i en svinfold, men efter en uges forløb havde svinehyrden opdraget dem til sammenhold ved at blæse i sit horn, og så var det ikke mere nødvendigt at drive dem i fold for natten. Sidst i november eller først i december hørte oldengangen op, svinene blev igen drevet i fold, fordelt på deres respektive ejere og oldengælden til skov-ejeren betalt. Hvad der skulle bruges i herskabets og hovedgårdens egen husholdning, blev straks slagtet, nedsaltet og røget, og et eventuelt overskud måtte man så se at komme af med. Fra Antvorskov havde man i 1641 så betydeligt et antal som 660 oldensvin i overskud, men til dette len hørte også nogle af kronens største og

bedste skove. De 660 svin skulle leveres i København, og for ikke at få udgifter til transport af de slagtede svinekroppe lod man svinene foretage turen dertil selv, i levende tilstand. Turen tog 5 dage og 4 nætter, men der døde også tre svin undervejs, og i Ringsted havde man måttet leje nogle vogne til at transportere de mest udasede svin.

En skovs værdi var i højeste grad betinget af dens mulighed for at give føde til oldensvin, men derudover gav den også godset gavntømmer og brændevod, ligesom den afgav ly for vildtet og således var grundlaget for herskabets jagt. I skovens vindfælder, de af stormen omblæste gamle træer, havde man rigelig tilgang af brænde, og i krattet kunne man hente ris til de mange gærder, som hegnede markerne og værnede dem mod uønskede besøg af kvæget. Men til brugeligt gavntømmer krævedes store og sunde træer. Skovarbejdet blev som så meget andet udført som hovarbejde, men tilsynet med skoven påhvilede en skovfoged, som for dette arbejde havde et hus frit for landgilde og hoveri. En af skovfogedens vigtigste opgaver var at holde øje med, at ingen uretmæssigt forgreb sig på skoven og i ly af mørket fældede træer, som enten straks eller ved lejlighed kunne køres bort, til anvendelse i den hjemlige bedrift eller simpelt hen med videresalg for øje. Ved forhandlinger med fogeden kunne godsets bønder få udvist det til deres gårdes vedligeholdelse nødvendige tømmer, men dermed måtte de lade sig nøje. Ikke des mindre var skovtyveri en almindelig foreteelse, hvorfor det til stadighed måtte indskærpes fogederne at holde godt øje med deres skove. I 1689 kunne man i Bjørnkær skov, som hørte under Kalø, følge sporet fra en træstub til Jens Jensen Snedkers gård i Elsegårde. Træet blev mærket med rødt og hvidt, og den mistænkte fik forbud mod at fjerne det. Alligevel havde Jens Jensen den frejdighed at skære træet op et par dage efter, hvilket fik følger ikke bare for ham, men også for skovfogeden og skovløberen, fordi det under den efterfølgende sag på Sønder Dyr herredsting blev oplyst, at Jens Jensen og hans karl i lang tid havde drevet ulovlig skovhugst uden nogen sinde at blive grebet i det. Måske har skovfogeden efter aftale holdt sig hjemme den nat, hvor Jens Jensen og hans karl var på spil; slikt kendes fra andre godser og andre retssager. Under alle omstændigheder var en årvågen og ubestikkelig skovfoged meget værd for den godsejer, som ikke blot skøttede om markens og staldens udbytte, men tillige havde blik for, hvilke værdier der voksede i hans skove.

TORV, MARKED OG KØBMANDSGÅRD

En dag i sommeren 1680 kom en fattig bonde kørende til Præstø med to læs brænde, som han ville sælge for en ringe skillings penge i købstaden. Sammen med sin kone kom han vel over broen til toldstedet; men da der ingen betjente var i toldboden, lod han vognene blive holdende og lod konen tage vare på hestene, mens han selv ledte efter en betjent. En rådmand råbte, om han havde angivet brændet for tolderen, og da bonden sagde, at han søgte en toldbetjent, fór borgeren forbi ham og gav sig til at overfuse konen. Han slog hende til sidst til jorden; bonden kom til, og det endte med et slagsmål, hvori snart deltog en stor mængde af borgerskabet, selvfølgelig på rådmandens side. Den fattige bonde og hans kone måtte fortrække, forslåede og frarøvede deres ejendele. Vel fik de siden deres ret. Den hele episode viser dog, med hvilken nidkærhed borgerne vågede over den handel, der for dem var af så stor betydning.

Sammenlignet med vor tids handel syner fortidens ofte ikke af meget. Man levede til op imod vort århundrede under selvforsyningsprincippet: hver husstand frembragte så vidt muligt selv de varer og ting, man skulle bruge. Tilbage blev dog adskilligt, som man *måtte* have udefra. Og en voksende administration, en adelsstand og velhavende borgere stillede særlige krav, som især efter enevældens indførelse i 1660 blev kendelige, selv om dårlige tider da måtte lægge en dæmper på efterspørgselen.

1600 årene begyndte ellers så godt. Man levede endnu under den højkonjunktur, der satte ind omkring 1550. Der var stor efterspørgsel, især i Nederlandene og i Tyskland, efter dansk korn og danske øksne, og priserne var stigende. År for år kom stadig flere penge til landet, således at der blev råd til en øget import af fremmede varer. Man var dog allerede ved at mærke en nedgang, da Christian 4. med sin ulyksalige deltagelse i Trediveårskrigen fra 1625 indledte et århundrede med krige og ødelæggelser, med fattigdom og økonomisk tilbagegang – når bortses fra en mindre opgang i slutningen af 1600 årene.

I 1627 løb tyske tropper ind over Jylland, hvor de hærgede også købstæderne i den grad, at man næppe var kommet på fode igen, da svenskerne i 1643 bragte nye ødelæggelser. I 1657–60 fulgte den næste, endnu hårdere udplyndring, og var det end den sidste, så førtes i den resterende del af perioden flere kostbare krige i fjendens land, med store skatteudskrivninger til følge: I 1676 under Skånske krig, 1709–20 under Den store nordiske krig. Da denne sidste krig endelig

sluttede, var den økonomiske tilstand meget slet. Mange fornemme handelshuse var forvandlet til fallitboer, og det blev i 1719 sagt, at der næsten ikke var andet end fremmed høkeri og handel, med hvad der behøvedes til livets ophold.

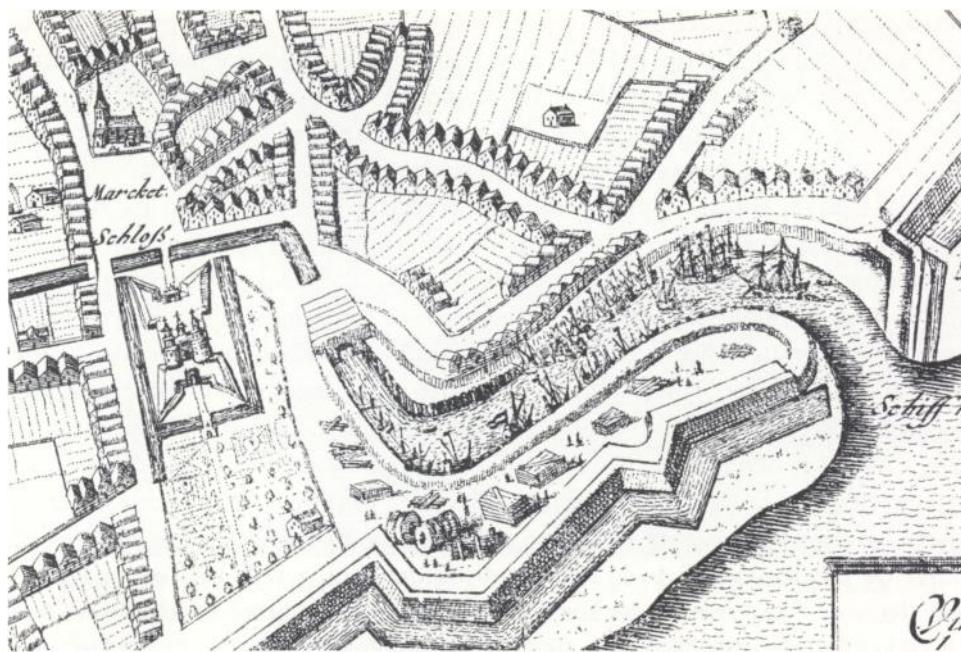
Fremmedes indtrængen i den danske handel var imidlertid ikke noget nyt. I hele perioden måtte danske købmænd kæmpe med overvældende udenlandsk konkurrence, til omkring 1650 fra kapitalstærke købmænd fra Nederlandene, derefter fra Hamborg. Hollandske skibe dominerede langt op i århundredet ganske skibsfarten; hollænderne kunne, som det blev sagt, sejle enhver anden nation af søen. Enevældens energiske forsøg på at ophjælpe den danske handel kunne ikke give så store resultater, som man havde håbet. De stadige skatteudskrivninger og dårlige tider i Europa ødelagde det meste. Den ikke ubetydelige fremgang, man ser for Københavns handel, var opnået på bekostning af landets øvrige købstæder.

Siden middelalderen havde handelen været samlet i købstæderne, al handel skulle foregå her; det var et fastslået princip. Som samfundet var indrettet, var dette naturligt; hver stand havde jo sin funktion. Borgerne – den del af byens indbyggere, der havde aflagt borgereden og havde betalt borgerskabspenge for derved at opnå ret til at drive handel eller håndværk – værnede da også om deres rettigheder. Kun personer, der havde løst borgerskab og betalte skat til byen, måtte drive handel; landboerne skulle føre deres varer til købstadens torv, hvor byens egne borgere havde førsteret til at købe, mens handelen først fra et tidspunkt op ad formiddagen blev frigivet for fremmede købmænd. Når man ser bort fra, at adelens privilegier også omfattede ret til frit at handle med udenlandske købmænd med varer til eget brug, var der kun få undtagelser fra reglen, at handelen tilhørte borgerne.

Omkring 1625 var der 78 købstæder i det område, der da udgjorde kongeriget Danmark, hvortil kom 11 købstæder i hertugdømmet Slesvig; heraf tilhørte dog kun to den danske krone. Siden skete enkelte ændringer. Vigtigst er tabet af de skånske byer ved fredsslutningen i 1658. Danmark mistede her sin næststørste by, Malmø, foruden hele 12 andre. Indbyggertallene var ellers meget beskedne. Af en folketælling i 1672 for 56 danske købstæder ses, at Aalborg og Helsingør havde godt 4000 indbyggere, Odense og Århus mellem 3000 og 4000, Viborg, Roskilde og Randers mellem 2000 og 3000; der var 14 byer med mellem 1000 og 2000 indbyggere, og 34 byer havde færre end 1000. Provinsbyerne lå langt bagude for hovedstaden København; tilsammen havde de omkring 63.000 indbyggere, mens København på dette tidspunkt havde henimod 40.000 og endda var i rivende vækst, således at den omkring 1700 havde næsten 70.000 indbyggere.

Købstædernes indbyggere udgjorde altså blot en mindre del af det samlede befolkningstal, vel henimod en femtedel, og endda var det langt fra alle borgere der levede af handel. I Århus var der således i 1672 kun 8 kræmmere og en køb-

Købstæderne og handelen

Hollænderne kunne, blev der sagt, sejle enhver anden nation af søen med deres skibe. Men befolkningen på Sønderjyllands vestkyst deltog efter evne i søhandelen. På dette udsnit af et kort over fæstningen Tønning ses tønder og tømmerstabler på sydkajen, og fra et af skibene vajer det hollandske flag. Byen var anlagt ved en vig af Ejderen med slottet og torvet som midtpunkt. – Stik i C. Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

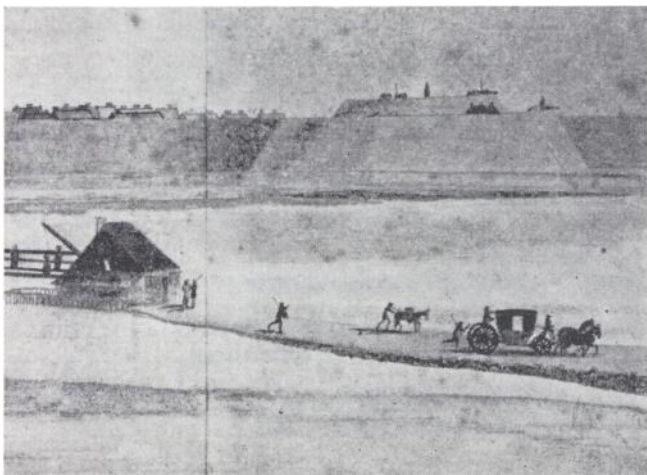
mand. I 1704 var tallet steget til 7–8 personer, der levede af klæde- og kramhandel, mens 15–16 personer foruden skipperne handlede med grove varer som salt, tømmer, hamp, humle, tjære, jern m. m., og 4 handlede med vin og fremmed øl; hertil kom så de forskellige håndværksmestre, der selv solgte deres frembringelser; men af disse var der kun 146 i alt. Århus var endda en af landets større byer. For de mindre kunne landbruget spille en betydelig, ja, dominerende rolle.

Antallet af personer, der levede af handel, var altså ikke betydeligt. Men da de enkelte husstande i så høj grad klarede sig med egne frembringelser, forstår man, at borgerne måtte værne om deres handel. Konkurrencen truede fra flere sider. Ikke blot udenlandske købmænd, men også købmænd fra andre danske købstæder var ubehagelige gæster i byen. For gæster gjaldt derfor særlige regler: de måtte ikke sælge i alen, lod og pund, men kun i partier, og kun til byens købmænd; disse skulle have fortjenesten ved salget til byens borgere. Overtrædelse af bestemmelserne var naturligvis talrige, og mange stridigheder forekom. Således stod en Nakskov-købmænd i 1630 indstævnet for rådstueretten i Næstved for på bryggen at have udhøkket sine varer med en bismær; han blev gal i hovedet og stod for

Købstæderne og handelen

retten „med mange spanske ord og slemme gloser samt blodige eder“. En Køgekøbmand, der i 1612 var indklaget for Næstved rådstueret for sin handel dér i byen, truede med at ville tage borgerskab, idet han „svarede med mange trodsige ord og slog med sin hånd for borgmesterens næse og sagde til kræmmerne: „Jeg vil bo her i byen og hænge en tavle ud på trods af jer““.

Men også på landet, i landsbyerne, var borgernes interesser truet. Landboerne og især godsejerne måtte være imod byernes monopolisering af handelen, idet deres egne fortjenstmuligheder jo mindskedes derved. Få lovbestemmelser er derfor blevet overtrådt så meget som forbudet mod landhandel, „landkøb“, „landprang“, „forprang“ eller hvad borgerne nu kaldte det. Ustandselig lød der klager mod bissekræmmere, landprangere og andre, som „med vogne stripper landet igennem med alle slags købmandsskab“ og sælger salt, humle, stål osv. til bønderne og køber deres øksne, heste, korn og smør, „borgerskabet til mærkelig skade og forsvigelse“. Det er meget sigende, når det i 1634 hedder, at der er opstået trætte mellem borgerne og bønderne i Lolland og Falster om borgernes køb af varer og bøndernes sejlads og anden ud- og opskibning ved disse øer; parterne ville have de tidligere udstedte kongelige forordninger og breve forstået hver efter sit tykke. For også bønder kunne finde på at handle og derved skaffe sig fortjeneste på købstædernes bekostning. Således nøjedes bønderne på de sydlige øer ikke med at sejle deres landbrugsprodukter til Nordtyskland – hvilket de havde tilladelse til; for salgsbeløbet købte de købmandsvarer ikke blot til eget behov, men også til salg, til skade for de omliggende købstæder. Borgerne besværede sig derover, ligesom de gjorde det, når fremmede købmænd – hertil regnedes også købmænd fra nabokøbstæderne – handlede inden for det opland, som de betragtede som deres; det var ofte området inden for en omkreds af mellem én og fire mil.

Når bønderne kom kørende med fuldt læssede vogne til købstadens torv, måtte de siden 1657 betale porttold eller accise. En „posekigiger“ stod ved „siseboden“s bom og opkrævede afgiften. Her ses boden uden for voldene ved Københavns Nørreport. Tegneren har moret sig med at afbilde en æseldriver bagved en herskabskarosse, der er på vej ud af byen. – W. Ribolt 1690, Rosenborg.

På Gammeltorv i København havde Christian 4. i 1609 ved hjælp af en trykledning fra Lundehus-søen ladet indrette et springvand. Her kunne torvebønderne hente vand til deres heste. Det stod ud af brysterne på en Caritas-figur, og en dreng på hendes fang hjalp til med sin spinkle stråle. På billedet sælger en kone fisk fra en salttønde, mens en anden henne til højre gør forretning med varme kager og finbrød. – Udsnit af billede i Resens atlas. Kgl. Bibl.

Der kunne opstå langvarige stridigheder mellem købstæder om retten til handelen i bestemte områder. Således lå det dominerende Aalborg i stadig strid med købmændene i Holstebro, Thisted, Nykøbing Mors, Nibe og Skive om handelen ved Limfjorden. Og i 1649 var der opstået „irring og trætte“ imellem borgerskaberne i Slagelse og Korsør om begges privilegier, og kongen måtte mægle.

I købstæderne samlede omsætningen sig især om torvet, den trekantede eller firkantede åbne plads i byen. Her mødtes land og by, hertil skulle landboerne søge med de varer, de havde at sælge, her stod købstadens handlende, købmænd eller håndværkere, og falbød deres kram. Torvedag holdtes gerne en eller to dage om ugen, f. eks. torsdag eller onsdag og lørdag. Gennem 1600 årene fik stadig flere købstæder faste torvedage, og det påbødes bønderne i omegnen, et herred eller flere, på disse dage at søge byens „akseltorv“: torvet, hvortil varerne blev ført „på akselen“ og solgt fra vogne. Man fandt dog også lejlighed til at handle på andre dage, selv om søndagen.

Tidligt om morgenen kom så torvebønderne kørende med deres læssede vogne. Når de nåede til byporten, måtte de siden 1657 standse op og betale en vareafgift, den såkaldte porttold, konsumtion eller accise. En embedsivrig „posekigger“ stod parat med sin jernsøger og gennemrodede hver bondevogn, der bragte varer til

byen. En okse kostede i „sise“ 1 rigsdaler, en ko 3 mark, en kalv indtil et halvt år gammel 12 skilling, korn i form af mel eller gryn 1 mark pr. tønde, 1 lispund ost 2 skilling osv. Når afgiften var beregnet, skulle bonden eller købmanden påse, at betjenten førte beløbet til bogs, han skulle have en kvittering og til sidst kontrollere, at pengene blev nedlagt i pengeskabet. Det siger sig selv, at dette ubehagelige og sinkende system blev inderligt forhadet. Man forsøgte da også så meget som muligt at snyde for afgiften. Varer blev smuglet ind, oste gemt i gryndynger osv. Eller man prøvede at overrumple betjentene. I 1722 kørte en bonde med nogle sække på vognen gennem Vesterport i Grenå; over for konsumtionsbetjenten benægtede han at have noget at give konsumtion af, der var korn i sækkene, sagde han, og kørte frimodigt videre; med bistand af tililende folk fik betjenten vognen standset, og det viste sig, at der var rugmel i sækkene; der skulle jo betales sise af mel, og bonden havde villet snyde herfor; han gav nu kun „uartige ord til gensvar, som i tingbogen ikke med ærbarhed kan indføres“. Naturligvis blev melet konfiskeret, og bonden kom til at betale mulkt og retssag. Sådanne sager var dagligdags. For ikke at tale om de mange gange, hvor man i ly af natten smuglede varer gennem huller i de ofte svage volde og indhegninger omkring byen.

Om bønderne havde fuldt læs, når de endelig nåede frem til torvet, kunne være et spørgsmål. Trods strenge forbud foregik nemlig megen handel før bønderne nåede til torvet. Det var naturligvis en fordel, om man kunne komme til at byde først og købe, før varerne nåede ind til byen med mange købere og stigende priser. Derfor var der købmænd, der på torvedage tog opstilling uden for byens porte og købte varerne på vejen, inden bønderne nåede porten. Byernes øvrigheder lod rådmænd og købmænd føre tilsyn med portene og måtte ofte gribe ind og true med anbringelse i halsjernet i gabestokken, idømmelse af bøder og varernes fortabelse for de syndere, der overtrådte forbudet mod forprang. Man måtte gå så vidt som til at forbyde folk at nærme sig bøndernes vogne, inden disse havde nået torvestenene; det skete ellers, at køberne forinden havde lagt en hånd på varerne, således at de allerede var i fuld gang med handelen. Hvad sagde ikke det gamle ordsprog: „Af første hånd er bedste køb, thi i anden og tredie hånd bliver det dyrere“.

På torvet tog de handlende opstilling ved små boder eller ved skamler og bæneke, eller de solgte fra deres vogne; i flere byer kunne man også sælge fra skuder ved bryggen eller kajen ved åløbet. For studeplads betalte man et vist beløb i stadepenge, og fik så af en torveinspektør, „torvemester“ eller torvebetjent anvist bestemte pladser, således at de handlende stod efter fag, henvist til indbyrdes konkurrence. Et sted stod folkene med klædeboderne, et andet sted så man dem med saltboderne, andre steder fandt man bagerne med deres brødskamler med hvedebrød og kringler, kødmangerne ved kødsranken, fiskehandlerne og smedene

Torvehandel

Den livligste torvehandel foregik på Nytorv bagved rådhuset i København. Her ses en amagerbonde med floskat i færd med at tømme sin rejsevogn. Bønder sidder i deres pindevogne, andre holder med hø- og halmlæs. En knøs driver af sted med en gris, en mand kommer gående med kurv på ryggen og stav i hånd, og der handles om heste og okser, mens en karosse kører forbi i gaden til venstre. – Udsnit af billede i Resens atlas. Kgl. Bibl.

og alle de andre, der var mødt frem for at få del i handelen. Måske var byen så stor, at den ligefrem havde flere torve, med forskellig funktion: handel med kød, med heste, med fisk, med kramvarer, således som det fremgår af mange navne: Horsetorvet, Fisketorvet osv.

Indtil et bestemt klokkeslet op ad formiddagen havde byens borgere forkøbsret på torvet. Købmændene gjorde da deres indkøb af varer til den daglige krambodshandel eller til markedshandel i fremmede købstæder. Klokkeren 10 eller 11 slap man så udenbys folk og mellemhandlerne løs; ved et signal med en klokke eller ophængning af et særligt mærke blev handelen givet fri. Nu fik høkerne og hokerskerne og sælgekonerne deres chance. De opkøbte, hvad der var tilbage af bøndervognenes lam og gæs og høns, fedevarer, grøntsager og frugt; det var alt sammen varer, de med fordel kunne udhøkre i mindre partier. Høkerne spillede deres rolle i omsætningen: fattigfolk måtte have et sted, hvor de kunne forsyne sig

fra dag til dag; deres småskillinger forsløg jo ikke til torvehandel på længere sigt. De kunne ikke som borgerne købe i partier fra bøndervogne og skibe.

Når torvegæsten havde udset sig de kødvarer og det brød, de kramvarer og hvad andet, han nu ville købe, skulle varerne før de forsvandt ned i torvekurven måles og vejes og penge erlægges. Endnu op i 1600 årene rådede den fra gammel tid eksisterende forvirring i måle- og vægtsystemet. Ikke blot havde man flere forskellige måle- og vægtsystemer, afhængig af de varer, der skulle måles eller vejes, men disse systemer varierede også fra egn til egn. Under Christian 4. blev der dog udstedt forskellige bestemmelser med henblik på indførelse af mere ensartede forhold for hele riget. Og i slutningen af århundredet fik man af regeringen påtvunget et genialt måle- og vægtsystem, der var et århundrede forud for sin tid: Ole Rømers system, hvor den danske alen (= 2 rhinlandske fod) sattes som enhed for al mål og vægt, således at et pund sattes lig med $\frac{1}{62}$ af vægten af en kubikfod fersk vand. Den første forordning herom kom i 1683; men folk gjorde selvfølgelig vanskeligheder ved den praktiske gennemførelse. Man var dog nået vidt, da den endelige forordning kom i 1698. Man havde nu det system, der i hovedsagen skulle blive stående til op imod vor tid. Befolkningen havde da også været ude for en ganske hårdhændet behandling, for at de nye mål kunne blive enerådende; således havde provsten i Rinds herred i Himmerland 1688 besøg af to personer, „som slog alle gamle skæpper, bismere, alener osv. isønder, og tog ed af bønderne, at de herefter hverken skulle bruge gammel mål eller vægt“.

På torvet stod da de handlende og målte med deres alenstokke, favnemål og fjerdingmål og vejede med deres bismere eller vægtskåle med lodder. Betalingen af de salgsbeløb, man nåede frem til, kunne dog også nok volde vanskeligheder. Vel havde man med Christian 4.s nye møntordning i 1625 fået gjort ende på megen forvirring. Det nye system var imidlertid heller ikke enkelt. En daler eller rigsdaler fastsattes til 96 skilling, der igen var lig 6 mark à 16 skilling. Man havde yderligere en halvkrone, der var fastsat til $\frac{2}{3}$ daler, dvs. 4 mark à 16 skilling; den svarede til en forringet daler, som man fra slutningen af det foregående århundrede betegnede sletdaler, en benævnelse, der fra omkring 1650 overgik på halvkronen. For at øge forvirringen havde man også regnemønter: møntenheder, der ikke udmøntedes, men benyttedes ved prisudregninger; det var nemlig ikke muligt at undgå møntforringelser og at opretholde kursen på de udmøntede mønter, og man måtte derfor betale ekstra, „opgæld“.

Klokken 12 skulle torvet slutte; men det kneb naturligvis ofte med at overholde tiden og forlade byens herligheder. Det var fristende at få sig noget godt at spise og drikke, når handelen var afsluttet. En forordning af 1615 søgte at hindre sådan „unyttig fortæring og drik“; bonden måtte ikke forarme sig med „slig ond vane og uskikkeligt levned“, han skulle være ude af byen klokken 12. Op igennem

Markeder

århundredet udsattes tidspunktet vel, til sidst var det klokken 15 om vinteren, klokken 17 om sommeren. Man overvågede nøje fristens overholdelse. I slutningen af 1600 årene omtales i København en „torvemester“ som meget brøsig, når han „om aftenen“ til hest gav Amagerbønderne ordre til at slutte handelen og køre varerne bort.

Torvet var det mere dagligdags købestævne, der drog oplandets bønder til byen og forsynede indbyggerne med deres daglige fornødenheder. Mere festlighed var der over markederne, de store købestævner, hvor købmænd, kræmmere og håndværkere også fra andre byer måtte handle frit, således at de kunne handle lovligt med byens indbyggere og oplandets bønder udenom stedets handlende og håndværkere. Markederne trak derfor folk til, ikke blot fra et mindre område, men fra større dele af riget og fra udlandet.

De fleste købstæder havde tilladelse til at holde to, tre eller fire markeder om året. Tidspunkterne, der ofte lå nogenlunde fast og blev trykt i almanakkerne, kunne give markederne navn. Aalborg havde sit berømte pinsemarked, Ribe sit St. Hansmarked ved midsommertid og sit Vor Frue-marked til Frue dag, den 8. september; Åbenrå og Holbæk havde deres Galle-markeder, på St. Galli dag, den 16. oktober. Gennem tiderne kunne markedstidspunkterne blive ændret noget. Således var det berømte Viborg-marked Snapstinget i umindelige tider begyndt „tyvende dag jul“, den 13. januar; men ved en kongelig forordning af 1671 henlagdes det til den 11. marts, af hensyn til øksneeksporten, og siden rykkedes det

En kone har åbnet sin bod, der består af en firbenet skammel med påsat galge, hvori vægten hænger. Hun sælger ost og snaps til forfrosne forbipasserende. Ind imellem varmer hun hænderne under forklædet. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

Markeder

stadig nærmere mod St. Hans. Fra 1622 kunne også helligdagene bringe uorden i markedstiderne. Det blev nemlig da forbudt at holde marked på søn- og helligdage. Man var på dette tidspunkt efterhånden nået til, at mindst en snes markeder afholdtes på søndage, og nu skulle der sættes en stopper for denne skik, der fik menigmand til at forsømme og vanhellige prædikenen. Forbudet glemtes dog snart, og en ny påmindelse i slutningen af århundredet hjalp kun en tid. For året 1710 er i almanakken 31 markeder fastsat til søndage.

Markederne afholdtes især i dagene omkring Sankt Hans, i sidste halvdel af juli og første halvdel af august og i begyndelsen af oktober. Hvad der holdtes af markeder på andre tider af året, var ikke meget. Det var først i slutningen af perioden, at man fik enkelte markeder i november og december og flere i vintermånederne. Antallet af markeder var stadig voksende. Mens almanakkerne omkring 1625 nævner henimod 100 markeder i det danske rige, finder man i almanakkerne omkring 1710 noget over 200, heraf henved 30 i de tabte skånske provinser.

Det antal markeder, en by havde ret til at holde, stod ikke altid i forhold til dens indbyggertal. En by som Odense havde fire årlige markeder, ét tyvende dag jul, ét Sankt Knuds dag, den 10. juli, ét Mikkels dag og derforuden et hestemarked, der holdtes hver mandag i fasten. En by som Kalundborg flottede sig med ikke mindre end 5 årlige markeder. Andre mindre byer havde måske blot et enkelt, som Slagelse, der holdt marked Alle Helgens dag, den 1. november, også kaldet Helmis-marked. Henimod periodens slutning havde dog adskilligt flere byer end tidligere to eller flere markeder. Et eller flere af markederne kunne da måske have en speciel karakter, som hestemarked, kvægmarked, lammemarked eller fiskemarked; andre var krammarkeder i almindelighed.

I ældre tid havde der også været afholdt adskillige landmarkeder; men de var naturligvis en torn i øjet på købstadborgerne, og mange blev derfor efterhånden nedlagt. Man kunne jo altid henvise til, at det på sådanne markeder gik „meget uskikkelig til, med mord, slagsmål, tyveri og andre skælske stykker“ – og sådan lød da også det stadige omkvæd, når man ønskede landmarkeder nedlagt eller flyttet til nærmeste købstad. I 1635 flyttedes et berømt marked, der holdtes fire gange årligt i en dal på heden en snes km vest for Hobro, ind til denne købstad; begrundelsen var, at der intet andet forhandlede „end Guds fortørnelse med slagsmål, drik, dobbel, horen og andet sligt“; man tager næppe fejl, når man antager, at det er Hobroborgerne, der har villet mele deres kage. Noget lignende kan vel gælde for Koldingborgerne, da Vorbasse marked i 1653 ved et kongebrev blev afskaffet og henlagt til Kolding, „på grund af uskikkelig, slagsmål med mere“. Markedet i Vorbasse var dog ikke sådan at afskaffe; endnu i 1700-årene står det i almanakken. Og de gode Thisted-borgere var heller ikke så heldige; i

Markeder

Julius		Dreymaaned		Haffvoer		XXXI		Dage.	
1 g Theobaldus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	17 b Alexius	♁ □ ♀	♁ □ ♀	♁ □ ♀	17 b Alexius	♁ □ ♀
2 a Mar. Befrey.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	18 c Rosina	♁ □ ♀	♁ □ ♀	♁ □ ♀	18 c Rosina	♁ □ ♀
3 b Cornelius	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	19 d Rufinus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	19 d Rufinus	♁ ♀
4 c Aldericus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	20 e Elias	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	20 e Elias	♁ ♀
M. i Middelfart/ Nyborg/ Tågerup.				Om Vharfarens Retferdighed/ Matth. 5.					
5 d Anselmus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	21 f 6. Trinit.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	21 f 6. Trinit.	♁ ♀
6 e Tarquinius	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	22 g Mar. Magd.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	22 g Mar. Magd.	♁ ♀
Værts barmhertige/ Luc. 6. (Dattien)				23 a Apolonia		W □ ♀		23 a Apolonia	
7 f 4. Trinit.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	M. i Bogense/ Christi- ansstad/ Thisted oc Vord- ingborg/					
8 g Kieid	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	torden oc regen					
9 a Cyrellus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	24 b Christna	W □ ♀	W □ ♀	W □ ♀	24 b Christna	W □ ♀
10 b Knud Kong	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	25 c Jacobus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	25 c Jacobus	♁ ♀
M. i Søby/ Slangerup.				26 d Anna		♁ ♀		26 d Anna	
M. i Hjørring.				27 e Martha		♁ ♀		27 e Martha	
11 e Pius	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	Jesus spiser		40 00. Mand/ Marc. 8.			
12 d Henricus	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	28 f 7. Trinit.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	28 f 7. Trinit.	♁ ♀
M. i Frederiksholde/ Svend- borg.				29 g S. Duff		♁ ♀		29 g S. Duff	
13 Margaretha	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	30 a Castimirus		♁ ♀		30 a Castimirus	
Jesus lærer af				M. i Aarhus/ Brin- døe/ Kolding/ Rønneby/ Slagelse.					
14 f 5. Trinit.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀	31 b Germanus		♁ ♀		31 b Germanus	
15 g 3. post. aff. 11.	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀						
16 a Eustochius	♁ ♀	♁ ♀	♁ ♀						

De fleste købstæder havde tilladelse til at holde to, tre eller fire markeder om året. Tidspunktet blev trykt i almanakken. I juli 1657 var der marked i Middelfart, Nyborg, Tågerup, Søby, Slangerup, Hjørring, Frederiksholde (Fredericia), Svendborg, Bogense, Christiansstad, Thisted, Vordingborg, Christianopol, Århus, Grenå, Kolding, Rønneby og Slagelse. Almanakken indeholder desuden vejrspådomme. – Almanach for det Aar 1657, Kgl. Bibl.

1669 lykkedes det dem vel at få de to årlige markeder ved Vestervig kloster afskaffet; men det følgende år fik landboerne af den nye konge, Christian 5., igen lov til at holde deres markeder, „som tilforn af arilds tid“. Efter den tid måtte Thistedborgerne lade Vestervig beholde sine markeder i fred – og der var jo da også 3–4 mils vej ind til Thisted for beboerne i Vestervig og omliggende sogne. Enkelte andre landmarkeder blev også stående perioden igennem, således det fornemme kvæg- og hestemarked der holdtes i Klipleve ved Hærvejen vest for Åbenrå. Åbenrå-borgerne var dog stedse på tærne for at få bremset dette marked, der var så generende for deres handel, og de fik også hindret, at det blev udvidet med et krammarked.

Købstædernes borgere vågede også ihærdigt over, at der ikke opstod nye landmarkeder. I 1697 havde en adelsmand fået tilladelse til at lade afholde to årlige markeder ved sin herregård ved Vilslev i Vestjylland, „med heste og kvæg for alle og enhver, som kan købe og sælge, dog at alting dermed skikkeligen tilgår“. Det marked blev holdt én gang. Så havde borgerne i Ribe ved deres protester fået gen-

Markeder

nemført et kongeligt forbud, med en smuk henvisning til, at der „lettelig“ kunne begås toldsvig. Hvor der var gamle traditioner i en egn, kunne selv kongebud komme til kort. I året 1600 havde Christian 4. til fordel for købstaden Christianopol i Blekinge nedlagt købstaden Lykkeby, således at der ikke længere måtte handles eller holdes marked i denne by. I 1622 måtte kongen dog erfare, at der stadig holdtes marked i byen, således at han måtte give strenge ordrer om, at dette ulovlige marked skulle afskaffes ved dom og ret. Men ikke nok med det: i 1626 omtaler et kongebrev med stor selvfølgelighed „det marked, som årlig plejer at holdes i Lykkeby på Sankt Jakobs dag“. Det skal dog fra nu af holdes i Christianopol for at borgerskabet dér bedre kan komme til sin håndtering og næring.

Tilbage var dog mange markeder, og tallet blev stadig øget i 1600 årene; adskillige kongebreve udgik om oprettelse af nye markeder i købstæderne. Ville man rejse fra marked til marked, kunne man få nok at gøre. Ifølge almanakken for 1657 var der da i maj måned marked i Hobro fra den 1., i Klipleve og Vorbasse fra den 5., i Lund og Slangerup fra den 9., i Aalborg pinsemarked fra den 21. og i Mariager og Skive fra den 28.

Længden af markederne kunne variere en del efter tid og sted. Mange steder havde man vel blot en enkelt dag, adskillige steder flere. I Åbenrå varede de årlige markeder i slutningen af 1600 årene hver tre dage, idet de to første dage var kvæg- og hestemarkeder, mens der på tredjedagen måtte sluttes af med et krammarked. I Aalborg begyndte pinsemarkedet den første søgnedag efter pinsedagene og varede samme uge ud og den næstfølgende med. Af længere varighed var Viborgs Snapstingsmarked, det kunne stå på det meste af en måned. Både borgere og fremmede har vist haft en tilbøjelighed til at trække markedstiden ud, i begge ender. Også her gjaldt det, at den, der købte først, købte bedst, så man var i 1719 i Aalborg kommet ind på at misbruge markedet således, at det begyndte flere dage før pinse. Og endda varede det tre uger derefter. Fremmede købmænd og kræmmere fra andre købstæder var naturligvis interesserede i at kunne handle så længe som muligt. De havde da også i 1636 i Viborg fået de tre dage, hvor det var tilladt fremmede at stå med deres varer, trukket ud til 14 dage eller mere, så kongen måtte forordne, at deres køb, salg og marked kun skulle vare 14 dage. Men det var blot et af utallige tilfælde, hvor regeringen måtte indskærpe lokale øvrigheder nøje at overholde markedsterminerne. Også ved markederne var forprang almindeligt. Det kunne ske, at handelen med heste og kvæg begyndte på landevejene 2–3 dage, ja, endda otte dage før de rette markedsdage, således at handelen var tilendebragt, når de tilrejsende opkøbere dukkede op og fandt, at de havde rejst forgæves. Misbruget kunne gå så vidt, at markedet blev stærkt skadet deraf eller endda gik tilbage. Det gjaldt for hestemarkederne i Holstebro i slutningen af 1600 årene. Stadigt gentagne påmindelser perioden igennem om at

overholde markedstiderne nyttede ikke stort. De handlende risikerede endda at miste deres varer, selv om sager også kunne ordnes mere i mindelighed: i 1641 fik køberne af 314 heste, købt før den rette markedstid i Kolding, lov at slippe med betaling af dobbelt told.

For borgerne som for omegnens bønder hørte markederne til årets største festdage. Når kirkeklokken begyndte at ringe marked ind, kunne man høre menigmand på gaden opløfte et frydeskrig, sådan måtte han uvilkårligt føle det ved tanken om det forestående markeds glæder – og mindet om svundne.

Markedspladsen var på byens algade, på torvet eller på en anden plads i byen, ofte med de tilgrænsende gader inddraget. Det blev ikke tålt, når markedsgæsterne som i Ribe i 1660erne fandt på at køre ind på kirkegården med varer, heste og vogne og dér opbygge deres boder. Markedet kunne dog også holdes på en plads tæt uden for byen, især når der var tale om handel med heste og kvæg; således foregik fæ- og hestemarkederne i Viborg på Bispegårdstoftens nord for byen, i Nyborg på et område mellem Mølledammen og et kapel uden for byen, i Køge uden for Nørreport. Et samtidigt krammarked kunne eventuelt foregå inde i byen, således at markedet var delt; og ofte var borgerne vist interesserede i, at handelen fandt sted i byen. I 1637 klagede Roskilde-borgerne over den store uskikkelighed, at adskillige fremmede kræmmere, skomagere og andre opførte deres boder på marken uden for byen og dér forhandlede adskillige købmandsvarer, idet de ikke ville forføje sig ind i byen. Samme spredning kunne der være over landsbymarkederne, der kunne foregå på selve landsbygaden, men også på en hede, som markeder ved Hjørring, Ry og Hobro og markedet ved Kliplev, hvor hele arealet mellem denne by og Hærvejen regnedes for lovlig handelsplads.

Allerede dage i forvejen strømmede markedsgæsterne til, købmænd og kræmmere, håndværkere, adelsfolk og bønder, måske også skipperne, og på den fastsatte dag begyndte man tidligt om morgenen. Ganske vist skulle alt køb og salg opføre under fromessen; men borgere og tilreisende kunne begynde at opstille deres fjælleboder og stader og køre markedsvognene på plads, om de skulle handle fra disse. Var det vintertid, kunne man også med fordel leje sig ind i en stue i et borgerhus og derfra falbyde sine varer. For den, der solgte varerne fra en skude i åløbet, var der også forberedelser at gøre.

I markedstiden blev byen som forvandlet. De mange gæster kunne udgøre et ikke ubetydeligt element bag byens volde og grøfter. Til Gallemarked i Holbæk i 1632 var der 127 fremmede, til pinsemarked i Aalborg mødte hundreder af handlende, så de sammen med skibsfolk, svende og tilstrømmende markedsgæster for en stund har forøget byens befolkning med nogle tusinder. Tilstrømningen af mennesker og dyr kunne være så stor, at bønder og borgere måtte klage over store skader, når markedet faldt på en så uheldig tid, at korn og græs stod i sin

Markeder

Fiskerkonens råb, mens hun gade op og gade ned falbød sine varer, er forstummet. Men en kobberstikker fra Husum har bevaret hendes karakteristiske fremtoning, med åben mund og fiskekurven på hovedet. – Stik i C. Danckwerth: Landesbeschreib. Schleswig-Holst., Slesvig 1652.

bedste grøde og så blev opædt og nedtrådt, ligesom gærder blev nedbrudt. Man forstår den betydning, disse markeder kunne have for en bys handel og hele liv. Ystad-borgerne har næppe taget meget fejl, når de i 1653 forment, at deres by ved bevilling af et landemarked med indenlandske og udenlandske tilførsler i tidens løb kunne tiltage og forbedres.

Folk kom til markedet fra nær og fjern. Man så ikke blot omegnens bønder, der nu til marked mødte op i langt større tal end på de mere dagligdags torvedage. Man så købmænd og kræmmere fra fjerne byer, helt fra udlandet. På Gallemarkedet i Holbæk 1632 kunne man træffe kræmmere fra København, Køge og Slagelse, fra Næstved og Helsingør, fra Skåne, fra Fyn og fra Lübeck. I Nykøbing på Falster mødte man en stor del af borgerne fra Næstved, der tog med færgen for at være med ved Laurentii-markedet. I de fleste jyske købstæder kunne man se Ribekøbmændene, der mødte trofast op på de jyske markeder, således i Viborg. På Sankt Olufs-markedet i Holstebro så man i 1643 købmænd, der var kommet helt fra Braunschweig, Lüneburg og Friesland for at købe heste til videresalg i det holstenske Kellinghusen. I Odense så man i 1622 på markedet tyvende dag jul lærredshandlere fra Hamborg og kram- og specerihandlere fra Lübeck. Og på markederne i Åbenrå kunne man træffe wallonske kedelførere, der falbød deres kobbertøj fra Ardennerbjergene.

Ofte var det ved et markedsregulativ bestemt, hvor de forskellige handlende

Da kartografen Johs. Mejer i 1648 lod Christian Rothgiesser i Husum fremstille det kobberstukne kort over Tønder amt, var det naturligt at lade et fruentimmer optræde med tønderkniplinger ved siden af titelvignetten som et symbol på befolkningens foretagelse. En kniplepige havde kort forinden – i 1639 – fundet det lange guldhorn, og Christian 4. brugte kniplinger til at pryde sin dragt. På billedet har kniplingssælgeren rullet en længde ud af vindselet, for at kunden kan beundre det fine mønster. – Stik i C. Danckwerth: Landesbeschreib. Schlesw.-Holst., Slesvig 1652.

skulle stå med deres boder og vogne. Gik man rundt på det brogede skue, traf man ved én gade hør-, lærreds- og kniplingskræmmerne med deres stoffer og brogede bånd, ved en anden fiskemændene; man så rebslagere, brødmænd og ålemænd, hattenmagere, skobodmænd, felberedere med skind, isenkræmmere og kedelførere med blik- og messingtøj; man så pottemændene, der ofte langvejs fra var kommet med deres sorte potter, ligesom hosekræmmerne, de fleste fra Hammerum herred, med deres bindetøj, især hoser. I vrimmelen var endelig ikke at forglemme de mænd og koner, der stod med forskellige lækkerier som hvedebrød og peberkager; det var sådanne ting, der blandt andet brugtes som de markedsgaver, mennesker ofte længe kunne mindes med glæde.

Af en særlig karakter var bogførernes markedshandel; de opstillede ofte deres boglader i et kapel i kirken, en ret naturlig ting; de stod jo og solgte deres salmebøger og opbyggelige bøger, „Sjælens åndelige apotek“, og hvad de nu hed. De havde dog også andre ting. I 1638 blev det forbudt at sælge „Till Uglspil“ og deslige, „så og letfærdige boleviser og andre utjenlige viser, digt, fabel, eventyr og ublu kærlighedsbøger“. En snes år senere blev det endda ganske forbudt at sælge bøger i kirkerne. Dette forbud overholdt man lige så godt som de andre.

De mange fremmede påførte naturligvis de hjemlige handlende en slem konkurrence. Købstædernes købmænd og kræmmere og handlende håndværkere var nok interesserede i markeder – men helst dem i nabobyerne. Når det gjaldt deres

egen by, lød der ofte bitre klager. Borgmestre og råd i Aalborg gav i 1696 en malende skildring af, hvor skadeligt pinsemarkedet var for den „fattige by“, idet „årlig til samme hidkommer mange fremmede, lybsker og andre, med temmelige partier af adskillige varer, som de sælger mest til udenbys folk og fører så pengene ud af landet, hvorved byens indvånere i deres næring og handel stor skade tilføjes“. Man møder ofte sådanne besværinger over tyske kræmmere, der handlede med kramvarer på de offentlige markeder, borgerne til fortrængsel. Nu og da kunne konkurrenceforhold udvikle sig til håndgribeligheder. Da de Viborgerhatte- og skomagere, der efterhånden var blevet drevne sælgere, i marts 1700 fredsommeligt var i færd med at rejse boder på markedet i Århus, kom Århus-skomagere og hattemagere over dem, væltede deres opstillinger og forjog dem „med gevalt“. Borgerne kunne tage sig fremmed konkurrence i den grad nær, at de arbejdede for at få et årligt marked nedlagt eller flyttet, blot fordi det faldt på den ene af deres 52 årlige torvedage. Det skete i Randers i 1634, hvor borgerne fik fastelavnsmarked flyttet fra fredag, der var deres torvedag, til tirsdag.

Et marked tiltrak dog mange folk fra omegnen og øgede omsætningen, så byens borgere lod sig ikke konkurrere ud; de stod selv på markedet med deres boder. I 1600 årene ser man jo også en almindelig interesse for at få antallet af markeder øget.

Det var et ikke ringe vareudvalg, man kunne have for sig, når man kom til marked. En besøgende på Riber-marked i 1692 ville dér træffe 6 felberedere fra Horsens, 2 pottetvogne og en bødker fra Haderslev, 9 hattemagere fra Haderslev, Kolding, Fredericia og Vejle, 2 luekoner fra Vejle, 4 brødboder, 33 høvogne, 1 kedelfører, 1 træskomand, 3 hjulmænd, 1 grydemand, 1 Odense-kone med urter og løg, 2 boder fra Flensborg med ståltøj, 1 rebslager fra Tønder, 1 Odense-mand med linned og kniplinger, 1 Fredericia-mand med en krambod, 1 æblevogn fra Assens og 10 vogne med saltede og tørrede Limfjordsål; yderligere lå der ved skibbroen hele 26 både med saltet fisk; og ville man prøve lykken, ja, så stod der også en mand fra Haderslev med noget, der vistnok var en art lotterispil. Ikke helt så afvekslende var markedet, når der var tale om hestemarked eller kvæg-marked. Men det krævede sin plads, og det var af gode grunde, når man ofte lod sådanne markeder afholde uden for byporten. På et marked i Landskrone 1640 skiftede ikke mindre end 685 heste ejermænd.

Imidlertid hørte der til et rigtigt marked adskilligt andet end varer og kram, heste og kvæg – lidt i samme retning som lotteriet på Riber-marked. Foruden de handlende mødte også en broget skare, der kunne fornøje markedsgæsterne med vel ofte mindre håndgribelige, men derfor ikke mindre interessante ting. Hvor der var noget på færde, flokkedes altid narre, gøglere og spillemænd, tandudtrækkere, skøger og „gavtyve“ og andet farende folk. Også omrejsende kome-

dianter kunne komme og udnytte de gode muligheder for at trække et stort publikum. I 1665 havde Viborgs Snapstings-marked besøg af en tysk teatertrup, der kunne give hyrdestykker, „pastoraler“, og selveste Shakespeare til bedste.

Det gik ofte livligt til på markederne. Slagsmål, tyverier og spektakler hørte til dagens begivenheder – nu og da også et drab. Byfogden fik god brug for de svende, han for markedstiden lejede til at opkræve kongelig majestæts markedstold og til at hjælpe bysvendene med at holde styr på de mange mennesker. Til tider kunne det hænde, at der udviklede sig regulære slagsmål mellem ordenens håndhævere og markedsfolk, der ikke ville overholde de forordnede markedsbestemmelser. Det var en betryggelse, når man som i Ribe i slutningen af 1600 årene under markederne havde vagthold af borgervæbningen til at besætte byens vagt-hus, hvorfra de i uniform og med våben kunne rykke ud og genoprette ro og orden. På landmarkederne kunne man måske nu og da have vanskeligheder med at sikre, at alt gik som det skulle. Da markedet på heden vest for Hobro i 1635 blev flyttet ind til købstaden, var en af begrundelserne, at der i samme marked „ej blev holdt nogen ret justits“; borgmesteren i Hobro kunne forevise kongen nogle fingre, som var hugget af folk under dette marked, ligesom han kunne berette, at en enke havde fået alle sine sønner ihjelslagne dér. Lemlæstelser var ikke noget enestående. På Sankt Knuds-markedet i Odense 1662 blev der om aftenen en råben af folk, fordi en rytter med dragen kårde havde hugget øret af en bondekarl.

Hørte end torvehandelen og markedshandelen til de mere iøjnefaldende former for handel, så foregik der dog megen anden omsætning i Danmark. I torve- og markedshandelen tog købmænd og håndværkere ivrigt del, men de kunne tillige handle andre steder i byen. Håndværkerne solgte også deres varer i husene, og slagterne måtte gå rundt med kød af kalve, får og lam, men ikke oksekød. Bagerne kunne have udsalg forskellige steder. Og også købmændene kunne have en daglig handel at passe, hvad enten de nu havde salgsbod eller drev storhandel, med kronen, med adelen eller med udlandet. En købmand kunne på én gang drive begge former for handel, således at han selv importerede de varer, han førte i salgsboden. I de fleste købstæder fandtes én eller flere sådanne åbne boder eller kramboder, eller hvad man nu kaldte dem. Hovedstaden havde i 1625 hele 22 åbne kramboder: fire i Højbrostræde, to på Amagertorv, tre på Gammeltorv og tretten spredt andre steder.

Måske kunne man af købmandsgården se, at her boede en af byens større handlende. I en del danske købstæder havde man tidligere bygget gavlhuse efter tysk skik; men nu opførtes i reglen de lange facader med udskåret bindingsværk og udkragede stokværk, der kunne virke så imponerende. Og bag facaden lå en verden for sig, i en stor karré, med mange stuer og kamre, gæstestue, måske en

Købmænd og kræmmere

fornemmere sal, en sjælden gang et særligt kontor til købmanden, dertil køkken og bryggers og stegers og de mange lagerrum, grynkammer, ølkælder, melhus, saltkælder, tøndehus, vejerhus, tjærehus; desuden var der stalde til kundernes og egne heste og til kreaturer, foderlo og lade, kornloft og vognskjul. Fra gaden kunne man ad en stor portindkørsel nå den bagved liggende gård, måske flere gårde, hvor bønderne kunne stille deres vogne, når de kom for at sælge og købe.

Fra facaden skød bislag og karnapper sig frem, ligesom kramboden, kramkammeret eller klædestuen, om der var en sådan. Den kunne da være udstyret med en bred disk, måske med et „futtural“ med 30 skuffer, måske med en reol eller kramkister. Megen detailhandel fandt dog vist sted fra vinduer i facaderne og fra særlige, noget primitive boder, der også kunne opstilles på markeder eller på torvet.

Købmandsgården var et stort kompleks; men den skulle også huse meget. Ikke blot varer og kunder, kvæghold og brændevinsbrænderi, men også købmanden og hans familie og hele personalet. Dette kunne omfatte en lærling, kaldet en „dreng“, et par bodsvende eller købmandstjenere eller kramfolk, et par piger og en gårdskarl eller en kusk, ofte en 4–5 personer eller flere. Måske var der tillige en kælderdreng eller en kælderpige, der passede en lille beværtning med øl og snaps. Ofte var personalet længe i købmandens brød. Uddannelsen var lang. Var man ikke kræmmersøn, skulle man tjene for dreng i mindst syv år og som svend i fem år, hvoraf mindst to år hos den husbonde, hvor man havde været dreng. Arbejdet kunne være ganske afvekslende. Det omfattede ikke blot virksomhed i købmandsgård og krambod, men også rejser indenlands og udenlands med husbondens handel, måske som leder af en af hans stuedrifter ned til Elben.

I købmandsgården kunne udfolde sig en ganske imponerende virksomhed, hvordan så købmandens handel var. Selv om handelen omkring 1620 endnu først viste begyndende tegn til en specialisering, så synes købmænd dog at have været flere slags. Én type var købmanden, der lagde hovedvægten på handel med kramvarer, der blev importeret fra udlandet. Han havde kramlager og stiftede gæld i udlandet for de importerede varer, men betalte også med landbrugsvarer, opkøbt hos adelen og de kongelige lensmænd. En anden type var købmanden, der lagde hovedvægten på handel med landbrugets frembringelser, hvoraf nogle eksporteredes til udlandet, mens andre blev solgt herhjemme. Han havde lagre af landbrugsprodukter, opkøbt hos bønderne om efteråret, medens han om foråret solgte sædekorn. Igen en anden type var kræmmeren. Mens købmændene forestod eksporten og mellemanden, sørgede kræmmeren væsentligst for forsyningerne; for rede penge skaffede han varer, ikke blot gennem danske storkøbmænd, men også fra udlandet. Købmænd og kræmmere kunne handle såvel engros som detail, og grænserne var i det hele noget flydende. Dertil kom bissekræmmerne, de små-handlende, der ved deres varer i kramposen på ryggen drog rundt fra sted til sted.

Købmændene hørte til byernes aristokrati. Om efteråret opkøbte de landbrugets frembringelser, og om foråret solgtes bl. a. sædekorn; i købmandsgården var der desuden en krambod, hvor allehånde varer fra ind- og udland var at få. Denne gård, der nu er omdannet til museum, blev opført i 1601 af købmand og borgmester i Nyborg Mads Lerche. – Nationalmuseet fot.

I købmandsgårdens krambod foregik megen daglig handel. Her kom byens borgere og adel, her kom omegnens adelsmænd og bønder, efter besværlige rejser med heste og vogne, som købmandsgårdens gårdskarl tog sig af, mens ejerne fik udført deres ærinder, solgt deres produkter og gjort deres indkøb. Et besøg i kramboden var altid interessant, alene ved den mærkelige blandede duft fra skuffer og tønder.

Og mange rare ting fristede. Hos en stor købmand i Odense så man i 1644 mellem kramvarerne ting, der nok kunne gøre en kvinde interesseret: klæde, silkevarer og damask fra Brügge og Leyden, fra England, Hamborg og Brandenburg, Spanien, Frankrig, ja, helt fra Neapel, mørkegrønt, sølvfarvet, carmoisinrødt o.s.v.; flere slags lærreder, bl. a. fra Schlesien; hvide hjorteskindshandsker og handsker med snore, frynser, lidser, kraver, endog parfumerede; og hatte, strømper, bånd. Til kramlageret hørte foruden tekstilerne også isenkram; og også her var boden velforsynet, med spejle og alle slags nåle, med værktøj og husgeråd, blækhorn og jernkakkellovne. En anden afdeling af varelageret var specierne, der omfattede krydderier og farvestoffer fra fjerne lande: peber, ingefær, annis,

kardemomme, muskatblomme, mandler o.s.v. Den tredje og sidste afdeling omfattede grove købmandsvarer: metaller og skind, sukker, salt fra Spanien og Lüneburg, sild i tønder, korn.

Odensekøbmandens lager var velassorteret, men mange af varerne har kun været for de velstillede af adel og borgerstand. Det var ikke så forfærdelig mange, der som en adelsmand i 1672 kunne gå ind i en krambod i Viborg og købe et par grå engelske strømper, 8 dusin sorte knapper, 4 dusin andre knapper og 2 lod sort silke, i alt til en pris af næsten 4 rigsdaler. I Fåborg kunne der i 1680erne gå en uge, hvor der ikke engang blev solgt to potter vin til borgerne, og selv en vare som sukker var luksus; en landarbejder måtte i begyndelsen af 1600 årene arbejde 2–3 dage for at tjene til et pund sukker, så denne vare var ikke en almindelig forbrugsartikel, heller ikke for provinsens borgerstand.

Andre købmænd klarede sig med mindre lagre og handlede med jævner mennesker. Overgangen fra de større købmænd til de mindre købmænd og kræmmere var jævn; varegrupperne var de samme, blot var omfanget og nuancerne mindre. Bøndernes krav var jo mere beskedne. I kramboden hentede de sild, flæsk, salt, korn, malt og de få kramvarer, de skulle bruge – og kunne overkomme at købe. Deres handel havde for øvrigt ofte karakter af byttehandel: i udstrakt grad betalte de med naturalier.

Var købmandens handel af et nogenlunde stort omfang, måtte han ofte føre regnskab. Det gjorde han meget enkelt. Vel var det dobbelte bogholderi kendt, og vel udkom allerede i 1671 den første danske lærebog heri: Bartholomæus Petræus' „En liden Tractat indeholdende Grunden af det Italianische Bogholderie. Fremstillet til een hver som der ved søger sin Vinding daglig“. Men det var blot teori. Der skulle gå mere end 200 år, før danske handelsvirksomheder begyndte at bruge dette regnskabssystem i praksis. For købmanden i 1600 årene var det nok, at han kunne se, hvad han havde til gode hos sine kunder, og hvad han selv skyldte bort for modtagne varepartier. I hans regnskabsbog fik derfor de enkelte kunder og leverandører hver en hel eller halv side, og her blev så de enkelte forretninger noteret – når de da ikke foregik i klingende mønt. I så fald fandt købmanden det unødvendigt at notere noget. En vistnok stor del af forretningerne er dog foregået på afbetaling, og så måtte købmanden notere.

Onsdag den 8. juni 1636 skrev en Ribekøbmand i sin store regnskabsbog: „Laus deo“ – „lovat være Gud“, således begyndte den købmand altid en ny side i sin regnskabsbog – „Hans Pedersen Jels i Puggårdsgade. 1636, den 8. juni udtog Hans og hans fæstemø Maren Staffensdatter i klæde og allehånde kramgods som findes stykvis udi klakseddelen (kladdeseddelen), som beløb tilsammen 35 sletdaler 2 skilling“. Herfor modtog han 2 okser og 4 sider flæsk. Året efter kunne han notere Hans for køb af sort klæde til en kåbe og en skindtrøje, idet Hans blot

betalte en del af købsprisen og kom til at skyldte 5 daler, som skulle betales til Riber-marked. I 1639 blev Hans skrevet for en jernkakkellovn; den vejede 2 skip-pund og 7 pund og kostede hele 22 sletdaler; der gik da også to år, før købmanden igen kom til at skrive på denne kundes regnskabsside. Da udtog Maren forskelligt klæde og silke, som hun delvis betalte med lærred. Endnu skulle købmanden komme til at notere et par afdrag og et enkelt lille køb. Så skriver han den 20. september 1642 på kontoen, at han har udlånt 10 sletdaler til mandens jordefærd. Betalingen af disse penge, tillige med det resterende beløb og påløbne renter, noterede købmanden i 1645, da Maren betalte med et sølvbæger og rede penge. Det sidste notat blev streget ud, som de andre var blevet det, efterhånden som pengene var betalt. Renten var i dette og andre lignende tilfælde 6 pct.

Med handelsforbindelserne gik der tråde fra købmandsgården langt ud i købstadens opland. Man ser således for Odensekøbmændenes handel i 1600 årene en spredning over det meste af Fyn, mest for adelige kunders vedkommende, men ikke meget mindre for præster og bønder. En købmand kunne have en kundekreds så stor, at han havde tilgodehavender i mere end en snes sogne, spredt over flere herreder. Han handlede med adelsmændene på herregårdene og på de kongelige len, hvor han købte øksne og korn; måske købte han på én gang en hel gårds avl, al landgilden, korn og avling, undtagen det, ejeren selv skulle bruge. Til gengæld leverede han til lenene forsyninger af havre og flæsk, vin og øl, samt bygningsartikler som kalk, mursten, søm og jern. Han handlede med omegnens præster, forpagtere, ridefogder og møllere. Og han handlede med bønderne, der som kunder ikke betød mindst, købte deres produkter til gengæld for salg af kram, sko o.s.v.

Trådene kunne gå meget videre ud, som købmandens varelagre også viste det. Fra sin købmandsgård kunne købmanden lede en måske omfattende udlands-handel.

Hans eksport bestod især af to vigtige danske landbrugsprodukter: øksne og korn. Med den første vare gik det let: den kunne transportere sig selv. Hvert år blev i forårsmånederne marts og april ad landevejene drevet store flokke af magre eller halvfede øksne. De fulgte gamle ruter, i Jylland Oksevejen eller Hærvejen mod syd, på øerne og i Skåne vejene til udførselshavnene, hvorfra øksnene sejledes til Sydjylland eller Nordtyskland. Af hensyn til kontrollen med øksentolden var eksporten bundet til bestemte havne: Ribe og Kolding, senere også Varde og Ringkøbing, Assens og Middelfart, Rødby og Gedser, Malmø, Landskrone, Helsingborg, Ystad og Kristianstad. Fra Ribe sejledes mange øksne direkte til Holland, der var hovedaftageren af danske øksne, fra Kolding dreves de videre ad landevejene ned til Elben, hvor de danske studehandlere solgte deres dyr på det

store årlige marked i Wedel uden for Hamborg, især til hollandske opkøbere. I øksenhandelen deltog også adelen, dog i ringe grad, hvorimod hollandske storkøbmænds andel var stor. Navnlig efter 1650 kom deres repræsentanter og opkøbte tusinder af øksne direkte på herregårdene. Tallene for øksenhandelen var ofte betydelige. Fra slutningen af 1500 årene og til omkring 1650 spillede øksnene en dominerende rolle i dansk handel. En købmand kunne eksportere hundreder af dyr, en enkelt københavnsk storkøbmand eksporterede omkring 1640 årligt henimod 2000 øksne, opkøbt i Skåne, på Sjælland og på Fyn. Det samlede årlige tal for Danmark var i første halvdel af 1600 årene gennemsnitligt 34.000–40.000 stk. Med de dårlige tider, som derefter fulgte, kom de danske købmænd til at lide under kapital- og kreditmangel, og de kapitalstærke hollandske opkøbere kom nu helt til Danmark.

Den næstvigtigste eksportvare for dansk handel var kornet. Ganske betydelige mængder kunne eksporteres, når det da ikke var misvækstår. I 1613 var tallet henimod en halv million tønder korn og kornvarer, foruden det, der udførtes til Norge; eksporten kunne til gengæld gå meget langt ned de år, hvor høsten slog fejl. Kornet afsattes især på tre markeder: i Holland, i de nordtyske byer, særlig Lübeck, og i Norge. I tiden op til 1660 aftog Holland det meste, hollænderne beherskede med deres handelsflåde det europæiske kornmarked. Vistnok størsteparten af kornet blev solgt til hollænderne af danske købmænd, mens en del blev solgt af kronen og adelen direkte til de hollandske opkøbere. Senere i århundredet gik korneksporten især til Norge. Priserne var altid stærkt svingende, og korn var derfor en udpræget spekulationsvare. Store købmænd, der var så heldige at have leverancer til kronen, flåden, hæren o.s.v., kunne for leverede varer få anvist korn fra krongodserne og gøre gode forretninger.

Købmanden kunne dog også have fordel af anden eksport til udlandet, om end de øvrige eksportvarer spillede en langt ringere rolle. Det drejede sig om varer som skibstømmer, stokfisk, saltet fisk samt flere varer som jern og kobber, der igen var hentet i udlandet. Med større skibe gik de danske landbrugsprodukter over Vesterhavet til Holland og til Frankrig, over Østersøen til mange havne i Nordtyskland, i Sverige, i Finland, i Rusland, til Königsberg, Danzig. Ofte foregik eksporthandelen med mindre skibe. Det var den såkaldte skudehandel, der især var knyttet til kystbyer som Skagen, Assens, Nyborg, Kerteminde, Holbæk. Man sejlede langs Jyllands kyst til Lübeck, Rostock og Kiel, og op til Norge. Af særlig karakter var skudehandelen på Jyllands vestkyst, i Ty og i Vendsyssel, hvorfra landbefolkningen sejlede til Norges sydkyst med deres produkter, korn, mel, gryn og flæsk; det var et af de få tilfælde, hvor landbefolkningen selv fik lov til at hand-

le, ligesom på de sydlige øer. Der foregik megen handel også med ulovlige varer, og en købstad som Thisted forsøgte da også ivrige aktioner imod denne skudehandel.

I deres eksporthandel mødte danske købmænd ofte vanskeligheder på grund af regeringens handelspolitik. Hyppigt udstedtes udførselsforbud, dels på grund af mangel på de pågældende varer herhjemme, oftest korn, kød og træ, dels på grund af krig eller truende krig. Det var uheldigt og besværligt, når en købmand skulle søge speciel tilladelse til eksport af en vare, han havde solgt og delvis modtaget penge for, men endnu ikke fået afsendt – før der kom udførselsforbud. Mange købmænd har fået en god handel ødelagt, fordi udenlandske købmænd ikke har turdet binde sig for handeler på de betingelser.

Hæmmende for danske købmænds salg til udlandet var også en betydelig mangel på kapital og på skibe til transporten. Der var i dette tidsrum kun få danske skibe, der var egnede til langfart, og de fleste af disse hørte hjemme i København. Nederlænderne var overmægtige konkurrenter; en stor del af den øksneudførsel, der foregik søværts, fandt sted på nederlandske skibe. København kunne i 1635 blot opvise en handelsflåde på 88 skibe; i 1680 havde Aalborg i alt 23 fartøjer med en samlet lasteevne på omkring 480 registertons, og i 1691 måtte byens borgere erklære, at man ikke havde nogen skibe i fart på Frankrig, og at man heller ikke havde i sinde at udruste et skib til en sådan fart, da der ingen skibe var i byen, „som er af den størrelse og dertil dygtige, men alene nogle få små skuder“. I slutningen af århundredet vandt dansk skibsfart vel frem, men under Den store nordiske krig gik den igen tilbage; mange skibe blev kapret af svenskerne, Aalborg mistede således 13 skibe. Og det ramte købmænd hårdt, når de mistede skib og ladning. Forsikringer kendtes ikke, man dækkede sig ofte blot ved at have parter i flere skibe. Alligevel ramte tab og forlis især mindre købmænd hårdt. Det kunne gå så galt, at en købmand efter en skudes forlis måtte anmode magistraten om brev med tilladelse til at besøge godtfolk om hjælp. I mere end en henseende gjaldt det gamle ordsprog: „At vinde og tabe er købmænds brug“.

Med deres importhandel stod danske købmænd i forbindelse med mange lande. Måske rejste købmanden selv, eller han sendte sin købmandstjener, prokuristen. Mange handeler sluttedes dog også ved fremmede købmænds besøg i danske byer.

Fra Hamborg, fra Lübeck og fra Amsterdam forskaffede købmanden sig varelagre af kramvarer, silkevarer, vin og humle. Han fik, måske i fællig med andre købmænd, gode forsyninger, når skuden lagde ind i havnen; i 1651 ankom en skipper til Århus med ladning fra Lübeck: 8 skippund stangjern, 4½ læst salt fra Lüneburg, 7 skippund hør, 3 skippund hamp, 2 skippund blå, 12 tønder spansk salt, 3½ læst humle, 2 tønder kringler, 1½ skippund bly, desuden 3 kurve rosiner,

En velstående købmand, måske en fynsk rådmand, har ladet sig male med kone og børn o. 1650. To af børnene angives som døde, idet de har blomsterkrans om håret. Konen bærer en sort, kriget, kniplingsbesat hue uden lin samt en bred, stivet krave. Manden er i sort kjol med silkeforet kappe over skuldrene. Billedet har hængt på herregården Rørbæk ved Nyborg, hvis ejere var af borgerlig herkomst. – Nationalmuseet.

en del krydderier, en tønne med 400 pund svesker, 150 pund lange rosiner, 130 pund annis, 100 pund korender, brasiltræ til farvning, papir og brunrødt, to fjerdingkar sæbe, 300 pund amdam eller stivelse, 300 pund alun, 100 pund vitriol, 5 fine skind, 4 huder puntlæder eller sålelæder, 3 stk. sort og blå lærred, et par tønner med kramvarer og desuden 30 alen fløjl, 20 alen taft og 20 alen brokade. Fra Nordtyskland kom også en vigtig ting som stærkt øl, Rostocker- og Wismarøl. Fra Norge fik købmanden forskelligt træ og tømmer. Fra Frankrig, fra Bordeaux, Nantes og Bayonne, fik han vin, brændevin, vineddike, finere træsorter som valnøddetræ, svesker, salt, tobak, lærred og silke. Så langt borte fra som fra Spanien og Portugal hentedes vin og salt. Fra England fik han det fine engelske klæde. Fra den anden kant, fra Østersøområdet, hentede han hamp og hør i Livland, Estland, Preussen, jern og stål i Sverige og Preussen, i Sverige tillige kobber, ligesom brædder og bjælker, tjære og beg.

Danske købmænd modtog Orientens krydderier ikke bare fra Amsterdam og Hamborg, sammen med de øvrige kramvarer. Man søgte også at få fat i disse varer direkte fra de fjerne lande, Indien og Kina. Det var ikke købmændene selv, der var mest interesserede heri; deres kapital var for ringe og deres evner til et samarbejde for små. De viste en temmelig behersket interesse for store fællesfore-

tagender, kompagnihandel, men flere gange blev de fra oven, fra regeringen og især kongen, allermest Christian 4., opfordret til at deltage eller tvunget ind i et sådant større samarbejde. I 1616 oprettedes Ostindiske Kompagni, i 1619 Islandske Kompagni, i 1621 flere vin- og saltkompagnier; sidstnævnte blev en fiasko og deres betydning blev ikke stor. I 1624 dannedes Vestindiske Kompagni; det blev ikke en succes. Og Ostindiske Kompagni sygnede snart hen. Selv Islandske Kompagni, det eneste, der overlevede Christian 4., var i opløsning omkring 1640. Med deres modstand var købmændene vel medvirkende til kompagnihandelens kranke skæbne. Men deres kapitalmuligheder var heller ikke store, og de har måske med deres holdning vist en del borgerlig realitetssans. Heller ikke under regeringens velmenende genrejsningspolitik efter 1660 fik man noget virkelig stort ud af kompagnihandelen. Dog hentede det i 1670 genoprettede Ostindiske Kompagni i årene indtil 1700 flere rige ladninger hjem. Så ramte krig og nedgangstider også denne virksomhed.

I det væsentligste bestod købmændenes vareindførsel af salt og vin, øl og tobak, klæde og silke samt kolonialvarer. Alt i alt var deres indførsel i værdi langt mindre end udførselen. Danskerne klarede sig for det meste ved egne frembringelser, når man ser bort fra hoffet, adelen og det højere borgerskab. Danske købmænd kunne blot sælge en række vigtigere varer og en del luksusvarer.

Også i deres importhandel kunne købmændene møde vanskeligheder fra regeringens side. Til forskellige tider udstedtes forbud mod indførsel så af én vare, så af en anden, alt sammen for at fjerne generende konkurrence under forsøget på at skabe en dansk produktion af varer, der til skade for handelsbalancen ellers måtte hentes udefra. Købmændene ville imidlertid ikke give afkald på en indbringende handel, og sager om overtrædelser er talrige. I 1623 fik man således et forbud mod indførsel til riget af udenlandsk forarbejdet silketøj, af hensyn til det nyoprettede Silkekompagni, der ved sin fremstillingsvirksomhed skulle dække det danske forbrug. Men silkekræmmerne havde ikke megen lyst til at holde sig til det dårligere og dyrere hjemmelavede silketøj, og udenlandske varer kunne stadig findes i deres kramboder. En eftersøgning i 1625 i de 22 kramboder i København bragte en del ulovlige varer for dagen, silkevarer fra Italien, Holland og Hamborg. Det har for det meste kun været formaliteter, når de handlende som i 1688 i Århus og Ribe efter tilsigelse mødte op på rådhusene for at aflægge ed på, at de ikke havde handlet eller ville handle med fremmede silkestoffer.

Fra mange lande kom til danske købmænd de varer, som de solgte i deres kramboder, på torvet og på markederne. Håndværkerne solgte deres frembringelser til byens borgere og adelige eller på markeder. Og bønderne kom til byens torv og egnens markeder med deres landbrugsprodukter og husflidsarbejder. Det var den daglige danske handel i al dens mangfoldighed.

Wolfgang Heimbach: Slotsskriveren (formentlig med urette kaldet „Sorte Anders“ på Rosenborg?). Malet 1653. 43,5 × 31 cm. Roscnborg slot.

REJSENS BESVÆRLIGHEDER

Danmarks offentlige veje, alfarvejene, var i 1600 årene så slette, at kongen lod bygge private „kongeveje“ på de strækninger, hvor han oftest færdedes.

Vejene fra København over Hillerød til Helsingør, fra Ringsted til Antvorskov og fra Kolding mod Skanderborg var allerede bygget af Frederik 2. Men også Christian 4. byggede veje til eget brug, således en vej fra Korsør over Antvorskov og Haraldsted til Roskilde, anlagt i 1620erne og omkring 1640 udbygget fra Roskilde til København. En vej fra hovedstaden til Kronborg benyttedes fra 1638.

Kongevejene var lukket med bomme og låsede porte, hvor de skar det øvrige vejnet. Kun kongen og de få, der havde fået udleveret nøgler, måtte færdes på dem. Overtrædelse af færdselsforbudet medførte fortabelse af køretøj og heste samt halvdelen af ens øvrige ejendom; men muligheden for kontrol og tilsyn stod slet ikke mål med de strenge bestemmelser, og det eneste resultat blev stadige udgifter til nye bomme og porte til erstatning for dem, der blev brudt op. Da man sidst i århundredet fandt på at holde vejene åbne i de tørre årstider, for ved færdselens hjælp at få jævnet kørebanerne, steg misbruget naturligvis yderligere, når vejene på ny blev lukket. Det var måske en af grundene til at kongevejenes vedligeholdelse blev pålagt bønderne som hoveri fra 1690. Indtil da havde de været passet af kongelige vejmænd, der boede ved vejene.

At der trods overtrædelserne af færdselsforbudet var mindre trafik på kongevejen end på den almindelige vej fremgår af bøsseskytten Jon Olafsons beretning om en rejse fra København til Ibstrup, hvor han skulle stille hos Christian 4. Sammen med en kammerat rejste han til fods i nattens mulm og mørke, og for at nå lidt lettere frem tog de en hest, der gik alene på en mark. For at undgå tiltale på grund af tyveriet fik de med stort besvær bugseret dyret op på den højt opbyggede forbudte kongevej, hvor faren for at møde nogen var mindre. Det var ikke alene færdselsforbudet, man tog sig let; Tjæreby sognemænd stod således i 1670 anklagede, fordi de havde opdirket porten for kongens vej og kastet grøft tværs over denne for at lede vandet bort fra deres kornvang. En endnu større letsindighed møder man i 1690erne, da det viste sig, at bønderne endog dyrkede korn på selve kongevejen nær Korsør. Forpagteren på Korsør Ladegård blev ved denne lejlighed stævnet for at have fjernet plankerne i Haneklint bro på kongevejen; han vedgik sin brøde, men undskyldte sig med, at det var for at skaffe markfred i rugmarken.

Alfarvej, bro og vadested

Overalt i det danske monarki kunne man møde bissekræmmere, fiskere eller bønder med bærekurv på nakken – den simpleste form for transport af egne frembringelser eller indkøbte varer. – Stik i Danckwerth: Landesbeschreib. Schl.-Holst., Slesvig 1652.

Nu blev denne rute måske heller ikke mere benyttet ret meget, i alle tilfælde har vi udsagn om, at 6 af broerne på kongevejen til Sorø i 1686 var livsfarlige at passere.

Men var det kongen imod, at andre sled hans veje, var det for bønderne lige så urimeligt, at de skulle vedligeholde de veje andre sled; men det var de tvungne til. Sognevejene, det vil sige møllevej, torvevej, tingvej og kirkevej skulle holdes vedlige af sognemændene. Landevejene eller kongens adelvej, ikke at forveksle med kongevejen, skulle holdes af herredets beboere.

De alfare veje nåede ud i rigets yderste udrænedede, plørede moradser, og lå overalt, hvor de én gang var lagt. Intet uden „ret alfar vej af gammel tid“ kunne tillades, men den skulle til gengæld også respekteres. Således dømtes Jens Olsen i Brønshøj i 1627 for at have pløjet tværs over alfarvej; og Rasmus Hansen i Kapstrup på Fyn blev i 1646 søgt af Rønninge bymænd, da han havde indgærdet noget af vejen mellem de to byer. Skønt Rasmus Hansen havde lavet en ny vej uden om det indgærdede sted, beklagede folkene fra Rønninge sig over, at de ikke bekvemmelig kunne fremkomme. Det kan ikke undre, at Lars Sørensen i Vangede blev dømt, da han i 1629 søgte at hindre Anne Jørgensdatter i at komme frem ad hendes „rette torvevej“, som han havde taget under dyrkning; men domfældelsen skyldtes måske lige så meget, at han under meningsudvekslingen med Anne Jørgensdatter havde hugget tommelfingeren af hende med sin le.

Nye veje kunne komme til, især hvis de var bedre end de gamle. Ganske vist fik Erederik Rantzau tinglyst færdselsforbud over en privat bro, han havde bygget omkring 1640 over Voer å i Vendsyssel for at få lettere adgang til sine enge, men vejen findes endnu i dag som offentlig vej.

Alfarvej, bro og vadested

Var en nydannet færdselslinie først hævdunden, var det svært at få den nedlagt igen. Otto Strongesen fik i 1639 læst et tingsvidne ved Skast herreds ting, at der plejede at være en gangsti fra hans gård gennem naboens toft – ja, endog en vej, når der ikke var korn i toften. Naboen, Morten Nielsen, måtte vel herefter finde sig i færdselen, men førte for god ordens skyld vidner for, at Otto Strongesens tørvestak stod i vejen for ham, når han skulle ud og ind gennem sin ladedør.

Det almindelige var, at vejlinierne lå fast. I øde hedeegne kunne der måske ligge mange kørebaner side om side, men ved vejenes endepunkter og hvor de løb gennem opdyrket land, sled hjulene sig år for år dybere ned i de samme spor. På fugtige steder kunne det opkørte ælte være vanskeligt at passere selv i den tørre tid af året, og i tøbruddet umuligt. Blev det for skrappt, måtte der gøres noget; vanskeligheden lå i at afgøre af hvem.

Bymændene i Norup (Novrup ved Varde) kunne dog i 1638 blive enige om, at lade herredsretten udpege fire mænd til at fordele vedligeholdelsen af byens „jordbroer“ (jordveje) på de enkelte bymænd. Retten tilføjede for egen regning, at hver enkelt skulle gøre sin lodskift færdig inden St. Hans og siden holde den ved magt under et bødeansvar på 1 rdl. til herskabet og en god tønde øl til granterne.

Og hvad gjorde så Norup bønder for at bedre på sagen. De kørte vel som andre lidt sand og grus i de værste pøle, måske efter at have lagt ris og lyng ned i pløret. Gik det højt, uddybede man grøfterne langs vejens sider og kastede det afgravede i vejens huller. Istidens store kampesten blev fra tid til anden fjernet fra markerne, men på vejen fik de som oftest lov til at ligge. Tog man sig endelig sammen og undergravede en sten der lå i vejen for færdselen, fik man hurtigt besværet igen når hulvejens hjulspor atter sled sig længere ned.

At gøre noget virkeligt ved sagen ansås af alle for umuligt. Selv Sokkelund herreds ting må have haft sine tvivl, thi i 1630 frikendte man Per Madsen i Emdrup, skønt han var ansvarlig for vedligeholdelsen af et bestemt stykke vej og dermed for en hest, der havde sat sig fast i moradset, men som det ikke var lykkedes at få fri. Retten fandt, at da Per Madsen ikke selv havde fastlagt alfarvejens forløb, kunne der ikke tilkendes ham ansvar, for netop på dette sted blev vejen ødelagt af vand fra Emdrup sø.

De lidt større veje, landevejene, skulle som nævnt holdes af herredet i fællesskab – og ved misligholdelse af disse veje måtte der tages hårdere fat. Her var det først og fremmest de rejsendes interesser, der skulle tilgodeses; og opgaven var mere krævende, idet vejen skulle frem, uanset hvilke vanskeligheder terrænet bød på.

Som regel var der fra herredsrettens side på et vist tidspunkt blevet taget stilling til, hvem der faktisk skulle holde de enkelte veje og broer vedlige, men det kneb

ofte med at få de pågældende til det. I 1638 måtte Skast herreds ting pålægge Starup sognemænd at holde deres bro ved magt, som de fra arilds tid havde gjort; og at dette ikke er en undtagelse ses af, at et syn i 1625 på samtlige broer i Sokkelund, Ølstykke og Smørum herreder viste, at kun Stenløse sogns broer var i orden.

Blev vejen, og først og fremmest broerne, ikke passet, kunne det være nødvendigt at lade dem sætte i stand for bagefter at kræve sig betalt hos rette vedkommende. Således dømtes Fuglslev bymænd i 1689 ved Sønder Djurs herreds ret til at betale herredsfogedens udlæg til reparation af en bro og den dertil førende opfyldning, „vasen“, hvor landevejen mellem Grenå og Ebeltoft løb over Fuglslev mark.

Efter en række synsforretninger og påmindelser, som begyndte i 1641, dømtes i 1646 alle 19 byer, der havde del i vedligeholdelsen af Åsum bro ved Odense, til at betale den da gennemførte istandsættelse.

For broernes vedkommende kunne vedligeholdelsen også ordnes på anden måde. Broen kunne overlades til en forpagter, der til gengæld for at passe broen modtog en afgift, „brokorn“, af alle herredets bønder, der havde hest og vogn.

At brugeren var den, der retteligt burde betale vedligeholdelsen af broerne, mærkedes i endnu højere grad, hvor man havde opnået ret til at opkræve bropenge for hver enkelt passage. En sådan ordning indførtes i Varde i 1634 og i Randers i 1667 og var i det hele taget almindelig ved større og stærkt befærdede broer.

Vandløb og væde var vejenes værste fjender. Det var da også først og fremmest vandet, der blev uskadeliggjort, hvor man anlagde egentlig opbyggede veje. Ved brolægning og opfyldning med sten kunne de bløde steder gøres fastere, så vejen ikke skylledes bort og hjul og ben ikke sank i. Selv i mange af de større vandløb klarede man sig med brolagte vadesteder, der var mere bestandige end træbroerne og derfor kunne være nok så sikre, om end knap så behagelige at passere.

Den 18. februar 1616 skulle tre ikke stedkendte mænd passere åen ved Ålbæk mølle mellem Ribe og Varde. Da de var midt i vadestedet viste det sig, at der var så meget vand i åen, at vognen truede med at kæntré. To af mændene sprang i det kolde vand for at holde vognen, og da de ikke turde køre videre frem af frygt for, at det skulle blive værre endnu, måtte de blive stående her, til mølleren blev dem var, og kom ud og viste dem, hvor de skulle køre op.

Var vandet rigeligt ved meget befærdede veje, var det nødvendigt at bygge broer. Enkelte stenbyggede broer fra middelalderen fandtes, men de var meget få, og netop i 1600 årene blev de flere steder ødelagt. I 1627 nedrev bønderne den dobbelthvælvede Stenild bro over Simested å i Himmerland for at standse Wallensteins tropper, og den kvaderbyggede Håls bro over Lindenberg å forsvandt under Svenskekrigene.

Hvor færdselen var stor og opgaven begrænset på grund af vandløbets mere beskedne størrelse, blev broerne stadig muret. I 1616 befalede Christian 4., at Nivå bro skulle mures på samme måde som alle de små broer, der da fandtes i Kronborg slots len. Højbro og Holmens bro blev omdannet fra træbroer til stenbroer i 1634; og omkring samme tidspunkt nyopførtes Køge bro af kongens bygmester Hans Steenwinkel.

Langt almindeligere var træbroer i alle størrelser, fra små „truntebroer“ bygget over et par træstammer lagt fra bred til bred, til store pælebårne broer som Skjern bro, der ca. 85 meter lang måtte støttes af 27 tværhamre. Så lange broer var sjældne, og med sin kun tre meter brede kørebane var Skjern bro blandt de smalleste af de store „luftbroer“.

Med veje og broer som de her beskrevne måtte det naturligvis være forbundet med store vanskeligheder at foretage en rejse, og det tog tid.

Hvor lang tid afhang af transportmidlet. Kunne man ikke ride eller køre måtte man gå, og der var mange der gik. Efter Svenskekrigene var måske en tiendedel af landets befolkning henvist til ærlige folks nåde. Landstrygere, løsgængere, betlere og tatere var ikke folk, der i fred kunne opholde sig længe ad gangen på et sted, og kun de færreste var så heldige efter endt tiggergang at blive kørt på „stakkelsfærd“ til sognegrænsen eller næste landsby.

De fattige, men dog retsbeskyttede småkårsfolk, der ikke havde egen befordring, måtte trave deres ærinder til og fra marked og torv, og kunne tilmed få pålagt at gå ærinder for deres herskab. Studedrivere og hestetrækkere, der med deres flokke af kreaturer og heste var et iøjnefaldende indslag i trafikken, var ifølge sagens natur henvist til at bruge deres ben.

Bønderne kørte. Heste og vogne havde man for avlingens skyld, og alle havde fra tid til anden ærinder til mølle, marked, købstad eller kirke. Skulle man rejse til venner og familie i nabolaget eller længere borte, satte man, som altid når det ikke var arbejdskørsel, „færredshaverne“ (de pæne sidefjæle) på den stive vogn. En stor del af bondens rejser var imidlertid arbejdspligter for andre. Dels kunne der i fæstemålet indgå et bestemt antal rejser af fastsat længde, dels kunne bønderne udmeldes til samfundsnyttige gøremål som vejvedligeholdelse og lignende. Endelig havde kongen ret til fri befordring overalt i riget for sig og sit „fadebur“, hvilket sidste i praksis betød en hvilken som helst transport.

Ægterne for herremanden kunne være bondens eneste form for hoveri. Således var nogle af Jungshoveds bedste gårde o. 1700 givet til fæstere, der virkede som langrejsebønder, formodentlig med kalve, grise og mejeriprodukter til København. Ægterne, der var en form for naturalieydelse, kunne indgå direkte i en handel, som da Jørgen Tøstesen i Lunde ved Varde i 1639 købte en hest af

bonden Hans Madsen i Skast og delvis betalte den ved at køre en ægt til Horsens, som Hans Madsen skulle have kørt.

Ved ægternes hjælp kunne mange forskellige transportbehov klares – også af privat karakter. Erik Grubbe fik, vel på grund af personligt bekendtskab, fri køreseddel af ridefogden Peder Madsen i Vordingborg, da han i 1662 besøgte sin datter Marie Grubbe på Beldringe. Som den sparsommelige mand, han var, benyttede han sig af det, og han kørte derfra på en fri ægt med bonden Hans Ørn i Over Even.

Kongeægternes antal kunne ifølge sagens natur ikke ansættes på forhånd, da de blandt andet skulle ydes der, hvor kongens vej faldt.

På kortere rejser benyttede Hans Majestæt vel egne heste; men skal man langt, kan tempoet ikke sættes højt med et enkelt hold trækdyr, fordi heste nødvendigvis må have hvile. Her lå en af ægternes fordele set med kongens øjne. Man kunne på forhånd udkommandere friske bønderheste med passende mellemrum til afløsning undervejs. Da Christian 4. den 29. februar 1632 bestilte bønderheste til at spænde for en halv snes vogne, hvormed han et par dage senere agtede at rejse til Jylland, befalede han samtidig, at der straks skulle bestilles lige så mange heste på vejen „hen ad Korsør“. I den vedlagte liste over deltagerne lægger man mærke til, at vognmesteren skulle stille med to svende foruden vognsmøreren. Kongen ønskede ikke at møde køretøjers sammenbrud uforberedt, og de jernbeslåede træaksler måtte smøres ustandseligt, hvis man ville undgå fortrædeligheder. At kongen har villet sikre sig en helt igennem vellykket rejse fremgår af, at han sidst i sin befaling advarede de tilsagte rejsedeltagere mod at medbringe skøger, „som det ellers almindeligvis sker“.

Denne kongerejse omfang med hensyn til antal personer, vogne og heste har sikkert været meget almindelig; den svarer nogenlunde til, hvad Frederik 3. havde med i 1648, da han gjorde ophold i Skanderborg med 8 vogne og 56 heste.

Drejede det sig om statsbegivenheder, blev kørselsbehovet større. Udenlandske gesandters fortæring og befording forventedes dækket af kongen, der i 1613

Fæstebøndernes vogne måtte have sidefjæle, der ikke gjorde vognene tungere end nødvendigt på de hullede, plørede veje. En vogn med pinde, „haver“ belæsset med kornsække holder i borggården på Holckenhavn. – Jacob Ulfeldts jordebog, udg. af Sv. Gissel, 1964. Udsnit.

beordre, at der skulle stilles to gode overdækkede vogne og 40 bøndervogne til rådighed for den russiske gesandts rejse gennem landet.

En af de største transportopgaver, bortset fra de militære troppebevægelser, meldte sig, da den udvalgte prins Christian i 1634 skulle giftes med den saksiske kurfyrstes datter, Magdalene Sibylle. Sakserne var rejst fra Dresden den 18. august med et følge på godt 500 personer. Da man delvis rejste med egne heste, blandt andet for at kunne deltage med disse i de omfattende turneringer, der skulle afholdes i anledning af festlighederne, kom man kun langsomt frem gennem det krigshærgede Tyskland. Endnu den 20. september var man kun nået til Gottorp, og først den 10. oktober holdt man et højtideligt indtog i København.

Såvel til saksernes som til de mange udenlandske gesandters transporter var der blevet udmeldt bøndervogne i hundredevis; og det kunne se ud, som om det allerede ved forberedelserne til festligheden har knebet med mandskabet. I alle tilfælde så Universitetets konsistorium sig i juni 1634 nødsaget til at skrive til lensmanden i Roskilde, Sigvard Urne, for at beklage sig over, at en af Universitetets bønder, Peder Andersen i Hastrup, der var sognefoged og derfor fritaget for ægt, var blevet frapantet en gryde, fordi han ikke ville „age Kgl. Majestæts fadebur“.

Selv om bondeægterne var forudsætningen for kongerejserne, hvad bagagen og hovedparten af følget angik, kunne kongen dog selv – som andre – komme hurtigere frem ved at ride. At man havde hurtige heste ved hove ved vi, hvis man ellers kan tro beretningen om et vædderidt fra København til Hillerød, der skal have fundet sted i 1684. Den vindende hest kom frem på 42 minutter, hvad den da også døde af umiddelbart efter. Skulle man rejse til hest, kunne sådanne hastigheder naturligvis langt fra opretholdes. Det var ikke et hvilket som helst bondeøg der egnede sig til at bære en rytter, og den der rejste til hest måtte derfor indstille sig på at gøre det ved hjælp af egne heste. Farten reduceredes herved noget – og det må regnes for en ret forceret rejse, når Christian 5. i 1689 kom fra Korsør til København på 8½ time.

Lange rejser på hesteryg var ikke almindelige i det 17. århundredes Danmark, bortset fra de ridende bude, der bragte administrationens korrespondance rundt i landet ved hjælp af udstationerede postheste. Fra 1624 blev denne ordning udvidet til et egentligt postvæsen, der også påtog sig forsendelsen af private personers breve, såvel med gående som ridende rødkjolede postbude.

På den korte distance, og hvor man ikke skulle bringe meget gods med sig, var hesteryggen behageligst og hurtigst. Især i egne af landet, hvor krongodset var udlagt til underhold for udstationerede ryttere, og hvor man derfor var fortrolig med ridning, er der blevet redet meget af alle slags folk.

Men skulle man langt, måtte man køre. Rejser med egne heste for egen vogn er naturligvis blevet praktiseret. På denne måde rejste biskop Jens Bircherod med

sin familie og nogle tjenestefolk fra Aalborg til København i 1697. Man standsede undervejs hos gode venner for at dyrke selskabelighed og hvile ud og kom således frem i løbet af 20 dage. Selv om man havde egne heste, havde man normalt ikke tid til så magelig en rejseform, og de fleste måtte bruge vognmandskørsel.

Pligten til at føre de rejsende frem hvilede på købstæderne, der samtidig havde monopol på det. I købstæder, hvor igennem der var nogen trafik af betydning, blev denne forpligtelse og eneretten varetaget af et vognmandslag. I mindre og mere afsides liggende byer – hvor måske ikke én eneste kunne ernære sig ved at køre for de rejsende – måtte magistraten sørge for den videre befordring af de personer, der kom til byen med udenbys vognmænd.

For at købstæderne ikke skulle gå hinanden i næringen, måtte vognmændene kun køre fra én købstad til den næste. For at blive optaget i vognmandslaget og dermed opført på „rullen“, efter hvis rækkefølge de enkelte vognmænd havde pligt til og krav på at tage tur, krævedes ingen færdigheder, men derimod besiddelse af en „god kurvevogn“ og et par „dygtige heste“. Vognmandserhvervet kunne på denne måde udmærket forenes med et andet hovederhverv.

Selv om alting således syntes ordnet på bedste måde, har det været vanskeligt at holde hjulene igang. Ved utallige bestemmelser måtte de enkelte byers vognmandslag reguleres, taksterne fastsættes for flere mil, end der i virkeligheden var fra by til by, antallet af vognmænd begrænses eller måske tværtimod udvides ved tvangsudskrivning, og så fremdeles. I enkelte byer måtte vognmandslagene genoprettes efter at være gået i stå i tidens løb, og for at de rejsende overhovedet kunne komme frem uden at leje befordring af bønderne – hvilket naturligvis var forbudt – måtte Korsør, København og Helsingør vognmænd i 1680'erne have lov til at køre over hele Sjælland. Omkring 1700 blev det nødvendigt at tillade vognmændene at køre over hele landet med en enkelt vogn.

De vogne, som vognmændene betjente sig af, var åbne, ufjedrede, firehjulede køretøjer forsynet med en stor kurv indvendig og med smalle siddefjæle lagt tværs over vognsiderne. Vognene har sikkert stort set svaret til bøndernes, om end de måske har været tilpasset det særlige formål og forsynet med lidt rigeligere beslag. I forbindelse med bondevognene omtales også vognkurve der kunne anbringes mellem vognens sidestykker, „haverne“, men som ikke var helt så lange som disse. Haverne var nærmest formet som lange stiger med tætsiddende trin, og de stod løst på vognbunden hvilende op mod „vognkæppene“, som var anbragt i skrå huller i for- og bagvognen. Det der holdt vognen sammen var ikke vognkassen, men derimod en forbindelsesstang, „langvognen“, der under „fadingen“ forbandt for- og bagaksel.

Denne opbygning af vognen træffes igen i kongens „rustvogne“, hvortil der

Folk, der ikke havde lejlighed til at køre i lukket karosse, tilbagelagde vejen i en stiv „færdsvogn“ med kurveflettede sider („vognkurv“). En trappe gjorde det lettere at bestige køretøjet. Man tog plads bag kusken på en sædefjæl eller et „færdsskrin“, parat til at fryse ved vintertid. Blev det for slemt, kunne man stå af og gå ved siden af vognen. Thi travende heste som på dette billede i Tribolets stamboek var et særsyn på datidens ujævne veje. – Nationalmuseet fot.

f. eks. i 1611 bestiltes 20 vognkurve hos lensmanden i Kolding. Disse vogne, der anvendtes af kongen på hans rejser som bagagevogne og i krigen til transport af hærens tros, adskilte sig kun fra de almindelige bonde- og vognmandsvogne ved at være større.

Rustvognene holdt nogenlunde samme sporvidde som de jyske bondevogne, men beklageligvis var de sjællandske og lolland-falsterske vogne noget smallere. Da hovedparten af landets veje blot var hjulspor og vel at mærke hjulspor dannet af bøndernes vogne, var det næsten umuligt for kongens vogne at komme frem på øerne øst for Storebælt.

Problemet var allerede blevet erkendt under Frederik 2., men kampen for at få bønderne til at gøre vognene bredere var øjensynlig forgæves trods talrige skrivelser og ordrer gennem hele det 17. århundrede.

Man gik endda så vidt som til at forlange, at der i byernes porte skulle hænge et mål på 2 alen, hvormed de udkørende vogne skulle prøves. De der herved viste sig at være for smalle, skulle sønderhugges, det være sig bønder-, borger- eller præstevogne. Det har været fremført, at bygningen af kongevejene, der først og fremmest ligger på Sjælland, måske skulle ses i lys af, at denne standardiseringsbestræbelse led nederlag.

Den ovenfor beskrevne åbne vogn, der kunne variere i størrelse, men ikke syn-derligt i opbygning, holdt sig længe efter 1600 årene som den eneste anvendte til fragtfornål og tildels også som personkøretøj for almindelige mennesker.

Mere velhavende folk havde allerede i begyndelsen af perioden egentlige rejse-vogne med kalescher og muligvis også med helt fast tag – såkaldte karosser. Disse blev i alle tilfælde i løbet af århundredet så almindelige i København, at en franskmand, der var her i 1702, fandt anledning til at bemærke, at ikke blot har alle hof- og statsembedsmænd vogn, men „der er næppe en kræmmer eller velhavende borger, som ikke har sin karet eller kalesche med 2 heste“. I 1710 fandt man da også, at tiden var inde til at kaste sig over de lukkede vogne som et passende beskatningsobjekt på linie med parykker.

Har man først fået smag for luksus, er det imidlertid svært at give afkald, og i tidens løb måtte også vognmændene anskaffe lukkede vogne med ophængte fadinger til befording af fordringsfulde rejsende. De københavnske hyrekuske kunne fra 1705 hver holde 2 lukkede vogne med 2 heste. I mindre byer anskaffede lagene luksuskøretøjerne i fællesskab – således lovede Hillerød vognmandslag i 1707 at ville holde 2 chaiser.

Byfogden i Grenå kunne dog endnu i 1720 skrive til rentekammeret om karosser, „af dette slags bruges intet i Grenå, thi de fleste rejse til fods, og de bedste, når de vil op at age, bruger bønder- og trævogne uden skjul“.

Foruden de her nævnte, gængse transportmidler, havde man rådighed over et utal af andre, hvorom vi kun i glimt får oplysninger i kilderne. Humlehandlernes kærre må have været kolossale, når bropengene for dem var tre gange så høje som for en bondevogn eller lige så meget som for en karosse med 6 heste.

De fire mulæsler som Christian 4. fik skoet i Antvorskov i 1646 har måske været brugt i forbindelse med bærestole, som kendes andre steder fra på denne tid, og som fornemme folk herhjemme havde brugt endnu i slutningen af 1500 årene.

En lignende men mere særpræget rejsemåde hører vi om i 1688. Friherreinde Sofie Amalie Lindenov til grevskabet Lindenberg døde i august nævnte år i Aalborg, hvortil hun, for at søge lægehjælp, var blevet ført så smertefrit som muligt på et læderdækket udspændt mellem fire heste. Det besynderlige optog er utvivlsomt blevet mødt med undren, hvor det kom frem, ikke mindst da det var ledsaget af larmende musikanter, der skulle overdøve den stærkt lidende dames skrig.

Ved indretningen af befordringsvæsenet var hovedhensynet det, at de rejsende skulle kunne komme hurtigt frem, især ad hovedruterne. For strækningen fra København til Glückstadt forlangtes i 1683, 1687 og 1694, at de to vognmænd, der efter rullen havde næste tur, skulle have vogne og heste stående klar i byens værtshus dag og nat, „på det at de rejsende, og de som kommer i kongens ærinde, kunne uopholdeligt afstedkomme“.

Ved at blive fremsat viser disse bestemmelser tydeligt rejsesystemets svage punkt. Den tid, der blev vundet ved, at de enkelte vognmænds ture ikke var mere end

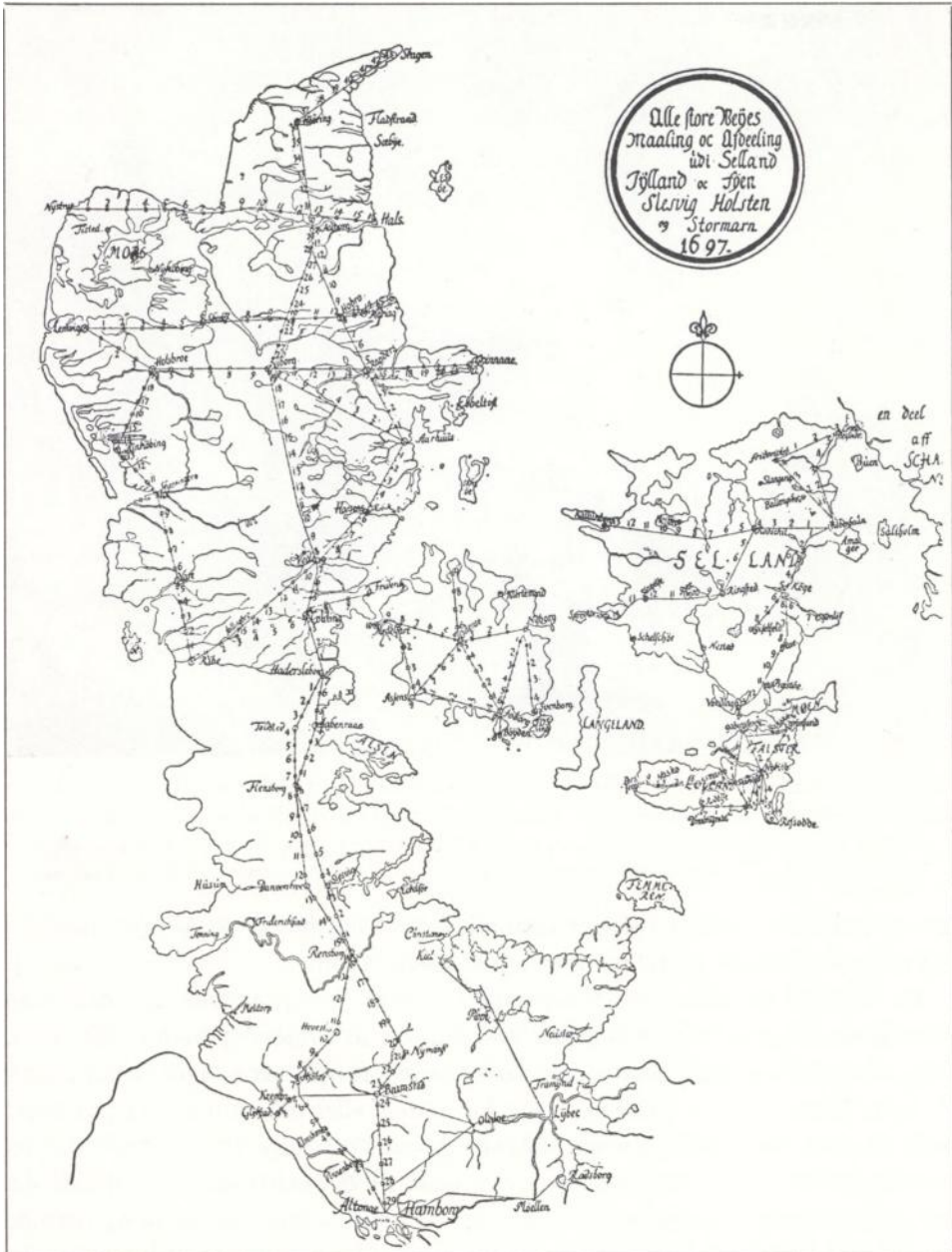

I København var der næppe en kræmmer eller velhavende borger, der ikke havde sin karet eller kalesche med to heste for, skrev en franskmand i 1702. Dette udsnit af et billede malet i 1698 (antagelig af J. J. Bruun) illustrerer franskmandens udsagn. En bedsteborger lader sig se for nedtrukne ruder i sin karet mellem spadserende københavnere foran det gamle slot. Kbh.s Bymuseum.

20–30 km fra by til by og derfor kunne køres ret hurtigt, sattes til igen, når den rejsende skulle skaffe sig ny befordring til næste station.

De stadige afbrydelser var tidsrøvende; men de kunne selvfølgelig, hvis man ikke skulle bruge sin tid til at styrte omkring for at finde vognmand eller heste, tillige være behagelige pauser i den barske bumpetur på stive vogne. Man kunne få sig et måltid mad og måske en seng for natten, eller man kunne i et par timer bese de lokale seværdigheder, om sådanne gaves. For den trætte rejsende var det nok oftest værtshuset eller herberget, der trak. Med værtshusholdet forholdt det sig som med vognmandsindretningen; det var købstædernes monopol og dermed deres forpligtelse at huse de rejsende. I større byer med mange gæster som København og Helsingør var det ikke vanskeligt at få borgerne til at ernære sig ved at holde herberg; men i mindre byer måtte forpligtelsen trækkes frem som det væsentlige og borgere udpeges dertil, thi, som det hed i Randers borgeres overenskomst fra 1609, „fremmed folk kan ikke føre huse med sig“.

Skifte heste – vente i kroen

Alle hovedveje i kongeriget og hertugdømmerne blev i årene 1691–97 kørt igennem med en „milevogn“ og opmålt ved hjælp af et tælleværk (en hodometer) under ledelse af Ole Rømer. Efter afslutningen lavede han dette vejkort. Man bemærker hærvejen, der gik vest om Åbenrå og Slesvig. Den tværgående vej fra Ty til Hals udgik ikke fra Thisted, men fra en lille herregård, Nystrup i Vang sogn, der var ryttergods på den tid. – Kgl. Bibl.

Almindeligst var det vel, at værtshusholdet var et bierhverv for købmand eller håndværker eller som i Vordingborg i 1670erne for organisten. Selv i en by som Nyborg på hovedruten gennem Fyn var det borgmesteren, der i 1674 husede den hollandske købmand Abraham van der Meersch på hans gennemrejse.

Helt strengt kunne kro- eller værtshusholdet ikke henvises til købstæderne. Der-til var der for langt imellem dem. Fra gammel tid lå der kroer ved de steder på alfarvejen, der af en eller anden grund havde udviklet sig til bedesteder. Kroerne var forbeholdt de rejsende, og der måtte ikke skænkes for lokale folk bortset fra „svage og vantørstende“. Foruden disse „højstnødvendige“ kroer ved alfarvej, som var anerkendt af myndighederne, fandtes et utal af smugkroer overalt. Her lod lokalbefolkningen sig betjene eller købte øl og brændevin i tønde- og pottemål. At de privilegerede kroer i virkeligheden drev lignende forretninger ses tydeligt af, at det ofte var kromændene, der stævnedes de ikke anerkendte værtshusholdere, som gik dem i næringen. En kromand i Skanderborg len tog endog sagen i sin egen hånd i begyndelsen af 1600 årene, idet han med en økse overhuggede jordene omkring en tønde øl i en smugkro.

I kroerne var der også andet at få end øl og brændevin, hvis kroen var veldrevet. Men Vindbyholt kro kunne i begyndelsen af 1700 årene kun byde apoteker Seidelin noget blanket øl, som i øvrigt bekom ham særdeles vel, eftersom hans sædvanlige feberanfald udeblev efter indtagelsen af det.

I veldrevne kroer kunne man få et hæderligt måltid mad, selv om den franske digter og musiker Charles de Lespine omkring 1620 beklagede sig over, at man ikke kunne få serveret vildt, som der ellers tilsyneladende var meget af i landet. Til gengæld havde han fået serveret et stort fad med skinke, saltet og røget kød, grisetær og griseører, cervelat- og medisterpølse; til dessert lidt smør, lidt ost og fisk fra havet.

For en del af de udenlandske rejsende var dynerne i de danske senge en behagelig overraskelse, til trods for at der kunne være for mange selv efter dansk smag. Lægen Holger Jacobæus fandt så mange dyner i sengen i Toldsted kro i 1674, at han mente at behøve en stige for at komme op i den. Mindre tilfreds var franskmanden Ogier, der i 1634 fandt de tunge fjerdyner for varme, så han fik en ubehagelig prikken og stikken i huden. Endnu værre var det dog, at sengene var for korte, så man snarere sad end lå i dem, syntes han.

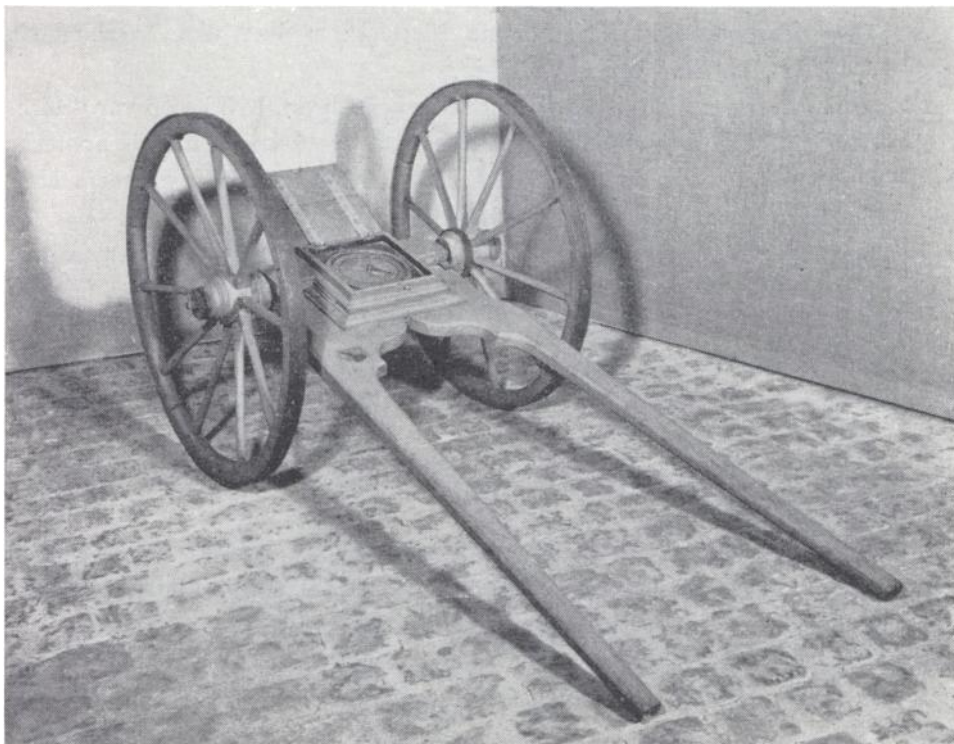
God eller dårlig, lovlig eller ulovlig, kroen var velkommen for den rejsende, når han skulle hvile, spise eller overnatte. Men ofte var der slet ingen kro der, hvor man havde brug for den. Van der Meersch blev flere gange i vinteren 1674 nødt til at gå ind hos fattige bønder og bede om husly, når dagsrejsen ikke havde kunnet gennemføres på grund af det ubehagelige vejr.

I mere afsides egne af landet måtte præsterne holde for, når de rejsende skulle

Hovedvejene opmåles

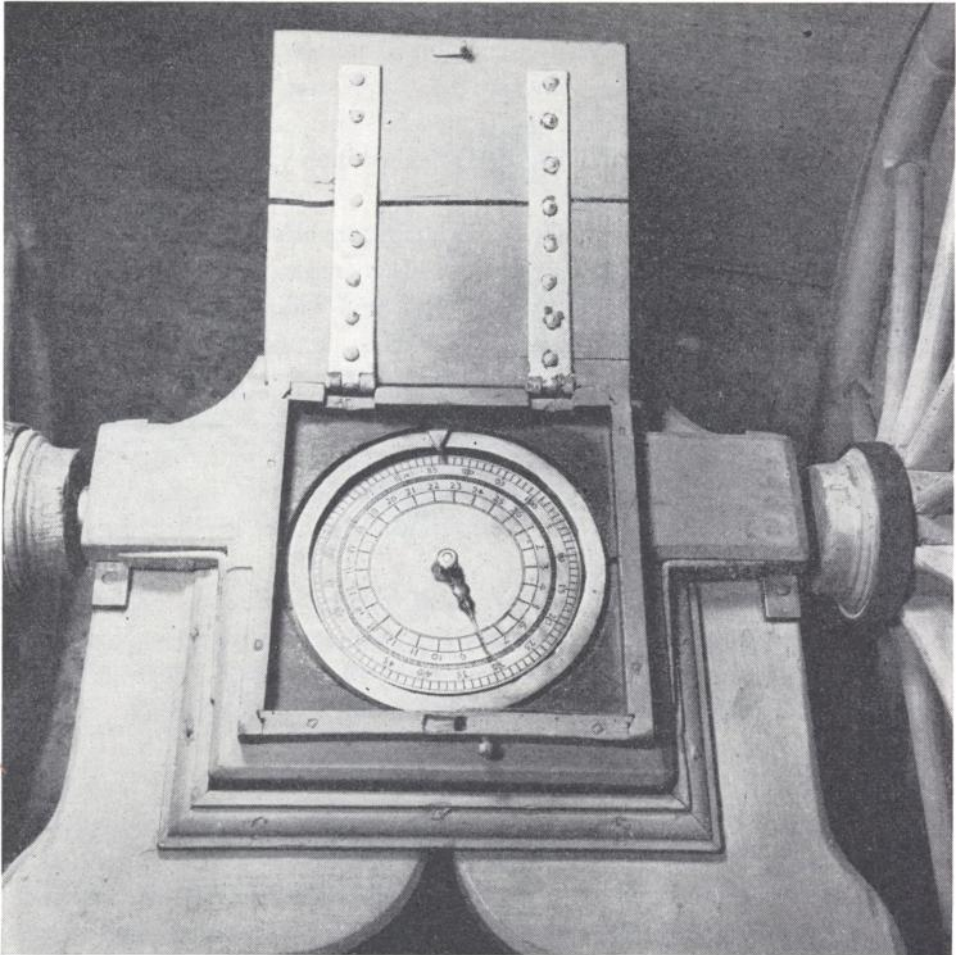
overnatte. Boede man ved den alfare vej som præsterne i Kjetterup og Hjortdal på vejen mellem Ty og Vendsyssel, kunne indkvarteringen blive en sand plage. I 1658–59 var de yderligere blevet rendt på dørene af fjendens tropper, og i 1660 fandt de, at der måtte gøres noget, om de ikke ganske skulle ruineres.

Den nye enevoldsregering, som præsterne appellerede til, var da også meget villig til at kaste sig over befordringsproblemerne. Resultatet blev en uendelighed af forordninger og ordrer, der dog snarest kom til at stå som en række programerklæringer om, hvorledes man ønskede at løse problemerne. Da der i højere og højere grad blev regnet med bøndernes arbejdskraft til løsning af alle samfundets opgaver, blev det kun et fåtal af ideerne, der førtes ud i livet. Et enkelt projekt blev gennemført, nemlig opmålingen af alle landets hovedveje. Dette arbejde, der lededes af Ole Rømer, indbefattede en gennemkørsel af hovedvejene med en til

I 1690erne blev alle hovedveje i Danmark kørt igennem med en „milevogn“, der ved hjælp af et tællværk angav, hvor milepælene skulle sættes. – Milevognen her fandtes i sin tid i Rustkammeret på Rosenborg, hvorfra den i 1717 flyttedes til Det partikulære rustkammer på Christiansborg for i 1790 at havne på Tøjhuset, hvor den endnu kan ses sammen med en anden af samme herkomst. Måske er den lavet af søkortdirektør Jens Sørensen, der i årene efter 1689 målte landjordens konturer med en af ham selv konstrueret vogn. – Tøjhusmuseet fot. Mus. nr. A 314.

Hovedvejene opmåles

Milevognens hjul sidder fast på akselen og ved hjælp af et snekkehjul bevæges to tandhjul, det ene med 25, det andet med 26 tænder. Førstnævnte er i fast forbindelse med skiven; sidstnævnte med en viser, der peger på skiven. Skivens ydre inddeling går fra 0 til 100 (alen), mens den indre går fra 0 til 26. Viseren, der peger på den indre inddeling, angiver det antal omdrejninger, skiven har udført. Når skivens tandhjul er gået 25 tænder frem (en omdrejning), er viserens tandhjul også gået 25 tænder frem, men mangler $\frac{1}{26}$ i forhold til skiven. Skivens stilling aflæses i forhold til den fastsiddende viser foroven. Tællerværket kan tælle indtil 2600 alen. – Tøjhusmuseet fot. Mus. nr. A 314.

formålet bygget milevogn og en afmærkning af alle hele, halve og kvarte mil med milepæle.

Arbejdet blev påbegyndt i 1691 og var afsluttet i 1697. Siden kom turen til bivejene, for i 1698 optegnede magister Oluf Lundt i Væggerløse på Falster i kirkebogen: „Denne dag rejste mons. Poulsen forbi ad Giedisbye med den konge-

lige milevogn og satte milepælene, og havde vogne med sig med pælene på, som bønderne straks måtte nedgrave. Det ene hjul på milevognen var med takker . . . og i vognen var en viser skive, som viste ligesom kvarter- og helslag; kvartererne var første, anden og tredje fjerdingvej; med helslaget, når det kom til det, blev milepælen sat. Poulsen viste mig dets beskaffenhed, han var præstesøn fra Jylland og matematisk studiosus“.

Selv om mange af de mere radikale reformer aldrig blev til noget, skete der dog jævnt hen fremskridt gennem 1600 årene. Den øgede kontakt med udlandet gjorde det simpelt hen nødvendigt, og det er da også karakteristisk, at det først og fremmest var hovedruten over Sjælland og Fyn og den nord-sydgående landevej langs Jyllands østkyst, der nød godt af forbedringerne.

Postvæsenet, der som nævnt blev omorganiseret i 1624, kom snart efter til at interessere sig for personbefordring. Da den nye etat i 1650erne blev overdraget til en privat forpagter, kom der efterhånden, ved aftaler med byernes vognmænd, et system af „agende poster“, der på bestemte tidspunkter gennemkørte landets hovedruter.

De agende poster medtog passagerer, og når den enkelte rejsende ikke længere var nødt til selv at entrere med vognmændene, sparede mange timer på vogn- og hesteskiftene i byerne langs ruten. På denne måde kunne man i 1656 for 10 rdl. komme fra København til Aalborg fra søndag morgen til fredag aften.

Veje og broer, heste og køretøjer var ikke tilstrækkelige til, at man kunne komme frem overalt i dette havomskyllede land. Enkelte åer, mange fjorder, sunde og bælder krævede færger.

De fleste af de små færger holdtes i gang på forleningsvilkår, idet en færgemand fik eneretten til befordring over det pågældende farvand mod en fastsat takst, hvoraf han så til gengæld skulle svare en fast årlig ydelse. Ofte kunne færgemanden supplere sine indtægter ved kroophold for de rejsende, som ventede til færgen havde fuld fragt, eller til den kom tilbage fra den modsatte side.

Langt de vigtigste overfarter var over sund og bælt, især Lillebælt og Storebælt der skilte residensstaden fra kontinentet. Både Gedser-Warnemünde og Rødby-Heilighafen-ruterne var dog i gang på denne tid, men den første var ikke meget befærdet, den sidste på retur på grund af tilsandingen ved Dragsminde. Dertil kom at vejene netop gennem Sydsjælland var i en ynkkelig forfatning.

I 1615 kunne man ved Storebælt vælge mellem en stor færge til 2½ dlr, en lille til 2 dlr eller en robåd med fire rokarle til 1½ dlr. Ville man ikke leje hele befordringen, hvad vel de færreste kunne overkomme, måtte man vente til den ordinære båd, „Børten“, sejlede og betale for sin person efter taksten. Færgerne var klodsede, åbne både med en primitiv sejlføring, der gjorde sejladsen yderst

I Christian 5.s tid blev der ved landevejene rejst sandstensobelisker med kongens monogram, miletal og posthorn. J. T. Lundbye tegnede en bissekræmmer, der holdt rast med sin hundekærre foran en af de dengang 150 årige milestøtter; bortset fra dragten havde sceneriet næppe forandret sig. – Illustration til digt af H. V. Kaalund i „Fabler for Børn“, 1844.

afhængig af vind og vejr. For personbefordringen var det derfor en velkommen fornyelse, da „Robin af Holland“ i 1625 fik tilladelse til at anskaffe en „smakke“ som dem, der brugtes i Holland, „dermed den vejfarende mand frem og tilbage over bælt at overføre“. Smakkerne havde både dæk og kahyt og dertil en sejlføring, der gjorde det lettere at krydse. De nye skibe slog hurtigt de ældre færger ud, og i 1643 var der i alt på ruten 5 smakker foruden færger og mindre både. Der sejledes oftere og oftere, og i 1657 bestemtes, at Børtten skulle sejle hver dag kl. 9 fra begge sider.

Denne gode trafik blev brat afbrudt under krigen 1658–59, hvor hovedparten af bådene gik tabt. I 1665 måtte færgen vente i havnen, til den havde fuld last, og endnu i 1709 var der kun 3 jagter og 1 smakke på bæltet. Smakkerne var først og fremmest passagerskibe, og i 1657 blev det nødvendigt at understrege betydningen af også at have gode færger „eftersom de højliggen til store karme og rustvogne fornøden gøres“.

Egentlig varetransport over Storebælt var der ikke meget af. Det kunne hændes, at en ladning korn måtte føres fra Korsør til Nyborg eller omvendt for at tilfredsstille lokale behov, men det var sjældent. Derimod fandt der ofte kreatur- og heste-

transporter sted. Øksnehandleren var endnu en af landets hovedindtægtskilder, og i 1645 fik Christian 4. overført 1090 heste, formodentlig til hæren.

For de rejsende kunne Storebælts farten blive til lidt af hvert. Gik det glat, kunne man med smakken have en hurtig og behagelig overfart, som da kronprins Frederik i 1692 kom fra Korsør til Nyborg på 2 timer; men både i 1687 og 1689 strandede hans fader på Agersø i stedet for at lande i Korsør. Selv når smakken var forholdsvis hurtig om overfarten, kunne fruer og jomfruer ligge rundt omkring i kahytten og have ondt, efter hvad Jacob Monrad skrev i 1654; og da de saksiske gæster ved brylluppet i 1634 skulle fra Fyn til Sjælland, havde Christian 4. indset nødvendigheden af at gøre noget ekstraordinært. Over Lillebælt havde man passeret med alle mulige færges og både, samlede til formålet, „ikke uden fare og stor konfusion“, skrev den saksiske hofpræst. Ved Storebælt, hvis besværligheder kongen kendte af egen bitter erfaring, blev selskabet derimod ført om bord i orlogsskibet „Christians Ark“, som i den højtidelige anledning var blevet rigt udstyret og sendt til Nyborg.

Kunne Storebælts farten være sendrægtig og anstrengende, var Kalundborg-Århusruten det ikke mindre. Da adelsmanden Ove Juel i 1662 rejste fra Kalundborg den 2. september, regnede han vel med at være i Århus samme dags aften. Den 4. måtte han sejle tilbage fra Thunø, hvor man havde søgt ly for en storm, og han kom slet ikke over i denne omgang. Den 5. i samme måned begav han sig på ny til søs, blot for at måtte ligge i læ af Asnæs i et døgn, inden han den 27. ved middagstid endelig nåede frem til rejsens mål.

I krigstid kunne man blive udsat for angreb, som da smakken „St. Katharina“ i 1715 blev forfulgt af en svensk båd ved Thunø, en episode, som smakkens skipper klarede til så stor tilfredshed for alle parter, at han blev udnævnt til ekstraordinær søkaptajn, mens smakken blev forsynet med 6 kanoner.

Denne rute, der var hovedrute mellem Nørrejylland og hovedstaden, blev knap så stærkt benyttet som Storebælt. I 1674 sejlede Børtens tirsdag og fredag kl. 7 fra begge sider. En forestilling om antallet af rejsende får vi ved at høre, at det fælles færgelag for de to byer i 1698 betalte afgift af 225 passagerer.

Var turen over havet ubehagelig, når man kunne sejle, blev den det ikke mindre, når isen byggede bro mellem landsdelene. I den voldsomme vinter 1684 fik ulveplagen Christian 5. til at sende sin overjæger og sin jagtpage Frederik Gram, fra hvem vi har beretningen, over til jægermester Jørgen Arenfeldt i Jylland, for med ham at søge at udrydde de skadelige vilddyr. Ved Storebælt så man en del dravis, men gav sig alligevel på vej i en færgebåd. Ud på aftenen nåede man Sprogø, hvor man fik en alt andet end hjertelig modtagelse, da der i forvejen var havnet omkring 100 andre rejsende på øen – som jægerne var de taget fra Korsør uden proviant.

Efter 5 dage på Sprogø besluttede overjægeren at drage videre, stadig uden forråd. Der var endnu åbent vand, men så store ismasser, at det 12 personer store selskab i de følgende dage kæmpede sig frem, dels sejlene, dels trækkende båden hen over isen. Efter at have mistet båden, efter at flere havde været ved at drukne i det kolde vand, og efter at selskabet var blevet splittet, nåede man endelig den tredje dag frem til Romsø. Romsøboerne, der blev bange for, at de rejsende skulle dø mellem hænderne på dem, kørte folkene til Kerteminde over isen, og straks den næste dag fortsattes rejsen efter ordre af den hårdhuede overjæger. Ingen af jægerne var dog til særlig gavn under ulvejagten, dels på grund af forfrysninger, dels fordi mange havde mistet deres varme tøj på færden. Endnu godt tre måneder senere kunne Frederik Gram ikke have sko på fødderne, fortæller han.

Knapt så galt behøvede det vel ikke at gå; men at de rejsende på denne årstid måtte søge tilflugt på Sprogø var så almindeligt, at der på øen var opført et herbergshus, som i hele perioden betjentes af en hollandsk bondefamilie. Denne ordning var gennemført af Frederik 2. kort tid efter, at han i 1568 havde tilbragt en halv snes januardage på stedet.

„Vor danske Beltes Strøm var som en Marmorgade“, skrev digteren og bladudgiveren Anders Bording om vinteren i 1674. Når frosten var sådan kunne man føre armeer over isen, eller, som det også i 1674 fortælles, køre en møllesten på slæde med tre par heste fra Landskrona til Vedbæk. Det blev pludselig let at færdes. Hollænderen van der Meersch, der på udturen som så mange havde sidet og kukkeluret på Sprogø, kunne lidt senere på året rejse fra Ringsted til Odense på en enkelt dag. I en slæde med to heste for kørte han over Storebælt uden at møde andre end „en flok små dagdrivere eller forkælede børn, der med hest og bjælde kørte afsted i deres kaner“. Åbent vand så han ikke.

Mere usædvanligt var det, når man kunne færdes på is over Østersøen. I 1709 berettes at to „vovehalse“ var gået over isen fra Gedser til Warnemünde og tilbage igen. En begivenhed der fik fortælleren til at mindes, at der efter sigende var en borger i Stubbekøbing, der gjorde noget lignende 39 år tidligere, medbringende en lille skarpskoet hest for en kælk. I 1674 fortælles endog, at nogle bådsmand var kommet til Sjælland over isen fra Bornholm.

Vinter og kaneføre kunne i heldigste fald sætte rejsehastigheden i vejret og lette vanskelige transporter, som, med spinkle vogne på dårlige veje næppe ville kunne gennemføres på andre årstider. Meget træ blev om vinteren kørt hjem fra skovene på slæder. Man var indstillet på snevejr og havde slæder og kaner overalt. Christian 4. havde tilmed en slæde, hvorpå hans vogn kunne anbringes, så han om vinteren kunne rejse med samme komfort som resten af året.

Men når sneen lagde sig i driver kunne det være vanskeligt at komme frem, også med kaner. Da van der Meersch rejste fra Korsør til Næstved, blev det et sådant fygevejr, at man næppe kunne se. Driverne lå så høje som bøndergårde, og mange steder måtte bønderne grave vej gennem driverne for overhovedet at komme frem. Af disse grunde nåede man ikke Næstved, men måtte tage ind i en enligt beliggende hytte. En gås, som van der Meersch og hans rejsefæller havde fået af borgmesterkonen i Nyborg, blev stegt på spid og hjalp til, at det ufrivillige ophold ikke blev alt for drøjt.

Vintervejret bød foruden på sne også på andre ubehageligheder og farer for den vejfarende. At en gammel kone på 94 år kunne fare vild på vejen fra Slagelse til Sørbymagle og dø af kulde, som Johanne Christoffers gjorde i 1653 i november måned, kan ikke undre; og at skovrider Nicolaus Reiffenstein i sidstnævnte by i 1673 gik gennem isen i en mose, da han red hjem fra Nyrupgård, og derved frøs ihjel, havde han måske selv nogen skyld i, da han beklageligvis var beskænket.

Selv om man ikke frøs ihjel, kunne det være køldt nok at færdes i en åben postvogn i frostvejr. En ledsager til den engelske gesandt, der i 1664 rejste gennem Danmark på denne måde, fortæller, at passagererne i vognen i den grad plagedes af frosten, at de var overbeviste om, at kulden ikke var større i Rusland, hvor de havde været året før.

Værre var det dog, hvis man om vinteren blev overfaldet af forsultne ulve, som endnu på denne tid kunne forekomme i stort tal, og som de rejsende tillige kunne se hænge i galgerne langs landevejene, efter hvad den franske digter og teolog Pierre Huet beretter, da han kom gennem landet i 1652.

Side om side med ulvene hang tyve og drabsmænd, der i levende live kunne være en trussel for den rejsende, især i lidt afsides egne af landet. Om Lundenæs og Bøvling amter fortæller lensmanden i 1717, at mange ukendte rejsende fandtes på alfare veje og heder med drabsmærker, og mange savnede kom ikke for dagens lys, førend ravne og krager forrådte dem i kær og moser.

Egentligt erhvervsmæssigt landevejsrøveri hørte dog til sjældenhederne. Men et stort problem har de mange soldater været; ikke blot i krigstid, hvor hærene systematisk spiste sig gennem landet, men også i fredstid kunne lejesoldater være ubehagelige gæster. I 1678 antastedes endog slotsfogeden på Vordingborg slot på sin vej fra Næstved til Vordingborg af et par soldater, der bortset fra at true og forbande samt fyre et par skud af i luften imidlertid ikke forulempede ham.

Langt almindeligere var de uoverensstemmelser, der kunne opstå på grund af vejene. Var et sted ufremkommeligt, som det ofte var tilfældet, måtte kusken tage turen ind over bøndernes marker. Bønderne var ikke tilfredse, og det var vel i en sådan situation, at oberstløjtnant Niels Munck fra Rønnebæksholm blev holdt an

af to bønder bevæbnet med høtyv og plejl, da han på vej fra København ville køre gennem en frossen enghave ved Sædder syd for Køge.

Først søgte Niels Munck at tale folkene til rette og tilbød dem en kande øl, hvis de uden vrøvl ville lade ham køre, men bønderne begyndte at tage seler og hovedtøj af hestene. Da udbrød oberstløjtnanten „Hvad gør I, dannemænd! Her er jo hverken afgravet eller sat pæle for vejen“. Først efter at han fnysende havde forsikret dem om, at hvis de havde været folk af stand, ville han have givet dem nogle høvl, fik bønderne betænkeligheder og lod ham få seletøjet igen for 8 skilling.

At bønderne hurtigt greb til voldelige midler er en kendt sag, og især hvis man mødte sin uven på landevejen. Da bonden Hans Lunde i 1645 var på vej hjem til Fraugde fra Odense, kom han til en lille bæk, hvor syv-otte vogne kæmpede for at komme over. Mens han ventede bagest i rækken, kom Rasmus Hansen i More (Morud) kørende, og da han så Hans Lunde, sprang han af vognen, greb en vognkæp og for løs på ham idet han råbte: „der skal fare en djævel i dig, din gamle skælm, du lo ad min morbroder, da han faldt af vognen“.

Gravedes gammel strid op over fælles drik i kroen, blev der nemt lejlighed til at få gjort sagen op på vejen hjem, som da Hans Grib fra Bakkebølle kørte bag Ole Saksen fra Vrangsgårde, efter at de havde siddet og drukket i Vordingborg en dag før jul i 1671. Da Hans Grib en tid lang havde råbt og hujet „I lyve, I lyve, I Vrangsgård Tyve“, blev det Ole Saksen for meget. Han sprang af vognen, greb det nærmeste våben, vognkæppen, og slog armen over på Hans Grib.

En anden voldssag endte i 1674 med domfældelse ud fra besynderlige præmisser. Underdegnen Hans Eskildsen havde været ude for at opkræve julerente og blev kørt hjem af bonden Hans Høg. Ved hjemkomsten var underdegnen fuld som en pave, og hvad værre var, gennempryget til ukendelighed. Selv om det ikke stod ham klart, hvad der egentlig var sket, søgte han Hans Høg for vold. Denne nægtede på det bestemteste at have slået Hans Eskildsen, men fortalte at denne havde været så drukken, at han gentagne gange var faldet af vognen og således havde pådraget sig sine skader. Hans Høg blev dog kendt skyldig med den begrundelse at „en vognmand bør svare for den, han ager“.

Egentlige færdselsulykker hører vi også om. Christian 5.'s Danske lov indeholdt en bestemmelse om, at uagtsomt drab med heste og vogne skulle straffes med jern. Denne fremgangsmåde blev praktiseret allerede før Danske lovs tid. Christian 4. gav i 1635 sin lensmand Niels Trolle ordre til at lade en vognmand, som havde overkørt en kvinde, så hun døde deraf, komme til København for at arbejde i jern på Bremerholm.

I Øster Brønderslev sogns kirkebog læses, at bonden Niels Bech i 1666 blev „hasteligen ihjelkørt“ af en karm, hvori Corfitz Trolles frue til Ormholt sad. Til trods for, at der altså var trafik nok til at ulykker kunne ske, fandtes der ingen

Overfald og ulykker

lovgivning for, hvorledes færdselen skulle foregå. Kun for København blev der i 1685 udstedt en forordning „Om umådelig kørsel og adskillig uskikkelig på gaderne“.

De fleste ulykker på vejene skyldtes sikkert materiellet og vejene selv. Vogne brød sammen, væltede ved at køre på store sten, gik i grøften eller kørte sågar ud over broerne, hvor rækværk manglede. Ikke mindst heste, der forskrækket sprang til side eller løb løbsk, har været skyld i mange ulykker.

Hvor folk ulykkeligt var kommet af dage, kunne der i tidens løb dannes et „kast“, det vil sige en varde eller dyng af sten eller pinde, som de vejfarende smed til bunke én for én når de passerede stedet. Om et sådant stenkast i Vinding sogn ved Holstebro oplyste præsten i Mariager, Hans Christensen i 1683, at det opstod efter en ulykke, hvor præsten i Hanbjerg var på vej hjem fra et besøg hos præsten hr. Ib i Vinding. Pludselig lød en forskrækkelig røst i luften; Hanbjergpræsten, der var ridende, blev slået af hesten og døde ved faldet på jorden.

Uden at regne med det overnaturlige får man indtryk af, at der lurede farer på de rejsende overalt. Naturligvis har dramatiske beretninger en overvægt i det overleverede stof, men hovedindtrykket er utvivlsomt rigtigt, at meget få rejste for deres fornøjelses skyld. Og dog hændte det en enkelt gang, i 1654, at en ung franskmand, grev Louis-Henri de Lomenie, kom her som turist. Selv om også han havde sine besværigheder – han var blandt andet ved at drukne i Storebælt – vil vi som kontrast til det foregående lade ham slutte dette afsnit.

Hans udtalelser viser midt i al besværet interesse for en anden side af rejselivet, de følelsesfulde oplevelser, som siden skulle blive så centrale:

„Holsten er det smukkeste land af verden, men de danske øer var i mine øjne endnu mere tiltalende. Alle de egne på fastlandet og øerne som vi rejste igennem, er opfyldt af smukke enge gennemskårne af vandløb, og man finder alle vegne flokke af de smukkeste tænkelige heste, som kom hen og vrinskede omkring vores vogn, hvorfra de som trak os, svarede dem“.

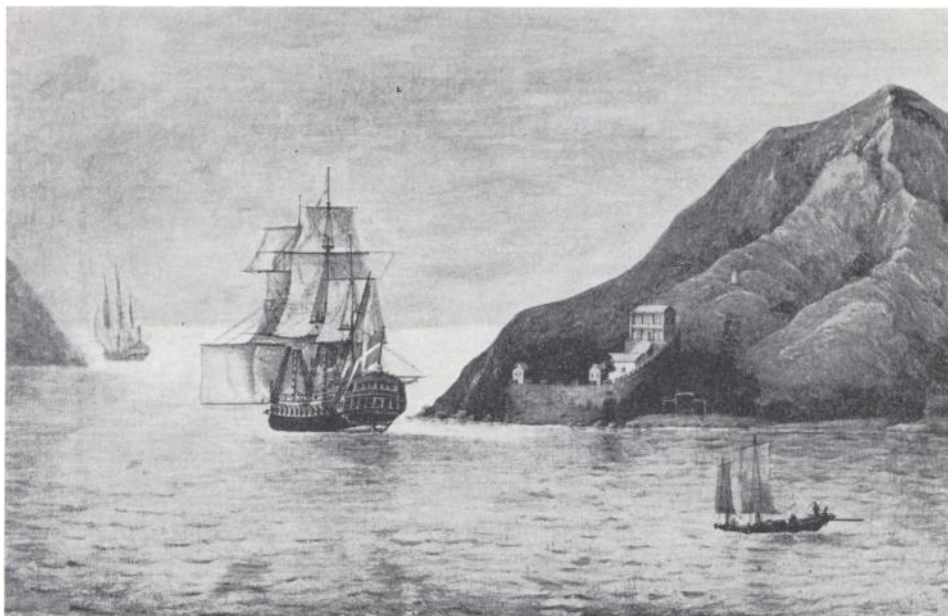
SØMANDSLIV PÅ LANGFART OG I HJEMLIGE FARVANDE

Da ostindiefareren „Oldenborg“ i 1672 gik ud til Java, bad Gregorius Bartskeer i Helsingør skibslægen Cortemünde at tage den 11-årige Jørgen med på den lange tur, for at han fra barnsben af kunne komme ud i den store verden.

Mens man tidligere på købmandskontorer og i sømandsknejper havde drøftet farter i de europæiske farvande, gik snakken nu om togter til Afrika, Vestindien og Ostindien og om utrolige oplevelser blandt hottentotter og østens folk. Sømandens horisont var udvidet til det grænseløse, og det var handelsmandens også. Eventyr og profit vinkede i det fjerne. Danmark var med i kapløbet blandt de store; allerede under det første danske fremstød i troperne 1618–22 erhvervede Ove Gedde Trankebar, og senere satte danskerne sig fast på Guldkysten og De vestindiske øer. Den glemte fart på Grønland blev genoptaget, og sejladsen på Kina begyndte i 1730.

At danske skibe pløjede verdenshavene, betød et opsving for skibsbyggeri og navigation og satte præg på hele sømandsstanden. Mens man tidligere for spøg havde sagt, at ingen var rigtig sømand, før han havde fået prygl på Helsingør skibsbro, stilledes der nu det krav til ham, at han skulle have passeret linjen og rundet kap Det gode håb. Selv om sømandslivet på de lange farter på ingen måde blev mindre farefuldt, eller disciplinen mindre brutal, havde kompagniskibene ingen vanskeligheder ved at få folk nok. Der var lokkende oplevelser, og der var flere muligheder for at tjene penge, både for officerer og Jan Hagel eller Jan Rap, som de menige kaldtes. Intet under, at de dagbøger og rejsebeskrivelser, søens mænd har efterladt sig, væsentligst handler om langfarter, hvorimod det mindre spændende liv i den hjemlige fart sjældent inspirerede nogen til at skrive. Men de fleste jævne søfolk kunne slet ikke skrive.

De skibe, der gik „om de west“ eller „om de ost“, altså til Vestindien eller Ostindien og Kina, var som oftest 3-mastede fuldriggede skibe. Selv om det var datidens største handelsfartøjer, målte de kun nogle få hundrede tons, og deres lastevne var beskeden. Skroget var fyldigt, og de var langtfra hurtigsejlere. Men smukke så de ud, med malede gallionsfigurer og udskårne agterspejle, svulmende sejl og blafrende Dannebrog. Det var svært at manøvrere de store tunge sejl, derfor var mandskabet særdeles talrigt. Man måtte for øvrigt også regne med, at en ikke lille procentdel ville dø undervejs af skørbug, febre osv., og andre ville om-

Kinafareren „Henriette“ er efter måneders fart rundt om Afrika, over Det indiske hav og Kina-søen nået til Bocca Tigris (Tigergabet), et 4 km bredt sund, der leder ind til Perlefloden og Canton. Her lå ved foden af de brune bjerge et kinesisk fort, hvor skibene måtte betale afgift, og her så sømændene for første gang det gådefulde fremmede land. – Kinesisk maleri fra slutn. af 1700 årene, Handels- og Søfartsmuseet. P. Friedrich fot.

komme ved ulykkestilfælde. Pladsen om bord var begrænset. Agter havde kaptajnen sin smukt udstyrede kahyt med vinduer og pæne møbler i tidens stil. Officerslukkerne var små kamre med fast køje, men uden dagslys. Til gengæld var mandskabets boligforhold knappe; folkene måtte hænge deres smalle hængekøjer op på kroge på banjerne under dæk, ganske tæt side om side. Der var ingen som helst muligheder for privatliv. Trods sømændenes velkendte trang til renlighed var luseplagen stor, og væggetøj og kakerlakker var en uafvendelig prøvelse, ligeså slem som skibsrotternes tyranni. Forskibs i gallionen forrettede man sin nødtørft på luftige sæder, mens bølgesprøjtet ustandselig vaskede ind. En særlig plads indtog kaptajnens „kælder“, hvori han opbevarede sit store lager af privat føringsgods. Der var proviantkamre og „brødkøjer“, mens drikkevandsfadene var stuvet i lasten, der var kabelgat til tovværk og blokke, sejlkøje til reserve sejlene, værksteds- og materialerum, kabys til madlavning, krudtkammer og våbenrum (arsenal) helt agter. En del kanoner medførtes til forsvar mod sørøvere. Der var mange, hvis fingre kløede efter en rigt ladet koffardimand. Flere af kanonerne kunne dog være af træ, de såkaldte „kvækere“; de virkede lige så afskrækkende som de andre, når kanonportene smækkedes op, og de rullede i borde.

Lasterummene var forholdsvis beskedne af størrelse. Den last, der hjembragtes fra østen, fyldte ikke meget men var kostbar: krydderier af forskellige slags, te, tøj, silke, porcellæn, laksager. Slaveskibene havde flere indskudte mellemdæk, hvorpå slaverne stuvedes sammen så tæt, at de ikke havde megen plads at vende sig på. På hjemrejsen fra Vestindien fjernedes de opsatte skotter og dækkene, så sukker- og romfadene fik plads, men stanken fra de svedende negerkroppe blev siddende i skibene, så længe de sejlede.

Den øverste om bord var skibets kaptajn, der havde magt og førte sig som en enevældig monark. Han havde ansvaret for skibets navigation og for lov og ordens opretholdelse. Til hjælp havde han flere styrmænd og en stab af embedsmænd til at ordne den daglige administration: skibsskriver, proviantforvalter (botellér), skibsassistenter. De store skibe førte også altid en skibspræst og en eller flere skibslæger med. Som ansvarlig for ladningen og „negotien“ stod en superkargo (overkøbmænd) med underkargoer og assistenter.

De underordnede, folkene foran masten, var matroser (bådsmænd som de blev kaldt i ældre tid), letmatroser (oplopere), ungmænd og skibsdrenge. De stod under højbådsmænd, bådsmænd (kvartermestre) og skibmænd. Profossen, der ofte var en af kvartermestrene, holdt mandstugt og eksekverede straffene. En særlig stilling indtog håndværkerne: tømmermand, seilmager, smed, bødker, kok, konstabel eller kanonér. Flere af dem havde mat'er, yngre medhjælpere. Trommeslager og trompeter manglede selvfølgelig ikke. Den laveste i rang om bord var „plyndregreven“, som passede kvæget og fjerkræet, der blev taget med som levende proviant.

Om bord førtes tit tropper med, som skulle ud til garnisonerne i etableringerne i det fremmede. Denne „soldateske“ dannede en særlig gruppe om bord og stod direkte under egne officerer. Tit kom det til ufred mellem soldaterne og søfolkene.

Forhyringen af mandskabet fandt sted på kompagnihuset. Der udbetaltes et par måneders hyre som forskud til den nødvendige ekvipering. Et par dage før afsejlingen blev det ved trommeslag i byens gader bekendtgjort, at de forhyrede skulle lade sig mønstre. I 1760 fortælles der, at de som mødte en dag for sent fik 27 slag tamp, og de der kom to dage for sent fik 3×27 slag; de som kom endnu senere blev sat i bøjen om bord på vand og brød og fik mindst 80 slag tamp. Ikke sjældent måtte man hente folkene fra kipper og knejper, hvor de fejrede afrejsen. Under mønstringen aflagde mandskabet en højtidelig ed på at ville holde skibsartiklerne, skibspræsten holdt en prædiken om at stole på Gud under den farlige rejse, ja undertiden mødte kongen selv op og formanede til et gudfrygtigt levned, til ærlig troskab og sædelig færd og til mandig dåd, som det fortælles fra 1622 om Christian 4., der ved sin personlighed og sine penge var aktivt interesseret i farten.

Da kaptajn Zacharias Allewelt i 1738 kom til Canton med sit skib, „Kongen af Danmark“, lavede en kinesisk „ansigtsmager“ en buste af ham i legemsstørrelse. Den „fremmede djævel“, som europæerne kaldtes, er opfattet netop som han var: Dygtig, robust, en konge på sit skib. Issen er bar, fordi kaptajnen til daglig bar paryk. – Forhen i Det kgl. Kunstkammer, nu i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. H. Hauch fot.

Hyren var aftrappet efter enhvers stilling om bord. I begyndelsen fik en kaptajn 100 daler pr. måned, en styrmand 60, en læge 22, en præst 8–9 (plus offer på bestemte dage) og en matros 9 daler. I 1700 årene nævnes det, at kaptajnen fik 24 rdl., styrmanden 16, lægen 10, præsten 12 og matrosen 8–9. Til gengæld havde de alle efter gammel sædvane ret til at tage føringsgods med sig, dvs. fremmede varer som de kunne sælge for egen regning derhjemme. Det betød meget mere end den beskedne hyre var værd. Især for kaptajnen, der havde hele sin „kælder“ fuld, var det en betydelig fordel, men også matrosen, der kom hjem med sin skibskiste fyldt med silketørklæder og te, stod sig godt derved. Fortjenesten kunne være op til 400 %. Undertiden indrettede kaptajnens hustru en butik, hvor hun solgte de varer, manden hjembragte.

Arbejdet om bord – vagter – opsange

Efter en skik, som gik tilbage til en fjern fortid, var døgnet, etmålet, delt i vagter på hver 4 timer. Tidsmåleren ombord var halvtimes sandure eller timeglas, og hver gang glasset var udrundet og blev vendt af rorgængerens, slog han „glas“ (slag) på skibsklokken: ét glas efter den første halve time i vagten, to efter den første time, tre efter 1½ time, osv., til de otte glas markerede vagtskifte efter vaggens udløb. Vagterne var fra middag til middag: eftermiddagsvagt (kl. 12–16), platfoden (16–20), første vagt (20–24), anden vagt eller hundevagten (0–4), dagvagt (4–8) og formiddagsvagt (8–12).

Også mandskabet blev inddelt i vagter, eller som det i ældre tid hed: kvarterer, i reglen i to, styrbords og bagbords vagt eller kongens og dronningens vagt. Ved rejsens begyndelse blev mandskabet mønstret på dæk, og 1. styrmand udtog først én mand til sin vagt, hvorpå 2. styrmand på kaptajnens vegne udtog én, og således videre, indtil alle var fordelt. Vagtmandskaberne skulle helst være hinanden jævnbyrdige. De to hold afløste hinanden, så længe skibet var i søen, således at hver mand fik 12 timers arbejde og 12 timers frivagt i gennemsnit i døgnet. Da der på de store skibe var folk nok, hændte det ofte, at folkene blev delt i tre vag-

Mange søfolk lavede i ledige stunder i frivagten om bord skibsmodeller, tovværksarbejder, æsker og skrin. Låget på denne hatteæske er af egetræ skåret i karvesnitsmønster, men siderne er af hvalbarde. Thi en hvalfanger – måske den senere kommandør Jacob Floor fra Føhr – har skåret den til sin kære Kiersten Pedersdatter, som indskriften viser, i året 1655. – Handels- og Søfartsmuseet. H. Hauch fot.

Arbejdet om bord – vagter – opsange

ter, så hver mand havde 8 timers arbejde og 16 timers frivagt. En del folk om bord var fritaget for vagt: botellér, præst, læge, tømmermand, sejlmaker m. v. De kaldtes „borgerskabet“ og var meget misundt, fordi de kunne sove natten igennem, med mindre de i overhængende fare blev purret ud til „alle mands tøm“.

For at undgå at hver vagt fik samme vagttid døgn efter døgn, slog man gerne eftermiddagsvagten og platfoden sammen, så hvert vagtmandskab hveranden dag havde otte timers vagt ad gangen. Det var en løsning, som mandskabet ikke var glad ved, og navnet platfoden kommer måske af, at de følte det, som om de fik platte fødder under den lange arbejdstid. Til gengæld var det rart at have otte timers frivagt. Man vænnede sig hurtigt til den ulige fordeling af arbejde og hvile.

Når den første vagt eller „natglasset“ blev opsat om aftenen kl. 8, skete det på danske ligesom f. eks. på hollandske og engelske skibe med en vis højtidelighed. „Pøtkeren“ (skibsdrengen) eller en anden af mandskabet sang foran masten den gamle lovsang *Benedicite* (Lover Herren). Vi har den bevaret i forskellige udformninger. I 1670 blev den sunget således:

Benedicite, Benedicite, Benedicite Domino.
Natglasset er opsat,
Gud give os alle en god nat.
Jesus Christus, sand gud og mand,
være stedse og altid vor styr- og lejdsmand (= lods).

Gud Herren os vel bevare
for havsens nød og alskens fare,
for skadelig sø, sandrev og skær,
sørøvere, bønør os nådelig.

Gud med din hellig engleskar
værdes nu til at vel bevar
køl og ror, anker og tov, sejl og mast,
og lad os med dette skib vel fare.

Hvo det begær, han sige med mig:
amen, amen, amen.

Og der var flere vers. Op igennem tiden blev dette kvartersråb en hel formaningssang om sømandens pligter ikke bare på det religiøse, men også på det nautiske område:

Arbejdet om bord – vagter – opsange

Rorgænger! til dit ror, nu vender timeglasset,
styr kursen som en snor med øjet på kompasset.
En mand på udkik stå og flittig forud se,
med kraft der pumpes må og vel ses ud i læ.

Når de andre vagter blev sat, var udpurringen af frivagten ikke så ceremoniel. Der blev f. eks. råbt: Rejs ud, rejs ud af køjerne overalt! Rejs ud til vagt, klokken er . . .! Hej, hej, kan I høre? og lignende, og så gjaldt det om at komme ud i en fart. Sidste mand kunne risikere at få et rap af tampen. Ved vagtens begyndelse blev mandskabet mønstret, begge hold, og så blev de to vigtigste folk udtaget: rorsmanden, som afløste den tidligere rorgænger, og udkikken, som tog plads i forstævnen. Han skulle med jævne mellemrum højt og klart give besked om alt var vel og melde, når der var noget usædvanligt: en sejler i sigte! land forude! og lignende. Rorsmand og udkik blev gerne afløst efter et par timer. De andre af vagten måtte holde sig klar til at udføre de arbejder, som blev nødvendige, især manøvrering med sejlene. Om dagen blev de ellers sat til forskellige arbejder, om natten måtte de holde sig årvågne. Hvor disciplinen var hård, var det dem ofte forbudt at snakke med hinanden, men ellers fik de under vagten lejlighed til mangen samtale, ja i rolige farvande, f. eks. i passaten, fik de måske endda lov til at tage sig en lille en på øjet. Hvis derimod rorgænger og udkiksmand blev grebet i at sove, var straffen naturligt nok særdeles streng.

Den afløste vagt, frivagten, havde nu fire timer til at hvile i. Noget af tiden gik dog til skafning (spisning). Oftest gik folkene vel til køjs, for de var altid trætte, og under farlige forhold kunne de vente at blive kaldt på dæk, når manøvrerne krævede mere mandskab end vagten. Om bord på de små og overfyldte skibe var det tit et problem, hvor de skulle gøre af sig selv, når de ikke sov. Der var ikke rigtig lejlighed til at sidde og lave de mange frivagtsarbejder, som i sejskibenes sidste periode blev så almindelige. På hvalfangerne var der dog mange, som skar ting ud i hvalben og hvaltand eller i træ, mest kæresegaver af alle slags, eller de morede sig med at lave kunstfærdige knobarbejder af tovværk.

Arbejdet om bord gav sig af sig selv. Det var først og fremmest skibsarbejdet i tilknytning til sejlads og vedligeholdelse. Ved afrejsen skulle det tunge anker lettes. Mandskabet gik rundt i spillet, mens de sang deres lange opsange for at komme i takt og lette det ensformige svære arbejde. Måske spillede skibets musikanter en ankermelodi. Det kunne tage timer, inden ankret var brækket los og hevet ind. De mange sejl blev hentet op af sejlkøjen og slået under. Undervejs var der hele tiden arbejde med at rebe sejlene, så sejlfladen mindskedes, med at strække dem, med at bjerge og beslå dem. Det var farligt arbejde til vejrs, men det var sømanden vant til. Bare han huskede den gamle gyldne regel om at holde sig fast: én

hånd til skibet og én til dig selv. Når skibet sejlede op mod vinden, måtte der krydses med evindelige stagvendinger eller halsninger. Det betød, at de svære ræer stadig måtte brases (drejes), hvilket også fordrede mange mands samlede kræfter i et stærkt hal. I passaten var det damesejlads, hvor sejlene passede sig selv; de svære vintersejl blev skiftet ud med mere slidte sommersejl, som var gode nok hertil. I reglen mindskedes sejl til natten, hvilket indebar mindre risiko, hvis en pludselig storm skulle komme op, men også betød langsommere fart. Men tiden spillede ingen større rolle. Sikkerheden gik forud; det drejede sig om store vær-dier i ladning og menneskeliv.

Et forhadet arbejde var den stadige pumpning. Selv om skibet var nok så godt kalfatret, trak det dog en del vand, og ved slutningen af hver vagt måtte vagtmandskabet pumpe det læns. Var det helt læk, kunne pumpningen blive en slem prøvelse for arme og ryg.

Der var andre arbejder, som aldrig holdt op. Master og rundholter måtte stadig efterses og smøres med mastefedt. Tovværket skulle vedligeholdes og lapsalves med tjære, skamfiling måtte undgås ved anbringelse af måtter af flettet tovværk. Riggens skulle strammes. Dæk og skibssider krævede stadig kalfatren; når skibet gav sig i voldsom sø, kunne plankerne arbejde og værket falde ud af nåderne, så der opstod farlige lækager. Tømmermanden og hans folk var i stadigt arbejde med at holde skibet tæt. Sejlmagerne reparerede de skadede sejl og syede nye.

Folkene blev i vagten sat til adskillige arbejder, f. eks. at plysse gammelt tovværk op og at spinde skibmandsgarn deraf, at slå tovværk og at lave al slags flettede tovværks plattinger og matter til skibsbrug. I varmen var der nok at gøre med at natte (væde) dækket regelmæssigt, så plankerne ikke sprak i solen, og at gitre skibssiden, dvs. overøse den med vand. Ankerkabel og tovværk måtte også vædes i varmen. Sejlene i sejlkojen skulle regelmæssigt luftes, så de ikke blev jordslåede, og krudtet, der kunne brænde sammen i kager, måtte jævnlig vendes.

Renlighed er fra gammel tid betragtet som en sømandsdyd, og der blev da også anvendt megen omhu på dækkets renholdelse. Om morgenen blev det spulet med mange pøse søvand og svabret. Jon Olafsson fortæller herom i 1622: „I hvert kvarter blev alt udført efter tur, så at alle havde lige meget arbejde med at stå udenbords og hejse vand op, hvorledes end vejret er, når det på nogen måde kan lade sig gøre, mens de andre tager imod vandet, hælder det op i kar og slæber dem om i skibet; andre skraber alt snavs bort med hårde riskoste og spuler efter med svabere.“ – At hale vand op i pøse var et hårdt arbejde, at skrubbe gik endda an. Senere blev det betydeligt værre. Måske er det først hen i 1700 årene at sandskuringen kommer frem: man strøede sand på dækket, og folkene måtte lægge sig på knæ i rad og række og skure det med en mursten. På den måde blev det „hvidt som en hundetand“, en fryd for enhver kaptajn og styrmand. Mandskabet opfat-

Gallionsfiguren personificerede ofte skibets navn. Gallionsbilledhugger F. C. Willerup på Holmen (1742–1819), sin tids navnkundigste, har i sin skitsebog vist sig selv ved tegnebrættet foran orlogsskibet „Havfruen“, bygget i 1789. For kunstneren var hun med sine klassiske træk et symbol. Men mange søfolk troede, at sådanne væsener eksisterede. – Handels- og Søfartsmuseet. P. Friedrich fot.

tede det som et helvede, når de måtte ligge i flere timer med hudløse knæ, ømme arme og værkende rygge og arbejde med de tunge sten. Arbejdet lettedes med lange, bedrøveligt klingende opsange. Fra officerernes side var det inderst inde betragtet som en gavnlig foranstaltning, der kunne holde folkene i ånde, så de ikke kom på gale tanker.

Det fine hvide dæk måtte ikke tilsmudsas. Kom nogen til at spytte på det, kunne han risikere at blive beordret til at lægge sig ned og slikke spytklatten op, og hvis han kom til at tabe en dråbe tjære eller maling på dæk, når han arbejdede til vejr, var fanden løs. Mange skippere forlangte af deres folk, at de ikke måtte have søm i fodtøjet, så det ridsede dækket. Det klarede man under varme himmelstrøg ved at gå barbenet.

Før man nåede havn, havde mandskabet travlt med at skrabe træværket og male det – gallionsfiguren fik også en omgang med penselen, så den strålede – og at pudse alle messingbeslag, så skibet rigtig kunne tage sig ud i fremmedes øjne.

Uden tvivl var søfolkene stolte af deres flotte skib, selv om alle lemmer gjorde ondt på dem. Tiden skulle jo gå med noget, der var ingen fast fritid, selv ikke i frivagten, ej heller om søndagen, og der var ikke noget der hed overarbejdspenge. Den eneste belønning, der kunne være tale om under arbejdet, var når der specielt efter en tørt i hårdt vejr blev ringet med brændevinsklokken, så hver fik en snaps eller et glas punch til at varme og styrke sig på.

Hver sømand havde sin værktøjspose, som indeholdt forskellige merlespir (af stål eller træ, til splejsearbejde), fedthorn (et kohorn med fedt i) med sejlmasker, en sejlhandske (til at sy sejl med) osv. Han var stolt over sit værktøj og pyntede sejldugsposen med frynser og snoren med løbeknob. Hans mest uundværlige stykke værktøj var dog sømandskniven, som sad i hans bukserem på ryggen, så den ikke generede under arbejdet.

Det er kun få vidnesbyrd, vi har om opsange på danske skibe. I 1561 kaldes de „skibsraab“, og i 1634 fortæller franskmændene Ougier om søfolkene „ubegribelige, besynderlige raab“, som skræmmer de uvante passagerer. I 1676 karakteriserer sømandspræsten Kield Jensen Slagelse deres indhold som „horeri og anden utugt“, som sker Gud til stor vanære, og det tror man gerne, da heller ikke de senere shanties var særlig stuerene. Den ældste stump dansk opsang, vi har, er en kort halesang fra slutningen af 1700 årene:

Hu-hej, vi hejse og vi hale!
Og alt hvad vi drikker,
kaptajnen vil betale!

Opsangene må ikke forveksles med de sømandsviser, der blev sunget i frivagten, især når folkene i passaten samledes på dæk om aftenen. Nogle af viserne var religiøse, men de fleste var mer eller mindre sentimentale eller gruelige skillingsviser, som også blev sunget i land.

I frivagten var der af og til musik. Mange af søfolkene havde instrumenter med: violin, klarinet, fløjte og tromme. Kasserollelæg og ildtænger kunne til nød også bruges. Mandskabet benyttede gerne lejligheden til at få sig en svingom med hinanden, hvad officererne i reglen tillod, da de gerne ville have, at det holdt sig i bevægelse for sundhedens skyld. Kraftprøver og alle slags lege, undertiden noget grovkornede, tillodes også gerne. På de lange rejser gjaldt det om at holde mandskabet i ånde, og på mange skibe indstuderede folkene således hele skuespil, som altid vakte stor interesse og munterhed. Selv om opførelsen var primitiv, var det ingenlunde forvæntet publikum tilfreds. Scenen var på skansen, hvor gardiner blev ophængt og bænke opstillet, og matroserne klædte sig med fornøjelse i mands- og kvindeklæder og agerede løs. Hvad man spillede i 1600 årene vides ikke, men

Holbergs komedier var senere særdeles yndede. På kinafareren „Kongen af Danmark“ havde man i løbet af to måneder i 1750 tre af hans komedier på repertoire, „De usynlige“, „Henrik og Pernille“ og „Pernilles korte frøkenstand“.

Ret mange bøger kunne man ikke vente at finde om bord. De fleste søfolk havde aldrig gået i skole og kunne ikke læse. Bøsseskytten Jon Olafsson fortæller fra sin rejse til Ostindien i 1622, at han lærte tre mand at læse mod af hver at få tre måneders sold; desværre døde de alle tre i Indien, så han fik ikke sit honorar. Officerernes bøger var nok mest nautiske håndbøger, og en del religiøse opbyggelsesbøger fandtes også. I kinafarenes slopkister var der bønnebøger til salg.

En morsom oplevelse var dåben af de unge søfolk, som for første gang passerede vigtige og markante steder undervejs. Allerede ved udsejlingen gennem Sundet var det på mange skibe skik at „hønse for Kullen“, dvs. at noviceerne måtte betale penge eller brændevin til de gamle for at undgå at blive dypet fra rånokken i søen tre gange. Ellers var det ved Berlenga-øerne ud for Portugals kyst, at dåben foregik; stedet var vigtigt, fordi man ligesom tog afsked med Europa, før farten gik videre over verdenshavene. „Efter ældgammel sømandsskik,“ skriver Cortemünde, „må alle de, der aldrig har passeret disse øer, enten give hønsepenge eller lade sig døbe i havet, og dette blev da også iværksat tre gange over for ca. 30 mand, både soldater og matroser.“

Først omkring 1730, da de regelmæssige rejser på Kina satte ind, gik man på danske skibe over til at døbe, når man passerede ækvator. Efterhånden holdt man op med at lade de nye springe fra råen i søen; i stedet for arrangerede søfolkene en meget spændende og malerisk linjedåb, et helt skuespil, hvor „den gamle fra linjen“, klædt i pels og ledsaget af sorte engle, politi, sendebud og adskillige komiske figurer, kom ned fra storems og døbte dem, som for første gang overskred linjen, i en balje søvand. Man kunne købe sig fri ved at hønse, og pengene gik til mandskabets forlystelse. Bagefter gav kaptajnen drikkevarer til alle.

Man fejrede samvittighedsfuldt fødselsdage i kongehuset, men man gjorde ikke meget ud af årets fester. Til julen fik man julegrød og lidt ekstra mad og brændevin, og nytår blev skudt ind med ni kanonskud og fejret med en ekstra snaps, ligesom skibspræsten selvfølgelig holdt gudstjeneste. Men ellers var hverdag og helligdag ens.

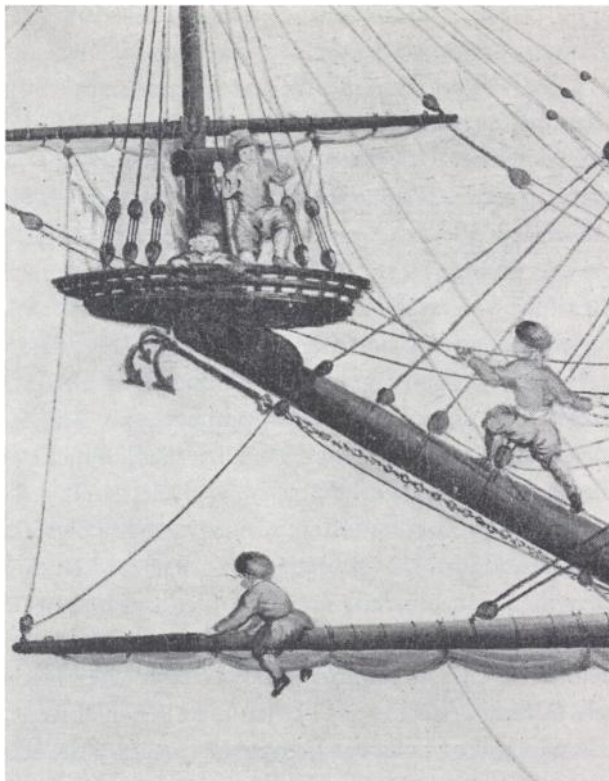
Disciplinen om bord var jernhård. Kaptajnen var, næst Gud, aleneherker om bord, og ethvert forsøg på at nedbryde hans autoritet blev slået ned med hård hånd, idet man ikke helt med urette mente, at hvis disciplinen slappedes, var der fare for skib, ladning og besætning. Selvfølgelig var der gode kaptajner og officerer, som behandlede deres folk som mennesker, men det blev nu engang aldrig

Da fregatten „Ørnen“ i 1709 lå ved Christiansø med en transportflåde, måtte en af bådsmandsmaterne springe fra ræen tre gange, mens kanonerne løsnedes, og desuden tampses for masten, fordi han havde lavet spektakler i land. Over hækken er det røde justitsflag sat. – Tegning i Trosners dagbog (under juni 1711), Riksarkivet, Oslo.

overdrevet. Da islænderen Arni Magnusson i 1760 lod sig forhyre på en dansk kinafarer, skildrede han forholdene således: „Jeg så eller hørte ikke andet end eder og forbandelser, hug og slag, hvor man end kom og var, råb og skrig; og heraf havde de øverstbefalende stor morskab og tidsfordriv. . . . Vi fik kun lidt søvn, men derimod en mængde hug og slag på vore våde, frosne og sultne kroppe.“ Og da de kom ned i varmen og smed det meste tøj, glædede underofficererne sig, fordi folkene skreg så højt, når de blev tampet på den bare krop med de tykke tove, fortæller han. De gamle matroser var nok vant til lidt af hvert, men for de unge skibsdrenge, som tit kun var 11–12 år, var det alt andet end rart. Ikke blot havde de en meget længere arbejdsdag, fordi det ud over skibstjenesten tilfaldt dem at gøre det snavsede og ubehagelige arbejde om bord. De led af hjemvé og søsyge, og nogen hjælp eller opmuntring fik de ingenlunde af de ældre søfolk, der nærmest holdt dem som personlige slaver og pryglede og drillede dem. Når så også de overordnede var på nakken af dem, må man undre sig over, at de overhovedet kunne tænke sig at fortsætte til søs. Man kan nok sige, at de måtte gennemgå en hård skole.

Søfolk blev sjældent afbildet i arbejde om bord, men på dette maleri på Gaunø af orlogsskibet „Friderich“, bygget 1649, ser man én på vej ud ad bovsprydet og en anden ved mærset på sprydnokken ved foden af den lille bovenblindemast, mens en tredje sidder overskrævs på blinderåen. Alle tre er i dagligdragt: trøje eller skjorte, vide knæbukser, strømper og sko og på hovedet en lodden kabuds. Uniformer kendtes ikke. – E. Christoffersen, Næstved, fot. (udsnit).

Der var andre, der heller ikke havde det godt, specielt de folk, man udpegede som „Jonas'er“. Man troede, at de bragte uheld med sig, vindstille eller storm, så de selv og skibet kom i fare, og helst ville man smide dem over bord for at blive fri for dem, således som profeten Jonas i sin tid var blevet kastet i søen.

Der var ingen kærlighed mellem folkene foran masten og agtergasterne, og ofte var det disse sidstes skyld. Arni Magnusson fortæller ligefrem, hvordan matroserne rottede sig sammen og hemmeligt kastede en sadistisk skibmand (underofficer), som tampede dem, blot for at høre dem skrige, over bord en mørk nat. De lod i kaptajnens nærværelse som om de var sørgmodige over hans gådefulde forsvinden, men bagefter sang de spotteviser over deres plageånd.

Selvtaget var den eneste måde, søfolkene kunne hævde sig på, for helt op til vor tid har det været sådan, at hvis en sag mellem officerer og søfolk kom for retten, var det altid sømanden, som havde uret. Denne retsløshed var et tungt kors for folkene. Nogen organisation kendte de ikke. Deres kamp mod de overordnede gav sig nærmest udtryk i skjult spot, halve drillerier og af og til et forsøg på at ned-sætte arbejdstempoet. Men det blev altid opdaget og straffet med tamp og det, der

var værre. Direkte opsætsighed og lydighedsnægtelse vovede ingen, for det blev betragtet som mytteri, og for mytteri gjaldt lovens strengeste straf: døden.

I det hele taget holdtes der en meget streng justits om bord. Forseelser, som en „lussing“ (nogle få slag tamp) på stedet ikke kunne ordne, kom for skibsrådet, der var sammensat af officererne og repræsentanter for mandskabet, og det havde klare og strenge regler at dømme efter i de skibsartikler, som blev udstedt praktisk talt enslydende, hver gang en langfarer gik ud. Artiklerne blev ofte læst op foran masten, så ingen var uvidende om hvad han kunne risikere ved at overtræde dem. Straffene var efter gammeltestamentlig opskrift: øje for øje og tand for tand. I reglen så man dog bort fra de allerstrengeste straffe ved at benåde de dømte. Hvis der i forvejen var mange syge og døde, var altfor mange dødsdomme af fare for skibet, som så havde for fåtalligt mandskab. Men der var straffe nok endda. Det mærkelige er forøvrigt, at de menige medlemmer stemte for langt strengere straffe for kammeraterne end de trods alt på dette felt mere humane officerer.

Tampning foran masten var vel den hyppigste straf, men den var slem nok. Den bestod i fra 3×9 op til 9×9 slag med en tamp, en dertil indrettet tovende, eller med den nihalede kat. Den blev udført af skibets profos, hvis man da ikke lod synderen løbe spidsrod mellem kammeraterne, som hver havde en tamp i hånden. Hvis én for kammeratskabets skyld ikke lagde kræfter i slaget, kunne han selv få tamp. At blive sat i bøjen med benene lænket i bøjler til en jernstang i døren på vand og brød var heller ikke rart, hvis det strakte sig over mange uger. Der var mørkt og fugtigt og dårlig luft i arresten dybt nede under dækkene. Dødsstraf blev mest eksekveret ved hængning fra rånokken, i sjældne tilfælde ved drukning; havde synderen myrdet nogen, blev han bundet ryg til ryg med liget og smidt over bord.

Råspringet, dvs. at blive bundet til et reb og styrtet tre eller 3×3 gange i søen og halet op igen, var mere en vanærende end en streng straf, men kølhalingen under skibet kunne være livsfarlig, dels fordi synderens nøgne krop blev flænset til blods på den skarpe bevoksning af langhalse og muslinger på skibsbunden, dels fordi han let kunne miste vejret. Der er dog yderst få eksempler på, at denne straf overhovedet er blevet udført, skønt der trues med den i artiklerne gang på gang. Det er også kun sjældent sket, at søfolk er blevet sat i land på øde øer og overladt til deres skæbne, men i 1692 praktiseredes det dog på ostindiefareren „Den flyvende ulv“, hvor en mytterist blev pisket, brændemærket og udsat på Ascension.

Bøder, f. eks. at miste en eller flere måneders gage, og degradering var alvorlige nok, ligesom de mange spottende straffe: entre op i salingen og tilbage et vist antal gange, ride overskrævs på mesanbommen uden mad og drikke, stå vagt med en håndspage foran kødtønden o. lign. Men disse straffe var dog meget milde i forhold til de andre.

En af de mest omtalte og berygtede straffe, som for øvrigt lige som alle de andre træffes i alle europæiske magters søartikler, var den, at hvis en mand trak sin kniv mod en anden, skulle hans hånd gennemstinges med samme kniv og nagles fast til masten med den. Der kendes dog intet eksempel på, at denne bestemmelse nogensinde har været anvendt. Jon Olafsson fortæller, at en sømand i 1622 var blevet idømt denne straf, men da han ellers havde opført sig upåklageligt, blev straffen ændret til at han skulle løbe spidsrod.

Der var mange forbrydelser, som kunne drage svære følger med sig, som f. eks. at sove på vagten eller drikke sig fuld, at nægte at lystre givne ordrer, at opfordre til mytteri, at ryge tobak på brandfarlige steder og i det hele taget omgås letsindigt med åben ild, at gøre vrøvl over maden eller kaste den over bord, at stjæle fra skibet eller fra kammeraterne, at fortie at man har en hemmelig sygdom (kønsygdom), at sværge og bande, at spille kort og terninger – alt dette, som måske mer eller mindre kunne synes at være ligegyldige småforseelser, kunne kalde ulykker ned over skibet og skibsfolket, og derfor måtte straffene være strenge. Selv om de afsagte domme som sagt ofte blev mildnede i overraskende grad, forelå der dog i realiteten den mulighed, at de kunne bringes i anvendelse. Nogen afskrækkende virkning synes straffene dog ikke at have haft. Skibenes protokoller vidner om, at søfolkene var hårde halse, som tit forså sig.

Mens officererne selvfølgelig havde rigeligt udstyr af tøj med, var søfolkens skibskister ikke altid særlig velforsynede. Hyreforskuddet blev ofte drukket op, skønt det egentlig var beregnet til indkøb af udrustning. Under kolde himmelstrøg led søfolkene derfor ofte af kulde og frost i deres tynde og efterhånden lasede dragt, så meget mere som der ikke var opvarmningsmuligheder om bord.

Den daglige dragt var i 1600 årene skjorte og lærredsbukser – formodentlig korte eller trekvartlange – i varmen, og i kulden en lang foret trøje derover; på benene færøske uldstrømper og sko og på hænderne islandske vanter. I 1700 årene synes det, som om mange matroser gik med parykker og sov med nathuer som andre standspersoner. Skoene var pyntet med tin- eller sølvspænder. Om halssenen havde man tørklæder – kinafarenes var af silke – bundet i knude. I løbet af århundredet fortrængte de lange bukser knæbukserne, og trøjerne blev kortere. Undertøjet var af uld, som altid holdt varm, selv om det var vådt, eller når det var fint af lærred. I paryktiden afløstes de strikkede huer af hatte med sølvgaloner; i varme lande købtes stråhatte. Lommelærklæder var ikke ukendte.

Olietøj og sydvest kendtes derimod ikke; for at gøre tøjet nogenlunde vandtæt tjærede sømændene deres trøje og bukser.

Skibene førte i „slopkisten“ en beholdning af skjorter, bukser, trøjer, strømper, sko osv. med, som mandskabet kunne få undervejs mod fradrag i hyren; oven i

Kosten om bord

købet kunne de købe andre fornødenheder som kamme, sæbe, tobak, bønnebøger og skillingsviser.

Officererne om bord gik i hvert fald til gallabrug klædt som på landjorden, med hatte, guldgalonerede lange frakker, broderede veste, halsbind, knæbenklæder, hvide strømper og spændesko. Dragten var ikke særlig egnet til skibsbrug. For at gøre sig det bekvemt til daglig lagde de paryk og frakke og iførte sig nathue og slåbrok.

Søfolkene var berettigede til at få deres kost om bord. Den var en del af hyren. Frisk proviant holdt sig ikke længe, derfor måtte man konservere den ved saltning, tørring og eventuelt rygning. Salt flæsk og kød, tørfisk og klipfisk, tørre ærter, bønner og gryn og to gange bagte, knashårde beskøjter var det, som de hovedsagelig levede af. Når de lå i havn, var de berettigede til at få „forfriskninger“, dvs. fersk kød og friske grønsager. Trods alle forsøg på holdbar konservering og hensigtsmæssig opbevaring uden fugt og for megen varme kunne det slet ikke undgås, at orm og mider gik i provianten eller at mug og skimmel trivedes. Insekter angreb gryn og tørrede ærter, og for øvrigt tog rotterne godt for sig, og rotter var der altid masser af på et skib. Smørret, der næppe var af bedste kvalitet, blev hurtigt harsk og flydende i varmen. Særlig appetitlig og sund var maden ikke, selv om den eventuelt blev godt tillavet, hvad den forøvrigt ikke altid blev. Kokkenes uduelighed og mangel på properhed var velbekendt. Maden kom naturligt nok til at spille en stor rolle som en af de få opmuntrende ting i tilværelsen om bord, og man var konstant sulten. Ofte havde leverandørerne for vindings skyld snydt med kvaliteten af provianten; af og til blev kødtønden eller brødtønden synet af officererne, når der kom for mange klager, og hvis indholdet var rent bedærvet, blev det kastet over bord til glæde for hajerne, der luskede efter skibet og ikke var kostforagtere.

Efter spisetaksten 1705 fik hver mand pr. uge:

½ pund flæsk	½ ottingkar (= 1.1 liter) ærter
2 » kød	4 pund hårdt brød (eller 7 pd. blødt brød, hvis der blev bagt ombord)
1½ » tørfisk	salt, olie, eddike, svesker efter skibsrådets
1 » smør	forgodtbefindende.
1⅓ ottingkar (= 2.9 liter) gryn	

Søspisetaksten 1752 forhøjede de ugentlige kødrationer til 1½ pund flæsk og 3 pd. saltet oksekød og smørrationen til 1¼ pd. Til gengæld var tørfisken bortfaldet. Den blev dog snart indført igen.

Spiseplanen var som følger: frokosten bestod hver morgen af brændevin og

brød; søndag, tirsdag og torsdag gaves endvidere øl. Aftensmaden var hver dag gryn (dvs. grød), øl og brød. Middagsmaden var heller ikke meget afvekslende: søndag, tirsdag, torsdag og lørdag: ærter, flæsk eller kød, øl og brød; mandag, onsdag og fredag: grød, øl og brød.

Officererne fik ejendommeligt nok 1½ gang rationen, hvad der harmede folkene, og der blev lavet speciel mad til kahytten. Selv om den største del var almindelig skibskost, var det dog de bedste dele, der blev udtaget, når en kødtønde blev slået op, og man havde mulighed for at bruge krydderier og på anden måde pynte lidt på maden. Man havde også selv vin og spiritus med til eget forbrug.

I 1600 årene udleverede man en halv snes oste pr. mand, som de selv kunne holde hus med på hele rejsen, men det gik man snart bort fra, fordi osten hurtigt kom i gæring og forårsagede stor stank; den opbevarede i hver mands skibskiste, og det har ikke tjent til at gøre den beklumrede luft bedre.

Hjemmefra bragte skibene fjerkræ, kvæg og grise med i rigelig mængde. Dyrene blev slagtet undervejs, men det var mest agtergasterne, som nød godt af det ferske kød og af de æg, hønsene lagde.

Af sundhedsgrunde fik hver mand ugentlig ½ pot brændevin. Ville en eller anden ikke have den, kunne han få en lille pengegodtgørelse i stedet. Denne „medicin“ blev uddelt med en snaps pr. mand hver dag ved middagstid. Den skulle indtages på stedet og måtte ikke opspares.

På grund af den salte mad var søfolkene altid tørstige. Den daglige drik om bord var ved rejsens begyndelse øl; hver mand fik en pot om dagen. Imidlertid holdt øllet sig ikke længe, før det blev surt og dovent. Derfor tog man kun en beholdning med for de første uger, hvorpå man gik over til at uddele ferskvand. Det opbevarede i træfade. Da det var umuligt at få helt rent vand ved indtagningen, blev det hurtigt råddent og fyldt med insekter og orme. Selv om det klarede efter en vis tid, var det dog så uappetitligt slimet og stinkende, at man måtte holde sig for næsen, mens man drak. Man brugte derfor enhver lejlighed undervejs til at skaffe sig frisk vand. Troperegnen blev samlet i udsprede sejle, og i fremmede lande fyldte man vand fra kilder eller flodløb. Desværre var det ikke sjældent nærmest brakvand.

Værre end at måtte affinde sig med det dårlige drikkevand var det selvfølgelig ikke at have vand nok. Det hændte ikke så sjældent. Fadene kunne lække, så den kostbare væske løb ud; rejsen kunne trække i langdrag på grund af vindstille. Så blev rationerne nedsatte til næsten ingenting, og folkene led de frygteligste kvaler i tropevarmen, som forhøjede væsketabet betydeligt.

Også provianten kunne slippe op, og så var det ofte en sag om liv og død, om man var heldig at træffe et andet skib, som havde så rigeligt med forråd, at det kunne overlade det sultende skib noget. Da ostindiefareren „Perlen“ i 1625 an-

kom til Irland efter en meget lang og stormfuld rejse, var den eneste proviant, der var tilbage på hele skibet, en sæk risengryn. I 1723 led „Dronning Anna Sophia“ så stor nød i det Indiske hav, at hver mand kun fik 3–4 skefulde kogt hvede i etmålet. Under sådanne omstændigheder blev rotterne begærede som jagtbytte.

For at få et tilskud til kosten fiskede man selvfølgelig flittigt fra skibene, og selv de forhadte hajer blev i nødsfald gerne spist. Skildpadder fangede man tit, når man traf dem sovende på søens overflade. Ja ofte indgik det simpelt hen i skibenes provianteringsplan, at man lagde til ved St. Helena eller Ascension på hjemvejen og lurede på skildpadderne, som om natten kom vraltende op på stranden for at lægge deres æg i sandet; man væltede dem om på ryggen og lod dem ligge til de kunne føres om bord, hvor de fik lov til at kravle rundt på dækket, indtil de blev slagtet. De kunne holde sig levende i ugevis, blot de fik flere pøse saltvand hældt over sig daglig. Til sidst blev søfolkene kede af at spise ægte skildpadde hver dag og vendte med glæde tilbage til det salte kød.

Mandskabet var inddelt i bakker, dvs. smågrupper som spiste (skaffede) af samme træbakke, i hvilken maden uddeltes. I reglen var der syv personer i hver bakke samt en baksforstander eller kvartermester, som havde ansvaret for, at hver fik lige stor tildeling, og for orden og opvask. Når madklokken ringede, hentede skibsdrengen bakken, og hvert baksmandskab satte sig ned på dæk eller dørk (gulv), eller hvor der var bedst plads, og skaffede. Mellem baksammeraterne opstod der et særligt sammenhold, selv om de tit nok kunne blive uenige om madens fordeling.

I kahytten spiste man ved kaptajnens bord under iagttagelse af alle former. Kahytsvakterne opvartede agtergasterne.

Skønt Christian 4. havde meget mod tobaksrygning, måtte han alligevel tillade den om bord på sine skibe, dog kun på dækket på bestemte tider og under kontrol. Man røg kridtpiber, som måtte forsynes med låg, så gnisterne ikke fæg og forårsagede ildebrand i træskibene. Tobakken leveredes spunden, så man selv måtte karve (skære) den. Ret tidligt kom man ind på at tygge eller skrå tobak; det var en bekvem og brandsikker måde at nyde den på. Snustobak kendtes også, selv om folkene nok hellere puttede en pris i munden end i næsen. Tobakken blev fra første begyndelse en af sømandens bedste venner, som trøstede ham under farer, ydmygelser og besvær.

Ingen tvivlede på, at søfarten var en „kristelig søfart“, der stod under Guds specielle beskyttelse. Skibsartiklerne forsøgte at gøre søfolkene til kristne og fromme mennesker, om end udsigterne hertil ikke altid var lige store. Alle eder og forbandelser, al ugudelig tale og bespottelse straffedes på det strengeste, og hver morgen og aften holdt skibspræsten „chorum“, andagt med bøn og salmesang.

En vordende skibsfører, Berthel Weber fra Ærøskøbing, har i sin håndskrevne lærebog: „Navigationen eller Styrmandskonsten“ 1778, tegnet en navigationsskoleelev i sit studereværelse – formodentlig sig selv. Han sidder iført slåbrok med en fjerpen i hånden. Blækhus og strøbøsse til sand står på bordet. På væggen hænger Jakobsstav og Daviskvadrant til højdemåling. Draperiet og orlogsskibet er tegnet som staffage. – Handels- og Søfartsmuseet, H. Hauch fot.

Enhver, der ikke havde vagt eller var syg, skulle under straf deltage heri. Om søndagen holdtes gudstjeneste, og de skibsdrenge, som ikke var konfirmerede, blev undervist af præsten. Når man var i særlig fare, bad præsten specielle bønner, meget inderlige og meget ordrige, og det hændte tit, at søfolkene frivilligt lovede en pengegave til kirken eller de fattige, om de blev reddet. For at de ikke skulle løbe fra deres løfter blev disse indført i skibsprotokollen. Var faren efter storm overstået, eller havde man velbeholden passeret bestemte farlige steder, f. eks. de frygtede Abrolhos-klipper under Brasilien, holdtes takkegudstjeneste.

Ved siden af den officielle kristendom herskede en ret udbredt overtro blandt søfolkene. Man var overbevist om, at der i søen levede havfolk, havmænd og havfruer, og også søslanger og andre farlige væsner. Man troede også, at hekse kunne

Sygdom og ulykke

ramme skibet, f. eks. ved at overfalde det i form af en skypumpe eller hvirvelvind; det eneste middel derimod var at skyde med en kanon ind i den. Måske er en af grundene til, at man mente kvinder om bord betød ulykke, den, at man var bange for, de kunne være hekse. Skibet kunne have en maskot, som kunne sikre det og give det held: en hestesko naglet til masten, en lykkesten. Under masten lagde man mønter, så skibet havde lykke og fremgang.

Skibets værneånd var skibsnissen, som hjalp søfolkene med deres arbejde og advarede dem. Drillede de ham, blev han vred og onskabsfuld og kunne genere dem på mange måder.

Kaptajnen kunne ofte mere end sit fadervor, troede man. Måske ejede han trolddomsbogen Cyprianus eller havde sluttet pagt med fanden. Han havde derved magt over søen og behøvede blot at true ad den med hånden for at få den til at lægge sig.

I vindstille kunne skipperen skaffe vind ved at fløjte eller ved at kradse på masten på den side, hvorfra man ønskede vinden. Men ellers var det strengt forbudt at fløjte om bord. Hos en heks kunne han købe et lommelærklæde med tre knuder på; løste han den første, fik han vind, løste han den anden, blev det storm, men den tredje gav en orkan, som kunne være farlig for skibet. Man kunne også kaste pengestykker, sin hat, en kost i søen som offer for at få fremgang.

Troen på en dødssejler, som varslede undergang, når man så den, kendtes også. Rundt om kap Det gode håb krydsede dødningseskibet „Den flyvende hollænder“, og ve den, der så ham. Derimod var St. Elmsilden, elektriske udladninger på ræer og mastetoppe, et tegn som varslede frelse i uvejr.

Når et skib gik ud på langfart, kunne en høj procentdel af mandskabet regne med aldrig at komme hjem igen. Især i 1600-årene var tabet af menneskeliv forfærdelig stort. Da fregatten „Oldenborg“ i 1672 afsejlede til Java, kunne ingen dog ane, at rejsen på grund af forskellige uheld ville tage over tre år, og at kun 25 mand kom tilbage af den 150 mand store besætning. De andre var døde undervejs på grund af sygdom og ulykkestilfælde. Nogle få var rømmede.

Sygdomstilfældene var hyppige, og selv om skibslægerne havde velforsynede medicinkister med, formåede de dog kun lidt over for febre, dysenteri, blodgang osv. Den almindelige sundhedstilstand kunne simpelt hen ikke være god på grund af den kulde og varme, folkene afvekslende var udsat for, det våde tøj, som ikke kunne tørres om bord, utøj, mangelfuld ventilation, sammenstuvning af mennesker, dårlig og ensidig kost og inficeret drikkevand. Alt var uhygiejnisk og nedbrød folkenes sundhed.

Den værste og mest frygtede sygdom var skørbugen, som skyldtes vitaminmangel. Den viste sig ved en usigelig mathed i alle lemmer, betændelse og blå

Ostindiefareren „Oldenburg“ står med alle flag og vimpler sat i 1672 ud af Sundet for at gå til Java. Den saluterer af Kronborgs kanoner og svarer igen. Man skimter i baggrunden Kullens fyrtårn med åben ild på toppen. På Helsingør skibsbro tager stadskirurg Gregorius Smidt afsked med sin 11-årige søn, Jørgen, der er på vej til skibet for at være med på den lange rejse. – Tegning af skibslægen Johan Petersen Cortemünde i hans dagbog. Ny kgl. saml., 388, 4°. Kgl. Bibl.

pletter i kødet, opsvulmen af benene, blødende tandkød og udfaldende tænder. Officererne troede, at stadig bevægelse og arbejde ville holde den borte. Erfaringsmæssigt vidste man nok, at visse urter og frugter var et sikkert middel derimod. F. eks. nævner Ove Gedde på sin rejse til Ostindien 1618–22 flere gange citroner som helbredende, men de kunne ikke holde sig ret længe om bord. Det næstbedste var derfor at gå i land undervejs, f. eks. ved Kap, slå telte op til de syge og lade dem få rigelige forfriskninger. Det sinkede ganske vist rejsen mange uger, men hjalp. I hvert fald for en tid.

For at skaffe bedre luft i de stinkende rum lod man af og til hele skibet ryge med svovl, eddike eller krudt, og i begyndelsen af 1700 årene indførte man kulsejlene, store rør lignende sejldugsventilatorer, som hang i riggen og førte ned under dæk og på den måde skaffede frisk luft. Det var en dansk opfindelse, og den betød så meget, at den efterhånden indførtes på mange fremmede skibe. Især på slaveskibene med de mange sammenstuede mennesker var disse vindsejl til stor nytte.

Sømandens liv var i sig selv den farligste af alle former for tilværelse. Uheldet lurede stadig under det daglige arbejde. Gik en mand over bord, f. eks. ved at skylles væk af en brådsø, var han i reglen fortabt. Skibet kunne ikke uden videre vende om og søge efter ham. Man mente også, at hvad søen tog, skulle man ikke prøve at få igen. Mange styrtede ned fra rigningen; faldt de i søen, var de fortabt, og faldt de på dæk, kvæstedes de gerne dødeligt. Flere brækkede halsen ved at falde gennem åbentstående luger ned i den dybe last. Det var ikke morsomt at ligge syg eller kvæstet, for lægerne kunne ikke hjælpe synderligt, og kammeraterne viste sjældent nogen medfølelse, hvad man på en måde forstår, da den syges arbejde blev lagt over på dem.

Når en mand døde, blev han syet ind i sit køjetøj eller lagt i en simpel kiste, som tømmermanden slog sammen; en kanonkugle blev lagt i fodenden som vægt, og ved en enkel religiøs ceremoni blev den døde sat over bord. Drejede det sig om en officer, blev der skudt salutskud, alt efter hans rang og stand. Var vægten ikke stor nok, kunne liget ikke gå til bunds; man så det da svømme i overfladen efter skibet, indtil hajerne tog det. Den dodes ejendele blev straks registreret af skibsskriveren og derpå solgt ved auktion foran masten. Arvingerne derhjemme havde mere interesse i at få rede penge, og sagerne blev købt af kammeraterne, som på den måde kunne supplere deres tarvelige udstyr.

På sin månedlange rejse over verdenshavene mødte skibet mange tilskikkelser. Længere vindstille under ækvator var lige så frygtet som de hyppige storme, der krævede det yderste af mandskabet i kraft og snilde. Alligevel var det forholdsvis få store søulykker, der meldes om i langfartens historie. Fuldt så farlig var i og for sig navigeringen i de hjemlige farvande, som var grundede og dårligt eller slet

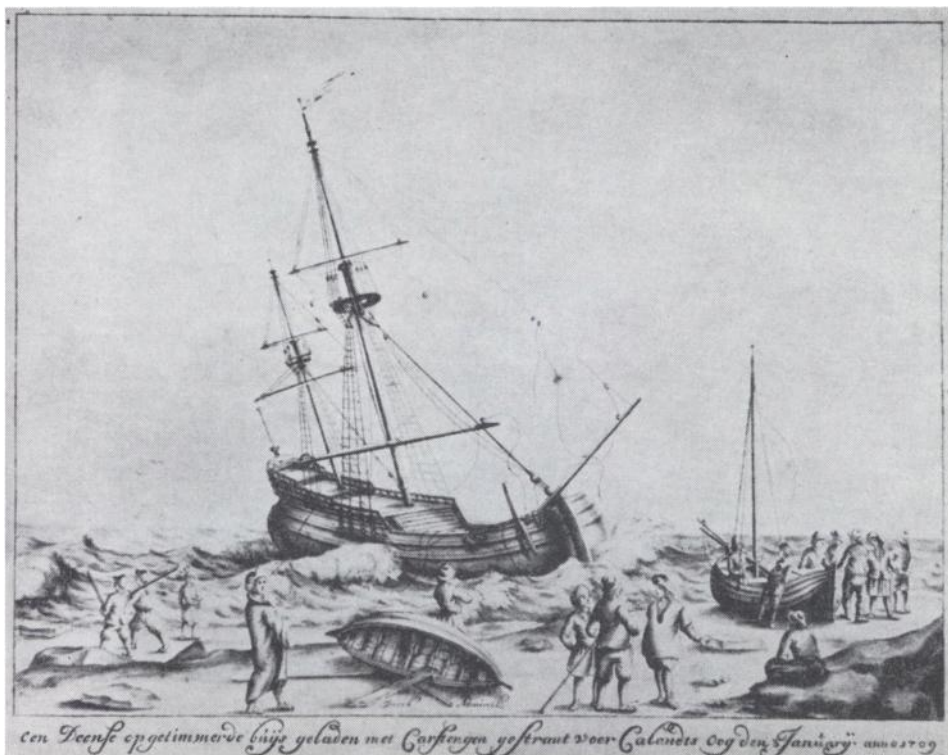

En dansk orlogseskadre blev i april 1770 udiset af Københavns havn for at demonstrere mod sørøverne i Algier. Man bearbejder den svære is med økse og sav og skubber isflagerne tilside med hager og spyd, mens nyfigne tilskuere til fods eller i slæde lader sig traktere af sælgekoner med drikkevarer og brød i store kurve. – Maleri af P. Cramer (?), Handels- og Søfartsmuseet. P. Friedrich fot.

ikke afmærkede. For eksempel forliste ostindiefareren „Oldenborg“ i 1677 under Læsø med et tab af 200 menneskeliv. På fremmede kyster „blev“ (strandede) også nogle af skibene, men de fleste vendte dog hjem i behold.

Sørøvere betød også en konstant fare. I Sundastrædet og Kinasøen, i Vestindien, ja såmænd også i de europæiske farvande, lurede de på skibene. Langfarerne var dog i reglen sværtbevæbnede og mandstærke nok til at kunne bide godt fra sig. I krigstider kunne det dog knibe med at klare sig over for store kaperskibe. Kaperiet var et af de krigsførende magter godkendt sørøveri, og kaperne tog det ikke så nøje med ven eller fjende, når de var på jagt efter priser. Mest frygtet var de „tyrkiske“ sørøvere, som sværmede ud fra Nordafrikas muhamedanske stater. Havde disse „barbaresker“ held med sig til at erobre et skib, blev de „vantro hunde“ enten myrdet eller gjort til slaver. Nogle få af dem blev efter lange tider løskøbt; foran kirkerne i Danmark og Norge var der sat bækkener til indsamling af bidrag til de høje løsepenge. De fleste kom dog aldrig tilbage fra slaveriet. Først da Danmark i 1700 årene gik ind på at betale ublu årlige tribut-

I det daglige spillede småskibene en større rolle end de store kompagniskibe, der fór på Ostindien, Kina og Vestindien. De mindre sejlskibe gik i indenlandsk, de større i europæisk fart. En dansk „bysse“ strandede i januar 1709 ved Kallensoog i Holland lastet med træ. Byssen var oprindeligt en hollandsk skibstype, rundgattet og fyldig i skroget, med en stormast og en lavere agtermast. Den målte 20–30 læster (40–60 tons). – Samtidig tegning af hollænderen Jacob Admiraal i Handels- og Søfartsmuseet.

ter, „presenter“ kaldet, til disse staters despotiske herskere, hørte overfaldene op. Skibe, der fór på Middelhavet, måtte da være forsynet med specielt søpas for at undgå opbringelse.

Eventyrlysten var en af de drivfjedre, som lokkede sømændene ud. Nogen særlig romantik har der dog ikke været over det hårde og ubarmhjertige dagligliv til søs, og det er et spørgsmål, hvor meget folkene fik lov til at se og opleve, når de kom til de fremmede steder. Skibene lå på reden, da der ingen steder var havne, og ret mange landgangsture blev det i reglen ikke til for mandskabet, selv om de blev liggende der i måneder, udsat for tropevarme og svære dønninger. Nogle af folkene blev om bord fra de forlod hjemlandet til de kom tilbage igen. Men kom de i land, har oplevelsen af de fremmede folkeslag, deres liv og skikke, deres bo-

I hjemlig fart

liger og byer, naturen, dens yppighed og dens farer, gjort et uudsletteligt indtryk på dem. For dem alle var det dog en glæde, når de kunne lette anker for at vende hjem til „patriam“. Hjemrejsen kunne ikke gå hurtigt nok. Officererne behandlede søfolkene meget mildere, jo nærmere de kom hjemmet, og de følte sig rige med den opsparede hyre i vente ved afmønstringen. De gifte søfolk glædede sig til at komme hjem til kone og børn, som de havde undværet så længe, og de ugifte drømte om alle de herligheder, der ventede i havn, piger og brændevin. Det er nok ganske typisk, hvad Arni Magnusson fortæller: folkene fik rigeligt med brændevin det sidste stykke vej og var halvt berusede hele tiden; de lå på dækket som hunde af glæde og tænkte kun på København og de smukke piger. Efter hjemkomsten tog de deres silke- og fløjsklæder på og gik i land. Magnusson selv tog ophold hos bager Rasmus i Laksegade, den ypperste horevært i hele byen. Der var tre musikanter og dans nat og dag, drik og udsvævelser. Intet under, at hyren var opbrugt efter seks ugers forløb. Så var der ikke andet at gøre end at tage en ny hyre. Mange har sikkert som han nydt en kort stund i sus og dus indtil lommen var tom.

Lige så meget der er fortalt om de lange rejser, lige så lidt meldes der i samtidens dagbøger og levnedsskildringer om den hjemlige fart i de nord- og vesteuropæiske farvande. Der stod ikke så megen glans over den. Fartøjerne var mindre end langfartens store kompagniskibe, besætningsantallet var beskedent. Arbejdet var et stadigt slæb med evig ladning og losning. Navigationen og manøvreringen i de farlige farvande stillede også store krav til folkene.

Man lagde i reglen ud omkring 1. marts, når isen var gået af vandene, og så sejlede man til hen i november, når vinterstormene satte ind. Om vinteren lå skibene oplagt i den hjemlige havn, hvis de da nåede at komme hjem; ellers måtte de søge vinterhavn i det fremmede. Hyrerne var små, og der var ikke lejlighed til at tjene ekstra som på de oversøiske farter, derfor var det de flestes drøm at komme ud med en langfarer. En del folk, særlig fra øerne langs hertugdømmernes vestkyst, drog om foråret til Holland eller Hamborg, hvorfra de så gik på robbe- eller hvalfangst til Grønland, dvs. i Det nordlige Ishav. Robber er sæler og hvalrosser. Folkene var ikke på fast månedshyre men sejlede på part, således at de lønnedes efter, hvor heldig fangsten havde været. Det kunne betyde, at de kom ludfattige hjem, men også at de kom hjem med en pæn fortjeneste.

De fleste danske søkøbstæder havde en talrig koffardiflåde, men skibene var meget små, egnede til at bringe de lokale varer, såsom korn, kvæg, fedevarer, fisk, kalk, sten, brænde osv. til det hjemlige bestemmelsessted. Større skibe gik i trælastfart mellem Norge og England, og nogle hentede vin og salt i Frankrig og Portugal.

I hjemlig fart

Selv om statsmagten ved lovpåbud og privilegier gjorde alt for at koncentrere skibsfarten i købstæderne, kunne den ikke holde en helt ulovlig og vidt udbredt bondesejls nede. I mange egne af landet byggede den stedlige befolkning småfartøjer, tit på stranden. Kapitalen fik man på den måde, at der dannedes partsrederier, dvs. hvem der havde lidt sammensparet kapital tilovers, købte en part, f. eks. $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, ja op til $\frac{1}{64}$ eller $\frac{1}{96}$, i et skib. På den måde blev hele befolkningen på stedet, fra præsten til bonden, fra den menige sømand til tjenestekarlen, personligt interesseret i skibsfart. Partsejerne fik overskuddet til deling, hvis der var noget, eller de måtte betale underskuddet. Forliste skibet, tabte de deres penge, da det sjældent var forsikret.

Fra fiskerlejerne ved den åbne strand i Vendsyssel og Vestjylland foregik en livlig „skudehandel“ på Norge; Ærø, Tåsinge, Thurø og hele Svendborg egnen skabte en anselig flåde i fart på Østersø havnene; Nordhallands bønder havde en blomstrende handel tværs over Kattegat, osv. Om marstalskipperne fortæller magister Dyssel i 1700 årene: „En dag at ligge stille er for dem en stor plage. Deres skibe er snilde, sikre, og folket rette søhaner. Når andre stæders skibe er aftaklede, løber marstallerne for fulde sejl, og når en anden skipper skal først i magelighed drikke sin the og spise sin frokost, før han letter, så sejler ærøboen på et stykke ost og brød eller en pipe tobak.“ Vovemod og gnieragtig påholdenhed er et kendetegn for småskibssøfarten, og heri ligger en ikke ringe del af dens økonomiske og maritime fremgang.

Den fundamentale forskel i kårene om bord på langfarerne og de hjemlige skuder kan bedst måles ved at betragte sølovene. Mens det var orlogsflådens grumme bestemmelser, der stort set gjaldt for kompagnifarten, møder vi en ganske anden ånd og tone i Frederik 2.s søret fra 1561, som næsten uændret overtoges i Christian 5.s Danske lov, 4. bog (1683). Denne søret er bestemt for den hjemlige søfart og giver på klar måde bestemmelser om forhyring af folkene, deres retigheder over for skipper og reder, deres kost og hyre, behandlingen af dem; endvidere om befragtning, losning, ladning; om uheld undervejs: kollision, stranding og forlis, om vrage og bjergning. De straffe, der trues med, er i de fleste tilfælde hyrefortabelse eller bøder. I særlig alvorlige tilfælde kan der dog straffes med fængsel. Kølhaling nævnes én gang (for den sømand der lader sig forhyre til en højere stilling, end hans dygtighed er til), og livsstraf et par gange (hvis en styrmand eller lods sætter skibet på grund, samt i tilfælde af mytteri). Ellers er loven langt mere nøgtern og menneskelig end de drabelige søartikler.

Der har ikke været så megen dramatik over den hjemlige sejlads som over den lokkende fart i det fjerne. At de unge søfolk længtes efter at komme ud, er forståeligt. Var der ikke hyre at få på de danske langfarere, måtte de blive hjemme, medmindre de ville stikke af, hvad der var strengt forbudt; sømændene var

stavnsbundne, omend på en friere måde end bønderne. Kongen havde altid brug for mandskab til orlogsflåden, derfor var der dødsstraf for at rømme af lande eller fra danske skibe i udlandet. Ikke desto mindre stak tusinder af søfolk af. Det var især Holland der trak; fra Amsterdam gik en mængde søfolk fra Danmark og Norge ud med de hollandske ostindiefarere. Selv om den danske konge lige så regelmæssigt hvert år pardonnerede de rømte søfolk, hvis de blot ville vende tilbage, som han truede dem med dødsstraf, var der vel kun et fåtal, som kom hjem igen. Mange satte livet til, men ikke så få slog sig ned i det fremmede.

En ting havde søfolkene derhjemme dog forud for deres kammerater på langfart: de var ikke så lang tid ad gangen væk fra deres familie. Arni Magnusson fortæller, at det var almindeligt, at en sømand kunne være borte fra sin kone i 10–12 år; han sendte hende blot engang imellem et brev, at han var levende endnu. For sømandshustruen var det et stort problem, når manden var borte; selv om han måske regelmæssigt sendte hende penge, savnede hun ham dog. Men ofte måtte hun lide nød, hvis han intet sendte. Så måtte hun selv klare tilværelsens økonomiske spørgsmål. Selv om mangan sømandshustru havde ben i næsen, kan man dog forestille sig, hvilket unormalt liv hun førte, hvor meget hun længtes efter sin mand, og hvor ivrigt hun ventede på et livstegn fra ham undervejs. Det var også hende, der havde hele ansvaret for børnenes opdragelse og ofte måtte sørge for mad og klæder til dem. De kendte ikke deres far, når han en sjælden gang kom hjem, og hans besøg resulterede mest i, at konen ventede et nyt barn, når han drog af sted igen. Men det måtte hun selv klare.

Så var det dog bedre, når manden i hvert fald var hjemme om vinteren, mens hans skib var oplagt. Sømanden kunne selvfølgelig ikke holde ferie i denne tid, – det rakte hyren ikke til. Han måtte tage de småjob, der bød sig, f. eks. som sjover ved tilfældigt arbejde, med at reparere sejl eller arbejde på et skibsværft, måske tærsk hos bønderne og save brænde, eller fiske lidt. På Fanø bandt søfolkene uldne strømper og vanter; de samledes om aftenen i „råd“ og strikkede i hyggeligt samvær, mens de berettede om deres mer eller mindre usandsynlige oplevelser, sang sømandssange og fortalte skrøner. Kongen havde ved lov givet sine søfolk tilladelse til at ernære sig frit som småhandlende og håndværkere uanset andres privilegier; f. eks. måtte de optræde som musikanter og spille ved fester, bryllupper o. lign.

Selvfølgelig blev der også tid til at more sig lidt i vinterens løb. Der var tit kortspil og drikkegilder om aftenen for de ældre. De unge holdt legestue, og de ugifte benyttede lejligheden til at finde en pige, som de kunne gifte sig med. De havde ikke megen tid, før de igen skulle ud, så det skulle helst gå hurtigt. Søfolkene var mere estimerede blandt pigerne, i hvert fald i de udprægede søfartsegne, end de mere tunge bondesønner, så de havde ikke svært ved at finde en hjertenskær. Hun

vidste i reglen, hvad hun gik ind til som sømandskone, men sådan skulle det nu være. Undertiden kunne der blive slagsmål om pigerne, især når søfolkene havde fået for meget at drikke, hvad der ikke sjældent skete, men en gammel skippers nærværelse var tit nok til at dæmpe gemytterne, så stor var autoritetstroen.

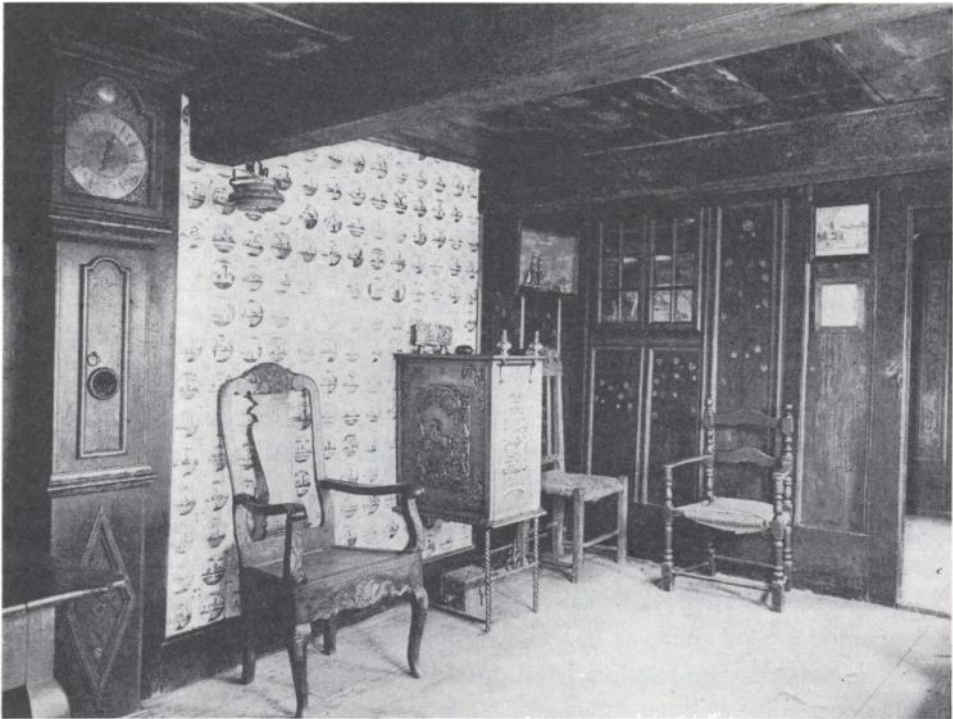
I juletiden holdtes der mange julestuer, hvor de unge kom sammen, og til fastelavn, kort før sejladsen begyndte, arrangerede søfolkene, især i byerne, bådeoptog med udklædte figurer og måske endda dystløb, en lille rask og kold turnering i den isfyldte havn. De indtiggede penge gik til en herlig fest bagefter.

Et af de store lyspunkter i vinterens mørke tid var det årlige skipperbal. I mange byer havde skipperne dannet et lav, således i Flensborg (ca. 1400), Sønderborg (1500 årene), København (begyndelsen af 1600 årene), Kerteminde (1737). Når skipperlavet holdt sin årlige fest med lavsmøde, spisning, punchegilde og bal ovenpå, var der fest i byen. Skipperdøtrene morede sig, og mange af de præsentable unge søfolk fik lov til at være med. I de små samfund kendte man jo hinanden.

Skippernes huse var i reglen velbyggede og velholdte. Ingen var i tvivl om, at her boede søens folk. En vindfløj som et skib, en sandstenstavle med et udhugget fartøj, et anker og nogle konkylier i haven, måske en gallionsfigur eller et navnebræt vidnede derom. Hvalfangerkommandørernes haver havde gærdestolper og portaler af hvalben og hvalkæber. Indvendig var der rent og pænt. Gulvet var propert som et skibsdæk, og møbler og husgeråd gav udtryk for velstand og forbindelse med den store verden. Langs ydermurene var stuens vægge tit beklædt med hollandske fliser; under loftet hang et sladrekompas som om bord i kahytten og på væggen et „portræt“ af kaptajnens skib ved siden af en oktant og den lange søkikkert. I skabe og på hylder stod fajancekrus hjembragt fra England og måske ostindisk porcellæn fra Kina. Der var talrige kurioser: konkylier, savfisketænder, skildpaddeskaller, kokosnødder, kryddernellikeæsker, koraller, våben fra fjerne lande. På gulvet stod en kinesisk kamfertræskiste. Sengene var alkovesenge, som mindede om de faste køjer om bord.

De jævne søfolk boede selvfølgelig langt fra så fint. De skilte sig næppe ud fra proletariatet; deres økonomiske evner var små og deres muligheder for at forbedre dem i reglen også. Man tør dog tro, at søfarten har sat sit præg på dem, så deres levevis alligevel har været påvirket af det, de har set og lært i det fremmede.

Så længe søfolkene var unge og stærke, kunne det gå, men de blev tidligt gamle. Med 40 år var der ingen der ville hyre dem, hvis yngre folk kunne fås. Det hårde liv tog på dem, de fik gigt og var måske endda mærket af eftervirkningerne af feber og skørbug. Deres alderdoms lod var trist, for ingen havde brug for dem mere. Mange strejfede om som betlere og led nød. De måtte være lykkelige, hvis

Gulvet i sømandens stuer var skuret som et skibsdæk; nautiske instrumenter, skibsbilleder og ting hjembragt fra fremmede lande bidrog til at give dem et maritimt præg. I denne gård fra Rømø levede en kaptajn, der drev hvalfangst under Grønland sammen med hollænderne, mens hans kone passede landbruget hjemme. Hollandske fliser og frisiske armstole viser tilligemed sladrekompasset under bjælken og „skilderimodellen“ af hans skib, at denne „kommandør“ – som hvalfangst-kaptajnerne kaldtes – har været viden om. – Frilandsmuseet ved Sorgenfri.

de kunne få et arbejde som medhjælpere ved fiskeriet, i havnen, måske som lods, hos en sejlmager eller på et skibsbyggeri. Der var kun få sømandsstiftelser og ingen aldersrente. I flere byer var der dog oprettet hjælpe-kasser, som efter beskeden målestok understøttede fattige gamle søfolk. Ved havnen var der fattigbøsser opstillet, hvor lykkeligere sømænd, som kom hjem i god behold fra rejse, i taknemmelighed derover kunne lægge en skilling til deres nødlidende kammerater. De bøder, som betaltes om bord, gik også til dette formål, og tit stod der indsamlingsbøsser på skibene.

Den fattige begsnude kunne undertiden ønske, at han var død en rigtig sømandsdød, inden han blev aflægs, men normalt ville sømanden dog helst overleve og dø derhjemme. På Før sagde man, fortæller Eschels, når en sømandsgrav blev gravet: han er en heldig sømand, som kan blive begravet på kirkegården. – Strandvaskerne var ikke så heldige. De blev kulet ned i stranden, og mange fortællinger

gik om, hvordan deres genfærd overfaldt uskyldige forbipasserende om natten for at formå dem til at begrave sig i indviet jord.

Skippernes begravelse foregik med en smuk ceremoni. I reglen var skipperlavet samtidig ligbærerlav, og medlemmerne bar deres døde broders kiste, dækket med Dannebrog, på skulderen til graven med bedemanden i sin lange sorte kappe i spidsen og lavets florumvundne fane derefter. På flere sømandskirkegårde, ikke mindst på vestkystøerne, ser man stadig en statelig samling gamle sømandsgravsten, ofte med afbildninger af skibe, ankre, hvalfisk m. v., og med indskrifter, der i korte træk beretter om skipperens sømandsliv.

Selv om Danmarks indsats på verdenshavene havde været umulig uden sømanden, var han trods sin dygtighed og sit vovemod dog kun lidet estimeret blandt pæne folk. Han stod uden for rangklasserne og blev anset for at være drikfældig, sanselig, rå, uoplyst og letsindig. Det vidste han godt, og han fandt sig i reglen uden at protestere – og hvem havde troet ham? – i sit ufortjent dårlige ry. Han lystrede autoriteterne, om end knurrende. Skibet og dets af forholdene betingede samfundsorden og regimente var en hel anden verden, end landkrabber nogen sinde forstod; her var han tryk og følte sig suveræn. Her kom hans evner til udfoldelse, her viste han hvad han duede til, men det var der ingen i land, der anede noget om.

Trods alle farer og savn forekom han sig friere og vel inderst inde også lykkeligere end mangan én på den sikre landjord, der var bunden til sin hjemstavn og sit værksted. Han var verdensborger i kraft af sin håndtering. Johannes Ewald forstod hans psyke – om ikke hans sprog –, da han lod ham synge i sit skuespil „Fiskerne“ 1779:

Han sadler dristig havet op,
så snart hans hjerte lyster,
og rider høj på bølgens top
i trav og susende galop
til guldbestrøede kyster.

HENVISNINGER

Følgende *forkortelser* er anvendt ved henvisning til benyttet litteratur og utrykte kilder; enkelte, der er udeladt, findes i den af Dansk historisk fællesforening udarbejdede forkortelsesliste, *Fort Nut* 1960 47 ff.

Abrh Lehn Abraham Lehns indtægts- og udgifts bog 1718–80, udg Kirsten Bendixen, Kbh 1964. *Ahlefeldt* Ditlev Ahlefeldt: Erindringer 1617–60 ved Louis Bobé, Kbh 1922. *Anna Sophie* Dronning Anna Sophie, Kbh 1951. *A P Køge* Anders Petersen: Kjøge Byes Historie, Kbh 1888. *Ark Mus* Fra Arkiv og Museum 1899 ff. *Arv og Eje* Årbog for dansk kulturhistorisk museumsforening 1956 ff. *Atlas Borup* Axel Steensberg: Atlas over Borups agre 1000–1200 e. Kr., Kbh 1968. *Bang Præsteg* Vilh. Bang: Præstegaardsliv i Danmark og Norge i Tidsrummet fra Reformationen til det 17. Aarh.'s Slutning, Kbh 1891. *Berntsen* Arennt Berntsen: Danmarckis oc Norgis Frugtbar Hertilighed, Kbh 1656. *Besæt Tist* Anders Bæksted: Besættelsen i Tisted 1696–98 I–II, Kbh 1959–60. *Bircherod* Uddrag af Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger i Aarene 1658–1708, ved C. Molbech, Kbh 1846. *B L Gl Dage* H. C. Bering Lisberg: Fra gamle Dage, Kbh 1899. *B L Kunstkamm* H. C. Bering Lisberg: Fra vore Museers Barndom, Kunstammeret, dets Stiftelse og ældste Historie, Kbh 1897. *Blomb Fåborg* Aage Fasmer Blomberg: Faaborg By's Historie I–II, 1955–56. *Boesen Sølv* Gudmund Boesen og Chr. Bøje: Gammelt dansk sølv til bordbrug, Kbh 1958. *Borberg* L. P. Borberg: Slægtebog over Familien Borberg, Skive 1944. *Brahe Regnsk* Sophie Brahes Regnskabsbog 1627–40, ved Henning Paulsen, Viborg 1935. *Brunsmænd* J. Brunsmænd: Et almindeligt og stedsevarende Kalender, Kbh 1688. *Bruun Kbh* Carl Bruun: Kjøbenhavn I–III, Kbh 1887–1901. *Budst* Budstikken, Årbog for Dansk folkemuseum og Frilandsmuseet, Kbh 1951 ff. *Båreprøven* Villads Christensen: Baareprøven, Kbh 1900. *Chr 4 Breve* Christian den Fjerdes

egenhændige Breve, ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia, Kbh 1878–91. *Chr 5 Breve* Prins Christian V.s breve I–II, Kbh 1952–56. *Clem Bulh* Mogens Clemmensen: Bulhuse, Studier over gammel dansk Træbygningskunst I–II, Kbh 1937. *Computus* Nils Lithberg: Computus udg Sam Owen Jansson, Sthlm 1953. *Da Gl LandskLove* Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk ved Erik Kromann og Stig Juul, I–III, Kbh 1945–48. *Da Hed* De danske Heder ved E. Struckmann, K. Jessen og F. Hjerl-Hansen I–II, Kbh 1943. *Da Kanc* Danske kancelli. *Da Mag* Danske Magazin 1745 ff. *Da Måskr* Dansk Maanedsskrift 1855 ff. *Da Saml* Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie, 1865 ff. *Da Statist* V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik I–V + Supplbd., Kbh 1885–91. *DFS* Dansk folkemindesamling. *E A Klædedr* Ellen Andersen: Danske bønders klædedragt, Kbh 1960. *Edv Holm* Edvard Holm: Danmarks-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 I–II, Kbh 1885–86. *Elias Kol* P. Eliassen: Historiske Strejftog i Kolding og Omegn, Kolding 1923. *Ellekilde Jul* H. Ellekilde: Vor danske Jul, Kbh 1943. *En kamp for livet* F. Askgaard og G. Olsen: En kamp for livet, Kbh 1959. *Erasm Rott* Erasmus Roterodamus De civitate morum puerilium libellus, Om Høfviskhed i Børnesæder, Hafnia 1623. *ErhvHist årb* Erhvervshistorisk årbog 1949 ff. *Extr M Rel* Extraordinaires Maanedlige Relationer 1672 ff. *Extr Rel* Extraordinaire Relation 1722 ff. *Fab Y* Jacob Fabricius den Yngres optegnelser 1617–44, ved A. Andersen, Tønder 1964. *Farstrup* Dagbog fra det 16de, 17de og 18de Aarhundrede af Mads Pedersen Farstrup og Lauritz Axelsøn, ved Ignatius Becher, Aalborg 1813.

Henvisninger

- Feilberg Ordb* H. F. Feilberg: Bidrag til en ord-bog over jyske almuesmål I-IV, Kbh 1886-1914. *Fester og Højtider* J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage I-II, Kbh 1928-33. *Fest og Glæde* Danmark i Fest og Glæde ved Jul. Clausen og Torben Krogh, I-II, Kbh 1935. *Festskr Jur Eks* Festskrift . . . Tohundredaarsdagen for Indførelse af den juridiske Eksamen, Kbh 1936. *Fink Udsk* Troles Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh 1941. *Fiske Bog* En liden artig oc konstrijg Fiske-Bog, Kbh 1649. *Fogtman* L. Fogtman: Kgl Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge 1660-1865, Kbh 1806-71. *Folkemål* Danske Folkemål. *Fussing Herm* H. H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, Kbh 1942. *Fussing Stj* H. H. Fussing: Stiernholm Len 1603-1661, Kbh 1951. *Fy Hjemst* Fynsk Hjemstavn 1928 ff. *Fy Mi* Fynske minder 1951 ff. *Fy Saml* Samlinger til Fyens Historie og Topografi, 1861 ff. *Garde Dug* Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsdugge fra 16. og 17. årh., Kbh 1961. *Gerner Hesiod* Henrich Thomassøn Gerner: Hesiodi Dage eller Rijnstock, Kbh 1670. Ny udg ved H. Ellekilde, Kbh 1942. *Gersdorff* Gersdorffs dagbog, Ny kgl saml 1099, 4°, Kgl Bibl. *G H Degnen* Georg Hansen: Degnen, Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie, Kbh 1944. *G H Præsten* Georg Hansen: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede, Kbh 1947. *Gissel Landg* Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland, Kbh 1968. *Glamann Bryg* Kristof Glamann: Bryggeriets historie i Danmark, Kbh 1962. *Gl By* Købstadmuseet „Den gamle by’s“ årbog 1927 ff. *Gl Dage* H. P. Hansen: Fra gamle Dage II, Herning 1925. *Greg Messe* H. V. Gregersen: Messe og marked. Det landskendte Klipleve marked, Tønder 1955. *Grüner Nielsen Læs* H. Grüner Nielsen: Læsøfolk i gamle Dage, Danmarks Folkeminder 29, Kbh 1924. *Grønlund* David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker, Viborg 1780. *Hammerich Dom* Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden, Kbh 1931. *Hand Sø Mus Arb* Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg årbog 1942 ff. *Happelius* E. G. Happelius: Relationes Curiosæ, Hamburg 1683. *Hard Mål* P. Skautrup: Hardiske mål II, 1, Århus 1942. *Hastrup Landsb* Frits Hastrup: Danske landsbytyper, Århus 1964. *Hatt Olda* Gudmund Hatt: Oldtidsagre, Kbh 1949. *Haugner Naksk* C. C. Haugner: Nakskov Købstad, Nakskov 1918. *Hist Medd Kbh* Historiske Meddelelser om København 1907 ff. *Historikergruppen* Historikergruppens Danmarkshistorie I-II, red Ib Koch-Olsen, Johan Hvidtfeldt og Axel Steensberg, Kbh 1950-51. *Hist T* Historisk tidsskrift 1840 ff. *Hjelh Falst* H. Hjelholt: Falsters Historie I-II, Nykøbing F 1934-35. *Hj N Bager* H. Hjorth-Nielsen: Københavns Bagerlaug, Kbh 1933. *Hj N Slagt* H. Hjorth-Nielsen: Københavns Slagterlaug 1451-1926, Kbh 1926. *H Matth Torv* Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, Kbh 1922. *Holb Epist* Ludvig Holberg: Epistler, udg af F. J. Billeskov Jansen I-VIII, Kbh 1944-54. *Holl-Dan* Holland-Danmark red af K. Fabricius, L. L. Hammerich og Vilh. Lorenzen, I-II, Kbh 1944. *H P H Brød* H. P. Hansen: Bondens Brød, Kbh 1954. *H P H Festskr* Festskrift til H. P. Hansen Herning, red P. Skautrup og Ax. Steensberg, Århus 1949. *Huitfeldt Arild* Huitfeldt: Danmarckis Riges Krønicle I-II, Kbh 1650-52. *Hush Cal* Huusholdnings Calender, Kbh 1633. *Hus Tavle* R. Hanssøn Reravius: Hus-Taffle, Helsingborg 1639. *Hübertz Årh* J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, Kbh 1846. *Højesteret* Højesteret 1661-1961 I-II, Kbh 1961. *Højrup Sørb* Ole Højrup: Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646-1731 I-II, Kbh 1963-68. *Håndb LokHist* Håndbog for danske lokalhistorikere, red af Johan Hvidtfeldt, Kbh 1952-56. *Ingerslev V.* Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen indtil Aar 1800, Kbh 1873. *Iuul Fællig* Stig Iuul: Fællig og Hovedlod, Kbh 1940. *Iuul Kodifik* Stig Iuul: Kodifikation eller Kompilation, Kbh 1954. *Iuul L og R* Stig Iuul: Lov og Ret i Danmark, Kbh 1942. *Iuul Torb Oxe* Stig Iuul: Nogle retshistoriske Bemærkninger til Dommen over Torben Oxe, Smaaskrifter tilegnede Professor Aage Friis, Kbh 1940. *Jacobsen Domme* J. C. Jacobsen: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans, Indledning og Kommentar, Kbh 1966. *Jacobæus Fam* Holger Jacobæus: En lærd Families Liv og Livsvilkaar i det 16. og 17. Aarh., Kbh 1931. *Jacobæus Rejse* Holger Jacobæus’ Rejsesbog 1671-92, udg af V. Maar,

- Kbh 1910. *J A Hors* Jacob Albrethson Horsens: En Kaart Vnderuisning om Borne Tuct, Kbh 1607. *Jammersm* Leonora Christiana Ulfeldts Jammersminde, udg af S. Birket-Smith, 3. udg, Kbh 1885. *Johnsson Landef* J. W. S. Johnsson: Lidt om Landefarerne og Lægernes Reklame i ældre Tid, Kbh 1914. *Jordfordeling* C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, Kbh 1951. *Jydepotten* Andreas G. Jensen: Jydepotten, Kbh 1924. *Jy Saml* Samlinger til jysk Historie og Topografi, 1866 ff. *Kamp Forbryd* Kampen mod forbrydelsen I–III, red L. Beckman og H. Petersen, Kbh 1951. *Kanc Brevb* Kancelliets brevboer ff, Kbh 1885 ff. *Kbh Bopl* København fra Boplads til Storby I–II, red Harald Jørgensen, Kbh 1948. *Kbh Dipl* Københavns Diplomatarium, udg O. Nielsen, Kbh 1872–80. *Kbh SI Skrd* Københavns Slagterlaugs Skraa. *Kgl Bibl* Det kongelige bibliotek. *Kgl Kamm* Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik IIIs og Christian Vs Tid, udg ved E. Marquard, Kbh 1918. *Kinch* J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 1536–1660, Odder 1884. *Kirkehist Saml* Kirkehistoriske Samlinger 1849 ff. *Kjær Grubbe* Severin Kjær: Erik Grubbe til Tjele og hans tre Døtre, Kbh 1904. *Kjær Kult* Severin Kjær: Kulturbilleder I (En Trolovele, Jomfru Dorete Urne), Kbh 1899, II (Fra Vornedskabets Tider: Ridefoged Peder Hammer), Kbh 1900. *Kjær Stavnsb* Severin Kjær: Fra Stavnsbaandets Dage, Kbh 1888. *Kjær 200 år* Severin Kjær: For 200 Aar siden, Kbh 1903. *Klitg Nibe* C. Klitgaard: Nibe Bys Historie indtil 1728, Hjørring 1917. *Klitg Veje* C. Klitgaard: Vendsysselske Veje, Hjørring 1936. *Klitg Alb* C. Klitgaard: Aalborg Købmænd gennem 500 Aar, Aalborg 1931. *Klædedr Kavalk* Henny Harald Hansen: Klædedragtens kavalkade, Kbh 1954. *Koch Skole* L. Koch: Den danske Landsby-skoles Historie indtil 1848, Kbh 1882. *Kogebog* Kogebog indeholdendis et hundrede fornødne stycker, Kbh 1625 og fotografisk genoptryk af udg 1616, Århus 1966. *Kult Leks* Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, Kbh 1956 ff. *Kult Mi* Kulturminde, Kbh 1939 ff. *Kult Årsb* Kulturens årsbok, Lund. *Kaae Godsej* Alfred Kaae: Vestjydske godsejere og deres bønder, Ulfborg 1965. *LA Landsarkiv. Lahontan* Suite du voyage de l’Amerique ou Dialogues de Mr. le baron de Lahontan. Avec le voyage du même en Portugal et en Danemarc, Amsterdam 1704. *Larsen Rådsarist* Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de årh. I–II, Odense 1965. *Lassen Øde* Aksel Lassen: 1659 da landet blev øde, Kbh 1965. *Lauremberg* Hans Willumsen Lauremberg: Fire Skiæmpte Digte, 2. udg J. Paludan, Kbh 1889. *Lensregnskab* Antvorskov lensregnskaber afskrift ved Gunnar Knudsen, Nationalmuseets 2. afd. *L og A Askov* H. Larsen og S. Alkær sig: Askov i Malt Herred, Ringkøbing 1934. *L P Almue* Laurits Pedersen: Almueundervisningen i en dansk Købstad, Kbh 1909. *L P Helsingør* Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden 1426–1857, Kbh 1928. *Lütken Langel* Vilh. Lütken: Bidrag til Langelands Historie, Rudkøbing 1909. *Mansa Sygd* F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark, Kbh 1873. *Matth Bødd* Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, Kbh 1910. *Matth Gl Land* Hugo Matthiessen: Det gamle Land, Kbh 1942. *Matth Hærv* Hugo Matthiessen: Hærvejen, Kbh 1930. *Matth Jyde* Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde, Kbh 1939. *Matth Købst* Hugo Matthiessen: Den gamle Købstad, Kbh 1927. *Matth Snapst* Hugo Matthiessen: Snapstinget, Kbh 1946. *Matth Torv* Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, Kbh 1922. *Matth Vib* Hugo Matthiessen: Viborg-Veje, Kbh 1933. *Mejb Borg Huse* R. Mejborg: Borgerlige Huse særlig Kjøbenhavns Professor-Residentser 1540–1630, Kbh 1881. *Mejb Hof* R. Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof, Kbh 1882. *Mejborgs Saml* Samlingerne findes i *NM* 3. afd. *Mejb Slesv* R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarh. Bd. I Slesvig, Kbh 1892. *Mejer Kort* Johannes Mejers Kort over det danske Rige I–III, udg N. E. Nørlund, Kbh 1942. *Melchior Herl* H. B. Melchior: Historiske Efterretninger om den frie adelige Skole Herlufsholm, Kbh 1822. *Mem og Br* Memoirer og Breve, udg Julius Clausen og P. Fr. Rist, Kbh 1905 ff. *Mercurius* Den Danske Mercurius, Maanedlige Tidender paa Vers af Anders Bording, 1666 ff. *M S H Ribe* Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermannsen: Ribe Bys Historie 1660–1730, Kbh 1929. *Meyer Byl* Poul Meyer: Danske Bylag, Kbh 1949. *Michelsen Aalb* Niels Michelsen

Henvisninger

- Aalborg: Medicin eller Læge-Boog vdi fem smaa Bøger, Kbh 1633. *Michelsen Aalb Hush* Niels Michelsen Aalborg: Hussholdnings Calendar, Kbh 1632. *Mil tidsk* Militært tidsskrift. *Moder og Barn* J. S. Møller: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering, Kbh 1940. *Molesworth* Robert Molesworth: An Account of Denmark as it was in the Year 1692, London 1693. *Monrad* Johan Monrads Autobiografi, udg S. Birket-Smith, Kbh 1888. *Mosch* Hans Michel Moscherosch: Børne-Tucht, Kbh 1646. *Moth utr* Moths utrykte ordbogssamlinger, Kgl Bibl. *M Rel* Maanedlige Relationer, Kbh 1685-98. *Munch Købst* P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IVs Tid til Enevældens Ophør, Kbh 1900. *Mus Worm* Museum Wormianum, Amstelod. 1655. *Mygdal Amag* Elna Mygdal: Amagerdragter, Vævninger og Syninger, Kbh 1932. *Møller Folkedr* J. S. Møller: Folkedragter i Nordvestsjælland, Kbh 1926. *NatMus Arb* Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928 ff. *Nellem Ægtesk* J. Nellemann: Ægteskabsskilmisse ved Kongelig Bevilling, Kbh 1882. *Nic Amag* C. Nicolaisen: Amagers Historie I-III, Kbh 1907-15. *NM Nationalmuseet. Nr Sundby hist* Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie indtil 1701, Aalborg 1921. *Nyerup Fr III* R. Nyerup: Efterretninger om Kong Frederik III, Kbh 1819. *Ny Skild Kbh* Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1804-14. *Nystrøm Kom* Opr E. Nystrøm: Den danske Komedies Oprindelse, Kbh 1918. *Ogier* Charles Ogier: Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634, ved J. Clausen og P. Fr. Rist, Kbh 1914. *Ohrt Tryl* F. Ohrt: Danmarks Trylleformler I, Kbh-Kristiania 1917. *Olaf Bøss* Jon Olafssons Oplevelser som Bøsseskytte under Christian IV, udg J. Clausen og P. Fr. Rist, Kbh 1905. *Olaf O* Olaf Olsen: Christian IVs Tugt- og Børnehus, Hist Medd Kbh 1952. *Olrik Hels* J. Olrik: Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden, Kbh 1903. *Olsen Holbo* Gunnar Olsen: Kronborg vestre birk, Holbo hurred fra oldtiden til vore dage, Kbh 1961. *O N Holb Tid* O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, Kbh 1884. *O N Kbh* O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I-VI, Kbh 1877-92. *O N Kbh Fr* O. Nielsen: Kjøbenhavn under Kong Frederik IV, Kbh 1892. *Oppermann* A. Oppermann: Skovfyr i Midt- og Vestjylland, Det forstlige Forsøgsvæsen, Kbh 1922. *Ovtrup* H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn, Varde 1933-35. *Pasek* Stanislav Rosznecki: Polakkerne i Danmark 1659 efter Jan Paseks Erindringer, Kbh 1896. *Paulli Flor* Simon Paulli: Flora Danica det er Dansk Vrtebog, Kbh 1648. *Pedersen Matr* Henrik Pedersen: De danske Landsbyer fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688, udg Sv. Aakjær, Kbh 1928. *Perlestikker* Perlestikkerbogen, Nakskov-Præsten Anders Pedersen Perlestikkers Optegnelser og Regnskaber ved Hans Knudsen og Albert Fabritius, Kbh 1954. *Pers Hist T* Personalhistorisk Tidsskrift 1880 ff. *P J J Retshist* Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, Kbh 1940. *Pol Da* Politikens Danmarks historie, red John Danstrup og Hal Koch 1-14, Kbh 1962-66. *Postvæs* Det danske Postvæsen, Kbh 1924. *RA Rigsarkivet, Kbh. Rebolledo* E. Gigas: Grev Bernadino de Rebolledo, spansk Gesandt i Kjøbenhavn 1648-59, Kbh 1883. *Resen Vib* Resens Atlas, Viborg Bispedømme udg Chr. Behrendt og Gunnar Knudsen, Kbh 1934. *Ret Dom* V. A. Secher: Kongens Rettertings Domme 1605-1614 I-II, Kbh 1881-86. *Rockstroh* K. C. Rockstroh: Den nationale Hær I-II, Kbh 1910-16. *R P Kingo* Richard Petersen: Thomas Kingo og hans Samtid, Kbh 1887. *Rumpolt* M. Rumpolt: Ein new Kochbuch, Frankfurt a. M. 1587. *Schandrup* Jacob Knudsen Schandrup: Curieuse poetiske Skrifter, Kbh 1728. *Schlesw Holst Prov Ber* Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, 1787 ff. *Schmidt Gilder* Aug. F. Schmidt: Leksikon over Landsbyens Gilder, Kbh 1950. *Schmidt Hegn* Aug. F. Schmidt: Hegn og Markfred, Brabrand 1953. *Schmidt Julestue* Aug. F. Schmidt: Fra Julestue til Valborgblus. Gadebasse og Gadelam, Kbh 1940. *Schmidt Mors* Aug. F. Schmidt: Morsingboer i gamle Dage I-IV, Nykøbing M 1930-38. *Schmidt Old* Aug. F. Schmidt: Oldermand og Bystævne, Århus 1945. *Schoubye Tønd* Sigurd Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900, Århus 1961. *Schou Forord* J. H. Schou: Chronologisk Register over de kgl. Forordninger og Aabne Breve . . . 1670-1828, Kbh 1776-1828. *Schultz Da* Schultz' Danmarkshistorie I-VI, Kbh 1941-43. *Secher* Corpus Constitutionem Daniae 1558-1660, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, udg V. A. Secher I-VI, Kbh 1887-

1918. *Seidelin* Apotheker Claus Seidelins Optegnelser om sit Levned 1702–1782, Kbh 1915. *Sev Messekl* P. Severinsen: De rette Messeklæder, Kbh 1924. *SJy Årb* Sønderjyske årbøger 1891 ff. *Skautrup sproghist* P. Skautrup: Det danske sprogs historie I–IV, Kbh 1944 ff. *Skivebogen* Historisk Aarvog for Skive og Omegn, 1908 ff. *Skrubbeltrang Inderste* Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, Kbh 1940. *Skånlund* Optegnelser fra Christian Vs Tid af Matthias Skaanlund, Mem og Br XVII, Kbh 1912. *Smith Næstv* Otto Smith: Næstved 1135–1935, Næstved 1935. *S og W Sukker* P. P. Sveistrup og Rich. Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie, Kbh 1945. *Sorø Sorø* Klosteret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne, Kbh 1924. *Sperling* Otto Sperlings Selvbiografi 1602–73 ved S. Birket-Smith, Kbh 1885. *Spr Kult* Sprog og kultur 1932 ff. *Steenb Fredbg* Jan Steenberg: Christian IVs Frederiksborg, Hillerød 1950. *Steensberg B og V* Axel Steensberg: Bondehuse og Vandmøller, Kbh 1952. *Steensberg Bondegård* Axel Steensberg: Den danske Bondegaard, Kbh 1942. *Steensberg Bondemøb* Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, Kbh 1949, 2. Udg 1964. *Stoklund Landbyg* Bjarne Stoklund: Landbygninger indtil 1870. Danmarks bygningskunst, Kbh 1963. *Stuckenbergs Fængs* Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550–1741, Kbh 1893. *Suhms Nye Saml* P. F. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie, Kbh 1792–95. *Swane* Blade af en Familie-Krønike (Slægten Swane). Mem og Breve XXXIX, Kbh 1923. *Svensson folkdr* Sigfrid Svensson: Skånes folkdrakter, Sthlm 1935. *Sv L Bager* Svend Larsen: Odense Bagerlaug, Odense 1936. *Sv L Gråbr* Svend Larsen: Graabroedre Hospital og Kloster i Odense, Kbh 1939. *Syv Ordsp* Peder Syv: Almindelige Danske Ordsprog I–II, Kbh 1688. *Tageb Anhalt* Tagebuch Christian des Jüngeren, Fürst zu Anhalt, Leipzig 1858. *Thoms Holb* Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie I–II, Holbæk 1936–42. *T Ind* Tidsskrift for Industri 1900 ff. *Tingb Bare* Bare herreds tingbog, Riksarkivet Sthlm. *Tingb Faurds* Fauraas herreds tingbog 1629–38, Rigsarkivet Kbh. *Tingb Frost* Froste herreds tingbog, Riksarkivet Stockholm. *Tingb Gærds* Gærds herreds tingbog, Riksarkivet Sthlm. *Tingb Frost* Froste herreds tingbog, Riksarkivet Stockholm. *Tingb Faurds* Fauraas herreds tingbog 1629–38, Rigsarkivet Kbh. *Tingb Gærds* Gærds herreds tingbog, Riksarkivet Sthlm. *Tingb Hall* Albert Sandklef: 1500-talets halländska tingböcker, Lund 1959. *Tingb Herl* Herlufsholms birks tingbog 1616–19 og 1630–33, udg Karen Marie Olsen, Kbh 1954 ff. *Tingb Ons* Tingbog over Onsild herred, Landsarkivet Viborg. *Tingb S Dj* Sønder Djurs herreds tingbog, Landsarkivet Viborg. *Tingb Skast* Skast herreds tingbog 1636–40 ved Poul Rasmussen, Kbh 1954 ff. *Tingb Sok* Sokkelund herreds tingbøger 1621–22, 1625–36, udg O. Karup Pedersen og Karen Marie Olsen, Kbh 1956 ff. *Tingb Ås* Aasum herreds tingbøger 1940–48, udg Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, Kbh 1955–62. *Tolstrup Herl* Fl. Tolstrup: Det ældre Herlufsholm, Kbh 1965. *Topsøe-Jensen* T. Topsøe-Jensen: Ad hjulspor og landeveje, Kbh 1966. *Torna och B* Sven Dahl: Torna och Bara, Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860, Lund 1942. *Troels-Lund* T. F. Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, I–XIV, Kbh 1908–10 (5. udg 1968 ff). *T Søvær* Tidsskrift for Søværnen 1856 ff. *Turistf årb* Turistforeningen for Danmarks årbog. *Ugeskr Retsv* Ugeskrift for Retsvæsen 1867 ff. *Univ Sk Ann* Universitets og Skole Annaler, udg Laurids Engelstoft 1806 ff. *Val Forsn* Den valske Forsnider, Kbh 1676. *Vib Domb* Viborg landstings dombøger 1616, Viborg 1965. *Vid Vedt* Danske Vider og Vedtægter I–V, udg T. Søgaard, P. Bjerger og A. F. Schmidt, Kbh 1904–38. *Vildskud* W. Møllerup: Vildskud, Skizzer og Billeder fra Bylivet i Danmark i 18. Aarh., Kbh 1917. *Vrigny* Lacombe de Vrigny: Relation d'un Voyage en Danemarck a la Suite, Rotterdam 1707. *Våbenhist årb* Våbenhistoriske årbøger. *Wad Fyn* G. L. Wad: Fra Fyens Fortid I–IV, Kbh 1916–24. *Wad Herl* G. L. Wad: Herlufsholms to ældste Inventarer, Indbydelsesskrift, Næstved 1880. *Wad Herl Rekt* G. L. Wad: Meddelelser om Rektorerne paa Herlufsholm 1565–1878, Næstved 1878. *Weckerin* Anna Weckerin: En artig oc meget nyttelig Kogebog, Kbh 1648. *Werl Ant* E. C. Werlauff: Historiske Antegnelser til Holbergs Lystspil, Kbh 1858. *Widding Markf* Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, Kbh⁵₂ 1949. *Wolf Diar* Jens

Henvisninger

Lauritzson Wolf: *Diarium sive Calendarium*, Kbh 1648. *Wolf Encom* Jens Lauritzson Wolf: *Encomion Regni Daniæ*, Kbh 1654. *Wolff Journ* O. Wolff: *Journal for Politik, Natur og Menne-skekundskab 1794–1829*. *Worm Breve* Breve fra og til Ole Worm, udg H. D. Schepelern, Kbh 1965. *Worm Fasti* Ole Worm: *Fasti Danici*, Kbh 1626. *Zanzenberg Bgd* H. Zanzenberg: *Danske Bøndergaard*, Kbh 1925. *Æbeltoft hist* Poul Rasmussen og G. Albeck: *Ebeltoft Køb-stads Historie*, Ebeltoft 1951. *Æreboe* Rasmus Æreboes *Autobiografi 1685–1744*, udg G. L. Grove, Kbh 1889. *Oecon Nova* *Oeconomia nova* paa Danske, udg Jørgen Holst, Hafniae 1649. *Oehl Ungd* Oehlenschlägers *Ungdomserindringer*, udg ved L. Bobé, Kbh 1915. *Åbenrå Hist* *Åbenrå Bys Historie I–II*, Åbenrå 1961–67. *Aakjær Agermuld* Jeppe Aakjær: *Fra Agermuld og Hedesand*, Kbh 1930. *Aakjær Karupd* Jeppe Aakjær: *Langs Karupaaens Bred*, Kbh 1929. *Aakjær Konge* Jeppe Aakjær: *Konge, Adel og andre Sallingboer*, Kbh 1930. *Årb Bornh* Born-holmske Samlinger 1906 ff. *Årb Gl By* Køb-stadmuseet „Den gamle By“, årbog, Århus 1927 ff. *Årb Frdb* Fra Frederiksborg Amt 1906 ff.

Årb Hards Hardsyssels årbog, Kbh 1907 ff. *Årb Holb* Fra Holbæk Amt 1907 ff. *Årb Kbh* Fra Københavns Amt 1910 ff. *Årb Loll-Falst* Lolland-Falsters historiske Samfund Aarbog 1913 ff. *Årb Od As* Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1913–38. *Årb Oldk Hist* Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1866 ff. *Årb Præstø* Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog 1912 ff. *Årb Rand* Historisk Aarbog for Randers Amt 1907 ff. *Årb Ribe* Fra Ribe Amt 1903 ff. *Årb Sdrbg* Fra Als og Sundeved 1926 ff. *Årb Sorø* Aarbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1912 ff. *Årb Svendb* Aarskrift for Svendborg Amts historiske Samfund 1908–39. *Årb Thist* Historisk Aarbog for Thisted Amt 1906 ff. *Årb Vejle* Vejle Amts Aarbog 1905 ff. *Årb Vends* Vendsysselske Aarbøger 1915 ff. *Årb Ålborg* Fra Himmerland og Kjær herred 1912 ff. *Årb Årh St* Aarbøger udg af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1908 ff. *Årh Aarhus* gennem Tiderne I–IV, Århus 1939–41. *Årsb Geheim* Aarsberetning fra det kgl. Geheimearchiv I–VII, udg C. F. Wegener og A. D. Jørgensen, Kbh 1852–83.

OMGANGSSKIKKE

13 *Jy Saml* V 248 ff. *Da Måskr* II 1866 44 f 56 ff. 14 *Fab Y* 308 f. *Das berühmte Kakabille-bier aus Eckernförde*, Jahrb der Heimatgemein-schaft des Kr. Eckernförde (Th Thomsen) 1968 202 ff. 15 *Da Måskr* II 39. *Fab Y* 61 f. *Jens Steen Sehested*: *Det herlige og priisværdige Landskab Fyens billige Berømmelse*, 2 udg Kbh 1784 20. *Kult Mi* 1945–47 (Grüner-Niel-sen). Cit efter *Søren Povelsson*: *Prosodia Danica* 1671: „man har neppelig hinanden ret tildruk- ket, at der skulde jo et sangevers følges med“, et såkaldt „ærinde“ af en vise, 68 omtales et gilde o. 1700 hvorved blev udbragt 21 skåler. *Ogier*. 16 *Æbeltoft hist* 233 f. *Jy Saml* III 225 ff. *Bircherod* 412. *Besæt Tist* II 275. 18 *Biener*: *Borberg* 143 ff. *Vib Domb* 1616 290. *Bircherod*: Om dagbøger i egentlig forstand var der ikke tale, idet B. i 1660 kun var to år, hans optegnel-ser er en slags årbog sammenskrevet på grund-lag af gamle optegnelser, hans egne – og for de første drengæars vedkommende – andres erin-dringer jfr *Besæt Tist* I 37. *Vib Domb* 1616 229.

Båreprøven. 19 *Kjær* 200 dr 35 f. 20 *Kjær Grubbe* 314 ff. 21 *Jy Sml* VI 147 ff. 24 *L. P. Helsingør* II 155 ff. Buddinge: *Tingb Sok* 1630 241 244. 26 *Vanløse*: *Do* 1632 24 ff 32 50. 27 *Tingb Herl* 1633 209. Ørslev: *Kjær Kult* II 132 ff. 28 *Espinge*: *Tingb Frost* 9. 6. 1647 og 9. 2. 1648. *Tarup*: *Tingb Ås* 1641 112. 29 *Tingb Ons* 1685 bl 109 f. *Kalby*: *Tingb Herl* 1618 99 f. 30 *Do* 1617 45. *Højby*: *Tingb Bare* 3. 2. 1653. 31 *Kult Mi* 1939 (Hansen) 79. *Gentofte*: *Tingb Sok* 1629 121. *Lundtofte*: *Do* 1631 194 f 198 201. *Ferslev*: *Jy Sml* 3 rk I 406 f. 32 *Tingb Skast* 1640 317. *Lomme*: *Tingb Bare* 9. 2. 1654. *Lyne*: *Vib Domb* 1616 303. *Agri*: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 212. *Vordingborg*: *Kjær Kult* I 276 ff. *L. P. Helsingør* II 149 ff. 34 *M. S. H. Ribe* 95 f. *Grassatgang* se også *J. Hoffmeyer*: *Blade af Aarhus Bys Historie* I Kbh 1904–06 417. *Rugsække*: *Årb Sorø* 1943 80 f. *Øl*: *Tingb Ås* 1641 149. *Bårse*: *Kjær Kult* I 276 ff. 36 *Knudsby*: *Kjær Kult* II 104 f. *Lauremberg* 47 v 463–72. *SJy Årb* 3 rk I 1941 85 f. 37 *M. S. H.*

Henvisninger

Ribe 226. Anne Sophie: *Kult Mi* 1942-43 43 ff. Kortspil: *Fest og Glæde* II 165 f, udtrykket „dobel“ brugtes både om kortspil og terningspil. Trompetist: *Kult Mi* 1955 15 ff. Aalborg: *Jy Sml* 2 rk III 429 f. 38 *Jy Sml* VI 156 ff. Om Helsingør se *Årb Frdb* 1964 3 ff. Jfr *Årb Loll-Falst* 1915 50-81 og 1941 140 ff samt *Årb Sdrbg* XXIV 29 ff. 39 *Skånlund* 102 186 f 190 ff. *Jy Sml* VI 172 ff. Kalundborg: *Årb Holb* 1941 (Møller) 60. Søgiere: *Tingb Hall* 118 112 ff. 40 *Tingb Skast* 1638 153. *L og A Askov* 52, i nogle tilfælde kan inkonsekvenser skyldes, at tingskriveren har skrevet jeg for a og Eder for jer, ligesom han i distraktion kan være kommet til at skrive I i stedet for du. Væ: *Tingb Gærds* 20. 7. 1649 jfr *Tingb Faurås* 1629-38 279 (1631). *Tingb Skast* 1636 237 112 jfr 1639 161. Rode-næs: *Do* 1637 131. Biltoft: *Do* 1639 213. Ugelvig: *Do* 1639 145 f. Billumtarp: *Do* 1639 20 f. Rousthøje: *Do* 1638 81. *Æbeltoft hist* 231. *Nr Sundby hist* 95. Guds fred: *Vib Domb* 1616 186. Jerup: *Jy Sml* VII 114. 41 Varde: *Tingb Skast* 1640 36. Christian 4: *Fab Y* 121 f. Breve: *Skautrup sproghist* II 311 f. Jfr *Chr 4s breve* ny udg 1969 ff. *Fab Y* 5. 42 *Lindenow: Årb Holb* 1941 60 (Møller). Tyv og skælm: *Tingb Skast* 1640 262. *Tingb Sok* 1631 193 197. *Tingb Sdr Djurs* 1692-97 fol 44 a 100 a og 266 f. Kæltring: *Tingb Ås* 1642 256. 43 Jens Tyv: *Kjær Kult* II 141 ff. Hundsot: *Tingb Skast* 1640 263. *Kjær Kult* II 92. *Kjær 200 år* 260. Kastrup: *Kjær Kult* I 61. Utterslev: *Tingb Sok* 1626 198. *Do* 1625 134 188 ff. Ast: *Tingb Skast* 1636 153. Rakkerbaljen m. fl.: *L. P. Helsingør* I 394. 44 Kjøb-Kusse: *Tingb Skast* 1639 10 ff. Ladby: *Tingb Herl* 1630 17. Birkum: *Tingb Ås* 1648 257 269 272. Syd-sjælland: *Kjær 200 år* 226 f. Kalby: *Tingb Herl* 1618 95. 45 Horsefucker: *Tingb Sok* 1621 50. Horsens: *Jy Sml* 2 rk II 358 f. 46 Skandskriveri:

Wad Fyn II 392 ff. 47 *Tingb Faurås* 1629-31 27 ff. Skidenstræde: *Tingb Sok* 1632 245 ff. 48 Lyngby: *Tingb Sok* 1630 42 ff 51 f. 49 Baggesvogn: *Jy Sml* 5 rk V 43 f. *Jacobæus Fam* 80 ff. Rang: *Do* 87 f. Heldvad: *Fab Y* 32. Lerche: *Bircherod* 11. 4. 1661. 50 *Monrad* 13. Lintrup: *Kjær 200 år* 66 ff. 51 Gammelby: *Kjær Grubbe* 65 61 m. fl. 52 Søren Kusk: *Kjær Grubbe* 289. Hammer: *Kjær Kult* II 199 f. Skårup: *Tingb Sdr Djurs* 1692-97 fol 98 a 5. 8. 1692, gården havde i 1662 12 tdr Hk og beboedes en tid af en skriver fra Mariager kloster, død 1680, senere blev den delt i to bøndergårde, men da H. J. betegnes Sr og „til Skårup“, må gården endnu have været samlet og regnet for en proprietærgård. Ørekrænkelse: *Vib Domb* 1616 202. Lyngby: *Tingb Sdr Djurs* 19. 7. 1608. 53 Bækkeskov: *Kjær Kult* I 193 ff. Jomfrukro: *Do* 246. Visselbjerg: *Tingb Skast* 1638 153. Gudmor: *Kjær Kult* II 27. Bryllup: *Do* 265 f. Skarpretter: *Borberg* 144. Urne: *Kjær 200 år* 188. 54 *Kjær Kult* II 25 f 173. Dalby: *Kjær 200 år* 80. Ansager: *Jy Sml* I 324 f. Sunds: *Kult Mi* 1939 101 (Hansen). 55 Årestrup: *Meyer Byl* 110 jfr *Vid Vedt* III 280. Tjæreborg: *Tingb Skast* 1640 72 jfr 1636 1. Rosted: *Højrup Sørb* 117 122. 56 *Larsen Rådsarist* I 61 ff. *L og A Askov* 51 f. *Hard Mål* II 40 ff 52 ff. 57 Thestrup: *Jy Sml* 5 rk V 138 ff (Værnfeldt), se iøvrigt *Dansk biografisk Leksikon* samt *Rasmus Pedersen Thestrups Stambog* (Manuskript i Aalborg katedralskoles bibliotek, trykt i *H. A. Møller: Stamtavle over Slægterne Stampe og Thestrup, Brønderslev* 1910). Drostrup: *Aage Brask: Den skalkagtige Schade, Kbh* 1952 10 ff. Koksøl: *Max Rasch: Rittergut Koxbüll und die Geschichte der daraus hervorgegangenen Höfe Südergaarde und Koxbüll Ladegaard, Tondern* 1954 41 ff.

HØJTID OG FEST

Af samlede fremstillinger, der dog ofte dækker mere end tidsrummet 1620-1720 og medtager mere end det danske stof, kan nævnes: *Fest og Glæde* II, *Fester og Højtider*. Om enkelte fester og højtider se *Moder og Barn, Schmidt Julestue* og *Ellekilde Jul*. Et indtryk af selve tidsalderen fås i *Kjær Kult* I-II og en række dagbøger, der er udgivet, f. eks. *Bircherod, Sperling* og *Jam-*

mersm (henvisninger til *Jammersm* gælder 1900-udg.). Andre samtidsoptegnelser er blevet benyttet i afhandlinger og artikler, især i lokalhistoriske årbøger. Også tidens egen trykte litteratur, herunder kalendere og oplysende småbøger, er sidenhen genoptrykt i mere moderne tilegnelsesform. Dette gælder f. eks. *Gerner Hesiod. - 59* Kalenderberegning: *Lissa Borthy:*

En dansk billedkalender fra 1513, Folkeminder 12, 1966 57 ff. *Computus, Brunsmænd*. 60 *Worm Fasti* cap XI 22. Kalenderrevision: *Bircherod* 370. 61 Fastelavn 1700: R. W. Bauer: Calender for årene 601 til 2200 2. udg, Kbh 1961 9 og tavle 10 21. Beregningsvers: *Worm Fasti* 53, P. Brock: Rosenborg Slot, Kbh 1884 89. Kyn-delmissie: *Gerner Hesiod* 26. Skyde stang: *Kjær Kult* II 161 (efter Tingb Hammer herred). 62 Forbud: *Wolf Diar* 43, *Danske lov* 6. 3. 11. Fastelavnsløjer: *Kjær Kult* I 22 f (efter Tingb Hammer). Amagerbønder: *Fest og Glæde* II 180 (Bobé). 63 Gåsevers og kat: *Gerner Hesiod* 29. Jernskæg: Efter *Fest og Glæde* II 204. Æggedans: *Molesworth* 122. 64 Påskeberegning: *Brunsmænd* 26 ff. Astronomisk mere korrekt er det at angive forårsjævndøgn til 20. marts, jfr *Computus* 266 tabel 72. Vor Frue dag: *Wolf Diar* 62, *Gerner Hesiod* 31 f. Helligbrøde: *Kjær Kult* I 214 (efter Tingb Bårse). Påskedigt: *Gerner Hesiod* 37. Hekseridt: *Kjær Kult* I 23 ff (Tingb Hammer). Første sommerdag: *Worm Fasti* 26. Gadeild: Forbud fra landemode under biskop P. Hegelund 1599 (*Kirkehist Saml* VIII 650, Rørdam). 65 Maye: *Worm Fasti* 32. Majgreve og majinde: *Årb Præstø* 1939 126 ff (Ellekilde). *Do* 1927 102 (V. Møller). *Kjær Kult* I 28 (Tingb Hammer). 66 Gadebasse: *Schmidt Julestue* 8 f (J. N. Mundelstrups disputats 1684). *Årb Præstø* 1939 129 ff (J. Sorterups utrykte ms. benyttet af Ellekilde). Sommer-i-by: *Kjær Kult* I 27 ff (Tingb Hammer). Majviser: *Årb Præstø* 1939 123 (Ellekilde). *Fest og Glæde* II 163. Majtræ 1664: *Jammersm* 52. Krans: *Årb Præstø* 1939 126 ff (Sorterup benyttet af Ellekilde). Nyboder: *Da Saml* 2 rk V 316 (Chr. Bruun). 67 Sommergilder: *Schmidt Gilder* 136 f. Nørreport: Monrad cit efter *Fest og Glæde* II 222. 68 Vartov: *Bircherod* 163. Helene kilde: *Fest og Glæde* II 182. Kildemarked: *Do* II 231 f. Rådhuskældere: *Do* II 217 f. Forbud: *Reces* 1. 5. 1618, *Forordning* 12. 10. 1618 omtalt i *Wolf Diar* 576. Igang: *Vid Vedt* V 37 (Allesø). *Schmidt Gilder* 22 (Tanderup, ikke i Vid Vedt). Tyvetønde: *Vid Vedt* IV 152 (Falkerslev 1721). Degneløn: *Danske lov* 2. 16. 10 og *Schmidt Gilder* 37 f. Kalentegilde: Afskaffet ved *forordning* 10. 6. 1618, men fortsat som selskabelig sammenkomst, jfr C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraer I, Kbh 1899–1900 309. *Årb Svendb* 1924 8 ff (T. Løgstrup).

Schmidt Gilder 75 f. 69 Fittesgilde: *Do* 43 f. Tyregilde: *Aug. F. Schmidt*: Bytyr og Byorne, Brabrand 1934 45. Andre gilder: *Vid Vedt* II 122 (Bælum 1712, optagelse i grandelav). *Schmidt Gilder* 100 f (møddingsgilde). *Gerner Hesiod* 14 (heltedigt om Hans Thura). Kransegilde: *Moth utr. Hans Olufsen Nysted* (præst i Løsning) skrev: *Rhetorica laica et pagana*, Det er Læg Mands Tale-Kunst og Bondens Veltalenhed, Kbh 1708. *Molbech*: Dansk Glossarium, Kbh 1857 etc. Rejsetønde: *Da Mag* 3 rk VI 12 (Kbh 1543). Vætter: *Peder Syv*: De vulgi erroribus, o. 1700, manuskript i Dansk Folke-minde-samlng (trykt i *Danske Sagn* ny rk I 10 nr 14). Trolde i høje: Resens optegnelser o. 1660 I 57 66 (trykt i *Danske Sagn* ny rk I 14 nr 41 og 15 nr 44). Fønsskov: Præsteindberetning til Ole Worm og Th. Bircherods optegnelser (levede 1661–1731), trykt i *Danske Sagn* ny rk I 11 nr 17–18. Åmanden: Præsteindberetning til Ole Worm o. 1630 (*Danske Sagn* ny rk I 134 nr 507 og II 108 nr 31). Kjelds bruderov: *Do* (Do ny rk I 163 f nr 618). 70 Bonde-Vedde: *Do* (Do ny rk I 94 nr 359). Bæger: Resen VI 599 f (*Danske Sagn* ny rk I 152 nr 585). Fad i høj: Præsteindberetn. Ole Worm (*Danske Sagn* ny rk I 163 nr 617). Helligaftner: *Kirkeordinans* 1537, *Wolf Diar*, *Hjelmstjerne* 1853A. Mortensgås: *Gerner Hesiod* 85 17 f 82. *Wolf Diar* 226. St. Nicolaus: *Wolf Diar* 241. Tidens egen vurdering af julens oprindelse og skikke: *Jens Bircherod*: Palæstra Antiquaria 1688, *Syv Ordsp*, *Otto Sperling*: De nomine et festo Juel 1711, *Ellekilde Jul* 294 ff. 71 Ligtales: *Do* 282. Julekage, juletønde: *Do* 293. Julebisp, kongeleg, dåretønde: *Moth utr* (efter *Ellekilde Jul* 300 f 280 f). 72 Husligt opgør: *Ellekilde Jul* 281. Julevise: *Tychonius* 1701 (efter *Ellekilde Jul* 277). Julestue: *Christen Sørensen Testrup*: Rinds Herreds krønike (cit efter *Ellekilde Jul* 302). Julerus: *Ellekilde Jul* 297 (J. Bircherod). Jule-skillng: *Fest og Glæde* II 162. Julemusik: *Bircherod* 52 og 418. Nytårsmusik: *Do* 282. Nytårsgaver: *Fab Y* 35 f. Regnskaber: *Fest og Glæde* II 162. *Bircherod* 465 ff. Nissen: *Ellekilde Jul* 295 (Jens Mundelstrup). Nisse-Puge: *Bircherod* 126 (23. 12. 1669). Hellig tre konger: *Do* 201, *Fest og Glæde* II 163. Bededage: Eksempler fra *Bircherod* 95 145 f (Jfr *Mansa Sygd* hvori bededage ofte omtales). Nationale festdage: *Kgl.*

Henvisninger

påbud 9. 1. 1661. *Bircherod* 53 64. *P. Brock*: Rosenborg Slot, Kbh 1884 89. Kongeligt indtog: *Bircherod* 170. Konge fødselsdage: *Do* 302. *Chr 4s utrykte skrivekalendere* udg af C. F. Bricka i *Da Saml* 2 rk III 376 383. Selskab: *Fab Y* 173. 74 Kgl. forordninger: *Forbud* 1599 1629 og 1683. *Kjær Kult* II 129 f (Tingb Hammer). Ja-ord: *Kjær Kult* I 44 f (Tingb Hammer). 75 *Bryllupsforordning* 1. 5. 1624. Brudekrone: *Troels-Lund* X 207 (efter *Hübertz*: Aktstykker til Bornholms Historie 500). Brudehus: *His Tt V* (1844) 123 (P. V. Jacobsen). Brudeblus: *Moth utr*, *P. J. Coldingius*: *Etymologicum latinum* 1622 411 og *Nucleus* 392. *Sperling* 45 ff. 77 Spillemand: *Forordning* 1. 5. 1624 § 8. Brudebænk: *Forordning* 1. 5. 1624 § 3 og 1683 do *Fest og Glæde* II 154. Bryllupsgaver: *Fab Y* 12 f. Medgift: *Do* 30, *Forordning* 1. 5. 1624 § 11. 78 *Bryllupsdigt*: *Gl By* 1952 64 ff (Søgaard), *Fab Y* 179 f 12 f, *Bircherod* 147. Abigael: *Do* 77. Barselhus: *Schmidt Gilder* 49 (Nordborg, Als). Forbud: *Forordning* 1. 5. 1624 § 20 ff. Faddersnak: *Troels-Lund* VIII 140 (Peder Syv, udtrykket kendes også fra Molbechs ordbog). Kalente: *Da Mag* 3 rk VI (skriveren Lauritz Mogensen havde i 1605 besudlet en opredt barsel-

seng, der stod i kalente-stuen). Snebregilde: *Schmidt Gilder* 133 (efter Hans Olufsen Nysted). Barselkost: *Bircherods dagbog* 13. 4. 1660 (*E. C. Werlauff*: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs 18 første Lystspil, Kbh 1858 117 note 3). Kirkegang: *Danske lov* 2. 9. 8, *Bircherod* 56 (moderens kirkegang efter barselseng). Gudmoder: *Moder og Barn* 328. 80 *Egill Snorrason*: Anatomen J.-B. Winsløw, Kbh 1969 11. Dåbsgaver: *Brahe Regnsk* 28. Djævlueddrivelse: *Kirkeordinans* 1537, Resens betænkning (*Troels-Lund* VIII 171 205 f 209). Vandøsning: *Kirkeritual* 1685 (*Moder og Barn* 325). Udøbt barn: *Bircherod* 300. Bandsøndag: *Moth utr* (cit efter *Ordbog over det danske Sprog*). Dåbsgilde: *Fab Y* 153 f. Død: *Årb Frdb* 1906 82 (L. Pedersen, efter Store Ligkompagnis Lavsbog, Helsingør 1654). 81 Peder Hammer: *Kjær Kult* II 276 ff (Hjelmstjerne 1853 A). 82 Lavartikler: *Årb Frdb* 1906 60 ff 81 f (L. Pedersen). Pesten: *Jy Saml* VI 332 (D. H. Wulff). 83 *Årb Årh St* 1953 50 ff (Fussing: Jomfru Else Glambeks begravelse). Ærlig begravelse: *Fab Y* 152. *Danske lov* 2. 10. 4. 84 *Fattige*: *Lov* af 24. 9. 1708 (*Kongeriget Danmarks Love* I Kbh 1910 55). Stormen på Kbh: *Bircherod* 28 f.

BØRN OG UNGE

85 *Monrad* 5. *Bircherod* 8. 4. 1660. *Do* 10. 7. 1660. *Kanc Brevb* 27. 4. 1636. 86 *Kbh Dipl* V 1882 729. *Do* 775. *Bircherod* 30. 5. 1681. 87 *Danske lov* 6 bog XI 14-15. 88 *Kanc Brevb* 17. 4. 1636 jfr *Bircherod* 21. 6. 1699. *Jammersm* 122. 89 *Kbh Dipl* VII 494 f. 90 *J A Hors* D III. *Æreboe* 6 f. *Monrad* 6 f. *Æreboe* 14. 91 *Mosch* 159 f. 92 *Æreboe* 21. *Kjær Kult* II 259 f. *Tingb Herl* 29. 10. 1632 samt 11. 2. og 4. 3. 1933. 93 *Tingb Skast* 1637 166. *L P Almue* 25. *Tingb Skast* 12. 11. 1639. *Monrad* 7 f. *Bircherod* 25. 5. 1658. *Monrad* 13 f, *Bircherod* 6. 6. 1660. 94 *Monrad* 9. *Do* 14 f. *Mosch* 150. *Monrad* 15. *Bircherod* 12. 7. 1660. *Do* 12. 10. 1663. *Do* 4. 10. 1661. 95 *Holberg*: Julestue scene 11. *Monrad* 7. *Do* 8. *Do* 12 og 14. *Bircherod* 30. 3. 1661 og 13. 7. 1662. *Do* 23. 10. 1662. *Do* 24. 10. 1661 og 19. 4. 1667. *Do* 13. 12. 1663 og 4. 4. 1665. 96 *Do* 6. 1. 1661. 97 *Do* 14. 8. 1675. *Do* 7. 1. 1662. *Mosch* 158 f. Heksebrænding: *Bircherod* 2. 11. 1670 og 26. 6. 1671. Absalon: *Mosch* 151. 98 *Erasmus af*

Rotterdam: Om Høviskhed i Børnesæder 1623 og 1646. *Mosch* 149. Ledøje: *Pers Hist* T 12 rk I 1946 78 ff (Kornerup). 100 Urne: *Kanc Brevb* 31. 10. 1622. Grovhed: *Kirkehist Saml* 3 rk II 1877-80 187. 101 Løbedegne: *Kongebrev* 1568. Rekkergård: *Årb Hards* 1907 47. 102 Holstebro: *Årb Hards* 1944 140 ff. Kirkeordinans: *Kirkehist Saml* 3 rk II 1877-80 129. *Forordning* 25. 12. 1670. *Danske lov* 2 bog XV 2. *Bircherod* 22. 7. 1698. *Koch Skole* 7. Jelling: *Kanc Brevb* 27. 3. 1635. 103 Vamdrup: *Kanc Brevb* 3. 3. 1641. Læsø: *Kanc Brevb* 18. 1. 1640. Kirkeordinans: *Kirkehist Saml* 3 rk II 1877-80 118 f. Fakse: *Årb Præstø* 1914 90 f og 1934 79 ff. 104 Lerbæk: *Årb Vejle* 1942 176. Fattigforordning: *Årb Vends* 1943 119 f. Hammerum: *Årb Hards* 1907 58. 105 Vrå: *Koch Skole* 11 f. *Herrick Broholm*: *Ortus et progressus vernacularum . . . scholarum* 240, *Flensburgi* 1737. Katekismus: *Kirkehist Saml* 3 rk II 1877-80 117. 106 Helsingør: *L P Almue* 21 ff og 40 ff. Skoler: *Danske*

Henvisninger

lov 2 bog XVIII 13-14. Torlaksen: *Kbh Dipl I* 1872 592. Rådhusstræde: *Do VIII* 1887 607. Worm: *Do 4. Do (2. I. 1711)* 141 f. **107** Frue kirke: *Konsistoriums kopibog III* (1632-46) 593 f (*Da Mag 5 rk II* 128). *Monrad 30. Æreboe 8*. Borum: *Vib Domb* 1616 243. **108** Æreboe 7. Odense: *PersHist T 9 rk II* 1930 220 f. Rumppe: *Do 221*. Rostoch: *J. C. Bloch: Den Fyenske Geisteligheds Historie I* 1787 724 f. Helsingør:

L P Almue 52 f og 71 ff. **109** Haderslev: *Kanc Brevb 24. 4.* 1638. Børnehus: *Olaf O 269.* **110** Nørrejylland: *Do 294.* Sjælland: *Kanc Brevb 10 9 1621.* Ribe: *Do 1623, Olaf O 270 f.* Gyldestjerne: *Kanc Brevb 29. 8.* 1635. Koldinghus len: *Do 13. 3.* 1636. Helsingør: *L P Almue 20 f.* **112** Skive: *Olaf O 280.* Troldfolk: *Do 290.* Malmø: *Do 304.* Ribe: *Årb Ribe 1937 113 ff.*

DISCIPLE OG STUDENTER

Fremstillingen bygger især på følgende: C. G. Dalberg og P. M. Plum: Metropolitanskolen gennem 700 Aar, Kbh 1916. *Kjeld Galster: Aalborg Katedralskole 1540-1940, Aalborg 1940.* Georg Hansen: Degnen, Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie, Kbh 1944. *Samme: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede, Kbh 1947.* Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles Historie, Viborg 1960. *Samme: Skolemester og Hører, Latinskoleliv før 1800, Viborg 1965.* Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen, Kbh 1928. *Samme: Frederiks-*

borg Statsskoles Historie 1630-1830, Kbh 1933. Samme: Ribe Katedralskoles Historie I-II 1145-1920, Kbh 1947-52. Johs. Lollesgaard: Nykøbing Katedralskoles Historie, Nykøbing 1932. H. D. Schepelern: Utrykt foredrag om Ole Worms forelæsning over Ciceros „Cato Major“ (forfatteren takker for adgang til at benytte dette manuskript). *Ur Lunds Katedralskolas Historie, Lund 1937.* – Desuden er benyttet kildemateriale fra Universitetsarkivet (i Rigsarkivet) og fra Bispearkiverne (i Landsarkiverne).

OFFENTLIGE FORLYSTELSER

133 Lassenius: *PersHist T 3 rk V 11.* Gesandtskaber: *Fest og Glæde II 136.* Kurprinsen: *Da Saml 2 rk II 149 ff.* **136** Ringrenden: *Do 161.* Karrusel: *Skånlund 103 f.* **137** Turnering: *Mejb Hof 53 ff og O N Kbh V 305 f.* Bilager: *Ogier 19 72 f 86.* **138** Festoptog: *Do 99 ff.* **140** Turnering: *Do 105.* Hyldningen 1660: *Fest og Glæde II 121 og Relation aff Kiøbenhaffn ... 1660.* Brandsprøjter: *A Relation of Three Embassies ... by ... the Earl of Carlisle in ... 1663 & 1664, London 1669 412 og Journ for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab jan 1803 13 samt Hist Medd Kbh IV 1913-15 216.* Vandski: *Orion I 1843 31 f og 36.* Kapridning: 1689: *Olaus Heinrich Møller: Kurze Historische Genealogische Tabelle und Nachricht von ... dem ... Geschlecht derer von Haxthausen, Slesv 1784 14 f.* *B L Kunstskamm 115.* **141** Kapridning 1694: *Da Mag 5 rk IV 295.* *Bircherod 295 f.* *M Rel aug 1694.* Bjørne på Kbh slot: *B L Kunstskamm 147.* Isbjørn: *Tageb Anhalt 94.* Ulfeldt: *Fest og Glæde I 118.* Menageri: *Kgl Kamm 45 59 75.* *Kbh Dipl VI 416.* *B L Kunstskamm*

148 f. *Jacobæus Rejse 57.* *Ark Mus III 26 note 2.* Krokodille: *Mercurius okt 1669.* Menageriet 1674: *Ark Mus III 26 f.* **142** Kamel: *Bircherod 85 f.* Rensdyr: *Kgl Kamm 356.* Ostindisk hjort: *Do 373.* Frederiksberg: *Hist Medd Kbh 2 rk II 19, Seidelin 23.* **143** Skildpadde: *B L Kunstskamm 99.* *Bircherod 258.* Loppe: *Mus Worm 352.* Bjørnetrækker: *Fataburen 1965 93 ff (Gösta Berg).* **144** Løve: *Bircherod 112.* Elefant: *Olai Wormii Epistolæ Havnæ 1751 496 f.* *Worm Breve II 170 f. Chr 4 Breve IV 302.* *Brahe Regnsk 221.* *Kbh Dipl V 787.* Hest: *Hist Medd Kbh IV 438 f.* **145** Dyrekamp 1680: *Skånlund 107.* *Do 1707: Bircherod 525.* Hanekamp: *Gersdorff 3. 2.* 1720. Bjørn: *Suhms Saml 2 rk II 4.* Dyrekampe: *Stolpe: Dagspressen II 278 IV 97.* *Kbh Dipl VIII 433.* *Hist Medd Kbh 2 rk IV 94 ff.* *Kiøbenhavns Post-Rytter 1733 nr 12 og 81.* **146** Klokkespil: *Olaf Bøss 85 f.* Forundringskunststykke: *O N Kbh VI 93.* Vokskabinet: *Extr Rel 1727 nr 61.* **147** Basilisk: *Happeliuss 247.* *Extr M Rel sept 1674.* **148** Vanskabning: *B L Kunstskamm*

Henvisninger

145. *Kgl Kamm* 6 99 106 451. **149** Do i provin-
sen: *Monrad* 15. *Bircherods utrykte dagbogs-
manuskript* 19. 1. 1671 (Kgl Bibl). **150** Omrej-
sende vanskabninger: *Kbh Dipl V* 193. *Extr M
Rel nov 1673*. *Bircherod* 149. Hav- og vidunder-
menneske: Maleri i Schlesw.-Holst. Landes-
mus. nr 1956/853. Direktør, dr. E. Schlee har
oplyst, at der findes to flyveblade om „Der
schuppige Knabe“ ét på italiensk 1670 og ét på
tysk med træsnit 1688 (Germ. Nationalmus.,
Nürnberg). Aalborg 1702: *Bircherod* 402 f.
Gøglere: *Olaf Bøss* 88. Liniedans: *Do* 88. *Dend
Kgl. Residentz Stad Kiøbenhavn*, 1720 31 f.
Jammersm 170 f. *Skånland* 177 f. **151** *Ogier* 76.
O N Kbh V 302 og VI 94. *Hist Medd Kbh VII*
342. Balancekunst 1669: *Pontoppidan*: *Origines
Haffniensis* 1760 275 f. Vandkunstner: *B L
Kunstkamm* 191. *Happelius* 452 f. Eckenberg:
Werl Ant 219 ff, *Nystrøm Kom Opr* 69 74 f.
Johann Carl von Eckenbergs Abgenöhtigte
Ehren-Rettung, *Kbh 1720*. *Gersdorff* 24. 2.
1721. *Holsteinischen Correspondenten* 1722 nr 69.
Da Saml II 366. *E. D. Hauber*: *Biblioteca Acta
et Scripta Magica II*, Lemgø 1739-41 579 ff.
J. R. Paulli: Een Haandfuld af Konst-, Natur-
og Forstands-Merkverdigheder, *Kbh (1734)*.
154 Skolekomedier: *Nystrøm Kom Opr* 11. Fest-

spil: *Werl Ant* 284 f. *Olaf Bøss* 94 f. *Ogier* 97.
Vandretupper: *Nystrøm Kom Opr* 17 f. *Birche-
rod* 73. *Tilskueren* 1902 (Vilh. Møller). *Holl-Dan
II* 153 ff. *Staatsbürgerliches Magazin X* 1831
612. **156** Repertoire: *Holl-Dan II* 156 ff. *Ny-
strøm Kom Opr* 29. **157** Narren: *Kult Mi* 1940
-41 82 ff (Torben Krogh). *Oehl Ungd* 233.
Albert Thura: Halv-Andet Hundrede mesten-
deel Moralske Betenkninger og Indfald paa
Vers, *Kbh 1728* 61. *Torben Krogh*: Studier over
Harlekinaden paa den danske Skueplads, *Kbh
1931* 12. *M S H Ribe* 108 og note. *Werl Ant*
294 f. Kvaksalvere: *Johnsson Lande, PersHist T*
7 rk III 59 f. *O N Holb Tid* 243 ff 231 f. *Ny-
strøm Kom Opr* 60 ff 96. *J. Kornerup*: Roskilde
i gamle Dage 1892 80. **158** Dukkespil: *Fab Y*
180 f. *Acta Concistorii Hafniensis* 2. 3. 1636 (Ny
kgl Saml 755 b fol). *Sorø* 493. *Kgl Kamm* 76
358 493. *Bruun Kbh II* 396. *Bircherod* 429.
Matth Snapst 42. *Nystrøm Kom Opr* 66. *Hist
Medd Kbh VII* 408. *Da Saml II* 365. **159**
Marionet: *Hist Medd Kbh VII* 442. *N. D. Rie-
gels*: Udkast til Fjerde Frederiks Historie efter
Høier, *Kbh 1795-99 II* 427 f. *Fy Saml VI* 250 f.
160 *Suhms nye Samlinger III* 1794 298. *Da Saml
II* 373f.

TROLDDOM OG HEMMELIGE KUNSTER

Indledning: Inddelingen i „de uindviede“, „de
kloge“, „de besatte“, „heksene“ og „de der
forskrev sig“ er foretaget ud fra kriteriet: Den
rolle samfundet (gruppen) tillægger den enkelte
i forhold til det magiske. (Afsnittet om heksene
er af redaktionelle grunde trukket ud af den
oprindelige sammenhæng og anbragt som et
selvstændigt kapitel, „Heksefølgelser“ s. 353
ff). Én rolle var det normale, men undertiden
kunne samme individ have flere roller. Leonora
Christina var en af de uindviede, men en del
mennesker anså hende også for „klog“ eller
måske ligefrem „heks“. Karen Lommelev var
„klog“, men under processen blev hun stemplet
som „heks“. De „besatte“ blev anset for at være
i besiddelse af spådomsevner takket være den
dæmon de uforskyldt havde i sig; på sin vis var
de derfor også „kloge“. Maren Splids var i
manges øjne en „uindviet“, men nogle mente
at hun var „heks“ og de fik hende til sidst

brændt. For anskuelighedens skyld er der i
fremstillingen set bort fra en række overgangs-
former og mere specielle rollekombinationer.
For 1600-årenes øvrighed og lærde, som troede
på heksen som en realitet – og ikke blot som
en tillagt rolle – var der kun en gradsforskel
imellem heksen og den kloge. Endnu idag er
„heks“ et fællesbegreb i daglig tale for begge
kategorier, og selv i videnskabelige fremstillin-
ger skelnes der ikke skarpt. For at undgå gen-
tagelser har jeg samlet orienterende litteratur-
henvisninger til begge kapitler på dette sted. –
Til læsning anbefales: *E. C. Werlauff*: Histori-
ske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten
første Lystspil, *Kbh 1858* (især indl og noter
til „Hekseri eller blind allarm“ s 429-99, som
langt fra er forældet). *Vilhelm Bang*: Hexevæsen
og Hexefølgelser især i Danmark, *Kbh 1896*
(stadig den eneste samlede fremstilling). *Fr.
Hallager*: Magister Ole Bjørn og de besatte i

Thisted, Kbh 1901 (behandler også besættelser ude i Europa). *Chr. Villads Christensen*: Hekseprocesser fra Midtjylland (*Jy Saml* 3 rk VI 309 ff). *C. Klitgaard*: Den store nordjyske Hekseforfølgelse (*Arb Alb* 1915 90 ff). *Samme*: Fra Hexenes Tid (*Arb Vends* 1915 9 ff). *J. S. Møller*: Fester og Højtider i gamle Dage I-II, Holbæk 1929-33 (afsnittet „Heksetroen og Heksesabaten“, II 175-97). *Ferdinand Ohrt*: Danmarks Trylleformler I-II, Kbh 1917-21. *Rossell Hope Robbins*: The encyclopedia of witchcraft and demonogy, London 1959 (idag det vigtigste opslagsværk). *J. C. Jakobsen*: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. Indledning og Kommentar, Kbh 1966 (bibliografi s xi-xx, den hidtil fuldstændigste registrering af det danske materiale, dog kun for sager der nåede til højesteret. Man må håbe at Jakobsen får udgivet en resumésamling af den mange tusind blades fuldstændige udskrift af højesteretsdommene tilligemed den endnu større samling af landstingsdomme, som han også ligger inde med). *H. R. Trevor-Roper*: Om hekser og heksejagt (oversat fra engelsk), Cappelens upopulære skrifter, Oslo 1968. *Gustav Henningsen*: Hekseforfølgelser (artikel i Rudi Thomsen (ed): Historisk opslagsbog. Under udgivelse). - **161** *Jammersm* (Folkeudgave, Birket Smith, Kbh 1900). Skudsmål: *Do* 63. 9. okt 1663: *Do* 37 f. **162** Ulfeldt: *Do* 46. Dronningen: *Do* 10. Slå heks til blods: Jfr *Feilberg Ordb* I 581. Sedlen fra Maren Bloks: *Jammersm* 46. Troldkvinde: *Do* 38. **164** Øllebrød: *Do* 59 f. Afskeden: *Do* 63 (i margen tilføjet: 1666 d. 26. juni). Leonoras tilbageblik: *Do* VIII-IX. **165** *Magia naturalis*: Jfr *Lynn Thorndike*: A history of magic and experimental science VIII, Columbia 1958 cap 10. Leonoras opfattelse: *Jammersm* 47. **167** *Forordning* 12. 10. 1617 findes i flere fra hinanden varierende tryk, her cit efter eksp. i Dansk Folkemindesamling. *Jakobsen Domme* har aftrykt et andet eksp. af forordningen, der bl. a. har varianten „characteres eller malen“, jfr *Kalkar Ordb* V 735 „Mål, n. 1) tegn; characteres eller maler“, hvor Forordningen af 12. 10. 1617 (tr i Holger F. Rørdam (ed): Danske Kirkelove III, Kbh 1889 59 f) anføres som eneste belæg. Forordning i senere lovgivning: Jfr *Jakobsen Domme* 175 f og 202. Ordsprog om helbred og ild: *Niels Hemmingsen*: En Under-

visning af den hellige Skrift ... om ... Trolddom, signelse, manelse ... udsæt på danske af Rasm(us) Hansøn (2 udg), Kbh 1618 fortalen. Rosborg-afsnittet: *Jy Saml* 3 rk II 225 ff (Villads Christensen). **168** Bispens beretning: *Do* 237. Forhør af skrædderen: *Do* 239 f. Jens Heides trylleformel: Jfr f eks *Ohrt Tryl* I 458 f nr 1025: „Formular at bruge mod Hexeri, „Forgiørelse“, i Almindelighed“ især passagen: „beskjærm os fra alle onde Mennesker og fra Djævelens Trolddomsforgjørelse ... i hvad Maade det er gjort ... og i hvad Materie det er, i Guld, Sølv, Staal, Kobber, Messing, Tin eller Bly ...“ Formlen findes også i Frørupsamlingen, håndskrift 4 nr 36, DFS 1928/2 214. **169** Fire evangelister: Fragmentet i *Ohrt Tryl* I nr 1001. Forhør af Peder Munk: *Jy Saml* 3 rk II 238. Forhør af Jens Heide: *Do* 240. Voksbarne: En billedtrolddom, der består i at man lader en voksdukke døbe i dens navn, som man vil skade. Alt hvad man siden gør ved dukken kommer vedkommende til at lide på sin krop. Allerede på Roskilde landemode 1554 bestemtes, at „Børnene skal blottes ved dåben, enten helt eller til navlen, at ikke folk ... skal komme med voksbørn og få dem døbt for så at øve trolddom med dem“, jfr *H. F. Feilberg*: Sjeletro, Kbh 1914 189 ff. Trolddom med voksbørn indgår som et stereotypet anklagepunkt i hekseprocesserne; hvorledes og i hvilket omfang denne form for trolddom virkelig er blevet praktiseret i Danmark er ikke tilfredsstillende undersøgt. **170** Hexe- og Kunstbog: Kgl Bibl, håndskriftssamlingen Thott 241 8° og nu også i xeroxsamlingen på DFS. Titlen „Hexe- og Kunst-bog fra det 17de Aarh.“ findes kun på omslaget, der er af senere dato. I *Catalogus Bibliotheca Thottianæ* VII 1795 519 opgives håndskriftet at være fra 1663. Dette årstal må antagelig have stået på det oprindelige omslag. Håndskriftet er det ældste danske eksempel på de håndskrevne samlinger med magiske råd, som under fællesbetegnelsen „Cyprianus“ er velkendte fra 1700 og 1800 årene; jfr kildefortegnelsen i *Ohrt Tryl* I 16 ff og II 3 ff, hvor nærværende håndskrift er omtalt (69 f) tillige med det norsksprogede sidestykke Thott 240 8° (71 ff), der ligefrem bærer titlen „Cyprianus Formaning“ (jfr illustrationen side 166). Som modstykke til den folkelige Cyprianus-tradition

fandtes en lærd magisk tradition, der under navne som „Kong Salomons nøgler“ og „Albertus Magnus' traktat“ for det meste er overleveret på latin. Denne lærde magi, som både krævede matematiske og astrologiske forudsagelser, er i Kgl Bibl repræsenteret med en betydelig samling håndskrifter, som aldrig er blevet nærmere undersøgt, men kun sporadisk omtalt hos Thorndike (jfr note til s. 165) og enkelte andre. Det drejer sig om håndskrifterne: Gl kgl saml 1742 4°, Ny kgl saml 69 8°, Ny kgl saml 346 4°, Ny kgl saml 347 4°, Ny kgl saml 348 4°, Thott 237 8°, Thott 624 4°, Thott 625 4°, Thott 626 4°, Thott 627 4° (se illustrationerne s. 367, 369 og 370), Thott 631 4°, Thott 632 4°, Thott 633 4°, Thott 634 4°, Thott 635 4° og Thott 636 a 4°. **172** Pestformlen: *Ohrt Tryl* I nr 175. Skudformlen: Blad 12 verto-13 recto (jfr *Ohrt Tryl* II 87). Gøre sig hård: 12 r-v (*Ohrt Tryl* I nr 859). **173** Mælk er forgjort: 7 r-v. Bodråde mælk: 7 v-8 r (*Ohrt Tryl* I nr 1055). Nadverens forvandling: *Messebogen (Missale Romanum) paa latin og dansk*, 2 udg. Kbh 1926 534 f. **175** Øl forgjort: 24 r-v (jfr *Ohrt Tryl* I nr 1035, hvor hele formelen er aftrykt). Kvinde-mælk: 8 v-9 r (jfr *Ohrt Tryl* I nr 1011). Rosen: Formlen aftrykt *Ohrt Tryl* I nr 358 a. Dølgeld: 11 v (trykt *Ohrt Tryl* I nr 595 2 a). Så i ugødet ager: 29 r. **176** Ulæsket kalk til mus: 10 r-v. Besværge mus: 10 v-11 r (*Ohrt Tryl* I nr 634). Øjeslaget: 5 v-7 r (*Ohrt Tryl* I nr 966 a). **177** Første neg: 11 r-v (*Ohrt Tryl* nr 628 a). Forgøre bøsse: 22 r (jfr *Ohrt Tryl* I nr 825). Møllerådet: 25 r-v (jfr *Ohrt Tryl* II 125). **178** Usynlig: 22 v-23 r. Vekseldaler: Angel-præsten *Peter Goldschmid* fortæller i „Verworfener Hexen- und Zaubereradvokat“, Lauenburg 1705 526 ff, hvorledes han selv engang har grebet en mand i at bruge vekseldaler. **179** Karen Lommelevs klienter: Fremstillingen bygger på tingbøgerne for Falster Nørre herred 1691-96 (*Tingb Falst Nr*). Falster Sønder herred 1688-94 (*Tingb Falst Sdr*). Nykøbing Falster byting 1686-94 (*Byting Nykøb F*) og højestrets dombog 1693 I blad 55 r-76 v, og findes nu i xeroxsamlingen på DFS. Desuden *Niels Steinfeldts* manuskript „Falsterske Retssager fra gamle Dage“ (1932) i DFS 1934/18, hvoraf et uddrag er trykt i *Årb Loll* 1936 115 ff. Opmærksomheden henledes på, at Steinfeldt ikke

blot har normaliseret, men ændret på indholdet og forkortet teksten uden at gøre opmærksom på det. I sin genfortælling af indholdet er han ikke altid pålidelig, i referatet af dommen over klienterne i Nørre herred (*Årb Loll* 1936 27) hedder det således, at de 7, som sværger sig fri, dømmes sammen med de 25 (det var 28). Men i dommen hedder det tydeligt, at de 7, som aflagde ed, blev frikendt. Det dyre år: Tidsfæstet på grundlag af *Mansa Sygd* 485. Gift med Gregers Madsen: Om hendes ægteskab hører vi først under retssagen i 1692, men forskelligt tyder på, at de da har været gift i nogle år. Under arbejdet med noterne er jeg blevet opmærksom på følgende meget vigtige samtidskilde, som på nogle punkter nok kommer til at rokke min fremstilling, men som det vil føre for vidt at tage stilling til her. Læseren henvises til Gudrun og Alfred Larsen: Magister Oluf Lundts optegnelser i Væggerløse Kirkebog (*Årb Loll* 1954 354 ff, specielt s. 362 ff). Karen Lommelevs kundekreds: *Tingb Falst Nr* 69 v-70 r. Anne Kruses remse: *Tingb Falst Sdr* 290 v (jfr C. C. *Matthiessen*: Skuddet i dansk Sygdomstro, Kbh 1967 64). **180** Kvæg, lægeurter, skærbyld: *Tingb Falst Nr* 69 v-70 r. Herredsfogdens kvæg: *Tingb Falst Nr* 69 v. Hans Hæcke (eller Heicke): *Tingb Falst Nr* 70 r. **181** Officersmyndighederne pålagde Hans Hæcke at rense sig for Karen Lommelevs beskyldning. 3. 4. 1693 svor han for Falster herreds provsteret på, at han ikke kendte til noget af, hvad dette „udædiske“ menneske havde løjet ham på, jfr *Årb Loll* 1941 163 ff (Helene Strange: Troldkvinden Karen Lommelev) samt C. C. *Matthiessens* ovennævnte bog 12. Ingeborg frugtsommeligt: *Byting Nykøb F* 340 v. Under forhøret af Ingeborg kom det frem, at hun ikke længere var med barn, for da „hun en gang brøgede og faldt med en kandefuld lou, gich det fra hende“, men at hun fortsat havde holdt sin elsker i den tro, at hun var gravid, *Byting Nykøb F* 341 v-342 r. Lübeck: Ole Boesens tvungne giftermål omtales i retssag citeret i *Steenfeldts manuskript* 94. Do 88 i retssag fra 1662 mod Oswald Eggers for slagsmål omtales, at han lige var blevet kæmner. Do 90 kaldes han Osvald Skomager. Forgivelsen: Ole Boesens bekendelse *Byting Nykøb F* 338 v-339 r. Ingeborgs do: Do 341 r-v. Forholdet indledt som-

meren 1692: *Byting Nykøb F 340 v.* Soldaterkvinden Bente: Således kaldes hun i Karen Lommelevs erklæring *Tingb Falst Nr 67 r*, i Ingeborgs erklæring *Byting Nykøb F 342 r* er navnet giertru(d) (læsemåden usikker). Ved voldgraven: Kilden *Byting Nykøb F 342 r* „Nede ved graffuen“. Forhåndsindtryk: Kilden *Byting Nykøb F 342 r* „og hun sagde, at det gjorde Ingen goede vden hun fich noget aff Oswaldts lintøy med sig“; undertøjet kan såvel tænkes at skulle være brugt til en adivinationsrite som til et remedium, jeg tænker mig, at Karen Lommelev har støbt bly over det for at se, hvad Oswald fejlede. Blive god: *Byting Nykøb F 342 r*. Stille vrede: *Tingb Falst Nr 67 v*. **182** Plantenavnene er tydet med bistand af professor, dr. phil. Johan Lange. Hvedebrød: Videre fortæller Karen Lommelev, at da hun havde spist brødet, fik hun så stor kærlighed til Ingeborg, at hun ikke „kunne være fra hende eller nægte hende hendes begæring.“ Dette kunne tyde på et homoseksuel forhold. Men da de to kvinder i deres erklæringer søger at læsse mest muligt af ansvaret for Oswalds død over på modparten, kan det også tolkes, som om Karen vil sige, at hun er gået Ingeborg til hænde under indflydelse af trolddom. Skilsmisse: *Byting Nykøb F 342 r-v*, kødstykket så stort som en halv tommelfinger har måske været en haretestikkel, jfr note til 184. Markedet: Tidsbestemmelsen efter *Universitetsalmanakken* for 1692. Skallejer- og sølverglødmidlerne: *Tingb Falst Nr 67 v*, jfr *Byting Nykøb F 342 v*. **183** Skjorte under hyld: *Tingb Falst Nr 68 r*, jfr *Byting Nykøb F 342 v*. Kirkegårdsjord: *Byting Nykøb F 342 v*. Menneskeben: *Tingb Falst Nr 68 r-v*, jfr *Byting Nykøb F 343 r*. Stille blødsot: *Tingb Falst Nr 68 v*. **184** Oswald ganske svag: *Do 68 v*. Midlet til Ole Boesens kone: *Do 69 r-v*. Under arbejdet med henvisningerne er det lykkedes at læse noget udvasket i Ole Boesens bekendelse v. hj. a. ultraviolet lys. Det fremgår heraf, at han gav hende de to mark tirsdag aften (9. 8. 1692) i Nykøbing, men at han selv var ude hos hende i Lommelev om lørdagen (13. 8. 1692), og at det var, mens han sad med hende i hendes hus, at hun spurgte ham, om han kendte nogen skytte på Lolland. Da han fik at vide, hvad han skulle bede dem om,

sagde han, at han ikke kendte dem godt nok til at kunne bede dem om sådan noget „adtskilling tøy“. Karen Lommelev sagde så, at hun selv ville få fat på hjertet og stenen af en hare. Til sidst sagde hun, at kunne hun blot få hans kone én gang i barselseng, „saa vil ieg vel faa Raad med hende Siiden“, *Byting Nykøb F 339 v-340 r*. Dagen efter begyndte Ole Boesen at forgive sin kone. Dom over Ole Boesen og Ingeborg: *Do 344 r-v*. Bekendelse til Gregorius Zimmer: *Tingb Falst Nr 71 r-v*. Anne Kruse, Anne Pallis, Anne Skovs, Abigael Nielsdatter udlagte: *Do 70 v*. Alle fængslet: Anne Skovs slap måske med stævning, jfr *Tingb Falst Sdr 304 v*. Anne Hansdatter Nobels udlagt: *Do 304 v*. 9 personer: Anne Børreses i Skelby, Karen Møllers i Gedeby (*Do 315 v, 320 r*) og Hasselø foged Hans Strange (*Do 323 v*) synes at være sluppet med en stævning. Højesteretsdommen: *Jakobsen Domme 298 ff*. **185** Kongens formildelse af dommene: *Steenfeldts manuskript 137 f*. Listen over Karen Lommelevs klienter: *Tingb Falst Nr 69 v-70 v*. **186** Bøndernes forsvaret: *Do 79 v-80 r*. Dommen over klienterne i Nr herred: *Do 89 r-v*. **187** Kirkeritual: *Danmarks og Norges Kirkeritual*, Kbh 1685 230. Køge huskors: *Johan Brunsmænd: Køge Huskors*, udg A. Bæksted, Kbh 1953. **188** Præstens samtale med den besatte dreng: *Do 129 f*. Djævelen korsfæstede ham: *Do 114*. Skrubtudsen: *Do 109 f*. Gudelige ord og handlinger: *Do 125*. **189** Besættelsen i Thisted: *Besæt Tist* (indledningen og passim). **190** Laurids Axelsen: Cit efter *Vilh. Andersen*: Ill. da. Litteraturhist I, Kbh 1929 431 (jfr *Farstrup 128 ff*). **191** Kirkeritual optrykt uændret 1738. *Danske lov* i kraft til 1867. Folkebogen: Doctor Faust udg *R. Paulli* (Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede VII), Kbh 1932. Christen Pedersen: *Kirkehist Saml 3 rk IV 402 ff* (H. F. Rørdam); aktstykkerne findes nu i Landsarkivet i Odense, hvorfra forskrivelsen venligst har været udlånt med henblik på en bestemmelse af skriften på Retsmedicinsk institut. Undersøgelsen har imidlertid ikke kunnet foretages, da man ikke kan afgøre, om skriften er skrevet med blæk eller blod uden at skrabe en prøve løs fra papiret og opløse det, og dette strider mod arkivernes regler. Forskrivelsen: *Kirkehist Saml 3 rk IV 402 f*. **192** Forhør for Odense kon-

Henvisninger

istorium: *Do* 405 f. **193** Julebrev til lensmanden: *Do* 407 ff. Universitetets betænkning: *Ny kirkehistoriske Samlinger* III (1864–66) 450 ff, originalen i *Konsistoriums kopibog* 1632–46 78 f. **194** C. P.s flugt: Jfr kongebrev til borgmestre og råd i Odense 3. 12. 1635, *Fyenske tegnelser* IV 354. Faust-udgaver: Jfr bibliografien i *Paullis* udg. Forskrivelserne: Jfr *Werl Ant* 461 f. Hertugen af Luxembourg: *Do* 468 og *Rasmus Nyerup*: Almindelig Morskabslæsning, Kbh 1816 203. H. J. Forthammer: Fremstillingen her bygger på: Kort Extract af Theologi . . . en Deel Biskoper og Stadens Sognepræster, deres Betænkning over Jernfangen paa Bremerholm, Hans Jørgen Forthammer, hans Forskrivelse til Dievelen (*Maanedsskriftet Iris* 1791, Maj-Juni 157 ff). Personerne er identificeret v. hj. a. Dansk biografisk Leksikon. Desuden er

Werl Ant benyttet. Ingen af disse kilder fortæller om jernfangens skæbne. Under korrekturen har jeg i Kgl Bibl fundet flg håndskrifter med voteringer i sagen: Thott 637 4° (indeholder den i *Iris* aftrykte votering samt Folchmar Daneckes votum af 5. 3. 1721), Ny kgl Saml 1703 2° (korrespondance med Bremerholm, voteringen og Morten Reenbergs votum af 26. 2. 1721) samt Ny kgl Saml 1150 4°, der indeholder voteringen tilligemed en kort notits om udfaldet. I RA har jeg fundet dommen af 1. 8. 1717 over Hans Georg Furchthammer til livsvarigt fængsel for at have såret flere af sine kammerater under slagsmål med våben (Domme over fangerne på Bremerholm 1717–20). Reenbergs votum: Cit efter *Werl Ant* 461. **195** En gammel kilde: Ny kgl Saml 1150 4°. **196** „Om hexerie“: *Ludvig Holbergs epistel* XCII.

GUDSFRYGT

Til almindelig læsning anbefales: Den danske kirkes historie, red *Hal Koch* og *Bjørn Kornerup*, Kbh 1959. *C. T. Engelstoft*: Liturgiens Historie, Kbh 1840. Thomas Kingos aandelige Siungekoor, indledn af *J. Oscar Andersen*, Kbh 1931. *Richard Petersen*: Thomas Kingo og hans Samtid, Kbh 1887. *Kirkehist Saml*, ny rk I (H. F. Rørdam). *Årb Årh St* 1939 17 ff (Palle Birkerlund). *H. Grüner Nielsen*: Danske Skæmteviser I, Kbh 1927–28. Citater fra *Jammersminde* gælder 2. omarbejdede udg, Kbh 1960. *Monrad. Perlestikker. Højrup Sørb*. **197** Birkerød: *Årb Frbg* 1934 57 ff. Herskabsstole: *Danmarks Kirker*, Kbh Amt 104. Ludse Gerts: *Årb Tist* 1948 189. **198** Mariager: *Årb Randers* 1934 145 ff. Sæby: *Bircherod* 315. **199** *Bircherod* 333. **200** Velling: *SJy Årb* 1944 139. Odense: *Bircherod* 544. Levnet ligesom græs: *Biblia* Kbh 1633. Til amindelse: *SJy Årb* 1913 105. **201** Horsens: *Bircherod* 150. Hals: *Årb Vends* 1954 184. **202** Odense: *Bircherod* 213. Bandsøndag: *Bircherod* 288 300. Nyborg: *A. H.*: Den værdige Giæst ved Christi Bord, Kbh 1703 176. **203** Danmarks og Norges Kirkeritual 1685. Holmens kirke: *Den danske kirkes historie* IV 308. **204** Nakskov: *Perlestikker* 220. Hübschmann: *SJy Årb* 1947 192 ff. **206** Himmeriges part: *Tid Fordriff*, udg af Foreningen for Boghaandværk, Kbh 1921. Odense: *Bircherod* 187 f. **208** Hejls

Årb Vejle 1958 174. V. Skerninge: *Kirkehist Saml* 4 rk VI 1899–1901 757 ff. *Jammers* 44. Lig i hjemmet: *Bircherod* 133. **209** Nakskov: *Perlestikker* 253. Uden kiste: *Højrup Sørb* I 43. Kirkerup: *Do* I 138 132. Balsambøsse: *Monrad* 107. **210** Bjerregrav: *Jy Saml* 3 rk XI 1899–1900 130. Lintrup: *Do* 109 f. **212** Dejbjerg: *Årb Hards* 1907 40 f. Galten: *Årb Randers* 1912 100 ff. **213** *Bircherod* 73. **214** *Danske Skæmteviser* I, Kbh 1927–28 XXII v 8. Franskmand: *Ogier* 88. *Misdæderinde*: Trykt 1714 u. st. **215** Kerteminde: *Årb Od As* 1934 591 ff. **216** Pastor Friis: *Årb Årh* 1939 22. **217** Rimede vers: Katalog over Karen Brahes bibliotek. J. L. Friis: *Årb Hards* 1923 49 ff. Gud er min trøst: *Årb Randers* 1917 143 f. **218** Fr. Rantzau: *PersHist T* 10 rk V 1938 183 ff. *Jammers* 133. *Guds tordenslag*: Digt af Jørgen Sorterup, Kbh 1695. **219** Borbjerg: *Årb Hards* 1946 40. Ribe: *Årb Ribe* 1947 540 ff. *Lovens tordenskrald*: Aandelige Sjungekors 2 Part, 3 sang v 25. H. Müller: *Bircherod* 137. Brorson: *Nogle Psalmer om Troens Grund* II Del udg H. A. Brorson, Tønder 1735 18. **220** *Lad landet dejlig stå*: Aandelig Sjungekors 2 Part, 2 sang v 12 ff. Sønberg: *Morgensang om Tirsdagen*, v 10. **221** Isl. Kompagni: *Hand SøMus Årb* 1955 98 ff. Kingo: Aandelig Sjungekors 2 Part 20 sang v 3. Kryb-skyttes ønske: *E. E. Naur*: Aandelig Tids-

Henvisninger

Fordrif paa Christendommens Gierning, Kbh 1700. Dorthé Engelbretsdatter: *Sjælens Sang- Offer* 1677. Jesper Rasmussøn Rachløw: *Taare-Perse*, Kbh 1684. 222 *Sjælen patter: Chr. Hersløff*: 13 Aandelige Politie-Forordninger,

1686. Grædekilder: *J. Oscar Andersens* fortale til Sjungekoret, Kbh 1931 LXII. *Hører til I høje himle*: Kingos Salmebogs forslag, Vinterparten 1689, Th. Kingos Samlede Skrifter I-V, 1939 ff IV 276.

KRIG OG UFRED

Hovedværket om den danske hær og de militære forhold i Danmark i 1600 årene er K. C. Rockstroh: *Den nationale Hær I-II*, Kbh 1910-16 (forkortet *Rockstroh*). - 223 Hjørring: *Kbh Dipl V* 770 f. Hærordning 1614: *Rockstroh I* 6 ff 453 ff. Jyske regiment: *Da Kanc B* 102 RA. Hærordning 1621: *Rockstroh I* 33 ff 466 ff. Holbæk: *Da Kanc B* 102 RA. 224 Karlens alder 1621: *Do* 1645: *Højrup Sørb I* 13 ff. Lyngø: *Do* 55. Mads Mikkelsen: *Do I* 72 f. Christianspris: *Fæstningsregnskaber XIV A* 1-2 og *Rockstroh I* 93. 226 *Ordinantz anlæggende arbejdet paa fæstningerne*, 2. april 1653, Ny kgl saml 4° 1036 Kgl Bibl. Kastellet 1663: *Krigskancelliet indkomne breve* 5 RA. 227 Rytteri 1653: *Rockstroh I* 205 214 ff. Jørgen Knur: *Da Kanc B* 100 b RA. 228 Krigsordinansen 1621: Bilag i *Rockstroh I* 466 ff. Eksersits: Blandt samtidige udenlandske instruktionsbøger, der har været benyttet i Danmark, især *Jacob De Gheyn*: *Waffenhandlung von den Rören*, Musqvetten undt Spiessen, Gravenhagen 1608. *Johan von Wallhausen*: *Kriegskunst zu Pferd*, Frankfurt a. M. 1616. *Johan Georg Pascha*: *Exercieren in der Muszquet*, Hall in Sachen 1667. Om bevæbning: *F. Askgaard*: *Fodfolks- og rytter-udrustning på Karl Gustav-krigenes tid* *Arv og Eje* 1960 85 ff og i *Våbenhist årb X* 50 ff. *A. Hoff*: Lidt om bevæbning og våbenbrug *Mil tidsk* 1959 77 ff. *J. W. S. Norrie*: *Fra Pike og Musket til Flinte og Bajonet* *Våbenhist årb XI* 53 ff. 230 Skånsk kommission: *Rockstroh I* 231. 231 Labø: *Rockstroh I* 143 f. 233 Gødrichsen: *Militære regnskaber IV* d 4 Lollandske kommissarieregnskaber 1645-60 RA.

Peter Knudsen: *Da Kanc B* 109 IV RA. 234 Sønderherred: *Militære regnskaber III* c 10 RA. 235 Nakskov: *Da Kanc B* 109 III RA. Skelskør: *Do*. 236 Sjællandske regiment: *Militære regnskaber IV* d 19 RA og *Kbh Dipl V* under anførte datoer. Udskrivning i Jylland: *Rockstroh I* 61 f og 66 f. Sørbymagle: *Højrup Sørb I* 102. Adel 1627: *Kr. Erslev*: *Rigsraadets og Stændermødernes Historie II* 70 f, Kbh 1887. Hans Munk: *Kirkehist Saml* 2 rk VI 402 ff. Jørgen Kristensen: *I. Barfod*: *Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie*, I 60, Nykøbing F 1851. 238 Jelling: *Årb Vejle* 1922 43. Mejrup: *Årb Hards* 1935 23 ff. Chr 48 mandat: *Gl kgl saml* fol 1131 fol 359b-60 Kgl Bibl. Anna: *Højrup Sørb I* 92. 239 Varde: *Årb Ribe* 1917 541 ff. Grurup: *Årb Thist* 1946 291 ff. 240 Det svenske kontributionssystem 1657-60: *Carl X Gustaf-studier I* 399 ff og *En kamp for livet* 171 ff. Hans Pedersen: *Højrup Sørb I* 48. *Fårevejle gods' jordebog* i rentekammeret, matrikuleringen 311 25 (for denne henvisning takker forf. Aksel Lassen). 241 Tryggelev: *Da Mag* 3 rk IV 76 ff. 242 Tranekær: *Do*. Tvangsudskrivninger: *Rockstroh I* 312 368 ff 397 ff og *En kamp for livet* 165 ff. 243 Gimlingetorp: *Højrup Sørb I* 49. Dekret 1673: *Krigskollegiet* 1660-79 d RA. Gjøngehøvdingen: *Ny kgl saml* fol 1133 Kgl Bibl og *Rockstroh I* 373 fodnote. Tyregodpræsten: *Rentekammeret* 214 37 RA. cit efter facsimile i Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659*, Århus 1958 64 f. 244 Ribe: *Do* 48 f. Skånske overløbere: *Militære regnskaber V* e 29 a RA. Peter Klein: *Do V* e 34 RA.

PEST, PLAG OG LÆGEDOM

247 Ingerslev I 315. Landløbere: *Th. Bartholin*: *De Danorum Medicina domestica*, Hafn 1666 409. *Ingerslev I* 510 f. 248 Haurvig: *Årb Hards* 1907 29 ff. Svingfyr: *Jy Sml IX* 1882 93 ff.

249 Tømmerby: *Jy Sml* 4 rk VI 1928-30 433 ff. Sindslidelse: *Årb Loll* 1936 119. Hanhare: *Do* 119. Vrede: *Do* 117. Lørsted: *Jy Sml* 4 rk VI 1928-30 427 ff. 250 Lime: *Jy Sml* 3 rk III

Henvisninger

- 1901 15. Volstrup: *Vib Domb* 1621 fol 240 ff. **251** Jested: *Årb Ribe* 1914 631. Vartov: *Hist Medd Kbh VI* 1 82. **252** *Johnsson Landef* 41. Landefarerplakat: *Do* 50. Werf: *Hübertz Årh II* 174 ff. Nykøbing: *Årb Loll* 1954 363. Borri: *August Fjelstrup*: Guldmagere i Danmark, Kbh 1906 101 ff og *Axel Garboe*: Thomas Bartholin II 1950 101 ff. **254** Rostock: RA *Sjæll Tegnelser* 297 9. 12. 1699 afskrift *Ny Kgl Saml* 1165 8°. Bernt Bartskeer: *Antvorskov lensregnskab* 1634-35, afskrift RA håndskriftsamling VI C 30. **255** *Årsb Geheim* III till 82. **256** Lægebog: *Michelsen Aalb* 81. Glückstadt: *Kr. Carøe*: Beddel og Kirurg, Kbh 1912 13 f. **258** *Do* 228 og 230. *Th. Bartholin*: Domus Anatomica Hafniensis brevissime descripta, Hafn 1662. *Ingerslev* I 241 f. **259** Urtebog: *Medicinalhistoriske Dokumenter* V, Kbh 1944. **260** Lægetakst: *Ingerslev* I 314 f. **261** Køb af urter: *Ingerslev* I 569. **262** Købe kopper: *Jul. Petersen*: Kopper og Koppeindpodning, Kbh 1896 81 f. Pestilens: *Gunnar Olsen* og *Poul Alkær*: Pest over Landet, Kbh 1965 12. *Chr. Morsing*: En liden Bog om Pestilentz Aarsager, Forvaring og Lægedom, Kbh 1619. Epidemi 1624: *Olsen* og *Alkær*: *Sig* 10 ff. **264** *Monrad* 15 ff. **265** Jels: *Sønderjylland, Historisk Billedbog* 1964 137. Lammand: *Lassen Øde* 72. **266** *Museum* I 1895 312. *F. V. Mansa*: Pesten i Helsingør og Kiøbenhavn 1710-11, Kbh 1854 105. **269** Serritslev: *Jy Sml* 5 rk V 1941-42 41 f. *Antvorskov lensregnskab*, afskrift RA håndskriftsamling VI C 30 306. Skovgård: *Årb Vejle* 1955 117 f. Fraugde: *Tingb Ås* 1642 228.

FATTIG OG UDS TØDT

- Til almindelig læsning anbefales *Olaf Olsen*: Christian IVs Tugt- og Børnehus (*Hist Medd*, Kbh 1952). - **271** Skånske tiggere: *Hist T* 11 rk 3 1950-52 358. *Væggerløse*: *Årb Loll* 1954 358. Haraldsted: *Årb Sorø* 1938 94 ff. **272** Ty: *Årb Tist* 1943 396. Natmænd: *Hübertz Årh III* 84 f. Lunderskov: *Elias Kol* 97 f. **273** Aalborg: *Bircherod* 475 f. **274** Helsingør: *Årb Frdb* 1906 76. Lyndelse: *Tingb Ås* 1648 217 f. Lundby: *Do* 1642 286 f. Fraugde: *Do* 1645 12 f. **275** Moseby: *Årb Loll* 1931 25 ff. **276** Præste: *Kjær 200 år* 166 ff. **277** Falster: *Hjelh Falst* 423. Præste: *Kjær 200 år* 163. *Væggerløse*: *Do* 356 f. Helene kilde: *E. Quistgaard*: Helene Kilde Blokes Penge Uddeling, *Årb Frbg* 1936 102 ff. **278** Skudsmål: *Kbh Bopl* I 149. Rømer: *Kbh Dipl* V 798 og 804. **279** *Hillerødbogen* 1948 254. **280** Stodderkonger: *Ark Mus* V 284 ff. Ribe: *Kinch* II 785 ff. **281** Sorø: *Årb Sorø* 1923 48. Helsingør: *J. S. Dalsager*: Helsingør alm Hospitals Historie 1541-1941, Helsingør 1941 70 f. **282** *Højrup Sørb* I 86 f 115 og 112 ff. Homå: *Tingb Sdr Djurs* 1688-91 15. 8. 1690. **284** *Vorogod*: *Årb Hards* 1926 124 f. *Sørbymagle*: *Højrup Sørb* I 31. **285** Kildebrønde: *Historikergruppens Danmarkshist* I 310. Radsted: *Årb Loll* 1954 359. Hasselø: *Do* 358 f. Skibinge: *Kjær 200 år* 171 f.

BYLAG OG GADESTÆVNE

- Om bomærkerne læs Holger Rasmussen i *Skalk* 1968 4 hefte 11 ff og samme i *Folk* vol 8-9 1966 -67 293 ff. **287** Asferg: *Vid Vedt* II 227. V. Egesborg: *Kjær Kult* II 168. **289** Fjelde: *Årb Loll* 1924 128 f. Rogelund: *Tingb Ås* 1640-43 220. **290** Kvarmløse: *Vid Vedt* I 135 ff. **291** Byskov: *Schmidt Old* 134 efter Hjelholt Falst I 424. **292** Koldby: *Schmidt Old* 134 f. **295** Ulse: *Do* 139 f. Højby: *Tingb Ås* 1645-48 79. Rønninge: *Vid Vedt* I 292. **296** Lyngby: *Meyer Byl* 414. Dalsmølle: *Hist T* 4 rk V 234. Ålsrode: *Tingb Sdr Djurs* 5. 4. 1608. **298** Saksild: *Vid Vedt* II 347. Årestrup: *Do* III 287 ff. **299** Emdrup: *Tingb Sok* 1630-32 45 og 61. **300** Lyngge: *Vid Vedt* II 407. Troelstrup: *Do* I 170. Drigstrup: *Do* II 399. **301** Rønninge: *Do* I 293. Bolmerod: *Do* I 366. Kværndrup: *Do* I 417 f. Slagelse: *Do* IV 36. V. Egesborg: *Kjær Kult* I 29. Emdrup: *Tingb Sok* 1630-32 32 f. **302** Kalby: *Tingb Herl* 1630-33 277. Simmested: *Schmidt Hegn* 24. Trørød: *Tingb Sok* 1621-22, 1625-28 293. Albøge: *Tingb Sdr Djurs* 1688-91

Henvisninger

fol 390 ff. Sydsjæll: *Kjær Kult* I 250. **304** Viborg: *Do* II 129. Asferg: *Do* II 230 f. **306**
Horne: *Vid Vedt* V 48. Rynkeby: *Do* I 445. Bjerregrav: *Do* II 184. Falkerslev: *Do* IV 152 f.
Søndersø: *Do* III 468. Mastrup: *Do* III 544 f. Rynkeby: *Do* I 443. Østrup: *Do* I 309.

TING OG RETTERSTED

307 Landskabslovene: *P J J Retshist* 24 ff. Senere lovgivning: *Do* 79 ff. Danske lov: *Iuul Kodifik* 11 ff. Viborg-Skive: *Jy Saml* 4 rk 111 (H. Knudsen). Hjørring: *Årb Vends* 1922 255 f (Klitgaard). Nibe: *Klitg Nibe* 265. **308** Nibe: *Do* 265. Aalborg: *Jy Saml* 4 rk II 310 (Chr. Christensen). Tingstok: *Jy Saml* 5 rk I 446 (Klitgaard). Tyvesten: *Do* 445 f. *C. Testrup*: Relation om Tingene og Tingstederne samt Rettens Betiening med videre her i Danmark, fornemmelig i Jylland i Fordoms Tid, Flensborg 1747. *Forordning* 27. 4. 1635. *Reces* 1558 § 11. Under tag: *SJy årb* 1942 17 ff (Hvidtfeldt). **309** Tude: *Årb Holb* 1947 12 (V. Møller). Kbh: *Hist Medd Kbh* I 301 ff (Secher). Navne: *Årb Præstø* 1929 (Henrik Larsen). Beliggenhed: *Jy Saml* 4 rk III, *Tingb Skast* 1636 indledning X. Birk: *P J J Retshist* 508 ff. **310** Krostuer: *Do* 511 f. Fakse: *Åbent brev* 29. 6. 1588. *Missiev* 21. 6. 1609. Ods herred: *Åbent brev* 21. 1. 1570. Nykøbing: *Do* 8. 7. 1598. På marken: *Forordning* 28. 6. 1617 § 2. Vendsyssel: *Åbent brev* 1. 3. 1635. Udtappet øl: *Do* 30. 6. 1593 gentaget i *reces* 31. 3. 1615 § 34 og 27. 2. 1643 II 6. 6. Jerslev: *Jy Saml* 5 rk I 451. Nibe: *Klitg Nibe* 266 f. **311** Skøder: *Do* 266. Skåne: *Åbent brev* 9. 5. 1617. *Forordning* 14. 8. 1590. Horsens: *Rett Dom* II 255 ff. Folket på tinge: *P J J Retshist* 505 ff. Dømme til eller fra: *Koldingske reces* 1558 § 13. Jerslev: *Jy Saml* 5 rk I 448. **312** Langeland: *Lütken Langel* 171. *Tingb Ås* 1640-43. *Danske lov* 1. 7. 2 samt *Axel H. Pedersen*: Birketing i Gl Københavns Amt 1521-1965, Kbh 1968 125 ff. Stokkemænd: *Hammerich Dom* 192 note 26. **313** Flensborg: *P. Skautrup*: Hardiske mål II, Kbh 1942 70 note 1. Nævninger: *Da Gl Landsk Love* III, retshistorisk indledning samt *Kult Leks* XII 447 ff (Jens Ulf Jørgensen). Slavs herred: *Kanc Brevb* 1631 604. **314** Mols: *Do* 1636 706. Hagenskov: *Årb Årh St* 1918 88 (Hans Knudsen). Appel: *P J J Retshist* 516. Vejlbjby: *Severin Kjær*: Præsten i Vejlbjby, Søren Jensen Quist, hans Slægt og Samtid, Kbh 1894. *A. P. Larsen*: Præsten i Vejlbjby, Kbh 1951 samt anm *Hist T* 11 rk IV 125 ff (Stig Iuul). Edsbevis: *Iuul Kodifik* 19. Partsed afskaffes: *Danske lov* 1. 14. 8. **315** Dommere: *Hammerich Dom*. Samme forf: *Festskr Jur Eks* 259 ff og *Iuul Kodifik* 11 ff med henvisninger. Bartholin: *Worm Breve* II 342 f. Om kravene til dommerne: *Koldingske reces* 1558 § 6-7, *Birkeret* af 1623 § 4, *Reces* 1643 II 6. 18 og senere *Danske lov* 1. 5. 1. Dommer-eden: *Koldingske reces* § 7, *Danske lov* tillæg. **316** Tyrsting: *Kanc Brevb* 1630-32 710 825 933. Block: *Iuul Kodifik* 11 ff. *C. Klitgaard*: Kjærulfske Studier, Aalborg 1914-18. Forringelse: *Hammerich Dom* 27 ff, *Jy Saml* 5 rk II 151 ff (Mogens Lebech). **317** Afhængighed: *Hammerich Dom* 29 f. Byfogder: *P J J Retshist* 431. *P. Munch*: Købstadstyrelsen i Danmark, Kbh 1900. Dommere: *Hammerich Dom* 23 ff. **318** Overordnede instanser: *Iuul Kodifik* 12 f. **319** Trolddomsforbrydelser: Se f. eks. *Jy Saml* 3 rk VI 313 ff (Villads Christensen: Hekseprocesser). Rigsråder: *Ugeskr Retstv* 1961 B 44 (Iuul). Tingbøger: *Koldingske reces* § 11 (jfr *reces* 1551 § 3) senere *Danske lov* 1. 8. Tingskrivere som prokuratorer iflg oplysninger velvilligst meddelt af arkivar, cand. mag. M. Dahlerup. **320** Prokuratorer: *Forordning* 9. 9. 1638. Mundheld: *Festskr Jur Eks* 325 (Hjorth-Nielsen). Holberg: *Festskr Jur Eks* 283 (Hammerich). *Chr 4.s reces* 1643 II 6. 16. *Danske lov* 1. 9. *Jyske lov* Fortalen. Uegnede værger: *Jyske lov* I 28, jfr *Iuul Fællig* 253 f. Fornemme borgere: *Forordning* 7. 4. 1619 § 1 ff. *C. Ostersøn Weylle*: Glossarium Juridicum Danico-Norvegium, 2 udg Kbh 1652 53 f. *Hist T* 11 rk III 210 ff (Fussing). **321** Sko og klæder: *Iuul Fællig* 278. *Tingb Skast* 1637 108. Rousthoje: *Do* 1637 211 232 256 1638 39 138. Ringkøbing: *Jy Saml* Ny rk I 130. *L P Helsingør* II 143. Fr. Urne: *Sjællands landstings dom* 20. 7. 1681. **322** Jerslev: *Jy Saml* 5 rk I 474. Ophæve samliv: *Nellem Ægtesk.* Tamperret: *Do* og *P J J Retshist* 531. Uskiftet bo: *Åbent brev* 6. 9. 1604, *Iuul Fællig* 276 ff. **323** Nøgler på graven: *Do* 283 f. Penge i graven:

Henvisninger

- Lütken Langel* 184. Fledføring: *Iuul Fællig* 31 35 f 41 f 46 f 84. *Tingb Skast* 1639 110. Herlufsholm: *Tingb Herl* 1630–33 118. Tjæreborg: *Tingb Skast* 1638 73 f. Kuld og køn: *Jyske lov* I 21, *Danske lov* 5. 2. 70. Skødning på tinge: *Jyske lov* I 37, *Reces* 1643 II 2 3 og 5, *Danske lov* 5. 3. 28. 324 Muld optages med kniv: *Iuul L og R* 57 ff. *Fr. Vinding Kruse*: Ejendomsretten, 3 udg Kbh 1951 II 860 ff 887 ff. *H. Matzen*: Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov, Kbh 1869 228. *Chr. Kjer*: Om Overdragelse af Eiendomsret over faste Eiendomme for Tiden indtil Chr. V's Lov, Aarhus 1889 37 ff. Nåby: *Tingb Herl* 1630–33 313 318. Falster: *Hjelh Falst* I 428. Fogden: *Fussing Herm* 35 ff. Besåning: *Do* 337, se også *Tingb Ås og Herl. Rettertingsdom* 25. 4. 1639. 325 Landgilde: *Fussing Herm* 130 ff. *Forordning* 8. 6. 1639 § 6. Kreditors krav: *Kult Leks* IV Eksekution (Iuul) med henvisninger. *Bol og by* 1963 29 ff (Poul Meyer). Rigens rets dele: *Forordning* 1. 7. 1623 om gældssager. Nam: *Bol og by* 1963 (Meyer). 326 Edsafflæggelse: *L P Helsingør* II 132. *Tingb Ås* 1640–43 289 nr 271. Offentlig forfølgelse: *Kamp Forbryd* I 282 (Iuul). Fraugde: *Tingb Ås* 1640–43 103 f. Middelalderlige straffesystem: *Kamp Forbryd* I 260 (Iuul). Kongemagten: *Do* 261 ff 328. Guds lov: *Do* 263 ff. Sindssyge: *Da Mag* 3 rk IV 176. Blodskam: *Rettertingsdom* 10. 1. 1628 (utrykt dom, Ellen Lange dømmes til døden). Tyveri: *Vordingborg bytings dom* 20. 3. 1625. *Tingb Sok* 1621–22 1625–28 110: 13. 10. 1625. 329 *L P Helsingør* 149. Ølstykke: *Hist Medd Kbh* I 575 f (Secher afsnit VII). Sodomi: *Do* 597. Vold med døden til følge: *Rettertingsdom* 18. 4. 1646. Ufødt fæ: *Rettertingsdom* 6. 12. 1651 (se protokol for 1653 A fol 1). 330 Skærbæk: *SJy årb* 1936 143. Nibe: *Klitg Nibe* 302 f. Drukket sig ihjel: *Jy Saml* 5 rk IV 38 ff. Båreprøven: *Jy Saml* 3 rk II 1 ff (Chr. Villads Christensen). Jylland 1662: *Årb Årh St* 1918 93 (Hans Knudsen). Brochmann: *Do*. Ribe: *Jy Saml* VI 170 ff (Kinch). Kgl nåde: *SJy årb* 1936 142. *Kanc Brevb* 1637–39 418. 331 Læsø: *Jy Saml* IX 243 ff (Vilh. Bang). 332 Hovedlod: *Højesteret* II 81 f (Holmboe). Afhandling: *Sjællands landstings dom* 9. 4. 1679. Mandebod: *Kult Leks* XI Mansbot 330 ff (Karl Wührer). Sikker for hævn: *SJy årb* 1936 142. Legemskrænkelser: *Kamp Forbryd* I 266 (Iuul). Kbh: *Københavns stadsret* 1443 VI 2. *Gårdsretten* 9. 5. 1562 § 5–6. 333 Halv mark: *Jyske lov* II 87. *Eriks sjællandske lov* III 51. Dødsstraf for småtyveri: *Kamp Forbryd* I 269 f (Iuul). Forbøn for tyven: *Iuul Torb Ox* 55 ff. Horns herred: *Jy Saml* 5 rk IV 46 f (Klitgaard). Brændmærkning: *L P Helsingør* II 120 f. Vi dømmer ham ikke: *Iuul Torb Ox* 57 f. *Missive marts* 1620. *Forordning* 14. 5. 1636 § 2. Sædelighedsforbrydelse: *Kamp Forbryd* I 266 ff (Iuul). *Højesteret* II 128 ff (Holmboe). 334 Blodskam: *Ordinans* 19. 6. 1582. *Reces* 1643 II 5. 3. *Kamp Forbryd* I 264 (Iuul). *H. Matzen*: Forelæsninger over den danske Retshistorie, Offentlig Ret III, Strafferet, Kbh 1895 144 f. Kgl tilladelse til ægteskab: *Kamp Forbryd* I 269 (Iuul). *Højesteret* II 72 ff (Holmboe). Omgangelse mod naturen: *Kamp Forbryd* I 269. *Højesteret* II 142 ff (Holmboe). Bagersvend: *Hist Medd Kbh* 1907 594 f (Secher). 3. gang hor: *Kamp Forbryd* I 269 (Iuul). *Højesteret* II 135 ff (Holmboe). *Rettertingsdom* 14. 6. 1632. Bremerholm: *Do* 13. 6. 1655. Helsingør: *Missive* 13. 7. 1574. *Forordning* 12. 10. 1617. Maren Johansdatter: *Hist Medd Kbh* 1911 116 ff (Secher). 335 Samleje uden for ægteskab: *Kamp Forbryd* I 268 f (Iuul). *Højesteret* II 129 ff (Holmboe). Jomfrukrænkelse: *Ordinans* 19. 6. 1582 IV 5. *Reces* 1643 II 5. 4. Viborg: *Landstingsdom* 23. 5. 1640. *Do* 11. 6. 1651. Kagen: *Forordning* 12. 10. 1617. Åbenlys tyv: *Gårds ret* 9. 5. 1562 §§ 17–18. Niels: *Tingb Ås* 1645–48 62 71. Besvangrelse: *Kamp Forbryd* I 268 f (Iuul). *Iuul Kodifik* 64. *Højesteret* II 129 (Holmboe). 336 Nibe: *Klitg Nibe* 296 f. Injuriesager: *Kamp Forbryd* I 270 f. *Flensborg Bys Historie* I, Kbh 1953 204 (Iuul). *Forordning* 9. 9. 1638 § 2. Liv og ære: *Rettertingsdom* 29. 6. 1649. Uden ære levende død: *Højesteretsdom* 28. 8. 1671. Retssag 1606: *Ret Dom* II 105. Ærlig forsamling: *Koldingske reces* 1558 § 20. *Birkeret* 1623 § 20. Drukkenskab: *Tingb Ås* 1640–43 242, 1645–48 234. *Tingb Herl* 1630–33 135. 337 Unuancerede straffe: *Kamp Forbryd* I 280 f (Iuul). *Iuul Kodifik* 77 ff. *Frants Thygesen*: Tysk Strafferets Indtrængen i Sønderjylland mellem 1550–1800, Kbh 1968 59 ff. *Højesteret* II 65 f (Holmboe). Æresstraffen: *Højesteret*, voteringsprotokol 1671 A fol 144–45, B fol 115–16. Benådning: *Kamp Forbryd* I 280 f (Iuul). *Tingb Sok* 1621–22 1625–28 60 110 237.

Henvisninger

Årb Vends 1952 300. Kongens jern: *Jy Saml* 5 rk I 452. *Do* 5 rk IV 63 f. *Årb Holb* 1947 7 ff. *Kjær Kult* I 143 f. Chr 4: *Fussing Stj* 59 ff. Synder fortiet: *Suhms Nye Saml* I 200 ff. **338** Mangedeartede straffe: *Kamp Forbryd* I 276 ff (Iuul). *Højesteret* II 65 ff (Holmboe). Grenå: *Carl Svenstrup*: Grenaa Bys Historie, Grenå 1939–55, bd A, 1 157. Meneder: *Jy Saml* 5 rk I 464. Niels Skarpretter: *Do* 4 rk II 333. Selv betale udg ved henrettelse: *L P Helsingør* II 98. *Jy Saml* 5 rk I 454 (Klitgaard). Thude: *Tingb Skast* 1637 29 f. Bøddelen: *Hugo M Bødd*, *Højesteret* II 67 (Holmboe). **339** Høcker: *Hübertz Årh* III 21 f. **340** Istandsættelse af galge: *Hugo M Bødd* kap 3. *Hist Medd Kbh* 1907–08 348 ff (Secher). *Kjær herred*: *Jy Saml* 4 rk II 324 f. *Tingb Ås* 1640–43 301. Hjørring: *Jy Saml* 5 rk I 460 ff. *Hugo M Bødd* kap 8. **341** Sodomist: *Hist Medd Kbh* 1907–08 362 ff 567 ff. Rasende hob: *Kamp Forbryd* I 276 (Iuul). Fred over bøddelen: *L P Helsingør* II 113. *Hugo M Bødd* kap 5. Odense: *Bircherod* 86. **342** Kbh: *Hist Medd Kbh* 1907–08 573. Mjød: *Do* 569 f med henvisninger. Rufferske: *Do* 586. Bödicker: *SJy årb* 1943 146 ff. Stege: *Årb Præstø* 1926 125. **343** Ribe: *Hist Medd Kbh* 1907–08 594 med henvisninger. Gemecht: *Kbh Dipl* V 788. Kaj Lykke: *Højesteret* I 238 ff 246 ff (Ellehøj). *Hist Medd Kbh* 1923 133 ff. Strenge straffe: *Kamp Forbryd* I 271 (Iuul). Æreløs: *Kanc Brevb* 1642–43 481, 1640–41 56. **344** Begrave i kristen jord: Loll: *Landstingsdom* 3. 5. 1671. Navn og rygte: *Kanc Brevb* 1640–41 390. *Hugo Matthiesen*: De Kagstrogne, Kbh 1919 48 ff. *Kamp Forbryd* I 278. *Højesteret* II 69. *L P Helsingør* II 120 ff. Le Hayes: *O N Kbh* III 268. **345** Gabestok: *Hist Medd Kbh* 1911 128 ff (Secher). *Kamp Forbryd* I 279. *L P Helsingør* 123 ff. Frue kirke: *Åbent brev* 17. 5. 1642. **346** Frihedsstraffene: *Kamp Forbryd* I 278. *Stuckenberg Fængs* 19 ff. *Hist T* 6 rk III 666 ff (Samme forf). Bremerholm: *Stuckenberg Fængs* 23 f. Holmen: *Chr 4 Breve* 28. 6. 1644 21. 2. 1641. Billig arbejdskraft: *Stuckenberg Fængs* 23. St.

Jørgens sø: *Do* 26. Valkemøllen: *Chr 4 Breve* 17. 10. 1635. Lediggængere: *Stuckenberg Fængs* 45 ff. *Kamp Forbryd* I 278. **347** Lære håndværk: *Chr 4 Breve* 17. 5. 1641. Kortvarige straffe: *Hist Medd Kbh* 1907–08 339 (Secher). Stadsældrene: *Do* 335 ff. *Jy Saml* 4 rk II 330 f. *L P Helsingør* II 127. Palle Friis: *Jy Saml* 3 rk II 520 ff (Secher). Fjedre: *Kjær Kult* II 77. **348** Finsk morder: *Hist Medd Kbh* 1907–08 338 f. *Årb Holb* 1927 146 f. Gandrup: *Jy Saml* 4 rk II 329 f. Læsø: *Do* IX 254. Forvisning: *Højesteret* II 72 f (Holmboe). *Kamp Forbryd* I 278 (Iuul). Gendøbere: *Forordning* 19. 6. 1613, jfr *Reces* 1615 § 1, *Reces* 1643 I 3. 1. *Danske lov* 6. 1. *Forordning* 12. 10. 1617, jfr *Reces* 1643 II 28. *Danske lov* 1. 6. 12, se endvidere *Forordning* 8. 9. 1628 § 3, jfr *Reces* 1643 I 1. 33 om afholdelse fra nydelsen af alterets sakramente. Kæmpe mod tyrker: *Rettertingsdom* 5. 7. 1649. Landsforvisning: *Koldingske reces* 1558 § 60 (hor), *Reces* 1643 II 5. 3. 1 (blodskam). *Forordning* 31. 3. 1635, jfr *Reces* 1643 II 5. 5 (løgnagtig bekendelse under offentligt skriftemål). Helsingør: *Hist Medd Kbh* 1907–08 588 f. **349** Løsgængere: *Forordning* 16. 11. 1619 § 5, *Reces* 1643 II 21. 2. *Forordning* 15. 8. 1655. *Forordning* 12. 5. 1657. *Danske lov* 3. 19. Firskåren karl: *Kanc Brevb* 1616–20 491. Vestjylland: *Kanc Brevb* 1637–39 38 f 866 f. **350** Hård kurs: *Forordning* 19. 6. 1613, *Reces* 1615 § 39, *Reces* 1643 II 1. 5. Landskrone: *Jy Saml* Ny rk III 1 ff (Fussing). Albert Skeel: *Ret Dom* II 255 ff. Palle Friis: *Rettertingsdom* 29. 5. 1616. **351** Trolddom og blodskam: *Kamp Forbryd* I 272 f og *Rettertingsdom* 9. 6. 1621 (Krukow). *Do* 29. 5. 1616 (Munk). *Do* 10. 1. 1628 (Lange). *Do* 4. 7. 1650 (Gyldenstjerne). Adelige aldrig i jern: *Kamp Forbryd* I 278. Lighed for loven: *Do* 281 f. Birketingene: *Fussing Herm* 423 ff. **352** Lamme Heine: *Da Mag* 3 rk V 174 ff. *Kamp Forbryd* I 272. Tortur: *Reces* 1558 § 19. Kornerup: *Højesteret* I 251 ff (Ellehøj). *Danske Lov*: *Iuul Kodifik* 73 ff.

HEKSEFORFØLGELSER

Indledning: Der er i det 20. århundredes forskning fem hovedopfattelser af, hvad heksefor-

følgelsernes ofre i virkeligheden var: 1) Satansdyrkere og sortekunstnere (*Montague Summers*),

2) Tilhængere af en gammel hedensk frugtbarhedskult (*Margareth Murray*), 3) Narkotikaforbrugere (bl. a. *Lauritz Genz* i *Arv* 1954), 4) Mysterikere og sindssyge (*George Lymann Kittredge*) eller 5) Helt uskyldige ofre (*Joseph Hansen*). Forfatteren bekender sig til den sidste opfattelse, men vil dog ikke udelukke, at opfattelserne 3 og 4 i visse tilfælde må inddrages for at få en tilfredsstillende forklaring. De seneste års forskning har løst mange af problemerne ved at flytte hovedopmærksomheden bort fra heksene til deres forfølgere og den samfundsudvikling, der skabte det gunstige sociale klima for heksejagten (*Hugh R. Trevor-Roper*, der giver reformationen meget af skylden). Se iøvrigt litteraturlisten ved noterne til kapitlet „Trolddom og hemmelige kunster“. – **353** Forordningen: Jfr s 167 med note. Chr 4's brev: Cit efter *Jacobsen Domme* 180. **354** Maren Jellis: *Grønlund* 234. Efter reformationen: Første heksebrænding 1540 (eller 1539) i Stege. Men allerede i 1533 svor en præst på Horsens byting sig fri for at være kætter og troldkarl, *Kirkehist Saml* 7 rk I 650 ff (Bjørn Kornerup). To lovbestemmelser: *Københavnske reces* af 6. 12. 1547, art 8 og 17, gentaget i *Koldingske reces* 13. 12. 1558 art 18–19 (jfr *Jacobsen Domme* 141). Didrik Skrædder og Maren Splids: Fremstillingen bygger på *Grønlund* 170–250 (hvori det undertiden er svært at se, om kilderne citeres eller refereres) og *Kinch*, især 348–65. Af håndskrevne kilder er *Herredagsdombog* nr 43 (1641) 290 r–295 v og *Kongens Rettertings Stævningssbog* for år 1641 184 r–187 r benyttet og findes nu i xeroxsamlingen i DFS. Tingbøgerne fra Ribe, som Grønlund bygger på, og som nu findes i Det sønderjyske landsarkiv i Åbenrå, har forf desværre ikke kunnet nå at benytte. Maren Splids: I *Herredagsdombog* 1641 290 r kaldes hun „Maren Thomisdatter“. Opkastningen: *Grønlund* 173. **355** Teologisk betænkning: *Do* 174 f. **356** Mistanken: *Do* 175. Gode skudsmål: *Do* 172 f. To beskikkelsesmænd: *Do* 175 f 179. **357** Hjælpepræsten: *Do* 176 f. **358** Tjenestepigen: *Do* 177 f. Byting 14. juni: *Do* 179 ff. Bytinget 29. juni: *Do* 181 f. **359** Laurits Splid alene på tinge: *Do* 182. Byfogdens dom: *Do* 182 ff og *Kinch* 351. Didrik, lensmanden, kongen: *Kinch* 351 f, jfr *Jacobsen Domme* 277. Maren Splids indstævnen: *Grønlund* 187, *Kinch*

352 f. Didrik kræver Maren fængslet: *Grønlund* 188. Didriks vidner: *Do* 189 ff. **360** Rytterkonen: I *Herredagsdombogen* 290 v omtales hun som „den irlandske rytterkvinde“. Samtalen mellem Maren, Margrete og hendes søster: Replikkerne er ikke citater men direkte tale; de genfindes dog i kilden med lidt ældre udtryksmåde. Afgørelsen 21. april: *Grønlund* 199 ff. **361** Den 22. april: *Kinch* 355, *Grønlund* 202 f. **362** Rådstueretten: *Do* 203 ff. **363** Sagens indstævning: *Jacobsen Domme* 277. Engang i begyndelsen af 1641: I *Herredags-stævningssbogen* 184 r–v er stævningen dateret Koldinghus 7. 2. 1641, og det oplyses, at Didrik Skrædder „er dragen til Haderslevhus anno 1639 næste dag før nytårsaftnen . . . og har fået Hans Majestæts brev til Gregers Krabbe, at han ville forfare sagen og forfølge denne trolddomssag“. Dommen 9. 10. 1641: *Kinch* 356 f. *Herredagsdombogen* 295 r: „Så blev Maren Laurids Splidsens nu alvorlig examineret og forhørt om hun udi nogen trolddomsbedrifter eller noget af hvis hinder allerede overvundet er, skyldig eller kyndig var, så haver hun dog på sidste båret over sig selv vinde (vidne) udi trolddomskunster at være kyndig, endogså andre beråbt med hinder udi kunster at have været sammenbyrdig, så hun i så måder sagen vedgår“. Jeg opfatter dette kærnepunkt i Splids-processen som et resumé af, hvad der er foregået, siden hun blev overført til København, og ikke som referat af selve forhandlingen i Herredagen. Pinligt forhør efter dommen: Nogle forskere mener, at Maren Splids allerede før dommen er blevet pinligt forhørt, jfr *Jacobsen Domme* 277. Jeg mener ikke, kilderne giver grund til denne antagelse. Forhørsdokumentet: *Grønlund* 206 ff. **364** Brev 12. 10. 1641: *Kinch* 358. Maren Splids medskyldige: *Grønlund* 209 ff. Byting 9. november: *Do* 212. **365** Ved til bålet: *Kinch* 359 f. Henrettelsen: *Grønlund* 215; der oplyses ikke noget om en stige eller, at hun blev væltet på bålet, men det var henrettelsesmåden. Hospitalspræsten: *Kinch* 360. Anna Thomasdatter, 16 mistænkte: *Grønlund* 209 f 217 ff, *Kinch* 360 f. **366** Maren Jelle Skrædders: *Grønlund* 219 f. Anne Ebbis: *Do* 226 f. Rådstueret kendelsen 20. 5. 1642: *Do* 231 f. Anna Bruds: *Do* 240 ff. Thomas Bartholin citatet: *Jacobsen Domme* 182. Villum Lange, tvivl om hans ret-

Henvisninger

tro: *Dansk biografisk Leksikon* XIII 598. Brev til Griffenfeld: Cit efter *Vilh. Andersen*: Illustreret dansk Litteraturhistorie I, Kbh 1929 430. Brevet af 14. 12. 1670 trykt i *Da Saml* 2 rk III 281 f. Siden *Den kalundborgske reces* 21. 11. 1576 (art 8) havde det været gældende ret, at folk, som af kirkenævn eller andre, der plejede at sværge i trolddomssager, var blevet fundet skyldige, ikke straks måtte henrettes; men eksekutionen skulle udskydes, til landstinget havde dømt i sagen. Ribe havde imidlertid en særstilling, idet rådstueretten havde landstingsstatus og kunne appellere direkte til herredagen (højesteret). I et reskript af 20. 11. 1686 bestemtes, at dødsdomme i trolddomssager ikke måtte eksekveres, før de var pådømt ved højesteret (*Jacobsen Domme* 203). *Hector Gotfried Masius*: De existentia dæmonise quatenus naturæ lumine innotescit, Kbh 1682 (her cit efter *Jacobsen*

Domme 198). 368 Skarpretteren i Århus: *Hübertz Årh* II 254 ff. 371 Mette Nielsdatter: *Skivebogen* 1915 146 ff (Jeppe Aakjær). 373 Anne Pallis: se s 185. Hindsholmprocessen: Fremstillingen bygger på håndskriftet DFS 1906/26 „Udskrift ved *Thorvald Mortensen* af Schelenborg Birks Tingbog (1696–1714), Fynboe Landstings Stevningsprotokol (1705–1720) samt af Fynboe Landstings Domprotokol (1701–1715)“, især 52 ff. 376 Jyske landsdommere: *Besæt Tist* II 418. Povl Holm: Citatet er et kompromis mellem nudansk oversættelse efter det latinske skoleprogram af *Povl Holm*, Odense 28. 10. 1770, som museumsoverinspektør H. D. Schepeleyn venligst har sendt mig, og en oversættelse i *Werl Ant* 1858. Heksemordet i Grønning by: *Jy Saml* II 18, om et heksemord år 1800 se *Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. årh.*, I 204 f.

I FLØJL ELLER VADMEL

Til videre læsning anbefales: *Anna Sophie. E A Klædedr. Max v. Boehn*: Die Mode im XVII. Jahrh., München 1913. *Sigrid Flamand Christensen*: Kongedragterne fra 17. og 18. Aarhundrede, I–II, Kbh 1940. *Arv og Eje* 1963 (Frøsig). *De danske Tekstilerhverv*, Kbh 1965 (samme). *Hanne Frøsig*: I svøb, Nyfodt, Nationalmuseet 1968. *Klædedr Kavalk. Preben Kannik*: Alverdens uniformer, Kbh 1967. *Kult årsb* 1957 (Lindström). *Mygdal Amag. Møller Folkedr. Blanche Payne*: History of Costume, New York 1965. *Budst* 1954–55 (R. K. Rasmussen). *Schoubye Tønd. Sev Messekl. Eli Soelseth*: Empirekjolens mønstertyper og konstruktioner, sett i historisk sammenheng, Oslo 1964 (Ms. i Universitetsbibl. Oslo, hovedopp. for magisterkonf. nr. 2413). *Svensson folkedr. Troels-Lund*. – Benyttet litteratur i alm.: *Ahlefeldt. Ark Mus* 1912–15 (Andrup). *Bircherod. Årb Årh* 1915 (Bording). *Brahe Regnsk. Besæt Tist. Årb Rand* 1912 (P. Christensen). *Chr 4 Breve. Årb Årh* 1914 (Egeberg). *Fab Y. Jy Saml* I 1866 (Hancke). *Rasmus Hansson*: Hus-Taffle, Helsingborg 1639. *Huitfeldt. Højrup Sørb. Jacobæus Fam. Suhm Nye Saml* 1793 (Jacobæus). *Kanc Brevb. Jy Saml* 1870 (Kinch). *Kjær Stavnsb. Kjær Kult* I–II. *Hans Kyrre og H. P.*

Langkilde: Byens Skole, Københavns kommunale Skoles Historie, Kbh 1926. *PersHist T* 12 rk I 1946 (Alf. Larsen). *Lauremberg. Da Mag* 6 rk I 1909 (Lindbæk). *Vildskud. Monrad. M Rel* 1686–98. *O N Kbh* III–V. *Ogier. Olrik Hels. K. C. Rockstroh*: Den nationale Hær I–II, Kbh 1909–16. *Hist T* 1842 (Schiern). *Schou Forord. Secher. Skånlund. Sperling. Dronning Sophies Kopibøger* 1588–1617, v. Sv. Thomsen, Kbh 1937. *Jy Saml* II 1868–69 (Testrup). *Jammersm* (J. Brøndum-Nielsen og C. O. Bøggild-Andersen, Kbh 1960). *Wad Herl.*

Stofforklaringer: *Baj*: Tykt, groft, løstvævet stof, valket, og opkradset. *Barat*: Let, tarveligt stof af simpel silke og uld eller bomuld. *Bukke-skind*: Hjorteskind. *Drap d'or*: Guldmor, guldindvirket klæde. *Fifskaft*: En slags klæde. *Fillemot*, fransk *feuille morte*: En gulbrun farve som visne blade. *Flosser*: Strikket med løkker på vrangen, så det kan minde om pelsværk. *Grofgroen*, egtl. *grosgrain*: Et grovtrådet, ofte grønt stof af uld eller silke. *Hværgarn* (eller hverken): Stof med trend af hør (werk = blå) og islæt af uld. *Kaffa*: Groft mønstervævet uldplyds. *Lejdisk*: Klæde fra Leyden i Belgien. *Polemit* (eller *polamit*): Et stof af kamelhår og silke.

Henvisninger

Ras de mor: En slags klæde? *Saden*, egtl. *sajen*: Et fint uldstof. *Sars* (eller *sarge*, *serge*): Groft uldstof. *Tobin* (eller *toubin*): Tyndt silketøj.

Vadmel: Tykt, kippervævet uldstof. *Flasket trøje*: Trøje med skøder, hvis flige er skåret således, at de dækker over splitterne.

ÆDE OG DRIKKE

403 Niels Kræmmer: *L P Helsingør* II 142. Herlufsholm: *Wad Herl Rekt* 145. *R P Kingo* 334. 404 Kbh belejring: *Anders Matthison Hiøring*: Leyrs-Krantz, Kbh 1660 A4 og E. Helsingør: *Olrík Hels* 107. Din kælder: *Gerner Hesiod* 198 ff. 405 Syltning: *Koge-Bog* 1625. Fiskedam: *Sperling* 72, *Melchior Herl* 375, *Bircherod* 10. 2. 1677. 406 Kbh slot: *Chr 4 Breve* V 311. Rosenborg: *Do* V 417 VIII 256. Antvorskov: *Lensregnskab* (G. Knudsen i NM II, Bd II 457). Beregne: *Berntsen* IV 589 597. Nedsættelse: *Årb Vejle* 1956 108 ff (Sig. Kristensen). 407 Folkehold: *Berntsen* IV 569 ff. *Oecon Nova* 12. *Ny Skild Kbh* nr 29 1809 (efter *Problemata et proverbia moralia*, Kbh 1611). Kritik af mad: *Berntsen* IV 570. Bordbøn: *Sperling* 81. *Schlesw Holst Prov Ber* I 1797 (Borgestue-forordning 1687). *Hist T* 3 rk III 100. Groffenbrød: *O N Kbh* III 159, *Kbh Dipl* I 588. Magert kokød: *Kbh Sl Skrå* 1623 5 1668 6 1673 6 1683 4. *Hj N Slagt* 34 47 60 55. Klager: *O N Kbh* III 159 og *O N Kbh* VI 219 f. *Kbh Dipl* II 649. Bønder: *Do* I 588 II 649. *Hj N Slagt* 72. 408 Vejret: *Sv L Gråbr* 123. *Bircherod* 309 (1695) 423 (1703) 474 f (1705). 409 Temmeligt køb: *Chr 4 Breve* III 297. Sortebr Kloster: *Årb Årh St* 1943 188. *Hj N Slagt* 5 (Slagterlaugsskrå 1683 5: særlig pris på fersk svinekød når ingen olden er). Lam: *Vid Vedt* III 483. Vildt: *Berntsen* II 150 f. *Do* som gave: *Kjær Grubbe* 44. Rid Akademi: *O N Kbh* V 208. Råbuk: *Bircherod* 278. *Molesworth* 85. Hunde: *Kbh Dipl* VII 393, *H Matth Torv*. Vartov: *Kbh Dipl* V 743 f (Anders Matthison Hiøring). Stegekælder: *Do*. Studenter: *Jacobæus Rejse* 52. 410 Indkøb: *Chr 4 Breve* III 297, *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 27. *Brahe Regnsk*. Fisk: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 386 a, *O N Kbh* III 206. Østers: *Kbh Dipl* VII 183 (fra Engl og Norge) 614 (Skagen Læsø Isefjord). Katolsk udl: *Vrigny* 63 f (østers fra Korsør Samsø), *Chr 4 Breve* I 45 og *O N Kbh* III 206 (udenl indk), *Gerner Hesiod* (august), *Wolff Journ* IV 237 (om 1671: På vinstue kommer rendekælling med østers). Kapuner: *Rebolledo* 40 f. Ung gås:

Molesworth 88. Høsekræmmer: *Kbh Dipl* VII 478 ff. Gemene mand: *Do* VI 602. 411 Torveskilling: *Do* V 794, *Hist Medd Kbh* VII 352. Gesandt: *Rebolledo* 41. 412 Skæmteviser: *Ark Mus* V 252. Grovbrød: *Melchior Herl* 177. Skofter: Senere ofte i nedsættende betydning, men kunne være betegnelse for brød af alm kvalitet se *Berntsen* IV 578 (Bremerholms udspisning). Junkerbrød: *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 29. Varmt øl: *Syv Ordsp* 206. På landet: *H P H Brød*. Brændsel: *Tingb Ås* 1645 7. *Årb Sorø* 1938 13 (1707: Må brygge og bage ved den halm, der skulle have været brugt til kvæget). *Vid Vedt* III 99 (Farum 1711: Boghvede og anden halm skal være sammenvrimlet). Byerne: *Hj N Bager*, *Sv L Bager*. Sælgerske: *Hübertz Årh* 305 ff. Bage for andre: *L P Helsingør* II 214. Bringe til bager: *Schou Forord* I 269 (23. 6. 1683). *H. D. Lind*: Nyboder, Kbh 1882 80. Betaling: *Hj N Bager* 38. Klage over pris for bagning i *Nyerup Fr* III 176. Ond tilsyn: *Kogebog* 1616 og 1625. 413 Ærø: *Molesworth* 26. Roele: *Spr Kult* 1941 73 (Grüner-Nielsen). Juleaften: *Kbh Dipl* V 721 ff. Salgssteder: *Forordn* 26. 6. 1610. Ca. 40 år efter skrev *Berntsen* (IV 632): Denne ... post om brød på torvet at salg holde er nu utvivlagtig formedelst bagerboderne, som adskillige steder i byen fra bagerens egne vænhuse er bygte og anordnede, dér daglig brød sælges, forandret, så intet brød således på torvet nogen visse tider salg holdes. Indførselsforbud: *Kbh Dipl* II 649 f (15. 6. 1621). 414 Franskrød: *Vrigny* 77. Nürnbergkager: bl. a. *Abrh Lehn*. Forskellige brødsorter: *Hj N Bager* 199, *Chr 4 Breve* IV 125. 415 Politimester: *Hj N Bager* 193 (Ole Rømer 1705). Åby: *Kirkehist Saml* 2 rk VI 338. Udlænding: *Pasek* 30. Riberild: *Syv Ordsp* 136. Prikkelort: *Jacobæus Rejse* 173. *Ark Mus* V 250. Mad i samme gryde: *Pasek* 33. *Skrifter som udi det Kjøbh Selsk for Lærdoms og Videnskabs Elskere ere fremlagte*, Kbh 1747 III 143. Pølse: *Weckerin* 143. 416 *Syv Ordsp* II 151. Katolik: *Pasek* 64. Gøre varmt øl: *Chr 4 Breve* IV 58. Futtet:

Henvisninger

Spr Kult 1941 70. Brændevin: *Kogebog* 1616, 1625 og *Weckerin* (næsten ordret gengivelse af tysk skrift om brændevin 1482, se *Troels-Lund* Dagl Liv i Norden 3, 1969 455). Som medicin: *Jammersm* 110. Snaps med ske: *C. Kliigaard*: Skagen Bys Hist, Skagen 1928, 53. Akvavit-skål: *Fy Min* 1951 29 (Sv. Larsen). Brændevinskop: *Vib Domb* 1616 331. Hypocras: *Oecon Nova* 39. 417 Flemløse: *Jacobæus Rejse* 32. Morgenmåltid: *Spr Kult* 1941 72. Til alters: *Berntsen* IV 595. 418 Hoffolk: *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 25. Akademi: *O N Kbh V* 228. Sommer: *Spr Kult* 1941 72. Måltid på marken: *Tingb Sok* 1630 43. Tærsk: *Pasek* 33. Sild: *Fiske Bog* 4. Kål: *Kogebog* 1616 VI. Kålstikker: *Spr Kult* 1941 74 f. 419 Kål af nælder: *Syv Ordsp* II 151. Banestykke: *Spr Kult* 1941 73. Almisse: *Hus Tavle* E 7. Gråbrødre: *Sv L Gråbr* 172 f. Høns: *Chr 4 Breve* VI 36 f (intet kød spises om fiskdagen uden vildbrad, og når der er ingen vildbrad at bekomme ... høns og kød). Sortebrødre: *Årb Årh St* 1934 118 (Chr Buurs fundats). Gråbrødre: *Sv L Gråbr* 86. Vartov: *O N Kbh* III 64 f. 420 Børnehuset: *Chr 4 Breve* IV 413. Duebrødre: *Univ Sk Ann* 1809 I 9 f. Herlufsholm: *Melchior Herl* 177 f. Sorø 415 f. Kallun alm iflg andre spiseplaner, af tyr: *Tingb Herl* 1633 313, nedsaltning: *Gerner Hesiod* 199, ved hoffet: *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 29 (slagterens kone havde stukket sine bare fødder i kalunnet som lægemiddel). Gerring kone: *Syv Ordsp* I 233. Melgrød: *Do* II 8. Boghvede: *Jacobæus Rejse* 29. 421 Åregrød (åre dvs pløje): *Moth utr*, Gl Kgl saml 774 c. Klosteret: *Hist T* 3 rk III 102 ff. Nederst på listen: *Æreboe* 46 ff. Plønder: *Spr Kult* 1941 74. Brændesnude: *Moth utr* 774 d. Lummer: *Kogebog* 1616 XVIII, *Gerner Hesiod* 200 (som forråd), *Spr Kult* 1941 74. Polak: *Pasek* 33 f. Saltmadsfad: *Frédéric Lachèvre*: Charles de Lespine, Parisien, et sa brève description de plusieurs royaumes et provinces étrangères 1612-1621, Paris 1935 120. 422 Grønsaltet: *Moth utr* 774 i. Duebrødre: *Univ Sk Ann* 1809 I 10. 423 Malmøhus: *Da Sml* 2 rk V 374 (Chr. Bruun). Levninger: *Do* (hvad der kom af hans bord, blev båret for folkene; når det ikke kunne forslå, fik de endda 2 og 3 biretter til) jfr *Tolstrup Herl* 167. Vejlby: *Vid Vedt* I 369 f. Bradespids: *Wolf Encom* 485, *Lensregnskab* II 478, *Ark Mus* III 40, *Birche-*

rod 494. Gulerødder: *Paulli Flor* 313. Fisk: *Oecon Nova* 4. Eddike: *Berntsen* IV 586. 424 Agurker: *Paulli Flor* 215 f. Dysenteri: *Rebolledo* 158. Bondemand: *Det roelige Bunde-Lefnet oc Aggermandens Lyst*, Kbh 1656 9 f. Vesterbølle: *Farstrup* 136. Frugtbare egne: *Årb Præste* 1926 27 ff (Tholle). *Vid Vedt* I 396. Krigske: *Brahe Regnsk* 180 217. Jordbær: *Paulli Flor* 237. *Wolfs Diar* 114 f. *Chr 4 Breve* II 157. *Lensregnskab* II 481 483 538. *Årb Vejle* 1956 114. *Weckerin* 225 f. Hvidløg: *Hush Cal*, *Wolf Diar* 76. Bestikke: *Jacobæus Rejse* 32 f. Vise: *Hjør Kult* I 65 f. 425 4 retter: *Bircherod* 83. *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 43 (4 retter til fadeburskvinde, vaske- og sypiger, tvætteste- og skurekoner ved hoffet). *Jammersm* 219 (4 retter med biretter og desserter). 6-12 retter: *Vrigny* 58. *O N Kbh V* 208. *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 41 (kgl husjomfruer 12 retter). 50 retter: *Fab Y* 311, jfr *Hist T (Svensk)* 1941 304 (ved Ulrika Eleonoras begravelse var 25 borde dækket med forskellige antal retter, sammenlagt 1101, en ret altså lig et kvantum mad), se også *Berntsen* IV 571 ff og *Kogebog* 1616 XVIII, (kogt gås under talg: man plejer udi hver potte ikkun en ret eller to at forvare). Duebrødre: *Univ Sk Ann* I 10. Biret: *O N Kbh* III 66 (Vartov hospitals tjenestefolk, håndværkere og bønder fik det samme som lemmerne, men desuden 2 sild til frokost og en biret om aftenen). Bifad: *Tøger Reenberg*: Poetiske Skrifter I, Kbh 1769 14. Anretning: *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 26. Sæt: *Mem Br* XVII 36. Naturalieløn: *Hist Medd Kbh* 2 rk IV 24 f (pager, lakajer og fyrbødere skulle have deres ophold af tiloversblevne retter på kongens og dronningens bord, forskellige tjenere fik rester fra deres herskabers borde, jfr *Mem Br* XVII 109 to lakajer hos en greve fik den mad, der kom fra grevens og hans hovmesters bord og rhinskvin til hvert måltid). 426 Arbejdskarl: *Vid Vedt* III 351. Øl: *Glamann Bryg*, *Da Måskr* 1866 II 33 ff 114 ff (Nic. Jacobsen). Spiseøl: *Lensregnskab* II 493. Øl og vin: *Jammersm* 221 (Leonora Christina fik til hvert måltid ½ pot rhinskvin og 1 pot alm øl, hendes tjenestekvinde fik ½ pot franskvin og 1 pot øl, men efter at kvinden var blevet fuld, bortfaldt den franske vin. *Sperling* 211 fik efter sin ankomst til Blåtårn bragt kogte æg, smør og brød, øl og franskvin, jfr *do* 46 rhinskvin og rostokøl til hans bryllup). Uden-

landske gæster: *Lahontan* 161. På tuden af en kande: *Schandrup* (bindebrev 31. 1. 1700). Pølstørst: *Spr Kult* 1941 70. Brygning: *Molesworth* 86, *Lahontan* 176 (måtte spise uden at drikke til, da værtens øl var lige så dårligt som hans vand). Malt: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 344 6. Blandkorns malt: *Tingb Ås* 1634 52. Byg-, rug- og havre-malt: *Kogebog* 1616 II. 427 Humle: *Chr 4 Breve* III 439 V. 259. Tordmåned: *Oecon Nova*, *Chr 4 Breve* I 194. Nakskov: *Vid Vedt* IV 124. Tordenkile: *Oecon Nova* (håndskrevet tilføje i Kgl Bibl eksemplar 41). Hønsæg: *Do* 50 og *Kogebog* 1616. Menstruerende: *Hush Cal* (Om Øl). Forvare: *Chr 4 Breve* III 250. 428 Krydderi: *Hush Cal*, *Kogebog* 1616 etc. Tysk øl: *Tingb Herl* 1618 77. *Friis Edvarðsen*: Underretning om Schielschiør Købstad, Kbh 1759 91. Toldforhøjelse: *Chr 4 Breve* III 387 (jfr note til brev 17. 5. 1635 om indtægtstab på tyskøl). Standspersoner: *Fab Y* 228 (doktor er i gunst hos Chr 4 og får udenlandsk øl). Kgs Bryghus: *Glamann Bryg*. Buur-øl: *Jacobæus Rejse* 177. Dobbeltøl: *L P Helsingør* II 233. Tyskøl: *Chr 4 Breve* IV 141 f. Klager: *L P Helsingør* II 233. Mælk: *Michelsen Aalb Hush*, *Tingb Skast* 1638 75. *Tingb Herl* 1633 156. *Gerner Hesiod* 193. Blegdammen: *Jacobæus Rejse* 68. 429 Koldskål: *Do* 59, *Da Saml* I 344 f. Surmælk: *Besæt Tist* I 342. Fattiggård: *Sv L Gråbr* 101. Vand: *Lahontan* 158. Øllet som rinder: *Hus Tavle*. Sukkerklumper: *Fy Saml* VIII 27. Vin m. vand: *Mem Br* XX 20. *Vrigny* 74. Ligger midt i vandet: *Mem Br* XX 20. Lutendrank: *Steenb Fredbg* 105. *Kogebog* 1616 XXVIII. Mjød: *Do* XXIX, *O N Kbh* III 206. *Brahe Regnsk* 113, *Kjær Grubbe* 284, *Melchior Herl* 185, *Gerner Hesiod* 194. Bier: *Tingb Herl* 1630 11, *Tingb Skast* 1637 189 1638 17 167. *Tingb Ås* 1644 174, *Tingb Sdr Djurs* 1692–97 fol 43 a. *Pasek* 73, jfr *NatMus Arb* 1957 59 (Ole Højrup). Brændevin: *Kogebog* 1616 III, *Kbh Dipl* V 32, *O N Kbh* 150. Ulykker: *Vib Domb* 1616 290, *Kjær Stavnsb* 312 ff. 1621: *Kbh Dipl* I 635. *O N Kbh* 150. 430 Gejstlige: *Bang Præsteg* 167. Falkerslev: *Vid Vedt* IV 149 f. *Jacobæus Rejse* 32 („om morgenen og før måltid drak vi altid brændevin med entzian udi“). Ung mand: *Æreboe* 89. Bindebrev: *Schandrup* ark D 2. Gesandt: *Rebolledo* 344. Bartholin: *Wolff Journ* IV 80 og *J. F. Schou*: Natur-

skildringer, Kbh 1856 145. 431 *S. Paulli*: *Commentarius de abusu Tabaci et Herbæ Thee*, Kbh 1665 fol 38. Nijmegen: *Mem og Br XVII* 37. *Jacobæus Rejse* 177. Gedde: *Holb Epist* nr 401. *Sabbats forordning* 24. 3. 1696. Vintappere: *L P Helsingør* II 232 (i 1704 to vintappere i Stengade, der skænkede te og kaffe). Sukkerbager: *Kbh Dipl* VII 540 (bevilling 1699). Kopper og kander: *Boesen Sølv* 14 ff. *Arb Gl By* 1954 50 ff (Waagepetersen). 432 Hollandske kræmmere: *Kbh Dipl* VIII 24 f. *Abrh Lehn* 26 88. 433 Bordhimmel: *Larsen Rådsarist* I 179. Fløjl: *Da Saml* 2 rk II 153. Bordtæppe: *Larsen Rådsarist* I 178 f, *Rumpolt*. Linnedduge: *Garde Dug*, *Vrigny* 358. 434 Herlufsholm: *Melchior Herl* 188 og 61. Helsingør: *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia*, ed *Richard Carnac Temple*, vol 4: *Travels in Europe* 1639–47, London 1925 86. Fane til salt: *Val Forsn* 53. Do til rester: *Erasm Rott* 177. Aalborg: *Jy Saml* V 95 f. *Wad Herl* 9. Vordingborg: *Kirkehist Saml* 3 rk III 12 f. Lange tallerkener: *Lensregnskab* II 481. 435 Ske: *Schandrup* 84 (1700: der dækkes kun med skeer), *Univ Sk Ann* 1809 I 12 f (til Duebrødre klostres bespisning tages hvert år af disciplines beneficio penge til anskaffelse og vedligeholdelse af tinskeer og tallerkener iflg reglement 1668). *Wad Herl* 45 (i taffelstuen findes i 1646 et skedehus, dvs skegemme). Spids kniv: *Erik Lassen*: Ske, kniv og gaffel, Kbh 1960. 436 Par Knive: *Fab Y* 208 (1624: jeg vil sende magister Adolf et par slesvigske knive, gaffen skal være en skæregaffel). *O N Holb Tid* 143 (et par knive, det er kniv og gaffel, en udtryksmåde, der bruges endnu). Håndvask: *Budst* 1963 63 ff. Gæst: *Da Mag* 3 rk I 29. Bespisningsforordning: *Schlesw Holst Prov Ber* I 230 (hertug Hans Adolf af Pløns forordning for hofstjenesten 1687). Bordbøn: *Hans Thomissøns salmebog* 1617 nr 11. Instruktionsbog: *Val Forsn* 4. Amtmandinden: *Fab Y* 122. Med fingrene: *Erasm Rott* 108 ff. 438 *Melchior Herl* 178. Gejstlige: *Bang Præsteg* 268 (1615: I kalenterne skal ikke bruges passeglas, at drikke hele eller halve, men aleneste kander, med hvilke skal og ikke drikkes hinanden til, men hver tage til, når han tørster). Øl af kande: *Schandrup* ark C 2 (delvis cit i *Mollerup*: *Vildskud*, Kbh 1917). Glaskumme: *Do*. Lading: *Wolff Journ* III 30 f. Bordford: *Erasm Rott* 177.

Henvisninger

Samme angående det følgende. Kaste knogler: *Schlesw Holst Prov Ber I 288 ff* (forordning 1687).

SKÆRE, SKILDRE OG STAFFERE

Til videre læsning anbefales: *Ingvar Bergström*: Den symboliska nejlikan i senmedeltidens och renässancens konst, Malmö 1958. *Frithiof Dahlby*: Symboler og tegn i den kristne kunst, Kbh 1965. *Chr. Axel Jensen*: Snedkere og Billedsnidere i Danmark 1536–1666 (T Ind 1909) og *Holger Rasmussen*: Memento mori (Fy Mi 1958) samt nedennævnte arb af *Beckett* og *Paulsson*. **439** *Olrik Hels 12 14*. *Larsen Rådsarist II 392 f.* **440** *Årb Fy II 454* (Blomberg). De Pas: *Fr. Beckett*: Kristian IV og Malerkunsten, Kbh 1937. Københavns slot: *Fr. B. Friis*: Saml til dansk Bygnings- og Kunsthist, Kbh 1872–78 60 ff. Frederiksborg: *Chr 4 Breve III 127 og 143*. **444** *Kremberg: Hist T Skåne II 103*. Clausholm: NM II nr D 8472. **446** *Kremberg: Gregor Paulsson*: Renæssanceskulpturen i Skåne, Sthl 1915. **447** *Moraliserende smårim: CCLII*

udvalde og med 800 Billeder udlagde bibliske Hoved-Sprog udg af Paulli, Kbh 1710. **449** *Ogier 167 og 170*. **451** *G. Galster*: Danske og norske Medailler og Jetons, Kbh 1936 48 f. **452** *Salmen: Biblia . . .*, Kbh 1589. Dødningehoveder: *A. Chr. Bøje*: Balsambøsse og Hovedvandsæg, Kbh 1950 24 (billede). Kingo: *Aandelig Sjunge Kor 2 Part 7 sang v 7*. **454** *Baratta: Kgl Kamm 35*. Ursinus: *Danm Kirker Tønder amt 1327 fot 1331*. **456** *Høgholt: Chr. Axel Jensen*: Københavns Malerlaug 1622–1922 17. Brodersen: *Larsen Rådsarist II 172*. *Chr 4 Breve VIII 207* (billedet malet af K. van Mander gengivet i farver ved s. 456). **457** *Tullefas: Kgl Kamm 180*. Helsingør: NM III rum 45 A. **459** *Oeconomia Nova paa Danske* udg Jørgen Holst, Hafn 1649 9.

BORGERENS BY OG GÅRD

461 *V. Lorenzen*: Christian IVs Byanlæg, Kbh 1937 4 f. *Arups Danmarkshistorie II 138*. **462** *Architekten XXIII 353* (Hugo Matthiessen). **463** *Køge 1641: A P Køge 28*. *Haugner Naksk II 39*. *Thoms Holb 304*. **464** *Secher IV 442*. **466** *Haugner Naksk I 215*. **467** *Smith Næstv 180*. *Randers: Jy Saml 3 rk II 296 ff*. **468** *Haugner Naksk I 150*. Algade: *Hugo Matthiessen*: Gamle Gader, Kbh 1917 9 ff. Thisted: *Årb Tist XI 109* (Hald). **469** *Gadenavnne: Architekten 1916 150* (H. Matthiessen). *Thoms Holb 303*. Brolægning: *Troels-Lund II 94*. **470** *Kbh Dipl VI 728*. *O N Holb Tid 61*. Aalborg: *Jy Saml 2 rk III 423 f* (Wulff). Helsingør: *Ark Mus III 39*. Næstved: *Smith Næstv 179*. Nyboder: *Ark Mus III 195*. *L P Helsingør I 446*. *Smith Næstv 73*. **471** *Odense: Fy Mi 1954 32* (Sv. Larsen). Køge: *Matth Torv 98*. Spanske kappe: *A P Køge 89*. *Hist Medd Kbh 1 rk III 551*. **472** *Monrad 27 f*. *Nyborg: Do 38*. **474** *J. Kornerup*: Roskilde i gamle Dage, Kbh 1892.

Fjerding: Kult Leks IV 376 ff. *Pontoppidan: Danske Atlas III 280*. **475** *Langhus: Jy Saml VI 199* (Kinch). **477** *Årb Randers 1955 5* (v. Spreckelsen). **479** *Årb Præstø 1953* (Johan Jørgensen). **480** *København: Secher IV 543 567*. *Mejb Borg Huse 29*. Assens: *Lauritz Maaløe*: Assens gennem 700 Aar, Odense 1936 62. *Haugner Naksk I 207*. Bislag: *Ogier 5*. **481** *Larsen Rådsarist I 168*. **482** *Thoms Holb 248 f*. *Odense: Larsen Rådsarist I 169*. Ribe: *Jy Saml VI 161 f* (Kinch). *Odense: Larsen Rådsarist I 171 f*. *Thomsen Holb 248 f*. **484** *Vi-borg: Jy Saml 3 rk I 513*. **485** *Haugner Naksk II 281*. *Smith Næstv 118*. *Kbh Dipl I 675*. *Haugner Naksk I 109 II 101 I 272*. *A P Køge 198*. **486** *Smith Næstv 182*. *J. Kornerup*: Roskilde 248. *Nakskov: Årb Loll-Falst 1960 279*. Godtfolks hjælp: *Haugner Naksk I 164*. *Hist Medd Kbh 2 rk II 4*. **488** *Ark Mus I 207 ff* (Chr. Axel Jensen). *Chr. Axel Jensen*: Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden, Kbh 1933.

NATUR OG LANDSKAB

489 Fyrvæsen: *Jy Sml* 3 rk II 329 ff (Secher). *Jy Sml* VIII 1880-81 139 ff og 184 ff. *Hand SøMus Arb* 1960 (Henningens). **491** *Arb Præstø* 1951 273 ff (Munk). Grofte: 10 Dialektstudier udg af Stednavneudvalget 1960 99 (Lisse), jfr *Jordfordeling* 182 og 209. Stenstreng: *Atlas Borup. Hatt Olda* 117 ff. **492** Grim: *Arb Ålborg* 1914 5. Nørhasne skov blev i 1641 udskiftet mellem flere hovedgårdsejere. Jfr. *Mejborg Slesv* 27 f. Olden: *Berntsen* III 347. *Resen Vib* 8 114. Højris: *Oppermann* 176 f. Halland: *Berntsen* I 84 ff. Ty: *Arb Thist* 1961 404 ff og *Jy Sml* 4 rk III 1917-19 44 ff. *Arb Thist* 1937 343 ff. Vendsyssel: *Jy Sml* VI 1876-77 110 ff. *Jy Sml* X 1884-85 273 ff. *Arb Ålb* 1914 (Christensen). Himmerland: *Berntsen* I 149 155 f. Rold skov kunne i 1616 føde 1400 svin *Arb Ålb* 1914 11. Om skovene i Jylland *Jy Sml* VIII 1880-81 286 f, *Akjær Agermuld* 105 ff og *Arb Vejle* 1914 118 ff. Afgift i form af „skovvogne“ *Berntsen* II 192 og 252. **493** *Berntsen* I 167. *Dansk dendrologisk årsskrift* 4, 1957 (Sten Bjerke). **494** Jfr *Matth GLLand* 18 og 45. *Mejer Kort* II XXIV og XXVII. Quilkær: *De ældste danske Archivregistraturer* III Kbh 1865 248. Jerne: *Arb Ribe* 1915 44. Farris: *Matth Hærv* 97. Tømmer: *Die Heimat* 1944 (Lütjohan). *Landet bag Digerne*, Tønder 1957 47. Der fandtes også skove på bakkeøerne i Vestslesvig, hvorfra der i middelalderen eksporteredes egetømmer til Engl, Holland og Frankrig over Vadehavet. De nordfrisiske øer var derimod skovbare. C. G. *Høgstrøm*: Tåsinge, Nyborg 1916 20. Nørresletten: *Berntsen* I 98. Sprog: *Do* 101. Rykkerup Kirke: *Tingb Ås* 1647 170. Borup Kirke: *Atlas Borup* 16 f. Et stort asketræ i Vinde, Skive lds. kaldes Vinde Kirke (optegn 1920 i Da Folkemindesaml). **495** Frederiksborg-egnen: *Arb Frbg* 1914 21 ff (E. Madsen) jfr *do* 1927 45 ff og 1944 43 ff. Stokkerup: *Werner Christensen*: Jordens Fosforsyreindhold som Indikator for tidligere Kultur og Byggelse, en Studie af Eremitageslettens Historie, DGU 2 rk 57, Kbh 1935, jfr *Naturens verden* 1957 14 ff (A. Steensberg om gamle agre i Søndermarken). **496** Reersø: *Antvorskov lensregnskab* 1634-35 RA afskrift; NM 2 afd II 360. *Arb Holb* 1908 53, om skovene

i amtet på Chr 4.s tid se *Arb Holb* 1927 99. Stensved: *Arb Præstø* 1951 274 ff. *Do* 1935 43 ff og 1933 95 f. Hals: *Arb Ålb* 1914 28. **497** *Do* 23 jfr *Matth GLLand* 67. Matrikel: *Jordfordeling* 106 ff. Om rebning af Lee fællesskov 1573 se *Jy Sml* II 381 ff. **498** Ebdrup: *Tingb Sdr Djurs* 1688-91 20. 7. 1688. Hvidøre: *Tingb Sok* 1633 140. Kær hd: *Arb Ålb* 1914 22 og 27 f. *Do* 1912 46 f og 50. Balle: *Arb Årh* 1920, 142 ff (Rasm. Mortensen). *Arb Ålb* 1914 31 f. **499** Orlogsskib: *Chr. Olufsen*: Danm. Brændselsvæsen, Kbh 1811 283. Bårse: *Matth GLLand* 59. Sølvborg: *Secher* V 86, 93 og 621. Andestrup: *Tingb Fjære* 1. 7. 1652 RA, Stockholm. Skanderborg: *Secher* VI 101, jfr 119 og 301 f. Myrholm: *Da Hed* I 298 f, jfr *Jy Sml* VIII 286 f. **500** *Matth GLLand* 29 f. I breve til Mogens Gyldenstjerne nævnes (256) faste afgifter af nødder til Herlufsholm 1662. Stedsmål: *Berntsen* I 74. Hjorte: *Kjær Kult* II 118 og I 94. *Forordning* 27. 9. 1805 om udskiftning af skovarealer. *Secher* VI 260. Jfr L. S. *Fallesen*: Cronolog. Saml kgl Forordn og aabne Breve, Forst- og Jagtvæsenet, Kbh 1836 og A. F. *Bergsøe*: Den da. Forst- og Jagt-Lovgivning, Kbh 1842. På Fyn og Langeland skulle man for hver eg og bøg, man huggede, plante et træ af samme slags. **502** Langeland: *Vib Domb* 1616 213. *Farstrup* 20. Præstegårdsskoven: *Arb Ålb* 1914 26. Kolde vintre: *Mansa Sygd. Jy Sml* V 85 og II 76. **503** *Arb Sorø* 1943 77. **504** *Fussing Stj.* Ulbjerg: *Farstrup* 136 f. Bornholm: *Arb Bornh* 13 årg 28 og *Mansa Sygd* 474 og 485. Sydsjælland: *Kjær Kult* I 194 342 og *Kjær 200 år* 115. Ribe amt: *Arb Ribe* 1937 51 ff. V. Horne hd: *Outrup* 124. **506** *Trap*: Slesvig I, Kbh 1864 129 180. Manø: *Jy Sml* VII 145 ff. Østerkøge: *Trap*: Slesvig I 180 226 269. Langøvejle: *Jy Sml* III 255 f. Nørreklit: *Do* II 309. **507** Landetab: *Hist T* 8 rk I 153 ff (Steenstrup). Gråbjerg: *Arb Thist* 1961 410. Ulve: *Mansa Sygd* 468 (Bircherod 149 og 304). Ulveplagen efter Kejserkrigen se *Mansa Sygd* 305 og 365. Farris-skoven: *Die Heimat* 1951 33 ff. *Arb Hards* 1907 109 ff. *Jy Sml* I 142 ff (Vendsyssels ulve). *Arb Vejle* 1914 129 ff. *Hübertz Årh* III 4 (ulvejagt). *Matth Jyde* 68 f (1700 årene). **508** *Tingb Sdr Djurs* 1688-91. Hammerum hd: *Gl Dage* II

Henvisninger

96 ff. **510** Sandflugt: *Viggo Hansen*: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, Kbh 1964 70 ff. Beretning om Fiskeriet udi Salling, Morsø og Thy-land item om sandflugten ved Vesterhavet i Thy Anno 1683, Ny kgl Saml 757 4°, se specielt 49 f. Nørhå: *Årb Thist* 1952 367. **511** Læsø: *Grüner Nielsen Læs* 23 ff. Jylland se også *Årb Ribe* 1903 I 69 ff (Brüel). *Jy Sml* II 306 ff. *Årb Thist* 1963 287 ff og 1964 382 ff samt 1929 145 og 1957 224 ff. *Jy Sml* 3 rk I 405 f (Hanherred). *Do* 2 rk I 124 ff. *Do* III 10 og 34 samt *Geografisk tidsskrift* 1957 69 ff (Viggo Hansen). *Berntsen* I 84 f. *Vår Bygd* 1955-56 46 f (Sandklef). Årested: *Mejborgs Saml* kapsel 21 b (efter Skånske tegnelser). Halmstad: *Do*. Melby: *Vår Bygd* 1955-56 og *Mejborgs Saml* som før. **512** Stensåen: *Vår Bygd* 1955-56 46 f. Asserbo: *Olsen Holbo* 128 ff. **513** Rørvig: *Årb Holb* 1931 67 ff. Frederikshåb: *Tyge W. Bøcher*: Vegetationen paa Randbøl Hede, Kbh 1941 27 ff. *J. Brüel*: Klitterne i Hjørring Amt, Aalborg 1900. *Samme*: Klitterne i Ringkøbing Amt, Ringk 1902. *Samme*: Klitterne i Thisted Amt, Thisted 1898. Se også *Falbe-Hansen og Schar-*

ling: Danm. Statistik I 1885 134 ff og Suppl. Bd. 1891 22 ff samt *C. C. Andresen*: Om Klitformationen, Kbh 1861. Vrads Sande: *G. Hatt*: Oldtidsagre, Kbh 1949 111 f. **515** Skudtørv: *Berntsen* I 135 f. *Spr Kult* 1967 (Torsten Balle). **516** *Mejborg Slesv* 107. *L* og *A Askov* 60. Sunds: *KultMi* 1939 (Hansen). *P. M. Nødskov*: Beskrivelse over Thimgaard og Thim Sogn, Viborg 1787 110. Vorgod: *Matth Jyde* 61. *Do* 62. *Tingb Skast* 1639 116 143. **517** Varde: *Do* 117. Sunds: *KultMi* 1939 83 ff. *Ovtrup* 140. **518** Bækhus: *Meyer Byl* 201 ff. Ingen måtte hugge i uskiftet skov, hvorfor adelen var ivrig efter at få skiftet, hvor der var flere lodsejere, jfr note til 497. *Do* 141 ff og 172. **520** Lyng: Endnu i 1819 kunne en vejfarende mellem Hellebæk og Fredensborg se bønder afsvide lyngen, *J. C. Lange*: Otte Breve fra Fredensborg 1822 36 ff. Overdrev: *Matth GLLand* 74 ff og *Årb Præsta* 1951 273 ff (Holger Munk). Fælles om overdrev: *Meyer Byl* 166 f. Hejninge: *Jordfordeling* 163. *Meyer* 156 f 164 f 178 ff og 188 (Gribsjord). **522** *Tingb Faurås* 1629-31 7 ff.

AVL OG BESÆTNING

523 *Farstrup* 92 f. Hartkorn: *Jordfordeling* 113 ff jfr *J. Mandix*: Haandbog i den danske Landvæsenret, 2 udg I Kbh 1813 347 ff samt *L* og *A Askov* 53. **524** *Hist T* 10 rk III 70 (Fussing), *Hastrup Landsb*, *Pedersen Matr*, *Torna och B pl* 1. **525** *RA Da cancelli*: Besigt og Mageskift 1633-35 ad 1633 22. 10 K 85. Novrup: *Tingb Skast* 1638 128. **526** *Vib Domb* 1616 B 218. Husum: *Tingb Sok* 1633 161 og 179. Fraugde: *Tingb Ås* 1643 16. Allerup: *Tingb Skast* 1638 49. Lille Næstved: *Tingb Herl* 1633 282 ff og 292 ff. **527** Store Vi: *Die Heimat* 1951 2 f. Rislev: *Tingb Herl* 1631 58 f. Ladby: *Do* 1633 259 og 262 ff. Rønninge: *Tingb Ås* 1641 113. Treskifte: *Berntsen* I 7 f. **528** *Jy Sml* 5 rk I 364 ff (H. Larsen). *Tingb Sok* 1633 176 (Vangede). Græsjævning: *Tingb Herl* 1618 82. Sandby: *Do* 1633 230 ff. Vangelag: *Widding Markf* 131 f, *Torna och B* 133. Alsæd: *Berntsen* I 85 f, jfr *Gissel Landg* 184 ff 289 ff. **529** *Tingb Sok* 1630 11 (Vigerslev). *C. Nicolaisen*: Amagers Historie II, Kbh 1907 24. Indvang: *Fink Udsk* 36 ff. *Schmidt Mors* I 17 ff (H. Larsen), jfr *Jy Sml* 5 rk I 373 f og *L* og *A*

Askov 59 ff og 65 ff. Østjylland: *Jy Sml* 5 rk I 367. Sunds: *KultMi* 1939 (H. P. Hansen). Toftnæs: *Tingb Skast* 1639 154, jfr 69 76 90 107 og 197 samt 1638 151. **530** *PersHist T* 11 rk III 1942 19 (Klitgaard). *Tingb Faurås* 1629-31 33 v 19. 7. 1629. *Tingb Sdr Djurs* 1608 26. 7. Østerhoved: *Da Saml* 2 rk IV 57 (indb til O. Worm). *Vib Domb* 1616 C 288. Vinding: *Jy Sml* VII 162 ff. Dysser i Vestjylland: *Årb Oldk Hist* 1936 (Mathiassen). *Årb Hards* 1949 34 ff. **531** *Vib Domb* 1616 B 195. *Kjær Kult* I 149. *Antvorskov lensregnsk* (afskr i NM II) 538. Skovgård: *Årb Vejle* 1956 131. **532** Gessingholm: *Hist T* 10 rk III 73 (Fussing). Nærrå: *Tingb Ås* 1641 76. Sjælland: *Kjær Kult* I 4 og 6. *Kjær 200 år* 133. **533** *Tingb Sok* 1632 49. Vratte: *Vib Domb* 1616 143. Hovedager: *Do* 168. Høffd: *Tingb Herl* 1633 276. Hoddum: *Tingb Skast* 1638 137. Åvending: *Meyer Byl* 247 ff. *Folkemål* III 125 (Widding). *Tingb Ås* 1645-48 205. *Tingb Skast* 1638 155. *Tingb Sok* 1621 27. Bårse: *Kjær Kult* I 221 f. Tystrup: *RA Commission over Antvorskov Greuskab* 1707. Rentekam Sjæll Kontor,

Henvisninger

- Div Dokum fol 262. Volling: *Aakjær Konge* 146. **534** *Tingb Ås* 1642 210 f. Studesko: *Hist T* 10 rk III 90. Ladby: *Tingb Herl* 1617 39. Brønshøj: *Tingb Sok* 1628 74. Stelde: *Tingb Skast* 1637 18. Bømring: *Do* 1640 265. Hammel: *Tingb Herl* 1633 196. Bagplov og langjern: *Tingb Skast* 1639 128. Plovjern: *Tingb Sok* 1632 215. Langjern: *Tingb Herl* 1630 21. Plovshoved: *Tingb Ås* 1648 231. Plovstav: *Kaae Godsej* 122 f. Plovstryge: *Vib Domb* 1616 B 256. Krog: *Lyngby-Bogen* 1966 37 51 og 67 (Uldall). *Tingb Sok* 1634 19 („sloe et vansere – dvs vognse – aff sin krog“). *Do* 1628 9. *Budst* 1958 (Michelsen) og *KultHist Leks XIII* 330 ff (Steensberg). **535** Harvebol: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 160. Stålarve og træharve: LA Vib, *Skifteprot for 2 reg ryttergods* 1687–94 (f. eks. Horstrup). *Tingb Sok* 1628 9 og 1631 153. Rolfsted: *Tingb Ås* 1646 66. Tromle: *Tingb Sok* 1632 25. **536** Strygestikke: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 182. Stene le: *Tingb Sok* 1630 82. Jerntyv og høtyv: *Tingb Herl* 1618 52 77, 1630 6, 1631 59 og 1633 312 258. Høkrug: *Jy Sml* 5 rk III 8 ff. **537** Gladsaxe: *Tingb Sok* 1629 158. Darum: *Årb Ribe* 1930 24 ff (H. Larsen). Jungshoved: *Kjær 200 år* 92. Hå: *KultMi* 1939 79 (H. P. Hansen). Brejninggård: *Årb Hards* 1924 155 f. Gessingholm: *Hist T* 10 rk III 81. Ribe: *Jy Sml VII* 197 f. Nr. Vosborg: *Kaae Godsej* 64 og 154 ff. **538** Stokkerup: *Tingb Sok* 1630 82. Mejerstager: *Skifteprot for 2 reg ryttergods* 1687–94 42. Om forholdet mellem segl og le se *Axel Steensberg: Ancient Harvesting Implements, Kbh* 1943 232 ff og *Geogr T* 1939 138 (Steensberg). Mejekroge: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 160. Nærå: *Tingb Ås* 1645 14 18. Højby: *Do* 1648 278 f. Esby: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 273. *Do* 1692–97 fol 104 a. **538** Trørød: *Tingb Sok* 1633 124. Skåne: *Sigfrid Svensson: Introduktion till folk-livsforskningen, Malmö* 1966 53 (efter Ystads *Hist* 1, 1956 138). Helgenæs: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91. Gentofte: *Tingb Sok* 1627 299 og 1630 43. **540** Rugbrødnings: *Tingb Sdr Djurs* 1692–97 fol 91 b. Emdrup: *Tingb Sok* 1629 207. Bårse: *Kjær Kult I* 303. Snese: *Do* 155. Bjerstrup: *Vib Domb* 1616 216 f. Læsmødtræ: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 160. *Tingb Sok* 1626 192. Bagreb: *Tingb Skast* 1639 143. Hov: *Vib Domb* 1616 28. *Tingb Ås* 1646 57. *Tingb Sok* 1629 171. I Sdr Nærå blev tienden taget i kærve *Tingb Ås* 1641 175. *Do* 1647 183 f. *Tingb Sok* 1631 112. **541** Nærå: *Tingb Ås* 1642 289 f. Foldudbytte: *Fussing Herm* 103 ff. *Olsen Holbo* 134 ff. *Ovtrup* 174. *Gissel Landg* 102 ff. *Sigurd Jensen: Det* 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi (*Fort Nut XII* 1937–38 159 ff). **542** Husdyr: *Skrubbeltrang Inderste* 161 ff 188 og 190 f. Tange: *Jy Sml VI* 153. Lovtrup: *H. P. Jørgensen: Uge Sogn, Haderslev* 1951 100. Bårse: *Kjær Kult I* 253. Yngerse: *Tingb Sok* 1629 98. *Kjær Kult I* 253. *Tingb Sok* 1629 222. **543** *Tingb Sok* 1627 302. Heste i slør: *Kjær Kult I* 250 253. Driftedyr: *Tingb Sok* 1632 249 ff. *Kjær 200 år* 49. *Kjær Kult I* 98. Stuby: *Do* 4 ff. Vigerslev: *Tingb Sok* 1633 116 f. Fraugdegård: *Tingb Ås* 1643 69. *Do* 48. *Skrubbeltrang Inderste* 166. **544** *Tingb Skast* 1640 68 ff. Tøjrbløkke: *Do* 1639 128. Stållægner: *Do* 1638 168, 1640 298. Novrup: *Do* 1636 136 148 og 48. *Do* 1637 201 f. *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 301 og 1692–97 fol 112 b. Halland: *Tingb Faurås* 1629–31 22. Allerslev: *Outrup* 152. Vordingborg: *Kjær 200 år* 202. Kappendrup: *Tingb Ås* 1643 72. **545** Holsted: *Tingb Herl* 1633 241 264 ff. Fraugde: *Tingb Ås* 1640 35. Jungshoved: *Kjær 200 år* 93. Mælkemængde: *Skrubbeltrang Inderste* 164. Årre: *Tingb Skast* 1638 84 f 97 f 113. Tjæreborg: *Do* 1639 190 120 f. Får med horn: *Tingb Ås* 1641 51, 1643 317 319. *Tingb Herl* 1633 176 f. *Do* 1633 147 f. **547** *Vib Domb* 1616 331. Skovgård: *Årb Vejle* 1956 129. Vordingborgegnen: *Kjær Kult I* 127 II 112. *Tingb Herl* 1618 81 91 ff. **548** Ø. Løgum: *Jy Sml* 5 rk V 236 (Hejselbjerg Paulsen). Agerbæk: *Tingb Skast* 1638 202 205 ff 210 f. **549** *Tingb Skast* 1639 200 218 f. Ladby: *Tingb Herl* 1631 79 ff 93 100, jfr *Vib Domb* 1616 310 f. Ønglinger: *Tingb Ås* 1647 122. **550** Knudsskov: *Kjær Kult I* 189. Knudsby: *Do* 80. Kalby: *Tingb Herl* 1617 24. Stokkerup: *Tingb Sok* 1632 17. Birkum: *Tingb Ås* 1643 84 f. Holsted: *Tingb Herl* 1633 240.

BØNDERNES BOLIGER

551 Schmidt Hegn 111, jfr *Widding Markf* 18 og *Mejb Borg Huse* 49 (risgærde i St. Pederstræde 1567). Kappendrup: *Tingb Ås* 1646 70. *Fink Udsk* 70. Salling: *Aakjær Agermuld* 104 ff. *Tingb Sdr Djurs* 1692–97 fol 100 b. Stakke på gårdsplads: *Tingb Sok* 1628 338. *Vib Domb* 1616 B 156. *Tingb Skast* 1639 113. *Kjær Kult II* 278 og 184. 552 Vinstokke i Ejdersted: *Mejborg Slesv* 50. Kål: *Tingb Herl* 1632 108. Kålgårdgærde: *Vib Domb* 1616 B 162 222. Lyngsbæk: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 279. Kål i marken: *Tingb Skast* 1639 122. *Tingb Fjære* 1644. *Tingb Froste* (RA Sthlm). *Tingb Ås* 1645 256. Ladby: *Tingb Herl* 1633 190. Brønshøj: *Tingb Sok* 1632 240, jfr *Antvorskov lensregnsk*, afskrift NM II 374. Gladsaxe: *Tingb Sok* 1627 251. 554 *Aakjær Agermuld* 104 ff 101. *Tingb Froste*. V. Egesborg: *Kjær Kult II* 273 191. 555 *Do* 163 ff. *Secher V* 58. Kap(pen)drup: *Tingb Ås* 1641 141. Orre: *Tingb Skast* 1639 41. Routhøje: *Do* 1638 151. Skovhuse: *Kjær Kult II* 183 f. Jfr *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 199 263, *Tingb Skast* 1638 147, *Skifteprot. for Juellinge*, Sjæll. 1719–28 og *Tingb Herl* 1633 24. 556 Husum: *Tingb Sok* 1628 338. Keldgård: *Tingb Sdr Djurs* 22. 3. 1608 (Fævejlegård). 557 Mødding: *KultMi* 1939 86. *Tingb Herl* 1633 241. Egel: *Tingb Sok* 1628 327 1631 163 og 1632 41. Allerup: *Tingb Skast* 1638 48, jfr *Tingb Sok* 1632 31 41. *Tingb Faurås* 1646–48 4. 6. 1646 (RA Sthlm). 558 Nærå: *Tingb Ås* 1642 218 jfr 190 210 og 235 samt 1646 110 og *Tingb Herl* 1630 28. *Tingb Ås* 1646 111. Fæsterne på Strynø ejede selv deres gårdsbygninger, se *Fy Hjemst* 1932 34 f, ligeså på krongodset i Frederiksborg og Kronborg len, *Secher IV* 720 f (*Åbent brev* af 27. 11. 1623). *Chr 5 Da lov* 3. 13. 9. Refgården: *Tingb Sdr Djurs* 1692–97 fol 98. *Tingb Sok* 1629 197. *Tingb Sdr Djurs* 1608 16. 8. *Tingb Ås* 1646 110. *Tingb Herl* 1630 28. 560 Sael: *Jy Sml VII* 206 ff. Enlængede gårde: *Zangenberg Bgd* 18 ff. *Mejborg Slesv* 139 196. *Stoklund Landbyg* 59. 562 Sadder: *Tingb Skast* 1637 109. *Årb Vends* 1943 157 (Klitgaard). Sael: *Jy Sml VII* 209 207 210, jfr *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 5. 7. 1688 (Lyngsbækgård). 563 Pebringe: *Steensberg B og V* 199 ff. Fodstykker: *Tingb Herl* 1633 180. Sidebånd: *Grith Lerche*: Sidebåndskonstruktioner,

en redegørelse for det nordvestsjællandske bindingsværk, dets oprindelse og forbindelse med andre bladnings-typer (Institut for europæisk folkelivsforskning, Brede, 1966, dupl.). 564 Lyngby gade: *Tingb Sdr Djurs* 21. 6. 1608. *Clem Bulh. Mejborg Slesv*. 565 Sulehuse: *Skivebogen* 1930 (Zangenberg) og *Zangenb Bgd* 80 ff. *Sdr Onsild: Årb Randers* 1966 6 (Hjorth Rasmussen). Vesterbølle: *Farstrup* 99. Pederstrup: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 215. Rolsted: *Tingb Ås* 1646 48 og 1642 244 1647 162. *Fy Hjemst* 1932 35 (Zangenberg). 566 Halland: *Clem Bulh* 35. 567 Højremshus: *H P H Festskr* 174 ff (Yde-Andersen). *Årb Vends* 1943 157 (Klitgaard). *Jacobæus Rejse* 178. 568 *L og A Askov* 41 ff. *Budst* 1964 (A. Hjorth Rasmussen). Hald slot: *Alan Hjorth Rasmussen*: Stråtage, en gennemgang af danske tækemetoder, Kbh 1966 45 f og *Årb Randers* 1966 6. *Tingb Herl* 1633 250. 569 *Budst* 1964 82. *Tingb Sdr Djurs* 2. 8. 1608. *Do* 1688–91 fol 83. Throbro: *Tingb Gærds* 18. 4. 1649. Væda: *Do* 20. 7. 1649. Tjæreborg: *Tingb Skast* 1637 114 f. 570 *Do* 1636 205 ff. Skast: *Do* 1640 85 ff 96 f. *H P H Festskr* 362 (Skautrup). Venge: *Turistf Årb* 1937 245 (Zangenberg). Sjolte: *Årb Præsto* 1925 92. 571 Vridsløse: *Tingb Herl* 1633 299. Jylland: *H P H Festskr* 356 ff. *Søren Knudsen*: Rasmus Thomesens Gaard i Glud, Glud 1915 9. *Skifteprot. for Greveskabet Samsø Gods* 1672 ff (LA Sjælland). Øverstestue: *Årb Kbh* 1928 282 f. *Årb Bornh* 1928 141 ff 136. *Turistf Årb* 1926 182. *Tingb Skast* 1637 61 71. *Do* 1639 157 160 165. *Do* 1640 85 f 96 f. *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 289 159. Molger: *Vib Domb* 1616 B 184. Sunds: *H P H Festskr* 360 og *Kult Mi* 1939 86. *Kult Leks X* 1965 Lada (Steensberg). Slydestænger: *Tingb Ås* 1643 67. Hjald: *Tingb Skast* 1640 108 143. *Håndb LokHist* 455 (Sv. Jespersen). 572 *Kjær Kult II* 174 ff 182 176 ff 180 ff. 574 Gælderne: *Tingb Sok* 1629 156. Ardal: *Kaae Godsej* 80. Kaste nøglerne: *Tingb Ås* 1645 246, jfr *Tingb Skast* 1639 81. De fyldigste oplysninger om indbo gives i egne, hvor bønderne selv ejede gårdens bygninger. 575 Holm: *Kaae Godsej* 65. Vittarp: *Ovtrup* 102 ff. *Tingb Skast* 1637 160. 576 *Bækkeskov gods skifteprot* 1710 (LA Sjælland). Brøndum: *Tingb Skast* 1639 181 f. St. Darum:

Henvisninger

Do 1637 160. Østerbølle: *Farstrup* 196 204. *J. Paludan*: Beskrivelse over Møen, Kbh 1824 II 341. **577** Galbæk: *Per Osbeck*: Laholms prosteri, 1796 78 ff. *Tingb Sok* 1632 27 og *Vid Vedt I* 369. Balle: *Kjær Kult II* 50 295. Vigerslev: *Tingb Sok* 1629 212. Roust: *Tingb Skast* 1637 98. Brønshøj: *Tingb Sok* 1631 203. Do 1627 298 og 1630 24 30. *Lyngbybogen* 1934 127. *Turistf Arb* 1925 54. **578** *Steensberg Bondemøb* 23. Kistebæk: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 212. *Lyngbybogen* 1966 41. *Tingb Halmstad* 31. 1. 1648 (RA Sthlm). Jfr *Arb Loll* 1945 (Halkjær Kristensen). *Vid Vedt I* 369 (Vejlby 1706) og *Tingb Skast* 1639 764. *Steensberg Bondemøb* 26. Bagstolebæk: *Tingb Sdr Djurs* 1689 fol 212. **579** Bænkedyner: *Budst* 1959 (Frøsig). Flamskvævning og Rye-Flos: *E. Andersen, G. Wandel og T. Vogel-Jørgensen*: Berlingskes Haandarbejdsbog, Kbh 1943–44 samt *Skifteprot Vallø* 1652 ff (LA Sjælland) og *do Lindenberg gods* 1692 ff (LA Nørrejylland). Tjæreborg: *Tingb Skast* 1637 115. Skammel: *Lyngbybogen* 1966 41. *Tingb Skast* 1639 128 jfr *Steensberg Bondemøb* 106. **580** *Tingb As* 1642 191. *Arb Vejle* 1930 13

ff. *S. Knudsen*: Rasmus Thomesens Gaard i Glud, Glud 1915 og *ØJy Hjemst* 1942. Gentofte: *Tingb Sok* 1633 135, og *Kjær Kult I* 327. **581** *Lindenberg gods skifteprot* 1692 ff. *Jydepotten* 146. Roust: *Tingb Skast* 1637 109. Vridsløse: *Tingb Herl* 1633 308. *Program for Herlufsholm for 1880*, Næstved 1880 38 57 (G. L. Wad). Vedby: *RA rentekammeret* 2244 223 fol 107–108 nr 32 (oplysningen skyldes Lars Friis). Orre: *Tingb Skast* 1638 201. Stenbæksholm: *Commiss over Antvorskov Grevskaab*, RA Rentekamm Sjæll Ktr Div Dokum. **582** *Jacobæus Rejse* 179. Røgloft: *Lyngbybogen* 1934 122 (J. Rambøll). *Arb Bornh* 1928 140 (Zangenberg) og *Tingb Herl* 1633 189. *Tingb Sok* 1629 90. Allerup: *Tingb Skast* 1638 48. Ildstedssammmentrækningen: *RA Rentekamm* 235 *Commiss* 1659 1665 m. fl. (oplysningerne er givet af Lars Friis). **583** *Steensberg Bondegaard* jfr *Forordning* 14. 8. 1677. Lerloft: *Tingb Skast* 1640 108. *Lyngbybogen* 1966 49 52. *Tingb Sdr Djurs* 4. 3. 1608. Giesing: *Tingb Skast* 1639 48. **584** *Tingb Halmstad* 20. 12. 1647 (RA Sthlm). Kandeskab: *Steensberg Bondemøb* 157 ff.

PRÆSTEGÅRDSLIV

Der henvises i almindelighed til *Vilhelm Bang*: Præstegaardsliv i Danmark og Norge i Tidsrummet fra Reformationen til det syttende Aarhundredes Slutning, Kbh 1891, og *Georg Hansen*: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede, Kbh 1947. Fremstillingen

bygger desuden på trykt materiale; der findes afhandlinger i *Kirkehistoriske Samlinger*, 1866 ff og i *Jydske Samlinger*, 1866 ff. Af utrykte kilder er især anvendt arkivalier i Bispe-, provste- og præstearkiver samt retsarkiverne, der opbevares i Landsarkiverne.

PÅ HOVEDGÅRDEN

Til videre læsning anbefales: *Svend Aage Hansen*: Adelsvældens grundlag, Kbh 1964. *E. Ladewig Petersen*: Dansk adelig økonomi 1600–1660 Fort Nut XXII 453 ff. *Vilh. Lorenzen*: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16 og 17 Aarhundrede, Kbh 1921. *H. Langberg*: Danmarks bygningskultur I, Kbh 1955. *Samme*: Clausholms bygningshistorie, Kbh 1958. *Fr. Schiøtt*: Det kgl Landslot Frydendal 1668–70 (Ark Mus I 219 ff). *S. M. Gjellerup*: Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536–1660 (Hist T 4 rk 4 bd 1 ff). *Henny Glarbo*: Studier over danske Adelsmænds Udenlands-

rejser i Tiden 1560–1660 (Hist T 9 rk 4 bd 221 ff). *J. Oskar Andersen*: Holger Rosenkrantz den Lærde, Kbh 1896. *Sorø* (M. Mackeprang: Klosters, Skolens og Akademiets Bygninger 272 ff, og Christian IV's Ridderakademi og Skolen 374 ff). *C. Christensen (Hørsholm)*: Agrarhistoriske Studier I–II, Kbh 1886–91. *Henrik Pedersen*: Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsdriften i sidste Halvdel af det 17 Aarhundrede (Hist T 8 rk 4 bd 1 ff). *Hans H. Fussing*: Godsregnskaber fra Gessingholm 1619–61 (Jy Saml 5 rk 1 bd 393 ff). *Samme*: Gessingholm 1609–1663 (Hist T 10 rk 3 bd 59 ff 193 ff). *Samme*: Skovgaards drift i Christian

Rantzaus ejertid 1635–1663 (Jy Saml 5 rk 2 bd 1 ff). *Samme*: Demstrup og Sødringholm 1625–63 (Jy Saml 5 rk 3 bd 1 ff). *Fussing Herm. Fussing Stj. Gunnar Olsen*: Hovedgård og bondegård, Kbh 1957. *Samme*: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe, Kbh 1960. *Kjær Stavnsb. Kjær Kult I–II. Kjær Grubbe. 607 Årb Vends XII 1937–38 258. 608 Vedel Simonson*: Bidrag til ... Rugaards ... Læns Historie II, Odense 1846 132. **609 Matth Snapst** 61 ff. **611 Berntsen II 7. Da Mag IV 1753 148 f. Hist**

T 3 rk 3 bd 575. **616 Monrad** 20 f 65. **625 Georg Garde**: Danske silkebroderede lærredsduge, Kbh 1962. **627 Larsen Rådsarist**. Skivehus: *Åkjær Karupå* 119 f. **630 Gunnar Knudsen**: Antvorskov lensregnskaber (afskr NM 2 afd) II 493. *Berntsen II 155. 634 Do II 153 f. 637 G. Olsen*: Landbrug, havebrug og digebygn. (Holland-Danmark I 246 f). *Årb Vejle* 1956 123. *Gunnar Knudsen* (se ovenfor) II 447. **638 Tingb Sdr Djurs** 1688–91 fol 113.

TORV, MARKED OG KØBMANDSGÅRD

639 Kjær Kult II 91 ff. Konjunkturer: *S og W Sukker* 14 19. *Schultz III 98. Hist Medd Kbh 3 rk III 499 f* (Alb. Olsen). *M. Vibæk*: Den danske Handels Historie, Kbh 1932–38 198 f. **640 Konkurrence: Edv Holm I 188 221 II 362.** Handel i købstæder: *Jy Saml 5 rk II 29 f* (Hvidtfeldt). *P J J Retshist 440 ff.* Indbyggertal: *V. Lorenzen*: Vore Byer I–IV, Kbh 1947–57 II 11 ff III 11 ff. *Da Statist I 562 ff og Supplbd 103 ff. Aksel Lassen*: Fald og fremgang, Århus 1965 325 ff. *Historikergruppen I 379 ff.* Århus: *Årh I 303 ff. Hübertz Årh III 20 f. 641 Næstved: Smith Næstv 92 ff. 642 Forprang: Pol Da VII 285. Smith Næstv 92 ff. Edv Holm I 248 ff. Kanc Brevb 1633 629.* Opland: *P J J Retshist 440 ff. 643 Aalborg: Årb Thist 1939 231 ff* (Hvidtfeldt). Slagelse: *Secher V 610 ff.* Torvet: *Matth Torv 8 ff 31 ff 80 ff 94 ff 110 ff. Chr 5 breve I 205 f. Nic Amag II 92 f.* Accisen: *Secher VI 326 ff. Matth Købst 11 ff. 644 C. Svenstrup*: Grenå Bys Historie, bd A, Grenå 1939 418 f 422 ff. Handel ved portene: *Smith Næstv 92 ff. Larsen Rådsarist I 25. Syv Ordsp I 226.* Torvehandel: *Aarh I 267 f. Kinch II 696 f. Matth Torv 8 ff 80 ff 110 ff. P. Riismøller*: Gammeltorv i Aalborg, Ålborg 1955 13 f. **646 Mål og vægt: Schou Forord 1. 5. 1683 og 10. 1. 1698. Da Mus I 1950 65 ff** (Riismøller). *Gl By 1951 55 ff* (Søgaard). Mønt: *Erik Kromann*: Oversigt over Mønthistorien med særligt Hensyn til Regneenhederne, Kbh 1964 (RA duplikeret) 5 f. Slutning på torvetid: *Chr Holtet*: Blade af Skanderborgs Bys Historie 6 f. **647 Nic Amag II 93.** Marked: *Larsen Rådsarist I 25 f. J. O. Bro-Jørgensen*: Svendborg købstads historie I, Svendb 1959 242 f.

Markedstid: *Almanakkerne. Thoms Holb I 243 f, Jy Saml 5 rk VIII 135* (Johan Hvidtfeldt), *Secher IV 33. 648 Larsen Rådsarist I 25 f. Årb Sorø 1916 45 f* (G. Knudsen). Uskikkelighed: *Secher III 479.* Hobro: *Do IV 626 f. Jy Saml I 363 f. 649 Vestervig: Årb Thist 1941 3 ff. Klipleve: Greg Messe 36 ff.* Vilslev: *Årb Ribe 1945 266* (T. Kragelund og N. Møller). **650 Lykkeby: Kanc Brevb 1621–23 342 f 1624–26 775.** Åbenrå: *Åbenrå Hist 219 f.* Aalborg: *Klitg Ålb 87 f.* Viborg: *Matth Snapst 13 ff. Kr. Erslev*: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie I–III, Kbh 1883–90 II 410. *Secher IV 657 f.* Forprang: *Greg Messe 41 f 54. Årb Hards 1936 3 ff* (Hvidtfeldt). *Kanc Brevb 1640–41 416. 651 Menigmands reaktioner: Bircherod 79 f.* Markedsplads: *Thoms Holb I 243. Fogtman 22. 9. 1669* (Ribe). *Kanc Brevb 1624–26 210* (Viborg). *Secher IV 602* (Nyborg). *Fogtman 15. 4. 1699* (Køge). *Kanc Brevb 1637–39 60 f* (Roskilde). *Secher VI 28* (Hjørring) III 238 (Ry) IV 626 f (Hobro). *Greg Messe 59 f* (Klipleve). Leje stue: *Matth Snapst 38.* Skude i å: *Årb Ålb 1937 475* (Klitgaard). *Handlende: Kanc Brevb 1621–23 351, 1624–26 58, 1630–32 897. 652 Ystad: Secher VI 154 f.* Holbæk: *Thoms Holb 243.* Nykøbing F: *Chr 5 breve I 373 f.* Holstebro: *Kanc Brevb 1642–43 548 f.* Odense: *Larsen Rådsarist I 25 f. Åbenrå Hist I 219 f.* Regulativ: *MSH Ribe 164 f. 653 Bogførere: Camillus Nyrop*: Den danske Boghandels Historie I–II, Kbh 1870. I 162 ff. Forbud: *Secher IV 735 f. 654 Klager: Klitg Ålb 87 f. Pol Da VIII 343 f.* Århus: *Aarh I 306. Matth Snapst 40.* Randers: *Kanc Brevb 1633–34 450.* Riber-marked: *MSH*

Henvisninger

Ribe 165. Landskrone: *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok* 1939 78 (Janne Agri). Forlystelser: *Årb Ålb* 1937 476 (Klitgaard). *Matth Snapst* 41 ff. *Holl-Dan* II 156 ff (Torben Krogh). **655** Spektakler: *Bircherod* Ms i Kgl Bibl 2. 4 og 12. 4. 1660. *Greg Mess* 63 f (jfr flere ovenfor anf. st.). Vagthold Ribe: *MSH Ribe* 167. Odense: *Bircherod* 79 f. Håndværkeres handel: *Årh* I 308. *Hübertz Årh* II 259: Krambod: *Larsen Rådsarist* I 169 f. *Hist Medd Kbh* I rk VIII 184 ff (Villads Christensen). Købmandsgården: *Matth Købst* 21 f. *PersHist T* 10 rk IV 197 f (Bokkenheuser). *Larsen Rådsarist* I 167 ff. *Thoms Holb* 246 ff. Folkehold: *Do* 252. *P. Riismøller*: En gård ved Østerå, Aalb 1949 32. *V. Falbe-Hansen* og *O. Nielsen*: Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerlavet 1651–1861 samt Manufakturhandlerforeningen 1862–1886, Kbh 1887 44 f. **656** Købmandstyper: *Larsen Rådsarist* I 123 129 145. *Hist Medd Kbh* 1961 59 f (J. Jørgensen). *Danmark* 3 årg 1942 239 (Aksel E. Christensen). **657** Krambod: *Larsen Rådsarist* II 322 ff (skifte efter E. Jørgensens første hustru). **658** Viborg: *PersHist T* 10 rk IV 200 (Bokkenheuser). *Blomb Fåborg* I 243. Sukker: *S og W Sukker* 16 f. Andre købmænd: *Larsen Rådsarist* I 126. Regnskaber: *ErhvHist årb* 1964

108 ff (John W. Oldam). Ribe: *Regnskabsbog for borgmester Hans Nielsen Friis* 1631–1650 fol 138, LA Viborg X 396–2, *ErhvHist årb* 1966 143 ff (Ole Degn). **659** Odense: *Larsen Rådsarist* I 131 ff. Spredning af handel: *Blomb Fåborg* I 231 ff 243 f. *Larsen Rådsarist* I 100 ff 131 ff. Øksne: *Årb Fy* V 218 ff (J. Kolmos). *Schultz* III 23 238 f. *Jy Saml* 3 rk IV 106 (Alkærsig). *Hist Medd Kbh* 3 rk III 502 (Alb. Olsen). **661** Korn: *Hist T* 10 rk VI 452 ff (Gunnar Olsen). *Årb Fy* V 246 ff (Kolmos). *Pol Da* VII 330 ff VIII 342 f. Udenrigshandel: *Edv Holm* I 222 228 ff. *Larsen Rådsarist* I 110. *Klitg Ålb* 71 ff. *Jy Saml* 5 rk II 30 ff (Hvidtfeldt). **662** Eksportheandelspolitik: *Smith Næstv* 96. Skibsfart: *Historikergruppen* I 322 ff. *Klitg Ålb* 70. *Pol Da* VIII 304 f. *Smith Næstv* 98. *Syv Ordsp* I 228. Importhandel: *Hübertz Årh* II 242 f. *Årb Fy* V 267 ff (Kolmos). *SJy årb* 1949 65 ff (Gregersen). *Pol Da* VIII 343. *Edv Holm* I 222 228 257 f. **664** Kompagnihandel: *Årb Frdb* 1953 73 ff (Karup Pedersen). *Larsen Rådsarist* I 112 f. *Danmark* 3 årg 1942 111 ff (Aksel E. Christensen). *Pol Da* VIII 124. Importforbud: *Secher* IV 15 f 69 ff. *Hist Medd Kbh* I rk VIII 183 f. *Hübertz Årh* II 258. *MSH Ribe* 159.

REJSENS BESVÆRLIGHEDER

Til videre læsning anbefales: *Topsøe-Jensen. Turistf årb* 1964. *Klitg Veje. Postvæs. H. Ilsoe*: Udlændinges rejser i Danmark før 1700, Kbh 1963. – Henvisninger: **665** Kongevej: *Årb Sorø* 1942 6 ff (Jacobsen). *Årb Frdb* 1945 54 ff (Struck). *Topsøe-Jensen* 69 ff. *Olaf Bøss* 217. **666** Brønshøj: *Tingb Sok* 1627 253. Kapstrup: *Tingb Ås* 1646 101. Vangede: *Tingb Sok* 1629 152 f. Voer å: *Klitg Veje* 84. **667** Strongesen: *Tingb Skast* 1639 139. No(v)rup: *Do* 1638 128. Emdrup: *Tingb Sok* 1630 231. Landeveje: *Topsøe-Jensen* 54 ff. **668** Starup: *Tingb Skast* 1638 185. Vejsyn: *Tingb Sok* 1625 119 f. Fuglslev: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 fol 149. Åsum bro: *Tingb Ås* 1646 118. Varde-Randers: *Turistf årb* 1964 69 (Varnild). Ålbæk: *Vib Domb* 1616 290. Stenild: *Turistf årb* 1964 68. **669** Nivå: *Geogr T* 1966 146 (Bøcher). Højbro: *Turistf årb* 1964 71. Køge: *Geogr T* 1966 146. Jungshoved: *Kjær 200 år* 105. Lunde: *Tingb Skast* 1639 100.

670 *Kjær Grubbe* 238. Chr 4: *Årb Kbh* 1955 21 (Buhl). Skanderborg: *Topsøe-Jensen* 78. **671** Gesandt: *Kanc Brevb* 6. 12. 1613. Hastrup: *Årb Kbh* 1955 20. Vædderidt: *Hj. Friis*: Den kgl Staldetat, Kbh 1947 172. Chr 5: *Topsøe-Jensen* 88. Post: *Topsøe-Jensen* 83. *Bircherod* 339 ff. **672** Vognmænd: *Forordning* 17. 11. 1680. **673** Vognkurve: *Kanc Brevb* 2. 9. 1611. Fr 2: *Do* 26. 3. 1616, 13. 2. 1632, 9. 12. 1633, 24. 12. 1634. **674** Kalesche: *O N Holb Tid* 171 f. Beskatning: *Forordning* 1710 (Schou 1699–1730 218). Hyrekuske: *Fogtman* 16. 10. 1705. Hillerød: *Do* 18. 11. 1707. Grenå: *Hübertz Årh* III 97. Humlehandler: *Fogtman* IV 1 344–46 27. 1. 1736. Mulæsler: *Lensregnskab* II 491. Lindenberg: *B L Gl Dage* 27 (jfr Dansk biograf Leks.). Glückstadt: *Fogtman* 27. 3. 1683. **675** Randers: *Jy Saml* 3 rk V 507 ff. **677** Vordingborg: *Kjær Kult* II 104. Stævne værthusholder: *Tingb Sdr Djurs* 1688–91 11. 1. 1689 (fol 107 f). Skander-

borg: *Jy Saml* 3 rk IV 198. Vindbyholt: *Årb Præstø* 1943 199 (Heilskov). Lespine: *Ilsee* op. cit. *Ogier*. **678** Vendsyssel: *Klitg Veje* 132. **679** Milevogn: *Topsee-Jensen* 61. Lundt: *Årb Loll-Falst* 1954 365. **680** Kbh-Aalborg: *Topsee-Jensen* 84. Sydsjælland: *Årb Loll-Falst* 1943 16 ff. Storebælt: *Årb Sorø* 1913 63 ff og 1930 12 ff. **682** Monrad 27 f. Christians Ark: *Ogier*. Asnæs: *Årb Holb* 1939 125. Thunø: *Årb Årh* 1916 97. Borten: *Do* 80. **683** Gram: *Årb Sorø* 1913 63 (*Mau*: Alvor og Gammen 517). Sprogø: *Rør-*

dam: Ny kirkehist Saml III 505. Meersch: *Ark Mus* III 1 ff. Gedser: *Årb Loll-Falst* 1955 127. Stubbekøbing: *Do*. Bornholm: *Ark Mus* III. Chr 4: *Lensregnskab* II 439. Nyrupgård: *Højrup Sørb* I 30. Gesandt: *Ilser* op. cit. XXVIII. Huet: *Do*. Lundenæs: *Matth Vib* 119. Vordingborg: *Kjær Kult* II 164. **685** Munck: *Kjær 200 år* 247 ff. Fraugde: *Tingb Ås* 1645 241. Bakkebølle: *Kjær Kult* II 141. Høg: *Do* 87. Trolle: *Kanc Brevb* 6. 11. 1635. Bech: *Klitg Veje* 26. **686** Vinding: *Do* 73. Holsten: *Ilsee* op. cit.

SØ MANDSLIV PÅ LANGFART OG I HJEMLIGE FARVANDE

Sømandsmemoirer og levnedsskildringer fra det behandlede tidsrum: *O. D. L. Agerbeck*: Kort og ukunstlet Beskrivelse, Kbh 1804. *Fr. Bolling*: Oost-Indiske Reise-bog, Kbh 1678. *Jens Boye*: Extract af den 1ste Journal som paa China-Skibet Dronningen af Dannemark ... Er holden (i Oluf Bang: Sam. af adsk. nyttige og opbygg. Materier 1743-45). *Samme*: Journal paa den anden Reyse til China ... 1742-1744, Kbh 1745. *J. P. Cortemünde*: Dagbog fra en ostindiefart 1672-75, Helsingør 1953. *J. J. Eschels*: Lebensbeschreibung eines Alten Seemannes, Altona 1835. *Louis Bobé*: Moritz Hartmann, Kbh 1933. *J. H. Huusmann*: En kort Beskrivelse over ... Cron-Printz Christians ... Reyse ... 1730-1732, Kbh 1733. *Jul. Lehman*: Journal ... paa Skibet Princesse Charlotte Amalia ... 1741 (i Oluf Bang: Saml 1743-45). En islandsk Eventyrer *Arni Magnússons* Optegnelser, Mem og Br XXVIII, Kbh 1918. *Hans Meslers* Journal paa Reysen fra Kiøbenhavn til Tranquebar ... Med Skibet Cron-Printzen af Danmark ... 1708-1711 (Kgl Bibl, Ny kgl Saml 769 4°). *Jens Munks* Rejse og andre danske Ishavsfarter under Christian IV, udg K. Birket-Smith, Kbh 1929. Rejsebeskrivelse med ostindiefarer „Jomfru Susanne“, m. fl. 1719 ff (Kgl Bibl, Ny kgl saml 2168 2°). Islænderen *Jon Olafssons* Oplevelser som Ostindiefarer under Christian IV, Mem og Br VII, Kbh 1907. *Johannes Rask*: En kort og sandferdig Rejse-Beskrivelse Til og fra Gvinea, Trondhjem 1754. *Mads Rasmussens* Reise til Ostindien 1623, Da Mag 1 rk I, 1745 104 ff. Beschreibung der ersten Dänischen Reise nach Ostindien, abgefasst durch *Ove Giedde* (i Joh. Heinr.

Schlegel: Dän. Reisebeschreibungen, Kbh 1776). *L. H. v. Schomburg*: Reise, von Kopenhagen nach ... dem Vorgebürge der guten Hofnung, Odense 1784. *Jens Mortensen Sveigaards* Ostindiske Rejsebeskrivelse 1670-84 (Kgl Bibl, Ny kgl saml 134 2°). *G. L. Grove*: En Dagbog, ført paa en Kinafarer 1730-32 af Kadet *Tobias Wigandt* (T Søvær 1900 181 ff). *Barth. Ziegenbalgs* und *Heinr. Plütscho* ... Brieffe Von ihrem Beruff und Reise nach Tranquebar, Pirna 1708. A. Zimmer: Av vice-admiral *Frederik Zimmers* optegnelser 1717-1756, Horten 1927. Anden litteratur: *Arthur G. Hassø*: Københavns Skipperlav 1634-1934, Kbh 1934. Handels- og Søfartsmuseets årbog 1942 ff med talrige artikler til emnet. *Jul. Lehmann*: Til Østen under Sejl, Kbh 1935. *P. W. Schultz*: De unge Søemænds Haandbog, Kbh 1795. - **687** Kinafarer: *Hand SøMus Årb* 1954 88 ff (Knud Klem). **688** Føringsgods: *T Søvær* 1900 184 (Wigandt). *Swane* 8. **692** Natglasset opsættes: *Kj. Jensen Slagelse*: Goed Hafns Anden Pilot, Kbh 1670 94 f, jfr *Christelige Skibsfart*, Kbh 1677 110 ff. *V. K. Hjort*: Gudfrygtige Søemænds Sjelerø, Kbh 1802 416 ff. **694** Sandskuring: *Hand SøMus Årb* 1965 182 ff. **696** Opsange: *Jon Turson*: Vocabularivs Rervm, Kbh 1561 92. Från Sveriges storhetstid: *Charles Ogiers* dagbok ... 1634-1635, Sthlm 1914 16. *Hand SøMus Årb* 1955 108 (K. Tofte). *Ursula Dahlerup*: Fra gammel Tid, Kbh 1927 26. **697** Læsning: *Hand SøMus Årb* 1964 7 ff (Kaj Lund). Lånjedåb: *Henning Henningsen*: Crossing the Equator, Kbh 1961. *Samme*: Linje- og vendekredsåb på norske og danske skibe op til 1814 (i Skib og sjøfolk, Vestfold-Minne 1961)

Henvisninger

- 35 ff. Nyårsskydning: *Ny kgl Saml* 2168 2° 1. 1. 1720 og 1. 1. 1723 (Kgl Bibl). **699** Jonas: *Hand SøMus Årb* 1966 105 ff. **700** Skibsartikler: „Oldenborgs“ artikler 1672 i *Cortemündes dagb* (se ovenfor) 209 ff. Straffe: *Hand SøMus Årb* 1963 57 ff (Georg Nørregaard). Kølhaling og råspring: *Do* 1956 89 ff (H. Henningsen). Udsat på ø: *Bobé* (se ovenfor) 117 f 123. **704** Salme- og bønnebøger: *Hand SøMus Årb* 1955 98 ff (K. Tofte). **705** Abrolhos: *Do* 1955 85 ff (H. Henningsen). **712** Bondesejlads: *Do* 1966 71 ff og 239 ff (O. Hasslöf og A. Sandklef). Søret: Loven opsummeret i *Louis* ff. *Grandjean*: Frederik II's Søret, Kbh 194 569 *E* (udgaven må iøvrigt benyttes med stor forsigtighed). **713** Strikkegilde: *N. M. Kromann*: Fanø-Sømænd i Storm og Stille, 2 saml, Esbjerg 1960 23 f. Sømænd som musikanter: *Forordn* 1. 2. 1770. **716** Gravstene: *Wanda Oesau*: Schlesw-Holst Grönlandfahrt, Glückstadt 1937. *Samme*: Hamburgs Grönlandfahrt, Glückstadt 1955. *T. Sheppard* i *Mariner's Mirror* 25, 56 ff.

REGISTER

Registeret er ikke udtømmende, men skal tjene som hjælp for den, der ønsker at eftersøge ord og begreber, hvorom der siges noget væsentligt i teksten.

- ABC 99, 101
Accise 643 f
Accisebod 642 f
Adel 607 ff
Adelhort 500
Adeliges straf 351
Adelsdamer 624
Adelvej 666
Aflysning på tinge 324 f
Aftingning 337
Aftægtsfolk 576
Ager, opgivet 491, 513, 516
Agurk 424
Akantusbarok 454 f
Akseltorv 643
Alfarvej 666 ff
Alkymi 253, 257
„Allamode“ 379
Allegoriske optog 449 f
Almanak 60 f, 649
Almisse 273 ff
Almueskole 102 ff, 109
Alsædejord 528 f
Altergang 203 f
Altertavle 218, 440 ff
Amme 81, 89 f
Anatomi 258 ff
Andagtsbog 215 f, 219 ff
Anretning 425
Antiochus' lidelser 217
Apotek 261
Appartement 618
Appel 314
Arbejdsdag 632
Arbejdsgilde 69
„Aregrød“ 421
Artist 150 f
Arvehyldning 139 f
Askelud 499, 584
Ast 43
Avnbøg 494
Bade 250
Bader 255 f
Badskærer 233
Bagerovn 582
Bagstol 482, 572
Balgenrenden 624
Balsambøsse 215
Bandsøndage 80, 202
„Banestykke“ 419
Barbaresker 709
Barnedrab 85 ff
Barok 440 ff, 465
Barok ornamentik 453
Barsel 78
Barselkvinde 197
Bartskærer 253 ff
Bartskærerlaug 255
Basilisk 147 f, 174 f, 185
Bededag 73, 206
Befæstning 226 ff, 461 ff, 465, 498, 612 f
Begravelse 81 ff, 208 f, 264, 266, 273 f, 285, 330, 716
Begravelsesspade 215
Begravelse, symbolsk 168 f, 183, 249
Berette til døden 208, 342
„Bergefisk“ 410
Beskatning 472, 474
„Besling“ 571
Besværgelse 172 ff, 178, 182, 596
Besættelse 168 ff, 187
Biavl 555, 591, 593
Bibel 215 ff
Bibliotek 573, 602 f, 624 f
Bifad 425
Bigård 555, 591
Bilager 137 ff, 377 ff
Billedbibel 217
Billedskærer 357, 440 ff, 454 ff
Bilæggerovn 483, 580
„Bindinger“ 562 f
Bindingsværk 477 ff, 488, 561 ff
Biret 425
Birk 309, 315
Birkedommer 315 ff
Biskop 50 f, 105 f, 194 f, 383, 600, 603
Bislag 480 f, 572
Bissekræmmer 666
Bjergfolk 69
Bjørnetrækker 143
Blasius 61
Blodskam 334, 351
Blodsuppe 421
„Blokke“ 544
Blåhat 397
Bod (Butik) 475, 482, 647, 651
Bog 214 ff, 573
Bogfører 214, 602
Boghandel 602, 653
Bogholderi 658 ff
Boglade 602
Bogstaver 101
Bolig 477, 482, 569 ff
Bomærke 543
Bord 578
Bordbøn 435 f

Register

- Bordhimmel 433
Bordskiik 437 f
Borgerlig godsejer 609 f
Borgerskab 464 f, 640
Botanik 117, 259 f
Botellér 689
Bovspryd 699
„Brabrandske kager“ 414
„Brandere“ 485
Brandoffer 486
„Brandstang“ 569
Brandvæsen 306, 484 ff
„Brase rær“ 694
Bremerholms jern 346
Bro 668 f
Brokorn 668
Broksnider 251 f
Brudeblus 75
Brudebænk 74 ff
Brudegave 77
Brudekrone 71, 75, 77
Brudeseng 78
Brudgærde 551 f
Bruskbarok 444, 446
Brygning 426 ff
Bryllup 74 ff, 384
Bryllupsdigt 78 f
Bryllupsskeer 76
Bryster, forlorne 392
Brændemærkning 333, 344, 372
„Brændesnude“ 421
Brændevin 14 ff, 416 f, 425 f
Brændevinspande 574
Brændevinstøj 594
Brød 412 ff
Brødjord 529
Brønd 557
Brøndvippe 483
Brøndværge 557
Brøndåg 557
„Bråde“ 512
„Bulfjæl“ 564 ff
Bulhus 564 ff, 575
„Busemand“ 97
„Buur-øl“ 428
Byens fold 302
Byens kæp 291
Byfoged 317
Byhorn 287
Bylaug 287
Byldepest 265 f
Bymand 287 ff
Byorne 299, 301
Byplan 468 f, 471, 475
Bysens bræt 297
Byskrå 290 f
Bysse 710
Bystok 288
Bystævne 287, 291 f
Byting 317
Bytyr 299 ff
Bænkedyne 579
Bænkehynde 578
Bærekurv 666
Bærestol 674
Bøddel 272 ff, 338 ff, 368 ff
Bøddel som kirurg 256 f
Bøddeltakst 338 f
Bøde 13, 291 f, 297 ff
Bøgeaske til vask 499, 584
Bøgeskov 493 f
„Bømtist“ 534
Bønderkarle søger borgerskab 464 ff
Bønnebog 219 ff
Børnehus 109 ff, 278, 347
Børnekopper 90, 262
Børnelege 88 f, 95 ff, 107
Børnelærdom 100
Børnetugt 91 ff
Børns strafskyldighed 329
„Børtten“ 680
Bøsse 32
Bådsmand 689
„Bårdag“ 24
Båreprøve 18, 330
„Bærer“ 515
„Bås“ 570
„Candaries“ 367, 370
Carcer 132
Caritas 87, 447, 459, 643
Carl Gustafskrigene 240 ff
„Cavente“ 428
Champignon 411
„Characteres“ 167
Chokolade 431
Communicanter 212
„Contouche“ 392
Cyprianus 166, 168, 170 ff, 178, 214, 369, 706
„Dager“ 558
„Dageslet“ 506
Dagligstue 477, 482 f, 572, 577 ff, 714 f
Daviskvadrant 705
Degn 54, 121 ff, 210 ff, 585, 605
Degnelæsning 102
Degners indtægt 212
Degnetrev 212
„Deller“ 569
Deposits 127 f
Desertering 226, 228
Digebygning 504 ff
„Dile“ 570, 572
Disciplin 91 ff, 123 f, 129, 204 ff, 226 ff, 631 ff, 697 ff
Diskant 120 f
Disputereøvelser 127
Dissektion 259, 263, 268
Djævel 174 f, 185, 187 ff, 217, 353 ff, 373 ff
„Dokker“ 561 f
„Dole“ 517, 525
Dommer 315, 318
Dommerens aflønning 317
Dragt 17, 45, 62, 65, 83, 111, 128, 171, 201, 203, 207, 273, 281, 377 ff, 595, 609, 622, 625, 629, 647, 653, 663, 701 f
Dresserede dyr 143 ff
Driftedyr 543
Drikfældighed 13 ff, 310 f, 316, 329, 594 f, 606
Drueklase 452
Drukkenskab 13 ff, 18 ff, 24 ff, 32, 310 f, 316, 329, 594 f, 606
Drøftetrug 541
Dualisme 450 ff
Duel 19 ff, 34
Dug 433 f
Dukketeater 158 ff
Dværg 148
Dyrekampe 145 f
Dysse 530, 553
Dystløb 714

Register

- Døde børn 201
Dødedansen 83
Dødssejler 706
Dødsstraf 338 ff
„Dørns“ 482, 569 f
Dåb 53, 80, 202, 388
Dårekiste 269
Dåretønde 72
- Edsbevis 314
Egalisering 526 f
„Egel“ 550
Egeskov 493 f
Egnsdragt 399 f
Eksamen 116, 127
Eksamen artium 116
Eksercits 227 ff, 231 f
Ekspert 659 ff
Ellekongen 180
Embedseksamen 127
„Endel“ 522
Enemærke 528
„Engelst“ 384
Enhjørninghorn 261
Epidemi 262 ff
Epitafium 200, 207, 380, 383,
385, 455, 595, 601
Eskimo-regatta 134 f
Esse 581 f
Eventyr 69 f, 94
- Fadder 80, 202
Fadde gave 80
Fadervor 96
Faldhat 388
Fane 227
„Fannevære“ 182
Farmakope 261
Fastelavn 61 ff
Fattigblok 277, 597
Fattigbøsse 277, 282 f
Fattigforordning 286
Fattigforsorg 276 ff, 283 f,
303, 305 f
Fattighus 280
Fattigkasse 280, 285
Faustus 191, 193 f, 214
Fedel 345
„Federbudme“ (jfr. fjeder)
543
- Fedthorn 696
„Feje“ 502
Feltlejr 239
Feltskærer 254
Ferle 123
„Fillemors kjol“ 393
Filosofikum 117 f
Fisk 147, 406, 410, 419, 422 f,
652
Fisk med rovdyr tænder 147
Fiskehandel 652
Fiskerleje 489
Fiskestang 111
Fittes-gilde 69
„Fjeder“ 29 f, 321, 347, 543
Fjerdinger 474
Flamskvævning 451, 579
Fledførelse 323
Floshat 396, 645
Flækkekjortel 400
Flådtræ 182, 249
„Fodskrave“ 578
Fodtøj 387
Foged 626 ff, 632 f
Fogedpenge 627
Foldudbytte 540 ff, 630
„Fontange“ 392
Forgørelse 168 ff, 171 ff, 177,
249, 355 f
Forhyring 689 f
Forkælelse af børn 93
Forlig 326, 332
Forlis 708 ff
Forprang 467, 642, 644
Forskrivelse til fanden 190 ff,
355
Forskærer 436 f
Fortuna 448 f
Forvisning 333, 344, 348 f
Fredløshed 326, 331
„Fredshave“ 555
Fred sønker 225
Fremgulv 569
Frieri 74 f
Frivagt 696
Frugthave 500 f, 552, 604
Frugttræ 552 ff, 604
Fyrgæld 490
Fyrreskov 492
Fyrvæsen 489 ff
- Fægård 556
Fæhus 570
„Fælgning“ 532
Fældet 294 f, 527 f
Fængselsstraf 347
„Færad“ 569
Færdssulykke 685 f
Færdsskrin 673
Færds vogn 673
Færges fart 680 ff
Færredshaver 669
Fæsteaftale tinglyses 324
Fæstebonde 558
Fæstebrev 626
Fæstningsarbejde 224 ff
Fødsel i dølgsmål 85 f, 335 f
Fødselsdagsselskab 73
Føringsgods 690
Får 546 ff
Fårekølle 408
- Gabestok og halsjern 345
Gadebasse 66
Gadedør 480
Gadehusmand 576 f
Gadelam 66
Gadelygte 472
Gadeløb 32, 34
Gadenavn 468 f
Gadeport 554
Gadernes tilstand 469 ff
Gadestævne 28, 42, 287, 291,
295
Gaffel 435 f
Galbænk 27, 577
Galge 333, 340, 345, 613
„Galge og gren“ 333
Gallionsfigur 695
Gammelmadsfad 422
„Garkøkken“ 409
Gaver 50, 70 ff, 93 ff, 691
Gavlhus 473 ff
Ged 500, 547 ff
Gige 345
Gilde 290
Gildeshus 290 f
Gildestøj 290
Gildesøl 290
„Gilding“ 542

Register

- „Glammet“ 564
„Glarøl“ 578
„Glas“ 692
Glat facade 488
Godsdrift 626 ff
Granatæble 452
Grandefoged 288
Grassatgang 609
Gravhøj 530
Gribsjord 520
„Grimede træer“ 492
Grissel 64, 584
Groffenbrad 407, 423
„Grud“ 518
Grundforbedring 630
Græsfrø 537
Græsjevning 528
Græsk 114
Græsmarksbrug 516, 529
Græsning 519 ff
Græsningsfællesskab 292,
295 f
Gudstjeneste 97, 198 ff, 206,
704 f
Gyldental 59 ff
Gældsfragsigelse 322 f
Gærde 551
Gærdegang 301
Gæsteri 594
Gøgl 150 f, 654 f
„Gårdboen“ 73
„Gårdmand“ 575
Gårdsplads 555 ff
Gårdsplan 560
Gåsegreve 62 f
- Halshugning 330 f, 339 ff, 344
„Hamburger-Eimond“ 414
Hamp 500, 554
Handel 467, 639 ff
Hanekampe 145
Hanswurst 151, 154 f
„Harested“ 536
Haretestikel 184, 249
Harlekin 151, 155 ff
Harnisk 32, 229, 380
Hartkorn 523 f
Harve 535
Hasselskov 493 f
- Hat 397
Have 472, 483, 552 ff, 604,
613, 628
Havfrue 180, 705
Havn 641
Havrebod 557
Hebraisk 114
„Hed“ 519
Hedebrand 516
„Heden“ 496
Hedningemission 222
Hegn 551
Hegning 301, 497, 551 ff
Hekse 64, 169 ff, 196, 353 ff,
596 f
Heksebrænding 97, 169, 185,
188, 365 f, 376
Heksejagt 169 f, 179, 189
Hekseprøve 368 ff
Hekseri 196
Hekseridt 64
Heksesabbat 361 ff
Helligbrøde 24, 27, 204, 599
Hellig kilde 68, 250 f, 277 ff
Helligtrekonger 73, 96
„Hengeltræer“ 565, 567
Henrettelse 342 f, 349
Henrettelse in effigie 343
Herberg 594
Herregårds indretning 615 f
Herredsfoged 56, 309, 315 f
Herredsting 309 f, 312, 321
Herremandsliv 620 ff
Herrens vrede 218
Heste „i slør“ 304
Hesteavl 515
„Heubarg“ 561
Hilsemåde 39 ff
Himmelbrev 375
Himmeltegn 218
Hirschfænger 609
„Hjald“ 571
„Hjelm“ 560
Hjertebrød 414
„Hjon“ 544
Hjortevildt 500
Hjulplov 534 f
Hjælpekasse 715
Hodometer 676, 678 f
Hoffester 133 ff
- Hofskik 41
„Hollandske stykker“ 456
Hollænderi 636 f
Hor 334
„Horsefukker“ 45
Hospital 280 ff
Hovedbygning 611 ff
Hovedgård 607 ff
Hovedlods fortabelse 332
Hovedrenden 137, 622
Hovedtøj 386 ff, 398 f
Hovedvej 676
Hoveri 630 ff
Humle 500 f, 552
Humlekule 552 ff
Hund 304, 555
Hundsfoot 43
Husdyr 542 ff
Husdyrsygdomme 304
Huslærer 98 f
Hustugt 29 ff
Hvervede tropper 230, 233
Hvidløg 424
„Hvoddum“ 533
„Hypocras“ 416
Hyrde 296, 298 ff, 302 f, 544
Hyrdekostume 401
Hyrdekæp 303, 401
Hyrderoman 182, 401
Hyrdestav 401
Hængning 333, 344
Hærværk 32 f
Hø 536 f
Høgård 551
Højesteretsassessor 319
„Høj og heden jord“ 344
„Højremme“ 567 f
Højryggede agre 531 f
Høker 645
Høkrog 536
Høns 410
Hønsning 697
Høslæt 536 f
Høstredskaber 171, 536 ff
Høtyv 536
„Høvdingborg“ 594
„Hå“ 31, 537
Håndrok 583 f
„Håndstrømper“ 377
Håndvask 436

Register

- Håndværk 655
Hårfrisure 148, 377 ff
- Igang og afgang 68
Ildebrand 306, 484 ff
„Ildskuer“ 485
Ildsted 580
Import 662 ff
Importforbud 664
Indbyggertal 461, 640
Inderst 575 f
Indkvartering 233 ff
Indsande 513
„Indteping“ 511
„Indtægter“ 516, 529
Indvang 529
Injuriesag 336
Isning 709
Isop 604
„Isterad“ 565, 570
Istransport 682 f
Isvinter 502 f
- Jagt 508, 519, 638
Jagtret 409
Jakobsstav 705
Jernudsmeltning 499
Jomfrukrænkelse 335
Jordbær 424
Jordmoderundervisning
267 f, 596
Jordskud 180 f
Jul 38, 70 ff
Julebisp 71
Julebuk 72
Julegave 71
Julestue 72
Julevedtægt 13
„Jupe“ 391
Jura 132, 307 ff
Juridisk uddannelse 132, 315
„Justaucorps“ 390 f, 395
Jydepotte 499
Jyske lov 307, 327
- Kabuds 394, 699
„Kads“ 421
Kaffe 430 ff
„Kaffefrø“ 431
Kagstrygning 334, 344
- Kakkelovn 482 f, 582
Kakkelpotter 581
Kalender 59 ff
Kalenderreform 64
Kalentegilde 68, 605 f
Kalesche 674 f
Kalkbrænding 499
Kallun 420
Kamin 580
Kane 683 f
„Kanoner“ 379, 390
Kapel 617
Kappe 389
Kaptajn 688 ff, 697 ff
Kapuner 410 f
Karantæne 264, 266
Karet 674 f
Karlelav 33
Karmærke 543
Karosse 674
Karruselløb 137
Karvesnit 691
Kasak 378 f
„Kaste nøglerne på graven“
574
Kaste penge i graven 323
Kasteskovl 541
Katekismus 114, 211, 213
Katten af tønden 63, 65
Kedelskede 584
Keglespil 88
Kejserkrigen 236 ff
„Kield“ 557
„Kieldgård“ 556
Kildeblok 277 ff
Kildemarked 68
Kinafarer 688
Kirkebøsse 282 f
Kirkegangskone 78, 80
Kirke 197 ff
Kirkebog 209 f, 212
Kirkeinventar 200 ff
Kirketugt 206
Kirurgi 254 ff, 263
Kistebænk 578
Kjol 379, 396 f
Kjortel 379, 381 ff
Klasseopstigning 54 ff
Klasseskel 52 ff
„Klipper“ 540
- Klit 509 ff
„Klod“ 542
Kloge folk 165, 167 ff, 179 ff,
247 ff, 355
„Klokke“ 399
„Klyne“ 517, 525
„Kløve“ 569 f
Kniplinger 382, 387 390 f, 653
Kniv 435 f
Kobberstik 440
Kobler 529
Koffardiflåde 711 f
„Kog“ 506
Kogebog 403, 405, 411, 417 f,
422
Koldfeber 248
Komediant 154 ff
Komediehus 155
Komet 218
Kommandør 715
Kompagnihandel 664
Konfirmation 204
Kongebrevsforfølgning 325
Kongeleg 71
Kongevej 665 f
Kong Salomons nøgler 367,
369 f
Konsumtionsafgift 467
Kontrafejer 440, 442
Kopsætning 253, 255 f
Kornavl 523, 537 ff, 630
Kornhandel 661
Kornhøst 537 ff
Kornsegl 537, 539
Korsang 206
Kortspil 22 ff, 37
Kostald 570 ff
Kostplan 420
Kovs 573
Krambod 655 ff
Krammarked 648 ff
„Kransgilde“ 69
Kreaturgræsning 496, 543 ff
Kridtpibe 35, 389
Kristentøj 388
Kristi offerdød 450 f
Kristusmystik 211, 213, 222
Kro 310, 677 f
„Krobhus“ 571
Krog (plov) 534 f

Register

- Krohld 595
Kronhjort 502
Krudtmølle 498
Krydderi 413, 415 ff, 424 f
Kryptogram 447
Kuld og køn 323
Kulsvieri 499
Kurvevogn 672
Kvaksalver 157 f
Kvintløb 137
Kvittebrev 466
Kvægavl 542 ff, 634
„Kvæker“ 688
Kvæsthus 244
Kyndelmisse 61
Kælder 570 f, 616
„Kælderhare“ 97
Kæmpeeg 494
Kæphest 89
Kærligheds-sandhedsbrønd
185
Kærv 591
Købmand 640 ff
Købmandsgård 475, 655 ff
Købstad 461 ff
Køge huskors 187 ff
Køkken 405, 408, 581
Kølhaling 700, 712
Kåbe 386
Kål 418 f
Kålgård 552
- Ladefoged 627 f, 632 f
Ladegård 607, 611 ff
„Laderad“ 569
Landefarer 251 f
Landevej 666 ff
Landgilde 504, 626
Landmarked 648 ff
Landmåling 423 ff
Landsby 524
Landsbyskole 103, 109
Landsbysmed 299
Landsdommer 315, 319
Landsting 308, 311, 314 f
Langhus 474 ff
Langrejste bønder 533
„Lanter“ 37
Lapsalvning 694
Latin 114, 208 f
- Latinskole 100 ff, 113 ff, 124,
210
Legat 119 f
Legemskrænkelse 332 f
Legemsvæske 257
Legetøj 94 f
„Leide“ 561 f
Lejermål 335, 600
Lemmede hunde 548, 555
Leverrim 435
L'hombre 37
Ligbærerlav 37, 82
Ligprædiken 84, 209, 218
Ligvagt 96
Linedans 150 f
Linjedåb 697
Loft 583
„Loft“ (hus) 571
Lukusforordning 384
„Lummer“ 405, 421
„Lutendrank“ 429
Lykkens hjul 450
Lynghede 494, 515 ff
Lyngle 536
Lyngtag 567
Lyngtørv 515 ff
Lyre 582
Lysestøbning 584
Lys i vinduerne 73
Lysthus 472
Lægd 223 f
Læge 247 ff, 257 ff, 596
Lægeforordning 260
Lægemediel 261 f
„Lægen“ 544
Lægeuddannelse 258 ff
Lægeurt 251, 514
Lægård 556
Lærdom 603 f
Læsefærdighed 55 f, 212
Løbedegn 101 f, 121 ff, 211 f
Løftesten 33
„Løkker“ 537
Løsgænger 274 f
- Mad 403 ff, 703 f
Magi, naturlig 165
Magisk cirkel 182, 185, 361,
367, 369 f
- Majblus 65 f
Majbænk 287
Maje 65
Majestætsforbrydelse 343
Majgreve 65 f
Majinde 65 f
Majpil 42
Majtræ 66
Majvise 66
Malekunst 440, 442, 456 f
„Maler“ 167
Malkekande 545
Malkekrans 545
Malkning 544 ff
Manddrab 330
Mandebod 329, 332
Mandrill 142
Manen 166 f, 176 f, 596 f
„Manteau“ 392, 395
„Marelok“ 377
Marie bebudelsesdag 63 f
Marionetteater 159
Marked 18, 647 ff
Markedsplads 651
Markedsregulativ 652 f
Markedstold 655
Markfred 301 f
Markmand 298, 302
Marknavn 491, 526
Markskel 517 f
Marsk 504 ff
Martyrium 163 f
Maskeradedragt 400, 402
Matrikel 523
Mededsmand 314, 359
Medicin 132
Mejekrog 538
Mejered 537 f
„Mejerstage“ 538
Mekanisk vidunder 146
Memento mori 200, 452
Menageri 141 f
Merkantilisme 464
Merlespir 696
Messe 198
Mesterlektie 122
Milepæl 679 ff
Milevogn 676, 678 f
Milits 223 f, 230 ff
Misvækst 503 f

Register

- Mjød 429
Morfeus 174 f
Morskab 214
Mortensaften 70 f
Mosaik ret 328, 334
Mosetørv 517
„Mouches“ 391
Muffe 394
Mulæsel 674
Musikanter 37 f
Musketter 228 f, 232, 244
Mytteri 349, 700
Mælk 428 f, 546
Mælkebøsse 90
Mælkebøtte 545
Mælkestrippe 171
Mælkeudbytte 546
Møbler 457 ff
Mødding 557
Mønt 646
Mål 646
Måltid 416 ff
- Nadver 203, 418
Nam 325
Nannest 592
Nathue 389
Nationaldragt 400
Natmand 272 f
Nedersaksisk gård 560, 570
Nedlagte landsbyer 495
Negotie 689
Nellike 453, 458
Nepotisme 45, 49
Nicolaus aften 70
Nidviser 48 f
Nisse 73, 706
„Not“ 566
Nürnbergkager 414
Nytår 72 f
Nytårgave 72
Nævning 313 f, 359
Nøddekød 419
Nødder 500
„Nøds“ 571
Nødtørft 584
Nødværge 329 f
Nørreport (Kbh.) 465
Nåder“ 694
- Obstruktion 633
Offentlig skrifte 335, 346
Offer 212
Officer 235, 237
Okulist 251 f
„Old“ 518
Olden 492 ff, 637
Oldengæld 637
Oldermand 55, 287 ff, 297 ff
Oldermandsgilde 289
Oldermandskæp 297
Omdrift 491
Opbinding 538 f
Opdragelse 97 f
Opgæld 646
Opmåling af vej 678 f
Opپرimering af børn 87
Opsang 693 f
Opvarmning 482, 573, 576, 580 ff
„Ore“ 518
„Oreager“ 527
Orlogsskib 709
„Orned“ 518
Overdrev 518 ff
Overfald 685
Overgangsfod 477
Overhøring i kirken 105 ff, 210 f
Overtro 161 ff, 202, 705 f
- „Pampert“ 38
Panel 484
Pantning 296
„Parlament“ 21
Paryk 389 ff, 394 f
Pas 598
Pasquil 46 ff, 338
„Passedix“ 37
Passeglas 438
Peberkage 413
Peblinge 119 ff
Peblingeløjer 124
Pengetavle 273
Pennalisme 126 ff
Pest 82, 244, 260, 262 ff
Pesthus 264, 267
Pikener 229, 231, 244
Pilestage 552 ff
Pindehaver 670
- Pisel 569
Pistol 234
Plantehave 552
Planteornamentik 452 f
Plejebørn 92
Plettyfus 265
Plov 525, 630 f
Plovhest 533 f
Plovstav 31
Plovstud 533 f
Plovviste 574
Plyndring 238 ff
Pløjning 531 f
„Plønder“ 421
Podning 628
Pokal 437 f
Polske hjælpetropper 243 f
Poltergejst 174, 374
Porthammer 480 f
Portvagt 467 f
Posekigger 642 f
„Postejhus“ 574
Postil 216
Postvæsen 671, 680
Potaske 499
Pottemager 485
„Prikkelort“ 415
Privat påtale 326
Privilegie 464
Professor 117 ff
Prokurator 319 f
Prostitueret 334 f
Proviand 702 ff
Prudentia 459
„Pryssing“ 428
Præceptor 129
Prædiken 198 f, 206, 605
Præst 50 ff, 54, 197 ff, 205, 207 f, 381, 585 ff
Præstedragt 208, 381 ff
Præsteenke 588 ff
Præstegård 593 f
Præstegårdsliv 604
Præstekald 16, 585 ff
Præstekjole 208
Præsteoffer 592
Præstetiende 590 ff
„Prøvemalkning“ 336
Pusterør 88
Pølser 415 f

Register

- Pønitesesalmer 220
Pøtker 692
Påske 64 ff
Quintan 622 f
Radbrækning 341, 343, 349
Raftetag 568 f
Rakker 272 ff
Rang 49 ff, 52 ff
Ransnævning 313
Rebning 496, 525
Regensen 129 ff
Regnskab 658 ff
Rejse 51, 665 ff
„Rejsetønde“ 69
Rendesten 470
„Rener“ 531
Renaissanceornamentik 445 f
Restance til herskabet 325
Retter (mad) 406, 425
Retterting 314, 327
Revlingris 515
Revselsesret 321 f, 633
Rigens rets dele 325
Rimstok 59 ff
Ringrenden 136 ff, 622
„Rispe“ 533
„Rist-pløjning“ 532
„Robe“ 392
„Rockelte“ 396
Roe 530
„Roelle“ 413
Rok 583 f
Rose 453
Rostocker mumme 14 f, 428
Rotte 503
Rottefælde 616
Ruekrave 397
„Rugrygge“ 531
Ruske korn 539
Rustvogn 672 f
Rytteri 229 f
Rytterpistol 234
Rytterskole 104 f
„Rødpels“ 400
Røgloft 582
Rømning 713
Røver 684
Rådstueret 317
Råspring 697 f, 700
„Sadder“ 551, 562
Sal 483 f, 616 f
Salme 219 ff
Salmebog 216 ff
„Sals“ 570 f
Saltmadsfad 421 ff
Saltudvinding 499
„Salvet“ 434
Samarie 381, 391
Sandemand 313 ff
Sandemandstog 18
Sandflugt 509 ff
Sandgærde 511
Sang 116
Sankt Hans 68, 251, 277
Sankt Helene kilde 68, 250
Sankt skade aften 363
Sejerværk 572
Sejlhandske 696
Selde 584
Selskabelig omgang 50 ff
Selvmord 330
Seng 579 f
„Sidebånd“ 563 f
Signen 179, 250, 597
„Simer“ 568
Simoni 586 f
Sindbillede 447 ff
Sindssyge 248 f, 268 f, 328
Sinkelektie 122
Sivvæge 515
Skaffer 595 f
Skafning 693
Skafthavre 574
Skakspil 37
„Skalk“ 562, 567
„Skallejer“ 182
Skalp 29
Skandskrift 46 ff
Skarnsstreger 108
Skarpretter 53, 338 ff
Skat 592
Skattemandtal 598
Ske 435
Skelmærke 517, 526
Skelsten 313, 517
Skervinsel 37
Skib 687 ff
Skibsbyggeri 499
Skibsfart 640 f, 662
Skibspart 712
Skifte efter afdød 322 f, 574
Skifteprotokol 319
Skilderi 49, 439 f, 456, 484
Skillingsvise 213 f, 339, 341 f
Skilsmisse 322
Skindkjortel 398
Skinke 417
Skipperhus 714 f
Skipperlav 714
Skodder 484, 577
Skoftebrød 30, 412, 414
Skole 118
Skolebespisning 126
Skoleferie 125
Skolegang 55, 274
Skolehus 210 f
Skolekomedie 154
Skoletugt 123 f
„Skollehjort“ 500
„Skonrogger“ 412
Skorsten 482, 577, 581 ff
Skov 491, 500
Skovfoged 638
Skovgærde 500
Skovrydning 497 f
Skovsvin 492 ff
Skovsyn 497
Skovtyveri 496 f, 638
Skriftbånd 446
Skriftemål 202, 204 f, 598 ff
Skrivekyndighed 55, 108 f
Skriver 56
Skrædder 395 ff
Skudehandel 661 f, 712
Skudsmål 356 ff, 598
„Skudtørv“ 517
Skuespil 156 ff, 696 f
Skurmand 291
Skydsel 584
Skældsord 41 ff, 336
Skællet dreng 149
Skælm 41
Skærekiste 541, 543
Skøde- og pantebog 319
Skødning 323 f
Skørbug 706 ff
Skåler 15 ff
Skånske krig 241, 244 ff
„Slade“ 531

Register

- Slagsmål 18 f, 24 ff, 31 f, 198, 292, 295, 600 f
Slagsmål om stolestader 198 f
Slopkiste 701
„Slyde“ 571
Slæde 683
Slåbrok 379
Smakke 681
Smugkro 26
Smugleri 467
Smørkærning 171, 584
Smørudbytte 546
Småskibsfart 711 f
Snaphane 242 ff
Snebegilde 78
Snurretop 88
Snyde næse 98
Snøreliv 386
Sodomi 45, 329, 334
Sognemedhjælper 208
Sognerytter 229, 234
Sognestævne 287
Sold 226, 230
Soldaterudskrivning 223 f
Soldaterunderhold 226
Soldateske 689
Sole på himlen 163
Sommer i by 66
Sorte skole 166
Sort magi 178
Sorø akademi 622
Sovested 98
„Spansk kappe“ 345
Spegesild 422
Spes 448
Spiltov 571
Spinding 583 f
Spisebrik 437
Spiseplan 420 ff, 702 f
Sporvidde 673
Springvand 643
Spryd nok 699
Spændhus 562
Spærjern 577
Spøgelse 97, 183
Stak 551 f
Stakkel 273
Stakkelsfjæl 284
Stakkelsfærd 669
Stakkelsægt 284
Stampekerne 171, 584
Standforskæl 23, 39 ff
Stedsmål 500
Stejle og hjul 340 ff, 344, 349
Stengærde 551
Stenhus 477
Stenkast 686
Stente 491
Stiftslæge 260
„Stikker“ 545
Stil 459
Stilebog 115
„Stileje“ 550
„Stillefrø“ 183
Stimen 19
Stodderkonge 280, 285
Stodderkongespyd 303
Stodderkongestok 305
Stodhest 495
Stokfisk 405
„Stokkelev“ 564
Stokkemand 311 f
Stokværk 478 ff
Stolestadeleje 197 ff
Stolsbroder 290
Storm 502, 604 f
Stormflod 504 ff
Storstue 571
Straf 325 f, 697 ff
Strikstrømper 394 f
„Strutte“ 414
Stråtag 480, 483, 567 f
Stude 608, 634 ff, 659 ff
Studefedning 634 ff
Studehandel 636, 659 ff
Studenterspektakler 130
„Studlinge“ 543
„Stuf“ 522
Stylter 88
Styrterumsloft 479
Stærk mand 151 ff
Stærstikker 251
„Støjler“ 561 f
Sulehus 565 f
Svalegang 488
Svarvede stole 579
Svedjebrug 516
Svin 471, 549 f, 637 f
Svineegel 550, 557
Svøbelsbarn 387 f
Sygdom 248 ff, 706 ff
Sylde 561 f
Symbol 447 ff
„Symfoni“ 38
Synge for dør 120 f
Synskhed 597
„Syvgyven“ 184
Sædelighedsforbrydelse 333 f, 335
Sækkepibe 300
Sælgekone 652
Særhjort 298
„Sæt“ 425
Søfart 687 ff
„Søg“ 549
Sømandskone 713 f
Sømandsliv 704 ff
Sømærke 490
Søndagsbogstav 59 ff
Søret 712
Sørøveri 709 f
Søtønde 491
„Så“ 582 f
„Såd“ 420
„Såstang“ 582 f
Tag 478 ff, 565 ff
Tagdrypslipper 475 f
Tallerken 434
Tammerret 322
Tampning 700
Tater 272
„Tavle“ 484
Tavleskilling 199
Te 430 ff
Teatertrup 154 ff, 655
Teglbrænding 564 f
Temaskine 432
Temperantia 448
Teologi 132
Teologisk attestats 585
Tepotte 431 ff
„Teppe“ 554
Theriak 261 f
Tiende 590 ff, 600
Tiendetagning 540
Tigger 271 ff, 304 f
Tiggerbrev 274 f
Tiggertavle 276

Register

- Tiggertegn 281
Tiltaleskik 39 ff
Ting 307 f
Tingbog 308, 319
Tingfred 311
Tinghus 308 f
Tinghører 311
Tinglysning 323
Tingskriver 308 f, 319
Tingstok 308 f, 321
Tingsvidne 312 f
Tingvol 288
Tobaksrygning 35 f, 389, 704
Torstenssonkrigen 239
Tortur 341 ff, 352, 363, 368 ff
Torvehandel 643 ff
Torvemester 644
Toskifte 528
„Tov“ (kendelse) 313
Trave 540
Trebundet skel (Trebømmet skel) 249, 525 f
Tredingsfoged 633
„Tresor“ 482 f
Trevangsbrug 527 f
Triumfoptog 138 f
„Troktavl“ 37
Trolddom 64, 162 ff, 351 f, 596 f
Troldfolk 353 ff
Troldkvinde 64, 182, 184 f
Tromle 26, 535
Tromme 26, 62
Trommeslager 227
Trylleord 172
Træhest 633 ff
Træplantning 554
Tugthus 109 ff, 278, 346
Tulipan 453
Turnering 137, 623 f
Tvangsudskrivning 242
„Tværrevl“ 569
Tyremige 30, 32, 43
Tyvefinger i øl 340
Tyvekrus 292 f
Tyveri 333
Tyvesten 321
Tyvetønde 68
Tækkekæp 494, 497, 568
Tærskning 540 f
Tøj 543 f
„Tørvespider“ 516
Uddannelse 113 ff, 621
Udenlandsrejse 621
Udførselsforbud 503 f
Udskiftning 518
„Udskud“ 567 f
Udspisning 702
Udtjener 631
Udvisning af træ 496
Ugedagstjener 631
Ukrudt 531
Ulykker om bord 708
Ulv 507 ff, 684
Ulvespyd 300
Umyndiges midler 320
„Unden“ 418
Undervisning 98 ff, 119, 212
Uniform 395 f
Universitet 116 ff
Universitetsgrad 132
Urenlighed 470 f
Uærlige 272
Vadested 668
Vagt (om bord) 691 ff
Valk 398
Valmgavl 569
Vams 386, 394
Vandmølle 613
Vandski 140
Vandsprøjte 140
Vanfør 304 f
Vang 527 ff
Vangelag 294, 528
Vanskabning 148 ff
Vasegærde 551
„Vedernavn“ 44
„Vegge“ 414, 574
Vej 530 f, 665 ff
Vejrspådom 649
Velbårenhed 607
Venskabsfad 51
Vest 396 f
Veterinærmedicin 269 f
Vide og vedtægt 289 ff
Vildt 409
Viljesværk 329
„Vimmelskaft“ 574
Vin 22, 429
Vindebro 612 f
Vindegærde 551
Vindfløj 569
Vindovn 573
Vindue 484
„Vinduesgård“ 555
Vinstok 552
Visitats 210
Vogn 645, 669 f, 672 ff
Vognkæp 31
Vognmandslag 672
„Vognse“ 534
„Vratte“ 533
Vrinsk hest 295, 542
„Vrægmad“ 418
Vugge 579
Væddeløb 62, 140 f
Væddemål 33 f, 36
Vædderidt 671
Vægbeklædning 483 f
Væggerum 561
Vægt 646
Vægter 484
Vælske gavle 614
Vænge 491
Værg 320 f
Våben 228 ff
Vådesværk 329
Vågestue 81
„Ymper“ 552
„Yngerse“ 542
Æble 424, 604
„Æggedans“ 62 f
Ægtkørsel 634, 669 f
Ærekrænkelse 336
Æreløshed 343 f
Æskning 312
Ættebod 332
Ævred opgives 528
„Øddel“ 570
Ødegård 558 f
Øgenavn 43 ff
Øl 14 ff, 416 f, 426 ff

Register

Ølkande 427, 437 f
„Ølsmål“ 329
„Øngling“ 549
„Ørekrænkelse“ 52

Åbenbart skrifte 204 ff
„Ålam“ 546
Åmand 69
Ånder, onde 176

„År“ (ard) 535
Åreladning 262
„Årsgøde“ 529
„Åvending“ 533

RETTELSER

Side 56 linje 13 f.n. herregårdsfogder, læs: herredsfogder.
Side 90 linje 12 f.n. jer, læs: jeg.
Side 178 linje 4 f.o. „Køb . . . .
Side 292 linje 13 f.n. skulle anvendes, læs: skulle de anvendes.
Side 322 linje 5 f.o. Djævelens, læs: djævelens.
Side 325 linje 16 f.n. kirkefogden, læs: birkefogden.
Side 340 linje 16 f.o. Her fik de lov, læs: Her fik de henrettede lov.
Side 450 linje 19 f.o. det er lige så almindeligt, læs: den er lige så almindelig.
Side 456 ledetitel: Portrætter af, læs: portrætter og.
Side 462 linje 3 i billedteksten: forceres, læs: forcere.
Side 491 linje 13 f.n. lå der uden for de faste, læs: lå der både uden for og inden for de faste.
Side 530 linje 14 f.n. Holsterbro, læs: Holstebro.
Side 531 linje 14 f.n. standse, læs: stande.
Side 534 linje 10 f.n. underside, læs: overside.
Side 545 linje 3 f.o. Karens, læs: Karen.
Side 656 linje 1 f.n. ved, læs: med.

DIS-Danmark

1 0 2 9 3 5